

निवेदन.

इस ग्रंथके रचयिता श्रीमान् पण्डितप्रवर आशाधरजी हैं । जिनका विस्तृत परिचय इस ग्रंथमालाके दूसरे ग्रंथ (सागारधर्मामृत) में दिया है । पाठकाण बहासे देखलें । इसका संशोधन प्राचीन दो प्रतियोंसे किया गया है जो कि प्रायः शुद्ध थीं । उसमें भी यदि प्रमादवश अशुद्धियां रह गई हों तो पाठक महाशय मुझ अल्पज्ञपर क्षमा करेंगे ऐसी आशा करता हूँ । जिन महाशयोंने प्रतियां भेजकर सहायता की है उनको कोटिशः धन्यवाद है ।

मिति ज्येष्ठ शुक्ला २
वीरनिर्वाण स. २४४५

सशोधक—

पं० मनोहरलालशास्त्री जैन
ठि० पत्तनगली हाँदावाडी
पो० गिरगाव, बंघई.

अनगारं धर्मा मृतस्य अध्यायसूची ।

	पृष्ठ.
१ धर्मस्वरूपनिरूपणाध्यायः	१-८६
२ सम्यक्त्वोत्पादनादिक्रमाध्यायः	८७-१६९
३ ज्ञानाराधनाधिगमाध्यायः	१७०-१८७
४ सम्यक्चारित्र्याराधनीयाध्यायः	१८८-१३७
५ पिण्डशुद्धिविधानीयाध्यायः	२२५-३७२
६ मार्गमहोयोगवर्णनीयाध्यायः	३७३-४६७
७ तपस्याराधनाविधानीयाध्यायः	४६८-५३८
८ आवश्यकनिर्युक्ताभिधानीयाध्यायः	५३९-६२७
९ नित्यनैमित्तिकक्रियाभिधानीयाध्यायः	६२८-६८६
प्रशस्तिः	६८७-६९२

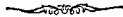

स्यस्यहंते ।

पंडितप्रवर—आशाधरावराचत

अनंगारधर्माभृतम्

खोपज्ञभव्यकुमुदचंद्रिकाटीकासहितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः पंडितः श्रीमदाशाधरः शिष्यानुजिष्णुपारतङ्ग्यात् परापरगुरु-
नमस्कारस्फुरस्सरं कृत्यं प्रतिजानीते—

प्रणम्य वीरं परमाद्यबोधमाशाधरस्तद्गुणधारिणश्च ।

खोपज्ञधर्माभृतसंज्ञशास्त्रटीकां जनानुग्रहणाय कुर्वे ॥

तत्र,

“नास्तिकत्वपरीहारः शिष्टाचारप्रपालनम् ।

पुण्यावाप्तिश्च निर्विघ्नं शास्त्रादावाप्तसंस्तवात् ॥”

इति मनसि कृत्वा ग्रन्थकारः परमाराध्यसिद्धार्हत्परमागमकर्तृव्याख्यातृ-
देशनाः स्वेषसिद्धार्थं क्रमशः सप्रश्रयमाश्रयत्वे । सत्रादौ तावदात्मनि परमा-
मनां परि स्मृतिमाशंसयति—

हेतुद्वैतबलाद्बुदीर्णसुदृशः सर्वसहाः सर्वश,—

स्त्यक्त्वा सद्गमजस्रसुश्रुतपराः संयम्यं साक्षं मनः ।

ध्यात्वा खे शमिनः स्वयं स्वममलं निर्मूल्य कर्माखिलं;

ये शर्मप्रगुणैश्चकासति गुणैस्ते भान्तु सिद्धा मयि ॥ १ ॥

“अवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्विका समुदायार्थप्रतिपत्तिः” इति प्रथमतस्तत्त्वावत्क्रमेण पदानामर्थः कथ्यते । हेत्वोः कारणयोर्द्वैतं द्वयं हेतुद्वैतम् । हेतुद्वैतस्य बलं सामर्थ्यं हेतुद्वैतबलम् । तस्माद्धेतुद्वैतबलात् । अन्तरङ्गबहिरङ्गकारणद्वयावष्टम्भादित्यर्थः । यद्यपि च हिनोति गच्छति व्याप्नोति जन्यं जनकत्वेन ज्ञाप्यं च ज्ञापकत्वेनेति हेतुः कारको ज्ञापकश्चेति द्विधा संभवति तथाप्यत्र वारक एव गृह्यते, सम्यग्दर्शनादीनामुदीर्णादिपदसन्निधानाद् जन्यत्वेन विवक्षितत्वोपलक्षणात् । द्वाभ्यामितं द्वैतमिति समासात् प्रज्ञादित्वावधि सति द्वैतमिति द्वित्वाभिधायि साधु स्यात् । हेतुद्वैतबलादित्येतत् सम्यग्दर्शनसामग्रीत्वेन निर्दिष्टमप्यादिदीपकत्वात् सर्वसद्भत्यानाञ्जसुश्रुतपरत्वसेन्द्रियमनःसंयमनशुद्धात्मध्याननिखिलकर्मनिर्मूलनैरपि सह संबन्धनीयं, सकलकार्याणामन्तरङ्गबहिरङ्गकारणद्वयाधीनजन्यत्वात् । तत्र सम्यक्त्वस्यान्तरो हेतुरासन्नभयतादिसौख्यश्रोपदेशकादिः । तथा चोक्तम्—

आसन्नभयताकर्महानिसंज्ञित्वशुद्धपरिणामाः ।

सम्यक्त्वहेतुरान्तर्बाह्योप्युपदेशकादिश्च ॥

इति । एवं सद्भत्यागादीनामपि यथायोग्यं हेतुद्वयमवसेयम् । बट्टणातिस्त्रोदीर्णां । उद्गता अप्रतिहतवृत्त्या प्रवृत्ताधस्तनभूमिकापेक्षया शङ्कादिदोषनिर्मुक्तत्वेन प्रशस्ता उपरितनभूमिकापेक्षया चाचलक्षायिकत्वेन संपूर्णा इगू यथावस्थितपरापरवस्तुविषयत्वेन विपरीताभिनिवेशवित्कारमरूपलक्षणं श्रद्धानं येषां ते उदीर्णसुदृशः । दृशिरत्र श्रद्धानार्थो गृह्यते, धातूनामनेकार्थत्वात् । तथा चोक्तम्—

निपाताश्रोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।

‘अनेकार्थाः स्मृताः सद्भिः पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥

इति । तथैव मुशब्दो हि प्रशंसायर्थो वेद्यः । अत एव सूत्रकारो हि सम्यग्दर्शनलक्षणं तथैवाध्यगीष्ट, “तत्रैवार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्” इति । दर्शनं इगू दर्शनमोहोपशमादिसन्निधाने सत्याविभूततच्छक्तिविशेषस्यात्मनो ज्ञानसम्यग्व्यपदेशहेतुस्तत्त्वार्थश्रद्धानपरिणतिरित्यर्थः । सर्वं सूत्रे मुमुक्षुर्णा सहनीयत्वेनोपदिष्टं परीपहोपसर्गजातं सहते धृत्यादिभावनाविशेषावष्टम्भान्स्पन्दते इति सर्वसहाः । महासात्त्विकत्ववज्रकायित्वयोगाश्रितजनिजनिमि-

त्तसन्निधानादुपनिपतितैः परीपहोपसर्गैरभिभवितुमशक्या इत्यर्थः । सर्वशः सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं च सद्गं परिग्रहं वक्ष्यमाणलक्षणं त्यक्त्वा ध्युत्सृज्य सजति सक्तो भवति चेत्योपयोगरूपवृत्तिद्वारेण ममकारार्हकाराभ्यामनुरज्यति जीवोस्त्रिभुविति सद्ग- “गुंरां घः प्रायेण” इत्यधिकरणसाधनो घप्रत्ययः । सर्वश इत्यत्र “बह्वत्पार्थाच्छस्कारकाद्” इति प्रशंसार्थेन शस्त्रप्रत्ययेन त्यागस्य प्राशस्त्यं घोत्यते, सर्वसद्गपरित्यागस्य सर्वैरपि मोक्षवादिभिर्मुक्त्य-
द्भवेनावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । अन्यथा तदनुपपत्तेः । एतेन सम्यक्त्व-
चारित्राराधनाद्वयं संक्षेपरचिदिद्यापेक्षयात्र सूत्रितं प्रतिपत्तव्यं, ज्ञानेन
दर्शनस्य तपसा च चारित्रस्वाग्निभावात् तत्र तयोरन्तर्भावविभावात् ।
अत्रमन्तररत्नं मुश्रुतं म्नात्सोन्मुग्मंरित्तिलक्षणत्वेत् प्रशस्तं श्रुत्सखिस्सष्ट-
कंणलक्षणो ज्ञानविशेषः पर प्रधानं येषां तेऽजस्रमुश्रुतपराः । संततस्वात्मो-
न्मुग्मंरित्तिलक्षणश्रुतज्ञानविशिष्टा इत्यर्थः । पूर्वोक्तनीत्या शृणोतिरत्र ज्ञान-
विशेषार्थः । श्रवणं श्रुतं श्रुतज्ञानावरणरीर्यान्तरायक्षयोपशमसन्निधाने सत्या-
विभूततच्छक्तिविशेषस्य साक्षादसाक्षाच्च मतिज्ञानविशेषगाहितानि शयस्वा-
त्मनोऽस्पष्टनानार्थप्ररूपणप्रवणज्ञानविशेषपरिणतिरित्यर्थः । उक्तं च—

“मनिपूर्वं शब्दयोजनसहितमूहनं श्रुतमिति तच्छ्रुतम् ।”

यथा—

एको मे सासदो आदा णाणदंसणलम्बणो ।

सेसा मे वाहिरा भाया सट्ठे संजोगलम्बणा ॥

संजोगमूलं जीवेण पत्ता दुःखपरंपरा ।

तम्हा संजोगसंबंधं सट्ठं तिविहेण वोस्सरे ॥

इत्यादि प्रधानार्थपरशब्दप्रयोगात्पुनरेवं लक्षयति—

सर्वदा स्वार्थश्रुतज्ञानभावनाकृताग्रधाना अपि कदाचिदनादियासनाव-
शात्परार्थशब्दात्मकश्रुतसमुद्यता अपि भवन्ति । तत्र श्रूयते श्रुतं शब्दः
शोभनं शुद्धचिदानन्दात्मकात्मप्रतिपादनप्रच्छन्नादिरूपतया सुमुक्षुणामभि-
मतं श्रुतं मुश्रुतमिति प्राह्यम् । तथाचोक्तम्—

तद्भूयात्तत्परान् पृच्छेत्तद्विच्छेत्तत्परो भवेत् ।

येनाविद्यामयं रूपं त्यक्त्या विद्यामयं व्रजेत् ॥ इति ।

अविद्याभिदुरं ज्योतिः परं ज्ञानमयं महत् ।
तत्प्रष्टव्यं तदेष्टव्यं तद् द्रष्टव्यं मुमुक्षुभिः ॥ इति च ।

सैषा ज्ञानाराधना ।

संयमनं पूर्वं पश्चात्किञ्चिदिति सयम्य, तत्तत्स्वस्वविषयादक्षैः स्पर्शनादी-
न्द्रियैः सह चर्तमान मनोऽन्तःकरण निवर्त्येत्यर्थः । यथास्वावरणवीर्यान्तरा-
रायक्षयोपशमसन्निधाने सत्यक्ष्णोति व्याप्नोति जानाति यथास्व स्पर्शादिवि-
षयानेभिरात्मेत्यक्षाणि लब्धयुपयोगरूपाणि स्पर्शनादिभाषेन्द्रियाणि । नो
इन्द्रियावरणवीर्यान्तरारायक्षयोपशमसन्निधाने सति द्रव्यमनसा कृतानुग्रह
आत्मा मनुते जानाति मूर्तमभूर्तं च वस्तु गुणदोषविचारस्मरणादिप्रणिधान
रूपेण विकल्पयत्यनेनेति मनो गुणदोषविचारस्मरणादिप्रणिधानलक्षण भाव
मन इत्यर्थः । भवति चात्र पद्यम्—

गुणदोषविचारस्मरणादिप्रणिधानमात्मनो भावमनः ।
तदभिमुखस्यास्यैवानुग्राही पुद्गलोच्चयो द्रव्यमनः ॥

सैषा तपआराधना, इन्द्रियमनसोर्नियमानुष्ठान तप इत्यभिधानात् ।
सोय व्यवहारमोक्षमार्गः । ध्यात्वा एकाग्रचिन्तानिरोधलक्षणध्यानगोचरी-
कृत्यं । “अर्धवशाद्विभक्तिविपरिणाम” इति अमले आत्मन्यमुद्यत्यऽरज्यत्य-
द्विपति चेत्यर्थः । न वैतृण्य सान्द्रानन्दशुद्धस्वात्मानुभूतियोगादत्यन्ततृप्त
त्वादतिशयेनैषामस्तीति शमिनो ध्येयेषु वितृष्णा सन्त इत्यर्थः । तथा
चोक्तम्—

किमत्र बहुनोक्तेन ज्ञात्वा श्रद्धाय तत्त्वतः ।
ध्येयं समस्तमप्येतन्माध्यस्थं तत्र विभ्रता ॥ इति ।

स्वयं स्वसवेदनरूपेणात्मना । अमलमित्यत्रापि पूर्ववद्भाष्येयम् । स्वम-
मल द्रव्यभावकर्मनिर्मुक्त स्वपरशक्तिरूपमात्मान विपरीताभिनवेशसशयवि-
पर्ययानध्यवसायविविक्त परमौदासीन्यरूप वा । निरवधिमुद्धृष्टज्ञानानन्दरूप-
कमिति यावत् । सोय ध्यायेत्यादिना निश्चयमोक्षमार्गः । वक्तव्यं—

रयणत्तयं ण वद्दइ अप्पाण मुइंतु अप्पणदवियमिह ।

१ साक्षमिति मूलोक्तं पदं विग्रहेणानं दर्शितम् । २ इत परं मूलोक्तं स्वे इति
पदमावश्यकम् । कुत ? तद्विशेषणस्य ‘अमले’ इति पदस्यापि विद्यमानत्वात् ।

तम्हा तत्तियमइओ होदि हु मोक्खस्स कारणं आदा ॥ इति ।

निर्मूल्य समूलचूल क्षपयित्वा । मिथ्यादर्शनादिपरतन्त्रेणात्मना क्रियते वध्यते इति कर्म आत्मन पारतन्त्र्यनिमित्त ज्ञानावरणादिकमात्मप्रदेशपरिस्पन्दरूप वा । अखिल समस्त द्रव्यभावरूप घात्यघाति च तथान्यद्वाद्द सूक्ष्म च । येऽनादिमिथ्यादृष्टय सादिमिथ्यादृष्टयो वा भव्यजीवा शर्मप्रगुणै । शर्म सुख तदेव प्रकृष्ट, सर्वपामभीष्टतमत्वाद्, गुणो धर्मो येषा ते शर्मप्रगुणास्तै शर्मप्रगुणै । परमानन्दाभूतखचितैरित्यर्थे । चकासति नित्य दीप्यन्ते नित्यप्रवृत्तस्य वर्तमानस्य विप्रक्षितत्वात् । एवमुत्तरप्रापि । गुणैरनन्तज्ञानादिभिरष्टभि । तत्र मोहक्षयापरम सम्यक्त्वं सुख वा । ज्ञानदर्शनोत्तरणक्षयादनन्तज्ञानदर्शने । अन्तरायक्षयादनन्तवीर्यम् । वेदनीयक्षयाद्ब्याप्राधत्वमिन्द्रियजनितसुखाभावो वा । आयु क्षयात् परमसौक्ष्म्यमुत्पत्तिमरणहतिर्वा । नामक्षयात्परमावगाहनममूर्तत्व वा । गोत्रक्षयाद्गुरुलघुत्वमुभयकुलाभावो वा । ते यथोक्तगुणैर्दीप्यमाना भान्तु परिस्फुरन्तु स्वसवेदनमुच्यन्ता सन्तित्वत्यर्थे । आशिपि लोद् । सिद्धा । भिद्धि स्वा'मोपलब्धिरेषा मनिशयेनास्तीति सिद्धा । “अर्शआदेर्” इत्यनेन मत्वर्थीयोऽप्रत्यय । मयि प्रथम ग्रन्थकर्तार्यात्मनि पश्चात्तदध्येत्रादिष्वपि । एव समासादुक्त पदार्थं ।

सप्रति वाक्यार्थे कथ्यते । तत्रेय पदघटना ।—भान्तु । के ? कर्तारन्ते सिद्धा । क ? मयि । ये किम् ? ये चकासति । के ? गुणे । किंविशिष्टे ? शर्मप्रगुणैः । किं कृत्वा ? निर्मूल्य । किं तत् ? कर्म । किंविशिष्टम् ? अखिलम् । किं कृत्वा ? ध्यात्वा । कम् ? स्वम् । किंविशिष्टम् ? अमलम् । केन ? स्वयम् । क ? स्वे । किंविशिष्टा सन्त ? शमिनः । किं कृत्वा ? संयम्य । किं तत् ? मन । किंविशिष्टम् ? साक्षम् । किंविशिष्टा सन्त ? अजस्रसुश्रुतपरा । किं कृत्वा ? त्यक्त्वा । कम् ? संगम् । किंविशिष्टम् ? सर्वेश । किंविशिष्टा सन्त ? सर्वसहा । सर्वसहत्वात्सर्वसद्गत्याग कृत्वेत्यर्थे । कथभूता भूत्वा ? उदीर्णसुदृश । कस्मात् ? हेतुद्वैतबलात् ।

इदमप्र तात्पर्यम् । हेतुद्वैतबलेन सम्यग्दर्शनमादृश्य सर्वसहत्वे सति सर्वे सद्गत्याग कृत्वा दाश्वत् सम्यग्श्रुतभावनाप्रधाना सन्त सर्वेन्द्रियाणि मनश्च

स्वस्वविषयेभ्यः प्रच्याव्यैवं कृतपरिकर्माणः शुद्धं स्वात्मानमात्मना शुद्धे
स्वात्मनि समादधानासात्रापि वितृष्णाः सन्तो निरस्तघातिकर्माणो नैसर्गिक
निश्चलचैतन्यमधिष्ठिता विघटिताऽधानिकर्माणो लोकाग्रमधिष्ठाय केवलसत्य-
वत्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वैर्वै शश्वत्प्रतपन्ति ते भयि नोभागमभावरूपतया भग
वन्तः सिद्धपरमेष्ठिनः स्वात्मान दशयन्तिवति ।

अत्र च सर्वं एवाहंदादिगुणानुरागाः शुभपरिणामवाद्शुभकर्मप्रकृतीनां
रसप्रकर्षमुन्मूल्य वान्छितार्थेप्रसाधनाय भवन्ति इति प्रेक्षापूर्वकारिणः पूर्वा-
चार्याः स्वस्व ज्ञानदानान्तरायं श्योत्वणां च ज्ञानलाभान्तरायं निराकर्तुकामा
निजनिजशास्त्रारम्भेहंदादीनां समस्तानां व्यस्तानां वा तद्गुणमात्रस्य वा संस्तये
कामचारेण महलमुपास्यन्तः प्रतीयन्ते । इत्यस्य शास्त्रस्यादौ स्वपरविघ्नवि-
घाताय ग्राह्य सिद्धानां पश्चाद्वाहंदादीनां विनयकर्म नान्दीमद्गलत्वेन ग्रन्थ-
कारश्चकार । किञ्च—

यो यद्गुणार्थं स तद्गन्तमुपाश्रयति । इति सिद्धगुणार्थं ग्रन्थकृत् प्रथमं
सिद्धानुपाश्रयति स्म, तत्राह्युपायोपदेशकज्येष्ठतया पश्चाद्हंदादीनामपि ।
तथा चोक्तम्—

अभिमतफलसिद्धेरभ्युपायः सुबोध्यात्,
प्रभवति स च शास्त्रात्तस्य चोत्पत्तिरात्मात् ।
इति भवति स पूज्यस्तत्प्रसादप्रबुद्धै,—
न हि कृतमुपकारं साधयो विस्मरन्ति ॥ इति ।

तथा क्षिप्रं मोक्षार्थिना मुक्तात्मान एव परमार्थतो भक्त्या इत्युपदेष्टुं
ग्राह्य सिद्धाराधना ग्रन्थकृता कृता । तथा चोक्तम्—

सपयत्यं तित्थयरं अधिगतबुद्धिस्त सुत्तरोयस्त ।
दूरतरं णिव्वाणं संजमतयसंपदं तस्स ॥
तम्हां णिव्वुदिकामो णिस्संगो णिम्ममो य भविय पुणो ।
सिद्धेसु कुणदि भंती णिव्वाणो तेण पप्पोदी ॥ इति ।

१ एसात्रिंशत्कामां निःसङ्गो निर्ममश्च भूवा पुनः । सिद्धेयु करोति भक्ति
निर्वाण तेन प्राप्नोति ॥

एवं तद्गुणग्रामस्य सहस्रा प्राह्यर्थितया प्रथमं सिद्धानाराध्येदानीं तदुपा-
योपदेशकन्येष्टतया त्रिजगज्येष्टमहर्द्दहारकमविलजगदेकशरण्यं शरणं प्रपत्तु-
मना इदमाह—

श्रेयोमार्गानभिज्ञानिह भवगहने जाज्वलद्दुःखदाव-
स्कन्धे चङ्क्रम्यमाणानतिचकितमिमानुद्धरेयं वराकान् ।
इत्यारोहत्परानुग्रहरसविलसद्भावनोपात्तपुण्य, प्रक्रान्तैरेव
वाक्यैः शिवपथमुचितान् शास्ति योर्हन् स नोऽज्यात् ॥२॥

श्रेयसो मोक्षस्य संसाराभावे पुंसः स्वात्मलामस्य मार्गः प्राह्युपायो व्यव-
हारेण सम्यग्दर्शनज्ञानचारिन्नत्रयं निश्चयेन च तन्मयः स्वात्मैवेति श्रेयोमार्गः ।
तस्यानभिज्ञानाभिमुख्येन संशयादिव्यवच्छेदलक्षणेन सामस्येन वा व्यव-
हारेतररूपेणानवगन्तुं श्रेयोमार्गानभिज्ञान् । सम्यग्मुक्त्युपायमुग्धानित्ययैः ।
तया श्रेयसोन्मुदयस्य मार्गानभिज्ञानप्रतीणान् । इहास्मिन्प्रतीयमाने ।
भवन्ति चतुर्गतिपरिवर्तनरूपेण वतन्ते उत्साद्व्ययध्रौग्यैकत्वलक्षणां वृत्ति-
मालम्बन्ते जीवा अस्मिन्निति भवः संसारः । भवो गहनमरण्यमिव नानादुः-
खनिमित्तत्वाद्, भवगहनं तस्मिन् । दुःखानि सहजशारीरमानसागन्तुक-
परितापरूपाणि । दुःखानि दाना दवाग्रय इव देहमनमोर्धिनाशान्तव्यापत्ति-
निमित्तत्वाद् दुःखदावाः । दुःखदात्रानां स्कन्धे प्राग्भारो दुःखदावस्कन्धः ।
जाज्वलद्दृशं पुनः पुनर्वा ज्वलन् देदीप्यमानो निरङ्कुशं स्वकार्याय प्रभवन्
दुःखदावस्कन्धो यस्मिन् तज्जाज्वलद्दुःखदावस्कन्धं, तस्मिन् । चङ्क्रम्यमाणान्
कुटिलं श्रामत इतस्ततो भ्राम्यतो दुःखदात्राभिमुखं गच्छत इति भावः ।
अतिचकितं संग्रसातिरेकं कृत्वा इमानिर्दंतया प्रतीयमानान् अन्तश्चेतसि
चकासतो विचित्रदुःखात्तजगन्नयजन्तुनुद्धरेयं तत्तादृग्भवगहननिःसरणोपायो-
पदेशेनोपकुर्यामहम् । अहं प्रार्थने वा सप्तमी । सैषा तीर्थकरत्तमावना
मुख्यवृत्त्याऽपायविचारयो धर्मध्यानविशेषलक्षणा । तथा चोक्तमार्थं गर्भा-
न्वयक्रियावर्णनप्रश्ने—

मौनाध्ययनवृत्तत्यं तीर्थकृत्यस्य भावना ।

गुरुस्थानाभ्युपगमो गणोपग्रहणं तथा ॥ इति ।

वराकान् अनुकम्प्यान् । दु सहदु. खदावानलज्वालाजालविजृम्भणोपल-
म्भाद्यनजलादिनाभिव्यज्यमानान्त. क्लेदमभ्युदरणवुद्ध्या सुहुसुहुदरप्यात्म-
ध्यारोप्यमाणानित्यर्थः । इतीत्यादि । इति एवं युगपन्निजगदनुग्रहणसमर्थो
भवेयमहमिति परमकरणानुरक्तान्तश्चैतन्परिमाणामलक्षणेनात्मरूपेणारोहन्
क्षणे क्षणे वर्धमानः परेषामनुग्राह्यदेहिनामनुग्रह उपकार ईत्यारोहत्परा-
ग्रहः तस्य रसः प्रकर्षस्तज्जन्महर्षो वा तेन विलसन्त्यो विशेषेणानगारके-
वलित्वयोग्यभावकानामसंभवित्वादनन्यसामान्यतया द्योतमानाः प्रतीतिवि-
पयीभवन्त्यो भावना. परमपुण्यतीर्थकरत्वाख्यनामकर्मकारणभूता. पौडश
दर्शनविशुद्ध्यादिमनस्कारसंस्कारा, ताभिरपात्तमुपार्जितं पुण्य तीर्थकरत्वा-
ख्य. सुकृतविशेष., तेन केवलज्ञानसंनिधानलब्धोदयेन प्रकान्तैः प्रारब्धैः ।
तत्प्रकान्तैरेव न विवक्षादिजनितैर्वीतरागे भगवति तद्विरोधात् । तथा
चोक्तम्—

यत्सर्वात्महितं न वर्णसहितं न स्पन्दितौष्टद्वयं,
नो वाञ्छाकलितं न दोषमलिनं न श्वासरुद्धकमम् ।
शान्तामर्षविधैः समं पशुगणैराकर्णितं कर्णिभिः—
स्तन्नः सर्वविदः प्रणष्टविपदः पायादपूर्वं वचः ॥ इति ।

वाक्यैर्दिव्यध्वनिभिः । उच्यते विनेयान् प्रतिपाद्यते इति वाक्यम् अत्र
दिव्यो ध्वनिः । उक्तं च—

पुंव्यण्हे मज्झण्हे अवरण्हे यज्झिमाये रत्तीये ।
छच्छग्घडियाणिग्गयदिव्वज्जुणी कहइ सुत्तथे ॥ इति ।

शिवपथं प्रागुत्तलक्षणं मोक्षमार्गम् । उचितान् योग्यान् । शिवपथजिज्ञा-
सया सभासमायातभव्यानित्यर्थः । शास्त्रि शिक्षयति यः । भवति
वाय श्लोकः—

दृग्विशुद्ध्याद्युत्थतीर्थकृत्वपुण्योदयार्त्तं स हि ।
शास्त्याशुष्मान् सतोऽतिग्नं जिज्ञासूंस्तीर्थमिष्टदम् ॥

१ नैतत्पूर्णं समस्तपदमुक्तमेकत्र । २ पूर्वाण्डे मध्याण्डे अपराण्डे मध्यमाया
रात्रौ पृष्पद्यदिका निर्गतदिव्यध्वनिः कथते सनार्थम् ॥

अहंन् अरिहननाद्गजोरहस्यहरणाच्च परिप्राप्तानन्तचतुष्टयस्वरूपः सन्
इन्द्रादिनिर्मितामतिशयवर्ती पूजामहंतीति निरुक्तिविषयः सः । यच्छब्देन
श्रेय इत्यादिविशेषणविशिष्टत्वेन निर्दिष्टच्छब्देन परामृश्यमानो नोऽस्मान्
श्राणार्थिनोऽध्याद् रक्ष्यात् । अभ्युदयनिःश्रेयसभ्रंशनोपायलक्षणादपायाद्
दूरीक्रियादित्यर्थः । “आशिपि लिङ्गलोटी” इति लिङ् ।

अयं समुद्रायार्थप्रतिपत्त्यर्थं पदानि संबध्यन्ते । अत्र्यात् । कोसौ ?
सोऽहंन् । कान् ? नः । यः किं करोति ? यः शास्ति । कान् ? उचितान् ।
कम् ? शिष्यपथम् । कैः ? चाक्षयैः । किंविशिष्टैः ? इत्यारोहत्परानुग्र-
हरसविलसद्भावनोपात्तपुण्यप्रक्रान्तैरेव । इतिशब्देन स्वरूपार्थेन
त्रिवक्षितमर्थविशेषं दर्शयितुं श्रेय इत्याद्याह । उद्धरेयमुद्धतुं समर्थो भवेय-
महमिति मनोरथो मे वर्तते इत्यर्थः । कान् ? इमान् घराकान् । किं
कुर्वाणान् ? चङ्क्रम्यमाणान् । कथम् ? यथा भवत्यतिचकितम् । क ?
इह भवगहने । किंविशिष्टे ? जाज्वलद्दुःखदावस्कन्धे । किंविशिष्टान् सतः ?
श्रेयोमार्गानभिज्ञान् । अयमर्थः । यतोमी श्रेयोमार्गं यथावन्न जानन्त्यतो
दुःखादत्यन्तं विभ्यतोपि कुटिलं क्रमन्ति । दुःखविमोक्षबुद्ध्या दुःखोपायानेव
सेवन्ते । अतश्च मेऽनुकम्पाविषया भवन्ति । इत्यहमेपां दुःखविमोक्षमार्ग-
प्रदर्शनसमर्थो भवेयमिति प्राथंये । दृश्यते च लोकेपि, परोपकारपरः पथि-
कान् दुर्दैववशाद्दुस्तरघोरारण्ये ज्वलद्बलनज्वालामूलापदक्षमानवृक्षस्वापदा-
दिसंघाते पतितान् श्रेयोमार्गाऽकुशलान् तक्षिस्तरणपथमजानतस्तक्षिस्तरण-
बुद्ध्या दवानलाभिमुत्पमेव सातंकं गच्छतो दृष्ट्वा दयार्द्रहृदयतया सम्यग्निः-
सरणमार्गमुपदेष्टुकाम इत्युक्तिलेशोत्र सहृदयैरवधार्यः ।

इदानीमहंङ्गहारकोपदिष्टार्थसमयग्रन्थकत्वेन सकलजगदुपकारकान् गण-
धरदेवादीन् मनसि निधत्ते—

सूत्रग्रथो गणधरानभिन्नदशपूर्विणः ।

प्रत्येकबुद्धानध्येमि श्रुतकेवलिनस्तथा ॥ ३ ॥

सूत्रग्रथ इति चतुर्भिस्तथेति चोत्तरैस्त्रिभिरभिसंबध्यते । अध्येमि ध्या-
यामि । प्रमोदमाने हृदयारविन्दे पेकाग्रयेण चिन्तयाम्यहमित्यर्थः । कान् ?
गणधरान् गणान् द्वादश यस्यादीन् जिनेन्द्रसभ्यान् धारयन्ति मित्यादर्श-

नादेर्विनिवर्त्य सम्यग्दर्शनादौ स्थापयन्तीत्येतान् धर्माचार्यान् । किंविशिष्टान् ? सूत्रग्रथः । सूत्रमहंज्ञापितमर्थसमयं ग्रथन्ति अह्नपूर्वगत रूपेण रचयन्तीत्येतान् । तथाऽध्येम्यहम् । कान् ? अभिज्ञदशपूर्विणः । अभिज्ञा विद्यानुवादपाठे स्वयमायातद्वादशशतविद्याभिरप्रख्यावितचारित्रा, ते च ते दशपूर्वाण्युत्पादपूर्वादिविद्यानुवादान्तान्येषां सन्तीति दशपूर्विणश्च, तान् । किंविशिष्टान् ? सूत्रग्रथः । तथाऽध्येम्यहम् । कान् ? प्रत्येकबुद्धान् । एक केवल परोपदेशनिरपेक्षं श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमविशेष प्रतीत्य बुद्धान् संप्राप्तज्ञानातिशयान् । किंविशिष्टान् ? सूत्रग्रथः । तथाऽध्येम्यहम् । कान् ? श्रुतकेवलिनः । समस्तश्रुतधारिणः । श्रुतेन प्रागुत्तलक्षणेन ज्ञानविशेषेण केवलिन इव सर्वज्ञकल्पाः श्रुतकेवलिनः । किंविशिष्टान् ? सूत्रग्रथः । अत्र सूत्रग्रथकत्वं गणधरादित्वं चेत्युभय विधेयं, तद्गुणार्थितया ध्यातुस्तेषां ध्येयत्वनिश्चयेन ध्याने प्रवृत्त्युपपत्तेः ।

अधुना जिनागभव्याख्यावृत्तारतीयसूरीनभिष्टौति—

ग्रन्थार्थतो गुरुपरम्परया यथाव,-

च्छ्रुत्वावधार्य भवभीरुतया विनेयान् ।

ये ग्राहयन्त्युभयनीतिबलेन सूत्रं,

रत्नत्रयप्रणयिनो गणिनः स्तुमस्तान् ॥ ४ ॥

स्तुमो वन्दामहे वयम् । कान् ? तान् गणिनः श्रीकुन्दकुन्दाचार्यप्रभृतीन् धर्माचार्यान् । किंविशिष्टान् ? रत्नत्रयप्रणयिनः “जातौ जातौ यदुत्कृष्ट तत्तद्गणमिहोच्यते” इति वचनादभ्युदयनिःश्रेयससंपादकत्वेन जीवपरिणामेषु मध्ये प्रकृष्टत्वाद्गणानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि त्रयोवयवा यस्य तत् त्रयम् । रत्नानां त्रयं रत्नत्रयम् । रत्नत्रयेण सह प्रणयपरिचयः कथंचित्तादात्म्यलक्षणः संबन्ध एषामस्तीति रत्नत्रयप्रणयिनः । सम्यग्दर्शनादित्रयपरिणतानित्यर्थः । ये किम् ? ये ग्राहयन्ति निश्चाययन्ति प्रतीतिमानयन्ति । कान् ? विनेयान् । विनीयन्ते व्युत्पाद्यन्ते सदायादिव्यवच्छेदेन शास्त्रं ग्राहयन्त इति विनेया शिष्यास्तान् । किं ग्राहयन्ति ? सूत्रम् । सूते सूचयति सूत्रयति वार्थानिति सूत्रं

सत्यं संयुक्तिकं च प्रवचनम् । तच्चात्रेदानीं गणधरादिरचितमंशतो-
 ङ्गप्रविष्टमारातीयाचार्यरचितं च कालिकोत्कालिकादिकमद्गवाह्यं गृह्यते ।
 केन ? उभयनीतिवलेन उभावागमभाषया द्रव्यार्थिरुपर्यायार्थिकी
 अध्यात्मभाषया च व्यवहारनिश्चयाववयवौ यस्याः सा उभयी श्रुतात्प्र-
 माणपरिच्छिन्नार्थिकदेशो नीयते परिच्छिद्यतेऽनयेति नीतिर्नयः । श्रुतज्ञा-
 निनः स्वार्थिकदेशव्यवसाय इत्यर्थः । उभयी चासौ नीतिश्चोभयनीतिः ।
 तस्या बलं सामर्थ्यं सर्वथैकान्तवादिभिरवाध्यमानत्प्रमुभयनीतिबलं, तेन ।
 किंविशिष्टान् विनेयान् ? भयभीरुतया विशिष्टान् । भवाद्भिन्त्यति तच्छीला
 भवभीरवः तेषां भावमत्ता, तथा । “येनाद्भिन्निकरेत्यभावौ” इत्यनेन
 विशेषणे वृत्तया । संसारभीरून् संविद्भानित्यर्थं । किं कृत्वा ? श्रुत्वा आक-
 ण्यावधार्यं च अक्षेपविशेषनिष्ठतया स्वयं धारयित्वा कालान्तराविस्मरण-
 योग्यतां नीत्वेत्यर्थः । किं तत् ? सूत्रम् । किं चत् ? यथावत् सम्यक् ।
 कया हेतुभूतया ? गुरुपरम्परया । गुरुणां तीर्थं करगणधरादीनां परम्परा
 शिष्यप्रतिशिष्यप्रग्रन्थो गुरुपरम्परा, तथा । गुरुपर्यन्तमेणेत्यर्थः । कुतस्तथा
 यथावच्छ्रुतमवधारितं च तैः सूत्रमित्यत्राह । ग्रन्थार्थत इति । ग्रन्थते सूत्र-
 प्रकरणाद्विकाररूपेण रच्यते इति ग्रन्थो विवक्षितार्थप्रतिपादनसमर्थो वचन-
 संदर्भः । अर्थात्ते निश्चीयते इत्यर्थोभिधेयः । ग्रन्थश्चार्थश्च ग्रन्थार्थो च ग्रन्था-
 र्थास्तेभ्यः । तानाश्रित्येत्यर्थः । कदाचिद्ग्रन्थमाश्रित्य कदाचिदर्थं कदाचि-
 द्ग्रन्थार्थावित्यर्थः । कथा ? भवभीरुतया श्रवणावधारणत्रिययोः करणत्वे-
 पि संदेशकन्यायेन संबध्यते ।

एवं भगवत्सिद्धस्वरूपतयाह्युपायप्ररूपणप्रवणपरमागमोपदेशकप्रथक-
 व्याख्यायकभावेनाधिगतगारिष्ठगरीयोगुरव्यपदेशानहङ्गहारऋगणधरादिचनुष्ट-
 यैर्द्वयुगीनधर्माचार्यवर्यानुपचर्य सांप्रतं वचुश्चोत्पामनुग्राहकं तदनुशिष्टध-
 र्मोपदेशमाशामितुमिदमादिशति—

धर्मं केपि विदन्ति तत्र धुनते संदेहमन्येऽपरे,
 तद्धान्तेरपयन्ति सुष्ठु तमुशन्त्यन्येऽनुतिष्ठन्ति वा ।
 श्रोतारो यदनुग्रहादहरहर्वक्ता तु रुन्धन्नघं,
 विष्वग्निर्जरयंश्च नन्दति शुभैः सा नन्दतादेशना ॥ ५ ॥

अत्र नानाश्रोतॄणां मुख्यधुर्या धर्मस्वरूपाधिगमसंशयव्यपगमविपर्ययास-
निरासश्रद्धानातिशयाचरणतद्विशेषलक्षणानि व्याख्यातुंशाशुभकर्मसंवरणनि-
र्जरणपुण्यपुञ्जाजैनकल्याणपरम्पराप्राप्तिरूपाणि फलानि देशनायाः क्रमेण
प्रकाशितानि प्रतिपत्तव्यानि । नन्दतात् । समृद्धिं गच्छतु सर्वाङ्गसमप्रा-
भूयादित्यर्थः । “तुल्योन्नातश्च पाशिपि” इति रूपम् । कासौ ? सा देशना ।
दिश्यते परस्मै प्रतिपाद्यते इति देशना उपदेश्यमानो धर्मो धर्मोपदेशनं वा
देशना । रुद्ध्वा धर्मोपदेशः । यदनुग्रहात्किं भवतीत्याह । विदन्ति स्वरू-
पतोयमेवेत्याकारविशेषरूपतश्चेदत्र एवेति निश्चिन्वन्ति । के ते ? केपि । केचि-
त्तीव्रज्ञानावरणोदयविवर्तवर्तिनो भव्याः । कम् ? धर्मम् । भ्रियन्ते तिष्ठन्ति
नरकादिभ्यो गतिभ्यो निवृत्ता जीवास्तेन सुगनाविति धरत्यात्मानं सुगता-
विति वा धर्मस्तं, रत्नत्रयलक्षणं मोहक्षोभविषयजितात्मपरिणामरूपं वा वस्तु-
यायात्म्यस्वभावं वा उत्तमक्षमादिदशलाक्षणिकं वा । कस्मात् ? यदनुग्र-
हात् । यस्या देशनाया अनुग्रहो यथाक्षयोपशममतिशयाधानलक्षण उप-
कारो यदनुग्रहस्तस्माद्धेतोः तमाश्रित्य । किंविशिष्टाः सन्तः ? श्रोतारः श्रव-
णेन्द्रियद्वारेण देशनामुपलभमानाः । कथम् ? अहरहो दिने दिने । अव्य-
यमिदम् । तथा धुनन्ते निराकुर्वन्ति । के ते ? अन्ये मन्दज्ञानावरणोद-
यविवर्तवर्तिनो भव्याः । कम् ? संदेहम् । अयं भवत्यन्यो वेत्थभूतो
भवत्यन्यभाभूतो चेति चलितप्रतीतिरूपं संशयम् । क ? तत्र तस्मिन्वयोक्त-
लक्षणे धर्मे । कस्मात्, यदनुग्रहात् । किंविशिष्टाः सन्तः ? अहरहः श्रोतारः ।
तथा अपयन्ति अपगच्छन्ति प्रच्यवन्ते । के ते ? अपरे मध्यमज्ञानाव-
रणोदयविवर्तवर्तिनो भव्याः । कुतः सकाशात् ? तद्भ्रान्तेः । तस्य धर्मस्य
भ्रान्तिरर्थयोक्तस्वरूपादन्यथात्वेन प्रतिपत्तिस्रद्धान्तिस्रस्थाः । यथावद्धर्मस्य
शाक्तारो भवन्तीत्यर्थः । कस्मात् ? यदनुग्रहान् । किंविशिष्टाः सन्तः ? अह-
रहः श्रोतारः । एते त्रयोप्यव्युत्पन्नसम्भवत्वा भद्रमिध्यादृष्टयो वा, क्रूरमिध्या-
दृष्टीनां देशनायामनधिकारात् ।

तथा उशन्ति कामयन्ते ध्रुवन्ते इदमित्यमेव भवतीति प्रतीयन्तीत्यर्थः ।
के ते ? अन्ये सदृष्टयो भव्याः । कम् ? तं प्रागुक्तलक्षणं धर्मम् । कथम् ?
सुष्ठु सुतराम् । अन्तश्चेतस्सनुबोधरूपेण प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । कस्मात् ?
यदनुग्रहात् । किंविशिष्टाः सन्तः ? अहरहः श्रोतारः । तथानुतिष्ठन्ति

आचरन्ति । के ने ? भन्दे सदृष्टयः सुष्टु सदृष्टयो वा । वाशब्दः पक्षा-
न्तरसूचने नान्ये इत्यत्रापि संबध्यते । कम् ? तं धर्मम् । कस्मात् ? यदनुम-
हात् । त्रिविदिष्टाः सन्तः ? अहरहः श्रोतारः । तथा वाशब्दात्प्रागेव धर्ममनु-
तिष्ठन्तो यदनुमहादहरहः श्रोतारः सन्तः सुष्टु तमनुतिष्ठन्तीनि व्याख्येयम् ।

एवं श्रोतॄणां देशनाकृतमनुग्रहं प्ररूप्य वक्तुं प्ररूपयन्नाह— वक्ता
वित्वादि । तुर्विशेषे । नन्दति समृद्धो भवति । कोसौ ? वक्ता
व्याख्याता । कै. ? शुभैः सद्देशशुभायुर्नामगोत्रलक्षणैरप्युपुण्यैः पूर्वार्जितपु-
ण्यपरित्रमकल्याणैश्च शुभपरिणामजन्यत्वात् । शुभं पुण्यं कल्याणम् । शुभमिति
रूढमेव । कथं शुभैर्नन्दति ? अहरहः । किं कुर्वन् ? रन्धन् प्रतिरन्धन् । निवा-
रयन्नित्यर्थः । किं तत् ? अधं ज्ञानावरणादिकर्मरूपमागामि पापम् । कथम् ?
त्रिष्वक् समन्तात् । मनोवाक्कायव्यापारद्वारैरागामिपातकयोग्यपुद्गलान्द्र-
पेण परिणन्तुकामाक्षिराकुर्वन्नित्यर्थः । न केवलं तत्तथा रन्धन्, निर्जरयंश्चैक-
देशेन क्षपयन् । किं तत् ? अधम् । अर्थात्पुरार्जितं पातकम् । अध-
मर्थो—देशनाया धर्मोपदेशरूपस्वाध्यायाद्यतपोविशेषत्वाद्दशुभकर्मणां सं-
वरसहभावित्यां निर्जरायां वर्तमानस्यापि वक्तुलद्रतप्रशस्तरागयोगात्प्रचुर-
पुण्यानामास्रवणं प्राक्तनपुण्यविपाकस्फारीभावाद्भवन्वक्तव्याणमालासमावे-
शश्च भवति ।

एवं भगवत्सिद्धादिगुणगणानुस्मरणलक्षणं मुख्यमङ्गलमभिधायेदानीं
प्रमाणगर्भमभिधेयव्यपदेशमुखप्रकाशितव्यपदेशं शास्त्रविशेषं कर्तव्यतया
प्रतिजानीते—

अथ धर्माभूतं पद्यद्विसहस्रया दिशाम्यहम् ।

निर्दुःखं सुखमिच्छन्तो भव्याः शृणुत धीधनाः ॥ ६ ॥

अथशब्दोत्र तावन्मङ्गलार्थः । उक्तं च—

सिद्धिर्बुद्धिर्जयो वृद्धी राज्यपुष्टिस्तथैव च ।

ओंकारश्चाथशब्दश्च नान्दीमङ्गलाचिनः ॥ इति ।

अधिकारे वा । इतः शास्त्रं बाधिक्रियत इत्यर्थः । आनन्तर्ये वा । निबद्धमुख्यमङ्गलरूपानन्तरमित्यर्थः । धर्मो व्याख्यातलक्षणः । धर्मोऽमृतमित्योपयोक्तृणामजरामरहेतुत्वात् । तदभिधेयमनेनेतीदं शास्त्रं धर्माभूतमिति व्यपदिश्यते । श्रूयन्ते चाभिधेयव्यपदेशेन शास्त्रं व्यपदिशन्तः पूर्वकवयो यथा, तत्त्वार्थवृत्तियंशोधरचरितं चेति । भट्टरद्रटोपि तथैवाह—“काव्यालङ्कारोयं ग्रन्थः क्रियते यथायुक्ति” इति । परिमिताक्षरमात्रापिण्डः पाद । तन्निबद्धं वाक्याय घृत्तल्लोकार्यारूपं पद्यम् । द्वे सहस्रे समाहृते द्विसहस्री विंशतिशतानि । पद्यानां द्विसहस्री पद्यद्विसहस्री तथा पद्यद्विसहस्रया करणभूतया । दिशाम्पहमित्यनेन देशनक्रियायां व्यापृतमात्मानं लक्षयति । दिशामि प्रतिपादयामि । कः ? कर्ता अहम् । किं तन् । धर्माभूतम् । कथा । पद्यद्विसहस्रया । कथम् ? अथ अनन्तरम् । अथ श्रोतृनभिमुखीकर्तुमाह—निर्दुःखमित्यादि । हे भव्या अनन्तज्ञानाद्याविर्भावयोग्या जीवाः शृणुत आकर्णयत । के ते ? यूयम् । किं तत् ? प्रकृतत्वादुपदिश्यमानं धर्माभूतं नाम शास्त्रम् । किंविशिष्टाः सन्त ? धीधनाः । धीः शुद्ध्याश्रवणाद्यष्टगुणसंपन्ना बुद्धिः । धीरेव धनं येषामल्यन्तस्पृहणीयत्वात्ते धीधनाः । इदमपि वा संबोधनत्वेन भव्या इत्यस्य विशेषणं कृत्वा हे भव्या, हे धीधना इति योज्यम् । किं कुर्वन्त इदं शास्त्रं श्रूयं शृणुतेत्याह—इच्छन्तोभिलषन्तः । किं तत् ? सुखं शर्म । किंविशिष्टम् ? निर्दुःखं दुःखात्रिष्कान्तमनाकुलस्वलक्षणं नैःश्रेयसं, न सांसारिकम् । संसारे हि दुःखानुपपत्तमेव सुखम् । तथा चोक्तम्—

सपरं बाधासहियं विच्छिडुण्णं बंधकारणं विसमं ।

जं इदिण्हि लद्धं तं सोक्खं दुक्खमेव तहा ॥ इति ।

अथवा दुःखानामभावो निर्दुःखं सुखं चेच्छन्त इति प्राज्ञं, दुःखाभावस्य सुखस्य च पुरपैरर्धमानत्वात् । सुखमित्यत्र चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । यथा, पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानीत्यत्र । एतेन धीधनत्वे निर्दुःखसुखाभिलाषित्वे च सति भव्या एवैतच्छास्त्रश्रवणाधिकारिण इत्युक्तं प्रतिपत्तव्यम् । किंच—

“मङ्गलनिमित्तहेतुप्रमाणनामानि शास्त्रकर्तृश्च ।

व्यावृत्त्य पडपि पञ्चाध्याचष्टां शास्त्रमाचार्यः ॥”

इति प्रसिद्धा मङ्गलादिपङ्कमिह प्रदर्श्यते । तत्र (१)मं मूलं पापं गालयति मङ्गं वा पुण्यं लात्वादत्ते इति मङ्गलमऽविघ्नेन प्रारिप्सितक्रियासंसिद्धयंमि-
प्यते । तच्चेह मुख्यमर्थतो मगधसिद्धादिगुणगणप्रणिधानप्रणयनं पूर्वम-
कारि । तेनाधर्मप्रिदोषघ्नस्य धर्मप्रिदोषघ्नीकारस्य च प्रारिप्सितशास्त्रमि-
द्विनिमित्तस्योपपत्तेः । शब्दतथायशब्दोच्चारणमनन्तरमेव कृतं, तस्यापि तद्-
र्थत्वप्रसिद्धेः । तथा धोक्तम्—

त्रैलोक्येशानमस्कारलक्षणं मङ्गलं मतम् ।

विशिष्टभूतशब्दानां शास्त्रादायथवा स्मृतिः ॥ इति ।

संपूर्णकलशदध्यक्षतसितकुसुमोपहारादिकं तु मुख्यमङ्गलप्राप्त्युपायत्वाद्-
मुख्यमङ्गलमित्युच्यते । तदपि चास्य शास्त्रस्वारम्भे शास्त्रकृता कृतं लक्ष्यते
शास्त्रमिदमन्यथानुपपत्तेः । (२) यमुद्दिश्य शास्त्रमुच्यते तस्मिन्निमित्तम् । तच्चेह
भव्या इत्येवं निर्दिष्टमेव । हेतुः प्रयोजनम् । तच्चेह सम्यग्धर्मस्वरूपादिज्ञा-
नलक्षणं दिशामीति शृणुनेति च पदद्वयेन सूचितं लक्ष्यते । येन हि
क्रियायां प्रयुज्यते तत्प्रयोजनम् । शास्त्रश्रवणादिक्रियाया च ज्ञानेन प्रयुज्यते
इति तदेव शास्त्रस्य मुख्यं प्रयोजनम् । शास्त्रश्रवणादेर्ज्ञानं मे जनिष्यत इति
हेतुरत्र प्रयत्तते । तदस्य शास्त्रस्य सम्यग्धर्मस्वरूपज्ञानमेव मुख्यं प्रयोजनम् ।
आनुपङ्गिकं तु धर्मसामर्थ्यादिज्ञानमपि तत्परिज्ञानाद्युनः सम्यग्धर्मानुष्ठाने प्र-
यत्तमानोनन्तज्ञानरग्रीर्यवैतृण्यमयमध्ययमनीन्द्रियं च सुरां परमाव्यावाधत्वं
च प्राप्नोति । इति परम्परया तदुभयमप्यस्य शास्त्रस्य प्रयोजनं वस्तुतः मुख्यस्य
दुःखनिवृत्तेर्वा पुरपेणार्थ्यमानत्वात् ततश्च निर्दुःखं सुखमिति पदद्वयेनोक्तमेव ।
सम्यग्धर्मस्वरूपादेः शास्त्रस्य चाभिधानाभिधेयभावलक्षणः संबन्धो नास्त्रैवा-
भिहितः । सम्यग्धर्मानुष्ठानस्यानन्तसुखादेश्च साधनभावस्वभावोसौ निश्चयः ।

एतेनास्य शास्त्रस्य संबन्धाभिधेयप्रयोजनशून्यत्वशङ्कादुर्जनापवादशङ्काप-
नोदार्थमाह—

परानुग्रहबुद्धीनां महिमा कोप्यहो महान् ।

१ 'मं' इति शब्दस्यैव मङ्गलमर्थ इति म-शब्देन भवितव्यम् । २ त्रैलोक्येश-
इत्यादिपाठः 'ख' पुस्तके ।

येन दुर्जनवाग्बज्रः पतन्नेव विहन्यते ॥ ७ ॥

अहो आश्चर्यं वर्तते । कोसौ ? कोपि कश्चिदनिर्वचनीयो महिमा
माहात्म्यं प्रभावः । केपाम् ? परानुग्रहबुद्धीनाम् । परेषामनुग्राह्यदे-
हिनामनुग्रहे व्यापत्तिनिवारणे बुद्धिरन्तःकरणप्रवृत्तिर्येषां त एवम् । किं-
विशिष्ट ? महान् विपुलः, सर्वत्र सर्वदा प्रत्युपकारनिरपेक्षतया सर्वेषां
समीहितार्थप्रसूतिहेतुत्वात् । येन किं क्रियते इत्याह—येन कर्त्रा करणेन
वा विहन्यते प्रतिबध्यते । कोसौ ? दुर्जनवाग्बज्रः दुर्जनानां परापकरण-
शीलानां वाग्बज्रो बज्र इव सहसा दारणविनिपातहेतुत्वाद्बुद्धिनिवारत्वाच्च ।
किं कुर्वन् ? पतन्नेव पतनक्रियायाः प्रथमक्षणे एव वर्तमानः ।

सम्यग्धर्मोपदेशकानां समासोक्त्या कलिकाले दुर्लभत्वं भावयितुमाह—

सुप्रापाः स्तनयित्तवः शरदि ते साटोपमुत्थाय ये,
प्रत्याशं प्रसृताश्चलप्रकृतयो गर्जन्त्यमन्दं मुधा ।
ये प्रागन्दचितान् फलद्विमुदकैर्वाहीन्नयन्तो नवान्,
सत्क्षेत्राणि पणन्त्यलं जनयितुं ते दुर्लभास्तद्वनाः ॥ ८ ॥

स्तनयित्तवो मेधाः समासोक्त्या देशकाश्रोपमेयाः । एवमुत्तरत्रापि ।
शरदि घनान्ते दुष्पमायां च साटोपं ससंरम्भमुत्थाय उत्पद्य उद्धतीभूय
प्रत्याशं प्रतिदिश प्रतिस्पृहं च प्रसृता दूरदेशव्यापिन चलप्रकृतयोरुपकाल-
स्थायिनोऽनवस्थितस्वभावाश्च गर्जन्ति गलगर्जित कुर्वन्ति अमन्दमुचे-
मुधा विफलमनुरूपबृहत्करणदम्भ्युदयनिःश्रेयसमार्गानुपदर्शनाच्च । इति
पदार्थं प्रत्येयः । भवन्ति । के ? अमी ते स्तनयित्तवः । किंविशिष्टाः ?
सुप्रापाः सुलभाः । क ? शरदि । ये किम् ? ये गर्जन्ति । कथं कृत्वा ?
अमन्दं तथा मुधा । किं कृत्वा ? उत्थाय । कथम् ? साटोपम् । किंवि-
शिष्टाः सन्तस्तथा गर्जन्ति ? प्रसृताः । कथम् ? प्रत्याशम् । पुनः किंवि-
शिष्टाः ? चलप्रकृतयः । अत्र स्तनयित्तवः इत्यनेन सकलविशेषणसाध-
र्म्यान्मिष्योपदेशका एव प्रतीयन्ते समासोक्त्यलंकारबलात् । तल्लक्षणं भट्ट-
रुद्रदोक्तं यथा—

सकलसमानविशेषणमेकं यत्रामिधीयमानं सत् ।
उपमानमेव गमयेदुपमेयं सा समासोक्तिः ॥

उदाहरणम्—

फलमविकलमलघीयो लघु परिणति जायतेस्य सुस्वादु ।
प्रीणितसकलप्रणयिप्रणतस्य समुन्नतेः सुतरोः ॥

एवमुत्तरार्धेपि व्याख्येयम् । प्रागन्द्चितान् प्राट्ज्ञेघपुष्टान् पूर्वाचार्य-
व्युत्पादिनांश्च । प्राञ्चः पूर्वेन्द्राः प्रागन्दाः तैश्चिताः फलधि कणमंपत्ति मदा-
चरणप्रक्षयं च । उदकैर्जलैः सम्यगुपदेशैश्च । व्रीहीन् धान्यानि । प्रागन्द्चि-
तानिति विशेषणाच्छात्यादिस्तम्बरूपाणि पक्षे शास्त्रार्थरहस्यविशेषाश्च नवान्
गोधूमादिलम्बान्ऽपूर्वव्युत्पत्तिविशेषांश्च । सत्क्षेत्राणि शोभनसत्याधिकरणानि
विनीतत्रिनेयांश्च पृणन्ति पूरयन्ति अलं पयांसं फलद्विं समृद्धं कृत्वा जनयितुं
प्रादुर्भाषयितुं तद्वनाः शरम्भेषा समासोक्त्या पेट्दंयुगीनगणिनश्च भवन्ति ।
केमी ? ते तद्वनाः । तस्याः शरदो धनास्तद्वनाः । किंविशिष्टाः ? दुर्लभाः
दुष्प्रापाः । कथमपि इत्या इत्यर्थः । ये किम् ? ये पृणन्ति । कानि ?
सत्क्षेत्राणि । कैः ? उदकेः । किं कर्तुम् ? जनयितुम् । कथम् ? अलम् ।
कान् ? व्रीहीन् । किंविशिष्टान् ? नवान् । किं कर्तुम् ? नयन्तः प्रापय-
न्तः । कान् ? व्रीहीन् । किंविशिष्टान् ? प्रागन्द्चितान् । काम् ? फल-
द्विम् । कैः ? उदकैः । अप्रापि तद्वना इत्यनेन सकलविशेषणसाधनार्थम-
स्यगुपदेशका एव प्रतीयन्ते समासोक्त्यलंकारबलात् ॥

व्याचष्टां शास्त्रमाचार्यं इत्यनेनोद्दिष्टमाचार्यं लक्षयितुं व्यवहारप्रधानदे-
शनायाः कर्तारमाशंसति—

प्रौद्यन्निर्वेदपुष्यद्वृतचरणरसः सम्यगाम्नायधर्ता,
धीरो लोकस्थितिज्ञः स्वपरमतविदां वाग्मिनां चोपजीव्यः ।
सन्मूर्तिस्तीर्थतत्त्वप्रणयननिपुणः प्राणदाज्ञोभिगम्यो,
निर्ग्रन्थाचार्यवर्यः परहितनिरतः सत्पथं शास्तु भव्यान् ॥९॥

प्रस्तानां वक्ष्यमाणलक्षणानां धरणं गुह्यसमिन्निपुक्तत्वेनानुष्ठानं प्रतचर-

णम् । तस्य तस्मिन्वा रसो हर्षो व्रतचरणरसः । प्रकर्षेण शान्तरसप्राप्त्यभि
मुखत्वेनोद्यत्नात्मदेहान्तरज्ञानभावनावष्टम्भादारोहन् प्रोचन् । स चासौ निर्वे-
दश्च भवाद्भोगवैराग्यं प्रोचन्निर्वेद । तेन पुष्यन् प्रतिक्षणं प्रकृष्यमाणो व्रत
चरणरसो यस्य स प्रोद्यन्निर्वेदपुष्यद्भ्रतचरणरसः । धर्मधीररसादिष्ट
इत्यर्थः । सम्यक् संपूर्णं, प्रथमाद्यनुयोगचतुष्टयविदिष्ट आम्नाय आगमः
सम्यगाम्नायः । तथा सम्यक् प्रशस्त आम्नायः पितृगुरुसंतान सम्यगाम्नायः ।
तयोर्धर्ताऽनुपधातवृत्त्या स्वस्मिन्नवस्थापक सम्यगाम्नायधर्ता । पारम्पर्यो-
पदेशसंतानक्रमायाततत्त्वज्ञानसदाचरणपरायण इत्यर्थः । धीरः परिपहोपस-
र्गैरविकार्यं । लोकस्य चराचरस्य जगतः स्थिनिरित्थंभावनियमो लोकानां वा
वर्णाश्रमाणा स्थितिव्यवहारो लोकस्थितिः । तां जानातीति लोकस्थितिज्ञः ।
स्वस्यात्मनः परेषां च बौद्धादीनां मते शासने स्वपरमते त्याहादसर्वैकान्तवा
दौ । स्वपरमते विद्वन्ति जानन्ति स्वपरमतविदस्तेषां स्वपरमतविदाम् । स्व
समयपरसमग्रज्ञानिनामुपजीव्यो नोपजीवकः । तेषामुपरि स्फुरन्नित्यर्थः ।
तथा वाग्वाणी प्रशस्ततिशायिनी वा एवामस्तीति वाग्मिनः। “वाचो गिमन्”
इत्यनेन मत्वर्यो गिमन् । तेषामप्युपजीव्य । वादिनां वाग्मिनां च धुरि रेखां
प्राप्त इत्यर्थः । सती सामुद्रिकौकलक्षणलक्षितत्वेन सेतरलोमशासितस्थूल
दीर्घत्रिदोपरहितत्वेन च प्रशस्ता मूर्तिः शरीरं यस्यासौ सन्मूर्तिः ।
उक्तं चार्पे—

रूपान्नायगुणैराढ्यो यतीनां मान्य एव च ।

तपोज्येष्ठो गुरुश्रेष्ठो विज्ञेयो गणनायकः ॥ इति ।

तरन्ति संसारार्णवमनेनेति तीर्थं सर्वमनेकान्तात्मकमिति मतम् । तस्य
प्रणयनं सकलप्रवादितिरस्कारप्रतपद्भ्रवहारनिश्चयनयप्रयोगप्रकाशितविचित्रा-
चारचक्रात्मकवस्तुप्रतिपादनम् । तत्त्वमध्यात्मरहस्यम् । तस्य प्रणयनं भूता-
र्थेतरनयद्वयव्यवस्थापितदयादमत्यागसमाधिप्रवर्तनसन्निकृष्यमाणपरमानन्द
पदप्रदेशनम् । तीर्थं च तत्र च तीर्थतत्त्वे । तयोः प्रणयने मुख्योपचारदि-
चरणे तीर्थतत्त्वप्रणयने । तयोर्निपुणः प्रवीणः स्वपरप्रत्ययकारीति तीर्थतत्त्व-
प्रणयननिपुणः । तदन्यतरनैपुण्यं हीतरविलोपः स्यात् । तथा चोक्तम्—

जइ जिणमयं पर्वजह ता मा चवहारणिच्छण मुअह ।

एकेण विणा छिजइ तित्थं अणणेण पुण तच्चं ॥

चरणकरणप्पहाणा ससमयपरमत्थमुक्कवायारा ।
 चरणकरणं ससारं णिच्छयसुद्धं ण जाणन्ति ॥
 णिच्छयमालंबंता णिच्छयदो णिच्छयं अजाणंता ।
 णांसिंति चरणकरणं बाहिरकरणालसा केई ॥ इति ।

प्राणन्ती जीवन्ती स्वै. परैश्चाष्टद्वयमाणा आज्ञा शासनं नियोगो यस्यासौ प्राणदाऽऽज्ञः पद्भूजीवनिकायपालनपर्यवसानशासन इत्यर्थः । आभिमुख्येन गम्यते आधीयते इत्याभिगम्यः सर्वेषां सुखोपचर्यं । प्रियहितवादि-स्वप्राय.प्रशंसहत्वादिगुणालंकृत इत्यर्थः । प्रव्रजन्ति दीर्घांरुर्वन्ति संसारमिति ग्रन्था मिथ्यात्वादयः । तेभ्यो निष्क्रान्ता निर्ग्रन्था यतयः । पद्मप्रकारमा-चार स्वयमाचरत्याचारयति च शिष्यानित्याचार्यः । “कृत्ययुटोन्वयापि च” इति कर्तरि प्रथमपक्षे तु “वर्णव्यञ्जनान्ताद् घ्यण्” इति घ्यण् । द्वितीयपक्षे च “स्वराद्य” इति यः । तथा चोक्तम्—

पञ्चधाचरन्त्याचारं शिष्यानाचारयन्ति च ।
 सर्वशास्त्रविदो धीरास्तेत्राचार्याः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

निर्ग्रन्थानामाचार्या निर्ग्रन्थाचार्याः । तेषु वर्यो मुत्स्यो निर्ग्रन्थाचार्यवर्यं । परेभ्यो हितमुपकारकं परहितम् । तत्र निरतो नियतमासक्त । शश्वत्परोप-कारपर इत्यर्थः । सन् प्रशस्तोऽथाध्यमानत्वाद् सद्भिः सेव्यमानत्वाच्च पन्था व्यवहारनिश्चयमोक्षमार्गं सत्पथस्तम् ।

अथ समन्वयः—शास्तु प्रतिपादयतु । कोसौ ? निर्ग्रन्थाचार्यवर्यः । वान् ? भट्टयान् । कम् ? सत्पथम् । क्विशिष्टं सन् ? परहितनिरतः । पुनः क्विशिष्टं ? मोक्षदित्यादिग्रन्थोक्तद्वयविशेषणविशिष्टं । अत्र शास्त्रि-त्याशिषि पद्ममी । यथोक्तगुणविशिष्टो देशनाचार्यो भूयादित्याशास्त्रहे इत्यर्थः । अध्येपणायां वात्र पद्ममी । यथोक्तगुणो गणो सत्कारपूर्वक देशनायां व्यापरीय इत्यर्थः ॥

अथाध्यामरहस्यगुरोः सेवाया मुमुक्षुशियोक्तुमाह—

विधिवद्धर्मसर्वस्वं यो बुद्ध्वा शक्तितश्चरन् ।
 प्रवक्ति कृपयान्येषां श्रेयः श्रेयोर्थिनां हि सः ॥ १० ॥

श्रेयः सेव्यः । कोसौ ! स हि स एव । अत्रावधारणार्थो हि शब्दो भिन्नैर्नामो योज्यः । केषाम् ? श्रेयोर्धिनाम् । श्रेयो निःश्रेयसमर्थयन्ते वाञ्छन्ति तच्छीलालेषाम् । “व्यस्यता वा कर्तैरि” इति कर्तैरि पठी । मुमुक्षुभिरित्यर्थः । यः किम् ? यः प्रवक्ति आशुश्रुपतमःशयात्कथयति । किं तत् ? धर्मसर्वस्वम् । धर्मस्य व्यवहारेतररत्नत्रयात्मनः सर्वं संपूर्णं स्वमसाधारणं रूपं धर्मसर्वस्वम् । धर्मो वा सर्वस्व यस्य सोयं धर्मसर्वस्वस्तम् । रत्नत्रयसमाहितमात्मानमित्यर्थः । कथम् ? विधिवत् । विधिमहंतीति “तदहं वत्” इति वत् । विधेयत्वयेत्यर्थः । केषामग्रे ? अन्येषां विनेयानाम् । कया ? कृपया अनुकम्पया, न लाभपूजाख्यात्यपेक्षया । किं कुर्वन् ? चरन् स्वयमासेवमानः । किं तत् ? धर्मसर्वस्वम् । कुतः ? शक्तितो बलवीर्यानिगृह्णनेत्यर्थः । किं कृत्वा ? बुद्ध्या परमागमात्सद्गुरुसंप्रदायात् स्वसंवेदनाद्वाधिगम्य । किं तत् ? धर्मसर्वस्वम् ॥

देशनाचार्याध्यात्मरहस्यदेशकयोर्लोकं प्रभावप्राकट्यमाशास्त्रे—

स्वार्थकैमतयो भान्तु मा भान्तु घटदीपवत् ।

परार्थे स्वार्थमतयो ब्रह्मवद्भ्रान्त्वहर्दिचम् ॥ ११ ॥

इह हि मुमुक्षवस्त्रिधा संभवन्ति । तत्र केचित्परोपकारप्रधानस्वोपकाराः । तथा चोक्तमर्थे—

स्वदुःखनिर्घृणारम्भाः परदुःखेषु दुःखिताः ।

निर्व्यपेक्षं परार्थेषु यद्भक्त्या मुमुक्षवः ॥ इति ।

अन्ये स्वोपकारप्रधानपरोपकाराः । तथा चोक्तम्—

आदहिदं काद्व्वं जइ सकइ परहिदं च काद्व्वं ।

आदहिदपरहिदादो आदहिदं सुहु काद्व्वं ॥ इति ।

इतरे स्वोपकारैकपराः । तथा चोक्तम्—

परोपकृतिमुत्सृज्य स्वोपकारपरो भव ।

उपकुर्वन् परस्याहो वृश्यमानस्य लोकवत् ॥ इति ।

तत्रान्येषु ताटस्थ्यं भावयितुमाह—स्वार्थकेत्यादि । मान्तु लोके आ-
त्मानं प्रकाशयन्तु । के ते ? स्वार्थे एकस्मिन् परार्थरहिते मतिः कर्तव्यतया
प्रतिपत्तिर्येषां ते एते स्वार्थकमतयः । अथवा मा भान्तु । उभयत्र पक्षे
साम्यमस्माकमित्यर्थः । किं वत् ? घटदीपवत् । अयमर्थो—घटमध्यस्थो
दीपो भातु दीप्यतां मा वा भातु । कस्तत्र हर्षामर्षयोरवसरो लोके, तस्य
हेयोपादेयार्थप्रकाशकत्वेनोपेक्षविषयत्वात् । परार्थे स्वार्थकमतयः पुनर्भा-
न्तु । किं वत् ? ब्रह्मवत् सर्वज्ञतुल्यम् । कथम् ? अहर्दिवं दिने दिने अहो-
रात्रं चेत्यर्थः । परार्थे परेणार्थ्यमाने वस्तुनि स्वार्थे इव मतिर्येषां ते तयो-
क्ताः । अहश्च दिवा चेत्यहर्दिवम् । नित्यमित्यर्थः । “नक्तंरात्रिमहोभ्यो दिव-
म्” इत्यनेन साधुत्वमस्य । भान्तिवत्याशिपि लोद । अत्रेय भावना—
प्रकटप्रभाये देशके लोकः परं विश्वासमुपेत्य तद्वचनाक्षिरारेकमामुत्रि-
कार्थाय यतते ॥

इदानीमासन्नभव्यानामतिदुर्लभत्वेपि न देशना निष्फला । इति तां प्रति-
वक्तुमुत्साहयति—

पश्यन् संसृतिनाटकं स्फुटरसप्राग्भारकिर्मारितं,
स्वस्यश्वर्वति निर्वृतः सुखसुधामात्यन्तिकीमित्यरम् ।
ये सन्तः प्रतियन्ति तेऽद्य विरला देश्यं तथापि क्वचित्,
काले कोपि हितं श्रयेदिति सदोत्पाद्यापि शुश्रूषुताम् ॥१२॥

पश्यन् निर्विकल्पमनुभयन् संसृतिः संसारो नाटकमभिनेयकाव्यविशेष
इव प्रेक्षकजनानामिव मुक्तात्मना सान्द्रानन्दनिदानत्वात् । इति संसृ तना-
टकं । स्फुटन्ति विकसन्ति विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यज्यमानाः प्रती-
निमायान्ति इति । स्फुटा व्यक्ता स्थायिभावाः विभावानुभावव्यभिचारिसंयो-
गान् परिपोषमागता रत्यादिस्थायिभावाः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते मनसेति रसाः
शृङ्गारादयः । तत्सामान्यलक्षणं यथा—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिण ।
व्यक्त स तेर्विभावाद्यै स्थायी भावो रस स्मृत ॥

अपिच—

विभावेरनुभावैश्च सार्विकैर्व्यभिचारिणि ।
आनीयमान साध्यत्व स्थायिभावो रस स्मृतः ॥

तत्र विभावा ललनोदानादीन्यालम्बनोद्दीपनकारणानि । अनुभावा कटा
क्षभुजाक्षेपादयो मानसविकारलक्षणस्य भावस्य बोधका । व्यभिचारिणो
निर्वेदादयः । तद्यथा—

निर्वेदोथ तथा ग्लानि शङ्कासूयामदध्रमा ।
आलस्य चैव दैन्य च चित्तमोहो धृति स्मृतिः ॥
वेगश्चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गवा विपाद औसुक्य निद्रापसार एव च ॥
सुप्तिर्विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यस्तथोप्रता ।
मतिर्धर्माधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिण ।
त्रयस्त्रिंशदिमे भावा समाख्यातास्तु नामतः ॥

सार्विका यथा—

स्तम्भ स्वेदोथ रोमाश्च स्वरमेदोथ वेपथु ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सार्विका स्मृताः ॥

स्थायिभावा यथा—

रतिहासश्च शोकश्च क्रोधोऽसाहौ भयं तथा ।
जुगुप्साविसयशमा स्थायिभावा रसाश्रया ॥
शृङ्गारहास्यकरणारौद्रवीरभयानका ।
वीमत्सान्द्रुतशान्ताश्च नव नाट्यरसाः स्मृताः ॥

निर्वेदादयोपि च ये नासकृचेतसोपभुज्यन्ते तस्य ते परिपोषमागता रसा
एव ख्यातवन् । यस्य तु परिपोष नागतानस्य भावा एव तद्भवेव । स्फुटाश्च
ते रसाश्च स्फुटरसाः । तेषां प्राग्भासो न्यूह । तेन किर्मिरित नानारूपता
नीतम् । स्वस्य स्वस्मिन्मविविके भ्रामनि निष्ठन् निरानङ्गश्च तन् चर्षयु

पर्युपर्यास्यादयानि निर्वृतो मुक्तात्मा व्यापारान्तरनिवृत्तश्च सुखमुखां शमांशु-
तम् आत्यान्तिकीमनन्तकालभाविनीम् अरं झटिति सदुपदेशध्वजगानन्तर-
मेव सन्त आसन्नमव्याः प्रतियन्ति तथेति प्रतिपत्तिगोचरं कुर्वन्ति ।
तथा चोक्तम्—

जेण वियाणदि सब्बं पिच्छदि सो तेण सोऽरमणुहवदि ।
इदि तं जाणदि भविओ अमवियसंतो ण सहहदि ॥ इति ॥

अथ समन्वयः—

यद्यपि वर्तन्ते । के ? ते सन्तः । किंविशिष्टाः ? त्रिरलाः कनिपये
क्वचिक्कदाचिह्नम्याः । क ? अद्य अस्मिन् पञ्चमकाले तथापि देश्यमिति
गत्या संबन्धः कर्तव्यः । ते के ? ये सन्तः प्रतियन्ति । कथम् ? अरम् ।
किम् ? इति एवंरूपं वस्तु । तदेव दर्शयते । चरेति । कोसौ ? निर्वृतः ।
काम् ? सुखसुधाम् । किंविशिष्टाम् ? आत्यान्तिकीम् । किंविशिष्टः सन् ?
स्वस्थः । किं कुर्वन् ? पश्यन् । किं तत् ? संसृतिनाटकम् । किंविशि-
ष्टम् ? स्फुटरसप्राग्भारकिर्मीरितम् । अथमर्थो—यथा प्रेश्मजनः स्फुटरम-
प्राग्भारकिर्मीरितं नाटकं पश्यन्नविच्छिन्नसान्द्रानन्दनिरातङ्गः सन्ननुभवति
तथा मुक्तात्मा तथाभूतं संसारं पश्यन् । इति ये भव्यात्मानः ग्रह्यते तत्रे-
दानीं दुर्लभा एव । यद्यप्येवं वर्तते तथापि देश्यं प्रतिपाद्यं तत्त्वं परहित-
प्रतिपादनेककार्यराचार्यैः । किं कदाचित् ? नेत्याह—सदा सर्वदा । कुनो
हेतोः ? इति अस्मात् । यतः श्रयेत् प्रतिपद्येत । कोमौ ? कोपि कश्चि-
द्भव्यः । किं तत् ? हितम् । क ? काले । किंविशिष्टे ? क्वचिदऽनियते ।
किं स्वतः शुद्धपायां सत्यां देश्यमुतान्वधापीत्याह—किं कृत्वा ? उत्पाद्यापि ।
काम् ? शुद्धपुताम् । शुद्धोर्हितं श्रोतुमिच्छोर्भावः शुद्धपुता, ताम् । न
केवलं सहजहितश्रवणेच्छायां सत्या तद्देश्यं यावतामुत्पाद्यापीत्यपितन्मार्थं ॥

अभव्यस्याप्रतिपाद्यत्वे हेतुमुपन्यस्यति—

बहुशोप्युपदेशः स्यान्न मन्दसार्थसंविदे ।

भवति ह्यन्वपापाणः केनोपायेन काञ्चनम् ॥ १३ ॥

न स्यान्न भवेत् । कोसौ ? उपदेश आप्तशिक्षावचनम् । कस्यै ? अर्थ-

संविदे अर्थे हेय उपादेये च विषये सद्गता अन्तर्बोधनीयता विद् ज्ञानं, तस्मै । कस्य ? मन्दस्य अशक्यसम्यग्दर्शनादिपाटवस्य सदा मिथ्यात्वगो-
तस्य । अभव्यस्येत्यर्थः । कथं कृत उपदेशः ? यद्गुणो बहुन्वारात् । किं पुनः
सकृद्विर्वस्यपि शब्दार्थः । युक्त चैतत्, हि यस्मात् केनोपायेन कया सामग्र्या
भवति । न केनापीत्यर्थः । कोसौ ? अन्धपापाणो विभक्तुमशक्यकाञ्च-
नोऽश्मा । किं तत् ? काञ्चनं सुवर्णम् ॥

भव्योपीदृश एव प्रतिपाद्यः स्यादित्याह—

श्रोतुं वाञ्छति यः सदा प्रवचनं प्रोक्तं शृणोत्यादराद्,
गृह्णाति प्रयतस्तदर्थमचलं तं धारयत्यात्मवत् ।
तद्विधैः सह संविदत्यपि ततो न्यांश्चोहतेऽपोहते,
तत्तत्त्वाभिनिवेशमावहति च ज्ञाप्यः स धर्म सुधीः ॥१४॥

अत्र शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिवेशा अष्टौ बुद्धि-
गुणाः क्रमेणोक्ताः । प्रतिपत्तव्याः । ज्ञाप्यः प्रतिपाद्यः । कोसौ ? स सुधीः
शोभना समीचीना सम्यक्त्वसभाया धीर्ज्ञान यस्यासौ सुधीर्धीधन इत्यर्थः ।
कं ज्ञाप्यः ? धर्मम् । यः किं किं करोतीत्याह—यो वाञ्छति इच्छति ।
किं कर्तुम् ? श्रोतुमाकर्णयितुम् । किं तत् ? प्रवचनं प्रकृतं दृष्टेष्टप्रमाणा-
भ्यामविरुद्धं वचनं सर्वमनेकान्तात्मकमित्यादिवाक्यम् । जिनागममित्यर्थः ।
कथम् ? सदा नित्यम् । तथा यः शृणोत्याकर्णयति । किं तत् ? प्रवचनम् ।
किंविशिष्टम् ? प्रोक्तं गृह्णति ह्यकारिश्रेयोर्धिभिः प्रवक्तुमारब्धम् । कस्मात् ?
आदरात् । तथा यो गृह्णाति निश्चिनोति । कम् ? तदर्थं तस्य प्रवचनस्या-
भिधेयम् । किंविशिष्टः सन् ? प्रयतः प्रयत्नपरः । तथा यो धारयति स्मृ-
त्यावष्टभाति । कम् ? तं प्रयत्नाद्गृहीतं तदर्थम् । कथं कृत्वा ? अचलं स्थिर
जन्मान्तरेपि वर्तमानसंस्कारं कृत्वा । किंवत् ? आत्मवद् आत्मना
तुल्यं, शश्वदसद्यवियोगत्वात् । तथा यः संविदति मोहसदेहवि-
पर्याप्तव्युदासेनाध्यवसति । कम् ? तं तथा गृहीतं धारितं तदर्थं तः सह
मिरित्वा । कैः ? तद्विधैः सा तत्प्रवचनलक्षणा विद्या येषां त एव, तद्विद्य-
संवादास्य बुद्धिसंवर्द्धनानां प्रधानत्वात् । अपिः समुच्चये । न केवलं तं तथा

धारयति सविद्वि चेत्यर्थः । तथा य ऊहते व्याहृया तथाविधान् वितर्क-
यति । यदित्य स्थिरकार्यकृत् तद्वित्य सर्वत्र सर्वदेत्यादिरूपतया शोडीकरो-
तीत्यर्थः । कान् ? अन्यान् अविज्ञातानर्थान् । कस्मात् ? तत्तस्म विज्ञातम-
र्थमाश्रित्य । तथा योऽपोहते च उक्तियुक्तिभ्या विरद्धानर्थान् प्रत्यवायसं-
भावनया व्यावर्तयति । कान् ? अन्यान् प्रमाणबाधितानर्थान् अध्रद्देयतया
प्रतिक्षिपतीत्यर्थः । तथा य आवहति करोति च । कम् ? तत्तत्त्राभि-
निवेशम् । तस्य प्रवचनार्थस्य तत्र हेयत्वेनोपादेयत्वेनोपेक्षणीयत्वेन च
व्यवस्थित रूपं तत्तत्रम् । तस्याभिनिवेशो निर्वन्धन्तत्राभिनिवेशस्तम् ॥

एवविधप्रज्ञस्यापि सदुपदेश विना धर्मं प्रज्ञा न श्रमते इत्याचष्टे—

महामोहतमश्छन्नं श्रेयोमार्गं न पश्यति ।

विपुलापि दृगालोकादिव श्रुत्या विना मतिः ॥ १५ ॥

न पश्यति नावलोकयति । कासी ? मतिर्बुद्धिः । कम् ? श्रेयोमा-
र्गम् । किंविशिष्टम् ? महामोहतमश्छन्नं महामोहस्तमोन्धकारामिव पदार्थं
प्रच्छादकत्वात् । तेन छन्नं छादितम् । कथम् ? विना । कस्याः ? श्रुत्या-
धर्मश्रवणात् । श्रुत्या धर्मं विजानातीति विधानात् । किंविशिष्टापि ? विपु-
लापि महत्त्वपि । केव ? दृगेव यथा दृक् चक्षुर्न पश्यति । कम् ? श्रेयोमार्गं
प्रज्ञासपथम् । किंविशिष्टापि ? विपुलापि विस्फारितापि । कथम् ? विना ।
कस्मात् ? आलोकात् प्रदीपादिप्रकाशात् ॥

शास्त्रसंस्कारान्मते परिच्छेदातिशयं शसति—

दृष्टमात्रपरिच्छेत्री मतिः शास्त्रेण संस्कृता ।

व्यनक्त्यदृष्टमप्यर्थं दर्पणेनेव दृञ्जुरसम् ॥ १६ ॥

व्यनक्ति प्रकाशयति । कासी ? मतिरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमवग्रहादि
ज्ञानम् । कर्मर्थः । किंविशिष्टम् ? अदृष्टमपि इन्द्रियानिन्द्रियगृहीतुमशक्य-
मपि । किंविशिष्टा सती ? संस्कृता आहितातशया । केन ? शास्त्रेण
आप्तवचनादिजन्मना दृष्टादृष्टार्थज्ञानेन । किंविशिष्टा सती मति ? दृष्टमा-
त्रपरिच्छेत्री दृष्टमिन्द्रियानिन्द्रियपरिच्छेदनयोग्यं वस्तु । दृष्टमेव दृष्ट-
मात्रम् । तत्परिच्छेत्री परिच्छेदनशीला । दृष्टमात्रमवगन्तुं शक्तेत्यर्थः ।

अत्र दृष्टान्तमाह—इव यथा ध्यानक्ति । कासौ ? दृक् । किं तत् ? मुखं
वदनम् । अर्थाद् दृष्टिरेव । किंविशिष्टा सती ? संस्कृता । केन ? दर्पणेना-
दशन । किंविशिष्टमपि ? अदृष्टमपि स्वयं द्रष्टुमशक्यमपि ॥

श्रोत्राणां चानुर्विध्याद् द्वयोरेव प्रतिपाद्यत्वं द्रव्यति—

अव्युत्पन्नमनुप्रविश्य तदभिप्रायं प्रलोभ्याप्यलं,
कारुण्यात्प्रतिपादयन्ति सुधियो धर्मं सदा शर्मदम् ।

संदिग्धं पुनरन्तमेत्य विनयात्पृच्छन्तमिच्छावशा-

न्न व्युत्पन्नविपर्ययाकुलमती व्युत्पत्त्यनर्थित्वतः ॥ १७ ॥

प्रतिपादयन्ति शासति । के ते ? सुधियः सूरयः । कम् ?
अव्युत्पन्नमज्ञातधर्मस्वरूपं पुरूपम् । कम् ? धर्मम् । किंविशिष्टम् ?
शर्मदं सुखदम् । कथम् ? सदा । कस्मात् ? कारुण्यात्
कृपातः । कथम् ? अलं पर्याप्तम् । किं कृत्वा ? प्रलोभ्यापि लाभ-
पूजादिना धर्मश्रवणे प्रलोभनामप्युत्पाद्य । किं कृत्वा ? अनुप्रविश्य अनु-
वश्यं । कम् ? तदभिप्रायं तस्याऽव्युत्पन्नस्य श्रोतुराशयम् । पुनर्विशेषेण
धर्मं प्रतिपादयन्ति सुधियः । कम् ? संदिग्धं धर्मं संशयमापन्नं पुरुषम् ।
किं कुर्वन्तम् ? पृच्छन्तम् । किमथमित्थं भवत्यन्यथा वेत्यनुयुञ्जानम् ।
कस्मात् ? इच्छावशात् तद्युत्पत्तिमाच्छानुरोधात् । किं कृत्वा ? एत्य-
आगत्य । कम् ? अन्तं समीपम् । कस्मात् ? विनयात् । औद्धत्यं परिह-
त्येत्यर्थः । न पुनः सुधियो धर्मं प्रतिपादयन्ति । कौ ? व्युत्पन्नविपर्यया-
कुलमती । विपर्ययेण विपरीतज्ञानेनाकुला दुष्टा मतिर्यस्मासौ विपर्ययाकुल-
मतिः । उक्तार्थान्यथास्तमर्थेनकृतनिर्वन्धो विपर्यस्त इत्यर्थः । व्युत्पन्नश्च विप-
र्ययाकुलमतिश्चेति द्वन्द्वः । कस्मात् ? व्युत्पत्त्यनर्थित्वतो धर्मव्युत्पत्त्या ना-
त्सर्थात् । एतेऽव्युत्पन्नः संदिग्धो व्युत्पन्नो विपर्यस्तश्चेति चत्वारः श्रोतारः ॥

ननु दृष्टफलाभिलाषदूषितमतिः कथं प्रतिपाद्य इत्याशङ्कां दृष्टान्तावष्ट-
म्भेन निराचष्टे—

यः शृणोति यथा धर्ममनुवृत्त्यस्तथैव सः ।

भजन् पथ्यमपथ्येन बालः किं नानुमोद्यते ॥ १८ ॥

योऽज्ञातधर्ममाहात्म्यो यथा लाभपूजादिप्रलौभनप्रकारेण शृणोति धर्मं स तथैव तेनैव प्रकारेणानुवृत्त्योनुगम्यो, न दूष्यः । अत्र निदर्शनमाह—किं नानुमोद्यते साधु करोतीति किं नानुमन्यतेऽपि त्वनुमोद्यत एव । कोसौ ? बालः शिशुः । कैः ? मात्रादिभिरिति शेषः । किं कुर्वन् ? भजन् सेवमानः । किं तन् ? पथ्यं व्याधिहरं कटुतिकादिद्रव्यम् । कथम् ? अपथ्येन द्राक्षाशर्करादिना सह ॥

विनयफलं दर्शयति—

वृद्धेष्वनुद्धताचारो ना महिम्नानुवध्यते ।

कुलशैलाननुत्क्रामन् सरिद्धिः पूर्यतेर्णवः ॥ १९-॥

अनुवध्यते नित्यमधिष्ठीयते । कोसौ ? ना पुरुषः । केन ? महिम्ना लोकोत्तरानुभावेन । किंविशिष्टः सन् ? अनुद्धताचारो नीचैराचरणपरः । विनीत इत्यर्थः । केषु ? वृद्धेषु तपःश्रुतादिऽपेक्षेणु । अथवा न भमहिम्नानुवध्यते । किं तर्हि ? माहात्म्येनैव । अत्र समर्थनमाह—कुलेत्यादि । पूर्यते भ्रियते । कोसौ ? अर्णवः समुद्रः । कामिः ? सरिद्धिर्गङ्गादिनदीभिः । किं कुर्वन् ? अनुत्क्रामन् अनुहृष्ट्यं वर्तमानः । कान् ? कुलशैलान् एकद्विचतुर्योजनशतोच्छ्रितान् हिमवदादीन् ॥

व्युत्पन्नस्याप्रतिपाद्यत्वं दृष्टान्तेन समर्थयते—

यो यद्विजानाति स तन्न शिष्यो यो वा न यद्वष्टि स तन्न लम्भ्यः ।
को दीपयेद्दामनिधिं हि दीपैः कः पूरयेद्दाम्बुनिधिं पयोभिः ॥

यः पुरुषो यद् व्युत्पाद्यं वस्तु विजानाति विशेषेण वेत्ति स न शिष्यो न व्युत्पादनीयः । किं तत् ? तत् । यो वा यद् वस्तु न वष्टि न कामयते स न लम्भ्यो न प्राप्यः । किं तत् ? तत् । तेनानभिलष्यमाणेन वस्तुना न योज्य इत्यर्थः । अत्र क्रमेण दृष्टान्तावाचष्टे—हि यस्मात् को दीपयेत् । न कश्चित् प्रकाशयेदित्यर्थः । कम् ? दामनिधिं सूर्यम् । कैः ? दीपैः । को वा पूरयेत् । न कश्चिद्भिष्टयादित्यर्थः । कम् ? अम्बुनिधिं समुद्रम् । कैः ? पयोभिर्जैः ॥

विपर्यस्तस्य प्रतिपाद्यत्वे दोषं दर्शयति—

यत्र मुष्णाति वा शुद्धिच्छायां पुष्णाति वा तमः ।

गुरुक्तिज्योतिरुन्मीलत् कस्तत्रोन्मीलयेद्द्विरम् ॥ २१ ॥

कः समीक्ष्यकारी उन्मीलयेदुन्मुदयेत् । दूयादित्यर्थं । काम् ? गिरं वाचम् । क ? तत्र तस्मिन् विपर्यस्ते पुसि । न कश्चित् प्रत्युपदेशं कुर्यादित्यर्थः । यत्र किम् ? यत्र यस्मिन् उन्मीलदुद्घाटं गच्छद् गुरुक्तिज्योतिर्गुरुवचनज्ञानं कर्तुं । मुष्णाति वा हरति । काम् ? शुद्धिच्छायाम् अल्पाभ्रान्तं वा चित्तप्रसत्तिम् । पुष्णाति वा वर्धयति । किं तद् ? तमो विपरीताभिनिवेशम् । वाशब्दा परस्परसमुच्चये ॥

एव प्रतिपादकप्रतिपाद्यौ प्रतिपाद्य तत्प्रवृत्त्यङ्गतया सिद्धं धर्मफल निर्दिशति—

मुखं दुःखनिवृत्तिश्च पुरुषार्थावुभौ स्मृतौ ।

धर्मस्तत्कारणं सम्यक् सर्वेषामविगानतः ॥ २२ ॥

स्मृतौ पूर्वाचार्यैराज्ञातौ । कौ ? पुरुषार्था । किंसंख्यौ ? उभौ । कौ तौ ? मुखं दुःखनिवृत्तिश्चेति द्वावेव सुखाद् दुःखनिवृत्तेश्चातिरिक्तस्य सर्वपुरुषाणामभिलाषाऽविपर्ययत्वात् । तथा स्मृतम् । किं तत् ? तत्कारणं तयोः सुखदुःखनिवृत्त्योः पुरुषार्थयोजनकं धर्मः । किंविशिष्ट ? सम्यगविपरीतः । कस्मात् ? अविगानतः अविप्रतिपत्तेः । केयाम् ? सर्वेषां लौकिकपरीक्षकाणाम् ॥

उक्तमेवाद्यं प्रपन्नयितुं मुख्यफलसंपादनपरस्य धर्मस्वानुपेक्षिकफलसर्वस्वमभिनन्दति—

येन मुक्तिधिये पुंसि वास्यमाने जगच्छ्रियः ।

स्वयं रज्यन्त्ययं धर्मः केन वर्ण्योनुभायतः ॥ २३ ॥

। केन न केनापि मह्यणा वा वर्ण्यो व्याख्यातुं शक्यः । कोसौ ? अयमसौ धर्मः । कस्मात् ? अनुभायतः प्रभावकार्यं वाधित्य । येन किम् ? येन मुक्तिधियेऽनन्तज्ञानादिसंपदर्थं वास्यमानेऽनुरज्यमाने भाधीयमाने

वा पुंसि जीवे स्वयं रज्यन्ति स्वयमेवानुरक्ता भवन्ति । काः ? जग-
च्छ्रिय ऊर्ध्वाधोमध्यलोकलक्ष्यः ॥

ननु कथमेतन्मोक्षवन्धफलयोरैककारणत्वं न विरह्यत इत्याह—

निरुन्धति नवं पापमुपात्तं क्षपयत्यपि ।

धर्मोनुरागाद्यत्कर्म स धर्मोभ्युदयप्रदः ॥ २४ ॥

भवति । कोसौ ? स धर्मः । किंविशिष्टः ? अभ्युदयप्रदः स्वर्गादिसं-
पदः प्रकर्षेण संपादकः । यत्किम् ? यत्कर्म सद्देशशुभायुर्नामगोत्रलक्षणं
पुण्यं पुंसः संपद्यते । कस्मात् ? अनुरागात् प्रीतिविशेषाद्देशतोः । क
विषये ? धर्मे सम्यग्दर्शनादिर्यागपद्यप्रवृत्तैकाग्रत्वलक्षणे शुद्धात्मपरिणामे ।
किं कुर्वन्ति सति ? निरुन्धति निवारयति सति । किं तत् ? पापमसद्देशा-
दिकम् । किंविशिष्टम् ? नवमपूर्वम् । न केवलं तन्निरुन्धति । क्षपयत्यपि
एकदेशेन नाशयति च सति । किं तत् पापम् । किंविशिष्टम् ? उपात्तं
पुराणदम् । अथमत्रामिप्रायः—यथोक्तधर्मानुरागहेतुकोपि पुण्यवन्धो धर्म
इत्युपचर्यते । निमित्तं चात्रोपचारस्यैकार्यसंबन्धित्वम् । प्रयोजनं पुनर्लोकशा-
स्त्रव्यवहारः । लोके यथा—

“स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुरुतं वृष” इति ।

शास्त्रे यथा—

“धर्माद्वातविभवो धर्मं प्रतिपाल्य भोगमनुभवतु” इति ।

अपिच—यतोभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥

धर्मस्यानुपद्विकफलदानपुरस्मरं मुख्यफलसर्वस्वसंपादनमुपदिशति—

धर्माद् दृक्फलमभ्युदेति करणैरुद्गीर्यमाणोनिशं,

यत्प्रीणाति मनो वहन् भवरसो यत्पुंसवस्थान्तरम् ।

स्याल्लन्मज्वरसंज्वरव्युपरमोपक्रम्यनिस्सीम तत्,

तादृक् शर्म सुधाम्बुधिपुवमयं सेवाफलं त्वस्य तत् ॥२५॥

दृक्फलं दृष्टिफलं, धर्मविषयधर्मानजनितपुण्यसाध्यमित्यर्थः । यथा राजादेः
सकाशादागन्तोः सेवकस्य दृष्टिफलं सेवाफलं च द्वे स्वातामित्युचितलेखः ।

करणैश्चक्षुरादिभिः श्रीकरणादिनिद्रुक्तैश्च भवरसः संसारसारमिन्द्रादिपदं
 ग्रामसुवर्णवस्त्रवाहनादि च पुंसि जीवे सेवकपुद्गले च अवस्थान्तरमशरी-
 रत्वं सामन्तादिपदं च संज्वरः संतापः अल्प धर्मस्य । एवं पदार्थमधिगम्य
 लोकव्यवहारानुसारेण गम्यमानोपमानार्थः कल्पनीयः । इयं तु पदघटना
 अभ्युदेति । समन्ताद्बुद्बुच्छति । किं तत् ? तद्दृष्टफलम् । कस्मात् ?
 धर्मात् । यत्किम् ? यत्प्रीणाति । तर्पयति । फोसौ ? भवरसः । किं
 तत् ? मनश्चित्तम् । किं कुर्वन् ? वहन् प्रवर्तमानः । कथम् ? अनिर्दिशं नि-
 त्यम् किं क्रियमाणं ? उद्गीर्यमाणं उद्गाव्यमानः । कैः । करणैः । भव-
 ति । किं तत् ? तत् । किम् ? सेवाफलम् । कस्य ? अस्य । कथम् ? तु
 पुनः । यत्किम् ? यत्स्यात् । किं तत् ? अवस्थान्तरम् पुंसि । किं वि-
 तिष्ठम् ? जन्मोत्थादि । जन्म संसारो ज्वरो मोहसंतापात्मको व्याधि-
 वज्जन्मज्वरः । तस्य संज्वरः । तस्य विशेषेणानर्थवत्त्वेनोपरमो विनाशः । तेनो
 पमग्यं संपाद्यम् । तच्च तद्विस्तीर्ण निरवधि । तच्च तदाप्तोपदेशप्रसिद्धम् ।
 तादृक् चानिर्बन्धनीयं शर्म सुखम् । तदेव सुधाग्बुधिरमृतसमुद्रः । त-
 स्मिन्प्लवोचगाहनम् । स प्रकृतोसिञ्चिते तन्मयम् ॥

क्विविशिष्ट ? काम्य स्पृहणीय । केपाम् ? समेषां सर्वेषा लोकानाम् ।
 तथा भवति । कोसौ ? शमोऽपराधकारिणा दण्डप्रणयनसामर्थ्यं सत्य
 पराधसहनम् । क्विविशिष्ट ? मन्दाक्षं लज्जा तद्धेतुश्चात् । केपाम् ? सुतपो
 जुषां सम्यक्तपोभाना यतीनाम् । तथा भवति । किं तत् ? श्रुतमाप्तवच-
 नादिनिवर्धनमथज्ञानम् । क्विविशिष्टम् ? ऋषिब्रह्मर्दिसघर्षकृत् । ऋ-
 षीणा तपोरलाहुञ्जाद्यृद्धिभाजाम् । ब्रह्मर्दिज्ञानातिशयप्राप्ति । तथा सह
 सघर्षं स्पृहं करोति यत्तदेवम् । तथा भवति । कोसौ ? त्यागो
 दानम् । क्विविशिष्ट ? श्रीदस्य धनदस्य दुराधिरनौचित्यप्रवृत्त
 मनोदुःखम् । तस्य दाने सपादने निरनुक्रोशो निदयोऽस्वार्थवीया य
 सोय श्रीददुराधिदाननिरनुक्रोश । तथा भवति । कोऽसौ ? प्रताप
 कौशदण्डन वैज । किंविशिष्ट ? रिपुस्त्रीशूङ्गारगर । जायापत्योमथो
 रत्यावृत्ति शृङ्गार । रिपुस्त्रीणा शत्रुनारीणा शृङ्गारस्य गर कृत्रिमविषम् ।
 तन्नाशक इत्यर्थं । तथा भवति । किं तत् ? यश कीर्ति । कि-
 विशिष्टम् ? तरङ्गितजगत् । तरङ्गित तरङ्ग इवाचरित स्वल्पीभूत नग
 छोकौ यस्मिन्नदवम् त्रैलोक्य व्याप्यालोकमपि व्यासुमुद्यतमित्यत्र ।
 उपमागभातिशयात्कारोत्र ॥

बुद्ध्यादिसामर्थ्यपि फलदाने पुण्यमुख प्रक्षते प्वेति वक्तुमाह—

धीस्तीक्ष्णानुगुणः कालो व्ययसायः सुसाहसः ।

धैर्यमुद्यत्तथोत्साहः सर्वं पुण्यादृते वृथा ॥ २७ ॥

भवति । किं तत् ? सर्वं धीस्तीक्ष्णेत्यादिपञ्चकम् । कथम् ? वृथा व्यय
 म् । कथं ? ऋते त्रिना । कस्मात् ? पुण्यात् । एतत्सर्वं पुराकृतमुकृतविपाक
 सत्येन स्वसाध्य साधयतीत्यर्थ । किं त्रिमित्याह—भवति । कासौ ? धी-
 बुद्धि । किंविशिष्टा ? तीक्ष्णा कुशाग्रीया । मोक्षस्पशपि कार्या
 न्तप्रवशिनीत्यर्थ । कथं भवति ? वृथा एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तथा
 कालं समयोनुगुणं कार्यं प्रयुपकारी । व्ययसाय क्रिया प्रयुचन ।
 सुष्ठु यत्र नाहमित्यभ्यवसायस्तत्साहसम् । यत्रान्नि सोय सुसाहस ।
 धैर्यमुद्यत्तदारोहव्ययम् । तथोधनुःसाहश्च कार्यकारिका शक्ति । इत्येत-
 त्सयम् ॥

ननु यदीष्टसिद्धौ पुण्यस्य स्वातन्त्र्यं तत्किमेतस्वकर्तुंस्त्र क्रियामपेक्षते
इति प्रश्ने सोऽपेक्षमुत्तरयति—

मनस्विनामीप्सितवस्तुलाभाद्रम्योभिमानः सुतरामितीव ।
पुण्यं सुहृत्पौरुषदुर्मदानां क्रियाः करोतीष्टफलाप्तिदृष्टाः २८

करोति । किं तत् ? पुण्यम् । किंविदिष्टम् ? सुहृन् निर्व्याजमुपकार-
कम् । का ? क्रिया व्यापारात् । केपाम् ? पौरुषेण पुरपाकारेण दुष्टो-
ऽपम्वानाभिनियेक्षी मदोऽहं करोमीत्यहंकारो येषां ते पौरुषदुर्मदासे-
षाम् । किंविदिष्टाः करोति ? इष्टफलाप्तिदृष्टाः अभिमताधर्मपा-
दनेन गर्विताः । अभिमानरसानुरक्ता इत्यर्थः । कथम् ? इतीव एवमहं
मन्ये इत्यर्थः । नयाहि । भवति । कोसौ ? अभिमान आत्मोत्कर्षमंभा-
षणम् । किंविदिष्टम् ? रम्यो हृदयावर्जकः । कथम् ? सुतरामतिज्ञेयम् ।
कस्मात् ? ईप्सितवस्तुलाभात् वाञ्छितार्थप्रतिष्ठाभात् । केपाम् ? मन-
स्विनां मानिनाम् ॥

विदिष्टा भादुराद्योपि पुण्योदयनिमित्ता ष्वेत्वापेदयति—

आयुः श्रेयोनुबन्धि प्रचुरमुरुगुणं चञ्जसारः शरीरं,
श्रीस्त्यागप्रायभोगा सततमुदयनी धीः परार्थ्या श्रुताढ्या ।
गीरादेया सदस्या व्यवहृतिरपयोन्माथिनी सद्भिरर्थ्या,
स्वाम्यं प्रत्यर्थिकाम्यं प्रणयिपरवशं प्राणिनां पुण्यपाकात् २९

धमाना । पुनः किंविशिष्टा ? त्यागप्रायभोगा । त्यागोर्थिषु संविभागः प्रा-
येण बाहुल्येन भोगोनुभवो यस्याः सैवम् । तथा भवति । कासौ ? धीर्बुद्धिः ।
किंविशिष्टा ? परार्थ्या उच्छृष्टा शुद्धपादिगुणसंपन्नत्वात् । पुनः किंवि-
शिष्टा ? श्रुताढ्या शास्त्रसमृद्धा । तथा भवति । कासौ ? गीर्वाणा । कि-
ंविशिष्टा ? आदेया अनुहर्ष्या । पुनः किंविशिष्टा, सदस्या सभायां
पट्वी । तथा भवति । कासौ ? व्यचष्टतिर्व्यवहारो हिते प्रवृत्तिर्निवृत्ति-
श्चाहितात् । किंविशिष्टा ? अपथोन्माथिनी अन्येषाममार्गप्रवृत्तिच्छे-
दिनी । पुनः किंविशिष्टा ? अर्थ्या अभिलपणीया । कैः ? सद्भिः साधु-
भिः । तथा भवति । किं तत् ? स्वाम्यं प्रभुत्वम् । किंविशिष्टम् ? प्रणयि-
परवशं प्रणयिषु परवशमापत्तम् । बन्धुमित्रादीनामेव परतन्त्रं, न शत्रू-
णामित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टम् ? प्रत्यर्थिकाम्यं प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिरभि-
लप्यम् । एवंविधा वयं भूयानुरित्याशास्यमित्यर्थः ॥

पुण्यस्य बहुफलयोगपद्यं दर्शयति—

चिद्धम्युत्थः प्रकृतिशिखरिश्रेणिरापूरिताशा,—

चक्रः सज्जीकृतरसभरः स्वच्छभावाम्बुपूरैः ।

नानांशक्तिप्रसवविसरः साधुपान्थौघसेव्यः,

पुण्यारामः फलति सुकृतां प्रार्थितोलुम्बिशोर्थान् ॥३०॥

चिञ्चेतना पुण्यस्य जीवेनोपस्थितत्वाद्भूमीवारामस्य । प्रकृतयः सद्देहा-
दयः । शिखरिणो वृक्षाः । आशा भविष्यदर्थेवाण्डा दिशश्च । रसो विपाकौ
मधुरादिश्च । भावः परिणामः । विसरः समूहः । सुकृतां सुष्ठु शोभनं तपो-
दानादि कृतवताम् । लुम्बिशस्त्रिचतुरादिफलस्रोमम् । प्रशस्तं कृत्वा फलति
संपादयति । कोसौ ? पुण्यारामः पुण्यमाराम उपवनमिन् । कान् ? अर्थान् ।
किंविशिष्टान् ? प्रार्थितान् वाञ्छितान् । कथं कृत्वा ? लुम्बिशः । केषाम् ?
सुकृताम् । किंविशिष्टोसौ ? चिद्धम्युत्थः । चिद्धमौ उत्पा उत्थानं यस्य
स एवम् । पुनः किंविशिष्ट ? प्रकृतिशिखरिश्रेणिः । प्रकृतयः शिखरिण
इव प्रकृतिशिखरिणः । तेषां श्रेणयः पद्मयो यस्मिन् स एवम् । पुनरपि

१ भूयास इति शुद्ध पद उत्तमपुरुषस्य बहुवचनं तथैव समवात् ।

अन० ध० ३

किंविशिष्टः ? आपूरिताशाचक्रः । आ समन्तात्पूरितं पूर्णं फलनिर्भरी-
कृतमाशानां चक्रं संघातो येन स एवम् । पुनः किंविशिष्टः ? सञ्जीकृत-
रसभरः सञ्जीकृत उपभोगाय प्रगुणितो रसानां भरोतिशयो येन स एवम् ।
कैः ? स्वच्छभावाम्बुपुरैः । भावा भम्बूनि जलानीव रसभरनिमित्तत्वा-
त् । स्वच्छानां सुप्रसन्नानां भावाम्बूनां पूराः प्रवाहाः स्वच्छभावाम्बुपुरा-
सैः । पुनरपि किंविशिष्ट ? नानाशक्तिप्रसवविसरः । शक्तयः प्रसवाः पुष्पा-
णीव फलजनकत्वात् शक्तिप्रसवाः । तेषां विसराः शक्तिप्रसवविसराः ।
नानाप्रकाराः शक्तिप्रसवविसरा यस्य स एवम् । पुनः किंविशिष्टः ? साधु-
पान्थौघसेव्यः । साधवस्त्रैवर्गिकाः पान्था इव नित्यं मार्गचारित्वात् साधु-
पान्थाः । तेषामोघाः संघाताः नैः सेव्य उपास्यः ॥

सहभात्राच्छ्रिताथफलन्तोमं पुण्यस्य लक्षयति—

पित्र्यैर्वैनयिकैश्च विक्रमकलासौन्दर्यचर्यादिभिः—
गौष्ठीनिष्ठरसैर्नृणां पृथगपि प्रार्थ्यैः प्रतीतो गुणैः ।
सम्यक्स्निग्धविदग्धमित्रसरसालापोल्लसन्मानसो,
धन्यः सौधतलेऽखिलर्तुमधुरे कान्तेक्षणैः पीयते ॥३१॥

पीयतेऽत्यन्तमालोक्यते । कोसौ ? धन्यः पुण्यवान् ? कैः ? कान्तेक्ष-
णैः । कान्ताः शुचिपौराचाररताश्चरित्रशरणाजवक्षमोपेता इत्येवंलक्षणाः
स्वकीयनायिका मुग्धमप्यप्रगल्भावस्थाः कान्तानामीक्षणानि लोचनानि का-
न्तेक्षणानि तैः । क स्थितः ? सौधतले राजगृहशिखरे । किंविशिष्टे ? अ-
खिलर्तुमधुरे अखिलेषु सर्वेषु ऋतुषु वसन्तादिषु मधुरे करणान्तकरण-
प्रोणनप्रवणे । किंविशिष्टः सन् ? सम्यगित्यादि । सम्यग्धि निष्पांजमनो-
वृत्तीनि श्लिग्धानि प्रेमाविष्टानि विदग्धानि रसिकानि मिश्राणि च सम्यक्-
स्निग्धविदग्धमिश्राणि । तेषां सरसाः सनर्मसद्भावपेठला भालाप आभाष-
णानि । तैरल्लमच्छ्रयणानन्दोन्मुखं भवन्मानसं मनो यस्य स एवम् । पुनः
किंविशिष्टः ? प्रतीतः प्रतीयमानः । “मनिबुद्धिपूजाथंभ्यः कतः” इति मं-
प्रति कः । केषाम् ? नृणाम् । कैः ? गुणैरपकारकधर्मैः । किंविशिष्टैः ?
विप्रमेत्यादि । विक्रमः सप्तत्यतिशयः । कला लिखितपटितप्रप्रच्छेदगीता-

दयः । सौन्दर्यं चारुता । चर्यां प्राह्ममुहूर्तोत्थानादिराचारः । आदिशब्दात्रि-
यंबदत्वमित्यादयः । त्रिक्रमश्च कलाश्च सौन्दर्यं च चर्यां चेति द्वन्द्वे ता
आदयो येषां त एवम् । किंविशिष्टैः ? पित्र्यैर्मातापितृभ्यामागतैः । आभि-
जनैरित्यर्थः । न केवलं पित्र्यैर्वनपित्रैश्च शिक्षाप्रभवैः । आहार्यैरित्यर्थः ।
तत्र विक्रमसौन्दर्यप्रियंबदत्वादयः महजाः कलाचर्यामिष्यादय आहार्या इति
विभागः । पुनः किंविशिष्टैः ? गोष्ठीनिष्ठरसैः । गोष्ठां प्रीत्या मियो भाषणे
नियतं निष्ठनीनि गोष्ठीनिष्ठो रसो ह्येषां तैः । लक्षणया, सदा समुदितै-
रित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टैः ? प्रार्थ्यैः स्पृहणार्थैः । केषाम् ? नृणां पुंसाम् ।
कथम् ? पृथगपि एकैकतः । किं पुनः सामस्येनेत्यपिशब्दायः ॥

एवं पुण्यवतः स्वगतां गुणसंपत्तिं प्रदर्श्य कान्तागतां श्लोकद्वयेन
प्रकाशयति—

साध्वीस्त्रिवर्गविधिसाधनमावधानाः,

कोपोपदंशमधुरप्रणयानुभावाः ।

लावण्यवारितरगात्रलताः समान,-

सौख्यासुखाः सुकृतिनः सुदृशो लभन्ते ॥ ३२ ॥

लभन्ते प्राप्नुवन्ति । के ? सुकृतिनो धन्याः । काः ? सुदृशो युवर्ताः ।
किंविशिष्टाः ? साध्वीः पतिव्रताः सुलोचनासुतारामीताद्रौपदीप्रायाः ।
पुनः किंविशिष्टाः ? श्रीत्यादि । त्रिवर्गस्य धर्मायं कामानां विधिना शास्त्रोक्तवि-
धानेन साधने संपादने सावधाना अप्रमत्तवृत्तयस्त्रिवर्गविधिसाधनसाव-
धानाः । पुनरपि किंविशिष्टाः ? कोपो बाह्यरोष उपदंशो व्यञ्जनविशेष इव
प्ररोचनाहेतुत्वात् कोपोपदंशः तेन मधुराः स्वादवः प्रणयस्य प्रेम्णोनुभावाः
कार्यभूताः कटाक्षस्मितसनर्मवक्रवचनादयो भावा यामां ताः कोपोपदं-
शमधुरप्रणयानुभावाः । पुनरपि किंविशिष्टा ? लावण्यं कान्त्यतिशयो
वारि जलमिव व्यापकबाह्यावण्यवारि । तत्र तरन्ति भ्रुवन्ते इव लावण्य-
वारितरा गात्रलताः प्रसन्नानि कृत्नानि वा शरीराणि यासां ता लावण्य-
चारितरगात्रलताः । पुनरपि किंविशिष्टाः ? समानसौख्यासुखाः ।
समाने मत्या तुल्ये सौख्यासुखे यामां ता एवम् । पतिमुखे सुखिन्यसहस्रे
दुःखिन्य इत्यर्थः । दुःखं चात्र प्रणयभङ्गादिकृतमेव, न व्याप्यादिकृतं, तस्य

कृतपुण्येष्वसंभवात् । यदि वा संसारे सुखदुःखे प्रकृष्या सान्तरे एव ।
तथा च लोकाः पठन्ति—

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।

सुखं दुःखं च मर्त्यानां चक्रवत्परिवर्तते ॥ इति ।

एवं युवतिगतां धन्यस्य गुणसंपदं प्रतिपाद्य पुरन्धीगतां तां प्रदर्शयति—

व्यालोलनेत्रमधुपाः सुमनोभिरामाः,

पाणिप्रवालरुचिराः सरसाः कुलीनाः ।

आनृण्यकारणसुपुत्रफलाः पुरन्ध्यो,

धन्यं व्रतत्य इव शारिणमास्वजन्ते ॥ ३३ ॥

सुमनसः सुचित्ताः पुष्पाणि च । सरसाः सानुरागाः सार्द्राश्च । कुलीनाः
कुलजा भूमिस्पृष्टाश्च आनृण्यमपुत्र, पुमान् पितृणाभृणभाजनमिति अत्रो-
पजीष्यं शाश्विनं वृक्षं बहुगोत्रविस्तरं च । आस्वजन्ते अभिलाषेणादिह-
न्ति । काः ? पुरन्ध्यः कुटुम्बिन्यः । कम् ? धन्यम् ? किंविशिष्टम् ? शा-
खिनम् । किंविशिष्टान्ताः ? व्यालोलनेत्रमधुपाः । त्रिविधमीपलोलानि
चञ्चलानि नेत्राणि मधुपा इव यासां ता एवम् । पक्षे व्यालोलनेत्राणीव
मधुपा यासाम् । तथा शोभनानि प्रसन्नानि मनांमि यासां ताः सुमनसः ।
ताश्च ता जभिरामाश्च रम्याः सुमनोभिरामाः । पक्षे सुमनोभिः पुष्पै-
रभिरामाः । तथा पाणिप्रवालरुचिराः । पाणयः कराः प्रवालानि
पल्लवा इवाताप्रकोमलायात् । पक्षे पाणय इव प्रवालानि पाणिप्रवालानि ।
तै रचिरा मनोहराः तथा तथा सरसाः कुलीनाश्च । एतौ उपरि ध्या-
र्यातौ । तथा आनृण्यकारणसुपुत्रफलाः । य उपसन्नः पुर्नाते यंनं
स पुत्रः । पुत्राः फलानीव जनन्या सौरवहेतुत्वालुपुत्रफलानि । शोभनानि
यथायस्यं गुणसंपन्नानि पुत्रफलानि सुपुत्रफलानि । आनृण्यकारणानि स्वा-
मिनामृण्येदकानि सुपुत्रफलानि यामां ता एवम् । का इय ? व्रतत्य
इय यथा । आस्वजन्ते । काः ? व्रतत्यो वस्यः । कम् ? शारिणम् ? किं-
विशिष्टम् ? धन्यं कृतपुण्यम् । दोषं पूर्वपक्षोज्यम् ।

अधुना धालात्मजलीलावलोकनमुखं कृतपुण्यस्य प्रकाशयते—

क्रीत्वा वक्षोरजोभिः कृतरभसमुरश्चन्दनं चाडुकारैः,
किञ्चित्संतर्प्य कर्णौ द्रुतचरणरणद्घुर्घुरं दूरमित्रा ।
क्रीडन् डिम्भैः प्रसादप्रतिघघनरसं सस्मयस्मेरकान्ता,—
दृक्संवाधं जिहीते नयनसरसिजान्यौरसः पुण्यभाजाम् ॥३४॥

जिहीते संचरति । दृष्टिगोचरो भवनीत्यर्थः । कोसौ ? औरस आत्मजः ।
कानि ? नयनसरसिजानि । नयनानि सरसिजानि कमलानीव लोहिता-
दिगुणयोगात् । केषाम् ? पुण्यभाजां सुकृतभोक्तृणाम् । कथं कृत्वा ?
सस्मयस्मेरकान्तादृक्संवाधम् । ससायान्तादृक्पुत्रयोगात् सगर्वा आ-
त्मोत्कर्षसंभारिष्व. स्मेरा ईपदसदनशीलवदनाः कान्ताः प्रियाः । तासां
दृशो दृष्टयो नेत्रध्यापाराः । नाभिः संवाधं संकटं यथा भवति । कान्ताद-
द्रोष्यौरसोपि युगपन्नयनयो. संचरतीत्यर्थः । किं कुर्वन्ौरमस्तथा पितृनेत्र-
पद्मानि संचरतीत्याह—क्रीडन् यथेष्ट चेष्टमानः । कं सह ? डिम्भैः
शिशुसवयोभिः । कथं कृत्वा ? प्रसादप्रतिघघनरसम् । कदाचित्प्रसा-
देन परितोषेण कदाचिच्च प्रतिघेन कोपेन घनः साम्द्रो रसो यत्र क्रीडन-
कर्मणि तदेवम् । किं कृत्वा ? इत्वा गत्वा । किं तत् ? दूरं विप्रकृष्टम् ।
कथं कृत्वा ? द्रुतचरणरणद्घुर्घुरम् । द्रुतयो. शीघ्रगमनयोश्चरणयोः
पादयो रणन्तः सिञ्जाना घुर्घुरा घर्घरिका यत्रायनकर्मणि तदेवम् । किं
कृत्वा ? क्रीत्वा पणयित्वा स्वीकृत्य । किं तत् ? उरश्चन्दनं वक्षश्च-
र्चाश्रीरण्डम् । कैः ? वक्षोरजोभिः पांशुक्रीडासंक्रान्तनिजोर पाशुभिः ।
कथं कृत्वा ? कृतरभसं विहितान्मुख्यम् । आश्रकलादिकमपि श्रीहानः
शिशुरात्मुख्यं भजत इति जातिचटायोक्तिरत्र प्रकाश्या ।

पुत्रस्य कौमारयौवनोचितां गुणसंपदं पुण्यवत्. ज्ञसति—

सद्विधाविभवैः स्फुरन्धुरि गुरुपास्त्यर्जितैस्तज्जुपां,
दोष्पाशेन बलात्सितोपि रमया बध्नन् रणे वैरिणः ।

आज्ञैश्वर्यमुपागतस्त्रिजगतीजाग्रद्यशश्चन्द्रमा,

देहेनेव पृथक् सुतः पृथुवृपस्यैकोपि लक्षायते ॥ ३५ ॥

लक्षायते लक्षमिवाचरति । शतसहस्रपुत्रसाध्यं करोतीत्यर्थः । कोसो ? सुतः पुत्रः । कस्य ? पृथुवृपस्य विपुलपुण्यस्य पुंसः । किंविशिष्टोपि ? एकोपि । किंविशिष्टः सन् ? पृथग् भिद्यः । केन ? देहेनेव न कौलीन्यनयत्रिनयादिना । पित्रा समानगुण इत्यर्थः । किंविशिष्टः सन् ? त्रिजगतीत्यादि । तिस्रु जगतीषु त्रिषु लोकेषु जाग्रद् विजृम्भमाणो यज्ञश्चन्द्रमा इव शुक्लवाहादकत्वगुणयोगाद् यशश्चन्द्रमा यस्य स त्रिजगतीजाग्रद्यशश्चन्द्रमाः । कथंभूतो भूत्वा ? उपागतः । प्राप्तः । किं तत् ? आज्ञैश्वर्यम् अनुहृष्टपशासनत्वम् । किं कुर्वन् ? यध्नन् यद्ययन् । कान् ? घैरिणः शयून् । क ? रणे संग्रामे । किंविशिष्टोपि ? सितोपि यदोपि । कया ? रमया लक्ष्म्या । प्रकमाद्वैरिणामेव । केन ? दोष्पात्सेन भुजर्ग्या । कस्मात् ? यत्नाद् हठात् । यः स्वयं यद्दः स कथं परान् यन्नातीनि विस्मयार्थेनापिशब्देन घोष्यते । पुनः किं कुर्वन् ? स्फुरन् त्रिचारकचेतसि चमत्कुर्यन् । क ? धुरि भग्ने । केषाम् ? तज्जुषां सद्रिषाविभवभाजाम् । कैः ? सद्रिषाविभवैः । सत्यः समीचीना विद्या भान्वीक्षिण्यादयः । तामां विभयाः शोदक्षमावयथास्वकार्यकारिणादिगुणमंपदः सद्रिषाविभवस्तैः । किंविशिष्टः ? गुरुपास्त्यर्जितैः सदुपाध्यायसेत्रया स्वसात्कृतैः ।

गुणमुन्दरा दुहितरोपि पुण्यादेष भवन्तीति दृष्टान्तेन स्पष्टयते—

कन्यारत्नसृजां पुरोऽभवदिह द्रोणस्य धात्रीपतेः,

पुण्यं येन जगत्प्रतीतमहिमा सृष्टा विशल्यात्मजा ।

शूरं राक्षसचक्रिणा प्रणिहितां द्राग्लक्ष्मणस्योरसः,

शक्तिं प्रास्य यया स विश्वशरणं रामो विश्लयीकृतः ॥३६॥

पतेः । किंनारी ? विशल्या । किंविशिष्टा ? जगति लोके प्रतीतः स्यात्ते
महिमा माहात्म्यं यस्याः सा जगत्प्रतीतमहिमा । यथा किम् ? यथा
वर्तुभूतया विशल्यीकृतोऽत्यन्तप्रियस्वानुजलक्ष्मणमरणात्काङ्क्षामोचितः ।
कोसौ ? स रामो विश्वशरणं विश्वशरणत्वेन प्रसिद्धो दाशरथिरित्यर्थः । किं
हृत्वा ? प्रास्य निरस्य । काम् ? शक्तिं शस्त्रविशेषम् । कस्मात् ? उरसो व-
क्षस्यलात् । कस्य ? लक्ष्मणस्य सौमित्रे । कथम् ? द्वाग् इति स्वदर्शनान-
न्तरमेव । किंविशिष्टाम् ? प्रणिहितां प्रयुक्ताम् । केन ? राक्षसचक्रिणा
रावणेन । कथं हृत्वा ? क्रूरं निर्दयम् । एषा कथा रामायणे द्रष्टव्या । एव-
मन्या अपि कथा यथास्वं निरूप्याः ।

पुण्योदयवर्तिनां कर्मायासं प्रत्यस्यति—

विश्राम्यत स्फुरत्पुण्या गुडखण्डसितामृतैः ।

स्पर्द्धमानाः फलिष्यन्ते भावाः स्वयमितस्ततः ॥३७॥

हे स्फुरत्पुण्याः स्फुरन्ति निष्प्रतिबन्धं स्वसाध्यानि साधयन्ति ।
पुण्यानि येषां त एवम् । विश्राम्यत विगतस्वार्थसाधनकेशायामा भवत ।
के ते ? यूयम् । कुत इत्याह—यतः फलिष्यन्ते स्वयं युष्मद्यापारमन्तरे-
णैव निष्प्रत्यन्ते । के ते ? भावाः पदार्थाः । कथम् ? इतस्ततः समन्ता-
त् । यत्र तत्रेत्यर्थः । किं कुर्वाणा ? स्पर्द्धमाना आत्मानमुत्कृष्टत्वेन संभा-
वयन्तः । सदशा भवन्त इत्यर्थः । कैः सह ? गुडखण्डसितामृतैः ।
सिता शर्करा । गुडश्च खण्डश्च सिता चामृतं चेति द्वन्द्वः । कानिचिद्भिः पु-
ण्यानि गुडसमानरसानि परिणामविशेषाज्जीवो बध्नाति; कानिचिच्च खण्डा-
दितुल्यविपाकानि । तानि च यथाकालं ययोपक्रमं च विपश्यमाणानि ताद-
वस्त्रादुरग्याणि स्वफलानि संपादयन्ति ।

कल्पवृक्षादयोपि धर्माधीनवृत्तयः इत्युपदिशति—

धर्मः क्व नालं कर्माणो यस्य भृत्याः सुरद्रुमाः ।

चिन्तामणिः कर्मकरः कामधेनुश्च किङ्करा ॥ ३८ ॥

क्व ? कस्मिन्म्युदयनि श्रेयसलक्षणे स्वकार्ये साध्ये न भवति । कोसौ ?
धर्मः । किंविशिष्टः ? कर्मणेऽलमलं कर्माणः कर्मक्षमः । सर्वं स्वसाध्यं

साधयितुं स्वयं शक्नोतीत्यर्थः । ननु च पुण्यवन्तोपि कल्पवृक्षादिद्वारेणाभ्युदयमनुभवन्तः ध्रुयन्ते । तत्कथमेतद् घटते इत्याह—यस्येत्यादि । भवन्ति । के ? सुरद्रुमाः कल्पवृक्षा वचनेन याचितं मद्यतूर्यादिभोगोपभोगाद्गदातारः पृथ्वीसारमया वृक्षविशेषाः । उक्तं चार्पे—

न वनस्पतयोप्येते नैव दिव्यैरधिष्ठिताः ।

केवलं पृथिवीसारास्तन्मथत्वमुपागताः ॥

किंविशिष्टाः ? भृत्याः । कस्य ? यस्य धर्मस्य । तथा भवति । कोसौ ? चिन्तामणिश्चिन्तितार्थप्रदो रोहणाद्रिप्रभवो रत्नविशेषः । किंविशिष्टः । कर्मकरः ऋषिप्रीनो दासः । कस्य ? यस्य । तथा भवति । कासौ ? कामधेनुर्वाञ्छितार्थप्रदा देवगवी । किंविशिष्टा ? किंकरा किंकरणशीला दासी । कस्य ? यस्य ।

यथाकथंचित्पूर्वपुण्यमुदीर्णं स्वप्रयोक्तारमनुगृह्णातीत्याह—

प्रियान् दूरेप्यर्थाञ्जनयति पुरो वा जनिजुषः,

करोति स्वाधीनान् सखिवदथ तत्रैव दयते ।

ततस्तान्वानीय स्वयमपि तदुद्देशमथवा,

नरं नीत्वा कामं रमयति पुरापुण्यमुदितम् ॥ ३९ ॥

जनयति उत्पादयति । किं तत्कर्म ? पुरापुण्यं प्राकृतं सुहृत्कर्म । किंविशिष्टम् ? उदितं स्वकलदानायोद्यतम् । कान् ? अर्थान् स्पर्शनादीन्द्रियभोग्यान् भाषान् । किंविशिष्टान् ? प्रियान् प्रीयमानक्षमान् । क ? दूरे द्वीपान्तरादौ अपि शब्दादासकं च । वा अथवा करोति । किं तत् ? पुरापुण्यमुदितम् । कान् ? प्रियानर्थान् । किं विशिष्टान् ? स्वाधीनान् स्वभर्तुरायत्तान् । किंविशिष्टान् सतः ? जनिजुषसि जुषन्ते संयन्ते जनिजुष उपसृष्टान् । कथम् ? पुरः स्वभोक्तुरस्पत्तेः प्रागेव । अथ अथवा । दयते रक्षति । किं तत् ? पुरा पुण्यमुदितम् । कान् ? प्रियानर्थान् पुरोजनिजुषः । क ? तत्रैव दूराम्ब्रदेशे । किं तत् ? सखिवद् मित्रमिव । एतत्पूर्वेणापि योज्यम् । वा अथवा रमयति रतिं नयति । किं तत् ? पुरापुण्यमुदितम् । कम् ? नरं पुंसम् । कथम् ? कामं यथेष्टम् । किं कृत्वा ? आनीय प्रत्यासृष्टी-

कृत्य । कान् ? तान् तथाविधानर्थान् । कस्मात् ? ततो दूरासप्तदेशात् ।
अथवा रमयति तन्नरम् । किं कृत्वा ? नीत्वा प्रापय्य । कम् ? तदु-
द्देशं तथाविधार्यप्रदेशम् । कथम् ? स्वयमात्मना । अपि विस्मये ।

एव शुभपरिणामवैचित्र्यवशाद्गुपात्तस्य पुण्यविशेषस्य सामान्येनात्र फला-
तिशयवैचित्र्यं निरूप्येदानीं विशेषेणामुत्रिकीं ता स्तोतुमुत्तरप्रबन्धमाह,
तत्रादौ सावत्ता स्वालाकीं विरुथते—

यद्दिव्यं वपुराप्य मङ्क्षु हृषितः पश्यन् पुरा सत्कृतं,
द्राग्वुद्धावधिना यथास्वममरानादृत्य सेवादृतान् ।
सुप्रीतो जिनयज्वनां धुरि परिस्फूर्जन्नुदारश्रियां,
स्वाराज्यं भजते चिराय विलसन् धर्मस्य सोनुग्रहः ॥ ४० ॥

भवति ? कोसौ ? स जागमप्रसिद्धोऽनुग्रह उपकार । कस्य ? धर्म-
स्य सम्पत्तपश्चरणानुरागजस्य पुण्यस्य । यत्किम् ? यद्भजतेऽनुभवति ।
किं तत् ? राज्यमाधिपत्यम् । क्व ? स्व स्वर्गे सौधर्मरूपे । कथम् ।
चिराय दीर्घकालम् । किं कुर्वन् ? विलसन् शच्यादिदेवीविलाससक्त
सन् । पुत्रा किं कुर्वन् ? परिस्फूर्जन् परित स्फुल्लभावावो भवन् ।
क्व ? धुरि । केपाम् ? जिनयज्वनामर्हत्पूजकानामीशानादिशत्रुणाम् ।
किंविशिष्टानाम् ? उदारश्रियाम् । उदारा महद्विकसुरचरचेतश्चमत्का
रित्वाद्दतिशयवती श्रीरणिमाद्यष्टगुणैर्धर्मसपद् येषां त एवम् । किंविशिष्ट
सन् ? सुप्रीत सुष्टु सुदित । किं कृत्वा ? आदृत्य । कान् ।
अमरान् प्रतीन्द्रसामानिकादिदेवान् । किंविशिष्टान् ? सेवादृतान् से
विनु प्रवृत्तान् । कथम् ? यथास्वम् । यो यस्य नियोगम् तत्रैव प्रत्यवस्था
प्येत्यर्थं । किं कृत्वा ? बुद्ध्या ज्ञात्वा । किं तत् ? पुरा सत्कृतं पुरा
पूर्वभवे सत्ता शुभपरिणामेन कृतमुपाजित स्वर्ग्यं सुकृतम् । केन ? अद्य
धिना तत्कालोपज्ञातीन्द्रियज्ञानविशेषेण । कथम् ? द्राक् सविस्मयवित
कांजलोफनानन्तरमेव । किं कुर्वन् ? पश्यन् । समन्ताद्देवीदेवाप्सरोनिकरा-
नालोकयन् । कथंभूतो भूत्वा ? हृषितो विस्मित । किं कृत्वा ? आप्य

लब्धा । किं तत् ? वपुः शरीरम् । किंविशिष्टम् ? दिव्यं दिवि उपपाद-
शिलायां भवम् । कथम् ? मङ्क्षु अन्तमुहूर्ततः ।

इन्द्रपदानन्तरभावि चक्रिपदमपि पुण्यविशेषादेवासाद्यते इत्याह—

उच्चैर्गोत्रमभिप्रकाश्य शुभकृद्विचक्रवालं करै,—
राक्रामन् कमलाभिनन्दिभिरनुग्रहन् रथाङ्गोत्सवम् ।
दूरोत्सारितराजमण्डलरुचिः सेव्यो मरुत्सेचरै,—
रासिन्धोस्तनुते प्रतापमतुलं पुण्यानुगुण्यादिनः ॥ ४१ ॥

उच्चैर्गोत्रमभिप्रकाश्य उद्घोष्य । शुभेत्यादि । शुभं कृन्तन्ति छिन्दन्ति शुभहतः प्रति-
पक्षभूपाः । तदुपलक्षितं दिक्चक्रवालं ककुम्मण्डलं । पक्षे शुभकृत् प्रजानां
क्षेमं करो दिक्चक्रवालमाश्रामक्षिति योज्यम् । करैः सिद्धायैः किरणैश्च । आ-
क्रामन् अभिभवन् व्याभुवंश्च । कमलाभिनन्दिभिः । कमलां लक्ष्मीं कमलानि
च पद्मान्यभिनन्दयन्निरभियर्धयद्भिः । अनुग्रहन् दीर्घां कुर्वन् । रथा-
ङ्गोत्सवं चक्रवाकसोद्वपं चक्रवाकप्रीतिं च । राजमण्डलं नृपगणंचन्द्रविम्बं
च । मरुत्सेचरैर्देवविद्याधरैर्ज्योतिष्कदेवप्रहैश्च । रासिन्धोः समुद्रावधि ।
पुण्यानुगुण्यात् पुराश्रुतमुकृतविपात्रात् । इनः स्वामी सूर्यश्च । एयं स्फुटी-
श्रुतायां पदानामियं घटना । तनुते विचारयति । कोसो ? इनः । कम् ?
प्रतापम् । किंविशिष्टम् ? अनुलम् । कस्मात् । पुण्यानुगुण्यात् । क-
यम् ? आ अभिध्याप्य । कस्मात् ? सिन्धोः समुद्रात् । हिमवाकुलादेश्च
मिन्धुनादिप्रभवहृदयोगात् मिन्धुशब्देनात्र हिमवान् व्याख्येयः । किं कुर्वन् ?
आक्रामन् । किं तत् ? शुभकृद्विचक्रवालम् । कैः ? करैः । किंविशि-
ष्टैः ? कमलाभिनन्दिभिः । किं कृत्या ? प्रकाश्य । किं तत् ? उच्चैर्गो-
त्रम् । कथम् ? अभि । पुनः किं कुर्वन् ? अनुग्रहन् । कम् ? रथा-
ङ्गोत्सवम् । पुनः किंविशिष्टं ? दूरोत्सारितराजमण्डलरुचिः । दूर-
महापुंगुत्सारिता राजमण्डलस्य रुचिर्दीप्तिरिच्छा च येन स एषम् । पुन-
रपि किंविशिष्टैः ? सेव्यैः । कैः ? मरुत्सेचरैः । मरुतश्च शेषाश्चेति
इन्द्रः । शेषपक्षे पद्यास्यं वितत्यं स्वशुभता योज्यम् ।

अर्धचक्रिपदमपि सनिदानधर्मानुभावादेव भवतीत्याह—

छित्त्वा रणे शत्रुशिरस्तदस्तचक्रेण दृष्यन् धरणीं त्रिखण्डाम् ।
बलानुगो भोगवशो भुनक्ति कृष्णो वृषस्यैव विजृम्भितेन ४२

शत्रुः प्रतिवासुदेवः । दृष्यन् दर्पमाविशन् । त्रिखण्डं विजयार्धपर्यन्ताम् । बलानुगो बलभद्रं पराक्रमं बालुगच्छन् । भोगवशः स्वगवितादिविषयतन्त्रो भोगो वा नागशरीरं वष्टि कामयने नागशय्याशयनात् । विजृम्भितेन दुःखावसानमुखदायिनानुभावेन, तत्पुण्यस्य मिथ्यात्वानुभावेन नरकान्तफलत्वात् । भुनक्ति रक्षति । कोसौ ? कृष्णो वासुदेवः । काम ? धरणीं पृथ्वीम् । किंविशिष्टाम् ? त्रिखण्डाम् । त्रीणि विजयार्धादर्वाग्भाजि खण्डानि विभागा यस्यान्नाम् । केन ? विजृम्भितेन विरुद्धं जृम्भितं स्वफलदानविलसितं विजृम्भितं तेन । कस्य ? वृषस्यैव पुरा सनिदानतपसा बद्धपुण्यस्य । किंविशिष्टः सन् ? बलानुगः । पुनः किंविशिष्टः ? भोगवशः । किं कुर्वन् ? दृष्यन् । किं कृत्वा ? छित्त्वा कर्तित्वा । किं तत् ? शत्रुशिरः प्रतिवासुदेवमस्त्रम् । क ? रणे संग्रामे । केन ? तदस्तचक्रेण तेन शत्रुणा हन्तुं क्षिप्तेन रथाङ्गेन ।

कामदेवत्वमपि धर्मविशेषफलमेवेत्याह—

यासां भ्रूमङ्गमात्रप्रदरदरभरप्रक्षरत्सत्सारा,
वीराः कुर्वन्ति तेपि त्रिभुवनजयिनश्चाडुकारान् प्रसस्यै ।
तासामप्यङ्गनानां हृदि नयनपथेनैव संक्रम्य तन्वन्,
याञ्चाभङ्गेन दैन्यं जयति सुचरितः कोपि धर्मेण विश्वम् ॥ ४३

जयति वशीकरोति । कोसौ ? कोपि कश्चित्प्रविरलः । कामो वात्र कः । अस्मिन्पक्षे अपीनि विश्वमित्यनेन योग्यम् । विश्वमपीत्यर्थः । किं तत् ? विश्वं जगत् । केन ? धर्मेण । किंविशिष्टः सन् ? सुचरितोऽखण्डित-

१ प्रतिवासुदेवो जरासिन्धुरत्र । २ पूर्वमेतच्चक्र प्रतिवासुदेवाधीनमानीत् । तत्तेन कृष्ण हन्तुं क्षिप्तं सत् कृष्णमहत्वा तत्स्वाधीनं प्रत्युत जानम् ।

शील । किं कुर्वन् ? तन्वन् दीर्घोर्कुर्वन् । किं तत् ? दैन्यं वैवर्ष्यादिना-
 भिव्यज्यमान मनस्तापम् । केन ? यात्रामङ्गेन प्रार्थनाव्यामर्देनेन । कासाम् ?
 तासामप्यङ्गनानां सुन्दरीणाम् । किं कृत्वा ? संक्रम्य प्रविश्य । क्व ?
 हृदि अन्त करणे । केन ? नयनपथेनैव दृष्टिमार्गेण न सँहापादिना ।
 तासा कासाम् ? यासामित्यादि । कुर्वन्ति उच्चारयन्ति । के ? वीरा विक्रा-
 म्ता । कान् ? चाटुकारान् अनुकूलनार्थानि सरागदैन्यवचनानि । कस्ये ?
 प्रसक्त्ये प्रसादार्यम् । स्वस्मिन् काममुत्पादयितुमित्यर्थं । कासाम् ?
 यासाम् । किंविशिष्टा वीरा ? तेषु जगत्प्रतीता । पुन किंविशिष्टा ?
 त्रिभुवनजयिनस्त्रिजगत्परिभावि । किंविशिष्टा सन्त ? भ्रूमङ्गल्यादि ।
 यासामङ्गनाना भ्रूमङ्गो भ्रुवस्तिर्यक्पात । स एव तन्मात्र, न वचनादिकम् ।
 तदेव प्रदरो वाण । तस्माद्भ्रमरस्त्रासोद्रेक । तेन प्रक्षरन्ती समूल गलन्ती
 सरससारी येषा ते तथोक्ता । सरस मतेगुणविशेष । सारो बलम् ।

विद्याधरत्वमपि धर्मविशेषेण सपद्यते इत्याह—

विद्येशीभूय धर्माद्वरविभवभरभ्राजमानैर्विमानैः—

व्योम्नि स्वैरं चरन्तः प्रिययुवतिपरिस्पन्दसान्द्रप्रमोदाः ।

दीव्यन्तो दिव्यदेशेष्वविहतमणिमाद्यद्भुतोत्सृष्टिदसा,

निष्क्रान्ताविभ्रमं धिग्भ्रमणमिति सुरान् गत्यहंयून् क्षिपन्ति

क्षिपन्ति निन्दन्ति । के ते ? पुरा । कान् ? सुरान् । किंविशिष्टान् ?
 गत्यहंयून् मानुषोत्तरपर्वताद्गहिरपि गमनेन गर्विताम् । कथम् ? इति ।
 किमिति ? धिग् निन्दामो वयम् । किं तत् ? भ्रमणं विचक्षणम् । किंवि-
 शिष्टम् ? निष्क्रान्ताविभ्रमं दधीनामनिभेपलोचनतया भ्रुविकारानवतारा
 देवमुच्यते । किं कुर्वन्त ? चरन्तो निहरन्त । क्व ? व्योम्नि आकाशे ।
 कथम् ? स्वैरं यथेष्टम् । के ? विमानैर्ग्यामयाने । किंविशिष्टे ? धर-
 विभवभरभ्राजमाने । यथा धेष्टा विभवा चरमालाकिङ्किणीपण्डाजाल-
 निष्ठागयाशप्रेक्षिकादिभ्यपरिमलादयो धरविभवा । तेषां भर प्रथमं ।
 तेन भ्राजमाने शोभमाने । किं कृत्वा ? विद्येशीभूय विद्याधरत्व प्राप्य ।
 कस्मात् ? धर्मात् । किंविशिष्टा सन्त ? त्रियाणां यत्प्रभानां पुवर्तानां त-

रुणीनां परिस्पन्दः शृङ्गाररचना । तेन सान्द्रो घनः प्रमोद आनन्दो येषां
ते प्रिययुवतिपरिस्पन्दसान्द्रप्रमोदाः । पुनः किं कुर्वन्तः ? दीव्य-
न्तः मीढन्तः । केषु ? दिव्यदेशेषु मन्दनकुलपर्वतनदीसमुद्रादिषु । क-
थम् ? अविहृतमस्वलितम् । पुनः किंविशिष्टाः ? अणिमाद्यद्भुतोत्सृ-
त्तिदृष्टाः अणिमादयोऽणिमा महिमा लघिमा गरिमा ईशित्व वशित्वं
प्राक्काम्यं कामरूपित्वं चेत्यष्टौ गुणाः । तेषामद्भुता विस्मयनीया उत्सृष्टि-
द्रुतिः । तथा दृष्टा दर्पिताः ।

आहारकशरीरसंपदपि पुण्यपक्त्रमेत्याह—

प्राप्याहारकदेहेन सर्वज्ञं निश्चितश्रुताः ।

योगिनो धर्ममाहात्म्यान्नन्दन्त्यानन्दमेदुराः ॥ ४५ ॥

नन्दन्ति ज्ञानसंयमसमृद्धा भवन्ति । के ? योगिनो यतयः । किंवि-
शिष्टाः सन्तः ? आनन्दमेदुराः प्रमोदपरिपुष्टाः । कथंभूता भूत्वा ? नि-
श्चितश्रुता निर्णतपरमागमार्थाः । किं श्रुत्वा ? प्राप्य सधिनयमुपसद्यः ।
कम् ? सर्वज्ञं केवलिनम् । केन ? आहारकरुदेहेन । कस्मात् ? धर्म-
माहात्म्यात् । धर्मस्य प्राक्चारित्र्यविशेषद्वय्याहारकशरीरनामकर्माण्यस्य
पुण्यविशेषस्य माहात्म्यं प्रभावस्तस्मात् । यदा भरतीरायतस्थितस्य संयतस्य
केवल्यभावे ऋषिच्छ्रुतत्रिपये संशयः स्यात् तदा तत्त्वनिर्णयार्थं महाविदे-
देषु केवलिसकाशं गच्छत औदारिकशरीरेणासंयमो भवतीत्याहारकशरीरं
निर्यतैत्यर्थाः । तच्च ह्यन्तमात्रं शुद्धस्फटिकसंकाशमुत्तमाह्नेन निर्गच्छन्ति ।
तत्र केनचिद्वयाहन्यते, न किमपि व्याहन्ति । केवलमन्तमुंहूर्तेन संशयम-
पनीय पुनश्चैव प्रविशति ।

धर्मानुभावजनितस्वपरान्तरज्ञानानां मुनीन्द्राणामतीन्द्रियमुत्तमं विद्या
अहमिन्द्रपदव्यावृत्तिं दर्शयति—

कथयतु महिमानं को नु धर्मस्य येन,

स्फुटघटितविवेकज्योतिषः शान्तमोहाः ।

समरसमुत्तसंविद्धक्षितात्यक्षमौख्या-

स्तदपि पदमपोहन्त्याहमिन्द्रं मुनीन्द्राः ॥ ४६ ॥

नु अहो को ? न कोपि, क सर्वज्ञो वा कथयतु मृताम् । कम् ? महि
मानम् । कस्य ? धर्मस्य । येन किम् ? येन धर्ममहिम्ना अपोहन्ति
व्यावर्तयन्ति । के ? मुनीन्द्राश्चरमाद्वा महामुनय । कि तत् ? तदपि
लोकोत्तर पदं स्थानम् । किंविशिष्टम् ? आहमिन्द्र कल्पातीतदेवसबन्धि
त्रैवेयकादिसवाथसिद्धिपर्यन्तम् ? किंविशिष्टा सन्तो येन धर्ममहिम्ना ?
स्फुटघटितविवेकज्योतिष । स्फुट विस्पष्ट कृत्वा घटित योजित विवेक
ज्योतिरामदेहान्तरज्ञान यैस्त एवम् । पुन किंविशिष्टा ? शान्तमोहा ।
शान्त क्षमितो मोहो यैस्ते । उपशान्तकषायगुणस्थानवर्तिन इत्यथ । पुन
रपि किंविशिष्टा ? समेत्यादि । समरसो यथाख्यातचारित्रम् । स एव तेन
वा सुखम् । तस्य सविदनुभूति । तथा लक्षित स्वयमुपलब्धमत्यक्षसौख्यम
उत्तीन्द्रियसुख यैस्ते तथोक्ता । अयमत्राभिप्राय — शुद्धोपयोगस्वलितयोग
विशेषादहमिन्द्रपदप्राप्तियोग्यमुकृतविशेषबन्धोन्मुखा भूत्वा शुद्धोपयोगाव
ष्टम्भात् तमबद्धोपशमकण्ठेणरवरुह्य क्षपकश्रणीमारुह्य जीवन्मुक्ता भूत्वा
परमा मुक्तिं गच्छन्ति । अपीहन्तीत्यत्र ‘ उपसर्गादस्यत्पूहौ वा’ इति पर
सौपदम् । अहमिन्द्रलक्षणमप्युक्त यथा—

नासूया परनिन्दा वा नात्मश्लाघा न मत्सर ।
केवल सुखसाद्गता दीव्यन्त्येते दिवौकस ॥

अपि च,

अहमिन्द्रोसि नेन्द्रोन्यो मत्तोस्तीत्यात्तकथना ।
अहमिन्द्रारयया रयार्तिं गतास्ते हि सुरोत्तमा ॥

अहमिन्द्रस्यदमित्य(न्)ण ।

गभावतरणादिकल्याणाश्रयविभूतिरपि सम्यक्त्वसहचारिपुण्यविशेषादेव
सपद्यते इत्याह—

घोरेष्यन्विश्वपूज्यौ जनयति जनकौ गर्भगोतीव जीवो,
जातो भोगान् प्रभुङ्क्ते हरिभिरुपहतान्मन्दिरान्निष्क्रमिष्यन् ।
इत्तं देवर्षिकीर्तिं सुरसचरनृपैः प्रव्रजत्याहितेज्यः,
गार्पाहन्त्यं प्रशास्ति त्रिजगदपिनुतो याति मुक्तिं च धर्मात् ॥

अत्र जीव इति धर्मादिति च प्रतिवाक्यं योजनीयम् । जनयति करोति । कोसौ ? जीवः । कौ ? जनकौ मातापितरौ । किंविशिष्टौ ? विश्वपूज्यां जगतामर्चिता । किं करिष्यन् ? एष्यन् आगमिष्यन् । कस्याः ? द्योः स्वर्गात् । कस्मात् ? धर्मात् पुण्यविशेषनिपाकाद्देशतोः । तीर्थकरे हि जनिष्यमाणे प्रागेव मासपङ्क्तं तन्माहात्म्येन तपितरौ जगत्पूज्यौ भवतः । तथा धर्माजीवो गर्भगो गर्भेऽयतीर्णः सन् पितराघर्तीचानितयेन जगत्पूज्यां करोति । तथा प्रभुङ्क्ते प्रकपेणानुभवति । कोसौ ? जीवः । कान् ? भोगान् इष्टमिष्यान् । किंविशिष्टान् ? उपहृतान् उपनीतान् । कैः ? हरिभिः साधर्मादिभ्यैः । कस्मात् ? धर्मात् । किंविशिष्टः सन् ? जात उरग्नः । तथा ईते गच्छति प्राप्नोति । कोसौ ? जीवः । काम् ? देवर्षिकीर्तिं लोकान्तिरुदेवैः त्रिषमाणां स्तुतिम् । कस्मात् ? धर्मात् । किं करिष्यन् ? निष्कामिष्यन् निष्कामितुमिच्छन् । कस्मात् ? मन्दिराद् द्रव्यभावगृहात् । तथा प्रयजति दीक्षां गृह्णाति । कोसौ ? जीवः । किंविशिष्टः ? आहितेज्यः । आहिता कृता इज्या पूजा यस्य स एवम् । कैः ? सुररत्नचरन्मृषैर्देवविद्याधरभूषैः । कस्मात् ? धर्मात् । तथा प्रदास्ति अद्याहृतं शिक्षयति । कोसौ ? जीवः । किं तत् ? त्रिजगत् श्रेयोव्ययम् । किं कृत्वा ? प्राप्य । किं तत् ? आर्हन्त्यं जीवन्मुक्तव्यम् । किंविशिष्टः सन् ? ऋषिनुतो गणधरदेवादिभिः स्तुतः । तथा याति गच्छति । कोसौ ? जीवः । काम् ? मुक्तिं परमपदम् । कस्मात् ? धर्मात् । धर्मात् यो मुच्यतया प्राग्व्याख्यातमन्स्यैव कृत्स्नकर्मविप्रतिमोक्षे सामर्ण्यापपत्तेः ।

धर्मोदयानुदयाभ्यां संपदामित्राधर्मोदयानुदयाभ्यां विपदामुपभोगानुभोगा भवत इत्याह—

धर्म एव सतां पोष्यो यत्र जाग्रति जाग्रति ।

मक्तुं भीलति भीलन्ति संपदो विपदोन्यथा ॥ ४८ ॥

पोष्यः पुष्टिं नेतव्यः । कोसौ ? धर्म एव, नाधर्मः । केपाम् ? सतां समीक्ष्यकारिभिरित्यर्थः । यत्र त्रिम् ? यत्र यस्मिन्धर्मं जाग्रति स्वध्यापारं कुर्यन्ति सति जाग्रति स्वध्यापारं कुर्यन्ति । काः ? संपदो विभूतयः । किं

कर्तुम् ? भक्तुं स्वस्वामिनं सेवितुम् । तथा मीलन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ति । काः ? संपदः । क सति ? यत्र धर्मं मीलति स्वव्यापारादुपरमन्ति सति । तथा भवन्ति । काः । विपद् आपद् कथम् ? अन्यथा वैपरीत्येन वर्तन्ते इत्यर्थः । तत्राधर्मे जाग्रति विपदो जाग्रति पुरुषं भक्तु, मीलति च मीलन्ति । इति यथास्वं व्याख्येयम् । पोष्य इत्यनेन चोपमानं लक्षयति । तेनायमर्थो, यथा परिकरे सावधाने राज्ञां सेवनाय वाराङ्गनाः सावधाना भवन्ति, निरवधाने च निरवधानाः । तथा प्रकृतेपीति योज्यम् ।

एवं धर्मस्य सुखसंपादकत्वमभिधायेदानीं दुःखनिवर्तकत्वं तस्यैव पक्षे-
श्रुतुर्दशभिः प्रपञ्चयति । तत्र तावद्दुर्गदेशेऽपि धर्मस्योपकारं दर्शयति—

कान्तारे पुरुपाकसत्त्वविगलत्सत्त्वेऽम्बुधौ बम्भ्रमन्,—

ताम्यन्नक्रपयस्युदर्चिपि मरुच्चक्रोच्चरच्छोचिपि ।

संग्रामे निरवग्रहद्विपदुपस्कारे गिरौ दुर्गम्,—

प्रावग्रन्थिलदिब्रुखेप्यशरणं धर्मो नरं रक्षति ॥ ४९ ॥

रक्षति । कोसौ ? धर्मः । कम् ? नरम् । किंविशिष्टम् ? अशरण-
मन्त्राणम् । क ? कान्तारेऽप्ये दुर्गमागं वा । किंविशिष्टे ? पुरुपाकस-
त्त्वविगलत्सत्त्वे । पाकसत्त्वाः क्रूरजीवा सिंहव्याघ्रादयः । सत्त्व मनोगुणः ।
सत्त्वा वा प्राणिनः । पुरवः प्रचुराः पाकसत्त्वाः पुरुपाकसत्त्वाः । तेषु
विगलद्विनश्यत्सत्त्वं विगलन्तो वा सत्त्वा यस्मिन् तदेवम् । तथा धर्मो-
ऽशरणं नरं रक्षति । क ? अम्बुधौ समुद्रे । किंविशिष्टे ? बम्भ्रमन्ता-
म्यन्नक्रपयसि । बम्भ्रमन्तः कुटिलं शृशं वा चरन्तः ताम्यन्तः शिद्यन्तः ।
ते च ते नका जलचरा बम्भ्रमन्ताम्यन्नक्राः । तैरपलक्षितं पयो जलं यत्र
तदेवं तस्मिन् । तथाऽशरणं धर्मो नरं रक्षति । क ? उदर्चिपि ज्वलने ।
किंविशिष्टे ? मरुच्चक्रोच्चरच्छोचिपि । मरुच्चक्रेण बाल्यया उच्चरन्त्युच्छलन्ति
शोचोपि ज्वाला यस्य तस्मिन् । तथाऽशरणं धर्मो नरं रक्षति । क ? संग्रामे
युद्धे । किंविशिष्टे ? निरवग्रहद्विपदुपस्कारे । निरवग्रहो निरङ्कुशो
द्विपतां शत्रूणामुपस्कारः प्रतियतो वैकृतं वा यस्मिन् । तथाऽशरणं धर्मो
नरं रक्षति । क ? गिरौ पर्वते । किंविशिष्टे ? दुर्गमप्रावग्रन्थिलदि-

ह्युरसे । दुर्गमा दुःखेन लब्ध्या अलब्ध्या वा प्रावाणः पापाणाः पर्यता वा
दुर्गमप्रावाणः । तैर्मन्थिलानि निम्नोन्नतत्वं नीतानि दिद्मुखानि ककुमारम्भा
यस्मिन् । अपिः समुचये विस्मये वा ।

धर्मो नानादुरवस्थाप्राप्तं नरमुद्धरतीत्याह—

क्षुत्क्षामं तर्पतप्तं पवनपरिधुतं वर्षशीतातपार्तं,
रोगाघ्रातं विपार्तं ग्रहलगुपहतं मर्मशल्योपतप्तम् ।
दूराध्वानप्रभ्रं प्रियविरहवृहद्भानुदूनं सपत्न,—
व्यापन्नं वा पुमांसं नयति सुविहितः प्रीतिमुद्धृत्य धर्मः॥५०॥

नयति प्रापयति । कोमो? धर्मः । कम् ? पुमांसं पुरपम् । काम् ? प्री-
तिं प्रमोदम् । किं कृत्वा ? उद्धृत्य क्षुधादिदुःखेभ्यो निष्कास्य । किंविशिष्टः
सन् ? सुविहितः सम्यगाचरितः । तान्येव विशेषणद्वारेण दर्शयति ।
तथाहि—क्षुधा बुभुक्षया क्षामं ग्लानम् । तर्पणं तृष्णया तप्तं कराहितम् ।
पवनेन वायुना परि समन्ताद् धुतं कम्पितम् । वर्षशीतातर्पवृष्टितुपारधर्मै-
रातेमानुरम् । रोगैर्जरादिभिराघ्रातम् । विपेण गरलेन भ्रतं पीडितम् ।
ग्रहाणां शनश्चरादीनां ब्रह्मराक्षसादीनां वा रजा पीडयोपहतमुपशुनम् 'वि-
पमं स्पन्दनं यत्र पीडिते रक् च मर्म तत्' मर्मणि प्रप्रिष्टेन शल्येन का-
ण्डादिनोपतप्तं भृशं व्यथितम् । दूराध्वानेन विप्रवृष्टमार्गगमनेन प्रभ्रम-
निध्रान्तम् । अध्वानशब्दोपि मार्गाधोनि । यलक्ष्यम्—

“वरितुरगमनुष्यं यत्र धाध्वानदीनम्” ।

प्रियाणां कलत्रपुत्रयन्धुमिप्रादीनां विरहेण प्रियोगेन वृहद्भानुना वह्नि-
नेव दूनं परितप्तम् । सपत्नैः शत्रुभिर्व्यापन्नं विविधापत्सु पानितम् । वा-
शब्दः समुचये ।

वक्तार्यसमर्थेनार्थं त्रिभिः श्लोकैः क्रमेण सगरस्तोषदवाहन-रामभद्रान्
दृष्टान्तरथेनाघटे—

सगरस्तुरगेर्णकः किल दूरं हृतोऽटवीम् ।

सैटः पुण्यात्प्रभूकृत्य तिलकेशीं व्यवहृत ॥ ५१ ॥

किल एवं ज्ञागमे श्रूयते । व्यवाहृत परि(यं)णीयत । कोसौ ? स-
गरो द्वितीयचक्रवर्ती । काम् ? तिलकेर्शी तत्संज्ञां विद्याधरकन्यां स्त्री-
रखम् । कैः कर्तृभिः ? रोष्टैः सहस्रनयनादिविद्याधरैः । किं कृत्वा ? प्रभू-
कृत्य स्वामित्वं नीत्वा तत्सेवकीभूय । कस्मात् ? पुण्यात् सुकृतेन हेतु-
ना । किं विशिष्टं सन् ? एकोऽसहायः । एषा कथा द्वे उत्तरे च पद्मचरि-
ताज्ञातव्या ।

कीर्णे पूर्णघने सहस्रनयनेनान्वीर्यमाणोऽजितं,
सर्वज्ञं शरणं गतः सह महाविद्यां श्रिया राक्षसीम् ।
दत्त्वा प्राग्भवपुत्रवत्सलतया भीमेन रक्षोन्वय,—

प्राज्योऽरच्यत मेघवाहनखगः पुण्यं क जागर्ति न ५२

अरच्यत कृतः । कोसौ ? मेघवाहनखगः तोयद्वाहनो नाम वि-
द्याधरः । किं विशिष्टं ? रक्षोन्वयप्राज्यो राक्षसवशस्यादिपुरप । केन ?
भीमेन पूर्णघनचरेण भीमनाम्ना राक्षसेन्द्रेण । कया ? प्राग्भवपुत्रवत्स-
लतया पूर्वजन्मारमजखेहलत्वेन । किं कृत्वा ? दत्त्वा वितौर्यं । काम् ?
महाविद्याम् । किं नाम्नीम् ? राक्षसीम् । कथम् ? सह । कया ?
श्रिया नवग्रहाष्टयहारलङ्कालङ्कोदराख्यपुरद्वयकामगाढ्यविमानप्रभृतिसंपदा
सह । किं विशिष्टं सन् ? गतः प्रपन्नः । कम् ? सर्वज्ञम् । किम् ? शर-
णम् । किं नामानम् ? अजितं समयसरणस्य द्वितीयतीर्थकरम् । किं फ्रिय-
माण ? अन्वीर्यमाणसद्वैलेरनुद्वयमाणः । क सति ? पूर्णघने सुलोचन-
घातिनि स्वजनके । किं विशिष्टे ? कीर्णे हते । केन ? सहस्रनयनेन
तन्नाम्ना सुलोचनपुत्रेण । युक्तं वैतत् । क स्वकार्ये सुखसंपादने दुःखोच्छेदने
चा न जागर्ति न ध्याप्रियते । किं तत् ? पुण्यं पुराकृतं सुकृतम् । सर्वत्र
जागर्तीत्यर्थः ।

राज्यश्रीविमुखीकृतोऽनुजहृतैः कालं हरंस्त्ववफलैः,
संयोगं प्रियया दशास्यहृतया स्वप्नेप्यसंभावयन् ।
लिष्टः शोकविपाचिषा हनुमता तद्दार्तयोजीवितो,
रामः कीशबलेन यत्तमवधीत् तत्पुण्यविस्फूर्जितम् ॥५३॥

भवति । किं तत् ? तत्पुण्यविस्फूर्जितं पुराकृतमुकृतानुभावः । यत् किम् ? यद्यधीद् हन्ति सः । कोसौ ? रामः सीतापतिः । कम् ? तं दशास्यं रावणम् । केन ? कीशबलेन वानरसैन्येन । किंविशिष्टः सन् ? क्लिष्टः संतप्तः । केन ? शोकविपाचिपा शोकगरलज्वालया । किं कुर्वन् ? हरन् अतिक्रामन् । कम् ? कालम् । कैः ? त्वन्फलैर्वल्कलैरारण्यैः सस्यश्च । किंविशिष्टः अनुजहृत्तैर्लक्ष्मणेनानीतैः । किंविशिष्टः सन् ? राज्यश्रीविमुखीकृतः स्वपित्रा दशरथराजेन राज्यलक्ष्मीतो निवर्तितः । पुनः किं कुर्वन् ? असंभाषयन् अमन्यमानः । कम् ? संयोगम् । कया सह ? प्रियया सीतया किंविशिष्टया ? दशास्यहृतया रावणेनापहृतया नीतया । क ? स्वप्नेपि स्वप्नावस्थायाम् । किं पुनर्जाप्रदवक्ष्यामामित्यपिशब्दायैः । पुनरपि किंविशिष्टः ? उज्जीवित उच्छ्रमितः । केन ? हनुमता आजनेयेन । कया ? तद्भारतया तस्याः प्रियायाः कयाप्रमत्नेन ।

धर्मस्य नरकेपि घोरोपसर्गनिवर्तकत्वं प्रकाशयति—

श्लाघे कियद्वा धर्माय येन जन्तुरूपस्कृतः ।

तच्चाहगुपसर्गेभ्यः सुरैः श्वभ्रेपि मोच्यते ॥ ५४ ॥

वा अथवा कियत् किंपरिमाणं श्लाघे स्त्रीम्यहम् । कस्मै ? धर्माय मया धर्मस्य माहात्म्यं वर्णयितुमशक्यमित्यर्थः । येन किम् ? येन धर्मेण उपस्कृत आहितानिशयो जन्तुर्जावो मोच्यते विश्लेष्यते । कैः ? सुरैः कल्पवासिदेवैः । केभ्यः ? तच्चाहगुपसर्गेभ्यः । तेभ्यः प्रतिदेभ्यस्ताहम्यो नारकैः संक्लिष्टसुरैश्च स्वैरमुदीरितेभ्योतिपोरदुःखहेतुभ्यः । क ? श्वभ्रेपि नरकेपि । ते हि पण्मासायुःशेषे नरकादेप्यतां तीर्थकराणामुपसर्गं निवारयन्ति । स्वर्गादेप्यतां च तेषामम्लाना मन्दारमालाः सुरित्यपिशब्देन गृह्यते । तथा चोक्तम्—

तित्थैरसत्कर्ममे उचसग्गणिचारणं कुणंति सुरा ।

छम्माससेस णरये सग्गे अमिलाणमालाओ ॥

धर्ममाचरतो विपदुपतापे सति तन्नित्यर्थं धर्मस्यैव बलाधानं कर्तव्य-
मित्यनुशासि—

व्यभिचरति विपक्षक्षेपदक्षः कदाचि-
द्वलपतिरिव धर्मो निर्मलो न स्वर्मीशम् ।
तदभिचरति काचित्प्रयोगे विपक्षे-
त्स तु पुनरभियुक्तैस्तर्ह्युपाजे क्रियेत ॥ ५५ ॥

न व्यभिचरति । न विरद्धाभिमुखं व्यवहरति । न विरुद्धं करोती-
त्यर्थं । कोसौ ? धर्मः । कम् ? स्वमात्मीयमीशं प्रयोक्तारम् । किंविशिष्टः ?
निर्मलो निरतिचारः । पुनः किंविशिष्टः ? विपक्षक्षेपदक्षोऽधर्माभिभवन-
समर्थो यतः । कथम् ? कदाचित् कचिदपि काले । क इव ? बलपति-
रिव यथा शत्रुनिराकरणक्षमः सर्वोपधाविशुद्धश्च बलपति सेनापतिरिव जा-
तुचित्स्वमीशं चक्रिणं न व्यभिचरति तत् तस्मात्तत्प्रयोगे तस्मिन्धर्मं बल-
पतां च व्यापारिणे सति काचिद् दैवी मानुषी तैरश्रीन्यचेतनी वा
विपदापक्षेद्यदि अभिचरति अभितप्तु प्रवर्तते तर्हि स तु स एव धर्मो
बलपतिश्च पुनर्भूयोऽभियुक्तैरुक्तैः सन्निः पुभिरुपाजे क्रियेत आहितबल-
कर्तव्यः ।

दुर्निवारेपि दुष्कृते विलसति धर्मो पुमांसमुपकरोत्येचेत्युपदिशति—

यज्जीवेन कषायकर्मठतया कर्माजितं तद् ध्रुवं,
नाशुक्तं क्षयमृच्छतीति घटयत्युच्चैः कद्गुनुद्भटम् ।
भावान् कर्मणि दारुणेपि न तदेवान्वेति नोपेक्षते,
धर्मः किंतु ततस्त्रसन्नैव सुधां स्रौति स्वधाश्रयस्फुटम् ॥

नान्वेति नानुवर्तते । कोसौ ? धर्मः । किं तत् ? तदेव दारुणं कर्म ।
तत्सहकारी न भवतीत्यर्थः । नोपेक्षते नाप्यवधीरयति धर्मस्तथाविधक-
र्मणा बाध्यमानं स्वस्वामिनम् । क्व सति ? कर्मणि, प्रवृत्त्याद् दुष्कृते ।
किंविशिष्टे ? दारुणे अशक्यप्रतीकारे । न केवलं दुःशक्यप्रतीकारे सुशक-

प्रनीकारे चेत्यपिशब्दार्थः । किं कुर्वति ? घटयति संयोजयति सति । कान् ? भावान् स्वफलभूतान्ऽहिविपकण्टकादीनर्थान् । किंविशिष्टान् ? उच्चैः कटून् हालाहलप्रस्थान् । चतुर्धा हि पापरसो निम्बकांजीरविपहा-
लाहलतुल्यत्वाद् ।

श्लोकः—

लतादार्वस्थिपापाणशक्तिमेदाच्चतुर्विधः ।

स्याद् घातिकर्मणां पाकोन्येषां निम्बगुडादिवत् ॥

कथं कृत्वा घटयति ? उद्भटं प्रकटदण्डोपं कृत्वा । ननु धर्मो नि-
ज्जावन्यौ सत्यपि किमित्यधर्मशत्रुरेवं विलसतीत्यत्राह—यदित्यादि ।
इतिहेतौ । यतो यत्कर्माजितं बद्धम् । केन ? जीवेन । कया ? कपाय-
कर्मठतया । कर्मणि घटते कर्मठः कर्मशूरः । कपायैः कर्मठः कपायकर्मठः
क्रोधादिभिर्मनोवाङ्मायव्यापारेषु घटमानो जीवः । तस्य भावस्तत्ता, तथा ।
तत्कर्म ध्रुवमवश्यं न ऋच्छति न गच्छति । कम् ? क्षयं विश्लेषम् । किंविशिष्टं
सत् ? अभुक्तमननुभूतम् । ततश्च निर्जरेति वचनात् । यद्येवं सति धर्मः
कर्मानुवृत्तिस्वस्वाम्युपेक्षापरो न स्यात्तर्हि किं कुर्यादित्याह—किंतु अपि तु
स्त्रीति क्षरति । कोसौ ? धर्मः । काम् ? सुधाममृतम् । लक्षणया सर्वा-
ङ्गीणमानन्दम् । क ? स्वधास्त्रि स्वाश्रयभूते पुंसि । कथं कृत्वा ? अस्फु-
टं गूढं बाह्यलोकांनामरिदितम् । प्रकटं कस्मात्सुधां न स्त्रीतीत्यत्रोपेक्षा-
माह—ततो दारणकर्मणस्त्रसन्निव विन्ध्यदिव । अत्रेयं भावना—यास्या
दुर्वारदुष्टतपाकोत्थमुपयुंषुपसर्गमेव पश्यन्ति न पुनः पुंसो धर्मेणानुगृ-
ह्यमाणसत्त्वोत्साहस्य तदनभिभवम् ।

पापपुण्ययोरपकारोपकारी दृष्टान्तद्वारेण द्रवयितुं वृत्तद्वयमाह—

तत्तादृकमठोपसर्गलहरीसर्गप्रगल्भोष्मणः,

किं पार्श्वे तमुदग्रमुग्रमुदयं निर्वेचिम दुष्कर्मणः ।

किंवा तादृशदुर्दशाविलसितप्रध्वंसदीप्राजसो,

धर्मस्योरु विसारि सख्यमिह वा सीमा न साधीयसाम् ५७

अत्र किंशब्दौ परस्परापेक्षौ प्रकृतिकीर्तयौ व्याख्येयौ । किं निर्वेचिम

निश्चितं कथयाम्यहम् । कम् ? तमागमप्रसिद्धमुद्रप्रमुच्छ्रितमुग्रं दु सह-
 मुद्रयं विपाकम् । कस्य ? दुष्कर्मणो दुष्कृतस्य । क ? पार्श्वं भगवति
 त्रयोविंशतीर्थकरे । किंविशिष्टस्य ? तदित्यादि । ते प्रसिद्धास्तादृशः प्रतिकू-
 लानुकूला वज्रपाताद्भुतपञ्चवर्णजलदात्युग्रवात्यायुधघ्रातघाताप्सरोवर्गोपचा-
 रज्वलज्वलनजलधिव्यालोपनिपातभूतनृत्त्यादयो विसृष्टचण्डाशनिवृष्टितरु-
 पातघोरमेघपटलादयश्च तत्तादृशश्च ते कमठोपसर्गाः कमठेन पूर्ववैरिणा
 नानाभवान् भ्रान्त्वा महासुरत्वं प्राप्तेन क्रियमाणा उपसर्गा उत्पातास्तत्ता-
 दृक्कमठोपसर्गाः । तेषां लहरी परम्परा । तस्याः सर्गो निर्माणम् । तत्र प्र-
 गल्भः समर्थं ऊष्मा दु सहवीर्यानुभावो यस्य तत्तादृक्कमठोपसर्गलहरीसर्ग-
 प्रगल्भोष्म तस्य । किंघा निर्धेच्यहम् । किं तत् ? सख्यं मैत्रीकम् ।
 किंविशिष्टम् ? उरु महत् । पुनः किंविशिष्टम् ? विसारि सर्वत्र सर्वदा
 स्वकार्यकारि । कस्य ? धर्मस्य । किंविशिष्टस्य ? तादृशेत्यादि । तादृशी
 शक्रनियुक्तयक्षधरणेन्द्रपद्मावति(ती)भिरनिवार्या दुर्दशा पार्श्वप्रभोर्दुरवस्था ।
 तस्या विलसितं स्वरदुःखकरणसामर्थ्यम् । तस्य प्रध्वसे प्रतिबन्धे दीपं दी-
 पनशीलमुपयुंपरि ज्वलदोजस्तेजो यस्य स तादृशदुर्दशाविलसितप्रध्वंसदीपौ-
 जास्तस्य । वा अथवा युक्तमेतत् । न अस्ति । कासौ ? सीमा अवधि ।
 केपाम् ? साधीयसामतिशयशालिनाम् । क ? इह लोके ।

अपि च—

प्रद्युम्नः षडहोद्भवोऽसुरभिदः सौभागिनेयः क्रुधा,
 हृत्वा प्राग्विगुणोऽसुरेण शिलयाऽऽक्रान्तो वने रुन्द्रया ।

तत्कालीनविपाकपेशलतमैः पुण्यैः खगेन्द्रात्मजी,—

कृत्याऽलम्भ्यत तेन तेन जयिना विद्याविभूत्यादिना ५८

अलम्भ्यत योज्यते स । कोसौ ? प्रद्युम्नः । कै ? पुण्यैः पुराकृत-
 सुकृतैः । किंविशिष्टे ? तस्मिन्काले भवस्तत्कालीनस्तादात्मिकः । स चासौ
 विपाक उदयश्च तत्कालीनविपाक । तेन पेशलतमैरत्यन्तमधुरैस्तत्काली-
 नविपाकपेशलतमैः । केनालम्भ्यत ? तेन तेन तच्चरितप्रबन्धप्रसिद्धेन
 विद्याविभूत्यादिना विद्याभिः खेचरत्वादिकर्मक्षमाभिर्विभूतिभिः षोड-
 शानुत्तलाभैः, आदिशब्दात् तत्तदापत्प्रशमनैश्च । किंविशिष्टेन ? जयिना

कालशम्बरपुत्रवर्गपराजययुक्तेन । किं कृत्वा ? रत्नोन्द्रात्मजीकृत्य काल-
शम्बरनाम्नो विद्याधरेन्द्रस्थानात्मजं सन्तमात्मजं कृत्वा । किंविशिष्टः सन् ?
आक्रान्त उपरि पीडितः । केन ? असुरेण हेमरथराजचरेण ज्वलितधू-
मशिखिनाम्ना दैत्येन । कया ? शिलया द्रुपदा । किंविशिष्टया ? रुद्रया
महत्या । क्व ? वने महाखदिराटव्याम् । किं कृत्वा ? हृत्वा प्रच्छन्नं गृ-
हीत्वा । कया ? क्रुधा क्रोधेन । अत्र हेतुमाह—प्राग्विगुणो यतः प्राङ्ग-
धुराजभवे विगुणो बलमाहठहरणादपकर्ता । कियदवस्थोसौ ? पडहो-
द्भवः पडदिनजन्मा । किमतिशयोसौ ? सौभागिनेयः सुभगाया इतर-
कान्तापेक्षयाऽतिबलभाया रुक्मिण्या अपत्यम् । कस्य ? असुरमिदो
दैत्यमथनस्य वामुदेवस्य ।

ननु मन्त्रादिप्रयोगोपि विपन्निवारणाय शिष्टैर्व्यवहियते । तत्कथं भवतां
तत्प्रतीकारे पुण्यस्यैव सामर्थ्यप्रकाशनं न विरुध्यते इत्यत्राह—

यश्चानुश्रूयते हर्तुमापदः पापपात्रिमाः ।

उपायः पुण्यसद्बन्धुं सोप्युत्थापयितुं परम् ॥ ५९ ॥

यश्च यः पुनरनुश्रूयते आसोपदेशपारम्पर्येणाकर्ण्यते व्यवहर्तुंजनैः ।
कोसौ ? उपायः सिद्धमन्त्रादिप्रयोगः । किं कर्तुम् ? हर्तुं निराकर्तुम् । काः ?
आपदः । किंविशिष्टाः ? पापपात्रिमाः पापपाकेन निवृत्ताः । सोपि किं
पुनराप्ताभासोपदिष्टः शिष्टैर्व्यवहियते । किं कर्तुम् ? उत्थापयितुमुद्यमयि-
तुम् । स्वव्यापारे प्रवर्तयितुमित्यर्थः । कम् ? पुण्यसद्बन्धुं सुकृतनिर्घ्याज-
यान्धवम् । कथम् ? परं केवलम् ।

पुण्यस्योदयाभिमुखत्वे तद्विमुखत्वे च द्वयेपि सति सुखसाधनानां वैफल्यं
दर्शयति—

पुण्यं हि संमुखीनं चेतसुरोपायशतेन किम् ।

न पुण्यं संमुखीनं चेतसुखोपायशतेन किम् ॥ ६० ॥

हि यस्माच्चेद् यद्यस्ति । किं तत् ? पुण्यम् । किंविशिष्टम् ? संमुखीन-
मुदयाभिमुखम् । स्वफलदानोद्यतमित्यर्थः । तदा किं कार्यम् । केन ?

सुखोपायशक्तेन सुखोपायानामभ्यासाभिमानसप्रत्ययविषयलक्षणानां धर्मकारणानां समुदायेन । न चेदस्ति । किं तत् ? पुण्यम् । किंविशिष्टम् ? संमुखीनम् उदेतुम् अनुद्यतमित्यथ । तदा किं कार्यम् । केन ? सुखोपायशक्तेन बहुभिरपि सुखोपायैस्तादृक्पुण्यस्य फलवितुमशक्यत्वात् ।

पुण्यपापयोर्बलाबल चिन्तयति—

शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धयोरिह हि सुकृतदुष्कृतयोः ।

सुखदुःखफलोद्भवयोर्दुर्बलमभिभूयते बलिना ॥ ६१ ॥

हि यस्मादऽभिभूयते स्वफलदानासमर्थं कियते । किं तत् ? दुर्बलं सुकृतं दुष्कृतं वा । केन ? बलिना दुष्कृतेन सुकृतेन वा । कयोर्मध्ये ? सुकृतदुष्कृतयोः पुण्यपापयोः । किंविशिष्टयोः ? सुखदुःखफलोद्भवयोः सुखदुःखफलोद्भवौ उद्भवौ ययोः । पुनः किंविशिष्टयोः ? परस्परविरुद्धयोरन्योन्यशक्तिप्रतिघातिनोः । किवत् ? शीतोष्णवत् शीतोष्णस्पर्शयोश्च ।

क्रियमाणोपि धर्मं पापपाकमपकपती युपदिशति—

धर्मोऽनुष्ठीयमानोपि शुभभावप्रकर्षतः ।

भङ्क्त्वा पापरसोत्कर्षं नरमुच्छ्वासयत्यरम् ॥ ६२ ॥

उच्छ्वासयत्यरं शीघ्रं किञ्चिदापदो मोचयति । कोसौ ? धर्मः । किं क्रियमाणं ? अनुष्ठीयमानस्तरक्षणे आचर्यमाणं । न परमनुष्ठित इत्यपि शब्दार्थः । कम् ? नरं पुरुषम् । किं कृत्वा ? भङ्क्त्वा निहत्य । कम् ? पापरसोत्कर्षम् । पापस्य रसः स्वफलदानशक्तिः । तस्योत्कर्षं औत्कण्ठ्यम् । केन ? शुभभावप्रकर्षतः शुभपरिणामोत्कर्षेण ।

महत्तार्थमुपसहरन् धर्मोऽराधनायां प्रोसाहयति—

तत्सेव्यतामभ्युदयानुपङ्गफलोऽखिलकेशविनाशनिष्ठः ।

अनन्तशर्मामृतदः सदायैर्विचार्य सारो नृभवस्य धर्मः ६३

यत् उक्तमित्याचिन्त्यप्रभावस्तत् तस्मात्सेव्यतामाराध्यताम् । कोसौ ?

धर्मः । के ? आर्यैः प्रेक्षापूर्वकारिभिः । किंविशिष्टः ? सारः उपादेयत-
मत्वाद्दन्तभागः । कस्य ? नृभवस्य मनुष्यजन्मनः । किं कृत्वा ? विचार्य
प्रत्यक्षानुमानागमैर्यथावद्यवस्थाप्य । कथम् ? सदा नित्यं । किंविशिष्टोसौ
यतः ? अभ्युदयेत्यादि । अनुपज्यते धर्मेण संपद्यते इत्यनुपज्ञोत्र पुण्यम् ।
अभ्युदयानुपपन्नफलं गुणसाध्यं यस्य स एव । अखिलानां सर्वेषां क्लेशानामुपता-
पानां विनाशे निष्ठा तत्परता यस्य स एवम् । अनन्तं निरवधि शर्मं मुक्तं यत्र
तदमन्तशर्मं । तच्च तदमृतं मोक्षश्चानन्तशर्मांमृतम् तद्दातीति तथा ।
अनन्तं दीर्घकालानुबन्धि शर्मं मुक्तममृतं च पीयूषं ददातीत्यपि व्याख्येयं,
धर्मस्य सर्वार्थपिद्धिपर्यन्तमुदेवत्वानुपपत्तीर्थकरत्वपर्यन्तसुमानुपत्वफलदा-
यकत्वेन समर्थितत्वात् ।

अथातो द्वाविंशत्या पद्मैर्गनुष्यत्वस्य निस्सारत्वं चिन्तयति । तत्र ताव-
च्छरीरस्वीकारदुःखमाह—

ग्राह्यमृत्युक्लेशितात्मा द्रुतगतिरुदरावस्करेऽज्ञाय नार्याः,
संचार्याहार्य शुक्रार्तवमशुचितरं तन्निर्णीर्णान्नपानम् ।
गृह्याऽश्नन् क्षुत्तृपार्तः प्रतिभयभवनाद्वित्रसन्पिण्डतोना,
दोषाद्यात्माऽनिशार्तं चिरमिह विधिना ग्राह्यतेऽहं वराकः ६४

ग्राह्यते स्वीकार्यते । कोसौ ? ना मनुष्यगतिनामकर्मोदयवर्तिजीवः ।
केन ? विधिना प्राक्तनकर्मणा । किं तत् ? अहं शरीरम् । कियत्कालम् ?
चिरं नव दश वा मासान् यावत् । कः ? इह नृभवे । किंविशिष्टः । व-
राको नानादुःखपारतन्त्रयादनुकंप्यः । किंविशिष्टमहम् ? दोषाद्यात्म ।
दोषा वातपित्तकफाः । घातवो रसासृग्मांसमेदोस्त्रिमज्जशुक्राणि । मला
विष्णुप्रसवेददूषिकादयः । दोषा आदयो येषां घात्वादीनां ते दोषादय
आत्मा स्वभावो यस्य तदेवम् । दोषघातुमलम्बभावमित्यर्थः । पुनः किंवि-
शिष्टम् ? अनिशार्तंऽनिशं नित्यमात्तमातुरम् । नित्यदुःखितमित्यर्थः ।
तस्यैव पूर्वभवमरणात् प्रभृति देहग्रहणं यावदवस्थां वक्तुमाह—प्रागि-
त्यादि । किंविशिष्टः सन् ग्राह्यतेऽहं ना ? पिण्डितः संकुचितप्रदेशः । किं
कुर्वन् ? वित्रसन् विविधमुद्विज्यमानः । कस्मात् ? प्रतिभयभवनाद्

निम्नोन्नतादिप्रदेशे क्षोभकारणान्मातुः संचरणात् । किं कुर्वन् ? अश्रन् आ-
हरन् । किं तत् ? तद्विभीर्णाघ्नपानं तथा नार्यां निगीर्णमाहृतमन्नं पानं च ।
कया ? मृद्ध्या अभिकाङ्क्षया । किंविशिष्टः सन् ? क्षुत्तृपार्तः क्षुधातृष्णाभ्यां
पीडितः । किं कृत्वा विधिना अंगं प्राह्यते ? आहार्यं प्राहयित्वा । किं तत् ?
शुक्रार्तघ्नं रेत श्रोणितम् । किंविशिष्टम् ? अशुचितरं, पृथगवस्थाशु-
चिनो मिलितावस्थस्य शृङ्गमशुचित्वात् । किं कृत्वा ? संचार्यं प्रवेश्य । क ?
उदराद्यस्फुरे जठरवचोंगुहे । कस्याः ? नार्याः स्त्रियाः । कथम् ? अ-
हाय झटिति । किमवस्थोसौ तत्तदवस्थ. कियत् इत्याह—प्राङ्मृत्युक्ले-
शितात्मा द्रुतगतिश्चेति । प्राङ्मृत्युना पूर्वभवमरणेन क्लेशितः क्लेशं
प्रापित आत्मा स्वरूपं यस्य । तथा द्रुता एकद्वित्रिसमयभावित्वाच्छीघ्रा
गतिः शरीरान्तरग्रहणाय गमनं यस्य एकद्वित्रिसमयं प्राप्य गन्तव्यस्थान
इत्यर्थः । तथा द्रुता नष्टा गतिरर्थग्रहणव्यापारलक्षण उपयोगो यस्यासौ
द्रुतगतिः । विग्रहगतेरुपयोग प्रसिद्धः । भवतश्चात्र पद्यौ—

कलकलपस्थिरत्वं पृथग्दशाहेन बुद्बुदोद्य धनः ।

तदनु ततः पलपेक्षयथ क्रमेण मासेन पञ्चपुलकमतः ॥

चर्मनखरोमसिद्धिः स्यादङ्गोपाङ्गसिद्धिरथ गर्भे ।

स्पन्दनमष्टमासे नवमे दशमेथ निःसरणम् ॥

गर्भप्रसवक्लेशमाह—

गर्भक्लेशानुद्रुतेर्विद्रुतो वा निन्द्यद्वारेणैव कृच्छ्राद्विवृत्य ।

निर्यस्तत्तद्दुःखदत्त्याऽकृतार्थो नूनं दत्ते मातुरुग्रामनस्यम् ६५

दत्ते संपादयति । किं तत् ? उग्रामनस्यं रौद्रं प्रसूतिजं दुःखम् ।
कस्याः ? मातुर्जनन्याः । अत्रोत्प्रेक्षामाह—तदित्यादि । नूनमहमेवं मन्ये
अकृतार्थोसावऽसंपूर्णमनोरथः । कया ? तत्तद्दुःखदत्त्या गर्भावतरण-
क्षणाद्यभृति बाधासंपादनेन । किं कुर्वन् ? निर्यन् निर्गच्छन् । केन ?
निन्द्यद्वारेणैव शुक्रार्तवयाहिनैव मार्गेण । कस्मात् ? कृच्छ्रात् कष्टेन ।
किं कृत्वा ? विवृत्य अधोमुखो भूत्वा । अत्रोत्प्रेक्षामाह—विद्रुतो वा
विग्रस्त इव । कुतः ? गर्भक्लेशानुद्रुतेर्गर्भेदुःखानामनुधावनात् ।

जन्मानन्तरभाविकेशं भावयति—

जातः कथंचन वपुर्वहनश्रमोत्थ,—
दुःसप्रदोच्छ्वसनदर्शनमुस्थितस्य ।
जन्मोत्सवं सृजति बन्धुजनस्य यावद्,
यास्तास्तमाशु विपदोऽनुपतन्ति तावत् ॥ ६६ ॥

अनुपतन्ति व्यामुबन्ति । काः ? विपद् आपदः । किंविशिष्टाः ? यास्ताः प्रसिद्धाः फुल्लिकान्तगोपिकाप्रभृतयः । कम् ? तं जातमात्रमनु-
प्यम् । कथम् ? आशु शीघ्रम् । कथम् ? तावत् । यावत्किम् ? यावत्सृ-
जति करोति जातमात्रो मर्त्यः । कम् ? जन्मोत्सवं जननानन्दम् ।
कस्य ? बन्धुजनस्य । किंविशिष्टस्य ? वपुरित्यादि । वपुषः शरीरस्य वह-
नेन श्रमः खेदो वपुर्वहनश्रमः । तस्मादुत्था इत्यानं यस्य तत्तदुत्थम् । तच्च
तदुःसप्रदं च वपुर्वहनश्रमोत्थदुःसप्रदम् । तच्च तदुच्छ्वसनमुच्छ्वासः । तस्य
दर्शनमुपलम्भः । तेन मुस्थितस्य समाश्रितस्य । किंविशिष्टः सन् ? जातः
प्रसूतः । कथम् ? कथंचन महता कष्टेन ।

यात्यं जुगुप्सते—

यत्र क्वापि धिगत्रपो मलमरुन्मूत्राणि मुञ्चन्मुहु,—
र्यत्किंचिद्वदनेर्षयन् प्रतिभयं यस्मात्कुतश्चित्पतन् ।
लिम्पन्स्वाङ्गमपि स्वयं स्वशकृता लालाविलासोऽहिते,
व्यापिद्धो हतवद्बुदन् कथमपि-च्छियेत घाल्यग्रहात् ॥६७॥

छियेत वियुग्येत मुक्ते भवेत् । कोसौ ? मर्त्यः । कस्मात् ? घाल्यग्र-
हात् शैशवप्रहावेशात् । कथम् ? कथमपि महता कष्टेन । किं कुर्वन् ?
मुञ्चन् विसृजन् । कानि ? मलमरुन्मूत्राणि पुरीषाधोवातप्रधावान् । क ?
यत्र क्वापि अनियतस्थानशयनासनादी । किंविशिष्टः ? अत्रपो निर्लज्जो
यतः । कथम् ? मुहुर्चारवारम् । कथम् ? धिग् निन्दम् । तथाऽर्षयन्
प्रवेशयन् । किं तत् ? र्यत्किंचिद् भक्ष्यमभक्ष्यं वा । क ? वदने मुक्ते ।
तथा पतन् गच्छन् । किं तत् ? प्रतिभयमत्किंतोपस्थितत्रासम् । क-

स्यात् ? यस्मात्कुतश्चित् पतञ्जाजनशब्दादेः । तथा लिम्पन् उपविहानः । किं तत् ? स्वाङ्गं निजदेहम् । किं पुनरासनादिकमित्यपिशब्दार्थः । केन ? स्वशकृता निजपुरीषेण । कथम् ? स्वयमात्मना । तथा रुदन् रोदनं कुर्वन् । किं वत् ? हतवत् ताडित इव । किं विशिष्टः सन् ? व्यापिद्धो निपिद्धः । क ? अहिते मृद्गक्षणादौ । कथंभूतो भूत्वा ? लालाविलास्यो लालाभिस्थूत्कस्रवैराविलं कलुपमास्यं मुखं यस्य ।

कौमारं तिरस्करोति—

धूलीधूसरगात्रो धावन्नवटाश्मकण्टकादिरुजः ।

प्राप्तो हसत्सहेलकवर्गममर्पन् कुमारः स्यात् ॥ ६८ ॥

स्यान् । कोसौ ? कुमारो बाल्ययौवनान्तवैयोवर्तिमर्त्यः । किं कुर्वन् ? अमर्पन् ईष्यन् । कम् ? हसत्सहेलकवर्गम् । हसन्तश्च ते सहेलकाश्च सहक्रीडितारो डिम्भाः । तेषां वर्गं समूहम् । किं विशिष्टः सन् ? प्राप्तः । काः ? अवटाश्मकण्टकादिरुजः । अवटो गर्तः । अश्मानः पाषाणाः । कण्टकस्त्रीक्षणशल्यम् । आदिशब्दात्काष्ठशर्करादयः । तेषां रुजस्तकृताः पीडाः । किं कुर्वन् ? धावन् वेगेन गच्छन् । कथंभूतो भूत्वा ? धूलीधूसरगात्रो रथ्यारजपाण्डुरितशरीरः ।

यौवनमपवदति—

पित्रोः प्राप्य मृपामनोरथशतैस्तारुण्यमुन्मार्गगो,

दुर्वारव्यसनाप्तिशङ्किमनसोर्दुःखार्चिषः स्फारयन् ।

तर्त्किचित्प्रखरसरः प्रकुरुते येनोद्धधाम्नः पितृन्,

क्लिश्नन् भूरिविडम्बनाकलुपितो धिग्दुर्गतौ मज्जति ६९

प्रकुरुते आचरति । कोसौ ? युवा । किं तत् ? तर्त्किचिद्ऽवाच्यं कर्म । किं विशिष्टः सन् ? प्रखरसरस्त्रीनक्रामवेगातेः । किं कुर्वन् ? स्फारयन् विस्तारयन् । काः ? दुःखार्चिषो दुःखज्वालाः । कयोः ? पित्रोर्जननीजनकयोः । किं विशिष्टयोः ? दुर्वारव्यसनाप्तिशङ्किमनसोः । दुर्वारं चारयितुमशक्यं व्यसनं विनिपातः । तस्याप्तिः प्रतिलम्भः । तां शङ्कते त-

च्छीलं मनो ययोः । किं कृत्वा ? प्राप्य आसाद्य । किं तत् ? तारुण्यं
 यौवनम् । कैः ? पित्रोरेव मृषामनोरथशतैः । मनोरथा इदमिदमस्या-
 ऽस्माद्वा संपत्स्यते इति चेतसासकृदावर्तमाना असंभाव्यप्राप्तयोर्थाः ।
 मृषा मिथ्यारूपा मनोरथाः तेषां शतैः समूहैः । किंविदिष्टो यतः ?
 उन्मार्गगच्छिवर्गप्रतीपाचरणनिष्ठः । येन किम् ? येन दुराचारेण मज्जति
 बुद्धिनि निरच्छासं पतति । क ? दुर्गतौ दारिश्ये नरके वा । कथम् ?
 धिक् । किंविदिष्टः सन् ? भूरिभिवह्वीभिर्विडम्बनाभिः खरारोपणादिवि-
 गोपकैः कलुषितः संक्षिप्तचित्तो यः स भूरिविडम्बनाकलुषितः । कि
 कुर्वन् ? क्लिञ्चन् विभ्राधमानः । कान् ? पितृन् पितामहादीन् । किंविशि-
 ष्टान् ? उद्धृष्टान् त्रिपुलतेजस्कान् प्रशस्तस्थानान्वा ।

तारुण्येऽप्यविकारिणः प्रणोति—

धन्यास्ते स्मरवाडवानलशिखादीप्रः प्रवल्गद्भ्रल,—

क्षाराम्बुर्निरवग्रहेन्द्रियमहाग्राहोभिमानोर्मिकः ।

यदोपाकरसंप्रयोगनियतस्फीतिः स्वसाचक्रिभिः,—

स्तीर्णो धर्मयशःसुरानि वसुवत्तारुण्यघोरार्णवः ॥७०॥

ते नरा धन्याः । तेभ्यः श्लाघामहे इत्यर्थः । यैः किम् ? येस्तीर्णो ।
 लङ्घितः पश्चात्कृतः । कोसौ ? तारुण्यघोरार्णवः । तारुण्यं घोरो भय-
 ङ्करोऽर्णवः समुद्र इव । किं कुर्वाणः ? स्वसाचक्रिभिरात्मापत्तानि कु-
 र्वाणः । कानि ? धर्मयशःसुरानि । किंनत् ? वसुवद् धनानि यथा ।
 किंविदिष्टोसौ ? स्मरेत्यादि । स्मरः कामो वाडवानल इव, जलस्येव शरी-
 रस्य शोषकत्वात् । तस्य शिखा ज्वालाः । ताभिर्दीप्तो दीपनशीलः । तथा
 प्रवल्गद्भ्रलक्षाराम्बुः । बलं धीर्यं क्षाराम्बु लणजलमिवाह्वयत्वाद् बल-
 क्षाराम्बु । प्रवल्गात् प्रकर्षेण सदर्पमुद्यद् बलक्षाराम्बु यस्य । तथा नीत्यादि ।
 निरवग्रहा निरदृशचारिण इन्द्रियमहाग्रहा अक्षवृहजलचरा यस्मिन् ।
 तथाऽभिमाना ऊर्मय इवानियतोत्थानत्वाद् यस्मिन् सोमिमानोर्मिकः ।
 तथा दोपाकरसंप्रयोगनियतस्फीतिः । दोपाकरो दुर्जनश्मद्भ्रश्च ।
 स्फीतिः प्रनिपत्तिर्बृद्धिश्च । दोपाकरस्य संप्रयोगः संगतिः । तेन नियताऽव-

शयंभाविनी स्फीतिर्यस्य । स्फीतिशब्दोऽव्युत्पन्नः । तथा च लक्ष्यः स्व-
स्फीतिव्याप्तवसुमतीसीमः ।

इदानीं मध्यावस्थामेकादशभिः पदैर्धिकुर्वाण. प्रथमं तावदपत्यपोपणा-
कुलमतेर्धनार्थतया कृप्यादिपरिक्लेशमालक्षयति—

यत्कन्दर्पवशंगतो विलसति स्वैरं स्वदारेष्वपि,
प्रायोऽहंयुरितस्ततः कटु ततस्तुग्घाटको धावति ।
अप्यन्यायशतं विधाय नियमाद्भर्तुं यमिद्वाग्रहो,
वर्धिष्यवा द्रविणाशया गतवयाः कृप्यादिभिः सुप्यते॥७१॥

धावति त्वरया प्रवर्तते । कोसौ ? तुग्घाटकस्तुजामपत्यानां घाटको-
ऽवस्कन्दः । धाटीति यावत् । कथम् ? इतस्ततो यत्र तत्र स्वार्थं । कथं-
कृत्वा ? कटु अनिष्टम् । कथम् ? प्रायो वाहुत्येन । किंविशिष्टोसी यतः ?
अहंयुरहकाराविष्टः । कस्मात् ? ततन्मस्मात् । यत्किम् ? यद्विलसति
क्रीडति । कोसौ ? युवा । केषु ? स्वदारेषु धर्मपश्याम् । किं पुनर्भोगप-
त्यामित्यपिशब्दार्थः । कथम् ? स्वैरं स्वच्छन्दम् । किंविशिष्टः सन् ? गतः
प्राप्तः । कम् ? कन्दर्पवशं कामार्थीनत्वम् । कामलक्षणं यथा—

संकल्पपरमणीयस्य प्रीतिसंभोगशोभिनः ।

रचिरस्याभिलाषस्य नाम काम इति स्मृतम् ॥

यं तुग्घाटक भर्तुकाम. पीटशः श्रियते इत्याह—सुप्यते दहते ।
कोसौ ? गतवयासारूप्यमतीत पुमान् । किं ? कृप्यादिभिः कृपिपशु-
यात्यादिकर्मभिः । कथा ? द्रविणाशया धनलिप्सया । किंविशिष्टया ?
घार्धिष्यवा धर्षनशीलया । किंविशिष्टः सन् ? इद्वाग्रहो दीप्तामिति-
वेशः । किं कर्तुम् ? भर्तुं पोषयितुम् । कम् ? यं तुग्घाटकम् । कस्मात् ?
नियमादवरपंभावात् । किं कृत्वा ? विधाय कृत्वा । किं तत् ? अन्या-
यदातम् । अन्यायः स्वामिद्रोहमिन्द्रोहविभसितयज्ञनघौर्वादिभिरयांजनम् ।
अन्यायानां शतं बहुलयमन्यायदातम् । तदपि कृत्वा, न परं न्यायमित्यपि-
शब्दापेः ।

शृपिपशुपाल्यवणिज्याभिरभयलोकभ्रशं दर्शयति—

यत्संभूय कृपीवलैः सह पशुप्रायैः स्वरं खिद्यते,
यद्वापत्तिमयान् पशूनवति तदेहं विशन् योगिवत् ।
यन्मुष्णाति वसून्यसूनिव ठककूरो गुरूणामपि,
भ्रान्तस्तेन पशूयते विधुरितो लोकद्वयश्रेयसः ॥ ७२ ॥

पशूयते पशुमिवात्मानमाचरति । कोसौ ? भ्रान्तो विपर्यस्तमतिर्गत-
वया । किंविशिष्टो यतः ? विधुरितो वियोजित । कस्मात् ? लोकद्वयश्रे-
यस ऐहिकामुत्रिककल्याणात् । केन ? तेन कर्पणादिकर्मत्रयेण । यत्किम् ?
यत्खिद्यते श्राभ्यति । कोसौ ? गतवयाः । कथम् ? स्वरं तीव्रम् । किं
कृत्वा ? संभूय मिलित्वा । कथम् ? सह । के. ? कृपीवलैः कर्पकैः । किं
विशिष्टैः ? पशुप्रायैराहारादिसंज्ञापन्नत्वाद्गवादितुल्यैः । यच्चाचति रक्षति
गतवयाः । कान् ? पशूनजाश्वोष्ठादीन् । किंविशिष्टान् ? व्यापत्तिमयान् ।
व्यापत्तयः प्रचुरा येषु । विविधविषयप्रचुरानित्यर्थः । किं कुर्वन् ? विशन्
प्रविशन् । किम् ? तद् देहं तेषां पशूनां शरीरम् । किवत् ? योगिवत् ।
यथारब्धयोगः परपुरप्रवेश करोति तथायमपीत्यर्थः । यच्च मुष्णात्यसौ ।
कानि ? वसूनि धनानि । केषाम् ? गुरूणां दीक्षकाचार्यमातापित्रादी-
नाम् । न परमितरेषामित्यपिशब्दार्थः । कानिव ? असूनिव प्राणतुल्यान् ।
किंविशिष्टो यतः ? ठककूरः । ठक खारपटः । तद्वत्कूरो नृशसः ।

धनलुब्धस्य देशान्तरवाणिज्यमपवदति—

यत्र तत्र गृहिण्यादीन्मुक्त्वापि स्वान्यनिर्दयः ।

न लङ्घयति दुर्गाणि कानि कानि धनाशया ॥ ७३ ॥

कानि कानि दुर्गाण्यटवीगिरिसरिदादीनि न लङ्घयति नातिक्रामति ?
सर्वाण्यपि लङ्घयतीत्यर्थः । कः ? गतवयाः । कया ? धनाशया । किंकृत्वा ?
मुक्त्या त्यक्त्वा । कान् ? गृहिण्यादीन् भार्यापत्यमात्रादीन् । क ?
यत्र तत्र अपरीक्षितेषु स्थाने । अपिशब्दात्सह गृहीत्वापि । कथंभूतो
भूत्वा ? स्वान्यनिर्दय आत्मनि सहायपरिजनपश्चादिषु च कृपामकृत्वा ।
धुरिपपासाशीतोष्णादिभिः पीडयित्वेत्यर्थः ।

वृद्धाजीवं विचित्रित्सति—

वृद्धिलुब्ध्याधमर्णेषु प्रयुज्यार्थान् सहासुभिः ।

तदापच्छङ्कितो नित्यं चित्रं वार्धुपिकश्चरेत् ॥ ७४ ॥

चित्रमाश्चर्यमिदं यच्चरेद् व्याप्रियेत् । कोसौ ? वार्धुपिको वृद्धा-
जीवः । किंविशिष्टः सन् ? नित्यं तदापच्छङ्कितो नित्यं शब्दत् तस्याध-
मर्णस्यापत्सु शङ्कितः संजानशङ्कः । किं कृत्वा ? प्रयुज्य न्यस्य । कान् ?
अर्थान् धनानि । केषु ? अधमर्णेषु धारणिकेषु । कया ? वृद्धिलुब्ध्या
कलान्तरलोभेन । कथम् ? सह । कैः ? असुभिः प्राणैः । यः किल परत्र
प्राणान् प्रयुञ्जे स कथं स्वयं चरतीति चित्रमित्यनुचोच्यते ।

सेवां गहते—

स्वे सद्वृत्तकुलश्रुते च निरनुक्रोशीकृतस्तृष्णया,

स्वं विक्रीय धनेश्वरे रहितवीचारस्तदाज्ञावशात् ।

वर्षादिष्वपि दारुणेषु निविडध्वान्तासु रात्रिष्वपि,

न्यालोग्रास्वटवीष्वपि प्रचरति प्रत्यन्तकं यात्यपि ॥ ७५ ॥

प्रचरति प्रसंपति । कोसौ ? सेवकः । केषु ? वर्षादिषु प्रादृशीतो-
ष्णकालेषु । किंविशिष्टेषु ? दारुणेष्वपि भीष्मेष्वपि । तथा रात्रिषु प्रच-
रति । किंविशिष्टानु ? निविडध्वान्तास्वपि शूचीमुखाप्रनिर्भेद्यान्धका-
रास्वपि । तथाऽऽर्घीध्वरण्येषु प्रचरति । किंविशिष्टानु ? न्यालोग्रास्वपि
आपद्भुजगर्गाद्रास्वपि । न केवलं तत्र तत्र प्रचरति, यात्यपि गच्छति च
सेवकः । कम् ? प्रत्यन्तकं यमाभिमुपम् । कस्मात् ? तदाज्ञावशाद्
धनेश्वरादेशपारवश्यात् । किंविशिष्टः सन् ? रहितवीचारस्तदाज्ञावशात्-
प्रियेकः । किं कृत्वा ? विक्रीय भायत्तं कृत्या । कम् ? स्वमात्मानम् ।
कस्मिन् ? धनेश्वरे वित्तपतां नृपत्यादां । किंविशिष्टो यतः ? निरनुक्रो-
शीकृतो निर्दयीकृतः । कया ? तृष्णया लोभेन । कः ? स्वः आत्मनि । न
केवलं स्वे, सद्वृत्तकुलश्रुते च सदाचारेऽभिजने शास्त्रे च ।

कारुर्मादीन् प्रतिक्षिपति—

चित्रैः कर्मकलाधर्मैः परामूयापरो मनः ।

हर्तुं तदर्थिनां श्राम्यत्यार्तपोप्येक्षितायनः ॥ ७६ ॥

श्राम्यति पियते । कोसौ ? शिल्पाद्याजीवन. पुमान् । कैः ? कर्म-
कलाधर्मैः कर्माणि काष्ठघटनादीनि । कला गीतनृत्यादयः । धर्मो मूरयेन
पुस्तकाचनादिः । कर्माणि च कलाश्च धर्मश्चेति द्वन्द्वः । किंविशिष्टैः ?
चित्रैर्नानाप्रकारैराक्षर्यकरैर्गा । किं कर्तुम् ? हर्तुं रजयितुम् । किं तत् ?
मनश्चित्तम् । केपाम् ? तदर्थिनां कर्माद्याकाङ्क्षिणाम् । किंविशिष्टः सन् ?
परामूयापरः परेषु कर्माद्याजीवेषुसूया गुणेष्वपि दोषारोपणं, सा परा
प्रधान यस्य । पुनः किंविशिष्टः ? आर्तपोप्येक्षितायनः आर्तैः क्षुधा-
पीडितैः पोष्यैः कलत्रपुरादिभिरीक्षितं गवेपितमयनं मार्गो यस्य स
तथोक्तः ।

कारुर्दुरवस्थाः कथयति—

आशावान् गृहजनमुत्तमर्णमन्या-
नप्याक्षैरिव सरसो धनैर्धिनोति ।

छिन्नाशो विलपति भालमाहते स्वं

द्वेष्टीष्टानपि परदेशमप्युपैति ॥ ७७ ॥

धिनोति प्रीणयति । कोसौ ? कारकः । कम् ? गृहजनं भार्यादिलोकं
तथोत्तमर्णं धनिकं तथान्यानपि संबन्धिमुहदादीन् । कैः ? धनैर्द्रव्यैः ।
किंविशिष्टैः ? आक्षैरिव हस्तगतैर्यथा । किंविशिष्टः सन् ? आशावान्
भविष्यदर्थवान्ठावान् । अथ शो वा लप्स्येहं कर्मादिमूल्यमिति प्रत्याशा-
युक्तः । पुनः किंविशिष्टः ? सरसः सहर्षः । छिन्नाशः खण्डितप्रत्याशः
पुनरर्ता विलपति परिदेवनं करोति, तथाऽऽहते ताडयति । किं तत् ?
भालं निलाटम् । किंविशिष्टम् ? स्वं निजम् । “भाजो यमहसौ स्वाङ्ग-
मकौ च” इत्यात्मनेपदम् । तथा द्वेष्टि द्वेषविषयान् करोति । कान् ?
इष्टानपि प्रेषान् कलत्रादीन् । तथा परदेशमप्युपैति देशान्तरमपि
गच्छति ।

असौ देशान्तरेपि धनाशया पुनः लिखते इत्याह—

आशया जीवति नरो न ग्रन्थाद्यपि चक्षया ।

पञ्चाशतेत्युपायज्ञस्ताम्यत्यर्थाशया पुनः ॥ ७८ ॥

ताम्यति लिखते । कोसौ ? उपायज्ञः कर्मादिजीवनोपायवित् कारकः । कया ? अर्थाशया । कथम् ? पुनर्भूयः । कथम् ? इति एवं लोकोक्त्या जीवति । कोसौ ? नरः । कया ? आशया । न जीवति । कोसौ ? नरः । कया ? पञ्चाशता दम्माणाम् । किंविशिष्टया ? चक्षया । क्व ? ग्रन्थाद्यपि चक्ष्वाखलबन्धनेपि ।

इष्टलामेपि तृष्णाद्युपरति दशंपति—

कथं कथमपि प्राप्य किञ्चिदिष्टं विधेर्वशात् ।

पश्यन् दीनं जगद्विश्वमप्यधीशितुमिच्छति ॥ ७९ ॥

इच्छति वाञ्छति । कोसौ ? पुरप. । किं कर्तुम् ? अधीशितुं स्वार्थिनं कर्तुम् । किं तत् ? जगत् । किंविशिष्टम् ? विश्वमपि समस्तमपि । किं कुर्यन् ? पश्यन्धीक्षमाणः । किं तत् ? विश्वमपि जगत् । किंविशिष्टम् ? दीनं स्वस्माद्दीनम् । किं कृत्वा ? प्राप्य । किं तत् ? किञ्चित् किमपीष्टं वाञ्छितम् । कथं ? कथं कथमपि अतिमहता कष्टेन । कस्मात् ? यशात् सामर्थ्यात् । कस्य ? विधेः पुराहृतशुभकर्मणः ।

साधितधनस्यापरापरा विपद्दो दशंपति—

दायादाद्यैः श्रूरमारर्च्यमानः

पुत्रार्थैर्वा मृत्युना छिद्यमानः ।

रोगार्थैर्वा वाध्यमानो हताशो

दुर्देवस्य स्कन्धकं धिग्विमर्ति ॥ ८० ॥

धिक् श्रेयः । विमर्तिं परति ? कोसौ ? मर्त्यावन्म्यो मर्त्यः । किं तत् ? स्कन्धकं कालनिपमेन देवमृणम् । कस्य ? दुर्देवस्य दुर्विधेः । किंविशिष्ट

सन् ? हताशदिष्ठप्रत्याशः । किं क्रियमाणः ? आचर्यमानः । लहना-
दिना पुनः पुनः कदर्प्यमानः । कैः ? दायादाद्यैर्घातृभागिनेयादिभिः ।
कथम् ? क्रूरं कर्कशम् । वा भयवा छिद्यमानो वियोज्यमानः । कैः सह ?
पुत्राद्यैः । केन ? मृत्युना अन्तकेन । वा भयवा वाध्यमानः पीड्य-
मानः । कैः ? रोगाद्यैर्व्याधिवन्दिकारादिभिः ।

मध्यवयसो विपद्भिररतिं जीवितोपरातिं च निरूपयति—

पिपीलिकाभिः कृष्णाहिरिवापद्भिर्दुराशयः ।

दंद्श्यमानः क रतिं यातु जीवतु वा कियत् ॥ ८१ ॥

क स्थानासनादी ? न कापि । यातु प्राप्नोतु । कोसौ ? मध्यावस्यः
पुमान् । काम् ? रतिम् । किं क्रियमाणः ? दंद्श्यमानो गर्हितं राद्य-
मानः । काभिः ? आपद्भिर्विपद्भिः । क इव काभिः ? पिपीलिकाभिः
कीटिकाभिः कृष्णाहिरिव कृष्णासर्पा यथा । अत एव दुराशयः संक्षि-
ष्टचित्तो जीवतु वा कियत् कियच्चिरं प्राणितु ।

पलितोद्भवदुःखमालक्षयति—

जराभुजङ्गीनिर्मोकं पलितं वीक्ष्य बलुभाः ।

यान्तीरुद्वेगमुत्पश्यन्नप्यपैत्योजसोन्वहम् ॥ ८२ ॥

अपैति प्रच्यवति । कोसौ ? वार्द्धिक्याभिमुखः पुमान् । कस्तात् ?
ओजसः शुक्रातंघातुपरमतेजसः । कथम् ? अन्वहं दिने दिने । किं कु-
र्वन् ? उत्पश्यन्नप्यपेक्षमाणः । किं पुनर्निश्चिन्वन्नित्यपिदन्दार्थः । काः ?
बलुभाः प्रियाः । किं कुर्वन्तीः ? यान्तीरुच्छन्तीः । कथम् ? उद्वेगं वि-
रागम् । किं वृत्त्वा ? वीक्ष्य । किं तत् ? पलितं शुद्धकेशम् । किंविशि-
ष्टम् ? जराभुजङ्गीनिर्मोकम् । जरा विस्रसा भुजङ्गी सर्पाव नित्यातङ्कहे-
तुत्वात् । तस्या निर्मोकं कञ्चुकम् । वीक्ष्योत्पश्यन्निति वा योज्यम् । अत्रौ-
जसः प्रच्यवः प्रियाविरागसंभावनाश्चिश्चैयः । तथा चोक्तम्—

“ओजः क्षीयेत कोपभ्रुद्ध्यानशोकध्रमादिभिः ।” इति ।

जरानुभावं भावयति—

विस्त्रसोद्देहिका देहघनं नृणां यथा यथा ।

चरन्ति कामदा भावा विशीर्यन्ते तथा तथा ॥ ८३ ॥

यथा यथा चरन्ति भक्षयन्ति । काः ? विस्त्रसोद्देहिका विस्त्रसा जरा उद्देहिका क्षुद्रजन्तव इव । किं तत् ? देहघनम् । देहो वनमाराम इव यत्नपोष्यपाल्यत्वात् । केपाम् ? नृणां मनुष्याणाम् । तथा तथा विशीर्यन्ते स्वयमेव विनश्यन्ति । के ते ? भावाः सौन्दर्यवलोपचयाद्यः पल्लवपुष्पफलादयश्च । किंविशिष्टाः ? कामदाः वन्द्योद्दीपका मनोरथपूरकाश्च ।

जरातिव्याप्तिं चिन्तयति—

प्रक्षीणान्तःकरणकरणौ व्याधिभिः सुष्टिवाधि,—

स्पर्द्धाद्गन्धः परिभवपदं याप्यकम्प्राऽक्रियाङ्गः ।

तृष्णेर्प्याद्यैर्विलगितगृहः प्रस्त्रलद्वित्रदन्तो,

ग्रस्येताद्वा विरस इव न श्राद्धदेवेन वृद्धः ॥ ८४ ॥

न ग्रस्येत न भक्ष्येत । कोसौ ? वृद्धो जरातिव्याप्तिमान् । केन ? श्राद्धदेवेन यमेन । कथम् ? अद्धा क्षतिर्ति । किंविशिष्ट इव ? विरस इव तिरुपस्वाद्य इव । यः किल विरसाहारः स्वात् स श्राद्धदेवेन क्षयाहभोज्यग्राहणेन क्षमिति न भुज्यते इत्युक्तिलेखः । किंविशिष्टो वृद्धः ? प्रक्षीणानि प्रक्षेपुमारब्धानि विनाशोन्मुक्तानि अन्तःकरण मनः करणानि चेन्द्रियाणि यस्यासौ प्रक्षीणान्तःकरणकरणः । तथा दरघो निःसारीकृतः । के ? व्याधिभिः कासधासादिभिः । कथम् ? सुष्ठु अल्पधेम् । कस्मादिव ? आधिस्पर्द्धादिव मनोदुर्गैः सह स्पर्द्धया यथा । तथा परिभवपदं तिरस्कारस्यानम् । तथा याप्यकम्प्राक्रियाङ्गः । याप्यानि कुपितानि कम्प्राणि कम्पनशीलानि अश्रियानि अकर्मणि अङ्गानि हन्वादाद्यवयवा यस्य । तथा विलगितगृह उपतप्तकल्पप्रादिलोक । के ? तृष्णेर्प्याद्यैर्विलोभाऽऽश्मादुर्दघनादिभिः । तथा प्रस्त्रलद्वित्रदन्तः प्रस्त्रलन्तः प्रथलन्तो द्वौ वा प्रयो वा दन्ता परः ।

तादृग्दुष्टमपि भानुपत्रं परमसुखफलधर्माङ्गत्वेन सर्वोत्कृष्टं विदध्यादिति
शिक्षयति—

बीजक्षेत्राहरणजननद्वाररूपाशुचीदृग्,—
दुःखाकीर्णं दुरसविविधप्रत्ययातर्क्यमृत्यु ।
अल्पाग्रायुः कथमपि चिराल्लब्धमीदृग् नरत्वं,
सर्वोत्कृष्टं विमलसुखकृद्दर्मसिद्धैव कुर्यात् ॥ ८५ ॥

कुर्यात् विदध्यात् सुधीः । किं तत् ? नरत्वं मनुष्यत्वम् । किंविशि-
ष्टम् ? सर्वोत्कृष्टं सर्वेभ्यो देवत्वादिपर्यायेभ्य उत्तमम् । कथा ? विमल-
सुखकृद्दर्मसिद्ध्या । विमलं दुःखावहपापानुपह्वरहितं सुखं शर्म करोतीति
विमलसुखकृत् । स चासौ धर्मश्च । तस्य सिद्ध्या साधनेन । तयैव नान्य-
थाभूतधर्मार्थकामसाधनेन । किंविशिष्टं सत् ? कथमपि चिराल्लब्धं म-
हता कष्टेन बहुतरकालात्प्राप्तम् । कथं कृत्वा ? ईदृक् सद्धर्माङ्गजातिकुला-
शुपेतम् । स्वरूपतस्मिन् कीदृग्नरत्वमित्याह—बीजेत्यादि । बीजं शुक्रार्त-
वम् । क्षेत्रं मातृगर्भः । आहरणं मातृनिगीर्णाञ्जपानम् । जननद्वारं शुक्रार्तव-
पथः । रूपं दोषाद्यात्मकरवसद्गतुरत्वम् । बीजं च क्षेत्रं चाहरणं च जनन-
द्वारं च रूपं चेति द्वन्द्वे, तैरशुचि अमेध्यम् । तयेदृग्दुःखाकीर्णम् ।
ईदृशं गर्भादिवार्द्धिक्यान्तानि दुःखानि ईदृग्दु खानि । तैराकीर्णं व्याप्तम् ।
तथा दुरसविविधप्रत्ययातर्क्यमृत्यु । दुरसो दुर्गिण्वारो विविधप्रत्ययो
व्याधिशस्त्राशनिपातादिहेतुकोऽतर्क्यो देशकालादिभिरनिरूप्यागमनो मृत्यु-
र्भरणं यस्मिन् । तथाऽल्पाग्रायुः अल्पं स्लोकमग्रं परमायुर्यत्र । इह हीदानीं
मनुष्याणामुत्कर्षणापि विंशं वर्षशतं जीवितमाहुः ।

जीवस्य प्रसादीनां ययोत्तरदुर्लभत्वं चिन्तयति—

जगत्यनन्तैकहृषीकसंकुले त्रसत्वसंज्ञित्वमनुष्यतार्यताः ।
सुगोत्रसद्गात्रविभूतिवार्ततासुधीसुधर्माश्च यथाग्रदुर्लभाः ८६

भवन्ति । के ? त्रसत्त्वादयः सुगोत्रादयश्च दश भावाः । किंविशिष्टाः ?
यथाग्रदुर्लभाः । यद्यग्रं पाठापेक्षयोत्तरं, यथाग्रं ययोत्तरम् । यथाग्रं

दुर्लभं दुष्प्रापं येषु । क ? जगति सर्वस्मिँहोके । किंविशिष्टे ? अनन्तैक-
हृषीकसंकुले एकं स्पर्शनाद्यं हृषीकमिन्द्रिय येषां ते एकहृषीका एके-
न्द्रियाः पृथिव्यग्नेजोवायुवनस्पतिकायिका जीवा अनन्ता अनन्तपरिमाणः ।
ते च ते एकहृषीकाश्च । तैः संकुले निरन्तरपूरिते । अस्त्वं च द्वीन्द्रिया-
दित्त्वं संज्ञित्वं च मनस्कत्वं मनुष्यता च मानुष्यमाऽऽर्थता चार्यत्वमिति
द्वन्द्वः । तथा सुगोत्रं च सत्कुल सद्गात्रं च सुशरीरं विभूतिश्च संपद् वातंता
चारोग्यं सुधीश्च सद्बुद्धिः सुधर्मश्च सद्दर्शश्चेति द्वन्द्वः । लोके हि जीवः
स्वोपात्तकर्मादपवशादेवेन्द्रियो भूयो भवन् कथंचिद् द्वीन्द्रियो भवति ।
द्वीन्द्रियत्वात्पुनरेकेन्द्रिय एव स्यात्, कथंचित् प्रीन्द्रियत्वं प्राप्नोति । एवं
चतुरिन्द्रियत्वादावपि योज्यम् । प्रीन्द्रियत्वाच्चतुरिन्द्रियत्वं दुःखेन लभते,
ततोऽसंज्ञिपद्येन्द्रियत्वं, ततः संज्ञिपद्येन्द्रियत्वं, तत्रापि नारकादित्त्वं ततोपि
मनुष्यत्वं, तत्रापि ग्लेच्छत्वं ततोऽप्यार्यत्वं, तत्रापि सुगोत्रं, तत्रापि सद्गात्रं,
तत्रापि विभूतिं तत्राप्यारोग्यं, तत्रापि सद्बुद्धिं तत्रापि सन्म्यधर्मम् ।
इति षषोत्तरदुर्लभत्वं चिन्त्यम् ।

धर्माचरणे तिलोद्योगमुद्दोषयति—

स ना स कुल्यः स प्राज्ञः स बलश्रीसहायवान् ।

स सुखी चेह चामुत्र यो नित्यं धर्ममाचरेत् ॥ ८७ ॥

यो जीवो नित्यं सदा धर्ममाचरेदऽनुनिष्ठेत् स ना पुमान् अन्यस्तु
स्त्री नपुंसकं वा भवति । स कुल्यः कुलीनोऽन्यो दुष्कुलीनः । स प्राज्ञः
प्रज्ञानितयथानऽन्योऽप्राज्ञः । स बलवान् श्रीमान् सहायवांशान्योऽन्यथा ।
स चेहामुत्र च सुखी अन्यो लोकद्वयेषु दुःखी ।

धर्माजिनविमुक्तस्य गुणान् धर्माक्षिपति—

धर्मं श्रुतिस्मृतिस्तुतिसमर्थनाचरणचारणानुमतैः ।

यो नार्जयति कथंचन किं तस्य गुणेन केनापि ॥ ८८ ॥

किं कथंचन ? केन ? गुणेन । किंविशिष्टेन ? केनापि पुण्यपुतीनाःपा-
दात्मन्यत्तमेन । कस्य ? तस्य । यः किम् ? यो नार्जयति नारमसाक-
रोति । कम् ? धर्मम् । के ? श्रुत्यादिभिः । कथंचन ? कथंचन केनापि

प्रकारेण ध्रुवगादीनां धर्मसाधनानां मध्ये एकेन आदिना वा । तत्र श्रुति-
गुंवादिभ्यो धर्मस्य श्रवणम् । स्मृतिरात्मना स्मरणम् । स्तुतिगुणसंकीर्तनम् ।
समर्थेना युक्त्यनुगृहीतागमयलाद्यवस्थापनम् । चरणमनुष्ठानम् । चारणम-
नुष्ठापनम् । अनुमतमनुमोदनम् ।

ननु लोकादेवावगम्य धर्मशब्दार्थोऽनुष्ठाप्यते, तर्हि तदर्थप्रतिपादनाय
शास्त्रस्मरणप्रयासेन ? इति चदन्तं प्रत्याह—

लोके विषामृतप्रख्यभावाः क्षीरशब्दवत् ।

वर्तते धर्मशब्दोऽपि तत्तदर्थोऽनुशिष्यते ॥ ८९ ॥

वर्तते व्यवहरति । कोसौ ? धर्मशब्दोऽपि । क ? लोके जगति । किंवि-
शिष्टः ? विषामृतप्रख्यभावाः । भवन्तीति भावः पूर्वाकारपरित्यागा-
ऽजहदृचोत्तराकारप्रहणलक्षणं वस्तु । विषं चामृतं च विषामृते । ताभ्यां
प्ररयस्तुल्यो भावोऽर्थोऽभिधेयं यस्य स तथोक्तः । किं वत् ? क्षीरशब्दवत् ।
अयमर्थो—यथा लोके क्षीरमिति शब्देन विषतुल्योऽर्कादिरमोऽमृततुल्यो
गवादिरसश्चोच्यते तथा धर्म इति शब्देन दुर्गतिदुःसप्तदो हिंसादिलक्षणो
विषतुल्योऽहिंसादिलक्षणश्चामृततुल्योऽर्थोऽभिधीयते । तत् तस्मात्तद्विवेकार्य-
मनुशिष्यते पारम्पर्योपदेशानुगतं व्युत्पाद्यतेऽस्माभिः । कोसौ ? तदर्थो
धर्मशब्दार्थः ।

धर्मशब्दार्थं प्रव्यक्तीकरणार्थमाह—

धर्मः पुंसो विशुद्धिः सुदृगवगमचारित्ररूपा स च स्वां,
सामग्रीं प्राप्य मिथ्यारुचिमतिचरणाकारसंक्लेशरूपम् ।

मूलं बन्धस्य दुःखप्रभवभवफलस्वावधुन्वन्नधर्मं,
संजातो जन्मदुःखाद्धरति शिवमुखे जीवमित्युच्यतेऽर्थात् ९०

भवति । कोसौ ? धर्मः । किम् ? विशुद्धिर्नर्मल्यम् । कस्य ? पुंसो
जीवस्य । किंविशिष्टा ? सुदृगवगमचारित्ररूपा । इह च दर्शनमवगमश्च
ज्ञानं चारित्रं च साम्यं दृगवगमचारित्राणि । शोभनानि मांड्यसंशयमाया-
दिनिषयोऽपरित्यक्तत्वात्प्रशस्त्राति संपूर्णाणि वा सुदृगवगमचारित्राणि ।

तान्येव रूपं लक्षणं यस्याः सा तथोक्ता । स च धर्म उच्यते अभिधीयते
 आक्षेपार्थात् अर्थमभिधेयं परमार्थं वाश्रित्य । कथम् ? इति । किमिति ?
 धरति अवस्थापयति । कोसौ ? धर्मः । कम् ? जीवम् । क ? शिवसुखे ।
 कस्मात् ? जन्मदुःखात् संसारदुःखदूरमुत्सार्य । किंविशिष्टः सन् ? संजा-
 तोऽयोगिचरमसमये संपूर्णाभूतः । किं कुर्वन् ? अचधुन्वन्नवशेषं व्याव-
 र्तयन् । कम् ? अधर्मम् । किंविशिष्टम् ? मिथ्येत्यादि । मिथ्या विपरीता-
 न्यऽसद्रूपाणि वा रुचिमतिचरणानि दर्शनज्ञानाविरतिप्रमादकपाययोगलक्ष-
 णानि । तान्येवाकारो रूपं यस्य स मिथ्यारुचिमतिचरणाकारः । स चासौ
 संकेशोऽविशुद्धिपरिणामः । आर्तैरौद्रपरिणतिरिति यावत् । स एव रूपं
 यस्य । पुनः किंविशिष्टम् ? मूलं कारणम् । कस्य ? बन्धस्य पुण्यपापस्य ।
 किंविशिष्टस्य ? दुःखप्रभवभवफलस्य । दुःखं प्रभवत्यस्मादस्मिन्वेति
 दुःखप्रभवो भवः संसारः फलं कार्यं यस्य स एवम् । किं कृत्वा धर्मस्तथा
 भवतीत्याह—प्राप्य लब्ध्वा । कान् ? स्वां निजां सामग्रीं बाह्याभ्यन्त-
 रकारणकलापं सद्ज्ञानं वा तथा शोक्तम्—

स च मुक्तिहेतुरिद्धो ध्याने यस्मादवाप्यते द्विविधोपि ।

तस्मादभ्यस्यन्तु ध्यानं मुधियः सदाप्यपास्यालस्यम् ॥ इति ।

निश्चयरत्नत्रयलक्षणनिर्देशपुरःसरं मोक्षस्य संवरनिर्जरयोर्वन्धस्य च कारणं
 प्रणिगदति—

मिथ्यार्थाभिनिवेशशून्यमभवत्संदेहमोहभ्रमं,

वान्ताशेषकपायकर्मभिदुदासीनं च रूपं चितः ।

तत्त्वं सद्गवायवृत्तमयनं पूर्णं शिवस्यैव तद्,

रुद्धे निर्जरयत्यपीतरदऽयं बन्धस्तु तद्व्यत्यात् ॥ ९१ ॥

भवति । किं तत् ? सद्गवायवृत्तम् । इत्थं दर्शनमवायश्च ज्ञानं वृत्तं
 च चारित्रं द्गवायवृत्तम् । तत् समीचीनम् । सद्य तद् द्गवायवृत्तं च
 तद्द्गवायवृत्तं सम्बन्धदर्शनज्ञानचारित्रम् । किंविशिष्टम् ? तत्त्वं परमार्थ-
 भूतम् । निश्चयरूपमित्यर्थः । किं तत् प्रयं तत्त्वं स्यादित्याह—रूपमाकारः ।
 फल्य ? चित्तधेतनस्याभनः । किंविशिष्टम् ? मिथ्यार्थाभिनिवेशाद्-

न्यम् । अर्ध्यते निश्चीयते इत्यर्थः परमऽपरं च वस्तु । मिथ्या विपरीतः प्रमाणवाधितोर्था मिथ्यार्थः । सर्वथैकान्तमिथ्यार्थस्याभिनिवेश आग्रहो मिथ्यार्थाभिनिवेशः । तेन शून्यं रहितम् । अथवा मिथ्या अर्थाभिनिवेशो यस्मात्तन्मिथ्यार्थाभिनिवेशं दर्शनमोहनीयं कर्म । तेन शून्यमात्मनो रूपं निश्चयसम्यग्दर्शनं स्यात् । तथाऽभवत्संदेहमोहभ्रमम् । स्थाणुर्वा पुरयो वेति चलिता प्रतीतिः संदेहः । मोहो गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानवत्तदर्थानध्यवसायः । भ्रमोऽतस्त्रिस्तदिति ग्रहणम् स्वानौ पुरपज्ञानवत् । संदेहश्च मोहश्च भ्रमश्च संदेहमोहभ्रमाः । अभवन्तोऽविद्यमानाः संदेहमोहभ्रमा यस्य तदात्मनो रूपं निश्चयसम्यग्ज्ञानं स्यात् । तथा वान्ताशेषकपायकर्मभिदुदासीनम् । वान्ताश्छेदिताः स्वतो विश्लेषिता अशेषाः सर्वे कपायाः क्रोधादयो हास्यादयश्च यस्य तद्वान्ताशेषरूपायम् । कर्म ज्ञानावरणादि मनोवाक्कायव्यापारांश्च भिनत्ति नाशयतीति कर्मभित् । उदास्यते इत्युदासीनमुपेक्षाशूलम् । वान्ताशेषकपायं च तत्कर्मभिच्च तद् वान्ताशेषरूपायकर्मभित् । तच्च तदुदासीनं च तत् । तथाभूतमात्मनो रूपं निश्चयसम्यक्चारिणं स्यात् । तथा चोक्तं तरुार्थंश्लोकवार्तिके—

“मिथ्याभिमाननिर्मुक्तिर्ज्ञानस्येष्टं हि दर्शनम् ।

ज्ञानत्वं चार्थविशतिश्चर्यात्वं कर्महन्तृता ॥” इति ॥

सद्दृग्वायवृत्तमिति संहतिप्रधाननिर्देशाच्च तन्नयमय आत्मैव निश्चयमोक्षमार्गं इति लक्षयति । तदुक्तम्—

णिच्छयणपण भणिओ त्तिहिं तेहिं समाहिदो हु जो अप्पा ।

ण गहदि किंचि वि अण्णं ण मुयदि सो मोक्खमग्गोत्ति ॥

तत्पुनस्त्रयं पूर्णं समग्रं सद् भवति । किम् ? अयनं मार्गः । कस्य ? शिवस्यैव मोक्षस्यैव, न संवरनिर्जरयोर्नाप्यभ्युदयस्य । इतरत् । पुनर्व्यवहाररूपमपूर्णं च तद् रुद्धे निवारयति निर्जरयत्यपि एकदेशेन क्षपयति च । किं तत् ? अघमशुभकर्म पुण्यपापद्वयं वा । सर्वस्य कर्मणो जीवापकारकरेनाशुभत्वात् । बन्धस्तु भवति । कस्मात् ? तद्व्यत्ययाद् मिथ्यादर्शनादिप्रयात् । उक्तं च—

“स्युर्मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्राणि समासतः ।
बन्धस्य हेतवोन्यस्तु त्रयाणामेव विस्तरः ॥” इति ।

अपि च—

रत्नत्रयमिह हेतुर्निर्वाणस्यैव भवति नान्यस्य ।
आस्रयति यत्तु पुण्यं शुभोपयोगस्य सोयमपराधः ॥
असमग्रं भाषयतो रत्नत्रयमस्ति कर्मबन्धो यः ।
स विपक्षकृतोवदयं मोक्षोपायो न बन्धनोपायः ॥

निश्चयरत्नत्रयं केन साध्यत इत्याह—

उद्द्योतोद्घवनिर्बाहसिद्धिनिस्तरणैर्भजन् ।

भव्यो मुक्तिपथं भाक्तं साध्यत्येव वास्तवम् ॥ ९२ ॥

साध्यत्येव नियमेन जनयति । कोसौ ? भव्यः । कम् ? मुक्तिपथं
मोक्षमार्गम् । किंविशिष्टम् ? वास्तव्यं पारमार्थिकम् । वस्तुवेव वस्तुनि भवो
वा वास्तवः । किं कुर्वन् ? भजन्भाराधयन् । कम् ? मुक्तिपथम् । किंवि-
शिष्टम् ? भाक्तं व्यावहारिकम् । भजन भजन वा भक्तिः । भक्तिरेव भक्तौ
भवो वा भाक्तो भेदरूपः । कैः ? उद्द्योतोद्घवनिर्बाहसिद्धिनिस्त-
रणैः । उद्द्योतादीनि वक्ष्यन्ते । उद्घवनमुद्घव उक्लृष्टं मिथ्रणम् ।

व्यवहाररत्नत्रयं लक्षयति—

श्रद्धानं पुरुषादितत्त्रयिपथं सदृशनं घोषनं,

सज्ज्ञानं कृतकारितानुमतिभिर्योगैरवधोज्झनम् ।

तत्पूर्वं व्यवहारतः मुचरितं तान्येव रत्नत्रयं,

तस्याधिर्भवनार्थमेव च भवेदिच्छानिरोधस्तपः ॥९३॥

भवेदित्यन्तदीपकत्वात् प्रतिवाच्यं योज्यम् । भवेत् । किं तत् ? सदृ-
शनं सम्यक्त्वम् । किम् ? श्रद्धानं रचिः । किंविशिष्टम् ? पुरुषादित-
त्रयिपथम् । पुरुषो जीव आदिर्येपामर्जीवात्तत्रयन्धपुण्यपापसंवरनिजरा-
मोक्षार्थां तं पुरुषादयो नव पदार्थाः । तेषां तत्त्वं यायात्त्वं त एव वा तत्त्वं

परमार्थसत् पुरपादितत्वं विषयो गोचरो यस्य तं तथोक्तम् । कस्मात् ? व्यवहारतः । त्रिधिपूर्वकमवहरणं संभजनं यस्मात्सौ व्यवहारोऽशुद्धद्रव्या-
र्थिकं यत् तमाधित्य । तथा भवेत् । किं तत् ? सज्ज्ञानं व्यवहारतः ।
किम् ? बोधनं संवेदनम् । किंविशिष्टम् ? पुरपादितत्प्रविषयम् । तथा
भवेव्यवहारतः सुचरितम् । किम् ? अचद्योज्जनं हिंसादिपापपञ्चकवर्ज-
नम् । कैः ? कृतकारितानुमतिभिः करणकारणानुमोदनैः । किंक्रिय-
माणैः ? योगैर्मनोवाक्यैः । मनसा करणं कारणमनुमोदनं च । हिंसा-
दीनां वर्जयतो व्यावहारिकं सम्यक्चारित्रं भवेत् । तथा वाचा कायेन च ।
किंविशिष्टम् ? तत्पूर्वं सद्ज्ञानहेतुकं । भवेद्युश्च । कानि ? तान्येव त्रीणि ।
किम् ? रत्नत्रयं रत्नत्रयमिति संज्ञितानि । चारित्र्येन्तर्मूतमप्याराधनायां
पृथग्पणितत्वात् किलक्षणं तपः स्यादित्यत्राह—तपश्च भवेत् । किम् ?
इच्छानिरोध इच्छाया इन्द्रियानिन्द्रियद्वारप्रवृत्ताया विषयवाञ्छाया नि-
रोधो नियमानुष्ठानम् । किमर्थम् ? तस्य रत्नत्रयस्याविर्भावनाथं व्यक्तीक-
रणार्थमेव, न लाभाद्यर्थम् । रत्नत्रयाविर्भावार्थमिच्छानिरोधमत्र इति
ह्यागमः ।

श्रद्धानादित्रयसमुदायेनैव भावितं हेयमुपादेयं च तत्त्वं रसायनौषधमिव
समीहितमिद्वये स्वाज्ञान्यथेति प्रथयति—

श्रद्धानबोधानुष्ठानैस्तत्त्वमिष्टार्थसिद्धिकृत् ।

समस्तैरेव न व्यस्तै रसायनमिवौषधम् ॥ ९४ ॥

भवति । किम् ? तत्त्वं वस्तुयाथागम्यम् । किंविशिष्टम् ? इष्टार्थसिद्धि-
कृद्ऽभ्युदयनि धेयसंपादकम् । कैर्विषयीकृतम् ? श्रद्धानबोधानुष्ठानै
रुचिज्ञानाचरणैः । किंविशिष्टैः ? समस्तैरेव त्रिभिरेव समुदितैर्न व्यस्तैरे-
कैकेन द्वाभ्यां वा । किमिव ? रसायनं औषधमिव स्वास्थ्यानुवृत्तिकृ-
द्रोगोच्छेदकरं द्रव्यं यथा । किंविशिष्टं भवति ? इष्टार्थसिद्धिकृद् दीर्घायु-
प्यादिसाधनम् । कैः ? श्रद्धानबोधानुष्ठानैः समस्तैरेव न व्यस्तैः ।

वक्तं च—

दीर्घमायुः स्मृतिमंधा व्यायोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥

वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवामोति रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ इति ।

व्यवहारमार्गमारूढः समाधिलक्षणेन निश्चयमार्गेण कर्मशत्रुन्निराकुया-
दित्याह—

श्रद्धानगन्धसिन्धुरमदुष्टमुद्यदवगमसहामात्रम् ।

धीरो व्रतबलपरिवृतमारूढोरीन् जयेत्प्रणिधिहेत्या ॥१५॥

जयेद् निगृह्णीयात् । कोसौ ? धीरोऽकातरो मुमुक्षुर्जिगीषुश्च । कान् ?
अरीन् कर्मशत्रून् प्रतिपक्षांश्च । कया ? प्रणिधिहेत्या समाधिशब्देन ।
किंविशिष्टं सन् ? आरूढोधिष्ठितं । कम् ? श्रद्धानगन्धसिन्धुरम् ।
श्रद्धानं गन्धसिन्धुरो गन्धहन्नीय, स्वपक्षयलाघायकत्वात् परपक्षोपमर्दक-
त्वाच्च । किंविशिष्टम् ? अदुष्टं निर्दोषं विधेयं च । पुनः किंविशिष्टम् ? उद्य-
दवगमसहामात्रम् । अवगमो ज्ञानं महामात्रो नियन्तेव अभिमतसिस्यु-
पायप्रदर्शकरत्वात् । उद्यत्तुलमश्रवणवगमसहामात्रो यस्य । पुनरपि किंविशि-
ष्टम् ? व्रतबलपरिवृतम् । व्रतानि बलानि सैन्यानीव प्रतियलनिरोधक-
त्वात् । व्रतबलैः परिवृतः परिवारितः ।

वद्घोतादीनि लक्षयति—

दृष्ट्यादीनां मलनिरसनं द्योतनं तेषु शश्वद्,—

वृत्तिः स्वस्योद्भवममुदितं धारणं निस्पृहस्य ।

निर्वाहः स्याद्भवभयभृतः पूर्णता सिद्धिरेषां,

निस्तीर्णिस्तु स्थिरमपि तटप्रापणं कृच्छ्रपाते ॥ १६ ॥

उदितमुपमापायैः । किं सत् ? द्योतनमुद्घोतः । केवाम् ? दृष्ट्या-
दीनां सम्पददर्शनज्ञानधारिप्रतपसाम् । किम् ? मलनिरसनं निर्मलीक-
रणम् । तथोदितम् । किं सत् ? उद्भवयनम् । केवाम् ? एषां दृष्ट्यादी-
नाम् । किम् ? वृत्तिर्वर्तनमेकलोटीभावः । यस्य ? स्वस्याराधकात्मनः ।
एतन्वर्षप्रोक्तत्र च योज्यम् । केतु ? तेषु दृष्ट्यादिषु । कथम् ? दाभ्यश्चि-
रम् । तथा स्यात् । कोसौ ? निर्वाहो निराकुलं पहननेषाम् । किम् ?

धारणं धनिः । कस्य ? स्वस्य । किंविदिष्टस्य ? निस्पृहस्य लामपूजा-
एयान्यपेक्षारहितस्य । तथा स्यात् । कार्मा ? सिद्धिः । केषाम् ? पुण्याम् ।
किम् ? पूर्णता संपूर्णोत्करणम् । कस्य ? स्वस्य । किंविदिष्टस्य ? भयभय-
भृतः संसारादिभ्यतः । तथा स्यात् । कार्मा ? निस्तीर्णनिस्तरणमेषाम् ।
तुर्विशेषे । किं तत् ? तटप्रापणं मरणान्तनयनम् । कस्य ? म्वत्पाराधका-
त्मनः । कथं कृत्वा ? स्थिरं निःशोभम् । क्व मनि ? कृच्छ्रपातेपि परीपहो-
पसर्गसंमर्गेपि ।

सम्पत्कारिणां मलान् लक्षयन्ति—

शङ्कादयो मला दृष्टेर्व्यत्यासानिश्रयौ मतेः ।

वृत्तस्य भावनात्यागस्तपसः स्यादसंयमः ॥ ९७ ॥

भवन्ति । के ? मला अनीचाराः । कस्याः ? दृष्टेः । के ते ? शङ्का-
दयः । तथा भवन्ति । के ? मलाः । कस्याः ? मतेर्ज्ञानस्य । कौ ? व्य-
त्यासाऽनिश्चयौ । व्यत्यासो विपर्ययः । अनिश्रयः संशयोऽनध्यवसायश्च ।
इंपत् सामान्याकारेण निश्चयोऽनिश्चयः संशयः । तथाऽप्रियमानो निश्चयो-
ऽनिश्चयो मोहः । तथा भवन्ति । कोसौ ? मलः । कस्य ? वृत्तस्य । किम् ?
भावनात्यागः भावनानां निगृह्णतो घाम्ननमी इत्यादिना प्रतिघतं प-
द्यानां वक्ष्यमाणानां वर्जनम् । तथा स्थान्मलः । कस्य ? तपसः । किम् ?
असंयमः प्राणिधिन्द्रियेषु च विरत्यभावः ।

उद्धोतादिभिर्भजन्नित्युक्तम् । भक्तिश्राराधना । अतस्तद्व्युत्पन्नमाह—

वृत्तिर्जातमुदृष्ट्यादेस्तद्गतातिशयेषु या ।

उद्धोतादिषु सा तेषां भक्तिराराधनोच्यते ॥ ९८ ॥

उच्यते कथ्यतेस्माभिः । तेषां दृष्ट्यादीनां भक्तिः साऽऽराधना । या
किन् ? या स्यात् । कोसौ ? वृत्तिः । केषु ? तद्गतातिशयेषु मुदृष्ट्या-
द्याधितविशेषेषु । किंविशिष्टेषु ? उद्धोतादिषु । कस्य ? जातमुदृष्ट्या-
देरुत्पन्नसम्यग्दर्शनादिपरिणामस्य पुंसः ।

निश्चयनिरपेक्षस्य व्यवहारस्यासद्विषयत्वात्तदुपयोगे स्वार्थभ्रंशं दृष्टान्तेन व्याचष्टे—

व्यवहारमभूतार्थं प्रायो भूतार्थविमुखजनमोहात् ।
केवलमुपयुञ्जानो व्यञ्जनवद्वश्यति स्वार्थात् ॥ ९९ ॥

भ्रश्यति प्रच्यवते साधुलोकश्च । कस्मात् ? स्वार्थान्मोक्षमुखात् पक्षे
विवक्षिताभिधेयात् स्वास्थ्यानुवृत्त्यादेर्वा । किं कुर्वाणः ? उपयुञ्जानो भा-
वयन् पक्षे उच्चारयन् भुञ्जानो वा । कम् ? व्यवहारं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्ष-
णम् । किंविशिष्टम् ? अभूतार्थमविद्यमानेष्टविषयम् । कथं कृत्वा ?
केवलं निश्चयनिरपेक्षं कादिव्यञ्जनं पक्षे स्वररहितं सूपादिव्यञ्जनं पक्षे पृथो-
दनवर्जितं वा । कस्मात् ? भूतार्थविमुखजनमोहात् । भूतार्थं निश्चयनये
विमुक्तो जनो यदहिरामलोकः । तन्ननिताम्मोहादज्ञानात् । कथम् ? प्रायो
बाहुत्येन । किवत् ? व्यञ्जनघत् ककाराघर्षं सूपादिशालनं वा यथा ।
इयमग्र भावना—

वेजायश्चणिमित्तं गिलाणगुरुवाल्लघुहसमणाणं ।
लोगिगजणसंभासा ण णिदिदा वा सुहोवज्जुया ॥

इति वचनाद्यदा ग्लानादिध्रमणवैयावृत्यपरतश्चो भूत्वा लौकिकजनसंभा-
षणे नितान्तं प्रसज्यते तदा ध्यानादेः प्रमत्तो भूत्वा साधुः स्वार्थात्
प्रच्यवते ।

व्यवहार विना निश्चयो न सिध्यतीति व्यतिरेकमुक्तेनाह—

व्यवहारपराचीनो निश्चयं यश्चिकीर्षति ।

वीजादिना विना मूढः स सस्यानि सिद्धति ॥ १०० ॥

सिद्धति उत्पादयिगुमिच्छति । कोसौ ? स मूढोऽऽहः । कानि ?
सस्यानि वृक्षादिफलानि । कथम् ? विना केन ? वीजादिना आदिना-
दशाक्षेत्रोदककालादिमहः । य किम् ? यश्चिकीर्षति कर्तुमिच्छति । कम् ?

१ वेजायश्चणिमित्तं ग्लानगुरुवाल्लघुहसमणानाम् ।

लौकिकजनसंभाषा न निदिदा वा सुहोवज्जुया ॥

निश्चयम् । किंविशिष्टः सन् ? व्यवहारपराचीनो व्यवहारपराङ्मुखः । तद्रहित इत्यर्थः ।

व्यवहारालम्बनत्वज्ञानाधिभिमिषते—

भूतार्थं रञ्जुवत्सैरं विहर्तुं वंशवन्मुहुः ।

श्रेयो धीरैरभूतार्थो ह्येस्तद्विहृतीश्वरैः ॥ १०१ ॥

श्रेय आलम्बनीयः । कोमौ ? अभूतार्थो व्यवहारनयः । कैः ? धीरै-
रकातरैरमुमुक्षुभिः । कथम् ? मुहुः पुनः पुनः । किंवत् ? वंशवत् चारुणहं-
म्भावष्टम्भनवेणुयथा । किं कर्तुम् ? विहर्तुं संचरितुम् । कम् ? भूतार्थं
निश्चयनयम् । कथम् ? सैरं स्वच्छन्दम् । निरालम्बनमित्यर्थः । किंवत् ?
रञ्जुवद्रश्मि यथा । तथा ह्येयस्याज्यो वंश इवाभूतार्थो मुमुक्षुमिश्रार-
णैरिव । किंविशिष्टः ? तद्विहृतीश्वरैः तत्र रजाविव भूतार्थं विहृतिः संच-
रणम् । तत्रेश्वरैः समर्थैः ।

व्यवहारनिश्चयं लक्षयति—

कर्त्राद्या वस्तुनो भिन्ना येन निश्चयसिद्धये ।

साध्यन्ते व्यवहारोसौ निश्चयस्तदमेददृक् ॥ १०२ ॥

स्यात् । कोसौ ? असौ व्यवहारः । येन किम् ? येन साध्यन्ते ज्ञा-
प्यन्ते । के ? कर्त्राद्याः कर्तृकर्मकरणादयः कारकप्रियोपाः । किंविशिष्टाः ?
मिथाः श्यम्भूताः । कस्मात् ? वस्तुनो जीवादेः । कस्यै ? निश्चयसि-
द्धये भूतार्थनयप्राप्त्यर्थम् । तथा निश्चयः स्यात् । किम् ? तदमेददृक्
तेषां कर्त्रादीनाममेदेन वस्तुनोनयान्तरत्वेन दृक् प्रतिपत्तिः ।

शुद्धाशुद्धमेदाद्विषयापि निश्चयस्योत्पत्तयं दर्शयति—

सर्वेषु शुद्धबुद्धैकस्वभावाश्चेतना इति ।

शुद्धोऽशुद्धश्च रागाद्या एवात्मेत्यस्ति निश्चयः ॥१०३॥

अस्ति भवति । कोसौ ? निश्चयः । किंविशिष्टः ? शुद्धः । कथम् ?
इति पृथग्भरूपः । भवन्ति । के ? चेतना जीवाः । किंविशिष्टाः ? शुद्ध-
शुद्धैकस्वभावाः शुद्धो रागादिरहितो शुद्धो ज्ञानपरिणत एकः केवलः स्व-

भावो वेपा त एवम् । किं कियन्त एव तथविधा सर्वेपीत्याह—सर्वेपि ससारिणो मुक्ताश्च । तथाऽशुद्धनिश्चयोन्नि । कथम् ? इति । किमिति ? भवति । कोसौ ? आत्मा । के ? रागाद्या एव । रागद्वेषादिपरिणामात्मक इत्यर्थः ।

व्यवहारस्य सद्गतसद्भूतभेदयोरदेशपूर्वं लक्षणमाह—

सद्भूतेतरभेदाद्व्यवहारः स्याद् द्विधा भिदुपचारः ।
गुणगुणिनोरभिदायामपि सद्भूतो विपर्ययादितरः ॥१०४॥

स्यात् । कोसौ ? व्यवहार । कतिधा ? द्विधा । कस्मात् ? सद्भूते तरभेदात् । सद्भूतोऽसद्भूतश्चेत्यर्थः । तत्र सद्भूतः स्यात् । विरूप ? भिदुपचारो भेदकल्पना । कस्या सत्याम् ? अभिदायामपि अभेदेपि । कयो ? गुणगुणिनो । तथा स्यात् । कोसौ ? इतरोऽसद्भूत । कस्मात् ? निपर्ययाद् भेदेऽप्यभेदोपचारात् ।

सद्भूतव्यवहारस्य शुद्धाशुद्धभेदोदेशपूर्वं शुद्धस्योत्प्रेष्य सज्ञातर चाह—

सद्भूतः शुद्धेतरभेदाद् द्वेषा तु चेतनस्य गुणाः ।
केनलोधादय इति शुद्धोऽनुपचरितसंज्ञोसौ ॥१०५॥

सद्भूतस्तु व्यवहार स्यात् । कतिधा ? द्वेषा । कस्मात् ? शुद्धेतर भेदात् । शुद्धोऽशुद्धश्चेत्यर्थः । तत्र शुद्धः स्यात् । कथम् ? इति एवम् । भवन्ति । के ? गुणा । कस्य ? चेतनस्य जीवस्य । किमिति ? केव ल्योधादयोऽसदायज्ञानदर्शनादयः । अर्मा शुद्धसद्भूतव्यवहारः स्यात् । किमाप्य ? अनुपचरितसज्ञः । अनुपचरिता सज्ञा यस्य ।

पूर्वाद्धेन व्यवहारस्याशुद्धसद्भूतभेदोत्प्रेष्यसमुत्तरार्धेन चानुपचरितात् इतभेदोत्प्रेष्यमानेदयनि—

मत्यादिविभावगुणाश्रित इत्युपचरितकः स चाशुद्धः ।
देहो मटीय इत्यनुपचरितसंज्ञस्त्वसद्भूतः ॥ १०६ ॥

स च म पुन सद्भूतव्यवहारोऽशुद्धः स्यात् । किमाप्य ? उपचरितक उपचरितमज्ञः । किमुत्प्रेष्य ? मत्यादिविभावगुणाश्रित इति

मत्यादयश्च ते विभावगुणाश्रौपाधिकप्रमांः स्युः । कस्य ? चितो जीवस्य ।
मतिज्ञानादयो हि स्वप्रतिबन्धकक्षयोपशमादिविशेषापेक्षाः स्युः । विभावो हि
घहिरङ्गं निमित्तम् । तत्प्रभवा गुणा विभावगुणाः । असद्भूतस्तु व्यवहारः
स्यात् । किमाख्यः ? अनुपचरितसंज्ञः । किमुल्लेखः ? देहो मदीय
इति । संश्लेषसंबन्धसहितत्वात् ।

व्यवहारस्योपचरितासद्भूतभेदोल्लेखाख्यानपूर्वकं प्रकृतार्थोपसंग्रहमाह—

देशो मदीय इत्युपचरितसमाहः स एव चेत्युक्तम् ।

नयचक्रमूलभूतं नयपङ्कं प्रवचनपटिष्टैः ॥ १०७ ॥

स एव चासद्भूतव्यवहार उपचरितसमाह उपचरितसंज्ञः स्यात् ।
किमुल्लेखः ? देशो मदीय इति, संश्लेषसंबन्धाभावात् । इत्येवमुक्तं
कथितम् । किं तत् ? नयपङ्कं नयानां श्रुतज्ञानिनोभिप्रायाणां पङ्कम् ।
किविशिष्टम् ? नयचक्रमूलभूतं नयचक्रस्य मूलत्वं प्राप्तम् । कैः ? प्रव-
चनपटिष्टैः । अध्यात्मतत्प्ररहस्यज्ञैरित्यर्थः । प्रवचने हि त एव प्रकृतं
पटवः । एतत्स्वरूपमध्यात्मभाषया प्रतिपादितम् । आगमभाषया तु नैगमा-
दिनयसप्तकमन्यत्रोक्तं प्रतिपत्तव्यम् ।

नयस्य मिथ्यात्वसाक्षात् श्लोकद्वयेन निरस्यति—

अनेकान्तात्मकादथादिपोद्धृत्याञ्जसान्नयः ।

तत्प्राप्त्युपायमेकान्तं तदंशं व्यावहारिकम् ॥ १०८ ॥

प्रकाशयन्न मिथ्या स्याच्छब्दात्तच्छास्त्रवत् स हि ।

मिथ्याऽनपेक्षोऽनेकान्तक्षेपान्नान्यस्तदत्ययात् ॥ १०९ ॥

न स्यात् । कोसौ ? नयः स्वार्थकदेशे व्यवसायरूपश्रुतस्याभिप्रायः ।
कथंभूतः ? मिथ्या असत्यः । किं कुर्वन् ? प्रकाशयन् प्रतीतिमानयन् ।
कम् ? एकान्तम् । एकश्चासावन्तश्च स्वभाव एकान्तोस्त्वित्वास्त्वित्वादी-
नामन्यतमस्तम् । कथंभूतम् ? तदंशं तस्यानेकान्तात्मकार्यस्यैकदेशम् ।
पुनः कथंभूतम् ? तत्प्राप्त्युपायम् । तस्यानेकान्तात्मकार्यस्य प्राप्तेः प्रकाश-
नस्योपायः कारणम् । पुनरपि कथंभूतम् ? व्यावहारिकं प्रवृत्तिनिवृत्ति-

साधकम् । किं कृत्वा ? अपोद्धृत्य पृथक्कृत्य । भेदेन विवक्षित्वेत्यर्थः । कस्मात् ? अर्थाद् वस्तुनः श्रुतज्ञानविषयात् । कथंभूतात् ? अनेकान्तात्मकात् । नैकोऽनेकोऽस्तिवनास्तिवनित्यत्वानित्यत्वसामान्यसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यादिकोऽन्तः स्वभाव आत्मा शरीरं यस्य स एवम् । पुनः कथंभूतात् ? आज्ञसात् । परमार्थसतो, न विकल्पितात् । अत्र दृष्टान्तमाह—शब्दात् तच्छास्त्रवदिति । यथा तच्छास्त्रं शब्दशास्त्रं व्याकरणं मिथ्या न स्यात् । किं कुर्यत् ? प्रकाशयत् । कम् ? एकान्तं प्रकृतिप्रत्ययादीनामन्यतमम् । कथंभूतम् ? तदंशं शब्दावयवम् । पुनः कथंभूतम् ? तत्राशुपायं शब्दप्रकाशनकारणम् । पुनरपि कथंभूतम् ? व्यावहारिकम् । किं कृत्वा ? अपोद्धृत्य । कस्मात् ? शब्दाद् देवदत्तः पचनित्यादिकात् । कथंभूतात् ? अनेकान्तात्मकात् प्रकृतिप्रत्ययादिमयात् । पुनः कथंभूतात् ? आज्ञसात् । कुत एतदित्याह—स हीत्यादि । हि यस्मात् स नयः स्यात् । कथंभूतः । मिथ्या । किंविशिष्टः सन् ? अनपेक्षो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिके पर्यायार्थिकश्च द्रव्यार्थिके निरपेक्षः । कस्मात् ? अनेकान्तक्षेपात् । स्वाहादनिरासात् । न स्यात् । कोसौ ? अन्यः सापेक्षो नयः । कथंभूतः ? मिथ्या । कस्मात् ? तदत्यथादनेकान्तक्षेपाभावात् । स्वाहादानुसरणादित्यर्थः ।

प्रादेशिकविशुद्धिसंकेशयोः परमुपदिशति—

येनांशेन विशुद्धिः स्याज्जन्तोस्तेन न बन्धनम् ।

येनांशेन तु रागः स्यात्तेन स्यादेव बन्धनम् ॥ ११० ॥

न स्यात् । किं तत् ? बन्धनं कर्मबन्धः । कस्य ? जन्तोर्जीवस्य । केन ? तेनांशेन । येन किम् ? येनांशेन स्यात् । कासौ ? विशुद्धी रागद्वेषमोहोपशमः । येनांशेन तु पुनः रागो रागाद्यावेशो जन्तोः स्यात् तेन स्यादेव अपश्यं भवेत् । किं तत् ? बन्धनम् ।

अथात्र संवरविषये नयविभागः क्रियते । तथाहि । मिथ्यादृष्टेराभ्यं क्षीणकषायं यावदुपयुं परि मन्दस्वतारतरम्यावतारादशुद्धनिश्चयो वर्तते । तस्य मध्ये पुनर्गुणस्वानभेदेनाशुभशुभशुद्धानुष्ठानरूपमुपयोगप्रयं तिष्ठति । तदुपपत्ते—मिथ्यादृष्टिसासादनमिधगुणस्थानेपूपयुं परि मन्दस्वतारशुभोप-

योगो वर्तते । ततोप्यसंयतसम्यग्दृष्टिश्चावकप्रमत्तसंयतेषु पारम्पर्येण शुद्धोपयोगसाधक उपर्युपरि तारतम्येन शुभोपयोगो वर्तते । तदनन्तरम-
प्रमत्तादिक्लीणकपायपर्यन्तं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन विवक्षितैकदेशेन शुद्ध-
नयरूपः शुद्धोपयोगो वर्तते । तत्र च मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने तावत्संवरो
नास्ति । सासनादिगुणस्थानेषु—

“सोलसपणवीसणभं दस चउछक्केक वंधघोच्छिण्णा ।

दुगतीस चदुरपुण्वे पण सोलस जोगिणो एक्को ॥” इति ।

बन्धनिच्छेदत्रिभङ्गीकथितक्रमेणोपर्युपरि प्रकरणेण संवरो ज्ञातव्यः । तथा
हि । मिथ्यात्वनपुंसकवेदनरकायुर्नैरकगत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिहुण्डकसं-
स्थानाऽसंप्राप्तासृपाटिकासंहनननरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यांतपस्यावरसूक्ष्माप-
यांसकसाधारणशरीराणां मिथ्यात्वेन बध्यमानानां सासनादिषु संवरः ।
निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्यनन्तानुबन्धिकपायस्त्रीवेदतिर्यगायुस्तिर्य-
गनिचतुःसंस्थानचतुःसंहननतिर्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यांद्योताप्रशस्तविहायो-
गतिदुर्भंगदुःस्वरानादेयनीचैर्गोत्राणामनन्तानुबन्धिकपायकृतासंयमहेतुका-
नामेकेन्द्रियादिसासादनान्ता बन्धका, उत्तरत्र संवरः । अप्रत्याख्यानकपाय-
मनुष्यायुर्मेनुष्यगल्यौदारिकशरीरतदङ्गोपाङ्गवर्षभनाराचसंहननमनुष्यगति-
प्रायोग्यानुपूर्व्याणामप्रत्याख्यानकपायकृतासंयमनिमित्तानामेकेन्द्रियाद्यसंय-
तसम्यग्दृष्टान्ता बन्धका, ऊर्ध्वं निरोधः । मिश्रगुणेनायुर्न बध्यते । प्रत्याख्यान-
कपायाणां प्रत्याख्यानहेत्वऽसंयमास्त्रवाणामेकेन्द्रियादिसंयतासंयतान्ता बन्ध-
का, ऊर्ध्वं संवरः । असद्वेधारतिशोकास्थिराशुभायशस्कीर्तानां प्रमादहेतूनां
प्रमत्तादूर्ध्वं संवरः । देवायुर्बन्धारम्भस्य प्रमाद एव हेतुरप्रमादोपि तत्प्रत्या-
सन्नः । तत् ऊर्ध्वं तस्य संवरः । कपायास्त्रवस्य तन्निरोधे संवरः । सच
कपायस्त्रीवमध्यमजघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु स्थितः । शपूर्वस्यादौ
निद्राप्रचले बध्येते, मध्ये देवगतिपञ्चेन्द्रियजातिवैत्रियिकाहारकतैजसका-
र्मणशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकशरीराङ्गोपाङ्गवर्णगन्धरसस्पर्श-
देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यांगुरलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतिप्रसवा-
दरपर्यांसकरप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेयनिर्माणतीर्थकरत्वानि, अन्ते
हासरतिभयनुगुप्सा बध्यन्ते । एतस्य तीव्रकपायास्त्रवस्य ऊर्ध्वं निरोधः ।

अनिवृत्तावादिसमयादारभ्य संरयेयेषु भागेषु पुंवेदक्रोधसंज्वलनौ, मध्ये संरयेयेषु भागेषु मानमायासंज्वलनौ वध्येते, चरमसमये लोभसंज्वलन-
मास्रवते । अग्रे संमियते । पञ्चशानावरणचतुर्दशनावरणयशस्कीर्त्युच्चैर्गो-
त्रपञ्चान्तरायाणां मन्दकपायास्त्रवाणां सूक्ष्मो बन्धक, ऊर्ध्वं संवरः । योग-
हेतुसद्वेद्यस्योपशान्तक्षीणकपायसयोगानां बन्धः, अयोगिति संवरः ।

अत्र च शुद्धनिश्चये शुद्धबुद्धैकस्वभावो निजात्मा ध्येयस्तिष्ठतीति शुद्ध-
ध्येयत्वाच्छुद्धावलम्बनत्वाच्छुद्धात्मस्वरूपसाधकत्वाच्च शुद्धोपयोगो घटते ।
स च भावसंवर इत्युच्यते । एष च संसारकारणभूतमिध्यावरागाद्यशुद्धपर्या-
यवदशुद्धो न स्याद्, नापि एतद्भूतकेवलज्ञानलक्षणशुद्धपर्यायवच्छुद्धः स्यात् ।
किंतु ताभ्यामशुद्धशुद्धपर्यायाभ्यां विलक्षणं शुद्धात्मानुभूतिरूपनिश्चय-
रक्षप्रयात्मकं मोक्षकारणमेकदेशव्यक्तिरूपमेकदेशनिरावरणं च तृतीयमव-
स्थान्तरं भण्यते ।

नित्यात्यन्तनिर्मलस्वपरमकाशनसमर्धं चिदानन्दारमकपरमाण्मभावनोद्भूत-
शुद्धस्वात्मानुभूतिरूपनिश्चयरक्षप्रयात्मकधर्मावृत्तसमुद्गमवगाहमानैर्दार्ढ्यरस-
लेशोपि तत्स्थस्योपासकवर्गस्यानुमहाय स्वादिस्युपदिशति—

कथमपि भवकक्षं जाज्वलहुःसदाव,-

ज्वलनमशरणो ना वम्भ्रमन् प्राप्य तीरम् ।

श्रितवहुविधसत्त्वं धर्मपीयूषसिन्धो,—

रसलवमपि मज्जत्कीर्णमृभोति विन्दन् ॥ १११ ॥

ऋभोति शानसंयमादिना महत्तद्वलौजोशीयांदिना च धर्यते । कोसौ ?
ना सुरपः । किं कुर्यन् ? विन्दन् लभमानः । कम् ? रसलवमपि
श्लोकमपि निर्यासम् । कीदृशम् ? मज्जत्कीर्णं मज्जद्भिर्धर्मपीयूषमिन्धो
द्याद्भिर्घटमानयोगैर्मुमुक्षुभिर्धन्यतमलोकैश्च कीर्णं उन्नीयं । किं दृशम् ?
प्राप्य । किं सन् ? तीरम् । तत्प्रायासस्तिमिति यावत् । कस्य ? धर्मपी-
यूषसिन्धोर्धर्ममुपागमोपे । कीदृशम् ? श्रितवहुविधसरणम् । धिता
आधिता बहुविधा भासप्रभध्यादिप्रकारा सत्या जीवा यत्र तत्तपोकम् ।
कथम् ? कथमपि महता कष्टेन । किं कुर्यन् ? वम्भ्रमन् कुटिलमटन् । किं

उत् ? भवकक्षं संसारारण्यम् । कीदृशम् ? जाज्वलहुःसदावज्वलनम् ।
जाज्वलन्तो देदीप्यमाना दुःसदावज्वलना यत्र । कीदृशः सन् ?
अशरणोऽप्राणः ।

धर्माचार्यैर्बुत्पादितमतिः सद्गत्यागादिना स्वात्मानं तद्गवे भवान्तरेषु या
निःसंसारं करोतीत्याह—

त्यक्त्वा सङ्गं सुधीः साम्यसमभ्यासवशाद्भुवम् ।

समार्धिं मरणे लब्ध्वा हन्त्यल्पयति वा भवम् ॥ ११२ ॥

हन्ति नाशयति । कोसौ ? सुधीः प्रमाणनयनिक्षेपानुयोगैर्बुत्पन्नप्रज्ञ-
श्रमदेहो भव्यः । कम् ? भवम् । स एवाश्रमदेहोऽल्पयति हासयति
संसारम् । किं कृत्वा ? लब्ध्वा प्राप्य । कम् ? समार्धिं रत्नत्रयैकाग्रताम् ।
क ? मरणे प्राणत्यागसमये । कथम् ? ध्रुवमवश्यम् । कस्मात् ? साम्य-
समभ्यासवशात् । सामायिकसन्ततभावनावलात् । किं कृत्वा ?
त्यक्त्वा । कम् ? सङ्गम् ।

अनेदसमधिमहिमानमभिष्टौनि—

अयमात्मात्मनात्मानमात्मन्यात्मन आत्मने ।

समादधानो हि परां विशुद्धिं प्रतिपद्यते ॥ ११३ ॥

हि यस्मात्प्रतिपद्यते प्राप्नोति । कोसौ ? अयं स्वसंवेदनसुव्यक्त
आत्मा जीवः । काम् ? विशुद्धिम् । किंविशिष्टाम् ? परां घातिकर्मक्षय-
लक्षणां सकलकर्मक्षयलक्षणां वा । किं कुर्वाणः ? समादधानो ध्यायन् ।
कम् ? आत्मानं शुद्धचिदानन्दमयं स्वम् । केन ? आत्मना स्वसंवेदन-
रूपेण स्वेन । क ? आत्मनि निर्विकल्पे स्वे । कस्मात् ? आत्मनः कर-
णान्तःकरणज्ञानात्मकात्स्वस्मात् । ध्यावत्यं । कस्मै ? आत्मने शुद्धचिदा-
नन्दस्वरूपाय स्वस्मै ।

ध्यानस्य सामग्रीक्रमं साक्षादसाक्षाच्च फलं कथयति—

इष्टानिष्टार्थमोहादिच्छेदाचेतः स्थिरं ततः ।

ध्यानं रत्नत्रयं तस्मात्तस्मान्मोक्षस्ततः सुखम् ॥ ११४ ॥

भवति । किं तत् ? चेतश्चित्तम् । किंविदिष्टम् ? स्थिरं निश्चलम् ।
 कस्मात् ? इष्टानिष्टार्थमोहादिच्छेदात् । इष्टानिष्टयोरर्थयोः स्वरूपानव-
 बोधो मोहः । इष्टे प्रीतिः, रागोऽनिष्टे चाप्रीतिर्द्वेषः । तेषां छेदाद्विरासात् ।
 तथा भवति । किं तत् ? ध्यानम् । कस्मात् ? ततः स्थिराचेतसः । तथा
 भवति । किं तत् ? रत्नत्रयम् । कस्मात् ? तस्माद् ध्यानात् । तथा
 भवति । कोसौ ? मोक्षः । कस्मात् ? तस्मादवग्रयात् । तथा भवति ।
 किं तत् ? सुरम् । कस्मात् ? ततो मोक्षात् । इति भद्रम् ॥
 ग्रंथसंख्या ॥ १६०० ॥

यो धर्माभूतमुद्धार सुमनस्त्वस्यै जिनेन्द्रागम-
 क्षीरोदं शिवधीर्निमग्न्य जयतात्स श्रीमदाशाधरः ।
 भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया ख्यातश्च नन्द्यादिमं,
 टीकाशुक्तिमचीकरत्सुरमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्याशाधरविरचितायां खोपहधर्माभूतानगारधर्मटीकायां भव्यमुद-
 चन्द्रिकासंहायां धर्मस्वरूपनिरूपणः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इह हि “उद्द्योतोद्यवनिर्वाहसिद्धिनिस्तरणैर्भजन् ।
भव्यो मुक्तिपथं भाक्तं साधयत्येव वास्तवम्” ॥ इति

पूर्वमुक्तम् । तत्रादौ सम्यक्काराधनाप्रक्रमे मुमुक्षुणां स्वसामग्रीतः
समुद्भूतमपि सम्यग्दर्शनमासन्नभव्यस्य सिद्धिसंपादनार्थमारोहत्प्रकर्षं चारि-
त्रमपेक्षते इत्याह—

आसंसारविसारिणोऽन्धतमसान्मिथ्याभिमानान्वया-
च्च्युत्वा कालबलान्निमीलितभवानन्त्यं पुनस्तद्वलात् ।
मीलित्वा पुनरुद्भूतेन तदपक्षेपादविद्याच्छिदा,
सिद्धयै कस्यचिदुच्छ्रयत् स्वमहसा वृत्तं सुहृन्मृग्यते ॥ १ ॥

अन्धतमसाद् द्रव्यमिथ्यात्वात् पक्षे दुर्नेयविलसितात्, मिथ्याभिमाना-
न्वयाद् विपरीताभिनिवेशलक्षणभावमिथ्यात्वेन पक्षे दुरभिनिवेशावष्टम्भ-
रूपयुक्तिप्रणीताहङ्कारेण चात्रगम्यमानात्, कालबलात् उपलक्षणात् काला-
दिलब्धयवष्टम्भात् पक्षे कार्यसिद्धनुकूलसमयसामर्थ्यात् । निमीलितभवा-
न्त्यं तिरस्कृतानन्नसंसारं यथा भवति । तद्वलादनाद्यनुबद्धमिथ्यात्वसाम-
र्थ्यात् । मीलित्वा तिरोभूय । भव्यः खल्वनादिमिथ्यादृष्टिः कालादि-
लब्ध्यान्तमुद्भूतमौपशमिकसम्यक्त्वमनुगम्य पुनस्ततः प्रच्युत्य नियमेन
मिथ्यात्वमाविशति । तदुक्तम्—

“निशीथं चासरस्येय निर्मलस्य मलीमसम् ।

पश्चादायाति मिथ्यात्वं सम्यक्त्वस्यास्य निश्चितम्” ॥ इति ।

तदपक्षेपात् तथाविधान्धतमसप्रध्वंसात् । अविद्याच्छिदा अविद्यां
कुमतिबुद्ध्युत्तविभङ्गस्वभावं मोहसंशयविपर्ययरूपं वा अज्ञानग्रयं छिनत्ति
सम्यग्मत्यादिरूपतां प्रापयतीत्यविद्याच्छिद्, तेन । सिद्धौ स्वामोपलब्धये
आत्मोत्कर्षपरापकर्षसाधनार्थं च । कस्यचिदासन्नभव्यस्य विजिगीषोश्च ।
उच्छ्रयत् उद्यत् । स्वमहसा सम्यग्दर्शनलक्षणेन प्रतापरूपेण च निजतेजसा ।

मृग्यते अपेक्ष्यते । किं तद् ? वृत्तं चारित्रम् । किंविशिष्टम् ? सुहृन्मित्रम् ।
 केन ? स्वमहसा स्वस्यात्मनः स्वमात्मीयं महस्वमहत्तेन । कस्य ? कस्यचि-
 त् । किं कुर्यत् ? उच्छ्रयत् । कस्यै ? सिद्धौ । किंविशिष्टेन ? अविद्याच्छिदा ।
 कथंभूतेन भूत्वा ? उद्भूतेन उद्यतेन । कथं ? पुनः । कस्मात् ? तद-
 पक्षेपात् । किं कृत्वा ? मीलित्वा । कथम् ? पुनः । कस्मात् ? तद्वलात् ।
 किं कृत्वा ? च्युत्वा अपेत्य । कस्मात् ? अन्धतमसात् । किंविशिष्टात् ?
 आसंसारविसारिणः संसारमभिव्याप्य स्वकार्ये विपरीताभिनिवेशे प्रवर्तन-
 शीलात् । पुनः किंविशिष्टात् ? मिथ्याभिमानान्वयात् । अन्धीयत इत्यन्व-
 यः । मिथ्याभिमानेनान्वयोनुगम्यमानं मिथ्याभिमानान्वयः तस्मात् ।
 कुतस्तथाविधात्तत् । प्रच्युतमित्याह—कालवलात् । कथं ? च्युत्वा प्रच्युत्य
 निर्मीलितभवानन्त्यम् ।

मिथ्यात्वस्योपस्कारिकां सामग्रीं प्रतिनिवर्तयितुं मुमुक्षुर् व्यापारयति—

द्वयन्तु सदा सन्तस्तां द्रव्यादिचतुष्टयीम् ।

पुंसां दुर्गतिसर्गे या मोहारेः कुलदेवता ॥ २ ॥

द्वयन्तु दूरीकुर्यन्तु । के ? सन्तो मुमुक्षवः । काम् ? तां द्रव्यादिचतु-
 ष्टयीम् । कथम् ? सदा । तत्र द्रव्यं परसमयप्रतिमादिः । क्षेत्रं तदायतन-
 तीर्थादिः । कालः संश्रान्तिग्रहणादिः । भावः शब्दादिः । या विम् ? या
 भवति । किंविशिष्टा ? कुलदेवता गोप्रदेवी । कस्य ? मोहारेः मिथ्यात्प्र-
 शान्तौ । क कर्तव्ये ? दुर्गतिसर्गे दुर्गतेर्मिथ्याज्ञानस्य नरकादिगतेर्वा सर्गे
 निर्माणे । केषाम् ? पुंसां जीवानाम् यया प्रतिपक्षजनानां दुर्गती दारिद्रे
 कर्तव्ये जिगीषोः कुलदेवता जागर्ति तथा मोहस्य प्राणिनां दुर्गती कर्त-
 व्यायां यथोक्तद्रव्यादिचतुष्टयीति भावः ।

मिथ्यात्वस्य कारणं लक्षणं चोपलक्षयति—

मिथ्यात्वकर्मपाकेन जीवो मिथ्यात्वमृच्छति ।

स्वादुं पित्तज्वरेणैव येन धर्मं न रोचते ॥ ३ ॥

मृच्छति गच्छति । कोसौ ? जीवः । किं तद् ? मिथ्यात्वं विपरीताभि-
 निवेशम् । केन ? मिथ्यात्वकर्मपाकेन मद्यमदशास्य दर्शनमोहकर्मण

उदयेन । येन किम् ? येन विपरीताभिनिवेशेनाविष्टो जीवो न रोचते न
श्रद्धते । कम् ? धर्मं वस्तुयायात्म्यम् । कमिव केनेत्याह—यथा न रोचते ।
कोसौ ? पित्तज्वरेणाविष्टो नरः । कम् ? स्वादुं मधुररसम् ।

मिथ्यात्वस्य विकल्पांस्तत्प्रणेतृमुखेन लक्षयति—

बौद्धशैवद्विजश्चेतपटमस्करिपूर्वकाः ।

एकान्तविनयभ्रान्तिसंशयाज्ञानदुर्दृशः ॥ ४ ॥

भवन्ति । के ? बौद्धादयः । किंविशिष्टाः ? एकान्तादिदुर्दृशः ।
बौद्धश्च शैवश्च द्विजश्च श्वेतपटश्च मस्करी च बौद्धशैवद्विजश्चेतपटमस्करिणः ।
ते पत्र पूर्वं भाद्रयो जेषां यौगार्दीनां ते तत्पूर्वकाः । एकान्तः सर्वथा
क्षणिकादिः । भ्रान्तिर्विपर्ययः । एकांतश्च विनयश्च भ्रान्तिश्च संशयश्चाज्ञानं
च तानि । तैर्दुर्दृशो मिथ्यादृष्टयः । मस्करीति मस्करिपूरणनामा पार्श्वनाथ-
तीयोत्पन्न ऋषिः । स सद्योजातकेवलज्ञानादीरजिनाद् ध्वनिमिच्छंस्तत्रा-
जातध्वनौ मध्येकादशाहधारिण्यपि नास्य ध्वनिनिर्गमोऽभूत् स्वशिष्ये तु
गौतमे सोभूदिति मत्सराद्विकल्प्य नायं सर्वज्ञ इति ततोपसृत्य अज्ञाना-
न्मोक्ष इति मतं प्रकाशितवान् ।

एकान्तमिथ्यात्वस्य दोषमाख्याति—

अभिसरति यतोद्गी सर्वथैकान्तसंविद्,—

परयुवतिमनेकान्तात्मसंवित्प्रियोपि ।

मुद्गुरुपहितनानाबन्धदुःखानुबन्धं,

तमनुपजति विद्वान् को नु मिथ्यात्वशत्रुम् ॥ ५ ॥

तु अहो को विद्वाननुपजति । कम् ? त मिथ्यात्वशत्रुम् । न कश्चि-
द्येक्षापूर्वकारी तमनुनृतातीत्यर्थः । कीदृशम् ? मुद्गुरित्यादि, नानाबन्धाः
प्रकृतिस्थित्यादिकर्मबन्धप्रकाराः रज्जुनिगडादिबन्धनानि च तद्वशाद् दुःख-
स्थानुबन्धोऽभिच्छेदः । मुद्गुर्वारंवारमुपहितः सयोजितो नानाबन्धदुःखानु-
बन्धो येन सः । यतः किम् ? येन हेतुना अद्गी प्राणो अभिसरति

अभिगच्छति सेवते । काम् ? सर्वथैकान्तसंवित्परयुवतिम् । सर्वथैकान्तानां
केवलनित्यक्षणिकभावाभावभेदाभेदवादानां संवित्प्रतिज्ञा ज्ञानं वा सर्वथैका-
न्तसंविद् । सा परयुवतिः परस्त्री च मोहादिहेतुत्वात् । कीदृशोपि ? अने-
कान्तात्मसंवित्प्रियोपि अनेकान्तात्मनो बहिरन्तर्बस्तुनः संविद् प्रिया बहुभा-
यस्य स एव न परो मिथ्यादृष्टिरित्यपिशब्दार्थः ।

विनयमिध्यात्वं निन्दति—

शिवपूजादिमात्रेण मुक्तिमभ्युपगच्छताम् ।

निःशङ्कं भूतघातोयं नियोगः कोपि दुर्विधेः ॥ ६ ॥

भवति । कोसौ ? अयं नि शङ्कं निरारेकं क्रियमाणो भूतघातः प्राणि-
घघः । किं भवति ? नियोगो व्यापारः । कस्य ? दुर्विधेः दुर्दैवस्य ।
किंविशिष्टः ? कोप्यलौकिकः । अथवा दुर्विधेर्दुरागमप्रयोगस्य नियोगो
नियमेन प्रेरणमिति व्याख्येयम् । केपाम् ? विनयवादिनाम् । किं कुर्वताम् ?
अभ्युपगच्छतामङ्गीकुर्वताम् । काम् ? मुक्तिं मोक्षम् । केन शिवपूजादि-
मात्रेण । शिवपूजा स्वयमाहृतबिल्वपत्रादियजनमुदकप्रदानप्रदक्षिणीकरणा-
त्मत्रिडम्बनादिका । सा आदिर्यस्य गुरुपूजादेः सोयं शिवपूजादिर्विनयः ।
तन्मात्रेण क्रियान्तरनिरपेक्षेण ।

विपर्ययासमिध्यात्वपरिहारे प्रेरयति—

येन प्रमाणतः क्षिप्तां श्रद्धधानाः श्रुतिं रसात् ।

चरन्ति श्रेयसे हिंसां स हिंस्यो मोहराक्षसः ॥ ७ ॥

हिंस्यो घघ्यः स्वहितकामैः । कोसौ ? सः मोहराक्षसः । मोहो विपरीत-
मिथ्यात्वनिमित्तं कर्म, मोहो राक्षसो निशाचर इवापकारभूयस्त्वात् । येन
किम् ? येन हेतुना चरन्त्यनुतिष्ठन्ति मीमांसकाः । काम् ? हिंसां पशु-
घघादिकम् । कस्य ? श्रेयसे स्वर्गादिसाधनपुण्यार्घम् । कस्मान् ? रसात्
दृष्ट्वात् । किं कुर्वाणाः ? श्रद्धधाना रोचमानाः । काम् ? श्रुतिं वेदम् ।
किंविशिष्टाम् ? क्षिप्ता बौद्धादिभिन्निरकृताम् । केन ? प्रमाणतः अनाप्त-
प्रणीतत्वात् पशुघघप्रधानत्वादित्यादियुक्तिबलेन ।

संशयमिध्यादृष्टेः कलिकाले साहायकमाविष्करोति—

अन्तस्खलच्छल्यमिव प्रविष्टं रूपं स्वमेव स्ववधाय येषाम् ।

तेषां हि भाग्यैः कलिरेप नूनं तपत्यलं लोकविवेकमश्नन् ॥८॥

नूनं निश्चितमहमेवं मन्ये—तपति निरह्णं विभृभते । कोसौ ? एष प्रतीयमानः कलिर्दुःपमकालः । किं कुर्वन् ? अक्षन् भक्षयन् संहर्न् । कम् ? लोकविवेकं व्यवहर्तृजनानां युक्तायुक्तविचारम् । कथम् ? अलं पर्याप्तम् । कैः ? भाग्यैः पुण्यैः । केषाम् ? तेषां हि तेषामेव सितपदानाम् । येषां किं ? येषां भवति । किं तत् ? स्वमेव रूपं । किं केवली क्वलाहारी उतस्विदन्यथेत्यादि द्रोलायितप्रतीतिलक्षणमात्मस्वरूपम् । कस्यै ? स्ववधाय आत्मनो विपरीताभिनिवेशलक्षणपरिणमनेनोपघाताथम् । किमिव ? शस्य-मिव काण्डादि यथा । किंविशिष्टम् ? प्रविष्टम् । क ? अन्तः शरीरमध्ये । किं कुर्वन् ? स्तलत् प्रचलत् । कलिरीत्यनेन कलिकाले श्वेतपटमत्तमुद-भूदिति शापयति ।

अज्ञानमिध्यादृष्टां तुल्ललितान्यनुशोचति—

युक्तावनाश्वस्य निरस्य चाप्तं भूतार्थमज्ञानतमोनिमग्नाः ।

जनानुपायैरतिसंदधानाः पुष्पन्ति ही स्वव्यसनानि धूर्ताः ९

पुष्पन्ति संतपेयन्ति । के ? ते धूर्ताः । कानि स्वव्यसनानि आत्मनो-भिमतदुराचारान् । कथम् ? ही कष्टम् । किं कुर्वते ? अतिसंदधाना वञ्चयमानाः । कान् ? जनान् लोकान् । कैः ? उपायैः तदभिप्रायानु-प्रवेक्षोपक्रमैः । किंविशिष्टाः सन्तः ? अज्ञानतमोनिमग्नाः अबोधान्धकार-सुडिताः । किं कृत्वा ? अनाश्वस्य विश्वासमकृत्वा । कस्याम् ? युक्तौ सर्वज्ञोक्ति मुनिश्चितासंभवदायकप्रमाणत्वात्सुखादिवदित्यादिप्रमाणव्यवस्था-याम् । तथा निरस्य युक्त्याभासबलेन निराकृत्य । कम् ? आप्तं सर्वज्ञम् । किंविशिष्टम् ? भूतार्थं परमार्थसन्तम् ।

प्रकारान्तरेण मिध्यात्यभेदान् कथयन् सर्वत्र सर्वदा तस्यापकारकारणं कथयति—

तच्चारुचिरतत्त्वाभिनिवेशस्तरसंशयः ।

मिध्यात्वं वा कचिर्तिकचिन्नाश्रेयो जातु तादृशम् ॥१०॥

वाशब्दः पक्षान्तरसूचने भवति । कितन्मिध्यात्वं तत्त्वारुच्यादिभेदात् त्रिविधम् । तत्र तत्त्वारुचिर्वस्तुयायात्म्ये नैसर्गिकमध्रद्धानम् । तथा चोक्तम्—

“एकेन्द्रियादिजीवानां घोराज्ञानविवर्तिनाम् ।
तीव्रसंतमसाकारं मिध्यात्वमगृहीतकम्” इति ॥

अतत्त्वाभिनिवेशो गृहीतमिध्यात्वं परोपदेशाज्जातं त्रिषष्ट्यधिकत्रिंशत्-
भेदम् । तथा चोक्तम्—

“भेदाः क्रियाऽक्रियावादिविनयाज्ञानवादिनाम् ।
गृहीतासत्यदृष्टीनां त्रिषष्टित्रिंशत्प्रमाः ॥” इति ।

एतत्प्रपञ्चो ज्ञानदीपिकायां द्रष्टव्यः ।

तत्त्वसंशयो जिनोक्तं तत्त्वं सत्यं नवेति संकल्पः । न चास्ति । किम् ?
अश्रेयः पापमकल्याणं वा किञ्चित् । किञ्चिदश्रयम् ? तादृशं येन केनापि
मिध्यात्वेन तुल्यम् । क्व ? अचिद् देवो । जातु कदाचिदपि ।

मिध्यात्वव्यवच्छेदपरं प्रशंसति—

यो मोहसप्तार्चिपि दीप्यमाने चेच्छिश्यमानं पुरुषं शपं वा ।
उद्धृत्य निर्वापयतीद्द्विविद्यापीयूषसेकैः स कृती कृतार्थः ॥११॥

स कृती विद्वान्, कृतार्थः पूर्णमनोरथः स्यात् । यः किम् ? यो निर्वा-
पयति विध्यापयति । कम् ? पुरुषं जीवम् । कस्मिन् ? शपं वा मत्स्यमिव ।
कैः ? इद्विविद्यापीयूषसेकैः दीप्तप्रमाणतयाद्यधिगमसुधासेकैः । किं कृत्वा ?
उद्धृत्य मिध्यात्वाभिः पृथङ्गृह्य । किं कुर्वाणम् ? चेच्छिश्यमानं शृशं
पुनः पुनर्वा उपतप्यमानम् । क्व ? मोहसप्तार्चिपि मिध्यात्वाप्रो । किं
कुर्वाणे ? दीप्यमाने ज्वलति । सप्तार्चिरित्युपमानपदं मिध्यात्वस्य सप्तार्चि-
भेदाः कैश्चिदिप्यन्त इति सूचयति । तथा च पठन्ति—

“एकान्तिकं सांशयिकं च मूढं स्वाभाविकं धैर्यिकं तथैव ।
प्युद्घाटिकं तद्विपरीतसंज्ञं मिध्यात्वभेदानवशोभ सत् ॥”

अथवा मोह इत्यनेन मिथ्यात्वसम्यक्त्वमिथ्यात्वसम्यक्त्ववारयाम्ययो दर्शनमोहमेदा अनन्तानुबन्धिभोधमानमायालोभाद्यथाश्रित्वारश्चारित्रमोहमेदा गृह्यन्ते सप्तानामपि सम्यक्त्वघातकत्वेन पुरपसंतापकत्वादिति सप्तार्चिःशब्दः स्मरयति ।

मिथ्यात्वसम्यक्त्वयोः सुप्तप्रतीत्यर्थं लक्षणमुपसंगृह्णाति—

प्रासाद्यादीनवे देवे वस्त्रादिग्रन्थिले गुरौ ।

धर्मे हिंसामये तद्धीर्मिथ्यात्वमितरेतरत् ॥ १२ ॥

भवति । किं तत् ? मिथ्यात्वम् । किम् ? तद्धीर्देवगुरुधर्मबुद्धिः । क ? देवे । किंविशिष्टे ? प्रासाद्यादीनवे-प्रासादिभिः कवलाहारस्त्रीशस्त्राक्षसूत्रधारणादिभिः कार्यरनुमीयमाना आदीनवाः क्षुदागद्वेषमोहादयो दोषा यस्य स तस्मिन् । तथा गुरौ । किंविशिष्टे ? वस्त्रादिग्रन्थिले वस्त्रदण्डादिग्रन्थिग्राहिणि । वस्त्रादिग्रन्थिक इति वा पाठ । तत्र वस्त्रादिग्रन्थोऽस्तीति “ठेनावतः” इति मत्वर्योपप्लवः प्रत्ययः । उक्तं च—

सर्वाभिलाषिणः सर्वभोजिनः सपरिग्रहाः ।

अब्रह्मचारिणो मित्योपदेशा गुरवो न तु ॥

तथा धर्मे किंविशिष्टे ? हिंसामये प्राणव्यपरोपणरूपे ।

तथा भवति । किं तत् ? इतरत् सम्यक्त्वम् । किम् ? तद्धीः । किंविशिष्टा ? इतरा निर्देहि देवे निर्ग्रन्थे गुरो आहिंसालक्षणे च धर्मे देवगुरुधर्मबुद्धिरित्यर्थः ।

सम्यक्त्वसामग्रीभाशंसति—

तद् द्रव्यमव्यथमुदेतु शुभैः स देशः

संतन्यतां प्रतपतु प्रततं स कालः ।

भावः स नन्दतु सदा यदनुग्रहेण

प्रस्र्वाति तत्त्वरुचिमाप्तगवी नरस्य ॥ १३ ॥

उदेतु स्वकार्यायोद्भवात् । किं तत् ? तद् द्रव्यं त्रिनदेहतप्यतिमादि ।

कथं कृत्वा ? अद्यथं निर्वाधम् । तथा संतन्यताम् अविच्छिन्नमाधीयताम् । कोसौ ? स देशः समवसरणचैत्यालयादिः । कैः ? शुभैः कल्याणैः । तथा प्रतपतु अव्याहृतशक्तिर्भूयात् । कोसौ ? स कालोर्धपुद्गलावर्तादिः जिन-जन्माभिपेकनिःक्रमणादिर्वा । कथम् ? प्रततं समतम् । तथा नन्दतु समृद्धौ भूयात् । कोसौ ? स भावोऽधःप्रवृत्तकरणादिः । कथम् ? सदा । यदनुग्रहेण येषां द्रव्यादीनामतिज्ञायाधानेन प्रसूति प्रक्षरत्याविर्भावयति । कासौ ? आस्रगवी परापरगुरूणां गौर्वाह । काम् ? तत्त्वरुचिं तत्त्वस्य परापरवस्तु-याथात्म्यस्य रुचिः श्रद्धानं विपरीताभिनिवेशविविक्तात्मनः स्वरूपं, न वि-च्छालक्षणं, तस्योपदान्तकपायादिषु मुक्तात्मसु चासंभवात् । कस्य ? नरस्य जीवस्य । यथा मनुष्यस्यास्रप्रत्ययिता गौरनद्धाही योग्यद्रव्याद्यनुग्रहात् क्षीरं प्रसूतीतीति श्लेषोपमाच्छायालंकारः ।

परमास्रलक्षणमाह—

मुक्तोष्टादशभिर्दोषैर्युक्तः सार्वज्ञसंपदा ।

शास्ति मुक्तिपथं भव्यान् योसावाप्तो जगत्पतिः ॥१४॥

दोषैः । ते यथा—

क्षुधा तृषा भयं द्वेषो रागो मोहश्च चिन्तनम् ।

जरा रुजा च मृत्युश्च स्वेदः खेदो मदो रतिः ॥ १ ॥

विस्मयो जननं निद्रा विषादोऽष्टादश ध्रुवाः ।

त्रिजगत्सर्वभूतानां दोषाः साधारणा इमे ॥ २ ॥

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तः सोयमाप्तो निरंजनः ।

विच्यंते येषु ते नित्यं तेन संसारिणः स्मृताः ॥ ३ ॥

एतेनापायापगमानिनाय उक्तः । सार्वज्ञसंपदा—सार्वज्ञे अनन्तज्ञानादिच-मुष्टयलक्षणायां जीवन्मुक्तां सति, संपदं समवसरणाष्टमहाप्रानिर्हायादि विभू-तिः, तथा । एतेन ज्ञानानिनायः पूजानिनायश्चोक्तः । शास्त्रीत्यादि । एतेन यथ-नानिनाय उक्तः । एवमुत्तरापि बोध्यम् । असावाप्तः स्यात् । त्रिनिशिष्टः ? जगत्पतिर्लोकेश्वरनाथः । यः किम् ? यः शास्त्रि । यान् ? भव्यान् । कम् ? मुनिपथम् । विनिशिष्टः सन् ? मुक्तगन्तः । कैः ? दोषैः । कनिभिः ? शरणादनाभिः । पुनः किंविशिष्टः ? युक्तः सहितः । कया ? सार्वज्ञसंपदा ।

मुमुक्षून् परमाप्तसेवायां व्यापारयति—

यो जन्मान्तरतत्त्वभावनभुवा बोधेन बुद्ध्वा स्वयं,
श्रेयोमार्गमपास्य घातिदुरितं साक्षादशेषं विदन् ।
सद्यस्तीर्थकरत्वपक्त्रिमगिरा कामं निरीहो जगत्,
तत्त्वं शास्ति शिवार्थिभिः स भगवानाप्तोत्तमः सेव्यताम् १५

सेव्यतामाराध्यताम् । कोसौ ? स आप्तोत्तमो भगवानिन्द्रादीनां पूज्यः ।
कैः ? शिवार्थिभिः । यः किम् ? यः शास्ति । किम् ? जगद् भव्यलोकम् ।
किम् ? तत्त्वं जीवादिवस्तु । कथम् ? कामं ययेष्टम् । किंविशिष्टः सन् ?
निरीहः शासनतत्फलवान्धारहितः, तन्निमित्तमोहप्रक्षयात् । कया ? सद्य-
स्तीर्थकरत्वपक्त्रिमगिरा, सद्यः साक्षादशेषवेदनक्षणे जातेन तीर्थकरत्व-
पाकेन तीर्थकरत्वाद्यपुण्यविशेषोदयेन निर्वृतया वाचा । किं कुर्वन् ? विदन्
जानन् । किं तत् ? अशेषं सर्वम् । कथम् ? साक्षात् प्रत्यक्षम् । किं कृत्वा ?
अपास्य रिश्लेष्य । किं तत् ? घातिदुरितं मोहनीयज्ञानावरणदर्शनावरणा-
न्तरायालयकर्मचतुष्टयम् । किं कृत्वा ? बुद्ध्वा ज्ञात्वा । कम् ? श्रेयोमार्गं
मोक्षोपायं । कथम् ? स्वयं परोपदेशमन्तरेण । केन ? बोधेन ज्ञानेन । किं-
विशिष्टेन ? जन्मान्तरतत्त्वभावनभुवा । जन्मान्तरेऽन्यास्मिन्भवे तत्त्वभावनं
वस्तुयायात्म्याभ्यासः, तस्मान्नवतीति तद्भूस्तेन ।

प्रेदंयुगीनानां तथाविधासनिर्णयः कुतः स्यादित्यरेकायामाह—

शिष्टानुशिष्टात् सौत्यक्षोप्यागमाद्युक्तिसंगमात् ।
पूर्वापराविरुद्धाच्च वेद्यतेद्यतनैरपि ॥ १६ ॥

वेद्यते निश्चीयते । कोसौ ? स आप्तोत्तमः । कैः ? अद्यनतैः सांप्रतिकैः
श्रेयोर्थिभिः । किं पुनस्तत्कालीनैरित्यपिशब्दार्थः । किंविशिष्टोपि ? अत्य-
क्षोपि चक्षुरार्दीनामलक्ष्योपि । कस्मात् ? आगमात्—

“आप्तेनोत्सन्नदोषेण सर्वज्ञेनागमेशिना ।

भवितव्यं नियोगेन नान्यथा ह्याप्तता भवेत् ॥”

इत्यादिकात् । किंविशिष्टात् ? शिष्टानुशिष्टात् । शिष्टा आप्तोपदेश-
संपादिनशिक्षाविशेषाः स्वामिसमन्तभद्रादयः । तैरनुशिष्टाद् गुरुपर्वक-

मेणोपदिष्टात् । पुन किंविशिष्टात् ? युक्तिरगमात् युक्त्या सयुज्य
मानात् । युक्तिश्चात्र 'आज्ञागम प्रमाण स्याद्यथावद्भस्तुसूचकत्वात्' इत्या
दिका । पुनरपि किंविशिष्टात् ? पूर्वापरविरोद्धात्, "न हिंसा सर्वभूता
नी"ति, "वश्याय पशव सृष्टा स्वमेव स्वयभुदे"ति चेत्यादिवत्
पूर्वापरविरोधसहितात् । यतो वचसो दुष्टत्वादुष्टत्वे तथाविधाश्रयवशा
त्त्वत्सत्त्व सिष्टानुसिष्टात्रियुक्तम् ।

अत एवेदमाह—

विशिष्टमपि दुष्टं स्याद्वचो दुष्टाशयाश्रयम् ।

घनाम्बुवत्तदेवोच्चैर्वन्द्यं स्यात्तीर्थगं पुनः ॥ १७ ॥

स्यात् । किं तत् ? वच । किंविशिष्टम् ? दुष्टमऽधदेयतया विपरीतार्थ
कारि । किंविशिष्टे ? विशिष्टमपि आसोपदिष्ट, किं पुनरितरत् । किंविशिष्ट
सत् ? दुष्टाशयाश्रय दर्शनमोहोदयाकातचित्तपुरपथम् । किंवत् ? घना
म्बुवत् । घनस्य गङ्गाम्बुवपिमेयस्य जल पथ्यमपि दुष्टाधारगतनपथ्य यथा ।
तदेव वच पुनरुच्चैर्वन्द्यमत्यन्तपूज्य स्यात् । किंविशिष्ट सत् ? तीर्थगमऽ
दुष्टचित्तपुरपाथय पवित्रदशाश्रयमिव घनाम्बु ।

वाक्यस्य यत्र येन प्रामाण्यं तत्र तेन तदभ्ययति—

दृष्टैर्धैर्यक्षतो वाक्यमनुमेयेनुमानतः ।

पूर्वापरविरोधेन परोक्षे च प्रामाण्यताम् ॥ १८ ॥

प्रामाण्यता प्रमाण क्रियता शिष्टे । किं तत् ? वाक्य परस्परसापेक्षान्या
पदानामेकपराणा निरपेक्ष समुदाय । क ? अर्थे वस्तुनि । किंविशिष्टे ?
दृष्टे प्रत्यक्षप्रमाणग्रहणयोग्ये । केन ? अध्यक्षत प्रत्यक्षेण । तयाऽनुमयेऽ
नुमानग्रहणयोग्येथे वाक्यमनुमानत साधनात् साध्यविज्ञानेन प्रामाण्य
ताम् । च तथा परोक्षेऽस्मदादिप्रत्यक्षलैङ्गिकग्रहणायोग्येथे अतीन्द्रियविषये
वाक्य पूर्वापरविरोधेन प्रामाण्यताम् ।

आज्ञानासोक्तवाक्ययोर्लक्षणमाह—

यैकवाक्यतया विप्वर्गवर्तते सार्हती श्रुतिः ।

कचिद्दि केनचिद्धूर्ता वर्तन्ते वार्कक्रियादिना ॥ १९ ॥

स्यात् । कासौ ? सा श्रुति प्रवचनम् । किंविशिष्टा ? आर्हती जैनी । या किम् ? या वतते व्याप्रियते । कया ? एकवाक्यतया एकादशार्थप्रतिपादकत्वेन । क ? विश्वरु सर्वत्र सिद्धान्ते तर्के काव्यादी च । हि यस्माद्गतन्ते जीवन्ति । के ? धूर्ता परप्रतारणपरा । केन ? वाक्क्रियादिना वचन-चेष्टावेपादिना । केन ? केनचिन्नियतेन । क ? कचिन्नियतविषये जिनवाक्ये ।

हेतुभतिघातशङ्का प्रत्याचष्टे—

जिनोक्ते वा कुतो हेतुनाधगन्धोपि शङ्क्यते ।

रागादिना विना को हि करोति वितथं वचः ॥ २० ॥

वा अथवा कुत शङ्क्यते न कुतश्चिद्युक्तिर्नैर्विकल्प्यते इत्यर्थः । कोसौ ? हेतुनाधगन्धोपि । हेतुभिर्युक्तिभिर्बाधो विपरीतार्थोपस्थापनम् । तस्य गन्धो लेहः । किं पुन साकल्यमित्यपिशब्दार्थः । क ? जिनोक्ते । जिनस्य रागादीना जेतुरक्त वचनं, तस्मिन् । यत्र तु रागादयः स्युस्तत्र वचसो वैतथ्यं सम्भवत्येव । अत्र व्यतिरेकेण समर्थनमाह,—हि यस्मात् को न कश्चिदकरोति । किं तत् ? वच । किंविशिष्टम् ? वितथं मिथ्या । कथम् ? विना । केन ? रागादिना रागद्वेषमोहानामन्यतमेन ।

। रागाद्युपहतानामासतां प्रतिक्षिपति—

ये रागादिजिताः किञ्चिज्जानन्ति जनयन्त्यपि ।

संसारवासनान्तेपि यद्याप्ताः किं ठकैः कृतम् ॥ २१ ॥

ये रागादिजिता रागद्वेषमोहैरभिभूता सन्त किञ्चिदल्पं जानन्ति तथा जनयन्ति । काम् ? संसारवासना गृहगृहिण्याद्यभिलाषसंस्कारम् । तेषु यद्याप्ता यथार्थवादिनः कल्पन्ते लोकैस्तदा किं ठकैः कृतं खारपटैः कोपराधं कृतं, येन तेऽप्यासत्त्वेन न प्रतिपद्यन्ते इति सामर्थ्याद् गम्यते ।

आप्ताभासानामुपेक्षणीयतोपायमुपदिशति—

योऽर्धाङ्गे शूलपाणिः कलयति दयितां मातृहा योत्ति मांसं,
पुंस्त्व्यातीक्षाबलाद्यो भजति भवरसं ब्रह्मवित्तत्परो यः ।

यश्च स्वर्गादिकामः स्यति पशुमकृपो भ्रातृजायादिभाजः,
कानीनाद्याश्च सिद्धा य इह तदवधिप्रेक्षया ते ह्युपेक्ष्याः ॥२२॥

उपेक्षया रागद्वेषाविपरीकर्तव्या । तेषु रागो द्वेषश्च स्वहितकामैर्न
कर्तव्य इत्यर्थः । के ते ? शम्भुसुगतसांख्यवेदान्तियाशिकन्यासवशिष्ठादयः ।
क्या तदवधिप्रेक्षया । तेषां शम्भुप्रभृतीनामवधयः शास्त्राणि तदवधयः ।
तेषां प्रेक्षा विमर्शस्तया । कथम् ? हि नियमेन । उपेक्षया एवेत्यर्थः । यः
किम् ? यः शम्भुः फलयति धारयति । काम् ? दयितां पार्षतीम् । क ?
अर्धाङ्गे शरीरार्थे । किंविशिष्टः सन् ? शूलपाणिः शूलं शस्त्रविशेषः पाणौ
हस्ते यस्य स एवम् । तथा य सुगतोक्तिं खादति । किं तत् ? मांसम् ।
कथंभूतो भूत्वा ? मातृहा जन्मकाले जननीं हस्वेत्यर्थः । तथा य. सांख्यो
भजति सेवते । कम् ? भवरसं विषयसुखम् । कस्यात् ? पुंस्त्वयातीक्षाबलात् ।
पुमान् पुरयः ख्यातिः प्रकृतिः । पुमाश्च ख्यातिश्च पुंस्त्वयाती । तयोरीक्षा
ज्ञानं, तस्या चलमवष्टम्भस्तस्मात् । तथा यो वेदान्ती भवति । किंविशिष्टः ?
सत्परः । सद्भवरसभजनं परं प्रधानं यस्य स एवम् । किंविशिष्टः सन् ?
प्रह्वित् । मह्य आनन्दैकरूपं तत्त्वं चेत्ति मह्यत् इत्यर्थः । तथा यो याज्ञिकः
स्यति हिनस्ति । कम् ? पशुं छागादिकम् । किंविशिष्टः सन् ? स्वर्गादि-
कामः । स्वर्ग आदिर्येषां पुत्रधनादीनां ते स्वर्गादयोर्थाः । तान् कामयते ।
कथंभूतो भूत्वा ? अकृपो निर्दयः । तथा ये इह लोके कानीनाद्या भ्रातृ-
जायादिभाजः । भ्रातृजायाश्चण्डालकन्यादिस्त्रियश्च सेवितवन्तः । सिद्धाः
प्रसिद्धाः एवार्तिं गताः । कन्याया अपत्यं कानीनो व्यासः । स माघो येषां
वशिष्ठादीनां त एवम् । प्रपञ्चास्य ज्ञानदीपिकायां द्रष्टव्यः ।

पुष्यनुगृहीतपरमागमाधिगतायंपदार्थव्यवहारपरस्य सिध्दावबिज्ञपमान-
विष्करोति—

यो युक्त्यानुगृहीतयामवचनज्ञप्त्यात्मनि स्फारिते,—

प्वर्थेषु प्रतिपक्षलक्षितसदाद्यानन्त्यधर्मात्मसु ।

नीत्या क्षिप्तविपक्षया तदविनाभूतान्यधर्मोत्थया,

धर्म कस्यचिदपिंतं व्यवहरत्याहन्ति सोन्तस्तमः ॥ २३ ॥

युक्तया—आप्तवचनं प्रमाणं दृष्टेष्टाविरुद्धत्वात् सर्वमनेकान्तरात्मकं सत्त्वा-
दित्यादिकया । अनुगृहीतया व्यवस्थितया आप्तवचनज्ञप्तया ।

“जीवो च्छि ह्यदि चेदा उवओगविसेसिदो पड्ड कत्ता ।
भोत्ता य देहमेत्तो ण हु मुत्तो कम्मसंजुत्तो ॥”

इत्याद्यागमज्ञानेन । वचनमुपलक्षणम् । तेनाप्तहस्तसंज्ञादिजनितमपि
ज्ञानमागम एव । तथा च सूत्रम्—

“आप्तवचनादिनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः” इति ।

स्फारितेषु स्फुरद्गुणेषु अर्थेषु जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशकालेषु पदसु
पदार्थेषु प्रतीत्यादि । सत् सत्ता भाव इत्यर्थः । भावप्रधानोयं निर्देशः । सत्
आदिर्येषां नित्यभेदादीनां धर्माणां ते सदाद्यः प्रतिपक्षाविरुद्धधर्मा यथा-
क्रममसत्क्षणिकभेदादयः प्रतिपक्षलक्षिता त्रिशिष्टाः सदाद्यः प्रतिपक्ष-
लक्षितसदाद्यः । ते च ते अनन्ता एवामन्त्या धर्मा विशेषाः प्रतिपक्ष-
लक्षितसदाद्यानन्त्यधर्माः । त एवामा स्वरूपं येषां ते तयोक्ताः । नीत्या
नीयते परिच्छिद्यते प्रमाणपरिगृहीतार्थैकदेशोऽनयेति नीतिर्नयः स्वार्थैक-
देशो व्यवसायारम्भको बोध इत्यर्थः । आक्षिप्तविपक्षया आक्षिप्तोऽपेक्षितोऽ-
क्षिप्तो वाऽनिराकृतो विपक्षः प्रत्यनीकनयो यथा । द्रव्यार्थनयो हि पर्याया-
र्थनयं पर्यायार्थनयश्च द्रव्यार्थनयमपेक्षमाण एव सम्यग् भवति नाम्यथा ।
एवं सदसदादिष्वपि चिन्त्यम् । तदित्यादि । तेन विवक्षितेन धर्मेणाविना-
भूत, सहभावेन क्रमभावेन वा नियतोऽन्यधर्मो हेतुः, साध्याविनाभावि-
त्वेन निश्चितो हेतुरिति वचनात् । तत्र तस्माद्वा उत्या उत्यानं यस्याः सा
तया । तद्यथा, पर्यते धर्मिणि सिसाधयिपितो धर्मो वह्निः । तद्विना-
भावित्वेन निश्चितो धर्मो धूमः । तज्जनिता प्रतिपत्तिर्नातिर्न्यवहर्तुणामप्रतिपन्नं
वह्निं पर्यतस्थं प्रवृत्तिविषयं निवृत्तिविषयं वा कुर्यात् धर्मं सदसदादीनामन्य-
तमं कस्यचिज्जीवादिपदार्थेषु पदसु मध्ये विवक्षितस्यैकस्य अर्पितं विवक्षितं
व्यवहरति प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयं करोति । अन्तस्त्वमो सिप्यात्त्वमज्ञानं वा ।
आहन्ति समन्ततो नाशयति स्वस्य परस्य च निराकरोतीत्यर्थः । कोसो ?
सः । किं तद् ? अन्तस्त्वमः । यः किम् ? यो व्यवहरति । कम् ? धर्मम् ।

किंविदिष्टाः ? कथंचिद् ध्रुवाः । सर्वेषां मध्ये गतिस्थितिपक्षे जीवपुत्रलानां
तेषामेव सक्रियत्वात् गतिमत्तामेव च स्थितिसंभवात्, परिणामावगाहपक्षे
पुनः पण्णामपि, अपरिणामिनः पदार्थस्य स्वपुष्पकल्पत्वात् आधारमन्तरेणा-
धेयस्थित्ययोगात् । न परः कालः, परेषामिव स्वस्यापि परिणामस्य कारणं
प्रदीप इव प्रकाशस्य । आकाशं च परेषामिव स्वस्याप्यवकाशहेतुः,
आकाशं च स्वप्रतिष्ठमित्यभिधानात् । अहंप्रत्ययात् अहं सुखी अहं दुःखी-
त्यादिज्ञानात् प्रतिप्राणि स्वयं संवेद्यमानात् । मूर्तत्वतो रूपादिमत्त्वात् ।
यस्य हि रूपरसगन्धस्पर्शाः सत्तयाऽभिव्यक्त्या वा प्रतीयन्ते स सर्वोपि
पुत्रलः । तेन पृथिव्यप्तेजोवायूनां पर्यायमेदेनान्वोन्यं भेदो रूपाद्यात्मक-
पुत्रलद्रव्यात्मकतया वामेदः । पदेव, पृथिव्यप्तेजोवायूनां पुत्रलपरिणाम-
विशेषत्वेन द्रव्यान्तरत्वायोगात् दिश आकाशप्रदेशपङ्क्तिरूपतया ततोन्था-
न्तरत्वात् । द्रव्यमनसः पुत्रले भावमनसश्चात्मनि पर्यापतयान्तर्भावात्
परपरिकल्पितस्य च मनोद्रव्यस्यासिद्धेः । पर्याया अर्थपर्याया व्यञ्जनपर्या-
याश्चेति द्वेषा । तत्राद्या धर्मादिषु । ते परे च जीवपुत्रलयोः । उक्तं च—

धर्माधर्मनमःकाला अर्थपर्यायगोचराः ।

व्यञ्जनार्थेन संबद्धौ द्वावप्यौ जीवपुत्रलौ ॥ १ ॥

स्थूलो व्यञ्जनपर्यायो चाग्गम्यो नभ्वरः स्थिरः ।

सूक्ष्मः प्रतिक्षणघञ्सी पर्यायश्चार्थसंज्ञकः ॥ २ ॥ इति ।

गुणा मूर्तद्रव्यस्या मूर्तां अमूर्तद्रव्यस्याश्चामूर्तां कथंचिद् ध्रुवा द्रव्यरूपतया
नित्याः पर्यायरूपतया चानित्या इति कथंचिच्छब्दाह्वयते । तथाहि । जीवादि
वस्तु नित्यं तदेवेदमिति प्रतीतेः । यदि बालाघवस्थायां प्रतिपन्नं देवदत्ता-
दिवस्तु तद्युवाघवस्थाया तदेवेदमिति निरारं प्रत्यभिज्ञानतो व्यवहरन्ति
सर्वेपि । तथा तदनित्यं बालाघवस्थातो युवाघवस्थान्येति निर्वाघतया
प्रतीतेः ।

एवं धर्मादिवदाघवाघपि समधिगम्य श्रद्ध्यादित्यनुशास्ति—

धर्मादीनाधिगम्य सञ्छृतनयन्यासानुयोगैः सुधीः,
श्रद्ध्यादविदाज्ञैर्येव सुतरां जीवास्तु सिद्धेतरान् ।

स्यान्मन्दात्मरुचेः शिवास्त्रिभवहान्यर्थो ह्यपार्थः श्रमो
मन्येताप्तगिरास्रवाद्यपि तथैवाराधयिष्यन् दृशम् ॥ २५ ॥

अहृष्यादभिनविशेत् । कोसौ ? सुधीर्धीधनः । कान् ? धर्मादीन् । किं
कृत्वा ? अधिगम्य ज्ञात्वा । कैः ? सञ्चुतनयन्यासानुयोगैः । धुतनयो
भागुत्तलक्षणौ । न्यामो नामादिनिक्षेपः । अनुयोगो, निर्देशादिः सदादिश्च
धुतं च नयश्च न्यासश्चानुयोगश्च धुतनयन्यासानुयोगाः । सन्तः समीचीनाः
धुतनयन्यासानुयोगाः सञ्चुतादयस्तैः । तथा अहृष्यात् । कोसौ ? भवित् ।
ईषद्वेत्तीत्यविन्मन्दमतिः । कान् ? धर्मादीन् । किं कृत्वा ? अधिगम्य ।
कया ? आज्ञयैव, 'नाम्यथावादिनो जिना' इत्येवं मनसि समाधाय । तथा
अहृष्यात् सुधीरनिश्च । कान् ? जीवान् । किंविशिष्टान् ? सिद्धेतरान्
मुक्तान् संसारिणश्च । कथम् ? सुतरां धर्माद्यजीवेश्योत्तिशयेन । किं कृत्वा ?
सञ्चुतादिभिराज्ञया चाधिगम्य । तुर्विशेषे । अत्र समर्थनमाह—हि यस्मात्
स्यात् । कोसौ ? धर्मसपश्रवणाद्यभ्यासः । किंविशिष्टः ? अपार्थः शिवास्त्रि-
भवहान्योरप्रसाधकः । कस्य ? मन्दात्मरुचेः । मन्दा अनुदित्वा आत्मन-
श्चेतनस्य रुचिः अद्वा यस्य स एवम् । किंविशिष्टोसौ ? शिवास्त्रिभवहान्यर्थः ।
शिवास्त्रिभुक्तिप्राप्तिर्भेदहानि, संसारनिरासः । शिवास्त्रिश्च भवहानिश्च शिवा-
स्त्रिभवहान्ती अर्था प्रयोजने यस्य स एवम् । न केवलं तांस्तथा अहृष्यात्,
मन्येतापि प्रतिपद्येत च सुधीरनिश्च । किं तत् ? आराधनादि आराधय-
न्धपुण्यपापसंवरनिजंरामोक्षलक्षणं तत्त्वम् । कया ? आस्रगिरा गुरवाद्या ।
कथम् ? तथैव । सुधीः सञ्चुतादिभिरिच्छाज्ञयैवेत्यर्थे । किं करिष्यन् ?
आराधयिष्यन् वद्द्योतनादिभिर्भक्तुमिच्छन् । कान् ? एतं सम्यक्त्वम् । एत-
दन्तदीपकत्वात्पूर्वप्रापि योज्यम् ।

जीवपदार्थं विशेषेणाधिगमयति—

जीवे नित्यैर्यसिद्धिः क्षणिक इव भवेन्न क्रमादक्रमाद्वा,
नामूर्त्तं कर्मरन्ध्रो गगनवदणुवद् व्यापकेऽध्यक्षभावा ।
नैकसिद्धुद्भवादिप्रतिनियमगतिः क्षमादिकार्येण चिच्छं,
यच्चन्नित्यतरादिप्रचुरगुणमयः स प्रमेयः प्रमाभिः ॥ २६ ॥

प्रमेयो निश्चयो मुमुक्षुभिः । कोमां ? स जीवः । किंविशिष्टः ? नित्ये-
रादिप्रचुरगुणमयः । नित्यश्चेतरश्चानित्यश्च नित्येतरौ । तावादी येषां मूर्ता-
मूर्तादीनां ते नित्येतरादयः । ते च ते प्रचुरा अनेके गुणा धर्माः । तैर्निवृत्त ।
नित्यानित्यमूर्तामूर्ताद्यनेकधर्मात्मक इत्यर्थः । काभिः ? प्रमाभिः स्वसंवेद-
नानुमानागमप्रमाणैः । कथं ? तत् तस्मात् यद्यस्मात्त भवेत् । कासौ ? अर्थ-
स्मिद्धिः कार्यनिष्पत्तिः । पूर्वोत्तराकारपरिहारावासिस्थितिलक्षणपरिणामेनार्थ-
क्रियोपपत्तिः । कस्मात् ? क्रमात् । कालक्रमेण देशक्रमेण च न केवलम-
क्रमाद्वा अक्रमेण च योगपथेन । क ? जीवे आत्मनि । किंविशिष्टे ? नित्ये
एकरूपतया कालत्रयव्यापिनि योगादिकल्पिते । कस्मिन्निव ? क्षणिक इष
क्षणक्षयिणि भावे वीद्वादिकल्पिते यथा । तथा न भवेत् । कोसौ ? कर्म-
बन्धः पुण्यपापसंबन्धः । क ? जीवे । किंविशिष्टे ? अमूर्ते सर्वथा मूर्ति-
रहिते योगादिकल्पिते । किंत् ? गगनबदाकाशे यथा । तथा भवेत् ?
कासौ ? अव्यक्षवाधा प्रत्यक्षविरोधः । क ? जीवे । किंविशिष्टे ? व्यापके
सर्वगते योगादिकल्पिते । कस्मिन्निव ? अणुवत् घटकणिकादिभावे कैश्चि-
त्कल्पिते यथा । तथा न भवेत् । कासौ ? उद्भवादिप्रतिनियमगतिः । उद्भवो
जन्म आदिर्येषां जरामरणादीनां ते उद्भवादयः । तेषां प्रतिनियमः प्रति-
विशेषः । तस्य गतिः प्रतिपत्तिः । क ? जीवे । किंविशिष्टे ? एकस्मिन्
यद्वाद्भैतनादिकल्पिते । तथा न भवेत् । किं तत् ? चित्तं चेतनत्वम् । क ?
जीवे । किंविशिष्टे ? इमादिकार्ये पृथिव्यस्तेजोवायुभिररूपाद्ये चार्वाककल्पिते ।

जीवादिवस्तुनः सर्वथा नित्यत्वे सर्वथा क्षणिकत्वे च क्रमयोगपद्याभ्या-
मर्थक्रियाकारित्वानुपपत्त्याऽऽस्तुत्व प्रसज्यति—

नित्यं चेत्स्वयमर्थकृत्तदखिलार्थोत्पादनात् प्राक्क्षणे,
नो किंचित् परतः करोति परिणाम्येवान्यकाश्च भवेत् ।
तन्नैतत् क्रमतीर्थकृन्न युगपत् सर्वोद्भवाप्तेः सकृन्—
नातश्च क्षणिकं सद्धार्यकृदिहान्यापिन्यहो कः क्रमः २७

चेद्यदि योगादिभिरिष्यते । किं तत् ? नित्यं परमाण्वादिवस्तु सर्वथा
नित्यतयान्युपगतम् । किंविशिष्टम् ? अर्थवृत्त कार्यकारि । कथम् ? स्वयं

सहकारिकारणमन्तरेणैव । तत् ततो नो किञ्चित्करोति नित्यं वस्तु । क ? परतो द्वितीयादिक्षणेपु । कस्मात् ? अखिलार्थोत्पादनात् सकलस्वकार्य-
करणात् । क ? प्राक्क्षणे प्रथमक्षण एव । अथैवमुच्यते सहकार्यपेक्षमेव
तस्वकार्यं कुर्यात् इत्यत्राह, परीत्यादि । भवेत् । किं तत् ? नित्यं वस्तु ।
किंविशिष्टं ? परिणाम्येवोत्पादव्ययधीव्यैकत्वलक्षणवृत्तियुक्तमेव । किंविशिष्टं
सत् ? अन्यकांक्षं स्वकार्यकरणे सहकार्यपेक्षमन्यथा तदघटनात् । यत् एवं
तत्तस्मात् भवति । किं तत् ? पृतमित्यं यस्तु । किंविशिष्टं ? अर्धकृत् ।
केन ? क्रमतः कालक्रमेण । तर्हि यौगपद्येन तस्वकार्यं करिष्यतीत्य-
त्राह—न युगपदिति । न भवति । किं तत् ? नित्यम् । किंविशिष्टम् ?
अर्धकृत् । कथम् ? युगपदेकक्षणे एव । कुतः ? सकृत्सर्वोद्गवाप्तेः सर्वेषां
कार्याणां युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अत्राह धौदः—मा करोतु नित्यमर्ध-
क्रियाम् क्षणिकं तु करिष्यतीति । अत्राह—नेत्यादि । न भवति तावत्
क्षणिकमेकक्षणस्यापि वस्तु । किंविशिष्टम् ? अर्धकृत् । कथम् ? सह युग-
पदक्रमेणेत्यर्थः । कस्मात् ? अतश्च सकृत्सर्वोद्गवाप्तेरेव । क एवमाह क्षणि-
कमक्रमेणार्थकृत् । किं तर्हि ? क्रमेणैव तत् तथा स्यात् । अत्राह—अहो
आश्चर्यं, कः स्वात्क्रमः ? न कोपि । देशक्रमः कालक्रमो वा न स्वादित्यर्थः ।
क ? इह क्षणिके । किंविशिष्टे ? अब्यापिनि कालान्तरे देशान्तरे वाऽनु-
वर्तिनि । यदाहुः—

“यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः ।

न देशकालयोर्व्याप्तिर्भाषानामिह विद्यते ॥” इति ।

जीवस्य कथंचिन्मूर्तत्वानुपादपुरःसरं कर्मबन्धं समर्थयते—

स्वतोऽमूर्तोपि मूर्तेन यद्गतः कर्मणैकताम् ।

पुमाननादिसंतत्या स्यान्मूर्तो बन्धमेत्यतः ॥ २८ ॥

यद्यस्माद्गतः प्राप्तः । कोऽसौ ? पुमान् जीवः । काम् ? पृथक्तां क्षीरनीर-
पदेकलोठीभाषम् । कथम् ? सह । केन ? कर्मणा । किंविशिष्टेन ? मूर्तेन
पौत्रदिष्टेन । कया ? अनादिसंतत्या । बीजाणुरवदनादिकालमंतानेन ।
किंविशिष्टेपि ? अमूर्तोपि रूपादिरहितोपि । केन ? स्वतः स्वरूपेण । अतो

भवति पुमान् । किंविशिष्टः ? स्वान्मूर्तः कथंचिद्रूपादिमान् । कर्मणा सहान्योन्यप्रदेशानुप्रवेशलक्षणामेकरूपपरिणतिमापन्नो जीवो व्यवहारेण मूर्तं द्रयुच्यते इत्ययं । अतश्च कथंचिन्मूर्तत्वादेव एति गच्छति । कोसौ ? पुमान् । कम् ? बन्धं कर्मपुद्गलैः सह संश्लेषम् ।

आरमनो मूर्तत्वे युक्तिमाह—

विद्युदाद्यैः प्रतिभयहेतुभिः प्रतिहन्यते ।

यद्याभिभूयते मद्यप्रार्यैर्मूर्तस्तदङ्गमाक् ॥ २९ ॥

तत् तस्मान्नवति । कोसौ ? अङ्गमाक् । अङ्गं शरीरं भजत्पारमीयात्मभावेनाध्यवस्यतीत्यङ्गमाग् जीवः । किंविशिष्टः ? मूर्तः । यद्यस्माद् प्रतिहन्यते निरङ्गप्रसरः क्रियते जीवः । कैः ? प्रतिभयहेतुभिः अतर्कितोपस्थितप्रासकारणैः । किंविशिष्टैः ? विद्युदाद्यैः तद्विन्मेषगर्जिताशनिपातादिभिः । यद्यद्याभिभूयते व्याहृतसामर्थ्यः क्रियते जीवः । कैः ? मद्यप्रार्यैर्मदिरामदनकोद्भवविषयचतुरकादिभिः ।

कर्मणो मूर्तत्वे प्रमाणमाह—

यदासुविषवन्मूर्तसंबन्धेनानुभूयते ।

यथास्वं कर्मणः पुंसा फलं तत्कर्म मूर्तिमत् ॥ ३० ॥

तत् तस्मान्नवति । किं तत् ? कर्म । किंविशिष्टम् ? मूर्तिमद् मूर्तम् । यद्यस्मादनुभूयते भुज्यते । किं तत् ? फलं सुखदुःखहेतुरिन्द्रियविषयः । कस्य ? कर्मणः । केन ? पुंसा जीवेन । कथम् ? यथास्वं यथायथम् । केन ? मूर्तसंबन्धेन । किंवत् ? आसुविषवत् । प्रयोगः, कर्म मूर्तं, मूर्तसंबन्धेनानुभूयमानफलत्वादासुविषवत् । आसुविषयक्षे फलं शरीरे मूपकाकारदोषरूपो विकारः ।

जीवस्य स्वोपात्तशरीरपरिमाणत्वं साधयति—

स्वाङ्ग एव स्वसंबन्धित्या स्वात्मा ज्ञानसुखादिमान् ।

यतः संवेद्यते सर्वैः स्वदेहप्रमितिस्ततः ॥ ३१ ॥

भवति । कोसौ ? आत्मा । किंविशिष्टः ? स्वदेहप्रमितिः । कस्मात् ? ततः । यतः किम् ? यतः संवेद्यते निर्वाधमनुभूयते । कोसौ ? स्वात्मा निजजीवः । कैः ? सर्वैः । किंविशिष्टः ? ज्ञानसुखादिमान् । ज्ञानदर्शनादिभिर्गुणैः सुखदुःखादिभिश्च पर्यायैः परिणतः । कया ? स्वसं-
 विरया स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण । कः ? स्वाङ्ग एव, न परदरीरे नाप्यन्तरा-
 ले । स्वाङ्गेपि सर्वग्रैव तिलेषु तैलमित्यादिवदभिव्यापकाधारस्य विव-
 क्षितत्वात् । प्रयोगः—देवदत्तात्मा तद्देहे एव तत्र सर्वग्रैव च विद्यते
 तत्रैव तत्र सर्वग्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यमानत्वात् । यो यत्रैव
 यत्र सर्वग्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते स तत्रैव तत्र सर्वग्रैव च
 विद्यते । यथा देवदत्तगृहे एव तत्र सर्वग्रैव चोपलभ्यमानः स्वासाधारण-
 भासुरत्वादिगुणः प्रदीपः । तथा चायं, तस्मात्तद्येति । तदसाधारणगुणा
 ज्ञानदर्शनमुपवीर्यलक्षणाः । ते च सर्वाङ्गीणास्तत्रैव चोपलभ्यन्ते । तस्मा-
 दात्मा स्वदेहप्रमितिरेव स्थितः ।

देहे देहे भिन्नो जीव इति दर्शयति—

यदैवैकोऽश्रुते जन्म जरां मृत्युं सुरादि वा ।

तदैवान्योऽन्यदित्यङ्गा भिन्नाः प्रत्यङ्गमङ्गिनः ॥ ३२ ॥

अङ्गा योऽप्याः परीक्षकैः । के ? अङ्गिनो जीवाः । किंविशिष्टाः ? भि-
 न्ना पृथग्भूताः । कथम् ? प्रत्यङ्गम् अङ्गमङ्गं प्रति । कथम् ? इति यतः ।
 यदैव यस्मिन्नेव कालेऽश्रुते प्राप्नोति । कोसौ ? एकः पुमान् । किं तत् ?
 जन्म जरा मृत्युं सुरादि वा तदैव तस्मिन्नेव कालेऽन्यः पुरुषोऽश्रुते । किं
 तत् ? अन्यत्—जरादि जन्मादि च । यदा श्लेको जायते तदैवान्यो जीर्यति
 म्रियते वा । यदैवैको जीर्यति म्रियते वा तदैवान्यो जायते । तथा यदैकः
 सुरमैश्वर्यादिकं वानुभवति तदैवान्यो दुःखं दौर्गत्यादिकं वानुभवति । इति
 जगद्भ्रिशी कस्य न वान्त्र्या निरापाधशोभे प्रतिभासते ।

पापाकं प्रति जीवस्य पृथिव्यादिभूतशायंतां प्रतिवेधति—

चित्तयेत् क्षमाधुपादानं सहकारि किमिष्यते ।

तथेत् तत्तन्तरं तत्तत्तुष्कनियमः कः सः ॥ ३३ ॥

चेद्यदि चावाकैः कल्प्यते । किं तत् ? इत्यादि पृथिव्यादि मृतचतुष्टयं किम् ? उपादानमुपादानकारणम् । कस्याः ? चित्तश्रेतनायाः । तदा किमिष्यते चावाकैः ? किम् ? सहकारि बहिरङ्गकारणं, तदन्तरेण इमाद्युपादानादेव चेतनालक्षणकार्योत्परयनुपपत्तेः सकलकार्याणामन्तरङ्गबहिरङ्गकारणकलापार्थिनजन्मवात् । चेत् कल्प्यते । किं तत् ? तसहकारि । किम् ? तत्त्वान्तरं पृथिव्यादिचतुष्टयादन्यत् । तर्हि क स्यात् ? न कापि । कोसौ ? सः । पृथिव्यापत्तेजो वायुरिति तत्त्वानि । तस्समुदये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञाः, इति चावाकमिद्वान्ते प्रमिद्वन्नात्रचतुष्कनियमः ।

का चेतनेत्याह—

अन्वितमहमहमिकया प्रतिनियतार्थावभासिबोधेषु ।

प्रतिभासमानमखिलैर्यद्रूपं वेद्यते सदा सा चित् ॥ ३४ ॥

सा चित् चेतनोच्यते । यत्किम् ? यद्रूपमाकारो वेद्यते स्वयमनुभूयते । कदा ? सदा । कैः ? अखिलैः समस्तैश्छन्नस्यैर्जीवैः । किं कुर्वाणम् ? प्रतिभासमानमात्मानं दर्शयत् । कया ? अहमहमिकया—य एवाहं पूर्वं घटमद्राक्षं स एवाहमिदानीं घटं पश्यामीत्यादिपूर्वोत्तराकारपरामर्शरूपया संवित्या । किंविशिष्टम् ? अन्वितमनुस्यूतम् । केषु ? प्रतीत्यादिप्रतिनियतार्थान् यथास्वमिन्द्रियग्रहणयोग्यान् घटपटादीनवभासयन्ति तच्छीलाः प्रतिनियतार्थावभासिनः । ते च ते बोधाश्च ज्ञानानि, तेषु सा च कर्मफलकार्यज्ञानचेतनाभेदात् त्रेधा ।

यद्येवं तर्हि कः किं प्राधान्येन चेतयते इत्याह—

सर्वे कर्मफलं मुख्यभावेन स्यावरास्रसाः ।

सकार्यं चेतयन्तेऽस्तप्राणित्वा ज्ञानमेव च ॥ ३५ ॥

चेतयन्तेऽनुभवन्ति । के ? सर्वे स्यावरा एकेन्द्रिया जीवाः पृथिवीकायिकादयः । किं तत् ? कर्मफलं सुखदुःखम् । केन ? मुख्यभावेन । तथा चेतयन्ते । के ? त्रया द्वीन्द्रियादयः । किं तत् ? कर्मफलम् । किंविशिष्टम् ? सकार्यम् । क्रियते इति कार्यं कर्म । बुद्धिपूर्वा व्यापार इत्यर्थः । तेन सहितम् । कार्यचेतना हि प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणभूतक्रियाप्राधान्ये-

नोरपाद्यमानः सुखदुःखपरिणामः । तथा चेतयन्ते । के ? अक्षप्रणिष्ठाः प्राणित्वमतिक्रान्ता जीवाः । किम् ? ज्ञानमेव । ते हि व्यवहारेण जीवन्मुक्ताः परमार्थेन परममुक्ताश्च । मुक्ता एव हि निर्जीर्णकर्मफलत्वादत्यन्तकृतकृत्स्नत्वाच्च स्वतोऽव्यतिरिक्तस्वाभाविकसुखं ज्ञानमेव चेतयन्ते । जीवन्मुक्तास्तु मुख्यभावेन ज्ञानं गौणतया त्वन्यदपि । ज्ञानादन्यत्रेदमहमिति चेतनं ह्यज्ञानचेतना । सा द्विविधा कर्मचेतना कर्मफलचेतना च । तत्र ज्ञानादन्यत्रेदमहं करोमीति चेतनं कर्मचेतना । ज्ञानादन्यत्रेदं चेतयेहमिति चेतनं कर्मफलचेतना । सा चोभयपि जीवन्मुक्ते गौणी । बुद्धिपूर्वककर्तृत्वभोक्तृत्वयोरुच्छेदात् ।

अथाद्यवतारं व्याचष्टे—

ज्ञानावृत्त्यादियोग्याः सदृगधिकरणा येन भावेन पुंसः,

शस्ताशस्तेन कर्मप्रकृतिपरिणतिं पुद्गला ह्यास्रवन्ति ।

आगच्छन्त्यास्रवोसावकथि पृथगसद्दृग्मुखस्तत्प्रदोष,—

प्रष्टो वा विस्तरेणास्रवणमुत मतः कर्मताप्तिः स तेषाम् ॥३६॥

अस्यानुप्रेक्षाप्रकरणोक्त-युक्ते चित्तप्रसरयेत्यादिसोकस्य वैक्यावयतया संबन्धः कर्तव्यः । अकथि कथितः पूर्वाचार्यैः । कोसौ ? असौ शुभोऽशुभ-धात्मपरिणामः । किम् ? आद्यवः । येन किम् ? येन पुंसो जीवस्य भावेन परिणामेन शस्ताशस्तेन शुभेनाशुभेन च आद्यवन्ति आगच्छन्ति । के ? पुद्गलाः कर्मवर्गणारूपा योगद्वारेण प्रविशन्तः । काम् ? कर्मप्रकृतिपरिणतिं ज्ञानावरणादिकर्मस्वभावेन पूर्वोत्तराकारपरिहारायाप्तिस्थितिलक्षणं परिणमनम् । कथम् ? हि स्फुटम् । किंविशिष्टाः ? ज्ञानावृत्त्यादियोग्या ज्ञानावरणादिकर्मसमर्थाः । पुनः किंविशिष्टाः ? सदृगधिकरणा जीवेन सह समानस्थानाः । उक्तं च—

अत्ता कुणदि सहायं तत्थगदा पुग्गला सहायेहिं ।

गच्छंति कम्ममायं अण्णोण्णा गाढमयगाढा ॥

तन्नेन पुद्गोऽशक्तः शस्ताशस्तः । तेन । शुभेनाशुभेन चेत्यर्थः । पूष-गिति योजनात् । तत्र शुभ. प्रशस्तरागादिरशुभः संज्ञादिः । तावेती

शुभाशुभभावां द्रव्यपुण्यपापास्त्रयोर्निमित्तमात्रत्वेन कारणभूतत्वात् तदा-
 स्त्रवक्षणादूर्ध्वं भावपुण्यपापास्त्रवौ वाच्यौ तन्निमित्तौ च शुभाशुभकर्मपरि-
 णामौ योगद्वारेण प्रविशतां पुद्गलानां द्रव्यपुण्यपापास्त्रवौ । इति तमेवो-
 मयं भाषास्त्रवं विस्तरेणाह—पृथगित्यादि । अकथि असाधास्त्रवः । केन ?
 विस्तरेण । किम् ? पृथक् प्रयेकम् । असद्दृग्मुखो मिथ्यादर्शनावि-
 रतिप्रमादकषाययोगपञ्चकम् । वा अथवा विस्तरेणास्त्रवोऽकथि । किम् ?
 पृथक् तत्प्रदोषप्रष्टः—“तत्प्रदोषमिन्ह्रवमासयान्तरायासादनोपघाता ज्ञान-
 दर्शनावरणयो.” इत्यादिसूत्रकारप्रमोक्तः । असती अप्रदास्ता दृग्
 असद्दृग् मिथ्यादर्शनम् । असद्दृग् मुखे आदौ यस्याविरत्यादेः सोयमन-
 द्दृग्मुखः । तयोर्ज्ञानदर्शनयोः प्रदोषस्तत्प्रदोषः । स प्रष्ट आधो यस्यासी
 तत्प्रदोषप्रष्टः । उत अथवा मत पूर्वाचार्यैरिष्टः । कोसौ ? स आस्त्रवः ।
 किम् ? आस्त्रवणम् । केपाम् ? तेषां योगद्वारेण प्रविशतां ज्ञानानुत्थादियोग्यपुद्ग-
 लानाम् । आस्त्रवणमिति कोर्थः ? कर्मतासिः कर्मतया ज्ञानावरणादिकर्मभावे
 नासिः परिणतिः । अत्रैव द्रव्यास्त्रवः पूर्वञ्च भावास्त्रव इतिमन्तव्यम् ।
 वक्तं च—

आसवदि जेण कम्मं परिणामेणप्पणो स विण्णेओ ।
 भाघासवो जिणुत्तो कम्मासवणं परो होदि ॥

भावास्त्रवमेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

मिथ्यादर्शनमुक्तलक्षणमसुभ्रंशादिकोऽसंयमः,
 शुद्धावष्टविधौ दशात्मनि वृषे मान्द्यं प्रमादस्तथा ।
 क्रोधादिः किल पञ्चविंशतितयो योगस्त्रिधा चास्त्रवाः,
 पञ्चते यदुपाधयः कलियुजस्ते तत्प्रदोषादयः ॥ ३७ ॥

भवन्ति । के ? एते मिथ्यादर्शनादयः पञ्चास्त्रवभावा इत्यर्थः । भ-
 वन्ति तावन्मिथ्यादर्शनम् । किंविशिष्टम् ? उक्तलक्षणं मिथ्यात्वकर्मपाके-
 नेत्यादिनोक्तं लक्षणं यस्य तत् । तथा भवत्यसंयमोऽविरतिः । किंविशिष्टः ?
 अमुभ्रंशादिकः । असूनां प्राणाना अंशो व्यपरोपणमसुभ्रंशो हिंसा । म

आदिर्यस्य सः । एवं पृथिव्यादिपदकायहननपडिभिव्यासंयमगभेदादविरति-
 द्वादशधेत्यर्थः । तथा भवति प्रमादः । किम् ? मान्द्यमनुत्साहः । कस्याम् ?
 शुद्धौ । किंविशिष्टायाम् ? अष्टविधौ । अष्टौ विधयः प्रकारा यस्याः सैवम् ।
 तथा वृषे धर्मे मांघ । किंविशिष्टे ? दशात्मनि उत्तमक्षमादिदशलक्षणे ।
 उक्तं च—

संज्वलनोकपायाणां यः स्यात्तीव्रोदयो यतेः ।

प्रमादः सोस्त्यनुत्साहो धर्म्यं शुद्ध्यष्टके तथा ॥

तद्भेदाः पञ्चदश । यथा—

विकहा तहा कसाया इन्दिय णिहा य तह य पणओ य ।

चदु चदु पण पणोगं होति पमादा हु पण्णरसा ॥

तथा भवति क्रोधादि. कपायवर्गः । किंविशिष्टः ? पञ्चविंशतितयः । क्रोध-
 मानमायालोभाः प्रत्येकमनन्तानुबन्धप्रत्याख्यानावरणप्रत्याख्यानावरण-
 संज्वलनविकल्पाः षोडश, हास्यरत्नरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीवेदपुंवेदनपुंसक-
 वेदाश्च नव, इति पञ्चविंशत्यवयवः । कथं किल कपायाः षोडश प्रोक्ताः ?
 नो कपाया यतो नव । ईषद्भेदो न भेदः अतः कपायाः पञ्चविंशतिरित्या-
 गमोक्तया । तथा भवति । कोसौ ? योग धामप्रदेशपरिस्पन्दलक्षणो
 मनोवाक्यव्यापारः । कतिधा ? त्रिधा, कायकर्म वाक्कर्म मन.कर्म चेति ।
 यदुपाधयो येषां मिथ्यादर्शनादिभावास्त्वभेदानां विशेषा भवन्ति । के ते ?
 सूत्रोक्तास्त्रयोपादयः । किंविशिष्टाः ? कलियुजः कलीन् स्थित्यनुभागा-
 पेक्षया यथास्वं सूत्रोक्तानि ज्ञानावरणादीनि कर्माणि प्रकृतिप्रदेशापेक्षया च
 सर्वाणि युजन्ति जीवेन सहैकत्वपरिणतिं नयन्तीति कलियुजः मिथ्यादर्श-
 नादयश्च समस्ता व्यस्ताश्चित्तोपा भेदाश्च समस्ता व्यस्ता बन्धहेतवः । तथाहि ।

प्रथमवृत्तीयगुणस्यानयोः पञ्चापि । सासादनासंघतसद्दृष्ट्योश्चत्वारस्तयो-
 मिथ्यात्वाभावात् । संघतासंघतप्रमत्तसंघतदोषयो मिथ्यात्वाविरत्यभावात् ।
 अप्रमत्तादिस्वप्नसाप्तरायान्तेषु कपायायोगी । शास्त्रकपायादीनां योगः ।
 अयोग्यबन्धकः । कपायास्ताः स्थित्यनुभागाव्यहेतवः । प्रकृतिप्रदेश-
 बन्धहेतुयोगः ।

बन्धस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

स बन्धो बध्यन्ते परिणतिविशेषेण विवशी,—

क्रियन्ते कर्माणि प्रकृतिविदुषो येन यदि वा ।

स तत्कर्माज्ञातो नयति पुरुषं यत्सुवशतां,

प्रदेशानां यो वा स भवति मिथः श्लेष उभयोः॥३८॥

भवति । कोसौ ? स बन्धः । येन किम् ? येन परिणतिविशेषेण बध्यन्ते । कोपे ? विवशीक्रियन्ते पारतद्वयं नीयन्ते योगद्वारेण प्रविशद्देशायां पुण्य-
धाररूपतया परिणम्य प्रविष्टानि विदिष्टाक्तया परिणमय्य भोग्यतया
संबद्धानि क्रियन्ते इत्यर्थः । कानि ? कर्माणि कर्मत्वपरिणतपुत्रलद्रव्याणि ।
कस्य ? प्रकृतिविदुषः प्राप्तनकर्मानुभवतो जीवस्य । पूर्वार्जितकर्मदत्तफलं
स्वीकृतं इत्यर्थः । प्रकृतिं विद्वान् वेदयमानो जीवः प्रकृतिविदास्यस्य ।
परिणतिविशेषोत्र मोहरागद्वेषस्त्रिवपरिणामः । मोहनीयकर्मोदयसंपादितो
विकार इत्यर्थः । स एव जीवमात्रः कर्मपुत्रलानां विशिष्टाक्षिपरिणामेना-
बन्धानस्य निमित्तत्वाद्बन्धस्यान्तरङ्गकारणं, जीवप्रदेशवर्तिकर्मस्कन्धानुप्रवेश-
लक्षणकर्मपुत्रलग्रहणस्य कारणत्वाद्दहिरङ्गकारणं योगः । तद्विवक्षायां परि-
णतिविशेषेणेत्यस्य योग इत्यर्थो वाच्यो, मनोवाक्यायवर्गणालम्बनात्म-
प्रदेशपरिस्पर्न्दलक्षणस्य तस्यापि जीवविकारत्वापिशेषात् । एतेन बाह्यम-
न्तरंगं च बन्धकारणं व्याख्यातं प्रतिपत्तव्यम् । त्वं च—

जोगणिमित्तं गहणं जोगो मणययणकायसंभूदो ।

मायणिमित्तो बन्धो भावो रदिरायदोसमोहजुदो ॥

यदि वा अथवा भाशातः कथितः पूर्वाचार्यैः । कोसौ ? स बन्धः ।
किं तत् ? कर्म । यत्किम् ? यद्यदनि प्रापयति । कम् ? पुरुषं जीवम् ।
कान् ? स्ववशतां स्वस्य पारतद्वयम् । मोक्षतयाऽऽभ्रता सह संबन्धावी-
त्यर्थः । एष कर्मन्वातक्यविवक्षायां बन्ध उक्तो द्विष्टवात्तस्य । वा अथवा
स बन्धो भवति । यः किं ? यः श्लेष उपश्लेषणम् । केयाम् ? प्रदेशा-
नाम् । कयोः ? उभयोर्जीवकर्मरङ्गयोः । कथम् ? मिथः परस्परम् ।
कर्मपुत्रलानां जीवप्रदेशवर्तिकर्मस्कन्धान् योगद्वारेणानुप्रविष्टानां कथाव-

दिवशाद्विशिष्टशक्तिपरिणामेनावस्थानमित्यर्थः । इह हि बन्धनं बन्ध इति भावसाधनो षष् । उक्तं च—

परस्परप्रदेशानां प्रवेशो जीवकर्मणोः ।

एकत्वकारको बन्धो रुक्मकाञ्चनयोरिव ॥

यथा च भाजनविशेषप्रक्षिप्तानां विविधरसवीर्यवत्पुष्पकलानां मदिरादि-
भावेन परिणामरूपा पुद्गलानामप्यात्मस्थितानां योगकषयादिवशात्कर्म-
भावेन परिणामः । स च मन्दतीव्रादिकारणवशान्मन्दतीव्रादिरूपो भवति ।
तदत्र मोहरागद्वेषत्रिन्ध शुभोऽशुभो वा परिणामो जीवस्य भावबन्धः ।
तन्निमित्तेन शुभाशुभकर्मरवपरिणतानां पुद्गलानां जीवेन सहान्योन्यामूर्तनं
संश्लेष इव्यबन्धः । उक्तं च—

यज्ज्ञदि कम्मं जेण दु चेदणभावेण भावबन्धो सो ।

कम्मादपदेशाणं अपणोषणपवेशणं इदरो ॥

पयडिद्विदिअणुभागापपदेशमेदादु चदुविधो बंधो ।

जोगा पयडिपदेशा णिदिअणुभागा कसायदो हँति ॥

आप्तये बन्धे च मिथ्यास्वाविरत्यादिकारणानि समानानि को विशेषः ?
इति चेत्, प्रथमक्षणे कर्मरुक्मधानामागमनमाखवः आगतनानन्तर द्वितीय-
क्षणादौ जीवप्रदेशोपवस्थानं बन्ध इति भेदः । तथास्यै योगो मुख्यो बन्धे
च कषयादिः । यथा राजसभायामनुप्राप्तनिप्राप्तयोः प्रवेशने राजादिष्टपुरयो
मुख्यः । तयोरनुग्रहनिग्रहकरणे राजादेशः । इति कषयिदासवन्धा प्रति
तत्कारणानां भेदः ।

यथेवं तर्हि के प्रवृत्त्यादय इत्याह—

ज्ञानावरणाद्यात्मा प्रकृतिस्तद्विधिरविच्युतिस्तस्मात् ।

स्थितिरनुभवो रसः स्वादणुगणना कर्मणां प्रदेशश्च ॥३९॥

भवति । कोसौ ? तद्विधिः तस्य इव्यबन्धस्य विधिः प्रसारो भेदः । वि-
मास्यः ? प्रवृत्तिः । विमाता ? ज्ञानावरणाद्यात्मा । ज्ञानावरणादिशाया-
द्यात्मा च, ज्ञानावरणादि- स्वभावोऽर्थानवगमादिस्वकार्यकरणसत्तिरिति
वाच्यः । केषाम् ? कर्मणाम् । ज्ञानावरणस्य हि कर्मणोऽर्थानवगमः कार्यं

प्रक्रियते प्रभवत्यस्या इति प्रकृतिः स्वभावो निम्नगुडाटेस्तत्त्वमधुररसा-
दिवत् । एवं दर्शनावरणस्वार्थानालोचनम् । वेद्यस्य सदसहक्षणस्य सुगुदुः-
खसंवेदनम् । दर्शनमोहस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानम् । चारित्रमोहस्यासंयमः ।
आयुषो भवधारणम् । नाज्ञो नारकादिनामकरणम् । गोत्रस्योच्चैर्नोचिः
स्थानसंशब्दनम् । अन्तरायस्य दानादिविघ्नकरणम् । क्रमेण तद्दृष्टान्तार्था
गाथा यथा—

पडपडिहारसिमज्जाहलिचित्तकुलालमंडयारीणं ।

जह एदेसि भाया तह कम्माणं वियाणाहि ॥

एवंरूपका बन्धकारिण एवंस्वभावाः परमाणवो बध्यन्ते इत्यर्थः ।
तथा भवति । कोसौ ? तद्विधिः । किमाख्यः ? स्थितिः । किमात्मा ? अवि-
च्युतिरप्रच्यवनम् । कस्मात् ? तस्माद् ज्ञानावरणादिलक्षणादात्मनः स्वभा-
वात् । केपाम् ? कर्मणाम् । यथाज्ञागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावत्कालं मा-
धुर्यंस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिर्नथा ज्ञानावरणादीनामर्थानवगमनादिस्वभा-
वादेतावत्कालमप्रच्युतिः स्थितिः । अर्थानवगमनादिकार्यकारित्वेन रूपेणा-
प्रच्युतेनेतावत्कालमेते बध्यन्ते बद्धान्निष्ठंतीत्यर्थः । तथा स्यात् । कोसौ ?
तद्विधिः । किमाख्यः ? अनुभवः । किमात्मा ? रसः स्वगतसामर्थ्यविशेषः ।
केपाम् ? कर्मणाम् । यथाज्ञागोमहिष्यादिक्षीराणा तीव्रमन्दादिभावेन स्व-
कार्यकरणे शक्तिविशेषोनुभवस्तथा कर्मपुत्रलानां स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशे-
पोनुभवः । स्वकार्यकरणसमर्थाः परमाणवो बध्यन्ते इत्यर्थः । प्रकृतिबन्धे
ह्यष्टकर्मयोग्या आस्रवानीतास्ते बध्यन्ते, अनुभागबन्धे तु धीर्यवि-
शेषविशिष्टा इति प्रकृतिबन्धादस्य विशेषः । क्वचिद्धि जीवे शुभपरि-
णामप्रकर्षाच्छुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोनुभवोऽशुभप्रकृतीनां निकृष्टः, अशुभपरि-
णामप्रकर्षेऽशुभप्रकृतीनां प्रकृष्टः शुभप्रकृतीनां निकृष्टो बन्धमायाति । स च
घातिकर्मणां लतादार्वस्थिपापाणशक्तिभेदेनाशुभाघातिकर्मणां निम्नकाञ्ची-
रविपहालाहलरूपेण शुभाघातिकर्मणां च गुडखण्डशर्करामृतरूपेण चतुर्धा
भिद्यते । तथा स्यात् । कोसौ ? तद्विधिः । किमाख्यः ? प्रदेशः । किमात्मा ?
अणुगणना परमाणुपरिच्छेदेनेयत्तावधारणम् । केपाम् ? कर्मणां कर्मभावपरि-
णतपुत्रलस्कन्धानाम् । एतावद् एतावत्परमाणुप्रमाणप्रदेशा ज्ञानावरणा-

दिकर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धा बध्नन्ते इत्यर्थः । कषायादिकारणविचित्रभावाद्बन्धविचित्रभावः । कारणानुरूपं हि कार्यम् । उक्तं च—

स्वभावः प्रकृतिः प्रोक्ता स्थितिः कालावधारणम् ।
अनुभागो विपाकस्तु प्रदेशोऽशविकल्पनम् ॥

किञ्च, यथाज्ञादेर्गृहीतस्थानेकविकारसमर्थवातपित्तश्लेष्मखलरसभावेन परिणामस्तथा कारणवशादागतस्य कर्मण भास्त्रवो नारकत्वादिनानारूपतयात्मनि परिणामः । तथा यथाग्निर्भस्मसः पतदेकरसं भाजनादिसामग्रीविशेषाद्विध्रमसत्त्वेन परिणमते तथा ज्ञानावरणस्याविशिष्टस्याप्यागच्छतः कषायादिसामग्रीतारतम्यान्मत्याद्यावरणरूपेण परिणामः । तथा वेद्यमप्यविशिष्टमागतं कारणविशेषात्सदसद्भेदेन सद्देद्यमसद्देद्यं चाल्पमहत्त्वादिभेदेन व्यतिरिच्यते । एवं शेषाणामपि कर्मणां भेदप्रभेदा बोद्धव्याः । एकं कर्म कर्मसामान्यात् । द्विधा पुण्यपापभेदात् । चतुर्धा प्रकृत्यादिभेदात् । अष्टधा ज्ञानावरणादिभेदात् । एवं संख्येयासंख्येयानन्तविकल्पं कर्म भवति ।

पुण्यपापपदार्थनिर्णयार्थमाह—

पुण्यं यः कर्मात्मा शुभपरिणामैकहेतुको बन्धः ।
सद्देद्यशुभायुर्नामगोत्रभित्ततोऽपरं पापम् ॥ ४० ॥

ग्राणि च शुभायुर्नामगोग्राणि । सद्देहं च शुभायुर्नामगोग्राणि च सद्दे-
हशुभायुर्नामगोग्राणि । तान्येव भिदो भेदा यस्य तत्तथोक्तम् । तत्र
सद्देहं सुखफलं कर्म । शुभमायुस्त्रिधा नारकायुर्वर्जम् । शुभं नाम
सप्तत्रिंशद्देहं—मनुष्यदेवगती पञ्चेन्द्रियजातिः पञ्चशरीराणि त्रीण्यहोपा-
द्धानि समचतुरस्रसंस्थानवज्रपंभनाराचसंहनने द्वे प्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शा
मनुष्यदेवगत्यानुपूर्व्ये अगुरलघुपरघातोच्छ्वासातपोद्घोतप्रशस्तविहायोगत-
यस्रसवादरपर्याप्तप्रत्येकशरीरस्थिरशुभमुभगमुस्वरादेययश.कीर्तयो निर्माणं
तीर्थंकरत्वमुच्चैर्गोत्रं च । इति द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतयः ।

पापं द्रव्यपापमित्यर्थः । यतः पुत्रलस्य कर्तुर्निश्चयकर्मतामापन्नो विशिष्ट-
प्रकृतित्वपरिणामो जीवाशुभपरिणामनिमित्तो द्रव्यपापम् । जीवस्य च कर्तुर्नि-
श्चयकर्मतामापन्नोऽशुभपरिणामो द्रव्यपापस्य निमित्तमात्रत्वेन कारणीभूत-
त्वात्तदास्रवक्षणादूर्ध्वं भावपापं भवति । किं तत् ? पापम् । किंविशिष्टम् ?
अपरमन्यत् । कस्मात् ? ततः पुण्यात् । अशुभपरिणामैकहेतुककर्मात्मबन्ध-
रूपं व्यशीतिज्ञानावरणादिप्रकृतिभेदमित्यर्थः । ज्ञानावरणस्य प्रकृतयः पञ्च ।
दशानावरणस्य नव । मोहनीयस्य पद्भिःशक्तिः सम्यक्त्वसम्यक्स्थिध्यात्ववर्जाः ।
पञ्चान्तरायस्य नरकगतितिर्यग्गती द्वे चतस्रो जातयः पञ्चेन्द्रियजातिवर्जाः
पञ्च संस्थानानि समचतुरस्रवर्जानि पञ्च संहननानि वज्रपंभनाराचवर्जानि
अप्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शा नरकगतितिर्यग्गत्यानुपूर्व्यद्वयमुपघाताप्रशस्तवि-
हायोगतिस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तसाधारणशरीरास्थिराशुभदुर्भगदुःस्वरानादेयाय-
श.कीर्तयश्चेति नामप्रकृतयश्चतुर्दशत् । असद्देहं नरकायुर्नचैर्गोत्रं चेति ।

संवरस्वरूपविकल्पनिर्णयार्थमाह—

स संवरः संत्रियते निरुध्यते कर्मास्रवो येन सुदर्शनादिना ।
गुप्त्यात्मना चात्मगुणेन संवृत्तिस्तद्योग्यतद्भावनिराकृतिः स वा ॥

भवति । कोसौ ? सः संवरो भावसंवरः शुभाशुभपरिणामनिरोधो द्रव्य-
पुण्यपापसंवरस्य हेतुरित्यर्थः । येन किम् ? ५ येन सुदर्शनादिना गुप्त्यादिना

वात्मगुणेन चेतनपरिणामेन । संश्लिष्यते कोथो निरुध्यते । कोसौ ? कर्मास्त-
वः । कर्म ज्ञानावरणाद्यास्तवत्यनेन भावास्तवो मिथ्यादर्शनादिरित्यर्थः ।
सुदर्शनादिः सम्यग्दर्शनज्ञानसंयमादिः गुह्यादिः । उक्तं च—

यदसमिदीगुत्तीओ धम्माणुपिहापरीसहजओ य ।
चारित्तं बहुभेया णायव्वा भावसंवरविसेसा ॥

वा अथवा भवति । कोसौ ? सः संवरो द्रव्यसंवर इत्यर्थः । किमा-
त्मा ? संवृत्तिः कोथस्तद्योग्यतद्भावनिराकृतिः । तस्य कर्मणो योग्या कर्म-
योग्यपुद्गलाः । तेषां तद्भावः कर्मत्वपरिणतिस्तद्योग्यतद्भावः । तस्य निरा-
कृतिर्निराकरणम् ।

निर्जरातत्त्वनिश्चयार्थमाह—

निर्जीर्यते कर्म निरस्यते यया पुंसः प्रदेशस्थितमेकदेशतः ।
सा निर्जरा पर्ययवृत्तिरंशतस्तत्संक्षयो निर्जरणं मताथ सा ४२

भवति । कोसौ ? सा निर्जरा । किलक्षणा ? पर्ययवृत्तिः संक्षेपनिवृत्ति-
रूपा परिणतिर्भावनिर्जरेत्यर्थः । यया किम् ? यया कर्तृभूतया करणभूतया
वा निर्जीर्यते कोथो निरस्यते । किं तत् ? कर्म । किं विशिष्टम् ? प्रदेश-
स्थितम् प्रदेशेष्वशेषवस्थितम् । कस्य ? पुंसो जीवस्य । केन ? एकदेशत
एकदेशेन, न साकल्येन । अथवा सा निर्जरा मता इष्टा । किम् ? निर्जरणं
कोथस्तत्संक्षयो जीवप्रदेशस्थितकर्मविश्लेषः । केन ? अंशत एकदेशेन ।
एषा द्रव्यनिर्जरा । अथ कथं पर्ययवृत्तिः संक्षेपनिवृत्तिरूपा परिणतिरुच्य-
ते ? परिशुद्धो यो बोधः पर्ययस्तत्र वृत्तिरिति व्युत्पत्तेः । यावता क-
र्मवीर्यशातनसमर्थो बहिरज्ञान्तरङ्गतपोभिर्बृंहितः शुद्धोपयोगो भावनिर्ज-
रा । तदनुभावनीरसीभूतानामेकदेशेन संक्षयः समुपात्तकर्मपुद्गलानां च
द्रव्यनिर्जरा ।

द्रव्यनिर्जराभेदनिर्णयार्थमाह—

द्विधाऽकामा सकामा च निर्जरां कर्मणामपि ।

फलानामिव यत्पाकः कालेनोपक्रमेण च ॥ ४३ ॥

भवति । कासा ? निर्जरा प्रत्यासत्तेर्द्रव्यनिर्जरेत्यर्थः । कनिधा ? द्विधा अकामा सकामा चेति । तत्राकामा कालपक्वकर्मनिर्जरणलक्षणा । सैव विपाकजाऽनौपक्रमिकी चोच्यते । सकामा पुनरपक्रमापक्वकर्मनिर्जरणलक्षणा । सैवाविपाकजाऽनौपक्रमिकी चोच्यते । अत्र समर्थनमाह—यद्यस्माद्भवति । कोसौ ? पाकः पचनं फलदानृत्वम् । केपाम् ? कर्मणामपि । केन कालेन, न केवलं कालेन, उपक्रमेण च । केपामिध ? फलानामिव । यथाग्रादि-फलानां पाको विशिष्टरसादिपरिणामः कश्चित्स्नानुरूपकालेन कश्चिच्च पुरय-प्रयुक्तोपायेन तथा ज्ञानावरणादिकर्मणामपि स्वफलसंपादनमित्यर्थः । यत्काले फलदानत्वेन हि यत्कर्मार्जितं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्या भवति सा विपाकजा, यत्कर्मबलादुदयावलीं प्रवेदयानुभूयते भाग्रादिवत् सेतरा । उपक्रमो हि बुद्धिपूर्वक्रययोगस्वपरिणामः । स च सुमुख्यां शुभाशुभपरिणामनिरोधलक्षणसंबन्धेन शुद्धोपयोगेन च युक्तं तपः । इतरजनानां तु स्व-परयोर्बुद्धिपूर्वकः सुप्रदुःखसाधनप्रयोगः । पर्ययवृत्तिरित्यनेन सामान्यतः परिणाममात्रस्याप्याश्रयणात् । तथा चोक्तम्—

अयुद्धिपूर्वापेक्षायामिष्टानिष्टं स्वदैवतः ।

बुद्धिपूर्वव्यपेक्षायामिष्टानिष्टं स्वपौरुषात् ॥

मोक्षतरत्वं लक्षयति—

येन कृत्स्नानि कर्माणि मोक्ष्यन्तेऽस्यन्त आत्मनः ।

रत्नत्रयेण मोक्षोसौ मोक्षणं तत्क्षयः स वा ॥ ४४ ॥

स्यात् । कोसौ ? असौ मोक्षो जीवन्मुक्तिरक्षणो भावमोक्षः । येन किम् ? येन रत्नत्रयेण निश्चयसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्येण । तत्परिणतेनात्म-नेत्यर्थः । मोक्ष्यन्ते कोर्थोऽस्यन्ते अपूर्वाणि परमसंवरद्वारेण निरप्यन्ते पूर्वोपात्तानि च परमनिर्जराद्वारेण भृशं विश्लेष्यन्ते । कानि ? कर्माणि । किंविशिष्टानि ? कृत्स्नानि प्रथमं घातीनि मोहप्रभृतीनि पश्चाच्चाघातीन्या-धुरादीनि । कस्मात् ? आत्मनो जीवात् । वा अथवा स मोक्षः स्यात् । किम् ? मोक्षणं कोर्थस्तक्षयो वेदनीयायुनामगोत्ररूपाणां कर्मपुद्गलानां जीवेन सहात्यन्तविश्लेषः । स एव द्रव्यमोक्षः । उक्तं च—

सम्यग्दर्शनाराधनाप्राधान्येन प्रक्रम्य संपूर्णं रत्नत्रयं कृत्वा प्रक्षीणकर्ममल-
कलङ्काः स्वार्मोपलब्धिलक्षणां सिद्धिमध्यासिताः । एवं सम्यग्ज्ञानादावपि
योज्यम् । किं कुर्वन्तः ? मज्जन्त ष्टममानाः प्रतिक्षणमुत्पादव्ययध्रौव्यैकत्व-
लक्षणां वृत्तिमाक्रामन्तः । क ? स्वमहसि स्वाभाविकनिजतेजसि । किंवि-
शिष्टे ? स्वार्थप्रकाशात्मके । स्व आत्मा अर्थसैकालिकं ज्ञेयं वस्तु । स्वश्चा-
र्थश्च स्वार्थी । तयोः प्रकाशो युगपद्भाविदृग्जसिलक्षण परिणामः । स एवात्मा
स्वरूपं यस्य तस्मिन् । क सति ? मले द्रव्यभावरूपे कर्मणि । किंविशिष्टे ?
प्रक्षीणे नि शेषतः क्षयं गते । किंवत् ? मणिवत् । यथा मणयो जात्यरत्नानि
स्वसंसर्गिणि मले प्रच्युते, स्वपररूपोद्घोतस्वभावे स्वतेजसि मज्जन्ति तथा
मुक्तात्मान इत्यर्थः । पुनः किंविशिष्टाः । नीत्यादि । उपाख्या स्वभावः ।
उपाख्याया निष्कान्तो निरपाख्यो नि स्वभावः । तथा मोघा निष्फला
चिचेतना यत्रासौ मोघचित् । तथाऽविद्यमाना चिद्यत्रासावचित् । निरु-
पाख्यश्च मोघचिच्चाचिच्च निरपाख्यमोघचिदचितः । ते च ते मोक्षाश्च
मुक्तयो वा निरपाख्यमोघचिदचिन्मोक्षाः । तानर्थयन्ते वाञ्छन्ति अभ्यु-
पगच्छन्ति ये ते तदर्थिनः । तत्र निरपाख्यमोक्षार्थिनः 'प्रदीपनिर्वाणकल्प-
मात्मनो निर्वाणमिति' निःस्वभावमोक्षवादिनो बौद्धा । मोघचिन्मोक्षा-
र्थिनः 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराशुखम्' इति
निष्कलचैतन्यरूपमोक्षवादिनः सांख्याः । अचिन्मोक्षार्थिनो बुद्ध्यादिनवारम-
विज्ञेयगुणोच्छेदलक्षणनिश्चैतन्यमोक्षवादिनो वैशेषिकाः । तेषां तीर्थान्यागमा-
न् क्षिपन्ति निराकुर्वन्ति, जीवन्मुक्त्यवस्थायां तद्विलक्षणमोक्षव्यवस्थापक-
त्वात् परममुक्त्यवस्थायां च तत्प्रतिष्ठितत्वात्, यत एवम् । पुनरपि किं-
विशिष्टाः ? श्रिता अध्यामिताः । किं तत् ? अमृतं मोक्षम् । किं-
विशिष्टम् ? अनन्तं पुनर्भवामात्राक्षिरवधि । किंविशिष्टमपि ? साधपि

१ जीवन्मुक्त्यवस्थायामुपदिशन्तस्तरवानि केवलज्ञानिनो मोक्षस्वरूप तथा नोपा-
दिशन् यथा बौद्धादय उपादिशन् । किन्तु तद्विलक्षणरूपेणोपादिशन् । स चोपदेशो
युक्तिभिः समर्थितश्च । अतो बौद्धादिकल्पित मोक्षस्वरूप निराकुर्वाणस्ते इति
हेतुपूर्विका निराकरणप्रतिज्ञा । २ यथा च जीवन्मुक्ती मुक्तिसवरूप व्यवस्थाप्य
दक्षित तत्रैव ते तिष्ठन्ति परममुक्तीं सत्याम् । श्लयमपि हेतुस्तद्विरासे ।

“आत्यन्तिकः स्वहेतोयों विश्लेषो जीवकर्मणोः ।
स मोक्षः फलमेतस्य ज्ञानाद्याः क्षायिका गुणाः ॥”
तथा, “बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः”
इत्यादि ।

तथा चोक्तं द्रव्यसंग्रहेपि—

“सर्वस्व कम्मणो जो खयहेदू अप्पणो हु परिणामो ।
णेयो स भावमोक्खो दव्वविमोक्खो य कम्मपुधमावो ॥”

तत्त्वार्थवार्तिके तु—

ततो मोहक्षयोपेतः पुमानुद्भूतकेवलः ।
विशिष्टकरणः साक्षादशरीरत्वहेतुना ॥
रत्नत्रितयरूपेणायोगिकेवलिनोन्तिमे ।
क्षणे विवर्तते हेतदवाध्यं निश्चयाघ्नयात् ॥
व्यवहारनयाधित्या त्वेतत्प्रागेव कारणम् ।
मोक्षस्येति विवादेन पर्याप्तं न्यायदर्शिनः ॥

मुक्तात्मस्वरूपं प्ररूपयति—

प्रक्षीणे मणिवन्मले स्वमहसि स्वार्थप्रकाशात्मके,
मज्जन्तो निरुपाख्यमोघचिदचिन्मोक्षार्थितीर्थक्षिपः ।
कृत्वानाद्यपि जन्म सान्तममृतं साद्यप्यनन्तं श्रिताः,
सद्दृग्धीनयवृत्तसंयमतपःसिद्धाः सदानन्दिनः ॥४५॥

भवन्ति । के ? मुक्तात्मानः । किंविशिष्टाः ? सद्दृगित्यादि । दृग्दर्शनं,
धीर्ज्ञानं, ज्ञपः स्वार्थैकदेशव्यवसायो, वृत्तं चारित्र्यं, संयमतपसी प्रसिद्धे ।
दृग् च धीश्च नयश्च वृत्तं च संयमश्च तपश्च दृग्धीनयवृत्तसंयमतपसि ।
सम्मित समीचीनानि दृगादीनि पदं सद्दृगादीनि । तैः सिद्धाः साधितारम-
स्वभावाः । आरम्भावस्थापेक्षया सम्यक्त्वादिभिः सिद्धा इत्यर्थः । केचिद्वि-

सम्यग्दर्शनाराधनाप्राधान्येन प्रश्रम्य संपूर्णं रत्नत्रयं कृत्वा प्रक्षीणकर्ममल-
कलङ्काः स्वाम्बोपलब्धिलक्षणां सिद्धिमध्यासिताः । एवं सम्यग्ज्ञानादावपि
योज्यम् । किं कुर्वन्तः ? मज्जन्त. झुवमानाः प्रतिक्षणमुत्पादव्ययधौब्यैकत्व-
लक्षणां वृत्तिमाक्रामन्तः । क ? स्वमहसि स्वभाविकनिजतेजसि । किंवि-
शिष्टे ? स्वार्थप्रकाशात्मके । स्व आत्मा अर्थसैकालिकं ज्ञेयं वस्तु । स्वश्चा-
र्थश्च स्वार्थः । तयोः प्रकाशो युगपद्भाविदृग्ज्ञसिलक्षण परिणामः । स एवात्मा
स्वरूपं यस्य तस्मिन् । क सति ? मले द्रव्यभावरूपे कर्मणि । किंविशिष्टे ?
प्रक्षीणे निःशेषतः क्षयं गते । किंवत् ? मणिवत् । यथा मणयो जात्यरत्नानि
स्वसंसर्गिणि मले प्रच्युते, स्वपररूपोद्घोतस्वभावे स्वतेजसि मज्जन्ति तथा
मुक्तात्मान इत्यर्थः । पुनः किंविशिष्टाः । नीत्यादि । उपाख्या स्वभावः ।
उपाख्याया निष्क्रान्तो निरुपाख्यो नि स्वभावः । तथा मोघा निष्फला
चिञ्चेतना यत्रासौ मोघचित् । तथाऽविद्यमाना चिद्यत्रासावचित् । निरु-
पाख्यश्च मोघचिञ्चाचिद्य निरुपाख्यमोघचिदचितः । ते च ते मोक्षाश्च
मुक्तयो वा निरुपाख्यमोघचिदचिन्मोक्षाः । तानर्थयन्ते वान्छन्ति अभ्यु-
पगच्छन्ति ये ते तदर्थिनः । तत्र निरुपाख्यमोक्षार्थिनः 'प्रदीपनिर्वाणकल्प-
मात्मनो निर्वाणमिति' नि स्वभावमोक्षवादिनो बौद्धाः । मोघचिन्मोक्षा-
र्थिनः 'चेतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराशुल्बम्' इति
निष्फलचेतन्यरूपमोक्षवादिन. सांख्याः । अचिन्मोक्षार्थिनो बुद्ध्यादिनवात्म-
विशेषगुणोच्छेदलक्षणनिश्चेतन्यमोक्षवादिनो वैशेषिकाः । तेषां तीर्थान्यागमा-
न् क्षिपन्ति निराकुर्वन्ति, जीवन्मुक्त्यवस्थायां तद्विलक्षणमोक्षव्यवस्थापक-
त्वात् परममुक्त्यवस्थायां च तत्प्रतिष्ठितत्वात्, यत एवम् । पुनरपि किं-
विशिष्टाः ? श्रिता अध्यासिताः । किं तत् ? अमृतं मोक्षम् । किं-
विशिष्टम् ? अनन्तं पुनर्भवाभावाक्षिरवधि । किंविशिष्टमपि ? साद्यपि

१ जीवन्मुक्त्यवस्थायामुपदिशन्तस्त्वानि केवलज्ञानिनो मोक्षस्वरूप तथा नोपा-
दिशन् यथा बौद्धादय उपादिशन् । किन्तु तद्विलक्षणरूपेणोपादिशन् । स चोपदेशो
शुक्तिभिः समर्थितश्च । अतो बौद्धादिवत्पिन मोक्षम्वरूप निराकुर्वाणास्ते इति
हेतुपूर्विका निराकरणप्रविश । २ यथा च जीवन्मुक्तौ मुक्तिस्वरूप व्यवस्थाप्य
दर्शित तत्रैव ते तिष्ठन्ति परममुक्तौ सत्याम् । इत्ययमपि हेतुस्रक्षिरासे ।

पर्यायरूपतया भादिमदपि । किं कृत्वा ? कृत्वा । किं तत् ? जन्म संसारम् । किंविशिष्टम् ? सान्तं सविनाशम् । किंविशिष्टमपि ? अनाद्यपि संतानरूपतया भादिरहितमपि । पुनः किंविशिष्टाः ? सदान्दिनः नित्यानन्दभाजः । अथवा सदा सर्वदा नन्दितुमनन्तज्ञानादिसमृद्धीभक्तिं शीलमेपां त एवम् । इति समासतो जीवादिनवपदार्थव्यवस्था । व्यासतस्तु परमागमार्णवावगाहनादधिगन्तव्या ।

एवंविधतरवार्यध्वानलक्षणस्य सम्यक्त्वस्य सामग्रीविशेषं श्लोकद्वयेनाह—

दृष्टिमतसप्तकस्यान्तर्हेतावुपशमे क्षये ।

क्षयोपशम आहोस्विद्भव्यः कालादिलब्धिभाक् ॥ ४६ ॥

पूर्णः संज्ञी निसर्गेण गृह्णात्यधिगमेन वा ।

व्यज्ञानशुद्धिर्दं तच्चथद्धानात्म सुदर्शनम् ॥ ४७ ॥ युगम् ।

गृह्णाति स्वीकरोति । कोसौ ? भव्यः सिद्धेर्योग्यो जीवः । किं तत् ? सुदर्शनम् । किंविशिष्टम् ? तत्रध्वानात्म तत्त्वानां जीवादीनां ध्वानं तथेति प्रतिपत्तिरात्मा स्वरूपं यस्य, तद्दर्शनमोहरहितमात्मस्वरूपं, न पुनारचिष्टस्याः क्षीणमोहेष्वभावात् । तथा च सम्पत्त्वाभावेन ज्ञानधारिणाभावात्तं भां भुक्तयभावः स्यात् । यत्तु तत्त्वरचिमिति प्रागुक्तं तदुपचारात् । पुनः किंविशिष्टम् ? व्यज्ञानशुद्धिर्दम् । प्रयाणामज्ञानानां निर्व्यामनिश्रुतायर्धीनां शुद्धिं यथाधेमाहित्वहेतुं नैर्मल्यं दत्ते यत्तदेवम् । केन ? निसर्गेणाधिगमेन वा । क्व सति ? अन्तर्हेतौ अन्तरङ्गकारणे । किंविशिष्टे ? उपशमे क्षये आहोस्विद्भव्यः क्षयोपशमे । कस्य ? दृष्टिमतसप्तकस्य । दृष्टिगानां सप्तकं तस्य । किंविशिष्टो भव्यः ? कालादिलब्धिभाक् काल आदिर्येषां वेदनाभिभवादीनां ते कालादयस्तेषाम् लब्धिः सम्यक्त्वादाने योग्यता । तां भजन् । पुनः किंविशिष्टः ? पूर्णः आहारशरीरेन्द्रियप्राणापानभाषाम्मोलक्षणपदपूर्वास्तिपुन । पुनरपि किंविशिष्टः ? संज्ञी शिक्षालापोवदेताप्रादी । उक्तं च—

चद्रुगदिभव्यो सण्णी पञ्जतो सुद्धगो य सागारो ।
जागारो सहेस्सो सलद्धिगो सम्ममुवगमइ ॥

दृष्टिमानि । दृष्टिं सम्यक्त्वं भ्रन्ति इति दृष्टिमानि मिथ्यात्वसम्यगिमध्यात्व-
सम्यक्त्वानन्तानुबन्धिप्रोधमानमायालोभारयानि कर्माणि । उपशमः स्वफल-
दानसामर्थ्यानुद्भवः । क्षय आत्यन्तिकी निवृत्तिः । क्षयोपशमः—सर्वथात्म-
गुणप्रच्छादिकाः कर्मशक्तयः सर्वधातिस्पर्द्धकान्युच्यन्ते । विवक्षितैकदेशेना-
त्मगुणप्रच्छादिकाश्च देशधातिस्पर्द्धकानि । सर्वधातिस्पर्द्धकानामुदयाभाव एव
क्षयस्योपामेवास्ति त्वमुपशम उच्यते । क्षयेण सहित उपशमस्तेपामेव देशधा-
तिस्पर्द्धकानामुदयश्च । इति समुदायेन क्षयोपशमो भण्यते । कालादिलब्धयो
यथा—भव्यः कर्मापिष्टोऽद्भुत्पुद्गलपरिवर्तपरिमाणे कालेऽवशिष्टे प्रथमसम्य-
क्त्वयोग्यो भवति । इति काललब्धिः । भादिशब्देन चेदनाभिभवजाति-
स्वरणजिनेन्द्राचां दर्शनादयो गृह्यन्ते । पद्यानि—

धर्मश्रुतिजातिस्मृतिसुरर्द्धिजिनमहिमदर्शनं मयताम् ।
वाह्यं प्रथमदृशोङ्गं विना सुरर्द्धीक्षयानतादिभुवाम् ॥
त्रैवेयकिणां पूर्वं द्वे सजिनाचैक्षणे नरतिरश्चाम् ।
सरुगभिभवे त्रिषु प्राक् श्वभ्रेष्वन्येषु स द्वितीयोसौ ॥
क्षायोपशमिकीं लब्धिं शौद्धीं दैशानिकीं भवी ।
प्रायोगिकीं समासाद्य कुरुते करणत्रयम् ॥

प्रागुपात्तकर्मपटलानुभागस्पर्द्धकानां शुद्धियोगेन प्रतिसमयानन्तगुणही-
नानामुदीरणा क्षायोपशमिकी लब्धिः १ । श्लोकः—

वर्गः शक्तिसमूहोणोरणूनां वर्गणोदिता ।
वर्गणानां समूहस्तु स्पर्द्धकं स्पर्द्धकापहैः ॥

क्षयोपशमत्रिशिष्टोदीर्णानुभागस्पर्द्धकप्रभवः परिणामः सातादिकर्मबन्ध-
निमित्तं सावद्यकर्मबन्धविरुद्धः शौद्धी लब्धिः । २ । यथायंतावोपदेशत-
दुपदेशकाचार्याद्युपलब्धिपरिदृष्टार्थग्रहणधारणविचारणशक्तिर्वा दैशानिकी ल-
ब्धिः । ३ । अन्तःकोटीकोटीसागरोपमस्थितिकेषु कर्मसु बन्धमापद्यमाने-
षु विशुद्धपरिणामयोगेन साकर्मसु संख्येयसागरोपमसद्वस्रोत्तापामन्तःको-

टीकोटीसागरोपमस्थितौ स्थापितेष्वाम्बसम्पक्त्वयोग्यता भवति इति प्रायो-
गिकी लब्धि । ४ । श्लोकः—

अथप्रवृत्तकापूर्वानिवृत्तिकरणत्रयम् ।

विधाय क्रमतो भव्यः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते ॥

भव्योऽनादिमिध्यादृष्टि पार्द्विंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मकः सादिमिध्यादृष्टिवां
पार्द्विंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मकः सप्तविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वाष्टाविंश-
तिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा प्रथमसम्यक्त्वमादानुकामः शुभपरिणामा-
भिमुखोऽन्तर्मुहूर्तमनन्तगुणवृद्ध्या वर्धमानविशुद्धिश्रुतुर्पुं मनोयोगेष्वन्यत-
मेन मनोयोगेन चतुर्पुं वाग्योगेष्वन्यतमेन वाग्योगेनौदारिकवैक्यिकका-
ययोगयोरन्यतरेण काययोगेन त्रिपु वेदेष्वन्यतमेन वेदेनालीढो निरस-
संक्षेशो हीयमानान्यतमकपायः साकारोपयोगो वर्धमानशुभपरिणाम-
योगेन सर्वप्रवृत्तीनां स्थितिं ह्रासयन्नशुभप्रवृत्तीनामनुभागवन्धमपसारयन्
शुभप्रवृत्तीनां वर्धयन्नीणि करणानि अत्येकमन्तर्मुहूर्तकालानि कर्तुमुप-
क्रमते । तत्रान्तःकोटीकोटीस्थितिकानि कर्माणि कृत्वा अधःप्रवृत्तकरण-
मपूर्वकरणमनिवृत्तिकरणं च क्रमेण प्रविशति । तत्र सर्वकरणानां प्रथ-
मसमये स्वरूपशुद्धिः । ततः प्रतिसमयमन्तर्मुहूर्तसमाप्तेरनन्तगुणा द्र-
ष्टव्या । सर्वाणि करणान्यन्वर्थानि । अधःप्राप्त प्रवृत्ताः कदाचिद्दीदृशाः
करणाः परिणामा यत्र तदधःप्रवृत्तकरणम् । अधःस्थैरपरिभ्याः स-
मानाः प्रवृत्ताः करणा यत्र तदधःप्रवृत्तकरणमिति धान्वर्थसंज्ञा । अ-
पूर्वाः समये समयेऽन्ये शुद्धतराः करणा यत्र तदपूर्वकरणम् । एकसमय-
स्थानामनिवृत्तयोऽभिप्रायः करणा यत्र तदनिवृत्तिकरणम् । सर्वेषु करणेषु
नानाजीवानामसंख्येयलोकप्रमाणाः परिणामा द्रष्टव्याः । तत्रायप्रवृत्त-
करणे स्थितिरण्डनानुभागरण्डनगुणध्रेजिसंक्रमा न सन्ति । परमनन्तगुण-
वृद्ध्या विशुद्धयाऽशुभप्रवृत्तीरनन्तगुणानुभागहीना यन्नाति शुभप्रवृत्तीरन-
न्तगुणरसवृद्धाः, स्थितिमपि पक्ष्योपमासंख्येयभागहीनां करोति । अपूर्वक-
रणानिवृत्तिकरणयोः स्थितिरण्डनादयः सन्ति । क्रमेणशुभप्रवृत्तीनामनुभा-
गोऽनन्तगुणहास्या शुभप्रवृत्तीनां धानन्तगुणवृद्ध्या वर्तते । तत्रानिवृत्तिक-
रणस्यासंख्येयेषु भागेषु गतेष्वन्तरकरणमारभते येन दन्तानमोहनीयं निहत्य

चरमसमये त्रिधा करोति शुद्धाशुद्धमिश्रमेदेन सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं सम्य-
द्विध्यात्वं चेति । श्लोकः—

प्रशमय्य ततो भव्यः सहानन्तानुयन्धिभिः ।
ता मोहप्रकृतीस्त्रिधो याति सम्यक्त्वमादिमम् ॥
संवैगप्रशमास्तिस्त्रयदयादिव्यकलक्षणम् ।
तत्सर्वदुःखविध्वंसि स्वक्तशङ्कादिदूषणम् ॥

उक्तं च—

क्षीणप्रशान्तमिश्रासु मोहप्रकृतिषु क्रमात् ।
पश्चाद् द्रव्यादिसामग्र्या पुंसां सदृशनं त्रिधा ॥

को निसर्गाधिगमावित्याह—

विना परोपदेशेन सम्यक्त्वग्रहणक्षणे ।
तत्त्वबोधो निसर्गः स्यात्तत्कृतोधिगमश्च सः ॥ ४८ ॥

स्यात् । कोसौ ? निसर्गः । को निसर्गः ? तत्त्वबोधः । क ? सम्यक्त्वग्रहण-
क्षणे । कथम् ? विना । केन ? परोपदेशेन गुर्वादिर्वचनविशेषमन्तरेणैव ।
तथाधिगमः स्यात् । कोसौ ? स तत्त्वबोधः । किंविशिष्टः ? तत्कृतत्वेन
परोपदेशेन जनितः ।

एतदेव समर्थयते—

केनापि हेतुना मोहवैधुर्यात्कोपि रोचते ।
तत्त्वं हि चर्चानायस्तः कोपि च क्षोदखिन्नधीः ॥४९॥

हि यस्माद्रोचते श्रद्धते । कोसौ ? कोपि कश्चिन्नव्यः । किं तत् ? तत्त्वं
परापरवस्तुयायात्म्यम् । किंविशिष्टः सन् ? चर्चानायस्तः । चर्चया क्षोदेना-
नायस्त आपासमप्राप्तः । कस्मात् ? मोहवैधुर्यात् । मोहयन्ति दर्शनं प्रति-
बन्धन्तीनि मोहा मिथ्यात्वादिसप्तप्रकृतयः । तेषां वैधुर्यमुपशमः क्षयः
क्षयोपशमो वा मोहवैधुर्यं तस्मात् । केन ? हेतुना निमित्तेन । किंविशिष्टेन ?
केनापि वेदनाभिभवादीनामन्यतमेन जनितात् । कोपि च कश्चित् क्षोद-

खिन्नधीर्विचाराकृष्टमनाः सन् मोहवैश्रुयात्तत्र रोचते इति सवन्धः ।
उक्तं च—

निसर्गोधिगमो वापि तदासौ कारणद्वयम् ।
सम्यक्त्वभाक् पुमान्यस्मादल्पानल्पप्रयासतः ॥

किंच—

यथा शूद्रस्य वेदार्थं शास्त्रान्तरसमीक्षणात् ।
स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं तत्त्वार्थं कस्यचित्तथा ॥

इदानीं सम्यक्त्वभेदानाह—

तत्सरागं विरागं च द्विधौपशमिकं तथा ।
क्षायिकं वेदकं त्रेधा दशधाज्ञादिभेदतः ॥ ५० ॥

तत्सुदर्शनं भवति । कतिधा ? द्विधा । फलम् ? सराग विराग च ।
तथा तत्रेधा भवत्यौपशमिकं क्षायिकं वेदकं चेति । तथा तद्दशधा भव-
त्याज्ञादिभेदतः । आज्ञादिभिर्भेदमाधित्य ।

सरागेतरसम्यक्त्वयोरधिकरणलक्षणोपलक्षणार्थमाह—

ज्ञे सरागे सरागं स्याच्छ्रमादिव्यक्तिलक्षणम् ।
विरागे दर्शनं त्वात्मशुद्धिमात्रं विरागकम् ॥ ५१ ॥

दर्शनं सरागं स्यात् । क ? ज्ञे तत्रज्ञे पुंसि । किंविशिष्टे ? सरागे असं-
यतसम्यग्दृष्ट्यादौ । किंविशिष्टम् । शमादिव्यक्तिलक्षणं शमादीनां प्रशम-
सयेगानुसम्पान्निभ्यानां व्यकिरपलब्धिः सैव लक्षणं ज्ञापकं यस्य तत्तथो-
क्तम् । विरागे तूपशान्तकशायादिगुणस्थानद्वर्तिनि दर्शनं स्यात् । किंविशिष्टम् ?
विरागकं शीतरागम् । पुं । किंविशिष्टम् ? आत्मशुद्धिमात्रम् । आत्मनो
जीवस्य शुद्धिरंगमोहस्योपशमेन क्षयेण वा जनितप्रसादः । सैव तत्रात्र,
न प्रशमादिषु लक्षणम् । तत्र हि चार्त्त्रिमोहस्य सहकारिणोऽपरायाश्च प्रशमा-
द्यभिव्यक्तिः स्यात् । केवलं स्वसवेदनेनैव तद्वेद्येत ।

प्रशमादीनां लक्षणमाह—

प्रशमो रागादीनां विगमोऽनन्तानुरन्धिनां संवेगः ।
भवभयमनुकम्पाखिलसत्त्वच्युपास्तियमखिलवच्यमतिः ॥५२॥

भवति । कोसौ ? प्रशमः । किम् ? विगमोऽनुद्रेकः । केपाम् ? रगादीनां क्रोधादीनाम् । साहचर्यान्मिथ्यात्वसम्यग्द्विध्यात्वयोश्च । किंविदिष्टानाम् ? अनन्तानुबन्धिनाम् । अनन्तं संसारमनुबध्नन्ति वीजाङ्कुरन्यायेन प्रवर्तयन्ति तच्छीलाः । तथा भवति । कोसौ ? संवेगः । किम् ? भवभयं संसारभीरता । तथा भवन्ति । कासौ ? अनुकम्पा । किम् ? अखिलसत्प्रकृपा । अखिलेषु त्रसस्यावरेषु नरकादिगतिषु सीदसु जीयेषु कृपा दया । तथा भवन्ति । किम् ? आस्तिक्वम् । किम् ? अखिलतत्त्वमनिः । हेयस्य परद्रव्यादेर्हेयत्वेनोपादेयस्य च स्वशुद्धात्मस्वरूपस्योपादेयत्वेन प्रतिपत्तिः । अखिलानां स्वपरद्रव्याणां तत्त्वेन हेयोपादेयत्वेन मनिः प्रतिपत्तिरिति विग्रहः ।

स्वपरगतसम्यक्त्वसद्भावनिर्णयः केन स्यादित्याह—

तैः स्वसंविदितैः सूक्ष्मलोभान्ताः स्वां दृशं विदुः ।

प्रमत्तान्तान्यगां तज्जवाक्चेष्टानुमितैः पुनः ॥ ५३ ॥

विदुः जानन्ति । के ? सूक्ष्मलोभान्ताः । सूक्ष्मो लोभः साम्परायो यस्यासौ सूक्ष्मलोभो दशमगुणस्वानवर्ती जीवोऽन्ते येषामसंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनां ते सूक्ष्मलोभान्ता असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिसूक्ष्मसांपरायपर्यन्तान्ताः सप्त । कां विदुः ? दृशं सम्यक्त्वम् । किंविदिष्टाम् ? स्वामात्मीयाम् । कैः ? तैः स्वगतसम्यक्त्वजनैः प्रशमादिभिश्चतुर्भिर्लिङ्गैः । किंविदिष्टैः ? स्वसंविदितैः स्वेनारमना सम्यग्निर्णीतैः । प्रमत्तान्तान्यगां पुनर्दृशं विदुः । सूक्ष्मलोभान्ता यथास्व व्यवहारिणः । कैः ? तैः । किंविदिष्टैः ? तज्जवाक्चेष्टानुमितैः । प्रमत्तः प्रमादशबलचारित्रोऽन्ते येषां ते प्रमत्तान्ताः । ते च तेऽन्ये प्रमातुरात्मनो भिन्नाः प्रमत्तान्तान्ये । तान् गच्छतीति तद्वा । तामसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्तसयताएवपरजीववर्तिनीम् । तेभ्यः स्वगतसम्यक्त्वजन्यप्रशमादिभ्यो जाते तज्जे । वाक्चेष्टा च वाक्चेष्टे वच.कायव्यापारौ । तज्जे च ते वाक्चेष्टे च तज्जवाक्चेष्टे । ताभ्यामनुमिताः परगताः प्रशमादयस्तज्जवाक्चेष्टानुमितान्ताः । अथमर्थः, सम्यक्त्वनिमित्तकान् प्रशमादीन् स्वस्व स्वसंवेदनेन निश्चित्य तद्विनाभाविन्यौ च वाक्चेष्टे यथास्वं निर्णाय तथाविधे च परस्व वाक्चेष्टे

दृष्ट्वा ताभ्यां तद्वेतून प्रशमादीन्निश्चित्य तैः परस्य सम्यक्त्वमनुमिनुयात् ।

औपशमिकस्यान्तरङ्गहेतुमाह—

शमान्मिध्यात्वसम्यक्त्वमिश्रानन्तानुबन्धिनाम् ।

शुद्धेभसीव पङ्क्तस्य पुंस्यौपशमिकं भवेत् ॥ ५४ ॥

भवेत् । किं तत् ? औपशमिकं सम्यक्त्वम् । क ? पुंसि जीवे । किं-
विशिष्टे ? शुद्धे । कस्मात् ? शमादुपशमात् । केयाम् ? मिध्यात्वसम्यक्त्व-
मिधानन्तानुबन्धिनाम् । कस्मिन्निव ? शुद्धे कतकफलप्रक्षेपसंपादितात्प-
ङ्क्तस्य शमादम्भसि स्फटिकभाजनस्थे—जले यथा । यदुदयात्सर्वशोक्तमार्ग-
श्रद्धानपराङ्मुखो मिध्यादृष्टिर्भवति तन्मिध्यात्वम् । मिध्यात्वमेव शुभपरि-
णामनिरुद्धस्वरसमौदासीन्यस्थितं श्रद्धानाप्रतिबन्धकं सम्यक्त्वं परं, यदुदया-
त्सर्वशोक्तसम्यग्दृष्टिर्जीव उच्यते । मिध्यात्वकर्मादंशुद्धस्वरसं मिधं सम्यगिम-
ध्यात्वमुच्यते । प्रक्षालनविशेषाक्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्भवत् । यदुदया-
दात्मनोद्धंशुद्धमदनकोद्भवौदनोपयोगापादितमिश्रपरिणामवदुभयात्मको भ-
वति परिणामः । मिध्यात्वं च सम्यक्त्वं च मिधं चानन्तानुबन्धिनश्च त्रौ-
धादयश्चत्वार इति विग्रहः । उपशमः प्रयोजनमस्येत्यौपशमिकम् ।

क्षायिकस्यान्तरङ्गहेतुमाह—

तत्कर्मसप्तके क्षिप्ते पङ्क्तवत्स्फटिकेभ्युवत् ।

शुद्धेऽतिशुद्धं क्षेत्रज्ञे भाति क्षायिकमक्षयम् ॥ ५५ ॥

भाति । किं तत् ? क्षायिकं सम्यक्त्वम् । किं विशिष्टम् ? अक्षयमविना-
शि । पुनः किंविशिष्टम् ? अतिशुद्धं=त्यक्तशक्तादिदूषणरथेन शुद्धादौपश-
मिकादतिशयेन शुद्धं, प्रक्षीणप्रतियन्धकत्वात् । अत एव भाति नित्यं दी-
प्यते, कदाचिकेनापि क्षोभयितुमशक्यात्वात् । तदुक्तम्—

रूपैर्भयंकरैर्याप्यैर्हेतुदृष्टान्तदर्शिभिः ।

जातु क्षायिकसम्यक्त्वो न क्षुभ्यति विनिश्चलः ॥

क तद्भाति ? क्षेत्रज्ञे भात्मनि । किंविशिष्टे ? शुद्धे । अतीत्यग्रापि योग्य-
म् । अत्यन्तनिर्मले इत्यर्थः । क सति ? तत्कर्मसप्तके । तेषां मिध्यात्वा-
दीनां कर्मणां सप्तके । किंविशिष्टे ? क्षिप्ते सामग्रीविशेषेण विक्षेपिते । किं-

वत्? पङ्कवत् । कर्दमे यथा । किंवद्भानि? भग्नुवत् । यथा पङ्के क्षिते शुद्धे स्फटिके स्फटिकभाजनेऽतिशुद्धं जलं भातीययं ।

वेदकस्थान्तरङ्गहेतुमाह—

पाकादेशसम्यक्त्वप्रकृतेरुदयक्षये ।

शमे च वेदकं पण्णामगाढं मलिनं चलम् ॥ ५६ ॥

भवति— । किं तत्? वेदकं क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् । किंविशिष्टम्? अगाढं मलिनं चलं च । कस्मात्? पाकाद्बुद्ध्यात् । कस्याः? देशसम्यक्त्वप्रकृतेः । सम्यक्त्वमेव प्रकृतिः सम्यक्त्वप्रकृतिः । देशं सम्यग्दर्शानांशं हन्तीति देशाग्नी । सा चाग्नी सम्यक्त्वप्रकृतिश्च देशसम्यक्त्वप्रकृतिस्रस्याः । न केवलं तत्पाकात्, उदयक्षये शमे च सति । केषाम्? पण्णां मिष्यात्वादीनामुदयप्राप्तानामुदयस्य निवृत्तौ । तेषामेवानुदयप्राप्तानामुपशमे च सद्बवस्थालक्षणे ।

वेदकस्थागाढत्वं दृष्टान्तेनाचष्टे—

वृद्धयष्टिरिवात्यक्तस्थाना करतले स्थिता ।

स्थान एव स्थितं कम्पमगाढं वेदकं यथा ॥ ५७ ॥

वेदकमगाढं भण्यते । किंविशिष्टम्? स्थान एव देवादी स्वविषये एव स्थितमवष्टब्धं सत् कम्पं कम्पनशीलम् । केव? वृद्धयष्टिरिव । किंविशिष्टा? अत्यक्तस्थाना । किंविशिष्टा सती? करतले हस्ततले स्थिता । यथेत्युदाहरणप्रदर्शने ।

तद्गाढतोलेत्तमाह—

स्वकारितेर्हचैत्यादौ देवोयं मेऽन्यकारिते ।

अन्यस्यासाधिति भ्राम्यन्मोहाच्छाद्दोपि चेष्टते ॥५८॥

चेष्टते प्रवृत्तिनिवृत्ती करोति । कोसौ? श्राद्धोपि श्रद्धावान् सद्दृष्टिः । किंपुनर्मिष्यादष्टिरित्यपिशब्दार्थः । कस्मात्? मोहात् सम्यक्त्वप्रकृतिविपाकात् । किं कुर्वन्? भ्राम्यन् भ्रान्ति संशयंगच्छन् । कथमिति । वतंते । कोसौ? अयं देवः । कस्य? मे मम । केवं प्रवतंते? अर्हचैत्यादौ

जिनप्रतिमातद्गृहादौ सम्यक्त्वक्रियासाधने । किंविशिष्टे ? स्वकारिते
आत्मना निर्मापिते । तथा वर्तते । कोसौ ? असौ देवः । कस्य ? अ-
न्यस्य । कैवं प्रवर्तते ? अहञ्चैत्यादौ । किंविशिष्टे ? अन्यकारिते ।

तन्मालिन्यमाचष्टे—

तदप्यलब्धमाहात्म्यं पाकात्सम्यक्त्वकर्मणः ।

मलिनं मलसङ्गेन शुद्धं स्वर्णमिवोद्भवेत् ॥ ५९ ॥

उद्भवेत् । आत्मानं लभेत कदाचित् । किं तत् ? तद् वेदकम् । कथं-
भूतं सत् ? मलिनं । किंविशिष्टम् ? अलब्धमाहात्म्यमप्राप्तकर्मक्षपणा-
तिशयम् । केन ? मलसङ्गेन । शङ्कादिदोषसंसर्गेण । कस्मान् ? पाकात्
शुभपरिणाममान्धे सस्युदयात् । कस्य ? सम्यक्त्वकर्मणः । किंविशिष्टं
सत् ? शुद्धं प्राग् निर्मलमपि जातमपि शब्दस्यात्र योजनं । किमिव ? स्व-
र्णमिव यथा काञ्चनं पूर्वं स्वहेतोः शुद्धमप्युत्पन्नं सद्गजतादिमलसंसर्गेणा-
लब्धमाहात्म्यं स्यात् तथा प्रकृतमपि ।

तच्चलत्वं विवृणोति—

लसत्कल्लोलमालासु जलभेकमिव स्थितम् ।

नानात्मीयविशेषेषु चलतीति चलं यथा ॥ ६० ॥

वेदकं चलमुच्यते । कुतः ? इति हेतोः यतश्चलति । केषु ? नाना-
त्मीयविशेषेषु नानाप्रकारस्वविषयदेवादिभेदेषु । किमिव ? एकं जल-
मिव । किंविशिष्टम् ? स्थितम् । कामु ? लसत्कल्लोलमालासु । लसन्तीषु
तरङ्गपङ्क्तिषु । यथेत्यनेनोत्तरं दर्शयति ।

तदुत्तरमाह—

समेप्यनन्तशक्तित्वे सर्वेषामर्हतामयम् ।

देवोसै प्रभुरेपोसा इत्यास्या सुदृशामपि ॥ ६१ ॥

भवति । कासौ ? आस्था प्रतिपत्तिदात्र्यम् । केषाम् ? सुदृशामपि
सम्पत्तीनामपि । कथं ? इति एवं भवति । कोसौ ? अयं पार्श्वनाया-
दिर्देवः । किंविशिष्टः ? प्रभुः समयः । कस्य ? असौ स्वसर्गनिवारणा-

दिकर्मणे । एष च शान्तिनाथादिर्देवो भवति । किंविशिष्टः ? प्रभुः ।
कस्यै ? अस्यै शान्तिकादिकर्मणे । क सति ? अनन्तशक्तित्वे । किंवि-
शिष्टे ? समेपि समानेपि । केयाम् ? सर्वेषामर्हतां तीर्थकराणाम् । अ-
नन्ता. शक्तयो येषां तेऽनन्तशक्तयस्तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् । किं च—

कियन्तमपि यत्कालं स्थित्वा चलति तच्चलम् ।

वेदकं मलिनं जातु शङ्काचैर्यत्फलद्वयते ॥

यच्चलं मलिनं चास्मादगाढमनवस्थितम् ।

नित्यं ध्वान्तमुहूर्तादिपट्टपृथ्व्यन्तवर्तिं यत् ॥

आज्ञासम्यक्त्वादिभेदानाह—

आज्ञामार्गोपदेशार्थवीजसंक्षेपसूत्रैजाः ।

विस्तारजावगाढासौ परमा दशधेति दृक् ॥ ६२ ॥

भवति । का ? असौ दृक् सम्यक्त्वम् । कतिधा ? दशधा दशप्रका-
रा । कथम् ? इति एवं, भवन्ति । का ? दश. । किंविशिष्टाः ? आ-
ज्ञादिजा. । आज्ञा च मार्गश्चोपदेशश्चार्थश्च वीज च संक्षेपश्च सूत्रं चेति
विगृह्य तेभ्यो जाता सप्त । तथा भवति । कासौ ? दृक् । किंविशिष्टा ?
विस्तारजा विस्ताराज्जाताष्टमी । तथा भवति । कासौ ? दृक् । कि-
माख्या ? अवगाढा नवमी । तथा भवति । कासौ ? दृक् । किमा-
ख्यासौ ? अवगाढा परमा प्रकर्षप्राप्ता परमावगाढारया दशमी च । इति
दशधा दृक् ।

तत्राज्ञा जिनोक्तागमानुज्ञा । मार्गो रत्नत्रयविचारसर्गः । उपदेश पुरा-
णपुराणचरितश्रवणाभिनिवेशः । अर्थः प्रवचनविषये स्वरस्ययसमर्थः । वीज
सकलसमयदलसूचनाव्याजम् । संक्षेप आस्रध्रुतप्रतपदार्थसमासालापाक्षेप ।
सूत्रं यतिजनाचरणनिरूपणमात्रम् । विस्तारो द्वादशाहचतुर्दशपूर्वप्रकीर्ण-
कविस्तीर्णध्रुतार्थसमर्थनप्रसार. । अवगाढा त्रिविधस्यागमस्य नि-शेषतो-
न्यतमादेशावगाहालीढा । परमावगाढा अवधिमन पर्ययकेवलाधिकपुरुषप्र-
त्ययप्ररूढा ॥

आज्ञासम्यक्त्वसाधनोपायमाह—

देवोर्हन्नेव तस्यैव वचस्तथ्यं शिवप्रदः ।

धर्मस्तदुक्त एवेति निर्वन्धः साधयेद् दशम् ॥ ६३ ॥

साधयेदुत्पादयेद् ज्ञापयेच्च । कोसौ ? निर्वन्धोऽभिवेशः । काम् ? दशम् । किमात्मा ? इत्येवंस्वरूपः । तथाहि—भवति । कोसौ ? देवः । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुत्रपविशेषः । किमात्स्यः ? अर्हन्नेव न बुद्धादिः । तथा भवति । किं तत् ? वचो वाक्यम् । किंविशिष्टम् ? तथ्यं सत्यम् । कस्य ? तस्येवाहंत एव, नच बुद्धादेः । तथा भवति । कोसौ ? धर्मः । किंविशिष्ट ? शिवप्रदोऽभ्युदयनि श्रेयससंपादकः । केनोक्तः ? तदुक्त एव । तेनाहंता तद्वचसा वा प्रणीतो, न बुद्धादिना तदागमेन वा ।

अथ वृत्तपद्मेन सम्यग्दर्शनमहिमानमभिष्टौति । तत्र तावद्विनेयानां मुपस्मृत्यर्थं तासामग्नीस्वरूपे अनूद्य संक्षेपेणानन्यसंमतिनं तन्महिमानमभिव्यक्तुमाह—

प्राच्येनाथ तदातनेन गुरुवाग्बोधेन कालारुण,—

स्थामक्षामतमदिलिदे दिनकृतेवोदेप्यताविष्कृतम् ।

तत्त्वं हेयमुपेयवत्प्रतियता संवित्तिकान्ताश्रिता

सम्यक्त्वप्रभुणा प्रणीतमहिमा धन्यो जगज्जेप्यति ॥ ६४ ॥

जेप्यति । कोसौ ? धन्यः श्रुतपुण्यः । किं तत् ? जगत् । निश्चयेन स्वचिन्मयं ध्यवहारेण च जीवादिसमुद्रायमयं लोकम् । किंविशिष्टः सन् ? प्रणीतमहिमा । केन ? सम्यक्त्वप्रभुणा । किंविशिष्टेन ? संवित्तिकान्ताश्रिता । सवित्तिः सम्यग्ज्ञप्तिः । सैव कान्ता कथंविद्विभक्तत्वात् । सवित्तिकान्ता सां श्रयनि भजत्यात्मना संयत्तातीनि संवित्तिकान्ताश्रितेन । किंकुपंता ? प्रतियता । किं तत् ? तत्त्वम् । किंविशिष्टम् ? हेयम् । किंयत् ? उपेयवत् उपादेयवत् । पुनः किंविशिष्टम् ? आविष्कृतं प्रकानितम् । केन ? गुरुवाग्बोधेन । किंविशिष्टेन ? प्राच्येन । न केप-लम् । अप्य भपवा तदातनेन । किं कर्तव्यता ? उदेप्यता । केनेव ?

दिनकृते च भादित्येन यथा । दिनं करोतीति दिनकृतेन । किमर्थमुद्देष्य-
ता ? कालारुणस्थामक्षामतमद्विच्छेदे ।

अथ पदार्थः कथ्यते । प्राच्येन सम्यक्त्वोत्पत्तेः प्राग्भाविना तदातनेन
सम्यक्त्वोत्पत्तिसमसमयभाविना गुरुवाग्बोधेन वाचो वचनस्योपलक्षणाद्-
स्तम्भज्ञादेश्च कार्यभूतो बोधो ज्ञानं वाग्बोध आगमज्ञानं तत्त्वार्थाधिगम-
इति यावत् । गुरुर्महान्, परोपदेशानपेक्षत्वात् । गुरुश्चासौ वाग्बोधश्च
गुरुवाग्बोधो निसर्ग इति संज्ञितः । तथा गुरोर्धर्मोपदेशकस्य वाक् गुरुवाक् ।
तन्नन्यो बोधो गुरुवाग्बोधोऽधिगम इति संज्ञितः । तेनोभयेनापि प्राच्येन
तदातनेन वा प्रकाशितं हेयमुपादेयं च तत्त्वं प्रतियता प्रतीतिविषयं कुर्वतेति
संमन्धः । कालेत्यादि । कालशब्देनात्रोपलक्षणात् सम्यक्त्वोत्पत्तियोग्यका-
लक्षेत्रद्रव्यभावचतुष्टयं ग्राह्यम् । अरणः सूर्यसारथिः । कालोऽरण इव दर्शन-
मोहान्धकारारूपरूपनिमित्तत्वात् । कालारणस्य स्थाम शक्तिः कालारण-
स्थाम । तेन क्षामं कृशीकृतं तमोदर्शनप्रतिबन्धकं कर्म प्वान्तं च काला-
रणस्थामक्षामतमः । तस्य च्छेदनं छित् निरासस्तच्छित् तस्यै । सम्यक्त्वोत्प-
त्तियोग्यसमयादिचतुष्टयसूर्यसारथिशक्त्या कृशीकृतस्य मिथ्यात्वस्य तिमिर-
स्य च निरासार्यमित्यर्थः । उद्देष्यता सम्यग्भावाभिमुखेनोदयाभिमुखेन च ।
एतेन सम्यक्त्वोत्पत्तिनिमित्तभूतो बोधः स्वरूपेण सम्यक् सम्यक्त्वोत्पत्ति-
निमित्तत्वेनैव सम्प्रगिति न मोक्षमार्ग इत्युक्तं स्यात् । अतः सम्यक्त्वसह-
जन्मैव बोधो मोक्षमार्ग इति प्रतिपत्तव्यम् । न चैवं तयोः कार्यकारणभाव-
विरोधः, समसमयभावित्वेपि तयोः प्रदीपप्रकाशयोरिव तस्य सुघटत्वात् ।
तथा चोक्तम्—

कारणकार्यविधानं समकालं जायमानयोरपि हि ।

दीपप्रकाशयोरिव सम्यक्त्वज्ञानयोः सुघटम् ॥

अतएव सम्यक्त्वाराधनानन्तरं ज्ञानाराधनोपदेक्ष्यते । तदप्युक्तम्—

सम्यग्ज्ञानं कार्यं सम्यक्त्वं कारणं वदन्ति जिनाः ।

ज्ञानाराधनमिष्टं सम्यक्त्वानन्तरं तस्मात् ॥

तेनैतत्सितपटाचार्यवचनमनुचितम्—

चतुर्वर्गाग्रणीर्मांक्षो योगस्तस्य च कारणम् ।

ज्ञानश्रद्धानचारिग्रहं रत्नत्रयं च सः ॥

उपेयवदुपादेयेन स्वशुद्धात्मस्वरूपेण तुल्यम् । संवित्तिकान्ताश्रिता स-
म्यग्ज्ञप्तिप्रियायुक्तेन । स एष सम्यक्त्वानन्तरमाराध्यो मोक्षमार्गभूतो बोधः ।
न चानयोः पृथगाराधनं न संगच्छते लक्षणभेदेन भेदात् । तदुक्तम्—

पृथगाराधनमिष्टं दर्शनसहभाविनोपि बोधस्य ।
लक्षणभेदेन यतो नानात्वं संभवत्यनयोः ॥

सम्यक्त्वप्रभुणा । सम्यक्त्वं च तत्प्रभुश्च । स परमाराध्यस्तत्प्रसादैकसा-
ध्यत्वारिसिद्धेः । यत्तारिवकाः—

किं पलविषण बहुणा सिद्धा जे णरवरा गए फाले ।
सिज्जिहर्हि जे विभविया तं जाणह सम्ममाहृप्पं ॥

सम्यक्त्वं प्रभुरियेत्यत्रोक्तिलेशपक्षे प्रभुः स्वमते शम्भुः परमते तु पा-
पैतीपतिः श्रीपतिर्वा । तत्कान्ता च शब्धादिः पार्यत्यादिश्च । प्रणीतम-
हिमा प्रवर्तितमाहात्म्यः जेष्यति वशीकरिष्यते । सर्वज्ञः सर्वजगद्भोक्ता च
भविष्यतीत्यर्थः । अत्र “तत्रिसर्गादधिगमाद्वेति” वचनात् प्राप्येनाथ तदा-
त्तनेनेत्यादिना सामर्थ्यबुवादः । एतेन नैसर्गिकमधिगमज्ञं चेति द्विधा सम्य-
क्त्वं बहिरङ्गकारणापेक्षया स्यादित्यपि प्रतिपत्तव्यम् । हेयमित्यादिना स्वरू-
पानुवादः प्रणीतेत्यादिना सम्यक्त्वस्य महिमाभिव्यक्तिः कृता मन्तव्या ।
नयति चात्रार्याद्वयम्—

तत्त्वपरीक्षाऽतत्त्वव्यवच्छिदा तत्त्वनिश्चयं जनयेत् ।
स च हृग्मोहशमादौ तत्त्वर्थं सा च सर्वमुरसम् ॥
शुभपरिणामनिश्चयस्वरसं प्रशमादिर्कारमिव्यक्तम् ।
स्यात्सम्यक्त्वमनन्तानुयन्धिमिथ्यात्वमिधशमे ॥

निर्मलगुणाहंकृतसम्यक्त्वस्य निरतिशयमाहात्म्ययोगितया सर्वोच्चैर्बु-
द्धिमांसानि—

यो रागादिरिपून्धिरस्य दुरसान्निर्दोषमुद्यन् रथं,
संवेगच्छलमास्थितो विकचयन्विष्णुकृपात्मोजिनीम् ।
प्यक्तास्तिवयपथस्त्रिलोकमाहितः पन्थाः शिवश्रीशुपा,
माराद्दृण्पृणतीप्सितः स जयतात्सम्यक्त्वतिग्मद्युतिः ॥ ६५ ॥

जयतात् सर्वोत्कर्षेण परंताम् । कोसी ? सः सम्यक्त्वतिग्मद्यु-
तिः । सम्यक्त्वं तिग्मद्युतिरादित्य इव मुमुक्षुणामिव मुमुक्षुणामात्स्य-
त्तमत्वात् । यः किम् ? यः पृणति भीणयति । कान् ? आराद्धन्
आराधकान् । कैः ? ईप्सितैवांश्रितार्थैः । किं कुर्वन् ? विकचयन् विक-
सितां कुर्वन् विकाशयन्नित्यर्थः । काम् ? कृपाम्भोजिनीम् । क ? वि-
ष्वक् सर्वभूतेषु सर्वभूतले च । कृपा अनुकम्पा अम्भोजिनी पद्मिनीयात्हा-
दहेतुत्वात् । किंविशिष्टः सन् ? आस्थितः आरूढः । कम् ? रथम् । किं-
विशिष्टम् ? संवेगच्छलं संवेगेन चञ्चल्यते स्वरूपतः प्रच्छायते इति संवेग-
च्छलसम् । संवेगरूपं स्पन्दनमित्यर्थः । संवेगस्य रथेन साधर्म्यं गगन-
स्येव संसारदोषस्य भुजेन लङ्घयहेतुत्वात् । किं कुर्वन् ? उद्यन् ऊर्ध्व-
माक्रामन् । कथं कृत्वा ? निर्दोषं निःशङ्कादिमलं । दोषेण रात्रेरभा-
येन च । किं कृत्वा ? निरस्य । कान् ? रागादिरिपून् । किंविशिष्टान् ?
दुरसान् दुर्निवारान् । रागादयः सप्त मिथ्यात्वादयो रिपवः पष्टि-
कोटिसहस्रसंख्याः संदेहादिराक्षसा इव संख्याप्रयेपि सूर्यस्येव सम्यक्त्वस्य
कालप्रयेपि प्रतिबन्धकत्वात् । निरसेत्युदयतः स्वरूपतो वा काललक्ष्या-
दिना प्युच्छेद्ये । पक्षे, प्राज्ञैर्निपात्य सन्देहादि संध्योपास्त्यनन्तरदत्ता-
र्थाञ्जलिजलयिन्दुवद्वैश्विंसंध्यं किल द्विनैः कर्तृभिः सूर्येण निपात्यन्ते ।
तथा व्यक्तास्तित्रयपथः । आस्तित्रयं पन्था इयेष्टस्थानप्राप्तिहेतुत्वात् ।
व्यक्तः प्रकटीकृत आस्तित्रयपथो येन स एवम् । तथा त्रिलोकमहितो
जगत्प्रयपूजितः । तथा पन्थाः प्राप्स्युपायः । केवाम् ? शिवश्रीजुषाम्
अनन्तज्ञानादिलक्षणां मोक्षलक्ष्मीं प्रीत्या सेवितुमिच्छताम् । पक्षे, मोक्ष-
स्थानं गच्छताम् । सिद्धा हि सूर्यमण्डलं भित्वा यान्तीति केचित् । तथा
चोक्तं संन्यासविधौ—

संन्यसन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं मित्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

लोकैपि—

णमह परमेसरं तं कंषेते पात्रिजुण रविचिम्बं ।

गिव्याणजणियच्छिदं जेण कयं छारछाणणयं ॥

पृणतीति पृण प्रीणने तुदादिः ॥

पुण्यमपि सकलकल्याणनिर्माणे सम्यक्त्वानुग्रहादेव समर्थं भवतीति प्रति-
पादयितुमाह—

वृक्षाः कण्टकिनोपि कल्पतरवो ग्रावापि चिन्तामणिः,

पुण्याद्गौरपि कामधेनुरथवा तन्नास्ति नाभून्नवा ।

- भाव्यं भव्यमिहांगिनां मृगयते यज्जातु तद्भ्रुकुटिं,

सम्यग्दर्शनवेधसो यदि पदच्छायामुपाच्छन्ति ते ॥ ६६ ॥

अपिः सर्वत्र विस्मये । भवन्ति । के ? वृक्षाः । किंविशिष्टाः ?
कण्टकिनोपि बब्वूलादयोपि । किमारमानः ? कल्पतरवः कल्पवृक्षाः ।
कस्मात् ? पुण्यात् सुकृतविपाकात् । तथा भवति । कोसौ ? ग्रावा-
पि । सामान्यपापाणोपि । किमात्मा ? चिन्तामणिः । कस्मात् ? पुण्या-
त् । तथा भवति । कासौ ? गौरपि सामान्यसुरभिरपि । कि रूपा ?
कामधेनुः । अथवा कियदद्भुतं वाच्यम् ? यावता तद्भ्रुकुट्यं कल्याण-
मिह लोकेऽङ्गिनां प्राणिनां संबन्धि नास्ति न विद्यते, नाभून्न भूतं,
नचा नापि भाव्यं भविष्यति । यत्किम् ? यज्जातु कदाचिदपि मृग-
यतेऽपेक्षते । काम् ? तद्भ्रुकुटिं तस्य पुण्यस्य भ्रुकुटिम् । इयमत्र भाव-
ना—ये सम्यग्दर्शनमाराधयन्ति तेषां तारुणं पुण्यमुपतिष्ठते येन प्रैकार्ये-
त्रैलोक्येपि ये तीर्थंकरत्वपदपर्यन्ता अभ्युदयास्ते संपाद्यन्ते । भ्रुकुटिवचन-
मत्रेदं लक्षयति—यो महान् प्रभुमदाज्ञां योनिप्रामनि स तं प्रति प्रो-
धाद्भ्रुकुटिमाराधयति । न च सम्यक्त्वसहचारिपुण्यं केनापि संपादयितुमार-
ब्धेनाभ्युदयेन एहपेत । सर्वोप्यभ्युदयस्तदुदयानन्तरमेव संपद्यते इत्यर्थं ।
यदि किम् ? यदि तेऽङ्गिन उपाच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । काम् ? पदच्छा-
यां प्रतिष्ठाप्रभा पादाक्षयं च । कस्य ? सम्यग्दर्शनवेधसः । सम्यग्-
दर्शनं वेधा इव सर्वपुरपार्यमर्गे कामचारित्वात् ॥

सुसिद्धसम्यग्दर्शनस्य न परं विपदपि संपन्नवति । किं तर्हि ? तन्ना-
मोधारिणोपि विपद्भिः सप्तो मुष्यन्ते इति प्रकाशयति—

सिंहः फेरुरिमः स्त्रभोगिरुदकं भीष्मः फणी भूलता,

पाथोधिः स्थलमन्दुको मणिसरथौरथ दामोजसा ।

तस्य स्याद्ब्रह्माकिनीगदरिपुप्रायाः पराश्चापद,—

स्तन्नाम्नापि वियन्ति यस्य वदते सद्दृष्टिदेवी हृदि ॥ ६७ ॥

यस्य महामनः सद्दृष्टिदेवी सन्मगदर्शनदेवता हृदि हृदये वदते वदितुं दीप्यते सुमिद्धा भवतीत्यर्थः । तस्य भीष्मा भयंकराः प्राणान्तोपस-
गंवर्गसगौघताः सिंहादयः शृगालादिरूपा बज्रसा परमार्थेन स्युः । इति
समुदायार्थः । तत्र स्यात् । कोसौ ? भीष्मः सिंहः केशरी । किंविशिष्टः ?
फेरुः शृगालः । कस्य संबन्धित्येन ? तस्य । कथम् ? अज्रसा । तदुंकारमा-
श्रेण भीष्मोपि सिंहो दूरं पलायते इत्यर्थः । तथा भीष्म इमस्तस्य स्तभः
स्यात् । शूरोपि गजस्तेन छाग इव कर्णे एत्वा भारश्चते इत्यर्थः । तथा भी-
ष्मोप्यग्निस्त्रस्योदकं जलं स्यात् । जलवत्तेनोपयुज्यते इत्यर्थः । तथा भीष्मः
फणी सर्पस्तस्य भूलता गण्डूपदः स्यात् । गण्डूपदवत्तेन एङ्गयते इत्यर्थः ।
तथा पाथोधिः समुद्रस्तस्य स्थलं स्यात् । तेन स्थलमिव गम्यते इत्यर्थः ।
तथाऽन्दुकः शृङ्खला तस्य मणिसरः स्यात् । मुक्ताफलमाला संपद्य-
ते इत्यर्थः । तथा चौरस्तस्य दासः स्यात् । धनक्रीत इव तत्कर्म
करोतीत्यर्थः । किं बहुना, वियन्ति नश्यन्ति । का. ? आ-
पदो विनिपाताः । केन ? तन्नाम्नापि तस्य नामोच्चारणमात्रेणापि
प्राणिनाम् । किंविशिष्टाः ? ब्रह्माकिनीगदरिपुप्रायाः । ब्रह्माश्च शाकि-
न्यश्च गदाश्च ष्वरादिव्याधयो रिपवश्च द्वात्रिंशत्प्रायाः । किंविशिष्टाः ?
पराश्च प्रकृष्टा अपि । वदते इत्यत्र “दीप्त्युपोक्तिज्ञानेहविमत्युपमन्त्रणे
वदत” इत्यनेनारमनेपदम् ॥

मुमुक्षुर् सन्मगदर्शनाराधनाया प्रोत्साहयन् दुर्गेतिप्रतिबन्धपुरस्सरं पर-
माभ्युदयसाधनाङ्गत्वं साक्षान्मोक्षाङ्गत्वं च तस्य द्रढयितुमाह—

परमपुरुषस्याद्या शक्तिः मुहूर्त् वरिवसतां,
नरि शिवरमासाचीक्षां या प्रसीदति तन्वती ।

कृतपरपुरभ्रंशं क्लृप्तप्रभाभ्युदयं यया

सृजति नियतिः फेलाभोक्त्रीकृतत्रिजगत्पतिः ॥ ६८ ॥

वरिचस्यतां हे सुसुक्ष्मो, युष्माभिराराध्यताम् । कासौ ? सुदृक्
 सम्यग्दृष्टिः । किमात्मा ? शक्तिः । किंविशिष्टा ? आद्या प्रधानभूता ।
 कस्य ? परमपुरुषस्य परमात्मनः । या किम् ? या प्रसीदति शङ्कादि-
 मलकलङ्कविकलतया प्रसन्ना भवति । क ? नरि पुंसि । किं कुर्वती ?
 तन्वती दीर्घाकुर्वती । कां ? शिवरमासाचीक्षाम् । साची तिर्यगीक्षण-
 मीक्षा साचीक्षा तिर्यक् प्रेक्षणम् । कटाक्ष इत्यर्थः । शिवरमाया मोक्ष-
 लक्ष्याः साचीक्षा शिवरमासाचीक्षा ताम् । मोक्षलक्ष्मीं तद्भवलभ्या द्वित्रि-
 भवलभ्यां वा कुर्वतीत्यर्थः । तथा यया सुदृशा क्लृप्तप्रभा आहितप्रभावा-
 तिशया सती नियतिः प्रकमात्पुण्यं, सृजति निष्पादयति । कम् ?
 अभ्युदयम् । कथं कृत्वा ? कृतपरपुराणं । सा च किंविशिष्टा ?
 फेलाभोक्त्रीकृतत्रिजगत्पतिः । क्रियाविशेषण वेदम् । परेण सम्य-
 क्त्वापेक्षया मिथ्यात्वेन संपाद्यानि पुराणि शरीराणि पृथेन्निद्रयादिकायाः
 परपुराणि । तेषां अंशोऽप्रादुर्भावः परपुराणः । पक्षे, परेषां शत्रूणां पुराणि
 नगराणि परपुराणि, तेषां अंशो विनाशः । कृतः परपुराणो यत्राभ्युदय-
 सृजनकर्मणि तदेवम् । सम्यक्त्वावधारको हि जीवः सम्यक्त्वग्रहणात्प्रागव-
 द्वायुष्कश्चेत्तदा नरकादिदुर्गतिं न प्राप्नोति वद्वायुष्कोप्यधो नरकभूमिपङ्कादिषु
 नोत्पद्यते । तथा चोक्तम्—

छसु हेट्टिमासु पुढविसु जोहसवणभवणसव्वइत्थीसु ।

घारसमिच्छुववाप सम्माइट्ठी ण उववण्णा ॥

एतेनेदमपि यौगमत प्रत्युक्तं भवति—

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अथदयमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

न चोपभोगात्प्रक्षये कर्मान्तरस्यावश्यंभावात्संसारानुच्छेदः, समाधिबला-
 द्वापन्नतरवज्ञानस्यावगतकर्मसामर्थ्योत्पादितयुगपदशेषशरीरद्वारायाहाशोप-
 भोगस्योपात्तकर्मप्रक्षयात्, भाविकर्मोत्पत्तिनिमित्तमिथ्याज्ञानजनितानुसंधान-
 विकलवाद्य संसारोच्छेदोपपत्तेः । अनुसंधीयते गतं चित्तमनेनेत्यनुसंधानं

रागद्वेषाविति नियनिरिति । पक्षे महेश्वरशक्तिविशेषः । तत्राद्यशक्तिर्हि पार्वती । तथा चाहितातिशया सती नियतिर्भक्तान् प्रति परमान्युदयं करोतीति भावः । फेलेत्यादि, फेला भुक्तोच्छिष्टम् । सा चेह सुरेन्द्रादिविभूतिः । तां हि भुक्त्वा त्यक्त्वा च सम्यक्त्वाराधकाः । परमार्हन्त्यलक्ष्मीलक्षणं परमान्युदयं लब्ध्वा शिवं लभन्ते । तथा चोक्तम्—

देवेन्द्रचक्रमहिमानममेयमानं
राजेन्द्रचक्रमवनीन्द्रशिरोर्चनीयम् ।
धर्मेन्द्रचक्रमधरीकृतसर्वलोकं,
लब्ध्वा शिवं च जिनभक्तिरूपैति भव्यः ॥

केलां भोक्तारस्ताच्छील्यदिना भुञ्जानाः फेलाभोक्तारः । अतथाभूता-
स्तथाभूताः कृतास्त्रिजगत्पतय ऊर्ध्वमध्याधोभुवनस्वामिनो यथा यत्र वा ।

एवमनन्यसामान्यमहिमा सम्यक्त्वपरमप्रभुः कथमारारुध्यत इति पृच्छ-
न्तं प्रत्याह—

मिथ्यादृग् यो न तत्त्वं श्रयति तदुदितं मन्यतेऽतत्त्वमुक्तं,
नोक्तं वा तादृगात्माऽऽभवमयममृतेतीदमेवागमार्थः ।
निर्ग्रन्थं विश्वसारं सुविमलमिदमेवामृताध्वेति तत्त्वं,—
श्रद्धामाधाय दोषोज्झनगुणविनयापादनाभ्यां प्रपुष्येत् ॥६९॥

प्रपुष्येत् प्रकृष्टपुष्टि नयेत् । क्षायिकरूपां कुर्यादित्यर्थः । कोसी ?
सुसुष्ठुः । काम् ? तत्त्वश्रद्धाम् । कथंभूताम् ? इदमेवागमार्थो
निर्ग्रन्थं विश्वसारं सुविमलमिदमेवामृताध्वा इत्येवंस्वरूपाम् ।
किं कृत्वा ? आधाय अन्तःसन्निहितां कृत्वा । काम्पां प्रपुष्येत् ? दोषो-
ज्झनगुणविनयापादनाभ्यां । कुतो हेतोरेवं प्रपुष्येत् ? मिथ्यादृगि-
त्यादि । स भवति । किंविशिष्टः ? मिथ्यादृग् मिथ्यादृष्टिः । यः किम् ?
यो न श्रयति न प्रतिपद्यते । किं तत् ? तत्त्वम् । किंविशिष्टम् ? उदितं
'यो युक्तये'त्यादिना प्रबन्धेन प्रागुक्तम् । तथा यो मन्यते प्रतिपद्यते । किं
तद् ? अतत्त्वं यथोक्तत्वादन्यथाभूतम् । किंविशिष्टम् ? उक्तमुपदिष्टं
नोक्तं वातुपदिष्टम् । तथा चोक्तम्—

मिच्छाद्विती जीवो उच्यते पवयणं ण सदहदि ।
सदहदि असम्भावं उच्यते अणुवद्वं वा ॥

अमृत मृतः । कोसौ ? अयमहमित्यनुपचरितप्रत्ययगोचर आत्मा जीवः । किंविशिष्ट. सन् ? तादृग् मिथ्याइक् । कियन्तं कालम् ? आभव-
मासंसारमनादिकालमित्यर्थः । इत्यस्मादेतोस्त्वध्रद्धां प्रपुष्येदित्यर्थः । किं-
रूपाम् ? इदमेवेत्यादि । वर्तते । किं तत् ? इदमेव प्रतीयमानं निर्ग्र-
न्थम् । प्रध्नन्ति दीर्घांकुर्वन्ति संसारमिति ग्रन्था मिथ्यादर्शनज्ञानचारि-
प्राणि । तेभ्यो निष्कान्तं रक्षप्रयमित्यर्थः । किंविशिष्टम् ? आगमार्थः
सकलप्रवचनवाच्यम् । तथा विश्वसारं सकलजगदुत्कृष्टम् । तथा इदमेव
निर्ग्रन्थं सुविमलमत्यन्तशुद्धं सद्भवति । किंविशिष्टम् ? अमृताधरा
अमृतस्य जीवन्मुक्तेः परममुक्तेश्चाध्वा मार्गः प्राप्त्युपायः । इतिशब्दः स्वरू-
पायं । मिथ्यात्वादित्रयं हेयं तत्त्वं रक्षत्रयं चोपादेयमित्येवं विप्रतिपत्ति-
रूपमित्यर्थः । तदुक्तम्—

णिगमंथं पाचयणं इणमेव अणुत्तरं सुपरिसुद्धं ।

इणमेव मोक्षमगोत्ति मदी कायञ्जिया तस्हर ॥

दोषः स्वकार्यकारित्वहापनं स्वरूपात्परीकरणं वा । तद्विपरीतो गुणः ।
विनयः प्रधयः । दोषाणामुज्झनं स्वजनं दोषोऽज्झनम् । गुणाश्च विनयश्च
गुणविनयाः । तेषामापादनं प्रापणं गुणविनयापादनम् । दोषोऽज्झनं च गुण-
विनयापादनं च दोषोऽज्झनगुणविनयापादने साम्याम् ॥

सम्पत्स्वस्वोद्घोतनाराधनां विधापयित्वा मुमुक्षुंस्वदतीचारपरिहारे
व्यापारयति—

दुःसप्रायभ्रोपायच्छेदोद्युक्तापकृष्यते ।

दृग्लेश्यते वा येनासौ त्याज्यः शङ्कादिरत्ययः ॥ ७० ॥

त्याज्यो यज्यो मुमुक्षुभिः । कोसौ ? असायत्ययोऽतिघारः । किंवि-
शिष्ट. ? शङ्कादिः शङ्काकाङ्क्षाप्रमुत् । येन किम् ? येनापकृष्यते स्वका-
र्यकारित्वं हाप्यते लेश्यते वा स्वरूपेणात्परीक्रियते । कोसौ ? एकं सम्प-

भवम् । किंविशिष्टा ? दुःस्त्रेत्यादि । दुःखं प्रायेण यस्मिन्नसौ दुःखप्रायो बहु-
दुःखोऽर्थादल्पसुखश्च भवः संसारो दुःखप्रायभवः । तस्योपायः साक्षात्कर्म-
बन्धोऽन्नाक्षाद्य मिथ्यात्वादित्रयम् । तस्य छेदेऽत्यन्तविश्लेषे उद्युक्ता उद्यता
वक्तुं च—

नाह्नहीनमलं छेत्तुं दर्शनं जन्मसंततिम् ।

न हि मन्त्रोऽक्षरन्यूनो निहन्ति विपचेदनाम् ॥

अतीचारो हि दर्शनसापेक्षस्यान्तर्दृष्ट्या बहिर्दृष्ट्या धाशखण्डनमुच्यते ॥

शङ्खालक्षणमाह—

विश्वं विश्वविदाज्ञयाभ्युपयतः शङ्खास्तमोहोदयाज्,

ज्ञानानृच्युदयान्मतिः प्रवचने दोलायिता संशयः ।

दृष्टिं निश्चयमाश्रितां मलिनयेत्सा नाहिरज्ज्यादिगा,

या मोहोदयसंशयात्तदरुचिः स्यात्सा तु संशीतिदृक् ॥७१

शङ्खा शङ्खस्योतीचारो भण्यते । कोसौ ? संशयः । किमात्मा ?
मतिः प्रतिपत्तिः । किंविशिष्टा ? दोलायिता दोलेवाचरिता । उभय-
कोटिस्पर्शनीत्यर्थः । इ विपचे ? प्रवचने सर्वज्ञोक्ततरे । कस्मात् ?
ज्ञानानृच्युदयात्ज्ञानापरणकर्मविपाकात् । किंविशिष्टात् ? अस्तमोहो-
दयात् । अन्मन्त्रोभूत शुभपरिणामनिरद्वस्वरसो मोहोदय सम्यक्वाच्य-
दमोहविपाको यस्मिन् स एवम् । कस्य ? पुंस्य । किं कुर्वत ? अभ्युपय-
तत्रया प्रतीतिगोचर कुर्वत । किं तत् ? विश्वं समस्तं वस्तुविस्तारम् ।
कया ? विश्वविदाज्ञया विश्वविदः सर्वज्ञस्याज्ञा शासनं तथा । सा च
प्रवचनगोचरा शङ्खा मलिनयेद्दृष्येत् । काम् ? दृष्टिम् । किंविशिष्टाम् ?
आश्रिताम् । कम् ? निश्चयं प्रत्ययम् । न तु मलिनयेत् । सा शङ्खा
दृष्टिम् । किंविशिष्टा ? अहिरज्ज्यादिगा अहियां रज्ज्वादिर्वेति श्याणुवां
पुण्यो वेत्यादिका । या तु स्यात् । काम्यौ ? तदरुचिः प्रवचनाश्रद्धा ।
कस्मात् ? मोहोदयसंशयाद् दर्शनमोहोदयसंपादितसदेहात् । सा शङ्खा
संशीतिदृक् संशयमिष्यात्य भण्यते । सातिचारः स होकदेशमङ्गः ।

शङ्कानिराकरणे त्रियुक्ते—

प्रोक्तं जिनैर्न परथेत्युपयन्निदं स्यात्,

किंवा अन्यदित्थमथवाऽपरथेति शङ्काम् ।

स्वस्योपदेष्टुरुत कुण्ठतयानुपक्तां,

सद्युक्तितीर्थमचिरादवगाह्य मृज्यात् ॥ ७२ ॥

मृज्यात् शोधयेदपनयेन्मुमुक्षुः । किं कुर्वन् ? जिनैर्वांतरागसर्वज्ञैः
प्रोक्तं सर्वमनेकान्तात्मकमिति भूतं न परथा नान्यथा स्यादित्युपयन्
गृह्यन् । काम् ? शङ्काम् । कस्मात् ? अचिरात्तत्क्षणादेव । किं कृत्वा ?
अवगाह्य भन्तः प्रविश्य । किं तत् ? सद्युक्तितीर्थं युक्तयागम-
कुशलमुपाध्यायं युक्तयनुगृहीतमागम वा, तयोरेव परमार्थतीर्थत्वात् ।
तदुक्तम्—

जैनश्रुततदाधारौ तीर्थं द्वावेव तत्त्वतः ।

संसारस्तीर्यते ताभ्यां तस्सेवी तीर्थसेवकः ॥

सती समीचीना अबाधिता युक्तिर्नयप्रमाणात्मको हेतुर्नस्य यत्र वा तत्
सद्युक्तिः । लौकिकोपि हि पद्मादिलेपं कथञ्चित् प्रमादात्प्रसंगं सद्युक्तिरित्यसौ
तीर्थं नद्यादिषट्मचिरादवगाह्य शोधयतीत्युक्तिलेशः । विविदिष्टं
शङ्काम् ? अनुपक्तां हृदि विलसाम् । कथा ? कुण्ठतया मतिमान्द्येन ।
कस्य ? स्वस्यात्मनः । उत भयवा उपदेष्टुर्गुर्वादेः कुण्ठतया यचनानयेन
अनावरणेन वा । विरूपां शङ्काम् ? इदं स्यादित्यादि । इदं जिनोक्तं
धर्मादित्येवं किं स्यादन्यद्वा स्याद्वैशेषिकोक्तं द्रव्यगुणादि नैयायिकोक्तं
वा प्रमाणप्रमेयादि सारयोक्तं वा प्रधानपुरपादि बौद्धोक्तं वा तु एसमु-
दयादि । तथा किमिदं जिनोक्तं तावमित्यर्थं सामान्यविशेषात्मकत्वेन
प्रकारेण स्यादथवाऽपरथा भेदकान्तादिप्रकारेण स्यात् । इत्येवं विमर्श-
रूपाम् ।

शङ्कानिघारादपायं दर्शयति—

गुरुचिः कृतनिश्चयोपि हन्तुं द्विपतः प्रत्ययमाश्रितः स्पृशन्तम् ।

उभयीं जिनवाचि कोटिमाजौ तुरगं वीर इव श्रतीर्यते तैः ७३

प्रतीर्यते प्रतिक्षिप्यते प्रतिहन्यते इत्यर्थः । कोसौ ? सुरुचिः सुदृष्टिः पुरपः । कैः ? तैर्द्विपद्भिः । किंविशिष्टोपि ? कृतनिश्चयोपि एते मयावश्यं हन्तव्या इति विहिताग्रहोपि । किं कर्तुम् ? हन्तुम् । कान् ? द्विपतो मोहारीन् । किंविशिष्टः सन् ? आश्रितः । कम् ? प्रत्ययं प्रतीतिम् । किं कुर्वन्तम् ? स्पृशन्तमालम्बमानम् । काम् ? कोटिं वस्त्वंशम् । किंविशिष्टाम् ? उभयीम् । इदं स्वादन्यथा वेत्येवंरूपां शङ्कामित्यर्थः । क ? जिनयाचि सर्षज्जवचने । क इव ? धीर इव । यथा शूरः पुरुषः सुरुचिः सुदीप्तिः शत्रून्निहन्तुं कृतनिर्वन्धोपि आजौ रणभूमौ कोटिं तदंशमुभयीं पौरस्त्यां पाश्चात्यां च स्पृशन्तं धायेन गच्छन्तं वाजिनमारूढसैः प्रतिहन्यते इत्युपमालंकारः ॥

- भयसंशयात्मकशङ्कानिरासे यत्नमुपदिशति—

भक्तिः परात्मनि परं शरणं नुरस्मिन्,

देवः स एव च शिवाय तदुक्त एव ।

धर्मश्च नान्य इति भाव्यमशङ्कितेन,

सन्मार्गनिश्चलरुचेः स्मरताऽञ्जनस्य ॥ ७४ ॥

भाव्यं भवितव्यं मुमुक्षुणा । किंविशिष्टेन ? अशङ्कितेन भयसंशय-रहितेन । तन्नेदाद्विधा हि शङ्का । कथम् ? इति अनेन प्रकारेण भवति । कासौ ? परात्मनि परमात्मनि भक्तिर्भावविशुद्धोऽन्तरह्णानुरागः । किम् ? शरणमपायरक्षणोपायः । कस्य ? नुः पुरुषस्य । क ? अस्मिन्लोके । कथम् ? परं-केवलम् । तथा भवति । कोसौ ? स एव परात्मा । किंविशिष्टः ? देव आराध्यः । कस्मै ? शिवाय मोक्षाय । नान्यः शिवादिः । तथा तदुक्त एव धर्मः शिवाय भवति, नान्यः शिवायुक्तः । किं कुर्वन्तै-वमशङ्कितेन भाव्यम् ? स्मरता ध्यायता । कस्य ? अञ्जनस्य अञ्जनना-मानं चौरमित्यर्थः । किंविशिष्टस्य ? सन्मार्गनिश्चलरुचेः । सन्मार्गे सत्ये निश्चला निष्कर्षा रुचिः श्रद्धा यस्य स एवम् ॥

काङ्क्षातिचारनिश्चयार्थमाह—

या रागात्मनि भङ्गुरे परवशे सन्तापवृष्णारसे,

दुःखे दुःखद्वन्द्वकारणतया संसारसौख्ये स्पृहा ।

स्याज्ञानावरणोदयैकजनितभ्रान्तेरिदं वृक्तपो,—

माहात्म्यादुदियान्ममेत्यतिचरत्येवैव काङ्क्षा दृशम् ७५॥

अतिचरति देशतः खण्डयति । कासौ ? काङ्क्षा । किंविशिष्टा ?
एवैव येषादिना प्रकान्ता, न कृष्यादिना धान्यधनादावाकाङ्क्षा, अन्यथा-
तिप्रसङ्गात् । काम् ? दृशं सम्यक्त्वम् । या किम् ? या स्यात् । कासौ ?
स्पृहा इच्छा । क ? संसारसौख्ये । किंविशिष्टे ? रागात्मनि इष्टवस्तु-
विषयप्रीतिरूपे । तथा भङ्गुरे स्वयमेव नाशिनि । तथा परवशे पुण्योदया-
धीने । तथा संतापतृष्णारसौ । रक्षेतेनुभूयेते इति रसावनुभवौ ।
संतापतृष्णे रसावनुभवौ फले यस्मात् तदेवम् । तथा दुःखे । कया ?
दुःखदयन्धकारणतया । दुःखदश्चासौ यन्धश्चाशुभकर्मोपश्लेषो दुःखद-
यन्धः । तस्य कारण, तद्भावेन । कस्य ? ज्ञानावरणोदयैकजनितभ्रान्तेः ।
ज्ञानावरणोदयेनैकेन जनिना भ्रान्तिर्यथोक्ते संसारमुखे सुखद्विदिर्यस्य स
एवम् । एक इति दृशोद्दयसहायरहितः । सुदृष्टीनां तन्निमित्तभ्रान्त्य-
संभवादन्यथा मिथ्याज्ञानप्रसङ्गात् । तथा चोक्तम्—

उदये यद्विपर्यस्तं ज्ञानावरणकर्मणः ।

तदस्याद्भुतया नोक्तं मिथ्याज्ञानं सुदृष्टिषु ॥

कथं कृत्वा तत्रासौ स्यादित्यत्राहेदमित्यादि । उदियादुद्भवात् । किं
तत् ? इदमिन्द्रादिपदं संसारसौख्यं वा । कस्य ? मम । कस्मात् ? वृक्त-
पोमाहात्म्यात् सम्यक्त्वस्य तपसो वा प्रभावात् । वृक्तं च—

स्यां देवः स्यामहं यक्षः स्यां घा वसुमतीपतिः ।

यदि सम्यक्त्वमाहात्म्यमस्तीतीच्छां परित्यजेत् ॥

भाकाङ्क्षापरानां सम्यक्त्वफलहानिं कथयति—

यल्लीलाचललोचनाश्चलरसं पातुं पुनर्लालसाः,

स्वश्रीणां बहु रामणीयकमदं मृद्गन्त्यपीन्द्रादयः ।

तां मुक्तिश्रियमुत्कयद्विदधते सम्यक्त्वरत्नं भव,—

थीदासीरतिमूल्यमाकुलधियो धन्यो सविधातिगः ॥ ७६॥

विदधते कुर्वन्ति । के ? आकुलधियः । आकुला विषयसेवनोत्सुका धीरन्तःकरणप्रवृत्तियेषां ते । किं तत् ? सम्यक्त्वरह्यम् । किंविशिष्टम् ? भवध्रीदासीरतिमूल्यम् । भवध्रीः संसारलक्ष्मीदांसी कर्मकरीव कर्म-स्वामिपरतत्रत्वात् । भवध्रीदास्या रतिः संभोगः । तस्या मूल्यं भाटीप्रदानम् । किं कुर्वत् ? उत्कयदुत्कण्ठिवां कुर्वत् । कम् ? तां मुक्तिश्रियम् । कोसौ तच्छब्देन परासृश्यते इत्याह, यहीलेत्यादि । मृद्नन्ति संचूर्णयन्ति । के ? इन्द्रादयः । इन्द्रः शचीपतिरादिर्येषामहमिन्द्रादीनां तेपि । कम् ? रमणीयकमदं रतिकारित्वाहंकारम् । कासाम् ? स्वश्रीणां निजलक्ष्मी-णाम् । कयं कृत्वा ? बहु भृशमित्यर्थः । किंविशिष्टाः सन्तः ? लालसा अतिलम्पटाः । किं कर्तुम् ? पानुमनुभवितुम् । कम् ? यदित्यादि । ली-लया यहच्छया बलश्चञ्चलः । स चासौ लोचनाञ्चलो नेत्रविभागान्तस्त-जो रसो हर्षां यस्या मुक्तिश्रियो लीलाचललोचनाञ्चलरसस्तम् । निर्विकारपरमविद्यमकारमात्रानुभूतसंभूतसहजानन्दस्वभावसुखामृतमित्य-र्थः । कथम् ? पुनर्भूयः । इयमत्र भावना त्रिलोके तपश्चरन्निर्येष्यशम-सुप्तमनुभूतं तत्पुनरनुभवितुकामाः स्वर्विभूतिमुखेष्वरज्यन्तः पुनः प्रशम-सुखाय तपश्चरितुमत्रावतरीनुमिन्द्रादयोपीच्छन्ति । अत्र समर्थनमाह—
हि यस्मान्नवति । कोसौ ? धन्यः सुकृती । किंविशिष्टः ? अविद्या-तिगः । अविद्ययानभिभूयत इत्यर्थः । अनित्याशुचिदुःखानात्मसु विपरी-तत्प्यातिरविद्या ॥

सम्यक्त्वादिजनितपुण्यानां पुंसां संसारसुखाकाङ्क्षाकरणाच्च किमपि फलं स्यादिति दर्शयति—

तच्चश्रद्धानयोधोपहितयमतपःपात्रदानादिपुण्यं,
यद्दीर्घाणाग्रणीभिः प्रगुणयति गुणैरर्हणामर्हणीयैः ।
तत्प्राच्येकृत्य बुद्धिं विधुरयसि मुधा कापि संसारसारे,
तत्र स्वैरं हि तत् तामनुचरति पुनर्जन्मनेऽजन्मने वा ७७
मो मुखार्थिन्, मुधा विधुरयसि । विफलं विह्वलां करोपि त्वम् ।
काम् ? बुद्धिम् । क ? कापि । कचिदाकाङ्क्षाकोडीकृते . संसारसारे

भवरसे । अस्मात्पुण्योदयादभ्युदयातिशयो मे भूयादिति वृथा कल्पयसी-
त्यर्थः । किं कृत्वा ? प्राध्वं कृत्य यद्वा । किं तत् ? तत्पुण्यम् । यत्कि-
म् ? यत् तत्त्वश्रद्धानादिजनितं पुण्यं कर्तुं प्रगुणयति सज्जयति कारयती-
त्यर्थः । काम् ? अर्हणां पूजाम् । कैः कर्तृभिः ? गीर्वाणाग्रणीभिः
शाक्रादिभिः । कैः कृत्वा ? गुणैस्तीर्थकरत्वादिभिः । किंविशिष्टैः ? अर्ह-
णीयैः । पूज्यैः । तत्त्वश्रद्धानं च बोधश्च ताभ्यामुपहितानि विशिष्टानि
यमतप.पात्रदानपरोपकारादीनि पुण्यसाधनानि तज्जनितं सुकृतं तत्पु-
ण्यं हि यस्मात् तादृक् पुण्यं भवति । किंविशिष्टम् ? स्वैरं त्वत्कल्पनानि-
रपेक्षम् । क्व ? तत्र ससारसारे चरति च प्रवर्तते । किं तत् ? पुण्यम् ।
कथम् ? तामनु तथा खड्गद्वया सह । कस्मै ? पुनर्जन्मने उत्तमदेव-
मनुष्यत्वलक्षणपुनर्भवार्थम्, अजन्मने वा अपुनर्भवार्थम् ॥

आकाङ्क्षानिरोधेऽतियत्तमुपदिशति—

पुण्योदयैकनियतोभ्युदयोत्र जन्तोः,

प्रेत्याप्यतश्च सुखमप्यभिमानमात्रम् ।

तन्नात्र पौरुषतृपे परवागुपेक्षा,—

पक्षो ह्यनन्तमतिवन्मतिमानुपेयात् ॥ ७८ ॥

जन्तोर्जीवस्वान्नेह लोके प्रेत्यापि परलोके वाभ्युदयः स्यात् । की-
दृशः ? पुण्योदयैकनियतः पुण्योदयेनैकेन पौरुषरहितेन नियतः प्रति-
बद्धः । पुण्योदये सत्येव भवति तदभावे न भवत्येवेत्यर्थः । अतश्चाभ्यु-
दयात्सुखमपि स्यात् । कीदृशम् ? अभिमानमात्रमहं सुखीत्यनुरक्त-
कल्पनामात्रम् । यत् एवं तत्तस्मान्नोपेयाद् नाशयेत् । कोमी ? मति-
मान् मेक्षापूर्वकारि । के ? पौरुषतृपे । क्व ? अत्र एतयोरभ्युदयतन्मति-
तसुखयोः अभ्युदयसाधने पुरपकार तत्सुखे च तृष्णां न कुर्यादित्यर्थः ।
किंवत् ? अनन्तमतिवत् । अनन्तमतिर्नाम श्रेष्ठिपुत्री यया । कथंभूतो
भूत्वा ? परवागुपेक्षापक्षः । परवाचः सर्वधैकान्तवादिमतानि । तत्रो-
पेक्षा रागद्वेषोपरमः । सैव पक्षोभ्युपगमो यस्य स एवम् । हि स्फुटार्थे ।

विचिकित्सातिचारं लक्षयति—

कोपादितो जुगुप्सा घर्माङ्गे याऽशुचौ स्वतोऽद्वादौ ।

विचिकित्सा रत्नत्रयमाहात्म्यारुचितया दृशि मलः सा ॥७९॥

सा विचिकित्सा स्यात् । किम् ? मलो दोषः । क ? दृशि सम्यक्त्वे । कया ? रत्नत्रयमाहात्म्यारुचितया सम्यग्दर्शनादिप्रभावारोचकत्वेन । या किम् ? या जुगुप्सा स्यात् । क ? अद्वादौ शरीरादौ द्रव्ये जुगुप्सादौ भावे च । किंविशिष्टे ? अशुचौ अपवित्रेऽस्ये च । कुतः ? स्वतः स्वभावेन । पुनः किंविशिष्टे ? घर्माङ्गे । रत्नत्रयमाघने । कस्मात् ? कोपादितः क्रोधादिवशात् ।

महतां स्वदेहे निर्विचिकित्सितामाहात्म्यमाह—

यदोपधातुमलमूलमपायमूल—

मङ्गं निरङ्गमहिमस्पृहया वसन्तः ।

सन्तो न जातु विचिकित्सितमारभन्ते

संविद्रते हृतमले तदिमे खलु स्वे ॥ ८० ॥

इमे सन्तो हृतमले विहीनकर्ममालिन्ये स्वे आत्मनि खलु निश्चयेन तत्संविद्रते सवित्तिं लभन्ते । यत्किम् ? यज्जातु कदाचित्सन्तः साधवो विचिकित्सितं जुगुप्सां नारभन्ते न कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः ? आवसन्तो धितिष्ठन्तः । किं तत् ? अङ्गं शरीरम् । किंविशिष्टम् ? दोषधातुमलमूलम् । दोषा वातपित्तकफाः । धातवो रसा असृद्धमासमेदोस्थिमज्जशुक्राणि । मला दूषिका प्रस्येदादयः । ते मूल प्रतिष्ठा आश्रयो यस्य, शुक्रार्तवशैलीरारब्धत्वात् । तथाऽपायमूलं त्रिनिपातकारणम् । कयाऽऽवसन्तः ? निरङ्गमहिमस्पृहया निरङ्गा अशरीरा मुक्तात्मानः । तेषां महिमा अनन्तज्ञानादिगुणसंपत् तदमिलाषेण ॥

महासाधवानां निमित्तसञ्चिधानेपि जुगुप्सानुद्भवं भावयति—

किंचित्कारणमाप्य लिङ्गमुदयन्निर्वेदमासेदुपो,

घर्माय स्थितिमात्रविध्यनुगमेप्युच्चैरध्याद्विया ।

ज्ञानादिप्रतिकर्मदूरमनसः प्रव्यक्तकुत्स्याकृतिं,
कार्यं वीक्ष्य निमज्जतो मुदि जिनं स्मर्तुः कश्चोद्गमः ॥८१॥

क स्यान्न कापि । कोसौ ? शूकोद्गमः । शूकाया जुगुप्साया उद्गमः
उद्गमिः । कस्य ? सद्दृष्टेः । किं कुर्वंतः ? निमज्जतो मुदतः । क ?
मुदि आनन्दे । किंविशिष्टस्य सत ? स्मर्तुः । स्मरति तच्छीलः । कम् ?
जिनमईन्द्रहारकम् । किं कृत्वा ? वीक्ष्य दृष्ट्वा । कम् ? कायम् । किंवि-
शिष्टम् ? प्रव्यक्तकुत्स्याकृतिमस्त्यन्तप्रकटितबीभत्सनीयरूपम् । कस्य ?
तपस्विनः । किंविशिष्टस्य ? आसेदुप आधितस्य । किम् तद् ? लिङ्गमाचे-
छक्यलोचादिकम् । किंविशिष्टम् ? उदयत्रिवेदं चधमानवैराग्यम् । किं
कृत्वा ? आप्य प्राप्य । किम् ? किंचिदिष्टवियोगादिकं कारणम् । पुनः
किंविशिष्टस्य ? ज्ञानादिप्रतिकर्मदूरमनसः ज्ञानाभ्यहादिप्रसाधनाद-
ह्यन्तनिवृत्तचित्तस्य । कया ? भिया भयेन । कस्मात् ? अघद्यात् पापात्
कथम् ? उच्चैरतिशयेन । क सति ? स्थितिमात्रविष्यनुगमेपि । स्थि-
तिरेव स्थितिमात्र, न बहिष्वाकचिप्यादिकम् । तस्मै विधिर्विहिताचरणम् ।
तस्यानुगमेनुवर्तने । कस्मै ? धर्माय धर्मं साधयितुम् । कायो यथा नि-
श्चति तथा विहितमदानादिकमनुतिष्ठतोपीत्यर्थः ।

विचिकित्साविरहे यत्रमुपदिशति—

द्रव्यं विडादि करणैर्न मयैति पृक्तिं,
भावः क्षुदादिरपि वैकृत एव मेऽयम् ।
तर्त्तिक मयात्र विचिकित्स्यमिति स्वमृच्छे,—
दुहायनं मुनिरुगुद्धरणे सरेच ॥ ८२ ॥

अच्छेदाविशेषं सद्रष्टि पुमान् विचिकित्सायामुद्भवन्त्याम् । कम् ?
स्वमागमानम् । कथम् ? इत्येवं एति गच्छति । किम् तद् ? द्रव्यम् । किं-
विशिष्टम् । विडादि विष्टामूत्रादि ।-काम् ? पृथित मपदम् । कं सद् ?
करणैरचेतनै स्पर्शनादीन्द्रियैः, न मया विद्वेषेण मृतस्य मूर्तेर्नव संप-
र्कोपपत्ते । तथायं प्रनीयमानो मे मम संबन्धी क्षुदादिः क्षुत्पूजादिर्भा-
योपि न्यात् । किंविशिष्ट ? वैकृत एव वैकारिक एव कर्मादपष्टनात्वात् ।

तत्तस्माद्नैतयोर्द्रव्यभावयोर्मध्ये किं मया विचिकित्स्यं जुगुप्स्यं, न कि-
मपि । इति भावयन् शुद्धचिदात्मानमात्मानं सदृष्टिरध्यासीत् । तथा
स्मरेदमी । कम् ? उहायनमुहायननामानं राजानम् । कस्मिन् कर्तव्ये ?
मुनिस्तुद्धरणे मुनीनां रुजो रोगादुद्धरणे निःसारणे । मुनीन् उर्धादिकं
कुर्वन्तः प्रतिकुर्वाणः शूकां न कुर्यादित्यर्थः ॥

परदृष्टिप्रशंसार्यं सम्यक्त्वमलं निषेद्धं प्रयुह्यते—

एकान्तध्वान्तविध्वस्तवस्तुयाथात्म्यसंविदाम् ।
न कुर्यात्परदृष्टीनां प्रशंसां दृक्कलङ्किनीम् ॥ ८३ ॥

न कुर्यात् सदृष्टिः । काम् ? प्रशंसां श्लाघाम् । केपाम् ? परदृष्टी-
नाम् । परत्रानेकान्तादन्यत्र सर्वथैकान्ते दृष्टिरभिनिवेशो येषां ते पर-
दृष्टयो यौद्धादयश्चेपाम् । किंविशिष्टानाम् ? एकांतेति । एकान्तध्वान्तेन
मयंथा क्षणिकीघमिनिवेशितमिरेण विष्यन्ना निरन्ना वस्तुयायात्म्यसंविदस्ने-
कान्ततरुमंविचिष्येषां ते तेषोक्ता । किंविशिष्टां तत्प्रशंसाम् ? दृक्कलङ्किनीं
सम्यक्चदूषणशीलाम् ।

अनायतनसेवार्यं दृष्टिदोषं निषेधयितुमाह—

मिथ्यादृग्ज्ञानवृत्तानि त्रीणि त्रींस्तद्वत्तथा ।
पदनायतनान्याहुस्तत्सेवां दृग्मलं त्यजेत् ॥ ८४ ॥

आहुः सुवन्त्याचार्याः । कानि ? अनायतनानि । कनि ? पट् । क्यम् ?
मिथ्यादृग्ज्ञानवृत्तानि त्रीणि मिथ्यादर्शनं मिथ्याज्ञानं मिथ्याचारित्रं च ।
तथा तद्वतो मिथ्यादृगादियुक्तान् पुराणस्त्रीन् मिथ्याखिनं मिथ्याजानिनं
मिथ्याचारित्रिणं च । त्यजेत् । सम्यक् गाराधनोपतः । काम् ? तत्सेवां तेषां
पण्णांमप्युपायनाम् । किंविशिष्टाम् ? दृग्मलं सम्यक्त्वदोषं यतः । एतेन

“सम्मत्तादीचारा संका फंसा तद्देव विदिगिंछा ।

परदिष्टीण पसंसा अणायदणसेवणा चेष ॥”

१ तदोक्ता इदम्य स्थाने 'तेषाम्' इति पाठ एव समीचीनो, मूले पठितव्य-
यचनमोपसंभाम् ।

इत्याराधनाशास्त्रोक्ताः पञ्च सम्यक्त्वातीचाराः सूत्रिताः प्रतिपत्तव्याः ।

मिथ्यात्वाख्यमनायतनं निषेद्धुं यतयति—

सम्यक्त्वगन्धकलमः प्रबलप्रतिपक्षकरटिसंघट्टम् ।

कुर्वन्नेव निवार्यः स्वपक्षकल्याणमभिलषता ॥ ८५ ॥

निवार्यो निषेधनीयः सम्यक्त्वावाराधनोद्यतेन भव्येन यूपनायेन यथा ।
कोसौ ? सम्यक्त्वगन्धकलमः । सम्यक्त्व गन्धकलम इव यूपस्येव
ज्ञानधारित्रस्यागामिपरिपुष्टिनिमित्तत्वात् । गन्धेन विशिष्टः कलमः करि-
पोतो गन्धकलमः । किं कुर्वन् ? कुर्वन्नेव, न कृतवान् । कर्तुमुद्यत इत्य-
र्थः । कम् ? प्रेत्यादि । प्रतिपक्ष सम्यक्त्वापेक्षया मिथ्यात्वं गन्धकल-
भापेक्षया प्रतिपक्षः करटी प्रत्यनीकयूपनाय प्रतिपक्षकरटी । प्रतिहस्तीव
प्रतिलोमवृत्तित्वात् । प्रबलो दुर्निवार प्रतिपक्षकरटी प्रबलप्रतिपक्ष-
करटी । तेन सह संघट्ट प्रतिजिघासया संघटना, तम् । किं कुर्वता ?
अभिलषता वाञ्छता । किम् ? स्वपक्षस्यात्माभ्युपगतप्रतादेर्निजयूपस्य
च कल्याणं कुशलम् ।

सम्यक्त्वप्रौढिमतो मदमिथ्यात्वावेशाद्वा निरस्यति—

मा भैषीर्दृष्टिसिंहेन राजन्वति मनोवने ।

न मदान्धोपि मिथ्यात्वगन्धहस्ती चरिष्यति ॥ ८६ ॥

भो सुदृढसदृष्टे, मा भैषीर्मो मयं कर्षीस्त्वं, यतो न चरिष्यति न
चेष्टिष्यते । कोसौ ? मिथ्यात्वगन्धहस्ती । मिथ्यात्वं गन्धहस्तीव, धन-
स्येव मनमो विज्ञापकत्वात् । क ? मनोवने । मनश्चित्तं धनमाराम इव,
कामितफलदानसमर्पणत्वात् । किंविशिष्टे ? राजन्वति । दुष्टनिग्रहशिष्टपरि-
पालनपरेण राज्ञा युक्ते । परपराभवाविषये इत्यर्थः । केन ? दृष्टिसिंहेन
सम्यक्त्वकेशरिणा । किंविशिष्टोपि ? मदान्धोपि । मदीयांस्वापभि-
मानैरन्धयति मुक्तयुक्तालोकनप्रिकलं पुरुष करोतीति मदान्धः । पक्षे,
मदेन दान्जसेनोन्मागंघाती च ।

जात्यादिभिरामोत्कर्षमंभाविनः सधर्माभिभवन्मुक्तेन सम्यक्त्वमाहात्म्य-
दानि दृशंयति—

संभावयन् जातिकुलाभिरूप्यविभूतिधीशक्तितपोर्चनाभिः ।
स्वोत्कर्षमन्यस्य सधर्मणो वा कुर्वन् प्रधर्षं प्रदुनोति दृष्टिम् ८७

प्रदुनोति माहात्म्यादपकर्षति पुरपः । काम् ? दृष्टिं सम्यक्त्वम् । किं कुर्वन् ? संभावयन् । कम् ? स्वोत्कर्षम् । कामिः ? जात्यादिभिः । जातिमांतृपक्षः । कुलं पितृपक्षः । आमिरूप्यं सौरूप्यम् । विभूतिप्रां-
मसुवर्णादिममृद्धिः । धीः शिल्पकलादिज्ञानम् । शक्तिः पराक्रम । तपो-
नशनाद्यनुष्ठानम् । अर्चना पूजा । जात्यादीनामितरेतरयोगो द्वन्द्वः ।
जात्यादिभिर्व्यंमैः समसैर्वा । अहमस्मादुत्कृष्ट इत्युत्प्रेक्षमाण इत्यर्थः । न
केवलं स्वोत्कर्षं संभावयन् कुर्वन् वा । कं ? प्रधर्षं जात्यादिद्वारेण निर-
स्कारम् । कस्य ? अन्यस्य । किंविशिष्टस्य ? सधर्मणः सार्धमिकस्य ।

जातिकुलमदयोः परिहारार्थमाह—

पुंसोपि क्षतसत्त्वमाकुलयति प्रायः कलङ्कैः कलौ,
सद्दृग्गृत्तवदान्यतावमुकलासौरूप्यशौर्यादिभिः ।
स्त्रीपुंसैः प्रथितैः स्फुरत्यभिजने जातोसि चेद्दैवत,—

स्तजात्या च कुलेन चोपरि मृषा पश्यन्नऽधः स्वं क्षिपेः ८८

भो जातिकुलोद्यमन्य, जातोसि चेद् यद्युत्पन्नस्त्वमसि । क ? अमि-
जनेऽन्वये । कस्मात् ? दैवतः प्राक्तनपुण्यविपाकात् । किं कुर्वति ?
स्फुरति जनमनस्सु चमत्कुर्वति । कैः ? स्त्रीपुंसेर्नारीनरैः । किंविशिष्टैः ?
प्रथितैः व्यातैः । कैः ? सदित्यादि । सद्दृग्गृत्ते सम्यक्त्वसदाचारौ ।
वदान्यता दानशौण्डर्यम् । घसु धनम् । कला गीतादयः । सौन्दर्यं
चारुत्वम् । शौर्यं वीर्यम् । आदिशब्देन नयविनयगाम्भीर्यशौंडीर्यादि ।
दृग् च गृत्तं च दृग्गृत्ते । सती च दृग्गृत्ते च सद्दृग्गृत्ते । ते च वदान्यता च
घसु च कलाश्च सौन्दर्यं च शौर्यादयश्चेति द्वन्द्वः । कदा ? कलौ दुःप्रमास-
मये । किं कुर्वति ? आकुलयति दूषयति सति । कान् ? पुंसोपि किं
पुनः स्त्री. इत्यपि शब्दाद्यैः । कैः ? कलङ्कैरपवादैः । कथम् ? प्रायो बाहु-

ल्येन । कथं कृत्वा ? क्षतसत्त्वं क्षतं हतं सत्त्वं मनोगुणो यत्र तत् । ततो
 नु किम् ? क्षिपे. पातयेस्त्वम् । कम् ? स्वमात्मानम् । क ? अधो हीनपदे
 सम्यक्त्वविराधनाया तस्य सुघटत्वात् । उक्तं च—

जातिरूपकुलैश्वर्यशीलज्ञानतपोबलेः ।

कुर्वाणोऽहं कर्ति नीचं गोत्रं यद्भाति मानवः ॥

किं कुर्वन् ? पदयन् मनसालोकयन् । कम् ? स्वम् । क ? उपरि
 प्रक्रमवशात्सधर्मणाम् । कया ? जात्या च कुलेन च । कथम् ? मृपा
 तद्भूयेनापि सत्त्वितिमता जातिकुलयो परमाद्यंत शुद्धेर्निश्चेतुमशक्यत्वात् ।
 तदुक्तम्—

अनादाविह संसारे दुर्गारे मकरध्वजे ।

कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ॥

सौरूप्यमदाविष्टस्य दोषं दर्शयति—

यानारोप्य प्रकृतिसुभगानङ्गनायाः पुमांसं,
 पुंसश्चास्यादिषु कविठका मोहयन्त्यङ्गनां द्राक् ।

तानिन्द्रादीन् परमसहस्रान्मदिष्णून्वपुस्ते,

स्रष्टाञ्चाक्षीद् ध्रुवमनुपमं त्यां च विश्वं विजिष्णुम् ॥८९

मोहयन्ति वैचित्र्यं नयन्ति । के ? कविठकाः । लोकोत्तरवर्ण-
 नानियुक्तवयष्टका इयं पुरुषार्थोपमदर्शयत्वात् । कम् ? पुमांसम् ।
 कथम् ? द्राक् वर्णनानन्तरमेव । किं कृत्वा ? आरोप्य कल्पयित्वा ।
 कान् ? यान् इन्द्रादीन् चन्द्रकमलादीनुपमानभूतानर्थान् । किं विदितान् ?
 प्रकृतिसुभगान् निसर्गत्यान् । केषु ? आस्यादिषु मुखनयनादिपू-
 मेयभूतेष्वर्थेषु । कस्या ? अङ्गनायाः कामिन्या । तथा कविठका अङ्ग-
 नां च मोहयन्ति द्राक् । किं कृत्वा ? यान् प्रकृतिसुभगानिन्द्रादीन्पुंसं
 पुरपस्यास्यादिष्वारोप्य । ध्रुवमहमेव मध्ये तानिन्द्रादीनुन्मदिष्णून्
 स्वोत्कर्षसंभारिणो न परं न केवलमसहस्रसहमानो यपुस्ते तय शरीर-
 मनुपमं शुभादिषु चन्द्राद्युपमानीतं स्रष्टा पिघाताञ्चाक्षीत् प्रायुः
 चन्द्रादीन्पुपमेयान्चतुं शृष्टयामिति भावः । किं नु त्यां च त्वामपि

विश्वं विजिष्णुं सम्यक्त्वबलेन समस्तजगद्विजयं साधु कुर्वाणमसहमानो
विधाता तव शरीरमनन्योपमं व्यधादित्वहं संभावयामि । इयमत्र भावना-
भवान्सम्यक्त्वमाहात्म्याद्विश्वं व्यजेष्यत यदि हतविधिसवेदक् सौरूप्य-
मुत्पाद्य तन्मदेन सम्यक्त्वं नादूपयिष्यत । अत्रेयं पदघटना—अस्त्राक्षीत् ।
कोसौ ? स्रष्टा । किं तद् ? वपुः । कस्य ? ते । किंविशिष्टम् ? अनुपमम् ।
किं कुर्वन् ? असहन् । कान् ? तानिन्द्वादीन् । किंविशिष्टान् ? उन्मदिष्णून् ।
कथम् ? ध्रुवं निश्चितम् । न परमेवं, किं तर्हि ? वपुस्ते स्रष्टाऽस्त्राक्षीत् । किं
कुर्वन् ? असहन् । कम् ? त्वां च त्वामपि । किंविशिष्टम् ? विजिष्णुं विजयते-
इत्येवं साधुकारी विजिष्णुः ।

लक्ष्मीमदं निषेद्धं वक्रमणिज्ञा नियुक्ते—

या दैवैकनिबन्धना सहभुवां यापद्भियामामिपं,
या विश्वम्भमजस्रमस्यति यथासन्नं सुभक्तेष्वपि ।
या दोषेष्वपि तन्वती गुणधियं युक्तेनुरक्त्या जनान्,
स्वभ्यस्वान्न तथा श्रियाशु ह्रियसे यान्त्यान्यमान्व्यान्न चेत् ९०

या श्रीर्भवति । कीदृशी ? दैवैकनिबन्धना । दैवमिह पुराकृतं शुभ-
कर्म तदेकं पौरुषनिरपेक्षं निबन्धनं कारणं यस्याः सैवम् । तथा या श्रीर्भ-
वति । किम् ? आमिपं प्राप्तो विषयो वा । कासाम् ? आपद्भियां
विपद्भीतीनाम् । कीदृशीनाम् ? सहभुवाम् सहोत्थानाम् । तथा
चोक्तम्—

वह्नपायमिदं राज्यं त्याज्यमेव मनस्विनाम् ।

यत्र पुत्राः ससोढर्यां वैरायन्ते निरन्तरम् ॥

तथा या सुभक्तेष्वपि भवन्तमभक्तियुक्तेष्वपि मध्ये यथासन्नं यो य
भासद्यः पुत्रभ्रात्रादिसत्र तत्र विश्वम्भं विश्वासमजस्रं नित्यमस्यति
क्षिपति निवर्तयति सुभक्तेषु पुत्रादौ स्वापहारशङ्कामाविष्करोतीत्यर्थः । तथा
या युक्ते योजयति । कान् ? जनान् लोकान् । कया ? अनुरक्त्या-
नुरागेण । किं कुर्वती ? तन्वती । काम् ? गुणधियं गुणकल्पनाम् । केषु ?

दोषेष्वपि महत्प्रह्लादिषु । महत्तोपि हि धनी धनलोभाद्बह्वैरप्याधीयते ।
तदुक्तम्—

ययोवृद्धास्तपोवृद्धा ये च वृद्धा बहुश्रुताः ।
सर्वे ते धनवृद्धस्य द्वारि तिष्ठन्ति किङ्कराः ॥

अन्न हे भ्रातः, स्वभ्यस्व आत्मानमुत्कृष्टं संभावय त्वम् । कया ? तथा
प्रागुक्तविशेषणविशिष्टया श्रिया लक्ष्म्या । अंशेति मान्यत्वामघ्णे । स्वभ्य-
स्वाङ्गेति वा पाठ । तत्राङ्गेति प्रियत्वामघ्णे । चेद्यदि न हियसे न प्रच्या-
व्यसे त्वम् । कस्मात् ? आन्ध्याद् युक्तायुक्तविवेकवैकल्यात् । किं कुर्वत्या ?
यान्त्या आश्रयन्त्या । कम् । अन्यं पुरपान्तरम् । कयम् ? आशु सद्यः ।
इयमत्र भावना—क्षणिकतया पुरुषान्तर गच्छन्त्या लक्ष्म्या यदि सद्योऽन्ध-
त्वात् प्रच्याव्यसे अन्यथा पुरुषान्तरं मम लक्ष्मीरेषा गच्छतीति दुःसह-
दुःखं प्राप्नुयास्त्वं न वैवं सर्वस्यापि प्रायेण लक्ष्मीसमागमे पश्यतोप्य-
दर्शनस्य तद्विगमे च दर्शनस्य स्फुटमुपलम्भात् । यल्लोकोक्तिः—

संपयपडलहि लोयणहं वंभजेच्छायंजंति ।

ते दालिहसलाइयहं अंजिय गिम्मल हुंति ॥

शिल्पादिज्ञानिनां मदावेशमनुशोचति—

शिल्पं वै मद्दुपक्रमं जडधियोप्याशु प्रसादेन मे,
विश्वं शासति लोकवेदसमयाचारेष्वहं दृङ् नृणाम् ।
राज्ञां कोहमिवावधानकुतुकामोदैः सदस्यां मनः,
कर्पल्येवमहो महोपि भवति प्रायोद्य पुंसां तमः ॥ ९१

अहो कष्ट भवति । किं तत् ? महोपि शिल्पादिज्ञानार्थं तेजोपि ।
किम् ? तमः स्वपरपरिणामाविवेकहेतुत्वाद्बन्धकारः । केषाम् ? पुंसाम् । क ?
अद्यास्मिन्काले । कथम् ? प्रायः । कश्चिदप्यापि शिल्पादिज्ञानविशिष्टोपि
सर्वं न करोतीत्येवमर्थमेतत् । कथम् ? एवमनेन प्रकारेण । तमेव दर्श-
यति—यै स्फुटं वर्तते । किं तत् ? शिल्पं पत्रच्छेदादि करकौशलम् ।

किंविशिष्टम् ? मद्दुपक्रमं मया प्रथममारब्धम् । मत्कृतं शिरपं दृष्ट्वान्यैः
 कृतमित्यर्थः । ममोपक्रमो मद्दुपक्रमः । “उपशोपक्रमं तदाद्युक्तौ” इति
 समासे नपुंसकत्वम् । तथा शासति परेभ्यः प्रतिपादयन्ति । के ?
 जडधियो मंदमतयोपि । किं तत् ? विश्वं चराचर जगत् । केन ? प्रसा-
 देनानुग्रहेण । कस्य ? मे मम । कयं ? आशु, शीघ्रं मदनुग्रहादनन्तरमेव ।
 लोकस्थितिव्युत्पादने अहमेव गुरुरित्यर्थः । तथा वतंहं । किं ? दृक्
 दृष्टिः । केपां ? नृणां मनुष्याणां । केपु ? लोकवेदसमयाचारेषु ।
 लोकश्च वेदश्च समयाश्च नानालिङ्गिमतानि लोकवेदसमयास्तेषामाचारा
 विहिताचरणानि । लोकाद्याचारान् स्फुटं दर्शयितुं ममैव प्रावीण्यमित्यर्थः ।
 तथा अहमिय मया तुर्यं कः कर्पति भाक्षिपति स्वाधीनं करोतीत्यर्थः ।
 किं तत् ? मनः । केपां ? राज्ञां । कैः ? अवधानकुतुकामोदैः ।
 कस्यां ? सदस्यां सभायां न कश्चित् कर्पतीत्यर्थः । अवधानान्येव कुतुकानि
 कौतुकानि तत्कृता आमोदा जानन्दा, अवधानकुतुकान्येव वा आमोदाः
 परिमला राजादिलोकानां मनोतुरजकत्वात् । अवधानानि युगपत्पाठगीत-
 नृत्यादिप्रियावधारणानि । यद्भोके—

व्यावृत्तं प्रकृतं वियद्भि लिखितं पृष्टार्पितं व्याकृतं,
 मात्राशेषममात्रमंकशचलं तत्सर्वतोभद्रवत् ।
 यः शक्तो युगपद्गृहीतुमखिलं काव्ये च संचारयन्,
 चाचं सूक्तिसहस्रमंगिसुभगां गृह्णातु पत्रं समे ॥”

कुलीनस्य बलमददुर्लक्षतां लक्षयति—

शाकिन्या हरिभाययाभिचरितान् पार्थः किलास्यद्विपो,
 वीरोदाहरणं चरं स न पुना रामः स्वयं कूटकृत् ।
 इत्यास्थानकथाप्रसंगलहरीहेलाभिरुत्थावितो,
 हृत्क्रोडाह्वयमेति दोःपरिमलः कस्यापि जिह्वांचले ॥ ९२ ॥

एति गच्छति । कोसौ ? दोःपरिमलः, दोषोर्बाह्वोः परिमलो लक्षण-
 या वीर्यं प्रदास्यतमत्वात् । कं ? लयमलक्षत्वं । क ? जिह्वांचले जिह्वाम्रे
 अवाप्यो भवतीत्यर्थः । कस्य ? कस्यापि कुलीनस्य । किंविशिष्टः सन् ?

उद्विग्नचित्तः उर्ध्वं प्रेरितः । कस्मात् ? हृत्कोडात् हृदयमध्यात् । कामि. ?
 आस्थानकथाप्रसंगलहरीहेलाभिः, कथाप्रसंगा वार्ता लहर्यो महोर्मयः
 हेला अनियता प्रवृत्तिः । आस्थाने सभायां कथाप्रसंगात् लहर्य इव दूर-
 व्यापित्वात् तासां हेलाः । कथं ? इति एवं किलैवं श्रूयते । आस्थत्
 निराकृतवान् । कोसौ ? पार्थः अर्जुनः । कान् ? द्विपः कौरवान् । किंवि-
 शिष्टान् ? अमिचारितान् उपतप्तान् प्रतिबद्धशक्तीन् । कया ? हरिमायया
 विष्णुवंचनया । कयेव ? शाकिन्या नाकिन्येव ईक्षणिकया यथा । लुप्तो-
 पमेयं । स तथाभूतः पार्थो धरं भवतु । किं वीरोदाहरणं अर्जुनेन सदशा
 इमे वीरा इत्यस्तु न पुना रामो दाशरथिस्तदस्तु । कुतः ? स्वयं कूट-
 कृत् । वालिवधादिप्रस्तावे भात्मना कूटं कृतवान् यतः ॥

तपोमदस्य दुर्जयत्वं व्यनक्ति—

कर्मारिक्षयकारणं तप इति ज्ञात्वा तपस्तप्यते,
 कोप्येतर्हि यदीह तर्हि विषयाकांक्षा पुरो धावति ।
 अप्येकं दिनमीदृशस्य तपसो जानीत यस्तत्पद,—
 द्वंद्वं मूर्ध्नि वहेयमित्यपि दृशं मभ्राति मोहासुरः ॥ ९३

मभ्राति कदयेयति । कोसौ ? मोहासुरः अज्ञानदैत्यः । कां ? अपि
 दृशं न पर चारित्र्यं यावता सम्यक्त्वमपीत्यर्थः । कथं ? इति इहास्मिन्
 क्षेत्रे एतर्हि एतस्मिन् काले कोपि कश्चित् यदि तप्यतेऽर्जयति । किं
 तत् ? तपः । किं कृत्वा ? ज्ञात्वा निश्चित्य । कथं ? भवति । किं तत् ?
 तपः । किंविशिष्टं ? कर्मारिक्षयकारणं मोहादिशत्रुनिवर्हणमिति । तर्हि
 तदा पुरो धावति अग्रे वेगेन गच्छति । कोसौ ? विषयाकांक्षा ।
 लाभापेक्षया तपः क्षिप्रं दूष्यते इत्यर्थः । वहेयं धारयेयमहं । किं तत् ?
 तत्पदद्वंद्वं तस्य पादद्वयं । क ? मूर्ध्नि । यः किं ? यो जानीत ।
 कस्य ? तपसः । किंविशिष्टस्य ? ईदृशस्य, मया निरीहतया विधीय-
 मानेन तपसा सदृशस्य । कियंतं कालं ? अप्येकं दिनं एकमप्यहरी-
 दृशं तपश्चरितुं प्रवर्तेत इत्यर्थः । तपसः इत्यत्र “ज्ञास्वार्थेऽरण” इत्यनेन
 षष्ठी ॥

पूजामदकनुंदोषं प्रदर्शयति—

स्वे वर्गे सकले प्रमाणमहमित्येतत्क्रियधावता,
पौरा जानपदाश्च संत्यपि मम श्वासेन सर्वे सदा ।
यत्र काप्युत यामि तत्र सपुरस्कारां लभे सत्क्रिया,—
मित्यर्चामदमूर्णनाभवदधस्तंतुं वितन्वन् पतेत् ॥ ९४ ॥

पतेत् अश्येत् जीवः । क ? अधः हीनपदे । किं कुर्वन् ? वितन्वन् दीर्घाकुर्वन् । कं ? अर्चामदं पूजाहकारं । किवत् ? उर्णनाभवत्, यथा उर्णनामः कौटिकस्तंतुं लालास्वरूपं वितन्वन्नघोऽधरदेशे पतेत् । कथं वितन्वन् ? इति । किमिति ? कियत् किं परिमाणं वर्तते । किं किमेतत् । कथम् ? इति वर्तेहं । किंविशिष्टः ? प्रमाणम् भविसंवादी सर्वत्र प्रतिष्ठावानित्यर्थः । क ? वर्गं सजातीयसमूहे । किंविशिष्टे ? स्वे निजे । पुनः किंविशिष्टे ? सकले सर्वत्र । कुत इत्याह—यावता येन कारणेन सर्वे पौरा नागरा, जानपदा अपि देशवास्तव्यलोकाश्च श्वसन्ति प्राणन्ति मदेकायत्तामिष्टन्तीत्यर्थः । केन ? श्वासेन । कस्य ? मम । कदा ? सदा । उत भयवा यत्र कापि यस्मिन्कस्मिंश्चिस्थाने यामि गच्छाम्यहं तत्र सर्वत्र लभे प्राप्नोम्यहम् । काम् ? सत्क्रियां सत्कारम् । किंविशिष्टाम् ? सपुरस्कारां पुरस्कारसहिताम् । सर्वत्र श्रेष्ठेषु कर्मस्वप्ने कृत्वा पूज्योहमित्यर्थः ॥

पूर्वं प्रसङ्गायातैः साधर्मिकान् प्रति जाताद्यष्टमदै. सह मिथ्यात्वात्थ-
मनायतन त्याज्यतया प्रकाश्य साम्प्रतं तद्वत्. सप्त त्याज्यतया प्रकाशयति—

सम्यग्त्वादिषु सिद्धिसाधनतया त्रिष्वेव सिद्धेषु ये,
रोचन्ते न तथैकशस्त्रय इमे ये च द्विशस्ते त्रयः ।
यत्र त्रीण्यपि सौम्यमी शुभदशा सप्तापि मिथ्यादृश,—
स्त्याज्याः स्रण्डयितुं प्रचण्डमतयः सद्दृष्टिसम्राट्पदम् ९५

त्याज्या दूरीकापाः । के ? अमी सप्तापि मिथ्यादृशो मिथ्यादृष्टयः ।
केन ? शुभदशा सम्यग्दृष्टिना । किंविशिष्टाः यतः ? प्रचण्डमतयोऽद्-

क्षुब्धय । किं कर्तुम् ? खण्डयितुं स्वरूपेण प्रभावेन वा विकलीकर्तुम् । किं तत् ? सदृष्टिसम्राट्पदं सम्यक्त्वसाम्राज्यम् । के अमी ? इत्यत्राह—इमे त्रयस्तावत् । ये किम् ? ये न रोचन्ते न श्रद्दयते । किं तत् ? एकशः एकैकम् । केषु ? सम्यक्त्वादेषु मध्ये । कयम् ? तथा सिद्धिसाधनतया । किंविशिष्टेषु ? सिद्धेषु आगमनिर्णतिषु । कया ? सिद्धिसाधनतया मोक्षमार्गत्वेन । कतिषु ? त्रिष्वेव समुदितेषु न व्यस्येषु । तथा ते त्रयः । ये किम् ? ये न रोचन्ते । किं तद् ? द्विशो द्वे द्वे सम्यक्त्वादेषु मध्ये सिद्धिसाधनतया । तथा सोपि सप्तमो मिथ्यादृष्ट्यात् । यः किम् ? यस्त्रीण्यपि सम्यक्त्वादीनि सिद्धिसाधनतया न रोचते । तथाहि । कश्चित्सम्यक्त्वज्ञाने मोक्षमार्गं मन्यते, न चारित्रम् । अन्यं सम्यक्त्वचारित्रे न ज्ञानम् । अन्यतरो ज्ञानचारित्रे, न सम्यक्त्वम् । एवमुत्तरत्रापि चिन्त्यम् । उक्तं च—

एकेकं न त्रयो द्वे द्वे रोचन्ते न परे त्रयः ।

एकस्त्रीणीति जायन्ते सप्ताप्येते कुदर्शनाः ॥

अपरैरपि मिथ्यादृष्टिभिः सह सप्तमं प्रतिषेधयति—

मुद्रां सांन्यवहारिकीं त्रिजगतीवन्द्यामपोद्यार्हतीं,

चामां केचिदहंयवो व्यवहरन्त्यन्ये चहिस्तां श्रिताः ।

लोकं भूतवदाविशन्त्यवशिनस्तच्छायया चापरे,

म्लेच्छन्तीह तर्कस्त्रिधा परिचर्य पुंदेहमोहैस्त्यज ॥ ९६ ॥

इह क्षेत्रे सप्तनि काले केचित्तापसादयो व्यवहरन्ति प्रवृत्तिनिवृत्ति विषया कुर्वन्ति । काम् ? मुद्रां वृतचिह्नम् । किंविशिष्टाम् ? चामां विपरीतां जटाधारणमस्रोदूलनादिरूपाम् । किंविशिष्टा सत्त अहंययोऽहकारिण । किं कृत्वा ? अपोद्य अपवादविषयां कृत्वा । निषिद्धोत्तरं । काम् ? मुद्राम् । किंविशिष्टाम् ? आर्हतीं जैनीमाषेलक्यादिद्विद्वलक्षणाम् । पुनः किंविशिष्टाम् ? त्रिजगतीवन्द्यां जगत्त्रयनमस्याम् । पुनरपि किंविशिष्टाम् ? सांन्यवहारिकीं समीचीनप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनाम् । परे, टंकादिनाणकादृतिं समीचीनामपोद्य मिथ्यारणां मुद्रा व्यवहरन्तीनिष्याद्येपं

अन्ये पुनर्द्रव्यजिनलिङ्गधारिणो मुनिमानिनोऽघशिनोऽजितेन्द्रियाः संत-
स्तां तथाभूतामाहंतीं मुदां वहिः शरीरे न मनसि श्रिताः भ्रष्टा आवि-
शन्ति संक्रामन्ति विचेष्टयन्तीत्यर्थः । कम् ? लोकं धर्मकामं जनम् ।
किंनत् ? भूतवद् ग्रहस्तुल्यम् । अपरे पुनर्द्रव्यजिनलिङ्गधारिणो मठ-
पतयो म्लेच्छन्ति म्लेच्छा इवाचरन्ति । लोकशास्त्रविरुद्धमाचारं चर-
न्तीत्यर्थः । कया ? तच्छायया आहंतगतप्रतिरूपेण । तथा च पठन्ति—

पण्डितैर्भ्रष्टचारिर्त्रैर्यठैश्च तपोधनैः ।

शासनं जिनचन्द्रस्य निर्मलं मलिनीकृतम् ॥

भोः सम्यक्त्वाराधक त्यज मुञ्च स्वम् । कम् ? त्रिधा परिचयं मन-
सानुमोदनं वाचा कीर्तनं कायेन संसर्गं च । कैः सह ? तैः कुत्सितैस्सै-
क्षितयैः । किंविशिष्टैः ? पुंसेद्ग्रहैः पुरुषाकारमिध्यात्वैः । तदुक्तम्—

कापथे पथि दुःखानां कापथस्थेष्यसंमतिः ।

असंपृक्तिरनुत्कीर्तिरमूढा दृष्टिरुच्यते ॥

वाद्या भव्याहुः—

पाखण्डिनो विकर्मस्थान् वैदालवतिकान् शठान् ।

हेतुकान् चकवृत्तींश्च चाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

मिध्याज्ञानाख्यमनायतनं त्याजयति—

विद्वानविद्याशाकिन्याः क्रूरं रोद्धुमुपप्लवम् ।

निरुन्ध्यादपराध्यन्तीं प्रज्ञां सर्वत्र सर्वदा ॥ ९७ ॥

निरुन्ध्यादिवारयेत् । कोसौ ? विद्वान् समीक्ष्यकारी । काम् ? प्रज्ञां
त्रिकालविषयार्थपरिच्छेदिकां धुद्धिम् । किं कुर्वतीम् ? अपराध्यन्तीं विभ्रमं
गच्छन्तीम् । क कदा ? सर्वत्र सर्वदा । किं कर्तुम् ? रोद्धुं प्रतिबद्धम् ।
कम् ? उपप्लवमुपसर्गम् । किंविशिष्टम् ? क्रूरं कर्कशम् । कस्याः ?
अविद्याशाकिन्याः ।

मिध्याज्ञानिभिः संपर्कमपाकरोति—

कुहेतुनयदृष्टान्तगरलोद्धारदारुणैः ।

आचार्यव्यञ्जनैः सङ्गं भुजङ्गैर्जातु न व्रजेत् ॥ ९८ ॥

जातु कदाचित्सदृष्टिर्न व्रजेन्न गच्छेत् । कम् ? सङ्गं संसर्गम् । कैः सह ? भुजङ्गैर्विदैः सर्वैर्वा । किंविशिष्टैः ? आचार्यव्यञ्जनैः । आचार्याः सदाचारचारिणो व्यञ्जनं वेपो स्वरूपव्यवधायको येषाम् । पुन किंविशिष्टैः ? कुहेतिवत्यादि । कुत्सिता प्रमाणबाधिता हेतवो युक्तयो, नयाः पक्षा, दृष्टान्ता उदाहरणानि गरलानि विषाणीय मोहमूर्छादिहेतुत्वात् । तेषामुद्धार उत्पन्नं । तेन दाहणा घोरा ॥

भूयोपि भङ्गवन्तरेणाह—

भारयित्वा पटीयांसमप्यज्ञानविषेण ये ।

विचेष्टयन्ति संचक्ष्यास्ते क्षुद्राः क्षुद्रमंत्रिवत् ॥ ९९ ॥

संचक्ष्या वजंतीयाः सम्यक्काराधकैः । के ? ते क्षुद्रा मिथ्यापदेष्टारो दुर्जनाः । किंवत् ? क्षुद्रमन्त्रिवत्=दुष्टगारदिका यथा । ये किम् ? ये विचेष्टयन्ति विरुद्धं धत्तेयन्ति । कम् ? पटीयांसमपि तावदेतारमपि, किं पुनरतावदिदमतराजं वेत्यपि शब्दाधः । पक्षे भदष्टपूर्वं, किं पुनर्दष्टपूर्वं शक्तितदंश वेत्यपि शब्दाधः । किं दृष्टा ? भारयित्वा विह्वलीकृत्य मोहवसं नीत्वा । केन ? अज्ञानविषेण मिथ्याज्ञानगरलेन ।

मिथ्याचारिग्राह्यमनापतनं प्रतिक्षिपति—

रागाद्यैर्वा विपाद्यैर्वा न हन्यादात्मवत्परम् ।

ध्रुवं हि प्राग्बधेऽनन्तं दुःखं भाज्यमुदग्बधे ॥ १०० ॥

न हन्यात् हिंसाग्निमिथ्याचारिग्राह्यमनापतनं जिहामुः सदृष्टिः । कम् ? परं परात्मानम् । किंवत् ? आत्मवत् आत्मानं यथा । के ? रागाद्यैर्वा रागद्वेषादिभिर्मोहोदयजन्मविकारैः दृष्टयुतानुभूतभोगावाह्यारूपनिदानबन्धादिममस्तरागादिदोषैरित्यर्थः । न केवलं तैर्विपाद्यैर्वा विपक्षप्रजलाग्निप्रवेशादिभिः । वा शब्दो परस्परसमुच्चये । इदमग्र तात्पर्यं—रागादिपरिणत्या स्वपरयोर्विशुद्धिपरिणामलक्षणं साम्यमुपगतो मिथ्याचारिप्रलक्षणायापतनक्षेपया सम्यक्त्वं भटिनी स्यात् । सैवा भावमिथ्याचारिप्रसेवा । विपादिमिरतु म्वं परं वा ज्ञानो द्रव्यमिथ्याचारिप्रसेवा स्यात् । पददेव समर्थवन्ते—हि यस्यान्नयति । किं तद् ? दुःखं स्वरापोः

पीडा । किंविशिष्टम् ? अनन्तम् । ष ? प्राग्बधे रागद्वेषादिभि-
रात्मनः परस्य च घाते । कथम् ? ध्रुवं निश्चितम् । उद्ग्रधे-
पुनर्विपशच्छादिभिः स्वपरयोर्घाते सति निरवधि दुःखं भाज्यं विकल्पनी-
यम् । अयमभिप्रायो—विषादिभिर्हन्यमानोपि जीवो यदि पञ्चनमस्कार-
मनाः स्यात्तदा-नानन्तदुःखभागभवत्यन्यथा भवत्येवेति ।

हिंसार्हिसयोर्माहात्म्यमाह—

हीनोपि निष्ठया निष्ठागरिष्ठः स्यादर्हिसया ।

हिंसया श्रेष्ठनिष्ठोपि श्वपचादपि हीयते ॥ १०१ ॥

स्यात्पुरपः । किंविशिष्टः ? निष्ठागरिष्ठो व्रताद्यनुष्ठानमहिष्ठः । क-
या ? अर्हिसया द्रव्यभावहिंसानिवृत्त्या । किंविशिष्टोपि ? हीनोल्पो रि-
क्तो वा । कया ? निष्ठया । व्रताद्यनुष्ठानेन । अपिर्विस्मये । हिंसया
पुनः पुमान् हीयते निरुष्ठो भवति । कस्मात् ? श्वपचादपि चाण्डा-
खादपि । किंविशिष्टोपि ? श्रेष्ठनिष्ठोपि ।

मिथ्याचारिप्रपरैः सह सांगत्यं प्रत्याख्याति—

केचित्सुरं दुःखनिवृत्तिमन्ये प्रकर्तुकामाः करणीगुरुणाम् ।

कृत्वा प्रमाणं गिरमाचरन्तो हिंसामर्हिमारसिकैरपास्याः १०२

अपास्या दूरतस्त्याज्याः । के ? केचित् मुखं शर्म प्रकर्तुकामाः ।
स्वस्य स्वेषां वा प्रकर्षणोत्पादयितुमिच्छन्तः । तथान्ये दुःखनिवृत्ति
प्रकर्तुकामाः । किं कुर्यन्त ? हिंसामाचरन्तः । किं कृत्वा ? कृत्वा ।
काम् ? गिरं वाचम् । किंविशिष्टाम् ? प्रमाणमविसंवादिनीम् । केषाम् ?
करणीगुरुणां मिथ्याचार्याणाम् । करण्योपाधियुक्त्या गुरव इति विग्रहः ।
कैरपास्याः ? अर्हिसारसिकैरर्हिसायामासकैः ।

त्रिमूढापोढत्वं सम्यग्दृष्टेर्भूषणत्वेनोपदिशति—

यो देवलिङ्गिसमयेषु तमोमयेषु,

लोके गतानुगतिकेष्यपथैकपान्थे ।

न द्वेष्टि रज्यति न च प्रचरद्विचारः,

सोऽमूढदृष्टिरिह राजति रेवतीवत् ॥ १०३ ॥ . .

राजति दीप्यते सम्यक्त्वाराधकत्वेन स्फुरति । कोसौ ? अमूढदृष्टिः ।
 क ? इह लोके । किंवत् ? रेवतीवद्रेवत्यास्तुभ्यम् । यः किम् ? यः
 प्रचरद्विचारः सन्न द्वेषि द्वेषं न करोति न च रज्यति नापि प्रीतिं
 करोति । केषु ? द्वेषलिङ्गिसमयेषु । देवाश्च लिङ्गिनश्च समयाश्च शास्त्रीणि
 तेषु । किंविशिष्टेषु ? तमोमयेषु अज्ञानरूपेष्वज्ञानबहुलेषु वा । न केवलं
 तेषु लोकेषु व्यवहर्तुं जने । किंविशिष्टे ? गतानुगतिकेषु अविचार-
 प्रमुखेष्वनुगतिरनुवृत्तिर्यस्य स एवम् । दृष्टानुसारिणीत्यर्थः । पुनः किंवि-
 शिष्टे अपयैकपान्ये केवलान्नागैर्नित्यचारिणि अपये एकस्मिन् पान्यः
 पान्यानं नित्यं यातीति पान्यः “पान्योणो नित्यम्” इति तद्धितोयं । विचारः
 प्रत्यक्षानुमानागमैर्षयावस्थितवस्तुव्यवस्थापनहेतुः क्षोदः । प्रचरन् प्रकर्षेण
 देशकालसकलपुरुषपरिपदपेक्षबाधकाभावलक्षणेन चरन्प्रवर्तमानो विचारो
 यस्य स तयोक्तः ।

ननु च कथमेतद् यावता लोकदेवतापापण्डिभेदाभिधैव मूढमनुधूपते ।
 तथा च स्वामिसूक्तानि—

आपगासागरज्ञानमुच्चयः सिकतादमनाम् ।

गिरिपातोन्निपातश्च लोकमूढं निगद्यते ॥

वरोपलिप्सयाशावान् रागद्वेषमलीमसाः ।

देवता यदुपासीत देवतामूढमुच्यते ॥

सप्रन्धारम्भर्हिंसानां संसारायतं वर्तिनाम् ।

पापण्डिनां पुरस्कारो ज्ञेयं पापण्डिमोहनम् ॥

त्रैप दोषः, कुदेषे कुलिङ्गिनि वा कदागमस्यान्तर्भावात् । कथमन्ययेद्
 स्वामिसूक्तमुपपद्येत,—

भयाशास्त्रेहलोभाश्च कुदेवागमलिङ्गिनाम् ।

प्रणामं विनयं चैव न कुर्युः शुद्धदृष्टयः ॥

पूतदनुसारेणैव टङ्कुरोपीदमपाठीत्—

लोके शास्त्रामासे समयाभासे च देवताभासे ।

नित्यमपि तत्त्ववचिना कर्तव्यममूढदृष्टित्वम् ॥

अमूढा पडनायतनत्यागादनभिभूता दृष्टिः सम्यक्त्व यस्यासावमूढदृष्टिः ।
एतेन पडनायतनवर्जनाद्वारेणामूढदृष्टित्वगुणोपि पञ्चमः स्मृतिप्रसिद्धः संग्र-
हीतः । मिदान्ते तु चत्वार एव दृग्विशुद्धिविदृक्षार्या गुणाः श्रूयन्ते । तथा
चाराधनाशास्त्रम्—

उर्वगूहणठिदिकरणं वच्छल्लुपहावणा गुणा भणिया ।
सम्मत्तविसुद्धीए उवगूहणगारया चउरो ॥

एतद्विपर्ययाश्चान्येऽनुपगूहनादयश्चत्वारो दर्शनदोषाः संभवन्ति । अत एव
विस्तररुचीन् प्रति पञ्चविंशतिसम्भवाद्दोषान् व्याचक्षते । तथा चोक्तम्—

मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ तथानायतनानि पट्ट ।
अष्टौ शङ्कादयश्चेति दृग्दोषाः पञ्चविंशतिः ॥

अनुपगूहनादिकारिणः सम्यक्त्ववैरिण इत्याचष्टे—

यो दोषमुद्गावयति स्वयूथ्ये यः प्रत्यवस्थापयतीममित्ये ।
न योऽनुगृह्णाति न दीनमेनं मार्गं च यः श्लोषति दृग्द्विपस्ते १०४

भवन्ति । के ? ते अनुपगूहनास्थिनीकरणावा सत्याप्रभावनाकर्तारश्च-
त्वारः क्रमेणोक्ताः । किंविशिष्टाः ? दृग्द्विपः । दृशं द्विपन्ति । सम्यक्त्व-
विराधका इत्यर्थः । कस्क इत्याह—यस्मावदुद्गावयति प्रकाशयति ।
कम् ? दोषं सन्तमसन्तं वा सम्यक्त्वाधनीचारम् । क्व ? स्वयूथ्ये सध-
र्मणि । तथा यो न प्रत्यवस्थापयति पूर्ववत्पुनरं व्यवस्थापयति । कम् ?
इमं स्वयूथ्यं दर्शनादेः प्रच्यवन्तम् । क्व ? इत्ये गन्तव्ये पथीत्यर्थः । तथा
यो नानुगृह्णाति नाहितसामर्थ्यं करोति । कम् ? एनं स्वयूथ्यम् । किंवि-
शिष्टं सन्तम् ? दीनं प्रक्षीणपुरुषार्थसाधनसामर्थ्यम् । तथा यः श्लोषति
दहति माहान्म्याद्रंशयति । निष्प्रभावतया लोके प्रकाशयतीत्यर्थः । कम् ?
मार्गमग्युदयनिःश्रेयसप्राप्त्युपायम् । इति दोषोज्जनमुक्तम् ।

इतो गुणापादनमुच्यते । तत्र तावदुपगूहनगुणमन्तर्निहित्वृत्तिरूपेण द्विवि-
धमप्यवश्यकर्तव्यतयोपदिशति—

१ उपगूहनस्थितिकरणे वात्सल्यप्रभावने गुणा भणियाः ।

सम्यक्त्वविशुद्धयामुपगूहनकारकाश्चत्वारः ॥

धर्मं स्वबन्धुमभिभूष्णु कपायरक्षः,
 क्षेतुं क्षमादिपरमास्त्रपरः सदा स्यात् ।
 धर्मोपबृंहणधियाऽबलवालिशात्म,—
 यूथ्यात्ययं स्थगयितुं च जिनेन्द्रभक्तः ॥ १०५ ॥

सदा स्यान्मुमुक्षु । किंविशिष्टः ? क्षमादिपरमास्त्रपरः क्षान्तिमार्द-
 वादिदिव्यायुधप्रधानः । किं कर्तुम् ? क्षेतुं निग्रहीतुम् । किं तत् ? कपाय-
 रक्षः । कपायः क्रोधादिघर्षो रक्षो राक्षस इव घोरदुर्निवारत्वात् । किंवि-
 शिष्टम् ? अभिभूष्णु ताच्छील्येन व्याहृतशक्तिं कुर्वाणम् । कम् ? धर्मं
 सम्यक्स्वरूपं रत्नत्रयरूपं वा । किंविशिष्टम् ? स्वबन्धुमात्मनो बन्धुवद-
 ग्रामुत्र चोपकारत्वात् । तथा नित्य मुमुक्षुः स्यात् । किंविशिष्टः ? जिने-
 न्द्रभक्तः । जिनेन्द्रभक्ताख्यश्रेष्ठिवशेष्टेत्यर्थः । किं कर्तुम् ? स्थगयितुं
 छादयितुम् । कम् ? अबलवालिशात्मयूथ्यात्ययम् । अबला अशक्ताः,
 वालिशा अज्ञाः, आत्मनः स्वस्य संबन्धिनि यूथे सधर्मवर्गे भवा आत्म-
 यूथ्याः । अबलाश्च वालिशाश्चाबलवालिशाः । ते च ते आत्मयूथ्याश्च ।
 तेषामत्ययो दोषस्तम् । कया ? धर्मोपबृंहणधिया धर्मसोपबृंहणमुपचया-
 पादनम् तत्र धीस्तया । धर्मो मया प्रतिवर्धनीय इति चिन्तयतेत्यर्थः ।

स्वपरयोः स्थितीकरणाचरणमाह—

दैवप्रमादचशतः सुपथश्चलन्तं,
 खं धारयेद्यु विवेकमुहृद्दलेन ।
 तत्प्रच्युतं परमपि द्रढयन् बहुखं,
 स्याद्वारिपेणवदलं महतां महार्हः ॥ १०६ ॥

धारयेत्सन्मार्गे स्थिरीकुर्यान्मुमुक्षुः । कम् ? स्वमात्मानम् । कपम् ?
 लघु शीघ्रम् । येन ? विवेकमुहृद्दलेन युक्तायुष्मिधाराभिप्रायष्टमेन ।
 किं कुर्यन्तम् ? चलन्तं प्रच्योतुमुन्मुखीभवन्तम् । कस्मात् ? सुपथो
 ष्यन्नात्समस्ताद्वा रमप्रयात् । येन ? दैवप्रमादचशतः । दैवं पुराष्टतं
 मार्गप्रतिबन्धककर्म । प्रमादोऽनवधानम् । दैवं च प्रमादश्च तयोर्षशः

सामर्प्यं, तेन । बलवता दैवेन प्रमादेन चेत्यर्थः । तथा स्थान्मुमुक्षुः । किंविशिष्टः ? महार्हः पूजायोग्यः । केपाम् ? महतामिन्द्रादीनाम् । कथम् ? अलं पर्याप्तम् । किञ्चत् ? वारिपेणघत् । वारिपेणो नाम श्रेणिक-महाराजपुत्रो यथा । किं कुर्वन् ? द्रढयन् सन्मार्गं स्थिरीकुर्वन् । कम् ? परमपि पुष्पडालवत् साधर्मिकमपि । किंविशिष्टम् ? तत्प्रच्युतं ततः सुपथः प्रव्योतुमारब्धम् । सन्मार्गप्रच्यवनोन्मुखमित्यर्थः । किञ्चत् ? बहुस्व-मात्मानमिव । ईपदसिद्धः स्व इति विगृह्य “वा सुपो बहुपः प्राक्” इत्यने-न बहुप्रत्ययः पूर्वा विधीयते ।

अन्तर्गहिवारसत्यकरणे प्रयुक्ते—

धेनुः स्ववत्स इव रागरसादभीक्ष्णं,
दृष्टिं क्षिपेन्न मनसापि सहेत्क्षतिं च ।
धर्मे सधर्मसु सुधीः कुशलाय वद्ध,—
प्रेमानुबन्धमथ विष्णुवदुत्सहेत ॥ १०७ ॥

क्षिपेद् व्यापारयेन्मुमुक्षुः । काम् ? दृष्टिमन्तर्मतिम् । क्व ? धर्मे । कथम् ? अभीक्षणमनारतम् । कस्मात् ? रागरसात् प्रीत्यतिरेकात् । केव ? धेनुरिव यथाऽचिरप्रसूता गौः स्ववत्से निजतणके रागरसादभीक्ष्णं दृष्टिं चतुर्थ्यापारयत्येवं मुमुक्षुरपि दृष्टिं व्यापारयेदित्यर्थः । तथा तद्देवासौ मनसापि कियमाणां च धर्मे क्षतिमुपद्रवं न सहेत क्षमेत । तथो-त्सहेत उद्योगं कुर्यात्सुधीः । किञ्चत् ? विष्णुवत् । विष्णुर्नामर्षियथा । कस्मै ? कुशलाय कल्याणं कर्तुम् । केपु ? सधर्मसु साधर्मिकेषु । कथं कृत्वा ? वद्धप्रेमानुबन्धम् । वद्धः कृतः प्रेम्णः स्नेहस्यानुबन्धोनुवृत्ति-यंत्रोत्पहनकर्मणि तत् । अथश्रायं ।

अन्तरङ्गबहिरङ्गप्रभावनामाह—

रत्नत्रयं परमधाम सदानुबन्धन्,
स्वस्य प्रभावमभितोद्भुतमारभेत ।
विद्यातपोयजनदानमुखावदानै,—
र्वजादिवज्जिनमतश्रियमुद्धरेच्च ॥ १०८ ॥

आरभेतोपक्रमेत मुमुक्षुः । किम् ? प्रभावमचिन्त्यशक्तिविशेषम् ?
 कस्य ? स्वस्यात्मनः । किंविशिष्टम् ? अद्भुतमाश्चर्यम् । क्व ? अमितः
 समन्तारसर्वत्र । किं कुर्वन् ? अनुबध्नन्ननुवर्तयन् । किं तत् ? रत्नत्रयम् ।
 किंविशिष्टम् ? परमधराम प्रकृततेजः । कथम् ? सदा सर्वदा । तथो-
 द्दरेत् प्रकाशयेन्मुमुक्षुः । काम् ? जिनमतश्रियं जिनशासनमाहारणम् ?
 कैः ? विद्याद्यवदानैः । किंघट् ? वज्रादिवत् । वज्रकुमारादिभिस्तुल्यम् ।
 विद्या आकाशगमनादिकरी साधितसिद्धा, पठितसिद्धो मन्त्रः, स्वाद्वादज्ञानं
 च । तपः इच्छानिरोधः यजनं जिनयज्ञो नित्यमहादिः । दानमनुग्रहार्थं
 स्वस्वातिसर्गः । विद्या च तपश्च यजनं च दानं च तानि, मुने आदौ येषां
 सिद्धमन्नदिव्यरत्नसिद्धौपधिप्रयोगाणां तानि विद्यादीन्यवदानान्यद्भुतक-
 माणि, तैः । मन्त्रप्रभृत्यवदानैष्वप्युदाहरणान्यागमतः प्रतिपत्तव्यानि ।

प्रकारान्तरेण गुणापादनमाह—

देवादिष्वनुरागिता भववपुर्भोगेषु नीरागता,
 दुर्वृत्तेनुशयः स्वदुष्कृतकथा सूरैः क्रुधाद्यस्थितिः ।
 पूजार्हत्प्रभृतेः सधर्मविषदुच्छेदः क्षुधाद्यदिते,—
 प्वङ्गिष्वार्द्रमनस्कताष्ट चिनुयुः संवेगपूर्वा दृशम् ॥१०९॥

चिनुयुर्वद्वयेयुः । के ? संवेगपूर्वाः संवेगनिर्वंदादयः । कति ? अष्ट
 अष्टौ । काम् ? दृशं शङ्काद्यतीचाररहितं सम्यक्त्वम् । ते यथाक्रमं यथा—

संवेओ णिव्येओ णिंदा गरुहा य उग्रसमो भत्ती ।

घच्छलं अणुकंपा गुणा हु सम्मत्तजुत्तस्स ॥

तानेव यथोद्देशं निर्देशयति । तथाहि । संवेगो निगद्यते । किम् ? अनु-
 रागिता कथात्यादिनिरपेक्षोनुरागः । केषु ? देवादिषु देवे गुरौ संवे धर्मे
 धर्मफलदर्शने च । तथा निर्वंदो निवेद्यते । किम् ? नीरागता वैराग्यम् ।
 केषु ? भववपुर्भोगेषु संसारशरीरसम्बन्धितादिविषयेषु । तथा निन्दा
 निर्देशयते । किम् ? अनुशयः पश्चात्तापः । क्व ? दुर्वृत्ते दुष्टेनुष्ठिते । तथा
 गहां प्याह्रियते । किम् ? स्वदुष्कृतकथा आत्मना दुष्टानुष्ठितस्य कथनम् ।
 कस्यामे ? सूरैराचार्यस्य । तथोपशमोनुशिष्यते । किम् ? क्रुधाद्यस्थितिः

श्रोधादेरस्थिरत्वम् । अनन्तानुबन्धादीनामनुद्रेक इत्यर्थः । तथा भक्तिरः
भिधीयते । किम् ? पूजा । कस्य ? अर्हत्प्रभृतेर्जिनसिद्धादिपूज्यवर्गस्य । तथा
वात्सल्यमभिलष्यते । किम् ? सधर्मविपदुच्छेदः स्वयूप्यानानापदो
निरसनम् । तथानुकम्पा निरूप्यते । किम् ? आर्द्रमनस्कृता दयामृ-
दुहृदयत्वम् । केपु ? अङ्घ्रिषु प्राणिषु । किंविशिष्टेषु ? क्षुधाद्यर्दितेषु
बुभुक्षानृणादिपीडितेषु । इति गुणापादनम् ॥

अथ विनयापादनमुच्यते—

धर्माहंदादितच्चैत्यश्रुतभक्त्यादिकं भजेत् ।

दृग्विशुद्धिविषुद्धयर्थं गुणवद्भिनयं दृशः ॥ ११० ॥

भजेत्सेवेन्मुमुक्षुः । कम् ? विनयं माहात्म्यापादनोपायम् । कस्याः ?
दृशः सम्यक्त्वस्य । किमात्मवम् ? धर्मस्यादि । किमर्थम् ? दृग्विशुद्धि-
विषुद्धयर्थम् । दृशः सम्यक्त्वस्य विशुद्धिः शङ्कादिमलनिरासेन संपादित-
प्रसादो नैर्मल्यमिति यावत् । दृग्विशुद्धेर्विशुद्धिर्विशेषेणोपचयो दृग्विशुद्धि-
वृद्धिः । सैरायः प्रयोजनं यत्र भजनकर्मणि तदेवम् । किवद् ? गुणवद् ।
यथोपगृह्णनादिगुणकदम्यक दर्शनविशुद्धिं विवर्धयितुं सेवेत तथा धर्मादि-
विषयभक्त्यादिलक्षितलक्षण दृग्विनयमपीत्यर्थः । तत्र धर्मो रत्नत्रयम् । अ-
र्हदादयोऽर्हसिद्धाचार्योपाध्यायसाधवः । तच्चैत्यान्यर्हदादिप्रतिबिम्बानि ।
श्रुतमविस्पष्टतर्कगलक्षणं भावश्रुतमद्भप्रविष्टाङ्गनाह्यविकल्पं शब्दात्मकं
द्रव्यश्रुत लिप्यक्षरात्मकं वा । भक्तिरादिर्यस्य पूजादेश्चद्रक्त्यादिकं
पञ्चकम् । धर्मश्चाहंदादयश्च तच्चैत्यानि च श्रुत च धर्माहंदादितच्चैत्यश्रुतानि ।
तेषु भक्त्यादिकं तद्भक्त्यादिकम् । तत्र भक्तिभावविशुद्धियुक्तोन्नराग । पूजा
हेधा द्रव्यभावभेदात् । तत्र द्रव्यपूजाऽर्हदादीनुद्दिश्य गन्धाक्षतादिदानम् ।
भावपूजा कायेनाभ्युत्थानप्रदक्षिणोरुणप्रणामादिका वाचा गुणस्तवन, मन-
सा गुणानुस्मरण, वर्णजनन, त्रिदुषा परिपद्दि यज्ञोन्नतन गुणकीर्तनमिति
यावत् । अवर्णवादानाशनमसङ्गतदोषोक्तावननिराकरणमाऽऽसादनपरिहा-
रोऽवज्ञावर्जनम् । उक्तं च—

अरहंतसिद्धचेदियमुदे य धम्मे य साहुवग्गे य ।

आयरियउवज्जायसु पवयणे दंसणे चाधि ॥

भक्ती पूया वण्णजण्णं च णासणमवण्णवादस्स ।
आसादण परिहारो दंसणविणओ समासेण ॥

एतद्भाष्यानें विस्तरतोऽपराजिताचार्यविरचितमूलाराधनाटीकायामस-
कृते च मूलाराधनादर्पणाख्ये तद्विबन्धे द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेण सम्यक्त्वविनयमाह—

धन्योस्मीयमवापि येन जिनवागप्राप्तपूर्वा मया,
भो विष्वग्जगदेकसारमियमेवास्यै नखच्छोटिकाम् ।
यच्छाम्युत्सुकमुत्सहाम्यहमिहैवाधेति कृत्स्नं युवन्,
श्रद्धाप्रत्ययरोचनैः प्रवचनं स्पृष्ट्वा च दृष्टिं भजेत् ॥ १११ ॥

भजेदाराधयेन्मुमुक्षुः । काम् ? दृष्टिम् । किं कुर्वन् ? युवन् योजयन् ।
कित्तत् ? प्रवचनं जिनागमम् । किंविशिष्टम् ? कृत्स्नं सकलम् । कै ?
श्रद्धाप्रत्ययरोचनैः । न केवलं स्पृष्ट्वा च स्पर्शनेन । कथम् ? इत्ये-
वमनेनोह्येन । तत्र श्रद्धा मनसा श्रद्धानकरणं तावत्-अस्मि भवाम्य-
हम् । किंविशिष्टः ? धन्यः पुण्यवान् । येन किम् ? येन मयेयं मुनिश्रि-
तासंभवदाधकप्रमाणा जिनवाक् सर्वमनेकान्तात्मकमिति मतमवापि
प्राप्ता । किंविशिष्टा ? अप्राप्तपूर्वा आसंसारमप्राप्ता । तथा प्रत्यय-इद-
मेवोत्तममिति वचनम् । तथाहि । भो अहो सत्या वतंते । कासौ ?
इयमेव निराबाधा जिनवागेव । किंविशिष्टा ? विष्वग्जगदेकसारं
समन्तालोके एकमद्वितीयं, सारमुपादेयं वस्तु धेयोर्धिनाम् । तथा रोचनं
नखच्छोटिकयाऽभिव्यज्यमाना रचिः । तथाहि । यच्छामि ददाम्यहम् । काम् ?
नखच्छोटिकां तर्जम्यद्दृष्टनखघटनविघटनशब्देन सपर्याम् । कस्यै ? अस्यै
जिनवाधे । तथा स्पृष्टिरनुष्ठानम् । तथाहि । उत्सहाम्यहं स्वसंवेदनप्रत्य-
क्षोहमुत्साहं करोमि । क ? इहैवास्वामेव जिनवाचि । कदा ? अद्य संप्रति ।
कथं दृष्ट्वा ? उत्सुकं सोत्कण्ठम् । उक्तं च—

सद्दहया पत्तियआ रोचयफासंतया पवयणस्य ।

सयलस्स जे णरा ते सम्मत्ताराहया हुंति ॥

इति विनयापादनम् ।

अष्टाङ्गपुष्टस्य संवेगादिविशिष्टस्य च सम्यक्त्वस्य दृष्टान्ताक्षेपमुखेन स्फुटयति—

पुष्टं निःशङ्कितत्वाद्यैरङ्गैरष्टाभिस्तकटम् ।

संवेगादिगुणैः कामान् सम्यक्त्वं दोग्धि राज्यवत् ॥ ११२ ॥

दोग्धि मपूरयति । किंत् ? सम्यक्त्वम् । कान् ? कामान् मनोरथान् । किंविशिष्टं सत् ? पुष्टं प्रकर्षप्राप्तम् । कैः ? अङ्गैर्माहात्म्यसाधनैः । किंविशिष्टैः ? निःशङ्कितत्वाद्यैः । कनिभिः ? अष्टाभिः । पुनः किंविशिष्टम् ? उत्कटमुखवर्णमचिन्त्यप्रभावम् । कैः ? संवेगादिगुणैः । कनिभिः ? अष्टाभिः । किंत् ? राज्यवत् । सम्यक्त्वं एतद् निःशङ्कितत्वनिःकाङ्क्षितत्वनिर्विकित्सत्वामूढदृष्टित्वोपगूहनस्थितिकरणवात्सल्यप्रभावनाद्यैरष्टाभिरङ्गैः पुष्टं तथा संवेगनिर्वेदनिन्दागर्होपशमभवित्वात्सत्यानुकम्पाद्यैरष्टभिर्गुणैरुत्कटं भवति । राज्यं तु स्वाम्यमात्मसुहृत्कोपराद्गुर्वेलाद्यैः सप्तमिरङ्गैः पुष्टं तथा संधिविग्रहयानासनद्वैधीमात्रसंश्रयाद्यैः षड्भिर्गुणैरुत्कटं भवति । अतो राज्यादस्यानिरेकः । अत एव काका राज्यवत् सम्यक्त्वं मनोरथान् पूरयति, नैवं पूरयति । किं तर्हि ? सम्यक्त्वमिव पूरयति । इति श्लोकोत्तरमस्य माहात्म्यमाविष्करोति ।

एवमुद्घोतनपूर्वस्य सम्यग्दर्शनोद्भवनाद्याराधनोपायचतुष्टयस्य प्रयोक्तुः फलमाचष्टे—

इत्युद्घोच्य स्वेन सुष्टेकलोलीकृत्याक्षोभं विभ्रता पूर्यते दृक् ।
येनाभीक्षणं संस्क्रियोद्येव बीजं तं जीवं सान्वेति जन्मान्तरेपि

अन्वेत्यनुवर्तते । कासौ ? सा दृक् सम्यक्त्वम् । कम् ? तं जीवमात्मानम् । क्व ? जन्मान्तरेऽन्यस्मिन्भवे । अपिशब्दात्तद्भवे मोक्षे च । पुनेन निस्तरणाण्या पञ्चम्याराधना सम्यक्त्वस्य सूत्रिता । सा हि मरणान्तप्रापणं तस्योच्यते सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपसां च प्रत्येकं पञ्चप्रकाराराधना सिद्धान्ते प्रमिद्धा । तद्यथा—

उज्जोयणमुज्ज्वणं निव्यहणं साहणं च निच्छरणं ।
दंसणणाणचरित्तवाणमारोहणा भणिया ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—संस्क्रियोद्येव बीजमिति । इवशब्दो यथार्थः । यथान्वेति । कासौ ? संस्क्रिया मञ्जिष्ठादिरागानुबेधः । किंविशिष्टा ? उद्या विस्तीर्णा बीजान्तर्बहिर्भागव्यापिनी । किम् ? बीजं कर्पासादिप्ररोहणम् । क्व ? जन्मान्तरेपि पुनः प्रादुर्भावे । किं पुनस्तत्पर्याये इत्यपि शब्दार्थः । येन किम् ? येन पूर्यन्ते साध्यते सपूर्णोक्रियते इत्यर्थः । कथम् ? अभीक्षणं नित्यं प्रतिक्षणमित्यर्थः । किं कुर्वता ? विभ्रता धारयता दशम् । कथं कृत्वा ? अक्षोभम् । निराकुलं वहतेत्यर्थः । किं कृत्वा ? एकलोलीकृत्य मिथ्रयित्वा दशम् । केन सह ? स्वेनात्मना । कथम् ? सुष्टु ददंष्ट्रत्वा । दर्शनविशुद्धिमयमात्मानं कृष्येत्यर्थः । किं कृत्वा ? उद्द्योत्य निर्मलीकृत्य दशम् । कथम् ? इति मिथ्यादृक् यो न तत्त्वं श्रयतीत्यादिप्रमन्धोक्तेन प्रकारेण । अत्रेत्युद्द्योत्येत्यनेन सम्यक्तरस्योद्द्योतनाख्याराधना बोध्या । स्वेन सुष्टुकलोलीकृत्येत्यनेनोद्घवनाख्या, अक्षोभं विभ्रतेत्यनेन निर्यहणारत्या, पूर्यन्तेभीक्षणमित्यनेन साधनाख्या, तं जीवमित्यादिना घ नि-स्रणाख्या ।

क्षायिकेतरसम्यक्त्ययोः साध्यसाधनभावं ज्ञापयति—

सिद्धयौपशमिवयेति दृष्ट्या वैदिकयापि च ।

क्षायिकीं साधयेद् दृष्टिमिष्टदूर्तीं शिवश्रियः ॥११४॥

साधयेत्सिद्ध्याद्व्येन्मुमुक्षुः । काम् ? दृष्टिं विपरीताभिनिवेशत्रिपिच्छाम-रूपरामकं तत्त्वार्थधदानम् । किंविशिष्टाम् ? क्षायिकीम् । क्षयो मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वसम्यक्त्वाख्याना तिसृणां दर्शनमोहप्रवृत्तीनामनन्तानुपनिव-त्रोधमानमापालोभारव्यानां चनष्टृणां चारिष्ट्रमोहप्रवृत्तीनां चावन्तिको विशेपः । क्षयः प्रयोजनमस्या इति क्षायिकी । किंविशिष्टाम् ? इष्टदूर्तीम् । इष्टा अभिमता अत्यन्तमान्यत्वादनुष्ठेपयचना दूर्ती संचारिका इष्टा चासौ दूर्ती च इष्टदूर्ती । कस्याः ? शिवश्रियोऽनन्तज्ञानादिचतुष्टयलक्षणाया जी-पन्मुक्तेः परममुक्तेः । यथा दीष्टदूर्ती नायिका नायकेन सहवश्यं योजयति तथा क्षायिकदृष्टिरामना मुक्तिमित्यर्थः । कथा तां साधुः साधयेदित्याह दृष्ट्या तत्त्वार्थधदानम् । किंविशिष्टया ? औपशमिकया । उपशमो मिथ्यात्वादितसमप्रवृत्तीनामनुद्धतिः । उपशमः प्रयोजनमस्या इत्यौपशमिकी तथा ।

किंविशिष्टया ? सिद्धया निष्पन्नया । षष्ठम् ? इति अनेनानन्तरोक्तेनो-
द्घोतनाद्युपायपन्नकप्रयोगलक्षणेन प्रकारेण । न केवल, वेदिकयापि च
दृष्ट्या तथा सिद्धया वेदयतेऽनुभावयतीति वेदिका, सम्यक्त्वप्रकृतिविपाक
सहभावितात् । वेदकमस्यक्त्वं हि मिथ्यात्वादीना पण्णामुपशमे सति
सम्यक्त्वप्रकृतौ च शुभपरिणामनिरद्वन्द्वरसाया सजायते । इदमेव च
व्यवहारपथप्रस्थाधि स्यादुद्घोतनापाराधनाया स्फुटमिहैवानुभावात् ।
अपि चेति पक्षान्तरसूचनेऽध्ययानामनेकार्थत्वात् । वेदिकया वा दृष्टया
क्षायिकीं दृष्टिं साधयेदित्यर्थः । तथा चाहुमंष्टाकलङ्कदेवा —

श्रुतादर्थमनेकान्तमधिगम्याभिसंधिमि ।
परीक्ष्य तांस्तांस्तद्धर्माननेकान् व्यावहारिकान् ॥
नयानुगतनिक्षेपैरुपायेभेदवेदने ।
विरचय्यार्थवाक्प्रत्ययात्मभेदान् श्रुतार्पितान् ॥
अनुयुज्यानुयोगश्च निर्देशादिभिदा गतै ।
द्रव्याणि जीवादीन्यात्माप्रितृद्धामिनिवेशत ॥
जीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानतरप्रित् ।
तपोनिर्जाणैर्कर्मार्यं निमुक्तं सुरसृच्छति ॥ इति ।

तदेतदनारतमनुभ्यायता सर्वयत्नैः सम्यक्काराधनायां मुमुक्षुणा प्रव-
तितव्यम् । इति भद्रम् । (ग्रन्थसंख्या १४७२)

यो धर्मात्तमुद्धार सुमनस्त्वर्ष्य जिनेन्द्रागम,—
क्षीरोदं शिवधीनिमथ्य जयतात्स थीमदाशाधर ।
भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया ख्यातश्च नन्द्यादिमं,
टीकाश्रुतिमचीकरत्सुखमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इलाशाधरनिरचितायां म्योपज्ञधर्मामृतानगारधर्मगीकाया भव्यकु-
मुदचन्द्रिकासजायां सम्यक्त्वोत्पादनादिक्रमो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

“विद्यावृत्तस्य संभूतिस्थितिवृद्धिफलोदयाः ।
न सन्त्यसति सम्यक्त्वे बीजाभावे तरोरिव ॥”

इति प्रथमं सम्यक्त्वमाराधयेदानीं सम्यग्ज्ञानाराधनां प्रस्तौति । तत्र तावत्परमज्ञानप्राप्त्युपायभूतत्वाच्छ्रुतस्य तदाराधनायां मुमुक्षुश्चिद्युक्ते—
सद्दर्शनब्राह्ममुहूर्तदृष्यन्मनःप्रसादास्तमसां लवित्रम् ।
भवतुं परं ब्रह्म भजन्तु शब्दब्रह्माञ्जसं नित्यमथात्मनीनाः ॥१॥

अथ सम्यक्त्वाराधनानन्तरं भजन्त्वाराधयन्तु । के ? ते आत्मनीना
वात्मने हिता मुमुक्षवः । किं तत् ? शब्दब्रह्म श्रुतज्ञानम् । किं विशिष्टम् ?
आञ्जसं पारमार्थिकम् । स्वात्माभिमुखसंवित्तिरूपमित्यर्थः । उक्तं च—

गह्रियंतं सुयणाणा पच्छा संवेयणेण भाविज्जो ।

जो ण हु सुअमवलंबइ सो मुज्झइ अप्पसम्भावे ॥

लक्षणदो णियलक्षणं अणुहवमाणस्स जं हवे सुफलम् ।

सा संप्रिती भणिया सयलप्रियप्पाण णिड्डहणं ॥

लक्षणमिह भणियमादा ज्ञेअं सवभावसंगदो सो जि ।

वेयण तह उवलदी दंसणणाणं च लक्षणं तस्स ॥

कथं भजन्तु ? नित्यं, तदाराधनस्यैव सर्वपुरपार्थसिद्धेः प्रधानतमोपा-
यत्वात् । किं कर्तुम् ? भक्तुमाराधयितुम् । किं तत् ? ब्रह्म । किं विशि-
ष्टम् ? परं शुद्धचिद्रूपं स्वात्मस्वरूपम् । तदिदं शब्दब्रह्मभावनावष्टम्भादेव
सम्यग्द्रष्टुं शक्येत । तथा चोक्तम्—

स्यात्कारथीवासवश्यैर्नयौघैः पश्यन्तीत्यं चेत्प्रमाणेन चापि ।

पश्यन्त्येव प्रस्फुटानन्तधर्मं स्वात्मद्रव्यं शुद्धचिन्मात्रमन्तः ॥

किं विशिष्टं परं ब्रह्म ? लवित्रं ऐदम् । केषाम् ? तमसां मोहस्य ज्ञान-
दर्शनापरणाभ्यारायणां च । शब्दब्रह्मणो वा विशेषणमिदम् । कथं भूता
भूया वद्भजन्तु ? सांख्यादि । सद्दर्शनं प्राप्त्यमुहूर्तं ह्यचित्तप्रमत्तिहेतुत्वात् ।

तेन दृष्यन्नुत्कटीभवन्मनःप्रसादो येषां ते तयोषाः । ब्राह्मो हि मुहूर्तः
पञ्चदशमुहूर्ताया रात्रेश्चतुर्दशो मुहूर्तो घटिकाद्वयम् । स च चित्तकालुष्या-
पसारणद्वारेण संदेहादिच्छेदाद्यथायां बुद्धिमुदोषयन् प्रासिद्ध । यस्मीनिः—
“ब्राह्मे मुहूर्ते उद्यायेनि कर्तव्यतायांसमाधिमुपेयात् । सुखनिद्रापसव्ने हि
मनसि प्रतिफलन्ति यथायां बुद्धयः” इति ।

श्रुताराधनायाः परंपरया केवलज्ञानहेतुत्वमुपदर्शयन् भूयस्त्रैव प्रो-
साहयति—

कैवल्यमेव श्रुवत्यङ्गं स्वानुभूत्यैव तद्भवेत् ।

सा च श्रुतकसंस्कारमनसातः श्रुतं भजेत् ॥ २ ॥

भजेन्मुमुक्षुः । किं तत् ? श्रुतम् । कस्मात् ? अतः । यतो भवेत् ।
किम् ? मुन्यङ्गं मोक्षस्य साक्षात्कारणम् । किं तत् ? कैवल्यमेवासाहाय-
ज्ञानमेव, न मत्यादिकम् । तच्च भवेत् । कया ? स्वानुभूत्यैव स्वसंविद्यैव ।
सा च भवानुभूनिर्भवेत् । केन ? श्रुतैकसंस्कारमनसा । श्रुतस्य श्रुत-
ज्ञानस्यैक दरदृष्टः संस्कारो भावना यस्य तच्छ्रुतैकसंस्कारम् । तस्मिन्मन-
श्रान्त करण, तेन ॥

मनसः श्रुतसंस्कारपुर सरस्वसंवेदनोपयोगेन शुद्धचिद्रूपतापरिणतिं दृ-
ष्टान्तेन स्पष्टयति—

श्रुतसंस्कृतं स्वमहसा स्वतत्त्वमाप्नोति मानसं क्रमशः ।

विहितोपपरिष्वङ्गं शुद्ध्यति पयमा न किं वसनम् ॥ ३ ॥

आप्नोति लभने । किं तत् ? मानसं मनः । किम् ? स्वतत्त्वं शुद्ध-
चिन्मात्रं तस्यैव मुमुक्षुभिरपेक्षणोपत्वात् । केन ? स्वमहसा स्वसंवेदनेन ।
किंविशिष्टं सत् ? श्रुतसंस्कृतं श्रुतज्ञानेन भावितम् । केन ? क्रमशः
कालक्रमपरिपाकेण । उक्तं च—

अविद्याभ्याससंस्कारैरयदां क्षिप्यते मनः ।

तदेव ज्ञानसंस्कारैः स्वतस्तत्त्रैवतिष्ठते ॥

अथ समयंनमाह—किं न शुद्ध्यति । किं तत् ? वसनं वक्ष्यम् ।

केन ? पयसा जलेन । निर्मलीभवत्येवेत्यर्थः । किञ्चित्पिष्टं सद् ? विहितो-
पपरिष्वङ्गम् । विहितः कृतः उपेण क्षारमृत्तिकया परिष्वङ्गः संश्लेषो यस्य
तत्तयोक्तम् ॥

मत्यादिज्ञानानामप्युपयोगो मुमुक्षुणां स्वार्थसिद्धयै विधेय इत्युपदे-
शार्थमाह—

मत्यवधिमनःपर्ययबोधानपि वस्तुतत्त्वनियतत्वात् ।

उपयुञ्जते यथास्वं मुमुक्षवः स्वार्थसंसिद्धयै ॥ ४ ॥

उपयुञ्जते स्वार्थग्रहणे व्यापारयन्ति । के ? मुमुक्षवः । कान् ? मत्य-
वधिमनःपर्ययबोधानपि । मतिश्चावधिश्च मनःपर्ययश्च मत्यवधिमनः-
पर्ययाः । ते च ते बोधाश्च ज्ञानानि । न केवलं ध्रुवं चिन्वेतानपीत्यपि श-
ब्दार्थः । कस्मात् ? वस्तुतत्त्वनियतत्वात् । कथम् ? यथास्वं यथाप-
थम् । कस्यै ? स्वार्थसंसिद्धयै । स्वार्थस्थान-तमुपस्थात्यन्तिकदुःखनिवृ-
त्तेश्च संसिद्धिः संश्लेषस्तस्यै । इतो विस्तरः—मतिज्ञानावरणक्षयोपशमे
सर्वान्द्रियमनसी भ्रमे कृष्या व्यापृतः सन्नर्थं मन्यते जानात्यात्मा यया सा
मतिः । तद्भेदा. मत्यादयः । तत्र मन्यते यया बहिरन्तश्च परिस्फुटं साव-
ग्रहाद्यादिमका मतिः स्वसंवेदनमिन्द्रियज्ञानं च सांख्यवहारिकं प्रत्यक्षम् ।
तदिति स्वयमनुभूतातीतार्थग्राहिणी प्रतीतिः स्मृतिः । तदेवेदं तत्तद्वत्
तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि प्रत्यभिज्ञानं संज्ञा । भ्रमिना विना ष्वित्क-
दाचिद्भ्रमो न भवत्यात्मना विना शरीरे व्यापारप्रचनार्थिकं न भवतीत्यादि
तर्षणमूहश्चिन्ता । धूमादिदर्शनादप्यादिप्रतीतिरनुमानमभिनियोधः । राशौ
दिवा वाऽकस्माद्वास्तुकारणमन्तरेण श्वे मे भ्रातागमिष्यतीत्येवंरूपं यद्विज्ञा-
नमुत्पद्यते सा प्रतिभा । अर्थग्रहणशक्तिर्बुद्धिः । पाठग्रहणशक्तिर्मथा ।
ऊदापोहात्मिका प्रज्ञा । इत्यादयो मतिज्ञानस्यैकस्येन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तस्य
प्रकाराः प्रतिपत्तव्याः ।

व्यापारणक्षयोपशमे सत्ययोगतं बहुतर द्रव्यमयष्टिष्ठं या नियतं रूपि-
द्रव्यं धीयते ध्यवस्थाप्यतेऽनेनेत्यवधिमुंष्वदेशप्रत्यक्षज्ञानप्रियोपः । स
त्रेया देशापर्यादिभेदात् । तत्र देशापरिपस्थितोऽनपस्थितोऽनुगात्प-

ननुगामी वर्द्धमानो हीयमानश्चेति षोढा स्यात् । परमावधिरावस्थि
तहीयमानवचनाच्चतुर्था । सवावधिस्त्ववस्थितोनुगाम्यननुगामी चेति त्रधा ।
भवति चात्र श्लोक —

देशावधि सानवस्थाहानि स परमावधि ।
यर्धिष्णु सर्वावधिस्तु सावस्थानुगमेतर ॥

तल्लक्षणविकल्पस्वामिशास्त्र त्विदम्—

अवधीयते इत्युक्तोऽवधि सीमा सजन्मभू ।
पर्याप्तश्वन्नदेवेषु सर्वाङ्गोत्थो जिनेषु च ॥
गुणकारणको मर्त्यतिर्यक्श्चञ्जादिचिन्हज ।
सोवस्थितोनुगामी स्याद्धर्धमानश्च सेतर ॥

इत्यादि । किंचावधिज्ञानिना नामेरपरि गृह्यपद्मादिलान्ठन स्याद्, विभक्त
ज्ञानिनां तु नामेरघ सरटमकंटादि ।

परमनोगतोर्थो मन इयुच्यते तस्य परिस्फुटमयन परिऽडेदन मन
पर्यय । तल्लक्षण यथा—

स्वमन परीत्य यत्परमनोनुसथाय वा परमनोर्थम् ।
निशदमतोवृत्तिरात्मा वेत्ति मन पर्यय समत ॥

तत्स्वरूपविशेषगात्र विदम्—

चिन्तिताचिन्तिताद्वादिचिन्तिताद्यर्थवेदकम् ।
स्यान्मन पर्ययज्ञान चिन्तरुश्च नृलोकग ॥
द्विधा हृत्पर्ययज्ञानमृञ्ज्या विपुलया धिया ।
अवन्नजाह्मन कायवर्त्यर्थंनुमतिस्त्रिधा ॥
स्यान्मतविपुला षोढा धन्नावन्नाङ्गवाग्धृदि ।
तिष्ठता व्यवनार्थाना पङ्क्तिदा ग्रहण यत ॥
पूर्वास्त्रिकालरूप्यर्थान्वर्तमाने निचिन्तके ।
वेत्स्यस्मिन् विपुला धीस्तु भूते भाविनि सत्यपि ॥
विनिद्राष्टदलाभोजसन्निभं हृदये स्थितम् ।
प्रोक्त द्रव्यमनस्तज्ज्ञैर्मन पर्ययकारणम् ॥

इत्यादि । कस्मात् ? वस्तुतत्त्वनियतत्वात् ।

वस्तुन सामान्यविशेषात्मनस्तत्त्वं याथाऽर्थ्य वस्तुतत्त्वम् । तत्र नियता प्रतिनियतवृत्त्या निबद्धा । तेषां भावस्तच्च तस्मात् । तथाहि । इन्द्रियज्ञा मति कतिपयपर्यायविशिष्ट भूतमेव वस्तु वेत्ति । मनो मतिस्तु तथाविध मूर्तममूर्तं च । अवधिस्तु तथाविधान् पुद्गलान् पुद्गलसंबन्धाश्च जीवान् । मन पर्ययस्तु सर्वावधिज्ञानविषयानविषयानतिमभागमपीति । यथास्वमा र्त्मीयप्रयोजनानतिक्रमेण । तथा हि—श्रोत्र शास्त्रध्वनादौ, चक्षुर्जिनप्रति साभक्तपानमार्गादिर्निरीक्षणे, मनश्च गुणदोषविचारणस्मरणादौ, तथाऽवधि सादिग्धश्रुतार्थनिर्णये स्वपरायु परिमाणादिनिश्चये च मुमुक्षवो व्यापारयन्ति । एव मन पर्ययमपि ।

श्रुतसामग्रीस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

स्वावृत्त्यपायेऽविस्पष्टं यन्नानार्थप्ररूपणम् ।

ज्ञानं साक्षादसाक्षाच्च मतेर्जायेत तच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥

तच्छ्रुतं कथ्यते । यकिम् ? यज्ञायेतोत्पद्येत । किं तत् ? ज्ञानम् । किंनिशिष्टम् ? अविस्पष्टमविशदम् । पुन किंनिशिष्टम् ? नानार्थप्ररूपणम् । नानाथ उत्पादव्ययप्रौव्यात्मकमनेकान्तरात्मक वा वस्तु । तस्य प्ररूपण मग्यह् स्वरूपनिश्चयनम् । श्रुतमविस्पष्टतर्कणमित्यभिधानात् । श्रुतो जायेत ? मतेर्मतिज्ञानात् । कथम् ? साक्षादव्यवधानेनासाक्षाच्च व्यवधानेन । क सति ? स्वावृत्त्यपाये श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमे सति । घट इत्यादिशब्दध्वणलक्षणाया धूमोपमित्यादि चशुरादिज्ञानलक्षणायाश्च मते जात हि शब्दव्योक्तनसहित क्रमेण घटादिज्ञान वद्वधादिज्ञान च शब्दज लिङ्ग च श्रुत स्यात् । सतश्च जात जलधमरणादिज्ञान पाकादिज्ञान च श्रुत श्रुतपूयमप्युपधारेण मतिपूर्वमित्युत्पत्ते । उक्तं च—

मतिपूर्वं श्रुत दक्षैरुपचारान्मतिमंता ।

मतिपूर्वं तत सर्वं श्रुत श्लेषं विचक्षणै ॥

[तथा,

अर्थादर्थान्तरज्ञानं मतिपूर्वं श्रुतं भवेत् ।

शाब्द तद्विज्ञानं चात्र ध्वनेवद्विपरमेदगम् ॥

श्रूयते इति श्रुतं ज्ञानरूपं शब्दरूपं च वक्तुर्यस्मिञ्ज्ञाने सति शब्दो-
च्चारणं श्रोतुः शब्दग्रहणानन्तरं च यज्ज्ञानं तद्भावश्रुतं, तद्विमित्तं तु वचनं
द्रव्यश्रुतम् । तत्रार्थं विकल्पनिरूपणरूपं स्वविप्रतिपत्तिनिराकरणफलत्वात्स्वा-
र्थमुच्यते । परं पुनः शब्दप्रयोगरूपं परविप्रतिपत्तिनिराकरणफलत्वात्परा-
र्थमिति ।

यद्येवं द्विधा स्थितं श्रुतं तर्हि तद्भेदाः सन्ति न सन्ति वा ? सन्ति चेदु-
च्यन्ताम् । इत्याह—

तद्भावतो विंशतिधा पर्यायादिविकल्पतः ।

द्रव्यतोङ्गप्रविष्टाङ्गवाह्यभेदाद् द्विधा मतम् ॥ ६ ॥

मतमिष्टं सूरीणाम् । किं तत् ? तच्छ्रुतम् । कतिधा ? विंशतिधा
विंशतिप्रकारम् । कस्मात् ? पर्यायादिविकल्पतः पर्यायतत्समासादिभे-
दात् । कुतोसौ ? भावतो भावमन्तस्तत्त्वमाश्रित्य तथा तन्मतम् । कतिधा ?
द्विधा द्विप्रकारम् । कस्मात् ? अङ्गप्रविष्टाङ्गवाह्यभेदात् । कुतः ?
द्रव्यतो द्रव्यं बहिस्तत्त्वमाश्रित्य । अथ विस्तरः—

तत्र पर्यायो लब्ध्व्यपर्यायसूक्ष्मनिगोतस्य प्रथमसमये जातस्य प्रवृत्तं स-
र्वजघन्यं ज्ञानम् तदि लब्ध्व्यक्षरापराभिधानमक्षरश्रुतानन्तभागपरिमाण-
त्वात् सर्वज्ञानेभ्यो जघन्यं नित्योद्घाटं निरावरणं च । न हि तावत्स-
स्य कदाचनाप्यभावो भवत्यात्मनोप्यभावप्रसङ्गादुपयोगलक्षणत्वात्तस्य ।
तदुक्तम् ।

सूक्ष्मनिगोदअपञ्चत्तयस्स जादस्स पढमसमयमिहि ।

हवदि हु सध्वजहण्णं जिञ्चुग्घाटं निरावरणं ॥

तथा,

सूक्ष्मापूर्णनिगोदस्य जातस्याद्यक्षणेप्यद्ः ।

श्रुतं स्पर्शमतेर्जातं ज्ञानं लब्ध्व्यक्षराभिधम् ॥

एतच्च सूक्ष्मनिगोत (द) सर्वजघन्यक्षयोपशमापेक्षया निरावरणं, न तु
सर्वथा । वस्तुत उपरितनक्षायोपशमिकज्ञानापेक्षया केवलज्ञानापेक्षया च
सावरणं, संसारिणां क्षायिकज्ञानाभावाच्च क्षायोपशमिकमेव ।

तदेव ज्ञानमनन्तासंख्येयासंख्येयभागवृद्ध्या संख्येयासंख्येयानन्तगु-
णवृद्ध्या च वर्धमानमसंख्येयलोकपरिमाणं प्रागक्षरश्रुतज्ञानात् पर्याय-
समाप्तोऽभिधीयते । अक्षरश्रुतज्ञानं त्वेकाकाराद्यक्षराभिधेयावगमरूपं श्रुत-
ज्ञानसंख्येयभागमात्रम् । तस्योपरिष्ठादक्षरसमाप्तोऽक्षरवृद्ध्या वर्धमानो
द्विध्याद्यक्षरावबोधस्वभाव, पदावबोधात्पुरस्तादेवं पदसमाप्तादयोऽपि भा-
वश्रुतभेदाः पूर्वसमाप्तान्ता विंशतिर्यथागममधिगन्तव्याः । द्रव्यश्रुतं
त्वाचारादिद्वादशभेदमङ्गप्रतिष्ठम् । अङ्गबाह्यं च प्रकीर्णकारणं सामायिकादि
चतुर्दशभेदम् । तत्प्रपञ्चोपि प्रवचनाखिल्यः ।

श्रुतोपयोगविधिमाह—

तीर्थादाम्नाय निध्याय युक्त्याऽन्तः प्रणिधाय च ।

श्रुतं च्यवस्येत् सद्विश्वमनेकान्तात्मकं सुधीः ॥ ७ ॥

सुधीर्धीधनो व्यवस्येद्विश्विनुपात् । किं तत् ? विश्वं जीवादिवस्तु-
जातम् । किं विशिष्टम् ? अनेकान्तात्मकं द्रव्यपर्यायस्वभावम् । पुन-
किं विशिष्टम् ? सद् इत्यादव्यपधौव्ययुक्तम् । किं कृत्वा ? आम्नाय
आगमस्य । गृहीत्वैतयः । किं तत् ? श्रुतम् । कस्मात् ? तीर्थादुपाध्यायात् ।
तथा निध्याय अवलोक्य । कयः ? युक्त्या हेतुना । च तथा प्रणिधाय
समाधाय निश्चलमारोप्य । कः ? अन्तः स्वारमनि । श्रुतं एव विशदतया
समलं प्रकाशयति । तदुक्तम्—

श्रुतं केवलबोधश्च विश्वयोधात्समं ह्ययम् ।

स्यात्परोक्षं श्रुतज्ञानं प्रत्यक्षं केवलं स्फुटम् ॥

प्रयोग — तर्धमनेकान्तात्मकं सत्त्वात् । यद्येत्थं तथेत्थं, यथा एतदुपनिषि ।

तीर्थाग्नायपूर्वकं श्रुतमभ्यस्येदित्युपदिशति—

वृष्टं श्रुताब्धेरुद्धृत्य सन्मैर्धर्मव्यचातकाः ।

प्रथमाद्यनुयोगाम्बु पिवन्तु प्रीतये मुहुः ॥ ८ ॥

पिवन्तु आम्नादपन्तु । कथम् ? मुहुः पुनः पुनः । के ? भव्य-
चातकाः । भव्याश्चातकानोरुका इव पिरमभासतदुपदेशजस्यत्वात् ।
किम् ? प्रथमाद्यनुयोगाम्बु । प्रथमः पुराणाद्यर्थे आदिर्धर्मो काना-

घर्यानां ते प्रथमादय । तेषामनुयोग प्रक्षोचरम् । तदम्बु जलमिव
 वृष्णाविच्छेदहेतुत्वात् । किंविशिष्टम् ? वृष्णमुदीर्णम् । कै ? सन्मेधै ।
 सन्त शिष्टा भगवज्जिनसेनाचार्यादयो मेघा जलदा इव निक्षोपकार-
 कत्वात् । किं कृत्वा ? उद्धृत्य उच्चित्य सगृह्येत्यथ । कस्मात् ? श्रुतान्धेः
 परमागमसमुद्रात् ।

प्रथमानुयोगाभ्यासे नियुङ्क्ते—

पुराणं चरितं चार्थाख्यानं बोधिसमाधिदम् ।

तत्त्वप्रथार्थी प्रथमानुयोगं प्रथयेत्तराम् ॥ ९ ॥

पुराणं पुराभवमष्टाभिधेय त्रिपट्टिशलाकापुररूपकयाशास्त्रम् ।
 यद्गर्भम्—

लोको देश पुर राज्यं तीर्थं दानं तपोद्वयम् ।

पुराणस्याष्टधाख्येयं गतय फलमित्यपि ॥

लोकस्तु—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरित चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

चरितमकपुरपाश्रिता कथा । अर्थाख्यानमथस्य परमाथसतोभिधेय-
 स्वाख्यान प्रतिपादन यत्र येन वा । बोधिरप्राप्ताना सम्यग्दर्शनादाना प्राप्ति
 प्राप्ताना तु पर्यन्तप्रापणम् । समाधिर्धर्म्यशुक्लध्याने वा । तौ दत्ते यत्त-
 दोधिसमाधिद, तत्त्ववणात्तत्प्राप्त्यानुपपत्ते ॥ प्रथयेत्तरामितरानुयोग-
 त्रयादनिशयन प्रकाशयेत् तद्व्यप्रयोगदृष्टा-तात्रिकरणत्रात्तस्य । कोसौ ?
 तत्त्वप्रथार्थी । तत्त्वस्य हेयस्योपादेयस्य च प्रथा प्रकाशमययतेऽभीङ्ग
 मिति तदर्थी । कम् ? प्रथमानुयोगम् । किलक्षणम् ? पुराणं चरितं
 च । पुन किंविशिष्टम् ? अर्थाख्यानम् । पुनरपि किंविशिष्टम् ? बोधि
 समाधिदम् ।

करणानुयोगोपयोगे प्रयुङ्क्ते—

चतुर्गतिपुगावर्तलोकालोकविभागवित् ।

हृदि प्रणेयः करणानुयोगः करणातिगैः ॥ १० ॥

प्रणेयः परिचेयः प्रणिधेय इत्यर्थः । कोसौ ? करणानुयोगो लोकानु-
योगलोकविभागपञ्चसंमहादिलक्षणं शास्त्रम् । क ? हृदि चित्ते । कैः ?
करणातिगैः । करणानि चक्षुरादीन्द्रियाण्यतिगच्छन्त्यतीत्य वर्तन्ते इति ।
जितेन्द्रियैरित्यर्थः । किंविशिष्टोसौ ? चतुर्गतीत्यादि । चतस्रो नारकतिर्य-
ग्मनुष्यदेवस्वलक्षणा गतयो भरकादिगतिनामकर्मोदयजन्या जीवस्य पर्या-
याः । युगावर्त उत्सर्पिण्यादिकालपरावर्तनम् । लोचयन्ते जीवाद्यः पदपदा-
र्था अस्मिन्निति लोकस्त्रिषट्वारिंशदधिकशतत्रयमात्ररजुपरिमित आकाशाव-
काशः । ततोऽन्योऽलोकोऽनन्तानन्तमानावच्छिन्न केवलाकाशरूपः । चतस-
श्च ता गतयश्चतुर्गतयः । युगानां सुषमसुषमादिकालविभागानामावर्तः परि-
वर्तनं युगावर्तः । लोकश्चालोकश्च लोकालोकौ । तयोर्विभागः पृथक्त्वम् ।
चतुर्गतयश्च युगावर्तश्च लोकालोकविभागाश्च चतुर्गतियुगावर्तलोकालोकवि-
भागाः । तान्वेत्ति यथावज्जानाति योसौ करणानुयोगज्ञानपरिणत आत्मे-
त्यर्थः ।

चरणानुयोगमीमांसायां प्रेरयति—

सकलेतरचारित्रजन्मरक्षाविष्टद्विकृत् ।

विचारणीयश्चरणानुयोगश्चरणादृतैः ॥ ११ ॥

विचारणीयश्चर्चनीयः । कोसौ ? चरणानुयोगः । आचाराद्गोपा-
सकाध्ययनादिशास्त्रम् । कैः ? चरणादृतैश्चारित्रोद्यतैः । किंविशिष्टः ?
सकलेत्यादि । चारित्रं हिंसादिभ्यो निवृत्तिः । सकलं समप्रमितरद-
विकलं देशविरतिः । सकलं चेतरेषु सकलेतरे । ते च ते चारित्रे च सकले-
तरचारित्रे । तयोर्जन्म चाभूतयोः प्रादुर्भावो, रक्षा च प्रादुर्भूतयोर्गो-
पानिरासो, निवृत्तिश्च रक्षितयोरेकपादानं सकलेतरचारित्रजन्मरक्षा-
विष्टद्वयः । ताः करोति तत्प्रतिबन्धकक्षयोपनामादौ रति जनयति
योसौ तपोक्तः ।

द्रव्यानुयोगभावनायां व्यापारयति—

जीवाजीवी बन्धमोक्षौ पुण्यपापे च वेदितुम् ।

द्रव्यानुयोगसमयं समयन्तु महाधियः ॥ १२ ॥

समयन्तु सम्यग्ज्ञानन्तु । के ? महाधियः बुशाम्नीयप्रज्ञाः । कम् ?
द्रव्यानुयोगसमयं मिद्वान्तसूत्रतत्त्वार्थपञ्चास्तिकायादिशास्त्रम् । किं
कर्तुम् ? वेदितुं निश्चेतुम् । कौ ? जीवाजीवौ । न केवलं तौ बन्धमोक्षौ ।
न केवलं तौ पुण्यपापे च ।

एवं चतुरनुयोगसंगृहीतस्य जिनानामस्य सदा सम्यगुपास्त्रेः फलमाह—
सकलपदार्थबोधनहिताहितबोधनभावसंवरा,
नवसंवेगमोक्षमार्गस्थिति तपसि चात्र भावनान्यदिक् ।
सप्तगुणाः स्युरेवममलं विपुलं निपुणं निकाचितं
सार्वभनुत्तरं वृजिनहृजिनवाक्यमुपासितुः सदा ॥ १३ ॥

द्विपदोऽहम् । स्युर्भवेयुः । के ? गुणाः । कनि ? सप्त सकलपदार्थ-
बोधनादयः । कस्य ? उपासितुः साधुत्वेन सेवमानस्य । किम् तत् ? एवं
प्रथमानुयोगादिप्रकारेण अत्रेदानीं वर्तमानं जिनवाक्यमर्हत्प्रवचनम् ।
कथम् ? सदा नित्यम् । किंविशिष्टम् ? अमलं पूर्वापरिरोधादिदो-
परहितम् । तथा विपुलं लोकालोकार्थव्यापि । तथा निपुणं सूक्ष्माध-
र्दशि । तथा निकाचितमथावगाढम् । तथा सार्व सर्वेभ्यो हितम् ।
तथा अनुत्तरं परमोत्तमम् । नास्त्युत्तरं परमस्वादिति । तथा वृजिनहृत्
पापापहारि । सकलपदार्थबोधनं त्रिकालगोचरानन्तद्रव्यपर्यायस्वरूप-
ज्ञानम् । हिताहितबोधनम् । हितं सुखं तरकारणं च । अहितं दुःखं
तन्कारणं च । तद्बोधनं तत्प्रातिपरिहारज्ञानम् । भावसंवरौ मिथ्या-
स्वाद्यास्तनिरोधः । शुद्धस्वात्मानुभूतिपरिणाम इत्यर्थः । सकलपदार्थ-
बोधनं च हिताहितबोधनं च भावसंवरश्चेति विग्रहः । नवसंवेगः प्रति-
क्षणमन्यान्यसंसारभीरता मोक्षमार्गं व्यवहारनिश्चयपरत्नयपे स्थितिर-
वस्थानं तस्माद्विचलनं, मोक्षमार्गस्थितिः । नवसंवेगश्च मोक्षमार्गस्थिति-
श्चेति समाहारः । तपसि रागादिनिग्रहोपाये भावनाऽभ्यासः । अन्य-
दिक् परोपदेशश्च । इति सप्त ।

ज्ञानाराधनार्थमश्वा विनयमाह—

ग्रन्थार्थतद्द्वयैः पूर्णं सोपधानमनिह्वयम् ।

विनयं बहुमानं च तन्वन् काले श्रुतं श्रयेत् ॥ १४ ॥

श्रुतं श्रयेज्जिनागममभ्यस्वेन्मुमुक्षुः । क ? काले यथाविहितसंध्या-
ग्रहणादिविवर्जिते । किं कुर्वन् ? तन्वन् स्फीतीकुर्वन् । कम् ? विनयं
माहात्म्योज्ज्वे यत्तम् तथा बहुमानं प्रभूतसत्कारपुरस्कारम् । कथं पृथा
श्रुतं श्रयेत् ? पूर्णं समग्रम् । कैः ? ग्रन्थार्थतद्द्वयैः । ग्रन्थः संदर्भः ।
अर्थोऽभिधेयः । तद्द्वयं ग्रन्थार्थोभयम् । ग्रन्थश्चार्थश्च तद्द्वयं चेति विग्रहः ।
तथा सोपधानं यथाविहितनियमविशेषसहितम् । तथा अनिह्वयं गुर्वाद्य
पहवरहितम् ।

सम्पत्तवारधनानन्तरं ज्ञानाराधने हेतुमाह—

आराध्य दर्शनं ज्ञानमाराध्यं तत्फलत्वतः ।

सहभावेपि ते हेतुफले दीपप्रकाशवत् ॥ १५ ॥

दर्शनं सम्पत्त्वमाराध्य आराधना कृत्वा ज्ञानं धृतज्ञानमाराध्यं भग-
व्यं मुमुक्षुभिः । कस्मान् ? तत्फलत्वतो ज्ञानस्य सम्पत्त्वकार्यत्वात् । ज्ञाने
सम्पत्भावस्य सम्पत्तयाधीनत्वात् । “णाणं सम्मं सु ह्योदि सदि जहि” इति
वचनान् । मनु, चानयोः सहभावेत्वात् सत्येतरगोविषाणवत् कथं कार्यका-
रणभाय इत्यत्राह सहेत्यादि । भवतः । के ? ते दर्शनज्ञाने । विविदिष्टे ?
हेतुफले कारणकार्ये । क मति ? सहभावेपि धुगपदुत्पादेपि सति ।
किं वत् ? दीपप्रकाशवत् मदीपतदालोक्यै यथा । वक्तं च—

कारणकार्यत्रिधानं समकालं जायमानयोरपि हि ।

दीपप्रकाशयोरपि सम्पत्त्वज्ञानयोः सुघटम् ॥

तपसः सर्वाहितार्थस्यापश्यत्वं ज्ञानं विना न स्यादिति दर्शयति—

विभावमरता निपद्यति चरद् भवाब्धौ मुकरु,

प्रसुं नयति किं तपःप्रवहणं पदं प्रेषितम् ।

हिताहितविवेचनादवहितः प्रबोधोन्वहं,
प्रवृत्तिविनिवृत्तिकृद्यदि न कर्णधारायते ॥ १६ ॥

किं नयति न प्रापयतीत्यथ । किंत् ? तप प्रवहणम् । तप प्रवहण
यानपात्रमिव पारभाषकवात् । कम् ? प्रभुं स्वामिनम् । तप पक्षे मुमुक्षु ।
पोतपत्र सायात्रिकम् । किंत् ? पर्दं स्थानम् । किंविशिष्टम् ? प्रेप्सितं
प्राप्तुमिष्टम् । किंत् ? चरत् प्रवर्तमानम् । क ? भवान्धौ । किंविशिष्टे ?
निपद्यति भाषद्बहुले । कय कृत्वा ? सुदृग् बहुकृशम् । केन ? विभाव
मरुता रागाद्यावेशनायुना । यदि किम् ? यदि न कर्णधारायते कर्ण
धार इवात्मानमाचरति । कोसौ ? प्रबोध सम्यग्ज्ञानम् । किंविशिष्ट ?
प्रवृत्तिविनिवृत्तिकृत् । कस्मात् ? हिताहितविवेचनात् । इदं हितमिति
प्रकाश्य हिते प्रवतयन् इदमहितमिति प्रकाश्याहिताद्विषयत्वश्चेत्यथ ।
किंविशिष्ट सन् ? अवहितोऽवधानपर । अप्रमाद्यन्नित्यर्थः । कथम् ?
अन्वहमनुदिनम् । कर्णधारो नाविक प्रतरणकलाधिकृतो मरजीवा
इति लोके ।

ज्ञानस्योद्घोतनाधाराधनात्रयमाह—

ज्ञानावृत्त्युदयाभिमात्युपहितैः सदेहमोहभ्रमैः,
स्वार्थभ्रशपरैर्वियोज्य परया प्रीत्या श्रुतश्रीप्रियाम् ।
प्राप्य स्वात्मनि यो लयं समयमप्यास्ते विकल्पातिगः,
सद्यः सोस्तमलोच्चयश्चिरतपोमानश्रमैः काम्यते ॥१७॥

काम्यते इत्यते । एष साधु चरतीत्यनुमोघते इत्यथ । कासौ ? स
ज्ञानोद्घोतनोद्घनननिर्वहणचणो मुमुक्षु । कै ? चिरतपोमात्रश्रमैः ।
चिर बहुकालं तपोमात्रे ज्ञानाराधनारहितकायहेशाद्यनुष्ठान श्रमोऽभ्यासो
येषां तैः । किंविशिष्टो यत् ? सद्यस्क्षणोऽस्तमलोच्चयो निर्निर्गन्तुभक्तम्
सघात । उक्तं च—

जं अण्णाणी कम्मं एवेइ भवसयसहस्सकोडीदिं ।
तं णाणी तिदि शुत्तो एवेइ णिमिसद्धमित्तेण ॥

यः किम् ? य आस्ते । किंविशिष्टः सन् ? विकल्पातिगः विभिदं
कीदृशं कस्य कस्मात् क कदैत्याद्यन्तर्जल्पसंपृक्ततोत्प्रेक्षाजालच्युतः । परमा-
नन्देन तिष्ठतीत्यर्थः । कियन्तं कालम् ? समयमप्येकमपि क्षणम् । अल्प-
कालमपीत्यर्थः । किं कृत्वा ? प्राप्य प्राप्य नीत्वा । काम् ? श्रुतध्रीप्रि-
याम् । श्रुतध्रीः 'एको मे सासदो धादा' इत्यादिश्रुतज्ञानभावेना प्रिया
बलमेव स्वस्वामिनः सान्द्रानन्दनिदानत्वात् । कं प्राप्य ? लयमेकत्रपरिण-
तिमाक्षेपम् । क ? स्वात्मनि निजचिद्रूपे । कया ? प्रीत्या मुदा । किंवि-
शिष्टया ? परया प्रकृत्या । किं कृत्वा ? वियोज्य विच्छिद्य । कैः सह ?
संदेहमोहप्रभैः संशयानध्यवसायविपर्ययैः । किंविशिष्टैः ? स्वार्थभ्रंश-
परैः पुरुषार्थध्वंसनप्रधानैः । संशयादिरहितां श्रुतध्रीप्रियां हृत्प्रेत्यर्थः ।
पुनः किंविशिष्टैः ? ज्ञानेत्यापि । ज्ञानावृत्त्युदयो ज्ञानावरणकर्मविपाकोऽ-
भिमातिः शत्रुरिधापकारैकोद्युक्तत्वात् । तेनोपहितैः प्रयुक्तैः । पक्षे
मुराजानं नायकरत्नेन विकल्प्य व्याख्येयम् । अत्र ज्ञानेत्यादिनोद्द्योतनं
परयेत्यादिनोद्घवनं समयमित्यादिना निर्वहणं च प्रकाशितं प्रतिपत्तव्यम् ।

बोधप्रकाशस्य दुर्लभत्वमाह—

दोषोच्छेदविजृम्भितः कृततमश्छेदः शिवश्रीपथः,
सत्त्वोद्बोधकरः प्रकृप्तकमलोल्लामः स्फुरद्वैभवः ।
लोकालोकततप्रकाशविभवः कीर्तिजगत्पावर्नी,
तन्वन् कापि चकास्ति बोधतपनः पुण्यात्मनि व्योमनि ॥१८॥

यकास्ति प्रकाशते आत्मानमुपलभ्यतीत्यर्थः । कोसी ? बोधतपनः ।
बोधो ज्ञानं तपनो भास्यानिव, दोषोच्छेदविजृम्भितत्वादिसाधारणधर्मयो-
गात् । क ? कापि षचित्पुण्यात्मनि पवित्रे जीवे । कस्मिन्निय ? व्योमनि
नभसीव । यथा षचित्तिमिरिवादिमलरहिते नभोदेशे भातुः प्रकाशते तथा
बोधोपीत्यर्थः । किं बुधेन् ? तन्वन् विचारयन् । काम् ? कीर्ति धर्मदेश-
नालक्षणां घाणां भाविककप्रियमागां स्तुति च । किंविशिष्टम् ? जगत्पाव-
र्नी लोकानां मलनिरसनीम् । कथंभूतो भूषा ? दोषोच्छेदविजृम्भितः ।
दोषोच्छेद संदेहादिभिन्नान्तो रात्रिक्षपथ । तत्र विजृम्भितो निरङ्कुतं म्हाय-

करणे प्रवृत्तः । तथा कृततमदलेद् । कृतसमसः स्वप्रतिबन्धकस्य कर्मणो
ध्वान्तस्य च छेदो विध्वंसो येन स एवम् । तथा शिवध्रीपथः । शिव-
ध्रियो मोक्षलक्ष्याः पन्थाः प्राप्स्युपायः । पक्षे शिवानां मुक्तात्मनां ध्रीपथः
प्रधानमार्गः । एतच्च 'पन्थाः शिवध्रीजुषाम्' इत्यत्र समर्थितम् । तथा
सत्त्वोद्बोधकरः सात्त्विकत्वाभिध्यक्तिनारी प्राणिनां निद्रापसारी च ।
तथा प्रहृतकमलोद्भासः । प्रहृतः प्रवर्तितः कमलायाः ध्रियः, पक्षे
कमलानां पङ्कजानामुद्भास उद्भूतिर्विकाशश्च येन । अथवा, कस्यात्मनो
महा रागादयः । तेषामुद्भास उद्भवः प्रहृतः प्ररूपेण च्छिन्नोसौ येन बोधे-
नेति ग्राह्यम् । तथा स्फुरद्वैभवः । वैभवं त्रिजगदाधिपत्यं प्रभावविशेषश्च ।
स्फुरजनमनस्सु चमत्कुर्वद्वैभवं यस्य । तथा लोकालोकततप्रकाशवि-
भवः । लोकालोकौ पूर्वोक्तौ लोकालोकश्च चक्रालोकः । तत्र ततो
विस्तारितः प्रकाशविभव आलोकसंपद् येन ।

ज्ञानस्य साधननिस्तरणयोः प्रणुदति—

निर्मथ्यागमदुग्धाब्धिमुद्धृत्यातो महोद्यमाः ।

तत्त्वज्ञानामृतं सन्तु पीत्वा सुमनसोऽमराः ॥ १९ ॥

सन्तु भवन्तु । के ? सुमनसो मैत्र्यादिभावनाप्रसन्नचित्ता देवाश्च ।
किंविशिष्टाः सन्तु ? अमरा मृत्युरहिताः । मृत्युश्चात्र पुनर्मरणमपमृत्युश्च ।
किंविशिष्टाः सन्तः ? महोद्यमा बृहदुत्साहाः । किं कृत्वा ? पीत्वा उपयुज्य ।
किं तत् ? तत्त्वज्ञानामृतं परमौदासीनज्ञानपीयूषम् । किं कृत्वा ? उद्धृत्य
उच्चित्य तत्त्वज्ञानामृतम् । कस्मात् ? अतो निर्मथिताद्भागमदुग्धाब्धेः ।
किं कृत्वा ? निर्मथ्य निःशेषं शब्दतोयं तश्चाक्षेपसमाधानैः क्षोदयित्वा ।
पक्षे मन्दरगिरिणा विलोह्य । कम् ? आगमदुग्धाब्धिं द्वादशाङ्गुलतक्षी-
रसमुद्गम् । अत्रोद्धृत्येत्यनेन साधनमवबोधयति, समप्रद्व्यागमावगाहन-
प्रभवभावागमसंपूर्णोत्तरणलक्षणत्वात् तत्त्वज्ञानोद्धरणस्य । पीत्वेत्यनेन च
निस्तरणमवगमयति तत्त्वज्ञानपरिणत्यनन्तरभाविनोऽमरभावस्य तच्छब्दा-
भिधेयत्वात् ।

मनसोलन्तचञ्चलत्वमनूय तद्धिमहेण स्वाध्यायप्रणिधानादिति दुर्धरस्यापि
संयमस्य सुबहत्वं निरूपयितुं श्लोकत्रयमाह—

लातुं वीलनमत्स्यवद्भ्रमयितुं मार्गे विदुष्टांश्वव,—

न्निस्त्राद्रोद्भुमगापगौघ इव यन्नो वाञ्छिताच्छक्यते ।

दूरं यात्यनिवारणं यदणुवद् द्राग्वायुवच्चाभितो,

नश्यत्याशु यदब्दवद्बहुविधैर्भृत्त्वा विकल्पैर्जगत् ॥ २० ॥

नो मूकवद्ब्रूदति नान्धवदीक्षते य,—

द्रागातुरं बधिरवन्न शृणोति तच्चम् ।

यत्राश्रयते यतवचो वपुषोपि वृत्तं,

क्षिप्रं क्षरत्यवितथं तितवोरिचाम्भः ॥ २१ ॥

व्यावर्त्याशुभवृत्तितोसुनयवन्नीत्वा निगृह्य त्रपां,

वश्यं स्वस्य विधाय तद्भूतकवत्प्रापय्य भावं शुभम् ।

स्वाध्याये विदधाति यः प्रणिहितं चित्तं भृशं दुर्धरं,

चक्रेशैरपि दुर्वहं स वहते चारित्रमुच्चैः सुरम् ॥२२॥

(विकलम्)

स स्वाध्याये समाहितचित्तो सुसुखः सुरं वहते अनायासेन धरति ।
 किं तद् ? उच्चैरुन्नतं चारित्र्यमशुभनिवृत्तिशुभप्रवृत्तिरूपं संयमं । प्रतस-
 मितियुक्तीरित्यर्थः । किं विशिष्टम् ? दुर्वहं षोडशशक्यम् । कैः ? चक्रेशै-
 रपि सकलचक्रवर्तिभिः किं पुनरितरैरित्यपिशब्दायः । यः किम् ? यो
 विदधाति करोति । किं तद् ? तद्भृशं दुर्धरमत्यन्तं धर्मशक्यं, चित्तं
 मनः । किं विशिष्टम् ? प्रणिहितमेकाग्रम् । क्व ? स्वाध्याये वाचनादि-
 लक्षणे तपसि । किं कृत्वा ? प्रापय्य नीत्वा । कम् ? भावम् । किं वि-
 शिष्टम् ? शुभं प्रशस्तारागारूपम् । किं कृत्वा ? विधाय कृत्वा । किं वि-
 शिष्टम् ? यद्यं यशसि । कस्य ? स्वस्यात्मनः । किं तद् ? भूतकवत्
 कपरीतदासवत् । किं कृत्वा ? नीत्वा प्रापय्य । काम् ? त्रपां लज्जाम् ।
 किं कृत्वा ? निगृह्य ज्ञानसंस्कारदण्डवलेन दमयित्वा । किं तद् ? असु-

नयचद् हुण्यपुरपवन । किं कृत्वा ? व्यावर्त्य निवर्त्य । कस्मात् ? अशुभवृत्तितः प्रमादचर्पांकालुष्यविषयलौल्यादिव्यापारात् । यकिम् ? यच्चित्तं नो शक्यते न पायंते । किं कर्तुम् ? छातुं प्रहीतुम् ? किं वत् ? वीलनमत्स्ययद् मसृणतरदेहमस्य इव । तथा यन्न शक्यते । किं कर्तुम् ? गमयितुं प्रवर्तयितुम् । क ? मार्गं इष्टपथप्राप्त्युपाये । किं वत् ? विदुष्टाश्वचद् दुःशीलघोटको यथा । तथा यन्न शक्यते । किं कर्तुम् ? रोद्धुं निवारयितुम् । कस्मात् ? घान्छितादिष्टार्थात् । क इव कस्मादित्याह— निम्नाशीचदेशाद्गापगौघ इव पर्वतनदीपूरो यथा । नीचदेशाभिमुख- गिग्निर्दीपूरवदिष्टार्थमभिमुखं चित्तं व्यावर्तयितुं केनापि न शक्यते इत्यर्थः । तथा यद्दूरं याति विप्रकृष्टदेशं गच्छति । किं विशिष्टं सत् ? अनिवारण- मशक्यप्रतिषेधम् । किं वत् ? अणुवत् परमाणुर्यथा । तथा यदमितः समन्ताद् द्राक् शीघ्रं याति । किं वत् ? वायुवत् पवनो यथा । तथा यदाशु शीघ्रं बहुविधैर्नानाप्रकारैर्विकल्पैश्चिन्ताविषयैर्जगद्भ्रमं भृत्वा पूरयित्वा नश्यति विलीयते । किं वत् ? अब्दवद् मेघैस्तुल्यम् । यथा मेघसंघातो नानामंस्थानवर्णपरिमाणैर्विकल्पैर्भेदैर्जगद्भ्रवा शीघ्रं नश्यति तथा प्रकृत- मपीत्यर्थः ।

किंच, तथा यच्चित्तं रागानुरमिष्टरिपयरत्नाक्रान्तं सन्नो वदति न मृते । किं तत् ? तरङ्गं वस्तुयाथात्म्यम् । किं वत् ? मूकवद् वाग्विकल- पुंषव् । तथा यन्नेक्षते न पश्यति रागातुरं सत् । कितत् ? तस्वम् । किं वत् ? अन्धवद् दृष्टिविकल्पुंषव् । तथा यद्वागातुरं सत्त्वात् न शृणोति नाकर्णयति । किं वत् ? वधिरवत् श्रुतिविकल्पुंषव् । तथा यत्र चित्ते अयत्तेऽनियंत्रिते सति अघितथं सत्यं वृत्तं चारित्र्यं क्षिप्रं शीघ्रं क्षरति श्रवति । कस्मात् ? यतघचोषपुषोपि नियन्त्रितवाक्पादादपि पुरपात् । कस्मादिय किमित्याह— तितओरिचाम्मश्वाङ्गीतो जलं यथा । उक्तं च—

तितओरिय पानीयं चारित्र्यं चलचेतसः ।

घचसा घपुषा सम्यक्कुर्वतोपि पलायते ॥

ततो व्यावर्त्येत्यादिना संबन्धः ॥

ध्यानजर्जसमम्रतपोभ्यः स्वाध्यायस्योत्कृष्टशुद्धिहेतुतया समाधिमरणसि-
द्ध्यर्थं नित्यनर्तव्यतां दर्शयति—

नाभून्नास्ति नवा भविष्यति तपःस्कन्धे तपो यत्समं,
 कर्मान्यो भवकोटिभिः क्षिपति यद्योन्तर्मुहूर्तेन तत् ।
 शुद्धिं वानशनादितोऽमितगुणां येनाश्रुतेश्चन्नपि,
 स्वाध्यायः सततं क्रियेत स मृतावाराधनासिद्धये ॥२३॥

स यथोक्तातिशय. स्वाध्यायः सततं क्रियेत नित्यं विधीयेत मुमु-
 क्षुभिः । कस्ये? मृतौ मरणक्षणे आराधनासिद्धये । उपजातसम्यग्दर्शना-
 दिपरिणामस्य तद्गतातिशयवृत्तिराराधना तस्याः संग्राह्यधर्मम् । यतो
 यत्समं येन स्वाध्यायेन नुल्यं नाभून्न भूत, नास्ति न विद्यते, न वा
 भविष्यति नैव संपत्स्यते । किं तत्? तपः । क मध्ये? तपःस्कन्धे ।
 तपसा पण्णां वाद्यानामनशनादीनां पञ्चानां चाभ्यन्तराणां प्रायश्चित्तादीनां
 स्कन्ध-समूहस्तप स्कन्धस्तस्मिन् । तथा यः स्वाध्यायस्तत्कर्म पापमन्त-
 मुहूर्तेन किञ्चिद्गुणदिकाद्वयेन क्षिपति निराकरोति । यत्कर्म अन्यस्त-
 पोनिधिर्भवकोटिभिर्जन्मलक्षशतैः क्षिपति । तथा येन स्वाध्यायेनाश्रुते
 प्राप्नोति मुमुक्षुः । काम्? शुद्धिं विशुद्धिपरिणामम् । कियतीम्? अमित-
 गुणामनन्तगुणाम् । केभ्यः? अनशनादितोऽनशनादितपोभ्यः । किं
 कुर्वन्नपि? अश्नन्नपि दिने दिने भोजनं कुर्वन् । किं पुनरपवासादिकं यथा-
 शक्तिं कुर्वन्नित्यपिशब्दार्थः ।

श्रुतज्ञानाराधनायाः पारम्पर्येण मुक्तिहेतुत्वमाह—

श्रुतभावनया हि स्यात् पृथक्त्वैकत्वलक्षणम् ।

शुक्लं ततश्च कैवल्यं ततश्चान्ते पराच्युतिः ॥ २४ ॥

हि यस्मात् स्यात् संपद्येत । किं तत्? शुक्लं शुक्लध्यानम् । किं विशिष्टम्?
 पृथक्त्वैकत्वलक्षणं पृथक्त्वं च पृथक्त्ववितर्कधीचाराण्यमेकात्वं चैक्य-
 वितर्कधीचाराण्यं पृथक्त्वैकत्वे । ते पृथक्त्वलक्षणे स्वरूपे यस्य तत्तथोक्तम् ।
 कया? श्रुतभावनया निर्व्यमज्ञानापेक्षया स्वाध्यायेनैवामज्ञानापेक्षया
 परमं प्यानेन च । ततश्च तस्माद्देशुहेतुमद्भावेन प्रवृत्तान् पृथक्त्वैकत्वलक्षणा-
 शुक्लध्यानद्वयात्कैवल्यं स्यात् । कैवल्यमेव कैवल्यममहापज्ञानदत्तानपर्याप ।

ततश्च कैवल्यात् परा परमा अच्युतिमुंभित स्यात् । कः अन्ते नाशेऽर्थात्
संसारस्य । संसाराभावे पुंस स्वात्मलामो मोक्ष इति वचनात् । अथवाऽन्ते
मरणे पण्डितपण्डितमरणप्राप्यत्वादिर्वाणस्य । अयमर्थः—स्वाभ्यायाद्ग्य-
भ्यानं संपद्यते । ततः पृथक्स्ववित्त-कंठीचार शुक्लभ्यानम् । तस्मादेकत्ववित्त-
कांठीचार द्वितीय शुक्लभ्यानम् । ततोऽनन्तज्ञानादिचतुष्टयलक्षणा जीवन्मु-
क्तिः । ततश्च भ्रमप्रवृत्तसूक्ष्मक्रियाप्रतिपानिव्युपरतन्त्रियानिष्टलक्षणशु-
क्लभ्यानद्वयातिशयः स्यात् । ततश्च सर्वकर्मक्षयाविर्भूतानन्तसम्यक्त्वादि-
गुणाष्टकावस्थानलक्षणा परममुक्तिः । इति भद्रम् ॥ २४ ॥ (ग्रंथप्रमाणं
३१८)

यो धर्मामृतमुद्धार सुमनस्त्वृह्ये जिनेन्द्रागम-
क्षीरोदं शिवधीर्निमथ्य जयतात् स श्रीमदाशाधरः ।
भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया रयातश्च नंदादिमं
टीनाशुक्तिमचीरुत्सुप्तमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्याशाधररिरचितायां स्वोपज्ञधर्मामृतानगारधर्मटीकाया भव्यकुमुद-
चन्द्रिकासज्ञाया ज्ञानाराधनाधिगमो नाम तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ क्रमप्राप्तां चारित्राराधनां प्रति सुसुक्ष्मनुस्साहयति—

सम्यग्दृष्टिसुभूमिवै भवलसद्विद्याम्बुमाद्यदयां,—

मूलः सद्गतसुप्रकाण्ड उदयद्रुप्त्यग्रशाखाभरः ।

शीलोद्यद्विटपः समित्युपलतासंपद्गुणोद्बोद्धम,—

च्छेतुं जन्मपथकर्मं सुचरितच्छायातरुः श्रीयताम् ॥१॥

वैभवं प्रभावः स्वकार्यकरणसमर्थोऽचिन्त्यशक्तिविशेष इति यावत् । दया
दुःखार्तजन्तुप्राणामिलापः । प्रकाण्डः स्कन्धः । विटपो विसारः । उपलता
उपशाखा । उद्बोद्धमानि प्रशस्तपुष्पाणि । जन्म संसारः सुचरितं सर्वसावध-
योगविरतोस्त्रीत्येवंरूपं सामायिकं नाम प्रागुपादेयं सम्यक्चारित्रं, तस्यैवैदं-
दुर्गीनानुद्दिश्य—छेदोपस्थापनरूपतया प्रपश्यमानत्वात् । छायातरुयस्वार्क-
परिवर्तनेपि-च्छाया न चलत्यसौ ॥ श्रीयतां सेव्यतामासेवितसम्याद्दर्शन-
ज्ञानैर्मुमुक्षुभिः । कोसौ ? सुचरितच्छायातरुः । सुचरितं छायातरुरिव,
संसारमार्गसंवरणसमुद्भूतश्रमगलानिप्रशान्तिहेतुत्वात् । किं कर्तुम् ? छे-
त्तुम् । कम् ? जन्मपथकर्मम् । जन्म पन्था इव । तस्य कर्मः ।
किञ्चिदिष्टोक्तं ? सम्यग्दृष्टीत्यादि । सम्यग्दृष्टिर्दर्शनविशुद्धिः सुभूमिः
प्रशस्तभूरिव । तस्मा वैभवम् । तेन लसत्स्वकार्यकरणाय स्फुरद् विद्याम्बु
सस्यक्शुतज्ञानजलम् । तेन माद्यत् स्वकार्याय इष्यद् दयामूलं यस्य स
पथम् । दया मूलं शुभ इव, प्ररोहणकारणत्वात् । तथा सद्गतसुप्रकाण्डः ।
सद्गतं सुप्रकाण्डो यस्य । तथा उदयद्रुप्त्यग्रशाखाभरः । सम्यग्योगनि-
प्रदो गुप्तिप्रशाखा प्रधानावयवः । गुप्तयोप्रशाखा इवोपशाखादीनामिव
समित्यादीनामाधारभूतात्वात् । गुप्त्यप्रशाखानां भरोतिशयो गुप्त्यप्रशाखा-
भरः । उदयद्रुप्त्यन् गुप्त्यप्रशाखाभरो यस्य स तपोवनः । तथा समित्यु-
पलतासंपत् । शुतनिरूपितप्रमेण प्रवृत्तिः समितिः । लताः शाखाः । इष-
गता लता उपलताः । तासां संपत् संपत्तिरुपलतासंपत् । समितय उपल-

तासंप्रथमं स एवम् । तथा शीलोद्यद्विटपः । शीलं व्रतपरिरक्षणम् ।
शीलमुद्यत्तव्याहतो विटपो यस्य स एवम् । तथा गुणोद्धोद्गमः । गुणा
संयमविकल्पा उद्धोद्गमानि यस्य स एवम् ॥

समेव । कथम् ? विना । किं तत् ? सद्वर्शनम् । तथा चारित्रमप्यचारि-
त्रिं चारित्राभासमेव स्यात् । कथम् ? विना । किं तत् ? सम्यग्ज्ञान-
म् ।

पुनरप्येतदेव समर्थयितुमाह—

हितं हि स्वस्य विज्ञाय श्रयत्यहितमुज्झति ।
तद्विज्ञानं पुरश्चरि चारित्रस्याधमाप्ततः ॥ ४ ॥

हि यस्मात् श्रयति सेवते मुमुक्षुः । किं तत् ? स्वस्यात्मनो हितं
सद्वर्शनादि । किं वृत्त्वा ? विज्ञाय विशेषेण बुद्ध्वा । तथा स्वस्याहितं
मिथ्यात्वादिकं विज्ञायोज्झति त्यजति । यत् एवं तत् तस्माद्भवति । किं
तत् ? विज्ञानम् । किंविशिष्टम् ? पुरश्चरि अप्रेसरम् । कस्य ? चारि-
त्रस्य । किं कुर्वतः ? आप्ततो निर्मूलयत् । किं तत् ? अर्घं वरम् ॥

सम्यग्ज्ञानपूर्वके चारित्रे यत्नवतो जगद्विजयं कथयति—

देहेष्वात्ममतिर्दुःसमात्मन्यात्ममतिः सुखम् ।
इति नित्यं विनिश्चिन्वन् यतमानो जगज्जयेत् ॥ ५ ॥

जयेद्दशीकुर्यान्मुमुक्षुः । किं तत् ? जगलोकम् । सर्वज्ञो भवेदित्यर्थः ।
तस्य लोकजिष्ण्वाभिधेयत्वात् । विभुर्वाणः ? यतमानः परद्रव्यनिवृत्ति-
शुद्धस्वाभावानुवृत्तिलक्षणं यत्नं कुर्वन् । कथंभूतो भवन् ? नित्यं राधद्विनि-
श्चिन्वन् विशेषेण व्यवस्यन् । कथम् ? इति । विमिति ? भवति । कासी ?
देहेषु स्वगतेष्वौदारिकादिषु त्रिषु चतुर्षु वा परगतेषु च यथामंभवामु
आत्ममतिरात्मेति मननम् देह एवाहमहमेव वा देह इति कल्पनेति
यावत् । किं भवति ? दुःखं दुःखहेतुः । तथा भवति । कासी ? आत्म-
मतिरात्मेति मननम् । य ? आत्मनि गहमेवाहमन्य एवान्य इति
विकल्पनेति यावत् । किं भवति ? सुखं सुखहेतुः ॥

दयेति सफलयितुमाह—

यस्य जीवदया नास्ति तस्य सचरितं कुतः ।
न हि भूतद्रुहां कापि क्रिया श्रेयस्करी भवेत् ॥ ६ ॥

यस्य पुनो जीवदया प्राणिषु मुख्येष्वारोपितेषु वा करणा नास्ति
तस्य सञ्चरितं सम्यग्धर्मं कुतः स्यात्, न कुतश्चित्, दयामूलत्वात्तस्य ।
हि यस्मान्न भवेत् । कासौ ? कापि काचित् स्नानदेवार्चनदानाभ्ययना
दिका क्रिया । कीदृशी ? श्रेयस्करी श्रेयसो धर्मस्य तत्फलकस्याणस्य
वा सपादयित्री । केषाम् ? भूतद्गुहां भूतेभ्यो द्रुह्यताम् । जन्तून् हन्तुमि
च्छतामित्यर्थं ॥

सद्यनिर्दययोरन्तरमाविष्करोति—

दयालोरवतस्यापि स्वर्गतिः स्याददुर्गतिः ।

व्रतिनोपि द्योनस्य दुर्गतिः स्याददुर्गतिः ॥ ७ ॥

स्यात् । कासौ ? स्वर्गतिः । स्व स्वर्गे गमनम् । देवत्वप्रतिलम्भ इत्यर्थं ।
किंविशिष्टा ? अदुर्गतिः । दुःखेन गति प्राप्तिर्यस्या सा दुर्गतिः । न
दुर्गतिरदुर्गतिः । मुक्तमेत्यर्थं । कस्य ? दयालोर्दयाशीलस्य । किंविशिष्टस्य ?
अव्रतस्यापि व्रतरहितस्यापि । तथा दुर्गतिर्नरकगतिर्नारकत्वप्रतिलम्भ
स्यात् । किंविशिष्टा ? अदुर्गतिः । कस्य ? द्योनस्य दयारहितस्य । किं
विशिष्टस्य ? व्रतिनोपि व्रतयुक्तस्यापि ॥

निर्दयस्य तपश्चरणादिनैःफल्यकथनपुरस्सरं दयालोस्तद्वक्तृरेपि तत्फल-
पुष्टिलाभ प्रकाशयति—

तपस्यतु चिरं तीव्रं व्रतयत्वतियच्छतु ।

निर्दयस्तत्फलैर्दीनः पीनश्चैकां दयां चरन् ॥ ८ ॥

निर्दयो नरश्चिरं तपस्यतु तप करोतु, तीव्रं व्रतयतु अत्यर्थं व्रत
करोतु, अतियच्छतु अतिमात्रं ददातु च । तथाप्यसौ तत्फलैस्तथावि-
धतपोवतदानकरणसाध्येर्दीनो दरिद्रो रिक्तो भवति । तथा पीनश्च
तत्फलैः पुष्टो भवति । कोसौ ? एसां केवला तपश्चरणादिरहिता दयां
चरन्कुर्वन् ॥

दयाद्वन्द्वसयो सिद्धार्थं क्लेशवैषम्यमभिलषति—

मनो दयानुविद्धं चेन्मुधा लिश्नासि सिद्धये ।

मनो दयापविद्धं चेन्मुधा लिश्नासि सिद्धये ॥ ९ ॥

भो सिद्धयर्थिन्, मनश्चित्त ते दयानुविद्धं कृपाभावित चेदस्ति तदा सिद्धये सिद्धयर्थं मुधा विफलं क्लिश्नासि अनशनादिनाऽऽमन क्लेश करोषि त्व, दयाभावेनैकसाध्यत्वासिद्धे । अथ चेदस्ति मनः । कीदृशम् ? दयापविद्धं दयामुक्तं तदा मुधा क्लिश्नासि सिद्धये, निर्दयस्य केनापि कायक्लेशादिना तस्या साध्ययितुमशक्यत्वात् ।

विश्वासत्रासयो सकृपत्वनिष्कृपवमूलत्वमुपलक्षयति—

विश्वसन्ति रिपवोपि दयालोर्वित्रसन्ति सुहयोप्यदयाच्च ।
प्राणसंशयपदं हि विहाय स्वार्थमीप्सति ननु स्तनपोपि ॥१०॥

दयालोर्दयापरस्य रिपवोप्यपकर्तारोपि विश्वसन्ति विश्वास कुर्वन्ति । अदयाच्च निर्दयात्सुहृदोप्युपकर्तारोपि वित्रसन्ति विभ्यति । हि यस्मान्न-वहो, स्तनपोपि अविज्ञातव्यवहारो डिम्भोपि ईप्सति प्राप्नु मिच्छति । कम् ? स्वार्थं स्वेष्ट वस्तु । किं कृत्वा ? विहाय परिहृत्य । किं तत् ? प्राणसंशयपदं स्वेष्टसाधनायात्र प्रवर्तमानस्य मे प्राणा स्यास्यन्ति न वेति सदेहस्थानम् ॥

दयार्द्रस्यारोपितोपि दोषो न दोषाय, किं तर्हि ? बहुगुण स्यादित्याह—

क्षिप्तोपि केनचिदोषो दयार्द्रे न प्ररोहति ।

तक्रार्द्रे तृणवर्तिकतु गुणग्रामाय कल्पते ॥ ११ ॥

न प्ररोहति नोद्गच्छति । अकीर्तिदुर्गत्यादिप्रदो न भवतीत्यर्थं । कोसौ ? दोष प्राणिवधपैश्चैन्यचौर्यादीनामन्यतमोपवाद । क ? दयार्द्रे करणामृदौ पुंसि । कीदृशोपि ? क्षिप्तोप्यारोपितोपि । केन ? केनचिदसहिष्णुना । क किमिवेत्याह—तक्रार्द्रे तृणवत् । यथा तक्रार्द्रे मथिताश्रुते प्रदेशे तृण न प्ररोहति न प्रादुर्भवति । तथा दयार्द्रे दोष इत्यर्थं । यच्चि किं ता—

न विरोहन्ति गुदजा पुनस्तक्रसमाहता ।

निपिक्त तस्मिं दहति भूमावपि तृणोत्पलम् ॥

एव च सख्यंसावकिंचित्करो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थमाह किरिवेत्यादि । किंतु कल्पते सपद्यते । कोसौ ? असहिष्णुनाऽऽरोपितो दोष । कस्मै ? गुणग्रामाय । गुणा अशुभकर्मनिर्जरणशिष्टसभास'धुकारलोकसम्मतव-
तश्चेवाधिष्ठातृदेवतापक्षपातादय । तेषां ग्राम सघातसस्मै ॥

निर्दयस्यान्यकृतोपि दोषः संपद्यते इत्याह—

अन्येनापि कृतो दोषो निस्त्रिंशमुपतिष्ठते ।

तटस्थमप्यरिष्टेन राहुमर्कोपरागवत् ॥ १२ ॥

उपतिष्ठते संक्रामति । अनेन कृतोयमिति लगनीत्यर्थः । कोसौ ? दोषः । कम् ? निस्त्रिंशं निर्दयम् । किंविशिष्टमपि ? तटस्थं निकटमुदासीनं वा । अपिर्विज्ञये । किंविशिष्टो दोषः ? कृतः । केन ? अन्येनापि मदप्रमादादिवशेन केनापि निस्त्रिंशेन । किंवत् ? अर्कोपरागवत् । यथा-कोपरागः सूर्यग्रहणभरिष्टेनादित्यच्छादकग्रहविशेषेण कृतः समानमण्डलवर्तित्वात्तटस्थं राहुं चन्द्रच्छादकग्रहविशेषमुपतिष्ठते तथा प्रकृतोपि । तथा चागमः—

राहुस्त अरिट्टस्त य किंचूणं जोयणं अधोगंता ।

छम्मासे पव्वंते चंदरवि छादयन्ति कमा ॥

तथा,—

राहुअरिट्टविमाणद्धयादुवरि पमाणअंगुलचउक्कं ।

गंतूण ससिविमाणा सूरविमाणा कमे होंति ॥

सकृदप्यपकृतोपकर्तारमसकृदपकरोतीति दृष्टान्तेन स्फुटयति—

विराधकं हन्त्यसकृद्विराद्धः सकृदप्यलम् ।

क्रोधसंस्कारतः पार्श्वकमठोदाहृतिः स्फुटम् ॥ १३ ॥

सकृदप्येकवारमपि विराद्धः कृतापकारो जीवो विराधकमपकर्तारं जीवमसकृदनेकवारं हन्ति हिनस्ति । कस्मात् ? अलं पर्याप्तादनन्तानुबन्धिनः क्रोधसंस्कारतोऽनन्तानुबन्धिक्रोधवासनावशादित्यर्थः । कथं कृत्वा ? पार्श्वेत्यादि । पार्श्वेद्योर्विशस्त्रीयंकरः । कमठस्तस्यैव मरुभूति-भवभाषी ज्येष्ठभ्राता । पार्श्वश्च कमठश्च पार्श्वकमठौ । तावेवोदाहृतिरुदाहरणम् । तत्र तथा वा स्फुटं स्पष्टप्रतीतिकम् ।

दयाभावनापरस्य प्रीतिविशेषं फलत्वेनोपदिशति—

तत्त्वज्ञानच्छिन्नरम्येतरार्थप्रीतिद्वेषः प्राणिरक्षाभृगाक्षीम् ।

आलिङ्गालं भावयन्निस्तरङ्गस्वान्तः सान्द्रानन्दमङ्गल्यसङ्गः १४

असङ्गो यतिस्तरवज्ञानच्छिन्नरम्येतरार्थप्रीतिद्वेषो भूत्वा प्राणि-
रक्षामृगाक्षीमालिङ्ग्य कोडीकृत्य अलं पर्याप्त भावयन्गुणानुस्मरणद्वा-
रेण पुन. पुमश्चेतसि निवेशयन् निस्तरङ्गस्वान्तो निर्विकल्पमना. सन्
सान्द्रानन्दं निबिडप्रमोदमङ्गति गच्छति । रमयतीति रम्यो मन प्रियोर्ये
इतरोऽरम्यः । अर्थो विषय । रम्यश्चेतरश्च रम्येतरौ । तौ च तावयौ च
रम्येतरार्थौ । प्रीती रागो द्वेषोऽप्रीतिः । प्रीतिश्च द्वेषश्च प्रीतिद्वेषौ । रम्येतरा-
र्थयोः प्रीतिद्वेषौ रम्येतरार्थप्रीतिद्वेषौ । तत्त्वज्ञानेन यथावदर्थवगमेन—
च्छिन्नौ निराकृतौ रम्येतरार्थप्रीतिद्वेषौ येन स एवम् । प्राणिनां रक्षा दुःख-
निराकरणबुद्धि. प्राणिरक्षा दया । मृगस्येवाक्षिणी यस्याः सा मृगाक्षी
कामिनी । प्राणिरक्षा मृगाक्षीव, सर्वाङ्गीणसुखावहसङ्गत्वात् । तरङ्गा उर्मयः ।
तरङ्गा इव तरङ्गा. क्षणिकत्वाद्, विकल्पाः । तरङ्गेभ्यो निष्कान्त निस्तरङ्गं
स्वान्तं मनो यस्य स तथोक्त. । न विद्यन्ते सङ्गाश्चेतनेतरपरिग्रहा यस्यासा-
वऽसङ्गः शक्यत्यागाना त्यागी अशक्यत्यागेषु ममत्वत्यागीत्यर्थः ॥

दयारक्षार्थं विषयत्यागमुपदिशति—

सद्वृत्तकन्दलीं काम्यामुद्भेदयितुमुद्यतः ।

यैश्छिद्यते दयाकन्दस्तेऽपोह्या विषयाखवः ॥ १५ ॥

ते विषयाखवो मुमुक्षुभिरपोह्या प्रतिपेध्याः । विषयाश्चक्षुरादिमुखैरि-
ष्टानिष्टतया निरूप्यमाणा रूपादयोर्था । ते आखवो मूषिका इव कन्दस्येव
दयापाशुदकत्वात् । ते के ? यैश्छिद्यते निकृत्यते । कोसौ ? दयाकन्द ।
किंविशिष्ट. ? उद्यत उद्युक्त । किं कर्तुम् ? उद्भेदयितुमाविभांयितुम् ।
काम् ? सद्वृत्तकन्दलीम् । सद्वृत्त सम्यक्चारित्रं कन्दली कन्दकिनालय-
मुकुलस्रोम इव, कन्दस्येव दयाया कार्यत्वात् । किंविशिष्टाम् ? काम्यां
सफलार्थिभिः स्पृहणीयाम् ॥

इन्द्रियाणा प्रज्ञापघातनसामर्थ्यं कथयति—

स्वार्थरसिकेन ठकवद्विकृष्यतेऽक्षेण येन तेनापि ।

न विचारसंपदः परमनुकम्पाजीवितादपि प्रज्ञा ॥ १६ ॥

न परं न केवलं येन तेनापि स्वनिमित्तसन्निधानाद्युच्यबलेन चक्षुः

रादीनामन्यतमेनाऽश्रेण स्वार्थरसिकेन स्वमिषयलम्पटेन सता विचार-
संपदः सकाशात् प्रजा पुंसो यथावदर्थग्रहणशक्तिर्विरुप्यते दूरीक्रियते ।
प्रच्याव्यते इत्यर्थः । कित्वनुकम्पाजीवितादपि । किंत् ? ठक्वत् वा-
रपटेन तुस्यम् । अयमर्थो-येन तेनापि प्राज्ञणादीनामन्यतमेन ठकेन निजप्र-
योजनकामेन सता प्रजानार्त्ताति प्रजा भनिविदग्धा स्त्री संपदो भूपगादि-
धियो जीविताश्च विच्छिद्यते तथा ययोक्तेनेन्द्रियेण प्रज्ञा विशिष्टा बुद्धिर्वि-
चारापुक्तायुक्तविवेचनात् करुणापरिणामाद्य प्रच्याव्यते मिथ्यात्वं नीयते
इत्यर्थः । ततो मुमुक्षुणा सदेन्द्रियजये यतिसव्यमिति रिधौ वाच्यार्थः
पर्यवस्यति ॥

विषयिणोऽपायं दर्शयति—

विषयामिपलाम्पट्यात्तन्वन्नृजु नृशंसताम् ।

लालामिषोर्णनाभोऽधः पतत्यहह दुर्मतिः ॥ १७ ॥

अहहेति खेदे । हा कष्टमित्यर्थः । दुर्मतिर्विषयामिलापदूषितविषयः
पुरूप. पतति । क ? अधोऽधरदिशि । नरकादिगतावित्यर्थः । किं
कुर्वन् ? तन्वन् विचारयन् । काम् ? नृशंसतां हिंसकताम् । कस्मात् ?
विषयामिपलाम्पट्यादिष्टापंमासलौल्यात् । कथं कृत्वा ? ऋजु सम्मु-
खम् । क इव काम् ? लालामूर्णनाभ इव । अयमर्थो- यथा सताकी-
टस्तन्नरुपा लालामामिपलाम्पट्यात् प्राग्लक्षणप्रासरसिकत्वेन तु प्राञ्जलं
कृत्वा तन्वन् दीर्घाकुर्वन्नधोऽधरदेशे पतत्येव प्राकरणिकोपि ।

विषयनिरृष्टस्वेषसिद्धिमाचष्टे—

यथाकथंचिदेकैव विषयाशापिशाचिका ।

क्षिप्यते चेतप्रलप्यालं सिध्यतीष्टमविम्रतः ॥ १८ ॥

प्रलप्यालमलं प्रलपनेन । अनर्थकं न वक्तव्यमित्यर्थः । चेषदि
क्षिप्यते निराक्रियते श्रेयोर्धिना । कासौ ? विषयाशापिशाचिका
इष्टेन्द्रियार्थलिप्सा पिशाचीव । क्विशिष्टा ? एकैव केवलं । कथम् ?
यथाकथंचित् येन केनापि ज्ञानवैराग्यादिभावनाप्रकारेण । तदा सिध्यति

निष्पद्यते । किं तत् ? इष्टं प्रकृतत्वात्मुचरितमूलभूतं दयाख्यं वस्तु । केन ?
अविघ्नतः प्रत्यूहरहितत्वेन ।

किं तत्सद्गतमित्याह—

हिंसाऽनृतचुराऽब्रह्मग्रन्थेभ्यो विरतिर्व्रतम् ।

तत्सत्सज्ज्ञानपूर्वत्वात् सद्दृशश्चोपबृंहणात् ॥ १९ ॥

भवति । किं तत् ? व्रतम् । किम् ? विरतिर्मनोवाक्कायकृतकारितानु-
मतैर्निवृत्तिः । केभ्यः ? हिंसादिभ्यः । प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा
असदभिधानमनृतम् । चुरा चौर्यम्—अदत्ताऽऽदानं स्तेयम् । मैथुनमब्रह्म ।
ग्रन्थो—मूर्छा परिग्रहः । हिंसा चानृतं च चुरा चान्नह्य च ग्रन्थश्च त एवम् ।
तत्र सर्वजीवविषयमहिंसाव्रतम् । अदत्तपरिग्रहत्यागौ सर्वद्रव्यविषयी द्रव्यै-
कदेशविषयाणि चानृतमैथुनविरतिव्रते रात्रिभोजनविरमणं षष्ठमणुव्रतं च ।
उक्तं च—

षट्महसि सव्यजीवा तिदीये चरिमे य सव्वदब्धाणि ।

सेसा महव्वदा खलु तदेकदेसहि दब्बाणं ॥

तच्च व्रतं सत् प्रशस्तं भण्यते । कस्मात् ? सज्ज्ञानपूर्वत्वात् ।
सज्ज्ञान समीचीनो बोधः पूर्वं कारणं यस्य तत् सज्ज्ञानपूर्वम् । तस्य भाव-
स्त्वत्वं, तस्मात् । न केवलं, सद्दृशः सम्यक्त्वस्योपबृंहणाच्चाभिवर्धनात् ॥

व्रतमहिमानं वर्णयति—

अहो व्रतस्य माहात्म्यं यन्मुखं प्रेक्षतेतराम् ।

उद्द्योतेतिशयाधाने फलसंसाधने च इक् ॥ २० ॥

अहो आश्चर्यं, माहात्म्यं व्रतस्य व्रतंते, यन्मुखं यस्य व्रतस्य मुखं
लक्षणया प्रधानं सामर्थ्यं प्रेक्षतेतराम् अतिशयेनापेक्षते । कासौ ? इक्
सम्यक्त्वम् । ऋ ? उद्द्योते शङ्कादिमलापनयने । तथातिशयाधाने
कर्मक्षणलक्षणशक्त्युत्कर्षसंपादने । तथा फलसंसाधने इन्द्रादिपदप्रापण-
पूर्वकनिर्वाणलक्षणस्य नानाविधापायनिवारणलक्षणस्य च फलस्य साक्षादु-
त्पादने । एतेन संक्षेपतः सम्यक्त्वचारित्र्ये द्वे पद्वाराध्ये सम्यक्चारित्र्यमेकमे-
वेत्युक्तं भवति । प्रेक्षतेतरामित्यत्र ज्ञानापेक्षया तरांप्रत्यय, उद्द्योतादिषु
साध्येषु ज्ञानमुपस्थापि सम्यक्त्वेनापेक्षणीयत्वात् ॥

सकलेतरविरत्योः स्वामिनौ निर्दिशति—

स्फुरद्बोधो गलद्दृत्तमोहो विषयनिःस्पृहः ।

हिंसादेर्विरतः कात्स्नर्याद्यतिः स्याच्छ्रावकौशतः ॥२१॥

स्फुरद्बोधत्वादित्रयविशिष्टो जीवः कात्स्नर्यात्साकल्यतो हिंसादेः पाप-
कर्मपञ्चकाद्विरतः स्यात् । स च यतिरिति संकेतितः । तथा तत्त्रय-
विशिष्टो जीवोऽंशत एकदेशतो हिंसादेर्विरतः स्यात् । स च श्रावक
इति सञ्ज्ञितः । स्फुरन् हेयोपादेयोपेक्षणीयत्वेन जीवादिषु जाग्रद्बोधो
ज्ञान यस्य स स्फुरद्बोधः । गलन् क्षयोपशमरूपतया हीयमानो दृत्तमोहो
यतेः प्रत्याख्यानावरणशोधादिलक्षणश्चारित्रमोहः श्रावकस्य वाऽप्रत्याख्या-
नावरणशोधादिलक्षणश्चारित्रमोहो यस्य स गलद्दृत्तमोहः । सामायिकच्छेदोप-
स्थापनयोः संयमासंयमस्य च विवक्षितत्वात् तत्रयस्यैवाग्रत्येदानीन्तनजी-
वेषु संभवात् । विषयेषु दृष्टश्रुतानुभूतेषु भोगोपभोगेषु निःस्पृहो निरीहो
विषयनिःस्पृहः ।

अथ चतुर्दशभिः पदैरहिंसाग्रतं व्याचष्टे । तत्र तावद्विसालक्षणमाह—

सा हिंसा व्यपरोप्यन्ते यत् त्रसस्थाचराङ्गिनाम् ।

प्रमत्तयोगतः प्राणा द्रव्यभावस्वभावकाः ॥ २२ ॥

सा हिंसा मण्यते । यकिम् ? यद् व्यपरोप्यन्ते यथासभवं वियो-
ज्यन्ते पुरुषे । के ? प्राणाः । किंविशिष्टाः ? द्रव्यभावस्वभावकाः ।
द्रव्यं च भावश्च द्रव्यभावी । तौ स्वभावी येषां ते एवम् । द्रव्यरूपा भाव-
रूपाश्चेत्यर्थः । केपाम् ? त्रसस्थाचराङ्गिनाम् । त्रसनामकर्मोदयवशीकृ-
ताः प्राणाः । स्थावराणामकर्मोदयवशावर्तिनः स्थावराः । अङ्गानि शरीराण्येषां
सन्तीत्यङ्गिनः । त्रसाश्च स्थावराश्च त्रसस्थावराः । ते च तेद्विनश्चेति विग्रहः ।
कस्मात् ? प्रमत्तयोगतः । इन्द्रियप्रचारमनवधार्यं प्रवर्तते यः स प्रमत्तः ।
प्रमत्तकथाबोद्धमाविशिष्टो हिंसादिकारणेषु स्थितोऽहिंसायां शाब्देन यतते यः
स वा प्रमत्तः । राजधौरभक्तस्त्रीकथाचतुष्टयं पञ्चेन्द्रियाणि निद्राप्रणयावेतैः
परिणतो वा प्रमत्तः । तस्य प्रमत्तर्जावस्य कायवाच्यनःकर्मरूपो योगः
प्रमत्तयोगस्तस्मात् । तमाश्रित्येत्यर्थः । अथवा प्रमादः सकपायत्वम् ।

तद्दानात्मपरिणामः प्रमत्तः । तस्य योगः संबन्धस्तस्मात् । रागाद्यावेशादित्यर्थः । प्राणा इन्द्रियादयो दश । तदुक्तम्—

पञ्चवि इन्द्रियपाणा मणवच्चिकायेसु तिष्ठिण चलपाणा ।
आणप्पाणप्पाणा आउगपाणेण हुंति दह पाणा ॥

ते, च चित्सामान्यानुविधायिपुद्गलपरिणामो द्रव्यप्राणाः । पुद्गलसामान्यानुविधायी चित्परिणामो भावप्राणाः । तदुभयभाजो जीवाः संसारिणश्चसाः स्यावराश्च । तत्र स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दान् स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्रेषु क्रमेण द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिश्च पृथग्जानन्तो द्वौन्द्रियादयश्चतुर्धा व्रसाः । तद्विकल्पश्लोका यथा—

जल्लूकाशुषितशम्बुकगण्डूपदकपर्दकाः ।
जठरकृमिशङ्खाद्या द्वौन्द्रिया देहिनो मताः ॥
कुन्धुः पिपीलिका गुम्भी यूकामत्कुणवृश्चिकाः ।
मर्कोटकेन्द्रगोपाद्यास्त्रीन्द्रियाः सन्ति देहिनः ॥
पतङ्गा मशका दंशा मक्षिकाकीटगर्भुतः ।
पुत्रिकात्रञ्जरीकाद्याश्चतुरक्षाः शरीरिणः ॥
नारका मानवा देवास्तिर्यग्चश्च चतुर्विधाः ।
सामान्येन विशेषेण पञ्चाक्षा बहुधा स्थिताः ॥

द्रव्येन्द्रियाकारा यथा—

यवनालमसूरातिमुक्तकेन्द्रधर्मसन्निभाः ।
श्रोत्राक्षिघ्राणजिह्वाः स्युः स्पर्शनेऽनेकधाकृतिः ॥

असक्षेत्रं यथा—

उववादमारणतियजिणक्कवाडादिरहिय सेस तसा ।
तसनाडियाहिरहिय णत्थित्ति जिणेहि णिदिट्ठं ॥

स्पर्शनेनैकेन स्पर्शं जानन्त एकेन्द्रिया पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः पञ्च स्यावरा । तेषां च बुद्धिपूर्वव्यापारादर्शनेप्यण्डान्तर्लीनादिप्रसवजीवरत्नं निश्चीयेत । तदुक्तम्—

अंडेसु पवट्टंता गध्मट्टा माणुसा य मुच्छगया ।
जारिसया तारिसया जीवा पर्गिदिया णेया ॥

ते च पद्भतयेपि सूक्ष्माः सर्वत्र सन्ति । स्थूलास्त्रिवमे—

मृत्तिका बालिका चैव शर्करा चोपलः शिला ।

लघणायस्तथा ताम्रं त्रपु सीसकमेव च ॥

रूप्यं सुवर्णं वज्रं च हरितालं च हिङ्गुलम् ।

मनःशिला तथा तुत्थमज्जनं च प्रवालकम् ॥

क्षीरोलकाम्रकं चैव मणिभेदाश्च वादराः ।

गोमेदो रजकोऽङ्कश्च स्फटिको लोहितप्रभः ॥

वैडूर्यं चन्द्रकान्तश्च जलकान्तो रविप्रभः ।

गैरिकश्चन्दनश्चैव वर्धरो घक एव च ॥

मोचो मसारगन्धश्च सर्वे एते प्रदर्शिताः ।

संरक्ष्याः पृथिवीजीवा यतिभिर्ज्ञानपूर्वकम् ॥

एते पदप्रिदात् । अत्र बालिका रूक्षाद्भाराद्युद्भवा बालुका । शर्करा पदरूपा श्यन्नचतुरघादिरूपा । उपलो घृतपापाणः । शिला बृहत्पापाणः । त्रपु रङ्गम् । अज्जनं सौपीराज्जनम् । क्षीरोलकाभवालुका चिक्चिक्चिरूपा । गोमेदः कर्कतनमणिर्गोरोचनावर्णः । रजको राजावर्तेमणिरतसीपुष्पवर्णः । अङ्कः पुष्टिकमणिः प्रवालवर्णः । लोहितप्रभः पद्मरागः । वैडूर्यं मयूरकण्ठवर्णम् । जलकान्त वदकवर्णः । रविप्रभः सूर्यकान्तः । गैरिको रधिराक्यमणि-
र्गैरिकवर्णः । चन्दनः श्रीसण्डसमगन्धवर्णो मणिः । वर्धरो मरकतमणिः घकः पुष्परागमणिर्विकवर्णः । मोचो नीलमणिः कदलीपत्रवर्णः । मसारगन्धः मसू-
णपापाणमणिर्विद्रुमवर्णः । शर्करोपलशिलायत्रप्रवालवर्जिताः शुद्धपृथि-
वीविकाराः । शोषाः स्वरपृष्ठीविकाराः । एतेष्वेव च पृथिव्यष्टकं मेवादिशिला
द्वीपा विमानानि भवनानि धेदिकाप्रतिमातोरणस्तूपचैत्यपृथञ्जम्बूशाकमलि-
घातकयो रसाकरादयश्चान्तर्भवन्ति ।

अथश्यायो हिमं चैव मिहिका विन्दुशीकराः ।

शुद्धं घनोदकं चाम्बुजीवा रक्ष्यास्तथैव ते ॥

अथश्यायो राशिपश्चिमप्रदरे निरभाकाशात्पतितं सूक्ष्मोदकम् । मिहिका

धूमाकारजलं कुहूडरूपं, धूमरीत्यर्थः । विन्दुः स्थूलविन्दुजलम् । शीकरः सूक्ष्मविन्दुजलम् । शुद्धं चन्द्रकान्तजलं सद्यः पतितजलं वा । घनोदकं समुद्रहृदधनवाताधुन्नवम् । चशब्देन वापीनिक्षरादिजलं करकाश्च गृह्यन्ते ।

ज्वालाङ्गारस्तथाचिंश्च मुर्मुंरः शुद्ध एव च ।
अनलश्चापि ते तेजोजीवा रक्ष्यास्तथैव च ॥

अचिंः प्रदीपशिलाद्यप्रम् । मुर्मुंरः कारीपोमिः । शुद्धो वज्रविद्युत्सूर्यका-
न्ताधुन्नवोमिः सद्यः पातितो वा । अनलः सामान्योमिधुंमादिसहितः । चश-
ब्देन स्फुलिङ्गवाडवामिनन्दीधरधूमकुण्डिकामुकुटानलादयो गृह्यन्ते ।

वात उद्भ्रमकश्चान्य उत्कलिमण्डलिस्तथा ।
महान् घनस्तनुर्गुञ्जास्ते पाल्याः पचनाङ्गिनः ॥

वातः सामान्यरूपः । उद्भ्रमो यो भ्रमदूर्ध्वं गच्छति । उत्कलिलं हरीवातः ।
मण्डलिर्यः पृथिवीलम्बो भ्रमन्गच्छति । महान् महावातो वृक्षादिमोटकः ।
घनो घनोद्भिर्घननिलयः । तनुस्तनुवातो व्यजनादिकृतः । गुञ्जा उदरस्थाः
पञ्चवाताः । लोकप्रच्छादकमवनविमानाधारादिवाता अत्रैवान्तर्भवन्ति ।

मूलाग्रपर्येकन्दोत्थाः स्कन्धधीजसमुद्भवाः ।
संमूर्च्छिमास्तथानन्तकायाः प्रत्येककायिकाः ॥
त्वग्मूलकन्दपत्राणि प्रवालः प्रसवः फलम् ।
स्कन्धो गुच्छस्तथा गुल्मस्तृणं चह्नी च पर्व च ॥
शैवलं पणकः किण्वं कवकः कुहणस्तथा ।
घादराः सूक्ष्मकायास्तु जलस्थलनभोगताः ॥
गूढसन्धिशिरोपवेसमभङ्गमहीरुकम् ।
छिन्नोद्भवं च सामान्यं प्रत्येकमितरद्रुपुः ॥
चह्नीवृक्षतृणाद्यं स्यादेकाक्षं च घनस्पतिः ।
परिहार्या भवन्त्येते यतिना हरिताङ्गिनः ॥

मूलोत्थास्ते येषां मूलं प्रादुर्भवति । ते च हरिद्राद्रंकादयः । अग्रोत्थाः
कोरप्टकमल्लिकाकुञ्जकादयः । पर्बोत्था इक्षुवेशादयः । कन्दोत्था, कन्दलीपि-
ण्डालुकादयः । स्कन्धोद्भवाः सहस्रकीपारिभद्रकादयः । बीजोद्भवा यवगोधूम-
कादयः । संमूर्च्छिमास्ते मूलाद्यभावेपि येषां जन्म स्वयोग्यपुत्रलोपादानका-

रणात् । दृश्यते हि शृङ्गाच्छारो गोमयाच्छालकं बीजमन्तरेणोत्पत्तिमत् ।
तेन वनस्पतिजातिर्बीजोद्भवा संमूर्द्धिमा चेति द्विधा स्यादित्युक्तं प्रतिपत्त-
व्यम् । अनन्तकाया अनन्तः साधारणः कायो येषां ते साधारणाङ्गाः कुही-
गुडूच्यादयः । अनन्तनिगोदाश्रितत्वादनतः कायो येषां तेऽनन्तकायाः
मूलकादयः प्रतिष्ठिताङ्गाः प्रत्येकभेदाः । उक्तं च—

एकमपि प्रजिघांसुर्निहन्त्यनन्तान्यतस्ततोऽवश्यम् ।

करणीयमशेषाणां परिहरणमनन्तकायानाम् ॥

प्रत्येककायिका एकमेकं प्रति प्रत्येकं पृथग्भिन्नो भिन्नः कायो येषामस्ति
ते पूगनालिकेरादयः । उक्तं च—

एकमेकस्य यस्याङ्गं प्रत्येकाङ्गः स कथ्यते ।

साधारणः स यस्यांगमपरैर्बहुभिः समम् ॥

मूलोत्थादयोऽनन्तकायाः प्रत्येककायाश्च भवन्ति प्रतिष्ठितेतराङ्गत्वात् ।
तथा संमूर्द्धिमा अपीति योज्यम् । त्वगित्यादि । संमूर्द्धिमवनस्पतिजातिस्व-
रूपप्रतिपादनार्थमिदमुभयावयववक्ष्यापनार्थं वा । त्वक् छली । प्रसवः
पुष्पम् । गुच्छ एककालीनबहुसमूहो जातिमल्लिकादिः । गुल्मः कन्धारिका-
करमार्दिकादिसंघातः । किंच, पुष्पमन्तरेण यत्योत्पत्तिः फलानां स फल इत्यु-
च्यते यस्य पुष्पाण्येव भवन्ति न फलानि स पुष्प इत्युच्यते । यस्य पत्राण्येव
भवन्ति न पुष्पाणि न फलानि स पत्र इत्युच्यते । इत्यादि बोध्यम् । दैव-
लमुदकगतकायिका हरितवर्णाः । पणकः सार्द्धैकभूमितुल्योद्भवकाटिका ।
किष्वं वर्षाकालोद्भवच्छाणि । कवकः शृङ्गोद्भवाङ्गुरा जटाकाराः । कुहण
आहारकञ्जिकादिगतपुष्पिका । वांदराः स्थूलाः पृथ्वीकायिकादयः पञ्चा-
प्येते पूर्वोक्ताः । सूक्ष्मकायाः सर्वेपि पृथिव्यादिभेदा वनस्पतिभेदाश्चाहु-
लासंख्यातभागशरीरोदयः । गृहान्यद्वयमानानि । सममङ्गं स्वचारहितम् ।
अहीरकं सूत्राकारादिवर्जितं भजिष्ठादिकम् । तिन्नोद्भवं तिन्नेन-च्छेदेनोद्भ-
वति रोहति उपलक्षणाद्भिन्नरोहि च । सामान्यं साधारणं वल्लीत्यादि । प्रत्ये-
कशरीर किंभूतमिति पृष्टे सत्युत्तरमिदम्—वृक्षाः पुष्पफलोपगाः वनस्पतिः
फलवान् । हरिताङ्गिनः प्रत्येकाङ्गाः साधारणाङ्गाः सर्वेपि हरितकाया इत्यर्थः ।

जीवत्व चैषामागतं सर्वैवगपहरणे मरणादाहारादिसंज्ञास्तिवाच निषे-
यम् । ते सुदकादिना शाद्वला भवन्ति । स्पृष्टाश्च लज्जिकादयः सकु-
चन्ति । वनितगण्डूपादिना बकुलादयो हर्षविकासादिकं कुर्वन्ति । निघान्ता-
दिक दिशि पादादिकं च प्रसारयन्ति । इति क्रमेणाहारभेयमैधुनपरिमहसं-
शावन्तः, किल वृक्षाः स्युः । निगोत (द) लक्षणं यथा—

साहारणमाहारो साहारणमाणपाणमहणं च ।
साहारणजीवाणं साहारणलक्ष्णं भणियं ॥
जत्थेकु मरदि जीवो तत्थ दु मरणं ह्वे अणंताणं ।
चंकमइ जत्थ इक्को चंकमणं तत्थऽणंताणं ॥

चंकमइ चङ्कामति । वपद्यते इत्यर्थः ।

एकणिगोदसरीरे जीवा द्दव्वप्पमाणदो दिट्ठा ।
सिद्धेहिं अणंतगुणा सव्वेण वितीदकालेण ॥

ते च नित्येतरभेदाद्विधा । तद्यथा—

असत्त्वं ये प्रपद्यन्ते कालानां त्रितयेपि नो ।
ज्ञेया निर्त्यनिगोतास्ते भूरिपापवशीरुताः ॥
कालप्रयेपि यैर्जावेत्प्रसता प्रतिपद्यते ।
सन्त्यनित्यनिगोतास्ते चतुर्गतिविहारिणः ॥

तथा पृथिव्यादयः पद्यापि साधारणा पृथिव्यादिकायाः पृथिव्यादिकायि-
काः पृथिव्यादिजीवाश्च भवन्ति । श्लोक —

श्माद्याः साधारणाः श्मादिकाया जीवोज्झिताः धिताः ।
जीवैस्तरकायिका, श्रेयास्तस्त्रीया विमहेतिगैः ॥

१ “अरिय अणता जीवा जेहि ण पत्तो तत्तण परिणामो ।

भावरश्चतुसउता निगोदवास ण मुचति ॥”

अत्र गोमयसारजीवराण्डस्य वायुमार्गवावासासुवनायां गाथायामस्यामेव व्याख्यात्र
परपर्यन्तं यैर्जावेत्प्रहारराशिर्न लब्धा ते निरवनिगोताः । अये ते प्रसारिपवावांश-
पदस्य भवेति नात्र निर्भेदेव निरवनिदम ।

तत्रान्त्या द्वयेपि संयतै रक्ष्याः । तद्देहाकारा यथा—

समानास्ते मसूराभ्मोधिन्दुसूचीव्रजध्वजैः ।

घराभ्मोग्निमरुत्कायाः क्रमाश्चित्तास्तरुत्रसाः ॥

संसारिणः पुनर्दंभा प्रतिष्ठितेतरभेदात् । तद्यथा ।

प्रत्येककायिका देवाः श्वासाः केवलिनोर्द्वयम् ।

आहारकधरातोयपायकानिलकायिकाः ॥

निगोतैर्वाद्दरैः सुश्मैरेते सन्त्यप्रतिष्ठिताः ।

पञ्चाक्षा विकला वृक्षा जीवाः शेषाः प्रतिष्ठिताः ॥

तेषां च पूर्णापूर्णां प्राणसंख्या यथा—

सर्वेष्वङ्गेन्द्रियायुंषि पूर्णेष्वानः शरीरिषु ।

वागू द्विध्यादिहृषीकेषु मनः पूर्णेषु संक्षिपु ॥

ते संक्षिनि दशैकैको हीनोन्मेष्वन्त्ययोर्द्वयं ।

अपर्याप्तेषु सप्ताधोरेकैकोन्येषु हीयते ॥

संक्षिनः पर्याप्तस्य स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रं मानोवाक्शायबलानि त्रीण्यायुरुच्छ्वासश्चेति दश । असंक्षिनो मनोवर्ग्यां नव । चतुरिन्द्रियस्य मनःश्रोत्रवर्जा भट्टी । त्रीन्द्रियस्य ते चक्षुर्वर्जाः सप्त । द्वीन्द्रियस्य ते घ्राण-वर्ग्याः षट् । एकेन्द्रियस्य ते रसनवाग्बलान्यां विना चत्वारः । तथा संक्षि-नोऽसंक्षिनश्चापर्याप्तस्य मनोवागुच्छ्वासवर्ग्यांस्ते सप्त । चतुरिन्द्रियस्य श्रोत्रवर्ग्याः षट् । त्रीन्द्रियस्य ते चक्षुर्वर्ग्याः पञ्च । द्वीन्द्रियस्य ते घ्राणं विना चत्वारः । एकेन्द्रियस्य ते रसनं विना त्रयः । पर्याप्तापर्याप्तलक्षणं यथा—

गृहवस्त्रादिकं द्रव्यं पूर्णापूर्णं यथा भवेत् ।

पूर्णतरास्तथा जीवाः पर्याप्तेतरनामतः ॥

आहाराङ्गेन्द्रियप्राणवाचः पर्याप्तयो मनः ।

चतस्रः पञ्च षट् चैकद्वयक्षादी संक्षिनां च ताः ॥

पर्याप्ताख्योदयाज्जीवः स्वस्वपर्याप्तिनिष्ठितः ।

घपुर्यावदपर्याप्तं तावन्निरवृत्त्यपूर्णकः ॥

निष्ठापयेन्न पर्याप्तिमपूर्णस्योदये स्वकाम् ।
सान्तमुहूर्तमृत्युः स्याल्लब्धपर्याप्तकः स तु ॥

पर्याप्तिकाहारपरिणामादिशक्तिकारणनिष्पत्तिरुच्यते । श्लोकः—

आहारपरिणामादिशक्तिकारणसिद्धयः ।
पर्याप्तयः षडाहारदेहाक्षौब्धासवाङ्मनः ॥

इमे च जीवसमासाश्चतुर्दश—

समणा अमणा णेया पंचेदिय णिम्मणा परे सव्वे ।
धादरसुहुमेइंदी सव्वे पज्जत्त इदरा य ॥

तथा गुणस्थानैर्मागणाभिश्च विस्तरेणागततो जीवाश्चिश्चिष्य रक्षेत् ।
गुणस्थानानि यथा—

मिध्यादृक् सासनो मिथोऽसंयतोऽणुघतस्ततः ।
सप्रमादेतराऽपूर्वानिधुत्तिकरणास्तथा ।
सूक्ष्मलोभोपशान्ताख्या निर्मोहो योग्ययोगिनौ ।
गुणाश्चतुर्दशेत्येते मुक्ता मुक्तगुणाः परे ॥

मागणा यथा—

गतयः करणं कायो योगो वेदः क्रुधादयः ।
वेदनं संयमो दृष्टिलेश्या भव्यः सुदर्शनम् ॥
संशी चाहारकः प्रोक्तास्ताश्चतुर्दश मार्गणाः ।
मिध्यादृगादयो जीवा मार्गणास्तु सदादिभिः ॥

परमार्थतः प्रमत्तयोग एव हिंसोऽपुपदिशति—

रागाद्यसङ्गतः प्राणव्यपरोपेप्पहिंसकः ।
स्यात्तदव्यपरोपेपि हिंस्रो रागादिसंश्रितः ॥ २३ ॥

रागादिभी-रागद्वेषमोहैरसङ्गतोऽपरिणतोऽहिंसको भवेत् । क्व सति ?
प्राणव्यपरोपेपि । प्राणानामायुरादीनां व्यपरोपे वियोगकरणे । किं
पुनरव्यपरोपे इत्यपिशब्दात् । रागादिमंगतस्तु हिंस्रो हिंसनशीलः

स्यात् । क सति ? तदव्यपरोपेयि । तेषां प्राणानां वियोगाकरणेपि ।
उक्तं च—

मरदु व जियदु व जीवो अजदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा ।
पयदस्स णत्थि बंधो हिंसामत्तेण समिदस्स ॥

ननु यद्येवं तर्हि प्रमत्ते योगो हिंसेत्येवास्तु, किं प्राणव्यपरोपणोपदेशे-
नेति चेन्न, तत्रापि भावलक्षणप्राणव्यपरोपणसद्भावात् । एतदेव समर्थ-
यमानः प्राह—

प्रमत्तो हि हिनस्ति स्वं प्रागात्माऽऽतङ्कतायनात् ।

परोनु म्रियतां मा वा रागाद्या ह्यरयोद्भिः ॥ २४ ॥

हि यस्माद्धिनस्ति भावप्राणवियोजयति । कोसौ ? आत्मा । किंवि-
शिष्टः ? प्रमत्तः पञ्चदशप्रमादान्यतमपरिणतः । कम् ? स्वमारमानम् ।
कस्मात् ? आतङ्कतायनाद् दुष्कर्मनिर्माणकत्वेन स्वस्य सद्यः पुरस्ताच्च
व्याकुलत्वलक्षणदुःखसंतननात् । कथम् ? प्राक् परवधात्पूर्वम् । अनु
पश्चादारमहिंसनादूर्ध्वं पुनः परो हन्तुमिष्टः प्राणी म्रियतां प्राणवियुज्यतां
मा वा म्रियताम् । तदुक्तम्—

स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान् ।

पूर्वं प्राप्यन्तराणां तु पश्चात्स्याद्वा न वा बधः ॥

कुत एतदित्याह—यतो भवन्ति । के ? रागाद्या हि रागद्वेषमोहा एव
न परप्राणबध । किं भवन्ति ? अरयः शत्रवन्नेषामेव दुःखैककारणकर्म-
बन्धनिमित्ताद्येनापकारकत्वात् । कस्य ? अद्भिर्नो जीवस्य । तथा चोक्तम्—

न कर्मबहुलं जगन्न चलनात्मकं कर्म वा ।

न नैककरणानि वा न चिदचिद्बन्धो बन्धकृत् ॥

यदैक्यमुपयोगभूः समुपयाति रागादिभिः ।

स एव किल केवलं भवति बन्धहेतुर्नृणाम् ॥

यदि पुनः शुद्धपरिणामवतोपि जीवस्य स्वशरीरनिमित्तान्यप्राणिप्राणवि-
योगमात्रेण बन्धः स्यान्न कस्य चिन्मुक्तिः स्यात्, योगिनामपि वायुकायिका-
दिवधनिमित्तसद्भावात् । तथा चाभाणि—

जइ सुद्धस्स य वंधो होहिदि वहिरंगवत्थुजोपण ।
णत्थि दु अहिंसगो णाम वाउकायादि वधहेदू ॥

एतदेवाह—

तत्त्वज्ञानबलाद्रागद्वेषमोहानपोहतः ।

समितस्य तु बन्धः स्याद्गुप्तस्य तु विशेषतः ॥ २५ ॥

न स्यात् । कोसौ ? बन्धः कर्मोपश्लेष । कस्य ? समितस्य समितिपु
वर्तमानस्य । गुप्तस्य तु गुप्तिपरिणतस्य बन्धो न स्यात् । केन ? विशेषतो
विशेषेण । किं कुर्वन् ? अपोहतो निवर्तयन् । कान् ? रागद्वेषमोहान् ।
कस्मात् ? तत्त्वज्ञानबलात् ।

रागाद्युत्पाद्यनुत्पत्ती हिंसाऽहिंसे इति जिनागमपरमरहस्यतया निश्चा-
ययति—

परं जिनागमस्येदं रहस्यमवधार्यताम् ।

हिंसा रागाद्युद्भूतिरहिंसा तदनुद्भवः ॥ २६ ॥

अवधार्यतां निश्चितं चेत्सि निवेशयताम् । किं ? इदम् वक्ष्यमाणम् ।
किंविशिष्टम् ? परमुत्कृष्ट रहस्यमन्तस्तत्त्वम् । कस्य ? जिनागमस्य ।
किमिदमित्याह—हिंसेत्यादि । भवति । कासौ ? हिंसा । किम् ? रागाद्यु-
द्भूतिः । अहिंसा च भवति । किम् ? तदनुद्भवो रागादीनामु-
त्पत्तिः । उद्भूतिरित्यत्र " प्रोपोत्समां पादपूरणे " इत्यनेनोदो द्वित्वम् ॥

अष्टोत्तरशतप्रकारहिंसाकारणनिरासादहितक. स्वादित्यनुशास्त्रि—

कपायोद्रेकतो योगैः कृतकारितसम्मतान् ।

स्यात्संरम्भसमारम्भारम्भानुद्भूतार्हितकः ॥ २७ ॥

स्यात् ? कोसौ ? पुमान् । किंविशिष्टः ? अहितकः । किं कुर्वन् ?
उद्भूतान् वञ्चयन् । कान् ? संरम्भसमारम्भारम्भान् । किंविशिष्टान् ?
कृतकारितसम्मतान् । इत्याथ कारिताश्च सम्मताश्चानुमताः । कैः ?
योगैर्मनोवाक्यापः । कस्मात् ? कपायोद्रेकतः क्रोधादीनामुदयात् । तत्र

प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरम्भः । इन्द्रियकषायावता-
दिप्रवृत्ते. कारणमभिलाषो वा साध्याया हिंसाविक्रियायाः साधनानामभ्या-
सीकरणं समारम्भः । संचितहिंसाद्युपकरणस्याद्यः प्रक्रम आरम्भः । तत्र
क्रोधोदयात्कायेन कृतः कारितोनुमतश्चेति त्रयः संरम्भाः । एवं त्रयो माना-
वेशात् त्रयो मायोद्रेकात् त्रयश्च लोभोद्भवात् । इति द्वादशसंरम्भाः । तद्व-
त्समारम्भा आरम्भाश्च द्वादश । इति सर्वे मिलिताः पदत्रिंशत् । तथैव
वाचापि ते पदत्रिंशत् । तथा मनसापि ते पदत्रिंशदेव । इति सर्वे मिलि-
ता अष्टोत्तरशतजीवाधिकरणास्रवभेदा हिंसाकारणानि स्युः । तत्परिणतश्च
हिंसक इत्युच्यते, आत्मनो भावप्राणानां परस्य च द्रव्यभावप्राणानां त्रियो-
जकत्वात् । तथा चोक्तम्—

रक्तो वा हुट्टो वा मूढो वा जं पउंजए पउगं ।

हिंसावि तस्य जायदि तम्हा सो हिंसओ होइ ॥

एवमनन्तानुबन्धादिभिरपि विशिष्य क्रोधादीन् पृथग् व्याख्येयम् ।

भावहिंसानिमित्तभूतपरद्रव्यनिवृत्तिं परिणामविशुद्ध्यर्थमुपदेष्टुमाचष्टे—

हिंसा यद्यपि पुंसः स्यान्न स्वल्पाप्यन्यवस्तुतः ।

तथापि हिंसाऽऽयतनाद्विरमेद्भावशुद्ध्ये ॥ २८ ॥

यद्यपि पुंसो जीवस्य स्वल्पापि हिंसा न स्यात् । कस्मात् ? अन्य-
वस्तुतः परद्रव्यात् । तथापि विरमेन्निरवर्तते मुमुक्षुः । कस्मात् ? हिंसा-
यतनाद् भावहिंसानिमित्तान्मित्रशत्रुप्रभृतेः । कस्यै ? भावशुद्ध्ये भाव-
स्यात्मपरिणामस्यात्मनो मनसो वा शुद्धिर्भोहोदयमपाद्यमानरागद्वेषकालुष्यो-
च्छेदः तदर्थम् । तथा यथा जीवपरिणामो हिंसोपकरणभूतो जीवाधिक-
रणमास्रवभेदोऽष्टोत्तरशतसख्यं तथाऽजीवपर्यायोप्यजीवाधिकरणं चतुर्भेदं
स्यात् । ततस्तद्वृत्ततोपि भावशुद्ध्यर्थं निवर्तते । इत्यपि हिंसायतनाद्विरमेदि-
त्यनेनैव सूचितं मन्तव्यम् । तथा—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गां द्विचतुर्द्वित्रिभेदा. क्रमादजीवाधिकरणमिप्य-
ते । तत्र हिंसोपकरणतया निर्वर्त्यते इति निवर्तना । एवं निक्षिप्यते इति
निक्षेपः । इत्यादि वेद्यम् । दुष्प्रयुक्तो देहः सच्छिद्रादीनि चोपकरणानीति

द्विविधा निर्वर्तना । तथा सहस्राजामोगदुःप्रमृष्टाप्रत्यवेक्षितभेदाच्चतुर्था
 निक्षेपः । तत्र पुस्तकाद्युपकरणशरीरतन्मलानि भयादिना शीघ्रं निक्षिप्यमा-
 णानि पद्मजीवबाधाधिकरणत्वात् सहसानिक्षेपः । असत्यामपि स्वरायां
 जीवाः सन्त्यत्र न सन्तीति वा निरूपणामन्तरेण निक्षिप्यमाणमुपकरणादि-
 कमनाभोगनिक्षेपः । तदेव दुःप्रमृष्टं निक्षिप्यमाणं दुःप्रमृष्टनिक्षेपः । प्रमा-
 जंनोत्तरकालं जीवाः सन्त्यत्र न सन्तीति वाऽप्रत्यवेक्षितं निक्षिप्यमाणम-
 प्रत्यवेक्षितनिक्षेपः । तद्योपकरणभवतपानसंयोजनभेदाद् द्विधा संयोगः । तत्र
 शीतस्य पुस्तकादेरातपातितत्वेन पिच्छादिना प्रमार्जनं प्रच्छादनादिकरणमुप-
 करणसंयोजनम् । तथा संमूछंतादिसंभवे पानं पानेन पानं भोजनेन भोजनं
 भोजनेन भोजनं पानेनेत्यादिसंयोजनं भवतपानसंयोगः । तथा दुष्टमनो-
 घाहायप्रवृत्तिभेदाद्विसर्गस्त्रिभेति । तथा चोक्तम्—

सहस्रानामोगितदुःप्रमार्जिता प्रेक्षितानि निक्षेपे ।

देहश्च दुःप्रयुक्तस्तथोपकरणं च निर्वृत्तिः ॥

संयोजनमुपकरणे पानाशनयोस्तथैव संयोगः ।

यचनमनस्तनयस्ता दुष्टा भेदा निसर्गस्य ॥

आत्मवत्परस्वापि प्राणव्यपरोपणमसद्यदुःप्रकारणमाकलयन् सर्वत्र सम-
 दर्शां सर्वेषां तापरिहरतीति स्थितार्थोपसंहाराधेमाह—

मोहादैवयमवसतः स्ववपुषा तन्नाशमप्यात्मनो,

नाशं संक्लिशितस्य दुःप्रमत्तुलं नित्यस्य यद्द्रव्यतः ।

स्याद्भिन्नस्य ततो भवत्यसुभृतस्तद्घोरदुःप्रं स्वव,—

ज्जानन् प्राणवधं परस्य समधीः कुर्यादकार्यं कथम् २९

यद् यस्मात्कारणाद्भवति । किं तद् ? दुःप्रमत्तम् । किंविशिष्टम् ? अनुल-
 मसमम् । कस्य ? असुभृतः प्राणिनः । किंविशिष्टस्य मतः ? संक्लिशि-
 तस्य देहद्वारप्रवृत्तव्याधिजरातरणादिभयादिना क्लृप्तियवितस्य । किं
 कुर्वतः ? अघम्यतो निश्चिन्वतः । किं तद् ? ऐक्यमभेदम् । कथम् ?
 सद् । केन ? स्ववपुषा व्योपात्तशरीरेण सह । कस्मात् ? मोहात् भाग्य-
 देहात्तरज्ञानाभावात् । देह एवाहमहमेव देह इति प्रतिपद्यमानस्येन्द्रियैः ।

अत एव तद्भाशं स्वपुःप्रलयमात्मनः स्वस्य नाशमप्यवस्यतः तथा नित्यस्याविनाशिनः । कस्मात् ? द्रव्यतो द्रव्यमपेक्ष्य । अर्थात्पर्यायतश्चानित्यस्य । तथा ततः स्वपुपुः स्यात्कथंचिद्भिन्नस्य । लक्षणमेदाद्विजदेहात्पृथग्भूतस्वाशयविवेचनत्वात्प्रामिष्यस्य । ये तु जीवदेहावत्यन्तं भिद्यी मन्वन्ते तेषां देहविनाशोपि जीवविनाशाभावात्किमानुपपत्तेः कुतश्चिदृष्या प्रागिरक्षाप्रधानो घमेः निष्येत् ? तदुक्तम्—

आत्मशरीरविभेदं घदन्ति ये सर्वथा गतत्रिवेकाः ।
कायवधे हन्त कथं तेषां संजायते हिंसा ॥

ये च तयोरभेदैकान्तं मन्वन्ते तेषां कायविनाशो जीवस्यापि विनाशात्कथं परलोकार्थं घमांनुष्ठानं शोभते ? तदप्युक्तम्—

जीववपुषोरभेदो येषामैकान्तिको मतः शास्त्रे ।
कायविनाशो तेषां जीवविनाशः कथं चार्यः ॥

ततो देहाद्विद्वाभिद्य एवाहिंसालक्षणपरमधर्मनिश्चयिभिरात्मान्युपगन्तव्यः । तथात्मनः सर्वथा नित्यत्वेव क्षणिकस्यापि हिंसा दुरूपपादा । इति नित्यानित्यात्मक एव जीवे हिंसासंभवात् तद्विरलक्षणधर्माचरणार्थिभिर्द्रव्यरूपतया नित्यः पर्यायरूपतया चानित्यः प्रमाणप्रसिद्धो जीवः प्रतिपत्तव्यः । तथा चोक्तम्—

जीवस्य हिंसा न भवेद्वित्यस्यापरिणामिनः ।
क्षणिकस्य स्वयं नाशात्कथं हिंसोपपद्यताम् ॥

तत् तस्मात्कथं केन प्रकारेण कुर्यान्मनोवाङ्मायकृतकारितानुमननानां मध्ये ? न केनापि प्रकारेण कुर्यादित्यर्थः । कोर्सा ? समधीः शत्रौ मित्रे च समानमनाः । कम् ? प्राणवधम् । कस्य ? परस्य परात्मनः । किं वत् ? स्ववत् स्वामन इव । किं कुर्यन् ? जानन् निश्चिन्वन् । कम् ? प्राणिवधम् । किंविशिष्टम् ? घोरदुःखं घोरमसह्यं दुःखं यस्मात्तम् । उक्तनीत्या स्वस्येव परस्यापि घोरदुःखकारणं प्राणव्यपरोपगं निश्चिन्वद्वित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टम् ? अकार्यं यतः न हिंस्यात्सपेभूतानीति शास्त्रे निषिद्धत्वाच्च कर्तव्यम् । नित्यादिपक्षे तूक्तनीत्या कर्तुमशक्यं च यस्मात् । तथा चाहुः—

पद्मजीवनिकायवधं यावज्जीवं मनोवचःकायैः ।

कृतकारितानुमननैरुपयुक्तः परिहर सदा त्वम् ॥

प्राणातिपातादिहामुत्र च घोरदुर्निवारमपायं दर्शयित्वा ततोत्यन्तं शिवा-
र्धिनो निवृत्तिमुपदिशति—

कुष्टप्रष्टैः करिष्यन्नपि कथमपि यं कर्तुमारभ्य चाप्त-

भ्रंशोपि प्रायशोत्राप्यनुपरममुपद्रूयतेऽतीव रौद्रैः ।

यं चक्राणोश्च कुर्वन्विधुरमधरधीरेति यत्तत्कथास्तां,

कस्तं प्राणातिपातं स्पृशति शुभमतिः सोदरं दुर्गतीनाम् ३०

कः शुभमतिः श्रेयोर्थां तं तथाभूतं प्राणातिपातं हिंसां स्पृशति ?
न कश्चिदनुतिष्ठतीत्यर्थः । किंविशिष्टम् ? सोदरं चान्धवम् । कासाम् ?
दुर्गतीनां, हिंसकजीवेन नारकादिगतीनामवश्यभोग्यत्वात् । यं प्राणातिपा-
तं करिष्यन् कर्तुमिच्छन्, किं पुनः कृतवान् कुर्वन्वेत्यपिशब्दायः । पुरुष
उपद्रूयते पीड्यते । कैः ? कुष्टप्रष्टैः । कुष्टं त्वग्विकारः प्रष्टममेसरं येषां
तैः । कुष्टजलोदरभगन्दरादिमहारोगैः । किंविशिष्टैः ? अतीवरौद्रैरयुग्मैः ।

उक्तं च—

घातव्याध्यश्मरीकुष्टमेहोदरभगन्दराः ।

अर्शांसि प्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥

कथं कृत्वा ? अनुपरमम् । नास्युपरम उपशमो यत्र, संततमित्यर्थः ।
क ? अत्रापि भस्मिन्नपि जन्मनि । न केवलं यं करिष्यंस्तैः पीड्यते किन्तु
यं कर्तुमारभ्य कथमपि केनापि प्रकारेणाप्तभ्रंशोपि प्राप्ततत्कारणान्त-
शयोपि च तैस्साद्यगिमः पीड्यते । कथम् ? प्रायशः प्रायेण दैयादिपशात्-
जन्मन्यपीड्यमानोपि जन्मान्तरेष्ववश्यमेव पीड्यते इत्यर्थः । यं पुनश्चक्राणः
कृतवानथ कुर्वन्कुर्वणो वाऽधरधीः कुमतिर्यद्विधुरं कृष्टमेति गच्छति
प्राप्नोति तत्कथा तस्य विधुरस्य कथा कथनमास्तां तिष्ठन् । तत्कथयित्वा
महात्म्यमित्यर्थः । ततो यावज्जीवं शिवार्धिना हिंसातो विरन्तप्र्यमिति विधी-
पयं वसन्तमेतत्प्रतिपत्तव्यम् ॥

हिंसाया दुर्गतिदु वैश्वफलत्रमुदाहरणेन प्रव्यक्तीकृतंमाह—

मध्ये मस्करजालि दण्डकवने संसाध्य विद्यां चिरात्,
कृष्टं शम्भुकुमारकेण सहसा तं सूर्यहासं दिवः ।

धृत्वायान्तमसिं बलाद्रभसया तां च्छिन्दता तच्छिर,-
शिञ्जं यत्किल लक्ष्मणेन नरके ही तत्परं भुज्यते ॥३१॥

ही कष्ट भुज्यतेऽनुभूयते । किं तत् ? तच्छिरश्छेदनाजितपापफलम् ।
क ? नरके निरये । कथं कृत्वा ? एतत् तीक्ष्णमतिदु सहमित्यये । केन ?
लक्ष्मणेन सौमित्रिणा । यत्किम् ? यच्छिञ्जं सण्डितम् । किं तत् ?
तच्छिरः । तस्य शम्भुकुमारस्य सिर शीर्षम् । केन ? लक्ष्मणेन । किले-
त्यागमोक्षौ । किं कुर्यता ? छिन्दता तेनासिना खण्डयता । काम् ? ता
मस्करजालिम् । कया ? रभसया अविश्वकारितया । किं कृत्वा ?
धृत्वा गृहीत्वा । कम् ? तं प्रतिद्व सूर्यहासं सूर्यहासाप्यमसिं पन्नम् ।
कस्मात् ? बलात् । कथम् ? सहसा श्छिद्युत्तुष्य । किं कुर्यन्तम् ?
आयान्तमागच्छन्तम् । करमात् ? दिव आकाशात् । किंविशिष्ट सतम् ?
कृष्टमाकृष्टमारमाभिमुत्तमाहृतम् । केन ? शम्भुकुमारकेण शूर्पणखा-
पुरेण । किं कृत्वा ? संसाध्य सम्यग् विधिपूर्वक साधयित्वा वशीकृत्य ।
काम् ? विद्यां तत्त्वज्ञाधिदवताम् । कस्मात् ? चिरात् पण्मासात् ।
क ? मध्ये मस्करजालि वशजालिमप्ये । क वशजालि । दण्डकवने
पञ्चवटीवने ।

हिंसाया परिणतिरिवाविरतिरपि हिंसास्वाक्षरफलप्रदेति हिंसा न क
रोमीति स्वस्यमन्यो भवान्मा भूदिति ज्ञानलवदुर्विदग्ध बोधयति—

स्यान्न हिंस्या न नो हिंस्यामित्येव स्यां सुखीति मा ।
अविरामोपि यद्वामो हिंसाया परिणामवत् ॥ ३२ ॥

भो सुखार्थिज्ञात्मन्, मा- स्याद् मा भूद्भवान् । कथम् ? इति । कि
मिति ? स्यां भवेयमहम् । किंविशिष्ट ? सुखी सुखातिशयभाक् । कथम् ?
इत्येवानेनैव परिणामेन । तमेवाह-न हिंस्या हिंसा न कुर्यामह, न नो
हिंस्यां हिंसा न न कुर्यामहम् । यद्यस्माद्भवति । कोसौ ? अविरामोपि ।
कुत ? हिंसायाः प्राणिन प्राणात् व्यपरोपयामीति सकल्पाकरणलक्षण-

मविरमणमपीत्यर्थः । किंविशिष्टः ? घामः प्रतिकूलः । दुःखकारीत्यर्थः ।
किंवत् ? परिणामघत् । हिंसायाः परिणमनवद् हिनस्तीति परिणतिर्यथा ।
उक्तं च—

हिंसाया अविरमणं वधपरिणामोपि भवति हिंसैव ।
तस्मात्प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥

हिंसाया अहिंसायाश्च परिपाठ्या फलोद्रेकं दृष्टान्तेन प्रकटय्याऽहिंसा-
परिणमै स्वहितोद्यतान्त्रितान्तमुद्यमयति—

धनश्रियां विश्रुतदुःखपाका,—
माकर्ण्य हिंसां हितजागरूकाः ।
छेत्तुं विपत्तीर्भृगसेनवच्च,
श्रियं वरीतुं व्रतयन्त्वहिंसाम् ॥ ३३ ॥

व्रतयन्तु व्रतं कुर्वन्तु । के ? हितजागरूकाः स्वोपकारे जागरण-
शीलाः । काम् ? अहिंसाम् । अहिंसायां परिणमन्तामित्यर्थः । किं कर्तुम् ?
छेत्तुं निवर्तयितुम् । काः ? विपत्तीर्विपदः । न केवलं, श्रियं च लक्ष्मीं
वरीतुं संभक्तुम् । किंवत् ? भृगसेनधन्मृगसेनाख्यधीवरेण तुल्यम् ।
किं कृत्वा ? आकर्ण्य आसेभ्यः श्रुत्वा । काम् ? हिंसाम् । किंविशिष्टाम् ?
विश्रुतदुःखपाकाम् । विश्रुतः ख्यातो दुःखपाको दुःखानुभवनं यस्याः ।
कस्याम् ? धनश्रियां धनधीसंज्ञिकायां कुटुम्बिकपरन्याम् । एतत्कथाद्वयं
संप्रदायादधिगन्तव्यम् ॥

वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनभाषणापन्नकेन भा-
व्यमानमहिंसाव्रतं स्थिरीभूय पर माहात्म्यमासादयतीत्युपदिशति—

निगृह्यतो वाङ्मनसी यथान,—
न्मार्गं चरिष्णोर्विधिवद्यथार्हम् ।
आदाननिक्षेपकृतोन्नपाने,
दृष्टे च भोक्तुः व्रतपत्यहिंसा ॥ ३४ ॥

प्रतपत्यऽध्याहतप्रभावा भवति मुमुक्षोर्हिंसा । किं कुर्वत ? निगृह्यतो निरुन्धत । के ? चाङ्गनसी भाषाचेतसी । कथम् ? यथावत्सम्यक् सङ्केशरहितत्वेन सत्कारलोकमध्यप्रसिद्धाद्याकाङ्क्षात्यागेन च । एते वागुत्सिमनोगुप्तिभावने । तथा चरिष्णो साधुत्वेन पर्यटत । कम् ? मार्गपन्न्यानम् । कथम् ? त्रिधिव्यञ्जाद्योक्तविधानेन । एषा इयांसमितिभावना । तथाऽऽदाननिक्षेपकृतः । आदान पुस्तकाद्युपकरणानां ग्रहण, निक्षेपस्तेषामेव स्यापनम् । आदान च निक्षेपश्च तौ करोतीत्यादाननिक्षेपकृत् तस्य । कथं कृत्वा ? यथाहं यदसयमपरिहारेणादातु निक्षेपु च योग्य ज्ञानसयमाद्युपकरण, तदनतिक्रमेण । एषाऽऽदाननिक्षेपणसमितिभावना । तथा भोक्तुः साधु भुजानस्य । के ? अन्नपाने । अन्नमोदनादि पानमुदकादि । अन्न च पान च ते । किंविशिष्टे ? दृष्टे कस्यत्वे न कस्यत्वेते वेति चशुषा निरूपिते । एषाऽऽलोकितपानभोजनभावना । एता पञ्च ॥

एतद्गारनावता निजानुभावभरनिर्भरमहिंसामहावत दूरमारोहतीति प्रतिपादयितुमाह—

सम्यक्त्वप्रभुशक्तिसंपदमलज्ञानामृतांशुद्रुति,—

निःशेषप्रतरत्नपानिरसिलकेशाहिताक्षर्याहतिः ।

आनन्दामृतसिन्धुरद्भुतगुणामर्त्यागभोगावनी,

श्रीलीलासतिर्यशः प्रसवभूः प्रोदेत्यहिंसा सताम् ॥३५॥

सम्यक्त्वं प्रभुर्विजिगीषुरिव । तस्य शक्तिसंपत् शक्तित्रयी । अयमर्थो-
पया विनिर्णीयु

मन्त्रशक्तिमैतियलं कोपदण्डयलं प्रभो ।

प्रभुशक्तिश्च विभ्रान्तिवलयमुत्साहशक्तिता ॥

इति शक्तिप्रयेण शत्रून्मुल्यति । एव सम्यक्त्व कर्मशत्रून्हिंसया
अमलज्ञानं शुद्धबोधोऽमृतांशुश्चन्द्र इव जगदावहादकत्वात् । तस्य
दृष्टिः सृतिर्निर्वास । तथा चोचम्—

सर्वेषां समयानां हृदयं गर्भश्च सर्वशास्त्राणाम् ।

प्रतगुणशीलादीना पिण्डः सारोपि चाऽहिंसा ॥

प्रतानि रत्नानीवाचिन्त्यप्रभावत्वात् । प्रतानि चरितानि रत्नानि च प्रतर-
त्नानि । निःशेषाणि समस्तानि च तानि प्रतरत्नानि च, तेषां खानिरा-
कर उत्पत्तिहेतुत्वात् । क्लेशा दुःखानि अहयः सर्पा इव संक्लेशकारणत्वात् ।
अखिलाः सर्वे च ते क्लेशाहयश्चाखिलक्लेशाहयः । तेषां ताक्ष्याहति-
गृहदाघातः । यथा गरुडचंचुताडनेन सर्वे सर्पाः प्रलीयन्ते तथाऽहिंसया
सर्वे क्लेशा इत्यर्थः । आनन्दः प्रमोदोऽमृतमिव सर्वैरिष्यमाणत्वात् ।
तस्य सिन्धुः समुद्रः प्रभवस्थानत्वात् । अद्भुताश्च ते गुणाश्चाद्भुतगुणाः ।
अमर्त्यानां देवानामगा वृक्षा अमर्त्याणाः कल्पवृक्षाः । अद्भुतगुणा अम-
र्त्याणा इव संकल्पितार्थसंपादकत्वान् । तेषां भोगावनी देवकुरुप्रमुखभो-
गभूमिः । यथासौ कल्पवृक्षैः संततं संयुक्ता तथाऽहिंसा जगच्चमत्कारका-
रिभिस्त्रयःसंप्रमादिभिर्गुणैरित्यर्थः । श्रीलीलावसतिलैश्च लीलागृहं
निरातङ्गतया सुखावस्थानहेतुत्वात् । यशसः कीर्तेः प्रसवभूर्जन्मभूमि-
र्धशःप्रसवभूश्च । इत्येवमष्टविशेषणविशिष्टाऽहिंसा प्रोदेति प्रकपेणान-
न्यसामान्यतयोदेखुल्लसति । केपाम् ? सतां साधूनाम् । इत्यहिंसा-
महामतम् ॥

अथ द्वादशभिः पद्यैः सत्यव्रतं व्याचिकीर्षुरसत्वावीनां हिंसापर्यायत्वात्
तद्विरतिरप्यहिंसामतमेवेति ज्ञापयति—

आत्महिंसनहेतुत्वाद्धिसैवासूनृताद्यपि ।

भेदेन तद्विरत्युक्तिः पुनरज्ञानुकम्पया ॥ ३६ ॥

भवति । किं तत् ? असूनृताद्यपि अनृतवचनादिकमपि । न केवलं
प्राणव्यपरोपणमित्यपिशब्दार्थः । किं भवति ? हिंसैव, नाथान्तरम् ।
कस्मात् ? आत्महिंसनहेतुत्वात् । आत्मनो हिंसनं शुद्धपरिणामोपमर्दः ।
स एव हेतुः कारणं यस्य तद्भावात् । प्रमत्तयोगैकहेतुकत्वादित्यर्थः । यद्येवं
तर्हि हिंसाविरतेरर्थान्तरत्वेनानृततादिविरतिवचनमनर्थकं स्यादित्यत्राह—
भेदेन हिंसाविरतेः पृथक्त्वेन पुनस्तद्विरत्युक्तिरसूनृतादिनिवृत्तिवचनं कि-
यतेऽस्त्राभिः । कया ? अज्ञानुकम्पया मन्दमतयो मा मुशन्विति
बुद्ध्या । उक्तं च—

आत्मपरिणामहिंसनहेतुत्वात्सर्वमेव हिंसैतत् ।
अनृतवचनादि केवलमुदाहृत शिष्यबोधार्थम् ॥

सत्यव्रतस्वरूप निरूपयन्नाह—

अनृताद्विरतिः सत्यव्रतं जगति पूजितम् ।

अनृतं त्वभिधानं स्याद्रागाद्यानेशतोऽसतः ॥ ३७ ॥

जगति लोके पूजित पूज्यमान सत्यव्रतं स्यात् । किम् ? विरति-
व्यावृत्ति । कस्मात् ? अनृतादसत्यवाग्योगादात्मपरिणामात् तस्यैव
कर्मबन्धनिबन्धनस्येन वस्तुवृत्त्या परिहार्यत्वात् तन्निमित्तकपौद्गलिकवच-
नस्य व्यवहारेणैव परिहार्यत्वसमर्थनात् । अनृत तु स्यात् । किम् ? अभि-
धानम् भाषणम् । कस्य ? असतोऽशोभनस्य कर्मबन्धनिमित्तवचनस्ये-
त्यर्थ । कस्मात् ? रागाद्यावेशतो रागद्वेषमोहपरिणमनात् ॥

चतु प्रकारमनृत सोदाहरण निरूप्य तत्परिहार त्रिविधेन विधापयितुमा-
र्याद्वयमाह—

नाकालेस्ति नृणां मृतिरिति सत्प्रतिषेधनं शिवेन कृतम् ।

क्षमादीत्यसदुद्भावनमुक्षा वाजीति विपरीतम् ॥ ३८ ॥

सावधाप्रियगर्हितभेदात्रिविधं च निन्दमित्यनृतम् ।

दोषोरगवल्मीकं त्यजेच्चतुर्धापि तत्रेधा ॥ ३९ ॥

(युग्मम्)

तदनृत सत्प्रतिषेधनासदुद्भावनविपरीतनिन्दविकल्पाश्चतुर्धापि चतुर्वि-
धमपि त्रैधा मनोवाक्यैर्मुमुक्षुस्त्यजेत् । कृत ? दोषोरगवल्मीकं यत्
दोषा वक्ष्यन्ते । दोषा शरणा सर्पा इव बह्वपायत्वात् । तेषां वल्मीकं नाकु-
प्रभषनिवासनिबन्धनत्वात् । कस्य चतुर्धा ? इत्येव भवति । तावद् सत्प्र-
तिषेधनं नाम प्रथममनृतम् । कस्य ? इत्येवम् । नास्ति । कासौ ?
मृतिमरणम् । केषाम् ? नृणां परमदेहवर्ज्यकर्मभूमिजमनुष्याणाम् । क ?
अकाले आयुर्भुक्तिक्षयकालादन्यदा । तदसत्, अकालेपि विषवेदनादिना
मरणस्य दृश्यमानत्वात् । तदुक्तम्—

विसत्रेयणरत्तफखय सत्थगहणाइसंकिलेसेहिं ।
आहारोस्सासाणं णिरोहओ छिज्जप आऊ ॥

अन्ये त्वेवमाहुः—

मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् ।
तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विपमाऽपरिहारिणाम् ॥

तथा भवत्यसदुद्गावनं नाम द्वितीयमनृतम् । कथम् ? इत्येवं कृत-
मुत्पादितम् । किं तत् ? क्षमादि क्षितिपर्वतवृक्षादिकम् । केन ? शिवेन
महेश्वरेण । तदप्यसत्, प्रमाणथाधितत्वात् । न कदाचिदनीदृशं जगदित्यन्यै-
रप्यभिधानाच्च । इतिः प्रकारार्थे । नास्ति सुराणामकाले मृत्युरित्यादि वेद्यम् ।
तथा विपरीतं नाम तृतीयमनृतं भवति । कथम् ? इति एवम् भवति ।
कोसौ ? उक्षा गौः । किम् ? घाजी घोटकः । तथा निन्द्यं नाम चतुर्थ-
मनृतं भवति । किंविशिष्टम् ? त्रिविधं । कस्मात् ? सावद्याप्रियगर्हितमे-
वात् । सावद्यं चाभियं च गर्हितं च, तैर्भेदस्तस्मात् ॥

चतुर्विधस्याप्यनृतस्य दोषानाह—

यद्विश्वव्यवहारविप्लवकरं यत्प्राणिघाताद्यद्य,—

द्वारं यद्विषशस्त्रपावकतिरस्कारोद्धुराहंकृति ।

यन्म्लेच्छेष्वपि गर्हितं तदनृतं जल्पन्न चेद्रौरव—

प्रायाः पश्यति दुर्गतीः किमिति ही जिह्वाच्छिदाद्यान्कुधीः ४०

यत्सत्प्रतिषेधनाद्यनृतत्रयं भवति । किंविशिष्टम् ? विश्वेत्यादि । विश्वे
लौकिकाः शास्त्रीयाश्च व्यवहाराः प्रवृत्तिनिवृत्तयो विश्वव्यवहाराः । विश्वेषां
वा वर्णाश्रमाणां व्यवहाराः आचारा विश्वव्यवहाराः । तेषां विप्लवं ना-
शमन्यथाभावं वा करोति यत्तदेवम् । तथा यत्सावद्याख्यमनृतं भवति ।
किंविशिष्टम् ? प्राणिघाताद्यद्यद्वारम् । प्राणिघात आदिर्येषां चौर्यमैधुना-
दीनां तानि प्राणिघातादीनि कर्माणि । तेषामघानि पापानि । तेषां द्वारं
प्रवेशमार्गः । तद्यथा—‘ पृथिवीं खन । स्नाहि शीतोदकेन । पचापू-
पम् । असूनमुचिनु । चोरोयम् ’ इत्यादि । तथा यदप्रियाख्यमनृतं

भवति । किंविशिष्टम् ? विपेत्यादि । विषं च शस्त्रं च पाचकश्चाग्निर्विपश-
स्त्रपावकाः । तेषां तिरस्कारः परिभवो निर्लोठनम् । तेनोद्धुरा उत्कटा
अहंकारितिरहंकारो यस्य तत्तथोक्तम् । मोहासद्यदु.खसंतापादिकार्यकारित्वेन
विपादित्रयादतिरिक्तमित्यर्थः तथा—

“पैशून्यहास्यगर्भं कर्कशमसमञ्जसं प्रलपितं च ।

अन्यदपि यदुत्सूत्रं तत्सर्वं गर्हितं गदितम् ॥ ”

इत्येवंविधं यद्गर्हिताण्यमनृतं भवति । किंविशिष्टम् ? गर्हितं निन्दितम् ।
केषु मध्ये ? म्लेच्छेष्वपि म्लेच्छैरपि नाद्रियते । किमुतायैरित्यपिशब्दार्थः ।
म्लेच्छा हि सर्वधर्मबहिष्कृताः । तेषु यद्विन्दन्तीत्यर्थः । तद् पद्भिर्मप्य-
नृतं जल्पन् भुवन् कुधीः कुमतिश्चेद्यदि न पश्यति नावलोकयति ।
काः ? दुर्गतीर्नरकादिगतीः । किंविशिष्टाः ? रौरवप्राया रौरवोत्पन्त-
घोरो नरकविशेषः । स प्रायेण बाहुल्येन यासु ताः । तर्हि ही कष्टम् । किम्
इति कुधीर्न पश्यति । कान् ? जिह्वाच्छिदाद्यान् । जिह्वायाश्छिदा छेदन-
माद्या तेषां विपाग्न्युदकाद्यसहनस्वजनावमाननमित्रविरक्तिसर्वस्वहरणाद्य-
पायानां तान् । किमितीति हीति च येदातिशयसूचनार्थं ।

अद्भुतानुभावभूयस्त्वया सूनृतवचसो नित्यसेव्यतामुपदिशति—

विद्याकामगवीशकृत्करिमरिप्रातीप्यसर्पौषधं,

कीर्तिस्वस्तटिनी हिमाचलतटं शिष्टाब्दपण्डोष्णगुम् ।

वाग्देवीललनाविलासकमलं श्रीसिन्धुवेलाविधुं,

विश्वोद्धारचणं गृणन्तु निपुणाः शश्वद्वचः सूनृतम् ॥ ४१ ॥

गृणन्तु भाषन्ताम् । के ? निपुणाः सूक्ष्मेक्षिणः । किं तत् ? वचः ।
किंविशिष्टम् ? सूनृतम् । कथम् ? शश्वद्वचः । किंविशिष्टं तदित्याह—
विद्याकामगवीशकृत्करिं । विधिना साधिता या सिध्यति सा विद्या ।
कामगवी कामधेनुरिव, कामितार्थसंपादकत्वात् । तस्याः शकृत्कारे वरसं
घरसेनेव सूनृतवचनस्य संयोगात्कामधेनोरिव विद्यायाः कामितार्थप्रद-
त्वात् । तदुक्तम्—

सत्यं वदन्ति मुनयो मुनिभिर्विद्या विनिर्मिताः सर्वाः ।
म्लेच्छानामपि विद्याः सत्यभृतां सिद्धिमायान्ति ॥

तथा अरीत्यादि । अरिप्रातीप्यं शत्रुकृतापकारः । स एव सर्पोऽ-
स्वास्थ्यहेतुत्वात् । तत्रौषधं चिकित्सितम् । तत्प्रतीकारकमित्यर्थः । तथा
कीर्तीत्यादि । कीर्तियंशः स्वस्तटिनी आकाशगङ्गेवात्यन्तनिर्मलवादा-
रहादकावाच । तस्या हिमाचलतटं हिमवत्प्रस्थः प्रभवप्रसरहेतुत्वात् ।
तथा शिष्टाब्जपण्डोष्णगुम् । शिष्टा विद्याविनीतनतयोऽब्जपण्डानि
पद्मवनानीव लोकोपकारकत्वात् । तेषूप्णगुं भास्करं विकासहेतुत्वात् ।
उष्णा गावः किरणा यस्यासावुष्णगुः सूर्यः । तथा वाग्देवीत्यादि । वाचां
देवी वाग्देवी सरस्वती । सा ललना नितम्बिनीव प्रीतिहेतुत्वात् । तस्या
विलासकमलं श्रीकामभोजं रतिनिमित्तत्वात् । तथा श्रीसिन्धुवेलावि-
धुम् । श्रियो लक्ष्या सिन्धुवेलायाः समुद्रपालिन्दा इव विधुश्चन्द्रो विबु-
द्धिहेतुत्वात् । यत् एवंविधपद्धिदोषणविशिष्टमतो विश्वोद्धारचणम् ।
विधेयां जगतामुद्दारेण विपदुद्धारणेन प्रतीतम् । “तेन तिस्रंशुचणौ”
इति घणप्रत्ययः—

किं सूत्रमित्याह—

सत्यं प्रियं हितं चाहुः सूत्रं सूत्रव्रताः ।

तत्सत्यमपि नो सत्यमप्रियं चाहितं च यत् ॥ ४२ ॥

सूत्रव्रताः । सूत्रमेवास्मान्निर्दिष्टमिति प्रतिपत्ताः । सूत्रमाहुः
व्यभिक्तं । किम् ? सत्यं सत्युत्पादव्ययधौज्यात्मन्यर्थं साधु कुशलं समु या
साधुषु हितं वचः । अगिसंवादीत्यर्थः । तथा प्रियं श्रोत्रद्वयारहादकम् ।
तथा हितमुपकारकम् । तत्पुनः सत्यमपि चोरोपमित्यादिवचधायंमपि
वचनं नो सत्यं स्यात् । एकम् ? यत्प्रियं चाहितं च कर्कशादिवच-
सामपि मृषाभाषणदोषकारिवापिदोषान् । सदुक्तम्—

इह लोके परलोके येऽनृतयचनस्य घणिना दोषाः ।

कर्कशावचनादीनां त एव दोषा निधोद्भव्याः ॥

साधुना सज्जनसौहित्याय समये वक्तव्यमित्यनुशास्त्रि—

साधुरत्नाकरः प्रोद्यद्दयापीयूषनिर्भरः ।

समये सुमनस्तृप्त्यै वचनामृतमुद्दिरेत् ॥ ४३ ॥

उद्दिरेदुदीरयेत् । कोसौ ? साधुरत्नाकरः । साधु मिद्विसाधनो-
द्यतो रत्नाकर समुद्र इव गाम्भीर्यादिगुणयोगात् । किमिच्छेत् ? प्रोद्यता
प्रोच्छलता दयापीयूषेणानुकम्पामृतेन निर्भरो निरन्तरपूर्ण । किमुद्दि-
रेत् ? वचनामृतं वाक्यपीयूषम् । कस्यै ? सुमनस्तृप्त्यै देवानामिव
सज्जनानां तर्पणार्थम् । क ? समये प्रस्तावे प्रवचनविषये वा ।

मुमुक्षोर्मात्रेण स्वार्थाविरोधेन वक्तृत्वं चोपदिशति—

मौनमेव सदा कुर्यादार्यः स्वार्थैकसिद्धये ।

स्वैकसाध्ये परार्थे वा ब्रूयात्स्वार्थाविरोधतः ॥ ४४ ॥

आर्यो गुणैर्गुणवद्भिश्च गम्यमानो मुनि सदा मौनमेव कुर्यात् ।
न ब्रूयादित्यर्थे । कस्यै ? स्वार्थैकसिद्धये स्वार्थस्वैकस्य केवलस्य परार्थ-
निरपेक्षस्य निष्पत्त्यर्थम् । परार्थां सल्लु वाच । पक्षान्तरमाह—परार्थे
तु स्वैकसाध्ये स्वेनात्मनैकेन साध्ये साधयितुं शक्ये संत्यार्योपि ब्रूयात् ।
केन ? स्वार्थाविरोधतः स्वार्थस्वानुपघातेन । उक्तं च—

मौनमेव हितं पुंसां शश्वत्सर्वार्थसिद्धये ।

वचो वातिप्रियं तर्ह्यं सर्वसस्वोपकारि यत् ॥

तथा—

धर्मनाशे क्रियाध्वंसे स्वसिद्धान्तार्थविग्नवे ।

अपृष्टैरपि वक्तव्यं तत्स्वरूपप्रकाशने ॥

क्रोधलोभभीरत्वहास्यप्रत्याख्यानान्वनुश्रीचिभाषणं चेति पञ्च भावयता
सत्यमतमुच्चैरुद्धोत्थमिति शिक्षार्थमाह—

हत्वा हास्यं कफजलोभमपास्यामवद्भयं भित्त्वा ।

वातवद्दपोक्ष कोपं पित्तवदनुमूत्रयेद्भिरं स्वस्थः ॥ ४५ ॥

अनुसूत्रयेत् सूत्रानुसारेणाचक्षीत । कोसौ ? स्वस्थः परद्रव्यव्यासह-
रहितो निर्वाधिश्च । तद्वक्षणं यथा—

समदोष समाग्निश्च समधातुमलक्रिय ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमना स्वस्य इत्यभिधीयते ॥

काम् ? गिर वाचम् । किं कृत्वा ? हत्वा निगृह्य । किं तत् ? हास्यं
हसनक्रियाम् । किं चत् ? कफवत् श्लेष्माणमिव जाड्यमोहादिहेतुत्वाद् ।
तथापास्य निराकृष्य । कम् ? लोभम् । किं चत् ? आमचदाममिवा-
तिदुर्जयविकारत्वात् । आमलक्षणं यथा—

ऊष्मणोल्पबलत्वेन धातुमान्द्यमपाचितम् ।

दुष्टमामाशयगतं रसमाम प्रचक्षते ॥

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योन्योन्यमूर्च्छनात् ।

कोद्रवेभ्यो विपस्येव वदन्त्यामस्य सभवम् ॥

तथा भिरत्वा विच्छिद्य । किं तत् ? भयम् । किं चत् ? घातचद्वात-
मिव मनोविश्रुवादिहेतुत्वात् । तथापोह्य निषिष्य । फम् ? कोपम् ।
किं चत् ? पिच्छवत्पिच्छमिव सतापभूयिष्ठत्वात् ।

सत्यमृषाभापिणो फलविशेषमाख्यानमुखेन स्यापयन्नाह—

सत्यवादीह चासुत्र मोदते धनदेववत् ।

मृषावादी सधिकारं यात्यथो वसुराजवत् ॥ ४६ ॥

मोदते प्रह्लादते । कोसौ ? सत्यवादी । कः ? इहामुत्र चेदृच्छोके
परलोके च । किं चत् ? धनदेववद् धनदयेन तुल्यम् । मृषावादी
पुनः सधिकारं सगहंमथो याति । किं चत् ? वसुराजवद्वसुराजेन
तुल्यम् । एतदपि कथाह्वयं समदायादेयम् ।

“जनान्तस्मतिन्यासनामरूपप्रतीतिषु ।

सत्यं सभावने भावे व्यचक्षारोपमानयो ॥”

इति दण्डप्रकारं सत्यमुदाहरणद्वारेण प्रविष्टविप्राह—

सत्यं नाग्निं नरीश्वरो, जनपदे चोरोन्धमि, स्थापने
देवोधादिषु, दारयेदपि गिरिं शीर्षेण संभावने, ।

भावे प्रासु, पचौदनं व्यवहृतौ, दीर्घः प्रतीत्येति ना
पत्यं चोपमितौ सितः शशधरो रूपेम्बुजं सम्मतौ ॥ ४७ ॥

इतिशब्द उदाहरणप्रदर्शनार्थो । दशस्वपि वाक्येषु पृथक् संवध्यते ।
तथाहि-स्यात् । किं तत् ? सत्यं तथ्यं वचः । क ? नाम्नि । नामविषयं
नामसत्यमित्यर्थः । कथम् ? (१) नरीश्वर इति, यथा नरि मनुष्यभावे
इंश्वर ऐश्वर्याभावेपि व्यवहारार्थमीश्वर इति संज्ञाकरणम् । एवं सर्वत्र
योज्यम् । (२) अन्धसि भक्ते चौर इति व्यपदेशो जनपदसत्यं तत्र
स्वार्थनियतत्वेन तस्य रूढत्वात् । (३) अक्षादिषु देवोयमिति न्यसनं
स्थापने सत्यम् । स्थापनासत्यमित्यर्थः । भक्षः सामुद्रो द्वीभिद्रयकायविशेषः
पाशको वा । आदिशब्देन कर्करादिप्रहः । (४) दार्येदपि गिरिं
शीर्षेण अपि शिरसा पर्यंतं भिन्धादिति संभावने सत्यं संभावनासत्यमि-
त्यर्थः । यस्तुनि तथाऽप्रवृत्तेषु तथाभूतकार्ययोग्यभाष्यदर्शनादेवमुच्यते ।
अन्ये पुनरस्य स्थाने संयोजनासत्यमाहुः । यथा चारित्रसारे-“ धूपचूर्ण-
वासनानुलेपनप्रथपादिषु पञ्चमकरहससर्पतोभद्रमौञ्जव्यूहादिषु वा चेतनेतर-
द्रव्याणां यथाभागत्रिषानमक्षियेशाविर्भावकं यद्ब्रह्मन्संयोजनासत्यम् । ”
(५) भावे प्रास्विति छन्नस्थज्ञानस्य द्रव्ययाथात्म्यादर्शनेपि संयतस्य
संयतासंयतस्य वा स्वगुणपरिपालनार्थं प्रासुकमिदमप्रासुकमित्यादि यद्ब्रह्म-
सद्भावसत्यमित्यर्थः । प्रगता असवः प्राणा यस्मात् तत्प्रासु प्रासुक-
मित्यर्थः । निरीक्ष्य स्वप्रयत्नाचारो भवत्येवमादिकं वा भावसत्यमऽर्हिसाल-
क्षणभावपालनाद्गत्वात् । (६) पचेत्यादि । सिद्धेऽप्योदने लोकव्यवहारा-
नुमरणात् तन्मुलान्पचेति यत्तथ्ये ओदनं पचेति वचनं व्यवहारसत्यम् ।
(७) दीर्घं इत्यादि ना पुरुषो दीर्घोऽयमित्यापेक्षिकं वचः प्रतीत्य सत्य-
मित्यर्थः । प्रतीत्या सत्यं प्रतीतिविशिष्टं सत्यं प्रतीतिसत्यमिति वा व्याख्येयम् ।
(८) उपमितौ सत्यमुपमानसत्यं पत्यमिति पत्योपमं चन्द्रमुली
कान्तेत्यादि यथा । (९) रूपे सत्यं रूपसत्यं सितः शशधर इति,
सतोपि चन्द्रस्य छाञ्छने काल्पर्यस्यापियक्षितत्वात् । (१०) संमतौ लोका-
विप्रतिपत्तौ सत्यं संमतिसत्यमम्बुजमिति । यथा पद्माक्षनेऽकारणत्वेपि
पद्मसाम्बुनि जातमम्बुजमिति व्यपदेशः । इत्थं वा, श्लोकाः—

किंच, अहमयोग्यं न प्रीमीत्येतावता सत्यव्रतं पालितमिति मुमुक्षुणा
नाशसनीयं यावता परेणोच्यमानमप्यसत्यवचनं शृण्वतोऽशुभपरिणामसं-
भवात्कर्मबन्धो महान्भवतीत्यसत्यस्य वचनमिव श्रवणमपि घनतः साधुना
परिहार्यम् । तदुक्तम्—

तं विचरीदं सञ्चं कञ्जे काले मिदं सविसप य ।

भत्तादिकहारहिदं भणाहि तं चेव य सुणाहि ॥

इति सत्यमहाप्रथमम् ।

तथैकादशमि. परैस्त्वीयं प्रतं व्याचिख्यामुः स्तेयदोषपत्थापनपुरःसरं त-
परिहारमुपदेष्टुं तावदिदमाह—

दौर्गत्याद्युग्रदुःखाप्रकारणं परदारणम् ।

हेयं स्तेयं त्रिधा राद्भुमहिंसामिष्टदेवताम् ॥ ४८ ॥

हेयं त्याज्यं मुमुक्षुणा । किं तत् ? स्तेयं स्तनस्य चौरस्य कर्म । कथम् ?
त्रिधा मनोवाक्यार्थः । किं कर्तुम् ? आराद्भुमाराधयितुम् । काम् ?
अहिंसाम् । किं विनिष्टाम् ? इष्टदेवताम् । इष्टा अभिमता इष्टार्था वा
देवता देवी । किं विनिष्टं स्तेयम् ? दौर्गत्याद्युग्रदुःखाप्रकारणं यतः
दौर्गत्यं नरकादिगनिर्दारिद्र्यं वा । दौर्गत्यादिर्हेयं वधवन्धाद्यपापानां ते
दौर्गत्यादयः । तेषां त एव वा उग्रं रौद्रं दुःखं देहमनस्तापः । तस्याप्रकार-
णं प्रधानहेतुः । तदुक्तम्—

“वधवन्धयातनाश्च छायाघातं च परिभवं शोकम् ।

स्वयमपि लभते चौरौ मरणं सर्वस्वहरणं च ॥”

इत्यादि । तथा परदारणम् । परस्य धनपतेः परमुकृष्टं वा दारणं
विनाशनम् ।

तदप्युक्तम्—

अथैपहते पुरुषः प्रोन्मत्तो विगतचेतनो भवति ।

भ्रियते कृतहाकारो रिक्तं खलु जीवितं जन्तोः ॥

१ तद्विचरीतं सत्यं वायं काले मित स्वविषये च ।

भत्तादिकहारहितं भग्नं तथैव च शृणु ॥

देशेष्टस्थापनानामरूपापेक्षाजनोक्तिषु ।
 संभावनोपमाभावेष्विति सत्यं दशात्मना ॥
 ओदनोप्युच्यते चोरो राज्ञी देवीति संमता ।
 दृपदप्युच्यते देवो दुर्विधोपीश्वराभिधः ॥
 दृष्टाधरादिरागापि कृष्णकेश्यपि भारती ।
 प्राचुर्याच्छ्वेतरूपस्य सर्वशुक्लेति सा स्तुता ॥
 ह्रस्वापेक्षो भवेद्दीर्घः पच्यन्ते किल मण्डकाः ।
 अपि मुष्ट्या पिनष्टीन्द्रो गिरीन्द्रमपि शक्तिः ॥
 अतद्रूपापि चन्द्रास्या कामिन्युपमयोच्यते ।
 चोरे दृष्टेप्यदृष्टोक्तिरित्यादि वदतां नृणाम् ॥
 स्यान्मण्डलाद्यपेक्षायां सत्यं दशविधं वचः ।

पत्य चेत्यथं चशब्दोलुप्तसमुच्चयार्थः । तेनैतदपि संगृहीतं 'यत्
 नवधाऽसत्यमृपारूपमनुभय वचस्तदपि मार्गाविरोधेन वदतां न सत्यमत-
 हानिरनृतनिवृत्त्यनतिवृत्तेरिति । तथा चोक्तम्—

सत्यमसत्यालीकव्यलीकदोपादिवर्ज्यमनवद्यम् ।
 सूत्रानुसारि वदतो भापासमितिर्भवेच्छुद्धा ॥

तद्यथा—

याचनी ज्ञापनी पृच्छानयनी संशयन्यपि ।
 आह्वानीच्छानुकूला वाक् प्रत्याख्यान्यप्यनक्षरा ॥
 असत्यमोपभावेति नवधा बोधिता जिनैः ।
 व्यक्ताथक्तमतिज्ञानं वक्तुं श्रोतुश्च यद्भवेत् ॥

अत्र विवरणश्लोकाद्वय —

त्वामहं याचयिष्यामि ज्ञापयिष्यामि किञ्चन ।
 प्रष्टुमिच्छामि किञ्चित्त्वामानेष्यामि च किञ्चन ॥
 बालः किमेव वक्तीति ब्रूत संदेग्धि मे मनः ।
 आह्वयाम्येहि भो भिक्षो करोम्याहां तव प्रभो ॥
 किञ्चित्त्वां त्याजयिष्यामि हुंकरोत्यत्र गौः कुतः ।
 याचन्यादिषु दृष्टान्ता इत्यमेते प्रदर्शिताः ॥

किंच, अहमयोग्यं न व्रतीमीत्येतावता सत्यव्रतं पादितमिति मुमुक्षुणा
नाश्वसनीयं यावता परेणोच्यमानमप्यसत्यवचनं शृण्वतोऽशुभपरिणाममं-
भवात्कर्मबन्धो महान्भवतीत्यसत्यस्य वचनमिव श्रवणमपि यन्नतः साधुता
परिहारम् । तदुक्तम्—

तद्विचरिदं सच्चं कञ्जे काले मिदं सविसप य ।

भक्तादिकहारहिदं भणाहि तं चेय य मुणाहि ॥

इति सत्यमहाव्रतम् ।

तथैकादशभिः पञ्चैरथीर्यव्रतं व्याख्यायामुः स्नेयदोषव्यापनपुरःसरं त-
स्परिहारमुपदेष्टुं तावदिदमाह—

दौर्गत्याद्युग्रदुःखाप्रकारणं परदारणम् ।

हेयं स्तेयं त्रिधा रादुमहिंसामिष्टदेवताम् ॥ ४८ ॥

हेयं त्याग्यं मुमुक्षुणा । किं तन् ? स्तेयं स्नेनस्य धारस्य कर्म । कथम् ?
त्रिधा मनोवाक्यैः । किं कृतम् ? आराद्भुमारोषयितुम् । काम् ?
अहिंसाम् । किंविशिष्टम् ? इष्टदेवताम् । इष्टा धर्मिमता इष्टार्था वा
देवता देवी । किंविशिष्टं स्नेयम् ? दौर्गत्याद्युग्रदुःखाप्रकारणं यतः
दौर्गत्यं नरकादिगानिर्दारिद्र्यं वा । दौर्गत्यमादिर्येषां वधवन्धाववायानां ते
दौर्गत्यादयः । तेषां त एव वा उग्रं रौद्रं दुःखं देहमनन्नापः । तस्याप्रका-
रणं प्रधानहेतुः । तदुक्तम्—

“वधवन्धयातनाश्च छायाघातं च परिभयं शोकम् ।

स्वयमपि लभते चौरौ मरणं सवेस्वहरणं च ॥”

इत्यादि । तथा परदारणम् । परस्य धनपत्नेः परमुत्कृष्टं वा दारणं
विनाशनम् ।

तथा—

जीवति सुखं धने सति बहुपुत्रकलत्रमित्रसंयुक्तः ।
धनमपहरता तेषां जीवितमप्यपहृतं भवति ॥

द्रविणापहारः प्राणिनां प्राणापहार इति दर्शयति—

त्रैलोक्येनाप्यविक्रेयानऽनुप्राणयतोऽङ्घ्रिनाम् ।

प्राणान् रायोऽणकः प्रायो हरन् हरति निर्घृणः ॥४९॥

हरति मुष्णाति । कोसौ ? अणको निकृष्टः पुमान् । कान् ? प्राणान् जीवितम् । केषाम् ? अङ्घ्रिनाम् । किंविशिष्टः ? निर्घृणो निष्करुणो यतः । कथम् ? प्रायो बाहुल्येन । किं कुर्वन् ? हरन् चोरयन् । कान् ? रायो धनानि । किं कुर्वन् ? अनुप्राणयतोऽनुगतं वर्तयतः । कान् ? प्राणान् । किंविशिष्टान् ? अविक्रेयान् विक्रेतुमशक्यान् । केन ? त्रैलोक्येनापि । यदि कश्चिद्भूते तुभ्यं त्रैलोक्यं ददामि यदि मे स्वप्राणान् ददासीति तथापि न कश्चित्स्वप्राणान्दातुमिच्छतीत्यर्थः । प्राय इति प्रगतपुण्यो वा प्रगतोऽयः पुण्यं यस्मात् । तदुक्तम्—

पापास्त्रवणद्वारं परधनहरणं घदन्ति परमेव ।

चौरः पापतरोसौ शौकनिकब्धाधजारेभ्यः ॥

चौरस्य मातापित्रादयोपि सर्वत्र सर्वदा परिहारमेवेच्छन्तीत्याह—

दोषान्तरजुपं जातु मातापित्रादयो नरम् ।

संगृह्णन्ति न तु स्तेयमपीकृष्णमुखं क्वचित् ॥ ५० ॥

संगृह्णन्ति संगोपयन्ति । के ? मातापित्रादयो जननीजनकभ्रातृप्रभृतयः । कम् ? नरम् । किंविशिष्टम् ? दोषान्तरजुपं स्तेयादन्यस्यापराधस्य भवताम् । कथम् ? जातु कदाचित् ? न तु न पुनर्मातापित्रादयोपि क्वचिद्देशे काले च नर संगृह्णन्ति । किंविशिष्टम् ? स्तेयमपीकृष्णमुखं चौर्यकमलरसकालवक्त्रम् । तथा चोक्तम्—

अन्यापराधवाधामनुभवतो भवति कोपि पक्षेपि ।

चौर्यापराधभाजो भवति न पक्षे निजोपि जनः ॥

अन्यस्मिन्नपराधे ददति जना वासमात्मनो गेहे ।
मातापि निजे सद्ने यच्छति वासं न चौरस्य ॥

चौरस्यातिदुःसहदुःग्रहेतुपातकघनं नियोधयति—

भोगस्वाददुराशयाऽर्थलहरीलुब्धोऽसमीक्ष्यैहिकीः,
स्वस्य स्वैः सममापदः कटुतराः स्वस्यैव चामृष्टिमकीः ।
आरुह्यासमसाहसं परधनं मुष्णन्नयं तस्कर,—
स्तर्त्तिकचिचिनुते वधान्तविपदो यस्य प्रसूनश्रियः॥५१॥

तस्करश्चौरस्तर्त्तिकचिदनिर्वचनीयमद्यं पापं चिनुते भ्रान्ति । यथां-
तविपदो यस्य प्रसूनश्रियः पुष्पसंपदः । किं कुर्वन् ? परधनं मुष्णन्न-
पहरन् । किं कृत्वा ? आरुह्य चट्टिया । किं तत् ? असमसाहसम-
साधारणं स्वर्जावितावमाननेन कर्म । किं कृत्वा ? असमीक्ष्यानालोच्य ।
काः ? आपदो विनिपातान् । कस्य ? स्वस्यात्मनः । कथम् ? समं
सह । कैः ? स्वैर्वन्धुभिः । किंविशिष्टाः ? ऐहिकीरिहलोकभवाः । न
केवलं ता आमुष्मिकीश्च नरकादिभवाः । कस्य ? स्वस्यैवात्मन एव
जनस्य स्तेपाम् । किंविशिष्टाः ? कटुतरा ऐहिकीभ्यः कटुभ्योतिशयेन
कटूः । किंविशिष्टः सन् ? अर्थलहरीलुब्धः । अर्थस्य धनस्य लहरी युग-
पत्प्राचुर्यांगमः । तत्र लुब्धो गृधुः । कया ? भोगस्वाददुराशया विपय-
स्वादनदुष्टाशया । यधो जीवितच्छेदोन्ते यासां ता वधान्ताः । ताश्च ता
विपदश्च यातनादयः ।

स्तेपतन्निवृत्त्योः फलं दृष्टान्तमुखेनाचष्टे—

श्रुत्वा विपत्तीः श्रीभूतेस्तद्भवेन्यभवेष्वपि ।
स्तेयात्तद्भ्रतयेन्माडिमारोढुं वारिपेणवत् ॥ ५२ ॥

व्रतयेन्नित्यं येस्वहितैषी । किं तत् ? तत्स्तेपम् । किं कर्तुम् ? आरोढुं
प्रवर्येण प्राप्तुम् । काम् ? माडिं पूजाम् । किं वत् ? वारिपेणवत् । वारि-
पेणेन तुल्यम् । किं कृत्वा ? श्रुत्वाऽऽरूप्यं । काः ? विपत्तीर्विपदः ।
कस्य ? श्रीभूतेः । कस्मात् ? स्तेयाचौर्यात् । क ? तद्भवे तस्मिन्नेव

तथा—

जीवति सुखं धने सति बहुपुत्रकलत्रमित्रसंयुक्तः ।
धनमपहरता तेषां जीवितमप्यपहृतं भवति ॥

द्वविणापहारः प्राणिनां प्राणापहार इति दर्शयति—

त्रैलोक्येनाप्यविक्रेयानऽनुप्राणयतोऽङ्घ्रिनाम् ।

प्राणान् रायोऽणकः प्रायो हरन् हरति निर्घृणः ॥४९॥

हरति मुष्णाति । कोसौ ? अणको निकृष्टः पुमान् । कान् ? प्राणान् जीवितम् । केषाम् ? अङ्घ्रिनाम् । किंविशिष्टः ? निर्घृणो निष्कृणो यतः । कथम् ? प्रायो बाहुत्येन । किं कुर्वन् ? हरन् चोरयन् । कान् ? रायो धनानि । किं कुर्वन्तः ? अनुप्राणयतोऽनुगतं वर्तयतः । कान् ? प्राणान् । किंविशिष्टान् ? अविक्रेयान् विकेतुमशक्यान् । केन ? त्रैलोक्येनापि । यदि कश्चिद्भूते तुभ्यं त्रैलोक्यं ददामि यदि मे स्वप्राणान् ददासीति तथापि न कश्चित्स्वप्राणान्दातुमिच्छतीत्यर्थः । प्राय इति प्रगतपुण्यो वा प्रगतोऽयः पुण्यं यस्मात् । तदुक्तम्—

पापास्त्रयणद्वारं परधनहरणं चदन्ति परमेव ।

चौरः पापतरोसौ शौकनिकव्याधजारभ्यः ॥

चौरस्य मातापित्रादयोपि सर्वत्र सर्वदा परिहारमेवेच्छन्तीत्याह—

दोषान्तरञ्जुपं जातु मातापित्रादयो नरम् ।

संगृह्णन्ति न तु स्तेयमपीकृष्णमुखं क्वचित् ॥ ५० ॥

संगृह्णन्ति संगोपयन्ति । के ? मातापित्रादयो जननीजनकभ्रातृप्रभृ-
तयः । कम् ? नरम् । किंविशिष्टम् ? दोषान्तरञ्जुपं स्तेयादन्वेष्यापराधस्य
भक्तारम् । कथम् ? जातु कदाचित् ? न तु न पुनर्मातापित्रादयोपि
क्वचिद्देशे काले च नर संगृह्णन्ति । किंविशिष्टम् ? स्तेयमपीकृष्णमुखं
चौर्यकञ्जलरसकालवक्त्रम् । तथा चोक्तम्—

अन्यापराधवाधामनुभवतो भवति कोपि पक्षेपि ।

चौर्यापराधभाजो भवति न पक्षे निजोपि जनः ॥

अन्यस्मिन्नपराधे ददति जना वासमात्मनो गेहे ।
मातापि निजे सद्ने यच्छति वासं न चौरस्य ॥

चौरस्यातिदुःसहदुःपहेतुपातकबन्धं निबोधयति—

भोगस्वाददुराशयाऽर्थलहरीलुब्धोऽसमीक्ष्यैहिकीः,
स्वस्य स्वैः सममापदः कटुतराः स्वस्यैव चाम्बुष्मिकीः ।
आरुह्यासमसाहसं परधनं मुष्णन्नघं तस्कर,—
स्तर्त्किचिचिनुते वधान्तविपदो यस्य प्रसूनश्रियः ॥५१॥

तस्करश्चौरस्तर्त्किचिदनिर्वचनीयमघं पापं चिनुते वध्नाति । यधांत-
विपदो यस्य प्रसूनश्रियः पुष्पसंपदः । किं कुर्यन् ? परधनं मुष्णन्न-
पहरन् । किं कृत्वा ? आरुह्या चटित्वा । किं तत् ? असमसाहसम-
साधारणं स्वजीवितावमाननेन कर्म । किं कृत्वा ? असमीक्ष्यानालोच्य ।
काः ? आपदो विनिपातान् । कस्य ? स्वस्यात्मनः । कथम् ? समं
सह । कैः ? स्वैर्बन्धुभिः । किंविशिष्टाः ? ऐहिकीरिहलोकभवाः । न
केवलं ता आमृष्मिकीश्च नरकादिभवाः । कस्य ? स्वस्यैवात्मन एव
जनस्य स्तेपाम् । किंविशिष्टाः ? कटुतरा ऐहिकीभ्यः कटुभ्योतिशयेन
कटुः । किंविशिष्टः सन् ? अर्थलहरीलुब्धः । अर्थस्य धनस्य लहरी युग-
पत्प्राचुर्यांगमः । तत्र लुब्धो गृह्णुः । कथा ? भोगस्वाददुराशया विषय-
स्वादनदुष्टाशया । वधो जीवितच्छेदोन्ते यासा ता वधान्ताः । ताश्च ता
विपदश्च यातनादयः ।

स्तेयतद्विवृत्तयोः फलं दृष्टान्तमुखेनाचष्टे—

श्रुत्वा विपत्तीः श्रीभूतेस्तद्भवेन्यभवेष्वपि ।
स्तेयात्तद्भूतेन्माडिमारोहं वारिपेणवत् ॥ ५२ ॥

व्रतयेद्विवर्तयेत्स्वहितैषी । किं गतं ? ऊर्ध्वेऽम् । किं कर्तुम् ? आरोहं
प्रकर्षेण प्राप्तुम् । काम् ? मार्गं पूजान् । किं वत् ? वारिपेणवत् । वारि-
पेणेन तुल्यम् । किं कृत्वा ? श्रुत्वाऽऽरुण्यं । काः ? विपत्तीर्विपदः ।
कस्य ? श्रीभूतेः । कस्मात् ? स्तेयाचौर्यात् । क ? तद्भवे तस्मिन्नेव

जन्मनि । न केवलमन्यभवेष्वपि भवान्तरेषु च । एते अपि कथे संय-
दायादवधार्ये ।

भूयोपि स्तेयदोषान् प्रकाशयंस्तद्विरतिं दृढयति—

गुणविद्यायशःशर्मधर्ममर्माविधः सुधीः ।

अदत्तादानतो दूरे चरेत्सर्वत्र सर्वथा ॥ ५३ ॥

सुधीः सुमतिः सर्वत्र देशे काले च सर्वथा सर्वेण प्रकारेण दूरे
चरेत् । अपसरेदित्यर्थः । कस्माद् ? अदत्तादानतः परेणादत्तस्य तद्धनस्य
ग्रहणात् । किंविशिष्टात् ? गुणेत्यादि । गुणाश्च कौलीन्यविनयादयो विद्याश्च
यशश्च शर्म च धर्मश्च । तेषां मर्माविधो लक्षणया सद्यो विनाशनान् ।
मर्मणि हि विद्धे प्राणी सद्यो श्रियते यथा तथा स्तेये कृते गुणादिभिर्नरस्त-
त्क्षणे वियुज्यते इत्यर्थः ।

ज्ञानसंयमाद्रिसाधनं विधिना दत्तं गृहीयादित्यनुशास्त्रि—

वसतिविकृतिबर्हवृसीपुस्तककुण्डीपुरःसरं श्रमणैः ।

श्रामण्यसाधनमवग्रहविनाग्राह्यमिन्द्रादेः ॥ ५४ ॥

ग्राह्यं स्वीकार्यम् । किं तत् ? श्रामण्यसाधनम् । श्रामण्यस्याध्ययन-
कायशुद्धिसंयमादेः साधनं सिद्धमिदम् । कैः ? श्रमणैस्तपस्विभिः । किंवि-
शिष्टम् ? वसतीत्यादि । वसतिः प्रतिश्रयः । विकृतिर्गोमयदावमृत्ति
कादिः । बर्हं पिच्छम् । वृसी प्रतिनामासनम् । कुण्डी वमण्डलुः । वस-
तिश्च विकृतिश्च बर्हं च वृसी च पुस्तकश्च कुण्डी च । ताः पुरःसरा आद्या
यस्य तृणास्तरणादेशान् तथोक्तम् । कस्माद्ग्राह्यम् ? इन्द्रादेर्देवेन्द्रनृपति-
प्रमुखात् । केन ? अवग्रहविधिना स्वीकरणविधानेन ।

विधिवद्दत्तं गृहीत्वा यथोक्तं चरतः समीहितसिद्धिमभिधत्ते—

शचीशधात्रीशगृहेशदेवतासधर्मणां धर्मकृतेस्ति वस्तु यत् ।

ततस्तदादाय यथागमं चरन्ऽचौर्यचुञ्चुः श्रियमेति शाश्वतीम्

शचीशः इन्द्र इह हि किल पूर्वादिदिवलयस्याधियः सौधमेन्द्र उत्तरस्या-
श्वेशानेन्द्रः । धात्रीशो भूपतिः । गृहेशो वसतिस्वामी । देवता क्षेत्राधि-

ष्टितो भूतादिः । सधर्माणः स्वयूप्याः साधवः । शचीशश्च धात्रीशश्च
गृहेशश्च देवता च सधर्माणश्च । तेषां संबन्धि यथास्त्वं तत्स्वामिकं यद्वस्तु
धर्मकृते धर्मार्थमस्ति भवति तत्ततः शचीशदेरादाय गृहीत्वा यथा-
गममागमानतिक्रमेण चरन्ननुष्ठानं कुर्वन् शाश्वतीमविनाशिनीं श्रियं
लक्ष्मीमेति गच्छति साधुः । किंविशिष्टः ? अचौर्यचुञ्चुः स्तेयविरत्या
प्रनीतो यतः ॥

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्षशुद्धिसधर्माविसंवादलक्ष-
णभावनापञ्चकेन स्थैर्यार्थमचौर्यव्रतं भावयेदित्युपदिशति—

शून्यं पदं विमोचितमुतावसेद्भैक्षशुद्धिमनु यस्येत् ।

न विसंवदेत्सधर्मभिरुपरुन्ध्यान्न परमप्यचौर्यपरः ॥५६॥

आद्यसेदधिवसेदचौर्यपरस्तृतीयव्रतनिष्ठः साधुः । किं तत् ? पदं स्थानम् ।
किंविशिष्टम् ? शून्यं निर्जनं गुहागेहादि । उत अथवा विमोचितं परच-
क्रादिनोद्भासितं पदमावसेत् । तथा यस्येत् प्रयतेत संयमी । कथम् । अनु-
लक्ष्योक्तम् । कान् ? भैक्षशुद्धिम् । भिक्षाणां समूहो भिक्षाया आगतं
वा भैक्षम् । तस्य शुद्धिः पिण्डशुष्कतदोषपरिहारस्तां प्रति । तथा न वि-
संधदेदिदं तवेदं ममेति विसंवादं न कुर्वादायः । कथम् ? सह । कैः ?
सधर्मभिः साधर्मिकैः । तथा नोपरुन्ध्यादभ्यर्धनया न संकोचयेदचौर्य-
परः । कम् ? परं श्रावकादिम् ।

अस्तेयव्रतस्य भावनाः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

योग्यं गृह्णन् स्वाम्यनुज्ञातमस्यन् ,

सर्वित तत्र व्रत्तमप्यर्थवत्तत् ।

गृह्णन् भोज्येप्यस्तगर्धोपसद्गः,

स्नाङ्गालोची स्यान्निरीहः परस्वे ॥ ५७ ॥

साधुः परस्त्रे परधने निरीहो निःस्पृहः स्यात् । किं कुर्वन् ? गृह्णन्
स्वीकुर्वन् । किं तत् ? योग्यं ज्ञानाद्युपकरणम् । किंविशिष्टं सत् ? स्वाम्य-
नुज्ञातं तदधिपतिना गृहाणेत्यनुमतम् । एतेनाचारशास्त्रमार्गेण योग्ययाचनं

तस्त्राम्यनुज्ञातात् ग्रहण चेति भावनाद्वय सगृहीत योद्वयम् । या तु गोचरादिषु गृहस्त्राम्यननुज्ञातगृहप्रवेशवर्जनलक्षणा भावना स तत्रेवान्तर्भ वत्स्यननुज्ञातान्म्युपगमाविशेषात् । तथा परस्वे निरीह स्यात् । किं कुर्वन् ? अस्यन् क्षिपन् निराकुर्वन् । काम् ? सक्रितम् । क ? तत्र स्वाम्यनुज्ञया गृहीतेषु योग्ये परानुज्ञा सपाद्य गृहीतेष्यासक्तबुद्धिता इति । सैषा चतुर्थी तथा परस्वे निरीह स्यात् । किं कुर्वन् ? गृह्णन् । किं तत् ? तद्योग्य वस्तु । किंविशिष्टम् ? अर्थवत् सप्रयोजनम् । किंविशिष्टमपि ? प्रत्तमपि तस्त्रामिना प्रदातुमारब्धमपि । एतत्परिमाणमिदं भवता दातव्यमिति प्रयोजन मात्रपरिग्रहो न पुनर्दाता यावद्ददति तावद्गृह्णामीति बुद्धिरित्यर्थः । सैषा पञ्चमी । तथा चोक्तम्—

उपादानं मतस्यैव मते चासक्तबुद्धिता ।
 ग्राह्यस्यार्थकृतो लानमितरस्य तु वर्जनम् ॥
 अप्रवेशोऽमतेऽगारे गृहिभिर्गोचरादिषु ।
 तृतीये भावना योग्ययाज्ञा सूत्रानुसारतः ॥

पुनः प्रतिक्रमणशास्त्रोक्तं भावनापञ्चक सूत्रयितुमाह—भोज्येपीत्यादि । तथा परस्वे निरीह स्यात् । किंविशिष्टं सन् ? अस्तगर्द्धो निराकृतगृद्धि । क ? भोज्ये भक्ते पाने च । पुनेन भक्तसत्पृष्टता पानसत्पृष्टता चेति द्वे भावने सगृहीते । अपिशब्दादेहेष्यस्तगर्द्धं । देहेऽशुचित्वानित्यत्वादिभावनापर इत्यर्थः । सैषा तृतीया । तथा परस्वे निरीह स्यात् । किंविशिष्टं सन् ? अपसङ्गः सद्गादपेत । सैषा परिग्रहनिवृत्तिलक्षणा चतुर्थी । तथा परस्वे निरीह स्यात् । किंविशिष्टं सन् ? स्वाङ्गालोची आत्मानं देहं च भेदेनाध्यवसन् इदं शरीरादिकमात्मनो देहनमुपलक्ष्य कर्मकृतगुरुत्व नोपकारकारकमिति देहनाश्या । सैषा पञ्चमी । एतदप्युक्तम्—

देहणं भावणं चाग्नि उगर्हं च परिग्रहे ।
 संतुष्टो भक्तपाणेषु तदियं वदमस्सिदो ॥

एतेनैतदप्युक्तं भवति प्रतान्तरेपि शास्त्रान्तरोक्तान्यपि भावनान्तराणि चान्यानि । तत्रापि यथा—

मणगुत्तो वचिगुत्तो इरियाकायसंजुदो ।
पसणासमिदिसंजुत्तो पढमं वदमस्सिदो ॥

चतुर्थं यथा—

इत्थिकहा इत्थिसंसग्गी हस्सखेडपलोयणो ।
णियत्तो णियमंहिठिदो चउत्थं वदमस्सिदो ॥

अस्तेयव्रतद्रढिमदूराधिरूढप्रौढमहिम्नां परमपदप्राप्तिमाशंसति—

ते संतोपरसायनव्यसनिनो जीवन्तु यैः शुद्धचि,—
न्मात्रोन्मेपपराञ्जुखाऽखिलजगद्दौर्जन्यगर्जद्भुजम् ।
जित्वा लोभमनल्पकिल्बिपविपस्त्रोतः परस्वं शकृन्,
मन्वानैः स्वमहत्त्वलुप्तखमदं दासीक्रियन्ते श्रियः ॥ ५८ ॥

संतोपो यावत्तन्मयोपयोगेन सौहित्यम् । संतोपो रसायनमिव
दीर्घायुरादिगुणहेतुत्वात् । तस्य व्यसनं सेवानिरन्धस्तद्वन्त साधवस्ते
जीवन्तु दयादमत्यागसमाधिलक्षणप्राणान् धारयन्तु । यैः किम् ? यैर्दासी-
क्रियन्ते अदास्यो दास्यकर्मकर्यो विधीयन्ते । का ? श्रियः संपद । कथं
कृत्वा ? स्वमहत्त्वलुप्तखमदम् । स्वमहत्त्वेन निजमहिम्ना लुप्त छिन्न-
समद आकाशादपो यत्र परधननिरीहा आकाशादपि महान्त इति भावः ।
किं कुर्वाणैः ? मन्वानैर्मन्वमानैः । किं तत् ? परस्वं परधनम् । किंवि-
शिष्टम् ? शकृत् पुरीषम् । पुन किंविशिष्टम् ? अनल्पकिल्बिपविप-
स्त्रोतः प्रचुरपातकगरलसरित्प्रवाहम् । किं कृत्वा ? जित्वाऽभिभूय ।
कम् ? लोभं गाद्धर्मम् । किंविशिष्टम् ? शुद्धेत्यादि । शुद्धचिन्मात्रे सर्व-
विनर्तांतीर्णाचलचैतन्ये उन्मेपः साक्षात्करणप्रणिधानम् । तत्र परा-
ञ्जुखं विमुक्तमशुद्धचिद्विवर्तवर्ति अखिलजगत् सर्ववहिरात्मप्राणिगण ।
तत्र दौर्जन्यमपकारस्त्वम् । तेन गर्जेन्संरम्भभरनिर्भर निष्वनन् भुजो
वाहुर्वस्य । जगप्रयजेतारमित्यर्थः । इत्यर्चैर्महाव्रतम् ।

अथ पञ्चचत्वारिंशता पद्यैर्ब्रह्मचर्यव्रतं व्याधिकीर्तुंस्तन्माहात्म्यव्यावर्णनेन
प्ररोचनामुत्पाद्य तत्परिपालनाय मुमुक्षून् नित्यमुद्यमयति—

प्रादुःपन्ति यतः फलन्ति च गुणाः सर्वेष्वखर्वौजसो
यत्प्रह्वीकुरुते चकास्ति च यतस्तद्ब्रह्ममुचैर्महः ।

त्यक्त्वा स्त्रीविषयस्पृहादि दशधाऽब्रह्ममलं पालय,
स्त्रीवैराग्यनिमित्तपञ्चकपरस्तद्ब्रह्मचर्यं सदा ॥ ५९ ॥

भो शिवार्थिन्, तद्ब्रह्मचर्यं वक्ष्यमाणलक्षणं चतुर्थं व्रतं सदा यावज्जीव-
मऽमलं निरतिचारं कृत्वा पालय रक्ष त्वम् । उदितोदितं कुर्वित्यर्थः । किं-
विशिष्टं सन् ? स्त्रीत्यादि । स्त्रीषु मानुषीतिरश्रीदेवीषु तत्प्रतिमासु च वैराग्यं
रिरंसानिग्रहः । तस्य निमित्तानि कारणानि कामदोषभावनादीनि वक्ष्य-
माणानि । तेषां पञ्चकं परं प्रधानं ज्ञानापेक्षया मुख्यं यस्य स एवम् ।
किं कृत्वा ? त्यक्त्वा व्रतयित्वा । किं तत् ? अब्रह्म । इहंन्याहिसाक्षी-
न्यस्मिन्निति ब्रह्म शुद्धस्वात्मानुभूतेः परिणतिः । ततोऽन्यद् अब्रह्म । मैथु-
नमिति यावत् । तत्र हिंसादयो दोषाः पुष्यन्ति । मैथुनासेवनप्रवणौ
हि स्थासुचरिष्णून् प्राणिनो हिनस्ति मृषावादमाचष्टेऽदत्तमादत्ते सचेतनमि-
तरं च परिग्रहं गृह्णाति । कतिधा ? दशधा दशप्रकारम् । कथं कृत्वा ?
स्त्रीविषयस्पृहादि । स्त्रीविषयाः स्त्रीगता रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । तेषु
स्पृहा अभिलाषः । सा आदिर्यस्य वस्त्रिमोक्षादेस्तन् । देवगुरुसधर्मसाक्षिकं
ब्रह्मचर्यव्रतं स्वीकृत्येत्यर्थः । तत्किम् ? यतोयस्मात्प्रादुःपन्ति प्रादुर्भ-
वन्ति फलन्ति च स्वप्रयोजनसाधका भवन्ति । के ? सर्वे सकला गुणा
व्रतशीलादयः संयमविकल्पाः । तथा यत्प्रह्वीकुरुते नमयति । कान् ?
अखर्वौजसः । अखर्यमुद्यतमुदितोदितमोजस्तेज उत्साहो वा येषां तान्
इन्द्राहमिन्द्रादीनपि किं पुनः प्रतीन्द्रचक्रवर्त्यादीनित्यपिशब्दार्थः । तथा
यतो यस्मादेतोश्चकास्ति आत्मानं दर्शयति । कितत् ? तत्प्रसिद्धं महस्ते-
जः स्वपरप्रकाशकं रूपम् । किंविशिष्टम् ? ब्राह्मं ब्रह्मणो ज्ञानस्य शाब्दस्य
केवलस्य चेदम् । किंविशिष्टम् ? उच्चैः प्रकल्पेप्राप्तम् । श्रुतकेवलित्वं केवलित्वं
चेत्यर्थः ।

ब्रह्मचर्यस्वरूपं निरूप्य तत्पालनपराणां परमानन्दप्रतिलम्भमभिधत्ते—
या ब्रह्मणि स्वात्मनि शुद्धबुद्धे चर्या परद्रव्यमुचः प्रवृत्तिः ।
तद्ब्रह्मचर्यं व्रतसर्वभौमं ये यान्ति ते यान्ति परं प्रमोदम् ६०

ते ब्रह्मव्रतपालिन पर प्रमोदं परमानन्द यान्ति प्रतिलभन्ते । ये किम् ? ये पान्ति रक्षन्ति निरतिचार कुर्वन्ति । किं तत् ? तद्ब्रह्मचर्यम् । किंविशिष्टम् ? व्रतसार्वभौमम् । सर्वभूमेरीश्वर सार्वभौमश्चर्वर्त्ता । व्रताना सावभौम इव मुकुटब्रह्मनामिव तेषा तदायत्तवृत्तिवात् । यत्किम् ? या चर्या । कोथ ? प्रवृत्तिरप्रतिहता परिणति । कस्य ? परदृश्यमुच-स्वपरशरीर त्यक्तवत । क ? ब्रह्मणि । कोथ ? स्वात्मनि निजचिद्रूपे । किंविशिष्ट ? शुद्धबुद्धे दृष्टशुतानुभूतभोगाकाङ्क्षारूपनिदानबन्धादिसमस्तविभावरागादिमलनिमुक्त वाच्छुद्धे, युगपसकलपदाथसाक्षात्कारसमथत्वा-दुद्धे च । ब्रह्मणि चर्या ब्रह्मचर्यमिति हि नैरक्ता । 'लिङ्गमशिष्य लोका श्रयवालिङ्गस्य' इति नपुसकवम् । तथा चोक्तम्—

निरस्तान्याङ्गरागस्य स्वदेहेषि विरागिण ।

जीवे ब्रह्मणि या चर्या ब्रह्मचर्यं तदीर्यते ॥

दशप्रकारब्रह्मचर्यसिद्ध्यर्थं दशधाऽब्रह्मप्रतिषेधाय प्रयुक्ते—

मा रूपादिरसं पिपास सुदृशा मा वस्तिमोक्षं कृधा,
वृष्यं स्त्रीशयनादिक च भज मा मा दा वराङ्गे दृशम् ।
मा स्त्रीं सत्कुरु मा च संस्कुरु रतं वृत्तं स्मरस्मार्यं मा,
वर्त्सन्मेच्छ जुपस्य मेष्टनिपयान् द्विःपञ्चधा ब्रह्मणे ॥ ६१ ॥

हे आर्य, द्वौ वारी पचद्वि पञ्चधा दशधा दशप्रकाराय ब्रह्मणे मैथुन विरतिव्रतायेदमिदं मा कार्पीरिति समुदायाथ कथ्यते । अथ प्रत्येक तद्वथ कथ्यते । भो मुमुक्षो, मा पिपास पातुमिच्छ त्वम् । कम् ? रूपादिरसम् । रस्य-त्तेस्वाद्यते इति रसो रसनेन्द्रियग्राह्याय । रूपमादिर्यस्य रसादे स रूपादी रूपरसगन्धस्पर्शशब्दग्राम । स एव रसस्तम् । कासाम् ? सुदृशा कामिनीनाम् । चक्षुषा कामिनीनां मुख्यादितौन्द्र्यं, जिह्वया त्रिम्बोष्ठरस, घ्राणे नोच्छ्वसितादि सुरभिगन्ध, दृग्निन्द्रियेण पीनसनादिस्पर्शं, श्रोत्रेण च गीतादिशब्द परिभोक्तु माभिलषेत्यर्थे । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । तथा मा कृधा मा कुरु त्वम् । कम् ? वस्तिमोक्षं लिङ्गविकारकरणम् । कस्य ?

ब्रह्मणे । लिङ्गविकारकरणविरमणब्रह्मचर्यव्रतायेत्यर्थः । एवं सर्वत्र । तथा
 मा भज मा सेवस्व त्वम् । किं तत् ? वृष्यं शुक्रवृद्धिकर क्षीरमापात्रादि ।
 न केवलं, स्त्रीशयनादिकं च । कामिन्यङ्गस्पर्शवत् तत्संसक्तशय्यासना-
 दिस्पर्शस्यापि कामिनां प्रीत्युत्पत्तिनिमित्तत्वात् । तथा मा दा मा देहि
 त्वम् । मा व्यापारयेत्यर्थः । काम् ? दृशं चाक्षुर्षीं चैतसीं च दृष्टिम् । क ?
 वराङ्गे भगे । तथा स्त्रीं नारीं मा सत्कुरु मा सम्मानय त्वम् । मा च
 संस्कुरु वस्त्रमात्यादिभिर्मां भूषय त्वं स्त्रियम् । तथा मा स्मर स्म त्वम् ।
 किं तत् ? रतं मैथुनम् । किंविशिष्टम् ? घृत्तं पूर्वानुभूतम् । तथा ताभिः
 सह मया क्रीडितमिति मा सा चिन्तयेत्यर्थः । तथा मा इच्छ माभिलष
 त्वम् । किं तत् ? रतम् । किंविशिष्टम् ? वत्स्यंद् भविष्यत् । दिव्यस्त्रीभिः
 सहैत्थमित्थं सुरतं करिष्याम्यहमिति मा काङ्क्षीरित्यर्थः । तथा मा
 जुषस्व मा सेवस्व त्वम् । कान् ? इष्टविषयान् इच्छ्या विषयीकृतान्
 रूपादीन् ॥

विषयवर्गस्य मनोविकारकारित्वं मुनिभिरपि दुर्निवारमिति परं तत्प-
 रिहारे विनेयं सज्जयति—

यद्बद्धं घुणवद्भ्रमीष्टे न विषयव्रजः ।

मुनीनामपि दुष्प्रापं तन्मनस्तत्तमुत्सृज ॥ ६२ ॥

यन्मनो व्यद्धं वेधितुं विकारयितुं विषयव्रजो रूपरसादीन्निवृत्त्यर्थं प्राप्तो
 न ईष्टे न शक्नोति । क इव कम् ? घुणवद्भ्रं कुलिशं काष्ठभक्षकीटको
 यथा । तन्मनश्चित्तं दुष्प्रापं दुर्लभं वर्तते । केपाम् ? मुनीनामपि संय-
 मित्नाम् । किं पुनरितरजनानामित्यर्थः । मुनीनामित्यत्र शैपिकी पद्यी । तथा
 च शिष्टप्रयोगः । “स्त्रीणां वश्यकरोपायो देवानामपि दुर्लभः ।” इति । उप-
 संहारमाह—यत् एवं तत्तस्मात्तं विषयव्रजमुत्सृज परिहर त्वम् ॥

स्त्रीवैराग्यपञ्चकभावनया प्राप्तस्त्रीवैराग्यो ब्रह्मचर्यं वर्धयेति शिक्षयति—

नित्यं कामाङ्गनासङ्गदोषाशौचानि भावयन् ।

कृतार्थसङ्गतिः स्त्रीषु विरक्तो ब्रह्म वृंहय ॥ ६३ ॥

भो साधो, वृंहय प्रकपं नय त्वम् । किं तत् ? ब्रह्म ब्रह्मचर्यव्रतम् ।
किंविशिष्टः सन् ? स्त्रीषु विरक्तो निवृत्ताभिलाषः । कथंभूतो भूत्वा ?
कृतार्थसङ्गतिः तपोज्ञानादिवृद्धै सह विहितसंवासः । किं कुर्वन् ? नित्यं
भावयन् मुहुश्चिन्तयन् । कानि ? कामाङ्गनासङ्गदोषाशौचानि । सङ्गः
संसर्गः । प्रत्यासत्तेरङ्गनाया एव । अथवा कामाङ्गनाङ्गमासङ्गेति पठनीयम् ।
कामश्चाङ्गना च सङ्गश्चाङ्गनासंसर्गः । तेषां दोषा अपकारकधर्माः । कामाङ्ग-
नासङ्गदोषाश्चाशौचं चाशुचित्व तान्येवम् । तथाचोक्तम्—

मातृस्वसृसुतातुल्यं दृष्ट्वा स्त्रीत्रिरुरूपकम् ।

स्त्रीरूपादिनिवृत्तिर्या ब्रह्म स्यात्तन्मतं सताम् ॥

अष्टाभिः पदैः कामदोषान् व्याचिर्यासुः प्रथमं तावद्योन्यादिरिरंसायाः
प्रवृत्तिनिमित्तक्यनपुरस्सरं तीमदुःखकरत्वं बह्वभित्वा प्रकाशयति—

वृष्यभोगोपयोगाभ्यां कुशीलोपासनादपि ।

पुंवेदोदीरणात्स्वस्थः कः स्यान्मैथुनसंज्ञया ॥ ६४ ॥

मिथुनस्य स्त्रीपुंसयो कर्म रूढिवशाद्गतिमुत्पार्थं चेष्टितं मैथुनम् । तत्र
संज्ञा वाञ्छा मैथुनसंज्ञा । स्त्रीपुंसयोश्चारित्रमोहोदये सति रागविशेषावि-
ष्टयोः परस्परस्पर्शनं प्रतीच्छेत्सर्वं । तथा स्त्रीपुंसयोः पुरूपयोः स्त्रियो-
र्वां परस्परैरेकस्य पुंसः स्त्रिया वा यन्मैथुनाभिप्रायेण हस्ताद्यवयवसंघटनं
तदप्यसावुपचारान्मैथुनार्थः सर्वपरिस्पर्शश्च संभोगशृङ्गार इति लोके ।
तथा चोक्तम्—

अन्योन्यस्य सच्चित्तावनुभवतो नायकौ यदिद्वमुदौ ।

आलोकनवचनादि स सर्वः संभोगशृङ्गारः ॥

तस्याश्चाहादादिसंज्ञावसीमदुःखहेतुत्वमनुभवसिद्धमागमसिद्धं च । तथा
स्यागमः—

इहं जाहिं चाहिया वि य जीवा पावंति दारुणं दुःखं ।

सेवंतावि य उभये ताओ चत्तारि सण्णाओ ॥

१ इह यामिवापिता अपि च जीवा प्रामुवन्ति दारुणं दुःखम् ।

सेवमाना अपि च उभये ताश्चतस्रः सशाः ॥

अपि च—

परितप्यते विपीदति शोचति विलपति च खिद्यते कामी ।
नकंदिवं न निद्रां लभते ध्यायति च विमनस्कः ॥

लोकेपि—

उत्कण्ठा परितापो रणरणकं जागरस्तनोस्तनुता ।
फलमिदमहो मयासं सुखाय मृगलोचनां दृष्ट्वा ॥

अपि च—

अंसणं चयंति दीहं ससंति विरहाणलेण उज्जंति ।
सिविणेवि मुण्णिंदसुहं ण लहंति णियंविणीमूढा ॥

पूतत्सर्वं मनसि कृत्वेदमाह—कः स्यात् ? न कश्चिन् । किंविशिष्टः ?
स्वस्थः सुखी । सर्वोपि नित्यं दुःखमेवानुभवेदित्यर्थः । कया ? मैथुन-
संज्ञया । किंविशिष्टया ? बहिरङ्गाद्बुद्ध्यभोगादित्रयादन्तरङ्गाच्च पुंवेदोदी-
रणानिमित्तादुद्भूतया । उद्भूतयेति पदं सामर्थ्यलब्धमत्र योज्यम् । भोगो
भोजनम् । उपयोगश्चक्षुरादिभिरनुभूयमानानां सेवनम् । भोगश्चोपयोगश्च
भोगोपयोगौ । वृष्याणां कामवर्धनोद्दीपनानां भोगोपयोगौ वृष्यभोगोप-
योगौ, ताभ्याम् । क्षीरशर्करादीनां भोजनेन रम्पोद्यानादीनां च सेवनेने-
त्यर्थः । कुशीला. रुयादिव्यसनासक्ता. । तेषामुपासनं सेवनं तदधीनतया
वृत्ति कुशीलोपासनं, तस्मात् । अपिः समुच्चये भिन्नक्रमः । पुंवेदो-
दीरणश्चेत्यर्थः । पुंसो वेदो योन्यादिरिरंसा संमोहोत्पादनिमित्तं चारित्र-
मोहकर्मविशेषः पुंवेदः । तस्योदीरणादुद्भवात् । पुंवेदग्रहणं चात्र पुंसो
विनेयत्वेन प्रकृतत्वात् । तेन वेदसामान्यलाभात्क्षीनपुंसकवेदावपि
व्याख्येयौ । तत्र मार्दवास्फुटत्वबहुमदनावेशनेत्रविभ्रमादिमुखपुंसकामता-
दिः स्त्रीभाववेदः । तद्विपरीतः पुंभाववेदः । तदुभयमिक्षीभावो नपुं-
सकभाववेदः । तथा चागमः—

१ अशनं त्यजन्ति दीर्घं शसन्ति विरहानलेन दहन्ते ।

स्वमेपि मुनीन्द्रसुखं न लभन्ते नितग्विनीमूढाः ॥

पणिदरसभोयणाए तस्सुवओगा कुसीलसेवाए ।
वेदस्सुदीरणाए मेहुणसण्णा हवे चउहिँ ॥

बहिरात्मप्राणिगणस्य कामदुःखाभिभवदुर्निवारतामनुशोचति—

संकल्पाण्डकजो द्विदोपरसनश्चिन्तारूपो गोचर,-
च्छिद्रो दर्पवृहद्रदो रतिमुखो हीकञ्चुकोन्मोचकः ।
कोप्युद्यद्दशवेगदुःखगरलः कन्दर्पसर्पः समं,
ही दन्दष्टि हठद्विवेकगरुडक्रोडादपेतं जगत् ॥ ६५ ॥

इष्टाङ्गनादर्शनादिना तां प्रत्युत्कण्ठागर्भो मनोव्यापारः संकल्पः । यन्न-
एत्स्वक्सदशमुपाचक्राडिन्यं शुक्रशोणितपरिवरणं परिमण्डलं तदण्डम् । अण्ड-
मेवाण्डकम् । संज्ञायां कः । संकल्प एवाण्डकं संकल्पाण्डकम् । तत्र जातः
संकल्पाण्डकजः । द्वौ रागद्वेषाख्यौ दोषायेव रसने जिह्वे यस्य स द्विदो-
परसनः । इष्टाङ्गनागुणसमर्थनतद्दोषपरिहार्यो विचारश्चिन्ता । चिन्तैव
रपा रोपो यस्य स चिन्तारूपः । गोचरा रूपादिप्रियाः । त एव
छिद्राणि बल्मीकादिगतप्रवेशरन्ध्राणि यस्य स गोचरच्छिद्रः । दर्पो
वीर्योद्रेकः वृहन्महान् रदो दन्तो वृहद्रदो दंष्ट्रा । सा चिकित्तालुगता । दर्प
एव वृहद्रदो यस्मासौ दर्पवृहद्रदः । रतिर्मनसः प्रीत्यावस्थितिः । देशा-
दिष्वनौमुक्त्यमिति यावत् । रतिरेव मुखं वक्रं यस्य स रतिमुखः ।
हीर्लजा । हीरेव वञ्चुको निर्मोको हीकञ्चुकः । तस्योन्मोचको वियोजको
हीकञ्चुकोन्मोचकः । कोप्युद्यदः । सप्तवेगविषो हि शास्त्रे सर्पः प्रसिद्धः ।
यदाह वाग्भटः—

“ पूर्वं दर्शकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यखुकु ।
श्यावता तेन चक्रादौ सर्पन्तीच च कीटकाः ॥
द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्धगौरवम् ।
दुर्गधो दंशविक्लेदश्चतुर्थे घ्नीवनं घमिः ॥

१ पुष्टिदरसभोजनेन तस्योपयोगेन कुशीलमेवया ।

वेदस्योदीरणया मैथुनसंघा भवेच्चतुर्भिः ॥

सधिविश्लेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्यमेदनम् ।
 दाहो हिष्मा च पष्टे तु हृत्पीडा गात्रगोरवम् ॥
 मूर्छा विपाकोऽतीसार प्राप्य शुक्र तु सप्तमे ।
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्ग सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ ”

इति । तदेवापूर्वं वमुद्यद्देश्यादिना समर्थयते—दु खमेव गरल विप
 दु खगरलम् । उद्यन्त प्रतिक्षणमारोहन्तो दश शोचनादयो वेगा यस्य
 तदुद्यद्देश्येण दु खगरल यस्यासाद्युद्यद्देश्येण दु खगरल । एवभूत
 कन्दर्पसर्प कामपन्नगो ही कष्ट दन्दष्टि गर्हित दशति । गर्हा चात्र
 वृद्धेष्वप्यनिज्वलनादनौचित्यप्रवृत्ता । किं दन्दष्टि ? जगद् बहिरात्म
 प्राणिगणम् । कथं कृत्वा ? सम युगपत्सर्वं वा । यल्लोक —

इच्छि सरासणु कुसुम सरु अगु ण दीसइ जासु ।
 हलितसु मयणमहाभडहु तिहुवणि कवणु ण दासु ॥

अपि च—

अनङ्ग पञ्चभि पौष्पैर्विश्व व्यजयतेषुभि ।
 इत्यसभाव्यमेवैतद्विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥

किविशिष्टम् ? यतोऽपेतमपगतम् । कस्मात् ? हठद्विवेकगरुडक्रो
 डात् । विवेक कामदोषादिविवेचनप्रणिधानम् । स एव गरुडस्त्राक्षर्यो विवे
 कगरुड । हठन् देदीप्यमानो बलात्कारयुक्तो वा विवेकगरुड । तस्य क्रोध
 भुजङ्गया तरालभागस्तस्मात् ।

कामस्य दश वेगाःसहेतुकानाह—

शुग्दिदृक्षायतोच्छ्वासज्वरदाहाशजारुचीः ।

समूर्छोन्मादमोहान्ताः कान्तामाप्नोत्यनाप्य ना ॥६६॥

आप्नोति लभते । कोसौ ? ना पुरुष । का ? शुमित्यादि दशा
 वस्था । किं कृत्वा ? अनाप्य अलब्धा । काम ? कान्तामिष्टाङ्गनाम् ।
 (१) शुक् शोक । (२) दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा । (३) आयतो
 च्छ्वासो दीपमुच्छ्वसनम् । (४) ज्वर सतापरूपो व्याधि । (५)

दाहः सर्वाङ्गीणः परितापः । (६) अशनारुचिरज्ञानभिलापः । (७)
मूर्छा नष्टचेष्टता । उन्मादो मनोविभ्रमः । (९) मोहो वैचिह्नम् ।
(१०) अन्तो नाशः । मरणमिति यावत् । भायतश्चासाबुद्ध्यासश्चायतो-
च्छ्वासः । अशनस्यारुचिरशनारुचिः । शुक् च दिदक्षा चायतोच्छ्वासश्च ज्व-
रश्च दाहश्चाशनारुचिश्चेत्येताः पद । किंविशिष्टाः ? समूर्छोन्मादमोहान्ताः ।
मूर्छा चोन्मादश्च मोहश्चान्तश्च मूर्छोन्मादमोहान्ताः । सह तैश्चतुर्भिर्वर्तमानाः
शुगादयः पद । ता एता दश दशा अभीष्टकामिनीमलब्ध्वा कामुकः
प्राप्नोतीति संबन्धः । उक्तं च—

शोचति प्रथमे वेगे द्वितीये तां दिदक्षते ।
तृतीये निःश्वसित्युच्चैश्चतुर्थे ढौकते ज्वरः ॥
पञ्चमे दह्यते गात्रं षष्ठे भक्तं न रोचते ।
प्रयाति सप्तमे मूर्छामुन्मत्तो जायतेष्टमे ॥
न वेत्ति नवमे किञ्चिन्प्रियते दशमेऽवशः ।
संकल्पस्य वशेनैव वेगास्तीवास्तथान्यथा ॥

लोके त्विमाः कामस्य दशावस्थाः—

आदावभिलापः स्याच्चिन्ता तदनन्तरं ततः स्मरणम् ।
तदनु च गुणसंकीर्तनमुद्वेगोथ प्रलापश्च ॥
उन्मादस्तदनु ततो व्याधिर्जडता ततस्ततो मरणम् ।
इत्थमसंयुक्तानां रक्तानां दश दशा ज्ञेयाः ॥

कामातेषु किमप्यकृत्यं नास्तीति ज्ञापयति—

अविद्याशाचक्रप्रसृमरमनस्कारमरुता,
ज्वलत्युच्चैर्भोक्तुं स्मरशिखिनि कृत्स्नामिव चितम् ।
रिरंसुः स्त्रीपङ्के कृमिकुलकलङ्के विधुरितो,
नरस्तन्नास्त्यसिन्नहह सहसा यन्न कुरुते ॥ ६७ ॥

अहहेत्यद्भुते पेदे च । अस्मिन् लोके तन्नास्त्यकृत्यं नरः पुमान्
सहसा रमसेन यन्न कुरुते । किं चिकीर्षुः ? रिरंसुः श्रीडितुमिच्छुः ।

संधिविश्लेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वमेदनम् ।
दाहो हिध्मा च पष्ठे तु हृत्पीडा गात्रगोरवम् ॥
मूर्छा विपाकोऽतीसारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ ”

इति । तदेवापूर्वत्वमुद्यद्देश्यादिना समर्थयते—दुःखमेव गरलं विषं
दुःखगरलम् । उद्यन्तः प्रतिक्षणमारोहन्तो दश शोचनादयो वेगा यस्य
तदुद्यद्दशवेगं दुःखगरलं यस्मात्तदुद्यद्दशवेगदुःखगरलः । एवंभूत
कन्दर्पसर्पः कामपन्नगो ही कष्टं दन्दष्टिं गार्हितं दशति । गह्वी चात्र
बृद्धेष्वप्यतिज्वलनादनौचित्यप्रवृत्ता । किं दन्दष्टि ? जगद् बहिरात्म-
प्राणिगणम् । कथं कृत्वा ? समं युगपत्सर्वं वा । यल्लोक —

इच्छि सरासणु कुसुम सह अंगु ण दीसइ जासु ।
हलितसु मयणमहाभडहु तिहुवणि कवणु ण दासु ॥

अपि च—

अनङ्गः पञ्चभिः पौष्पैर्विध्वं व्यजयतेपुभिः ।
इत्यसंभाव्यमेवैतद्विचिन्ना घस्तुशक्तयः ॥

किंविशिष्टम् ? यतोऽपेतमपगतम् । कस्मात् ? हठद्विवेकगरुडक्रो-
डात् । विवेकः कामदोषादिविवेचनप्रणिधानम् । स एव गरुडस्त्राक्षर्यो विवे-
कगरुड । हठन् देदीप्यमानो बलात्कारयुक्तो वा विवेकगरुडः । तस्य क्रोधं
भुजद्दयान्तरालभागस्तस्मात् ।

कामस्य दश वेगान्तहेतुकानाह—

शुग्दिदृक्षायतोच्छ्वासज्वरदाहाशनारुचीः ।

समूर्छोन्मादमोहान्ताः कान्तामाम्रोत्यनाप्य ना ॥६६॥

आप्रोत्ति लभते । कोसौ ? ना पुरुषः । का ? शुगित्वादि दशा-
वस्थाः । किं कृत्वा ? अनाप्य अलब्ध्वा । काम् ? कान्तामिष्टाङ्गनाम् ।
(१) शुक् शोकः । (२) दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा । (३) आयतो-
च्छ्वासो दीर्घमुच्छ्वासनम् । (४) ज्वरः संतापरूपो व्याधिः । (५)

दाहः सर्वाङ्गीणः परितापः । (६) अशनारुचिरभ्रानभिलापः । (७)
मूर्छा नष्टचेष्टता । उन्मादो मनोविभ्रमः । (९) मोहो वैचित्र्यम् ।
(१०) अन्तो नाशः । मरणमिति यावत् । भायतश्चासाबुच्छ्वासश्चायतो-
च्छ्वासः । अशनस्यारुचिरशनारुचिः । शुक् च दिदृक्षा चायतोच्छ्वासश्च ज्व-
रश्च दाहश्चाशनारुचिश्चेत्येताः पद । किंविशिष्टाः ? समूर्छोन्मादमोहान्ताः ।
मूर्छा चोन्मादश्च मोहश्चान्तश्च मूर्छोन्मादमोहान्ताः । सह तैश्चतुर्भिर्वर्तमानाः
शुगादयः पद । ता एता दश दशा अभीष्टकामिनीमलब्ध्वा कामुक-
प्राप्नोतीति संयन्धः । उक्तं च—

शोचति प्रथमे वेगे द्वितीये तां दिदृक्षते ।
तृतीये निःश्वसित्युच्चैश्चतुर्थे ढौकते ज्वरः ॥
पञ्चमे दह्यते गात्रं षष्ठे भक्तं न रोचते ।
प्रयाति सप्तमे मूर्छामुन्मत्तो जायतेष्टमे ॥
न वेत्ति नवमे किञ्चिन्ध्रियते दशमेऽवशः ।
संकल्पस्य घशेनैव वेगास्तीव्रास्तथान्यथा ॥

लोके त्विमाः कामस्य दशावस्थाः—

आदात्रभिलापः स्याच्चिन्ता तदनन्तरं ततः सरणम् ।
तदनु च गुणसंकीर्तनमुद्वेगोय प्रलापश्च ॥
उन्मादस्तदनु ततो व्याधिर्जडता ततस्ततो मरणम् ।
इत्थमसंयुक्तानां रक्तानां दश दशा ज्ञेयाः ॥

कामातंस्य किमप्यकृत्यं नास्तीति ज्ञापयति—

अविद्याशाचक्रप्रसृमरमनस्कारमरुता,
ज्वलत्युच्चैर्भोक्तुं सरशिखिनि कृत्स्नामिव चितम् ।
रिरंसुः स्त्रीपङ्के कृमिकुलकलङ्के विधुरितो,
नरस्तत्रास्त्यसिन्नहह सहसा यत्र कुरुते ॥ ६७ ॥

अहहेत्यद्भुते रेदे च । अस्मिन् लोके तत्रास्त्यकृत्यं नरः पुमान्
सहसा रभसेन यत्र कुरुते । किं विकीर्णः ? रिरंसुः श्रीङ्गितुमिच्छुः ।

क ? स्त्रीपङ्के योषित्कर्ममे । किंविशिष्टे ? कृमिकुलकलङ्के । कृमयो बौत्ति-
जन्तवः । वात्स्यायनोप्याह—

रक्तजाः कृमयः सूक्ष्मा मृदुमध्याधिशक्तयः ।

जन्मवर्त्मसु कण्डूतिं जनयन्ति तथाविधाम् ॥

कृमीणां कुलं संघातः कृमिकुलम् । तदेव कलङ्को लाञ्छनं यस्य । किं
विशिष्टः सन् ? तत्र रिरसुः संपन्न इत्याह—विधुरितो विह्वलीभूतः । क
सति ? स्मरशिखिनि कामाग्नौ । किंकुर्वति ? उच्चैरतिशयेन ज्वलति
दीप्यमाने । किं वर्तुमिव ? भोक्तुं भक्षयितुमिव । काम् ? चित्तं चेत-
नाम् । किंविशिष्टाम् ? कृत्स्नां नि.शेषाम् । केन ज्वलति ? अविद्येत्यादि ।
मनस्कारश्चित्तप्रणिधानम् । स एव मरुद्वायुर्मनस्कारमरत् । अविद्या
देहात्मनोरेकत्वप्रत्ययः । तत्प्रयुक्ता आशा भाविविषयाकाङ्क्षा । पक्षे
नास्ति विद्या ज्ञानं यासु ता अविद्या अनिर्धारितविशेषाः । आशा दिशः ।
तासु चक्रप्रसृमरः । चक्रेण संघातेन संतानेन पक्षे मण्डलाकारेण प्रसृ-
मरः प्रसरणशीलोऽविद्याशाचक्रप्रसृमरः । स चासौ मनस्कारमरश्च ।
तेन हेतुना, देदीप्यमाने कामाग्नौ सत्याकुलीभूत पुमान् कर्म इव योषिति
रन्तुमिच्छुः सर्वमकृत्यं रभसेन करोतीत्यर्थः ।

ग्रान्यसुस्रोत्सुक्युद्धेर्धनाजन्मवर्त्मसाकस्यभ्रमप्रगुणत्वमशेषयोषिद्यघणा-
न्त.करणाय च व्याचष्टे—

किंविशिष्टे ? आपातेत्यादि । आपाते उपयोगोपक्रमे मृष्टं मधुरं सुखव-
दाभासनाद् आपातमृष्टं, परिणामे विपाके रसान्तरानुभवसमये कटु
दुःखावहत्वाद्-आपातमृष्टपरिणामकटु तस्मिन् । किं त्वत् ? किंपाकवत्
किंपाकफले यथा । उक्तं च—

रम्यमापातमात्रेण परिणामेऽतिदारुणम् ।

किंपाकफलसंकाशं तरुः सेवेत मैथुनम् ॥

तथा क्व क्व कस्यां कस्यां मानुष्यां देव्यां तिरक्षयां निर्जावायां वा स्त्रियां
तद्व्यथो वा जनो न विंशुयात् । किं तत् ? मनः । सर्वस्यां योपिति चित्तं
दुरभिसंधि विद्व्यादित्यर्थः । तदुक्तम्—

“अभिप्रवृद्धकामस्यज्ञासि यन्न करोति । ध्रूयते हि क्विल कामपरवशः
प्रजापतिरात्मदुहितरि, हरिर्गोपवधूपु, हरः संतनुकलत्रे, सुरपतिर्गातमभा-
यायां, चन्द्रश्च बृहस्पतिपत्न्यां मनश्चकारेति ।

कामाग्नेरचिकित्सतामाचष्टे—

ज्येष्ठज्योत्स्नेऽमले व्योम्नि मूले मध्यन्दिने जगत् ।

दहन् कथंचित्तिग्मांशुश्चिकित्स्यो न स्मरानलः ॥ ६९ ॥

कथंचित्केनापि प्रकारेण शीतोदकादिसेचातिरेकेण चिकित्स्यः प्रति-
कर्तुं शक्यः । दाहदानाच्चिवर्त्य इत्यर्थः । कोसौ ? तिग्मांशुस्त्रीक्ष्णरश्मिस्र-
पनः । किं कुर्वन् ? दहन् दाहार्तं कुर्वन् । किं तत् ? जगत् जीवलोकम् ।
कदा ? अमले निरभे व्योम्नि भभ्रेऽसति ज्येष्ठज्योत्स्ने ज्येष्ठमाससित-
पक्षे मूले मूलनक्षत्रे वर्तमाने मध्यन्दिने मप्याह्वे । स हि षण्डांशोरुक्लृ-
ष्टस्तपनसमयः । न तु कथंचित्चिकित्स्यः । कोसौ ? स्मरानलः कामाग्निस्त्रस्य
शीतोपचारेण प्रत्युत प्रदीप्यत्वात् । यल्लोके—

हारो जलाद्रंघसनं नलिनीदलानि,

प्रालेयशीरुरमुचस्तुहिनांशुभासः ।

यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि,

निर्वाणमेप्यति कथं स मनोमवाग्निः ॥

क ? स्त्रीपङ्के योपित्कर्दमे । किंविशिष्टे ? कृमिकुलकलङ्के । कृमयो योनि
जन्तव । वात्स्यायनोप्याह—

रक्तजा कृमय सूक्ष्मा मृदुमध्याधिशक्तयः ।
जन्मवर्त्मसु कण्डूतिं जनयन्ति तथाविधाम् ॥

कृमीणा कुल सघात कृमिकुलम् । तदेव कलङ्को लान्छन यस्य । कि
विशिष्ट सन् ? तत्र रिरसु सपन्न इत्याह—विधुरितो विकृवीभूत । क
सति ? स्मरशिखिनि कामाग्नौ । किंकुर्वति ? उच्चैरतिशयेन ज्वलति
दीप्यमाने । किं कर्तुमिव ? भोक्तुं भक्षयितुमिव । काम् ? चितं चेत
नाम् । किंविशिष्टाम् ? कृत्स्नां नि शेषाम् । केन ज्वलति ? अविद्येत्यादि ।
मनस्कारश्चित्तप्रणिधानम् । स एव मरुद्वायुर्मनस्कारमरत् । अविद्या
देहा मनोरेकत्वप्रत्यय । तत्प्रयुक्ता आशा भाविविषयाकाङ्क्षा । पक्षे
नास्ति विद्या ज्ञान यासु ता अविद्या अनिर्धारितविशेषा । आशा दिश ।
तासु चक्रप्रसृमर । चत्रेण सघातेन सतानेन पक्षे मण्डलाकारेण प्रसृ
मर प्रसरणशीलोऽविद्याशाचक्रप्रसृमर । स चासौ मनस्कारमरुच्च ।
तेन हेतुना, देदीप्यमाने कामाग्नौ सत्याकुलीभूत पुमान् कर्दम इव योपिति
रन्तुमिच्छु सर्वमकृत्य रभसेन करोतीत्यर्थ ।

ग्राम्यसुखोत्सुकबुद्धेर्धनार्जनकर्मसाकल्यधमप्रगुणत्वमशेषयोपिदयन्नाना
न्त करणत्व च व्याचष्टे—

आपातमृष्टपरिणामकटौ प्रणुनः,

किंपाकवन्निधुवने मदनग्रहेण ।

किं किं न कर्म हतशर्म धनाय कुर्यात्,

क क त्रियामपि जनो न मनो विकुर्यात् ॥ ६८ ॥

जनो लोक किं किं हतशर्म नाशितमुख कर्म कृप्यादिव्यापार
धनाय धन लब्धु न कुर्यात् ? सर्वमपि विदध्यादित्यर्थ । किंविशिष्ट
सन् ? प्रणुन्न प्रकर्षेण प्रेरित । केन ? मदनग्रहेण । मदन कन्दर्पो
ग्रहो भूतादरिव पारतद्वयनिमित्तत्वात् । क प्रणुन्न ? निधुवने मैथुने ।

किंविशिष्टे ? आपातेत्यादि । आपाते उपयोगोपक्रमे मृष्टं मधुरं सुखव-
दाभासनाद् आपातमृष्टं, परिणामे विपाके रसान्तरानुभवसमये कटु-
दुःग्नावहत्वाद्—आपातमृष्टपरिणामकटु तस्मिन् । किं च ? किंपाकवत्
किंपाकफले यथा । उक्तं च—

रम्यमापातमात्रेण परिणामेऽतिदाहणम् ।
किंपाकफलसंकाशं तत्कः सेवेत मैथुनम् ॥

तथा क्व क्व कस्यां कस्यां मानुष्यां देव्यां तिरश्चयां निर्जावायां वा स्त्रियां
तद्व्यक्तौ वा जनो न विंकुर्यात् । किं तत् ? मनः । सर्वेषां योपिति चित्तं
दुरभिसंधि विदप्यादित्यर्थः । तदुक्तम्—

“अभिप्रवृद्धकामस्रज्जासि यन्न करोति । ध्रूयते हि किल कामपरवदाः
प्रजापतिरात्मदुहितरि, हरिणोपवधूपु, हरः संतनुकलत्रे, सुरपतिर्गौतमभा-
यांयां, चन्द्रश्च वृहस्पतिपत्न्यां मनश्चकारेति ।

कामाग्रेरचिक्वित्स्यतामाचष्टे—

ज्येष्ठज्योत्स्नेऽमले व्योम्नि मूले मध्यन्दिने जगत् ।
दहन् कथंचित्तिग्मांशुश्चिकित्स्यो न स्मरानलः ॥ ६९ ॥

कथंचित्केनापि प्रकारेण शीतोदकादिसेचातिरेकेण चिकित्स्यः प्रति-
कर्तुं शक्यः । दाहदानान्निवर्त्य इत्यर्थः । कोसौ ? तिग्मांशुक्लीष्णरश्मिस्र-
पनः । किं कुर्यन् ? दहन् दाहात् कुर्वन् । किं तत् ? जगत् जीवलोकम् ।
कदा ? अमले निरभे व्योम्नि अभ्येऽसति ज्येष्ठज्योत्स्ने ज्येष्ठमाससित-
पक्षे मूले मूलनक्षत्रे वर्तमाने मध्यन्दिने मप्याह्ने । स हि षण्ढांशोःकृ-
ष्टपनसमयः । न तु कथंचिच्चिकित्स्यः । कोसौ ? स्मरानलः कामाग्निस्तस्य
शीतोपचारेण प्रत्युत प्रदीप्यत्वात् । यद्दोके—

हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि,
प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः ।
यस्येन्धनानि सरसानि च घन्दनानि,
निर्वाणमेप्यति कथं स मनोमघाग्निः ॥

अपि च—

चन्द्रः पतङ्गति भुजङ्गति हारवल्ली,—
 स्रक् चन्दनं विपति मुमुंरतीन्दुरेणुः ।
 तस्याः कुमार भवतो विरहातुरायाः,
 किं नाम ते कठिनचित्त निवेदयामि ॥

कामोद्रेकस्य तरसा समग्रगुणग्रामोपमर्दकत्वं निवेदयति—

कुलशीलतपोविद्याविनयादिगुणोच्चयम् ।

दन्दह्यते सरो दीप्तः क्षणात्तृष्यामिवानलः ॥ ७० ॥

दन्दह्यते गर्हितं दहति । गर्हा चात्र लौकिकालौकिकगुणग्रामयोरवि-
 शेपेण भस्मीकरणादवतरति । कोसौ ? दीप्तो ज्वलितः सरोः कामः । कम् ?
 कुलादिगुणग्रामम् । कस्मान् ? क्षणात् क्षणमात्रात् । क इव काम् ?
 अनलोद्भिस्तृणयां तृणसंहर्ति यथा । कुलं संतानक्रमेणागतमाचरणम् ।
 शीलमाचारः शौचं तपःकरणान्त.करणनियमानुष्ठानम् । विद्या ज्ञानम् ।
 विनयस्वप.श्रुतादिवृद्धेषु नीचैराचरणम् । आदिशब्देन प्रतिभासेधा-
 स्मृतिवाचित्ववाग्मित्यतेजस्विःवारोग्यबलवीर्यलज्जादाक्षिण्यादयो गृह्यन्ते ।
 कुलं च शीलं च तपश्च विद्या च विनयश्च । ते भादयो येषां ते कुलादयः ।
 ते च ते गुणाश्रयकारकधर्माः । तेषामुच्चयः संघातः ।

आसंसारप्रवृत्तमैथुनसंज्ञासमुद्भूताखिलदुःखानुभवधिकाराग्रतः सरन्त-
 क्षिप्रहोपायमावेदयन्नाह—

निःसंकल्पात्मसंधित्सुखरसशिखिनानेन नारीरिरंसा,—

संस्कारेणाद्ययावद्दिगहमधिगतः किं किमसिन्न दुःखम् ।

तत्सद्यस्तत्प्रबोधच्छिदि सहजचिदानन्दनिष्पन्दसन्द्रे,

मज्जाम्यसिन्निजात्मन्ययमिति विधमेत्काममुत्पित्सुमेव ॥७१॥

विधमेन्निगृहीयारसाधुः । कम् ? कामम् । किंविशिष्टम् ? उत्पि-
 त्सुमेव उत्पत्त्यभिमुखमेव, न तूद्भूतं, तथाभूतस्य तस्याशक्यप्रती कार-

स्वात् ' न कामासक्तस्यास्ति किञ्चिद्विकिसितम् ' इति वचनात् । कथं विधमेत् ? इति अनेनोपायेन । घिग् निन्दोहं, यतोऽस्मिन्संसारे किं किं दुःखं निगोदादियोनिसंभवं नाधिगतो न प्राप्तोऽहम् । सर्वं तन्मया भुवतमित्यर्थः । केन हेतुना ? अनेन प्रतीयमानेन नारीरिरंसासंस्कारेण स्त्रियां रन्तुमिच्छाभावनया । किंविशिष्टेन ? निरित्यादि । नि.संकल्पा अन्तर्जल्पसंपृक्तोप्येक्षाजालाग्निष्कान्ता आत्मसंचित् स्वात्मानुभूतिः । सैव तत्रं वा सुखं शर्म । तदेव रसः पारदः । तत्र शिखी ज्वलनसदुत्सारकत्वात् । कियन्तं कालम् ? अद्ययाचद् वर्तमानसमयावधि । यत एव तत्तस्मान्मज्जामि बुडामि । कोसौ ? अयं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण प्रतीयमानोऽहम् । कस्मिन् ? अस्मिन् स्वसंवेद्यमाने निजात्मनि स्वचिद्रूपे । किंविशिष्टे ? सद्यस्तत्प्रयोधच्छिदि सपदि नारीरिरंसासंस्कारप्राकट्यापनोदके । पुनः किंविशिष्टे ? सहजचिदानन्दनिष्यन्दसान्द्रे । चिद् ज्ञानम् । तदेवानन्दः । सहजो नैसर्गिकश्चासौ चिदानन्दश्च । तस्य निष्यन्दः पुन.पुनराविर्भावः । तेन सान्द्रे घने । इति कामदोषभाषणा ।

एवं कामदोषान्व्याख्यायेदानीं पङ्क्तिः पद्यैः स्त्रीदोषान् व्याचिख्यासुखदोषज्ञातृत्वमुखेन पाण्डित्यप्रकाशनाय मुमुक्षुमभिमुखीकृतं वाह—

पत्यादीन् व्यसनार्णवे सरवशा या पातयत्यञ्जसा,
या रूपा न महत्त्वमस्यति परं प्राणानपि प्राणिनाम् ।
तुष्टाप्यत्र पिनष्ट्वमुत्र च नरं या चेष्टयन्तीष्टितो,
दोषज्ञो यदि तत्र योपिति सखे दोषज्ञ एवासि तत् ॥७२॥

हे सखे मित्र, यद्यसि भवसि त्वम् । किंविशिष्टः ? दोषज्ञः । दोषानपकारकधर्माज्ञानान् । क ? तत्र तस्यां प्राहर्निर्दिष्टदोषायां योपिति स्त्रियाम् । तदसि त्वम् । किंविशिष्टः ? दोषज्ञ एव विद्वानेव । वस्तुपु हि यो दोषान् यथावस्थितान् जानाति स दोषज्ञो विद्वानिति प्रसिद्धः । तथा चाभिधानं " विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः " इति । अहं तु मन्ये, सर्वदूष्यदोषान् जानानोपि यदि स्त्रीदोषान् न जानाति तदा न विद्वान् । यः पुनरन्यत्र दोषान् जानन्नजानन्नपि वा यदि स्त्रीदोषान् जानाति तदा

विद्वानेवेति । तत्र केत्याह—या योपित्पातयति प्रक्षिपति । कान् ? पत्यादीन् भर्तृपुत्रपितृनुर्वादीन् । क ? व्यसनार्जने श्रेय प्रत्यावर्तेनसमुद्रे । किंविशिष्टा सती ? स्मरवशा । स्मरे कामे वशा पारतश्य यस्या । तथा याऽञ्जसा परमार्थेन न तु कैतवेन रुष्टा कुपिता सती न पर न केवल प्राणिनां महस्व माहात्म्यमस्यत्यपनुदति किंतु प्राणानपि जीवितमपि । तथा या तुष्टापि प्रीतापि सती पिनष्टि सचूणयति सर्वपुरपाथोपमर्दकरवात् । कम् ? नर पुरुषम् । क ? अत्र इह लोकेऽभ्युत्त च परलोके । कि कुर्वती ? चेष्टयन्ती प्रवतयन्ती नरमेव । कस्मात् ? इष्टित स्वेच्छात ॥

स्त्रीणां नितर्गवञ्चकत्वेन तु लैककारणत्वमुपदर्शयन् लोकस्य सततमुग्धत्वमुन्नावयति—

लोकः किं नु विदग्धः किं विधिदग्धः स्त्रियं सुखाङ्गेषु ।

यद्गुरि रेखयति मुहुर्विश्रम्भं कृन्ततीमपि निकृत्या ॥ ७३ ॥

नु महो, लोक पृथग्जन किं विदग्धो व्यवहारचतुर किं वा विधिदग्धो वर्तते इति वितवयं पृ-ञ्जाम्यहम् । विधिना दैवेन दग्धो भर्तृभ्रष्ट कृतो विधिदग्ध । विधिर्विहिताचरण, दग्धो भस्मीकृतोऽस्येति वा । कुत एतत्पृच्छयते इत्याह—यद्यस्माद्रेखयति रेखावतीं करोति गणयतीत्यर्थ । कोसौ ? लोक । काम् ? स्त्रियम् । क ? गुरि । केषु ? सुखाङ्गेषु सुखसाधनेषु प्ररूप्यमाणेषु प्रथम प्ररूपयतीत्यर्थ । कि कुर्वतीमपि ? कृन्ततीमपि छिन्दतीमपि । कम् ? विश्रम्भ विश्वासम् । कया ? निष्टृत्या चञ्चनया । कथम् ? मुहुर्वारवारम् ॥

स्त्रीचरित्र योगिनामपि दुर्लक्ष्यमिति लक्षयति—

परं सूक्ष्ममपि ब्रह्म परं पश्यन्ति योगिनः ।

न तु स्त्रीचरितं विश्वमतद्विद्यं कुतोऽन्यथा ॥ ७४ ॥

पश्यन्ति स्वसवेदनप्रत्यक्षणानुभवन्ति । क ? योगिनोऽष्टाङ्गयोगभागे सुमुखव । कि तत् ? ब्रह्म ज्ञानम् । किंविशिष्टम् । परं परमात्मानमित्यर्थ । किंविशिष्टम् ? परमत्वर्थं सूक्ष्ममपि । मनसोऽप्यगम्यमपीत्यर्थ । न तु

पश्यन्ति योगिनोपि । किं तद् ? स्त्रीचरितम् । अत्रोपपत्तिमाह-अन्यथा पश्यन्ति चेत्योगिनः स्त्रीचरितं तदा कुतः कस्माद्देतोर्विश्वं जगद्गतं ? किंविशिष्टम् ? अतद्विद्यं स्त्रीचरितज्ञानशून्यं महर्षिपूर्वकत्वात्सर्वविद्यानाम् । श्लोकः—

मायागेहं ससंदेहं नृशंसं बहुसाहसम् ।

कामान्धैः स्त्रीमनो लक्ष्यमलक्ष्यं योगिनामपि ॥

स्त्रीणां दम्भादिदोषभूयिष्ठतया नरकमार्गाप्रेसरत्वं निवेदयन् दुर्देवस्य सत्पथप्रस्थानसूत्रधारतां प्रत्याचष्टे—

दोषा दम्भतमस्सु वैरगरलव्याली मृषोघातडिन्,—

मेघाली कलहाम्युवाहपटलप्रावृद् वृषौजोऽज्वरः ।

कन्दर्पज्वररुद्रभालदृगऽसत्कर्म्मोर्मिमालानदी,

स्त्री श्वभ्राध्वपुरःसरी यदि नृणां दुर्देव किं ताम्यसि ॥ ७५ ॥

दम्भतमस्सु प्रतारणतिमिरेषु प्रज्ञार्थेषु दोषा रात्रिः । वैरगरलव्याली विद्वेषत्रिषे उद्गार्ये भुजङ्गी । मृषोघातडिन्मेघाली मृषावादविद्युति धमत्कार्योया कादम्बिनी । कलहाम्युवाहपटलप्रावृद् बुद्धमेघव्यूहे समुद्राव्ये वर्षा । वृषौजोऽज्वरः । वृषो धर्मः स एव भोजः शुक्रान्तधातुपरमतेज “भोजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्” इत्यभिधानात् । वृषौजसि संहार्ये ज्वरः । तदुक्तम्—

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोऽशनोऽन्तकः ।

क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥

कन्दर्पज्वररुद्रभालदृक् कामज्वरजन्ये त्रिलोचनतृतीयलोचनम् । असत्कर्म्मोर्मिमालानदी सावधकर्मतरङ्गपङ्क्तौ क्रियासमभिहारेण प्रवर्त्यायामाऽऽपगा । एवविधसप्तशिरोपणविशिष्टा स्त्री यद्यसि । किंविशिष्टा ? श्वभ्राध्वपुरःसरी नरकमार्गे पुरोगता । केषाम् ? नृणां पुंसाम् । तर्हि हे दुर्देव दम्भाध्वे, किं ताम्यसि किमात्मानभायासयसि त्वं, तथाविधनार्थेव पुसा नरके प्रवेशस्य सिद्धत्वात् ।

स्त्रीणां रागद्वेषयोः परां कोटिमादेष्टुमुपपत्तिं दर्शयति—

व्यक्तं धात्रा भीरुसर्गावशेषौ रागद्वेषौ विश्वसर्गे विभक्तौ ।
यद्रक्ता स्वानप्यसून् व्येतिपुंसेपुंसोपि स्त्री हन्त्यसून् द्राग्विरक्ता
- व्यक्तमहमेवं मन्ये, विभक्तौ विभागेनावस्थापितौ । कौ ? रागद्वेषौ
प्रेमविरोधौ । केन ? धात्रा सृष्टिकृता । क ? विश्वसर्गे जगतः सृष्टौ ।
किंविशिष्टौ ? भीरुसर्गावशेषौ स्त्रीसृष्टेरुद्धतौ । रागद्वेषमयीः स्त्रियः
सृष्ट्वाऽवशिष्टाभ्यां रागद्वेषाभ्यां जगत् सृष्टा युनक्तिश्चेत्यर्थः । यद्यस्माद्
व्येति विलभते ददातीत्यर्थः । कासौ ? स्त्री । कान् ? स्वानात्मीयानसूनापि
प्राणानपि । किं पुनर्धनादिकमित्यपिशब्दार्थः । कस्मै ? पुंसे पुरुषाय ।
किंविशिष्टा सती ? रक्ता पुंसि वदानुरागा । विरक्ता सती पुनः स्त्री
पुंसोप्यसून् हन्ति संहरति । कथम् ? द्राग् विरक्तिसमनन्तरमेव ।
वक्तं च—

ददाति रागिणी प्राणान् हरति द्वेषिणी पुनः ।

रागो वा यदि वा द्वेषः कोपि लोकोत्तरः स्त्रियः ॥

सुचरितानां सदाचारविशुद्धयर्थं दृष्टान्तमुत्वेन स्त्रीचरित्रभावनामुपदि-
शति—

रक्ता देवरतिं सरित्यवनिपं रक्ताऽक्षिपत्पद्भुके,

कान्तं गोपवती द्रवन्तमवधीच्छित्त्वा सपत्नीशिरः ।

शूलस्येन मलिम्लुचेन दलितं स्त्रीष्टं किलाख्यत्पत्ति,—

च्छिन्नं वीरवतीति चिन्त्यमवलावृत्तं सुवृत्तैः सदा ॥ ७७ ॥

सुवृत्तैः सुचरितैरवलावृत्तं स्त्रीचरितं सदा नित्यं चिन्त्यं भावनी-
वम् । कथम् ? इति अनेन संप्रदायगम्यकथात्रयप्रकारेण । तथाहि ।
अक्षिपत् पातयति स्त्र । कासौ ? (१) रक्ता रक्तासंज्ञिता राज्ञी ।
कम् ? अवनिपं राजानम् । किमाख्यम् ? देवरतिं देवरतिरिति संज्ञि-

सम् । क ? सरिति नद्याम् । किंविशिष्टा सती ? रक्ता भासवता । क,
पङ्कके कुलिते पादविकले पुंसि । तथाऽवधीज्जघान । कासी ? (२)
गोपवती । कम् ? कान्तं पतिम् । किं कुर्वन्तम् ? द्रवन्तं पलायमानम् ।
किं कृत्वाऽवधीत् ? छिन्वा कर्तित्वा । किं तत् ? सपत्नीशिरः प्रतिश्रियाः
शीर्षम् । तथा (३) वीरयती स्वोष्टं निजमधरं पतिच्छिन्नं भर्त्रा खण्डित-
माख्यत् कथयतिस्व । किलेत्यागमोक्तौ । किंविशिष्टम् सन्तं ? दलितं
खण्डितम् । केन ? शूलस्थेन शूले निष्ठता मलिम्लुचेनाङ्गारकनाम्ना
चौरेण । इति स्त्रीदोषभावना ।

अथ प्रयोदशभिः पदैः स्त्रीसंसर्गदोषान् व्याख्यातुकामस्तासामुपपत्ति-
पूर्वकं दूरपरिहार्यत्वमादावनुशास्ति—

सिद्धिः काप्यजितेन्द्रियस्य किल न स्यादित्यनुष्ठीयते,
सुष्टामुत्रिकसिद्धयेऽक्षविजयो दक्षैः स च स्याद्भुवम् ।

चेतःसंयमनात्तपःश्रुतवतोप्येतच्च तावद्भवेद्,
यावत्पश्यति नाङ्गनामुखमिति त्याज्याः स्त्रियो दूरतः ॥ ७८ ॥

त्याज्याः परिहार्यां मुमुक्षुभिः । काः ? स्त्रियः । कस्मात् ? दूरतः ।
कुतो हेतोः इति यतः कापि काचिदैहित्री पारत्रिकी वा सिद्धिरिष्टार्थ-
प्राप्तिर्न स्यात् । कस्य ? अजितेन्द्रियस्यावश्याक्षस्य । किलेत्यागमोक्तौ ।
तथा च नीत्यागमः—

“नाजितेन्द्रियस्य कापि कार्यसिद्धिरस्ति” इति ।

इति हेतोरनुष्ठीयते क्रियते । कोसौ ? अक्षविजयश्चण्डुरादीनां विशेष-
णेन जयः । कैः ? दक्षैरामुत्रिकार्थसाधनोद्यतैः । कथम् ? सुष्टु सुतराम् ।
कस्यै ? आमुत्रिकसिद्धये परलोकार्थसिद्धयर्थम् । स चाक्षविजयो ध्रुवं
निश्चितं स्यात् । कस्मात् ? चेतःसंयमनान्मनोनिरोधात् । एतच्च
चेत.संयमनं तावद्भवेत् । कस्य ? तपःश्रुतवतोपि किं पुनस्तपःश्रुत-
रहितस्य । यावत्किम् ? यावन्न पश्यति नालोकयति तपःश्रुतवानपि ।
किं तत् ? अङ्गनामुखम् । प्रशस्तमङ्गं यस्याः साऽङ्गना । तस्या वक्त्रम् ।

उपपत्तिमात्रार्थमङ्गनाग्रहणं, स्त्रीमात्रसंसर्गं च सवृत्तविष्टवोपलम्भात् । अत
 एव त्याज्याः स्त्रिय इति सामान्येनोक्तम् । तथा चोक्तम्—

द्वयमेव तपःसिद्धौ बुधाः कारणमूचिरे ।
 यदनालोकनं स्त्रीणां यच्च संग्लापनं तनोः ॥

कामिनीकटाक्षनिरीक्षणादिपरम्परया पुंसस्तन्मयात्वपरिणतिमावेदयति—

सुभ्रूविभ्रमसंभ्रमो भ्रमयति स्वान्तं नृणां धूर्तवत्,
 तस्माद्ब्याधिभरादिवोपरमति व्रीडा ततः शाम्यति ।
 शङ्का वह्निरिवोदकात्त उदेत्यस्यां गुरोः स्वात्मवद्,
 विश्वासः प्रणयस्ततो रतिरलं तस्मात्ततस्तल्लयः ॥ ७९ ॥

भ्रमयति अन्यथा वृत्तिं करोति व्याकुलयति वा । कोसौ ? सुभ्रूविभ्र-
 मसंभ्रमः । शोभने दर्शनमात्रान्मनोहरणक्षमे भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूर्व-
 राङ्गना । तस्या विभ्रमो रागोद्रेकाद् भ्रूपर्यन्तविक्षेपः । तत्र संभ्रमो निरीक्ष-
 णादरः । किम् ? स्वान्तं मनः । केपाम् ? नृणां पुंसाम् । किंवत् ?
 धूर्तवत् । धत्तूरकोपयोगो यथा । तस्मात्तज्जन्यस्वान्तभ्रमपरिणामादुप-
 रमति निवर्तते । कासौ ? व्रीडा लज्जा । कस्मादिव ? व्याधिभरादिव
 रोगोद्रेकतो यथा । ततो व्रीडोपरमणात् शाम्यति निर्वाति । कासौ ?
 शङ्का भयं, “ कामातुराणां न भयं न लज्जा ” इत्यभिधानात् । क इव
 कस्मात् ? वह्निरिवोदकादभ्रियंथा जलात् । ततः शङ्काशमनादुदेति
 उद्गच्छति । कोसौ ? विश्वासो विभ्रमः । कस्याम् ? अस्यां सुभ्रुवि ।
 अस्यामित्याद्युत्तरत्रापि योज्यम् । ततो विश्वासोद्गमनाद्भवति । कोसौ ?
 प्रणयः प्रेमपरिचयः । कस्याम् ? अस्याम् । किंवत् ? गुरोः स्वात्मवत् ।
 तस्मात्प्रणयभावाद्भवति । कासौ ? रतिरस्यां तद्देव । कथं कृत्वा ? अलं
 पर्याप्तम् । ततो रतिपर्याप्तीभावाद्भवति । कोसौ ? तल्लयः । तस्यां सुभ्रुवि
 गुरोः स्वात्मनीव लयः श्लेषः । समरसीभाव इत्यर्थः । उक्तं च—

लब्धायतिप्रगल्भा रतिकर्मणि पण्डिता विभुर्दक्षा ।
 आक्रान्तनायकमना निर्व्यूढविलासविस्तारा ॥

सुरते निराकुलासौ द्रवतामिव याति नायकस्याङ्गे ।
न च तत्र विवेक्तुमलं कोयं काहं किमेतदिति ॥

अपि च—

समरसरसरगुं गमिण जिह रइया यज्जंति ।
समरसरसरगुग्गमिण तिह जोइय सिज्जति ॥

कामिनीकटाक्षनिरीक्षणस्यापातमात्ररमणीयस्वपरिणामात्यन्तदारुणत्वे चक्र
भणित्युपपत्त्या प्रतिपादयति—

चक्षुस्तेजोमयमिति मतेप्यन्य एवाग्निरक्ष्णो,—
रेणाक्षीणां कथमितरथा तत्कटाक्षाः सुधावत् ।
लीढा दृग्भ्यां ध्रुवमपि चरद्विष्वगप्यप्यणीयः,
स्वान्तं पुंसां पविदहनवद्गधुमन्तर्ज्वलन्ति ॥ ८० ॥

वर्तते । कोसौ ? अग्नि । कयो ? अक्ष्णोर्लाचनयो । कासाम् ? एणा
क्षीणां कामिनीनाम् । किंविशिष्ट ? अन्य एव भासुररूपोष्णस्पर्शगुणयो
गिन्वसयुक्तबाह्यस्थूलस्थिरमूतद्रव्यदाहित्वलक्षणादग्नेर्विलक्षण एव । क ?
चक्षुस्तेजोमयमिति मतेपि । चक्षुस्तैजस रश्मिचत्वात्प्रदीपवदिनि वैदो
पिक दर्शने । अपिशब्दादभ्युपगमसिद्धा ताश्रयणेन विचार्यमाणे इति लक्ष
यति । इतरथा अन्यश्रेष्ठ स्यात्तदा कथमन्तर्ज्वलन्ति अघ्या म दीप्यन्ते ।
के ? तत्कटाक्षा एणाक्षीणामपाङ्गनिरीक्षणानि । किंवत् ? पविदहनवद्
वज्राग्निवत् । किं कर्तुम् ? दग्धुं भस्मीकर्तुम् । किं तत् ? स्वान्तं मन ।
केषाम् ? पुंसाम् । किंविशिष्टमपि ? ध्रुवमपि नित्यरूपतयाऽविकार्यमपि,
तथा चरद्विष्वगपि समन्तादलातचक्रवद्भ्रमदपि । तथाप्यऽणीय पर
माणोरप्यतिशयेन सूक्ष्ममपि, योगिभिरपि दुलक्ष्यत्वात् । किंविशिष्टा सन्त ?
लीढा आस्वादिताः । काम्याम् ? दृग्भ्या चक्षुर्म्याम् । किंवत् ? सुधावद-
मृतमिव ॥

कामिन्या कटाक्षनिरीक्षणद्वारेण तदक्षणात्तरहृदये स्वरूपाभिव्यक्तिकर्तृ
त्वशक्तिं विदग्धोक्त्या प्रकटयति—

हृद्यमिव्यञ्जती सद्यः स्वं पुंसोऽपाङ्गवल्गितैः ।

सत्कार्यवादमाहृत्य कान्ता सत्यापयत्यहो ॥ ८१ ॥

अहो कष्टमाश्चर्यं वा, सत्यापयति सत्यं करोति । कासौ ? कान्ता
प्रमदा । कम् ? सत्कार्यवादम् ।

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

इति सांख्यमतम् । कथम् ? आहृत्य, हठात् प्रमाणबलात् । किं कुर्वती ?
अभिव्यञ्जती आविर्भावयन्ती । कम् ? स्वमात्मानम् । क्व ? हृदि । कस्य ?
पुंसः । कथम् ? सद्यस्तक्षणात् । प्रेक्षकजनस्य मनः स्वरूपध्यानाविष्टं
कुर्वतीत्यर्थः । कैः ? अपाङ्गवल्गितैर्नयनान्तपातैः ॥

कामिनीकटाक्षनिरीक्षणपराणां युक्तायुक्तविद्येचनद्वयता प्रभूतभवानुब-
न्धिनीं वक्रमणित्योपपादयति—

नूनं नृणां हृदि जवान्निपतन्नपाङ्गः,

स्त्रीणां विषं वमति किञ्चिदचिन्त्यशक्ति ।

नो चेत्कथं गलितसद्गुखाक्यमन्त्रा,

जन्मान्तरेष्वपि चकास्ति न चेतनाऽन्तः ॥ ८२ ॥

संयमसेविनां चित्तं येन तेन निरीक्षणवचनादिप्रकारेणान्तर्निपत्य स्त्रिया विकार्यमाणं दुःसकप्रतीकारं भवतीति भीत्युत्पादनमुखेन सुतरां तत्परिहारे तान् जागरयति—

चित्रमेकगुणस्नेहमपि संयमिनां मनः ।

यथातथा प्रविश्य स्त्री करोति स्वमयं क्षणात् ॥ ८३ ॥

चित्रमाश्रयं धत्ते, करोति स्त्री । किं तत् ? संयमिनां संयमाराधकानां मनश्चित्तम् । किंविशिष्टम् ? स्वमयं स्वरूपात्मकम् । कस्मात् ? क्षणादचिरात् । किं कृत्वा ? प्रविश्य अन्तः संक्रम्य । कथम् ? यथातथा येन तेन प्रकारेण । किंविशिष्टमपि ? एकगुणस्नेहमपि । एक उत्कृष्टो गुणेषु सम्यग्दर्शनादिषु स्नेहो नुरागो यस्य तदेवम् । अथवा एकगुणे एकत्वे स्नेहो यस्य तत् । एकत्वरसिकमित्यर्थः । विरोधाभासपक्षे तु “ न जघन्यगुणानाम् ” इत्यभिधानादेकगुणस्नेहस्य केनापि सह धन्यो न स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥

अल्पशोपि स्त्रीसंपर्कः संयतस्य स्वार्थभ्रंशं करोतीति शिक्षार्थमाह—

कणिकामिव कर्कट्या गन्धमात्रमपि स्त्रियाः ।

स्वादुशुद्धां मुनेश्चित्तवृत्तिं व्यर्थीकरोत्यरम् ॥ ८४ ॥

व्यर्थीकरोति । विगतो विरुद्धो धार्थः प्रयोजनं कर्मक्षणं मण्डकाद्युत्पादश्च यस्याः सा व्यर्था । अव्यर्था व्यर्था करोति । किं तत् कर्तुं ? गन्धमात्रमपि अल्पमप्यालोकनस्पर्शनवचनादिक्म् । पक्षे प्राणप्राह्यो गुणो गन्धः । पक्षद्वयेप्यसावेव वा । कस्याः ? स्त्रियाः । काम् ? चित्तवृत्तिं मनःप्रवृत्तिम् । कस्य ? मुनेः । किंविशिष्टाम् ? स्वादुशुद्धां सानन्दधीतरागाम् । पक्षे मधुरशुभ्रां च । कथम् ? अरं क्षिप्रम् । कामिव ? कणिकामिव गोधूमचूर्णं यथा कर्कट्या पूर्वोर्गन्धमात्रमपि व्यर्थीकरोति तथा स्त्रिया अपि ।

स्त्रीसांगत्यदोषं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्माह—

सत्त्वं रेतश्छलात्पुंसां घृतवद् द्रवति द्रुतम् ।

विवेकः सूतवत्कापि याति योपाग्नियोगतः ॥ ८५ ॥

द्रवति विलीयते । किं तत् ? सत्त्वं मनोगुणः । केयाम् ? पुंसाम् । कस्मात् ? रेतश्छलाच्छुक्रव्याजात् । कस्मात् ? योपाग्नियोगतो बद्धेरिव स्त्रियाः संपर्कात् । किं च ? घृतघट्ट घृतेन तुल्यम् । कथम् ? द्रुतं श्रुतिः । तथा विवेको युक्तायुक्तविवेचनज्ञानम् । कापि क्वचिदज्ञापमाने स्याते याति गच्छति । किं च ? सूतवत् पारदेन तुल्यम् ॥

कामिनीचेष्टाविशेषो महामोहावेशं करोतीति वक्रभणित्वा बोधयति—

वैदग्धीमयनर्मवक्रिमचमत्कारक्षरत्स्वादिमाः,

सभ्रूलास्परसाः स्मितद्युतिकिरो दूरे गिरः सुभ्रुवाम् ।

तच्छ्रोणिस्तनभारमन्थरगमोद्दामकणन्मेखला,—

मञ्जीराकुलितोपि मङ्क्षु निपतेन्मोहान्धकूपे न कः ॥ ८६ ॥

वैदग्धीरसिकचेष्टा प्रकृता अनयोरिति वैदग्धीमयौ नर्म स्तरिः वक्रिमा कौटिल्यम् । नर्म च वक्रिमा च नर्मवक्रिमाणौ । वैदग्धीमयौ च तौ नर्मवक्रिमाणौ च वैदग्धीमयनर्मवक्रिमाणौ । ताभ्यां चमत्कारो विस्मयावेशः । तेन च क्षरन्निव स्रवन्निव स्वादिमा माधुर्यं श्रोत्रहृदयाल्हाद-कत्वं यासां तास्त्रयोक्ताः । भ्रुवोर्लास्यं मसृणनृत्यं भ्रूलास्यम् । तस्य रसः । सह तेन वर्तमानाः । स्मितद्युतिमीपद्धसितकान्ति किरन्ति विक्षिपन्तीतस्त्रतः प्रसारयन्तीति स्मितद्युतिकिरः । एवंभूताः सुभ्रुवां कामिनीनां गिरो वाचो दूरे विप्रकृष्टे तिष्ठन्वु । किमेताभिरत्यन्तमोक्षमार्गप्रतिबन्धिनीभिरत्रोक्ताभिरि-त्यर्थः । किं पुनरेवमन्यदत्र वक्तव्यमस्तीत्याह—को न निपतेन्नियतं गच्छेत् । क ? मोहान्धकूपे । मोहस्तत्त्वानवबोधोऽन्धकूप इव दुःसहदुस्तरत्वात् । कथम् ? मङ्क्षु तरक्षणे । किंविशिष्टोपि ? तदित्यादि । श्रोणि. कटी । स्तनौ कुचौ । श्रोणिश्च स्तनौ च श्रोणिस्तनम् । तासां सुभ्रुवां श्रोणिस्तनं तच्छ्रो-णिस्तनम् । तस्य भारो गुरुत्वम् । तेन मन्थरो मन्दो गमो गमनम् । तेनोद्दाममुदारं कणन्ति रणक्षणकारं कुर्वन्ति मेखलामञ्जीराणि रक्षणा-नूपुराणि । तैराकुलितो विक्षिप्तमनाः किं पुनस्तादृशीभिरुद्गीर्भिरि-त्यपिशब्दार्थः ॥

स्त्रीसंकथादोषं कथयति—

सम्यग्योगाग्निना रागरसो भस्मीकृतोप्यहो ।

उज्जीवति पुनः साधोः स्त्रीवाक्सिद्धौपधीवलात् ॥८७॥

अहो भाश्रयं, साधोः सिद्धिं साधयतः पुंसः सम्बन्धी रागरसो राग एव रसः पारदः । उज्जीवति बृहस्पतिं प्राणान् धारयति । कथम् ? पुनः । कस्मात् ? स्त्रीत्यादि । स्त्रियावाक् संलापः स्त्रीयाक् । सैव सिद्धौपधी रसोऽजीवनसमर्थोपधिः । तच्छक्तिवशात् । किंविशिष्टोपि ? भस्मीकृतोपि दग्धोपि । केन ? सम्यग्योगाग्निना समीचीनसमाधिना सम्यक् प्रयोग-वन्दिनेव ।

धरवर्णिनीपरिरम्भानुभावं भावयति—

पश्चाद्बहिर्वरारोहादोःपाशेन तनीयसा ।

बध्यतेन्तः पुमान् पूर्वं मोहपाशेन भूयसा ॥ ८८ ॥

पश्चान्मोहपाशबन्धनादूर्ध्वं तनीयसा तनुतरेण वरारोहादोःपा-
शेनोत्तमस्त्रीभुजरज्ज्वा पुमान् बहिः शरीरदेशे बध्यते नियन्त्यते वरारो-
हया आलिङ्ग्यते इत्यर्थः । वर उत्कृष्ट आरोहो नितम्बोस्या भस्मी वरारोहा ।
अन्तरण्यात्मं पुनः पूर्वं वरारोहादोःपाशबन्धनात्प्राक् पुमान् बध्यते ।
केन ? भूयसा महता मोहपाशेन ॥

स्त्रीदम्भादिदोषानुपसंगृह्यज्ञाह—

दृष्टिविपदष्टिरिव दृकृत्यावत्संकथाश्रिवत्सङ्गः ।

स्त्रीणामिति सूत्रं स्मर नामापि ग्रहवदिति च वक्तव्यम् ॥८९॥

भो.साधो, स्मर अभ्येहि स्वम् । किं तत् ? सूत्रं नानार्थसूचनप्रधानं वाक्यम् । कथम् ? इति एवंभूतम् । भवति । कालौ ? दृग् दृष्टिः । कासाम् ? स्त्रीणाम् । केव ? दृष्टिविपदष्टिरिव सर्पविशेषचक्षुर्व्यापारो यथा सद्यः सप्तोपमदं कृत्वात् । तथा स्त्रीणां संकथा मियो भाषणं भवति । किं च ? कृत्यावद् विद्याविशेषसदृशी सहसा संयमप्राणहरत्वात् । तथा स्त्रीणां

सङ्गः शरीरस्पर्शो भवति । किं वत् ? अग्निवत् संयमरत्नभस्मीकरणात् ।
न केवलमेवंविधं सूत्रं खर, किंतु चकतव्यं च सूत्रातिरिक्तवचनं च खर
त्वम् । कथम् ? इति एवं—भवति । किं तत् ? नामापि संज्ञापि स्त्रीणाम् ।
किं पुनरंष्ट्यादिकमित्यपिशब्दार्थः । किं वत् ? ग्रहवद् भूतादिना तुल्यम् ।

स्त्रीसंसर्गदोषानुपसंहरन्नाह—

किं बहुना चित्रादिस्थापितरूपापि कथमपि नरस्य ।
हृदि शाकिनीव तन्वी तनोति संक्रम्य वैकृतशतानि ॥ ९० ॥

किं बहुना । अलं बहुवचनेनेत्यर्थः । यतस्तनोति स्फीतीकरोति ।
कासौ ? तन्वी ललना । कानि ? वैकृतशतानि बहून्विकारान् । कस्य ?
नरस्य । किं कृत्वा ? संक्रम्य संचयं । क ? हृदि । केव ? शाकिनीव ।
कथम् ? कथमपि केनापि प्रज्ञापराधप्रकारेण । किंविशिष्टापि ? चित्रादि-
स्थापितरूपापि चित्रपुस्तकाष्टादिश्वारोपिताकारापि । किं पुनर्मुंश्यरूपेत्य-
पिशब्दार्थः । वैकृतशतानि—

खंधो खंधो पभणइ लुंचइ सीसं ण याणए किंपि ।
गयचेयणो हु विलवइ उइढं जोएइ अह ण जोएइ ॥

इत्यादीनि मन्त्रमहोदधौ शाकिन्या कथितानि । श्रियास्तु प्राक्प्रवन्धेन
इति स्त्रीसंसर्गदोषभावना ॥

अथैवं स्त्रीसङ्गदोषान् व्याख्यायेदानीं पञ्चभिवृत्तैस्तदशुचित्वं प्रपञ्चयि-
ष्यन् सामान्यतस्मात्केशपाशवक्राकृतीनामाहार्यरामणीयकसद्योविपर्याससं-
पादकत्वमुमुक्षुणा निर्वेदनिदानत्वेन मुक्तयुद्योगानुगुणं स्वादित्यासूत्रयति—

गोगर्भुद्भयजनैकवंशिकमुपस्कारोज्ज्वलं कैशिकं,
पादकृद्गृहगन्धिमास्यमसकृत्ताम्बूलवासोत्कटम् ।
मूर्तिश्चाजिनकृद्दृतिप्रतिकृतिः संस्काररम्या क्षणाद्,
व्यांजिप्यन्न नृणां यदि स्वममृते कस्तर्ह्युदस्थास्यत ॥ ९१ ॥
तर्हि तदा क उदस्थास्यत उद्यममकरिष्यत् । क अमृते मोक्षवि-

पये । मोक्षार्थानु क्रियासु न कश्चित्प्रावर्तिष्यतेत्यर्थः । यदि किम् ? यदि न व्यांजिष्यत् प्रकृतमकरिष्यत् । किं तन् कर्तुं ? कैशिकं केराममूहः । किंविशिष्टम् ? उपस्कारोऽवलमुपस्कारेणाम्यद्रक्षानधूपनादिप्रतियत्ते-
 गोऽवलं दीप्तम् । कम् ? स्वमात्मानम् । किंविशिष्टम् ? गवित्यादि । गवा-
 मनद्वाहीनां गर्भुतो मक्षिकाः । तामां व्यजनं विक्षेपणं तालवृत्तं गोगर्भु-
 ष्यजनम् । तस्यैकवंशिकं सगोत्रं तेन समानं, जुगुप्सास्पदत्वात् ।
 केपाममे ? नृणाम् । नार्यश्च नरश्च नरस्तेषाम् । स्त्रीपुंशानामित्यर्थः ।
 कक्षात् ? क्षणादचिरात् । पुंसाममे स्वीयः क्षेणश्चोपरकारोऽवलः केशक-
 लापः स्त्रीणां चापे स्वीयः पौत्रश्च स्वं गोगर्भुष्यजनैकवंशिकं यदि सपदि ना-
 प्रकटयिष्यदित्यर्थः । एकः समानो घंशोन्वयोस्यास्तीति त्रिगृह्य 'एकगो
 पूर्वाहन्नित्यम्' इति टन् । तथाऽऽसकृत् पुनःपुनस्ताम्बूलचासेनोत्कट-
 मुल्बणं सद् आस्यं मुलं नृणाममे क्षणात्स्वं यदि न व्यांजिष्यत् । किंवि-
 शिष्टम् ? पादूकृतहृद्गन्धिम् । पादूकृतधर्मकारस्य गृहस्येव गन्धो यस्य
 तमेवम् । अमृते कस्तुदस्थास्यतेति संबन्धः । तथा संस्काररम्या
 पानानुलेपनादिना रमणीया सती मूर्तिसनुयंदि नृणाममे क्षणादात्मानं न
 व्यांजिष्यत् । किंविशिष्टम् ? अजिनरुद्दृतिप्रतिकृतिम् ? अमृते कस्तु-
 दस्थास्यत् । अजिनकृतधर्मकारस्य इतीरज्यमाना यत्त्वा अजिनरुद्दृतिः ।
 तस्याः प्रतिकृतिं प्रतिकृच्छन्दम् । तत्तुल्यमित्यर्थः ॥

कामान्धस्य स्वोत्कर्षसंभावनं धिक्कुर्वन्नाह—

कुचौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्पभिसरन्,—

सुधासन्दीत्यङ्गत्रणमुखमुखलेदकलुपम् ।

पिवन्नोष्ठं गच्छन्नपि रमणमित्यार्तवपथं,

भगं धिक् कामान्धः स्वमनु मनुते स्वःपतिमपि ॥ ९२ ॥

धिग् निन्दामिदं कामान्धरूपनं, यतः कामान्धो मन्मथमूढो जनः
 स्वःपतिमपीन्द्रमपि किं पुनरितरजनं मनुते संभावयति । कथम् ?
 स्वमनु भात्मनः सकाशादीनम् । किं कुर्वन् ? अभिसरन्नालिङ्गन् । कौ ?
 मांसग्रन्थी मांसग्रन्थारण्यगदाकारौ कुचौ स्तनी । कथं कृत्वा ? कनक-

कलशाविति । कठिनोद्यतपीनत्वगुणयोगात् काञ्चनकलशाविभाविति संप्रधायं । पुनः किं कुर्वन् ? ओष्ठमधर पिचचास्वादयन् । किंविशिष्टम् ? अङ्गत्यादि । अङ्गव्रणमिवाशुचिरूपत्वात् । तस्य मुखं निस्तरणद्वारं यन्मुखं वक्रम् । तस्य क्लेदेन काथेन कलुषं कश्मलम् । कथं कृत्वा पिबन् ? सुधास्यन्दीति । अमृतस्यन्दनशीलोयमिति समर्थम् । पुनरपि किं कुर्वन् ? गच्छन्नुपभुञ्जान् । किं तत् ? भगं योनिरन्ध्रम् । किंविशिष्टम् ? आर्तघपथं रजोवाहि । कथं कृत्वा गच्छन् ? रमणमिति रमयतीति रमणमिदमिति श्रद्धाय । अपिः समुच्चये । स्त्रिया इति सबन्धिपदं सामर्थ्यलब्धं कुचोष्ठभगै सह संबन्धनीयम् ॥

स्त्रीशरीरेनुरज्यन्त्या दृशा श्रुतिरिति तत्स्वरूपपरिज्ञानोन्मेष एव मोहापोहाय स्यादित्यावेदयति—

रेतःशोणितसंभवे बृहदणुस्रोतःप्रणालीगल—

द्रहोद्गारमलोपलक्षितनिजान्तर्भागभाग्योदये ।

तन्वङ्गीवपुपीन्द्रजालवदलंभ्रान्तौ सजन्त्यां दृशि,

द्रागुन्मीलति तत्त्वद्दग् यदि गले मोहस्य दत्तं पदम् ॥ ९३ ॥

यदि चेदुन्मीलत्युन्मिपति साधो । कासौ ? तत्त्वद्दक् स्वरूपपरिज्ञानम् । कथम् ? द्राक् तत्क्षण एव । कस्या सत्याम् ? दृशि दृष्टौ । किं कुर्वन्त्याम् ? सजन्त्यामनुरज्यन्त्याम् । क ? तन्वङ्गीवपुपि अङ्गनाङ्गे । किंविशिष्टे ? अलंभ्रान्तौ । भ्रान्तये विपर्ययज्ञानायालं समर्थमलभ्रान्ति, तस्मिन् । “ तिङुं प्रादयः ” इति समास । किं वत् ? इन्द्रजालवद् इन्द्रजाले यथा । तत्रैव कीदृशे तस्मिन् ? रेतःशोणितसंभवे शुकावैवजन्मति । पुन कीदृशे ? बृहदित्यादि । बृहत्स्रोतांसि नासिकागुदादिरन्ध्राणि अणुस्रोतांसि रोमकूपविवराणि । बृहन्ति चाणूनि च बृहदणूनि । तानि च तानि स्रोतांसि च बृहदणुस्रोतांसि । तान्येव प्रणालयो जलनिर्गममार्गाः । ताभ्यो गलन्तः स्रवन्तो गर्होद्गारा शुगुप्साया उद्गावका , अथवा गर्हो-

कारित्वाद्गर्हा जुगुप्साकारिण उद्गारा ऊर्ध्वं सशब्दा वातोद्गमा येषाम् । ते च ते मलाश्च श्लेष्मविण्मूत्रप्रस्वेदादयः । तैरुपलक्षितो ज्ञापितोनुभवमानीतो निजस्यात्मीयस्यान्तर्भागस्य मध्यदेशस्य भाग्योदयो विपरीतलक्षणया पुण्यविपाको येन तत्तयोक्तम् । तदा दृप्तमारोपितम् । किं तत् ? पदं पादः । क ? गले ग्रीवायाम् । कस्य ? मोहस्याज्ञानस्य चारित्रमोहनीयस्य वा । मोहः साधुना तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

स्त्रीशरीरस्य रम्याहारवसानुलेपनादिप्रयोगेणैव चारुवमाभासते इति प्रौढोक्त्या व्यञ्जयति—

वर्चःपाकचरुं जुगुप्स्यवसतिं प्रस्वेदधारागृहं,
धीमत्सैकविभावभावनिवहैर्निर्माय नारीवपुः ।

वेधा वेद्मि सरीसृजीति तदुपस्कारैकसारं जगत्,
को वा क्लेशमवैति शर्मणि रतः संप्रत्ययप्रत्यये ॥ ९४ ॥

वेद्मि अहमेवं जानामि—वेधाः स्रष्टा सरीसृजीति पुनः पुनः सृजति । किं तत् ? जगद् भोगोपभोगाद्गप्रपञ्चम् । चराचरस्य जगतो रामाशरीररम्यतासंपादनद्वारेणैव कामिनां मनः परमनिवृत्तिनिमित्तत्वात् तदुपभोगस्यैव लोके परमपुरपार्थतया प्रसिद्धत्वात् । यदाह भट्टरुद्रटः—

राज्ये सारं चसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥

किंविशिष्टं सरीसृजीति तत् ? तदुपस्कारैकसारम् । तस्य नारीवपुष उपस्कारो गुणान्तराधानं चारुत्वसौरम्याद्यापादनम् । स पृथैक उद्गृष्टः सारः फलं यस्य तेनैकेन वा सारं ग्राह्यं तदुपस्कारैकसारं, जगद्देधाः सरीसृजति । किं कृत्वा ? निर्माय सृष्ट्वा । किं तत् ? नारीवपुः स्त्रीशरीरम् । कैः ? वीत्यादि । धीमत्सो जुगुप्साप्रभवो हृत्संकोचकृद्रसः विभावाः कारणानि भावाः पदार्था दोषधातुमलादयः । धीमत्सस्यैकस्य रसान्तरासंपृक्तस्य विभावा आलम्बनोद्दीपनत्वेन जनका धीमत्सैकविभावाः । ते च ते भावाश्च दोषादयः तेषां निवहाः संघातास्तैः । किंविशिष्टं सृष्ट्वा ? वर्ष

इत्यादि विशेषणत्रयविशिष्टम् । वर्चःपाको भुक्ताहारकिट्टरूपतापरिणम-
नम् । वर्चःपाकार्था चरुः स्थाली वर्चःपाकचरुः । तथा जुगुप्स्यव-
सतिम् । जुगुप्स्यानां सूकाजनकानां सूत्रार्त्तवादीनां वसतिः स्थानम् ।
तथा प्रस्वेदधारागृहम् । प्रस्वेदस्य प्रकृष्टस्वेदजलस्य धारागृहं विगलज-
लायमानम् । वा अथवा कः क्लेशमत्रैति को दुःखं वेत्ति, न कश्चित् ।
किंविशिष्टः सन् ? रत आसक्तः । क ? शर्मणि मुखे । किंविशिष्टे ?
संप्रत्ययप्रत्यये भतद्रुणे वस्तुनि तद्रुणत्वेनाभिविशेषः संप्रत्ययः प्रत्ययः
कारणं यस्य तदेवम् ॥

परमावद्योपिदुपस्थलालसस्य पृथग्जनस्य विषयव्यामुरघबुद्धेर्दुःसह-
नरकदुःखोपभोगयोग्यताकरणोद्योगमनुशोचति—

विष्यन्दिह्लेदविश्राम्भसि युवतिवपुःश्वभ्रभूभागभाजि
क्लेशाप्रिक्रान्तजन्तुव्रजयुजि रुधिरोद्धारगर्होद्दुरायाम् ।

आद्यूनो योनिनद्यां प्रकुपितकरणप्रेतवर्गोपसर्गे,—

मूर्च्छालः स्वस्य बालः कथमनुगुणयेद्वै तरं वैतरण्याम् ॥ ९५ ॥

कथमिति विस्मये खेदे वा । वै स्फुटम् । कथमनुगुणयेदनुकूलयेत् ।
कोसौ ? बालोऽज्ञः । कम् ? तरं तरणम् । कस्याम् ? वैतरण्यां नरकन-
द्याम् । कस्य ? स्वस्यात्मानं वैतरणीप्रतरणयोग्यं कथं कुर्यादित्यर्थः ।
किंविशिष्टः सन् ? आद्यूनो लम्पटः । कस्याम् ? योनिनद्यां भगतरङ्गि-
ण्याम् । किंविशिष्टायाम् ? युवतीत्यादि । युवतिवपुस्तरुणीशरीरम् । तदेव
श्वभ्रभूर्नरकभूमिः । तस्या भागो निपतदेशः । तं भजनीति युवतिवपुः-
श्वभ्रभूभागभाक्, तस्याम् । पुनः किंविशिष्टायाम् ? विष्यन्दिह्लेद-
विश्राम्भसि । ह्लेदः कुथितावस्थं द्रवद्रव्यम् । विश्रामाम्गन्धि अम्मस्तोयं
विश्राम्भः । ह्लेद एव विश्राम्भः ह्लेदविश्राम्भः । विष्यन्दि प्रभीष्टं सवत्
ह्लेदविश्राम्भो यस्यां सैवम् । पुनरपि किंविशिष्टायाम् ? ह्लेदोत्यादि । ह्लेशा
नानादुःखानि । त एवाप्तयो बन्धयः । तैः क्लान्ता ग्लानाः । ते च ते
स्तुमजाः प्राणिसंघाताश्च तान् युनक्ति आत्मना योजयतीति ह्लेशाभि-

ह्यन्तजन्तुव्रजयुक्; तस्याम् । पुनरपि किंविशिष्टायाम् ? रुधिरोद्धार-
गर्होद्दुरायाम् । रुधिरस्य शोणितस्योद्धारो बहिर्निःसरणम् । तेन गर्हां
जुगुप्सा । ततस्तथा वा उद्दुरा उद्रिक्ता तस्यां । पुनः किंविशिष्टोसौ ? मूर्च्छा-
लो मूर्च्छितः । कैः ? प्रेत्यादि । करणानि स्पृशनादीन्द्रियाणि । तान्येव प्रेता
नारकाः । तेषां वर्गः संघातः । प्रकुपितः स्वैष्टसाधनाय संरब्धः । स
चासौ करणप्रेतवर्गश्च । तत्कृणैरुपसर्गैरपहृषैः । इति अशुचित्वभावना ॥

अथ पञ्चभिः पदैर्युद्धसांगत्यविधानमभिधातुमनाः कुशलसातत्वकामस्य
मुमुक्षोर्मोक्षमार्गनिर्वहणचणाना परिचरणमत्यन्तकरणीयतया प्रागुपक्षि-
पति—

स्वानूकाङ्कुशिताशयाः सुगुरुवाग्वृत्त्यस्तचेतःशयाः,
संसारार्तिवृहद्भयाः परहितव्यापारनित्योच्छ्रयाः ।
प्रत्यासन्नमहोदयाः समरसीभावानुभावोदयाः,
सेव्याः शश्वदिह त्वयादृतनयाः श्रेयःप्रबन्धेप्सया ॥ ९६ ॥

भोः साधो, आदृतनया अभ्युपगतनीतयो वृद्धाचार्यास्त्वया शश्वन्नि-
त्यमिह ब्रह्मव्रते सेव्या आराध्या. । कया ? श्रेयःप्रबन्धेप्सया ।
श्रेयसश्चारित्रस्य कल्याणस्य वा प्रबन्धोऽव्युच्छिच्छि. । तस्येप्सया वान्छया ।
किंविशिष्टा ? श्वेत्यादिप्रशेषणपङ्कप्रशिष्टा । अनूकः कुलम् । तच्चेह पितृ-
गुरुसंरन्ध्रिव । कुलीनो हि दुरपवादभयाददृष्ट्यान्नितरां जुगुप्सते । स्वस्वात्म-
नोऽनूकः स्वानूकः । तेनाङ्कुशित वत्पथाग्निरद्द आशयश्चित्तं यैर्येषां वा ते
स्वानूकाङ्कुशिताशयाः । तथा सुगुरोः सम्यगुपदेष्टृवाग् वचनं सुगु-
रमाह । तत्र वृत्तिरस्थितिः । तयाऽन्नः क्षिप्तश्चेतःशयः कामो यैर्येषां वा
ते सुगुरुवाग्वृत्त्यस्तचेतःशयाः । यदाह—

यः करोति गुरुभाषितं मुदा संध्रये वसति वृद्धसंकुले ।
मुञ्चते तरुणलोकसंगतिं ब्रह्मचर्यममलं स रक्षति ॥

तथा संसारार्तिभ्यः संसृतिपीडाभ्यो वृहद्विपुलं भयं येषां ते संसारा-

तिवृहद्भयाः । तथा परहिते परोपकारे व्यापारः प्रवृत्तिः । तत्र नित्यमु-
च्छ्रय उत्पन्नो येषां ते परहितव्यापारनित्योच्छ्रयाः । तथा प्रत्यासन्न-
कतिपयभवभावी महोदयो मोक्षो येषां ते प्रत्यासन्नमहोदयाः । तथा
समरसीभावस्य शुद्धचिदानन्दानुभवस्यानुभावा सद्योरागादिप्रक्षयजाति-
कारणचैरोपशमनोपसर्गतिवारणादयः तेषामुदय उक्तर्षो येषाम् । अथवा
समरसीभावस्यानुभावः कार्यमुदयो बुद्धितपोविक्रियौषधिप्रभृतिलब्धिल-
क्षणोभ्युदयो येषां ते समरसीभावानुभावोदयाः ॥

वृद्धेतरसांगलयोः फलविशेषमभिलषति—

कालुष्यं पुंस्युदीर्णं जल इव कतकैः संगमाद्भवेति वृद्धै-
रश्मक्षेपादिवाप्तप्रशममपि लघूदेति तत्पिङ्गसङ्गात् ।
वार्भिर्गन्धो मृदीवोद्भवति च युवभिस्तत्र लीनोपि योगाद्,
रागो द्राग्वृद्धसङ्गात्सरटवदुपलक्षेपतश्चैति शान्तिम् ॥ ९७ ॥

व्येति प्रशास्यति । किं तत् ? कालुष्यं द्वेषशोकभयादिसंक्लेशः ।
किं विशिष्टम् ? उदीर्णं स्वनिमित्तसन्निधानादुद्भूतम् । क ? पुंसि जीवे ।
कस्माद्भवेति ? सङ्गमात् सांगत्यात् । के सह ? वृद्धैरदिनोदितज्ञानसं-
यमादिगुणैः । कस्मिन्निव ? जले इव । यथा जले कालुष्यं पङ्काविलः
स्वमुदीर्णं कतकैः कतकफलचूर्णं सह संगमात्सयोगात्प्रशास्यति तथा प्रकृ-
तमपि । तथा तत्पुंस्युदीर्णं कालुष्यं वृद्धसंगमादाप्तप्रशममपि प्रशान्त-
मपि सल्लघु शीघ्रमुदे युद्भवति । कस्मात् ? पिङ्गसङ्गाद् विटसंस-
र्गात् । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा जले तत्पङ्काविलस्वलक्षणं कालुष्यमुदीर्णं
कतकफलचूर्णसंयोगात्प्रशान्तमपि लघु क्षिप्रमश्मक्षेपादुपलक्षेपादुदे-
त्वेवं प्रस्तुतमपि । तथा तत्र पुंसि लीनोप्यनुद्भवोपि रागो द्राक्
शीघ्रमुद्भवति । कस्मात् ? युवभिः पिङ्गे सह योगात् संसर्गात् । दृष्टा-
न्तमाह—यथा मृदि मृत्तिरूपा लीनोपि गन्धो वार्भिर्जलैः सह योगाद्
द्राग्वृद्धवति । तथा प्राकरणिकोपि । तथा रागः पुंस्युदीर्णोपि शान्तिमेति
प्रशास्यति । कस्मात् ? वृद्धसङ्गात् । दृष्टान्तमाह—सरटवत् । सरटे

करकेटुके यथा रागो वर्णवैचिन्यमुदीर्णमप्युपलक्षेपतः पाषाणप्रक्षेपात् क्षिप्र प्रक्षाम्पति तथा प्राकरणिशोपि । ततः पिङ्गसांगत्यं स्वजङ्घिर्नक्षत्रता-
र्विभिः सदा वृद्धसांगत्यं विधेयमिति तात्पर्यार्थोऽत्र बोद्धव्यः ॥

प्रायो यौवनस्यापश्यं विकारकारित्वप्रमिद्वेगुणानि शयशाळितोपि तरुण-
स्याश्रयणमत्रिश्वास्यतया प्रकाशयन्नाह—

अप्युद्यद्गुणरत्नराशिरुगपि स्वस्थः कुलीनोपि ना,
नव्येनाम्बुधिरिन्दुनेव वयसा संक्षोभ्यमाणः शनैः ।
आशाचक्रविवर्तिगर्जितजलाभोगः प्रवृत्त्यापगाः,
पुण्यात्माः प्रतिलोमयन्विधुरयत्यात्माश्रयान् प्रायशः ॥९८॥

दृषती प्रतिक्षणमारोहन्ती गुणरत्नराशेरज्ञानसयमादिगुणमगिगणस्य रगू-
दीर्घस्य सोऽप्यमुद्यद्गुणरत्नराशिरुगपि । तथा स्वच्छोपि सुप्रसन्नोपि
तथा कुलीनोपि महाकुलोपि पक्षे कौ भुम्भा लीन. लिष्टोपि ना पुमान्
विधुरयति श्रेयसो भ्रंशयति । कान् ? आत्माश्रयान् शिष्या-
दीन् मत्स्यार्दींश्च । कथम् ? प्रायशो यादुव्येन । किं कुर्यन् ? प्रतिलोमयन्
व्यावर्तयन् । दृषये चारिणी. कुर्वन्नित्यर्थे. । का. ? प्रवृत्त्यापगाः । प्रवृ-
त्तामनोवाक्कायश्रिया आपगा इव गङ्गादिनदीरिव कलिमलक्षालनहेतुत्वात्
श्रेयोर्विभिरपास्यमानत्वाच्च । किञ्चिद्विशिष्टा. ? पुण्यात्माः । पुण्य. पवित्र
आत्मा स्वभावो यासा ताः पुण्यात्माः । “अनश्नत्” इति ढाप. । निवि-
शिष्ट सन् ? आशेसादि । आशाचक्रे प्रत्याशापरम्पराया विवर्ती विधिव
वर्तमानो गर्जितानां सोत्संक्ताद्भवता जडाना मूढलोकानामा समन्ताद्
भोग इष्टविषयोपयोगो यस्मात्स आशाचक्रविवर्तिगर्जितजलाभो-
ग. । पक्षेद्दिग्गण्डलविचेष्टमानगर्जितयुनवारिदिस्कारक्ष । किं क्रियमाणे-
सावैवविधो भवेदित्याह—संक्षोभ्यमाणः प्रवृत्तेश्चास्यमान. । कथम् ?
शनैर्मन्दं मन्दम् । केन ? वयसा । निविशिष्टेन ? नव्येन तरुणेन यौव-
नेनेत्यर्थ. । क इव केन ? अम्बुधिरिन्दुनेव समुद्रो यथा चन्द्रेण ।
यद्वाकः—

अवश्यं यौवनस्थेन क्लीवेनापि हि जन्तुना ।
विकारः खलु कर्तव्यो नाविकाराय यौवनम् ॥

अपि च—

यस्मिन्नजः प्रसरति स्थलितादिवोच्चै,—
रान्ध्यादिव प्रवलता तमसश्चकास्ति ।
सत्त्वं तिरोभवति भीतमिवाङ्गजाश्रे,—
स्तद्यौवनं विनयसज्जनसङ्गमेन ॥

तारण्येष्वविकारिणं प्रणौति—

दुर्गेपि यौवनवने विहरन् विवेक,—
चिन्तामणिं स्फुटमहत्त्वमवाप्य धन्यः ।
चिन्तानुरूपगुणसंपदुरुप्रभावो,
बृद्धो भवत्यपलितोपि जगद्विनीत्या ॥ ९९ ॥

धन्यः सुकृती अपलितोपि जराविकाररहितोपि बृद्धो भवति ।
कया ? जगद्विनीत्या लोकानां शिक्षासंपादनेन । किं कृत्या ? अवाप्य
प्राप्य । कम् ? विवेकचिन्तामणिम् । विवेको युक्तयुक्तविचारचातुरी
चिन्तामणिरिव चिन्तितार्थसंपादकत्वात् । किंविशिष्टम् ? स्फुटमहत्त्वम् ।
स्फुटं व्यक्तं महत्त्वं महिमा संयमसाधकत्वेन जगत्पृथ्वत्वं यस्मात् । किं
बुद्धम् ? विहरन् चेष्टमान । क्व ? यौवनवने तारण्यारण्ये । किंविशिष्टे ?
दुर्गेपि । दुःखेन गम्यतेस्मिन्निति दुर्गम् । दुरतिश्रममित्यर्थः । कथंभूतो
भूत्वा ? चिन्तेत्यादि । चिन्ताया मनःक्षोदस्नानुरूपया सदृश्या गुणसंपदा
उदमंदात् प्रभावोऽचिन्त्यशक्तिविशेषो यस्यासौ चिन्तानुरूपगुणसंपदुरु-
प्रभावः ॥

असाधुसाधुमंकाफल लक्ष्यद्वारेण स्फुटयति—

सुशीलोपि कुशीलः स्यादुर्गोष्वा चारुदत्तवत् ।
कुशीलोपि सुशीलः स्यात् सद्गोष्वा मारिदत्तवत् ॥१००॥

सुशीलोपि सदाचारोपि नरः कुशीलो दुराचारः स्यात् । क्या ? दुर्गोष्ट्या दुष्टजनसंरुधया । किं वत् ? चारुदत्तवत् चारुदत्ताख्यश्रेष्ठिना तुल्यम् । तथा कुशीलोपि सुशीलः स्यात् । क्या ? सद्रोष्ट्या सज्जन-संरुधया । किं वत् ? मारिदत्तवद् मारिदत्ताख्यराजपुरराजेन तुल्यम् । एतत्कथे संप्रदायाद्भिगन्तव्ये ॥ इति वृद्धसंगतिविधानम् ।

एवं स्त्रीपैराग्यपञ्चकोपचितं ब्रह्मचर्यव्रतं स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्ग-निरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृत्त्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारपरिहारस्वभावभाषनापञ्चकेन स्थयमासादयेयदित्युपदेष्टुमिदमाचष्टे—

रामारागकथाश्रुतौ श्रुतिपरिश्रष्टोसि चेद्भ्रष्टदृक्,
तद्रम्याङ्गनिरीक्षणे भवसि चेत्तत्पूर्वभुक्तावसि ।

निःसंज्ञो यदि वृष्यवाञ्छितरसास्वादेऽरसज्ञोसि चेत्,
संस्कारे स्वतनोः कुजोसि यदि तत्सिद्धोसि तुर्यव्रते ॥१०१॥

भोः साधो, चेदसि त्वम् । किं निशिष्टः ? श्रुतिपरिश्रष्टोऽप्यन्तवधि-रः । क ? रामारागकथाश्रुतौ । रामायां प्रिया रागो रतिस्तदर्थो रामया रगेण वा क्रियमाणा कथा रामारागकथा । तस्याः श्रुतायाकर्णने । तथा भवसि चेत्त्वम् । किं निशिष्टः ? भ्रष्टदृग् अन्धः । क ? तद्रम्याङ्ग-निरीक्षणे रामाया मनोहराणामहानां मुग्धवक्षोजाद्यययानां निरीक्षणे अत्रलोकने । तथा यद्यसि त्वम् । किं निशिष्टः ? निःसंज्ञोऽमनस्क । अस्मत्संत्यग्ः । क ? तत्पूर्वभुक्तौ रामायाः प्रागुपभोगे । तथा चेदसि त्वमऽरसज्ञो निर्निद्धः । क ? वृष्यवाञ्छितरसास्वादे । वृष्याणां शु-क्रप्रधनानां वाञ्छितानां चेषानां रसानां मधुरादिरसानामास्वादेऽभवा-सेन तेजने । तथा यद्यसि त्वम् । किं निशिष्टः ? कुजो वृक्षः । क ? संस्कारेऽनिशयाधाने । कस्याः ? स्वतनोः स्वशरीरस्य । स्व-शरीरसंस्कारपराङ्मुगो यदि भवमीत्यर्थः । तत्तत्र सिद्धोसि प्रतीतोसि त्वम् । क ? तुर्यव्रते । निरुद्धप्रौढमह्यमतोऽतीत्यर्थः । अथ पूर्वरतानुस्म-

रणवृष्येष्टरसादिवर्जनस्य पुनरुपदेशो ब्रह्मचर्यपालनेत्यन्त यः कर्तव्य इति
योधयति सुदु साध्यः वात्तस्य । तथा च पठन्ति—

अकखाण रसणी कम्माण मोहणी तह वयाण वंभं च ।
गुत्तीण य मणगुत्ती चउरो दुक्खेण सिज्झंति ॥

वृष्यद्रव्यसौहित्यप्रभाव भावयति—

को न वाजीकृतां हस्तः कंतुं कंदलयेद्यतः ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं विदुः ॥ १०२ ॥

को न कंदलयेत् । सर्वोऽयुजावयेदित्यर्थे जिह्वेन्द्रियसतर्पणप्रभ
वस्वात्कन्दर्पदर्पस्य । क ? कंतुम् । किंविशिष्टं सन् ? हस्त उद्राण ।
केषाम् ? वाजीकृताम् । अवाजिन वाजिन कुर्वन्तीति वाजीकृतो
रेतोवृद्धिवरा क्षीराद्यर्थां तेषां । यतो यस्मादृषयः पुरुषं विदु-
र्जानन्ति । किंविशिष्टम् ? ऊर्ध्वमूलम् । ऊर्ध्वमुपरि मूलं निह्ना
वण्टाद्यत्रयवस्तम्यो यस्य स एवम् । तथाऽधोगता शाखा भुजाद्यवयवा
यस्य सोऽथ शाखमूलम् ।

पूर्वपि भूयासो मुक्तिपथप्रस्थायिनो ब्रह्मव्रतप्रमादभाजो लोके भूयास
मुपहासमुपगता इति दर्शयस्तत्र सुतरां साधूनवधानपरान् विधातुमाह—

दुर्धपोद्धतमोहशौलिककतिरस्कारेण सन्नाकराद्,

भृत्त्वा सद्गुणपण्यजातमयनं मुक्तेः पुरः प्रस्थिताः ।

लीलाक्षीप्रतिसारकैर्मदवशैराक्षिप्य तां तां हठा,—

नीताः किन्न विडम्बनां यतिपराः चारित्रपूर्वाः क्षितौ ॥ १०३ ॥

किं न नीता. प्रापिता । के ? ते यतिवरा । यो देहमात्राराम
सम्येग्विद्यानांलाभेन तृष्णासरित्तरणाय योगाय यत्नते स यति । यति

२ अक्षाणां रसना यर्मणां मोहनीय तथा ब्रह्मनां ब्रह्म च । शुभीना मनोयुतिश्च
त्वारी दु तेन सिध्यति ॥

पु वरा मुख्या यतिवराः । किंविशिष्टाः ? चारित्रपूर्वाः । चारित्रः पूर्व
 भागो येषां शकटवृचवाररुद्रादीनां ते चारित्रपूर्वाः । काम् ? तां तां
 शास्त्रलोकप्रसिद्धां विडम्बनामुपहासपद्वीम् ? क ? श्रितौ पृथिव्याम् ।
 कस्मात् ? हठाद् षलात्कारात् । कैः कर्तृभिः ? लोप्रेयाक्षीप्रतिसारकैः ।
 लोलाक्ष्यः कामिन्यः प्रतिसारकाः शौलिककभटा इव शौलिककस्यैव मोहस्य
 कार्यसमवायित्वात् । किंविशिष्टैः ? मद्रवशैदर्पाविष्टैः । किं कृत्वा ? आ-
 क्षिप्य सोलुष्टं हठाद्वावर्ष्य । किंविशिष्टाः सन्तः ? प्रस्थिताः । प्र-
 स्थातुमारब्धाः । प्रचलिता इत्यर्थः । किं तत् ? अयत्नं मार्गम् । कस्याः ?
 मुक्तेनिर्दृतेः । क ? पुरः पुरस्तात् । किं कृत्वा ? भृत्वा संगृह्य । किं
 तत् ? सहृणुपण्यजातम् । सहृणाः सम्यग्दर्शनादयः पण्यानि विने-
 यद्रव्याणीव विशिष्टार्थलाभहेतुत्वात् । तेषां जातं संघातम् । कस्मात्प्र-
 स्थिताः ? सद्भाकरात् । सद्म गृहमाकर इव पण्यानामिव सहृणानामु-
 त्पत्तिनिमित्तत्वात् । केन ? दुरित्यादि । शुवति शुलति वा सुपेन याल्य-
 नेनेति शुल्कः प्रावेश्यनैः फर्म्यद्रव्येभ्यो राजप्राहो भागः । शुल्के नियुक्तः
 शौलिकः । मोहश्चारित्रमोहनीयं कर्म शौलिक इवापायावद्यभूयिष्ठत्वात्
 दुर्धर्षोऽभिभवितुमशक्य उद्धतस्तद्व्रतः स चासौ मोहशौलिकश्च ।
 तस्य तिरस्कारेण-छलनोपक्रमेण । कथा संप्रदायाद्वेद्या ॥ इति ब्रह्म-
 चर्यमहाप्रथम् ।

अथाकिंचन्यव्रतमष्टचरारिंशता पर्यव्यावर्णयितुमनाम्नत्र शिवार्थिनः
 श्रोताहयितुं लोकोत्तरं तन्माहात्म्यमादावादिशति—

मूर्छा मोहवशान्ममेदमहमस्येत्येवमावेशनं,
 तां दुष्टग्रहवन्न मे किमपि नो कस्याप्यहं खलिति ।

आकिंचन्यमुसिद्धमन्त्रसतताभ्यासेन धुन्वन्ति ये

ते शश्वत्प्रतपन्ति विश्वपतयश्चित्रं हि वृत्तं सताम् ॥ १०४ ॥

ते विश्वपतयश्चैलोक्यनाथाः सन्तः शश्वदजस्रं प्रतपन्ति अब्या-
 हततेजसो भवन्ति । ये किम् ? ये धुन्वन्ति निगृह्णन्ति । काम् ? तां

मूर्छाम् । क्व ? आर्किच-यसुसिद्धमन्त्रसतताभ्यासेन । नास्ति किं चन ममेत्यार्किचनः । अर्किचनस्य भाव आर्किच य नर्मग्यम् । यो गुरु पदेशानन्तरमेव स्वकर्म करोति स मन्त्र सुसिद्ध । यदाहु —

सिद्ध सिध्यति कालेन साध्यो होमजपादिना ।
सुसिद्धस्तत्क्षणादेव अरिं मूलानिवृत्तति ॥

आर्किच य सुसिद्धमन्त्र इवाध्याइतप्रभाव वात् । तस्य सतताभ्यासन नित्यभावनया । क्वत् ? दुष्टग्रहवद्य ब्रह्मराक्षसादिग्रहमिव । कथमा किंच-यम् ? इति एवम् ।—न वतते । किं तत् ? हिमपि किचिद्वाह्य माध्यामिक वा वस्तु । कस्य ? मे मम । तथा नो वत न भवाग्यहम् । कस्य ? कस्यापि बाह्यस्वाध्यामिकस्य वा वस्तुन । खलुशब्दात्त कोप्य न्योह नाहमन्य कश्चिदिति ग्राह्यम् । एव भूतेनार्किच-येन नित्य भावना विपयेण सुसिद्धमन्त्रेण दुष्टग्रहमिव ये ता मूर्छा निगृह्णति । या किम् ? या मूर्छा भवति । कथभूता ? आवेशनमापेश । कस्मात् ? मोहव शात् चारित्रमोहनीयकमत्रिपाकपारतड्यात् । कथम् ? ममेदमहमस्ये त्येवम् । इत शब्द स्वरूपाथ । तेन ममेदमित्त्वरूपमहमस्ये यव स्व रूप च यदावेशन सा मूर्छा । एवशब्द प्रकाराथ तेनाह यात्रिकोह परिघाडह राजाह पुमानह स्त्री यादमिध्या यादिविवताभिनियेशा गृह्यन्त उक्त च—

या मूर्छा नामेय विज्ञातव्य परिग्रहोयमिति ।
मोहोदयादुदीर्णां मूर्छां तु ममत्वपरिणाम ॥

मोहवशादित्यत्राविशेषोक्तावपि मोहशब्देन लोभ एव गृह्यते तस्यैव परि ग्रहसज्ञाहेतुत्वप्रसिद्ध । तथा ह्यागम —

उद्यरणदसणेण य तस्सुवओग्नेण मुच्छिदाप य ।
लोहस्सुदीरणाप परिग्गहे जायदे सण्णा ॥

ननु चार्किचनाश्च जगत्स्वामिनश्चात् व्याहृतमेतदिति अत्र समथन माह—हि यस्माद्भवात् । किं तत् ? वृत्त चारतम् । क्वाम् ? सता साधूनाम् । क्विचिदिष्टम् ? चित्रमाश्रयम् । अर्लीत्किमात् यावत् ॥

उभयपरिमहदोपट्यापनपुरःसं श्रेयोर्विनम्रपरिहारमुपदिशति—

शोध्योऽन्तर्न तुपेण तण्डुल इव ग्रन्थेन रुद्रो बहि,—

जीवस्तेन बहिर्भुवापि रहितो मूर्छामुपाच्छन्विपम् ।

निर्मोकेण फणीव नार्हति गुणं दोषैरपि त्वेधते,

तद्ग्रन्थानबहिश्चतुर्दश बहिश्चोञ्जेद्दश श्रेयसे ॥ १०५ ॥

न शोध्यः । कोसौ ? जीवः । क ? अन्तरध्यामं कर्ममलं त्याज्यितुमशक्य इत्यर्थः । किंविशिष्टः सन् ? रुद्र आसक्ति नीतः । केन ? ग्रन्थेन । क ? बहिर्बाह्येन चेतनाचेतनेन परिग्रहेण स्वसिन् ममकारं कारिते इत्यर्थः । क इव ? तण्डुल इव यथा तण्डुलशाल्यादिकृणोन्तर्मध्ये न शोध्यः कोण्डकं त्याज्यितुमशक्यः । किंविशिष्टः सन् ? रुद्रइडादित । केन ? तुपेण । क ? बहिर्बाह्यदेशे । जीवोपीत्यर्थः । उक्तं च—

शक्यो यथापनेतुं न कोण्डकस्तण्डुलस्य सतुपस्य ।

न तथा शक्यं जन्तोः कर्ममलं सङ्गसक्तस्य ॥

एवं तर्हि बहिरङ्ग एव संगस्त्याज्यो, मान्तरङ्ग इत्याशङ्कायामिदमाह—तेने त्यादि । नार्हति । नाधिकरोति । न भजते इत्यर्थः । कोसौ ? जीवः । कम् ? गुणमहिंसकत्वाभिगम्यत्वादिकम् । किं कुर्वन् ? उपाच्छन्नुपाच्छन् । काम् ? मूर्छाम् । किंविशिष्टोपि ? रहितोपि त्यक्तोपि । केन ? तेन ग्रन्थेन । किं विशिष्टेन ? बहिर्भुवा बाह्येन । अपि तु किंतु एधते वर्धते । कैः ? दोषैर्गुणविपर्ययैः । क इव ? फणीव । यथा सर्पे निर्मोकेण कञ्चुकेन रहितोपि विषं गरलमुपाच्छन्नाधयन्गुणं नार्हति । किं तु दोषैर्वर्धते । एवं जीवोपि । यत एव तत्तस्मादुञ्जेत्साधुः । कान् ? अबहिरभ्यन्तरान् ग्रन्थान् । कति ? चतुर्दश । बहिश्च बाह्यान् दश त्वजेत् । कस्मै ? श्रेयसे चारित्र्यार्थं मोक्षार्थं वा । अभ्यन्तरा यथा—

मिच्छत्तवेदरागा हस्तादीया य तहय छदोसा ।

चत्तारि तह कसाया चउहसान्मंतरा गंधा ॥

बाह्या यथा—

क्षेत्रं धान्यं धनं वास्तु कुप्यं शयनमासनम् ।

द्विपदाः पशवो भाण्डं बाह्या दश परिग्रहाः ॥

ते च कर्मबन्धननिबन्धनमूर्छानिमित्तत्वात्त्याज्यतयोपदिष्टाः । यदब्राह्—

मूर्छालक्षणकरणात् सुघटा व्याप्तिः परिग्रहत्वस्य ।

सग्रन्थो मूर्छावान् विनापि किल शेषसङ्गेभ्यः ॥

यद्येवं भवति तदा परिग्रहो न खलु कोपि बहिरङ्गः ।

भवति निवरां यतोसौ घत्ते मूर्छानिमित्तत्वम् ॥

एवमतिव्याप्तिः स्यात् परिग्रहस्येति चेद्भवेन्नैवम् ।

यस्मादकपायाणां कर्मग्रहणे न मूर्छास्ति ॥

सङ्गत्यागविधिमाह—

परिमुच्य करणगोचरमरीचिकाभ्रुज्जिताखिलारम्भः ।

त्याज्यं ग्रन्थमशेषं त्यक्त्वापरनिर्ममः स्वशर्म भजेत् ॥ १०६ ॥

भजेत् सेवेत साधुः । किं तत् ? स्वशर्म स्वोत्थं सुखम् । किंविशिष्टः सन् ? अपरनिर्ममः । अपरस्मिन् त्याज्याद्ग्रन्थादन्यस्मिन् त्यक्तुमशक्ये शरीरादौ । निर्ममो ममेदमितिसंकल्पनिष्क्रान्तः । उपलक्षणादिदमहम् अहमिदमिति च संकल्पमुक्तश्च । उक्तं च—

जीवाजीवणिवद्धा परिग्रहा जीवसंभवा चैव ।

तेसिं सकञ्चाओ इयरम्हि य णिम्ममोऽसंगो ॥

मिथ्याज्ञानानुगम्यमानमोहावेशाद्धि जायमानौ ममकाराहंकारावाऽऽ-
विशज्ञात्मा रागादिषु विवर्तते । तल्लक्षणं यथा—

शश्वदनात्मीयेषु स्वतनुप्रमुखेषु कर्मजनितेषु ।

आत्मीयाभिनिवेशो ममकारो मम यथा देहः ॥

ये कर्मकृता भावाः परमार्थनयेन चात्मनो भिन्नाः ।

तत्रात्माभिनिवेशोहंकारोहं यथा नृपतिः ॥

परद्रव्यग्रह ष्व च ग्रन्थकारणम् । स्वद्रव्यसद्वृत्तवमेव च मोक्षकारणम् ।
तथा चोक्तम्—

परद्रव्यग्रहं कुत्रेन् वध्येतैवापराधवान् ।
वध्येतानपराधो न स्वद्रव्ये संवृतो यति ॥

अपि च—

मेदनिज्ञामत सिद्धा सिद्धा ये किल केचन ।
तस्यैवाभागतो यद्वा यद्वा ये किल केचन ॥

किं कृत्वा अपरनिर्मम मन् स्वशर्म भवेत् ? त्यक्त्या । कम् ? ग्रन्थम् ।
किंविशिष्टम् ? त्याज्य स्वस्तु दक्षय गृहगृहिण्यान्तिकम् । कथं कृत्वा ?
अशेषम् । बाढाप्रमात्रमपि त्याज्यग्रन्थ स्वमनन्धितया न धारयेदित्यय ।
कथंभूतो भूत्वा ? उद्भिन्नाखिलारम्भस्यक्तपरमावयवक्रिय । किं
कृत्वा ? परिमुच्य समतादुत्सृज्य । कम् ? करणगोचरमरीचिकाम् ।
करणगोचरा इन्द्रियाथां मरीचिका मृगतृष्णैव, जन्तुज्जा मृगैरिव मुपजुज्जा
लोकैरौमुक्त्यादभिगम्यमानत्वान् । अथवा करणत्रभुरादान्द्रियै क्रियमाणा
गोचरेषु रपाद्विषयेषु मरीचिका प्रतिनियतवृत्त्यामनो मनाद् प्रकाश ।
करणप्राप्त मयभ्येत्ये । अथवा मरीचि प्रकाशो मरीचिद्या । अल्पे क ॥

घनघान्वादिग्रन्थग्रहाविष्टस्य मिथ्यावहास्यवेदरत्यरनिशोकमयजुगुप्सा
मानकोपमायालीभोद्धवपारतन्म्य यत्र तत्र प्रवर्तमानमनुक्रमेण व्याक्तुंमाह—

श्रद्धत्तेनर्थमर्थं ह्यममनप्रमरेष्येत्यऽगम्यामपीच्छ, —
त्यास्तेऽरम्येषि रम्येष्यहह न रमते दैष्टिकेष्येति शोकम् ।
यस्मात्तस्माद्विभेति क्षिपति गुणप्रतोप्युद्धतिनोप्रदम्मा,—
नऽम्यानेपि प्रयुद्धे प्रमितुमपि जगद्दष्टि मद्गप्रहार्तः ॥ १०७ ॥

सङ्गे परिग्रहे ग्रहोभिनिवेशो ममकाराहकारपारणाम । सङ्गो ग्रहो भूता
येन इषेति वा मद्गग्रह । तेनर्तं पाडिन नाकान्त मद्गग्रहानं । एत
त्तदापकनाम्पवाक्यार्थं सह मन्ध्यते । तथाहि । श्रद्धत्तेऽभिनिनि
शने । कोर्मा ? सङ्गग्रहानं पुमान् । कम् ? अनर्थम् । अयंने गम्यते
निश्चीयने हानुमुपादानु चेत्यय , प्रमाणेनोपद्रुतित हेयमुपादेय च वस्तु ।

नाथाऽनथ । तमर्थं श्रद्धत्त अतएवभूत वस्तु तएवभूत रोचते । धनेश्वरादि
 च्छन्दानुवृत्तिवशादिति यथासभवमुपस्कार कार्यं । तथाच पठन्ति— ।

हसति हसति स्वामिन्युच्चै रदत्यतिरोदिति,
 गुणसमुदित दोषापेत प्रणिन्दति निन्दति ।
 वृत्तपरिहर स्वेदोद्गारि प्रधावति धावति,
 धनलक्षपरिक्रीत यन्त्र प्रनृत्यति नृत्यति ॥

एष मिथ्या वारयोभ्यन्तरपरिग्रहोनुभावमुत्पेन व्यञ्जिन । एवमुत्तरेपि
 यथास्वमूढा । (२) तथा सङ्गग्रहात् एति याति आलम्बते । कम् ?
 हस हासम् । क्व ? अनवसरेऽप्रसावे । कि पुनरवसरे इत्यपिशब्दाथ ।
 एष हास्यार्यग्र धानुभाव । (३) तथा सङ्गग्रहात् इच्छत्यभिलषति ।
 काम् ? अगम्यामपि गुरुराजादिष नीमपि । यदि भा भजति तदा तुभ्य
 मिदमिद ददामीति तथा प्रलोभ्यमानस्तदिष्ट साधयतीत्यथ । एष पुत्रेदारुण
 ग्रन्थानुभावो दर्शित । (४-५) एव स्त्रीनुपसक्वेदयोरपि यथायथमुत्त
 यम् (६) तथा सङ्गग्रहात् आस्ते तिष्ठति रात वध्नातात्यथ । क्व ? अरभ्ये
 प्यप्रीतकरे भिन्नपत्यादिस्थानेषि । एष रत्यार्यग्र धानुभावो भाव । (७)
 तथासौ न रमते । क्व ? रभ्येपि राजधान्यादिस्थानेषि । अहृष्टे लज्जुत
 एद वा द्योतयितु सवत्र यथ स्व योज्यम् । एषोऽरत्यार्यग्र धानुभावो
 धिगम्य (८) तथासावेति गच्छति । कम् ? शोकं शुचम् । क्व ?
 देष्टिकेपि देवप्रमाणके, दिष्ट देव प्रमाणमस्येति दैष्टिकम् । " नाम्निष्ठाभि
 कदैष्टिका " इति निपातनात् सातु । एष शोकारव्यग्रन्थानुभाव । (९)
 तथासौ विभेति भयमाविशति । कस्मान् ? यस्मात्तस्माद् यतस्तनो
 भयहेतोस्तद्देतोर्वा । एष भयार्यग्रन्थानुभाव । (१०) तथामौ
 क्षिपति जुगुप्सते । कान् ? गुणवतोपि गुणिन । किं पुनदायुक्तानित्यपि
 शब्दाथ । एष जुगुप्सार्यग्रन्थानुभाव (११) तथासौ प्रगुङ्गे प्रयो
 जयति । कान् ? उद्धतिश्लोघदम्भान् स्वधताभूरताप्रतारकत्यानि । क्व ?
 अस्थानेषि गुर्वादिबिषयेषि । एते मानश्लोघमायाएयग्रन्थानामगुभावा
 म्मेण प्रणिधेया (१४) किं बहुना, सङ्गग्रहात्ता वष्टि कामयत वाग्गत ।
 किं कर्तुम् ? प्रसितुमऽस्तु स्वोदरे प्रवक्षयितुम् । किं तव ? जगदपि विध

मपि । किं पुनः कियदेव वस्तिव्यपिशब्दार्थः । एष लोमाख्यग्रन्थानु-
भावो भावनीयः ।

एवमन्तरङ्गपरिग्रहानुभावं भावयित्वा चेतनेतरवाह्यपरिग्रहद्वयस्य दुस्त्य-
जत्वं तावद्विद्येयेणैवाभिधत्ते—

प्राग्देहस्वग्रहात्मीकृतनियतिपरीपाकसंपादितैत, —

देहद्वारेण दारप्रभृतिभिरिमर्कश्चामुकैश्चालयाद्यैः ।

लोकः केनापि बाह्यैरपि दृढमवहिस्तेन बन्धेन बद्धो

दुःखार्तश्छेत्तुमिच्छन् निविडयतितरां यं विपादाम्बुवपैः ॥

लोकः पृथग्जनः केनाप्यलौकिकेन तेन बन्धेन दृढं गाढं बद्ध
आत्मना सह नियन्त्रितो वर्तते । कः ? अवहिरप्यात्मम् । कैः कर्तृभिः ?
इमर्कैः कुम्भितैरेभिः प्रतीयमानैर्दारप्रभृतिभिः कलत्रादिभिर्यैः । तथा-
ऽमुकैः कुम्भितैरमीभिर्यथा तथा प्रतीयमानैरालयाद्यैर्गृहादिभिर्यैः । च-
शब्दौ परस्परसमुच्चये । उभयेपि युगपद्बन्धनीत्यर्थः । किं विशिष्टैर्भ-
यैरपि ? बाह्यैरपि आत्मनः सकाशादत्यन्तं भिर्भैरपि । अपिशब्दो विस्मये ।
चिप्रं, यद्वाद्या अप्यन्तबन्धनीत्यर्थः । केन ? प्रागित्यादि । प्राग्देहे पूर्व-
भवशरीरे यः स्वग्रह आत्मेत्यात्मीय इति वा निश्चयस्तेन । अनात्मा
आत्मा कृता आत्मीकृता स्वीकृता बद्धा या नियनिर्नामकर्मविशेषः । तस्या
परीपाक उदयः तेन संपादितः संयोजितश्चासावेतदेह इदं वर्तमानं शरीरं
प्राग्देहस्वग्रहात्मीकृतनियतिपरीपाकसंपादितैतदेहः । तस्य द्वारं
स एव वा द्वारं तद्द्वारं, तेन । जीवो हि यादृशं भावयति तादृश-
मेवासादयति । तदुक्तम्—

अधिद्वान् पुद्गलद्रव्यं योमिनन्दति तस्य तत् ।

न जानु जन्तोः सामीप्यं चतुर्गतिषु मुञ्चति ॥

भावित्वाश्वासंसारमात्मनात्मीयत्वेनात्मत्वेन च पुद्गलाः । तथा चोक्तम्—

चिरं सुपुत्रास्तमसि मृदात्मानः कुयोनिषु ।

अनात्मीयात्मभूतेषु ममाहमिति जाग्रति ॥

क्षेपानज्ञाशुगिच्छाविहतिविलपनाद्युग्रमन्तर्दुनोति,
प्राज्या गन्त्वा सिपादामिपमपि कुरुते सापि भार्याऽहहार्या ॥

अहह अद्भुत कष्ट वा, सापि तत्तादृग् दु खहेतुरपि भार्या पत्नी भवति ।
किंविशिष्टा ? आर्या अर्धते गम्यते गुणवत्तयाश्रियते इत्यार्या । कामान्धाना
सेव्येत्यर्थ । अथवा भहेति खेदे । सापि भार्या भवति । किंविशिष्टा ?
हार्या अनुरञ्जनीया कामिनामित्यर्थ । तथा चोक्तम्—

याग्री सामप्रवणश्चाटुभिराराधयेन्नरो नारीम् ।
तत्कामिना महीयो यस्माच्छृङ्गारसर्वस्वम् ॥

या किम् ? या भार्या रुजति सतापयति । कम् ? नरम् । किं कृत्वा ?
प्रक्षोभ्य प्रकर्षेण चित्तचाल नीत्वा । कस्मात् ? आलोकमात्रादपि स्वरू
पदर्शनमात्रेणैव । पूर्वानुरागद्वारेण दु खापादक बोधितरियम् । तल्लक्षण
यथा—

स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोल्लसितरागयो ।
ज्ञेय पूर्वानुरागोयमपूर्णस्पृहयोर्दृशो ॥

विप्रलम्भभेदोयम् । यथाह—

पूर्वानुरागमानात्मप्रवासकरुणात्मक ।
निप्रलम्भश्चतुर्था स्यात् पूर्वपूर्वा ह्ययं गुरु ॥

तथा या भार्या नर कृशयति कृशीकरोति । कै ? प्राणैर्लेन्द्रिया
सुरच्छासलक्षणे । किं कृत्वा ? अनुरत्य अनुराग नीत्वा । कया ? अनु
वृत्त्या छन्दानुवर्तनेन । कथं कृत्वा ? स्वार्थापकर्षे धर्मादिपुरपाथात्प्र
च्याव्य । एतत्सभोगमुखेन बाधकवमुक्तम् । कामिन्यो हि रहसि यथारक्षि
कामुकाननुवृत्त्य यथेष्ट चेष्टयति । तदुक्तम्—

यद्यदेव रुरुचे रचितेभ्य सुभृवो रहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणामाक्षिपन्ति हृदयानि रमण्य ॥

तथा या भार्या नर बहुश प्रभूत कृत्वा अन्तरऽध्यात्म दुनोत्युपत
पति । किं कुर्वती ? तन्वती वीर्षाकुर्वती । कम् ? विप्रलम्भ प्रणयभङ्गे

व्याम्रमचमानशृङ्गारं प्रवासं च । किंविशिष्टम् ? क्षेपेत्यादि । क्षेपो धिक्का-
रोऽव्यङ्गाऽनादरः शुक् शोक इच्छाविहतिरिष्टविधातो विलपनं परिदेव-
नम् । क्षेपश्चावज्ञा च शुक् चेच्छाविहतिश्च विलपनं च । तान्यादयो येषा-
मुत्कण्ठादीनां तानि क्षेपादीनि दुःखकारणानि । तैरुग्रमसद्यम् । तत्र विल-
पनं रामस्य यथा—

स्निग्धाः श्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घना,
घाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वे सहे,
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा मय ॥

अपि च—

हारो नारोपितः कण्ठे स्पर्शविच्छेदभीरुणा ।
इदानीमन्तरे जाताः पवेताः सरितो द्रुमाः ॥

एवमभ्यदपि लक्ष्यं महाकविप्रयत्नेषु यथापथं द्रष्टव्यम् । तथा या भार्या
नरं कुरुते । किंविशिष्टम् ? प्राज्यागन्त्वामिपादामिपमपि । आमिपं
मांसमदन्त्वामिपादा राक्षसाः । प्राज्याः प्रजुरा भागन्तवः शत्रुप्रहारादयो
दुःखप्रकाराः प्राज्यागन्तवः । त एवामिपादाः । तेषामामिपं प्राप्तं
विषयं वा ॥ १११ ॥

पूर्वानुरागादिशृङ्गारद्वारेण स्त्रीणां पुंस्पीडकत्वं यथाक्रमं दृष्टान्तेषु स्पष्ट-
यच्चाह—

स्वासङ्गेन सुलोचना जयऽमघाम्मोधी तथाऽवर्तयत्,
खं श्रीमत्यऽनु वज्रजङ्घमऽनयद्भोगालसं दुर्मृतिम् ।
मानासद्ब्रह्मविप्रयोगसमरानाचारशङ्कादिभिः,
सीताराममतापयत्क न पतिं हा साऽऽपदि द्रौपदी ॥ ११२ ॥

आवर्तयद् आमंयति स्म । कासी ? सुलोचना अरुणपतराजाहजा ।
कम् ? जयं मेघेश्वरम् । क ? अघाम्मोधी । दुःखां होषसनेष्वधम् ।
व्यसनार्णवे इत्यर्थः । केन ? स्वासङ्गेन स्वह्वासासत्वा । कथं कृत्वा ?

तथा तेनार्ककीर्तिमहाद्वादिकरणप्रकारेण पूर्वानुरागविप्रलम्भद्वारेण ।
दुःखोत्पादकत्वकथनमिदम् । तथाऽनयत् प्रापयतिस्व । कासौ ? श्रीमती
घञ्जदन्तचक्रवर्तिपुत्री । कम् ? घञ्जजङ्घं घञ्जजङ्घाख्यं स्वपतिम् । काम् ?
दुर्मृतिम् । केशवासनधूपधूमव्याकुलकण्ठतथा दुष्टा मृतिर्मरणम् । किंवि-
शिष्टं सन्तम् ? भोगालसं विषयैः कुशलेष्वसमाहितम् । कथम् ? स्वमनु-
भारमना सह । द्वावपि कुशलेष्वनवहितावित्यर्थः । एतस्संभोगमुखेन दुःखो-
त्पादकत्वाभिधानम् । एषा पूर्वा च कथा महापुराणाच्चिन्त्या । तथा सीता
मैथिली रामं दाशरथिमतापयत् संतापयति स्व । कैः ? मानेत्यादि ।
मानः प्रणयभङ्गकलहः । असद्ग्रहो युध्यमानलक्ष्मणपराजयनिवारणाय
तं प्रति रामप्रेषणदुरभिवेशः । विप्रयोगो रावणकृतो विरहः । समरः
संप्रामः । अनाचारशङ्का लङ्घेश्वरोपभोगसंभावना । आदिशब्दादिव्य-
शुच्युत्तरकाले रामस्यापमाननं तपस्यतश्चोपसर्गकरणमित्यादिग्रहणम् । मान-
श्चासद्ग्रहश्च विप्रयोगश्च समरश्चानाचारशङ्का च । ताः पञ्चादयो येषां ताप-
नक्रियासाधनानां तानि तथोक्तानि । एतन्मानप्रवासविप्रलम्भमुखेन दुःखो-
त्पादकत्वप्रकाशनम् । तथा हा कष्टं, द्रौपदी पञ्चालराजपुत्री क्व कस्यां
आपदि स्वयंवरामण्डपयुद्धादिव्यसनावर्ते पतिमर्जुनाख्यं स्वप्रियं न आस
न चिक्षेप । सर्वस्यामापदि तथाविधायामपातयदित्यर्थः । अथवा सा प्रसिद्धा
द्रौपदीति व्याख्येयम् । तत्रापातयदिति क्रियापदं सामर्थ्यलब्धं योज्यम् ।
यथा—

“यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिणा ।

यश्चैनं गंधमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥”

इत्यत्र च्छिनत्ति सिञ्चति पूजयतीति पदानि । एतत्पूर्वानुरागप्रवासविप्रल-
म्भमुखेन दुःखोत्पादकत्वख्यापनम् । एषा कथा भारतात् पूर्वा च रामाय-
णाच्चिन्त्या ।

यहभाषा दूरक्षत्वशीलभङ्गसद्ग्रहसद्ग्रहान्तरावहेतुस्वपरलोकोद्योगप्रतिषम्भ-
कत्वकथनद्वारेण मुमुक्षुणां प्रागेवापरिग्राह्यत्वं व्यनक्ति—

तैरश्वोपि वधुं प्रदूयति पुंयोगस्तथेति प्रिया,—
सामीप्याय तुजेप्यऽसूयति सदा तद्विष्टवे दूयते ।

तद्विप्रीतिमयाञ्च जातु सजति ज्यायोभिरिच्छन्नपि,
त्यक्तुं सन्न कुतोपि जीर्यतितरां तत्रैव तद्यन्त्रितः ॥ ११३ ॥

असूयति गुणेष्वपि दोषानारोपयति लोकः । कस्मै ? तुंजेपि पुत्रा-
यापि किं पुनरन्यस्मै । किंविशिष्टाय ? प्रियासामीप्याय बहुभासन्नहि-
ताय । कुतो हेतोः ? इति यतः प्रदूषयति प्रदुष्टां करोति । कोसौ ?
पुंयोगः पुंसा सह संबन्धः । काम् ? वधूं स्त्रियम् । किंविशिष्टोपि ? तैर-
श्वोपि । तिरश्चि भवस्तैरश्वः । किं पुनर्मानुषादिभवः । कथम् ? तथा
सत्यं तेन वा प्रमज्जनचरितादिशास्त्रप्रसिद्धेन प्रकारेण । प्रमज्जनचरिते हि
राज्ञी मर्कटासक्ता श्रूयते । तथा तद्विप्लवे प्रियाशौल्भङ्गे दृष्टे श्रुते वा सानि
सदा नित्य दूयते परितप्यते लोकः । तथा जातु कदाचिन्न सजति
सङ्गं न करोति लोकः । कै सह ? ज्यायोमिर्धमांचार्यादिभिः । कस्मात् ?
तद्विप्रीतिमयात् प्रियाप्रेममङ्गभीतेः । तथा जीर्यतितर्यं जराजंरो
भवति लोहः । क ? तत्रैव सन्नन्येव । किंविशिष्टः सन् ? तद्यन्त्रितः
प्रियानिगदितः । किं कुर्वन्नपि ? इच्छन्नपि वान्छन्नपि । किं कर्तुम् ?
त्यक्तुं मोक्तुम् । किं तत् ? सन्न गृहम् । कस्माद्हेतोः ? कुतोपि पुत्रम-
रणादेरगाढकारणात् । एतेन मुमुक्षुभिः प्रागेव स्त्रीपरिग्रहो न कर्तव्य इति
तात्पर्यायैर्विदग्धैर्बोद्धव्यः । उक्तं च—

प्रागेव शक्तोऽशक्तोऽन्त्ये त्यक्त्वा राज्यं त्रिपन्मयम् ।
धीरः समाधिना मृत्त्रा भयान्मोधेः समुद्धरेत् ॥

एव स्त्रीरागान्धान् प्रदूष्य पुत्रमोहान्धान्दूषयन्नाह—

यः पत्नीं गर्भमावात्प्रभृति विगुणयन्न्यकरोति त्रिवर्गं,
प्रायो वसुः प्रतापं तरुणिमनि हिनस्त्याददानो धनं यः ।
मूर्खः पापो विपद्भानुपकृतिरूपणो वा भवन् यश्च शल्य,—
त्यात्मा वै पुत्रनामास्त्रयमिति पशुभिर्युज्यते स्वेन सोपि ११४

‘१ पुत्र. चतुरपय स्वाद तुर लोक चात्मनः प्रजा’ इति पुत्रनामानि नाम-
माशयाम् ।

सोपि तत्तादृगपराधप्रधानोपि पुत्र पशुभिर्गृहव्यवहारमूढैर्गृहिभि
स्वेनात्मना सह युज्यते सबध्यते । स्वस्मादभेदेन इत्यर्थे । कथम् ।
इति इत्यम् । अयमिदन्तया प्रतीयमानस्त्वमसि । किमात्मा ? आत्मा
अहतया प्रतीयमानो भाव । किंनामा ? पुत्रनामा । पुत्र इति नाम यत्
स एवम् । नामैव भक्तो भिन्नोसि, न स्वरूपेणेत्यर्थे । कथम् ? वे स्फु
टम् । तथाच जातकर्मणि पठन्ति—

अङ्गादङ्गात्प्रभवसि हृदयादपि जायसे ।

आत्मा चै पुत्रनामासि संजीव शरद शतम् ॥

मनुस्त्वदमाह—

पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुन ॥

य किम् ? यो न्यक्करोति हासयति । कम् ? त्रिवर्ग धर्माधिकामान् ।
किं कुर्वन् ? विगुणयन् सौष्टवसौन्दर्यादिगुणरहिता विकृता वा कुर्वन् ।
काम् ? पत्नीं भार्याम् । कथम् ? प्रभृत्यारभ्य । कस्मात् ? गर्भभावात् ।
निर्गोणशुभातेवो जीवो गर्भे । तदुक्तम्—

शुद्धे शुक्रातेवे सत्त्वं स्वकर्मक्लेशचोदित ।

गर्भे संपद्यते युक्तिशशादग्निरिवारणौ ॥

भवन भाव स्वरूपस्वीकारः । गर्भस्य भावो गर्भभावस्तस्मात् । तथा
य प्रायो बाहुल्ये तदणिमनि यौवने यत् पितु प्रतापं तेजो
हिनस्ति हन्ति । किं कुर्वन् ? आददान, स्वीकुर्वन् । किं तत् ? धनं
ग्रामसुवर्णादि । तथा च पठन्ति—

जाओ हरइ कलत्तं वडंतो वडिमा हरइ ।

अत्थं हरइ समत्थो पुत्तसमो वैरिओ णत्थि ॥

१ जातो हरति कलत्र वर्धमानो वृद्धिम् ।

अर्थ हरति समथ पुत्रसमो वैरियो नास्ति ॥

तथा य शस्यति शरीरान्त प्रविष्टकाण्ड इवाचरति । किं कुर्वन् ?
अत्रन् सपद्यमान । किंविशिष्ट ? मूर्खाऽज्ञ । यह्लोक —

अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातो सुतौ वरम् ।
यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो भवेत् ॥

पापो वा भवन् महत्कृपापरदारभिराभिगमनादिपातकयुक्त सन्, त्रि
पद्धान्या व्याधिबन्दिमहादिविपत्तिपतित, उपकृतिकृपणो वा असा
मर्थादविभेकाद्वाऽनुपकारक ।

पुत्रे सामिद्विकौपाधिकभ्रातृत्वपसारणेन परमाथवर्त्मनि शिवार्थिन
स्थापयितुमाह—

यो वामस्य विधेः प्रतिष्कृशतयाऽऽस्कन्दन् पितृञ्जीवतो,—
प्युन्मथ्नाति स तर्पयिष्यति मृतान्पिण्डप्रदायैः किल ।
इत्येषा अनुपान्धतार्य सहजाहार्याथ हार्या त्वया,
स्कार्यात्मैव ममात्मजः सृष्टिधिनोद्धर्ता सदेत्येव वृक् ॥११५॥

य पुत्र पितृन् पितृपितामहादीन् जीवतोपि विद्यमानानपि उन्म
थ्नाति शुद्धचित्तव्यलक्षणे प्राणैर्वियोजयति । किं कुर्वन् ? आस्कन्दन्
दुष्कृतोदीरणतीव्रमोहोत्पादनद्वारेण कद्वधयन् । कया ? प्रतिष्कृशतया
सहकारिभावेन । कस्य ? वामस्य विधेर्बोधकस्य देवस्य शास्त्राविरुद्धत्वा
चारस्य वा । पुत्रो ह्यविनीतो दुःखदानोन्मुखदुष्कृतस्वीदीरणाया निमित्त
स्याद् । विनीतोपि स्वविषयमोहमहावेशनेन परलोकविरुद्धाचरणविधानस्य ।
स तथाभूतोपि पुत्र किल तर्पयिष्यति प्रीणयिष्यति पितृन् । किंविष्टान् ?
मृतान् प्रेतत्वमापन्नान् । कै ? पिण्डप्रदायै पिण्डप्रदानजलतर्पण
शोधनादिभि । प्रदान प्रदा “ आतश्चोपसर्ग ” इत्यह् । किलेत्यागमोक्तौ
लोकोक्तौ वा इत्येवस्वरूपा एषा घटमाना अनुपान्धता जात्यन्धत्व हे
आर्य, साधो हार्या अपनेतव्या । केन ? त्वया । कीदृशी ? सहजा नैस
र्गिणी आहार्याथ दुस्वदेशादिजाता वा । तथा स्फार्या स्फुरन्ती कार्या
त्वया । कसौ ? वृक् वृष्टि । कीदृशी ? इत्येव इत्यभूतैव वतते । कोसौ ?

आत्मैव । किंविशिष्टः ? आत्मजः पुत्रः । कस्य ? मम । किंविशिष्टो यतः ? सदा सर्वदा सुविधिना सम्यग्विहिताचरणेन उद्धर्ता संसारार्णवाद्दुत्तारकः ।

पुत्रिकामूढात्मनां स्वार्थभ्रंशं सत्त्वेदमावेदयति—

मात्रादीनामदृष्टदुग्धणहतिरिवाभाति यज्जन्मवार्ता
सौस्थ्यं यत्संप्रदाने कचिदपि न भवत्यन्वहं दुर्भगेव ।

या दुःशीलाऽफला वा स्वलति हृदि मृते विप्लुते वा धवेऽन्त-
र्या दन्दग्धीह मुग्धा दुहितरि सुतवद् भ्रन्ति धिक् स्वार्थमन्धाः

यस्या दुहितुर्जन्मवार्ता पुत्री जातेति जनश्रुतिरभात्याभासते । केव ? अदृष्टदुग्धणहतिरिवाद्यमुद्गराघातो यथा । केपाम् ? मात्रादीनां जननीजनकादीनाम् । तथा यस्या दुहितुः संप्रदाने कचिदपि कुलशीलविद्यावित्तादिना तरतमभावेन चर्च्यमाने वरयितरि । न भवति । किं तत् ? सौस्थ्यम् । केपाम् ? मात्रादीनाम् । योग्यस्थानेऽस्माभिः स्वकन्या नियुज्यते इति सुस्थितं मात्रादीनां चित्तं न भवतीत्यर्थः । सम्यक् शास्त्रोक्तविधानेन प्रकर्षेण स्वजनवैमनस्यभावलक्षणेन दीयतेऽस्मै कन्येति संप्रदानमत्र वरयिता । तथा या दुःशीला दुराचारा अफला वा निरपत्या सती मात्रादीनां हृदि हृदये अन्वहमनुदिनं स्वलति शस्यति । केव ? दुर्भगेव । यथा भर्तुरनभिप्रेता सती पुत्री हृदये शस्यति तथा दुश्चारिणी निरपत्या वेत्यर्थः । तथा या दुहिता दन्दग्धि गर्हितं दहति । क ? अन्तरध्यात्मं मात्रादीनाम् । क सति ? धवे भर्तरी । किंविशिष्टे मृते लोकान्तरं गते, विप्लुते पुरुषार्थसाधनसामर्थ्यपरिभ्रष्टे दूरदेशान्तरं गते वा इहास्वामीदृशदुःखदाननिदानभूतायां दुहितरि पुण्यां मुग्धा मूढा ममत्वप्रहाविष्टाः सन्तोऽन्धास्तत्त्वमपश्यन्त पुरुषाः स्वार्थं स्वेनात्मनार्थ्यमानं दुःखोच्छेदं सुखोपलम्भं वा भ्रन्ति प्रतिबन्धन्ति । कस्मिन्निव ? सुतवत् । यथा पुत्रे मुग्धास्तथा पुष्यामपीत्यर्थः । धिक् इति श्लेदे । कष्टमेवत् । भ्रान्तविद्वग्भितमित्यर्थः ॥ ११६ ॥

पितृमातृजातीभामपकारकत्वं वक्रमणित्या निन्दन् दुष्कृतनिर्जरणहेतु-
स्वेनोपकारकत्वादरातीनभिनिन्दति—

वीजं दुःखैकबीजे वपुषि भवति यस्तर्पसंतानतन्त्र,—
स्तस्यैवाधानरक्षाद्युपधिषु यतते तन्वती या च मायाम् ।
मद्रं ताभ्यां पितृभ्यां भवतु ममतया मद्यवद् घूर्णयद्भ्यः,
स्वान्तं स्वैभ्यस्तु वद्वोज्जलिरयमरयः पापदारा वरं मे ११७

यः पिता तर्पसंतानतन्त्रसृष्ट्यासातत्यवशः सन् भवति । किम् ?
वीजं प्ररोहणकारणम् । क ? वपुषि शरीरे जन्ये पुंसाम् । किंविशिष्टे ?
दुःखैकबीजे दुःखस्य प्रधानहेतौ, “ सर्वापदां पदमिदं जननं जनानाम् ”
इति वचनात् । या च माता यतते प्रयत्नं करोति । केपु ? तस्यैव वपुष
एव आधानरक्षाद्युपधिषु गर्भाधानपालनवर्धनाद्युपकरणेषु । किं कुर्वती ?
तन्वती विस्तारयन्ती । काम् ? मायां संवृतिं सिष्यामोहजालम् । ताभ्यां
तादृगुपकारकाभ्यां पितृभ्यां पितृमातृभ्यां भवतु भस्तु । किं तत् ? भद्रम् ।
आक्षिपि चतुर्था । पुनर्मातापितरौ मम मा संपद्येतामित्यर्थः । एवं तर्हि
यथोक्तदोषाभावाज्जातयः संपद्यन्तामित्यत्राह—तुर्विद्येपे । अयं प्रत्यक्षोऽ-
ञ्जलिर्यद्भ्यो मया । केभ्यः ? स्वैभ्यो बन्धुभ्यः । किं कुर्वन्त्यः ? घूर्णयद्भ्यो
हिताहितविचारविलोपेन विह्वलं कुर्वन्त्यः । किं तत् ? स्वातं मनः ।
कया ? ममतया इमे मदीया इति ममकारेण । किं वत् ? मद्यवद् मदि-
रानुस्यया । मातापितृभ्यां मनोमोहकत्वेनात्यन्तदुष्टान् बान्धवान् धिगि-
त्यर्थः । स्वैभ्य इत्यत्र तादर्थ्यचतुर्थ्या । किं पुनरेवं भवतो भद्रं प्रतिभातमि-
त्यत्राह—वरं भद्रं भवन्तु । के ? अरयः शत्रवः । कस्य ? मे मम । किंवि-
शिष्टा यतः ? पापदारा अपकारकरणद्वारेण पातकान्यामोचयन्त इत्यर्थः ।
मुमुक्षोरात्मतत्त्वभावनोपदेशोपम् ।

पृथग्जनानां मित्रत्वमधर्मपरत्वाद्भवदति—

अधर्मकर्मण्युपकारिणो ये प्रायो जनानां सुहृदो मतास्ते ।
स्वान्तर्बहिःसंततिकृष्णवर्त्मन्यरंस्त कृष्णे सलु धर्मपुत्रः ११८

ये अधर्मकर्मणि पापक्रियायामुपकारिणो बलाधायवास्ते जनानां लोकानां सुहृदो मित्राणि प्रायो बाहुल्येन मता इष्टाः । अत्र समर्थन-
माह—खलु यस्मादरंस्त प्रीतिमकार्षीत् । कोसौ ? धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः
कस्मिन् ? कृष्णे विद्यौ । किंविशिष्टे ? स्वेत्यादि । अन्तश्च वहिश्चान्तर्बहिः ।
तत्र संततो अन्तर्बहिःसंतती । स्वस्य धर्मपुत्रात्तमनोन्तर्बहिःसंतती स्वा-
न्तर्बहिःसंतती । तयोः कृष्णवर्त्मा स्वान्तर्बहिःसंततिकृष्णवर्त्मा
तस्मिन् । तत्र स्वान्तःसंततौ निजात्मनि कृष्णस्य पापस्य वर्त्म मार्गः
प्राप्त्युपाय इत्यर्थः । कृष्णशब्देन च सांख्याः पापमाहुः । तथा हि तत्सूत्रं—

“प्रधानपरिणामः शुक्लं कृष्णं च कर्म” इति ।

तथा स्वबहिःसंततौ निजवशे कृष्णवर्त्मा वह्निः कौरवसंहारकार-
कत्वात् । यः किल धर्मस्य सर्वपुरपार्थमूलकारणस्यात्मजः स्यात् स कथं
तत्तादृशं कृष्णं मित्रीकुर्यात् । अतोऽध्रदेयमेतत् प्राकृतजनस्य मैत्रकमित्यु-
क्तिलेशेनात्र तात्पर्यार्थोऽनुरक्षणीयः ।

प्रेहिकार्थसहकारिणां मोहावहृत्वात्प्राज्यत्वमुपदर्शयन्नामुत्रिकार्थसुहृदा-
मभस्तनभूमिकायामेवानुसर्तव्यतामभिधत्ते—

निश्छद्म मेघति विपद्यपि संपदीव,

यः सोपि मित्रमिह मोहयतीति हेयः ।

श्रेयः परत्र तु विवोधयतीति ताव-

च्छक्यो न यावदसितुं सकलोपि सङ्गः ॥ ११९ ॥

निश्छद्म निर्व्याजं कृत्वा यो मेघति छिद्यति । कस्याम् ? विपद्यपि
विनिपातोपनिपातेषु । केव ? संपदीव संपत्तौ सस्यां यथा । हेयस्त्वाज्यः ।
कोसौ ? सोपि किं पुनस्तद्विपरीतः । मुमुक्षुभिरिति शेषः । किमाख्यो
भवन् ? मित्रं सुहृत् । क ? इह अस्मिन् जन्मनि । कुतो हेतोः ? मोहय-
तीति मोहं नयति यतः । तुर्विशेषे । स पुनर्यथोक्तमित्रलक्षणः श्रेय
आध्रयणीयो मुमुक्षुभिः । कस्मिन्विषये ? परत्र । कुतो हेतोः ? विवो-
धयतीति विशिष्टमात्मदेहान्तरज्ञानलक्षणं बोधं नयति यतः । किं सर्वदा ?

न इत्याह—तावत् तावन्तं कालम् । यावत्किम् ? यावन्न शक्यः ।
कोत्सो ? सङ्गः । किंविशिष्टः । सकलोपि । किं कर्तुम् ? असितुं त्यक्तुम् ।
उक्तं च—

सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यो मुनिमिर्मान्तुमिच्छुमिः ।
स चेत् त्यक्तुं न शक्येत कार्यस्तर्ह्यात्मदर्शिभिः ॥

अपि च—

सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत् त्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य मेपजम् ॥

अत्यन्तभक्तिमतोपि भृत्यस्याकृत्यप्रधानत्वादनुरादेयतां लक्षयति—

योतिभक्ततयात्मेति कार्याभिः कल्प्यतेऽवत् ।
सोप्यकृत्त्येग्रणीभृत्यः स्याद्रामस्याञ्जनेयवत् ॥ १२० ॥

यः कल्प्यतेऽध्यवसीयते । कयम् ? आत्मेति अयमहमिति । कैः ?
कार्याभिः स्वार्थपरैः । कया ? अतिभक्ततया अत्यन्तानुरक्तभावेन ।
किंयत् ? अङ्गवद् यथा शरीरम् । (कार्याभिरिदमहमिति कल्प्यते ।
कया ? अतिभक्ततया अत्यन्तल्लिष्टभावेन ।) सोपि भृत्यः किं पुनरन्वः
स्यात् । किंविशिष्टः ? अग्रणीः प्रधानः । क ? अकृत्त्ये हिंसादौ । किंयत् ?
रामस्याञ्जनेयवद् दाशरथेर्दन्मानिव । एवं सुमुञ्जुभिर्गुणवद्भृत्योपि न
संप्राद्य इत्यवतिष्ठते । भृतिः कर्ममूल्यम् । भृती साधुभृत्यः । अङ्गनाया
अपत्यमाञ्जनेयः ।

दामीदासस्य स्त्रीकारो मनम्यापाय स्यादित्याह—

अतिसंस्तवधृष्टत्वादनष्टे जाघटीति यत् ।
तदासीदासमृक्षीव कर्णात्ताः कस्य शान्तये ॥ १२१ ॥

यद् दासीदासं जाघटीति भृशं पुनः पुनरां चेष्टते । क ? अनिष्टे
भर्तुरभिप्रेते कर्मणि । कस्मात् ? अतिसंस्तवधृष्टत्वाद् अत्यन्तपरिच
येन प्रगल्भत्वात् । तत्कस्य शान्तये अनिष्टनिवारणार्थं स्यात्, ।

कस्यापि । केव ? कर्णास्ता कर्णगृहीता ऋक्षीव भल्लुकी यथा । तस्मात्त-
दपि न संग्राह्यमिति स्थितम् । दासः क्रयक्रीतः कर्मकरः ।

शिष्यशासनेपि क्वचित्क्वचित् क्रोधोद्भवं भावयति—

यः शिष्यते हितं शश्वदन्तेवासी सुपुत्रवत् ।

सोप्यन्तेवासिनं कोपं छोपयत्यन्तरान्तरा ॥ १२२ ॥

योन्तेवासी शिष्यः शिष्यते शिक्षते गुरुभिः । किं तद् ? हितं
श्रेयस्कर वस्तु । किञ्चत् ? सुपुत्रवत् सत्पुत्रेण तुल्यम् । कथम् ? शश्वद्
अहोरात्रम् । सोपि छोपयति स्पर्शयति । कम् ? कोपं क्रोधम् । किंवि-
शिष्टम् ? अन्तेवासिनं चण्डालं साधुजनानामस्पृश्यत्वात् । क ? अन्त-
रान्तरा मध्ये मध्ये विनयामहणकाल इत्यर्थः । एतेन सोपि सुमुक्षुणा-
मसंग्राह्य इति पर्यवस्यति ।

चतुष्पदपरिमहं प्रतिक्षिपति—

द्विपदैरप्यसत्सङ्गथेत् किं तर्हि चतुष्पदैः ।

तिक्तमप्यामसन्नाग्नेर्नायुष्यं किं पुनर्घृतम् ॥ १२३ ॥

चेद् यदि द्विपदैरपि मनुष्यादिभिः सह संगः संसर्गः स्यात् ।
कीदृशः ? असन् अप्रशस्तोऽपायभूयस्त्वात् । तर्हि किं स्यात् । कोसौ ?
सङ्गः । कै. सह ? चतुष्पदैर्गैजतुरगादिभिः । सुतरामप्रशस्तो भवेदित्यर्थः ।
समर्थेनमाह—न स्यात् । किं तद् ? तिक्तमपि भूनिम्बनिम्बादिप्रायमौष-
धम् । कीदृशं ? आयुष्यं जीवनार्थम् । कस्य ? आमसन्नाग्नेः । आमेन
दुष्टापकरसेन सन्नोऽभिभूतोऽस्मि. कोष्टो वह्निर्यस्य । स एवम् । किं पुनर्घृत-
मायुष्यं स्यात् । सुतरा न भवेदित्यर्थः । यस्य हि तिक्तद्रव्यं स्वभावादात्मस्य
पाचकं स्वास्थ्याय न स्यात्तस्य कथं स्निग्धशीतत्वेनामवर्धनं सर्विः पथ्यमिति
भावः । तथा चोक्तम्—

तीवार्तिरपि नाजीर्णां पिवेच्छूलघ्नमौषधम् ।

आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधासनम् ॥

अपि च—

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।

केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोत्वणेन तु ॥

एतेन द्विपदसद्वाद्यतुस्पदसद्गस्य बहुतरापायत्वं समर्थितम् । पादद्वयो-
पेतो हि यद्यपकरोति तर्हि पादचतुष्टयोपेतस्तद्विगुणमपकुर्यादित्युक्तिरेतः ।

अचेतनसद्वाचेतनसद्गस्य बाधाकरतरत्वमाचष्टे—

यौनमौखादिसंबन्धद्वारेणाविश्य मानसम् ।

यथा परिग्रहश्चित्त्वान् मश्नाति न तथेतरः ॥ १२४ ॥

यथा मश्नाति व्यथयति । कोसौ ? चित्त्वान् चेतनावान् परिग्रहः ।
किं तत् ? मानसं मनः पुंसाम् । किं कृत्वा ? आविश्य गाढमाक्रम्य ।
केन ? यौनेत्यादि । योनेरागतो यौनः सोदर्यादिसंबन्धः । मुस्तादागतो
मौखः शिष्यादिसंबन्धः । आदिशब्देन जन्यजनकत्वपोष्यपोषकत्वभोग्यभो-
क्तृभावादिसंबन्धा यथास्वमवसेयाः । यौनश्च मौखश्च यौनमौखौ । तावादी
येषां ते यौनमौखादयः । ते च ते संबन्धाश्च । त एव द्वारं प्रवेशहेतुत्वात् । न
मश्नाति । कोसौ ? इतरोऽचेतनः परिग्रहः । किं तत् ? मानसम् । कथम् ?
तथा चेतनादचेतनोऽल्पं दुःखयतीत्यर्थः । तत एवास्य पश्चाद्दिशः ।

अथ दशभिः पदैरचेतनपरिग्रहं दूषयितुकामः प्राक्तावत्तदधिष्ठानत्वाद्ग-
हस्य दोषानुद्भावयति—

पञ्चशूनाद्गृहाच्छून्यं वरं संवेगिनां वनम् ।

पूर्वं हि लब्धलोपार्थमलब्धप्राप्तये परम् ॥ १२५ ॥

घरं श्रेष्ठं भवति । किं तत् ? वनम् । किंविशिष्टम् ? शून्यं विविक्तम् ।
केषाम् ? संवेगिनां संसारभीरुणाम् । कस्मात् ? गृहात् । किंविशि-
ष्टात् ? पञ्चशूनात् ।

“कण्डनी पेपणी चुह्नी उदकुम्भः प्रमार्जनी ।

पञ्च शूना गृहस्थस्य तेन मोक्षं न गच्छति ॥”

इत्येवं लक्षणाः पञ्च शूनाः प्राणिवधस्थानानि यस्मिन् । समर्थनमाह—
हि यस्माद्भवति । किंतत् ? पूर्वं पञ्चशूनं गृहम् । किमर्थम् ? लब्धलो-
पार्थं लब्धस्य प्रक्रमात्संवेगस्य नाशनिमित्तम् । तथा भवति । किं तत् ?
परं शून्यं वनम् । कस्यै ? अलब्धप्राप्तये । अलब्धं शुद्धात्मतरुं कदा-
चिदप्यप्राप्तपूर्वकत्वात् । तस्य ग्राह्यर्थम् ।

गृहकार्यध्यासक्तानां दुःखसातत्यमनुशोचति—

विवेकशक्तिवैकल्याद्गृहद्वन्द्वनिपद्वरे ।

मग्नः सीदत्यहो लोकः शोकहर्षभ्रमाकुलः ॥ १२६ ॥

अहो कष्टं, सीदति विद्यते । कोसौ ? लोकः पृथग्जनः । किंविशिष्टः ?
मग्नो घुडितः । क ? गृहद्वन्द्वनिपद्वरे गृहध्यासङ्गकर्मणे । कस्मात् ?
विवेकशक्तिवैकल्यात् । विवेको हिताहितविवेचनं विश्लेषणं च । तस्मा-
मध्यप्रतिबन्धात् । यथा पङ्के मग्नस्ततः पृथक्कर्तुमात्मानमशक्नुवन् दुःखा-
यते तथा गृहध्यासङ्गे पतितो हिताहितं विवेक्तुमशक्नुवन् क्लिश्यते
इत्यर्थः । पुनः किंविशिष्टः ? शोकहर्षभ्रमाकुलः । शोकश्च हर्षश्च
शोकहर्षौ । तयोर्भ्रमः पर्यायेण वृत्तिः । शोके वर्तिरत्वा हर्षे वर्तनं हर्षे च
वर्तिरत्वा शोके वर्तनमित्यर्थः । तेनाकुलोऽनवस्थितचित्तः । तदुक्तम्—

रतेररतिमायातः पुना रतिमुपागतः ।

तृतीयं पदमप्राप्य बालिशो वत सीदति ॥

अमो भ्रान्निर्वा । तत्राप्युक्तम्—

धासनामात्रमेवैतत् सुखं दुःखं च देहिनाम् ।

तथा ह्युद्वेजयन्त्येते भोगा रोगा इवापदि ॥

क्षेत्रपरिग्रहदोषमाह—

क्षेत्रं क्षेत्रभृतां क्षेममाक्षेत्रशयं मृषा न चेत् ।

अन्यथा दुर्गतेः पन्था बह्वारम्भानुबन्धनात् ॥ १२७ ॥

भवति । किंतत् ? क्षेत्रं सस्याद्युत्पत्तिस्थानम् । किंविशिष्टम् ? क्षेमं

कस्याणमैहिकमुखसंपादकत्वात् । केपाम् ? क्षेत्रभृताम् । क्षेत्र शरीरं
विभ्रतीति क्षेत्रभृतस्तेपाम् । देहिनामित्यर्थः । चेद् यदि न भवति । किं
तत् ? आक्षेत्रइयं नैरात्म्यं बौद्धकल्पितम् । किंविशिष्टम् ? मृषा असत्यम् ।
जीवामावो यदि सत्यमित्यर्थः । क्षेत्रं शरीरं जानाति चेतयते इति क्षेत्रज्ञ
आत्मा । न क्षेत्रज्ञोऽक्षेत्रज्ञः । तस्य भाव आक्षेत्रइयम् । "नमः शुचीश्वर-
क्षेत्रज्ञकुशलचपलनिपुणानाम्" इत्यनेनोभयपदवृद्धिः । अथवा ईपत् क्षेत्रज्ञ
अक्षेत्रज्ञो गर्भादिमरणान्तस्थायी जीवश्चावाककल्पितः । शेषं पूर्ववत् । भवति ।
किं तत् ? क्षेत्रम् । किंविशिष्टम् ? पन्था मार्गः । कस्मात् ? दुर्गतेनरका-
दिगते । कथम् ? अन्यथा आक्षेत्रइयमसत्यमस्ति चेत् । जीवो यदि
शश्वदस्तीति भावः । कस्मात् ? यद्धारम्मानुबन्धनाद् बहूनाभारम्भार्णां
पइजीवनिर्कायघातानां कर्षणसेचननिर्दानादिपापकर्मणामनुबन्धनाद् पुनः
पुनः प्रवर्तनात् ।

कुप्यादिपरिग्रहश्चैद्वत्याशानुबन्धनिबंधनत्वमभिधत्ते—

यः कुप्यधान्यशयनासनयानभाण्ड,—

काण्डैकडम्बरितताण्डवकर्मकाण्डः ।

वैतण्डिको भवति पुण्यजनेश्वरेपि,

तं मानसोर्मिजटिलोज्झति नोत्तराशा ॥ १२८ ॥

कुप्यं हेमरूप्यवर्जं धानुरथ वस्त्रादि द्रव्यं । यानं शिथिकाविमानादि ।
भाण्डं हिहुमञ्जिष्ठादि । काण्ड समूहः । ताण्डवकर्मकाण्डं वैचित्र्यमश्रु नेयम् ।
वैतण्डिक उपहासपरः । पुण्यजनेश्वरे कुर्वरे शिष्टप्रधाने च मानसोर्मयश्चि-
त्तविकल्पा दिव्यसरस्तरद्वाश्च । उत्तराशा उत्कृष्टाकाङ्क्षा बद्धोची दिक् च ।

यः पुरयो भवति । किंविशिष्टः ? वैतण्डिकः । कः ? पुण्यजनेश्वरेपि ।
किंविशिष्टः सन् ? कुप्येत्यादि । कुप्यं च धान्यं च शयनं चासनं च यानं
च भाण्डं च कुप्यधान्यशयनासनयानभाण्डानि । तेषां काण्डानि संघाताः ।
तैरेकमुत्कृष्टं कृत्वा डम्बरितं विस्फारितं ताण्डवकर्मकाण्डं येन स तयोक्तः ।
कुप्यादिपरिग्रहचर्चवद्बुधा नटित इत्यर्थः । अथमभिप्रायः—कुप्यादिद्रव्य-
समृद्ध्या स्वस्मात्पुत्रैरपि हीनं मन्यते । यश्च शश्वदुद्धतनृत्यवैचित्रीमभि-

नयति तं नटं क्षिप्रामण्योप्युपहसन्तीति तं धनद्विगवितं पुंमांसं नोज्झति न मुञ्चति । कासौ ? उत्तराशा । किंविशिष्टा ? मानसोर्मिजटिला नाना-
विकल्पजालामुबन्धिनी । परमप्रत्याशा तस्य भवतीत्यर्थः । तथा तं धनद्वि-
तिरस्कृतधनाधिपतिं पुरुषमुत्तराशा उदीची दिग् नोज्झति । किंविशिष्टा ?
मानसोर्मिजटिला दिव्यसरस्तरङ्गवाक्षिता । कैलासेनापि सहोत्तरां दिशं स
स्वीकर्तुमिच्छतीत्यर्थः ।

धनगृह्णोर्महापापप्रवृत्तिं प्रवक्ति—

जन्तून् हन्त्याह मृषा चरति चुरां ग्राम्यधर्ममाद्रियते ।
खादत्यखाद्यमपि धिग् धनं धनायन् पिबत्यपेयमपि ॥ १२९ ॥

धनं ग्रामसुवर्णादिकं धनायन्नऽभिकाङ्क्षन् पुरुष इदमिदं करोति ।
तथाहि । धनाभिकाङ्क्षी जन्तून्प्राणिनो हन्ति हिनस्ति, तथा मृषा
अनत्यमाह प्रवीति, तथा चुरां चोरिकामाचरति करोति, तथा ग्राम्य-
धर्मं मैथुनमाद्रियतेऽभ्युपगच्छति, तथाऽखाद्यमपि काकमांसादिकं
खादति भक्षति, तथाऽपेयमपि सुरादिकं वर्णकुलाद्यपेक्षया पाने निपि-
ब्यमपि पिबति आस्वादयति । अत एव धिगित्यनेन क्षिपति धिग्
धनगृह्णमित्यर्थः ।

भूमिलुब्धस्यापायावघे दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

तत्तादृग्साम्राज्यश्रियं भजन्नपि महीलवं लिप्सुः ।
भरतोऽवरजेन जितो दुरभिनिविष्टः सतामिष्टः ॥ १३० ॥

इष्टः । कोसौ ? भरतः प्रथमचक्री । केपाम् ? सताम् । किंविशिष्टः ।
दुरभिनिविष्टः । नीतिपथमनागतस्य पराभिभवपरिणामेन कार्यस्वारम्भो
दुरभिनिवेशः । तमापन्नः । साधुभिरिष्यते इत्यर्थः । किंविशिष्टः सन् ?
जितः परिभूतः । केन ? अवरजेन बाहुबलिकुमारेण । किं चिकीर्षुः ?
लिप्सुर्लुब्धुमिच्छुः । कम् ? महीलवं सुरम्याख्यदेशमात्रम् । किं कुर्वन्नपि ?
भजन्नपि सेवमानोपि । काम् ? तत्तादृक्साम्राज्यश्रियं तां प्रसिद्धां
तादर्शां लोकोत्तरां साम्राज्यश्रियं सकलघनवर्तित्वविभूतिम् ।

दैन्यभाषगनिर्घृणत्वकृपणत्वानवस्थितचित्तत्वदोषावहत्वेन घनानि शु-
गुप्तते—

श्रीमैरेयजुषां पुरश्चदुपदुर्देहीति ही भाषते,
देहीत्युक्तिहतेषु मुञ्चति हहा नास्तीतिवाग्धादिनीम् ।
तीर्थेपि व्ययमात्मनो वधमभिप्रैतीतिकर्तव्यता,—
चिन्तां चान्वयते यदभ्यमितधीस्तेभ्यो घनेभ्यो नमः॥१३१॥

भवति । किं तत् ? नमो जमस्कारः । केभ्यः ? तेभ्यो घनेभ्यः । तानि
घनानि धिगित्यर्थं । यदभ्यमितधीर्परातद्धितबुद्धिः पुरश्च इदमिदं करोति ।
तथा हि—यदभ्यमितधीर्भाषते वदति । किं तत् ? देहीति । किंवि-
शिष्टः सन् ? चदुपदुश्चादुकारचतुरः । कः ? पुरोऽग्रे । केषाम् ? श्रीमै-
रेयजुषाम् । श्रीलक्ष्मीमैरेयं मयमिव मदमोहाद्विजनकत्वात् । धीमैरेयं
जुषन्ते सेवन्ते श्रीमैरेयजुषः । कथम् । ही कष्टम् । तथा यदभ्यमितधी
मुञ्चति विसृजति । काम् ? नास्तीति वाग्धादिनीम् । नास्तीति वाग्
धादिनीं वन्नमिव याचकमन प्रनिघातहेतुत्वान् । केषु ? देहीत्युक्तिहतेषु
देहीतिवचनेन नाशितेषु । यल्लोकः—

गतेर्भङ्गः स्वरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ।
मरणे यानि चिन्हानि तानि चिन्हानि याचने ॥

हहेति कष्टम् । तथा यदभ्यमितधीरभिप्रैति । अभिमन्यते । कम् ?
व्ययं द्रव्यवित्तियोगम् । किंविशिष्टम् ? वधम् । कस्य ? आत्मनः स्वस्य ।
कः ? तीर्थेपि घर्मसमवाधिना कार्यसमवाधिनाश्च पुरश्चास्तीर्थम् । तत्रापि,
किं पुनरन्यत्र । तथा यदभ्यमितधीरन्ययतेऽविच्छिन्नं याति । काम् ? इ-
तिकर्तव्यताचिन्ताम् । इदमेवं मया कर्तव्यमिदं चैवमिति वितर्कणाम् ।

घनस्वाज्ञेनरक्षणादिना तीव्रदुःखकरत्वात्तत्रास्ति प्रत्युद्यमं कृतिना निरा-
कुरने—

यत्पृक्तं कथमप्युपाज्यं विधुराद्रक्षन्नरस्त्याजितः,
से पक्षीर पलं तदर्थिभिरलं दुःसायते मृत्युवत् ।

तल्लामे गुणपुण्डरीकमिहिकावस्कन्दलोभोद्भव,—
प्रागल्भीपरमाणुतोलितजगत्पुत्तिष्ठते कः सुधीः ॥ १३२ ॥

दुःखायते दुःखमनुभवति नरः । कथम् ? अलं पर्याप्तम् । किंवत् ?
मृत्युवद् मरणे यथा । किंविशिष्टः सन् ? त्याजितो मोचितः । किं तत् ?
यत्पृथक् धनम् । के ? तदर्थिभिः पृक्तमर्थयमानैः । क इव ? पक्षीव ।
यथा पक्षी शकुनिः खे आकाशे तदर्थिभिः पलार्थिभिः पक्ष्यन्तरैः पलं मासं
त्याजितो मृत्युवदलं दुःखायते । किं कुर्वन् ? रक्षन् त्रायमाणः पृक्तं पलमिव ।
कस्मात् । विधुरादऽपायात् । विधुरेण वा कुच्छेण रक्षन् । किं कृत्वा ? उ-
पार्ज्य स्वसात्कृत्य । कथम् ? कथमपि । महता कष्टेन । तल्लामे तस्य पृक्त
स्य प्राप्तौ कः सुधीर्विचारचतुरचेता उत्तिष्ठते उद्यमं करोति । न कश्चिद्-
त्यर्थः । किंविशिष्टे ? गुणेत्यादि । गुणाः सम्यग्दर्शनादयः पुण्डरीकाणि
श्वेतपद्मानीवालहादकत्वात् । गुणपुण्डरीकेषु मिहिकावस्कन्दस्तुपारप्रपातो
यो लोभोद्भवश्चतुर्थकपायोदयः । तस्य प्रागल्भी प्रौढिर्निरङ्कुशप्रवृत्तिः ।
तया परमाणुतोलितं परमाणुना समानीकृतं जगद् स्यावरजङ्गमात्मा लोको
येन स तपोक्तः ।

बहिरात्मनां धनार्जनभोजनोन्मादप्रवृत्तं निःशङ्कपापकरणं स्वच्छन्द-
मैथुनाचरणं च दूपयन्नाह—

धनादन्नं तस्मादसव इति देहात्ममतयो,
मनुं मन्या लब्धुं धनमधमशङ्का विदधते ।
वृषस्यन्ति स्त्रीरप्यदयमशनोद्भिन्नमदना,
धनस्त्रीरागो वा ज्वलयति कुजानप्यमनसः ॥ १३३ ॥

विदधते । कुर्वन्ति । के ? देहात्ममतयः । देहे आत्मेति मनिर्येषा
ते । किं तत् ? अन्नं पापम् । किंविशिष्टा सन्तः ? अशङ्का निर्भया ।
किं कनुं ? लब्धुं प्राप्तुम् । किं तत् ? धनं द्रव्यम् । किंविशिष्टा यत ?
मनुम्मन्या लोकव्यवहारोपदेष्टारमात्मानं मन्यमानाः । कथम् ? इति ।
भवति । किं तत् ? अन्नं भोजनम् । कस्मात् ? धनात् । तस्मादाघा-

द्रवन्ति । के ? असद्यः प्राणाः । इत्येवं मनुमिवात्मानं मन्यमानाः ।
तथा घृष्यन्ति कामयन्ते देहात्मनयः । काः ? स्त्रीनारीः । किंवि-
शिष्टाः सन्तः ? अशनोद्भिन्नमदनर घनमनोद्वतकन्दपाः । कथं कृत्वा ?
अदयं निष्ठुरम् । समयंनमाह—या अपवा ज्वलयति घनस्त्रीकारे
नारीप्रवीचारे च संरम्भयति । कोसौ ? घनस्त्रीरागो घनेषु स्त्रीषु चाभि-
ष्टायः । कान् ? कुजान् वृक्षान् । किंविशिष्टान् ? अमनसोपि ममन-
स्कानपि । किं पुनः समनस्कान् मनुष्यादीन् । यस्त्रीनिः—

“अर्थेषूपभोगरहितास्त्रयोपि साभिलाषाः किं पुनर्मनुष्याः” इति ।

दृश्यन्ते च मूलोपान्ते निरातं हिरण्यं जटाभिर्वेष्टयन्तः प्ररोहंशोप-
सर्पन्तो वृक्षाः । सुप्रसिद्ध एव चाशोकादीनां कामिनीविलासाभिलाषः ।
तथा च पश्यन्ति—

सद्गुणपुरालक्तृपादताडितो द्रुमोपि यासां विक्रमत्यचेतनः ।
तदङ्गसंस्पर्शरसद्रवीकृतो निलीयते यन्न नरस्तदद्भुतम् ॥

अपि च—

यासां सीमन्तिनीनां कुर्यकनिलकाशोरुमाकन्दवृक्षाः,
प्राप्योद्यैर्विक्रियन्ते ललितभुजलतालिङ्गनादीन्विलासान् ।
तासां पूर्णेन्दुगौरं मुखकमलमलं धीक्ष्य लीलालसाद्यं
को योगी यस्तदानीं कलयति कुशलो मानसं निर्विकारम् ॥

गृहादिमूर्च्छायाततद्रक्षणाद्युपचितस्य पातकस्वार्निदुर्जरत्वं व्याहरति—

तद्गृहाद्युपधौ ममेदमिति संकल्पेन रक्षार्जना,—
संस्कारादिदुरीहितव्यतिकारे हिंसादिषु व्यासजन् ।
दुःखोद्गारभरेषु रागविधुरप्रज्ञः किमप्याहर,—
त्यंहो यत्प्रसरेपि जन्मदहने कष्टं चिराज्जीर्यति ॥ १३४ ॥

गृहो रागविधुरप्रज्ञो गृहादिवृष्णाविद्वचननिः सन् तत्किमप्यनिर्व-
चनीयमंहः पापमाहरति स्वमाकरोति । बह्वार्तालयः । किं कुर्वन् ? व्या-

चिद्रूपोपलम्भो नित्यानन्दसुधामयस्वसमयः । तस्य स्पर्शः किञ्चिदामर्शः ।
तमपि—च्छिनत्ति व्यपनयतीति तच्छिन् अम्यासः प्रत्यासत्तिः सामीप्यं
यस्याः सा तथोक्ता । कथम् ? आसंसारं संसारात्प्रभृति । तथा धोक्तम्—
कादाचित्को बन्धः क्रोधादेः कर्मणः सदा सद्भात् ।
नातः कापि कदाचित् परिग्रहग्रहवतां सिद्धिः ॥

तत्रविद्विरप्यकाले मोहो दुर्जय इति चिन्तयति—

महतामप्यहो मोहग्रहः कोप्यनवग्रहः ।

ग्राहयत्यस्वमस्वांश्च योऽहंममधिया हठात् ॥ १३६ ॥

अहो आश्चर्यं वर्तते । कोसी ? मोहग्रहः । मोहश्चारित्रमोहनीयं कर्णे
ग्रह इव विविधनिकारकारित्वात् । किञ्चिद्विष्टः ? कोप्यनिर्यचनीयोऽनव-
ग्रहो दुर्निवारश्चिरावेशो वा । केयाम् ? महतामपि गृहस्थावस्यतीर्थे-
वरादीनामपि । यः किम् ? यो ग्राहयति निधाययति । किं तत् ? अ-
स्वमस्वांश्च । कया ? अहंममधिया अनात्मभूतं देहादिकमात्मबुद्ध्या,
अनात्मीयभूतांश्च दारगृहादीन् ममबुद्धेर्नि संगन्धः । कस्मात् ? हठात् ।
ते हि तत्त्वं जानन्तोपि मोहवशादन्यथा व्यवहरन्ति ।

अपकुर्वतोपि चारित्रमोहसोच्छेदाय काललब्धावेव त्रिदुषा यतितव्य-
मित्यनुशान्ति—

दुःखानुबन्धैकपरानरातीन्,

समूलमुन्मूल्य परं प्रतप्यन् ।

को वा विना कालमरेः प्रहन्तुं,

धीरो व्यवस्यत्यपराध्यतोपि ॥ १३७ ॥

वेत्तनुमतौ । को धीरो विद्वान् व्यवस्यति वसहने । किं कर्तुम् ?
प्रहन्तुं निर्नाशयितुम् । कस्य ? अरेश्चारित्रमोहस्य । कथम् ? विना ।
कम् ? कालं समयम् । किं कुर्वतोपि ? अपराध्यतोपि अपकुर्वतोपि ।
किं करिष्यन् ? प्रतप्यन् प्रतप्तुमिच्छन् । कथम् ? परमुत्कृष्टम् । भय-
प्रभायो भवितुमिच्छन्नित्यर्थः । किं कृत्वा ? उन्मूल्य उच्छिद्य । कान् ?

सजन् विविधमासक्तो भवन् । केषु ? हिंसादिषु प्राणातिपातादिकर्मसु
 किंविशिष्टेषु ? दुःखोद्धारभरेषु दुःखोद्धारानां पीडोद्भवानां भरोतिशयो
 येषु तान्येवम् । क ? रक्षेत्यादि । रक्षा त्राणम् । अर्जना अलब्धलाभः ।
 संस्कारो मण्डनम् । ते आदयो येषां संमार्जनसेचनलेपनादीनां तानि
 रक्षार्जनासंस्कारादीनि । तानि च तानि दुरीहितानि च दुश्चेष्टितानि । तेषां
 व्यतिकरः प्रघट्टकस्तस्मिन् । केन ? ममेदमिति संकल्पेन । क ? गेहा-
 द्युपधौ गृहक्षेत्रादिपरिग्रहे । यदंह. कष्टं जीर्यति जरां याति एकदे-
 शेन क्षीयते । क ? जन्मदहने संसारामौ । किंविशिष्टे ? प्रसूरेपि सुती-
 क्षणे किं पुनः सरे मन्दे वा । कस्मात् ? चिरात् दीर्घकालात् । घोरनर-
 कादिदुःखानुभवेनैव विच्छिद्यते इत्यर्थः । अनाद्यविद्यानिबन्धनचेतना-
 चेतनपदाभेदेषु रागद्वेषप्रबन्धविदधानस्य कर्मबन्धक्रियासमभिहारमनभिन-
 न्दज्ञाह—

आसंसारमविद्यया चलसुखाभासानुबद्धाशया,
 नित्यानन्दसुधामयस्वसमयस्पर्शच्छिदभ्याशया ।

इष्टानिष्टविकल्पजालजटिलेष्वर्थेषु विस्फारितः,

क्रामन् रत्यरती मुहुर्मुहुरहो वावध्यते कर्मभिः ॥ १३५ ॥

अहो कष्टं, वावध्यते भृशं पुन पुनर्वा वध्यते जीवः । कै ? कर्म-
 मिर्जनावरणादिभिः । किं कुर्वन् ? क्रामन् आश्रयन् । के ? रत्यरती
 रागद्वेषौ । कथम् ? मुहुर्मुहुर्वारं वारम् । किंविशिष्टं सन् ? विस्फारितः
 प्रयत्नावेशमापादितः । केषु ? अर्थेषु चेतनाचेतनपदाभेदेषु । किंविशिष्टेषु ?
 इष्टेत्यादि । अथ मे इष्टोभिमतोऽर्थं चानिष्टोऽनभिमत इत्येवं विकल्पा
 मानसाप्यवसाया इष्टानिष्टविकल्पाः । तेषां जालं संघातः । तेन जटिला
 व्यतिभीर्णा इष्टानिष्टविकल्पजालजटिलास्तेषु । कया ? अविद्यया विपर्य-
 यज्ञानेन । किंविशिष्टया ? चलेत्यादि । असुख सुखवदाभासते सुखा-
 भासम् । चलं क्षणिकम् । तद्य तत्सुरताभासम् च । तत्रानुबद्धा अनुसंहिता
 प्रबन्धेन योजिता आशा वृत्त्या यया सा तथोक्ता । पुनः किंविशिष्टया ?
 नित्येत्यादि । नित्यानन्दसुधामयः सदा प्रसोदाभूतप्रचुरः स्वसमय शुद्ध-

विद्रूपोपलम्भो नित्यानन्दसुधामयस्वसमयः । तस्य स्पर्शः किञ्चिदामर्शः ।
तमपि—च्छिनत्ति व्यपनयतीति तच्छिद् अभ्यासः प्रत्यासत्तिः सामीप्यं
यस्याः सा तयोक्ता । कथम् ? आसंसारं संसारात्प्रभृति । तथा चोक्तम्—
कादाचित्को बन्धः क्रोधादेः कर्मणः सदा सद्भात् ।
नातः कापि कदाचित् परिग्रहप्रहयतां सिद्धिः ॥

तत्त्वविद्विरप्यकाले मोहो दुर्जय इति चिन्तयति—

महतामप्यहो मोहग्रहः क्रोप्यनवग्रहः ।

ग्राहयत्यस्वमस्त्रांश्च योऽहंममधिया हठात् ॥ १३६ ॥

अहो आश्चर्यं वर्तते । कोसां ? मोहग्रहः । मोहश्चारित्रमोहनीयं कर्म
ग्रह इव विप्रिधत्रिकारकारित्वात् । किञ्चिदिष्टः ? क्रोप्यनिर्वचनीयोऽनद्य-
ग्रहो दुर्निवारश्चिरावेशो वा । केयाम् ? महतामपि गृहस्थास्यतीर्थ-
करादीनामपि । यः किम् ? यो ग्राहयति निश्चाययति । किं तत् ? अ-
न्यमस्त्रांश्च । कया ? अहंममधिया अनात्मभूतं देहादिकमात्मबुद्ध्या,
अनात्मीयभूतांश्च दारगृहादीन् ममबुद्धेर्नि संबन्धः । कस्मात् ? हठात् ।
ते हि तत्रं जानन्तोपि मोहवशादन्यथा व्यवहरन्ति ।

अपकुर्वंतोपि चारित्रमोहस्योच्छेदाय काललब्धावेव विदुषा यतितव्य-
मित्यनुशास्त्रि—

दुःखानुबन्धैकपरानरातीन्,

समूलमुन्मूल्य परं प्रतप्यन् ।

को वा विना कालमरेः प्रहन्तुं,

धीरो व्यवस्यत्यपराध्यतोपि ॥ १३७ ॥

वैद्यनुमतौ । को धीरो विद्वान् व्यवस्यति वसहते । किं कर्तुम् ?
प्रहन्तुं निर्नाशयितुम् । कस्य ? अरेश्चारित्रमोहस्य । कथम् ? विना ।
कम् ? कालं समयम् । किं कुर्वंतोपि ? अपराध्यतोपि अपकुर्वंतोपि ।
किं करिष्यन् ? प्रतप्यन् प्रतप्तुमिच्छन् । कथम् ? परमुच्छिद्य । अपत्य-
प्रभारो भवितुमिच्छन्नित्यर्थः । किं कृत्वा ? उन्मूल्य उच्छिद्य । कान् ?

अरातीन् मिथ्यावादिशून् । किंविशिष्टान् ? दु खानुबन्धैकप
रान् केवलदु खानुवर्तनप्रधानान् । कथम् ? समूलम् । सवरसहभा-
विर्नी निर्जरा कृत्येत्यथ । दृश्यते च लोकेपि कालमलभमानोऽपक
तरि साधु वर्ततेति मनसिकृत्य धीर स्थिरप्रकृतिर्नायको नित्योपतापकाश्रौ
रवरदादीन् नि सतान नाशयिवा प्रकृष्ट प्रतमुकामोपि अपराध्यन्तमपि
प्रतिनायक निहन्तु समये व्ययस्यन् । इति श्लेषालकारो विदग्धै प्रतिपाद्य ।

श्रियमुपाय्य सपात्रेषु विनियुञ्जानस्य सद्ब्रह्मिणस्त परित्यागन मोक्षपथैक
प्रस्थायिवमभिष्टौति—

पुण्याब्धेर्मथनात्कथंकथमपि प्राप्य श्रियं निर्विशन्,
वे कुण्ठो यदि दानवासनविधौ शण्ठोऽस्मि तत्सद्विधौ ।

इत्यर्थैरुपगृह्यता शिवपथे पान्थान्यथास्व स्फुर,—

चादृग्वीर्यबलेन येन स पर गम्येत नम्येत सः ॥ १३८ ॥

स यथोक्तसदाचरणो नम्येत नमस्कुर्येत श्रेयोधिभि । येन किम् ?
येन गम्येत आधीयेत । कोसौ ? स शिवपथ । कथम् ? परमुच्चै ।
किंविशिष्टेन सता ? स्फुरत्तादृग्वीर्यबलेन । वीर्यं स्वाभाविकी शक्ति ।
वलमाहारादिजन्म । स्फुरती कार्यं लसती तादृशी उच्य शिवपथा
श्रयणयोग्ये वीर्यबले यस्य स तथोक्त । किं कुर्वता ? उपगृह्यता उपक
षता । कान् ? शिवपथे पान्थान् मोक्षमार्गं नित्य प्रस्थायिन । कै ?
अर्थेद्वन्द्वै । कथम् ? यथास्व यथापथम् । कथं कृत्वा ? इति । किमिति
यदि भवेयमहम् । किंविशिष्ट ? वे स्फुट कुण्ठो मद । क ? दानवास
नविधौ । दानेन वासनविधिरामन सस्कारविधान तस्मिन् । किं कुर्वन् ?
निर्विशन् । अनुभवन् । काम् ? श्रियं लक्ष्मीम् । किं कृत्वा ? प्राप्य ।
कस्मात् ? मथनात् । कस्य ? पुण्याब्धे । समुद्रस्य विलोडनादव
पुराकृतमुवृत्तस्योदयप्रापणान् । कथम् ? कथंकथमपि महता क
थेन । तत्ततोऽस्मि भवाम्यहम् । किंविशिष्ट ? शण्ठो यत्नपरिभ्रष्ट ।
ए ? सद्विधौ साध्याचरण । ततो भया कृत्वापरम्परया वित्तमुपाय्य स्वय
मुपभुञ्जातेन सपात्रेषु विनियोज्यमिति निश्चित्येत्यथ । उक्तिशेषपक्षे तु

वैकुण्ठे विष्णुः । मोषि ममुद्रमयनाच्छिद्यं लब्ध्वा स्वयं भुञ्जानः । यदि दानवापनत्रिधौ, दानं वान्ति गच्छन्तीति दानवास्त्वागशीलास्नेपामसन-
त्रिधौ निरस्कारकरणस्त्रागेन तान् जेतुं यदि वै स्फुटं कुण्ठः स्यात् तथा दानयानामसुराणां घासनत्रिधौ क्षेपणकरणे यदि कुण्ठः स्यात् तदा सद्भिधौ दण्डः स्यात् इत्याद्या व्याख्येयम् ।

गृहं परित्यज्य तपस्तपो विविंशं मोक्षपथप्रवृत्तिं कथयति—

प्रजाग्रद्वैराग्यः समयत्रलवल्गत्स्वसमयः,
सहिष्णुः सर्वोर्मीनपि सदसदर्थस्पृशि दृशि ।
गृहं पापप्रायक्रियमिति तदुत्सृज्य मुदित,—
स्तपस्त्रिःशल्यः शिवपथमजस्रं विहरति ॥ १३९ ॥

विहरति भारापयति अजस्रमध्यातं साधुः । कम् । शिवपथं स्व-
प्रथम् । किं कुर्वन् ? तपस्यन् वाद्यमाभ्यन्तरं च तपः कुर्वन् । विवि-
निष्टः मन् ? निःशल्यो निर्व्यासनिदानमायालक्षणशल्यप्रयत्निकान्तः ।
पुनः किंविनिष्टः ? मुदितः प्रीतः । किं गृह्या ? उत्सृज्य स्वस्या । किं
नन् ? तद्गृहम् । कथं गृह्या ? इति । किमिति ? भवति । किं तत् ? गृहम् ।
किंविनिष्टम् ? पापप्रायक्रियम् । पापं प्रायेण यासु ताः पापप्रायाः क्रियाः
कर्माणि यस्मिन् तदेषम् । कस्यां गत्याम् ? दृशि भन्तरंही । विविदि-
ष्टायाम् ? सदसदर्थस्पृष्टयपि प्रशम्नाप्रशम्नपरुपरामर्शिन्यामपि किं
पुनरितरस्याम् । कथंभूतो भूया ? प्रेत्यादि । प्रकथंण लाभाधनार्थिष्व-
लक्षणं जाप्रस्फुरद्वैराग्यं वैगृह्यं यस्य न प्रजाग्रद्वैराग्यः । तथा
समयवन्देन काळवन्द्या भुजगानयामर्षेण च यदात् विवृम्भमाणः स्वसम-
यः स्वस्वलोपगम्भो यस्य स समयत्रलवल्गत्स्वसमयः । तथा सहिष्णुः
साधुयेत गृहमानः । कान् ? सर्वोर्मीन् निनेपपीपदान् ।

वर्दिःसन्नेषु देहस्य देयात्प्रतिपादनार्थसाह—

शरीरं धर्मसंयुक्तं रक्षितव्यं प्रयत्नतः ।
इत्याप्तवाचस्त्वग्देहस्त्याज्य एवेति तण्डुलः ॥ १४० ॥

रक्षितव्यं रक्षणीयं मुमुक्षुणा । किं तत् ? शरीरम् । किं विशिष्टम् ?
धर्मसंयुक्तं धर्मसाधकजीवाध्युषितम् । केन ? प्रयत्नेन परमादरेण ।
इति एवरूपा शिक्षा भवति । किं ? त्यक्त्वा तुष शरीररक्षानिबन्धस्येष्टसि
ष्यनुपयोगित्वात् । कस्यास्त्वक् ? आप्तवाच प्रवचनस्य । तण्डुल पुन
भवत्याप्तवाच । किम् ? देहस्त्याज्य एवेति शिक्षा । देहममत्त्वच्छेदिन
एव परमार्थनिर्ग्रन्थत्वात् । तदुक्तम्—

देहो बाहिरगंधो अण्णो अकखाण त्रिसयअहिलासो ।
तेसिं चाप खवओ परमट्टं हवइ णिग्गथो ॥

कायकेशलालनयोगुणदोषौ भिक्षोरुपदिशन्नाह—

योगाय कायमनुपालयतोपि युक्त्या,
क्लेशयो ममत्वहतये तव सोपि शक्त्या ।
भिक्षोन्यथाक्षसुखजीवितरन्ध्रलाभात्,
तृष्णासरिद्धिधुरयिष्यति सत्तपोद्रिम् ॥ १४१ ॥

हे भिक्षो चारित्रगात्र, क्लेशयो दम्य । कोसौ ? सोपि काय । अपि
शब्दात्कपायश्च । योगार्थोपि काय इति वा । कस्य ? तव । त्वयैत्यथ ।
कया ? युक्त्या आगमोक्तविधानेन । शक्त्या च बलवीर्यानिगूहनेन ।
कस्यै ? ममत्वहतये ममकारनिराकरणाय । किं कुर्वतोपि तव ? अनुया
यतोपि समयानुगत रक्षत । न परमुपेक्ष्यमाणस्येत्यपिशब्दार्थः । कम् ?
काय शरीरम् । कस्मै ? योगाय रत्नत्रयप्रणिधानाय । अन्यथा तथा न
क्लेशश्चेत् तदा विधुरयिष्यति तर्जनीकरिष्यति । कासौ ? तृष्णासरित् ।
तृष्णा काङ्क्षा सरिद्धीव, सत्तपसोऽद्वैतव दुर्भेदस्य भेदनिमित्तत्वात् ।
कम् ? सत्तपोद्रिम् । सत्तपोद्रि पर्वत इव, दुरारोहवात् । कस्मान् ?
अक्षसुखजीवितरन्ध्रलाभात् । चक्षुरादीन्दिदैरनुभूयमानादिशाहना
घर्षाज्जायमान सौरयमक्षसुखम् । जीवित प्राणा । अक्षसुखं च जीवित
चाक्षसुखजीविते र ध्ने विवरे इव, तृष्णासरित प्रवेशहेतुवात् ।
अक्षसुखजीवितरन्ध्रयोर्लाभ प्राप्तिस्तस्मात् । विषयसुखाशया जीविता

शया च देहलाटनपरस्य तत्र सम्यक्तपःसंवरनिर्जराक्षणस्वफलविक्रमं
मविष्यतीत्यर्थः ।

प्रतिपन्नैःसद्गयम्रतस्यापि देहस्नेहाग्माहात्म्यक्षतिः स्यादिति शिक्षयति—
नैर्ग्रन्थ्यत्रतमास्थितोपि वपुषि स्निह्यन्नसह्यव्यथा,—
मीरुर्जावितवित्तलालसतया पञ्चत्वचेक्रीयितम् ।
यात्रादैन्यमुपेत्य विश्वमहितां न्यकृत्य देवीं त्रपां,
निर्मानो धनिनिष्पर्यसंघटनयाऽस्पृश्यां विधत्ते गिरम् ॥१४२॥

विधत्ते करोति । कोसौ ? निर्मानो महत्त्वाशिष्टान्तो मिश्रुः । काम् ?
गिरं वाचम् । किंविशिष्टाम् ? अस्पृश्यामनादेयाम् । कया ? धनिनि-
ष्पर्यसंघटनया । धनी आद्वो निष्पर्योऽन्त्यज इव दयादाक्षिण्यरहितत्वात् ।
धनिनिष्पर्यस्य संघटना संपकंश्रया । किंविशिष्टां गिरम् ? विश्वमहितां
जगति पूजिताम् । किंकृत्वा ? न्यकृत्य अभिभूय । काम् ? त्रपां लज्जाम् ।
किंविशिष्टाम् ? देवीं महाप्रभावत्वात् । तदुक्तम्—

लज्जां गुणौघजननीं जननीमिचान्या,—
मत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाः ।
तेजस्विनः मुखमसूनपि संत्यजन्ति,
सत्यस्थितिब्यसनिनो न पुनः प्रतिशाम् ॥

तत् ? नैर्ग्रन्थ्यव्रतं नैर्ग्रन्थ्यमेव व्रतं नैर्ग्रन्थ्यव्रतम् । सकलपरिग्रहपरि-
त्यागलक्षणां विरतिमित्यर्थः ।

महासत्त्वस्य धर्मवीररसिकतया तत्सहायकाय पालनाय यथोक्तां भिक्षां
प्रतिज्ञाय प्रमाद्यतः पर्यनुयोगार्थमाह—

प्राचीं मार्ष्टुमिवापराधरचनां दृष्ट्वा स्वकार्ये वपुः,
सध्रीचीनमदोऽनुरोद्धुमधुना भिक्षां जिनोपक्रमम् ।
आश्रौपीर्यदि धर्मवीररसिकः साधो नियोगाद्गुरो,—
स्तत्तच्छिद्रचरौ न किं विनयसे रागापरागग्रहौ ॥ १४३ ॥

हे साधो सिद्धिसाधनोद्यत यद्याश्रौपीः प्रतिज्ञातवांस्त्वम् । काम् ?
भिक्षाम् । किंविशिष्टाम् ? जिनोपक्रमं तीर्थकरेण प्रथममारब्धाम् । जिन-
स्योपक्रमो जिनोपक्रमम् । “ उपज्ञोपक्रमं तदाद्युक्तौ ” इति नपुंसकत्वम् ।
कस्मात् नियोगादाज्ञानुरोधोद् । कस्य ? गुरोर्दीक्षकाचार्यस्य । किंवि-
शिष्टः सन् ? धर्मवीररसिकः । विभावादिभिर्व्यक्त उत्साहात्प्य. स्थायी-
भावो वीररसः । वीरश्चासौ रसश्चेति विग्रहः । धर्मविषयो वीररसो धर्म-
वीररसः । सोऽस्य प्रशस्तोऽस्तीति धर्मवीररसिक. । द्रव्यतोऽप्रमत्तसंयत इत्यर्थः ।
तद्वक्षणं यथा—

णट्टासेसपमाधो वयगुणसीलोलिमंडिओ णाणी ।
अणुवसमगो अखवगो ज्ञाणणिलीणो हु अपमत्तो ॥

उक्तं च—

उत्साहात्मा वीरः स त्रेधा धर्मयुद्धदानेषु ।
विषयेषु भवति तस्मिन्नक्षोभो नायकः ख्यातः ॥

कदा ? अधुना निर्वेदारोहसमये । किं कर्तुम् ? अनुरोद्धुं स्वकार्यं
सहकारि यथा स्यात्तथा कर्तुम् । किं तत् ? अद्ः एतद् स्वकार्यसहकारि-
त्वेन निश्चितं वपुः । किं कृत्वा ? दृष्ट्वा निश्चित्य । किं तत् ? वपुः शरी-
रम् । किंविशिष्टम् ? सध्रीचीनं सहायम् । क ? स्वकार्ये रत्नत्रयलक्षणे
आत्मनः साध्ये । किं कर्तुम् ? मार्ष्टुं निराकर्तुम् । काम् ? अपराधर-

चनामपकारनिर्मिताम् । किंविशिष्टाम् ? प्रार्चीं प्राह महस्यावस्यायां भ-
वाम् । पूर्वं कृतामित्यर्थः । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । तलक्षणं यथा—

कल्पना काचिदौचित्याद्यत्रार्थस्य सतोऽन्यथा ।

द्योत्यते चादिभिः शब्दैरुत्प्रेक्षा सा स्मृता यथा ॥

यद्येवं भिक्षामार्थापीस्त्वं तत्ततः किं न विनयसे शमयसि त्वं । “कर्तृ-
स्थे कर्मण्यमूर्ता” इत्यात्मनेपदम् । की ? रागापरागग्रहौ रागद्वेषौ भूता-
विव । किंविशिष्टौ ? तच्छिद्रचरौ इदमनेन सुन्दरमसुन्दरं वा भोजनं
मे दत्तमिति भिक्षाद्वारायाती रागद्वेषौ । ग्रहपक्षे तु—च्छिद्रं प्रमादा-
चरणम् ।

देहात्मभेदभावनातिरुद्धविकल्पजालस्य साधोः शुद्धस्वात्मोपलम्भम्-
मिनन्दति—

नीरक्षीरवदेकतां कलयतोरप्यङ्गपुंसोरचि,—

चिद्भावाद्यदि भेद एव तदलंभिन्नेषु कोभिद्भ्रमः ।

इत्यागृह्य परादपोह्य सकलोन्मीलद्विकल्पच्छिदा,—

स्वच्छेनास्वनितेन कोपि सुकृती स्वात्मानमास्तिष्ठते ॥१४४॥

कोपि प्रखिरलः सुकृती जन्मान्तराम्यस्ययोगार्जितपुण्योदयवर्ती आ-
स्तिष्ठते आस्कन्दति । अभेदेनानुभवतीत्यर्थः । कम् ? स्वात्मानम् । केन ?
आस्वनितेन मनसा । किं विशिष्टेन ? सकलाः सर्वे उन्मीलन्त उन्मि-
पन्तो ये विरुद्धाः अन्तर्जल्पसंपृक्तप्रत्यवमशाः । तेषां छिदा छेदः । तथा
मच्छेन सुप्रसन्नेन सकलोन्मीलद्विकल्पच्छिदास्वच्छेन । किं कृत्वा ?
अपोह्य व्यावर्त्य । कम् ? प्रकृतत्वात् स्वात्मानमेव । कस्तात् ? परात्
देहादेः । किं कृत्वा ? आगृह्य देहादेः स्वात्मानं पृथक्त्वेन दृढं प्रतिपद्य ।
कथम् ? इति । किमिति ? यदि वर्तते । कोमौ ? भेद एव पृथक्त्वमेव ।
कयोः ? अङ्गपुंसोः शरीरात्मनोः । कस्तात् ? अचिच्चिद्भावात् । श-
रीरस्वाचेतनत्वादात्मनश्च चेतनत्वादित्यर्थः । जलानलवद्देहात्मनोर्भिन्नल-

क्षणक्षितत्वेनावश्यं भिन्नावित्यर्थः । किं कुरुते ? कलयतोरपि धारयतोरपि । काम् ? एकतां तादात्म्यम् । किवत् ? नीरक्षीरवत्, जलदुग्धयोरिवैकलोलीभावं विभ्रतोरपि लक्षणभेदाद्भेद एव चेत्तत् ततः को न कश्चिन्नवति । कोसौ ? अभिङ्गमोऽभेदभ्रान्तिः । केपु ? अलंभि-
न्नेषु अत्यन्तपृथग्भूतेषु दारगृहादिषु । दारगृहादिरर्षोऽहमेवाहं दारगृहादिरे-
वेत्यभेदप्रत्यय इत्यर्थः ।

इत्येवं भावनया समरसीभावसमुज्जृम्भितसहजज्योतिषो मोहविजया-
तिशय प्रकाशयति—

स्वार्थेभ्यो विरमय्य सुष्ठु करणग्रामं परेभ्यः पराक्,
कृत्वान्तःकरणं निरुध्य च चिदानन्दात्मनि स्वात्मनि ।
यस्तत्रैव निलीय नाभिसरति द्वैतान्धकारं पुन-
स्तस्योद्दाममऽसीम धाम कतमच्छिन्दत्तमः श्राम्यति ॥१४५॥

कतमत् । किम् ? प्रकृतं तमश्चिरप्ररूढमज्ञानं छिन्दद् ध्वसयद्
धाम तेज श्राम्यति क्षीणशक्तिकं भवति । न किमपि । सर्वमना-
द्यविद्याविजृम्भितं निरस्यतीत्यर्थः । किंविशिष्टम् ? उद्दामं निष्प्रतिबन्धम् ।
पुनः किंविशिष्टम् ? असीम निरवधि । कस्य ? तस्य निष्प्रयोगस्य
योगिनः । य किम् ? यो नाभिसरति नाभिमुखं गच्छति । किं तत् ?
द्वैतान्धकारम् अयमहमय पर इति विकल्प ध्यानध्येयादिविकल्पं वा
तम इव शुद्धात्मोपलम्भप्रतिबन्धकरत्वात् । किं कृत्वा ? निलीय निभृतं
छिन्ना । क ? तत्रैव चिदानन्दात्मन्येवात्मनि ; किं कृत्वा ? निरुद्ध्य
एकग्रं कृत्वा । किं तत् ? अन्तःकरणं मन । क ? स्वात्मनि निजचि-
द्रे । किंविशिष्टे ? चिदानन्दात्मनि ज्ञानानन्दमये । किं कृत्वा ?
सहकारविधाय अन्तःकरणम् । किंविशिष्टम् ? पराक् । पराञ्चतीति परा-
त्वेन निश्चित्यम् । केभ्यः ? परेभ्यः शरीरादिभ्यः । किं कृत्वा ? विर-
रम् । किंविशिष्टम् ? सः करणग्रामभिन्द्रियाणां समूहं । केभ्यः ? स्वार्थे-
भ्यासान् साध्ये । किं कर्तव्यम् ? सुष्ठु सुतराम् । च समुच्चये ।

पनामपकारनिर्मिताम् । किंकिशाम् ? प्राचीं प्राक् महस्थावस्थायां भ-
षाम् । पूर्णं कृतमित्यर्थः । इत्येयुष्येष्टायाम् । तत्तत्क्षणं यथा—

कल्पना काचिदौचित्याद्यप्रार्थस्य सतोन्यथा ।

स्योत्यते यादिभिः शब्दैरुत्प्रेक्षा सा स्मृता यथा ॥

यद्येवं भिक्षामाधापीत्येवं तत्ततः किं न विनयसे रामयसि त्वं । “कर्म-
स्थे कर्मण्यमूर्ता” इत्यात्मनेपदम् । कौ ? रामापरागप्रह्वौ रामदेवा भूता-
रिच । किंकिशाम् ? तच्चिच्छन्दश्चरौ इदमनेन सुन्दरमसुन्दरं वा भोजनं
मे दत्तमिति भिक्षाद्वारायाती रामदेवा । महपक्षे तु—च्छिद्रं प्रमादा-
चरणम् ।

देहामभेदभावनानिस्त्वविकल्पजालस्य साधो. शुद्धस्वात्मोपलम्भम-
भिनन्दति—

नीरक्षीरवदेकतां कलयतोरप्यङ्गुणसोरचि,—

चिद्भावाद्यदि भेद एव तदलंभिन्नेषु कोभिद्भ्रमः ।

इत्यागृह्य परादपोह्य सकलोन्मीलद्विकल्पच्छिदा,—

स्वच्छेनास्वनितेन कोपि सुकृती स्वात्मानमाप्तिमुते ॥१४४॥

ते विषयाश्चेन्द्रियार्थास्तेषु । मनोज्ञामनोज्ञयोः स्पर्शयोः रसयोर्गन्धयो
रूपयोः शब्दयोश्च रागद्वेषनिषेधं कृत्वेत्यर्थः । तथा चोक्तम्—

निवृत्तिं भावयेद्यावन्निवर्त्यं तदभावतः ।

प्रवृत्तिर्न निवृत्तिश्च तदेव पदमव्ययम् ॥

रागद्वेषो प्रवृत्तिः स्यान्निवृत्तिस्तन्निषेधनम् ।

तौ च बाह्यार्थसंबन्धौ तस्मात्तान् सुपरित्यजेत् ॥

इति परिग्रहपरित्यागमहाव्रतम् ।

इदानीं स्वस्वभावनासंपादितस्थैर्याणि व्रतानि साधूनां समीहितं साध-
यन्तीत्युपदेशार्थमाह—

पञ्चभिः पञ्चभिः पञ्चाप्येतेऽहिंसादयो व्रताः ।

भावनाभिः स्थिरीभूताः सतां सन्तीष्टसिद्धिदाः ॥१४९॥

एते प्रागुक्ताः पञ्चापि अहिंसादयो हिंसानृतस्तेयाव्रह्मपरिग्रहविरति-
रूपा व्रताः सन्ति भवन्ति । किंविशिष्टाः ? इष्टसिद्धिदा अभिमतार्थ-
साधनाः । केषाम् ? सतां साधूनाम् । किंविशिष्टाः सन्तः ? स्थिरीभूता
निश्चलतां प्राप्ताः । काभिः ? भावनाभिः । कतिभिः कतिभिः ? पञ्चभिः
पञ्चभिः । ताश्च प्रतिव्रतं प्राग्दर्शिताः ।

उक्तलक्षणानां पञ्चानां व्रतानां महत्त्वसमर्थनपुर सर रात्रिभोजनविरमण-
एक्षणं षष्ठमणुवतं रक्षणार्थमुपदिशद्बुत्तरोत्तराभ्याससौष्टवेन संपूर्णकरणे
सति निर्वाणलक्षणं फलमालक्षयति—

पञ्चतानि महाफलानि महतां मान्यानि विष्वग्विर,-

त्यात्मानीति महान्ति नक्तमशनोज्ञाणुव्रताग्राणि ये ।

प्राणित्राणमुखप्रवृत्त्युपरमानुक्रान्तिपूर्णाभव,—

त्साम्याः शुद्धदृशो व्रतानि सकलीकुर्वन्ति निर्वाणन्ति ते १५०

ते मुमुक्षवो निर्वाणन्ति जीवन्मुनिमधिगम्य परममुनिमाप्तादयन्ति ।

हे मनश्चित्त, योऽयं भाति प्रतिभासते । कोसौ ? अहंप्रत्ययोऽहंकारा-
 नुरक्तज्ञानम् । कथम् ? अधिमद् मथ्यारमन्यधिकृत्य । किंविशिष्टः ?
 अबाधः नास्ति बाधोऽन्यथाभावो यस्य विपरीतार्थोपस्थापकप्रमाणाभावाद्
 यत्र अहमित्यनुपचरितप्रत्ययः स आत्मेति वचनसद्भावाच्च । तमनु तेन सह
 वद्धनिर्व्याजसख्यं योजितनिश्छिन्नमैत्रीकं मनश्चेच्चरसि प्रवर्तसे त्वम् । क ?
 पथि मार्गं । कथं कृत्वा ? निरवबन्धमस्त्रलितम् । तर्हि हि स्फुटमीपे
 गच्छसि त्वम् । किं तद् ? तद्भ्राम तद् वाचामगोचरतया स्वैकसंबेद्यतया
 वा प्रसिद्धं धाम स्थानम् । नो चेदन्यथा चरसि चेत्वं तदाऽभ्येपि अभि-
 मुख गच्छसि त्वम् । का. ? भवदचविषदः संसारदावाग्निविपत्ती ।
 किंविशिष्टं सत् ? दिङ्मूढं दिशि गुरूपदेशे मूढं व्यामुग्धम् । अन्योपि
 यथोक्तनीत्या य पथि न संचरति स दिक्षु व्यामुग्ध सन् द्वाग्निविपत्तीर-
 भिगच्छतीत्युक्तिलेशः ।

एवमाकिंचन्यत्रतबद्धकक्षस्य भिक्षोः शिक्षामापाद्य पूर्वविभ्रमसंस्कारात्
 तत्र पुन. श्रुतीभावावतारतिरस्काराय मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषव-
 र्जनलक्षणपञ्चभावनाप्रयोगपुर सर प्रयत्नमावर्णयति—

यथार्थचारुविषयेषु निषिद्ध्य राग,—

द्वेषौ निवृत्तिमधियन् मुहुरानिवर्त्यात् ।

ईर्त्ते निवर्त्यविरहादनिवृत्तिवृत्ति,

तद्भ्राम नौमि तमसङ्गमसङ्गसिंहम् ॥ १४८ ॥

नौमि सौम्यहम् । कम् ? तमसङ्गसिंहं निर्मन्थप्रधानम् । किंविशि-
 ष्टम् ? असङ्गं निरुपलेप सतत वा नौमि । य किम् ? य ईर्त्ते गच्छति । कि
 तद् ? तद्भ्राम । किंविशिष्टम् ? अनिवृत्तिवृत्ति निवृत्तिप्रवृत्तिरहितम् ।
 कस्मात् ? निवर्त्यविरहाद् निवर्तनीयाभावात् । किं कुर्वन् ? अधियन्
 ध्यायन् । कथम् ? मुहुः पुनः पुन । काम् ? निवृत्तिम् । कथम् ? आ ।
 कस्मात् ? निवर्त्यात् । निवर्तनीयं बन्धं यन्धनिबन्धन च यावदसि तावद्वि-
 वृत्ति भावयन्नित्यर्थः । किं कृत्वा ? निषिद्ध्य । प्रतिषिद्ध्य । कौ ? रागद्वेषौ
 मोक्षप्रीती । केपु ? चावैचारुविषयेषु । चारवश्चाचारयश्च चार्थचारव । ते च

ते त्रिपयाश्रेन्द्रियायांस्तेषु । मनोज्ञामनोद्भवोः स्वशंयो रसयोगन्धयो रूपयो. शब्दयोश्च रागद्वेषनियेषं कृत्सेत्यर्थः । तथा चोक्तम्—

निवृत्तिं भाषयेद्यावन्निवर्त्यं तदभावतः ।

प्रवृत्तिर्न निवृत्तिश्च तदेव पदमव्ययम् ॥

रागद्वेषौ प्रवृत्तिः स्यान्निवृत्तिस्तन्निषेधनम् ।

तौ च बाह्यार्थसंबद्धौ तस्मात्तान् सुपरित्यजेत् ॥

इति परिग्रहपरित्यागमहाव्रतम् ।

इदानीं स्वस्वभावनासंपादितस्थैर्याणि व्रतानि साधूनां समीहितं साध-
यन्तीत्युपदेशार्थमाह—

पञ्चभिः पञ्चभिः पञ्चाप्येतेऽहिंसादयो व्रताः ।

भावनाभिः स्थिरीभूताः सतां सन्तीष्टसिद्धिदाः ॥१४९॥

एते प्रागुक्ता. पञ्चापि अहिंसादयो हिंनानृतस्तेयान्नहपरिग्रहविरनि-
रूपा व्रताः सन्ति भवन्ति । किंविशिष्टाः ? इष्टसिद्धिदा अभिमतायं
साधकाः । केषाम् ? सतां साधूनाम् । किंविशिष्टा सन्त ? स्थिरीभूता
निश्चलतां प्राप्ताः । काभिः ? भावनाभिः । कनिभिः. कनिभिः ? पञ्चभिः
पञ्चभिः । ताश्च प्रनिवृतं प्राग्दर्शिताः ।

उक्तलक्षणानां पञ्चानां व्रतानां महत्प्रथममर्थनपुर मर रात्रिभोजनविरमण
लक्षणं षष्ठमणुवतं रक्षणार्थमुपदिशन्नुत्तरोत्तराभ्याममौष्टेन संपूर्णाकरणे
सति निर्वाणलक्षणं फलमालक्षयति—

पञ्चैतानि महाफलानि महतां मान्यानि विष्णुगिर,-

त्यात्मानीति महान्ति नक्तमशुनोज्झाणुव्रताग्राणि ये ।

प्राणित्राणमुखप्रवृत्त्युपरमानुक्रान्तिपूर्णाभव,—

त्साम्याः शुद्धदृशो व्रतानि सकलीकुर्वन्ति निर्वाणन्ति ते १५०

ते मुमुक्षवो निर्वाणन्ति जीवन्मुक्तिमधिगम्य परममुक्तिमाप्तादयन्ति ।

अयोगचरमसमये एव चारित्र्यस्य संपूर्णभावाद् योगानामचारित्र्यस्य व्यापक-
त्वाद् । तथा चोक्तम्—

सीलेसि संपत्तो णिरुद्धणिस्सेसआसवो जीवो ।
कम्मरयविप्पमुक्को गयजोगो केवली होइ ॥

पुनः किंविशिष्टानि ? नक्तमशनोज्झाणुवताप्राणि । नक्तं रात्रावन्न-
नस्य चतुर्विधाहारस्योज्झा वर्जनम् । सैत्राणुवतम् । तस्याश्चाणुवतत्वं रात्रावेव
भोजननिवृत्तेर्दिवसे यथाकालं तत्प्रवृत्तिमंभवात् । तदग्रं प्रधानं येषां,
रक्षार्थत्वात् । तदुक्तम्—

तेसिं चैव वयाणं रक्खत्थं रायभोयणणियत्ती ।

अट्ट य पययणमादाउ भावणाओ य सव्वाओ ॥

रात्रिभोजने हि मुनेर्हिसादीनां प्राप्तिः । शङ्का चात्मविपत्तिश्च स्यात् ।
तदयुक्तम्—

तेसिं पंचण्हं पिय वयाणमावज्जणं च संकाओ ।

आदविचत्ती अह विजरादिभत्तप्पसंगह्ति ॥

रात्रौ हि भिक्षार्थं पर्यटन् प्राणिनो दिनं हि दुःखं कृत्वा द्वायकागमन-
मार्गं तस्मात्मानश्चावस्थानदेशमुच्छिष्टस्य निपातदेशमाहारं च योग्यमयोग्यं
वा निरूपयितुं न शक्नोति कटच्छुक्रादिकं वा शोधयितुमति सूक्ष्मप्रसानां
दिवापि दुष्परिहारत्वात् । पादविभागिकामेपणासमित्यालोचनां सम्यग-
परीक्षितविषयां कुर्वन् कथमिव सत्यवती स्यात् । सुप्तेन स्वामिभूतेनादत्तम-
प्याहारं गृह्णतोऽस्यादत्तादानमपि स्यात् । विद्विष्टा गोत्रिणो वैरिणो वा
विशङ्किता रात्रौ मार्गादौ प्रह्वचर्य वास्य नाशयन्ति । दिवानीतं च सं-
वृत्तौ निजभाजने घृतमाहारं रात्रौ भुञ्जानः सपरिग्रहश्च भवेत् । तथा मम
हिसादयः किं संवृत्ता नवेति शङ्का रात्रिभोजिनः स्यात् । स्थाणुसर्पकण्ट-
कादिभिरुपघाताश्च ।

मैत्रीप्रमोदकारण्यमाप्यस्थानि सत्त्वगुणाधिककृद्दियमानाविनयेषु यथा-
ग्रमं भावयतः सर्वाण्यपि मतानि परं दाढ्यंमासादयन्तीनि तद्भावनाचतुष्टये
मुक्तिरानान् नियोक्तुमभिधत्ते—

मा भूत्कोपीह दुःखी भजतु जगदसद्गमं शर्मेति मैत्रीं,

ज्यायो हृत्तेषु रज्यन्नयनमधिगुणेष्वेप्सिवेति प्रमोदम् ।

दुःखाद्रक्षेयमार्तान् कथमिति करुणां ब्राह्मि मामेहि शिक्षा,

काऽद्रव्येष्वित्युपेक्षामपि परमपदाभ्युद्यता भावयन्तु ॥१५१॥

अयोगचरमसमये एव चारित्र्यस्य संपूर्णभावाद् योगानामचारित्र्यस्य व्यापक-
त्वात् । तथा चोक्तम्—

सीलेसि संपत्तो गिरुद्धणिस्सेसआसवो जीवो ।
कम्मरयविप्पमुक्को गयजोगो केवली होइ ॥

अपि च—

यस्य पुण्यं च पापं च निष्फलं गलति स्वयम् ।
स योगी तस्य निर्वाणं न तस्य पुनरास्रवः ॥

ये किम् ? ये शुद्धदशः क्षायिकसम्पद्यः सन्तः सकलीकुर्वन्ति
सामायिकशिखरारोहणेन सूक्ष्मसाम्प्रायकाष्टामधिष्ठाय यथारयातरूपां
नयन्ति । कानि ? एतानि पञ्च व्रतानि । कथंभूता भूत्वा ? प्राणीत्यादि ।
प्राणित्राणं मुखे आदौ यस्याः सा प्राणित्राणमुखा । सा चासौ प्रवृत्तिश्च
प्राणित्राणमुखप्रवृत्तिः । अधस्तनभूमिकायां प्राणिरक्षणे सत्यभाषणे दत्तादाने
ब्रह्मचरणे योग्यपरिग्रहस्वीकरणे च या प्रवृत्तिः तस्या उपरम उपरिमभूमि-
कायां ध्यावर्तनम् । तस्यानुष्ठानत्याऽनुष्ठमणेन गुणधेनिसंक्रमोपमर्पणेन
पूर्णाभवत् संपूर्णतां गच्छत् साम्यं सर्वसावधयोगविरनिमात्रलक्षणं सामा-
यिकचारित्र्यं येषां ते प्राणित्राणमुखप्रवृत्त्युपरमानुक्रान्तिपूर्णाभिव-
रसाम्याः । किंविशिष्टानि व्रतानि ? महान्ति । कुतो हेतोः ? इति यतो
भवन्त्येतानि व्रतानि । किंविशिष्टानि ? महाफलानि । महदनन्तज्ञाना
दिलक्षणं फलं येषाम् । यतश्चैतानि भवन्ति । किंविशिष्टानि ? महतां
मान्यानि गणधरदेवार्शनामनुष्ठेयतया सेव्यानि इन्द्रादीनां वा दृग्विशु-
द्विविबृद्धयक्तया पूज्यानि । यतश्चैतानि भवन्ति । किंविशिष्टानि ? त्रिध्व-
ग्विरत्यात्मानि स्थूलसूक्ष्मभेदसकञ्जहिंसादिविरनिरूपानि । अतो
महान्ति । वक्तं च—

आचरितानि महद्भिर्यद्य महान्तं प्रसाधयन्त्यर्थम् ।
स्वयमपि महान्ति यस्यान्महावतानीत्यतस्तानि ॥

अपि च—

मदस्त्वहेतोर्गुणिभिः धितानि महान्ति मत्स्या त्रिदशैर्नतानि ।
मदासुखशानतिरन्धनानि महाप्रतानीति सतां मतानि ॥

पुनः किंविदिष्टानि ? नक्तमशनोऽङ्घ्राणुवताप्राणि । नक्तं रात्रावदानस्य चतुर्विधाहारस्योऽङ्घ्रा वर्जनम् । सैवाणुवतम् । तस्याश्चाणुवतत्वं रात्रात्रैव भोजननिवृत्तेर्दिवसे यथाकालं तत्प्रवृत्तिर्मभवात् । तद्वर्षं प्रधानं येषां, रक्षार्थत्वात् । तदुक्तम्—

तेसिं चैव वयाणं रक्षस्वत्यं रायभोयणणियत्ती ।

अट्ट य पवयणमादाड भावणाओ य सध्वाओ ॥

रात्रिभोजने हि मुनेर्हिसादीनां प्राप्तिः । शङ्का चात्मविपत्तिश्च स्यात् । तदप्युक्तम्—

तेसिं पंचणहं पिय वयाणभावज्जणं च संकाओ ।

आदत्रिवत्ती अह विज्जरादिभत्तप्पसंगह्लि ॥

रात्रौ हि भिक्षार्थं पर्यटन् प्राणिनो हिनस्ति दुरालोकत्वात् दायकागमन-
मार्गं तस्यात्मनश्चावस्थानदेशमुच्छिद्यस्य निपातदेशमाहारश्च योग्यमयोग्यं
वा निरूपयितुं न शक्नोति कटच्छुक्रादिकं वा शोधयितुर्नसिन्सूक्ष्मप्रसार्तां
द्विधापि दुष्परिहारत्वात् । पादविभागिकामेपणासमित्यालीचना सम्यग-
परीक्षितविषया कुर्वन् कथमिव सत्यमती स्यात् । मुक्तेन स्वामिभूतेनादत्तम-
प्याहारं गृह्णतोऽस्यादत्तादानमपि स्यात् । विद्विष्टा गोत्रिणो वैरिणो वा
विशङ्किता रात्रौ मार्गादीं ब्रह्मचर्यं वास्य नाशयन्ति । द्विवाणीतं च सं-
वृत्तां निजभाजने घृतमाहारं रात्रौ भुञ्जान सपरिग्रहश्च भवेत् । तथा मम
हिसादय-दि संवृत्ता नवेति शङ्का रात्रिभोजिन स्यात् । स्थाणुमर्परुण्ट-
कादिभिरुपघाताश्च ।

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाप्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिककृद्दिश्यमानाविनयेषु यथा-
क्रमं भावयतः सर्वाण्यपि व्रतानि पर दास्यंमासादयन्तीति तद्भावनाचतुष्टये
मुक्तिकानान् नियोनुमभिधत्ते—

मा भूत्कोपीह दुःखी भजतु जगदमर्द्धर्मं शर्मेति मैत्रीं,

ज्यायो हृत्तेषु रज्यन्नयनमधिगुणेप्पेविवेति प्रमोदम् ।

दुःखाद्रक्षेयमार्तान् कथमिति करुणां ब्राह्मि मामेहि शिक्षा,

काऽद्रव्येष्टित्युपेक्षामपि परमपदाभ्युद्यता भावयन्तु ॥१५१॥

भाषयन्तु वीर्यान्तरायचारित्रमोहक्षयोपशमे सत्यसकृत् प्रवर्तयन्तु ।
के ते ? परमपदाभ्युद्यताः परमपदायानन्तज्ञानादिचतुष्टयलक्षणाया-
मिमुलसमुद्युक्ताः । काम् ? मैत्रीम् । मित्रस्य भावः कर्म वा मैत्री सावेपु
दुःखानुत्पत्तिकाङ्क्षा कथं भाषयन्तु ? इति मा भूत् ना जनिष्ट । को-
सौ ? कोपि कश्चित् प्राणी । किंविशिष्टः ? दुःखी दुःखेन तत्कारणेन
च पापेन युक्तः । क ? इह लोके । तथा च पठन्ति—

शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखीभवतु लोकः ॥

तथा भजतु लभताम् । किं तत् ? जगत् विश्वम् । किं तत् ? शर्म
सुखम् । किंविशिष्टम् ? असद्गर्म अविद्यमानव्याजम् । पारमार्थिक-
मित्यर्थः । तथा चोक्तम्—

मा कार्षीत् कोपि पापानि मा च भूत्कोपि दुःखितः ।
मुच्यतां जगदप्येषा मतिर्मैत्री निगद्यते ॥

तथा ते भाषयन्तु । कम् ? प्रमोदं वदनप्रमादादिभिरभिव्यज्यमानम-
न्तर्भक्तिरागम् । कथम् ? इति । यतते । किं तत् ? हृद् मनः । किं-
विशिष्टम् ? ज्यायः प्रशस्यतरम् । किं कुर्वत् ? रज्यद् राग गच्छ-
त् । केषु ? तेषु । किंविशिष्टेषु ? अधिगुणेषु मग्यज्ञानादिगुणो-
त्कृष्टेषु देशकालत्रिमृष्टेषु स्मृतिविषयेषु । किमिव केषु ? नयनमधि-
गुणेष्वेविव । यथा वतते । किं तत् ? नयनं चक्षुः । किंविशिष्टम् ?
ज्यायः । किं कुर्वत् ? रज्यत् । केषु ? एषु पुरोवर्तिषु दृश्यमानेषु । किं-
विशिष्टेषु ? अधिगुणेषु गुणाधिकेषु । तथा चोक्तम्—

अपास्तादोषदोषाणां घस्तुतरत्रायलोकिताम् ।
गुणेषु पक्षपातो यः स प्रमोदः प्रकीर्तितः ॥

तथा ते भाषयन्तु । वाम् ? कठणां दीनानुग्रहभावम् । कथम् ?
इति कथम् रक्षेयं प्रापेयमहम् । वाम् ? आर्तान् क्रिश्यमानान्
प्रापितः । कस्मात् ? दुःखतात् । दुःखार्तानां दुःखेन पथ निवारयेयमहमि-
त्यर्थः । तथा चोक्तम्—

दीनेष्वार्तेषु भीतेषु याचमानेषु जीवितम् ।

प्रतीकारपरा बुद्धिः कारुण्यमभिधीयते ॥

तथा ते भावयन्तु । काम् ? उपेक्षां माध्यस्थ्यम् । अपि समुच्चये । कथम् ? इति । हे ब्राह्मि वाग्देवि एहि भागच्छ त्वम् । कम् ? मां साम्यभावनापरमात्मानम् । मा ब्रूहीत्यर्थः । का ? न कापि शिक्षा शिष्टिर्भवति । केषु ? अद्रव्येषु यत्र सद्गिराधीयमाना गुणाः संक्रामन्ति तद् द्रव्यम् । इत्येवंलक्षणद्रव्येषु । तत्त्वायैश्रवणप्रहणाभ्यामसंपादितगुणेषु । तथा चोक्तम्—

शूरकर्मसु निःशङ्कं देवतागुरनिन्दिषु ।

आत्मदांसिषु योपेक्षा तन्माध्यस्थ्यमुदीरितम् ॥

इमानि च मैत्र्यादिसूक्तान्यनुचिन्त्याति ।

कायेन मनसा वाचा परा सर्वत्र देहिनि ।

अदुःखजननी वृत्तिर्मन्त्री मैत्रीविदां मता ॥

तपोगुणाधिके पुंसि प्रश्रयाश्रयनिर्भरः ।

जायमानो मनोरागः प्रमोदो विदुषां मतः ॥

दीनाभ्युद्धरणे बुद्धिः कारुण्यं करुणात्मनाम् ।

हर्षामर्षाज्ज्ञिता वृत्तिर्माध्यस्थ्यं निर्गुणात्मनि ॥

यत्तु “हिंसादिप्रिहामुत्रापायावघदर्शन” मिति, “दुःखरोव वा” इति सूत्रद्वयेन सर्ववतसाधारणं भावनान्तरमुच्यते तत् प्रतिफलं वाक्प्रबन्धेन प्रदर्शितमेव । अधुना—

“अवती व्रतमादाय वती ज्ञानपरायणः ।

परात्मबुद्धिसंपन्नः स्वयमेव परो भवेत् ॥”

इति मोक्षमार्गविहरणमुररीकृत्य मैत्र्यादिभावनास्वाध्यायव्यवहारनिश्चय-
ध्यानविधानफलप्रकाशनेन महाव्रतनिर्वाहपरांस्तदुपयोगाय जागरयितुमाह—
मैत्र्याद्यभ्यसनात् प्रसद्य समयादावेद्य युवत्याश्चितात्
यत्किंचिद्बुचितं चिरं समतया स्मृत्वातिसाम्योन्मुखम् ।

ध्यात्वाहन्तमुतस्विदेकमितरेष्वत्यन्तशुद्धं मनः,
सिद्धं ध्यायदहंमहोमयमहो स्वाद्यस्य सिद्धः स वै ॥ १५२ ॥

अहो भो महाव्रतपालनोद्यता मुनयो, वै स्फुटं स साधुर्भवति । किंवि-
शिष्टः ? सिद्धः शुद्धनिश्चयवादिनां निर्व्यूढमहाव्रतभरत्वेन प्रसिद्धः ।
तथा चोक्तम्—

स च मुक्तिहेतुरिद्धो ध्याने यस्मादवाप्यते द्विविधोपि ।
तस्माद्भ्यस्यन्तु ध्यानं सुधियः सदाप्यपास्यालस्यम् ॥

अथवा स तथा शुद्धस्वरूपपरिणतो ध्याता वै निश्चयेन सिद्धो भावतः
परममुक्तः स्यात् । तथा चोक्तम्—

परिणमते येनात्मा भावेन स तेन तन्मयो भवति ।
अहंद्धानाविष्टो भावाहंन् स्यात् स्वयं तस्मात् ॥

अपि च—

येन भावेन यद्रूपं ध्यायत्यात्मानमात्मचित् ।
तेन तन्मयतां याति सोपाधिः स्फटिको यथा ॥

यस्य किम् ? यस्य मनश्चित्तं स्यात् । किंविशिष्टम् ? अहंमहोमय-
मात्मतेजोरूपम् । उक्तं च—

लवणं व सलिलजोषे ज्ञाने चित्तं विलीयते जस्त ।
तस्तु सुहासुहृडहणो अप्या अणलो पयासेइ ॥

किं कुर्वन् ? ध्यायत् एकाग्रतया चिन्तयत् । कम् ? सिद्धं परममु-
क्तम् । कथंभूतं भूत्वा ? अत्यन्तशुद्धं परमौदासीन्यपरिणतम् । किं कृत्वा ?
ध्यात्वा एकाग्रत्वेन चिन्तयित्वा । कम् ? अहन्तं जीवन्मुक्तम् ।
उतस्वित् अथवा भ्यात्वा । कम् ? एकम् । केपु ? इतरेषु भाचार्या-
दिषु त्रिषु मध्ये भाचार्यमुपाध्यायं सगुं वा ध्यात्वेत्यर्थः । कथंभूतं भूत्वा ?
अतिसाम्योन्मुखं परमौदासीन्यपरिणामप्रयत्नपरम् । उक्तं च—

सति हि शातरि ज्ञेयं ध्येयतां प्रतिपद्यते ।

तत्रो ज्ञानस्वरूपोयमात्मा ध्येयतमः स्मृतः ॥

तत्रापि तत्त्वतः पञ्च ध्यातव्याः परमेष्ठिनः ।

चत्वारः सकलास्तेषु सिद्धस्वामी तु निष्कलः ॥

किं कृत्वा ? स्मृत्वा ध्यात्वा । किं तत् ? यत्किञ्चिदनियतं चेतनम-
चेतनं वा वस्तु । किंविशिष्टम् ? रुचितं श्रद्धया विषयीकृतम् । कया ? स-
मतया रागद्वेषाविषयत्वेन । क्रियत्कालम् ? चिरं परमौदासीन्ययोग्यतां
यावत् । यद्वाह—

यत्रैवाहितधीः पुंसः श्रद्धा तत्रैव जायते ।

यत्रैव जायते श्रद्धा चित्तं तत्रैव लीयते ॥

अपि च—

किमत्र बहुनोक्तेन ज्ञात्वा श्रद्धाय तत्त्वतः ।

ध्येयं समस्तमप्येतन्माध्यस्थ्यं तत्र विन्नता ॥

किं कृत्वा ? आवेद्य जीवादिध्येयवस्तु यथावस्थितत्वेन निर्णाय ।
कस्मात् ? समयाद्गमनात् । किंविशिष्टम् ? अञ्जितात् पूजितात् । अनुगृही-
तादित्यर्थः । कया ? युक्त्या संप्रदायाव्यवच्छेददृष्टेषाविरोधादिहेतुना ।
किं कृत्वा ? प्रसद्य अश्रद्धारागद्वेषादिरहितं भूत्वा । कस्मात् ? मैत्र्या-
द्यभ्यसनात् सत्त्वगुणाधिककृत्रिम्यमानाविनेयविषयमैत्रीप्रमोदकारण्यमा-
प्यन्व्यभावनात् । यद्वाह—

एता मुनिजनानन्दसुधास्यन्दैकचन्द्रिकाः ।

ध्वस्तरागादिसंज्ञेशा लोकाप्रपथर्दापिकाः ॥

इति महाव्रतप्रकरणम् ।

एवं विशेषमान्यभावनारात्रिभोजनवर्जनपरिकराणि व्रतान्यभिधाय सां-
प्रतं गुप्तिसमिर्वाभ्यांत्यानुकामस्थासां प्रवचनमातृत्वोपपत्तिप्रतिपादनपूर्वकं
मनोघटानामाराध्यत्वमुपदिशति—

अहिंसां पञ्चात्म व्रतमथ यताङ्गं जनयितुं,

मुवृत्तं पातुं वा विमलयितुमभ्याः श्रुतविदः ।

विदुस्तिष्ठो गुप्तीरपि च समितीः पञ्च तदिमाः,

श्रयन्त्विष्टायाष्टौ प्रवचनसवित्रीव्रतपराः ॥ १५३ ॥

श्रुतविद् आगमज्ञा विदुर्जानन्ति । काः ? तिस्रस्त्रिसंख्या गुप्तीः
 पञ्च समितीश्च । अपि चेति समुचये । किंविशिष्टा विदुः ? अग्याः
 मारुः । किं कर्तुम् ? जनयितुं उत्पादयितुं पातुं पालयितुं, विमलयितुं
 वा शोधयितुम् । किं तत् ? सुवृत्तं सम्यकारित्रम् । किम् ? वृत्तम् ।
 किंरूपम् ? अहिंसामहिंसारूपम् । अथ पञ्चात्म हिंसाविरत्यादिपञ्चकम् ।
 किंविशिष्टमेतदुभयमपि सुवृत्तं ? यथाङ्गं यतस्य सावद्यविरतस्य योगाय वा
 यतमानस्याङ्गं शरीरं । यथा जनन्यः पुत्रशरीरं जनयन्ति पालयन्ति शोध-
 यन्ति च तथा गुप्तिसमितयः सम्यक्चारित्रलक्षणं यतिगात्रमित्यर्थः । यत
 एवं तत् तस्मात् श्रयन्तु आराधयन्तु । के ? व्रतपरा व्रतनिष्ठाः । काः ?
 इमा गुप्तिसमितीः । किंविशिष्टा ? प्रवचनसचिवित्रीः प्रवचनस्य रत्नत्रयस्य
 मारुः । कति ? अष्टौ । कस्यै ? इष्टाय अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थम् ।

गुप्तितामान्यलक्षणमाह—

गोप्तुं रत्नत्रयात्मानं स्वात्मानं प्रतिपक्षतः ।

पापयोगान्निगृहीयाल्लोकपञ्चवादिनिस्पृहः ॥ १५४ ॥

निगृहीयाद् दण्डयेत् । कोसौ ? व्रतपरः । कान् ? पापयोगान् ।
 घ्यवहारेण पापाः पापार्था निश्चयेन च शुभाशुभकर्माद्यवषणकारणत्वात्सि-
 न्दिता योगा मनोवाक्कायव्यापारास्तान् । यदाह—

वाक्कायचित्तज्ञानेकसावद्यप्रतिषेधकम् ।

त्रियोगरोधकं वा स्थायत् तद्गुप्तित्रयं मतम् ॥

किंविशिष्टः सन् ? लोकपङ्कधादिनिस्पृहः । लोकपङ्क्तौ लोकेः त्रि-
 माणायां पूजायाम्, आदि शब्दात्ताभे एयातां च निरीहः । एतेन 'सम्य-
 ग्भ्योगनिप्रहो गुप्तिः' इत्यनुस्यूतिर्न प्रतिपक्षत्वम् । किं कर्तुंमसौ तासिगृही-
 यात् ? गोप्तुं रक्षितुम् । कम् ? स्वात्मानम् । किंविशिष्टम् ? रत्नाप्रया-
 त्मानं सम्यग्दर्शनमप्यम् । कस्मात् ? प्रतिपक्षतो निष्वादर्शनार्थि-
 यात् इतिवन्धनाद्वा ।

एष्टान्तेन गुप्तिप्रयोगाय जागरयति—

प्राकारपरिखावप्रैः पुरवद्रत्नभासुरम् ।

पायादपायादात्मानं मनोवाक्कायगुप्तिभिः ॥ १५५ ॥

पायात् रक्षेत्री । कम् ? आत्मानम् । कस्मात् ? अपायात् रक्ष-
त्रयभ्रंशनोपायान् । काभिः ? मनोवाक्कायगुप्तिभिर्मनोवाक्काययोगनि-
ग्रहैः । किंविशिष्टम् ? रत्नभासुरं सम्यग्दर्शनादिभिः साधुत्वेन भासमा-
नम् । किंवत् ? पुरवत् । यथा राजा रवैः स्वस्वजात्युत्कृष्टैरर्थैः साधुत्वेन
भासमानं नगरं प्राकारपरिखाद्यैरपायाद्भ्युदयभ्रंशनोपायाद्रक्षति ।
प्राकारोऽन्तःशालः । परिखा सानिका । वप्रः खातिकावहिर्धूलीप्राकारः ।
यदाह—

“ वप्रः स्याद्भूलिकुट्टिमम् ” इति ।

मनोगुल्पादीनां विशेषलक्षणान्वाह—

रागादित्यागरूपामुत समयसमभ्याससद्भ्यानभूतां,
चेतोगुप्तिं दुरुक्तित्यजनतनुमवाग्लक्षणां चोक्तिगुप्तिम् ।
कायोत्सर्गस्वभावां विशररतचुरापोहदेहामनीहा—
कायां वा कायगुप्तिं समद्वगनुपतन्पाप्मना लिप्यते न ॥१५६॥

न लिप्यते नोपदिश्यते । कोत्सा ? समद्वक् । समं सर्वं हेयमुपादेयं
च तत्त्वेन पश्यन् जीवितमरणादी वा समउद्धिः साधुः । केन ? पाप्मना
ज्ञानावरणादिकर्मणा । किं कुर्वन् ? अनुपतन् भुगुच्छन् । काम् ? चेतो-
गुप्तिम् । कीदृशीन् ? रागादित्यागरूपां रागद्वेषमोहापोहस्वभावाम् ।
उत भयवा समयसमभ्याससद्भ्यानभूतां समयसमभ्यासप्रं सद्भ्या-
नत्वं वा प्राप्ताम् । समय आगमः । स प्रेधा शब्दसमयोर्थसमयो ज्ञानसमय-
श्चेति । समयस्य सम्यग् विनयपत्त्वेनाभ्यसनं समयसमभ्यासः । सद्भ्यानं
धर्म्यं शुद्धं च । तथा चोक्तम्—

विहाय सर्वसंकल्पान् रागद्वेषावलम्बितान् ।
स्याधीनं कुर्वतश्चेतः समत्वे सुप्रतिष्ठितम् ॥
सिद्धान्तसूत्रनिन्यासे शश्वत् प्रेरयतोयवा ।
भवत्यविकला नाम मनोगुप्तिर्मनीषिणः ॥

तथा समद्वक् पाप्मना न लिप्यते । किं कुर्वन् ? अनुपतन् । काम् ? उ-

क्तिगुप्तिं वाग्गुप्तिम् । कीदृशीम् ? दुरक्तित्यजनतनुं परपयचनादिपरिहार-
शरीराम् अवाग्लक्षणां वा मौनरूपाम् । तथा चोक्तम्—

साधुसंबृतवाग्बृत्तेर्मौनारूढस्य वा मुनेः ।

संज्ञादिपरिहारेण वाग्गुप्तिः स्यान्महामतेः ॥

तथा समदृक् पाप्मना न लिप्यते । किं कुर्वन् ? अनुपतन् । काम् ?
कायगुप्तिम् । कीदृशीम् ? कायोत्सर्गस्वभावाम् । कायोत्सर्गो देहम-
मत्त्वत्याग स्वभावः स्वरूपं यस्या सैवम् । अथवा विशररतयुरापौह-
देहाम् । विशारो हिंसा । रत्नं मैथुनम् । युरा चौर्यम् । ताभ्योऽपोहो ध्या-
वृत्तिः । स एव देहः स्वरूपं यस्या. सैवम् । वा अथवा अनीहाकायां
सयंचेष्टानिवृत्तिरूपाम् । तदुक्तम्—

स्थिरीकृतशरीरस्य पर्यङ्गं संश्रितस्य वा ।

परीपहमपातेपि कायगुप्तिर्मता मुनेः ॥

अपि च—

कायक्रियानिवृत्तिः कायोत्सर्गः शरीरके गुप्तिः ।

हिंसादिनिवृत्तिर्वा शरीरगुप्तिः समुद्दिष्टा ॥

परमार्थत्रिगुप्तमनूय तस्यैव परमसवरनिर्जरे भवत इत्युपदिशति—

सिद्धयोगमहिमानमाश्चर्यं भावयति—

अहो योगस्य माहात्म्यं यस्मिन् सिद्धेऽस्ततत्पथः ।

पापान्मुक्तः पुमाँल्लब्धस्वात्मा नित्यं प्रमोदते ॥ १५८ ॥

अहो आश्चर्यं वर्तते । किं तत्? माहात्म्यम् । कस्य? योगस्य ध्यानस्य । यस्मिन्योगे सिद्धे अप्रमत्तसंयतप्रथमसमवादारभ्याऽयोगकेवलिप्रथमसमये व्युपरतश्रियानिवर्तिलक्षणचतुर्थशुक्लध्यानरूपतया निष्पन्ने सति पुमान्ऽस्ततत्पथः पापान्मुक्तश्च भूत्वा लब्धस्वात्मा सन्नित्यं शशत् प्रमोदते परमानन्दमनुभवति । अस्तौ निराकृतस्तत्पथः पापमार्गोऽयेन सोऽस्ततत्पथः । परमसंवृत इत्यर्थः । पापं चात्र सकलं कर्म । लब्धः प्राप्तः स्वात्मा स्वस्वरूपं येन स लब्धस्वात्मा । परममुक्त इत्यर्थः संसाराभावे पुंसः स्वात्मलाभो मोक्ष इति वचनात् ।

मनोगुप्तेरतीचारानाह—

रागाद्यनुवृत्तिर्वा शब्दार्थज्ञानवैपरीत्यं वा ।

दुष्प्रणिधानं वा स्यान्मलो यथास्वं मनोगुप्तेः ॥ १५९ ॥

रागाद्यनुवृत्त्यादित्रयरूपो मनोगुप्तेर्मलोऽतीचारो यथास्वं यथायथं स्यात् । तत्र रागाद्यनुवृत्ती रागद्वेषमोहानुगम्यमानान्मपरिणतिः । पृतस्था-
श्चातीचारत्वं, मनोगुप्तौ सापेक्षत्वेनैकदेशभङ्गत्वात् । एवमुत्तरत्रापि चिन्तयन् । स एव रागादित्यागरूपाया मनोगुप्तेरतीचारः । शब्देत्यादि । शब्दवैप-
रीत्यं शब्दशास्त्रविरोधित्वं विवक्षितार्थान्यथात्वप्रकाशकत्वं वा । अर्थः सामान्यविशेषात्माऽभिधेयं वस्तु । तस्य वैपरीत्यं सामान्यमात्रं विशेषमात्रं द्वयं वा स्वतन्त्रम् । अथवा जीवादीनां यथोक्तस्वरूपविपर्ययोर्धैवैपरीत्यम् । ज्ञानवैपरीत्यं शब्दस्वार्थस्य तद्द्वयस्य वान्यथाभावेन प्रतिभासः । स एव समयसमभ्यासलक्षणाया मनोगुप्तेरतीचारः । दुष्प्रणिधानमार्तरौद्रे मनसोऽ-
नर्पितत्वं वा । स एव सदध्यातरूपाया मनोगुप्तेरतीचारः ।

वाग्गुप्तेरतीचारानाह—

कार्कश्यादिगरोद्धारो गिरः सविकथादरः ।

हुंकारादिक्रिया वा स्याद्वाग्गुप्तेस्तद्वदत्ययः ॥ १६० ॥

स्यात् कोसौ ? अत्ययोतीचारः । कस्याः ? वागुत्तेः । कथंभूतः ? कर्क-
श्यादीत्यादिना निर्दिष्टः । किं वत् ? तद्वत् मनोगुणवत् । यथास्वमित्यर्थः ।
कर्कशा पशुपत्यादिना भाषासमितौ वक्ष्यमाणो दशकी
वाग्दोषः । कर्कश्यादिर्गौरः कृत्रिमवियमिव मोहसंतापादिहेतुवत् ।
तस्योद्धारः श्रोत्रप्रत्युच्चारणम् । विकथा मागेविरद्धाः कथाः स्त्रीराजपौर-
भक्तविषयाः । तास्वादरः प्रकाशयितुमुद्यमः । सह विकथादरेण वर्तते इति
सविकथादरः । सोपं द्वयोपि दुरक्त्यागस्त्वाया वाग्गुप्तेरतीचारः । हुंकार
आदिर्पेयां हससंज्ञास्वात्कारभ्रूचलनादीनां ते हुंकारादयः तेषां क्रिया
प्रयोगो हुंकारादित्रिया । एष मौनलक्षणाया वाग्गुप्तेरतीचारः ।

कायगुप्तेरतीचारानाह—

कायोत्सर्गमलाः शरीरममतावृत्तिः शिवादीन्यथा,
भक्तं तत्प्रतिमोन्मुपं स्थितिरथाकीर्णं द्विगैकेन सा ।

जन्तुस्त्रीप्रतिमापरस्वबहुले देशे प्रमादेन वा,
सापध्यानमुताङ्गवृत्त्युपरतिः स्युः कायगुप्तेर्मलाः ॥ १६१ ॥

स्युर्भवेयुः । के ? मलाः । कस्याः ? कायगुप्तेः । किरूपाः ? कायो-
त्सर्गत्वादिना निर्दिष्टाः । तत्र कायोत्सर्गमला द्वाग्निपदावश्यकाध्याये
पक्षमाणाः । तथा शरीरममतावृत्तिः शरीरमिदं मदीपमिति प्रवृत्तिस्तथा
स्थितिः । कथम् ? तत्प्रतिमोन्मुपं दिवसुगतादिप्रतिदिग्वाभिमुताम् ।
किं कर्तुमिव ? भक्तं यथा आराधयितुमिव । कान् ? शिवादीन् । भगवति-
बन्धादिकं कृत्वा शिवादिमूर्तिमाभिमुखमुन्नी भूयावस्थानमित्यर्थः । तथा
अथ भयवाऽऽकीर्णं जनसंकुटे स्वाने सा स्थितिः । केन ? अङ्गिणा
पादेन । किंविशिष्टेन ? पक्षेन । एते च्येष्टाः समस्ताश्च कायोत्सर्गस्वभावायाः
कायगुप्तेरतीचाराः सा भयवा कायगुप्तेर्मलः स्यात् । किम् ? स्थितिः । केन ?
प्रमादेन अथवाचरणेन । कः ? देशे प्रदेशे । किंविशिष्टे ? जन्त्यित्यादि ।
जन्तयः प्राणिनः । स्त्रीप्रतिमाः स्त्रीणां काष्ठपुत्रादिनिर्मितप्राणिरूपानि ।
परस्वानि परधनानि । जन्तयश्च स्त्रीप्रतिमाश्च परस्वानि च जन्तुस्त्रीप्रति-
मापरस्वानि । तानि बहुलानि प्रनुरागि यस्मिन् स एषम् । एष हिमादि-

स्वागलक्षणायाः कायगुप्तेरतीचारः । उत अथवा कायगुप्तेर्मलः स्यात् ।
किम् ? अङ्गवृत्त्युपरतिः शरीरव्यापारनिवृत्तिः । कथं कृत्वा ? सापध्या-
नम् । देहेन हस्त्रादिना वा परीपहाद्यपनयनचिन्तनमन्नापध्यानम् । तेन
सहितं यथा भवति । अयमचेष्टारूपायाः कायगुप्तेरतिचारः । इति गुप्तिप्र-
करणम् ।

अथ चेष्टितुकामो मुनिः समितिपरः स्वादित्यनुशास्त्रि—

गुप्तेः शिष्यपथदेव्या बहिष्कृतो व्यवहृतिप्रतीहार्या ।

भूयस्तद्भवत्यवसरपरः श्रयेत्तत्सखीः शमी समितीः ॥ १६२ ॥

श्रयेत् भाश्रयेत् । कोसौ ? शमी यतिः । काः ? समितिर्वन्द्यमाणल-
क्षणाः । किंविशिष्टाः ? तत्सखीगुप्तेरनुचरीः । किंविशिष्टः सन् ? बहिष्कृतो
दूरीकृतः । कस्याः ? गुप्तेः । किं विशिष्टायाः ? शिष्यपथदेव्या मोक्षमार्गा-
धिदेवतायाः । कया ? व्यवहृतिप्रतीहार्या व्यवहृतिश्रेष्ठा प्रतीहारीर निरा-
धकदूरीकरणात् । तथा चोक्तम्—

कर्मद्वारोपरमणरतस्य तिस्रस्तु गुप्तयः सन्ति ।

चेष्टाविष्टस्य मुनेर्निर्दिष्टाः समितयः पञ्च ॥

पुनः किंविशिष्टः ? भूयस्तद्भवत्यवसरपरः पुनर्गुप्त्याराधनप्रस्तावावर्हि-
तश्च । अयमन्नाभिप्रायो—यथा नायिकामाराधयितुकामस्य नायकस्यावसर-
मलममानस्य तदनुकूलनार्थं तत्सखीनामाश्रयणं श्रेयस्तथा मुमुक्षोर्गुप्त्या-
राधनपरस्य । समितीनां सखीत्वं चासां नायिकाया इव गुप्तेः स्वभावाश्रय-
णात् । समितिषु हि गुप्तयो लभ्यन्ते, न तु गुप्तिषु समितयः ।

निरक्तिगम्यं समितिसामान्यलक्षणं विशेषोद्देशसहितमाह—

ईर्याभाषणपादाननिक्षेपोत्सर्गलक्षणाः ।

वृत्तयः पञ्च सूत्रोक्तयुक्त्या समितयो मताः ॥ १६३ ॥

मताः पूर्वाचार्याणामिष्टाः । काः ? समितयः । कति ? पञ्च । कथं
भूताः ? वृत्तयः प्रवृत्तयः । कया ? सूत्रोक्तयुक्त्या श्रुतनिरूपितक्रमेण ।

किंलक्षणाः ? ईर्यैत्यादि । ईर्या गमनम् । भाषा वचनम् । एषणा भोजनम् ।
आदाननिक्षेपं संग्रहणस्थापनम् । उरसर्गो विसर्जनम् । ईर्यां च भाषा चैषणा
चादाननिक्षेपं चोत्सर्गश्च । ते लक्षणानि स्वरूपाणि यास्याम् । आदानं च
निक्षेपश्चादाननिक्षेपमिति समाहारद्वन्द्वः । सम्यक् श्रुतनिरूपितक्रमेणैतिर्ग-
तिर्भूतिः समितिरिति हि नैरुक्ताः ।

ईर्यासमितिलक्षणमाह—

स्यादीर्यासमितिः श्रुतार्थविदुषो देशान्तरं प्रेप्सतः,
श्रेयःसाधनसिद्धये नियमिनः कामं जनैर्वाहिते ।
मार्गे कौकुटिकस्य भास्करकरस्पृष्टे दिवा गच्छतः,
कारुण्येन शनैः पदानि ददतः पातुं प्रयत्याङ्गिनः ॥ १६४ ॥

स्यात् संपद्यते । कासौ ? ईर्यासमितिः । कस्य ? नियमिनो व्रतितः ।
किं कुर्वतः ? गच्छतः संचरतः । क ? मार्गे पथि । किंविशिष्टे ? चाहिते
विध्वस्ते । कैः ? जनैर्मनुष्यगजतुरगशकटादिभिः । कथम् ? कामं यथेष्टमत्यर्थं
वा । पुनः किंविशिष्टे ? भास्करकरस्पृष्टे सूर्यरश्मिसंश्लिष्टे । कदा गच्छतः ?
दिवा, न रात्रौ । किं कुर्वतः ? ददतः स्थापयतः । कानि ? पदानि पदान् ।
कथम् ? शनैर्मन्दं मन्दम् । कथा ? प्रयत्या प्रयत्नेन । किं कर्तुम् ? पातुं
रक्षितुम् । कान् ? अङ्गिनः प्राणिनः । केन ? कारुण्येन । किंविशिष्टस्य सतः ?
श्रुतार्थविदुषः प्रायश्चित्तादिसूयार्थं जानतः । तत्रोपयुक्तस्येत्यर्थः । पुनः किं
चिकीर्षतः ? प्रेप्सतः प्राप्तुमिच्छतः । किं तत् ? देशान्तरं स्वाप्युपित-
स्थानादन्यारस्थानम् । कस्य ? श्रेयःसाधनसिद्धये । श्रेयसः साधनानां
सम्यग्दर्शनादीनां तदङ्गानां चापूर्वचैत्यालयसदुपाध्यायधर्माचार्यादीनां
सिद्धिः संग्राहिसिद्धयर्थम् । पुनः किंविशिष्टस्य ? कौकुटिकस्य कुकुटी कुकुटी-
पातमात्रं देशं पश्यतः । पुरो युगमात्रदेशप्रेक्षिण इत्यर्थः । “ लालाटिक-
कौकुटिकौ ” इति निपातनारासाधुः । उक्तं च—

मग्गुज्जोउवओगालंघणसुद्धीहिं हरियदो मुणिणो ।

• सुत्ताणुघोचिमणिया हरियासमिदी पवयणमिह ॥

श्लोकद्वयेन भाषासमितिलक्षणमाह—

कर्कशा परुषा कट्टी निष्टुरा परकोपिनी ।

छेदङ्करा मध्यकृशातिमानिन्यनयङ्करा ॥ १६५ ॥

भूतहिंसाकरी चेति दुर्मापां दशधा त्यजन् ।

हितं मितमसंदिग्धं स्याद्भाषासमितो वदन् ॥ १६६ ॥

(युग्मम्)

स्यात्साधुः । कीदृशः ? भाषासमितः । किं कुर्वन् ? कर्कशादिदशविधां दुर्मापां दुष्टवाचां त्यजन् वर्जयन् हितं मितमसंदिग्धं वदंश्च । तत्र (१) कर्कशा संतापजननी—मूर्खस्त्वं, बलीवदंस्त्वं, न किञ्चिज्जानासीत्यादिका । (२) परुषा भ्रमंचालनी त्वमनेकदोषदुष्टोसीति । (३) कट्टी शत्रुगजननी-जानिहीनस्त्वं निर्धर्मस्त्वमिति । (४) निष्टुरा—त्वां मारयिष्यामि, शिरस्ते कत्रेयिष्यामीति । (५) परकोपिनी— किं ते तपः, प्रहसनशीलो निर्लज्जस्वमिति । (६) छेदङ्करा छेदकरी धीर्यशीलगुणानां निर्मूलविनाशकरी अथवाऽमद्भूतदोषोद्भाषनी । (७) मध्यकृषा ईदृशी निष्टुरा वाग् याऽ-रुघ्नां मध्यमपि वृष्यति तन् करोति । (८) अतिमानिनी आत्मनो महत्त्वदयापनपरान्येषां निन्दापरा च । (९) अनयङ्करा शीलानां खण्डनकरी अन्योन्यमद्भूतानां वा त्रिद्वेषकारिणी । (१०) भूतहिंसाकरी प्राणिनां प्राणवियोगकरी । हितं स्वपरोपकारकम् । मितं विवक्षितार्थोपयोगि । असंदिग्धं संशयानुत्पादकम् । भाषासमितिरस्यास्तीति ' अशं आदि ' त्वात्प्रशंसायामप्रत्ययः ।

षुपगासमितिलक्षणमाह—

विज्ञाद्गारादिशङ्काप्रमुखपरिकरैरुद्गमोत्पाददोषैः,

प्रसार्य वीरचर्यार्जितममलमघःकर्मसुग् भावशुद्धम् ।

स्वान्यानुग्राहि देहस्थितिपटु विधिवद्दत्तमन्यैश्च भक्त्या,

कालेनं मात्रयाश्नन् समितिमनुपजत्येपणायास्तपोभृत् ॥१६७॥

अन्तरादयोऽनन्तराध्याये व्याख्यास्यन्ते । अनुपजति अनुवभाति
 नजतीत्यर्थः । कोसौ ? अधःकर्ममुक्त्वा अधःकर्म सूनाङ्गिहिसनं
 मुञ्चति त्यजतीत्यधःकर्ममुक्त्वा साधुः । काम् ? समितिं सम्यक्प्र-
 वृत्तिम् । कस्याः ? एषणायाः । एषणासमितिं सेवते इत्यर्थः ।
 किंकुर्वन् ? अश्नन् भुञ्जानः । किं तत् ? विघ्नेत्यादिविशेषणविशिष्टमद्यम् ।
 अद्यते भुज्यते इत्यत्र चतुर्विधाहारः । कया ? मात्रया प्रमाणेन । क ?
 काले । किंविशिष्टः सन् ? तपोभृत् इन्द्रियमनसोर्नियमानुष्ठानलक्षणं
 तपः पुण्यम् । किंविशिष्टमद्यम् ? प्रस्यार्यं विस्मरणीयमविषयीकृतम् ।
 त्यक्तमित्यर्थः । कैः ? उद्गमोत्पाददोषैः उत्पाद्यमानेऽन्ते दातृप्रयो-
 गमुखेणोद्गता उद्गमे दोषा उद्गमदोषा औद्देशिकरादयः । उत्पादनमुत्पा-
 दः भोक्त्रा अद्यस्योत्पादना, उरसादे दोषा उत्पाददोषा धान्यादयः ।
 उद्गमश्चोत्पादश्चोद्गमोत्पादादौ । उद्गमोत्पादयोर्दोषा उद्गमोत्पाददोषास्यैः ।
 किंविशिष्टः ? विघ्नेत्यादि । विघ्ना भुजिक्रियान्तरायाः । अद्धार आदिर्येषां
 तेऽद्धाररादयो भुक्तिदोषाः शङ्का प्रमुखा भाषा येषां ते शङ्काप्रमुखा
 भोज्यदोषाः । विघ्नाश्चाद्धाररादयश्च शङ्काप्रमुखाश्च विघ्नाद्धाररादिशङ्काप्रमुखाः
 परिकरः परिवर्गो येषां ते विघ्नाद्धाररादिशङ्काप्रमुखापरिकरान्तैः । अन्त-
 रापरद्धाररादिभिः शङ्कादिभिरुद्गमदोषैरुत्पादनादोषैश्च वर्जितमित्यर्थः । पुनः
 किंविशिष्टम् ? घोरचर्याजितं घोरचर्याया अदीनवृत्त्या वर्जितमारम-
 सात्कृतम् । पुनरपि किंविशिष्टम् ? अमलम् । न रिचन्ते मलाः पूयास्तादयो
 यस्मिन् । अधःकर्ममुक्तिर्येतदद्यस्य वा विशेषणम् । अधःकर्मात्यं महा-
 दोषं मुञ्चति वर्जयतीत्यधःकर्ममुक्त्वा । पुनः किंविशिष्टम् ? भावशुद्धम् ।
 भावेन भोक्तृपरिणामेन शुद्धमदूषितं भावो वा शुद्धो यस्मिन् । पुनरपि
 किंविशिष्टम् ? स्त्रोत्यादि । स्त्रो भोक्तुरात्मा । अन्यो दायादीनामात्मा ।
 स्वध्यानश्च स्वान्यौ । स्वान्यावनुगृह्णात्युपकरोतीत्येवंशीलः स्वान्यानुमादी ।
 स चासौ देहश्च शरीरं स्वान्यानुमादिदेहः । तस्य स्थितियां वदापुरवस्था-
 नम् । तत्र पदु ममधम् । स्वपरोपकारिशरीरं यत्रैयितुं क्षममित्यर्थः । पुन-
 रपि किंविशिष्टम् ? दत्तं विज्ञेयम् । कैः ? अन्वेषणं ह्यगक्षत्रिवैश्वस्यष्टद्वैः
 स्वदातृगृहाद् वामतस्त्रियु गृहेषु दक्षिणतश्च त्रियु पतेमानैः पदभिः स्ववति-

प्राहिणा च सप्तमेन । कया ? भक्त्या निर्व्यांजानुरागेण । कथम् ? वि-
धिवत् प्रतिग्रहादिविधानेन । चः समुच्चये ।

आदाननिक्षेपसमितिं लक्षयति—

सुदृष्टमृष्टं स्थिरमाददीत, स्थाने त्यजेत्तादृशि पुस्तकादि ।
कालेन भूयः क्रियतापि पश्येदादाननिक्षेपसमित्यपेक्षः ॥१६८

आददीत गृह्णीयात् । कोसौ ? आदाननिक्षेपसमित्यपेक्षः । आदानं
च निक्षेपश्चादाननिक्षेपम् । तस्य समितिः सम्यक्प्रवृत्तिरादाननिक्षेपसमि-
तिः । तामपेक्षते यः स तथोक्तः । किं तद् ? पुस्तकादि । पुस्तकं आदि-
यस्य फलकगुण्डिकादिद्रव्यस्य तद् । किंविशिष्टम् ? सुदृष्टमृष्टं । सु-
दृष्टं पूर्वं चक्षुषा सम्यग्विरूपितं सुमृष्टं पश्चात्पिण्डिकया प्रनिलेखितम् । कथं
कृत्वा ? स्थिरं विश्रब्धम् । अनन्यचित्तमित्यर्थः । तथा त्यजेत्त्रिक्षेपेदसौ
किं तद् । पुस्तकादि । कथम् ? स्थिरम् । क ? स्थाने । किंविशिष्टे ? ता-
दृशि सुदृष्टमृष्टे । तथा पश्येत् निरीक्षेतासौ पुस्तकादि । केन ? कालेन ।
किंविशिष्टेन ? क्रियतापि संभावितसंमूर्द्धनयोग्यत्वेन । कथम् ? भूयः
पुनः निक्षेपस्य पश्चात् । उक्तं च—

आदाणे णिक्रखेवे पडिलेहिय चग्गुणा समासिज्जो ।
दब्बं च दब्बठाणं संयमसिद्धीइ सो मिकत्तु ॥
सहसाणाभोइददुप्पमज्जियापच्चुवेत्तणा दोसा ।
परिहरमाणस्स भवे समिदी आदाणणिक्रखेवा ॥

उत्सर्गसमितिं निर्देष्टुमाह—

निर्जन्तौ कुशले विपिक्तविपुले लोकोपरोधोज्झिते,
पुष्टे कृष्ट उतोपरे क्षितितले विष्ठादिकानुत्सृजन् ।
द्युः प्रज्ञाश्रमणेन नक्तमभितो दृष्टे विमज्य त्रिधा,
सुस्पृष्टेप्यपहस्तकेन समितावुत्सर्ग उत्तिष्ठते ॥ १६९ ॥

उत्तिष्ठते उत्सृष्टे साधुः । कस्याम् ? समितौ । क विषये ?
उत्सर्गे । उत्सर्गसमितौ यतते इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? उत्सृजन् मुञ्चन् ।

वान् ? विष्टादिकान् पुरीपमूत्रमुसनासिकागतश्लेष्मकेशोत्पादनबालसप्त-
मधानुपित्तच्छर्दितप्रमुखानर्थान् । क ? क्षितितले मूष्टे न शिलादौ । किं-
विशिष्टे ? निर्जन्तौ द्वीन्द्रियादिजीववर्जिते हरितवृणादिरहिते च । कु-
शले बल्मीकाघातङ्कारणमुत्तत्वात्प्रशस्ते । विचिक्तविपुले विविके भ-
शुच्याद्यवस्कररहिते निर्जने च, विपुलेऽसङ्कटे । लोकोपरोधोज्झिते
जनसकोचमुक्ते । मुष्टे दवश्मसानाद्यग्निदग्धे । कृष्टे हलेनासकृद्विदारिते ।
उत्त अथवा ऊपरे क्षारमृत्तिके स्थण्डिले इत्यर्थः । कदा ? शुः दिने ।
नक्तं रात्रौ पुनर्विष्टादिकानुत्सृजन् क्षितितले वससर्गसमितावुत्तिष्ठते । कीदृशे
शुः दिने ? अभितः समन्तात् दृष्टे निरीक्षिते । केन ? प्रज्ञाधमणेन
वैद्यावृथादिकुशलेन साधुना विनयपरेण सर्वसधप्रतिपालनेन वैराग्यपरेण
जितेन्द्रियेण च । किं कृथा ? विभज्य भवच्छिष्य । कतिधा ? त्रिधा ।
इदमत्र तात्पर्यं—प्रज्ञाधमणेन सति सूर्ये रात्रौ साधूनां विष्णुप्राणुसर्गार्थं
त्रीणि स्थानानि द्रष्टव्यानि । तथाच सति प्रथमे ष दाचिदनुदे द्वितीयं, द्वितीयेपि
चाशुदे तृतीयं तेनुमरन्ति । पुनः किंविशिष्टे ? सुस्पृष्टेपि सम्यङ्कृतस्पर्शे
विष्टादीनुत्सृष्टुकामेन । केन ? अपहस्तकेन विपरीतकरतरेण । उक्तं च—

घणदाहकिसिमसिकदेधं डीले अणुपरोधविच्छिण्णे ।
अयगदजंतुविषित्ते उच्यारादी तिसज्जिज्जो ॥
उच्यारं पासवणं खेलं सिंघाणयादिजं दव्यं ।
अधित्तभूमिदेसे पडिले हित्ता तिसज्जिज्जो ॥

तथा—

रात्रौ च तत्त्यजेत्स्थाने प्रज्ञाधमणवीक्षिते ।
शुभेन शङ्कानिरासायापहस्तस्पर्शनं मुनिः ॥
द्वितीयाद्यं भवेत्तद्येदशुद्धं साधुरिच्छति ।
लघुत्वस्यायतो दोषो न दद्याद्दकं यत्तेः ॥

निरनिघारममितिपरस्य हिंसायभावलक्षणं षट्माह—

समितीः स्वरूपतो यतिराकारविशेषतोऽप्यनतिगच्छन् ।
जीवावृलेपि लोके चरन् युज्येत हिंसाधैः ॥ १७० ॥

न युज्येत न युज्यो भवेत् । कोपी ? यतिपंनपर. साधुः । ई. !

हिंसाद्यैः । किं कुर्वन् ? चरन् चेटमानः । क ? लोके जगति ।
किंविशिष्टे ? जीमाकुलेपि त्रसस्यावरप्राणिसंकुलेपि । पुनः किं कुर्वन्
सन् ? अनतिगच्छन् भतिचारगोचरा भतुर्वन् । काः ? समितीः ।
कस्मात् ? स्वरूपतो यथोक्तं लक्षणमाश्रित्य । न केवलम्, आकारविशे-
पतोपि यथोक्तं मार्गादिविशेषणमाश्रित्य ।

समितीनां माहात्म्यमनुवर्णयंस्तासां सदा सेव्यत्वमाह—

पापेनान्यवधेपि पद्ममणुशोप्युद्देव नो लिप्यते,
यद्युक्तो यदनाहतः परवधाभावेप्यलं वध्यते ।
यद्योगादधिरुह्य संयमपदं भान्ति त्रतानि द्वया,—
न्यप्युद्भान्ति च गुप्तयः समितयस्ता नित्यमित्याः सताम् १७१

इत्या गम्याः । सेव्या इत्यर्थः । काः ? ताः समितयः । केपाम् ?
सतां साधूनाम् । किं कदाचिद् ? नेत्याह—नित्यं सदा । गुप्तिकालाद-
न्यदेत्यर्थः । यदादरानादराम्या किं स्यादित्याह—यद्युक्तो यासु समितिषु समा-
हितः साधुर्नो लिप्यते नोपलिप्यते । केन ? पापेन । किंविशिष्टेन ? अणु-
शोपि अल्पेनापि अल्पमपि वा । क सति ? अन्यवधेपि देवाद्याप्यन्त-
राणां प्राणव्यपरोपणेपि संपन्ने सति । किमिव केन ? पद्ममित्योद्गा ।
मया न लिप्यते । किं तत् ? पद्मं कमलम् । केन ? उद्गा उद्दकेन । किं-
विशिष्टेन ? अणुशोपि । “पादमासनिगाहदययूपदोदंस्तनासिकोदकास-
नशकृयकृदसृजां पन्मासनिगाहयूपन्दोपन्दुस्रम् उद्भासन् शकन् यकन्
असनो वा स्वादावऽधुटि” इत्यनेनोदकस्योद्गन् । उक्तं च—

अजदाचारो समणो छस्तुवि कापसु यंधगोति मदो ।
चरति जदं जदि णिधं कमलं च जले णिरुचलेधो ।

तथा यदनाहतो यास्वपत्नपरो वध्यते । केन ? पापेन । कथम् ?
अलं पर्याप्तम् । क ? परवधाभावेपि । तथा यद्योगाद् याभिः समि-

१ अयनाचारः शमनः पदस्यपि कायेषु वन्धक इति मन्त्रः । चरति यत् यदि
नित्यं कमलं वा जले निरुच्यते ॥

तिभिः संबन्धात् संयमपदं संयमस्थानमधिकृत्य आरुह्य भागि दी-
प्यन्ते । कानि ? व्रतानि । किंविशिष्टानि ? द्वयान्यपि महान्त्यणूनि च ।
तथा चोक्तं वर्गगायणद्वय बन्धनाधिकारे—

“संयमविरुद्धं को भेदो ससमिदि महव्वयाणुव्वयाइं ।
संयमो समिदीहिं विणा महव्वयाणुव्वयाइं विरदी ॥ इति ।

तथा उद्भान्ति चोद्भासन्ते । काः ? गुणयः । कसात् । यद्यो-
गात् समितिषु गुणिसद्भावस्य भाग्य व्याख्यातत्वात् । इति समितिप्रका-
णम् ।

इदानीं शीलस्य लक्षणं विदोषांशोपदिशद्गुणेष्वसमिधत्ते—

शीलं व्रतपरिरक्षणमुपैतु शुभयोगवृत्तिमितरहतिम् ।
संज्ञाक्षविरतिरोधौ क्षमादियममलात्ययं क्षमादीध ॥ १७२ ॥

उपैतु स्वीकरोतु साधुः । किं तत् ? शीलम् । किं रूपम् ? व्रत-
परिरक्षणम् । व्रतानि परिरक्षन्ते परिपालयन्तेनेनेत्येवंस्वरूपम् । कति-
भेदम् ? शुभेत्यादिनोद्दिष्टाष्टादशसहस्रविशेषम् । तत्र शुभयोगवृत्ति-
गुण्यादाननिमित्तमनोवाक्यव्यापारपरिणति सर्वकर्मक्षयार्था वा गुणिस-
दीध । इतरहतिम् । अशुभयोगनिराहानिप्रधीम् । संज्ञाक्षविरतिमाहार-
भयनेधुनपरिग्रहाभिलाषनिवृत्तिपतुष्टयोम् । अक्षरोधं स्पर्शानरसनप्राण-
घणुःश्रोत्रसंवरणं पश्यतपम् । क्षमादियममलात्ययम् । तद्यथा—

भूमिरापोऽनलो घायुः प्रत्येकानन्तकायिकाः ।

द्विफत्रिकचतुःपञ्चेन्द्रिया दश धरादयः ॥

तेषु यथाः प्राणश्चपरोषणोपरमा त्रिपयभेदाद्दत्त । तेषां मलात्ययः
प्रत्येकमतीचारनिवृत्तिः । तं दशतपम् । क्षमादीन् उत्तममहामार्गादीन्-
मशौचसापसंपमत्तपस्वामार्कचन्यमहर्ष्याणि दश । तेषामन्पोष्यं गुण-
नेऽष्टादशतीत्यष्टादशानि भवन्ति । तद्यथा—

१ संयमनिरुद्धोः को भेदः ? तसमिदि महव्वयाणुव्वयाइं । संयमः सतिशिवि-
विना महव्वयाणुव्वयाइं विरतिः, इति ।

शुभयोगवृत्तिभिसिद्धिभिरभ्यस्ता अशुभयोगनिवृत्तयमिन्द्रो नव शीलानि स्युः । तानि संज्ञाविरतिभिश्चतसृभिर्गुणितानि पदत्रिंशत् स्युः । तानीन्द्रियरोधैः पञ्चभिन्नाद्विदान्यशील्यधिकं शतं स्युः । तानि क्षमादियममलात्ययैर्दशभिर्हतान्यष्टादशशतानि स्युः । तान्येव पुनः क्षमादिभिर्दशभिः संगुणितान्यष्टादशसहस्राणि शीलानि स्युः । तथा चोक्तम्—

योगे करणसंज्ञाक्षे धरादौ धर्म एव च ।
अष्टादश सहस्राणि स्युः शीलानि मिथोवधे ॥
मनोगुप्ते मुनिश्रेष्ठे मनःकरणवर्जिते ।
आहारसंज्ञया मुक्ते स्पर्शनेन्द्रियसंबृते ॥
सधरासंयमे क्षान्तिसनाथे शीलमादिमम् ।
तिष्ठत्यविचलं शुद्धे तथा शेषेष्वपि क्रमः ॥

द्वितीयादीनि यथा-वाग्गुप्ते मुनिश्रेष्ठे इत्यादिनोच्चारणेन द्वितीयम् । एवं कायगुप्ते मुनिश्रेष्ठे इत्यादिना तृतीयम् । ततश्च मनोगुप्ते मुनिश्रेष्ठे वाक्करणवर्जिते इत्यादिना चतुर्थम् । ततश्च वाग्गुप्ते मुनिश्रेष्ठे वाक्करणवर्जिते इत्यादिना पञ्चमम् । ततश्च कायगुप्ते मुनिश्रेष्ठे वाक्करणवर्जिते इत्यादिना षष्ठं शीलं ब्रूयात् ।

तिस्रो गुप्तीः पङ्कवाकारेण व्यवस्थाप्योर्ध्वं त्रीणि करणानि तथैव स्थाप्यानि ततश्चतस्रः संज्ञास्ततः पञ्चेन्द्रियाणि ततः पृथिव्यादयो दश ततश्च दश धर्माः । एषं संस्थाप्य पूर्वोक्तक्रमेण शेषाणि शीलानि वक्तव्यानि यावत्सर्वेऽक्षा अचलं स्थित्वा विशुद्धा भवन्ति तावदष्टादशशीलसहस्राण्यागच्छन्तीति ।

गुणानां लक्षणं सविशेषमाचक्ष्णः सेव्यत्वमाह—

गुणाः संयमवीकल्पाः शुद्धयः कायसंयमाः ।
सेव्या हिंसाकम्पितातिक्रमाद्यत्रहवर्जनाः ॥ १७३ ॥

सेव्या असहृदम्यसनीयाः साधुना । के ? गुणाः । किंलक्षणाः ?
संयमवीकल्पाः संयमस्य वीकल्पा भेदाः । वीकल्पा इत्यत्र “ धन्यम-

सुष्ये 'प्राय' इति दीर्घत्वम् । कति भेदाः ? शुद्धयः कायसंयमा हिंसादिवर्जना आकम्पितादिवर्जना अतिक्रमादिवर्जना अत्रस्रव-
 र्जनाश्चेत्येतच्चतुरशीतिलक्षभेदभिन्नाः । हिंसा चाकम्पितं चातिक्रमश्च
 ते आदयो तेषां ते हिंसाकम्पितातिक्रमादयः । आदिशब्दः प्रत्येकं
 संबध्यते हिंसाद्वय आकम्पितादयोऽतिक्रमादयश्चेति । वर्जना त्यजनम् ।
 तत्र शुद्धयः प्रायश्चित्तान्यालोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपदछेद-
 नूलपरिहारश्रद्धानाप्यानि दश । कायसंयमाः पूर्वोक्ताः पृथिवीकाविका-
 विसंयमभेदा दश ते चान्योन्यगुणिताः शतम् । हिंसेत्यादि—

हिंसानृत्तं तथा स्तेयं मैथुनं च परिग्रहः ।

क्रोधादयो जुगुप्सा च भयमप्यरतीरतिः ॥

मनोवाक्कायदुष्टत्वं मिथ्यात्वं सप्रमादकम् ।

विशुनत्वं तथा ज्ञानमक्षाणां चाप्यनिग्रहः ॥

तेषां वर्जनास्त्यजनान्येकविंशतिः ।

आकम्पिय अणुमाणिय जं दिष्टं वादरं च सुष्टुमं च ।

छण्णं सहाउलियं बहुजणमव्यत्ततस्सेवी ॥

तेषां त्यागा दश । अतिक्रमो व्यासङ्गतसंज्ञेशाद्वा भागमोक्तकालादधि-
 ककाले भावश्यकादिकरणम् । व्यतिक्रमो विषयव्यासङ्गादिना हीनकाले
 क्रियाकरणम् । अतिचारः क्रियाकरणालसत्वम् । अनाचारो प्रतादीना-
 मनाचरणं छण्डनं वा । तत्प्राणाश्रित्वारः । नास्ति ब्रह्म यामु ता अमा-
 द्वाणः शीलविराधनाः । तद्यथा—

स्त्रीगोष्ठी वृष्यभुक्तिश्च गन्धमाल्यादिवासनम् ।

दायनासनमाकल्पः पष्टं गन्धर्ववादितम् ॥

अर्थसंप्रहृदुःशीलसङ्गती राजसेवनम् ।

रात्रौ संचरणं चेति दश शीलविराधनाः ॥

तद्वर्जना दश, तत्र चतुर्भिर्गुणिता एकविंशतिश्चतुरशीतिर्गुणाः स्युः । तेषु
 ष चतैनाहताश्चतुरशीतिशतानि स्युः । ते चामलकारणत्वागैर्दशभिरभ्यस्त-
 यचतुरशीतिसहस्रानि स्युः । ते चाकम्पितादित्यागैर्दशभिराहताश्चात्वारि-

शतसहस्राभ्यधिकान्यष्टौ लक्षणि स्युः । ते शालोचनादिप्रायश्चित्तभेदैर्दश-
भिसादिताश्चतुरशीतिलक्षसंख्या गुणाः स्युः । तथा चोक्तम्—

इग्वीसचदुरसदिया दस दस दसगा य आणुपुञ्जीय ।
हिंसादिक्रमकाया विराहणा लोचनासोही ॥

गुणोच्चारणविधानं यथा—

मुक्ते प्राणातिपातेन तथातिक्रमवर्जिते ।
पृथिव्याः पृथिवीजन्तोः पुनरारम्भसंयते ॥
निवृत्तवनितासङ्गे चारुग्यपरिवर्जिते ।
तथालोचनया शुद्धे गुण आद्यस्तथा परे ॥

द्वितीयादिगुणा यथा—हिंसाद्येकविंशति संस्थाप्य तदूर्ध्वमतिक्रमादय-
श्चत्वारः स्थाप्याः । तदुपरि पृथिव्यादिशतम् । तदूर्ध्वं स्त्रीसंसर्गादयो दश ।
ततश्चोर्ध्वमाऋषितादयो दश । ततोऽप्यूर्ध्वमालोचनादयो दश । ततो 'मृ-
पावादेन निर्मुक्ते' इत्यादिनोच्चारणेन चाच्ये द्वितीयो गुणः । ततश्चादत्ता-
दाननिर्मुक्तः इत्यादिना तृतीयः । एवं तावदुच्चार्यं यावच्चतुरशीतिलक्षा
गुणाः संपूर्णा उत्पन्ना भवन्तीति । इति शीलगुणप्रकरणम् ।

पूर्वं सप्रपञ्चं सम्यक्चारित्र्यं व्याख्याय सांप्रतं तदुद्घोषितनाराधनां वृत्त-
प्रयेण व्याख्यातुकामस्तावदतिक्रमादिवर्जनार्थं मुमुक्षून् सज्जयति—

चित्क्षेत्रप्रभवं फलार्द्रिसुभगं चेतोगवः संयम,—
त्रीहिवातमिमं जिघत्सुरदमः सद्भिः समुत्सार्यताम् ।
नोचेच्छीलवृत्तिं विलंघ्य न परं क्षिप्रं यथेष्टं चरन्,
धुन्वन्नेनमयं विमोक्षयति फलैर्विष्वक् च तं मद्भक्षयति ॥१७४॥

सद्भिश्चारित्रानोद्यतैः साधुभिरदमोऽदान्तश्चेतोगवो मनोबलीवर्दः
समुत्सार्यतां दूरीक्रियताम् । दान्तो विधीयतां निगृह्यतामिति यावत् ।
किं विधीयुः ? जिघत्सुमंक्षयितुमिच्छुः । कम् ? इममनन्तरोक्तं संयम-
त्रीहिवातम् संयमो मतधारणादिलक्षणः । यदाह—

व्रतदण्डकपायाक्षसमितीनां यथाक्रमम् ।
संयमो धारणं त्यागो निग्रहो विजयोऽवनम् ॥

ग्रीहीणां शास्त्रादिधान्यानां प्रातः संवातो ग्रीहिप्रातः । संयमो ग्रीहि-
प्रात इय; चिक्षेत्रप्रभवत्वादिसाधर्म्यात् । किंविशिष्टम् ? चिक्षेत्रप्रभवम् ।
स्वार्थं चेतस्यचेतश्चेतिव्यतीति चित् स्वरूपस्वरूप आत्मा चित् क्षेत्रमिव
ग्रीहिप्रातस्येव संयमस्य प्ररोहणादिकरणत्वात् । चिक्षेत्रे प्रभवो जन्म यस्य
त एवम् । पुनः किंविशिष्टम् ? फलद्धिसुभगम् सद्गुणाराधनस्य फलभूता
ऋद्धयः फलद्धयः सप्त बुद्धतिशयादिलब्धयः । यदाहुः—

बुद्धितओविय लब्धी विडवणलब्धी तद्देव ओसहिया ।
रसवत्तअक्खीणा वि य रिद्धीओ सत्त पणत्ता ॥

पक्षे सख्यसंपदः । फलद्धिभिः सुभगः प्रीतिकर । एतेनातिक्रमो
गम्यते । यदाह—

क्षतिं मनःशुद्धिविधेरतिक्रमं,
व्यतिक्रमं शीलवृत्तेर्विलङ्घनम् ।
प्रभोतिचारं विषयेषु वर्तनं,
यदन्त्यनाचारमिहातिसत्तताम् ॥

नो चेत्चेतोगवो यदि न दम्बेत तदा न परं न केवलं विमोक्षयति
त्रिगुणं करिष्यति । विद्योजविष्यतीत्यर्थः । कोसौ ? अयं चेतोगवः । कम् ?
एनं संयमग्रीहिप्रातम् । कै ? फलैर्मुंरयानुषट्ठिकै स्वसाध्यैः सखैश्च । किं
कुर्वन् ? चरन्नुपभुञ्जान् । किम् ? यथेष्टं यो य इष्टो विषयसं तम् । किं
कृत्वा ? विलङ्घ्य उलङ्घयित्वा । काम् ? शीलवृत्तिं, वृत्तिर्वाटीव ग्रीहिप्रात-
स्येव संयमस्य रक्षाहेतुत्वात् । कथम् क्षिप्रं शीघ्रम् । पुनः किं कुर्वन् ? धुन्वन्
विष्वंसयन् । यम् ? एनम् । किं तर्हि ? भद्दहयति च मदंविष्यत्ययं चेतो-
गव । यम् । तं संयमग्रीहिप्रातम् । कथम् विष्वक् समन्तात् । विलङ्घ्ये-
त्यनेन व्यतिश्रमो एदयते, व्यतिश्रमं शीलवृत्तेर्विलङ्घनमिति वचनात् ।
यथेष्टमित्यादिनाश्रीचारी निधीयते, प्रभोतिचार विषयेषु वर्तनमिति वच-
नात् । विष्वगित्यादिनाऽनाचारः प्रतीयते, यदन्त्यनाचारमिहातिसत्ततामिति
वचनात् ।

चारित्र्यविनयं निर्दिशंस्तत्र प्रेरयति—

सदसत्स्वार्थकोपादिप्रणिधानं त्यजन् यतिः ।

भजन्समितिगुप्तीश्च चारित्र्यविनयं चरेत् ॥ १७५ ॥

यतिश्चरेत् साधयेत् । कम् ? चारित्र्यविनयम् प्रतान्येवात्र चारित्र्यम् । चारित्र्यविनयो निर्मलीकरणयत्नः । किं कुर्वन् ? त्यजन् वज्रयन् । किं तत् ? सदित्यादि । खानां स्पर्शनादीन्द्रियाणामर्थः विषयाः स्पर्शादयः खाधाः । सन्तः प्रशस्ता इष्टाः । असन्तोऽप्रशस्ता अनिष्टाः सन्तश्चासन्तश्च सदसन्तः । ते च ते खार्थाश्च सदसत्स्वार्थाः । कोप आदिर्येषां मानादिकपायहास्यादिनो-
कपायाणां ते कोपादयः । सदसत्स्वार्थाश्च कोपादयश्च सदसत्स्वार्थकोपादयः । तेषु प्रणिधानमिष्टानिष्टविषयेषु रागद्वेषविधानं क्रोधादिषु च परिणमनमित्यर्थः । न केवलं, भजंश्च सेवमानः । काः ? समितिगुप्तीः ।

प्रेतयुगीनधुर्यस्य श्रामण्यप्रतिपत्तिनियमानुवादपुर.सरं भावस्तपमाह—

सर्वावधनिवृत्तिरूपमुपगुर्वादाय सामायिकं,

यश्छेदैर्विधिवद्भ्रतादिभिरुपस्थाप्याऽन्यदन्वेत्यपि ।

वृत्तं बाह्य उतान्तरे कथमपि छेदेप्युपस्थापय,—

त्यैतिह्यानुगुणं धुरीणमिह नौम्यैदंयुगीनेषु तम् ॥ १७६ ॥

सर्वावधनिवृत्तिरूपं सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानलक्षणमुपगुरु दीक्ष-
काचार्यसमीपे आदाय सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानलक्षणमेकं महान्तमधि-
रूटोत्समीति प्रतिपद्य सामायिकं समये एकत्वगमने भवन् । तदुक्तम्—

क्रियते यदभेदेन प्रतानामधिरोहणम् ।

कपायस्थूलतालीढः स सामायिकसंयमः ॥

विधिवदित्यत्रापि योज्यम् । विधिवदादायेत्यर्थः । विधिर्यथा, श्रमणो
भवितुमिच्छन् प्रथमं तावद्यथाजातरूपभरत्वस्य गमकं यहिरद्भ्रमन्तरद्भ्रं च
लिङ्गं प्रथममेव गुरुणा परमेणाहंद्भ्रहारकेन तदात्वे च दीक्षकाचार्येण तदा-
दानविधानप्रतिपादकत्वेन व्यवहारतो दीयमानत्वाद्भ्रमाद्भ्रानक्रियथा संभाव्य
तन्मयो भवति । ततो भान्यभावकभावप्रवृत्तेतरतरसंबलनप्रत्यक्षमितत्वपर-

विभागात्वेन दत्तसर्वस्वमूलोत्तरपरमगुरुत्तमस्त्रिकयदा संभाष्य भावज्ञानवन्दना-
मयो भवति । ततः सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानलक्षणैकमहाप्रतश्रवणात्मना
श्रुतज्ञानेन समये भवन्तमात्मानं जानन्सामायिकमधिरोहति । ततः प्रति-
क्रमणालोचनप्रत्याख्यानलक्षणक्रियाश्रवणात्मना श्रुतज्ञानेन वैरालिक-
कर्मभ्यो त्रिविध्यमानमात्मानं ज्ञानश्रुतीतप्रत्युत्पन्नानुपस्थितनायवाञ्जन-
पमैविवित्तत्वमधिरोहति । ततः समस्तायधर्मोपतनं कायमुत्सृज्य यथा-
ज्ञातरूपं स्वरूपमेकमेकादयेणालम्बपावतिष्ठमान उपस्थितो भवति । उप-
स्थितस्तु सर्वत्र समदृष्टत्वात्साक्षात्क्रमणो भवति ।

छेदैर्निर्विकल्पसामायिकसंयमविवरपैर्घ्नतादिभिः पश्यभिर्महाप्रतैस्तपरि-
करभूतैस्तैश्च प्रयोविंशत्या समित्यादिभिर्मूलगुणैरुपस्थाप्य निर्विकल्प-
सामायिकसंयमादि—रूढावेनानभ्यनविकल्पव्याप्तेषु प्रमाद्यन्तमात्मान-
मारोप्य अन्यच्छेदोपस्थापनाख्यं सुखं चारिप्रमन्देति सामायिकाद्य-
तीर्णोनुवर्तते । केवलकल्याणमात्रार्थिनः सुखद्वलपलयाद्गुणीयादिपरिग्रहः
किञ्च श्रेयान्न; न पुनः सर्वथा कल्याणत्वात् एवेति संप्रसार्य निरल्पेनात्मा-
नमुपस्थापयंश्चेदोपस्थापयो भवतीत्यर्थः । तथा चोक्तं प्रयचनसार-
चुलिकायाम् ।

जहजादरुयजादं उप्पाडिदकेसमंसुगं सुद्धं ।

रहिदं हिंसादीदो अप्पडिकम्मं हयदि लिद्धं ॥

मुच्छारंभविजुत्तं जुत्तं उवजोगजोगमुद्धीहिं ।
 लिंगं ण घरावेन्नयं अपुण्णभवकारणं जोण्हं ॥
 आदाय तं च लिंगं गुरुणा परमेण तं णमंसिता ।
 सोच्चा सबदं किरियं उवट्टिदो होदि सो समणो ॥
 वदसमिदिदियरोधो लोचावस्सगमचेलमण्हाणं ।
 सिदिसयणमदंतवणं ठिदिभोयणमेयमत्तं च ॥
 एदे खलु मूलगुणासमणाणं जिणवरेहिं पण्णत्ता ।
 तेसु पमत्तो समणो छेदोवट्टायगो होदि ॥

अपि न केवलं छेदोपस्थापनमेवान्वेति किन्तु कदाचित्पुनः
 सामायिकमधिरोहतीत्येवमर्थः याह्ये चेष्टामात्रादिकृते द्रव्यहिंसारूपे
 अन्तरे उपयोगमात्रादिकृते भावहिंसारूपे कथमप्यज्ञानेन प्रमादेन वा
 प्रकारेण प्पेतिहानुगुणभागमापिरोधेनेत्यर्थः । वक्तं च—

प्रतानां छेदनं कृत्वा यदात्मन्यधिरोपणम् ।
 शोधनं वा विलोपे तच्छेदोपस्थापनं मतम् ॥

इहास्मिन् भरतक्षेत्रे प्पेदंयुगीनेषु अस्मिन्युगे साधुषु । दुष्पमाकाले
 सिद्धिसाधकेत्वित्यर्थे तं सामायिकादवरह्य छेदोपस्थापनमनुवर्तमानं पुनः
 सामायिके वर्तमानं च । अथ पदघटना,—नौमि सौम्यहम् । कम् ? तम् ।
 किंविशिष्टम् ? धुरीणं धुर्यं प्रधानम् । केषु मध्ये ? प्पेदंयुगीनेषु । क ?
 इह । यः किम् ? योन्वेति । किं तत् ? वृत्तम् । किंविशिष्टम् ? अन्यत् ।
 किं कृत्वा ? उपस्थाप्य । कैः ? छेदैः । किंविशिष्टे ? प्रतादिभिः ।
 कथं ? विधिवत् । किं कृत्वा ? आदाय । किं तत् ? वृत्तं । किमार्यं ?
 सामायिकं । किं लक्षणं ? सर्वापघनिवृत्तिरूपं । क ? उपगुरु । कथं ? विधि-
 वत् । अपि शब्दात् न केवलं छेदोपस्थापनमेव । योन्वेति कदाचित्
 पुनः सामायिकमपीत्यर्थः । तथा य उपस्थापयति च । किं तत् ? वृत्तं
 प्रकृतत्वाच्छेदोपस्थापनारयम् । ष सति ? छेदे । किंविशिष्टे ? याह्ये उत
 अथवा अन्तरे । कथम् ? कथमपि केनापि प्रकारेण । कथं कृत्वा ? प्पेति-
 हानुगुणम् । अपिश्रार्थे ।

एवं चारित्रस्योद्घोतनमभिधायेदानीं तदुपमनादिचतुष्टयमिधाना-
 र्थमाह—

लाभपूजात्यास्यपेक्षालक्षणक्षोभरहितम् । लोकेष्वमृताहारं मुक्ता परिणामं
नेतुं यानादिक्षोभरहितत्वं विभर्तीत्युक्तिलेखः । एतेन निर्यहणं प्रणीयते
तदनुबन्धापैव तत्तादृक्चर्यामुधापानानुवर्तनार्थमेव कंचिद्विनियतं विधिं
सूत्रोक्तं तीर्थगमनादिव्यवहारं कृत्वापि विधाय । किं पुनरदृशेत्यपि तादृशार्थः ।
आमृतिं मरणावधि । एतेन निस्तरणं भण्यते । पियस्युपयुक्ते । अधिकृतोऽ-
धिकमधिकं तामेव चर्यामुधाम् । एतेन साधनमभिधीयते । देवः दीव्यते
स्तूपते इन्द्रार्धरिनि देवो महतामप्याराध्यः । स उद्यमनादिचारित्रा-
राधनाचतुष्टयनिष्ठः । वै स्फुटं निश्चितम् । उक्तं च—

मान्यं ज्ञानं तपोहीनं ज्ञानहीनं तपो हितम् ।

द्वयं यस्य स देवः स्याद् द्विहीनो गणपूरणः ॥

सैषा चरणसिद्धिमूलशुद्धात्मद्रव्यसिद्धिप्रकाशना । यदाह—

द्रव्यस्य सिद्धिश्चरणस्य सिद्धौ द्रव्यस्य सिद्धौ चरणस्य सिद्धिः ।
बुद्ध्वेति कर्माचिरताः परेपि द्रव्याधिरुद्धं चरणं चरन्तु ॥

अथ समन्वयः क्रियते । भवति । कोसौ ? सः । कथंभूतः ? देवः ।
कथम् ? वै । यः किम् ? यः पियति । काम् ? तामेव । कथम् ?
अधिकृताः । कियन्तं कालम् ? आमृति । किं कृत्वा ? कृत्वापि ।
कम् ? विधिम् । कथंभूतम् ? कंचित् । किमर्थम् ? तदनुबन्धापैव ।
किं बुधम् ? विभर्तु । काम् ? चर्यामुधाम् । कथंभूताम् ? दृष्टान्तात्तुनिजा-
त्मवृत्तिवपुषम् । कथं कृत्वा ? अनाकुलम् । किं कर्तुम् ? पशुतुम् ।
किं कृत्वा ? निष्पीय । कथंभूतः सन् ? श्लेषसात्तथाप्रतीत्यनुभवा-
कारैकदृग्योध्रमाक् । इत्युद्घोतनादिचरित्राराधनापञ्चकप्रकरणम् ।

अथातश्चतुःश्लोक्या चारित्रमाहात्म्यं स्तोतुक्तामः प्रथमं तावत् प्ररो-
चनार्थमानुषद्विकमन्बुदयलक्षणं सुरयं च निर्वाणलक्षणं दत्तकलमासूत्रयति—

सद्दृग्ज्ञप्स्यमृतं लिहन्नहरहर्भंगिषु तृष्णां रहन् ।

वृत्ते यत्नमयोपयोगमुपयन्निर्मायमूर्मान्ज्यन् ।

तत्किंचित् पुरुषाधिनीति सुकृतं यत्पाकमूर्च्छन्नव,—

प्रेमास्तत्र जगच्चिद्रयश्चलद्दशेपीर्ष्यन्ति मुक्तिश्रिये ॥ १७८ ॥

ज्ञेयज्ञातृतथाप्रतीत्यनुभवाकारैकदृग्बोधभाग्,
 द्रष्टृज्ञातृनिजात्मवृत्तिवपुषं निष्पीय चर्यासुधाम् ।
 पक्तुं विभ्रदनाकुलं तदनुबन्धायैव कंचिद्विधिं,
 कृत्वाप्यामृति यः पिबत्यधिकशस्तामेव देवः स वै ॥ १७७ ॥

ज्ञेयेत्यादि । ज्ञेयैर्वोधैर्हेयोपादेयतत्त्वैरुपलक्षितो ज्ञाता शुद्धचिद्रूप
 भात्मा ज्ञेयज्ञाता । अथवा ज्ञेयं च ज्ञाता च ज्ञेयज्ञातारौ । तत्र तथा
 यथोपदिष्टत्वेन प्रतीतिः प्रतिपत्तिरनुभवश्चानुभूतिर्ज्ञेयज्ञातृतथा—प्रतीत्यनु-
 भवौ । ज्ञेयरूपलक्षिते ज्ञातरि ज्ञेयज्ञात्रोर्वा तथा प्रतीति तथानुभूतीत्यर्थः ।
 ज्ञेयज्ञातृतथाप्रतीत्यनुभवाकारौ स्वरूपे ययोस्तौ तथोक्तौ । इह च
 बोधश्च दृग्बोधौ । एकौ मुख्यो दृग्बोधौ तात्त्विकसम्यक्त्वज्ञाने । ज्ञेयज्ञातृ-
 तथाप्रतीत्यनुभवाकारौ च तावेकदृग्बोधौ च तौ ज्ञेयज्ञातृतथाप्रतीत्यनु-
 भवाकारैकदृग्बोधौ । तौ भजति सेवते कथंचित्तादात्म्येनानुभवति यः स
 तथोक्तः । इद्वित्यादि । द्रष्टा ज्ञेयज्ञातृतथाप्रतीत्यात्मकतात्त्विकसम्यक्त्वपरि-
 णतः । ज्ञाताज्ञेयज्ञातृतथानुभूत्यात्मकज्ञानपरिणतः । निजधासावात्मा
 निजात्मा स्वात्मा । द्रष्टा चासौ ज्ञाता च द्रष्टृज्ञाता । स चासौ निजात्मा च
 द्रष्टृज्ञातृनिजात्मा । तत्र वृत्तिरत्पादन्ययध्रौव्यैकलक्षणमस्तित्वं द्रष्टृज्ञातृ-
 निजात्मवृत्तिः । सैव वपुः स्वभाषो यस्याः सा द्रष्टृज्ञातृनिजात्मवृत्तिवपु-
 स्ताम् । उक्तं च—

जीवसहावं णाणं अप्पडिहृददंसणं अणणमयं ।

चरियं च तेषु णियदं अत्थित्तमणिंदियं भणियं ॥

निष्पीय भतिज्ञयेन पीत्वा । तदुपयुक्तो भूत्वेत्यर्थः । चर्या चारित्र्यं
 सुधा अमृतमिवाह्लादकत्वादजरामरत्वहेतुत्वाच्च, चर्यासुधा ताम् ।
 एतेनोद्यवनं द्योत्यते । पक्तुं परिणमयितुं विभ्रद् धारयन् । अनाकुलं

१ जीवस्वभाव ज्ञानमप्रतिहतदर्शनमनन्वयमयम् ।

चर्या च तेषु नियतमस्तित्वमभिन्द्रिय भणितम् ॥

लाभपूजारायात्यपेक्षालक्षणक्षोभरहितम् । लोकेष्वमृताहारं भुक्त्वा परिणामं
नेतुं यानादिक्षोभरहितत्वं विभर्तीत्युक्तिलेखः । एतेन निर्वहणं प्रणीयते
तदनुबन्धायैव तत्तादृक्चर्यासुधापानानुवर्तनार्थमेव कंचिदनियतं विधिं
सूत्रोक्तं तीर्थगमनादिव्यवहारं कृत्वापि विधाय । किं पुनरकृत्येत्यपिशब्दाद्यैः ।
आमृति मरणावधि । एतेन निस्तरणं भण्यते । पिबत्युपयुक्ते । अधिकशोऽ
धिकमधिकं तामेव चर्यासुधाम् । एतेन साधनमभिधीयते । देवः दीव्यते
स्तूयते इन्द्राद्यैरिति देवो महतामप्याराध्यः । स उद्यमनादिचारित्रा-
राधनाचतुष्टयनिष्ठः । वै स्फुटं निश्चितम् । उक्तं च—

मान्यं ज्ञानं तपोहीनं ज्ञानहीनं तपो हितम् ।

द्वयं यस्य स देवः स्याद् द्विहीनो गणपूरणः ॥

सैषा चरणसिद्धिमूलशुद्धात्मद्रव्यसिद्धिप्रकाशना । यदाह—

द्रव्यस्य सिद्धिश्चरणस्य सिद्धौ द्रव्यस्य सिद्धौ चरणस्य सिद्धिः ।
वुद्ध्वेति कर्माविरताः परेषु द्रव्याविरुद्धं चरणं चरन्तु ॥

अथ समन्वयः क्रियते । भवति । कोसौ ? सः । कथंभूतः ? देवः ।
कथम् ? वै । यः किम् ? यः पिबति । काम् ? तामेव । कथम् ?
अधिकशः । कियन्तं कालम् ? आमृति । किं कृत्वा ? कृत्वापि ।
कम् ? विधिम् । कथंभूतम् ? कंचित् । किमर्थम् ? तदनुबन्धायैव ।
किं कुर्वन् ? विभ्रत् । काम् ? चर्यासुधाम् । कथंभूताम् ? दृष्टज्ञातुनिजा-
त्मवृत्तिवपुषम् । कथं कृत्वा ? अनाकुलम् । किं कर्तुम् ? पन्नम् ।
किं कृत्वा ? निष्पीय । कथंभूतः सन् ? ज्ञेयशातृतथाप्रतीत्यनुभवा-
कारैकदृग्योधभाक् । इत्युद्घोतनादिचरित्राराधनापञ्चकप्रकरणम् ।

अथातश्चतुःश्लोक्या चारित्रमाहात्म्यं स्तोतुकामः प्रथमं तावत् प्ररो-
चनार्थमानुषद्विकमभ्युदयलक्षणं मुख्यं च निर्वाणलक्षणं तत्फलमासूत्रयति—

सद्दृग्ज्ञप्स्यमृतं लिहन्नहरहर्भोगेषु तृष्णां रहन् ।

वृत्ते यत्नमथोपयोगमुपयन्निर्मायमूर्मान्ज्यन् ।

तत्किंचित् पुरुषश्चिनोति सुकृतं यत्पाकमूर्च्छन्नव,—

प्रेमास्तत्र जगच्छ्रियश्चलदृशेपीर्यन्ति मुक्तिश्रिये ॥ १७८ ॥

चिनोति संगृह्णाति । धन्नातीत्यर्थः । कोसौ ? पुरुष आत्मा । किं तत् ? किञ्चित्सुकृतं तकिमपि पुण्यम् । यत्पाकेत्यादिना गत्वा संबन्धः कर्तव्यः । किं कुर्वन् ? लिहन् आस्वादयन् उपयुञ्जानः । किं तत् ? सद्ब्रह्मज्ञप्त्यमृतं सम्यग्दर्शनज्ञानपीयूषम् । तथा रहन् त्यजन् । काम् ? तृष्णां काङ्क्षाम् । केषु ? भोगेषु विषयेषु । कथम् ? अहरहः प्रत्यहम् । तथा उपयन् उपगच्छन् । कम् ? यत्नमुद्यमम् । क ? वृत्ते चारित्र्ये न केवलम्, उपयोगमऽथानुष्ठानं च । अथ चार्थे । एतेन चारित्र्येन्तर्भूतं तपो व्याख्यातं प्रतिपत्तव्यम् । यदाहुः—

चरणं हितं हि जो उज्जमो आउज्जणाय जा होइ ।

सो चेव जिणेहिं तओ भणिओ असढं चरंतस्स ॥

तथा अयन् अभिभवन् । कान् ? उर्मान् क्षुदादिपरीपहान् । कथं कृत्वा ? निर्मायं निष्कपटम् । यदुदयेन किं स्वादित्याह—ईर्ष्यन्ति ईर्ष्यां कुर्वन्ति । स्त्रीत्वाच्च सहन्ते इति भावः । काः ? जगच्छिष्यैर्लोक्य-लक्ष्म्यः । कस्यै ? मुक्तिश्रिये मोक्षलक्ष्म्यै । किंविशिष्टायै ? चण्डशेषेपि कदाक्षान्मुञ्चन्त्यै निकटसंगमायै इत्यर्थः । किं पुनः सङ्गच्छमानायै इत्यपि-शब्दार्थः । क ? तत्र तथाविधचारित्र्याराधनानुरागसंचितमुकृते पुरपे । किं विशिष्टाः सख्यः ? यत्पाकमूर्च्छेन्नवप्रेमाः । यस्य चारित्र्यभक्तिराग-संचितमुकृतस्य पाक उदयो यत्पाकः तेन मूर्च्छेद्बर्धमानं नवं प्रत्यमं प्रेम स्नेहो यासां तास्तथोक्ताः । “ ओं हुक्खे ” इत्यनेन स्त्रियां ङाप् । तत्रेति अत्रापि संबध्यते । तथा चोक्तम्—

संपज्जदि णिद्वानं देवासुरमणुयरायविहवेहिं ।

जीवस्स चरित्तादो दंसणणाणप्पहाणाओ ॥

सम्यक्चरित्राराधनावष्टम्भात्पुरातनानिहापि क्षेत्रे निरपायपदप्राप्त-नात्मनो भवापायसमुच्छेदं वाचमानः प्राह—

ते केनापि कृताऽऽजवंजवजयाः पुंसुङ्गवाः पान्हु मां,
तान्युत्पाद्य पुरात्र पञ्च यदि वा चत्वारि वृत्तानि यैः ।

शुक्तिश्रीपरिरम्भशुम्भदसमस्थामानुभावात्मना,
केनाप्येकतमेन धीतविपदि स्वात्माभिपिनतः पदे ॥ १७९ ॥

पान्तु संसारव्यसनान् प्रायन्ताम् । के ? ते पुस्पुद्गवाः पुरयोत्तमाः ।
कम् ? माम् । किंविशिष्टाः ? कृताजयंजवजयाः । आजवंजवः
संसारः । आजवंजवस्य जयसिरस्कारो, नात्र इति यावद्, आजवं
जवजयः । कृत आजवंजवजयो यैस्ते । केन ? केन शुद्धनिश्चयनयादव्यपदे-
शेनैकेनैवा मना । अपिशब्दादशुद्धनिश्चयनयेन पुना—रत्नप्रयेणापि । यैः
किम् ? यैरभिपिनतः प्रतिष्ठितः । कोसौ ? स्वात्मा । क ? पदे स्थाने ।
किंविशिष्टे ? धीतविपदि विगतविपत्तिके । केन कृत्वा ? केनापि अनि-
वंचनीयेन एकतमेन परमोक्तृष्टेन । किंविशिष्टेन ? मुक्तीत्यादि । मुक्ति-
धियो जीवन्मुक्तिरक्ष्याः परिरम्भ भाङ्गिनम् । तेन शुम्भच्छोभ-
मानमसममसाधारणं यत्स्थाम शक्तिस्तस्यानुभावो माहात्म्यम् । स
एवात्मा स्वरूपं यस्य तेन मुक्तिश्रीपरिरम्भशुम्भदसमस्थामानुभा-
वात्मना । किं कृत्वा ? उत्पाद्य जनयित्वा । कानि ? तानि प्रसि-
द्धानि सामायिकादीनि वृत्तानि चारित्राणि । कति ? पञ्च । क ? अत्र
अस्मिन्भरतक्षेत्रे । कदा ? पुरा पूर्युगे । यदि वा अथवा तानि वृत्तानि
चत्वार्युत्पाद्य, परिहारविशुद्धिसंयमस्य केषांचिद्भावात् । तत्र सामयि-
च्छेदोपस्थापनपौलक्ष्यं सर्वांबधेत्यादी वर्णितम् । शेषत्रयस्य त्विदं यथा-

त्रिंशद्वर्षयया वर्षपृथक्त्रे वा स्थितो जिनम् ।
यो गुप्तिसमित्यासक्तः पापं परिहरेद् सदा ॥
स पञ्चैक्यमोधीतप्रत्याख्यानो विहारवान् ।
स्वाध्यायद्वयसंयुक्तो गव्यूत्यर्धाध्वगो मुनिः ।
मध्याह्नकृद्द्विगव्यूतिगच्छन्मन्दं दिनं प्रति ।
कृपीकृतकपायारिः स्यात् परीहारसंयमी ॥
सूह्रमलोमं विदन् जीवः क्षपकः शमकोपि वा ।
किंचिद्गुनो यथाख्यातात्स सूह्रमसांपरायकः ॥
सर्वकर्मप्रभौ मोहे शान्ते क्षीणेपि वा भवेत् ।
छद्मस्थो धीतरागो वा यथाख्यातयमी पुमान् ॥

संयममन्तरेण कायकेशादितपोनुष्ठानं बन्धसहभाषिनिर्जरावियन्धनं
स्यादिति सिद्ध्यर्थिभिरसावाराध्य इत्युपदिशति—

तपस्यन् यं विनात्मानमुद्वेष्टयति वेष्टयन् ।

मन्थं नेत्रमिवाराध्यो धीरैः सिद्ध्यै संयमः ॥१८०॥

आराध्यः सेव्यः । कोसौ ? स संयमो निश्चयेन रत्नत्रययोगपद्यप्रवृ-
त्तैकाग्र्यलक्षणो, व्यवहारेण तु प्राणिरक्षणेन्द्रिययन्त्रणलक्षणः । कै ? धीरैर-
धोभ्यप्रकृतिभिः । यं विना किं स्वादित्याह—उद्वेष्टयति कर्मभिर्मोचयति
कोसौ ? पुरुषः । कम् ? आत्मानम् । किं कुर्वन् ? वेष्टयन् कर्मभिर्बन्धन् ।
किं कुर्वन् सन् ? तपस्यन् आतापनादिकायकेशलक्षणं तपः कुर्वन् । कथम् ?
विना । कम् ? यं संयमं हिंसादिषु विषयेषु च प्रवृत्त्येत्यर्थः । किमिव ?
नेत्रमिव यथा नेत्रसाकर्षणपाशो मन्थं विलोडनदण्डं वेष्टयन्नुद्वेष्टयति
तथा जीवोऽप्यात्मानम् । बन्धसहभाषिनीं निर्जरां करोतीत्यर्थः ।

तपस्यतोपि संयमं विनाऽप्यगतात्कर्मणो बहुतरस्योपादानं स्यादिति
प्रदर्शयन् संयमाराधना प्रति सुतरां साधुनुद्यमयितुं तत्फलं पूजातिशय-
समग्रं त्रिनगदनुग्राहकत्वं तेषामुपदिशति—

कुर्वन् येन विना तपोपि रजसा भूयो हताद्भूयसा,

स्नानोत्तीर्ण इव द्विपः स्वमपधीरुद्धूलयत्युद्धुरः ।

यस्तं संयममिष्टदैवतमिवोपास्ते निरीहः सदा,

किं-कुर्वाणमरुद्रणः स जगतामेकं भवेन्मद्गलम् ॥ १८१ ॥

संभ्रायिद्विस्स वि अत्रिरदस्स ण तओ महागुणो होइ ।
होदि फग्गु हत्थिद्धानं युन्दच्छुद्धकम्मत्तस्स ॥

तं संयमं यो निरीहो लाभादिनिरपेक्षः सन् सदा नित्यमुपास्ते
सेवते । किमिव ? इष्टद्वयतमिधाभिमतदेवतां यथा । स भवेत् । किम् ?
मङ्गलं पापक्षपणपुण्यप्रदाननिमित्तम् । किंविशिष्टम् ? एकमुत्कृष्टम् ।
वेपाम् ? जगतां बहिरात्मप्राणिनाम् । किंविशिष्टः सन् ? किं कुर्वाणम-
रुद्रणः किं करोमीत्यादेशप्रायेणपरशकादिदेवनिकायः ॥ इति चारित्रमाहा-
त्म्यव्यावर्णनप्रकरणम् ।

तपश्चारित्रेन्तर्भावमुपपादयन्नाह—

कृतसुखपरिहारो वाहते यच्चरित्रे,
न सुखनिरतचित्तस्तेन बाह्यं तपः स्यात् ।
परिकर इह वृत्तोपक्रमेऽन्यत्तु पापं,
क्षिपत इति तदेवेत्यस्ति वृत्ते तपोऽन्तः ॥ १८२ ॥

अस्ति भवति । किं तत् ? तपः । कः ? अन्तर्मध्ये । कस्मिन् ? वृत्ते
चारित्र्ये । द्वितीयमपि तपश्चारित्रेन्तर्भवतीत्यर्थः । कथम् ? इति अनेन
प्रकारेण यद् यस्माद् वाहते प्रयतते । कोसौ ? कृतसुखपरिहारः
पुरुषः । कृतः सुखस्य शरीरद्वारायातनशर्मणः परिहारस्त्वागो येन स एवम् ।
कः ? चरित्रे । न वाहते चरित्रे । किंविशिष्टः सन् ? सुखनिरतचित्तो
देहसुखासक्तचेताः । तेन कारणेन बाह्यमनशनादि तपः स्यात् ।
किम् ? परिकरः परिकर्म । कः ? इहास्मिन् वृत्तोपक्रमे । ज्ञानारम्भ
वपक्रमः । वृत्तस्योपक्रमो वृत्तोपक्रमस्तस्मिन् । तदुक्तम्—

“बाहिरतयेण होइ सु सव्वासुहसीलदा परिचत्ता ।”

एवं तद्व्यन्तरं तपश्चारित्रादनयांतरं भविष्यतीत्यारेकायामिदमाह—
अन्यत्तु अभ्यन्तर तपः पुनः स्यात् । किम् ? तदेव वृत्तमेव । कुतो
हेतोः ? इति यतः क्षिपते वपात्तं विनाशयत्यपूर्वं निरुणादि च । किं

१ सम्यग्दृष्टेरपि अत्रिरत्तस्य न तपो महागुणं भवति ।

भवति खलु इतिज्ञानं... . . . तस्य ॥

तत्कर्तुं ? अभ्यन्तरं तपः । किं तद् ? पापम् । “तपसा निर्जरा च” इति
वचनात् ।

उक्तमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

त्यक्तसुखोऽनशनादिभिरुत्सहते वृत्त इत्ययं क्षिपति ।
प्रायश्चित्तादीत्यपि वृत्तेन्तर्भवति तप उभयम् ॥ १८३ ॥

अन्तर्भवति । किं तद् ? तपः । किं विशिष्टम् ? उभयं बाह्यमभ्यन्तरं
च । क्व ? वृत्ते । यत उत्सहते साधुः । कैः ? अनशनादिभिः । क्व ?
वृत्ते । किं विशिष्टः सन् ? त्यक्तसुखः । यतश्च क्षिपति । किं तद् ?
प्रायश्चित्तादि तपः कर्तुं । किं तद् ? अयं पापम् । अपिः समुच्चये ।
इति भद्रम् । (ग्रन्थसंख्या २६१५)

यो धर्माभूतमुद्धार सुमनस्तृप्त्यै जिनेन्द्रागम-
क्षीरोदं शिवधीर्निमध्य जयतात् स श्रीमदाशाधरः ।
भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया ख्यातश्च नन्द्यादिमं,
टीकाशुक्तिमचीकरत् सुखमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्याशाधरविरचितायां स्वोपज्ञधर्माभूतानगारधर्मटीकाया
भयकुमुदचन्द्रिकासंज्ञिकायां सम्यक्चारित्रा-
राधनीयश्रुतुर्षोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

1952

अथैवं सम्यक्चारित्राराधनां व्याख्यायेदानीं विघ्नाङ्गारादीत्येषणासमि-
निमूत्राहभूताम्—

“उद्गमोत्पादनाहारसंयोगः सप्रमाणकः ।
अङ्गारधूमौ हेतुश्च पिण्डशुद्धिर्मताष्टधा ॥”

इत्यष्टप्रकारां पिण्डशुद्धिमभिधातुकामः प्रथमं तावत् पिण्डस्य संक्षेपतो
विधिनियेषधमुत्प्रेन योग्यायोग्यत्वे निर्दिशति—

पट्चत्वारिंशता दोषैः पिण्डोऽधःकर्मणा मलैः ।
द्विसप्तशोऽङ्गितोऽविघ्नं योज्यस्त्याज्यस्तथार्थतः ॥ १ ॥

योज्य उपयोज्यः साधुना । साधोरपयोवतुं योग्य इत्यर्थः ।
“तुज्याश्चाहं” इत्यनेनाहं व्यः । एवं त्याज्य इत्यत्रापि । कोसौ ? पिण्ड
आहारः । उपलक्षणादौषधाद्यपि । कस्मात् ? अर्थतो निमित्तं प्रयोजनं
चाश्रित्य । न केवलं योज्यस्त्याज्यस्तथा धर्जनीयश्चाथेतः । कथं योज्यः ?
अविघ्नं विघ्नानामन्तरायाणामभावे सत्यभावेन वा हेतुना । किंविशिष्टः
सन् ? उज्जितो मुक्तः । कैः ? दोषैः । कतिभिः ? पट्चत्वारिंशता ।
तत्रोद्गमदोषाः षोडश, उत्पादनदोषाः षोडश, शङ्कित्वादिदोषा दश,
अङ्गारधूमसंयोजनप्रमाणदोषाश्चत्वारश्चेति पट्चत्वारिंशत् । तथाऽधःकर्मणा
वक्ष्यमाणलक्षणेनोऽङ्गितः पिण्डो योज्यः तथा मलैः पूयाश्चादिभिरङ्गितः
पिण्डो योज्यः । कतिभिः ? द्विसप्तश्वत्तुदंशभिः द्विः सप्तति विगृह्य
“संख्यानाद्दोषवद्गुणत्वात्” इति वः ।

उद्गमोत्पादनदोषाणां स्वरूपसंख्यानिश्चयाधेमाह—

दातुः प्रयोगा यत्यर्थे भग्तादौ षोडशोद्गमाः ।
आदेशिकाद्या धात्र्याद्याः षोडशोत्पादना यतेः ॥ २ ॥

भवन्ति । के ? उद्गमा उद्गमात्पा दोषाः प्राग्निर्दिष्टस्य दोषैरित्यस्य
 विभक्तिपरिणामेन संबन्धः । किमात्मानः ? प्रयोगाः अनुष्ठानविशेषाः ?
 कस्य ? दानुर्वायकस्य । कस्मिन्विषये ? भक्तादौ आहारौषधवस्तुपकरण-
 प्रमुखे देयवस्तुनि । किंविशिष्टे ? यत्यर्थे संगतनिमित्ते । कति ? पौडश
 किंविशिष्टास्ते ? औद्देशिकाद्याः संयतमुद्दिश्य भक्तादिकल्पनसंकल्प
 वद्देशः । उद्देशः प्रयोजनमस्येत्यौद्देशिकः । औद्देशिक आद्यो येषां साधका-
 दीनां त एवम् । तथा भवन्ति । के ? उत्पादना उत्पादनाख्या दोषाः
 किमात्मानः ? प्रयोगाः । कस्य ? यतोः । क्व विषये ? भक्तादौ, अर्थात्स्वार्थे ।
 कति ? पौडश । किंविशिष्टास्ते ? धान्याद्या धान्नी आद्या येषां
 दृतादीनां ते धान्याद्याः ।

अपरदोषोद्देशार्थमाह—

शङ्किताद्या दशान्येऽन्ये चत्वारोद्गारपूर्वकाः ।

षट्चत्वारिंशदन्योऽधःकर्म सूनाङ्गिर्हिसनम् ॥ ३ ॥

भवन्ति । के ? दोषाः । क ? अन्ने । आहाराधिता दोषा इत्यर्थः ।
 किंविशिष्टाः ? शङ्किताद्याः शङ्किता आद्या येषां पिहितादीनां त एवम् ।
 कति ? दश । तथा भवन्ति । के ? अन्ये शङ्कितादिभोज्यदोषेभ्यो भिन्नाः ।
 मुक्तिदोषा इत्यर्थः । किंविशिष्टाः ? अद्गारपूर्वकाः । अद्गारः पूर्वो येषां
 धूमादीनां त एवम् । कति ? चत्वारः । एते मीलिताः षट्चत्वारिंशत् ।
 भवति । कोसौ ? दोषः । किम् ? अधःकर्म अधःकर्माख्यः । किंविशिष्टः ?
 षट्चत्वारिंशदन्यः षट्चत्वारिंशतः पिण्डदोषेभ्योऽन्यो भिन्नोऽयं दोषो,
 महादोषत्वात् । किंरूपमधःकर्म ? सूनाङ्गिर्हिसनम् । सूनाङ्गुली पेषणी
 कण्डनी संमार्जन्युदकुम्भश्चेति षड् हिंसास्थानानि । सूनाभिरङ्गिनां पङ्जी-
 वनिकायानां हिंसनं दुःखोत्पादनं मारणं वा । अथवा सूनाङ्गिर्हिसनं चेति
 ग्राह्यम् । एतेन वसत्यादिनिर्माणसंस्कारादिनिमित्तमपि प्राणिपीडनमधः-
 कर्मेवेत्युक्तं भवति । अत एवाधोगतिनिमित्तं कर्माधः कर्मेत्यन्यथाऽपि
 घटते । तदेतद्ध कर्म गृहस्थाधितो निकृष्टव्यापारः । अथवा सूनाभिरङ्गि-
 र्हिसनं यथोत्पादमाने भक्तादौ तद्धःकर्मेत्युच्यते, कारणे कार्यापचारात् ।
 तथाभूना इतं परेण वा कारितं परेण कृतमात्मनानुमतं दूरतः संयत्तेन स्था-

ज्वम् । गार्हस्थ्यमेतद्धि धैयावृत्त्यादिविमुक्तमात्मभोजननिमित्तं ३
तदा न श्रमणः, किंतु गृहस्थः स्यात् । उक्तं च—

छज्जीघणिकायाणं विराहणोद्भावणेहि निष्पण्णं,
आधाकम्मं पेयं सयपररुदमाद्दसंपण्णं ॥

उद्गमोत्पादनानामन्वर्थतां दर्शयति—

भक्ताद्युद्गच्छत्यपथ्यैर्यैरुत्पाद्यते च ते ।

दातृयत्योः क्रियाभेदा उद्गमोत्पादनाः क्रमात् ॥ ४ ॥

अप्यन्ते ते । के ? क्रियाभेदा व्यापारविशेषाः । कयोः ? दातृयत्यो-
र्दायकपात्रयोः । क्रिमात्याः ? उद्गमोत्पादनाः । कस्मात् ? क्रमाद्
यथामंरयेन । यैः किम् ? यैर्दातृक्रियाभेदैः करणभूतैरुद्गच्छत्युत्पाद्यते ।
किं तत् ? भक्तादि आहारोपधादिद्रव्यम् । किंविशिष्टैः ? अपथ्यैः । पयो-
नपेता. पथ्याः । न पथ्या अपथ्या मार्गविरोधिन्यैः । रक्षत्रयोपघातिभिरि-
त्यर्थः । उद्गच्छन्त्येभिरित्युद्गमाः । “पुंग्वौ घः प्रायेण” इति प्रायग्रहणाद्-
छन्तादपि करणे घः । यैश्च यतिक्रियाभेदैः करणभूतैरुत्पाद्यते । किं तत् ?
भक्तादि । किंविशिष्टैः ? अपथ्यैः । उत्पाद्यते भक्तादिकमपथ्यैरेभिरित्युत्पा-
दना । “करणाधिकरणयोः ” इति युद्, न त्वजन्तत्वात् “पुंग्वं घ प्रायेण”
इति घ, प्रायग्रहणादेव ।

उद्गमभेदानामुद्देशानुगादपुरःसर दोषत्वं समर्थयितुं श्लोकद्वयमाह—

उद्दिष्टं साधिकं पूति मिश्रं प्राभृतकं बलिः ।

न्यस्तं प्रादुष्कृतं क्रीतं ग्रामित्यं परिवर्तितम् ॥ ५ ॥

निपिद्धाभिहतोद्भिन्नाच्छेद्यारोहास्तथोद्गमाः ।

दोषा हिंसानादरान्यस्पर्शदैर्न्यादियोगतः ॥ ६ ॥ (युग्मम्)

उद्दिष्टमादेशिकम् । प्रादुष्कृतं प्रादुष्कराज्यः । उद्दिष्टाद्यो यथोद्दिष्टाः
पोडशोद्गमा उद्गमभेदा दोषा तथा भवन्ति । कस्मात् ? हिंसेत्यादि । अन्य-
स्पर्शः पार्श्वस्थपापण्डादिद्युप्तम् । दैर्न्य कार्पण्यम् । आदिशब्देन विरोधकारु-

ण्याकीर्त्यादिग्रह । दैन्यमादिर्येषां ते दैन्यादयः । हिंसा चानादराश्चान्यस्पर्शश्च
दैन्यादयश्च हिंसानादरान्यस्पर्शदेन्यादयः । तैर्योगो यथासंभवः सर्व
न्धसंस्माद्धेतोस्त वाश्रित्य ।

यथोद्देशस्य निर्देश इत्यौद्देशिक सामान्यविशेषाभ्यां निर्दिशति—

तदौद्देशिकमन्नं यदेवतादीनलिङ्गिनः ।

सर्वपापण्डपार्श्वस्थसाधून् बोद्दिश्य साधितम् ॥ ७ ॥

भण्यते । किं तत् ? तदन्नं भक्तमौपधाद्यपि च । किंविशिष्टम् ? ओद्दे-
कम् । यत्किम् ? यत् साधितं निष्पादितं दायकेन । किं कृत्वा ? उद्दिश्य
निमित्तीकृत्य । कान् ? देवतादीनलिङ्गिनः । देवता नागयक्षादयः ।
दीना कृपणा । लिङ्गिनो जैनदर्शनबहिर्भूतानुष्ठाना पापण्डा । देवताश्च
दीनाश्च लिङ्गिनश्च त एव । वा अथवा तदौद्देशिकमन्नं भण्यते यसाधितम् ।
किं कृत्वा ? उद्दिश्य । कान् ? सर्वपापण्डपार्श्वस्थसाधून् । सर्वेऽ-
विशेषेण गृहस्थपापण्डादयः पापण्डा प्रागुक्तलक्षणा । पार्श्वस्था अत्र
सत्रादयः पञ्च । तल्लक्षणं यथा—

“ वृत्तेऽलसोऽवसन्नः पार्श्वस्थो मलिनपरदशेष्टेऽनिष्टे ।

संसक्तो मृगचरितः स्वकल्पिते प्रकटकुचरितस्तु कुशील ॥ ”

साधवो निर्ग्रन्थाः । सर्वे च पापण्डाश्च पार्श्वस्थाश्च साधवश्च त एवम् ।
सर्वाद्युद्देशेन च कृतमन्नं क्रमेणोद्देशादिभेदाच्चूर्धा भवति । तथा हि, य-
कश्चिदायास्यति तस्मै सर्वस्मै दास्यामीति सामान्योद्देशेन साधितमुद्देश-
इत्युच्यते । एव पापण्डानुद्दिश्य साधितं समुद्देशं, पार्श्वस्थानादेशं, साधू-
समादेशं इति ।

साधिकं द्विधा लक्षयति—

स्यादोषोध्यधिरोधो यत्स्वपाके यतिदत्तये ।

प्रक्षेपस्तण्डुलादीनां रोधो वाऽऽपचनाद्यतेः ॥ ८ ॥

स्यात् । कोसौ ? दोषः । किमारयः ? अध्यधिरोधः । साधिकम्
संशान्तरमेतत् । यत्किम् ? यदायकेन क्रियते । कोसौ ? प्रक्षेप आत्रापः ।

केषाम् ? तण्डुलादीनाम् । तण्डुला आदयो येषां मुद्गादीनां त एवम् ।
 क ? स्वपाके स्वस्य दातुरात्मनो निमित्तं पच्यमाने तण्डुलादिधान्ये जले
 वाधिश्रिते, पच्यते इति पाकः । स्वस्यै पाकः स्वपाकस्तस्मिन् । कस्यै ?
 यत्तिदत्तये । अथ संयतं भोजयिष्यामीति संकल्पेनेत्यर्थः । दानं दत्तिः ।
 यतये दत्तिर्यत्तिदत्तिस्तस्यै । प्रकारान्तरेण तमेव लक्षयितुमाह—चा शब्दः
 पक्षान्तरसूचने । स्याद्वाऽध्यधिरोधाख्यो दोषः । यत्किम् ? यत्क्रियते । कोसी ?
 रोधः पूजाधर्मप्रभादिव्याजेनावस्थापनम् । कस्य ? यत्तेः । कियत्कालम् ?
 आपचनात् पारान्तं यावत् ।

अप्रामुकमिश्रणपूतिकर्मकल्पनाभ्यां द्विविधं पूतिमाह—

पूति प्रासु यदप्रासुमिश्रं योज्यमिदंकृतम् । .

नेदं वा यावदार्येभ्यो नादायीति च कल्पितम् ॥ ९ ॥

तद्रव्यं पूति पूतिदोषदुष्टं भण्यते । यत्किम् ? यदप्रासुमिश्रं
 स्वरूपेण प्रासुकमपि सदप्रासुमिश्रमप्रासुकशयलम् । अथमाद्योऽप्रासुकमिश्र
 णाख्यः पूतिभेदः । अथ द्वितीयः पूतिकर्मकल्पनाख्यस्तद्देदो लक्ष्यते । तच्च
 पूति भण्यते । यत्किम् ? यत्कल्पितमुत्प्रेक्षितम् । कथम् ? इति ।
 त्रिमिति ? तावन्न योज्यम् । किं तत् ? इदंकृतमनेन चुल्यादिनास्मिन्वा
 चुल्यादौ कृतं साधितमिदंकृतं वस्तु इदं वा भोजनगन्धादिकम् । यावत्
 किम् ? यावन्नादायि न दत्तमिदंकृतमिदं वा वस्तु । केभ्यः ? आर्येभ्यः
 साधुभ्यः । तथाहि, अस्या चुल्या भोजनादिक निष्पाद्य यावत्साधुभ्यो न दत्तं
 तावदात्मन्यन्यत्र वा नोपयोक्तव्यमिति । पूतिकर्मकल्पनाप्रभव एकः पूतिदोषः ।
 एवमुद्दालदर्वीपात्रशिलास्यपि कल्पनया चत्वारो न्येभ्यूह्या । उक्तं च—

मिश्रमप्रासुना प्रासु द्रव्यं पूतिकमिष्यते ।

चुल्लिकोद्दालं दर्वीपात्रगन्धौ च पञ्चधा ॥

गन्धोत्र शिला इदं वेत्वाचारटीनामतसंग्रहाद्येमुक्तम् । तथा हि—“याव-
 दिदं भोजनं गन्धो वा ऋषिभ्यो नादायि न तावदात्मन्यन्यत्र वा वक्ष्यते” ।
 उक्तं च—

अप्पांसुएण मिससं पासुयदध्वं तु पूतिकम्मं तु ।
 चुल्लीउखलीद्वीभायणगंधीति पंचविहं ॥

मिधदोषं लक्षयति—

पापण्डिभिर्गृहस्थैश्च सह दातुं प्रकल्पितम् ।
 यतिभ्यः प्रासुकं सिद्धमप्यन्नं मिश्रमिष्यते ॥ १० ॥

इत्येते सूत्रेभिः । किम् ? अन्नम् । किविशिष्टम् ? प्रासुकमचिचं
 कृषा सिद्धं निष्पन्नमपि । किमिष्यते ? मिश्रम् । किविशिष्टं सत् ? प्रक-
 ल्पितम् । कि वहुम् ? दातुम् । केभ्यः ? यतिभ्यः । कथम् ? सह ।
 कैः ? पापण्डिभिर्गृहस्थैश्च पापण्डिगृहस्थैः सहितेभ्यः संयतेभ्यः । इदं
 दास्यामीति सञ्जीकृतमित्यर्थः ।

कालहानिवृद्धिभ्यां द्वैविध्यमाहम्बमानं स्थूलं सूक्ष्मं च प्राभृतकं
 सूचयति—

यदिनादौ दिनांशे वा यत्र देयं स्थितं हि तत् ।
 प्राग्दीयमानं पश्चाद्वा ततः प्राभृतकं मतम् ॥ ११ ॥

मतमिष्टम् । कि तत् ? तत्प्राभृतकम् । किं किशमाणम् । दीयमान-
 नम् । कथम् ? प्राक् पूर्वम् । कस्मात् ? ततो दिनादेदिनांशाद्वा । न
 केवल प्राक्, पश्चाद्वा । यत्किम् ? यत्स्थितमागमे व्यवस्थितम् । कथं
 कृत्वा ? देयम् । क ? यत्रास्मिन् दिनादौ दिने पक्षे मासे वर्षे वा । न
 केवलं, दिनांशे वा पूर्वाह्णादौ । कथम् ? हि नियमेन ।

तथा हि—यच्छुक्लाष्टभ्यां देयमिति स्थितं तदपकृष्य शुक्लपञ्चम्या यदीयते
 यच्च चैत्रस्य सिते पक्षे देयमिति स्थितं तदपकृष्य कृष्णे यदीयते, इत्यादि ।
 तस्मै कालहानिकृत वादर प्राभृतकं भण्यते । ततः यच्छुक्लपञ्चम्या देयमिति
 स्थितं तदुत्कृष्य शुक्लाष्टम्या यदीयते । यच्च चैत्रस्य कृष्णे पक्षे देयमिति

१—अप्रासुकेन मिश्रं प्रासुकद्रव्यं तु पूतिकर्मं तु ।

चुल्लीउखलीद्वीभायणगंधीति पंचविधम् ॥

स्थितं तदुत्कृष्य शुद्धे यद्दीयते, इत्यादि । तत्सर्वं कालवृद्धिकृतं वादरं प्राभृतकमुच्यते । तथा यन्मध्याह्ने देयमिति स्थितं तदपकृष्य पूर्वाह्ने यद्दीयते । यच्चापराह्ने देयमिति स्थितं तदपकृष्य मध्याह्ने यद्दीयते, इत्यादि तत्सर्वं कालहानिकृतं सूक्ष्मं प्राभृतकं कथ्यते । तथा यत्पूर्वाह्ने देयमिति स्थितं तदुत्कृष्य मध्याह्नादौ यद्दीयते तत्सर्वं कालवृद्धिकृतं सूक्ष्मं प्राभृतकमिष्यते । तथा चोक्तम्—

द्वेषा प्राभृतकं स्थूलं सूक्ष्मं तदुभयं द्विधा ।
अवसर्पस्तथोत्सर्पः कालहान्यतिरेकतः ॥
परिवृत्त्या दिनादीनां द्विविधं वादरं मतम् ।
दिनस्याद्यन्तमध्यानां द्वेषा सूक्ष्मं विपर्ययात् ॥

बलिं न्यस्तं च लक्षयतिः—

यक्षादिवलिशेषोर्चासावद्यं वा यतौ बलिः ।

न्यस्तं क्षिप्त्वा पाकपात्रात्पात्यादौ स्थापितं क्वचित् ॥ १२ ॥

यक्षादिवलिशेषो यक्षनागमातृकाकुलदेवतापित्राद्यर्थं यः कृतो बलिर्पहारः । तस्य शेषो दत्तावशिष्टो यतौ संयते प्रयुज्यमानो बलिरुच्यते । या भयवा अर्चासावद्यं चन्द्रनीडालनादिकं यतौ यतिनिमित्तम् । बलिर्ब्रूयते पाकपात्रादुद्धृत्य पात्यादौ क्षिप्त्वा प्रक्षिप्य क्वचित्स्वगृहे परगृहे वा स्थापितं स्थापनिकायां घृतमञ्जं न्यस्तमुच्यते । पातिः पात्रविशेषः । भादिः पात्रान्तरग्रहणार्थः । न्यस्तं हि स्थापकादन्येन दीयमानं विरोधादिकं कुर्यादिति दुष्टम् ।

प्रादुष्कारं क्रीतं च निर्दिशति—

पात्रादेः संक्रमः साधौ कटाद्याविष्क्रियाऽऽगते ।

प्रादुष्कारः स्वान्यगोर्थविद्याद्यैः क्रीतमाहृतम् ॥ १३ ॥

साधौ संयते आगते गृहमायाते सति पात्रादेः संक्रमो भोजनभाजनादीनामन्यस्थानादन्यस्थाने नयनं संक्रमात्यः प्रादुष्कारो दोषः स्यात् । कटाद्याविष्क्रिया तु षट्कपाटकाण्डपटाद्यनयनं भाजना-

दीनां भस्मादिनोदकादिना वा निर्माजनं प्रदीपज्वालनादिकं च प्रकाशा-
खयोऽयं प्रादुष्कारो दोषः स्यात् । एवं च संक्रमः प्रकाशश्चेति द्विविधः प्रादु-
ष्कारो बोध्यः । उक्तं च—

संक्रमश्च प्रकाशश्च प्रादुष्कारो द्विधा मतः ।

एकोन भाजनादीनां कटादिविषयोऽपरः ॥

स्वेत्यादि । स्वस्यात्मनः सचित्तद्रव्यैर्वृषभादिभिरचित्तद्रव्यैर्वा सुवर्णा-
दिभिर्भावैर्वा प्रज्ञप्त्यादिविद्याचेटकादिमन्त्रलक्षणैः अन्यस्य वा परस्य तै-
रुभयैर्द्रव्यभावैर्यथासंभवमाहृतं संयते भिक्षायां प्रविष्टे तान् दत्त्वा नीतं
यज्ञोज्यद्रव्यं तत्क्रीतमिति दोषः । कारुण्यदोषदर्शनाद् गौरुपलक्षणाद्दृषभा-
दिचेतनद्रव्यमर्थः सुवर्णादिरचेतनद्रव्यं, विद्याप्रज्ञप्त्यादिर्भावः । आद्यशब्दा-
च्चेटकमन्त्रादयश्च । गौश्वार्थश्च विद्याद्याश्च गोर्धंविद्याद्याः । स्वान्ययोः स्वप-
रयोर्गोर्धंविद्याद्याः स्वान्यगोर्धंविद्याद्यास्तैः । स्वस्य परस्य च गद्यादिचेतन-
द्रव्यैः सुवर्णाद्यचेतनद्रव्यैः प्रज्ञप्त्यादिविद्याख्यैश्चेटकमन्त्रादिभिश्च भावै-
रित्यर्थः । उक्तं च—

क्रीतं तु द्विविधं द्रव्यं भावः स्वकपरं द्विधा ।

सचित्तादिभवो द्रव्यं भावो विद्यादिकं तथा ॥

प्रामित्यपरिवर्तितयोः स्वरूपमाह—

उद्धारानीतमन्नादि प्रामित्यं वृद्धयवृद्धिमत् ।

व्रीह्यन्नाद्येन शाल्यन्नाद्युपात्तं परिवर्तितम् ॥ १४ ॥

भण्यते । किम् ? प्रामित्यम् । यत्किम् ? यदन्नादि । किंविशि-
ष्टम् ? उद्धारानीतमृणं कृत्वा गृहीतम् । तच्च किंविशिष्टम् ? वृद्धयवृ-
द्धिमत् । वृद्धिश्चावृद्धिश्च वृच्यवृद्धी । ते अस्यास्मिन्वा सः । सवृद्धिकमवृ-
द्धिकं चेत्यर्थः । उक्तं च—

भक्तादिकमृणं यच्च तत्प्रामित्यमुदाहृतम् ।

तत्पुनर्द्विविधं प्रोक्तं सवृद्धिकमथेतरत् ॥

प्रमीयते स प्रमितम् । प्रमितमेव प्रामित्यम् । धानुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थं

घृण् । दोषत्व चास्य दातु क्लेशायासघरणादिकदर्शनकरणात् । तत्परि-
घर्तितं स्यात् । यत्किम् ? यच्छाल्यन्नादि शाण्डोदनमुद्गादि । किंवि-
शिष्टम् ? उपात्तं साधुभ्यो दास्यामीति गृहीतम् । केन ? ग्रीह्यन्नाद्येन
पष्टिकभक्तमापादिना । उक्तं च—

ग्रीहिभक्तादिभिः शालिभक्ताद्यं स्वीकृतं हि यत् ।

संयतानां प्रदानाय तत्परीवर्तमिष्यते ॥

दोषत्व चास्य दातु क्लेशसंक्लेशकरणात् ।

निषिद्ध सभेदप्रभेदमाह—

यदाऽव्यक्तेश्वरेण वारितं गृह्णाति तदाऽव्यक्तेश्वरो नाम । यदैकेन दानपतिना व्यक्तेन द्वितीयेन चाव्यक्तेन च वारितं गृह्णाति तदा व्यक्ताव्यक्तेश्वरो नाम तृतीये ईश्वराख्यनिषिद्धभेदस्य भेदः स्यात् । पृथमनीधरेपि व्याख्यायम् । यच्चैकेन दीयतेऽन्येन च निषिद्धत्वेनेष्यते वा तदपि गृह्यमाणं दोषाय स्याद् विरोधापायाद्यनुपपन्नाविशेषात् । यत्पुनः,—

“अणिसिद्धं पुण दुविहं ईसरमहणीसरं च दुवियप्यं ।
पढमेस्सरसारकखं वत्तावत्तं च संघाडं ॥” इति ।

अस्याचारटीकायां बहुधा व्याख्यातम् । तदत्रैव कुशलैः सुबुद्ध्याव-
तारयितुं शक्यते इति न सूत्रविरोधः शङ्क्यः ।

अभिहतदोषं व्याचष्टे—

त्रीन् सप्त वा गृहान् पट्कृत्या स्थितान्मुक्त्वान्यतोऽखिलात् ।
देशादयोग्यमायातमन्नाद्यभिहतं यतेः ॥ १६ ॥

भष्यते । किं तत् ? अभिहतम् । यत्किम् ? यदायात्तमागतम् ।
किं तत् ? अन्नादि भक्तौपधादि । कस्मात् ? देशात् । किंविशिष्टात् ?
अन्यत उक्तविपरीतगृहलक्षणात् स्वपरग्रामदेशलक्षणाच्च । किं कृत्वा ?
मुक्त्वा वर्जयित्वा । कान् ? गृहान् । किंविशिष्टान् ? स्थितान् व्यवस्थि-
तान् । कया ? पट्कृत्या श्रेण्या । कनि ? त्रींसप्त वा । किंविशिष्टादन्यतो
देशात् ? अखिलात् । सर्वस्मात् । किंविशिष्टं यतः ? अयोग्यम् । कस्य ?
यतेः । अभिहतं हि द्विविधं, देशाभिहतं सर्वाभिहतं च । देशाभिहतं पुन-
र्ह्येधा आहतमनाहतं च । सर्वाभिहतं तु चतुर्थं; स्वग्रामादागतं, परग्रामा-
दागतं, स्वदेशादागतं, परदेशादागतं चेति । यत्र ग्रामे स्वीयते स स्व-
ग्रामः । तत्र पूर्वपाटकादपरपाटकेऽपरपाटकाच्च पूर्वपाटके भोजनादेनैवर्ष-
स्वग्रामाभिहतं, प्रचुरैर्वापथदोषदर्शनात् । एवं शेषमप्युच्यते । तथा
धोक्तम्—

देशतः सर्वतो वापि ज्ञेयं स्वभिहतं द्विधा ।
आहतानाहतत्वेन स्याद्देशाभिहतं द्विधा ॥

ऋजुवृत्त्या त्रिसप्तभ्यः प्राप्तं वेदमभ्य आहतम् ।
ततः परत आनीतं विपरीतमनाहनम् ॥
स्वपरग्रामदेशेषु चतुर्धाभिहतं परम् ।
प्राक्पश्चात्पाटकानां च तेषामप्येवमादिशेत् ॥

वद्विज्ञाच्छेद्यदोषयोः स्वरूपं निरूपयति—

पिहितं लाञ्छितं वाज्यगुडाद्युद्घात्य दीयते ।
यत्तदुद्भिन्नमाच्छेद्यं देयं राजादिभीषितैः ॥ १७ ॥

तदुद्भिन्नं भण्यते यत्किञ्चिद्दीयते दायकैः साधुभ्यः । किं तत् ? आज्य-
गुडादि घृतगुडलण्डसर्जरादि । किं कृत्वा ? उद्घात्य अपावृत्त्य । किंविशिष्टं
सत् ? पिहितं विधानेन कर्दमलाक्षादिना संवृतम् । वा अथवा लाञ्छितं
नामविम्बादिना मुद्रितम् । दोषत्वं चात्र पिपीलिकादिप्रवेशदर्शनात्
यत्तु राजादिभीषितैर्नृपामात्यादिभिर्भयं नीतैः कुटुम्बिकैर्देयं संयतेभ्यो
भोजनं दीयते तदाच्छेद्यमिति भण्यते । यदा हि संयतानां भिक्षा-
धर्मं दृष्ट्वा राजा तत्तुल्यो वा चैरादिवां कुटुम्बिकान् यदि संयताना-
मागतानां भिक्षादानं न करिष्यथ तदा युष्माकं द्रव्यमपहरिष्यामो ग्रामाद्वा
निर्वासयिष्याम इति भीषयित्वा दापयति तदा दीयमानमाच्छेद्यनामा
दोषः स्यात् । उक्तं च—

संयतश्रममालोक्य भीषयित्वा प्रदापितम् ।
राजचौरादिभिर्यत्तदाच्छेद्यमिति कीर्तितम् ॥

मालारोहणदोषमाह—

निश्रेण्यादिभिरारूढ मालमादाय दीयते ।
यद्द्रव्यं संयतेभ्यस्तन्मालारोहणमिष्यते ॥ १८ ॥

इष्यते सूरिमिस्तत् । किम् ? मालारोहणम् । यत्किम् ? यद्दीयते
द्रव्यं भक्तादि । केभ्यः ? संयतेभ्यः । किं कृत्वा ? आदाय गृहीत्वा
मालात् । किं कृत्वा ? आरूढ चत्वा । किं तत् ? मालं गृहोर्ध्वभागम् ।

कैः ? निश्चेण्यादिभिर्निश्चेणीसोपानादिभिः । दोषत्वं चात्र दातुरपापदर्शनात् । इत्युद्गमदोषप्रकरणम् ॥

एवमुद्गमदोषान् व्याख्याय सांप्रतमुत्पादनदोषान्व्याख्यातुमुद्दिशति—

उत्पादनास्तु धात्री दूतनिमित्ते वनीपकाजीवौ ।

क्रोधाद्याः प्रागनुनुतिवैद्यकविद्याश्च मन्त्रचूर्णवशाः ॥ १९ ॥

धास्यादयो यथोद्देशं वक्ष्यन्ते । नुर्विशेषे । दूतश्च निमित्तं च दूत-
निमित्ते द्वे । वनीपकवचनं चाजीवश्च वनीपकाजीवौ । वनीपक-
शब्देनात्र वनीपकवचनं गृह्यते । तथा च वक्ष्यति, “ वनीपकोक्तिः ” इति ।
क्रोधाद्याः क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः । प्रागनुनुती पूर्वस्तवनं पश्चात्स्तवनं
च । प्राक् चानु च प्रागनु । प्रागनु च ते नुती च प्रागनुनुती । वैद्यक चिकि-
त्सितम् । प्रागनुनुती च वैद्यकं च विद्या च प्रागनुनुतिवैद्यकविद्याः ।
एतेपि चत्वारः । वशो वशीकरणं मन्त्रश्च चूर्णश्च वशश्च मन्त्रचूर्णवशाश्चयः ।
उत्पादना भण्यन्ते । के ते ? धात्री दूतो निमित्तं वनीपकवचनमाऽऽजीवः
क्रोधो मानो माया लोभः पूर्वस्तवनं पश्चात् स्तवनं वैद्यकं विद्या मन्त्रश्च-
र्णा वशश्चेति षोडश ।

पञ्चविधं धात्रीदोषमाह—

मार्जनक्रीडनस्तन्यपानस्वापनमण्डनम् ।

बाले प्रयोक्तुर्यत्प्रीतो दत्ते दोषः स धात्रिका ॥ २० ॥

स दोषो धात्रिका धात्रीसंज्ञा भण्यते । यत्किम् ? यद्दत्ते प्रयच्छति
गृही । किंविशिष्टं सन् ? प्रीतोऽनुरक्तः । कस्य ? प्रयोक्तुः स्वयंकर्तु-
कारयितुरुपदेष्टुर्वा यत्यादेः । किं तन् ? मार्जनेत्यादि । क ? बाले डिम्भे ।
मार्जनं च क्रीडनं च स्तन्यपानं च स्वापनं च मण्डनं चेति समाहारद्वन्द्वः ।
प्रयुक्ते साधुत्वेनेति प्रयोक्ता । “न क्रीतलोकखार्धातृनाम्” इति पट्टीप-
तिपेधाम्नाज्जनेत्यादौ कर्मणि द्वितीया । एवं च पञ्चधात्वं धातृदोषस्य सूत्रितं
षोडश्व्यम् । पञ्चधा हि धात्री मार्जनमण्डनखेलास्वापनक्षीराम्बुधात्रिभे-
दात् । मार्जनादिभिश्च कर्मभिर्बाले प्रयुक्तैर्भाजनादिकमुत्पाद्य भजतो

मार्जनधाम्नादिसन्नो दोष पञ्चधा स्यात् । दोषत्वं चात्र स्वाध्यायविना-
शमार्गद्रूपणादिदोषदर्शनात् । उक्तं च—

स्नानभूपापयःश्रीडामातृधारीप्रमेदतः ।

पञ्चधा धात्रिकाकार्यादुत्पादो धात्रिकामलः ॥

दूतनिमित्तदोषो व्याकरोति—

दूतोऽशनादेरादानं संदेशनयनादिना ।

तोपितादातुरष्टाङ्गनिमित्तेन निमित्तकम् ॥ २१ ॥

दूतो दूताख्यो दोषो भण्यते । यत्किम् ? यदादानम् ग्रहणं साधो ।
कस्य ? अशनादेर्भोजनोपधादेः । कस्मात् ? दातुर्दायकान् । किमिच्छित्वात् ?
तोपितात् लुष्टि नीतात् । केन ? संदेशनयनादिना । संदेशस्य
वाचिकस्य सयन्धिवचनस्य नयनं स्थानान्तरप्रापणं संदेशनयनम् । तद्
आदिर्यस्य लेखनयनादेः कर्मणस्तदेवम् । उक्तं च—

जलस्थलनभःस्वान्यग्रामस्वपरदेशतः ।

संबन्धिवचसो नीतिर्दूतदोषो भवेदसौ ॥

दोषत्वं चास्य दूतकर्मशासनद्रूपणात् । तथा निमित्तकं निमित्तसंज्ञा
दोष स्यात् । यत्किम् ? यदादानमशनादेः सयतस्य । कस्मात् ? दातुः ।
किमिच्छित्वात् ? तोपितात् । केन ? अष्टाङ्गनिमित्तेन व्यञ्जनादिदर्शनपूर्वक-
शुभाशुभज्ञानेन । तत्र व्यञ्जनं मशकनिलशदिकम् । अङ्ग करचरणादि-
कम् । म्वर. शब्दः । छिन्नं रज्जादिप्रहारो वस्त्रादिच्छेदो वा । भीम भूमि-
विभागः । अन्तरिक्षमादित्यग्रहाद्युदयास्तमनं । लक्षणम् नन्दिकावर्तः
पद्मचक्रादिकम् । स्वप्नः सुप्तस्य हस्तिविमानमहिपारोहणादिदर्शनम् ।
भूमिगर्जनदिग्दाहादेरैवान्तर्भावः । उक्तं च—

लान्छनाङ्गस्यरं छिन्नं भीमं चैव नभोगतम् ।

लक्षणं स्वप्नश्चेति निमित्तं त्वष्टधा भवेत् ॥

अष्टौ व्यञ्जनादिदर्शनान्यङ्गानि साधनानि यस्य तदष्टाङ्गम् ? तच्च
तन्निमित्तं च भाविशुभाशुभज्ञानमष्टाङ्गनिमित्तम् । दोषत्वं चात्र रसा-
स्वादनदेन्यादिदोषदर्शनात् ।

वनीपवचनाजीवदोषौ लक्षयति—

दातुः पुण्यं श्वादिदानादस्त्येवेत्यनुवृत्तिवाक् ।

वनीपकोक्तिराजीवो वृत्तिः शिल्पकुलादिना ॥ २२ ॥

वनीपकस्य याचकस्योक्तिर्वचनं वनीपकोक्तिर्वनीपकवचनं नाम दोषः स्यात् । या किम् ? या अनुवृत्तिवागऽनुवर्तनवचनम् । कथम् ? इति—अस्त्येव भवत्येव । किं तत् ? पुण्यं सुकृतम् । कस्य ? दातुः । कस्मात् ? श्वादिदानान् । आ शुनक आदियेषां काकादीनां ते श्वाद्यः । तेभ्यो दानं वितरणम् । इदमत्र तात्पर्यं, शुनककाककुष्टाद्यातमध्याह्नकालागतमांसाद्यासक्तद्विजर्दीक्षोपर्जाविपार्श्वस्थतापसादिधर्मणच्छात्रादिभ्यो दत्ते पुण्यमस्ति नवेति दानपतिना पृष्टे सति, अस्त्येवेत्यनुकूलवचनं भोजनार्थं वनीपकवचनं नाम दोषो दीनत्वादिदोषदर्शनात् । उक्तं च—

सार्ण-क्विण तिहिमाहणं पासत्थिय-सवण-काग दाणादि ।
पुण्यं नवेति पुष्टे पुण्यं ति य वणिचयं वयणं ॥

आजीवो नाम दोषः स्यात् । यत्किम् ? या वृत्तिः । केन ? शिल्प-कुलादिना । हस्तविज्ञानकुलजाल्यैश्वर्यतपोनुष्ठानान्यात्मनो निर्दिश्य जीव-नकरणमित्यर्थः । उक्तं च—

आजीवास्तप्येश्वर्यं शिल्पं जातिस्तथा कुलम् ।
तैस्तूत्पादनमाजीव एव दोषः प्रकथ्यते ॥

दोषत्वं चात्र वीर्यागृहणदीनत्वादिदोषदर्शनात् । हस्तिकल्यादिनगरजा-तारयानप्रकाशनमुख्येनक्रोधादिसज्ञाश्चतुरोदोषानाह—

क्रोधादिबलाददत्तश्चत्वारस्तदभिधा मुनेर्दोषाः ।

पुरहस्तिकल्यवेत्नातटकासीरासीयनवत् स्युः ॥ २३ ॥

१ याचनार्थं “वनीपको याचनकः” इत्यमरः ।

२ श्वान कुष्टमृगणं ब्राह्मणं पार्श्वस्थं धर्मण-काकदानादि ।

पुण्यं नवेति पृष्टे पुण्यमिति च वनीपक वचनम् ॥

स्युर्भवेयुः । के ? दोषाः । कति ? चत्वारः । किं नामानः ? तद्भिन्नाः शोधमानमायालोभनामानः । कम्प । मुनेः साधोः । किं कुर्वतः ? अदत्तो भुञ्जानस्य । कम्मात् ? श्रोधादिवलान् शोधं मानं मायां लोभं यावदृष्य । किं चत् ? पुरेत्यादि । हृत्किञ्चल्यं च वैष्णवतटं च कामी च रामीयनं च हृत्किञ्चल्यवैष्णवतटकामीरामीयनानि । पुराणि च तानि हृत्किञ्चल्यादीनि च । तेष्वियं तद्वत् तत्र हृत्किञ्चल्यनगरे शोधयलेन भुञ्जवतो मुनेः श्रोधाएयो दोषः संपन्नः । वैष्णवतटनगरे मानयलेन मानाएयो वाराणसीनगरे मायायलेन मायाएयो रामीयननगरे लोभयलेन लोभाएयश्च । कथास्तुप्रेक्ष्यवाच्याः । दोषान् चैषां प्रतीतमेव ।

पूर्वसंमन्वपश्चात्संमन्वदोषानाह—

स्तुत्वा दानपतिं दानं स्मरयित्वा च गृह्णतः ।

गृहीत्वा स्तुवतश्च स्तः प्राक्पश्चात्संस्तवौ क्रमात् ॥ २४ ॥

स्तो भवतः । कौ ? दोषा । किमाख्या ? प्राक्पश्चात्संस्तवौ पूर्वसंमन्वः पश्चात्संस्तवश्चेति द्वौ । कम्मात् ? क्रमात् । किं कुर्वतः ? गृह्णतो भगादिकमाददानस्य साधोः । किं कृत्वा ? स्तुत्या । कम् ? दानपतिम् । एवं दानपतिः । तत्र कीर्तिजंगह्यापिनी । इत्यादि कीर्तनं दानपतेः कृत्वा । न केवलं, दानं स्मरयित्वा च । ' एवं पूर्व महादानपतिः इदानीं किमिति कृत्वा विस्मृत' इति संबोध्य । सोयं पूर्वसंमन्वरायो दोषः । तथा स्तुवतश्च । किं कृत्वा ? गृहीत्वा भोजनादिकमादाय । सोयं पश्चात्संस्तवाएयो दोषः । दोस्तवं चात्र नान्नाचार्यकृतं चकार्पण्यादिदोषदर्शनात् ।

चिकित्साविद्यामन्त्रांघ्रीन्दोषानाह—

चिकित्सा रुक्प्रतीकाराद्विद्यामाहात्म्यदानतः ।

विद्या मन्त्रश्च तदानमाहात्म्याभ्यां मलोक्षतः ॥ २५ ॥

चिकित्सा चिकित्साएयो मलो दोषः स्यात्साधोः । किं कुर्वतः ? अश्नत्ते—

वनीपवचनाजीवदोषो लक्षयति—

दातुः पुण्यं श्वादिदानादस्त्येवेत्यनुवृत्तिवाक् ।

वनीपकोक्तिराजीवो वृत्तिः शिल्पकुलादिना ॥ २२ ॥

वनीपकस्य याचकस्योक्तिर्वचनं वनीपकोक्तिर्वनीपकवचनं नाम स्यात् । या किम् ? या अनुवृत्तिर्वागऽनुवर्तनवचनम् । कथं इति—अस्त्येव भवत्येव । किं तत् ? पुण्यं मुकृतम् । कस्य ? दा-
कस्मात् ? श्वादिदानात् । श्वा शुनक आदिर्येषां काकादीनां ते श्वा-
तेभ्यो दानं वितरणम् । इदमत्र तात्पर्यं, शुनककाककुष्टाद्यात्
हृकालागनमासाद्यासक्तद्विजदीक्षोपजीविषाश्वस्थतापसादिश्रमणच्छात्रा-
दृत्ते पुण्यमस्ति नवेति दानपतिना पृष्टे सति, अस्त्येवेत्यनुकूलवचनं
नास्त्यर्थं वनीपकवचनं नाम दोषो दीनत्वादिदोषदर्शनात् । उक्तं च—

सांणं किंविणं तिहिमाहणं पासत्थियं सवणं कागं दा-
पुण्णं णवेत्तिं पुट्ठे पुण्णं ति यं वणिघयं वयणं ॥

आजीवो नाम दोषः स्यात् । यकिम् ? या वृत्तिः । केन
कुलादिना । हस्तविज्ञानकुलजात्यैश्चरतपोनुष्ठानान्यात्मनो निर्दि-
नकरणमित्यर्थः । उक्तं च—

आजीवास्तप्येष्वर्थं शिल्पं जातिस्तथा कुलम् ।
तैस्तृत्पादनमाजीव एव दोषः प्रकथ्यते ॥

दोषत्वं चात्र वीर्यागृहमदीनत्वादिदोषदर्शनात् । हस्ति-
सारयानप्रकाशनमुखेनक्रोधादिसज्ञाश्चतुरोदोषानाह—

क्रोधादिबलाददत्तश्चत्वारस्तदभिधा मुनेर्दोषाः
पुरहस्तिकल्यवेन्नातटकासीरासीयनवत् स्युः ॥

१ याचनार्थं “वनीपको याचनक” इत्यमरः ।

२ श्वानं कुष्टवृष्णं ब्राह्मणं पाश्वस्थं श्रमणं-काकदानादि ।

पुण्यं नवेति पृष्टे पुण्यमिति च वनीपकवचनम् ॥

जपहोमादिनाप्यामिता पश्चात्सिद्धा वशीभूता साधितमिद्धा । तथा मन्त्र-
स्यात् । किंविनिष्टः ? पठितसिद्धयः पूर्वं पठितो गुरमुग्यादधीतः पश्चा-
त्सिद्धः स्वकार्यकारी संपन्नः पठितमिद्धः । ततः स्वार्थे कः । ताभ्यां च
त्रिषामन्त्राभ्यां भुक्तिदेवता आहारप्रदव्यन्तरादिदेवानाह्वय आमन्वय
तासाधितमश्नतो मुक्तानस्य साधोस्तां त्रिषामन्त्राण्यौ द्वेषी स्तौ भवतः ।
उक्तं च—

त्रियामन्त्रैः समाह्वय यद्दानं पतिदेवताः ।

साधितः स भवेद्दोषो त्रियामन्त्रसमाश्रयः ॥

चूर्णमूलकर्मदोषाग्राह—

दोषो भोजनजननं भूपाञ्जनचूर्णयोजनाच्चूर्णः ।

स्यान्मूलकर्म चावशवशीकृतिवियुक्तयोजनाभ्यां त् ॥२७॥

चूर्णः चूर्णाण्यो दोषः स्यात् । यत्किम् ? । यद्भोजनजननना-
हारोत्पादनं साधो । कस्मात् ? भूपाञ्जनचूर्णयोजनात् शरीरशोभालं-
करणाद्यर्था द्रव्यरजो भूपाचूर्णः । तदेव च नेत्रनेर्मस्याधमञ्जनचूर्णः । भूपा
चाञ्जनं च भूपाञ्जने । भूपाञ्जनार्थां चूर्णां भूपाञ्जनचूर्णां । तयोर्भोजनं तद्-
धिः संपादनम् । दोषत्वं चात्र जीविकादिक्रियया जीवनात् । तथा मूल-
कर्मण्यो दोषः स्यात् । यत्किम् ? यद्भोजनजननम् । काम्याम् ? अवशव-
शीकृतिवियुक्तयोजनाभ्याम् । अवशस्य अन्वाधीनस्य वशीकृतिः स्वाधी-
नीकरणमवशवशीकृतिः । वियुक्तानां विघटितानां स्त्रीपुरणानां योजनं
मेलकरणं वियुक्तयोजनम् । अवशवशीकृतिश्च वियुक्तयोजनं चावशवशी-
कृतिवियुक्तयोजने, साम्याम् । दोषत्वं चात्र पूर्वेण जीविकादिक्रियया जीव-
नात्, परत्र च राजाद्याभोगस्वीकरणात् ॥ इत्युत्पादनादोषप्रकरणम् ।

पूर्वमुत्पादनदोषान् व्याख्यायेदानीमशनदोषोद्देशार्थमाह—

शङ्कितपिहितप्रक्षितनिक्षिप्तच्छोटितापरिणतास्याः ।

दश साधारणदायकालिप्तविमिश्रैः सहेत्वशनदोषाः ॥२८॥

भवन्ति ? के ? अशनदोषाः । अश्नते इत्यशनं मोक्षम् । अशनस्य

भुञ्जानस्य । कस्मात् ? रुक्प्रतीकारात् कायाद्यष्टाङ्गचिकित्साशास्त्रबलेन
ज्वरादिभ्याधिग्रहादीन्निराकृ य, तन्निराकरणमुपदिश्य च । उक्त च—

रसायनविपक्षारा कौमाराङ्गचिकित्सिते ।
चिकित्सा दोष एषोस्ति भूत शल्य शिराष्टधा ॥

शिरस्त शालाव्यम् । दोष व चात्र सावधादिदोषदशनात् । तथा
विद्या विद्यारयो मल स्यात् । किं कुर्वत ? अश्वत् । काभ्याम् ?
विद्यामाहात्म्यदानत आकाशगामिन्यादिविद्याया प्रभावेण प्रदानेन
वा । तदुक्तम्—

विद्यासाधितसिद्धा स्यादुत्पादस्तत्प्रधानत ।
तस्या माहात्म्यतो चापि विद्यादोषो भवेदसौ ॥

माहात्म्य च दान च माहात्म्यदाने । विद्याया माहात्म्यदाने विद्यामाहा
त्म्यदाने ताभ्या तत । किं च तुभ्यमह विद्यामिमा दास्यामीत्याशाप्रदानत
च भुव्यु पादेपि स एव दोष । तथा चोक्तम्—

विज्ञां साधितसिद्धा तिस्से आसापदानकरणेहि ।
तिस्से माहूपेण य विज्ञादोसो दुउष्पादो ॥

तथा मन्त्रो मन्त्रारयो मल स्यात् । किं कुर्वत ? अश्वत् । काभ्याम् ?
तद्दानमाहात्म्याभ्या तस्य मन्त्रस्य सपादविषापहतुदानेन माहात्म्येन
वा । अत्रापि मन्त्राशाप्रदानेनेत्यपि व्याख्येयम् । दोष व चात्र लोकप्रतारण
सिद्धान्त्याददोषदशनात् ।

प्रकारा तरेण तावेवाह—

विद्या साधितसिद्धा स्या-मन्त्रः पठितसिद्धक ।
ताभ्या चाह्य तौ दोषौ स्तोभ्रतो भुक्तिदेवता ॥ २६ ॥
स्यात् । कासौ ? विद्या । किंविशिष्टा ? साधितसिद्धा पूर्वं साधिता

१—विद्या साधितसिद्धा तस्या आशाप्रदानकरणे ।

तस्या माहात्म्येन च विद्यादोषस्तु उत्पाद ॥

जपहोमादिनाप्यामिता पश्चात्पिद्धा वशीभूता साधितमिद्धा । तथा मन्त्र-
स्यात् । किमिष्टः ? पठितसिद्धकः पूर्वं पठितो गुरुमुपादधीनः पश्चा-
त्पिद्धः स्वकार्यकारी संपन्नः पठितमिद्धः । ततः स्वार्थे कः । ताभ्यां च
विद्यामन्त्राभ्यां भुक्तिदेवता आहारप्रदध्यन्तरादिदेवानाहृत्य आमन्त्र्य
तासाधितमन्त्रतो भुञ्जानस्य साधोस्तां विद्यामन्त्रारूपी दोषी स्तो भवतः ।
उक्तं च—

विद्यामन्त्रैः समाहृत्य यद्दानंपतिदेवताः ।

साधितः स भवेद्दोषो विद्यामन्त्रसमाश्रयः ॥

चूर्णमूलकर्मदोषायाह—

दोषो भोजनजननं भूपाञ्जनचूर्णयोजनाच्चूर्णः ।

स्यान्मूलकर्म चावशवशीकृतिवियुक्तयोजनाभ्यां तन् ॥२७॥

चूर्णः चूर्णाद्यो दोषः स्यात् । यकिम् ? । यद्भोजनजननमा-
हारोत्पादनं साधो । कस्मात् ? भूपाञ्जनचूर्णयोजनात् शरीरशोभालं-
करणाद्यर्थां द्रव्यरजो भूपाचूर्णः । तदेव च नेत्रनैर्मस्यार्थमञ्जनचूर्णः । भूपा
पाञ्जनं च भूपाञ्जने । भूपाञ्जनार्थं चूर्णं भूपाञ्जनचूर्णं । तयोर्भोजनं तद-
धिनिः संपादनम् । दोषत्वं चात्र जीविकादिप्रियया जीवनात् । तथा मूल-
कर्मण्यो दोषः स्यात् । यकिम् ? यद्भोजनजननम् । काम्याम् ? अद्यशश-
शीकृतिवियुक्तयोजनाभ्याम् । अवशस्य अस्वाधीनस्य वशीकृतिः स्वाधी-
नीकरणमऽवशवशीकृतिः । वियुक्तानां निवृत्तितानां स्त्रीपुरपानं योजनं
मेलकरणं वियुक्तयोजनम् । अवशवशीकृतिश्च वियुक्तयोजनं चावशवशी-
कृतिवियुक्तयोजने, ताभ्याम् । दोषत्वं चात्र पूर्वं जीविकादिप्रियया जीव-
नान्, परत्र च हजाद्याभोगस्वीकरणात् ॥ इत्युत्पादनादोषप्रकरणम् ।

एवमुत्पादनदोषान् व्याख्यायेदानीमशनदोषोद्देशार्थमाह—

शङ्कितपिहितप्रक्षितनिक्षिप्तच्छोटितापरिणताख्याः ।

दश साधारणदायकलिप्तविमिश्रैः सहेत्वशनदोषाः ॥२८॥

भवन्ति ? के ? अशनदोषाः । अश्यते इत्यशनं मोक्षम् । अशनस्य

दोषा अशनदोषा । कति ? दश । कथम् ? साधारणदायकलिसवि-
मिश्रं सह शङ्कितपिहितभ्रक्षितनिक्षिप्तच्छोटितापरिणताख्या
इति । शङ्कित च पिहित च भ्रक्षित च निक्षिप्त च-च्छोटित चापरिणत च
तान्याख्या नामानि येषां त एवम् पद । साधारणश्च दायकश्च लिस च
विमिश्र च तान्येव चत्वारि ।

शङ्कितादीनां लक्षणानि चक्रकाम प्रथमं तावच्छङ्कितपिहितदोषौ
लक्षयति—

सदिग्धं किमिदं भोज्यमुक्तं नो वेति शङ्कितम् ।

पिहितं देयमप्राप्तुं गुरुं प्राख्यनीयं वा ॥ २९ ॥

शङ्कितं नामाशनदोषः स्यात् । यत्किम् ? यन् सदिग्धं सशयितं भो-
ज्यद्रव्यं स्यात् । कथम् ? इति—इदं वस्तु किमुक्तमागमे प्रतिपादितम् ।
किंविशिष्टम् ? भोज्यं भोजनाहम् । नो वा नोक्तं वा । यच्च किमयमाहा-
रोऽथ कर्मणा निष्पन्नं उत नेत्यादिशङ्कां कृत्वा भुज्यते सोऽपि शङ्कितदोष-
एव । तथा पिहितं नाम दोषः स्यात् । यत्किम् ? यद्देयं दीयते भोज्य-
द्रव्यं सयताय । किं कृत्वा ? अपनीयं अपसार्थं । किं तत् ? अप्राप्तुं
सचित्तं पिधानद्रव्यम् । अथवा प्राप्तुं अचित्तं पिधानद्रव्यमपनीयं । किं-
विशिष्टम् ? गुरुं भारिकम् । उक्तं च—

पिहितं यत्सचित्तेन गुर्वचित्तेन वापि यत् ।

तत् त्यक्तैव च यद्देयं बोद्धव्यं पिहितं हि तत् ॥

भ्रक्षितनिक्षिप्तदोषौ लक्षयति—

भ्रक्षितं स्निग्धहस्ताद्यैर्दत्तं निक्षिप्तमाहितम् ।

सचित्तक्षमाग्निवार्धाजहरितेषु त्रसेषु च ॥ ३० ॥

भ्रक्षितं नाम दोषः स्यात् । यत्किम् ? यद्दत्तं दायकेन सयताय विती-
णम् । के ? स्निग्धहस्ताद्यैः स्निग्धेन घृततैलाद्याकेन हस्तेन, भाजनेन
कच्छुकेन वा । दोषस्तत्र चाग्निं समूर्द्धनादिसूक्ष्मदोषदर्शनात् । तथा निक्षिप्तं
नाम दोषः स्यात् । यत्किम् ? यद्भोज्यद्रव्यं दीयते । किंविशिष्टं सत् ?

आहितमुपरि स्थापितम् । केपु ? सच्चित्तेत्यादि । इमा पृष्ठी । अग्नि-
स्तेजः । वाजंलम् । बीजं प्ररोहणशक्तियुक्तं गोधूमादि । हरितमऽम्लाना-
वस्थं पर्णतृणादि । इमा चाग्निश्च वाश्च बीजं च हरितं च । इमादीनि सचि-
त्तानि सजीवानि अप्रासुक्युक्तानि वा कायरूपाणि । सचित्तानि च तानि
इमादीनि च तेषु पञ्चसु पक्षेषु च त्रसेषु द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियजीवेषु ।
उक्तं च—

संचित्तपुढवि आऊ तेऊ हरिदं च बीज तसजीवा ।
जं तेसिमुचरि ठविदं णिक्खित्तं होदि छन्मेयम् ॥

छोटितदोषमाह—

भुज्यते बहुपातं यत्करक्षेप्यथवा करात् ।

गलद्भिच्चा करौ त्यक्त्वाऽनिष्टं वा छोटितं च तत् ॥ ३१॥

यद्बहुपातं प्रचुरमद्यं पातयित्वा अन्यत्, अथादल्पं संयतेन भुज्यते ।
अथवा करक्षेपि गलत्परिवेषकेण हस्ते प्रक्षिप्यमाणं तक्राद्यैः परिस्त्रबद्ध-
ज्यते । यद्वा कराद्गलत्स्वहस्तात् तक्राद्यैः परिस्त्रबद्धज्यते । यद्वा भिच्चा करौ
हस्तपुटं पृथक्कृत्य भुज्यते । यद्वा त्यक्त्वानिष्टमनभिश्चितमुज्जित्वा
इष्टं भुज्यते तत्पञ्चप्रकारमपि छोटितमित्युच्यते ।

अपरिणतदोषमाह—

तुपचणतिलतण्डुलजलमुष्णजलं च स्ववर्णगन्धरसैः ।

अरहितमपरमपीदृशमपरिणतं तन्न मुनिभिरुपयोज्यम् ३२॥

तुपप्रक्षालनं चणकप्रक्षालनं तिलप्रक्षालनं तण्डुलप्रक्षालनं वा यज्ञलं
यच्चोष्णजलं तप्तं भूया शीतमुदकं स्ववर्णगन्धरसैररहितमपरित्यक्तम्,
अन्यदपीदृशं हरितकीचूणादिना अविष्वस्तं स्ववर्णादिकं त्यक्त्वा वर्णाद्यन्त-
रमप्राप्तं यज्ञलं तदपरिणतं भण्यते । तच्च मुनिभिः संयतैर्नोपयोज्यम्

१—सचित्तपृथिवी आपस्तेजो हरितं च बीज त्रसबीवाः ।

यत्तेषामुपरि स्थापितं निक्षिप्तं भवति पद्मेदम् ॥

अन० ध० २३

स्याज्यमित्यर्थः । तुपजलादीनि परिणतान्येव ग्राह्याणीति भावः । उक्तं च—

तिलतंडुलउसिणोदय चणोदयतुसोदयं अविद्धृत्यं ।
अण्णं तहाविहं वा अपरिणदं णेव गिण्हज्जो ॥

अपि च—

तिलादिजलमुष्णं च तोयमन्यच्च तादृशम् ।
कराद्यऽताडितं नैव ग्रहीतव्यं शुमुक्षुभिः ॥

साधारणदोषमाह—

यद्दातुं संभ्रमाद्ब्रह्माद्याकृप्यान्नादि दीयते ।
असमीक्ष्य तदादानं दोषः साधारणोऽशने ॥ ३३ ॥

अशने साधारणो नाम दोषः स्यात् । किम् ? तदादानं तस्य ग्रह-
णम् । यत्किम् ? यद्दीयते दायकेन । किं तत् ? अन्नादि भक्तौषधादि ।
किं कृत्वा ? असमीक्ष्य सम्यगपर्यालोच्य । किं कृत्वा ? आकृष्य
आहृत्य । किं तत् ? वस्त्रादि वस्त्रकटपात्रादि । कस्मात् ? संभ्रमात्
संक्षोभाद् भयादादराद्वा । किं कर्तुम् ? दातुं दास्यामीत्यभिप्रायेण ।
उक्तं च—

संभ्रमाहरणं कृत्वाऽऽदातुं पात्रादिवस्तुनः ।
असमीक्ष्यैव यद्द्वयं दोषः साधारणः स तु ॥

दायकदोषमाह—

मलिनीगर्भिणीलिङ्गिन्यादिनार्या नरेण च ।
शवादिनापि क्लीबेन दत्तं दायकदोषभाक् ॥ ३४ ॥

भवति । किं तत् ? अन्नादि । किंविशिष्टम् ? दायकदोषभाक् । दाय-
काश्रयं दोषः भजत्याश्रयति यत्तदेवम् । किंविशिष्टं सत् ? दत्तम् । कया ?
मलिनीगर्भिणीलिङ्गिन्यादिनार्या । न केवलं, नरेण च किंविशिष्टेन ।

३-तिलतण्डुलोणोदक चणोदक तुपोदकमऽविष्वस्तम् ।

अन्यत्तथाविधं वा अपरिणतं नैव भवेत् ॥

शयादिना । न केवलं, हृद्वेनापि नपुंसकेन । मलिनी रजस्वला ।
गर्भिणी गुरुभारा । शवो मृतकं श्मशाने प्रक्षिप्यागतो मृतकसूतकयुक्तो वा ।
आदिशन्दाह्लाधितादिः । उक्तं च—

सूती शौण्डी तथा रोगी शवः पण्डः पिशाचवान् ।
पतितोच्चारनग्नाश्च रक्ता वेदया च लिङ्गिनी ॥
दान्ताऽभ्यक्ताङ्गिका चातिवाला वृद्धा च गर्भिणी ।
अदंत्यन्धा निपण्णा च नीचोच्चस्था च सान्तरा ॥
फूत्कारं ज्वालनं चैव सारणं छादनं तथा ।
विध्यापनाग्निकार्यं च कृत्वा निश्चयावघट्टने ॥
लेपनं मार्जनं त्यक्त्वा स्तनलग्नं शिशुं तथा ।
दीयमानेपि दानेस्ति दोषो दायकगोचरः ॥

सूती बालप्रसाधिका । शौण्डी मद्यपानलग्नपटा । पिशाचवान् वाताद्युप-
हस्य पिशाचगृहीतो वा पतितो मूर्छागतः । उच्चारः उच्चारमूत्रादीन्कृत्वाऽऽ-
गतः । मग्न एकवस्त्रो वस्त्रहीनो वा । रक्ता रधिरसहिता । लिङ्गिनी आर्थिका
अथवा पञ्चमणिकारक्तपटिकादयः । दान्ता छर्दि कृत्वाऽऽगता । अभ्य-
क्ताङ्गिका अङ्गाम्यजनकारिणी अभ्यक्तशरीरा वा । अदन्ती यत्किञ्चिद्भक्ष-
यन्ती । निपण्णा उपविष्टा । नीचोच्चस्था नीचे उच्चे वा प्रदेशे स्थिता ।
सान्तरा कुड्यादिभिर्व्यवहिता । फूत्कार संशुक्षणम् । ज्वालन मुखवातेना-
न्येन वाग्निक्वाष्ठादीना प्रदीपनम् । सारणं काष्ठादीनामुत्कर्षणम् । छादनं
भस्मादिनाम्ने-प्रच्छादनम् । विध्यापनं जलादिना निर्वापणम् । अग्निकार्य-
मग्नेरितस्ततः करणम् । निश्चयावः काष्ठादिपरित्यागः । घट्टनमग्नेरपरि-
कुम्भ्यादिचालनम् । लेपनं गोमयकर्दमादिना कुड्यादेरुपदेहः । मार्जनं
स्नानादिकं कर्म । कृत्वेति संबन्धः । शौण्डी रोगीत्यादिषु लिङ्गमतन्त्रम् ।
तेन शौण्डी रोगिणीत्यादि ज्ञेयम् ।

लिप्तदोषमाह—

यद्वैरिकादिनाऽऽमेन शाकेन सलिलेन वा ।

आर्द्रेण पाणिना देयं तल्लिप्तं भाजनेन वा ॥ ३५ ॥

त्याज्यमित्यर्थः । तुपजलादीनि परिणतान्येव प्राद्याणीति भावः । उक्तं च—

तिलतंडुलउसिणोदय चणोदयतुसोदयं अविद्धत्थं ।
अण्णं तहाविहं चा अपरिणदं णेव गिण्हिज्जो ॥

अपि च—

तिलादिजलमुष्णं च तोयमन्यच्च तादृशम् ।
कराद्यऽताडितं नैव ग्रहीतव्यं सुमुक्षुभिः ॥

साधारणदोषमाह—

यदातुं संभ्रमाद्ब्रह्माद्याकृष्यान्नादि दीयते ।
असमीक्ष्य तदादानं दोषः साधारणोऽशने ॥ ३३ ॥

अशने साधारणो नाम दोषः स्यात् । किम् ? तदादानं तस्य ग्रह-
णम् । यत्किम् ? यद्दीयते दायकेन । किं तत् ? अन्नादि भक्तौषधादि ।
किं कृत्वा ? असमीक्ष्य सम्यगपर्यालोच्य । किं कृत्वा ? आकृष्य
आहृत्य । किं तत् ? वस्त्रादि वस्त्रकटपात्रादि । कस्मात् ? संभ्रमात्
संक्षोभाद् भयादादराद्वा । किं कर्तुम् ? दातुं दासामीत्यभिप्रायेण ।
उक्तं च—

संभ्रमाहरणं कृत्वाऽऽदातुं पात्रादिवस्तुनः ।
असमीक्ष्यैव यद्देयं दोषः साधारणः स तु ॥

दायकदोषमाह—

मलिनीगर्भिणीलिङ्गिन्यादिनार्या नरेण च ।
शवादिनापि क्लीचेन दत्तं दायकदोषभाक् ॥ ३४ ॥

भवति । किं तत् ? अन्नादि । किंविशिष्टम् ? दायकदोषभाक् । दाय-
काश्रयं दोषं भजत्याश्रयति यत्तदेवम् । किंविशिष्टं सत् ? दत्तम् । कया ?
मलिनीगर्भिणीलिङ्गिन्यादिनार्या । न केवलं, नरेण च किंविशिष्टेन ?

१—तिलतण्डुलोणोदक चणोदक तुपोदकमऽविध्वस्तम् ।

अन्यत्तथाविधं वा अपरिणत नैव यजेत ॥

शवादिना । न केवलं, ह्रीत्रेनापि नपुंसकेन । मलिनी रजस्रला । गर्भिणी गुरमारा । शवो मृतकं श्मशाने प्रक्षिप्यागतो मृतकसूतकयुक्तो वा । आर्दिशब्दाद्वाधितादिः । उक्तं च—

सूती शौण्डी तथा रोगी शवः पण्डः पिशाचवान् ।
पतितोच्चारनघ्नाश्च रक्ता वेद्या च लिङ्गिनी ॥
वान्ताऽभ्यक्ताङ्गिका चातिवाला वृद्धा च गर्भिणी ।
अदंत्यन्धा निपण्णा च नीचोच्चस्था च सान्तरा ॥
फूत्कारं ज्वालनं चैव सारणं छादनं तथा ।
विध्यापनाग्निकार्यं च कृत्वा निश्चयावघट्टने ॥
लेपनं मार्जनं त्यक्त्वा स्तनलग्नं शिशुं तथा ।
दीयमानेषु दानेस्ति दोषो दायकगोचरः ॥

सूती बालप्रसाधिका । शौण्डी मद्यपानलम्पटा । पिशाचवान् वाताद्युप-
हतः पिशाचगृहीतो वा पतितो मूर्छागतः । उच्चारः उच्चारमूत्रादीन्कृत्वाऽऽ-
गतः । नम्र एकवस्त्रो वस्त्रहीनो वा । रक्ता रधिरसहिता । लिङ्गिनी आर्यिका
अथवा पञ्चश्रमणिकारक्तपटिकादयः । वान्ता छादि कृत्वाऽऽगता । अभ्य-
क्ताङ्गिका भङ्गाभ्यङ्गनकारिणी अभ्यक्तशरीरा वा । भदन्ती यत्किञ्चिद्भक्ष-
यन्ती । निपण्णा उपविष्टा । नीचोच्चस्था नीचे उच्चे वा प्रदेशे स्थिता ।
सान्तरा कुड्यादिभिर्व्यवहिता । फूत्कारं संशुक्षणम् । ज्वालनं मुखवातेना-
न्येन वाग्निकाष्ठादीनां प्रदीपनम् । सारणं काष्ठादीनामुत्कर्षणम् । छादनं
अस्मादिनाग्नेः प्रच्छादनम् । विध्यापनं जलादिना निर्वापणम् । अग्निकार्य-
मग्नेरितस्ततः करणम् । निश्चयावः काष्ठादिपरित्यागः । घट्टनमग्नेरुपरि
कुम्भ्यादिचालनम् । लेपनं गोमयऋद्धमादिना कुड्यादेरुपदेहः । मार्जनं
स्नानादिकं कर्म । कृष्वेति संबन्धः । शौण्डी रोगीत्यादिषु लिङ्गमतन्त्रम् ।
तेन शौण्डो रोगिणीत्यादि शेषम् ।

लिङ्गदोषमाह—

यद्वैरिकादिनाऽऽमेन शाकेन सलिलेन वा ।
आर्द्रेण पाणिना देयं तल्लिप्तं भाजनेन वा ॥ ३५ ॥

तल्लितं नाम दोषः स्यात् । यत्किम् ? यद्देयं दीयतेऽद्यादि । केन ? पाणिना हस्तेन । किंविशिष्टेन ? आर्द्रेण । केन ? गैरिकादिना गैरिक खटिकादिद्रव्येण वा आम्रेण भपक्वतण्डुलादिपिष्टेन शाक्रेण वा हरितकेन सलिलेन वा जलेन । न केवलं गैरिकाद्यन्यतमाद्गण पाणिना भाजनेन वा पात्रेण तथाविधेन । उक्तं च—

गेरुयहरितालेन च सेढियमण्णो सिलाभपिष्टेण ।
सपवालयगुलेण च देयं करभाजने लिप्तं ॥

मिश्रदोषमाह—

पृथ्व्याऽप्रासुक्याऽद्भिश्च बीजेन हरितेन यत् ।
मिश्रं जीवत्त्रसैश्चान्नं महादोषः स मिश्रकः ॥ ३६ ॥

स मिश्रको मिश्रसज्ञो महादोषः स्यात्, सर्वथा वर्जनीयत्वात् । यत्किम् ? यदन्नं दीयते सयताय । किंविशिष्टम् ? मिश्रं व्यतिकीर्णम् । कया ? पृथ्व्या गृत्तिकया । किंविशिष्टया ? अप्रासुक्या सचित्तया तथाऽद्भिश्चाप्रासुकाभिस्तथा बीजेन यवगोधूमादिना तथा हरितेन पत्रपुष्पफलादिना तथा जीवत्त्रसैर्जावद्भिर्ह्रीन्दिवादिजीवैः । उक्तं च—

सजीवा पृथिवी तोयं नीलं बीजं तथा त्रस ।
अमीभिः पञ्चभिर्मिश्रं आहारो मिश्र इष्यते ॥

इत्यशनदोषप्रकरणम् ।

एवमशनदोषान् व्याख्याय भुक्तिदोषाश्चतुरो व्याख्यातुकाम पूर्वमज्ञा रादीर्शीलक्षयति—

गृद्धाङ्गारोऽश्नतो धूमो निन्दयोष्णहिमादि च ।
मिथो विरुद्धं संयोज्य दोषः संयोजनाहयः ॥ ३७ ॥
अङ्गाराख्यो भुक्तिदोषः स्यात् । कस्य ? साधो । किं कुर्वत ?

१—गैरिकहरितालेन च पिष्टेन ।

सपवालयगुल्मने च देयं करभाजनं लिप्तम् ॥

अन्नतो भुञ्जानस्य । कया ? गृह्या 'सुष्टु रोच्यमिदमिष्टम् मे यद्यन्य-
दपि लभेयं तदा भद्रकं भवेत् ।' इत्याहारेऽतिलाग्नयेन । तथा धूमो
नाम भुक्तिदोषः स्यात् । किं कुर्वतः ? अन्नतः । कया ? निन्दया विरूपक-
मेतदनिष्टं ममेति जुगुप्सया । तथा संयोजनाह्वयो भुक्तिदोषः स्यात् । किं
कुर्वतः ? अन्नतः । किं कृत्वा ? संयोज्य आत्मना मीलयित्वा । किं
तत् ? मिथोन्योन्यं विरुद्धं । किंविशिष्टम् ? उष्णहिमादि उष्णं
शीतेन शीतं चोष्णेन । आदिशब्दाद्गुणं स्त्रिवेन स्त्रिणं च रूक्षेणेत्यादि ।
तथा आयुर्वेदोक्तं विरुद्धमन्नं पयसा सह सर्वं फलं तथेत्याद्यपि ।
उक्तं च—

उक्तः संयोजनादोषः स्वयं भक्तादियोजनात् ।

आहारोत्तिप्रमाणोस्ति प्रमाणगतदूषणम् ॥

आहारमात्रं निर्दिश्यातिमात्रसंज्ञादोषमाह—

सव्यञ्जनाशनेन द्वौ पानेनैकमंशमुदरस्य ।

भृत्त्वाऽभृतस्तुरीयो मात्रा तदतिक्रमः प्रमाणमलः ॥ ३८ ॥

स्यात् । कासा ? मात्रा भोजनस्येति दोषः । यत्किम् ? यत्क्रियते ।
कोसौ ? तुरीयश्चतुर्थः कुक्षिभागः । किंविशिष्टः ? अभृतोऽपूर्णः । रिक्तो
ध्रियते इत्यर्थः । किं कृत्वा ? भृत्त्वा पूरयित्वा । कौ ? द्वावंशौ । कस्य ?
उदरस्य । केन ? सव्यञ्जनाशनेन । व्यञ्जनं सूपशालनादि । सह व्यञ्ज-
नेन वर्तते इति सव्यञ्जनम् । तच्च तदशनं च भक्तमण्डकादि । तथा एक-
मंशं भागमुदरस्य कुक्षे भृत्त्वा । केन ? पानेन द्रवद्रव्येणोदकादिना
उक्तं च—

अशनेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आश्रमं पचनादीनां चतुर्थमघशेषयेत् ॥

तदतिक्रमो मात्रातिक्रमः प्रमाणमलः प्रमाणात्तयो भुक्तिदोषः स्यात् ।
दोषत्रयं चात्र स्वाध्यायावश्यकक्षतिनिद्रालस्याशुद्रवज्वरादिव्याधिसंभवदर्श-
नात् । इति भुक्तिदोषप्रकरणम् ।

पूर्वं पिण्डदोषान् पदचत्वारिंशत् प्रकारं तन्मलांशुतुर्दश दशयति—

पूयास्रपलास्थयजिनं नखः कचमृतविकलत्रिके कन्दः ।

बीजं मूलफले कणकुण्डौ च मलांशुतुर्दशाक्षगताः ॥ ३९ ॥

भवन्ति । के ? पूयादयश्चतुर्दश मलाः । किंविशिष्टाः सन्तः ? अन्न-
गता आहारसंपृक्ताः तत्र पूये वणक्रेदः अपक्वहरिमिति यावत् ।
असं हरिम् । फलं मांसम् । अस्थि कीकसम् । अजिनं चर्म । नखः
कररह । कचः केशो रोम च मृतविकलत्रिकं निर्जोवद्वित्रिचतुरिन्द्रिय
त्रयम् । कचश्च मृतविकलत्रिकं च कचमृतविकलत्रिके । कन्दः सूत्रादिः ।
बीजं प्ररोहयोग्यं यवादिकमित्याचारटीकायां । अङ्कुरितमिति तु तद्विष्पनके ।
मूलं मूलकादिकादि फलं बहुरिकादि । मूलं च फलं च मूलफले । कणो यव-
गोधूमादीनां बहिरवयव इत्याचारटीकायाम् । तण्डुलादीनि तु तद्विष्पनके
कुण्डः शाल्यादीनामभ्यन्तरसूक्ष्मावयव इत्याचारटीकायाम् बाह्ये पकोऽ-
भ्यन्तरे वाऽपक्व इति तु तद्विष्पनके । एते चाष्टविधपिण्डशुद्धावपठिता इति
पृथगुक्ताः । उक्तं च—

पहरोमजंतु अत्थी कणकुण्ड य पूयचर्मराहिरमंसाणि ।

वीयफलकन्दमूला छिण्णमला चउदसा ह्येति ॥

पूयादिमलानां महन्मध्याह्नपदोपत्त्वरयापनार्थमाह—

पूयादिदोषे त्यक्त्वापि तदन्नं विधिवच्चरेत् ।

प्रायश्चित्तं नरपे किञ्चित् केशादौ त्वन्नमृत्सृजेत् ॥ ४० ॥

चरेदनुतिष्ठेत् साधु । किं तत् ? प्रायश्चित्तम् । किं नृ ? विधिवत्
प्रायश्चित्तशास्त्रोक्तविधानेन । किं कृत्वा ? त्यक्त्वापि मुक्त्वापि । किं तत् ?
तदन्नं पूयादिदोषदुष्टमशनम् । क सति ? पूयादिदोषे पूयास्रपलास्थ-
यजिनकृते भुज्यमानासस्य दुष्टत्वे अयं हि महादोषः । तथा चरेत्साधु ।
किं तत् ? प्रायश्चित्तम् । कियत् ? किञ्चिद् अन्नम् । किं कृत्वा ?
त्यक्त्वापि । किं तत् ? तदन्नं नरपदोषदुष्टमशनम् । क सति ? नरपे ।

अन्नगते इत्यनुवृत्त्या योग्यम् । अयं हि मध्यमदोष । तथा उत्सृजेत्सा-
धु । किं तत् ? अन्नम् । व सति ? केशादौ केशामृतविकलत्रिकेऽन्न-
गते । नुर्विशेषे । न प्रायश्चित्तं चरेदल्पदोषत्वादित्यर्थः ।

कन्दादिपङ्कसाहारात्पृथक्करणतस्यागकरणत्वविधिमाह—

कन्दादिपङ्कं त्यागार्हमित्यन्नाद्विमजेन्मुनिः ।

न शक्यते विभक्तुं चेत् त्यज्यतां तर्हि भोजनम् ॥ ४१ ॥

विभजेत् कथमप्यग्रे संभवतं ततः पृथक्कुर्यात् । कोसौ ? मुनिः । किं
तत् ? कन्दादिपङ्कम् । कुत ? त्यागार्हमिति परिहारयोग्यं यतः ।
चेद्यदि पुनर्न शक्यते । किं तत् ? कन्दादिपङ्कम् । किं कर्तुम् ? विभक्तु-
मन्नात् पृथक्कर्तुम् । तर्हि त्यज्यतां मुष्यतां मुनिना । किं तत् ? भोज-
नम् । इति मूलप्रकरणम् ।

अथ द्वात्रिंशत्तन्मन्तरायान् व्याख्यातुमुपक्षिपति—

प्रायोन्तरायाः काकाद्याः सिद्धभक्तेरनन्तरम् ।

द्वात्रिंशद्ब्याहृताः प्राच्यैः प्रामाण्या व्यवहारतः ॥ ४२ ॥

व्याहृता व्याख्याता न सूत्रिताः के ? अन्तरायाः । किंविशिष्टाः ?
काकाद्याः । कनि ? द्वात्रिंशत् । कै ? प्राच्यैष्टीकाकारादिभि । कथं
वृत्ता ? अनन्तरम् । कस्या ? सिद्धभक्तेः सिद्धभक्तेरुच्चारितायाः पश्चा-
दिति भावः । कथम् ? प्रायः एतेनाभोग्यगृहप्रवेशादे सिद्धभक्ते-
प्रागप्यन्तरायस्य भवतीति बोधयति । तथा द्वात्रिंशतोत्तरिष्ठा भव्यन्त-
राया यथाज्ञायं भवन्तीति च । उक्तं च मूलाचारटीकार्या स्थितिभोजन
प्रकरणे—

अन्तरायाः संवतैः । कस्मात् ? व्यवहारतो बृहपरम्परायातं देशादिव्य-
वहारमाश्रित्य ।

काकाख्यलक्षणमाह—

काकश्चादिविद्वत्सर्गो भोक्तुमन्यत्र यात्यधः ।

यतौ स्थिते वा काकाख्यो भोजनत्यागकारणम् ॥ ४३ ॥

काकाख्योऽन्तरायः स्यात् । किंविशिष्टः ? भोजनत्यागकारणं
भुक्तिपरिहारहेतुः । किंरूपः ? काकश्चादिविद्वत्सर्गः । काकश्च
च शुनकः काकश्चानौ । तावद्वा येषां इयेनभार्जारादीनां ते काकश्चादयः ।
तेषां विशो विष्टाया उत्सर्गः काकशुनकश्येनभार्जारादिविष्टापरिपत्तनमि-
त्यर्थः । क्व सति ? यतौ संयते । किं कुरुति ? याति कुतश्चिमिन्ताद्गच्छति
सति । क्व ? अन्यत्र सिद्धभक्त्युच्चारणस्थानादप्यस्मिन् स्थाने । किं कर्तुम् ?
भोक्तुं भोजनं कर्तुम् । क्व ? अधः काकश्चादेरधस्तात् स्थिते वा
भोक्तुमुज्जीभूते ।

अमेध्यच्छर्दिरोधननाशस्त्रीनन्तरायानाह—

लेपोऽमेध्येन पादादेरमेध्यं छर्दिरात्मना ।

छर्दनं रोधनं तु स्यान्मा भुङ्क्ष्वेति निषेधनम् ॥ ४४ ॥

भोजनत्यागकारणमित्यादिर्दीपकत्वात्सर्वत्र संबन्धनीयम् । अमेध्यं
नामान्तरायो भोजनत्यागकारणं स्यात् । यः किम् ? यो लेप उपदेहः
कस्य ? पादादेश्चरणजहाजान्वादेः । कस्य ? साधोः स्वानान्तरा
गच्छतः स्थितस्य वा । केन ? अमेध्येनाशुनेन पुरीषादिद्वयेण । तथा
छर्दिनामान्तरायः स्यात् । किं वत् ? छर्दनं कुतश्चिमिन्ताद्गमनं साधोः ।
केन ? आत्मनाऽपरेण । तथा रोधनं नामान्तरायः स्यात् । किं ? रोधनं
धरणकादिना भोजननिवारणम् । कथम् ? मा भुङ्क्ष्वेति अद्य भोजनं न
कार्षीस्त्वमिति ।

रुधिराश्रुपातजान्बध.परामर्शास्पांश्रीत्र श्लोकद्वयेनाह—

रुधिरं स्वान्यदेहाभ्यां बहतश्चतुरङ्गुलम् ।

उपलम्भोऽस्त्रपूयादेरश्रुपातः शुचात्मनः ॥ ४५ ॥

पातोश्रूणां मृतेन्यस्य कापि वाक्रन्दतःश्रुतिः ।

स्याजान्वधःपरामर्शः स्पर्शो हस्तेन जान्वधः ॥ ४६ ॥

(युग्मम्)

रुधिरं नामान्तरायः स्यात् । यः किम् ? य उपलम्भो दर्शनं साधोः स्यात् । कस्य ? अस्त्रपूयादे रधिरपूरमिकादेः । किं कुर्वतः ? चहतः श्रुतिरूपेणाधोगच्छतः । काभ्याम् ? स्यान्वदेहाभ्यां स्वशरीरात्परशरीराद्वा । कथं कृष्या ? चतुरङ्गुलम् चत्वार्यङ्गुलानि यावत् । ततो न्यूनवहने नास्त्यन्तरायः । तथाश्रुपातो नामान्तरायः स्यात् । यः किम् ? यः पातः । केषाम् ? अश्रूणाम् वाष्पानां । कस्य ? आत्मनः स्वस्य । कया ? श्रुत्या शोकेन न धूमादिना । प्रकारांतरेण तमेवाह-सोप्य-श्रुपातो नामान्तरायः स्यात् । या किम् ? या श्रुतिः भावर्णनं कस्य ? अन्यस्य सन्निहितस्य पुंसः स्त्रिया वा । किं कुर्वतः ? आक्रन्दत उचैरदतः । क्व सति ? कापि क्वचित्त्वसंबन्धिनि । किंविशिष्टे ? मृते । तथा जान्वधःपरामर्शो नामान्तरायः स्यात् । यः किम् ? यः साधुना सिद्धभवत्यनन्तर क्रियते । कोसौ ? स्पर्शः स्पर्शनम् । केन ? हस्तेन । क्व । जान्वधः स्वजानुनोऽधस्तात् ।

जानूपरिव्यतिक्रमनाभ्यधोनिर्गमनप्रत्याख्यातसेवनजन्तुवधनाश्रुतुरः
श्लोकद्वयेनाह—

जानुदग्धतिरश्चीनकाष्ठाद्युपरिलङ्घनम् ।

जानुव्यतिक्रमः कृत्वा निर्गमो नाभ्यधः शिरः ॥ ४७ ॥

नाभ्यधोनिर्गमः प्रत्याख्यातसेवोज्झिताशनम् ।

स्वस्याग्रेन्येन पञ्चाक्षधातो जन्तुवधो भवेत् ॥ ४८ ॥

(युग्मम्)

जानुव्यतिक्रमो जानूपरिव्यतिक्रमो नामान्तरायः स्यात् । किम् ? जानुदग्धतिरश्चीनकाष्ठाद्युपरिलङ्घनम् । जानुदग्धं जानुमात्रं तिर-

अन्तरायाः संयतैः । कस्मात् ? व्यवहारतो वृद्धपरम्परायात् वैशाद्वि-
वहारमाश्रित्य ।

काकाख्यलक्षणमाह—

काकश्चादिविद्वुत्सर्गो भोक्तुमन्यत्र यात्यधः ।

यतौ स्थिते वा काकाख्यो भोजनत्यागकारणम् ॥ ४३ ॥

काकाख्योऽन्तरायः स्यात् । किंविशिष्टः ? भोजनत्यागकारणं
भुक्तिपरिहारहेतुः । किरूपः ? काकश्चादिविद्वुत्सर्गः । काकश्च
चा शुनकः काकश्चागौ । तावादां येषां श्येनमार्जारादीनां ते काकश्चादयः ।
तेषां विशो विष्टाया उरुसर्गः काकशुनकश्येनमार्जारादिविष्टापरिपतनमि-
त्यर्थः । कः सति ? यतौ संयते । किं कुर्वति ? याति कुतश्चिन्मिताद्गच्छति
सति । कः ? अन्यत्र सिद्धमवस्तुचारणस्थानादन्यस्मिन् स्थाने । किं कर्तुम् ?
भोक्तुं भोजनं कर्तुम् । कः ? अधः काकश्चादेरधस्तात् स्थिते वा
भोक्तुमुन्नीयते ।

अमेध्यच्छर्दिरोधननाम्नीनन्तरायानाह—

लेपोऽमेध्येन पादादेरमेध्यं छर्दिंरात्मना ।

छर्दनं रोधनं तु स्यान्मा भुङ्क्ष्वेति निषेधनम् ॥ ४४ ॥

भोजनत्यागकारणमित्यादिदीपकत्वात्सर्वत्र संबन्धनीयम् । अमेध्यं
नामान्तरायो भोजनत्यागकरणं स्यात् । यः किम् ? यो लेप व्यवदेहः
कस्य ? पादादेरधरणजह्वाजान्वादिः । कस्य ? साधोः स्थानान्तरं
गच्छतः स्थितस्तु वा । केन ? अमेध्येनाशुनेन पुरीयादिद्रव्येण । तथा
छर्दिर्नामान्तरायः स्यात् । किं तत् ? छर्दनं कुतश्चिन्मिताद्गमनं साधोः ।
केन ? आत्मनाऽपरेण । तथा रोधनं नामान्तरायः स्यात् । किं ? रोधनं
धरणकादिना भोजननिवारणम् । कथम् ? मा भुङ्क्ष्वेति अथ भोजनं मा
कार्षीस्वमिति ।

रुधिराश्रुपातजान्वध. परामर्शांख्यांस्त्रीन् श्लोकद्वयेनाह—

रुधिरं स्वान्यदेहाभ्यां बहत्तथतुरङ्गुलम् ।

उपलम्भोऽस्तपूयादेरश्रुपातः शुचात्मनः ॥ ४५ ॥

पातोश्रूणां मृतेन्यस्य कापि चाक्रन्दतःश्रुतिः ।

स्याज्जान्वधःपरामर्शः स्पर्शो हस्तेन जान्वधः ॥ ४६ ॥

(युग्मम्)

रधिरं नामान्तरायः स्यात् । यः किम् ? य उपलम्भो दर्शनं साधोः
स्यात् । कस्य ? अस्त्रपूयादे रधिरप्यरमिकादेः । किं कुर्वतः ? यद्वतः
सुतिरूपेणाधोगच्छतः । काभ्याम् ? स्वान्यदेहाभ्यां सशरीरात्परशरी-
राद्वा । कथं कृत्वा ? चतुरङ्गलम् चत्वार्यङ्गलानि यावत् । ततो
न्यूनवहने नास्त्यन्तरायः । तथाश्रुपातो नामान्तरायः स्यात् ।
यः किम् ? यः पातः । केषाम् ? अश्रूणाम् वाप्याणां । कस्य ? आत्मनः
स्वस्य । कया ? शुचा शोकेन न धूमादिना । प्रकारांतरेण तमेवाह—सोप्य-
श्रुपातो नामान्तरायः स्यात् । या किम् ? या श्रुतिः आकर्णनं कस्य ?
अन्यस्य सन्निकृष्टस्य पुंसः स्त्रिया वा । किं कुर्वतः ? आक्रन्दत
उचैरदतः । क सति ? कापि कचित्स्वसंबन्धिनि । किंकिशिष्टे ? मृते ।
तथा जान्वधःपरामर्शो नामान्तरायः स्यात् । यः किम् ? य साधुना
सिद्धभवत्यनन्तर क्रियते । कोसौ ? स्पर्शः स्पर्शनम् । केन ? हस्तेन । क ।
जान्वधः स्वजानुनोऽप्यस्यात् ।

जानुपरिव्यतिक्रमनाभ्यघोनिर्गमनप्रत्याख्यातसेजनजन्तुवधनाश्रुतुरः
श्लोकद्वयेनाह—

जानुदमतिरधीनकाष्ठाद्युपरिलङ्घनम् ।

जानुव्यतिक्रमः कृत्वा निर्गमो नाभ्यघः शिरः ॥ ४७ ॥

नाभ्यघोनिर्गमः प्रत्याख्यातसेनोज्झिताशनम् ।

स्वस्याग्रेन्येन पञ्चाक्षघातो जन्तुवधो भवेत् ॥ ४८ ॥

श्रीनमर्गलादिरूपेण तिर्यक् स्थापितं यत्काष्ठादि दारुपापाणादि । तस्योपरि
 लङ्घनमुल्लङ्घ्य गमनम् । तथा नाभ्यधोनिर्गमो नामान्तरायः स्यात् ।
 यत्किम् ? यन्निर्गमो निर्गमनं क्रियते साधुना । किं कृत्वा ? कृत्वा । किं
 तत् ? शिरो मल्लकम् । क ? नाभ्यधः स्वनाभेरधस्तात् । तथा प्रत्या-
 ख्यातसेवा नामान्तरायः स्यात् । यत्किम् ? यदुज्जिताशनं क्रियते
 साधुना । उज्जितस्य देवगुरुसाक्षिकं प्रत्याख्यातस्य वस्तुनोऽशनं खादनम् ।
 तथा जन्तुवधो नामान्तरायो भवेत् । यः किम् ? यः पञ्चाक्षघातः पञ्चा-
 क्षस्य भूषिकादेहंननं क्रियते । केन ? अन्येन मार्जारादिना । क ? अत्रे ।
 कस्य ? स्वस्य यतेरात्मनः ।

काकादिपिण्डहरणं पाणिपिण्डपतनं पाणिजन्तुवधनं मांसादिदर्शनमुपसर्गं
 पादान्तरपञ्चेन्द्रियगमनं च षट् त्रिभिः श्लोकेराह—

काकादिपिण्डहरणं काकगृद्धादिना करात् ।

पिण्डस्य हरणे ग्रासमात्रपातेश्चतः करात् ॥ ४९ ॥

स्यात्पाणिपिण्डपतनं पाणिजन्तुवधः करे ।

स्वयमेत्य मृते जीवे मांसमद्यादिदर्शने ॥ ५० ॥

मांसादिदर्शनं देवाद्युपसर्गे तदाह्वयः ।

पादान्तरेण पञ्चाक्षगमे तन्नामकोऽश्रतः ॥ ५१ ॥ (त्रिकम्)

रायः स्यात् । क सति ? देवाद्युपसर्गो देवमनुष्यतिरश्चामन्यतमेन प्रियमाणे
वत्पाते साधोः । तथा तन्नामकः पादान्तरपञ्चेन्द्रियागमनारयोन्तरायः
स्यात् । क सति ? पञ्चाक्षगमे पञ्चेन्द्रियस्य गमने । केन ? पादान्त-
रेण चरणयोरंतरालेन । कस्य ? भ्रमतः ।

भाजनसंपातमुच्चारं च द्वावाह—

भूमौ भाजनसंपाते पारिवेपिकहस्ततः ।

तदाख्यो विघ्न उच्चारो विष्ठायाः स्वस्य निर्गमे ॥ ५२ ॥

तदाख्यो भाजनसंपातो नाम विघ्नोन्तरायः स्यात् । क सति ? भाज-
नसंपाते भाजनस्य करकादेः पतने । क ? भूमौ । कस्मात् ? पारिवेपि-
कहस्ततः पारिवेपिकस्य यनिहस्तपुटे जलादि प्रक्षेप्तुः करात् । तथा
उच्चारो नामान्तरायः स्यात् । क सति ? निर्गमे गुदाद्बहिर्निःसरणे ।
कस्याः ? विष्ठायाः पुरीपस्य । कस्य ? स्वम्यात्मनः ।

प्रक्षवणमभोज्यगृहप्रवेशनं च द्वावाह—

मूत्राख्यो मूत्रशुक्रादेश्चाण्डालादिनिकेतने ।

प्रवेशो भ्रमतो भिक्षोरभोज्यगृहवेशनम् ॥ ५३ ॥

स्वस्य निर्गम इति वर्तते । मूत्रारयोन्तरायः स्यात् । क सति ?
निर्गमे । कस्य ? मूत्रशुक्रादेः । कस्य ? स्वस्य । आदिशब्दाद्दशम्यादेश्च ।
अथामभोज्यगृहप्रवेशनमभोज्यगृहप्रवेशनं नामान्तरायः स्यात् । किम् ?
प्रवेशः । कस्य ? भिक्षोर्यतेः । किं कुर्वतः ? भ्रमतो भिक्षार्थं पर्यटतः ।
क ? चाण्डालादिनिकेतने चाण्डालश्चपचवत्शरीरानामस्पृश्यानां गृहे ।

पतनमुपवेशनं संदंशं च त्रीणाह—

भूमौ मूर्च्छादिना पाते पतनाख्यो निषद्यथा ।

उपवेशनसंज्ञोसौ संदंशः श्वादिदंशने ॥ ५४ ॥

असौ पतनारयोन्तरायः स्यात् । क सति ? पाते पतने साधोः ।
क ? भूमौ । केन ? मूर्च्छादिना । आदिशब्दाद् भ्रमहृत्नादिना । तथासा-

बुपवेशनसंश्र स्यात् । कथा ? निपद्यया भूमाबुपवेशनेन । तथा
सदंशो नामान्तराय स्यात् । क सति ? श्वादिदंशने मण्डलिबिडाला
दिना दशकरणे ।

भूमिसस्पर्शं निष्ठीवनमुदरक्रिमितिर्गमनमदत्तग्रहणं च चतुर श्लोकद्व
येनाह—

भूस्पर्शः पाणिना भूमेः स्पर्शं निष्ठीवनाह्वयः ।

स्वेन क्षेपे कफादेः स्यादुदरक्रिमिनिर्गमः ॥ ५५ ॥

उभयद्वारतः कुक्षिक्रिमिनिर्गमने सति ।

स्वयमेव ग्रहेऽन्नादेरदत्तग्रहणाह्वयः ॥ ५६ ॥ युग्मम् ।

भूस्पर्शो नामान्तराय स्यात् । क सति ? पाणिना हस्तेन भूमे स्पर्शं
कृते सति । तथा निष्ठीवनाह्वय स्यात् । क सति ? कफादे स्वेन
क्वादे क्षेपे निरसने कृते सति । केन ? स्वेनात्मना, न काशादिवशात् ।
तथा उदरक्रिमिनिर्गमो नामान्तराय स्यात् । क सति ? कुक्षिक्रिमिनिर्ग-
मने सति । केन ? उभयद्वारत ऊर्ध्वमागणाधोमार्गेण वा । उभय च तद्
द्वार च, तेन । तथा अदत्तग्रहणाह्वय स्यात् । क सति ? ग्रहे आदाने ।
कस्य ? अन्नादेर्भक्षपानीपथादे । केन ? स्वयमेव दानुप्रयोग विना ॥

ग्रहारं ग्रामदाहं पादग्रहणं करग्रहणं च चतुर श्लोकद्वयेनाह—

ग्रहारोऽस्यादिना स्वस्य ग्रहारैः निकटस्य वा ।

ग्रामदाहोऽग्निना दाहे ग्रामस्योद्धृत्य कस्यचित् ॥ ५७ ॥

पादेन ग्रहणे पादग्रहणं पाणिना पुनः ।

हस्तग्रहणमादाने भुक्तिविमोन्तिमो मुनेः ॥ ५८ ॥

(युग्मम्)

ग्रहारो नाम मुनेर्भुक्तिविमो भुक्तिवियान्तराय स्यात् । क सति ?
ग्रहारे ग्रहणं कृते सति । कन ? अस्यादिना रज्जुन्तादिना । कस्य ?

स्वस्यात्मनो निकटस्य वा प्रत्यासन्नस्य यस्य कस्यचित् । तथा
ग्रामदाहो नाम भुक्तिविघ्नः स्यात् । क सति ? अग्निना दाहे ग्रामस्य
स्वाप्यासितग्रामे दह्यमाने सति । तथा पादग्रहणं नाम भुक्तिविघ्नः स्यात् ।
क सति ? पादेन ग्रहणे सति मुनेः । कस्य ? कस्यचिदन्न सुवर्गादेः ।
किं कृत्वा ? उद्धृत्य भूम्यादेरक्षिप्य । तथा हस्तग्रहणं नाम भुक्तिवि-
घ्नोन्तिमो द्वात्रिंशः स्यात् । क सति ? आदाने ग्रहणे मुनेः ।
केन ? पाणिना हस्तेनोद्धृत्य कस्यचित् । अथ मुपस्मृत्यर्थमुद्देशगाया
लिरयन्ते—

कागागिद्धाच्छद्दी रोधणमधिरं च अस्तुवादं च ।
जण्हहेट्टापरिसं जण्हवरि चदिकमो चैव ॥
णाहिअहोणिग्गमणं पच्चन्निखदसेवणा य जंतुवहो ।
कागादिपिंडहरणं पाणीदो पिंडपडणं च ॥
पाणीये जंतुवहो मंसादीदंसणे य उवसग्गे ।
पादंतरपंचिदिय संपादो भायणाणं च ॥
उच्चारं पस्सवणं अभोज्जगिहपवेसणं तथा पडणं ।
उववेसण संदंसो भूमी संफासणिट्ठिवणं ॥
उदरक्किमिणिग्गमणं अदत्तगहणं पहारगामदाहो य ।
पादेण किंचिगहणं करेण वा जच्च भूमीदो ।
एदे अण्णे चहुगा कारणभूदा अभोजणस्सेह ।
भीहण लोयदुगुच्छण संजमणिव्वेदणट्ठं च ॥

आर्याद्वयेन शेषं संगृह्यन्नाह—

तद्वचण्डालादिस्पर्शः कलहः प्रियप्रधानमृती ।
मीतिलोकजुगुप्सा सधर्मसंन्यासपतनं च ॥ ५९ ॥
सहसोपद्रवमयनं स्वशुक्तिमयने स्वमौनमङ्गथ ।
संयमनिर्वंदावपि बहवोऽनशनस्य हेतवोन्येपि ॥ ६० ॥

(युग्मम्)

भवन्ति । के ? हेतवः कारणानि । कस्य ? अनशनस्य भोजनवर्जनस्य । कियन्तः ? बहव इयन्त इत्यनवधारिताः । किंविशिष्टाः ? अन्येपि अनुक्ता अपि । किंवत् ? तद्वत् काकादिभिस्तुल्यम् । तानेव दिक्षात्रेण दर्शयति । चाण्डालादिस्पर्श इत्यादि । चाण्डालादिस्पर्शाण्डालश्च-पचादिह्युक्तिः । कलहो युद्धम् । प्रियप्रधानमृती इष्टमरणं मुख्यमरणं च । भीतिर्यत्किञ्चिद्भयं पापभयं वा । लोकजुगुप्सा जनगर्हा । स-धर्मसंन्यासपतनं साधर्मिकस्य संन्यासेन मरणम् । सहस्रोपद्रव-भवनं स्वभुक्तिभवने । सहसा झटित्याकस्मिकं, स्वभुक्तिभवने आत्मनो भुक्तिक्रियागृहे, उपद्रवभवनं यस्य कस्यचिदुपसर्गस्य प्रादुर्भावः । स्वमौनभङ्गः स्वस्वामनो भुक्तिक्रियायामवश्यकरणीयस्य मौनस्य भङ्गोऽज्ञानाध्रमादाद्वा भजनम् । संयमः प्राणिरक्षार्थमिन्द्रियदमनार्थं च स्वस्य संयमनम् निर्वेदो भवाङ्गभोगवैराग्यम् ॥ इत्यन्तरायप्रकरणम् ।

तथाहारकरणकारणान्याह—

क्षुच्छमं संयमं स्वान्यवैयावृत्यमसुस्थितिम् ।

वाञ्छन्नावश्यकं ज्ञानध्यानादींश्चाहरेन्मुनिः ॥ ६१ ॥

मुनिराहरेद् भुञ्जीत । किं कुर्वन् ? क्षुच्छमादीन्वाञ्छन् क्षुच्छमं क्षुद्धेदनोपशमम् । स्वान्यवैयावृत्यं स्वपरयोरापत्प्रतीकारम् । असुस्थितिं प्राणधारणम् । ज्ञानं स्वाध्यायम् आदिनान्देन क्षमादयो गृह्यन्ते ।

उक्तं च—

वेयर्णवजावशे किरियुद्वाणे य संजमदृष्ट ।

तवपाणधम्मचित्ता कुञ्जा एदेहिं आहारं ॥

१-२ पठत्पदद्वयं मूले समस्तमानावुक्तौ । ३ नन श्लोके मूलोक्ता बहवः शब्दा न गृहीताः ।

४-वेदनावैयावृत्ये क्रिया वा ।

तपःप्राणधर्मचिन्ता कुयोदतेराहारम् ।

दयाक्षमादयो बुभुक्षातेषु न स्युरित्युपदिशति—

बुभुक्षाग्लपिताक्षाणां प्राणिरक्षा कुतस्तनी ।

क्षमादयः क्षुधार्तानां शंकयाश्चापि तपस्विनाम् ॥ ६२ ॥

कुतस्तनी कस्मादागता भवति । कोसौ ? प्राणिरक्षा । केयाम् ? बुभुक्षाग्लपिताक्षाणां क्षुधानि शक्तीवृत्तहृषीकाणाम् । तथा शङ्कयाश्च सदेहा भवन्ति । के ? क्षमादयः । केयाम् ? तपस्विनामपि विरभाविततपसामपि । किंविशिष्टानाम् ? क्षुधार्तानां क्षुधीहितानाम् ।

क्षुधाग्लानेन वैयावृष्य दुष्करमाहरात्राणाञ्च प्राणा योगिनामपीत्युपदिशति—

क्षुत्पीतवीर्येण परः स्वदातो दुरुद्धरः ।

प्राणाश्चाहारशरणा योगकाष्ठाञ्जुपामपि ॥ ६३ ॥

भवति । कोसौ ? पर । किं विशिष्ट ? दुरुद्धर इदं तुमशक्य । केन ? क्षुत्पीतवीर्येण क्षुधानाशितशक्तिना पुसा । किंविशिष्ट सन् ? आतो दुःखानुर । किं वद ? स्ववत् आत्मा यथा । प्राणाश्च भवन्ति । किंविशिष्टा ? आहारशरणा । आहार शरणमर्तिहरणं येषां त एवम् । केयाम् ? योगकाष्ठाञ्जुपामपि । योगस्य यमनियमान्नप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाधिभिरष्टाङ्गस्य काष्ठासु कर्षं जुपन्ते सेवन्ते त एवम् । घटमानयोगानामपि, किं पुनरारब्धयोगानामयोगानां चेत्यपि शब्दार्थः ।

भोजनत्वजननिमित्तान्याह—

आतङ्क उपसर्गे ब्रह्मचर्यस्य गुप्तये ।

कायकार्प्यतपःप्राणिदयाद्यर्थं च नाहरेत् ॥ ६४ ॥

नाहरेन्न भुञ्जीत सपत । इति सति ? आतङ्के आकस्मिकोरित्यत व्याधौ मारणान्तिकपीडायाम् । तयोपसर्गे देवादिकृतोपप्लवे । तथा नाहरेत् । कस्य ? गुप्तये सुष्ठु निर्मलीकरणार्थम् । कस्य ? ब्रह्मचर्यस्य ।

न केवल, कायकार्प्यतयः प्राणिदयाद्यर्थं च । आदिशब्देन ग्रामण्या-
नुवृत्तिसमाधिमरणादिपरिमह ।

स्वास्थ्यार्थं सर्वेपणादिभि समीक्ष्य वृत्तिं करपयेदित्युपदिशति—

द्रव्यं क्षेत्रं बलं कालं भावं धीर्यं समीक्ष्य च ।

स्वास्थ्याय वर्ततां सर्वविद्धशुद्धाशनैः सुधीः ॥ ६५ ॥

सुधीः प्रेक्षापूर्वकारी साधुवर्ततां वृत्तिं कल्पयेत् । के ? सर्वविद्धशु-
द्धाशनैः सर्वाशनेन विद्वाशनेन शुद्धाशनेन चेत्यर्थः । चशब्दादमर्वा
दित्येण च । किं वृत्त्या ? समीक्ष्य सम्यगालोच्य । किं किम् ? द्रव्यमि-
त्यादिपङ्क्तम् । कस्यै ? स्वास्थ्याय आरोग्यार्थं स्वात्मन्यवस्थानार्थं च ।
तत्र द्रव्यमाहारादि । क्षेत्रं भूम्येकदेशो जाङ्गलादि । लक्षणं यथा—

देशोलपचारिद्वुनगो जाङ्गलः स्वरपरोगदः ।

अनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥

जाङ्गलं वानभूयिष्ठमनूपं तु कफोत्वणम् ।

साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥

घटमन्नादिज स्वाहसामर्ष्यम् । कालो हेमन्तादिकनुपङ्क्तम् ।
तद्यथा यथा—

शरद्वसन्तयो-रूक्षं शीतं घर्मयनान्तयोः ।

अन्नपानं समासेन विपरीतमतोन्यदा ॥

तथा—

शीते घर्षासु चाद्यांस्त्रीन्वसन्तेऽन्त्यान् रसान्मजेत् ।

स्वादुं निदाप्ये शरदि स्वादुतिककपायकान् ॥

रसाः स्वाहम्ललवणतिक्तोपणरूपायकाः ।

पद्द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥

भावः श्रद्धोत्साहादि । धीर्यं सदनम् नैर्गर्गिःशान्निरित्यर्थः । सर्वा
शनमेपणाममितिशुद्धं भोजनम् । विद्वाशनं शुद्धतैलपृष्ठदधिदुग्धशालनादि
रहितं सौधीरशुद्धतद्यादिसमन्वितम् । शुद्धाशनं पाकादवशीर्णरूपं मना
गण्यग्नया न कृतम् । उक्तं च—

संवेक्षणं च विद्वेषणं च सुद्वेषणं च ते क्रमसो ।
एषणसमिद्विसुद्धं णिविद्यडमऽयंजणं जाणे ॥

अत्र प्रत्येकं च शब्दोऽसर्वेषणमविद्वेषणमशुद्वेषणं चेत्यर्थः । कदाचिद्धि
तादृगपि योग्यं कदाचिद्यायोग्यमिति टीकाव्याख्यानसंप्रदायं समीक्ष्य
चेत्यर्थं चशब्दार्थः । इति हेतुप्रकरणम् ।

विधिप्रयुक्तभोजनात्स्वपरोपकारं दर्शयन्नाह—

यत्प्रत्तं गृहिणात्मने कृतमपेतैकाक्षजीवं त्रसै,—

निर्जीवैरपि वर्जितं तदशनाद्यात्मार्थसिद्ध्यै यतिः ।

युञ्जन्नुद्धरति स्वमेव न परं किं तर्हि सम्यग्दृशं,

दातारं द्युशिवश्रिया च सचते भोगैश्च मिथ्यादृशम् ॥६६॥

न परं न केवलं यतिः संयतः स्वमेवात्मानमेवोद्धरति संसार-
सागरान्निस्सारयति । किं कुर्वन् ? युञ्जन् उपयुञ्जानः । किं तत् ? तद-
शनादि भक्तौपधादि । कस्य ? आत्मार्थसिद्ध्यै आत्मार्थस्य सुखस्य
दुःखनिवृत्तेश्च संग्राह्यर्थम् । किं तर्हि करोति ? सचते संबध्नाति ।
तद्योग्यं करोतीत्यर्थः । कोसौ ? यतिः । कम् ? दातारं दायकम् । किं
विशिष्टम् । सम्यग्दृशं विशुद्धसम्यक्त्वम् । कया ? द्युशिवश्रिया स्वर्गाप-
वर्गलक्ष्या । तथा मिथ्यादृशं दातारं भोगैरिष्टविषयैश्च सचते । तत्किम् ?
यत्प्रत्तं प्रकर्षेण प्रतिग्रहादिनवपुण्यलक्षणेन दत्तम् । नवपुण्यानि यथा—

पंडिगहमुच्चट्टाणं पादोदयमञ्चणं च पणमं च ।

मणवयणकायसुद्धी एषणसुद्धी य णवविहं पुण्णं ॥

केन ? गृहिणा नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्थेन गृहस्थेन ब्राह्मणाद्यन्यतमेन,
न शिल्प्यादिना । तदुक्तम्—

१—सर्वेषणं च विद्वेषणं च शुद्वेषणं च तानि क्रमशः ।

एषणसमिद्विसुद्धं निर्विकृतमन्व्यन्नं जानीहि ॥

२—प्रतिग्रहमुच्चस्थानं पादोदकमर्चनं च पणामं च ।

मनोवचनकायशुद्धीरेषणशुद्धिं च नवविधं पुण्यम् ॥

शिल्पकारकवाक्पण्यशंफलीपतितादिषु ।
 देहस्थितिं न कुर्वीत लिङ्गिलिङ्गोपजीविषु ॥
 दीक्षायोग्यास्त्रयो वर्णाश्चत्वारश्च विधोचिता ।
 मनोवाक्कायधर्माय मता सर्वेऽपि जन्तव ॥

किंविशिष्टं सत् ? कृतं साधितम् । कस्मै ? आत्मने आमायम् ।
 पुन किंविशिष्टम् ? अपेतैकाक्षजीवमेकन्द्रियप्राणिरहितम् । पुनरपि
 किंविशिष्टम् ? वर्जितं लक्षम् । कै ? त्रसैर्द्वान्द्रियादिजीवै । किंविशिष्टं ?
 निर्जावैरपि मृतैर्जावद्भिश्च ।

द्रव्यभाषशुद्धोत्तरमाह—

द्रव्यतः शुद्धमप्यन्नं भाषाशुद्ध्या प्रदुष्यते ।
 भावो ह्यशुद्धो बन्धाय शुद्धो मोक्षाय निश्चितः ॥ ६७ ॥

प्रदुष्यते प्रकणं दुष्ट क्रियते । किं तत् ? अन्नम् । क्वा ? भाषा
 शुद्ध्या सदर्थं साधुहृतमिदमिति परिणामदृष्ट्या । त्रिभिर्विष्टमपि ? द्रव्यत
 शुद्धमपि । प्रासुकशुद्धमपीत्यथ । उक्तं च—

प्रगता असवो यस्माद्द्रव्यं तद्रव्यतो भवेत् ।
 प्रासुकं किं तु तत्स्वसै न शुद्धं विहितं मतम् ॥

हि यस्माच्चिश्चितो निर्जितः । कोसौ ? भाष परिणाम । किंविशिष्टं ?
 अशुद्धो रागद्वेषमोहरूप । कस्मै ? बन्धाय कर्मबन्धाधम् । शुद्धश्च
 भावो निश्चितः । कस्मै ? मोक्षाय ।

परायदृत्वसातस्य भोक्तुरदुष्टत्वं दृष्टात्तेन द्रव्यमाह—

योक्ताऽथ कर्मिणो दुष्येन्नात्र भोक्ता विपर्ययात् ।
 मत्स्या हि मत्स्यमदने जले माद्यन्ति न शुवाः ॥ ६८ ॥

दुष्येद् दोषरपलिष्येत् । कोसौ ? योक्ता भक्षादेर्दाता । किंविशिष्टो
 पत ? अथ कर्मिणोऽप्य नमणि प्रवृत्ताः । देवनिर्देशोऽयम् । न दुष्येत् ।
 कोसौ ? भोक्ता स्वतः । क्वात् ? विपर्ययात् । अथ कमारहितत्वादि

त्यर्थः । क ? अत्राग्निन् प्ररुरणे । हि यस्माद् माद्यन्ति त्रिह्वलीभवन्ति ।
के ? मत्स्याः । क ? जले । किंविशिष्टे ? मत्स्यमदने मत्स्या
माद्यन्त्यनेनेति मत्स्यमदनम् । योगविशेषवशात्मत्स्यानां मदहेतुत्वं प्राप्ते
इत्यर्थः । न माद्यन्ति । के ? गृवा मण्डूकाः । क ? मत्स्यमदने जले ।
उक्तं च—

मत्स्यार्थं प्रकृते योगे यथा माद्यन्ति मत्स्यकाः ।
न मण्डूकास्तथा शुद्धः परार्थं प्रकृते यतिः ॥
अधःकर्मप्रवृत्तः सन् प्रासुद्रज्येपि बन्धकः ।
अधःकर्मण्यसौ शुद्धो यतिः शुद्धं गवेपयेत् ॥

अपि च—

आधाकम्मपरिणदो पासुगद्वेवे वि बंधगो भणिदो ।
सुद्धं गवेसमाणो आधाकम्मेवि सो सुद्धो ॥

एतेनाधःकर्मसुभावशुद्धमित्यपि ध्यात्वातम् ।

शुद्धाहाराहितसामर्थ्योद्द्योतितसिद्ध्युत्साहांक्षिकालविषयान् मुमुक्षूनाम-
नः सिद्धिं प्रार्थयमानः प्राह—

विदधति नवकोटीशुद्धभक्ताद्युपाजे,—

कृतनिजवपुषो ये सिद्धये सज्जमोजः ।

विदधतु मम भूता भाविनस्ते भवन्तो,—

प्यसमशमसमृद्धाः साधवः सिद्धिमद्धा ॥ ६९ ॥

विदधतु कुर्वंतु । के ? ते साधवः । काम् ? सिद्धिं स्वात्मोपलब्धिम् ।
कस्य ? मम । कथम् ? अद्धा इदिति । किंविशिष्टाः ? भूता अनीता,
भाविनोऽनागता, भवन्तोपि वर्तमानाश्च । किंविशिष्टा एते श्रेयोपि ?
असमशमसमृद्धा असाधारणोपशमसम्पन्नाः । ये किम् ? ये विदधति
कुर्वन्ति । किं तद् ? ओज उत्साहम् । किं विशिष्टम् ? सज्जं साक्षाक्षमम्
कस्यै ? सिद्धये । किंविशिष्टाः सन्तः ? नवेत्यादि । नव कोट्यो मनोवा-
क्यायैः प्रत्येकं कृतकारितानुमत्ताति । तद्भुद्धं तद्दहितमित्यर्थः । आप्तं त्वेषम्—

दातुर्विशुद्धता देयं पात्रं च प्रपुनाति सा ।
 शुद्धिर्देयस्य दातारं पुनीते पात्रमप्यद्ः ॥
 पात्रस्य शुद्धिर्दातारं देयं चैव पुनात्यतः ।
 नवकोटिविशुद्धं तद्वानं भूरिफलोदयम् ॥

नवकोटिभिः शुद्धेन भक्तादिना उपाजेकृतानि बलाघानयुक्तानि वृत्तानि निजवपुंषि निजशरीराणि यैस्ते नवकोटीशुद्धभक्ताद्युपाजेकृतनिजवपुषः। निजान्यात्मोपकारकारकाणि तिस्रस्तनुवृत्तानि । तनुशुद्ध इति या पाठः । तत्र, तनुः शरीरमेव शुद्धनिमग्नतनुवृत्तकारणात् तनुशुद्धत्वं नवकोटीशुद्धभक्ताद्युपाजेकृतस्तनुशुद्धवैस्त एवमिति व्याख्येयम् । इति भद्रम् ।

(ग्रन्थसंख्या ६०९)

यो धर्मामृतमुद्धार सुमनस्त्वृष्ये जिनेन्द्रागम,—
 क्षीरोदं शिवधीनिमथ्य जयतात्स श्रीमदाशाधरः ।
 भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया रयातश्च नन्द्यादिमं,
 टीकाशुक्तिमचीकरत्सुरजमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्यादापरविरचितायां स्वोपज्ञधर्मामृतानगारधर्मटीकायां
 भव्यवमुदयन्द्रिकासंज्ञायां पिण्डशुद्धिविधानीयो
 नाम पद्मोऽप्यायः ॥ ५ ॥

- अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथैवमुक्तलक्षणरत्नत्रयात्मनि मुक्तिरर्हति महोद्योगमनुबद्धमनसां ताप-
त्रयोच्छेदार्थिनां साधूनां सम्यक्तपभाराधनोपक्रमविधिमभिधत्ते—

दृग्वज्रद्रोण्युपगमेऽद्भुतविभववृषद्वीपदीपे स्फुटानु,—
प्रेक्षातीर्थे सुगुप्तिव्रतसमितिवसुभ्राजि बोधाब्जराजि ।
मग्नोन्मग्नोर्मिरत्नत्रयमहिमभरव्यक्तिदृष्टेभियुक्ता,
मज्जन्त्विच्छानिरोधामृतवपुषि तपस्तोयधौ तापशान्त्यै ॥१॥

मज्जन्तु वृद्धन्तु स्नान्तु वा । के ते ? अभियुक्ता नित्योद्योगाः साधवः ।
क ? तपस्तोयधौ । रत्नत्रयाविभावार्यभिच्छानिरोधस्तपः । तपस्तोयधिः समुद्र
इव, दुरवगाहत्वात् । किञ्चिदिष्टे ? इच्छानिरोधामृतवपुषि । इच्छा
मोहनीयकर्मजनितवाञ्छा । इच्छाया निरोधो निवारणं निग्रहश्च इच्छानि-
रोधः । इच्छानिरोधोऽमृतमिव तापशान्तिहेतुत्वात् अमृतं चात्र पीयूषं
पीयूषतुल्यजलं वा । इच्छानिरोधामृतं वपुः शरीरं यस्य तत्तथोक्तम् । कस्यै ?
तापशान्त्यै मानसिकवाचनिककायिकानां सहजशरीरागन्तूनां वा
दुःखानामुच्छेदार्थम् । किञ्चिदिष्टे ? दृग्वज्रद्रोण्युपगमे । वज्रद्रोणी वज्रमयं
नावाकारं समुद्राधिकरणम् । इत् सम्यक्त्वं वज्रद्रोणीव समुद्रस्येव तपसो
यत्नवदधिष्ठानत्वात् । दृग्वज्रद्रोणी उपलभ आश्रयो यस्य स एवम् । तथाऽ-
द्भुतप्रिभववृषद्वीपदीपे । वृषा उत्तमक्षमादयो दशधर्मा द्वीपा अन्तरी-
पाणि । अद्भुतो विस्मयकरो विभवो विभूतिर्षु तेऽद्भुतविभवाः । वृषा द्वीपा
इव, देवानामिव सुमुख्यां नित्यसेव्यत्वात् । अद्भुतविभवाश्च ते वृष-
द्वीपाश्चाद्भुतविभववृषद्वीपाः । तैर्दीपि दीपनशीले । तथा स्फुटानुप्रेक्षा-
तीर्थे । अनुप्रेक्षा अनित्यादिभावना । तीर्थानि प्रवेशघटाः । अनुप्रेक्षाती-
र्थानीव, तोयधेरिव तपसोऽन्त प्रवेशहेतुत्वात् । स्फुटानि प्रकटानि अनु-
प्रेक्षातीर्थानि यस्य स एवम् । तथा सुगुप्तिव्रतसमितिवसुभ्राजि । गुप्त-

यश्च मतानि च समितयश्च गुह्यितसमितयो वसूनि वज्रमुक्ताफलादिरक्षानीय
परमाह्लादहेतुत्वात् । शोभनानि गुह्यितसमितिवसूनि सुगुह्यितसमिति-
वसूनि । तैर्भ्राजते तद्भाद् तस्मिन् । तथा बोधाब्जराजि । बोधो ज्ञान-
मद्वजश्चन्द्र इव, जगदाह्लादकत्वात् । बोधाब्जेन राजते बोधाब्जराद्, तस्मिन् ।
तथा मज्ञोन्मज्ञोर्मिरत्नत्रयमहिमभरव्यक्तिदृष्टे मज्ञा एतिभावनावष्ट-
म्भात्तिरोभूताः स्वकार्यकरणाक्षमा उन्मज्ञोर्मय उद्भूतपरीपहा यत्र तन्मज्ञो-
न्मज्ञोर्मि तपः । पक्षे मज्ञाः केचिन्निमीलिताः केचिद्योन्मज्ञा उन्मीलिता
उर्मयस्तरहा यत्र स मज्ञोन्मज्ञोर्मिस्तोयधिः । तथा रत्नत्रयमहिमभरः । रत्न-
त्रयस्य महिमा यत्रासौ रत्नत्रयमहिमा रत्नत्रयपरिणत आत्मा । तस्य भरो
घातिकर्मक्षपणयोगापहारोघातिकर्मक्षपणरामर्थः शक्यतिशयस्त्वपक्षे । तोय-
धिपक्षे तु “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तत्तद्गन्मिहोच्यते” इति, रत्नानामैराग्रत-
कौस्तुभपारिजातानां त्रयं रत्नत्रयम् । तस्य महिमा माहात्म्यम् । तस्य भरो-
उतिशयो रत्नत्रयमहिमभरः । रत्नत्रयमहिमभरस्य व्यक्तिराविर्भावः । तथा
दसो गर्वितः संभारितात्मोत्कर्षः । मज्ञोन्मज्ञोर्मिश्रासौ रत्नत्रयमहिमभरव्य-
क्तिदृष्टश्च मज्ञोन्मज्ञोर्मिरत्नत्रयमहिमभरव्यक्तिदृष्टस्तस्मिन् ॥

दशलक्षणं धर्मं व्याचष्टे—

श्रूरक्रोधाद्युद्भवाद्गप्रसङ्गेप्यादत्तेऽद्वा यन्निरीहः क्षमादीन् ।
शुद्धज्ञानानन्दसिद्धयै दशात्मा ख्यातः सम्यग्विध्वयिद्भिः स धर्मः

ख्यातः कथितः । कोसौ ? स धर्मः । विलक्षणः । दशात्मा दश
आत्मानो रूपाणि यस्य । कथम् ? सम्यगऽपिपरीतम् । वै ? निश्चयिद्भिः
सर्वज्ञैः । कस्यै ? शुद्धज्ञानानन्दसिद्धयै निरावरणबोधप्रमोदमंशाह्वयम् ।
यस्मिन् ? यदादत्ते स्वीकरोति । कोसौ ? साधुः । कान् ? क्षमादीन् ।
श्रोधोत्पत्तिनिमित्तानां सन्निधानेपि यादुरथोपरम. क्षमा । क्षमा भादिर्भेषा
मादंवादीनामात्मपरिणामानां त एवम् । कथंभूत. सन् ? निरीहो हाभा-
दिनिरपेक्षः । ए सति ? श्रूरेत्यादि । श्रूरा दु.गदा दुर्निवारा या श्रोधादयः ।
तेषामुद्भव उद्भूतिः । तस्याह्लाति कारणानि । तेषां प्रसङ्ग उपनिशतन्मिन्
श्रूरक्रोधाद्युद्भवाद्गप्रसङ्गेपि । कथम् ? अद्वा प्यनं शक्तिं वा ॥

कपायाणामपायभूयस्त्वातिदुर्जयत्वप्रकाशतपुरस्मरं जेयत्वमुपदर्श्य तद्वि-
जये परं स्वास्थ्यमावेदयति—

जीवन्तः कणशोपि तत्किमपि ये झन्ति स्वनिघ्नं मह,—
स्ते सद्भिः कृतविश्वजीवविजया जेयाः कपायद्विपः ।
यन्निर्मूलनकर्मठेषु बलवत्कर्मारिसंधाश्रिता,—
मासंसारनिरूढबंधविधुरा नोत्क्राथयन्ते पुनः ॥ ३ ॥

जेया जेतव्याः । के ते ? कपायद्विपः क्रोधादिशत्रवः । कैः ? सद्भिः
साधुभिः । किंविशिष्टाः ? कृतविश्वजीवविजयाः । कृतो विशेषं सर्वेषां
जीवानां विजयोऽभिभवो यैस्त एवम् । ते के ? ये झन्ति नाशयन्ति । किं तत् ?
तत् किमप्यनिर्वचनीयं महस्त्रेजः । किंविशिष्टम् ? स्वनिघ्नं स्वाधीनम् ।
किं कुर्वन्तः सन्तः ? जीवन्तः प्राणन्तः । कियत् ? कणशोपि किं पुनर्व-
हुशः । तथा नोत्क्राथयन्ते न हिंसन्ति । के ? बलवत्कर्मारिसंधाः
बलवतां समर्थानां कर्माणां ज्ञानावरणादिशत्रूणां संधाः संधाता । केपाम् ।
चितां चेतनानाम् । कर्मणि पठ्ये । किंविशिष्टाः ? आसंसारनिरूढबन्धवि-
धुराः संसारात्प्रभृति निराहितपारतन्व्यदुःखाः । कथम् ? पुनर्भूयः । केषु ?
यन्निर्मूलनकर्मठेषु येषां कपायद्विपां निर्मूलने निःशेषक्षणे कर्मठाः कर्म-
शूरा यन्निर्मूलनकर्मठास्तेषु पुरुषेषु ॥ पीठिका ।

अथ कोपस्यानर्षकफलत्वं प्रकाश्य तन्नयोपायमाह—

कोपः कोप्यग्निदन्तर्वहिरपि बहुधा निर्दहन् देहभाजः,
कोपः कोप्यन्धकारः सह दृशमुभर्यां धीमतामप्युपपन्नम् ।
कोपः कोपि ग्रहोऽस्तत्रपमुपजनयन् जन्मजन्माभ्यपायां,—
स्तत्कोपं लोभुमाप्तश्रुतिरसलहरी सेव्यतां क्षान्तिदेवी ॥ ४ ॥

यतते । कोसौ ? कोपः । किंविशिष्टः ? कोप्यपूर्वोद्भिः । किं कुर्वन् ?
निर्दहन् निष्पत्नीकारं भस्मीकुर्वन् माहात्म्योच्छेदात् । कान् ? देहभाजः
शरीरिणः । कः ? अन्तरध्यात्मम् । न केवलं, बहिरपि चक्षुरादौ च ।

कथम् ? बहुधा बहुभिः प्रकारैः । अन्तस्तत्त्वस्यापि निर्दाहकत्वात् कोपस्या-
पूर्वाभित्वम् । तथा कोपः कोप्यपूर्वोन्धकारस्वमः । किं कुर्वन् ? उपघ्नन् ।
प्रतिबध्नन् । काम् ? दृश दष्टिम् । किंविशिष्टम् ? उभर्यां चाक्षुर्पी मानसीं
च । कथम् ? सह युगपत् । केपाम् ? धीमतामपि बुद्धिमतां, किं पुनर-
बुद्धीनाम् । अन्तर्दष्टेरप्युपघातकत्वात्कोपस्यापूर्वतमस्त्वम् । तथा कोपः कोप्य-
पूर्वो ग्रहो भूतः । किं कुर्वन् ? उपजनयन् निर्वर्तयन् । कान् ? अपायान्
वितिपातान् । कथम् ? अभि । किम् ? जन्मजन्म भवेभवे । धीप्साया-
मभेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । कथं कृत्वा ? अस्तत्रपं तिरस्कृत-
लज्जम् । भवान्तरेष्वप्यपायहेतुत्वात्कोपस्यापूर्वग्रहत्वम् । यत एवं तत्
तस्मात्सेव्यतामाराध्यतां मुमुक्षुभिः । कासौ ? क्षान्तिदेवी क्षमादेवता ।
किंविशिष्टा ? आसश्चुतिरसलहरी । यो यत्रावचकः स तत्रासः । आसा-
च्छ्रुतिः श्रवणं यस्य स आसश्चुतिः परमागमः । तस्य रसोर्थो ज्ञानं च, पक्षे
जलम् । तस्य लहरी घेलोद्गतः परमागमार्थज्ञानयोर्जलस्येवोत्सासहेतुत्वात् ।
किं कर्तुम् ? लोभं छेत्तुम् । कम् ? कोपम् ॥

उत्तमक्षमाया माहात्म्यं श्लोहमाह—

यः क्षाम्यति क्षमोप्याशु प्रतिकर्तुं कृतागसः ।

कृत्तागसं तमिच्छन्ति क्षान्तिपीयूषसंजुपः ॥ ५ ॥

इच्छन्ति वाञ्छन्ति । के ? क्षान्तिपीयूषसंजुपः क्षमाभूतं सम्यक्सेव-
मानाः साधवः । कम् ? तं पुरम् । किंविशिष्टम् ? कृत्तागसं टिप्तापम् ।
यः किम् ? यः क्षाम्यति क्षमां करोति । किंविशिष्टोपि ? क्षमोपि सम-
र्थोपि । किं कर्तुम् ? प्रतिकर्तुं प्रतिविधातुम् । कान् ? कृत्तागसः कृतापरा-
धान् । कथम् ? आशु सघः ॥

क्षमाभावनाविधिमाह—

प्राग्वास्मिन्वा विराध्यन्निममहमबुधः किलिपं यद्वबन्ध,

शूरं तत्पारतन्व्याद् भुवमयमधुना मां शपन्काममाप्नन् ।

निगन्वा केन वार्यः प्रशमपरिणतस्याचवावदयमोग्यं,

भोग्यं मेघैर योग्यं तदिति वित्तनुतां सर्वधार्यस्तितिक्षाम् ६॥

वितनुतां स्वीवीकरोतु भावयत्वित्यर्थः । कोसौ ? आर्यः साधुः ।
 काम् ? तितिक्षां क्षमाम् । कथम् ? सर्वथा मनसा याचा कायेन
 च । कथम् ? इति । किमिति ? यद्व्यन्ध बद्धवानहमनुघोऽज्ञः । किं
 तत् ? क्लिष्टिपं पापम् । किंविशिष्टम् ? धूरमवश्यभोग्यकटुफलत्वा-
 द्युमम् । किं कुर्वन् ? निराध्यन्नपकुर्वन् । कम् ? इममपकर्तारम् क ?
 प्राक् वा पूर्वभवेऽस्मिन्वा इहभवे । यत्रन्धेलप्रपापबन्धनस्य प्रयोक्तु-
 रक्षान्निपयत्यात्परोक्षम् । तस्माद्यमपकर्ता अधुना संप्रति केन वार्यो
 निपेक्षुं शक्यः । न केनापीत्यर्थः । किं कुर्वन् ? शपन् आक्रोशन् शपयि-
 कात्रिपयं कुर्वन् । कम् ? मां कृतापराद्धम् । कथम् ? कामं यथेष्टम् ।
 आम्नन्वा चर्मयस्यादिना ताडयन्माम् । निम्नन्वा प्राणैर्वियोजयन्माम् ।
 कस्मात् ? तत्पारतन्त्र्यात् तस्य क्लिष्टिपस्य पारवश्यात् । तत्परतन्त्रः
 सन्नित्यर्थः । कथम् ? धुर्यं निश्चितम् । अथवा भवति । किं तत् ? तत्
 स्वोपात्तं क्लिष्टिपम् । किंविशिष्टम् ? योग्यमुचितम् । किं कर्तुम् ?
 भोक्तुम् । कदा ? अद्यैव इदं भवे, न भवान्तरेषु । यस्य ? मे मम
 तद्व्यन्धस्य । किंविशिष्टम् ? प्रशमपरिणतस्य माध्यस्थ्यमास्थितस्य ।
 किंविशिष्टं तत् ? अनद्यभोग्यं यतः 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म
 शुभाशुभम्' इति यच्चनात् ॥

परैः प्रयुक्तेः सत्याश्रोशादौ शोधनिमित्ते चित्तं प्रसादयत. स्पष्टसिद्धिमाचष्टे-
 दोषो मेस्तीति युक्तं शपति शपति वा तं विनाज्ञः परोक्षे,
 दिष्ट्या साक्षान्न साक्षादथ शपति न मां ताडयेत्ताडयेद्वा ।
 नामून् गुण्णाति तान्वा हरति सुगतिदं नैप धर्म ममेति,
 स्वान्तं यः कोपहेतौ सति विशदयति स्याद्धि तस्येष्टसिद्धिः ७

हि स्पष्टं यस्माद्वा तस्येष्टसिद्धिरभिमतायंसंप्राप्तिः स्यात् । क्षमाया
 हि प्रतशीलपरिरक्षणमिहामुप्र च दुःखानभिन्वद्, सर्वस्य जगतः सन्मान-
 साकारलाभप्रणिष्टादिश्च गुणः स्यात् । यः किम् ? यो विशदयति
 प्रसादयति । किं तत् ? स्वान्तं मनः । क्व सति ? कोपहेतौ क्रोधकारणे
 शपनताडनादौ । कथम् ? इति । किमिति ? एष इत्यन्तदीपकत्वात् सर्व-

वाक्यार्थं सह संबध्यते । एष मपापपाकपरतन्त्र पुमान् युक्तमुचित
 शपत्याक्रोशति माम् । कुतो हेतो ? इति यतोस्ति विद्यते । कोसौ ?
 दोषो नम्रवाशुचि वामद्वलत्वादि । कस्य ? मे मम । एतच्चात्मनि दोष
 सन्नावानुचितनम् । वा अथवा एष मा शपति । कथम् ? विना । कम् ?
 तं दोषम् । किंविशिष्टो यत ? अज्ञो बाल । ईदृशा हि बालका भवन्ति ।
 एतत्पुनर्दोषाभावचितनम् । अथवा दिष्ट्या कल्याण चर्द्धापनक मे,
 यस्मादेप मा शपति । क ? परोक्षे इन्द्रियाणामविषये स्थित, न साक्षात्
 प्रत्यक्षम् । अथ अथवा एष मां साक्षात्प्रत्यक्ष शपति, न ताडये
 चर्मयध्यादिना न हन्यान्माम् । वा अथवा एष मा ताडयेद्, नासुन्
 मुष्णाति न प्राणान्हरति मम । तान् वा प्राणान् हरत्येप मम, न धर्म
 हरत्येप मम । किंविशिष्टम् ? सुगतिद स्वर्गापवर्गप्रदम् ॥

क्रोधस्य दुष्कीर्तिदारुणदु खहेतुच दृष्टान्तेषु स्पष्टयन् दूरतस्त्वाज्य व
 सुपदिशति—

नाद्याप्यन्त्यमनोः स्वपित्यवरजामर्पाजितं दुर्यशः,
 प्रादोदोन्मरुभूतिमत्र कमठे वान्तं सकृत् कुद्विपम् ।
 दग्ध्वा दुर्गतिमाप यादवपुरी द्वीपायनस्तु कुधा,
 तत्क्रोध ह्यरिरित्यजत्वपि विराराधत्यरौ पार्श्ववत् ॥ ८ ॥

पुरीं तद्द्वारावतीम् । कया ? क्रुधा श्रोधेन । तपोलब्धविशेषसनुत्य-
वह्निनेत्यर्थे । तुर्येऽपे । यत् एवं तत् तस्माद्जन्तु क्षिपत्तु शमयन्तु
मुमुक्षुः । कम् ? क्रोधम् । कयं कृत्वा ? ह्यरिरिति हि स्फुटमरिः शत्रुः
पुंसां श्रोघ इति । ए सति ? अरौ शत्रौ अपकृतेरि । किं कुर्वति ? विरा-
राधत्यपि भत्यर्थं पुनः पुनर्वा विराधत्यपकुर्वत्यपि सति । किञ्चत् ?
पार्श्वत् पार्श्वदेवजीवेन तुल्यम् । स एव हि क्षमापराणां धुरीणः ।
एतद्व्याप्तिसोपि संप्रदायाद्वेद्याः ॥ इत्युत्तमक्षमाभावनाप्रकरणम् ।

एवमुत्तमक्षमालक्षणं धर्मं निरूप्येदानीं तमुत्तममार्दवलक्षणं लक्षयितुं
मानं धिक्पुंस्त्राह—

हृत्सिन्धुर्विधिशिल्पिकल्पितकुलाद्युत्कर्षहर्षोर्मिभिः,
किर्मीरः क्रियतां चिराय सुकृतां म्लानिस्तु पुंमानिनाम् ।
मानस्यात्मभुवापि कुत्रचिदपि स्वोत्कर्षसंभावनं,
तद्व्ययेपि विधेश्वरेयमिति धिग्मानं पुमुत्प्लाविनम् ॥ ९ ॥

धिग्मानमहंकारम् । निरस्तुर्मो वयमित्यर्थः । विविदिष्टं यत् ?
पुमुत्प्लाविनम् । पुमांसं पुरुषमुत्प्लावयति माहात्म्याद् भ्रंशयतीत्येवंशी-
लम् । कथम् ? इति । विमिति ? क्रियतां विधीयताम् । कोसौ ।
हृत्सिन्धुः । इद् इदय गिन्धुः समुद्र इव, तरङ्गणामिव कुलाद्युत्कर्ष-
हर्षक्रियतां नामभीक्षणमात्रतेनात् । वेयाम् ? सुकृतां विपरीतलक्षणयाऽकृत-
पुण्यानाम् । विविदिष्ट ? किर्मीरश्चिन्न । के ? विधीत्यादि । विधिर्द्वयम् ।
विधिरेव शिली, कर्मनिर्माणकुशलमाधर्म्यात् । विधिशिल्पिना कल्पिता
निर्मिता विधिशिल्पिकल्पिताः ते च ते कुलाद्युत्कर्षहर्षोर्मयश्च ते
तयोष्ठा । कुत्तानीं संशरुपापोविधेश्वर्यादीनामुत्कर्षा शक्तिरेकाः कुला-
द्युत्कर्षाः । तत्कृता हर्षाः कुत्तानुत्कर्षद्वारेण प्रकृताः प्रमोदाः ते ऊर्मयस्त-
रङ्गा इवानियतोत्थानत्याः । कथम् ? चिराय यावज्जीवम् । पुंमानिनां
पुमांसमिवाग्मानं मन्वमानानां पुनर्भवति । किं तन् ? स्वोत्कर्षसंभावन-
नमऽहमस्मिन्नकृष्ट इत्यात्मनोऽविकतोत्प्रेक्षणम् । ए ? कुत्रचिदपि
कस्मिन्नपि विषये । केन ? आत्मभुवापि स्वजातेनापि पुत्रेण, किं

पुनरन्येन । कीदृशं भवति ? म्लानिश्रद्धायाहातिः । कस्य ? मानस्या-
भिमानस्य । यत एव तत् तस्माच्चरेयं प्रवर्तयमहम् । क्व ? श्येये सर-
णीये वस्तुनि । अशक्यानुष्ठाने इत्यर्थः । कस्य ? विधेरपि देवस्यापि ॥
अहंकारादनर्थपरम्परं कथयति—

गर्वप्रत्यग्नगकवलिते विश्वदीपेविवेक,—

त्वष्ट्युच्चैः स्फुरितदुरितं दोषमन्देहवृन्दैः ।

सत्रोद्धृत्ते तमसि हतदग् जन्तुरास्तेषु भूयो,

भूयोऽभ्याजत्स्वपि सजति ही स्वैरमुन्मार्ग एव ॥ १० ॥

ही कथं, सजति आसक्तो भवति । कोसौ ? जन्तुः प्राणी । क्व ?
उन्मार्ग एव । पुरुषार्थमुत्मान्तो मार्ग उन्मार्गस्तस्मिन् । पुरुषार्थविरोधि-
न्युपाये इत्यर्थः । कथम् ? स्वैरं स्वच्छन्दम् । प्वान्तच्छादितदृष्टिपक्षे तु
स्वेनात्मना, न परोपदेशेन, इंरे गमने मुत् प्रीतिर्यस्यासी स्वैरमुत् ।
काकुब्ध्याद्व्यापारं मार्गं एव सजति, न सजति । किं तर्हि ? भर्मागंवि-
लगतौत्यर्थः । येषु सत्सु ? आस्तेषु गुणोदेषु । किं कुर्वन्स्वपि ? अ-
भ्याजत्स्वपि निवारयत्स्वपि । कथम् ? भूयो भूयः पुनः पुनः ।
किंविशिष्टः सन् ? हतदग् हतदृष्टिः । क्व सति ? तमसि मोहेऽन्ध-
कारे च । किंविशिष्टे ? उद्धृत्ते उच्छृत्तप्रवृत्ते । कथम् ? सत्रा सह ।
कैः ? दोषमन्देहवृन्दैः । दोषा रागद्वेषादयः । त एव मन्देहा राक्षम-
पिशोपा । तेषां वृन्दानि संघाताः । कथं वृत्ता ? उच्चैः स्फुरितदुरितम् ।
उच्चैः स्फुरितानि नितान्तविशुम्भितानि दुरितानि पापकर्माणि धीर्यपारदादि-
कथादीनि यत्र तदेवम् । क्व सति ? विवेकरवष्टरि कृष्णादृष्यविभाग-
ज्ञानादित्ये । किंविशिष्टे ? विश्वदीपे जगत्प्रदीपे । किंविशिष्टे सति ? गर्व-
प्रत्यग्नगकवलिते । प्रत्यग्नोऽभ्यसौ । गर्वं एव प्रत्यग्नः । तेन कबलिते
प्रस्ते । तिरस्त्रते इत्यर्थः ॥

अहंकारानितदुष्टवृत्तविपरिममत्पुत्रमपमानदुःसमादयानि—

जगद्विचिन्त्येमिन्विलसति रिधौ काममनिशं,

स्यतन्त्रो न कास्मीत्यभिनिविशतेऽहं हृत्तमः ।

कुधीर्येनादत्ते किमपि तदघं यद्रसवशा,—

चिरं भुङ्क्ते नीचैर्गतिजमपमानज्वरभरम् ॥ ११ ॥

कुधीः कुमतिः पुमानभिनिविशतेऽभिमुखं नियतं विशति । नियन्धं करोतीत्यर्थः । किं तत् ? अहंकृतितमः । अहंकृतिरहंकारस्तम इव, स्वपर-स्वरूपप्रच्छादकत्वात् । कथम् ? इति । किमिति ? क्व कस्मिन्निष्टेऽनिष्टे वार्थे । नास्मि भवाम्यहम् । किंविशिष्टः ? स्वतन्त्रः आत्मप्रधानः । कर्तेति यावत् । क्व सति विधौ देवे । किं कुर्वति ? विलसति विजृम्भमाणे । क्व ? अस्मिन् प्रतीयमाने जगद्वैचित्र्ये । जगतः स्थावरजङ्गमात्मनो लोकस्य वैचित्र्यं भेदप्रपञ्चः तस्मिन् । कथं विलसति ? कामं यथेष्टम् । कथम् ? अनिशं शश्वत् । येन किम् ? येनाहंकृतितमोभिनिविशेन आदत्ते स्वीकरोति । कोसौ ? कुधीः । किं तत् । तत् किमप्यनिर्वचनीयमघं पापम् । यद्रस-वशाद्यद्विपाकपारतड्यात् कुधीर्भुङ्क्तेऽनुभवति । कम् ? अपमानज्वरभ-रम् । अपमानो महत्प्रहानिज्वर इव, वीजसंतापहेतुत्वात् । तस्य भर उद्वेकः । किंविशिष्टम् ? नीचैर्गतिजं नीचैर्गतिषु निगोदादिपर्यायेषु जातम् । उक्तं च—

जातिरूपकुलैश्वर्यशीलज्ञानतपोधलैः ।

कुर्वाणोहंकृतिं नीचं गोत्रं यद्भाति मानवः ॥

तत्तादृगपायप्रायमानोपमदंनचणं मार्दवमाशास्ते—

भद्रं मार्दववज्राय येन निर्लूनपक्षतिः ।

पुनः करोति मानाद्रिर्नोत्थानाय मनोरथम् ॥ १२ ॥

भद्रं कुशलं भूयात् । कस्मै ? मार्दववज्राय । मार्दवं जाल्याद्यतिशयव-तोपि सतस्रकृतमदावेशाभावात् परप्रयुक्तपरिभवनिमित्ताभिमानाभावान्मा-ननिर्हरणम् । येन किम् ? येन निर्लूनपक्षतिर्निर्देशोपच्छिन्नपक्षमूलो मानाद्रि-रभिमानपर्वतो न करोति । कम् ? मनोरथमभिलाषम् । कस्मै ? उत्थान-नाय उद्भवितुमुत्पतितुं चेत्यर्थः । कथम् ? पुनर्भूयः । पक्षतिः पक्षमूलम् । तच्च मानपक्षे शक्तिविशेषः ॥

गर्वः सर्वथाप्यकतं च इत्युपदेष्टुं संसारदुरवस्थां प्रथयति—

क्रियेत गर्वः संसारे न श्रूयेत नृपोपि चेत् ।

दैवाज्जातः कृमिगूथे भृच्यो नेक्ष्येत वा भवन् ॥ १३ ॥

क्रियेत विधीयेत सद्भिः । कोसौ ? गर्वः । क ? संसारे भाजवंजनी-
भावे चेद्यदि न श्रूयेत नाससंप्रदायादाकुर्येत । कोसौ ? नृपोपि राजापि,
किं पुनरन्यः । किंविशिष्टः । जातः संभूतः । कीदृशः ? कृमिः क्षुद्रजन्तुः ।
क ? गूथे वर्चस्के । कस्मात् ? दैवात् स्वोपार्जिताशुभकर्मविपाकात् । वा
अथवा चेन्नेक्ष्येत संप्रत्यपि न दृश्यते । कोसौ ? नृपोपि । किं कुर्वन् ? भवन्
जायमानः । किंविशिष्टः ? भृच्यो मूत्येन कर्मकरः ॥

मानविजयोपायमधस्तनभूमिकायां सद्भैः कर्मोच्छेदाधमभिमानीचेजनं
चोपदिशति—

प्राच्यानैदंयुगीनानथ परमगुणग्रामसामृद्धिसिद्धा,—

नद्धा ध्यायन्निरुन्ध्यान्त्रदिमपरिणतः शिर्मदं दुर्मदारिम् ।

छेतुं दौर्गत्यदुःखं प्रवरगुरुगिरा संगरे सद्भतासैः,

क्षेप्तुं कर्मारिचक्रं सुहृदभिव शितैर्दापयेढाभिमानम् ॥१४॥

निरुध्याप्रियारयेत् स्वहितैषी । कम् ? दुर्मदारिम् । दुर्मदोऽपुत्रि-
णोत्तोहंकारोऽरिरिव बहूपायत्वात् । किंविशिष्टम् ? शिर्मदं ममंथ्यकम् ।
कथंभूतो भूत्वा ? अदिमपरिणतो मारदयमापन्नः । किं कुर्वन् ? ध्यायन् ।
कान् ? प्राच्यान् पूर्वपुत्रान् । अथ अथवा ऐदंयुगीनान् भक्तिगुणे
साधून् । कथंभूतान् ध्यायन् ? परमगुणग्रामसामृद्धिसिद्धान् । सम-
ृद्धस्य भावः सामृद्ध्यं संपत्तिः । परमाश्च ते गुणाश्च ज्ञानधिनयदपातत्यसौर्ष-
त्रिप्रमादयः परमगुणाः । तेषां ग्रामः संपातः । तस्य सामृद्ध्यात् । तेन सिद्धान्
प्रसिद्धान् । कथं ध्यायन् ? अद्धा तपरतः । वा अथवा क्षीपयेदुनेत्रयेन्गु-
गुधु । कम् ? अभिमानं कर्मक्षपणाभिनिवेशम् । क ? संगरे प्रतिशोषा-
समाने च । कथा ? प्रवरगुरुगिरा । प्रवरगुरुर्षवहारेण धर्माचार्यो,
निधयेन च स्वदिगमापनोपुनः स्वाम्ना । पक्षे सपिपासुः । प्रवरगुरोर्गोर्वाह

प्रवरगुरगीस्रया । किं कर्तुम् ? छेत्तुमपनेतुम् । किं तत् ? दौर्गत्यदुःखम् ।
 दौर्गत्यं नरकादिगतिभावो दारिद्र्यं च दौर्गत्यस्य दुःखमावाधा दौर्गत्यदुःखम् ।
 पुनः किं कर्तुम् ? क्षेप्तुं प्रेरयितुम् । किं तत् ? कर्मारिचक्रं ज्ञानावर-
 णादिकर्मशत्रुसंघातम् । कैः ? सद्ब्रह्मतास्त्रैर्निरनीचारप्रतारकैः । किंवि-
 शिष्टैः ? शितैस्त्रीशैः कर्मारिखण्डनक्षमैः । किमिव ? सुहृदमिव ।
 अयमर्थो, यथा कश्चिद्विजिगीषुर्द्वारिद्र्यदुःखं निरस्तितुं मङ्ग्यादिवाचा संग्रा-
 मत्रिपये निशातशस्त्रैः प्रहर्तुमुद्युक्तं प्रतिपक्षसैन्यं क्षेप्तुकामो मित्रमुत्तेजयति
 तथा साधुर्दुर्गनिद्रुःखं निराकर्तुकामः सद्ब्रह्मवाचा प्रतिज्ञायां कर्मक्षपणक्षम-
 निर्मलाहिसादिप्रतैः कर्मारिचक्रं क्षेप्तुकामोऽभिमानमुत्तेजयतु अधस्तनभूमि-
 कायामभिमानस्य मुमुक्षोर्विधेयतयोपदेशात् “त्वया शुचिहृत्तं येनाभिमा-
 नासृतम्” इत्यभिधानात् ॥

मार्दवभावनाभिभूतस्यापि गर्वस्य सर्वथोच्छेदः शुक्लध्यानप्रवृत्त्यैव स्यादि-
 त्युपदिशति—

मार्दवाशनिर्निर्लूनपक्षो मायाक्षितिं गतः

योगाम्बुनैव भेद्योन्तर्वहता गर्वपर्वतः ॥ १५ ॥

भेद्यो भेत्तुं शक्यः । कोसौ ? गर्वपर्वतोऽहंकारगिरिः । केन ?
 योगाम्बुनैव शुक्लध्यानजलेनैव । किं कुर्वता ? वहता संतत्या वर्तमा-
 नेन । कः ? अन्तरध्यात्मम् । किंविशिष्टः गतः । काम् ? मायाक्षितिं
 तृतीयसंज्ञलनरूपायभूतलम् । किंविशिष्टः सन् ? मार्दवाशनिर्निर्लून-
 पक्षः । अयमर्थो, यथा शक्रमुक्तवज्रनिःशेषच्छिन्नपतनो भूतलं गतः शैलो
 मध्ये प्रवहता जलेनैव विदारयितुं शक्येत तथा मार्दवभावनानिरस्तशक्तिवि-
 शेषात्मकपक्षः संज्ञलनमायां पतितो मानरूपायः पृथक्त्ववितर्करीचाराख्य-
 शुक्लध्यानेनैवात्मनि संतत्या वर्तमानेन निःशेषयितुं पावेत्त । क्षपकध्रेण्यां
 हि मायासंज्ञलने प्रक्षिप्य शुक्लध्यानविशेषेण मानः किलोन्मूल्यते ॥

मानान्महतामपि महतीं सार्थक्षतिमालक्षयंस्तदुच्छेदाय मार्दवभावनां
 मुमुक्षोरवश्यकर्तव्यतयोपदिशति—

मानोऽवर्णमिवापमानमभितस्तेनेऽर्ककीर्तिस्तथा,

मायाभूतिमचीकरत्सगरजान् पटिं सहस्राणि तान् ।

तत्सौनन्दमिवादिराद् परमरं मानग्रहान्मोचयेत्,

तन्वन्मार्दवमाप्नुयात् स्वयमिमं चोच्छिद्य तद्वच्छिद्यम् १६॥

तेने वित्तहार । कोसौ ? मानोऽहंकारः । कम् ? अपमानं महाव-
हानिम् । कमिव ? अवर्णमिव अयशः शोभाभ्रंशं च यथा । अपमानम-
यशः शोभाभ्रंशं च करोति स्मेत्यर्थः । कस्य ? अर्ककीर्तैर्भरतेश्वरानन्दनस्य ।
कथम् ? अभितः समन्तात् । कथम् ? तथा तेनार्पप्रसिद्धेन प्रकारेण ।
एतदुत्तरत्रापि संबध्यते । तथा अचीकरद् मणिवेतुनाम्ना देवेन कारयति
स्म । कोसौ ? मानः । कान् ? सगरजान् सगरचक्रवर्तिपुत्रान् ।
वति ? सहस्राणि । कियन्ति ? पाँष्टि पष्टिसंख्यानि । पत्रे सहस्रपत्रश्च
पदेशवत्प्रायिकमेतन् । तेन भीमभगीरथाभ्यां विनापि भस्मीकरणे पष्टि-
सहस्रसंख्यावचनं न विद्यष्यते । विविदिष्टान् तान् । आर्पप्रसिद्धान् ।
एतेन सगरराक्षाक्षादसाक्षाद्य जाताः सगरजा इति पुत्रयत् पौत्राणामप्या-
र्षाविरोधेन ग्रहणं लक्षयति । पामचीकरत् ? मायाभूतिमभ्यास्यपमस्य ।
कथम् ? तथा तेनार्पप्रसिद्धेन प्रकारेण । यत् एयं तत् तस्मान्मोचये-
द्वियोजयेच्छोचयेत् । कोसौ ? साधुः । कम् ? परं सुतश्चित्तिमित्तादास्वा-
भिमानं यं कंचिद् । कस्मात् ? मानग्रहादहंकारभूतापेशात् । कथम् ?
अरं क्षिप्रम् । क इय ? आदिराडिच भरतराजो यथा । कम् ? सौनन्दं
सुनन्दाया अपत्यं यादुचलिनम् । तथाप्नुयादशनुषीत साधुः । किं
तत् ? शिवमभ्युदयमोक्षौ । विवत् ? तद्वद् भरतराजपत् । किं वृत्ता ?
उच्छिद्य वन्मूल्य । कम् ? इमं मानग्रहम् । किं कुर्यन् ? तन्वन् भाष-
यन् । किं वत् ? मार्दवम् । केन ? स्वयमात्मना । चः समुचये ।
तथा चोषम्—

“मार्दवोपेतं शुरयोनुगृह्णन्ति । साधवोपि साधु मन्यन्ते ।
ततश्च सम्यग्ज्ञानादीनां प्राप्तीभवति । अतश्च स्वर्गापयर्ग-
फलायासिः” ॥

इत्युत्तममार्दवभावनाप्रवरणम् ।

अथानेकस्वभावं धर्मं ध्यात्तुं कामन्दकनिराकार्यां निवृत्तिमनुभावतोऽनु-
पदनाह—

क्रोधादीनसतोपि भासयति या सद्वत् सतोप्यर्थतो,-
 ऽसद्वदोपधियं गुणेष्वपि गुणश्रद्धां च दोषेष्वपि ।
 या सूते सुधियोपि विभ्रमयते संवृष्वती यात्यणू,-
 न्यप्यभ्यूहपदानि सा विजयते माया जगद्व्यापिनी ॥१७॥

विजयते सर्वोत्कर्षेण वतंते । कोसौ ? सा माया वदना । किंवि-
 शिष्टा यतः ? जगद्व्यापिनी विश्वव्यापनशीला । सा का ? या भास-
 यति प्रतीतिमानयति । कान् ? क्रोधादीन् शोधमानलोभान् । किंवत् ?
 सद्वद् वृद्धानिव । किंविशिष्टानपि ? असतोपि अनुद्धानपि ।
 कस्मात् ? अर्थतः प्रयोजनमाश्रित्य । तथा या भासयति क्रोधादीन् ।
 किंवत् ? असद्वत् अनुद्धानिव । कस्मात् ? अर्थतः । किंविशिष्टानपि ?
 सतोप्युद्धानपि । इत्तं च—

भेयं मायामहागर्तान्मिथ्याघनतमोमयात् ।

यस्मिंल्लीना न लक्ष्यन्ते क्रोधादिविषमाहयः ॥

तथा या सूते जनयति । काम् ? दोषधियं दोषा इति बुद्धिम् ।
 केपु ? गुणेष्वपि । तथा या सूते । काम् ? गुणश्रद्धां गुणा इति प्रती-
 तिम् । केपु ? दोषेष्वपि । तथा या विभ्रमयते विपर्ययज्ञान नयति ।
 कान् ? सुधियोपि विद्याविनीतमतीनपि । किं कुर्वती ? संवृष्वती
 छादयन्ती । कानि ? अभ्यूहपदानि वितर्कस्थानानि । किंविशिष्टान्यपि ?
 अत्यणून्यपि अतीव सूक्ष्मान्यपि । इत्तं च—

वहिः सर्वाकारप्रवणरमणीयं व्यवहरन्,

पराम्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।

जनं विद्वानेयं सरुलमतिसंधाय कपटै,-

स्तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनं स भजते ॥

इहामुत्र च मायायाः कृद्भ्रकनिबन्धनत्वमवरोधयति—

यः सोढुं कपटीत्यकीर्तिभुजगीमीष्टे श्रवोन्तश्चरीं,

सोपि प्रेक्ष्य दुरत्यययात्ययमयीं मायोरगीमुज्झतु ।

नो चेत्स्त्रीत्वनपुंसकत्वविपरीणामप्रबन्धापितं,
ताच्छील्यं बहु धातृकेलिकृतपुंभावोप्यभिव्यङ्क्ष्यति ॥१८॥

उज्झतु परित्यजतु । कोसौ ? सोपि । काम् ? मायोरगीं वञ्चना
मुजङ्गीत् । किविशिष्टम् ? प्रेत्य परलोके दुरत्ययात्ययमयीं दुरतिक्र
मापायवहुलाम् । य किम् ? य ईष्टे प्रभवति शक्नोति । किं कर्तुम् ?
सोढुं सहितुम् । काम् ? कपटीत्यकीर्तिभुजगीम् अय दाभिक इत्ययस
सपिणोम् । किविशिष्टम् ? श्रवोन्तश्चरीं वर्णान्तश्चारिणीम् । नो
चेन्मायोरगीं यदि नोऽभिव्यङ्क्ष्यति तदाऽभिव्यङ्क्ष्यति अभिव्यक्त करिष्य
त्यसौ मायावी । किं तत् ? ताच्छील्यं स्त्रीपुंसकत्वभावता भावस्त्रीत्व
भावनपुंसकत्व चेत्यथ । कथं कृत्वा ? यद्बहु प्रभूतम् । तल्लिङ्गानि यथा—

श्रोणिमार्दवत्रस्तत्वमुग्धत्वक्कीवनास्तना ।
पुंस्त्वामेन समं सप्त लिङ्गानि स्त्रेणसूचने ॥
स्वरत्वमेहनस्ताब्ध्यशौण्डीर्यदमश्रुधृष्टता ।
स्त्रीकामेन समं सप्त लिङ्गानि पाञ्चवेदने ॥
यानि स्त्रीपुंसलिङ्गानि पूर्वाणीति चतुर्दश ।
सर्वाणि तानि मिश्राणि पण्डभावनिवेदने ॥

अत्र मानसा भावाभावस्य शरीराश्च द्रव्यस्य सूचका इति विभागः ।
किंविशिष्टं ताच्छील्यम् ? स्त्रीत्वेत्यादि । स्त्रीत्यनपुंसकत्वाभ्यां स्त्रीणपद
त्वाभ्यां विपरीणामो विविध परिणमनम् । तस्य प्रबन्ध सत्तान् । तेनार्पितं
समोक्तिम् । किंविशिष्टोपि सन् ? धातृकेलिकृतपुंभावोपि । धातृ
पुस्त्वनिर्मायकवर्मणा केलिना श्रीडयेव कृतो निर्मित पुंभाव पुल्लिङ्गपर्यायो
यस्य स एवम् ॥

मायाविनो लोकेऽत्यन्तमप्रिश्रान्ततां प्रकाशयति—

यो वाचा स्वमपि स्वान्तं वाचं वञ्चयतेऽनिशम् ।
चेष्टया च स विदनास्यो मायायी कस्य धीमतः ॥ १९ ॥

स मायायी यश्च कस्य धीमतः प्रेक्षापूर्वकारिणो विभ्वास्यो
विधमनीयः स्यात् । केनापि धीमता तस्य विधग्भो न विद्यते इत्यर्थः ।

यः किम् ? यो वञ्चयते प्रतारयति । किं तत् ? स्वान्तं मनः । किंवि-
शिष्टम् ? स्वमपि आत्मीयमपि । कया ? वाचा भाषया । कथम् ?
अनिशं नित्यम् । तथा योऽनिशं स्वामपि वाचं वञ्चयते । कया ? चेष्टया
कायव्यापारेण । यन्मनस्यस्मि तन्न वदति यच्च वक्ति तन्न कायेन व्यवहर-
तीतिभावः ॥

आर्जवशीलानां संप्रति दुर्लभत्वमाह—

चित्तमन्वेति वाग् येषां वाचमन्वेति च क्रिया ।

स्वपरानुग्रहपराः सन्तस्ते विरलाः कलौ ॥ २० ॥

वर्तन्ते । के ? ते संतः साधवः । किंविशिष्टाः ? विरला द्विजाः । क ?
कलौ पञ्चमकाले । किंविशिष्टास्ते ? स्वपरानुग्रहपराः स्वपरोपकार-
प्रधानाः । येषां किम् ? येषां वागन्वेति अनुयाति अनुवर्तते । कि
तत् ? चित्तम् । तथा मन्वेति । कासौ ? क्रिया चेष्टा । केषाम् ? येषाम् ।
काम् ? वाचं भाषाम् ॥

आर्जवशीलानां माहात्म्यमाह—

आर्जवस्फूर्जदूर्जस्काः सन्तः केपि जयन्ति ते ।

ये निगीर्णत्रिलोकायाः कृन्तन्ति निकृतेर्मनः ॥ २१ ॥

जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । के ? ते केपि लोकोत्तराः सन्तः साध-
वः । किंविशिष्टाः ? आर्जवस्फूर्जदूर्जस्काः । आर्जवेन ऋजुभावेन
स्फूर्जत् स्फुरदूर्ज उत्साहो येषां ते एवम् । ये किम् ? ये कृन्तन्ति छिन्द-
न्ति । किं तत् ? मनो हृदयम् । कस्याः ? निकृतेर्मायाया । मायया
जेतुमशक्या इत्यर्थः । किंविशिष्टायाः ? निगीर्णत्रिलोकाया जठरान्त-
र्नातजगत्त्रयायाः जगत्त्रयेत्या इत्यर्थः ॥

आर्जवनिर्जितदुर्जयमायाकपायाणां मुक्तिवर्त्मनि निष्पत्तिरन्धा प्रवृत्तिः
स्यादित्युपदिशति—

दुस्तरार्जवनात्रा यैस्तीर्णा मायातरङ्गिणी ।

इष्टस्थानगतौ तेषां कः शिरसण्डी भविष्यति ॥ २२ ॥

कः शिखण्डी अन्तरायो भविष्यति, न कोपि । केपाम् ? तेषाम् ।
 क ? इष्टस्थानगतौ अभिमतपदगमने । यैः किम् ? यैस्त्रीणां लहिता ।
 कासौ ? मायातरङ्गिणी वञ्चनानदी । कथा ? आर्जवनावा ऋतुत
 रण्या । किंविशिष्टा सती ? दुस्तरा लङ्घयितुमशक्या ॥

मायाया दुर्गतिक्लेशवेशदुस्तरहर्गानिवन्धनत्वमुदाहरणद्वारेण प्रणि
 गदति—

खलून्त्वा हृत्कर्णक्रकचमखलानां यदतुलं,

किल क्लेशं विष्णोः कुसृतिरसृजत् संसृतिसृतिः ।

हतोऽश्वत्थामेति स्वयचनविसंवादितगुरुः,—

सपःसूनुर्लानः सपदि शृणु सस्योन्तरधित ॥ २३ ॥

खलून्त्वा नोच्यते तत्साधुभिः ? किं विशिष्ट यतः ? हृत्कर्णक्र-
 कचं हृदयध्रुवणस्य करपत्रमिव, विदारकत्वात् । केपाम् ? अस्रलानां
 सञ्जनानाम् । यस्किम् ? यदसृजजनयति सः । कासौ ? कुसृतिमांसा ।
 कम् ? क्लेशमुपतापम् । किंविशिष्टम् ? अतुलमगन्यसमम् । कस्य ?
 विष्णोर्वासुदेवस्य । कथम् ? किल आगमे लोके वा ध्रुवते । किंविशिष्टा
 कुसृतिः ? संसृतिसृतिः संसारमार्गः संसारस्वोपायभूता । अनन्तानु-
 यन्धिनीत्यर्थः । भोः साधो, शृणु आकर्णय त्व तावदेतत् । अन्तरधित ।
 कोसौ ? तपःसूनुः युधिष्ठिरः । केस्य ? सद्गुरुः साधुभिरदशनंकारान
 इच्छति सः । सन्तो मां मा पश्यन्तित्यन्तर्हितोऽभूदित्यर्थः । सस्य इत्यत्र
 “येनादशनमिच्छति” इत्यनेन पशामी । किंविशिष्ट सन् ? म्लानरुत पा-
 दानि गतः । कथम् ? सपदि सपः । किंविशिष्टो यत ? हतोऽश्वत्थामेति
 स्वयचनविसंवादितगुरुः अश्वत्थामा द्रोणाचार्यपुत्रो इन्द्रिरीपत्र ।
 हतो मारितोऽश्वत्थामा इत्यनेन स्वयचनेन मित्रराक्षसेन त्रिमवाहित
 कुक्षरो न नर इत्युक्त्या विप्रलम्भितो गुरुर्रोणाचार्यो येन स तपोः ।
 कथाः सर्वा अपि यथास्य मंत्रदायादधिगम्याः ॥ इत्युत्तमार्जवभासना-
 प्रहरणम् ।

अथ शौचरूपं धर्मं ध्यायित्वा मुनिदेवप्रत्याख्येयस्य सप्रहितदिव्य-

गद्वोत्पादनलक्षणस्य लोभस्य सर्वपापमूलत्वसर्वगुणभ्रंशकत्वप्रकाशनपूर्वकं
वृशीकरणमवश्यकरणीयतया मुमुक्षूणामुपदिशति—

लोभमूलानि पापानीत्येतद्यैर्न प्रमाप्यते ।

स्वयं लोभाद्गुणभ्रंशं पश्यन्तः श्यन्तु तेपि तम् ॥ २४ ॥

श्यन्तु वृशीकुर्वन्तु । के ? तेपि अप्रमाणीकृतलोकप्रसिद्धवाक्या । किं
पुनरन्ये । कम् ? तं लोभम् । किं कुर्वन्तः ? पश्यन्तोऽनुभवन्तः । कम् ?
गुणभ्रंशं गुणानां दयामैत्रीसाधुकारादीनां तेभ्योऽपगमम् । कस्मात् ?
लोभात् । केन ? स्वयमात्मना । तथा व्यासोप्याह—

भूमिष्टोपि रथस्थांस्तान् पार्थः सर्वधनुर्धरान् ।

एकोपि पातयामास लोभः सर्वगुणानि वा ॥

धैः किम् ? यैर्न प्रमाप्यते न प्रमाणं क्रियते । विसंवाद्यते इत्यर्थः
किं तद् ? लोभमूलानि पापानीत्येतल्लोकप्रसिद्धं वाक्यम् । लोभो
मूलं कारणं येषां तानि लोभमूलानि ॥

गुणलक्षशतेन समकक्षमप्यौचित्यमत्यन्तलुब्धस्य नित्यमुद्वेजनीयं स्यादि-
त्युपदिशति—

गुणकोट्या तुलाकोटिं यदेकमपि टीकते ।

तदप्यौचित्यमेकान्तलुब्धस्य गरलायते ॥ २५ ॥

गरलायते विपमिवात्मानमाचरति । किं तद् ? तदप्यौचित्यं दान-
प्रियञ्चनाभ्यामन्यस्य संतोषोत्पादनम् । कस्य ? एकान्तलुब्धस्य नितान्त-
लोभाविष्टस्य । यकिम् ? यद्वीरुते चरति । काम् ? तुलाकोटिमूर्ध्व-
मानान्तमुपमोत्कर्षं च । कथम् ? सह । कया ? गुणकोट्या गुणानां
लक्षशतेन । किमिष्टमपि ? एकमपि । उक्तं च—

औचित्यमेकमेकत्र गुणानां राशिरेकतः ।

विपायते गुणग्राम औचित्यपरिवर्जितः ॥

स्वपरमीवितारोग्येन्द्रियोपभोगविषयविभेदादृष्टविधेनापि लोभेनाकुलितः
सातत्येन सर्वमकृत्यं करोतीत्युपदिशति—

उपभोगेन्द्रियारोग्यप्राणान् स्वस्य परस्य च ।

गृध्यन् मुग्धः प्रबन्धेन किमकृत्स्यं करोति न ॥ २६ ॥

किमकृत्स्यं गुरुपितृवधादिकं मुग्धो मूढो जनः प्रबन्धेन सात-
त्येन न करोति, अपि तु सर्वं करोति । किं कुर्वन्? गृध्यन् अभि-
काङ्क्षन् । कान्? उपभोगेन्द्रियारोग्यप्राणान् । कस्य? स्वस्यात्मन-
न केवलं, परस्य च कलत्रादेः । केन? प्रबन्धनाभ्युच्छेदेन । प्रबन्धे-
नेत्युभयत्र सबन्धनीयम् । उपेत्य भुज्यते इत्युपभोग इष्टेन्द्रियाथ । इन्द्रिय-
चक्षुरादि । आरोग्यं स्वास्थ्यम् । प्राणा जीवितम् । ततो मोहं निगृह्य
लोभो निरसनीय इति विधौ वाक्याथ पर्यवस्यति ।

लोभपरतन्त्रस्य गुणध्वजं व्याचष्टे—

तावत्कीर्त्त्यै स्पृहयति नरस्तावदन्वेति मैत्रीं,

तावद्दुत्तं प्रथयति विभर्त्याश्रितान् साधु तावत् ।

तावजानात्युपकृतमघाच्छङ्कते तावदुचै,—

स्तावन्मानं वहति न वशं याति लोभस्य यावत् ॥ २७ ॥

नरस्तावदिदमिदं करोति । यावत्किम्? यावन्न याति न गच्छति ।
कम्? वशं पारतन्त्र्यम् । कस्य? लोभस्य । तदेव दर्शयति—स्पृहयति
अभिलषति । कोसौ? नरः पुरुषः । कस्यै? कीर्त्त्यै यशसे । क्यम्?
तावत् । तथा तावदन्वेति अविच्छेदेन वतयति नरः । काम्? मैत्रीं
सत्प्यम् । तथा तावन्नरं प्रथयति पृथूकरोति प्रकाशयति वा । किं
तत्? दुत्तं चारित्र्यम् । तथा तावन्नरो विभर्त्सि पुष्पानि । कान्?
आश्रितान् प्रतिपन्नपरिग्रहान् । कथं कृत्वा? साधु शोभनम् । तथा
तावन्नरो जानाति स्मरति । किं तत्? उपकृतं कृतमुपकारम् । तथा
तावन्नरं शङ्कते विभेति । कस्मात्? अघात् पणान् । तथा तावन्नरो
वहति धारयति । कम्? मानं स्वोत्कर्षसंभावनम् । किंविशिष्टम्?
उच्येत्कृतम् ॥

लोमविजयोपायसेवायां शिवार्थिनः सन्नयन्नाह—

प्राणेशमनु मायाम्बां मरिष्यन्तीं विलम्बयन् ।

लोभो निशुम्भ्यते येन तद्भजेच्छौचदैवतम् ॥ २८ ॥

शौचं प्रकर्षेन्प्राप्ता लोमनिवृत्तिः मनोगुप्तौ मनसः परिस्पन्दः सकलः प्रतिपिध्यते । तत्राक्षमस्य परवस्तुप्रनिष्टप्रणिधानोपरमः शौचमिति । ततोस्य भेदः । शौचमेव दैवतमाश्रितपक्षपातित्वात् । तच्छौचदैवतं सुमुञ्चुर्भजेत् सेवेत । येन किम् ? येन निशुम्भ्यते निगृह्यते । कोसौ ? लोभः । किं कुर्वन् ? विलम्बयन्नपस्थापयन् । काम् ? मायाम्बां ब्रह्मनामातरम् । किं करिष्यन्तीम् ? मरिष्यन्तीं मर्तुमिच्छन्तीम् । कथम् ? अनु सह । कम् ? प्राणेशं स्वपराभेदप्रत्ययलक्षणं मोहं भर्तारं च । नारी हि स्वभर्त्रा सह मर्तुकामा पुत्रेण धार्यते इत्युक्तिलेखः ॥

संतोषाम्यासाच्चिरस्रतृष्णस्यात्मध्यानोपयोगोयोगमुद्धोतयन्नाह—

अविद्यासंस्कारप्रगुणकरणग्रामशरणः

परद्रव्यं गृध्नुः कथमहमधोधश्चिरमगाम् ।

तद्घोधद्विद्यादृतिधृतिमुधास्वादहृतत्,—

ङ्गरः स्वध्यात्योपर्युपरि विहराम्येष सततम् ॥ २९ ॥

कथमिति सत्तेद्विस्मये । कथमगां गतः । कोसौ ? अहम् । क ? अधो-धोऽधराधरत्र । नीचैर्नीचैरित्यर्थः । कियत्कालम् ? चिरं संसारात्प्रभृति । किंविशिष्टः सन् ? गृधुरभिलाषुक्तः । किं तत् ? परद्रव्यं शरीरादि । किंविशिष्टो यतः ? अविद्येत्यादि । अविद्या देहात्मनोरिकवप्रत्ययलक्षणो विभ्रमः । तन्नन्यः संस्कारो वासना अविद्यासंस्कारः तेन प्रगुणो विषयग्रहणाभिमुखः । स चासौ करणग्रामश्चेन्द्रियवर्गः । स एव शरणमाश्रयो यस्य सोहमविद्या-संस्कारप्रगुणकरणग्रामशरणः । यत एवं तत् तस्मादेव स्वसंवेदनप्र-त्यक्षोहं विहरामि उपयुक्तो भवामि । क ? उपर्युपरि ऊर्ध्वमूर्ध्वम् । कथम् ? सततम् । कया ? स्वध्यात्या आत्मनि संतत्या वर्तमानया निर्वि-कल्पनिश्चलया बुद्ध्या । तदुक्तम्—

दृष्टे ध्येये स्थिरा बुद्धिर्या स्यात्सन्तानवर्तिनी ।
ज्ञानान्तरापराभृष्टा सा ध्यातिर्ध्यानमीरिता ॥

कथंभूतो भूत्वा ? अथेत्यादि । अथ इदानीमुद्यती आरोहन्ती विद्या
आत्मदेहान्तरज्ञानमद्योद्यद्विद्या । तस्या इतिरन्तःसारनिर्यासोऽद्योद्यद्विद्यादतिः ।
सा चासौ एतिश्च संतोषः । सैव सुधाभृतम् । तस्या आस्वादोऽसकृदभ्यासः ।
तेन हतो निगृहीतस्तृङ्गरो येन यस्य वा सोऽद्योद्यद्विद्यादतिधृतिमुधा-
स्वादहततृङ्गरः । वृद्ध वृष्णा । वृद्धेव गरः कृत्रिमविषं वृङ्गरः ॥

शौचमहिमानमभिष्टौति—

निर्लोभतां भगवतीमभिवन्दामहे मुहुः ।
यत्प्रसादात्सतां विश्वं शश्वद्भातीन्द्रजालवत् ॥ ३० ॥

अभिवन्दामहेऽभिमुखं नमस्कुर्महे स्तुमहे वा वयम् । काम् ? निर्लो-
भतां प्रकंप्राप्तलोभनिवृत्तिम् । किंविशिष्टाम् ? भगवतीं पूज्यां, यथा-
ख्यातधारिण्यस्य महत्तरिपि पूज्यत्वात् । कथम् ? मुहुर्वारं पारम् । यत्प्रसा-
दाद् यस्या अनुग्रहान्नाति आत्मानं दर्शयति । किं तत् ? विश्वं घराघरं
जगत् । किंयत् ? इन्द्रजालयदिन्द्रजालेन तुल्यमनुपभोग्यत्वात् । केषाम् ?
सतां शुद्धोपयोगनिष्ठानां साधूनाम् । कथम् ? शश्वदजस्रम् ॥

लोभमाहात्म्यमुपाख्यानमुखेन ख्यापयन्नाह—

तादृक्षे जमदग्निमिष्टिनमृपिं स्वस्यातिधेयाध्वरे,
हृत्वा स्वीकृतकामधेनुरचिराद्यत्कार्तवीर्यः क्रुधा ।
जप्ते सान्त्वयसाधनः परशुना रामेण तत्सृजुना,
तदुर्दण्डित इत्यपाति निरये लोभेन मन्ये हठात् ॥ ३१ ॥

मन्ये अहमेवं जाने । अपाति पातितः प्रवेशितः । कोसौ ? कार्तवी-
र्यः । केन ? लोभेन । क ? निरये नरके । कथं कृत्वा ? दुर्दण्डित इति ।
अपथाशेषं हतदण्डो दुर्दण्डितोयमिति निश्चित्वेत्यर्थः । कस्मात् ? हठाद्
ब्रह्माकारात् । कथम् ? तत् । यतिकम् ? यज्जप्ते हतः । कोसौ ?

कार्तवीर्यः । केन ? तत्सूनुना जमदग्निपुत्रेण । किष्काद्या ? रामेण परशु-
रामनाम्ना । केन ? परशुना परश्वधेन । कया ? कुधा शोधेन । किं
केवलः ? नेत्याह—सान्ध्यसाधनः संतानसैन्यसहितः । कस्मात् ? अचि-
रात् सपदि । किंविशिष्टो यतः ? स्वीकृतकामधेनुः स्वायत्तीकृतसुरसु-
रभिः । किं कृत्वा ? हस्त्या मारयित्वा । कम् ? ऋषिं वानप्रस्थाश्रमिणम् ।
किंनामानम् ? जमदग्निम् । किंविशिष्टम् ? इष्टिणम् । इष्ट अतिथेयाध्वरो-
नेनेति विगृह्य “इष्टादेः” इतीन् । क ? अतिथेयाध्वरे । अतिथी साधुरा-
तिथेयः । अतिथेयश्चासावध्वरश्च यज्ञः अतिथेयाध्वरस्तस्मिन् । कस्य संब-
न्धिनि ? स्वस्य कार्तवीर्यात्मनः । किंविशिष्टे ? तादृक्षे सकललोकचित्त-
चमत्कारिणि ॥ इत्युत्तमशौचभावनाप्रकरणम् ।

अथानन्तानुबन्धप्रत्याख्यानानावरणप्रत्याख्यानानावरणसंज्ञलनसंज्ञिकाः क्रो-
धमानमायालोभानां प्रत्येकं चतस्रोवस्था दृष्टान्तविशेषैः स्पष्टयन् क्रमेण
तत्फलान्यार्याद्वयेनोपदिशति—

दृशदवनिरजोऽचूराजिवदश्मस्तम्भास्थिकाष्ठवेत्रकवत् ।

वंशाङ्गिमेपशृङ्गोक्षमूत्रचामरवदनुपूर्वम् ॥ ३२ ॥

क्रिमिचक्रकायमलरजनिरागवदपि च पृथगवस्थाभिः ।

क्रुन्मानदम्भलोभा नारकतिर्यङ्मृसुरगतीः कुर्युः ॥३३॥

(युग्मम्)

कुर्युर्विद्वेष्युः । के ? क्रुन्मानदम्भलोभाः । कुत् क्रोधः । दम्भो माया ।
क्रुन् मानश्च दम्भश्च लोभश्च त एवम् । काः ? नारकतिर्यङ्मृसुरगतीः ।
यदुदयाजीवो नारकादिरुच्यते सा गतिः । नारकश्च तिर्यङ् च ना च सुरश्च
नारकतिर्यङ्मृसुराः । तेषां गतयस्तद्वतयस्तास्तद्वतीः । काभिः ? अवस्थाभिः
सर्वोत्कृष्टहीनहीनतरहीनतमोदयरूपाभिरनन्तानुबन्ध्यादिशक्तिभिः । कथम् ?
अनुपूर्वे यथाक्रमम् । कथम् ? पृथक् प्रत्येकम् । किंवत् ? दृपदवनिर-
जोऽचूराजिवत् शिलाष्टुष्वीधूलीजलरेष्मातुस्याभिरनन्तानुबन्धित्वाप्रत्या-

ख्यानावरणत्वप्रत्याख्यानावरणत्वसंज्वलनत्वशक्तिलक्षणाभिश्चतसृभिरवस्था-
 भि क्रोधो नरकगतिं तिर्यग्गतिं मनुष्यगतिं देवगतिं च यथाक्रमं करोति ।
 तथाऽश्मस्तम्भास्थिकाष्ठवेत्रकवत् पापाणसम्भकीकशदारुवेत्रलतातु-
 स्याभिरनन्तानुबन्धित्वादिशक्तिलक्षणाभिश्चतसृभिरवस्थाभिर्मानो नरकगतिं
 तिर्यग्गतिं मनुष्यगतिं देवगतिं च यथाक्रमं करोति । तथा घंशा-
 द्विमेपशुङ्गोक्षमूत्रचामरवद् वरामूलाऽविशुङ्गगोमूत्रचमरीवेशतुल्याभि-
 रनन्तानुबन्धित्वादिशक्तिलक्षणाभिश्चतसृभिरवस्थाभिर्माया नरकगतिं तिर्य-
 ग्गतिं मनुष्यगतिं देवगतिं च यथाक्रमं करोति । तथा क्रिमिचक्रका-
 यमलरजनीरागवत् कृमिरागघ्राणकविट्टिकाशरीरमलहरिद्रारागतुल्या
 भिरनन्तानुबन्धित्वादिशक्तिलक्षणाभिश्चतसृभिरवस्थाभिर्लाभो नरकगतिं तिर्य-
 ग्गतिं मनुष्यगतिं देवगतिं च यथाक्रमं करोति । अपि चेति समु-
 द्घये । ह्यघावनिश्च रजश्चापक्ष ह्यद्वनिरजभाय । ह्यद्वनिरजोऽपी
 राजयो रेखा ह्यद्वनिरजोवाजय । ताभिस्तुत्य ह्यदादिरानिवत् ।
 भद्रमसाम्भश्च भस्वि च काष्ठं च पेत्रकश्च (अल्पो पेत्रो पेत्रक सुकुमारवेप्रो
 पेत्रलतेति यावत्) भरमसाम्भास्थिकाष्ठवेत्रक । तैस्तुर्यं तद्वत् । यथाद्वि
 क्ष्व मेपशुङ्गोक्षमूत्र च गच्छद्वृषभप्रखवश्चामर च तानि । तैस्तुल्यं तद्वत् ।
 क्रिमिश्चन्देनात्र क्रिमिरागो गृह्यते । चक्रं च कायश्च चक्रकायां चक्रकाययो-
 गैर्लौ चक्रकायमलौ । क्रिमिश्च चक्रकायमलौ च घ्राणविट्टिकाशरीरमलौ,
 रजनी च हरिद्रा=क्रिमिचक्रकायमलरजन्य । तामां रागो रजनपर्यय ।
 तेन तुत्य तद्वत् । क्रिमिराग क्रिमियान्तरकाहारः । तद्रतिनोर्गांतनुनि-
 प्पादितो हि कम्बलो दग्धावस्योपि न विरज्येत । तत्र यथा—दिल्ला भिन्ना
 सती पुनरपायसतेनापि न समुज्यते तपानन्तानुबन्धिना क्रोधेन विघटित
 चित्तं मनः । यथा च पूर्वी विदीर्णा सति महोपक्रमेण पुनर्मिलति तथाऽ-
 प्रात्याख्यानेन विघटितं चेत । यथा च पूर्वी रेखाकारेण मध्ये भिन्ना भस्वे
 भाप्युपक्रमेण पुनर्मिलति तथा प्रत्याख्यानेन विघटितं चित्तम् । यथा च जलं
 पायादिना मध्ये ऐषमान स्वपमेष नि सधिष्यं मिलति तथा संग्रहनेन
 विघटितं चित्तम् । द्वायुपमानार्थं । एवमुत्तरेष्वपि यथाव्यममौ व्याख्येय ॥

उत्तमशमादिभि क्रोधादीन् जितवत् शुहृष्यानवलेन पौषगुण्डि
 गुलभोगुपदिशति—

संख्यातादिभवान्तराद्दलपक्षान्तर्मुहूर्ताशयान्,
दृग्देशव्रतवृत्तसाम्यमथनान् हास्यादिसैन्यानुगान् ।
यः क्रोधादिरिपून् रुणद्धि चतुरोप्युद्बक्षमाद्यायुधै-
र्योगक्षेमयुतेन तेन सकलश्रीभूयमीपल्लभम् ॥ ३४ ॥

ईपल्लभमनायासेन लभ्यते । किं तत् ? सकलश्रीभूयम् । सह
कलया शरीरेण वर्तते इति सकले सशरीरे । सकले श्रियावन्तरह्वहिरज्ञा-
नन्तज्ञानादिचतुष्टयसमवसरणादिविभूती यस्यासी सकलश्रीर्जावन्मुक्तः ।
पक्षे सकला अर्धचक्रपेक्षया समप्रा पदखण्डभूम्याधिपत्यलक्षणा श्रीर्ल-
क्ष्मीर्यस्य सोयं सकलश्रीश्चक्रवर्ती । सकलश्रियो भवने सकलश्रीभूयम् ।
जीवन्मुक्तत्वं चक्रवर्तित्वं चेत्यर्थः । केन ? तेन । किंविशिष्टेन ? योगक्षेम-
युतेन । योगः समाधिः । स चेह शुद्धध्यानं, कपायनिरोधातिनाभावि-
त्वात् “शुचिगुणयोगाच्छुद्धं कपायरजसः क्षयादुपशमाद्वा” इति वच-
नात् । योगस्य क्षेमोऽनुपघातः, क्षपकश्रेणीप्रभवत्वाद्, योगक्षेमः यो-
गक्षेमेण युतः एरुलोलीभावमापन्नः । एकत्ववितकंरीचारशुद्धध्याननिष्ठ
इत्यर्थः । उक्तं च—

निर्विचारावतारासु चेतःश्रोतःप्रवर्तिषु ।

आत्मन्येव स्फुरन्नात्मा तत्स्याद्व्यानमवीजकम् ॥

पक्षेऽलब्धलाभलक्ष्यपरिरक्षणसहितेन । यः किम् ? यो रुणद्धि प्रति-
घ्नताति । कान् ? क्रोधादिरिपून् । क्रोधादयो रिपवः शत्रव इवेष्टार्थ-
प्रतिबन्धनत्वात् । कति ? चतुरोपि चतुःसंख्यानं । पक्षे दिक्चतुष्टयवर्ति-
नश्च न पुनरेकद्वित्रीणीत्यपि शब्दार्थः । कैः ? उद्बक्षमाद्यायुधैः । उद्धानि
लाभपूजाख्यातिनिरपेक्षतयोत्तमानि । तानि च तानि क्षमादीनि । उद्ब-
क्षमादीन्यायुधानि चक्रादिप्रहरणानीव शत्रूणामिव क्रोधादीनां प्रतिहनृ-
त्वात् । किंविशिष्टान् ? दृग्देशव्रतवृत्तसाम्यमथनान् यथाक्रममनन्ता-
नुबन्ध्यप्रत्याख्यामावरणप्रत्याख्यानानावरणसंज्ञलनसंज्ञान् । इह सम्यक्त्वम् ।
देशव्रतमणुव्रतम् । वृत्तं महाव्रतम् । साम्यं यथाख्यातचारित्रम् । तेषां
मथनान् घातकान् उक्तं च—

पंढमो वंसणघाई विदियो तह देसविरदिघाई य ।
तदिओ संजमघाई चउत्थो जहकखादघाई य ॥

पक्षे उत्कृष्टमध्यमापकृष्टप्रतापान् । पुनः किंविशिष्टान् ? समित्यादि । संख्यातादीनि संख्यातान्यसंख्याताम्यनन्तानि च । संख्यातादीनि च तानि भवान्तराणि च भाविजन्मानि संख्यादिभवान्तराणि । अब्ददलं संवत्सराधंम् । षण्मासमित्यर्थः । पक्षो मासार्धम् । पञ्चदशाहोरात्रा इत्यर्थः । अन्तर्मुहूर्तैः किञ्चिदूननाडीद्वयम् । संख्यातादिभवान्तराणि चाब्ददलं च पक्षश्चान्तर्मुहूर्तश्च संख्यातादिभवान्तराब्ददलपक्षान्तर्मुहूर्ताखान् । तावत्कालमाशयो वासना संस्कारो येषां ते तथोक्ताः । तत्रानन्तानुबन्धिनः क्रोधादयः संख्यातादिभवान्तरस्थायिवासनाः । अप्रत्याख्यानावरणाः षण्मासस्थायिवासनाः । प्रत्याख्यानावरणाः पक्षस्थायिवासनाः । संवलना अन्तर्मुहूर्तस्थायिवासना । उक्तं च—

अन्तोर्मुहुत्त पन्खं छम्मासं संखसंखणन्तमवं ।
संजलणमादियाणं वासणकालो टु णियमेण ॥

पक्षे उत्कृष्टमध्यमापकृष्टवैरानुबन्धान् । पुनरपि किंविशिष्टान् ? हास्यादिसैन्यानुगान् । हास्यादयो हास्यरत्यरतिशोकभवजुगुप्सास्त्रीवेद-
पुंवेदनपुंसकवेदा नव नोकपायाः सैन्याः सैनिका इव, तदधीनवृत्तित्वात् । हास्यादिसैन्या अनुगा अनुचरा येषां ते तथोक्ताः । इदमत्र तात्पर्यम्—
यथा कश्चिद्विजिगीपुरुकृष्टादिशक्तीनुत्कृष्टादिवैरानुबन्धान् सेनाचरानुचर-
सनाधान् प्रतिपक्षान् दिक्चतुष्टयवर्तिनश्चक्राद्यायुधैः प्रतिहत्य योगक्षेमौ
विघ्नाणश्चक्रवर्ती भवति तथा कश्चिद्भयोनन्तानुबन्ध्यादिशोधादीन् संख्या-
तादिभवान्तरादिस्थायिवासनान् हास्यादिभिरन्वीयमानानुत्तमक्षमादिभाव-

१—प्रथमो वंसणघाटी द्वितीयरत्नभा देशविरतघाटी च ।

नृतीयः सयमघाटी चतुर्थो यथाख्यातघाटी च ॥

२—अन्तर्मुहूर्तः पशुः षण्मासाः सत्यासन्धानन्तभवाः ।

संवलनादिशानां वासनाकालेषु नियमेन ॥ (गोप० जीकराण्डे)

नाबलेन निर्मूल्य शुक्लध्यानविशेषावष्टमाजीवन्मुक्तिमवाप्नोति ॥ इत्यु-
त्तमक्षमाद्यनुभावानुवर्णनप्रकरणम् ।

अथ सत्यलक्षणस्य धर्मस्य लक्षणोपलक्षणपूर्वकमनुभावमाह—

कूटस्थस्फुटविश्वरूपपरमब्रह्मोन्मुखाः सम्मताः,

सन्तस्तेषु च साधुसत्यमुदितं तर्चीर्णसूत्रार्णवैः ।

आ शुश्रूषुतमःक्षयात्करुणया वाच्यं सदा धार्मिकैः,

घोराज्ञानविपादितस्य जगतस्तद्ध्येकमुज्जीवनम् ॥३५॥

संमताः सम्यक्त्वान्ते स शिष्टैः । के ? सन्तः । किंविशिष्टाः ?
कूटस्थेत्यादि । कूटस्थानि द्रव्यरूपतया नित्यानि स्फुटानि स्पष्टसंवेदनपेद्यानि
विश्वरूपाणि चराचरस्य जगतोतीतानागतवर्तमानानन्तपर्यायाकाराः । यद्-
वोचस्त्वयमेव स्तुतिषु—

सर्वदा सर्वथा सर्वं यत्र भाति निखातवत् ।

तज्ज्ञानात्मानमात्मानं जानानस्तद्ब्रह्माम्यहम् ॥

कूटस्थानि स्फुटानि विश्वरूपाणि यस्मिन्तत् कूटस्थस्फुटविश्वरूपम् । तच्च
तत्परमब्रह्म च प्रत्यग्योतिः कूटस्थस्फुटविश्वरूपपरमब्रह्म । तस्योन्मु-
खास्तेन परिणन्तमुद्युक्ता ये त एवम् । तेषु च सन्तु साधूपकारकमुदितं
वचनं सत्यं संमतं, सन्तु साधु सत्यमिति निरक्तविषयत्वात् । तस्यैवं
वाच्यं वक्तव्यं सदा सर्वदा । कैः ? धार्मिकैर्धर्मं चरद्भिः । किंविशिष्टैः ?
तीर्णसूत्रार्णवैः । तीर्णः सूत्रार्णवो र्यस्तैः । प्रवचनसमुद्रपारदश्वभिरित्यर्थः ।
कथम् ? आ । कस्मात् ? शुश्रूषुतमःक्षयात् श्रोतुमिच्छूनामज्ञानस्य
नाशं यावत् । कया ? करुणया दुःखोच्छित्तिवान्ठया । अत्र समर्थनमाह—
हि यस्मान्नबन्नि । किम् ? तत् सत्यं वचः । किंविशिष्टम् ? एकमुत्कृष्ट-
मुज्जीवनमुद्बोधकम् । कस्य ? जगतो बहिरात्मप्राणिगणस्य । किंविशि-
ष्टस्य ? घोराज्ञानविपादितस्य । दारुणदुर्वोधगत्लाभिभूतस्य ॥

मतादित्रयविषयस्य सत्यस्य लक्षणविभागायमाह—

असत्यविरतौ सत्यं सत्स्यसत्स्यपि यन्मतम् ।

वाक्यसमित्यां मितं तद्धि धर्मे सत्स्वेव ब्रह्मपि ॥ ३६ ॥

यत्सत्यं मतमिष्टं शिष्टैः । किंविशिष्टम् ? बह्वपि । केपु विषयेषु ? सत्सु प्रागुक्तलक्षणेषु । न केवलमसत्सु च तद्विलक्षणेषु । बह्वपीति सामर्थ्यलब्धमत्र योज्यम् । कस्मिन्विषये ? असत्यविरतावनृतविरति-महाव्रते । तद्धि तदेव सत्यं मतम् । किं यत् ? मितमत्वं सत्सत्सु च । कस्याम् ? वाक्समित्यां भाषासमितां तदेव सत्यं मतम् । कियत् ? बह्वपि प्रभूतम् । अपिशब्दात्सोकं च । केपु ? सत्स्वेव नासत्सु । क ? धर्मं सत्स्वसत्सु च बह्वप्युच्यमानं घृतसत्यम् । सत्स्वसत्सु च मितमुच्यमानं समितिसत्यम् । सत्स्वेव प्रभूतमत्वं चोच्यमानं धर्मसत्यामित्यर्थः । इति सत्यप्ररूपणम् ।

अथ संयमलक्षणं धर्मं व्याचिख्यामुक्तत्वेदयोरूपेक्षाऽपहतसंयमयोर्मध्ये केचिदुत्तर समितिषु वर्तमाना पालयन्तीत्युपदिशति—

प्राणेन्द्रियपरीहाररूपेपहतसंयमे ।

शक्यक्रियप्रियफले समिताः केपि जाग्रति ॥ ३७ ॥

केपि केचिदैदंयुगीना. समिताः समितिषु वर्तमाना जाग्रति प्रमाद-परिहारेण वर्तन्ते । क ? अपहतसंयमे । किंविशिष्टे ? प्राणीन्द्रियपरी-हाररूपे प्राणिनां प्रसव्यावरजीवानां परीहार पीडावर्जनमिन्द्रियाणां स्पर्शनादीनामिन्द्रियस्य च परीहारो निजनिजविषयप्रवृत्तिनिरोधः । तद्वि-पया यथा—

पञ्चरस पञ्चवण्णा दोगंधा अट्ट फास सत्तसरा ।

भणसहिद् अट्टवीसा इन्द्रियविसया मुणेषव्या ॥

प्राणिनश्चेन्द्रियाणि च प्राणीन्द्रियाणि तेषां परीहार एव रूपं यस्य स एवम् । पुन किंविशिष्टे ? शक्यक्रियप्रियफले शक्या शक्तिगम्या क्रियाऽनुष्ठानं यस्य तच्छक्यक्रियं कर्तुं शक्यं प्रियमिष्टं फलं प्रयोजनमुपेक्षा-संयमलक्षणं यस्य स एवम् । शक्यानुष्ठान इष्टप्रयोजनश्चेत्यर्थः ॥

द्विविधस्याप्यपहतसयमस्योत्तममध्यमजघन्यभेदा. त्रैविध्यमालम्बमानस्य भावनायाः प्रयोजयति—

मुधीः समरसाप्तये विमुरजयन् समर्थान्मन,-

स्तुदोध दवयन्स्वयं तमपरेण वा प्राणितः ।

तथा स्वमपसारयन्नुत नुदन् सुपिच्छेन तान्,
स्वतस्तदुपमेन वापहतसंयमं भावयेत् ॥ ३८ ॥

सुधीः समीक्ष्यकारी मुमुक्षुर्भावयेदभ्यस्येत् । किम् ? अपहतसंय-
मम् । कस्यै ? समरसाप्तये उपेशासंयमलब्ध्यर्थम् । किं कुर्वन् ?
विमुक्तयन् पराङ्मुखं कुर्वन् । किं तत् ? स्यं स्पर्शनादीन्द्रियम् । कस्मात् ?
अर्थात् स्पर्शादिविषयात् । किं विशिष्टात् ? मनस्तुदो रागद्वेषोद्भावनेन
चित्तक्षोभररात् । मनस्तुदनि व्ययते इति मनस्तुत् । एष उत्तमइन्द्रियसं-
यमः । अथ अथवा सुधीः समरसाप्तयेऽपहतसंयमं भावयेत् । किं कुर्वन् ?
द्वयन् दूरीकुर्वन् । इन्द्रियग्रहणायोग्यं कुर्वन्नित्यर्थः । कम् ? तं मनस्तु-
दमर्थम् । केन ? स्वयमात्मना । एष मध्यम इन्द्रियसंयमः । वा अथवा
सुधीरपहतसंयमं भावयेत् । किं कुर्वन् ? द्वयन् । कम् ? तम् । केन ?
अपरेण गुर्वादिना । एष जघन्य इन्द्रियसंयमः । तथा सुधीः समरसाप्तये-
ऽपहतसंयमं भावयेत् । किं कुर्वन् ? अपसारयन् व्यावर्तयन् । कम् ?
स्वमात्मानम् । केभ्यः ? प्राणितः स्वयमुपस्थितेभ्यः प्राणिभ्यः । अयमुत्त-
मप्राणिसंयमः । उत अथवा सुधीरपहतसंयमं भावयेत् । किं कुर्वन् ?
नुदन् प्रेरयन् प्रतिलिखन् । कान् ? तान् प्राणिनः । कस्मात् ? स्वत
आत्मीयाच्छरीरादेः । केन ? सुपिच्छेन पद्मगुणोपेतप्रतिलेखनेन ।
तदुक्तम्—

रजसे दाणमराहणं महधसुकुमालदालहुत्तं च ।
जत्येदे पंच गुणा तं पडिलिहणं पसंसंति ॥

अयं मध्यमः प्राणिसंयमः ॥ वा अथवा सुधीरपहतसंयमं भावयेत् । किं
कुर्वन् ? तान् स्वतो नुदन् । केन ? तदुपमेन सुपिच्छालामे तदाभासेन
मृदुवखादिना वा । अयं जघन्यः प्राणिसंयमः ॥

अस्वत्तं बहिर्मेन इत्युररीकृत्य स्वस्वविषयापायप्राचण्ड्यप्रदर्शनपरैः
स्पर्शनादीन्द्रियैरेकशः सामर्थ्यप्रत्यापादनाजगति स्वैर त्वरमाणस्य मनसो
निरोपं कर्तव्यतयोपदिशति—

स्वामिन्पृच्छ वनद्विपान्नियमितान्नाथाश्रुपिल्ला झपीः,
 पश्याधीश विदन्त्यमी रविकराः प्रायः प्रभोग्रेः सखा ।
 किं दूरेधिपते क पकणभुवां दौःस्थित्यमित्येकशः,
 प्रत्युत्प्रभुशक्ति खैरिव जगद्धावन्निरुन्ध्यान्मनः ॥ ३९ ॥

निरुन्ध्यान्नियन्त्रयेन्मारयेद्वा शिवार्थं । किं तत् ? मनश्चित्तम् । किं कुर्वत् ? धावद् योगेन गच्छत् । किं तत् ? जगद्धिभम् । किंविशिष्टम् मनः ? प्रत्युत्प्रभुशक्ति प्रतिरोपिताप्रतिविधेयसामर्थ्यम् । प्रभुशक्तिर्हि जिगीषोः कोपदण्डबलमुच्यते । कैः ? खैः स्पर्शनादीन्द्रियैः । कथम् ? एकशः प्रत्येकम् ? एकैकेनेत्यर्थः । कथमिव ? इतीव । इवेति वाक्यार्थो-
 ह्येक्षायाम् । तामेव दर्शयति । तत्र तावत्स्पर्शनेन्द्रियं मनः प्रति स्वसामर्थ्यं प्रकाशयति । हेस्वामिन्, पृच्छ अनुयुद्धश्च त्वम् । कान् ? वनद्विपान् आरण्यककरिणः । किंविशिष्टान् ? नियमितान् क्षाम्भेषु बद्धान् । कुलीनाना हि स्वावदानविकथनं त्रपायै स्यात् । अत्र हन्तिनीस्पर्शदोषो व्यङ्ग्यः । पृ-
 सुत्तरत्रापि यथाक्रमं रसगन्धवर्णशब्दाश्रिन्त्याः ॥ अथ रसनेन्द्रियं वक्ति—
 हे नाथ स्वामिन्, पश्य अवलोकय त्वम् । काः ? झपीमेत्यपत्नीः ।
 किंविशिष्टाः ? अश्रुपिल्ला वाष्पजलैः क्लिन्ननेत्राः । किमत्र मे स्वौन्दर्यक-
 नेन । अत्र वदितशरसास्वादनलम्पटपतिमरणदुःखं व्यङ्ग्यम् ॥ अथ घ्राणेन्द्रिय-
 माह—अधीश हे स्वामिन्, विदन्ति जानन्ति । के ? अमी एते रविकराः
 सूर्यरश्मयः । कथम् ? प्रायो वाहुत्येन । किमत्र मे स्वकृत्यकथनेन । अत्र
 कमलकोशे गन्धलुब्धभ्रमरमरणं व्यङ्ग्यम् ॥ अथ चक्षुरिन्द्रियमाचष्टे—हे
 प्रभो स्वामिन्, किं किं वर्तते । कोसौ ? अग्नेः सखा वायुः । क ? दूरे
 विप्रकृष्टे यद्दृहं प्रवीमि । वायुरेव मत्कृत्यं प्रष्टव्यस्तस्य सदा सर्षगत्वेन मत्पु-
 रुपाकारे साक्षित्वात् । अत्र रूपालोकनोत्सुकपतङ्गमरणं व्यङ्ग्यं । अथ श्रोत्रे-
 न्द्रियं वदति—हे अधिपते स्वामिन्, क कस्मिन् देशे विद्यते । किं तत् ?
 दौःस्थित्यं कृच्छ्रजीवनम् । केपाम् ? पकणभुवां पकणेषु शबरालयेषु भव-
 न्तीति पकणभुवः शबरास्तेपाम् । सर्षत्र शबराः सुखजीविका यद् दृश्यन्ते
 स कस्यानुभाव इति भावः । अत्र गीतध्वनिलुब्धसृगवधो व्यङ्ग्यः ॥

इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च मनः प्रभुः ।
मन एव जयेत्तस्माज्जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥

इतोन्द्रियसंयमासिष्यर्थं मनः संयमयितुं सुसुक्ष्मरूपक्रमते—

चिद्बुद्धीर्मुदुपेक्षितासि तदहो चित्तेह हृत्पङ्कजे,
स्फूर्जत्त्वं किमुपेक्षणीय इह मेऽभीक्षणं बहिर्वस्तुनि ।
इष्टद्विष्टधियं विधाय करणद्वारैरभिस्फारयन्,
मां कुर्याः सुखदुःखदुर्मतिमयं दुष्टैर्न दूष्येत किम् ॥ ४० ॥

असि भवाम्यहम् । किंविशिष्टः ? चित् । चेतति संवेद्यते स्वरूपं पर-
रूपं चेति चित् स्वपरप्रकाशात्मकोऽयमहमसि प्रमाणादेशात् । तथास्यहम् ।
किंविशिष्टः ? दृक् । पदयत्यनुभवति स्वरूपमात्रमिति दृक् स्वात्मोपलब्धि-
रूपोयमहमसि शुद्धनिश्चयनयादेशात् । तथास्यहम् । किंविशिष्टः ? धीः ।
ध्यायत्यनन्यपरतथोपलभते परस्वरूपमिति धीः परस्वरूपोपलब्धिरूपोऽयम-
हमसि । तत एव मुत् । मोदतेन्तर्बहिर्निरूपजालविलयादात्मनि विश्रान्त-
त्वादात्हादते इति मुत् शुद्धस्वात्मानुभूतिमयात्यन्तसुखस्वभावोयमहमसि
निश्चयनयादेशादेव । तथास्यहम् । किं विशिष्टः ? उपेक्षिता । उपेक्षते
स्वरूपे पररूपे च क्वचिदपि न रज्यति न च द्वेष्टि इति उपेक्षाशीलः
परमौदासीनज्ञानमयोऽयमहमसि च तत एव । तथा चोक्तम्—

सद्ब्रह्मसि चिदहं क्षाता द्रष्टा सदाप्युदासीनः ।
स्वोपात्तदेहमात्रस्ततः पृथग्गगनवदमूर्तः ॥

यत एवं तत् तस्माद्दहो चित्त भो मनः, किं कुर्याः ? किं विदध्या-
स्त्वम् । कम् ? मां चिदादिरूपमात्मानम् । कीदृशम् ? सुरादुःखदुर्मति-
मयम् अहं सुखी अहं दुःखीति मिथ्याज्ञानपरिणतम् । तथा चोक्तम्—

वासनामात्रमेवैतत् सुखं दुःखं च देहिनाम् ।
तथा ह्युद्वेजयन्त्येते भोगा रोगा श्वापदि ॥

किं कुर्वन् ? अभिस्फारयदभिमुनेन तत्तद्विषयोपभोगपरं कुर्वन् ।

कम् ? माम् । कै ? करणद्वारैरिन्द्रियमुखै । किं कृत्वा ? विधाय
उत्पाद्य । काम् ? इष्टद्विष्टधियम् । कस्य ? मे भम विदाचात्मन
इद मे इष्टमिच्छया विषयीकृतम्, इद द्वेषेण विषयीकृतमिति बुद्धिं जन
यित्वेत्यर्थं । क ? वहिर्वैस्तुनि । कीदृशे ? इहासिन् इन्द्रियै प्रती-
यमाने । कथम् ? अभीक्ष्णमसकृत् । वस्तुतः कीदृशेसिन् ? उपेक्षणीये
मध्यस्थभावगम्ये । तथा चोक्तम्—

स्वयमिष्टं न च द्विष्टं कितूपेक्ष्यमिदं जगत् ।

नाहमेष्टा न च द्वेषा कितु स्वयमुपेक्षिता ॥

पुन किं कुर्वत्वम् ? स्फूर्जत् तत्तद्विषयमहणव्याकुल भवत् । क ?
इहासिन्नागमप्रसिद्धे हृत्पङ्कजे द्रव्यमनसि । यथेन्द्रराज —

उच्येददं अदृढलं संकुडयं हिययसरवद्वपणं ।

जो य रवितेयतविय विहस्सप इत्तिकं दुडुं ॥

पङ्कादद्वोपाङ्गनामकर्माख्यपापाज्जान पङ्कजम् । इच्च तत्पङ्कजं च हृत्पङ्क-
जम् । तस्मिन् स्फूर्जावम् । इत्यपि वक्रमणित्वा व्याख्येयम् । कुर्यां इत्य
ग्राह गहं अन्याद्यमेतदिति सप्तम्या घोस्यते । “किंवृत्ते लिङ्गुटौ” इति
गहं लिङ् । अत्र समर्थनमाह—अथवा युक्तमेतत् । किं वस्तुदुष्टमपि
न दूषयेत् विकृतं न क्रियेत् । कै ? दुष्टैर्विकृतै । सर्वं शुद्धमप्यशुद्धैर-
न्यथा क्रियते इत्यर्थं । चित्तेन हि पापकर्मणा द्रव्यमनसि विलसता
सकलविकल्पशून्योपि चेतनो नानाविकल्पजालजटिल क्रियते इति भावः ॥

अन्तरात्मन परमाभिजातत्वामिमानमुदोघयशुपालम्भगर्भा शिक्षा प्रय
च्छन्नाह—

पुत्रो यद्यन्तरात्मन्नसि खलु परमब्रह्मणस्तत्किमक्षै,

लौल्याद्यद्वल्लतान्ताद्रसमलिभिरसृग्रक्तपाभिर्नणाद्वा ।

पायं पायं यथास्वं विषयमघमयैरेभिरुद्गीर्यमाणं,

भुञ्जानो व्याचारागारतिमुखमिमकं हंस्यमा स्वं सवित्रा ४१

१-उपरिष्टमदृढं सकुञ्जितं हृदयसरोवरोपमम् ।

यद्य रवितनरतप्त विह

हे अन्तरात्मन् ! चित्तदोषात्मविचारचतुर विद्विवत्तं, खलु निश्चयेन यदि चेदसि भवसि त्वम् । कीदृशः ? पुत्रो य उत्पन्नः पुनीते वश स पुत्र इति निरभिगम्यः । कस्य ? परमब्रह्मणः परमात्मनः । तत् किं हंसि हिनसि त्वम् । कम् ? स्वमात्मात्मम् । कथम् ? अमा सह । केन ? सत्रिणा जनकेन परमब्रह्मणा । अन्तरात्मनश्चात्मघातो घहिरात्मपरिणतिः, परमात्मघातस्तु शुद्धस्वरूपप्रपञ्चापनपूर्वकं रागद्वेषापादनम् । तथा चोक्तम्—

चित्ते वदे वदो मुक्ते मुक्तो य णत्थि संदेहो ।

अप्पा विमलसहाओ मइलिज्जइ मइलिण चित्ते ॥

किं कुर्वाणः ? भुञ्जानोऽनुभवन् । कम् ? इमकं वन्दुहेतुत्वात् कुत्सितमिमं विषयं स्पर्शादिकम् । कथं कृत्वा ? व्यात्तरागारतिमुखं प्रसारितरागद्वेषोल्लेखम् । किं क्रियमाणम् । यथास्वमुद्गीर्यमाणम् यथायथमुपयुज्योद्गम्यमाणम् । के ? एभिः प्रतीयमानैरक्षैः स्पर्शनार्क्षन्द्रियैः । कथं कृत्वा ? पार्यंपार्यं पीत्वा पीत्वा । कस्मात् ? लौल्याल्लाम्प्यात् । कथम् ? यद्दद् यथा लतान्तात्पुष्पाद् रसं मकरन्दमल्लिभिर्भ्रंसरैरसृग्वा रधिर घृणाद् रक्तपाभिर्जल्लूकाभिः पाय पायमुद्गीर्यमाणं तथाप्रशस्तमप्रशस्तं च विषय स्वाधिकरणात्पायं पायमक्षैरुद्गीर्यमाणमित्यर्थः । कीदृशः ? अधमयैः पापप्रचुरैस्त्रिभिरपि ॥

इन्द्रियद्वारैरनाद्यविद्यावासनावशादमकृदुद्दिद्यमानदुराशस्य चित्तस्य विपयाभिष्वङ्गमुत्सारयन् परमपदप्रतिष्ठायोग्यताविधिमुपदिशति—

तत्तद्गोचरभुक्तये निजमुखप्रेक्षीष्यमूनीन्द्रिया,—

प्यासेदु क्रियसेऽभिमानघन भोश्चेतः कयाऽविद्यया ।

पूर्या विश्वचरी कृत्तिन् किमिमकै रङ्गैस्तवाशा ततो,

विश्वैश्वर्यचणे सजत्सवितरि स्वे यौवराज्यं भज ॥ ४२ ॥

१-चित्ते वदे वदो मुक्ते मुक्तश्च नास्ति संदेहः ।

आत्मा विमलस्वभावो..... ॥

भोक्षेतः हे मनः, हे अभिमानघन अहंकारनिविष्ट, पृच्छामि त्वाम् । कया अविद्यया क्रियसे त्वम् । कीदृशम् ? आसेदु आसीदति तच्छीलं भवत्युपस्थात् इत्यर्थः । कानि ? अमूनीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । किंविशिष्टानि ? निजमुखप्रेक्षीणि स्वायत्तवृत्तीनि । कस्यै ? तत्तद्गोचरभुक्तये । ते ते प्रतिनियता गोचरा इष्टानिष्टविषयास्तत्तद्गोचराः । तेषां भुक्तिरनुभूतिसदर्थम् । मनःप्राणिधानाभावे चक्षुरादीनां स्वस्वविषयव्यापारानुपलम्भादेवमुच्यते । हे कृतिन्, गुणदोषविचारणस्मरणादिप्रधान, किं पूर्या पूरयितुं शक्या । कासौ ? आशा आकाङ्क्षा । कस्य ? तव । कैः ? इमकैः संबद्धवर्तमानप्रतिनियतरूपादिगोचराधारित्वादलैरेभिरिन्द्रियैः । कीदृशैः ? रङ्गैः प्रतिनियतार्थोपभोगवद्दुर्वारनिर्बन्धत्वाद्भङ्गप्रायैः । कीदृशी तवाशा यतः ? विश्वचरी सकलजगत्कवलनपरा । यत एवं ततो भज सेवस्व त्वम् । किं तद् ? यौचराज्यं शुद्धस्वात्मानुभूतियोग्यतालक्षणं कुमारपदम् । एकत्ववितर्कीचाराख्यशुद्धध्याननिष्ठतामित्यर्थः । किं इदं ? सजद् निर्व्याजभक्त्यानुरक्ततया तन्मयीभयत् ? क ? सवितरि जनके । कीदृशे ? स्वै निजे । परमब्रह्मगीत्यर्थः । पुनः कीदृशे ? विश्वेश्वर्यचणे समस्तवस्तुविस्ताराधिपत्येन प्रतीते । यथाह—

तुभ्यं नमः परमचिन्मयविश्वकर्त्रे,
 तुभ्यं नमः परमचिन्मयविश्वभोक्त्रे ।
 तुभ्यं नमः परमचिन्मयविश्वभर्त्रे,
 तुभ्यं नमः परमकारणकारणाय ॥

विषयाणामास्वादनभ्रणरामणीयकानन्तरात्यन्तमदुःखास्वादस्यप्रतिपादनपूर्वकमाविर्भावानन्तरोद्गापितवृष्णापुनर्नवीभार्ध तिरोभारं भावयन् पृष-
 रजनानां तदर्थं स्वाभिमुषं विपदाकर्षणमनुशोचनि—

मुधागर्वं सर्वन्त्यभिमुखहृषीकप्रणयिनः,
 धृषं ये तेष्पूष्वं विपमपत्रदन्त्यङ्ग विषयाः ।
 त एवाविर्भूय प्रतिचितधनायाः खलु तिरो,—
 भवन्त्यन्धास्तेभ्योप्यहह किमु कर्षन्ति विपदः ॥ ४३ ॥

अह्ण इति प्रियत्तामन्त्रणे । अपवदन्ति उपमोक्षन्ति । तस्मात्प्र्यं मोहसूडांसंतापादिकं कुर्वन्तीत्यर्थः । के ? तेषि परमोत्तमा विषयाः स्वगविताचन्दनादयः । किं तत् ? विषं गरलम् । कथम् ? ऊर्ध्वं तक्षणादनन्तरम् । ये रिम् ? ये खर्वन्ति खण्डयन्ति । कम् ? मुध्मागर्वे-मऽमृतस्यात्मोत्कर्षसंभावनम् । भ्रमतादपि रम्यतां धारयन्तीत्यर्थः । किंविशिष्टा सन्तः ? अभिमुखदृष्टीरुप्रणयिनः अभिमुखैः स्वग्रहणोत्सु-हृष्टीरैरिन्द्रियैः प्रणयिनो यथास्व परिचयभाजः । विषयविषयिसन्निकर्ष-विशेषसूचिका श्रुतिर्यथा—

पुट्टं सुणेदि सदमऽपुट्टं पुण पस्सदे रूयं ।

गन्धं रसं च फासं पुट्टापुट्टं त्रियाणादि ॥

एवमिष्टेन्द्रियार्थानामापातमाश्रमणोयत्वावसानकटुकत्वे निर्दिश्य क्षण-भंगुरत्वनृणासंतापकारित्वे निर्दिशन्नाह—तिरोभवन्ति उपभोगयोग्यता-रूपं त्यजन्ति । अनुपभोग्या भवन्तीत्यर्थः । के ? त एव तादृग्रम्या विषया एव । कथम् ? खलु निश्चयेन । कीदृशाः सन्तः ? प्रतिचितध-नायाः प्रतिवर्धितगृह्ययः । किं कृत्वा ? आविर्भूय उपभोगयोग्यतारूपेण परिणम्य । उक्तं च—

आरम्भे तापकान् प्राप्तावऽतृप्तिप्रतिपादकान् ।

अन्ते सुदुस्त्यजान् कामान् कामं कः सेचते मुधीः ॥

अथानुशोचनामाह—अहह कष्ट, किमु कर्षन्ति किं स्वाभिमुखमान-यन्ति । के ? अन्धास्तत्तादग्नियपयत्त्वानभिजाः । काः ? विषद् भाषद् । किमर्थम् ? तेभ्योपि तत्तादग्नियपयेभ्यः । अपिर्विस्मयशोचने ॥

विषयाणामिहायुत्र चात्यन्तं चैतन्याभिभवनिरंधनवमभिधत्ते—

किमपीदं विषयमयं विषमतिविषमं पुमानयं येन ।

प्रसभमभिभूयमानो भवे भवे नैव चेतयते ॥ ४४ ॥

इदं प्रतीयमान विषयमयं विषयात्मकं त्रिपं किमप्यलौकिकमति-विषममज्जन्तरुष्टं वर्तते । येन किम् ? येन प्रसभं हठाद्भिभूयमानो

वैभाविक भावमापाद्यमानोऽयं स्वस्वेदनसुख्यत्त पुमानारमा नैव चेतयते
ज्ञानचेतना न लभते एव । क ? भवे भवे जन्मनि जन्मनि । लौकिकेन हि
विषेणाभिभूतस्तद्भवे एव न चेतयते । विषयविषेण पुनरभिभूतोऽनन्तेऽपि
भवेपु न चेतयते इत्यस्वालौकिकत्वम् । ततो ज्ञानचेतनापीयूषपिपासूनाम
स्माद्विरमणमेव श्रेय ।

एवमिन्द्रियपरिहारलक्षणमपहतसयममुत्तमप्रकारेण भावनाविषधीकृत्ये
दानीं तमेव मध्यमजघन्यप्रकाराभ्या भावयितुमुपममते—

साम्यायाक्षजयं प्रतिश्रुतवतो मेऽमी तदर्थाः सुरां,
लिप्तोर्दुःखविभीतुकस्य सुचिराभ्यस्ता रतिद्वेषयोः ।
व्युत्थानाय खलु स्युरित्यखिलशस्तानुत्सृजेद्दूरत,-
स्तद्विच्छेदननिर्दयानथ भजेत्साधून्परार्थोद्यतान् ॥ ४५ ॥

उत्सृजेत् त्वनेर सयमार्थो । कान् ? तानक्षार्थान् । किंविशिष्टान् ?
अखिलश समस्तान् । कस्मान् ? दूरतो विप्रकृष्टात् । कथम् ? इति ।
विमिति ? स्युर्भवेसु । के ? अमी सखिहितास्तदर्था अक्षार्थो । कस्मै ?
व्युत्थानाय जगित्युदोधाय । कयो ? रतिद्वेषयो रागापरागयो ।
कथम् ? खलु खुटम् । कीदृशा यत ? सुचिराभ्यस्ता भनादिकाल
भाविता । कस्य ? मे मम । किं कृतवत् ? प्रतिश्रुतवतोऽभीकृतवत् ।
कम् ? अक्षजयमिन्द्रियवशत्रियाम् । कस्मै ? साम्याय उपेया
सयमसिद्धयम् । किं चिदीर्षा ? लिप्तो प्राप्तुमिच्छो । किं तम् ?
सुरात् । तथा दुःखविभीतुकस्य दुःखाद्विशेषेण भय शील्यत ।
तेषु मध्यमवृत्त्येन्द्रियमयमभावना । अथ हि विषयाणां वास्तव्याया भाग्यतो
दूरीकरणे, १ पुनः पूर्ववदन्तर्हया भाग्यनस्तेभ्यो ध्यावर्तनम् । अथ तमेव
जघन्यवृत्त्या निर्दिशति—अथ अपवा भजेत्संयेत तद्भाषनापामयमर्थ
साधु । कान् ? साधून् विप्रमयजितान्मुनीन् । कीदृशान् ? तद्विच्छेदन
निर्दयान् तेषां विषयाणां विच्छेदने क्षीकरणे कथंशान् । कीदृशान् तान् ?
परार्थोद्यतान् परमपोजनोत्तमान् । तेषु जघन्यवृत्त्येन्द्रियमयमभावना ।
अथ हि परशरेण विषयापहारणम् ॥

स्वयं विषयदूरीकरणलक्षणं मध्यममपहतसंयमभेदं प्रत्युद्यमयति—

मोहाजगत्युपेक्ष्येपि छेत्तुमिष्टेतराशयम् ।

तथाभ्यस्तार्थमुज्झित्वा तदन्यार्थं पदं व्रजेत् ॥ ४६ ॥

व्रजेत् दृष्टेत् संयमार्थी । किं तत् ? पदं स्थानम् । किंविशिष्टम् ? तदन्यार्थं तेभ्य इष्टानिष्टतयाभ्यस्तोभ्योर्येभ्योन्ये तथानभ्यस्ता अर्था यस्य यस्मिन्वा तत् तदन्यार्थम् । किं कृत्वा ? उज्झित्वा त्यक्त्वा । किं तत् ? पदम् । किंविशिष्टम् ? तथाभ्यस्तार्थमिष्टानिष्टतया पुनः पुनः सेवित-विषयम् । किं कर्तुम् ? छेत्तुमपनेतुम् । कम् ? इष्टेतराशयम् इष्टानिष्ट-वासनाम् । कस्माद् ? मोहादज्ञानात् प्रवृत्तम् । क्व ? जगति चराचरे लोके । किंविशिष्टेपि ? उपेक्ष्येपि वस्तुत उपेक्षणीयेपि ॥

मनोविक्षेपकारणकरणगोचरापसारणपरायणं गुर्वादिकमभिनन्दति—

चित्तविक्षेपिणोक्षार्थान् विक्षिपन् द्रव्यभावतः ।

विश्वाराट् सोयमित्यार्यैर्बहुमन्येत शिष्टराट् ॥ ४७ ॥

मन्येत प्रतिपद्येत । कोसौ ? शिष्टराट् शिष्टानां तत्त्वार्थध्वजप्रहणसं-पादितगुणानां राट् राजा, शिष्टेषु वा राजते इति । कैः ? आर्यैः । कथं कृत्वा ? बहु प्रभूतम् । कथम् ? इति वतंते । कोसौ ? अयं दृश्यमानः शिष्टराट् । कीदृशः ? स प्रसिद्धो विश्वाराट् । विश्वस्मिन् राजते इति विश्वाराट् जगन्नाथः । “विश्वस्य वसुराटोः” इति दीर्घः । किं कुर्वन्नसौ तथा मन्येत ? विक्षिपन् विशेषेण प्रेरयन् अपसारयन् । कान् ? अज्ञा-र्थान् इंद्रियार्थान् । काम्याम् ? द्रव्यभावतो द्रव्यतो बहिर्धर्तिनो भाव-तश्चान्तवृत्तिन् । कीदृशानुभयानपि ? चित्तविक्षेपिणो रागद्वेषाद्युन्नाव-नेन मनसः क्षोभकरान् ।

तथोत्तममध्यमाधमभेदाग्निप्रकारं प्राणिपरिहाररूपमपहतसंयमं प्रपञ्च-यन्नाह—

वाह्यं साधनमाश्रितो व्यसुवसत्यन्नादिमात्रं स्वप्नाद्-

भूतज्ञानमुरसस्तदभ्युपसृतान् जन्तून्यतिः पालयन् ।

स्वं व्यावर्त्य ततः सतां नमसितः स्यात् तानुपायेन तु,
स्वान्मार्जेन् मृदुना प्रियः प्रतिलिखन्नप्यादृतस्तादृशा ॥४८॥

स्यात् । कोसौ ? यतिः । कीदृशः ? नमसितः पूजितः । केपाम् ?
सताम् । साधुभिः पूज्यते इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? पालयन् रक्षन् । कान् ?
जन्तून् प्राणिनः । कीदृशान् ? तदभ्युपसृतान् प्रासुकवसत्यादावुपनि-
पतितान् । किं कृत्वा ? व्यावर्त्य तद्वस्तुत्यागेन वियोगोपघातादिचिन्ता-
परिहारेण वा प्रच्याव्य । कम् ? स्वमात्मानम् । केभ्यः ? ततस्तेभ्यस्तथा-
भूतजन्तुभ्यः । कीदृशः सन् ? आश्रितोऽभ्युपगतः । किं तद् ? साधनं
ज्ञानाद्युपकरणम् । कीदृशम् ? बाह्यं व्यसुवसत्यन्नादिमात्रम् । विगता
असवः प्राणास्तद्योगात्प्राणिनो वस्मात्तद् व्यसु प्रासुकम् । तच्च तद्वसत्यन्ना-
दिमात्रं च । वसतिर्यत्र स्थितो ज्ञानादिकमभ्यस्यति । अन्नं यदुपयोगात्तदुप-
चिनोति । आदिशब्दात् पुस्तकसहायादिग्रहः । वसतिश्चात्र च वसत्यन्ने ।
ते आदी यस्य तद्वसत्यन्नादि । तदेव तन्मात्रम् । अविशेषार्थो मात्रद प्रत्य-
यः । पुनः कीदृशः ? स्वसाद्भूतज्ञानमुखः स्वाधीनज्ञानधरणकरणः ।
ज्ञानं मुखे यस्य तज्ज्ञानमुखं ज्ञानादिकम् । सोयमुत्तमः प्राणिसंय-
मः । तुर्विशेषे । स्यान्नवेत् । कोसौ ? यतिः । कीदृशः ? प्रियोऽभि-
मतः । केपाम् ? सताम् । किं कुर्वन् ? मार्जेन् शोधयन् प्रतिलिखन् ।
कान् ? तान् तदभ्युपसृतान् जन्तून् । केन ? उपायेन पिच्छादिना । कीदृ-
शेन ? मृदुना उपलक्षणाप्रागुक्तपञ्चगुणेन । कस्मात् ? स्वादात्मीयाच्छरी-
रादेः । सोयं मध्यमः प्राणिसंयमः । तथा यतिः सतामादृतः संप्रति-
पन्नः स्यात् । किं कुर्वन् ? प्रतिलिखन् अपनुदन् । कान् ? तान्
तदभ्युपसृतान् जन्तून् । कस्मात् ? स्वात् । केन ? उपायेन । कीदृशेन ?
तादृशा यथोक्तप्रतिलेखनाऽलाभे तत्तुल्येन । अपि समुच्चये ।

अपहृतसंयमस्फारीकरणाय शुच्यष्टकमुपदिशति—

भिक्षेर्याशयनासनयिनयव्युत्सर्गवाङ्मनस्तनुषु ।

तन्वन्नष्टसु शुद्धिं यतिरपहृतसंयमं प्रथयेत् ॥ ४९ ॥

यतिः संयमपालनोद्यतः साधुः प्रथयेत् पृथूक्यात् । कम् ? अपहृ-
तसंयमम् । किं कुर्वन् ? तन्वन् विस्तारयन् । कम् ? शुद्धिं निरवध-

ताम् । कामु ? भिक्षादिषु । कतिषु ? अष्टसु । भिक्षा चैयां च शयनासनं च विनयश्च व्युत्सर्गश्च वाक् च मनश्च तनुश्च, तास्त्रेवम् ॥ तत्र भिक्षाशुद्धिः पिण्डशुद्धौ व्याख्याता । तत्परस्य पुनर्मुनेरशनं गोचाराक्षत्रक्षणोदराग्निप्रशमनभ्रमराहारश्चभ्रपूरणनाममेदात्पञ्चधा स्यात् । तत्र गोर्गलीवदस्यैव चारो-भ्यवहारो गोचारः प्रयोक्तृजनसौन्दर्यनिरीक्षणविमुक्ततया यथालाभमनपेक्षितस्वादोचितसंयोजनाविशेषं चाभ्यवहरणात् । तथा भक्षस्य शकटीयकाधिष्ठानकाष्ठस्य अक्षणं श्लेहेन लेपनमक्षत्रक्षणम् । तद्विवाशनमप्यक्षत्रक्षणमितिरूढम्, येन केनापि श्लेहेनेव निरवचाहारेणायुपोऽक्षस्येवाम्यङ्गं प्रतिविधाय गुणरयभारपूरिततनुशकट्याः समाधीष्टदेशप्रापणनिमित्तत्वात् । तथा भाण्डागारवद्गदरे प्रज्वलितोमिः प्रशम्यते, येन शुचिनाऽशुचिना वा जलेनेव सरसेन विरसेन वाशनेन तद्गदराग्निप्रशमनमिति प्रमिद्धम् । तथा भ्रमरस्येवाहारो भ्रमराहारो दानृजनपुष्पपीडानवतारात् परिभाष्यते । तथा श्वभ्रस्य गर्तस्य येन केनचित्कचारेणेय स्वादुनेतरेण बाहारेणोदरगर्तस्य पूरणात् श्वभ्रपूरणमित्यारथायते । ईर्याव्युत्सर्गवाक्यशुद्धयः समिनिषु व्याख्याताः । शयनासनविनयशुद्धी तु तप सु वक्ष्येते । मन शुद्धिस्तु भावशुद्धिः कर्मक्षयोपशमजनिता मोक्षमार्गैरप्याहितप्रसादा रागाद्युपह्वरहिता च स्यात् । सैव च सर्वशुद्धीनामुपरि स्फुरति तदेकमूलत्वाद्वाचाचारप्रकाशनायाः । तथा चोक्तम्—

सर्वास्त्रामेव शुद्धीनां भावशुद्धिः प्रशस्यते ।

अन्यथालिङ्ग्यते पत्यमन्यथालिङ्ग्यते पतिः ॥

कायशुद्धिस्तु निरावरणाभरणा निरस्त्रसंस्कारा यथाजाता मलधारिणी निरावृताङ्गविकारा सर्वत्र प्रयत्नवृत्तिः प्रशमं मूर्तमिव प्रदर्शयन्ती च स्यात् । तस्यां च सत्या न स्वतोन्यस्य नाप्यन्यतः स्वस्य भयमुद्भवति । स एष शुच्यष्टकप्रपञ्च समित्यादिभ्योऽपोद्भूत्य सूत्रेन्वारथायते समयमयातिदुष्करतया परिपालने सुतरां बालाशक्तानगारवर्गस्य प्रयत्नप्रतिभंधानार्थमिति ।

उपेक्षासंयमपरिणतं लक्षयति—

तेमी मत्सुहृदः पुराणपुरुषा मत्कर्महृत्तोदयैः,

स्वैः स्वैः कर्मभिरीरितास्तनुमिमां मन्नेवृकां मद्धिया ।

चञ्चम्यन्त इमं न मामिति तदावाधे त्रिगुप्तः परा,—
क्लिष्टोत्सृष्टवपुर्बुधः समतया तिष्ठत्युपेक्षायमी ॥ ५० ॥

बुधो देशकालविधानज्ञ आत्मदेहान्तरज्ञो वा उपेक्षायमी उपेक्षासंय-
मपरिणतः समतया इष्टानिष्टयो-रागद्वेषोपरमेण तिष्ठति आस्ते । मना-
गपि न विक्रियते इत्यर्थः । कथंभूतो भूत्वा ? उत्सृष्टवपुर्ममत्वव्यावर्तनेन
परित्यक्तशरीरः । कया ? पराक्लिष्ट्या परेषामुपद्रावकजीवानामनुपघातेन ।
कीदृशः सन् ? त्रिगुप्तः सम्यग्निगृहीतमनोवाक्यायव्यापारः । क्व सति ?
तदावाधे तेरुपद्रावकर्जावैः क्रियमाणे दुःखे । कथं समतया तिष्ठति ? इति
अनेन भावनाविशेषसौष्टवलक्षणेन प्रकारेण । तमेव दर्शयति—चञ्च-
म्यन्ते अत्यर्थं पुनः पुनर्वा खादन्ति । के ? अमी व्याघ्रादिजीवाः । काम् ?
इमां दृश्यमानां तनुमौदारिकशरीरम् । किविशिष्टाम् ? मञ्जेतुकाम् । अहं
चिदात्मा नेता प्रयोक्ताऽस्याः काहार इव कावत्या मञ्जेतुका, ताम् । कया-
चञ्चम्यन्ते ? मद्भिया महुष्या । शरीरं मां बुद्ध्वेत्यर्थः । कीदृशा. सन्तः ?
ईरिताः प्रेरिताः प्रयुक्ताः । कैः ! कर्मभिः परघातादिभिः । कीदृशः ? स्वैः
स्वैर्निर्जैर्निजैः । पुनः कीदृशैः ? मत्कर्मकृतोदयैः । मम कर्म उपघातादि-
रूपं मत्कर्म । मत्कर्मणा कृतः सहकारिभावेन निर्मित उदयो विपाकः
स्वकलदाकृत्वं येषां तानि तयोक्तानि । कीदृशा अमी ? ते परमागमप्रसिद्धाः ।
पुराणपुरुषाः परमात्मानः सर्वजीवानां द्रव्यतत्त्वधाभावात् । तदुक्तम्—

सिद्धत्वे यदिह विभाति वैभवं वो
यद्धत्वेप्यखिलतया किलेदमासीत् ।
यद्धत्वे न खलु तथा विभातमित्थं,
वीजत्वे तरुगरिमात्र किं विभाति ॥

पुनः कीदृशाः ? मत्सुहृदो मया सदृशाः 'सर्वे सुद्धा हु सुद्धण्या' इति
वचनात् । अथवाऽनादिसंसारे पित्रादिपर्यायेण ममोपकारकाः । यदाह—

सर्वे तातादिसंबन्धा नासन् यस्याङ्गिनोङ्गिभिः ।
सर्वैरनेकधा सार्द्धं नासावऽङ्ग्यपि विद्यते ॥

एवं च तनुसंसर्गाजीवस्य खाद्यत्वे प्रसक्ते सतीदमाह—इमं न मा-
मिति । न चञ्चम्यन्ते । के ? अमी । कम् ? इमं स्वसंवेदनप्रत्यक्षं मां

दङ्कोत्कीर्णमज्ञायकभावम्यभावम् । व्यवहारस्तु यद्यमी मां खादन्ति तदा खादन्तु इति क्रियासमभिहारार्थेन यदा घोष्यते, स्वात्ममवित्तिनिष्ठस्य बहिर्दुःखाऽचेतकत्वात् । तथा चोक्तम्—

आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य व्यवहारयतिःस्थितेः ।
जायते परमानन्दः कश्चिद्योगेन योगिनः ॥
आनन्दो निर्दहत्युद्यं कर्मेन्धनमनारतम् ।
नचासौ खिद्यते योगी बहिर्दुःखेष्वचेतनः ॥

अपि च—

आत्मदेहान्तरज्ञानजनिताल्हादनिर्वृतः ।
तपसा दुष्कृतं घोरं भुञ्जानोपि न खिद्यते ॥

इति संयमप्रकरणम् ।

अधोपेक्षासंयमसिद्धौ तपोरूपे धर्मेऽनुष्ठापनुत्साहयन्नाह—

उपेक्षासंयमं मोक्षलक्ष्मीश्लेषविचक्षणम् ।
लभन्ते यमिनो येन तच्चरन्तु परं तपः ॥ ५१ ॥

चरन्तु अनुतिष्ठन्तु । के ? यमिनः साधवः । किं तत् ? तत्तपः ।
किविशिष्टम् ? परमुत्कृष्टम् । स्वाध्यायध्यानरूपमित्यर्थः । तथा चोक्तम्—

स्वाध्यायाद् ध्यानमध्यास्तां ध्यानात्स्वाध्यायमामनेत् ।
ध्यानस्वाध्यायसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥

येन किम् ? येन लभन्ते यमिनः । कम् ? उपेक्षासंयमम् । कीदृ-
शम् ? मोक्षलक्ष्मीश्लेषविचक्षणं मोक्षलक्ष्म्या अनन्तज्ञानादिचतुष्टयलक्ष-
णाया श्लेषे आलिङ्गने विचक्षणं चतुरद्वैतप्रायं तपः ।

अथ त्यागात्मकं धर्ममवगमयति—

शक्त्या दोषैकमूलत्वान्निवृत्तिरूपधेः सदा ।
त्यागो ज्ञानादिदानं वा सेव्यः सर्वगुणाग्रणीः ॥ ५२ ॥

अयमत्राभिप्रायः । परिग्रहनिवृत्तिरनियतकाला यथास्वशक्ति त्यागः । कायोत्सर्गः पुनरनियतकालः सर्वोत्सर्गरूपः । कर्मोद्यवशादसन्निहितविषय-
गर्होत्पत्तिनिषेधः शौचम् । त्यागः सन्निहितापायः । इति शौचादप्यस्य
भेदः । स्वैव्योऽसहृदभ्यसंनीयः साधुभिः । कोसौ ? त्यागः । किरूपः ?
निवृत्तिव्यावृत्तिपरिणामः । कस्मात् ? उपधेः परिग्रहात् । कस्मात् ?
दोषैकमूलत्वाद् रागादीनां प्रधानकारणत्वात् । कया ? शक्त्या यथा-
त्मशक्ति । कथम् ? सदा सर्वदा । पक्षान्तरमाह—ज्ञानादिदानं वा
ज्ञानादिदानरूपो वा त्यागः सेव्यः साधुभिः । कीदृशो यतः ? सर्वगुणा-
श्रणीः सर्वेषां गुणानां मध्ये प्रधानम् । प्रथमपक्षे विशेषणमिदम् । उक्तं च-

अनेकाधेयदुष्पूर आशागर्तश्चिराद्दहो ।
चित्रं यत्क्षणमात्रेण त्यागेनैकेन पूर्यते ॥
कः पूरयति दुष्पूरमाशागर्तं दिने दिने ।
यत्र समस्तमाधेयमाधारत्वाय कल्पते ॥

ज्ञानदानमहिमानमखिलदानमाहात्म्यन्याभावेन पुरस्कृत्वमाह—

दत्ताच्छर्म किलैति भिक्षुरभयादा तद्भवाद्देपजा,
दा रोगान्तरसंभवादशनतश्चोत्कर्षतस्तद्दिनम् ।
ज्ञानात्प्राशुभवन्मुदो भवमुदां तृप्तोऽमृते मोदते,
तदातृप्तिरयन् ग्रहानिव रविर्भातीतरान् ज्ञानदः ॥ ५३ ॥

किल एव ह्यागमे श्रूयते—एति गच्छति प्राप्नोति । कोसौ ? भिक्षुः
संयमी । किं तत् ? शर्मं सुरम् । कस्मात् ? अभयात् । किन्निशिष्टात् ?
दत्ताद् 'मा कुतश्चिद्वैपी.' इति संकल्पेन वितीर्णान् । कियन्तं कालम् ?
आ तद्भवाद् वर्तमानजन्म यावत् । कस्मात् ? उत्कर्षतः प्रकर्षवृत्त्या ।
तथा भिक्षुर्भेषजादौषधाद्दत्ताच्छर्मं एति । कियन्तं कालम् ? आ रोगा-
न्तरसंभवात् । कस्मात् ? उत्कर्षतः । उवरहौषधदानेन हि निवर्तिते
उवरे तावदेव भिक्षुः सुखी भवति यावद्द्रव्यसितं कासादिर्वा नोत्पद्यते ।
तथाऽशनतो भोजनाद्दत्ताभिक्षुः शर्मन्ति । कियन्तं कालम् ? तद्दिनमत्र-

दानदिवसं यावत् । कस्मात् ? उत्कपंतः, प्रातः पुनः क्षुर्पीडाप्रादुर्भावोप-
लम्भात् । ज्ञानाच्च पुनर्दत्ताद्भिक्षुर्मोदते नित्यमाह्लादते । क ? अमृते
मोक्षे । कथंभूतो भूत्वा ? तृप्तः सुखितः । कासाम् ? भवमुदां संसार-
सुरानाम् । कीदृशाज्ञानात् ? आशुभवन्मुदः आशु सद्यो भवन्ती
संजायमाना मुप्रीतियंसात्तदेवम् । यत एवं तत् तस्माद्भाति शोभते ।
कोसौ ? ज्ञानदः साधुः । किं कुर्वन् ? तिरयन् तिरस्कुर्वन् प्रभावेन हाप-
यन् । कान् ? दातृन् । कीदृशान् ? इतरान् अभयदानादिकारिणः ।
क इव कान् ? रत्रिरिव ग्रहान् । यथा सूर्य इतरान् चन्द्रादिग्रहान् तिर-
यन् छादयन् भाति तथा प्रस्तुतोपि त्यागः ।

अथाकिंचन्यलक्षणधर्मानुष्ठायिनः परमाद्भुतफलप्रतिलम्भमभिधत्ते—

अकिञ्चनोऽहमित्यस्मिन् पथ्यक्षुण्णचरे चरन् ।

तददृष्टचरं ज्योतिः पश्यत्यानन्दनिर्भरम् ॥ ५४ ॥

पश्यति अनुभवति साधुः । किं तत् ? तदृद्धोत्कीर्णैकज्ञायकभावस्व-
भावमात्मार्यं ज्योतिः । कीदृशम् ? अदृष्टचरं पूर्वं कदाचिदप्यनुपलब्ध-
म् । पुनः कीदृशम् ? आनन्दनिर्भरमानन्देनाह्लादेन निश्चितं अियमाणं
पूर्वमाणम् । किं कुर्वन् ? चरन् भावकभावेन प्रवर्तमानः । क ? पथि
मार्गं प्राप्स्युपाये । कीदृशे ? अकिञ्चनोहमित्यस्मिन् नास्ति किंचनोपा-
त्तमपि शरीरादिकं मम इत्यकिंचनोहमस्मीत्येवंभूते । उपात्तेष्वपि हि शरी-
रादिषु संस्कारादित्यागान्ममेदमित्यभिसंधिनितृप्तिराकिंचन्यमिष्यते । पुनः
कीदृशे ? अक्षुण्णचरे पूर्वं कदाचिदप्यनवगाहिते । आकिंचन्यम् ।

अथ ब्रह्मचर्यस्वरूपं धर्मं निरूपयन्नाह—

चरणं ब्रह्मणि गुरावस्वातन्त्र्येण यन्मुदा ।

चरणं ब्रह्मणि परे तत्स्वातन्त्र्येण वर्णिनः ॥ ५५ ॥

भवति । किम् ? तच्चरणं प्रवृत्तिः । कस्य ? वर्णिनो ब्रह्मचारिणो
मैथुनाद्विमुक्तस्य । क ? ब्रह्मणि ज्ञाने आत्मनि वा । किंविशिष्टे ? परे
उत्कृष्टे । केन ? स्वातन्त्र्येण स्वच्छन्ददृष्ट्या । यत्किम् ? यच्चरणम् ।

केन ? अस्वातन्त्र्येण तदधीनतया । क ? गुरौ उपदेशि । कस्मिन्वि-
षये ? ब्रह्मणि आरमन्ति । कया ? मुदा प्रीत्या । यो हि चतुर्थं व्रतमाश्रितो
व्यवहारेणाध्यात्मगुरोः परमार्थेन स्वात्मनश्चायत्त सन् प्रीत्या वर्तते स परमं
ज्ञानं स्वच्छन्दमनुभवतीति भावः ॥ ब्रह्मचर्यम् ।

इदानीं क्षमादिधर्माणां गुह्यादिभ्योऽपोद्धारव्याहारपुरस्सरमुत्तमविशेषणं
व्याचष्टे—

गुह्यादिपालनार्थं तत एवापोद्भृतैः प्रतिक्रमवत् ।

दृष्टफलनिर्व्यपेक्षैः क्षान्त्यादिभिरुत्तमैर्यतिर्जयति ॥ ५६ ॥

जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कोसौ ? यतिः शुद्धोपयोगायत्तमानो
मुमुक्षुः । कैः ? क्षान्त्यादिभिः क्षमादिलक्षणेऽंशभिर्धर्मैः । किंविशिष्टे ?
उत्तमैरुत्कृष्टैः । पुनः किंविशिष्टे ? दृष्टफलनिर्व्यपेक्षैर्यतः । दृष्टफले
लाभादौ निर्गता विशेषणापेक्षा आकाङ्क्षा चेपां येभ्यो वा त एवम् ।
लाभादितिरपेक्षत्वादुत्तमैरित्यर्थः । पुनरपि किंविशिष्टैः ? अपोद्भृतैः
पृथक्कृत्योक्तैः । केभ्यः ? तत एव गुह्यादिभ्यः । किंवत् ? प्रतिक्रमवत्
कृतदोषनिराकरणलक्षणेन प्रतिक्रमेण तुल्यम् । किमर्थम् ? गुह्यादि-
पालनार्थं गुप्तिसमितिवतानां रक्षणार्थम् ॥ इत्युत्तमक्षमादिदशलक्षण-
धर्माधिकारः ।

अथ मुमुक्षूणामनुप्रेक्षाचिन्तनाधीनचेतसा बहुप्रत्युद्देहि मोक्षमार्गे कश्चि
अत्यवायो न स्वादित्युपदेशपुरस्सर नित्यं तच्चिन्तने तानुद्योगयज्ञाह—

बहुविधेपि शिवाध्वनि यन्निधधियश्चरन्त्यमन्दमुदः ।

ताः प्रयतैः संचिन्त्या नित्यमनित्याद्यनुप्रेक्षाः ॥ ५७ ॥

संचिन्त्याः शरीरादिसङ्गतत्वेन भावनीयाः । काः ? ता अनित्याद्य-
नुप्रेक्षाः । अनुप्रेक्ष्यन्ते शरीराद्यनुगतत्वेन स्मितचेतसा दृश्यन्ते इत्यनु-
प्रेक्षा । अनित्यं रूपमादिर्येषामशरणादीनां तान्यनित्यादीनि अनित्याशरण-
सत्तरैकत्वान्यत्वाशुच्यास्तवसंवरनिर्जरालोकोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातवन्ति ।
तान्येवानुप्रेक्षा अनित्याद्यनुप्रेक्षाः । यदा पुनरनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षेति भावसा-

धनः कृत्प्रत्ययस्तदा भावतद्वतोः कथंचिदभेदात्समासः । अनुप्रेक्षा इति भावसाधनत्वे वचनविरोधः, कर्मसाधनत्वे सामानाधिकरण्याभाव इति चेन्न वा, वृद्धभिहितस्य द्रव्ययज्ञावात् । सामानाधिकरण्यासिद्धिश्रोभवोः कर्मसाधनत्वात् । कैः ? प्रयतैः प्रयत्नपरंमुंमुधुभिः । कथम् ? नित्यं सततम् । यदायत्तमनसां किं स्वादित्याह—यद्भिन्नधियो यास्वनुप्रेक्षास्वायत्तमतयः सन्तो यतयश्चरन्ति विहरन्ति । कः ? शिवाध्वनि मोक्षमार्गं । किंविशिष्टे ? बहुविधेषु । बहवो विप्राः प्रतिबन्धका यस्मिन् । किंभूता भवन्तः ? अमन्दमुद् उद्रिकानन्दाः ।

आयुःकायेन्द्रियबलयौवनानां क्षणभङ्गुरत्वचिन्तनान्मोहोपमर्दमुपदिशति—

चुलुकजलवदायुः सिन्धुवेलावदङ्गं,

करणवलमभिन्नप्रेमवद्यौवनं च ।

स्फुटकुसुमवदेतत् प्रक्षयैकत्रतस्थं,

कचिदपि विमृशन्तः किं नु मुह्यन्ति सन्तः ॥ ५८ ॥

नु अहो किं मुह्यन्ति अनित्यताज्ञानहीना ममत्वाधीना वा भवन्ति । न मुह्यन्तीत्यर्थः । के ? सन्तः साधवः । कः ? कचिदपि आयुरार्दीनामनन्तरोक्तानां लक्ष्म्यार्दीनां चोत्तरत्र वक्ष्यमाणानां मध्ये एकस्मिन्नप्यर्थे । कस्मिंश्चिदपि न मुह्यन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः ? विमृशन्तः प्रणिहितचेतसा चिन्तयन्तः । किं तद् ? आयुर्भवधारणकारणं कर्म । किंवद् ? चुलुकजलवत् प्रतिक्षणगलद्रूपत्वात् करपुटीकोटरप्रक्षिप्तोदकेन तुल्यम् । तथाऽङ्गं शरीरं विमृशन्तः । किंवद् ? सिन्धुवेलावत् सिन्धोः समुद्रस्य बेलया जलोच्छ्वासेन तुल्यमारोहावरोहत्वात् । यथैव हि लवणोदबेला यावदारोढव्यमारोहति । ततश्च यावदवरोढव्यमवरोहति तथेदं शरीरं यावद्वर्धित्वं तावद्वात्वादिभिर्वर्धते । ततश्च यावद्वातग्न्यं तावद्दीयते । तथा चोक्तम्—

ययस्त्वा पोडशाद्वालयं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरासत्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥

अपि च—

वाल्यं वृद्धिर्वयं प्रज्ञा त्विदृचक्षु शुक्रविक्रमा ।
दशकेषु न वर्तन्ते मन कर्मेन्द्रियाणि च ॥

तथा करणबलमिन्द्रियाणामथग्रहणशक्ति विमृशन्त । किं यत् ?
अभिन्नप्रेमयत् शत्रुस्नेहेन तुल्यमुचितोपचारेपि व्यभिचारप्रकाशनात् ।
यथैव हि योग्यासनादिप्रतिपत्त्याऽनुसधीयमानमप्यभिन्नप्रेम विघटितु सम
यमुपेक्षते तथा पथ्याहारविहारादिनोपस्क्रियमाणमपीन्द्रियाणामर्थग्रहण
सामर्थ्यमपसर्तुं प्रज्ञापराध मृगयत इत्यर्थे । तथा यौवनं तारुण्य
विमृशन्त । किं यत् ? स्फुटकुसुमवत् सद्यो विकारिवाहिकसित
कुसुमेन तुल्यम् । यथैव हि विकसित मालत्यादिकुसुम किञ्चिकाल
मनोहरणीयता प्रकाश्य सपदि विवृणते तथा तारुण्यमपि । तथा पतञ्जा
युरादिचतुष्टय विमृशन्त । कीदृशम् ? प्रक्षयैकव्रतस्थम् । प्रक्षयो
निर्मूलप्रलय । स एवैकमुकृष्ट व्रत नियम प्रक्षयैकव्रतम् । तत्र तिष्ठति
ततो न चलति त स्थम् । अवश्यभावि निर्मूलप्रलयमित्यर्थ ।

एवमन्तरङ्गभावानामायुरार्दानामनित्यतामनुचिन्त्य बहिरङ्गभावानामपि
सपदादीना तामनुचिन्तयन्नाह—

छाया माध्यान्हिकी श्रीः पथि पथिकजनैः सङ्गमः सङ्गमः स्वै',
सार्थाः स्वप्रेक्षितार्थाः पितृसुतदयिता ज्ञातयस्तोयभङ्गाः ।
सन्ध्यारागोनुरागः प्रणयरससृजा हादिनीदाम वैश्य,
भावाः सैन्यादयो न्येप्यनुविदधति तान्येव तद्ब्रह्म दुह्नः ॥५९॥

वर्तते । कासौ ? श्रीलक्ष्मी । कीदृशी ? छाया प्रभा प्रकाशावरण वा ।
कीदृशी ? माध्यान्हिकी मध्यान्हे मध्यदिनक्षणे भवा । यथैव हि
मध्यान्हच्छाया क्षणमात्र प्रकाशानन्तर तिरोभवत्येव सपदि किञ्चिकाल
सुदृश्य प्रलीयते इत्यर्थ । अत्र माध्याह्निकी छायेव माध्याह्निकी छायेति
लुप्तोपमालकार , श्रीमाध्याह्निकी छायेवेति रूपकालकारो वा । तदुभय
यथा—

उपमैव तिरोभूतमेदा रूपकमिष्यते ।

एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तथा वर्तते । कोसी ? सङ्गमः संयोगः । कैः सह ? स्वैर्वन्धुभिः । पुंसामिति सर्वत्र योज्यम् । कीदृशः ? सङ्गमः संयोगः । कैः सह ? पथिकजनैः । क ? पथि मार्गे । यथैव हि यतस्तत आगत्य मार्गे अप्वर्नीना वृक्षादिसन्निधाने किञ्चिच्छालं विश्रम्य स्वस्वकार्य-वशाद्यत्र तत्र गच्छन्ति तथा ज्ञातयो यतस्तत आगत्यैवत्र किञ्चिच्छालं स्थित्वा स्वस्वकार्यवशाद्यत्र तत्र गच्छन्ति । यदि वा यथा पान्थाः पूर्वादेर्दिशो मार्गे गच्छन्तः पश्चिमादेशागच्छन्तः किञ्चिच्छालं संयुज्य, वियुज्यन्ते तथा बन्धवोपीनि व्याख्येयम् । तथा वर्तन्ते । के ? स्वार्था इन्द्रियायाः । कीदृशाः ? स्वप्नेक्षितार्थाः । यथैव हि स्वप्नावस्थायां निरीक्षिताः पदार्था-स्तच्छाले एव प्रशोषावस्थायां वा न काञ्चित्स्वसाध्यामर्थक्रियां कुर्वन्ति तथा स्यान्निताचन्दनादिरिपया अप्युपभुज्यमाना उपभुज्योऽज्ञिता वा तापवृष्णाशान्त्यादिलक्षणां न काञ्चिदर्थक्रियां कुर्वन्ति । तथा वर्तन्ते । के ? पितृमुतद्वयिताज्ञातयः । माता च पिता च पितरौ । मुता च सुतश्च मुती पुत्रौ । दयिताः प्रियाः । ज्ञातयो बान्धवाः । पितरौ च मुतौ च दयिताश्च ज्ञातयश्च त एते । कीदृशाः ? तोयभङ्गाः । यथैव हि नीरतरद्वा उद्भूय सधन्निरो भवन्ति तथैव पित्रादयोपि किञ्चिदवस्थाय तिलीयन्त इत्यर्थः । तथा वर्तते । कोपौ ? अनुरागः प्रीतिः । केपाम् ? प्रणयरससृजाम् । प्रणयरसं प्रयोरसं सृजन्ति उद्विग्नत्वाविर्भावयति प्रणयरमसृजो मित्रसंबन्धिप्रभृतयस्त्रेपामनुरागः । कीदृशः ? संध्यारागः । यथैव हि संध्याया घण्टवैचित्री कतिपयक्षणभाविनी तथा मित्रादीनां प्रीतिरित्यर्थः । तथा वर्तते । किं तत् ? वेद्यं पूजार्थाज्ञापैश्वर्यम् । कीदृशम् ? ह्यादिनीदाम वा त्रिपुन्मालेव क्षणदृष्टनष्टत्वात् । किं बहुना ? अनुविद-धति अनुवृत्तन्ति । के ? भाषाः पदार्थाः सैन्यादयः सैनिकरयगजतुरा-पदानिप्रभृतयः । न केवलम्, अन्येपि सौधोद्यानादयः । कानि ? तान्येय आयुरादीनि श्रयादीनि । तद्वत्तेष्वनित्या इत्यर्थः । यत् एवं तत् त-स्माद् दुह्यः प्रपूरयामो वयमानन्दं वा छावयामः । किं तत् ? ब्रह्म आत्म-देहान्तरज्ञानं परमज्ञानं वा । एवं चिन्तयंतस्तत्राभिपन्नाभावाद्बुद्धोऽज्ञित-माल्यादिवद्वियोगकालेपि न दुष्परिणामः स्यात् ॥ इत्यनित्यानुपेक्षा ।

संप्रत्यशरणं प्रणिधत्ते—

तत्तत्कर्मग्लपितवपुषां लब्धवल्लिप्सितार्थं,
मन्वानानां प्रसभमसुवत्प्रोद्यतं भङ्क्तुमाशाम् ।
यद्द्वार्यं त्रिजगति नृणां नैव केनापि दैवं,
तद्वन्मृत्युर्ग्रसनरसिकस्तद्वृथा त्राणदैन्यम् ॥ ६० ॥

यद्द्वयथा नैव वार्यं नियमेन निवारयितुं न शक्यम् । किं तत् ?
दैवं पुराकृतमशुभं कर्म । केन ? केनापीन्द्रादिना चेतनेन मन्त्रादिमाऽचेत-
नेन तदुभयेन वा । क ? त्रिजगति त्रिषु लोकेषु । कीदृशम् ? प्रोद्यत
मभिमुखेनोद्युक्तम् । किं कर्तुम् ? भङ्क्तुं मर्दयितुम् । काम् ? आशां
भन्निष्यदर्धवाञ्छाम् । कथम् ? प्रसभं हठात् । किं च ? असुवत्
प्राणैस्तुल्यम् । जीवितव्यमिवाशा निरसितु प्रोद्यतमित्यर्थः । उक्तं च—

कर्माण्युदीर्यमाणानि स्वकीये समये सति ।

प्रतिपेक्षुं न शक्यन्ते नक्षत्राणीव केनचित् ॥

केषाम् ? नृणां पुरुषाणाम् । किं कुर्वाणानाम् ? मन्वानानां मन्व-
मानानाम् । कम् ? लिप्सितार्थं लब्धुमिष्टमर्थम् । किं च ? लब्धवद्
लब्धमिव हस्तप्राप्तं यथा । कीदृशानां सताम् ? तत्तत्कर्मग्लपितवपु-
षाम् । तेन तेन कर्मणा कृष्यादिना ग्लपितं नि सखीकृत वपुः शरीर येषा
त एवम् । तद्वत् तथा नैव वार्यः । कोसौ ? मृत्युः केन ? केनापि ।
क ? त्रिजगति । कीदृशः ? ग्रसनरसिकः प्राणसंहरणे प्रसक्तः ।
केषाम् ? नृणाम् । यत् एवं दैवं मृत्युश्चोभयमपि निराकर्तुमशक्यं तत्
तस्मात् भवति । किं च ? त्राणदैन्यं त्राणाय शरणाय दैन्यं परानुशरणेन
कारुण्याविष्करणं अत्राणेन वा शरणाभावेन दैन्यं शोकसंतापानुपतनं ।
कथं ? वृथा व्यर्थम् । धैर्यमेवावलम्बितुं सतामुचितमित्यर्थः ॥

कालस्य चक्रीन्द्रयोगीन्द्राणामप्यशक्यप्रतीकारत्वचिन्तनेन सर्वत्र बहि-
र्धेस्तुनि निर्मोहतां सुमुक्षुरालम्बयति—

सम्राजां पश्यतामप्यभिनयति न किं स्वं यमश्चण्डिमानं,
शक्राः सीदन्ति दीर्घे क न दयितवधूदीर्घनिद्रामनस्ये ।

आः कालव्यालदंष्ट्रां प्रकटतरंतपोविक्रमा योगिनोपि,
व्याक्रोष्टुं न क्रमन्ते तदिह बहिरहो यत् किमप्यस्तु किं मे ६१

किं नामिनयति किं न व्यनक्ति । कोत्सी ? यमः कृतान्तः । कम् ?
चण्डिमानं हठाध्याणहरणलक्षणं मूर्खत्वम् । किंविशिष्टम् ? स्वमात्मी-
यम् । केपामग्रे ? सम्राजां सकलचक्रवर्तिनाम् । किं कुर्यताम् ?
पश्यतामालोकमानानामपि । तर्हि व्यञ्जयत्येव तेषां प्रसारितदृशामपि
हठापुत्रादीनां प्राणिसंहरणान्ययानुपपत्तेः । तथा क्व न सीदन्ति न खिद्यन्ते ।
के ? शक्रा इन्द्राः । क ? दयितवधूदीर्घनिद्रामनस्ये । किंविशिष्टे ?
दीर्घे चिरकालानुबन्धिनि । किं तर्हि ? सर्वस्मिन् प्रियाङ्गनामरणदुःखे
देवेन्द्रा दैन्यमनुभवन्ति । दयिताः प्रिया । ताश्च ता बध्वश्च दयितवध्वः
तासां दीर्घनिद्रा मरणम् । तदुत्थमामनस्यं दुःखं दयितवधूदीर्घनिद्रा-
मनस्यं । इन्द्रदयिता हि समुद्राम्भसीव सागरोपमप्रमिते स्वपत्यायुपि
पल्योपमायुपो लहर्यं इवोत्पद्योत्पद्य बह्व्यो विपद्यन्ते । तन्मरणदुःखेन
च तपतयोपि चिरं वैकुण्ठमनुभवन्तीति । पूर्वं चकिणामिन्द्राणां च प्रति-
कृतंमशक्योपि कालः प्रव्यक्ततपोविक्रमैर्योगीश्वरैः प्रतिनिधास्यते इत्यत्राह—
आः (संतापप्रकोपयोः) संतप्ये तदाक्षेपेण प्रकुप्यामि वा । न क्रमन्ते
नोत्सहन्ते । न शक्नुवन्तीत्यर्थः । के ? योगिनोपि । किं विशिष्टाः ? प्रकट-
तरंतपोविक्रमाः । प्रकटतरो जगद्विरयातस्तपोविक्रमरूपसां शक्यतितशयो
येषां-त एवम् । किं कर्तुम् ? व्याक्रोष्टुं प्रतिहन्तुम् । काम् ? कालव्यालदं-
ष्ट्राम् । कालोऽन्तकः । स एव व्यालो भुजगो व्याघ्रादिर्वा । तस्य दंष्ट्रा महा-
दशनः । यत् पूर्वं तत् तस्माद्दहो तत्त्वज्ञा महर्षयः । अस्तु भवतु । किं तत् ?
यत्किमपि व्याधिमरणादिकम् । क ? इह भस्मिन्प्रतीयमाने घट्टिर्वाह्ये
वस्तुनि शरीरादौ, तर्किं मे मम । देहादेरत्यन्तभित्तत्वान्मम नित्यानन्दा-
त्मकस्य न किमपि स्यादित्यर्थः । तथा चोक्तम्—

न मे मृत्युः कुतो भीतिर्न मे व्याधिः कुतो व्यथा
नाहं घालां न वृद्धोहं न युवैतानि पुद्गले ॥
जीवोन्यः पुद्गलश्चान्य इत्यसौ तत्त्वसंग्रहः ।
यदन्यदुच्यत किञ्चित् सोस्तु तस्यैव विस्तरः ॥

मत्तः कायादयो भिक्षास्तेभ्योऽहमपि तत्थतः ।

नाहमेपां किमप्यस्मि ममाप्येते न किञ्चन ॥

मृवं भावयतो नित्यमशरणोऽसीत्युद्विग्नस्य सांसारिकभावेण ममत्वाभाव-
सर्वज्ञमार्गरतिश्च स्यात् । इत्यशरणानुपेक्षा ।

इदानीं संसारमनुपेक्षितुमाह—

तच्चेद् दुःखं सुखं वा स्मरसि न बहुशो यन्निगोदाहमिन्द्र-
प्रादुर्भावान्तनीचोन्नतविविधपदेषु भवाद्भुक्तमात्मन् ।

तत्किं ते शाक्यवाक्यं हतक परिणतं येन नानन्तराति,—
क्रान्ते भुक्तं क्षणेपि स्फुरति तदिह वा कास्ति मोहः सर्गहः ॥

हे आत्मन् श्रेयज्ञ, चेद् यदि न स्मरसि नाध्येषि त्वम् । किम् ?
तदुःखं सुखं वा । यत्किम् ? यद्भुक्तमनुभूतं त्वया । केषु ? निगोदाह-
मिन्द्रप्रादुर्भावान्तनीचोन्नतविविधपदेषु । कथम् ? बहुशो बहून्-
नन्तान्वारान् । कथम् ? आ भवात् संसारात्प्रभृति । नीचानि चोन्नतानि
च नीचोन्नतानि । निगोदाहाहमिन्द्राश्च निगोदाहमिन्द्रा । तेषु प्रादुर्भावो
जन्म । सोन्तेऽवसाने येषां तानि निगोदाहमिन्द्रप्रादुर्भावान्तानि । तानि च
नीचोन्नतानि च निगोदाहमिन्द्रप्रादुर्भावान्तनीचोन्नतानि निगोदजन्मपर्य-
न्तानि नीचस्थानानि, प्रैवेयकोद्भववावसानानि चोच्चस्थानानीत्यर्थः । तथा
विविधानि नानाप्रकाराणि तन्मध्यवर्तीनि जन्मलक्षणानि पदानि स्थानानि,
निगोदाहमिन्द्रप्रादुर्भावान्तनीचोन्नतानि च विविधानि च निगोदाहमि-
न्द्रप्रादुर्भावान्तनीचोन्नतविविधानि । तानि च तानि यदानि च तेषु ।
उक्तं च—

समभवमहमिन्द्रोऽनन्तशोऽनन्तवारान्,

पुनरपि च निगोतोऽनन्तशोऽन्तर्निवृत्तः ।

किमिह फलमभुक्तं तद्यदद्यापि भोक्ष्ये,

सकलफलविपत्तेः कारणं देव देयाः ॥

त्रिमिति आक्षेपप्रश्ने । हे हतक दुरात्मन्, किं परिणतमेऽल्लोलीभाव-
मायज्ञम् । किं तत् ? निरन्वयक्षणिज्वादारूपं शाक्यवाक्यं सुगतवचनम् ।

कस्य ? ते तव । येन शाब्दवाच्यपरिणामेन कारणेन न स्फुरति न स्फुटमाभासते । किम् ? तत् सुखं दुःखं वा । कस्य ? ते । किञ्चिद्विष्टम् ? भुक्तमनुभूतम् । क्व ? क्षणे । किभूते ? अनन्तरातिक्रान्तेपि पाश्चात्य-समनन्तरातीतेपि । शान्त्यो ह्यनन्तरातीतक्षणानुभूतं सुखं दुःखं च न प्रत्यक्षमिच्छति । तेनार्थान् ज्ञानस्योत्पत्तेरभिमतत्वादर्थान्तरवाच्यं ज्ञानस्य तन्मने । वा अथवा युक्तमेवैतत् । क्व कस्मिन्प्राणिन्यस्ति ? न प्राणीत्यर्थः । कोसौ ? मोहः । किञ्चिद्विष्टं ? सगर्हो जगुप्सावान् । क्व ? इह लोके कमपि प्राणिनं प्रसमानो न शूकायते इत्यर्थः ।

संसारदुरवस्थां सुतरां भावयन्नाह—

अनादौ संसारे विविधविपदातङ्कनिचिते,
मुहुः प्राप्तस्तां तां गतिमगतिकः किं किमवहम् ।
अहो नाहं देहं कमथ न मिथो जन्यजनका,—
द्युपाधिं केनागां स्वयमपि हहा स्वं व्यजनयम् ॥ ६३ ॥

अहो इत्युद्बोधकं स्वात्मानं परात्मानं वा प्रति संबोधनद्योतनार्थमिदम् । भावको हि अहो इत्यनेन स्वस्योद्बोधकमभिमुखीकुरुते । किं किं वर्णसं-न्यामोरत्सेधादिभेदेन नानाप्रकारं देहं शरीरमहं नावहं न वहामि स्म । सर्वं स्ववहनयोग्यं शरीरमूढवानहमित्यर्थः । प्रायिकमेतत् । तेन सम्यक्प्रसहचारिपुण्योदयजन्यदेहानामप्रसङ्गः । कीदृशः सन् ? प्राप्तोधिगतः । काम् ? तां तां नारकादिलक्षणा गतिम् । कथम् ? मुहुर्धारवारम् । क्व ? संसारे । किञ्चिद्विष्टे ? अनादौ । पुनः किञ्चिद्विष्टे ? विविधविपदातङ्कनिचिते । त्रिविधा त्रिचिन्ना विपदा इष्टानिष्टविप्रयोगसंप्रयोगद्वारायाता विनिपाताः । सन्तृत आतङ्कः क्षोभावेशो विविधविपदातङ्कः । तेन निचिते व्याप्ते । पुनः कीदृशः ? अगतिकः । गतिरपायनिवारणोपायस्तज्ज्ञानं वा । तद्रहितः । जय अथवा केन जीवेन सह । क्व जन्यजनकाद्युपाधिमुत्पाद्योत्पा-दरूपात्यपालकमोग्यभोगकभारादिवैभाविकभावम् मिथः परस्परं नागां न गतोऽहम् । सर्वं सहान्योन्यं सर्वं पुत्रपित्रादिभावं प्राप्तवानह-मित्यर्थः । उक्तं च—

सर्वं तातादिसन्धा नासन् यस्याङ्गिनोङ्गिभि ।

सर्वैरनेकधा सार्धं नासावऽङ्गयपि विद्यते ॥

एतदपि प्रायिकं नित्यनिगोदेभ्योऽन्यत्रैव विविधविधर्तनसभवात्, तथा कालत्रयेपि त्रसभावाभावात् । तथा चोक्तम्—

अंतिय अणंता जीवा जेहिं ण पत्तो तसाण परिणामो ।

भावफलंकसुपउरा णिगोदवास ण मुंचंति ॥

किं बहुना, हहा कष्टम् । व्यजनय विशेषेणोत्पादितवानहम् । कम् ? स्वमात्मानम् । केन ? स्वयमा मना । न पर परेणेत्यपि साध्याथ । एव भावयन् ससारदुःखादुद्दिष्टो निर्विण्णः सन् ससार हातुमुपक्रमते ॥ इति ससारानुप्रेक्षा ।

अधुनैकधानुप्रेक्षाया भावनाविधिमाह—

किं प्राच्यः कश्चिदागादिह सह भवता येन साध्येत सध्यइ,
प्रेत्येहत्योपि कोपि त्यज दुरभिमतिं सपदीवापदि खान् ।

सध्रीचो जीव जीवन्ननुभवसि परं त्वोपकर्तुं सहैति,

श्रेयोहश्चापकर्तुं भजसि तत इतस्तत्फलं त्वेककस्त्वम् ॥ ६४ ॥

किमिति प्रश्ने । हे जीव आ मन्, पृच्छामि त्वाम्, किमागादागत । कोसौ ? कश्चित् पुत्रादि । किभूत ? प्राच्य पूर्वभवसन्धी । कथम् ? सह सार्धम् । केन ? भवता त्वया । क ? इह कस्मि भवे । येन प्राच्येन सहायातेन पुत्रादिना । इष्टान्तभूतेन साध्येत व्यवस्थाप्येत त्वया परीक्षकलोकेन वा । कोसौ ? कोपि कश्चित् पुत्रादि । किभूत ? इह त्योपि इह भवसव ध्यपि । किभूत साध्येत ? सध्यइ भवता सहगामी ।

१—सति अनन्ता जीवा येन प्राप्तस्तानां परिणाम ।

भावफलंकसुपउरा णिगोदवास न मुंचंति ॥

अधुना पद्यत येन प्राप्तसप्तपदायो वे तु प्राप्स्यन्ति न वेत्यनिश्चयाभावात् ।

क ? प्रेत्य परत्र भवे । सहाञ्जति गच्छतीति किप्यागतनिवृत्ते सहस्य सध्विः । यतश्च प्राग्भवसंबन्धी कश्चित्महायातोत्र न दृश्येत भतः संभाव्येत अत्र-स्योपि परत्र कश्चित्सह न यास्यतीति । उक्तं च—

एकाकी जायते जीवो म्रियते च तथाविधः ।

संसारं पर्यटत्येको नानायोनिसमाकुलम् ॥

यतश्चैवं ततस्त्यज मुञ्च त्वम् । काम् ? दुरभिर्माति ममायमिति मिथ्याभिनिवेशम् । किंच, हे जीव, अनुभवसि पश्यसि त्वम् । वाक्वा, नानुभवसीत्यर्थः । कान् ? स्थान् निजान् बन्धुपुत्रादीन् । किं भूतान् ? सध्वीत्रः सहायान् सहकारिणः । क ? आयदि विपदि । कस्यामिव ? संपदीच संपत्तौ यथा । किं कुर्वन् सन् ? जीवन्, न मृतः । जीवतोपि तव बन्धुर्गः संपद्येव विद्यमानायां सहचरति विपत्तौ पुनर्दूरमपसर-तीति प्रतिपद्यस्व त्वम् । परं किंतु एति गच्छति । किं तन् ? श्रेयः पुण्यम् । कथम् ? सह साधं त्वया । किं कर्तुम् ? उपकर्तुम् । कम् ? त्वा त्वाम् । त्वदनुग्रहबुद्ध्या त्वदुपार्जितं पुण्यमेव त्वया सह सर्वत्र यातीत्यर्थः । न केवलम्, अंहश्च पापं च पुण्यवत् त्वया सहैति । किं कर्तुम् ? अपकर्तुम् । कम् ? त्वा त्वाम् । तत्फलं तु तयोः सहगामि-श्रेयोहसोः फलं सुखदुःखरूपं पुनर्भजसि सेवसे बुद्धय त्वम् । किंभूतः सन् ? एरुक एकाकी । कथम् ? तत इतः तत्रेह वा । पुण्यपापफले सुखदुःखरूपे अनुभवतस्तत्र क्वचित्कश्चिन्न संविभागीत्यर्थः ।

आत्मनस्तरगतो न कश्चिदन्वयी स्यादित्यनुशास्ति—

यदि सुकृतममाहंकारसंस्कारमङ्गं,

पदमपि न सहैति प्रेत्य तत्किं परेर्याः ।

व्यवहृतितिमिरेणैवार्पितो वा चकास्ति,

स्वयमपि मम भेदस्तच्चतोस्म्येक एव ॥ ६५ ॥

यदि नैति न गच्छति । किंतत् ? अङ्गं नरीरम् । कथम् ? सह जीवेन मया वा । क ? प्रेत्य परत्र भवे । कियत् ? पदमपि एरुमपि पादन्या-

सम् । किं पुनर्दूरम् । कीदृशमज्ञम् ? सुकृतममाहंकारसंस्कारम् । ममाहंकारो ममेदमिति ममकारोऽहमिदमिति अहंकारश्च । उक्तं च—

शश्वदनात्मीयेषु स्वतनुप्रमुखेषु कर्मजनितेषु ।
आत्मीयाभिनिवेशो ममकारो मम यथा देहः ॥
ये कर्मकृता भावाः परमार्थनयेन चात्मनो भिन्नाः ।
तत्रात्माभिनिवेशोऽहंकारोऽहं यथा नृपतिः ॥

ममाहंकारयोः संस्कारो दृढतमप्रतिपत्तिर्ममाहंकारसंस्कारः सुकृतो जन्मप्रभृति निर्मितो ममाहंकारसंस्कारो यस्मिन्नेव देवम् । तर्तिकं सहैष्यन्ति मया । के ? अर्थाः स्त्रीसुवर्णादयो भावाः । कीदृशाः ? परे पृथग्भूताः पृथक्प्रतीयमानाश्च । किं बहुना, वा अथवा चकास्ति आत्मानं दर्शयति । कोसौ ? भेदो ज्ञानसुखदुःखादिपर्यायनानात्वम् । कथम् ? स्वयमपि आत्मना आत्मनि वा । किं पुनः परेण परत्र वा । कस्य ? मम आत्मनः । कीदृशः ? अर्पित आरोपितः । केन ? व्यवहृतितिमिरेणैव । व्यवहृतिर्व्यवहारोऽपोद्धारकल्पना । भेदोपचार इति यावत् । सैव तिमिर नयनरोगस्तेनैव, न मनागपि निश्चयनयेन । तर्हि निश्चयतः कीदृशस्त्वमसीत्याह अस्मि भवाम्यहम् । कीदृशः ? एक एव पूर्वापरानुस्यूतैकैतन्यरूपत्वात् । कथम् ? तत्त्वतो निश्चयनयेन । एव ध्यायन् स्वपरजने रागद्वेषाभावादि-सद्गो मोक्षाय घटते ॥ इत्येकैवानुपेक्षा ॥

सांप्रतमन्यत्वभावनायां फलातिशयप्रदर्शनेन प्रलोभयन्नाह—

नैरात्म्यं जगत् इवार्यं नैर्जगत्यं,
निश्चिन्वन्ननुभवसिद्धमात्मनोपि ।
मध्यस्थो यदि भवसि स्वयं विविक्तं,
स्वात्मानं तदनुभवन् भावादपि ॥ ६६ ॥

हे आर्य सामायिकचारिण्येन श्रियमाण, यदि भवसि स्वम् । किं भूतः ? मध्यस्थो रागद्वेषरहितोऽध्यारमतत्त्वनिष्ठो वा । किं कुर्वन् ? निश्चिन्वन् प्रतिपत्तिदायकं नयन् । किं तद् ? नैर्जगत्यं जगदिदतया

प्रतीयमानं समस्तं बहिर्वस्तु । जगतो निष्कान्तो निर्जगत् । निर्जगतो भावो नैर्जगत्त्वम् । सर्वपरद्रव्यग्रहरहितत्वम् । कस्य ? आत्मनोपि स्वस्यापि । किं भूतम् ? अनुभवसिद्धमनुभवेन स्वसंवेदनेन सिद्धमनुभूत-मात्मनात्मन्यात्मनः पराकारशून्यतया संवेद्यमानत्वात् । किं कस्येव ? नैरात्म्यं जगत इव आत्मा बहंतया प्रतीयमानमन्तस्तत्वम् । आत्मनो निष्कान्तं निरात्म । निरात्मनो भावो नैरात्म्यम् । कस्य ? जगतो विश्वस्य अन-हंकारास्पदत्वेन सर्वपरद्रव्याणामनुभवसिद्धत्वात् । उक्तं च—

परस्परपरावृत्ताः सर्वे भावाः कथंचन ।

नैरात्म्यं जगतो यद्ब्रह्मैर्जगत्यं तथात्मनः ॥

तत् ततोऽपैपि प्रच्यवसे त्वम् । ऋषात् । भयात् संसारात् शरीराद्वा । किं कुर्वन् ? अनुभवन् संवेद्यमानः । कम् ? स्वात्मानम् । किंभूतम् ? विचिक्रं देहादिभ्यः पृथग्भूतम् । शुद्धमित्यर्थः । केन ? स्वयमात्मना उक्तं च—

कर्मभ्यः कर्मकार्येभ्यः पृथग्भूतं चिदात्मकम् ।

आत्मानं भावयेन्नित्यं नित्यानन्दपदप्रदम् ॥

अन्यत्वभावनापरस्य ततोऽपुनरावृत्तिशामतां कथयति—

वाह्याध्यात्मिकपुद्गलात्मकवपुर्युग्मं भृशं मिश्रणा,—

द्वेभ्यः किट्टककालिकाद्वयमिवाभादऽप्यदोऽनन्यवत् ।

मत्तो लक्षणतो न्यदेव हि ततश्चान्योहमर्थादित,—

स्तद्भेदानुमवात्सदा मुदमुपैम्यन्वेमि नो तत्पुनः ॥ ६७ ॥

वर्तते । किं तत् ? अद् एतद्वाह्याध्यात्मिकपुद्गलात्मकवपुर्युग्मम् । बाह्यं रसादिघातुमयमौदारिकमाऽऽध्यात्मिकं ज्ञानावरणादिमयं कामेणम् । पुद्गलाः स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः । पुद्गला आत्मा ययोस्ते पुद्गलात्मके । वपुषी शरीरे । पुद्गलात्मके च ते वपुषी च पुद्गलात्मकवपुषी । बाह्यं चाध्यात्मिकं च वाह्याध्यात्मिके । ते च ते पुद्गलात्मकवपुषी च तयोर्युग्मं द्वयम् । किं-

भूतम् ? अन्यदेव भिन्नमेव । कस्मात् ? मत्तः शुद्धचिदानन्दात्मकादात्मनः । कस्मात् ? लक्षणतः । अन्योन्यव्यतिकरे सति येनान्यत्वं लक्ष्यते तल्लक्षणम् । तच्चेह देहस्य रूपादिमश्वमात्मनश्चोपयोगः । प्रयोगो, जीवदेहावलम्बं भिन्नौ, भिन्नलक्षणलक्षितत्वाज्जलानलवत् । किं कुर्वत् ? आभादपि आभासमानमपि । किंवत् ? अनन्यवद् तु शकविवेचनत्वादभिन्नमिव । तथा चोक्तम्—

वर्षहारणञ्चो भासइ जीञ्चो देहो य हवइ खलु पक्को ।
ण उ णिच्छयें स जीवो देहो य कयावि पक्कट्ठो ॥

अपि च—

यदचेतत्तथापूर्वं चेतिप्यति यदन्यदा ।

• चेततीर्थं यदत्राय तच्चिद्द्रव्यं समस्म्यहम् ॥

यन्न चेतयते किञ्चिन्नाऽचेतयत किञ्चन ।

यच्चेतयिष्यते नैव तच्छरीरादि नास्म्यहम् ॥

कस्मात्तद्वय मत्तो भिन्नमप्यभिन्नमाभाति ? भृशं मिश्रणाद् मया सहात्यन्तं मीलनात् । कस्मात्किमिव ? हेम्नः किट्टककालिकाद्वयमिव । किट्टक स्थूलो वाह्यमल । कालिका सूक्ष्मोत्तर्लीनोऽन्तर्मल । किट्टकश्च कालिका च किट्टककालिके । तयोर्द्वयम् । यथा हेम्र काञ्चनालक्षणतो भिन्नमपि भृशं मिश्रणादभिन्नमाभाति तथा प्रस्तुतमपि । हिरवधारणार्थोऽन्य इत्यतोऽनन्तर योज्यम् । अह च वर्ते । कीदृश ? अन्यो हि भिन्न एव । कस्मात् ? ततस्त्रसाद्दुष्युग्मात् । कस्मान् ? अर्थाद्दस्तुतः । उक्तं च—

नरदेहस्यमात्मानमविद्वान् मन्यते नरम् ।

तिर्यञ्चं तिर्यगङ्गस्थं सुराङ्गस्थं सुरं तथा ॥

नारकं नारकाङ्गस्थं न स्वयं तत्त्वतस्तथा ।

अनन्तानन्तधीशक्तिः स्वसंवेद्योऽचलस्थितिः ॥

१ व्यवहारणयो भासते जीवो देहश्च भवति सत्वेकः ।

न च निश्चयात् स जीवो देहश्च कदापि पकार्यं ॥

एतेन व्यवहारादेव तस्मादभिन्नोऽस्तीति गम्यते । यतश्चैवमत एतस्मादे-
तोरुपैमि प्राप्नोम्यहम् । काम् ? मुदमानन्दम् । कथम् ? सदा । कस्मात् ?
तद्भेदानुभवाद् वपुषुंम्मादन्यत्वेनात्मन स्वयं सवेदनात् । उक्तं च—

वपुषोऽप्रतिभासेपि स्वातन्त्र्येण चकासति ।
चेतना ज्ञानरूपेयं स्वयं हृदयत एव हि ॥

तथा,—

आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य व्यवहारवहि स्थिते ।
जायते परमानन्द कश्चिद्योगेन योगिन ॥

नो अन्वेमि नानुवर्तेहम् । किम् ? तद् वपुषुंमम् । कथम् ? पुनर्भूय ।
उक्तं च—

तथैव भावयेद्देहाद् व्यावर्त्यात्मानमात्मनि ।
यथा न पुनरात्मानं देहे स्वप्नेपि योजयेत् ॥

किंच, एवत्वानुप्रेक्षायामेकोऽहमित्यादिविधिरूपेण निरूपणा । अन्यत्वानु-
प्रेक्षायां तु देहादयो मम सकाशादन्ये, मदीया न भवन्तीति निषेधरूपेण ।
इत्यस्य तमनयोविशेषः । एव चिन्तने शरीरादिषु निरीहं सन् श्रेयसि नित्यं
मुत्सहते ॥ इत्यन्यवानुप्रेक्षा ।

अथ देहस्याशुचित्वं भावयन्नात्ममज्ञ-पक्षपातमपवदति—

कोपि प्रकृत्यशुचिनीह शुचेः प्रकृत्या,
भूयान्प्रसरकपदे तत्र पक्षपातः ।
यद्विश्रसा रुचिरमर्षितमर्षितं द्राग्,
व्यत्यस्यतोपि मुहुरुद्विजसेऽङ्गं नाङ्गात् ॥ ६८ ॥

अङ्गेनि प्रियत्वामङ्गणे । अङ्गं हे आत्मन्, वदते । कोसौ ? पक्षपात
स्वीकारः । कीदृशः ? कोप्यलौकिको भूयान्महान् । कः ? इह असिद्धं ।
कीदृशे ? प्रकृत्यशुचिनि प्रकृत्या शुफार्तवात्मककारणेन रसादिधावात्मक-
स्वभावेन विष्णुयाचारमकरार्थेण वाऽशुचिन्यऽपवित्रेऽस्म्ये । पुनः कीदृशे ?

वसेरकपदे पथिकनिशावासस्थाने । तेन च साधर्म्यमहस्य परद्रव्यत्वाद-
 रूपकालाधिवासत्वाच्च । कस्य ? तव । कीदृशस्य ? शुचेः पवित्ररम्यस्य ।
 कया ? प्रकृत्या स्वभावेन । अत्रोपपत्तिमाह-वद् यस्मात्कारणाच्चोद्धिजसे
 नोद्वेगं गच्छसि त्वम् । न विरमसीत्यर्थः । कस्मात् ? अज्ञात् । किं कुर्वतः ?
 द्वागव्यत्यस्यतोपि सद्यो गन्धवर्णादिना विपर्यासं नयतोपि । कथम् ? मुहु-
 चारं धारम् । किं तत् ? विश्रसा स्वभावेन रुचिरं रम्यं धीचन्दनानुलेप-
 नादिद्रव्यम् । कीदृशं सत् ? अपिंतमपिंतमिहाङ्गे योजितं योजितम् ।
 उक्तं च-

आधीयते यदिह वस्तु गुणाय कान्तं,
 काये तदेव मुहुरेत्यऽपवित्रभावम् ।
 छायाप्रतारितमतिर्मलरन्ध्रवन्धं,
 किं जीव लालयति भङ्गुरमेतदङ्गम् ॥

देहस्य स्वगावरणमात्रेणैव गृधाद्यनुपधानं प्रदर्श्य तस्यैव शुद्धस्वरूपदर्शन-
 निष्ठात्माधिष्ठानतामात्रेण पवित्रताकरणात् सर्वजगद्विशुद्धतासंपादनाया-
 र्मानमुत्साहयति-

निर्मायास्थगयिष्यदङ्गमनया वेधा न भोश्चेत् त्वचा,
 तत् क्रव्याद्भिरखण्डयिष्यत खरं दायादवत् खण्डशः ।
 तत्संशुद्धनिजात्मदर्शनविधावग्रेसरत्वं नयन्,
 स्वस्थित्येकपवित्रमेतदखिलत्रैलोक्यतीर्थं कुरु ॥ ६९ ॥

ओ भवन् आत्मन्, चेद् यदि नास्थगयिष्यद् नाच्छादयिष्यत् ।
 फोसं ? वेधाः स्रष्टा । किम् ? तदेतदङ्गम् । कया ? अनया दृश्यमानया
 बाह्यया त्वचा चर्मणा । किं कृत्वा ? निर्माय निष्पाद्य तत् ततः अख-
 ण्डयिष्यत अकलित्पत छेदमनेष्यत । किम् ? तदेतदङ्गम् । केः कर्तृभिः ?
 प्राच्याद्भिर्मांसभक्षकैर्गृद्धादिभिः । कथम् ? खण्डशः खण्डं खण्डं कृत्वा ।
 कथम् ? खरमुत्कृष्टम् । किंयत् ? दायादवद् दायादैरिव, सकोपमिषः
 रूपदांसंस्थत्वात् । दायं कुलसाधारणं द्रव्यमादृते विभज्य गृह्णन्तीति

दायादा भ्रात्रादयः । ते यथाऽविभाज्यं वस्तु रैकणिकादिकं विभक्तुमशक्यं
सक्रोधमिथः स्पर्धासंरब्धाः सन्तः परमं खण्डं खण्डं कृत्वा गृह्णन्ति तथा
त्वदीयमेतच्छरीरं निष्पाद्य यदि बाह्यत्वचा स्रष्टा नाच्छादयिष्यत्तदा गृध्रा-
दिभिः सक्रोधमिथ स्पर्धासंरब्धैः परमं खण्डं खण्डं कृत्वा अप्रहीष्यतेत्यर्थः ।
तत् तस्मादखिलत्रैलोक्यतीर्थं कुरु सकलजगतां विशुद्ध्यङ्गं विधेहि त्वम् ।
किं तत् ? एतद्भ्रम् । कीदृशम् ? स्वस्थित्यैकपवित्रं स्वस्थित्या आत्म-
स्थित्या एकया अद्वितीयया पवित्रं पूतम् । सर्वात्मना अपवित्रमप्येतत्त्वयैव
वसता पवित्रं कृतमित्यर्थः । किं कुरुन् ? नयन् प्रापयन् । किं तत् ? एतद्-
भ्रम् । किम् ? अग्नेसरत्वं पुरोगत्वं प्राधान्यम् । क ? संशुद्धनिजात्म-
दर्शनविधौ । संशुद्धश्चासी निजात्मा च । तस्य दर्शनं साक्षात्कारः । तस्य
विधिर्विधानं करणम् । परमार्थनिर्मले स्वात्मनि साक्षात्करणीये मनुष्यशरी-
रस्याप्रकारणत्वादेवमुच्यते । यत्सूत्रम्—

“उत्तमसंहननस्यैकाम्चिन्तानिरोधो ध्यानमान्तमुहूर्तात्” इति । एवं
भावयन्निर्विण्णोऽशरीरत्वाय यतते ॥ इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा ।

संप्रत्यासन्नमनुप्रेक्षितुं तद्दोषांश्चिन्तयन्नाह—

युक्ते चित्तप्रसक्त्या प्रविशति सुकृतं तद्भविन्यत्र योग,—
द्वारेणाहत्य वद्धः कनकनिगडवधेन शर्माभिमाने ।

मूर्च्छन् शोच्यः सतां स्यादतिचिरमयमेत्यात्तसंलेशभावे,
यत्त्वंहस्तेन लोहान्दुकवदवसितच्छिन्नमर्मेव ताम्येत् ॥ ७० ॥

प्रविशति । किं तत् ? सुकृतं सद्देशशुभायुर्नामगोत्रलक्षण—पुण्यकर्म-
योग्यपुद्गलद्रव्यम् । क ? अत्र एतस्मिन् भविनि संसारिणि जीवे ।
केन ? योगद्वारेण कायवाङ्मनःकर्ममुखेन । किंविशिष्टे ? युक्ते समा-
हिते परिणते । कया ? चित्तप्रसक्त्या प्रशस्तरागानुकम्पादिपरिणामेण
सम्यक्त्वाद्यनुरजितजीवप्रदेशवर्तिकर्मस्कन्धान् पुण्यकर्मयोग्यपुद्गला आ-
त्मप्रदेशपरिस्पन्दनद्वारेणानुभवशान्तीत्यर्थः । येन किम् ? येन तदनुप्रवि-

एतेन सुकृतेन विशिष्टशक्तिपरिणामेनावस्थितेनाहस्य हठाद्बद्धः परतन्त्री-
कृतोयं भवी स्यात् । किं विशिष्टः ? शोच्यः शोचनयोग्यः । केपाम् ? सतां
सिद्धसाधनोद्यतानाम् । किं कुर्वन् ? मूर्च्छन् आविशन् । क ? शर्माभिमाने
अहं सुखीत्यहंकाराविष्टो भवन्नित्यर्थः । कियन्तं कालम् ? अतिचिरं पल्लो-
पमादिप्रमितम् । किं वत् ? कनकनिगडवत् सुवर्णशृङ्खलया तुल्यम् ।
यथा कश्चिद्वाजपुरुषः सुवर्णशृङ्खलेन बद्धः स्वस्योत्कर्षं संभावयन् सुखम-
भिनिवेशमानस्तत्पदशिभिः शोच्येत तथा प्रकृतोपि तथा एति आगच्छति
आस्रयतीति यावत् । किं तन् ? यस्तु पुनरंहः पापमसद्देहादिपापकर्म-
योग्यपुद्गलद्रव्यम् । क ? अत्र भविति । केन ? योगद्वारेण । कीदृशे ?
आत्तसंक्लेशभावे अप्रशस्तरागद्वेषमोहपरिणते । आत्तो गृहीतः संक्लेश-
भावो येन स एवम् । मिथ्यात्वाद्यनुरञ्जितजीवप्रदेशवार्तिकर्मस्कन्धान्
पापकर्मयोग्यपुद्गला आत्मप्रदेशपरिस्पन्दनद्वारेणानुप्रविशन्तीत्यर्थः । तेन
तदनुप्रविष्टेनाहसा विशिष्टशक्तिपरिणामेनावस्थितेनावसितोऽवसमन्ताद्-
लोऽयं भवी ताम्येत् खिद्येत दैन्यमापद्येत । किंभूत इव ? छिन्नमर्मव

“विपमं स्पन्दनं यत्र पीडनं रुक् च मर्मं तत्”

छिन्नं लूनं मर्मं यस्यासौ छिन्नमर्मो यथा । केनेव ? लोहान्दुकचक्षो-
हनिगडेनेव । यथा कश्चित्कृतापराधो लोहशृङ्खलेन बद्धश्छिन्नमर्मवद्
दुःखायते तथा प्रकृतोपीत्यर्थः । अतिचिरमिति अत्रापि योग्यम् ॥

आस्रवं निरन्धानस्यैव सुमुक्षोः क्षेमं स्यादन्यथा दुरन्तसंसारपात
इत्युपदेशुमाह—

विश्वातङ्कविमुक्तमुक्तिनिलयद्रङ्गाग्रिमाप्त्युन्मुसः,

सद्रत्नोचयपूर्णमुद्भटविपद्दीमे भवाम्भोनिधौ ।

योगच्छिद्रपिधानमादधदुरूद्योगः स्वपोतं नये,—

त्रो चेन्मङ्क्ष्यति तत्र निर्भरविशत्कर्माभ्युभारादसौ ॥७१॥

नयेत् प्रापयेत् । कोसौ ? उरुद्योगः । उदमहान् दशविधधर्मांश्-

विघ्नबुद्धिविषयत्वाद्बिभ्रुल उद्योग उरसाहो यस्यासौ अप्रमत्तस्यत इत्यर्थे ।
 कम् ? स्वपोत स्वमात्मान पोत यानपात्रमिव भवार्णवोत्तारणप्रवणत्वात् ।
 किं भवेत् ? मुक्तिरेलापत्तनम् । सायात्रिकवदिति शेषः । किं कुर्वन् ?
 आदधत् कुर्वन् । किं तत् ? योगच्छिद्रपिधानम् । योगा मनोवा
 ह्वायव्यापारा सम्यक्त्वक्रियादिपञ्चविंशतिक्रियारूपा । उपलक्षणादिन्द्रिय
 कपायाप्तनानि च, पृथामत्रान्द्रियज्ञानस्वभावनि क्षोभरागादिविकल्पशून्या
 ऽचलचतन्यविलक्षणत्वात् । योगाच्छिद्राणाव कर्मांशुप्रवेशनिमित्तत्वात् ।
 योगच्छिद्राणा पिधान छादन निरोधनम् । क्व वतमान स्वपोतम् ? भवा
 म्भोनिधौ ससासागरे । किंभूते ? उद्भटविपद्भीमे । उद्भट्य प्रति
 विधातुमशक्या विपद् आपद् । ताभिर्भीमे भयङ्करे । कथमृत स्वपोतम् ?
 सद्रत्नोच्चयपूर्णम् । सन्ति प्रशस्तानि निर्दोषाणि रत्नानि सम्यक्वार्दानि
 भाण्डानि च सद्रत्नानि । तेषामुच्चय सवात । तेन पूर्णं समृतम् । कथमृतो
 भूवा ? विश्वातङ्कविमुक्तमुक्तिनिलयद्रङ्गाग्रिमाप्स्युन्मुत् । मुक्ति-
 रनन्तज्ञानादिचतुष्टयावस्था । मुक्तेर्निलय आश्रमो मुक्तिनिलय परमात्मा
 द्रङ्गाणा नगराणामग्रिम प्रधान द्रङ्गाग्रिम वेलापत्तनम् । मुक्तिनिलयो द्रङ्गाग्रि
 ममिव, समस्तविनिपातापेनत्वात् । निधे सव आतङ्का विनिपातनितचित्त
 क्षोभा विश्वातङ्का । तैर्विशेषेण मुक्त त्यक्त विश्वातङ्कविमुक्तम् । तच्च तमु
 क्तिनिलयद्रङ्गाग्रिम च । तस्य आसि प्राप्ति । उ-मुक्तोऽभिमुख । तद्भवे
 भवान्तरेषु वा द्वित्रेषु प्राप्य परमपद इत्यर्थः । नो चेदिन्द्रियाद्यास्तव
 च्छिद्राणि न पिधास्यति चे-मुमुक्षु सायात्रिकस्तदा मद्दृश्यति बुडिष्यति ।
 कोमौ ? असौ स्वपोत । क्व ? तत्र भवाम्भोनिधौ । कस्मात् ? निर्भर
 विशत्वर्मांशुभारात् । कर्माणि ज्ञानावरणादान्यम्बूनि जलानीव
 यानपात्रस्यवा मनो भवाणवनिमज्जननिमित्तत्वात् । निर्भरमतिमात्र विश
 तित प्रविशन्त्यन्त पतति च तानि कर्मांशुनि च निर्भरविशकर्मांशुनि ।
 तेषा भारो भरण पूरण, तस्मात् । तथा च वार्तिकम्—

‘समुद्रे सच्छिद्रपोतवदय जाव इन्द्रियाद्यास्तत्रै ससासागरे पतति’
 इति । एव चिन्तयत क्षमादिधर्मेषु श्रेयस्त्वबुद्धि स्थैर्यं भवते ॥ इत्याख
 वानुप्रेक्षा ।

संप्रतं संवरमनुप्रेक्षितुं तद्गुणांश्चिन्तयति—

कर्मप्रयोक्तृपरतन्त्रतयात्परङ्गे

प्रव्यक्तभूरिरसभावभरं नटन्तीम् ।

चिच्छक्तिमग्रिमपुमर्थसमागमाय,

व्यासेधतः स्फुरति कोपि परो विवेकः ॥ ७२ ॥

स्फुरति दीप्यते । कोसौ ? कोपि कश्चिदनिर्वचनीयः परः प्रकृष्टो विवेकः शुद्धोपयोगेऽवस्थानम् । पक्षे, हिताहितविचारश्च । उक्तं च—

विहाय कल्पनाजालं स्वरूपे निश्चलं मनः ।

यदाधत्ते तदैव स्यान्मुनेः परमसंवरः ॥

कस्य ? जिगीषोरिव घटमानयोगस्य मुनेः । किं कुर्वतः ? व्यासेधतो निषेधतः सतः । काम् ? चिच्छक्तिम् । चिन्तयेतस्य शक्तिर्वीर्यम् । किं कुर्वन्तीम् ? नटन्तीमवस्थान्दमानाम् । जीवेन सह भेदविवक्षया चिच्छक्तेरेवमुच्यते । अन्यथा शक्तेर्जीवपरिणामवाच्यलक्षणा नोपपद्यते, द्वय्याश्रयत्वात्तस्याः । स एव आत्मप्रदेशपरिस्पन्दलक्षणः कर्मास्तवकारणयोगो बोद्धव्यः । उक्तं च—

पुंगलविधाद्देहोदण मणवयणकायजुत्तस्त ।

जीवस्त जा हु सत्ती कम्मागमकारणं जोगो ॥

एतेन नर्तकीमुपमानमाक्षिपति । कथं कृत्वा ? प्रव्यक्तभूरिरसभाव-
भरम् । रसो विभावादिभिरभिव्यक्तः स्थायीभावो रत्यादिः भावो देवादि-
विषया रतिः । व्यभिचारी च व्यक्तः । रसाश्च भावाश्च रसभावाः ।
भूरयः प्रचुराः शृङ्गारादिभेदभिन्ना रसभावा भूरिरसभावाः । तेषां
भरोतिशयो लोकोत्तरचमत्कारप्रकारः । प्रव्यक्तः प्रकर्षेण प्रेक्षकजनानामिव
परीक्षकजनानां प्रतीतिमानीतः प्रव्यञ्जितुमारब्धो भूरिरसभावभरो यत्र
नटनकर्मणि तत्तथोक्तम् । क ? आत्मरङ्गे आत्मरङ्गे नर्तनस्थानमिव
तथा नटन्त्या नर्तक्या इव चिच्छक्तेरधिष्ठानत्वात् । कया नटन्तीम् ?
कर्मप्रयोक्तृपरतन्त्रतया कर्मणां ज्ञानावरणादीनां प्रयोक्ता स्वस्वफल-

दानाय प्रेरयिता कर्मप्रयोक्ता ज्ञानावरणादिकर्मविपाकः । पक्षे, कर्मणि नर्तना-
रथे प्रयोक्ता नर्तक्या व्यापारयिता कर्मप्रयोक्ता नाट्याचार्यः । परतद्भव्य भावः
परतद्भ्रता पारतद्भव्यम् । तदधीनतया वृत्तिः, कर्मप्रयोक्तुः परतद्भ्रता, कर्मप्रयो-
क्तुपरतद्भ्रता तथा । किमर्थमित्यं नटन्तीं नर्तकीमिव चिच्छक्तिं निषेधतीत्यत्राह
अग्रिमपुमर्थसमागमाय । पुंसः पुरुषस्वार्योऽभिलष्यमाणो भावः पुमर्थः
पुरुषार्थः । अग्रिमः प्रधानभूतश्चासौ पुमर्थश्चाग्रिमपुमर्थः प्रधानपुरुषार्थो
धर्मो मोक्षो वा । पक्षे, कामस्याग्रे भवोऽग्रिमोर्थः तस्यैव विजिगीषुणा
यज्ञतोऽर्जनीयत्वाद् विषयोपभोगस्य चेन्द्रियमनःप्रसादनमात्रफलत्वेन य-
थावसरमनुज्ञानात् । अग्रिमपुमर्थस्य समागमः संप्राप्तिसौ । एतेनाद्य-
वनिरोधः संवर इति सूत्रार्थः स्फुटीकृतः प्रतिपत्तव्यः ।

मिथ्यात्वाद्यास्रवप्रकारान् शुद्धसम्यक्त्वादिसंवरप्रकारैर्निबन्धतो मुख्यम-
शुभकर्मसंवरण मानुषद्विकं च सर्वसंप्रदाप्तियोग्यत्वं फलमाह—

मिथ्यात्वप्रमुखाद्विपद्भ्रलमवस्कन्दाय दृष्यद्भ्रलं

रोद्धुं शुद्धसुदर्शनादिसुभटान् युजन् यथास्वं सुधीः ।

दुष्कर्मप्रकृतीर्न दुर्गतिपरीवर्तकपाकाः परं,

निःशेषाः प्रतिहन्ति हन्त कुरुते स्वं भोक्तुमुत्काः श्रियः ७३

न परं न केवलं सुधीः प्रेक्षापूर्वकारी मुमुक्षुः प्रतिहन्ति प्रति-
बध्नाति । काः ? दुष्कर्मप्रकृतीरसद्देहादिकर्मबन्धप्रकारान् । किंविशिष्टाः ?
निःशेषाः समस्ताः । कीदृक्फलाः ? दुर्गतिपरीवर्तकपाकाः । दुर्ग-
तिषु नारकतिर्यक्तुमानुषकुदेवपर्यायेषु परिवर्तनं ग्रहणमोक्षणं दुर्गतिपरीवर्तः
स षडोऽद्वितीयः पाकः फलं यासां तास्तथोक्ताः । किं तर्हि ? हन्त
कुरुते स्वं भोक्तुमुत्काः श्रियः इति गत्वा संबन्धः कर्तव्यः । किं कुर्वन्
सुधीः ? युजन् प्रयुजानः । कान् ? शुद्धसुदर्शनादिसुभटान् नि-
रतीघारसम्यग्दर्शनप्रभृतिवीरपुरपान् । किं कर्तव्यं ? रोद्धुं प्रतिबद्धम् ।
किं तद् ? मिथ्यात्वप्रमुखाद्विपद्भ्रलम् । मिथ्यात्वं प्रमुखमाद्यं यस्य
मिथ्याज्ञानाविरतिप्रमादकपाययोगप्रकारस्त्वाद्यस्रवस्य सोऽयं मिथ्यात्वप्रमुखो
द्विपद्भ्रलं शत्रुसैन्यमिव, विजिगीषोरिव मुमुक्षोरवदयप्रनिरोधित्वात् ।

किंविशिष्टम् ? हृष्यद्वलं हृष्यदहमहमिकया प्रवर्तमानं चलं पराक्रमो
यस्य तद् हृष्यद्वलम् । कस्मै ? अघस्कन्दाय लक्षणया शुद्धात्मस्-
रूपोपघाताय अतर्कितोपस्थितप्रपाताय च । कथं रोद्धुम् ? यथास्वं
यो यः स्वः । तत्र सम्यग्दर्शनस्य रोद्धव्यं स्वप्रतिपक्षभूतमिष्यादत्त-
नम् । सम्यग्ज्ञानस्य मिष्याज्ञानम् । अविरतेन्द्रियप्राणिविपवायाः समिति-
परं संयमो व्रतानि वा । प्रमादस्य कुशलेष्वनुत्साहलक्षणस्योत्साहः सावं च ।
क्रोधस्य क्षमा । मानस्य मार्दवम् । मायाया भार्जवम् । लोभस्य शौचम् ।
रागद्वेषयोः समत्वं निर्ममत्वं वा । मनोयोगस्य मनोनिग्रहः । वाग्योगस्य
वाग्निग्रहः । काययोगस्य च कायनिग्रहः । इति यथास्वं सुधीः शुद्धसुदर्श-
नादीन् प्रयुञ्जानो न परं दुष्कर्मप्रकृतीः प्रतिहन्ति । किं तु कुच्छते । काः ?
श्रियो देवेन्द्रनरेन्द्रादिविभूतीः । किं विशिष्टाः ? उत्काः सोरकण्डाः । किं
कर्तुम् ? भोक्तुं सेवितुम् । कम् ? स्वमात्मानम् । अनिच्छतोपि तस्योपभोगाय
त्वरमाणा इत्यर्थः । अत एव हन्त इति हर्षे । हृष्यामो घयं, यदेवमनिच्छ-
न्तमपि तं महाभागमिन्द्रादिसंपदः सेवन्ते इत्यर्थः । यः सुधीर्विद्यानितीत-
मतिर्विजिगीषुनायकः शत्रुघ्नं सौस्रिकायोघतं प्रतिहन्तुं यथास्वं यो यस्मै
प्रभवति तं तं प्रति तं तं प्रयुञ्जे स न परं दुष्कर्मप्रकृतीर्दुराचारानमात्यादीन्
दुर्गतिपरीवर्तकपाकान् दारिद्र्यपयांसंपादनैककलान् निःशेषान् प्रतिहन्ति
कुरते स्वं भोक्तुमुत्काः धियोऽभ्युदयसंपद इत्यप्राकरणिकोप्यर्थः सहृदयैर्द्वि-
विधेयः । एवं चिन्तयन् नित्यं संवरोद्युक्तो भवति । इति संवरानुमेषा ।

संप्रति निर्जरामनुप्रेक्षितुं तदनुग्रहं प्रकाशयन्नाह—

यः स्वस्वाविश्य देशान् गुणविगुणतया भ्रश्यतः कर्मशत्रून्,
कालेनोपेक्षमाणः क्षयमवयवशः प्रापयंस्तमुकामान् ।
धीरस्तैस्तरुपायैः प्रसभमनुपजत्यात्मसंपद्यजसं,
तं वाहीकश्रियोद्धं श्रितमपि रमयत्यान्तरर्थाः कटाक्षैः ॥७४॥
रमयति रतिं नपति । कासां ? आन्तरर्थात्तन्तजानादिप्रिभूतिः ।

कम् ? तं योगिनं । कैः ? कटाक्षैरनुरागोद्रेकानुभावैः अन्तरङ्गलक्ष्मीस्य क-
निपयदिनलभ्या भवतीत्यर्थः । किंविशिष्टमपि ? अङ्गं श्रितमपि उत्सङ्गमा-
श्रितमपि । कस्याः ? वाहीकश्रियो बाह्यलक्ष्म्याः तपोतिशयद्वैरित्यर्थः । यः
किम् ? यो धीरः परीपहोपसर्गैरक्षोभ्यः सन्ननुपजति आसक्तो भवति ।
क ? आत्मसंपदि आत्मसंविद्यौ । कथम् ? अजस्रं संततम् । किं कुर्वाणः ?
उपेक्षमाण औदासीन्येन भावयन् । कान् ? कर्मशत्रून् । किं कुर्वतः ?
अदयतः स्वस्वादपगच्छतः । केन ? कालेन । स्वयं पक्त्वा कर्मपुद्गलान्
गलत इत्यर्थः । संवरपूर्विकां निर्जरां कुर्वन्निति यावन् । किं कृत्वा भ्रश्यतः ?
आविश्य अनुप्रविश्य विशिष्टशक्तिपरिणामेनावस्थाय । कान् ? देशान्
कर्ममलीमसचिदंशान् । कस्य ? स्वस्य स्वात्मनः । कया ? गुणवि-
गुणतया गुणानां सम्यक्त्वादीनां विगुणता निष्यात्वादिपरिणामो गुणविगु-
णता, तथा । न केवलमुपेक्षमाणः, प्रापयंश्च नयन् । कान् ? तत्सुकामान्
स्वफलदानोन्मुखात् कर्मशत्रून् । कम् ? क्षयं विक्षेपम् । कथम् ? अवय-
वशोऽशेनांशेन । कैः ? उपायैरपक्रमैः । किंविशिष्टैः ? तैस्तैः प्रसिद्धैर-
नशनादिभिः । कथम् ? प्रसभं हृदात् । हठवृत्त्या स्वफलदानोन्मुखात्
कर्मशत्रून् क्षययन्नित्यर्थः । एतन्निरागुणानुचिन्तनम् । अथ श्लेषार्थः
कथ्यते—

अत्र द्वौ नायकौ दुर्गमप्यगतौ जनपदस्थितश्च । तत्र तं जनपदस्थित-
नायकं रमयति । कासौ ? आन्तरध्रीदुर्गमप्यगतसंपत् । कैः ? कटाक्षैरनुरा-
गोद्रेकानुभावैः । किंविशिष्टम् ? अङ्गं श्रितमपि उत्सङ्गमाश्रितमपि । कस्याः ?
वाहीकश्रियो बाह्यलक्ष्म्याः । जनपदविभूतेरित्यर्थः । यः किम् ? यो धीरो धी-
रोदात्तनायकोऽनुपजति । क्वाम् ? आत्मसंपदि विजिगीषुगुणसामग्र्याम् ।
प्रभुशक्तवित्यर्थः । कथम् ? अजस्रं नित्यम् । किं कुर्वाणः ? उपेक्षमाणोऽन-
हेलयन् । कान् ? कर्मशत्रून् व्यापारपररिपून् । किं कुर्वतः ? अदयतोऽपचीय-
मानान् । केन ? कालेन समयेन । कया ? गुणविगुणतया गुणानां संधिधि-
ग्रहादीनां विगुणतया प्रयोगवैपरीत्येन । किं कृत्वा ? आविश्य प्रविश्य ।
कान् ? देशान् विपयान् । कस्य ? स्वस्य नायकात्मनः । न केवलमुपेक्षमाणः,
प्रापयंश्च नयन् कर्मशत्रून् । किंविशिष्टान् ? तत्सुकामान् उपदोतुमिच्छन् ।

कम् ? क्षयमपचयम् । कथम् ? अवयवशोशेनाशेन । कैः ? तैस्तैः प्रसिद्धै-
रुपायैर्घाटकादिभिः । कथम् ? प्रसभं हठात् ।

अनादिप्रवृत्तबन्धसहभाविनिर्जराशुशयानुस्मरणपुरस्तरं संवरसहभाविनि
जंराप्रधानफलमात्मध्यान प्रतिजानीते—

भोजं भोजमुपात्तमुज्झति मयि भ्रान्तेल्पशोनल्पशः,
स्त्रीकुर्वत्यपि कर्म नूतनमितः प्राक् को न कालो गतः ।
संप्रत्येप मनोऽनिशं प्रणिदधेऽध्यात्मं न विन्दन्वहि,—
दुःखं येन निरास्रवः शमरसे मज्जन्भजे निर्जराम् ॥ ७५ ॥

कः कालो न गतो नातीतः प्रागस्माद्वर्तमानक्षणात्पूर्वम् । सर्वो
गत इत्यर्थः । क सति ? मयि आत्मनि । किं कुर्वति ? उज्झति
त्यजति सति । किं तत् ? कर्म । किंविशिष्टम् ? उपात्तं पदम् ।
कथम् ? भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा । कियत् ? अल्पशः श्लोक-
मञ्जलिप्रमाणम् । कीदृशे मयि ? भ्रान्ते अनादिमिध्यात्यसंस्कारवशाद्देहा-
त्मनोरेकरवाध्यवसायपरिणते सति । तथा स्त्रीकुर्वत्यपि यत्नति सति ।
किं तत् ? कर्म । किंविशिष्टम् ? नूतनं प्रतिनवम् । कियत् ? अनल्पशो
बहुरारिप्रमाणम् । एतस्मिन्निर्जरादोषानुचिन्तनमबुद्धिपूर्वाया नरकादिषु बन्ध-
वशजाया अकुशलानुबन्धासंज्ञायाम्स्या विपश्चितावात् । ततः संप्रति किं
करोमीत्याह—एष स्वसंवेदनप्रत्यक्षोहमात्मा प्रणिदधे समादधे । किं तत् ?
मनश्चित्तम् । क ? संप्रति इदानीम् । क ? अध्यात्ममन्तः । कथम् ?
अनिशं सततम् । येन सतताप्याराममन प्रणिधानेन भजे सेवेहम् । काम् ।
निर्जरामेकदेशकर्मक्षयम् । किं कुर्वन् ? मज्जन् भाषिन् । क ? शमरसे
प्रशममुषे । कीदृशं सन् ? निरास्रवः पृष्ठाशुभकर्मसरः । किं कुर्वन्
यत् ? न विन्दन् भवेत्तयमानः । किं तत् ? यदिदुःखं परिपश्योपगम्यह
पृष्टम् । उक्तं च—

आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य व्यवहारवहिःस्थितेः ।

जायते परमानन्दः कश्चियोगेन योगिनः ॥

आनन्दो निर्दहत्युद्यं कर्मन्धनमनारतम् ।
न चासौ सिद्यते योगी वहिर्दुःखेष्वचेतनः ॥

संज्ञा कुशलशार्दूलमूला संज्ञा शुभानुग्रहा च निर्जरा, परीपहजये
वृत्ते सति प्रवृत्तरात् । एवं निर्जरागुणदोषभावन निर्जरानुप्रेक्षा । एवं भाग्य
निर्जरार्थं प्रवर्तते । इति निर्जरानुप्रेक्षा ।

इदानीं लोकालोकस्वरूपं निरूप्य तद्भावनापरम्य म्यामोपलब्धियो-
ग्यतामुपदिशति—

जीवाद्यर्थचितो दिवर्धमुरजाकारस्त्रिवातीवृतः,
स्फुन्धः खेऽति महाननादिनिधनो लोक्रः सदास्ते स्वयम् ।
नृन् मध्येत्र सुरान् यथायथमधः श्वाभ्रांस्तिरश्चोभितः,
कर्मादचिरुपप्लुतानधियतः सिद्ध्यै मनो धावति ॥ ७६ ॥

आस्ते निष्ठति । कोसौ ? लोक्रः । लोकयन्ते दृश्यन्ते जीवाद्य-
पदार्था अस्मिन्निति लोक । क्र ? खे अशोककादो न वराहवृष्टादी ।
कथम् ? सदा सर्वस्मिन्काले । कथम् ? स्वयमात्मना । न केनचित्कदा-
चिद्धृत इत्यर्थः । निपिदिष्टोसौ ? जीवाद्यर्थचितो जीवपुद्गलधर्मा-
धर्माकाशकालैर्व्याप्तः । तथा दिवर्धमुरजाकारः अधोन्यस्तमृदद्वार्धमु-
खस्थापितोर्ध्वमृदद्वसमसंख्यानः । इत्थं वा वेत्तासनमृदद्वोरस्तद्वरीसद-
शाकृतिः । अधश्चोर्ध्वं च निर्यन् च यथायोगम् । इति त्रिधा । तथा
त्रिवातीवृतः श्रयाणा वातानां घनोदधिघनवाततनुवातमंशानां मरुतां
समाहारस्त्रिवाती । तथा वृतो वृक्ष इव त्वक्त्रयेण वेष्टितः । तथा स्फुन्धः
समुदायरूपः । उक्तं च—

समंवाओ पंचहं समओत्ति जिणोत्तमेर्हि पण्णत्तं ।
सो चेव हवदि लोओ तत्तो अमिदो अलोओ खं ॥

१—ममवाय. पञ्चाना समय इति जिणोत्तमेः प्रसङ्गम् ।

सु र्ध्वं भवति लोक. ततोऽन्तरोऽन्तः सन् ॥

तथा अतिमहान् अत्यंतविपुलः । घनाकारेण त्रिचत्वारिंशदधिरु-
ज्जुशतत्रयप्रमित इत्यर्थः । तथा अनादिनिधनः सृष्टिसंहाररहितः ।
उक्तं च—

लोओ अंकिट्टिमो खलु अणाइणिहणो सहावणिब्बंधो ।
जीवाजीवेहिं फुढो सव्वागासऽवयवो णिच्चो ॥

अत्र एतस्मिँहोके धावति वेगेन गच्छति । किं तत् ? मनश्चित्तम् ।
कस्ये ? सिद्धये बहिः सिद्धक्षेत्राय लोकाप्राय, अध्यात्मं च स्वात्मोप-
लब्धये । किं कुर्यत ? अधियतो ध्यायत साधोः । कान् ? नृन् मनुष्यान् ।
क ? मध्ये मानुषोत्तरपर्यंतपर्यन्ते जम्बूद्वीपलवणोदकघातकीलण्ड्वीप-
कालोदकसमुद्रपुष्करवरद्वीपार्धरूपे मध्यदेशे । किं विशिष्टान् ध्यायतः ?
कर्माँदर्चिरपपुतान् । कर्माणि ज्ञानावरणादीनि उदरिचिरोऽग्नय इव,
तापत्रयहेतुत्वान् कर्माँदर्चिपः । तैरपपुतानुपपुतान् । तथा कर्माँदर्चिरप-
पुतान् सुरान् यथायथं यथास्मीयस्थानं ध्यायत साधोः मिट्टी मनो
धावति ॥ तत्र भवनवासिनां मुखे योजनशतानि विशतिमुपर्यधश्चैकैकसहस्रं
त्यक्त्वा सरभागे नागादिनवाना कुमाराणां पङ्कयहलभागे एतसुराणां राक्षसानां
च स्थानानि । अन्तराणामधस्ताद्यत्रायज्ञायनीसधेराभ्योपरिष्ठान्मेरुं धावत्
तिर्यक् च समन्तादास्पदानि । ज्योतिषाणामतो भूमेर्नवत्यधिकसप्तशतयोज-
नान्याकाशे गरवोर्ध्वं दशोत्तरशतयोजनायकाशे नभोदेशे तिर्यक् च घनो-
दधिवातवल्यं यावद्विमानाविष्टानानि । वैमानिकाना पुनरूर्ध्वमृत्त्रिचन्द्रकाश-
रम्य सर्वाधंसिद्धिं यावद्विमानपदानि । इति यथागमं त्रिस्तरतश्चिन्त्यम् ।

तथा कर्माँदर्चिरपपुतान् श्वाभ्रान् नारकानधोऽवहलभागात्प्रभृति
ध्यायतः साधोः सिद्धये मनो धावति । तथा कर्माँदर्चिरपपुतान् तिर्यक्
रतैर्यग्योनीनभितः समन्तान् सर्वत्र लोके ध्यायत, साधोः सिद्धये मनो
धावति ।

१-लोकोऽह्निम एतु अनादिनिधन स्वभावनिर्वन्धः ।

जीवाजीवे..... ॥

सम्यग्लोकस्थितिभावनयाऽधिगतसंवेगस्य मुख्यार्थसामर्थ्यसमुद्भवं भावयति—

लोकस्थितिं मनसि भावयतो यथावद्,
दुःखार्तदर्शनविजृम्भितजन्मभीतेः ।
सद्धर्मतत्फलविलोकनरञ्जितस्य,
साधोः समुल्लसति कापि शिवाय शक्तिः ॥ ७७ ॥

समुल्लसति समुद्भवति । कासौ ? कापि अलौकिकी शक्तिः सामर्थ्यम् । कस्यै ? शिवाय अपवर्गार्थम् । कस्य ? साधोः सिद्धिसाधनोद्यतस्य । किं कुर्वतः ? भावयतः पुनः पुनश्चिन्तयतः । काम् ? लोकस्थितिं जगत इत्यंभावनियमम् । क्व ? मनसि अन्तश्चेतसि । कथम् ? यथावत् सम्यक् । पुनः किंविशिष्टस्य ? दुःखार्तदर्शनविजृम्भितजन्मभीतेः दुःखपीडितलोकावलोकनेन प्रवृत्तसंसारभयस्य । पुनरपि किंविशिष्टस्य ? सद्धर्मत्यादि । सद्धर्मः शुद्धात्मानुभूतिः तत्फलं परमानन्दः । सद्धर्मश्च तत्फलविलोकनं च सद्धर्मतत्फलविलोकने । ताभ्यां रञ्जितः कृतानुरागः सद्धर्मतत्फलविलोकनरञ्जितस्य । एवं चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवति । इति लोकानुप्रेक्षा ।

संप्रति बोधिदुर्लभत्वं प्रणिधत्ते—

जातोत्रैकेन दीर्घं घनतमसि परं म्यानभिज्ञोऽभिजानन्,
जातु द्वाभ्यां कदाचिन्निभिरहमसकृज्जातुचित्खैश्वर्यतुभिः ।
श्रोत्रान्तैः कर्हिचिच्च कचिदपि मनसानेहसीदङ्गनरत्वं,
प्राप्तो बोधिं कदापि तदलमिह यते रत्नवज्जन्मसिन्धौ ॥ ७८ ॥

जात उत्पन्नोहम् । क्व ? अत्र एतस्मिन्लोके । कथम् ? दीर्घं चिरकालम् । कथम् ? असकृद्द्वारंवारम् । क्व ? घनतमसि । घनं निविडं तमो निष्यात्वस्वरूपमन्धकारो यत्र तद्धनतमस्तस्मिन् । नित्यनिगोता दिस्थाने इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? अभिजानन् आभिमुख्येन परि

च्छिन्दन् । किं तत् ? परं परद्रव्यं स्पर्शप्रधानम् । केन ? एकेन
 रोनेन्द्रियेण । स्पर्शनेनेत्यर्थः । खैरिति वचनपरिणामेण संबन्धः । एवमु-
 त्तरत्रापि नैर्वायिकसमन्वयश्चिन्त्यः । किंविशिष्टः सन् । स्वानभिज्ञ आत्म-
 ज्ञानपराश्रुतः । तथा जातोहमत्र दीर्घमसकृज्जातु कदाचित् । किं कुर्वन् ?
 अभिजानन् । किं तत् ? परं स्पर्शसमप्रधानं परद्रव्यम् । काम्याम् ?
 द्वाभ्यां स्वाभ्यां स्पर्शनरसनाभ्याम् । क ? घनतमसि कृम्यादिस्थाने ।
 किंविशिष्टः सन् ? स्वानभिज्ञः । तथा जातोहमत्र दीर्घमसकृत्कदाचित् ।
 किं कुर्वन् ? अभिजानन् । किं तत् ? परं परद्रव्यं स्पर्शसगन्धप्रधानम्
 कैः ? त्रिभिः सैः स्पर्शनरसनघ्राणैः । क ? घनतमसि पिपीलिकादिस्थाने ।
 किंविशिष्टः सन् ? स्वानभिज्ञः । तथा जातोहमत्र दीर्घमसकृज्जातुचित्
 कदाचिदपि । किं कुर्वन् ? अभिजानन् । किं तत् ? परं परद्रव्यं स्पर्शस-
 गन्धरूपप्रधानम् । कैः ? त्रैरिन्द्रियैश्चतुर्भिः स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुर्भिः ।
 क ? घनतमसि धमरादिस्थाने । किंविशिष्टः सन् ? स्वानभिज्ञः । तथा
 जातोहमत्र दीर्घमसकृत्कदाचित् कदाचित् । किं कुर्वन् ? अभिजानन् ।
 किं तत् ? परं परद्रव्यं स्पर्शसगन्धवर्णशब्दध्रुताथैरियम् । केन ? अपि मनसा
 मन पटैः पञ्चभिरपोन्द्रियैरित्यर्थः । संज्ञित्य प्राप्नोत्विति यावन् । क ?
 घनतमसि मनुष्यादिस्थाने । किंविशिष्टः सन् ? स्वानभिज्ञः । कदा
 कस्मिन् काले आपं लम्बवानहम् ? काम् ? योधिं रत्नप्रप्राप्तिम् ।
 किंविशिष्टः सन् ? प्राप्तः । किं तत् ? नरत्वं मनुष्यत्वम् । किंवि-
 शिष्टम् ? ईदृक् मुजात्यादिसंपन्नम् । यत् पृथं घोषेर्दुर्लभत्वं सगारे तत्
 तस्मात् कारणम् । यत्ते प्रपत्नं करोम्यहम् । क ? इह घोषी ।
 कथम् ? अलमत्यर्थम् । क ? जन्मतिन्धौ संसारसमुद्रे । किंपत् ?
 रदायद् रवे यथा । यथा कश्चिन्मुदमत्पेऽश्वन्तदुर्लभं रत्नं प्राप्य अर्जु-
 पतते तथा सगारेऽश्वन्तदुर्लभा घोषिं प्राप्याहं प्रपत्नं करोमीत्यर्थः ।

दुर्लभबोधेः प्रमादात्क्षणमपि प्रच्युतायास्तत्क्षणवद्दकर्मविपक्त्रिमत्केशसं-
केशवेदनावशस्य पुनर्दुर्लभतरत्वं चिन्तयति—

दुष्प्रापं प्राप्य रत्नत्रयमखिलजगत्सारमुत्सारयेयं,
नो चेत्प्रज्ञापराधं क्षणमपि तदरं विप्रलब्धोक्षधूर्तः ।
तत्किञ्चित्कर्म कुर्यां यदनुभवभवत्केशसंकेशसंविद्,
बोधेर्विन्देय वार्तामपि न पुनरनुप्राणनास्याः कुतस्त्याः ॥७९॥

नोचेद्यद्दि नोत्सारयेयं दूरीकुर्यामहम् । कम् ? प्रज्ञापराधं प्रमादाचर-
णम् । कथम् ? क्षणमप्यल्पकालमपि । किं कृत्वा ? प्राप्य लब्ध्वा । किं
तत् ? रत्नत्रयं सम्यग्दर्शनादित्रयम् । किंविशिष्टम् ? दुष्प्रापं दुःखेन
लभ्यम् । पुनः किंविशिष्टम् ? अखिलजगत्सारं सर्वलोकोत्तमम् ।
वक्तं च—

ज्ञातमप्यात्मनस्तत्त्वं विविक्तं भावयन्नपि ।

पूर्वविघ्नमसंस्काराद्भ्रान्तिं भूयोपि गच्छति ॥

तत् तस्मात्प्रज्ञापराधादेतोः कुर्यां विदुष्यामहम् । किं तत् ? किञ्चिद्
दारुणं तत्कर्म । किंविशिष्टः सन् ? विप्रलब्धो बन्धितः । कैः ? अक्षधूर्त-
रिन्द्रियैर्धूर्तैरिव घञ्चनाप्रधानत्वात् । कथम् ? अरं शीघ्रम् । यदनुभवभव-
त्केशसंकेशसंविदहं नविन्देयं न लभेयम् । काम् ? वार्तामपि प्रवृ-
त्तिमपि न केवलं स्वरूपलाभमित्यपिशब्दार्थः । कस्याः ? बोधेः । केशा अवि-
द्यासितारागद्वेषाभिनिवेशाः । संकेशाः सुखदुःखोपभोगविरल्पाः । केशाश्च
संकेशाश्च केशसंकेशाः । तेषां संवित् संवित्तिः केशसंकेशसंवित् । यस्य
कर्मणोऽनुभवो विपाको यदनुभवः तस्माद्भवन्ती जायमानाः केशसंकेश-
संविद् यस्य सोहं बोधेर्वार्तामपि न प्राप्नुयामित्यर्थः । कथम् ? पुनर्भूयः ।
कुतस्त्या कुतो भवा । कासौ ? अनुप्राणना पुनरजीवना । कस्याः ?
अस्या बोधेः । न कश्चिद्बोधिः प्राप्यत इत्यर्थः । वक्तं च—

“एकनिगोदशरीरे जीवाः सिद्धान्तगुणाः । एवं सर्वलोको निरन्तरं
स्थापरिनिश्चितः । भतस्त्रसतापञ्चेन्द्रियत्वमनुप्यत्वदेशकुलेन्द्रियारोग्यसद्गर्म-

संपत्तिः कृच्छ्रलभ्या । एवं कृच्छ्रलभ्यं धर्ममवाप्य विषयसुखभावो विरक्त-
विषयस्य तपोभावना धर्मप्रभावना सुखमरणादिरूपसमाधिश्च दुर्लभः ।
तस्मिन्सति बोधिलाभः फलवान् भवति । इति चिन्तनं बोधिदुर्लभानुपे-
क्षेति ।" एवं चिन्तयतो बोधिं प्राप्य न प्रमादो भवति । इति बोधिदुर्लभा-
नुपेक्षा ।

अथ केवलिप्रज्ञसत्रैलोक्यैकमङ्गललोकोत्तमस्य धर्मस्वाविर्भावमाशंसति—

लोकालोके रविरिव करैरुल्लसन् सत्क्षमाद्यैः,

खद्योतानामिव घनतमोद्योतिनां यः प्रभावम् ।

दोषोच्छेदप्रथितमहिमा हन्ति धर्मान्तराणां,

स व्याख्यातः परमविशदख्यातिभिः ख्यातु धर्मः ॥ ८० ॥

ख्यातु प्रकटीभवतु । कोसौ ? स धर्मः चतुर्दशगुणस्थानानां ग-
त्वादिषु चतुर्दशमार्गणास्थानेषु स्वतत्त्वविचारणलक्षणो वस्तुयाथारम्यरूपो
वा । विविशितः ? स्वार्थातः शोभनं सम्यगुक्तं । व्यवहारनिश्चयाभ्यां
व्यवस्थापित इत्यर्थः । केः ? परमविशदख्यातिभिर्लघुदृष्टादोषविशेष-
स्तुष्टप्रकाशननिष्ठज्ञानैः । सर्वज्ञैरित्यर्थः । यः किम् ? यो हन्ति निर-
स्करोति । कम् ? प्रभावं माहात्म्यम् । केयम् ? धर्मान्तराणां वेदाद्युक्त-
धर्माणाम् । विविशितानाम् ? घनतमोद्योतिनां घने विशिष्टे तमसि
मिथ्यात्वे घोतनशीलानाम् । केयामिव ? खद्योतानामिव ज्योतिरङ्गणाना-
मिव । किं विशिष्टानाम् ? घनतमोद्योतिनां घनेऽश्रकारे घोतनशीलानाम् ।
विविशितोसौ ? दोषोच्छेदप्रथितमहिमा । दोषा रागादयो दोषा च रात्रि-
दोषोच्छेदेन प्रथितः प्रख्यातो महिमा माहात्म्यं यस्य सोऽयम् । किं
दुर्लभं ? उल्लसन् प्रकाशमानः । केः ? सत्क्षमाद्यैरघनक्षमामादंवा-
दिभिः । क इयं के ? रविरिव करैः सूर्यो यथा रश्मिभिः । ८ ? लोका-
लोके भव्यजनान्तरंष्टौ चन्द्रालगिरौ च ।

संप्रत्यर्हितैरलक्षगस्य धर्मस्वाशयसुखफलार्थं दुर्लभार्थं तमप्रकाशद्वन्द्व-
भाणत्वं च प्रकाशवशाद्—

मुखमचलमहिंसालक्षणादेव धर्माद्,
भवति विधिरशेषोप्यस्य शेषोऽनुकल्पः ।
इह भवगहनेसावेव दूरं दुरापः,
प्रचनप्रचनानां जीवितं चायमेव ॥ ८१ ॥

भवति । किं तत् ? मुखम् । किंविशिष्टम् ? अचलमक्षयम् । कस्मात् ?
धर्मात् । किंविशिष्टात् ? अहिंसालक्षणादेव “अप्रादुर्भाव सलु
रागादीना भवत्यहिंसेति ” अहिंसा लक्षण स्वरूप यस्य । सोऽयं भवति ।
कोऽयं ? विधिः । सत्यवचनादि । किंविशिष्ट ? शेषोऽप्य । किंविशिष्टो
भवति ? अनुकल्पः । अनुगत द्रव्यभावाभ्यामहिंसकत्वं कल्पयति
समर्थयते । तदनुयायीत्यर्थः । कस्य ? अस्य अहिंसालक्षणस्य धर्मस्य ।
किं न्यात् ? न । इत्याह—अशेषोऽपि समप्रोऽपि । इह चासिन्धवगहने
ससारारण्ये भवत्ययावय । किंविशिष्टः ? दुरापः दुर्लभः । कथम् ? दूर
मत्यर्थम् । भवति चायमेव । किंविशिष्ट ? जीवितं प्राणा । केषाम् ?
प्रचनप्रचनानां सिद्धान्तवाचनानाम् । एव भावयत सदा धर्मानुरागो
भवति । इति धर्मन्यायवात्तानुपेक्षा ।

अयानित्यताद्यनुपेक्षाणां या कांचिद्विष्टामनुष्याय निरुद्धेन्द्रियमन प्रस-
स्यात्मनात्मवाग्मन सनेदनात् वृत्तव्यतामापन्नस्य जीवन्मुक्तिर्गुणिरापर
ममुक्तिप्राप्तिमुपदिशति—

इत्येतेषु द्विषेषु प्रचनदृगनुपेक्षमाणोऽधुनादि,—
ष्वद्धा यत्किंचिदन्तःकरणकरणजिद्वेत्ति यः सं स्वयं स्वे ।
उच्चैरुच्चैःपदाशाधरभ्रविदुराम्भोधिपारासिराज-
त्कार्तार्य्यः पूतकीर्तिः प्रतपति स परैः संगुणैर्लोकमूर्ध्नि ८२

प्रतपति प्रसर्गं दीप्यते । कोऽसौ ? स आत्मा । कः ? लोकमूर्ध्नि
श्रेयोव्यतिरिचि । के. ? गुणैः सम्यग्गुणादिभिः । किंविशिष्टे ? स्वैः सिद्धात्म
संयग्भिः । पुनः किंविशिष्टे ? परैरुत्कृष्टे । किंविशिष्टं सन् ? उच्चैरि-

त्यादि। उच्चैरुच्चैःपदेषु उन्नतोन्नतस्थानेषु नृपमहद्विक्रदेवचक्रिसुरेन्द्राहमिन्द्र-
गणधरतीर्थकरत्वलक्षणेषु भासा प्राप्यभिलाषः, तां भरति तथा वाऽधरो
निन्द्यः, शुभाशुभकर्मबन्धनिबन्धनत्वात्, उच्चैरुच्चैः पदाशाधरः । स चासौ
भवन्न संसारः । तस्य विधुर दुःखम् । तदेवाम्भोधिः समुद्रः तस्य पार
परतीरम् । तस्यातिः प्राप्तिः । तथा राजन् शोभमानं कार्ताथ्यं कृतकृत्यता
यस्य सोपमुच्चैरुच्चैःपदाशाधरभवविधुराम्भोधिपाराक्षिराजत्कार्ता-
थ्यः । परममुक्तो भवशिल्पधः । कृतोर्थो येन स कृतार्थः कृतकृत्यः । तस्य
भावः कार्ताथ्यम् । उक्तं च—

सर्वविघर्तोत्तीर्णं यदा स चैतन्यमचलमाप्नोति ।

भवति तदा कृतकृत्यः सम्यक्पुरुषार्थसिद्धिमापन्नः ॥

पुनः किंविशिष्टः ? पूतकीर्तिः । कीर्तिर्वाग्यशःस्तुतिर्नाम यः । पूता
पवित्रा अघाधिता कीर्तिर्वाग् यस्य सोयं पूतकीर्तिः । जीवन्मुक्तो भूयेत्यर्थः ।
यश्च स्तुतिनामपक्षे तु पूता पवित्रा उच्चारणमायेण पापापहारक्षमा कीर्तिर्क-
सेति विग्रहः । यः किम् ? यो वेत्ति प्रतिपद्यते । कम् ? स्वमात्मानम् ।
केन ? स्वयमात्मना स्वसपेदनेन । ए ? स्वे आत्मनि । किंविशिष्टः सन् ?
अन्तःकरणकरणाजिद् मनोशजेता । किं कुर्यात् ? अनुप्रेक्षमाणो भा-
वयन् । किं तत् ? यतिरुचिदिष्टम् । कथम् ? अद्धा तावत् । केषु ? अ-
धुयादिषु । अनित्यादारणसंसारैरुत्तमान्यत्वानुत्पत्त्यासवसंवरनिजंरालोकयोधि-
दुर्लभधर्मस्वात्प्राप्तयेषु मध्ये । किंविशिष्टेषु ? इत्येवप्रकारेषु पक्षेषु सदि-
हितेषु । पुनः किंविशिष्टेषु ? द्विषेषु द्वादशानु । द्विः पद इमानि द्विषाणि ।
“संख्येये संख्यया ज्ञातस्यारूरसत्यम्” इति षट्पदीहि । “सख्ययाद्दो-
यद्गणात्” इति षः समाप्तान्तः । एतद्व्याख्यातृत्वरुत्तवागमुचोऽप्रयोगः ।
तथा च शिष्टप्रयोग, “इतनेकद्विषमेदगम्” इति । किंविशिष्टः सन् ?
प्रयत्नरह्य परमात्मपशुः । इति द्वादशानुप्रेक्षायकरणम् ।

अथ—

“अनुत्पत्त्यापितं ज्ञानं क्षीयते दुःखसन्निधौ ।

सत्तावथायलं दुःखैरात्मानं भाषयेन्मुनिः ॥”

इत्यभिप्रेत्य विशेषसंख्यागमं परीपहसामान्यलक्षणमाचक्ष्णस्तत्रयाधिकारिणो निर्दिशति—

दुःखे भिक्षुरूपस्थिते शिवपथाद्भ्रश्यत्यदुःखश्रितात्,
तत्तन्मार्गपरिग्रहेण दुरितं रोद्धुं मुमुक्षुर्नवम् ।
मोक्तुं च प्रतनं क्षुदादिवपुषो द्वाविंशतिं वेदनाः,
स्वस्थो यत्सहते परीपहजयः साध्यः स धीरैः परम् ॥८३॥

अद्वयति प्रच्यवति । कोसौ ? भिक्षुः संयमी । कस्मात् ? शिवपथाद् मोक्षमार्गात् । किंविशिष्टात् ? अदुःखश्रिताद् अदुःखेन सुखेन श्रितात् सेवितात् । भावितादित्यर्थः । क्व सति ? दुःखे । किंविशिष्टे ? उपस्थिते संनिहिते । यत् एतत् तत् तस्मात् स भण्यते । कोसौ ? परीपहजयः । अस्य संयमतपोविशेषत्वादिदोषदेशः । उक्तं च—

परिपोढव्या नित्यं दर्शनचारित्ररक्षणे नियताः ।
संयमतपोविशेषास्तदेकदेशाः परीपहाख्याः स्युः ॥

यत्किम् ? यत्सहते संकेशं दैन्यं च विनानुभवति । कोसौ ? मुमुक्षुः । किंविशिष्टः सन् ? स्वस्थः स्वस्मिन्मविदिने आत्मनि तिष्ठन् । काः ? वेदनाः । वेद्यन्तेऽनुभूयन्तेऽमद्वेषादिकर्मोदयपरतत्रै प्राणिभिरिति वेदना अन्तर्बहिर्द्वेषपरिणामाः । शारीरमानसप्रकृष्टपीडाहेतवः । किंविशिष्टाः ? क्षुदादिवपुषः क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाम्पारतिस्त्रीचर्यानिपद्याशय्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनस्वभावः । क्व ? द्वाविंशतिम् । किं कर्तुम् ? रोद्धुं निवारयितुम् । किं तत् ? दुरितं दुष्कृतम् । किंविशिष्टम् ? नवं प्रत्यग्रमपूर्वम् । न केवलं, मोक्तुं च निर्जरयितुम् । किं तत् ? दुरितम् । किंविशिष्टम् ? प्रतनं पुराणं प्राग्वद्धम् । केन ? तन्मार्गपरिग्रहेण । तस्य शिवस्य मार्गः प्रास्त्युपायस्त्वन्मार्गः । सङ्ख्यानमिति यावत् । तस्य परिग्रहः स्वीकारश्चेन । उक्तं च—

परीपहाद्यविशानादास्रघस्य निरोधिनी ।
जायतेऽध्यात्मयोगेन कर्मणामाशु निर्जरा ॥

क्षुत्पिपासादिसहनाद्धि संघरे सस्यौपक्रमिकं कर्मफलमनुभवन् क्रमेण निर्जाण्येकमा मोक्षमवाप्नोति । स च परीषहजयः साध्यः साध्यितुं शक्यः । कैः ? धीरैरकातरैः दुग्भिः । कथम् ? परं केवलम् । कातराणां मनागपि साध्यो न भवतीत्यर्थः ।

बालव्युत्पत्त्यर्थं पुनस्तत्सामान्यलक्षणं प्रपञ्चयति—

शारीरमानसोत्कृष्टबाधहेतून् क्षुदादिकान् ।

प्राहुरन्तर्बहिर्द्रव्यपरिणामान् परीषहान् ॥ ८४ ॥

प्राहुः प्रवदन्ति सूरयः । कान् ? परीषहान् । किंविशिष्टान् ? अन्तर्बहिर्द्रव्यपरिणामान् । क्षुदाद्योन्तर्द्रव्यस्य जीवस्य परिणामाः । शीतोष्णादयो बहिर्द्रव्यस्य पुद्गलस्य च । इति यथासंभवं योज्यम् । अन्तश्च बहिश्चान्तर्बहिः अन्तरङ्गबहिरङ्गे । ते च ते द्रव्ये च यथासंख्यं जीवपुद्गलौ अन्तर्बहिर्द्रव्ये । तयोः परिणामा अवस्थाविशेषाः । पुनः किंविशिष्टान् ? क्षुदादिकान् क्षुत्पिपासाशीतोष्णादीन् । पुनरपि किंविशिष्टान् ? शारीरेत्यादि । शरीरे भवाः शारीराः । मनसि भवा मानसाः । बाधाः पीडाविशेषाः । उत्कृष्टाश्च ते बाधाश्च उत्कृष्टबाधाः । शारीराश्च मानसाश्च शारीरमानसाः । ते च ते उत्कृष्टबाधाश्च । तेषां हेतवः कारणानि बालव्रयेपि कार्यात्मस्य सर्वेषां सप्रत्ययवापत्त्वान् ॥

विज्ञोपतिपातेपि धेयोर्धिभिः प्रारब्धधेयोन्मार्गाञ्चापसत्तंब्यत्विति शिक्षार्थमाह—

स कोपि किल नेहाभून्नास्ति नो वा भविष्यति ।

यस्य कार्यमधिष्ठं स्वान्त्याकार्यो हि विधेः पुमान् ॥ ८५ ॥

किलेति ज्ञाद्ये लोके च धृषते । ज्ञाद्ये यथा—

“स किं कोपीहाभूदिति भविष्यति वा यस्याऽप्रत्यबाधः कार्यात्म” इति । लोके यथा—

“धेयांसि बहुविधानि भवन्ति महतामपि” इति ।

स कोपि कश्चिन्नाभून्न भूतो, नास्ति न रिचते, नो वा भविष्यति
न वा संपत्स्यते । क ? इह लोकत्रये । यस्य किम् ? यस्य स्यात् । किं तत् ?
कार्यम् । किंविशिष्टम् ? अविघ्नमप्रिघमानप्रत्यूहम् । हि यस्माद्भवति ।
कोसा ? पुमान् पुरुषः । किंविशिष्टः ? न्यक्कार्योऽभिमवनीयः । कस्य ? विघ्ने-
र्देवस्य । ततो विघ्ननिघ्नीभूय प्रेक्षापूर्वकारिभिर्न जातु प्रारब्धं श्रेयसः साध-
नमुज्झितव्यम् । यद्वाह्या अप्याहुः—

प्रारभ्यते न खलु विघ्नमयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
धिघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः,
प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥

क्लेशापासाभ्यां विह्वलीभवतो लोकद्वयेपि स्वार्थभ्रंशः स्यादिति भीतिमु-
द्गारश्चाह—

विरुचप्रकृतिर्यः स्यात् क्लेशादायासतोथवा ।
सिद्धस्तस्यात्रिकुर्ध्वंसादेवामुत्रिकविप्लवः ॥ ८६ ॥

यः पुरुषः स्यात् । किंविशिष्टः ? विह्वचप्रकृतिर्विह्वलीभूतस्वभावः ।
कस्मान् ? क्लेशादाद्याध्यादिवाधातः, अथवाऽऽयासतः प्रारब्धकर्मभ्रमात् ।
विरुचप्रकृतिः स्यात्तस्य सिद्धो निश्चितो निष्पन्नो वा । कोसा ? आमुत्रिक-
विप्लवः परलोकप्राप्याभीष्टफलविनाशः । कस्मात् ? आत्रिकर्ध्वंसादेव
इह लोकप्राप्याभीष्टफलस्य कर्मारम्भस्य परलोककलार्थस्य वा तस्य विना-
शात् ।

मृदां पानःपुन्येन वाप्युपसर्पन्निः परीपहोपसर्गैरविक्षिप्यमाणचित्तस्य
निःश्रेयसपदप्राप्तिमुपदिशति—

क्रियासममिहारेणाप्यापतद्भिः परीपहैः ।
क्षोभ्यते नोपसर्गैर्वा योपवर्गं स गच्छति ॥ ८७ ॥

स मुमुक्षुरपवर्गं मोक्षं गच्छति प्राप्नोति । यः किम् ? यो न क्षोभ्यते
प्रवृत्तेष्वालस्यते । कैः ? परीपहैः क्षुदादिभिरुपसर्गैर्वा मुरतरतिर्यगचेतन-

निमित्तकैरसद्यपीडाविशेषैः । किं कुर्वन्नि ? आपतद्भिरागच्छद्भिः । केन ?
क्रियासमभिहारेणापि अतिमात्रेण पौनःपुन्येन वा । न केवलं मनाः,
अनभ्यावृत्त्या वा इत्यपि शब्दार्थः ।

प्रागेवाभ्यस्तसमस्तपरीपहजपस्य महासत्रस्य कमक्षपितपालयातिकर्मणो
कोकाग्रचूडामणिसुदृगाति—

सोडाशेषपरीपहोऽक्षतशिवोत्साहः सुदृग्वृत्तभाग्,
मोहांशक्षपणोत्वपी कृतबलो निस्सांपरायं स्फुरन् ।

शुक्लध्यानकुठारकृत्तबलवत्कर्मद्रुमूलोऽपरं,

ना प्रस्फोटितपक्षरेणुप्रगवद्यात्पूर्ध्वमऽस्त्वा रजः ॥ ८८ ॥

याति गच्छति । कोसौ ? ना द्रव्यतः पुमानेव । वा याति । ऊर्ध्वं
लोकाग्रे । किं कृत्वा ? अस्त्वा व्युपरतक्रियानिवृत्तिलक्षणशुक्लध्यानेन
क्षिप्त्वा । किं तत् ? रजो रज इव रेणुरिव रजः स्वरूपोपधात्परिहारेणै-
वोपश्लेषावस्थानात् । किं विशिष्टम् ? अपरं वेद्यापुर्णामगोभ्रस्वमवाति
कर्म । किं वत् ? प्रस्फोटितपक्षरेणुप्रगवत् पक्षपो । पतत्रयो-रेणु-रजः
पक्षरेणुः । प्रस्फोटितोऽपनीतः पक्षरेणुर्वेन स प्रस्फोटितपक्षरेणुः । स
चासौ सगध्र पक्षी । तेन तुल्यम् । किं विशिष्टः सन् ? सोडाशेष-
परीपहः सोडाः सद्यवां नीता अरोपाः सर्वे परीपहाः । ध्रुवादयो येन
स एवम् । सर्वपरीपहैरनभिमवनीय इत्यर्थः । पुनः किं विशिष्टः ? अक्षत-
शिवोत्साहः । अक्षतोनुपहत प्रतिक्षणं वर्धमानः शिवोत्साहो मोक्षपो-
योगो यस्य स एवम् । अप्रमत्तसंयत इत्यर्थः । तदुत्थं यथा,—

पंढ्रासेसपमाओ वयगुणसीलोलिमंडिओ णाणी ।

अणुवमसमओ अलवओ ज्ञाणणिलीणो हु अपमत्तो ॥

यथा सुदृग्वृत्तमाहू । सुदृग्वृत्ते क्षापितसम्पन्नमामाविद्यापन्यतमपादिने
मभति मेघने सन्नयो भवतीति सुदृग्वृत्तमाह । क्षापकभेषपातोहोन्मुख

१ नडाशेषममाओ एतद्युगपीडानिनिमित्तो षानी ।

अनुपपन्नपरोऽपक्षो ध्याननिमीनः सतु अपमत्तः ॥

इत्यर्थः । तथा मोहांशक्षपणोल्बणीकृतबलः । मोहांशानां चारित्रमो-
हैकदेशानां क्षपणं क्षयः । तेनोल्बणीकृतमुत्कटीकृतं बलं सामर्थ्यं येन स
एवम् । अपूर्वकरणादिगुणस्थानवर्तीत्यर्थः । तथा निःसाम्परायं स्फुरन्
निःसाम्परायं लोभाभावेन स्फुरन् घोतमानः । क्षीणमोह इत्यर्थः । तथा
शुक्लध्यानकुठाररुत्तयलवत्कर्मद्रुमूलः । शुक्लध्यानमेकवदितर्कावीचा-
राख्यमत्र ग्राह्यं, पृथक्वदितर्कवीचाराख्यस्य तस्यापूर्वकरणादिषु त्रिषु गुणस्था-
नेषु निवृत्तत्वात् । बलवत्कर्माणि ज्ञानदर्शनावरणाम्तरायसंज्ञान्यघानिकर्मापे-
क्षयात्र गृह्यन्ते । शुक्लध्यानमेव कुठारः परशुः । तेन कृत्तानि-च्छिन्नानि
बलवत्कर्माण्येव द्रुमूलानि वृक्षवृक्षा येन स एवम् । जीवन्मुक्त इत्यर्थः ।

सोडाशेषपरीपहृत्वविशेषणं व्याकर्तुकामस्तावत् क्षुत्परीपहृत्वियविधान-
नार्यमाह—

पट्टर्मापरमादृतेरनशनाद्याप्तकृशिमोऽशन,—

स्थालाभाच्चिरमप्यरं क्षुदनले भिक्षोर्दिधक्ष्यत्यमून् ।

कारापञ्जरनारकेषु परवान् योऽभुक्षि तीव्राः क्षुधः,

का तस्यात्मवतोऽद्य मे क्षुदियमित्युजीव्यमोजो मुहुः ॥८९॥

उजीव्यमुदीप्यम् । किं तत् ? ओज उत्साहो धातुतेजो वा । कस्य ?
भिक्षोर्भिक्षाद्युक्तेः । संयतेनेत्यर्थः । कथम् ? मुहुर्वारंवारम् । कथम् ?
इति । किमिति ? का वतंते, न कापि । कासौ ? इयमनुभूयमाना क्षुत्
बुभुक्षावेदना । कस्य ? मे मम । किंविशिष्टस्य ? तस्यात्मवत् आत्माय-
त्स्य । कः ? अद्य अधुना । यः किमकर्षम् ? योऽभुक्षि भुक्तवानहम् ।
काः ? क्षुधः क्षुद्रेदनाः । किंविशिष्टाः ? तीव्राः असह्यतमाः । किंविशिष्टः
सन् ? परवान् परायत्तः । केषु ? कारापञ्जरनारकेषु । कारा वन्दिकुटी ।
मनुष्यं प्रत्येषा । शेषी तैर्धर्मैरधिकै प्रति । कारा च पञ्जरं च पक्षिगृहं
नारकश्च नरकः कारापञ्जरनारकास्तेषु । मनुष्येषु वन्दिकुट्यां, तिर्यक्षु-
पञ्जरे श्वश्रेषु च नरके परायत्तः सन् यस्त्रीवाः क्षुद्राधाः सोढवानहम् ।
तस्यात्मायत्तस्य सांप्रतं मम का क्षुदियम् । न कापीत्यर्थः । किंविशिष्टस्य
भिक्षोः ? पट्टर्मापरमादृतेः । पण्णां कर्मणां समाहारः पट्टर्मा पडा-
धन० ष० २९

दिष्ट ? यथा लब्धाशी यथाप्राप्ताशनमतः यथा लब्धमभ्यातीत्येवंमतः ।
 “व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च” इति शिन् । कस्माज्जयेत् ? संतोषोद्दूधकरीरपूरितय-
 रध्यानाम्बुपानात् । संतोषो घृतिः । उद्दूधकरीरो माघमासिका-
 भिनवघटः । उद्दूधः प्रशस्तः करीरो घट उद्दूधकरीरः । संतोष एवोद्दूधक-
 रीरः संतोषोद्दूधकरीरः । तत्र तेन वा पूरितं पूर्णाकृतं वरध्यानं धर्म्य-
 शुक्लाप्यमेवाम्बु जलम् तस्य पानात् ।

शीतपरीपहनिग्रहोपायमाह—

विष्वक्चारिमरुच्चतुष्पथमितो धृत्येकवासाः पत,—
 त्यन्वङ्गं निशि काष्ठदाहिनि हिमे भावांस्तदुच्छेदिनः ।
 अध्यायन्नधियन्नघोगतिहिमान्यतीर्दुरन्तास्तपो,—
 वर्हिस्तप्तनिजात्मगर्भगृहसंचारी मुनिर्मोदते ॥ ९१ ॥

वश्यकक्रियाः पङ्कमीं परमा प्रकृष्टा आदतिरादरः प्रयत्नो यस्य स एवम् ।
 पुनः किंविशिष्टस्य ? अनशनाद्याप्तकशिक्षः अनशनादिभिर्वाद्यतपोनु-
 दानैराप्तः प्राप्तः कृशिता कृशत्वं क्षामत्वं येन स एवम् । क सति ?
 क्षुदनले क्षुद्धाधाम्नौ । किं कुर्वति ? दिग्धक्षति दग्धुमिच्छति । दग्धुं
 प्रवृत्ते इत्यर्थः । कान् ? असून् प्राणान् । कथम् ? अरं शीघ्रम् । यद्वैद्याः—

आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति ।
 दोषक्षये च धातून् पचति च धातुक्षये प्राणान् ॥

कस्मात् ? अलाभादप्राप्तेः । कस्य ? अशनस्य भोजनस्य । कथम् ?
 चिरमपि बहुतरकालमपि । संवत्सरं यावदित्यर्थः ।

तृष्णापरीपहतिरस्कारार्थमाह—

पत्रीवानियतासनोदवसितः स्नानाद्यपासी यथा,
 लब्धाशी क्षपणाध्वपित्तकृदवप्राणज्वरोष्णादिजाम् ।
 तृष्णां निष्कुपिताम्बरीपदहनां देहेन्द्रियोन्माथिनीं,
 संतोषोद्घकरीरपूरितवरध्यानाम्बुपानाजयेत् ॥ ९० ॥

शिष्टः ? यथा लब्धाशी यथाप्राप्ताशनव्रतः यथा लब्धमन्नातीत्येवंव्रतः ।
 “व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च” इति णिन् । कस्माच्चयेत् ? संतोपोद्दूधकरीरपूरितव-
 रध्यानाम्बुपानात् । संतोपो घृतिः । उद्दूधकरीरो माघमासिका-
 भिनवघटः । उद्दूधः प्रशस्तः करीरो घट उद्दूधकरीरः । संतोप एवोद्दूधक-
 रीरः संतोपोद्दूधकरीरः । तत्र तेन वा पूरितं पूर्णाकृतं वरध्यानं धर्म्य-
 शुक्लाख्यमेवाम्बु जलम् तस्य पानात् ।

शीतपरीपहनिग्रहोपायमाह—

विष्वक्चारिमरुच्चतुप्पथमितो धृत्येकवासाः पत,—

स्यन्वङ्गं निशि काष्ठदाहिनि हिमे भावांस्तदुच्छेदिनः ।

अध्यायन्नधियन्नधोगतिहिमान्यतीर्दुरन्तास्तपो,—

घर्हिस्तप्तनिजात्मगर्भगृहसंचारी मुनिर्मोदते ॥ ९१ ॥

मोदते आनन्दमनुभवति । कोसौ ? मुनियोगी । किंविशिष्टः सन् ?
 तपोघर्हिस्तप्तनिजात्मगर्भगृहसंचारी । रत्नयाविर्भावार्थमिच्छानि-
 रोधस्तपः । तदेव बर्हिरग्निः । तेन तप्तमुष्णीकृतं निशामैव स्वार्थैव
 गर्भगृहं वासगृहं तपोघर्हिस्तप्तनिजात्मगर्भगृहम् । तत्र संचारी संचरणशीलः
 तदवस्थायीत्यर्थः । किंविशिष्टो मुनिः ? इतो गतः । किं तत् ? चतुप्पथं
 शृङ्गाटकम् । कीदृशम् ? विष्वक्चारिमरुत् समताच्चरणशीलपवनम् ।
 पुनः किंविशिष्टः ? धृत्येकवासाः । घृतिः संतोप एकं केवलं वासो
 वसनं यस्य स एवम् । पुनरपि किंविशिष्टः ? अध्यायन् अस्मरन् । कान् ?
 भावान् पदार्थान् । किंविशिष्टान् ? तदुच्छेदिनः पूर्वानुभूतान् शीता-
 पनोद्दिनो गर्भगृहदीप्ताहारगन्धतैलकुङ्कुमादीन् । क्व सति ? हिमे तुषारे ।
 किं कुर्वति ? पतति । कथम् ? अन्वङ्गमङ्गमङ्गं प्रति । पुनः किंविशिष्टे ?
 काष्ठदाहिनि दारदहनशीले । कस्याम् ? निशि रात्रौ । किं कुर्वन्नसौ
 तच्छीतं सहते ? अधियन् स्मरन् । काः ? अधोगतिहिमान्यतीर्ः ।
 महद्भिमं हिमानी । अधोगतौ नरके हिमानी अधोगतिहिमानी ।
 तस्या अतीर्ः पीडाः । नरकमहातिशीतदुःखानीत्यर्थः । किंविशिष्टाः ?

वश्यकक्रियाः पङ्कर्मो परमा प्रकृष्टा आद्यतिरादरः प्रयत्नो यस्य स एवम् ।
 पुनः किंविशिष्टस्य ? अनशनाद्याप्तप्रशिक्षः अनशनादिभिर्वाद्यतपोनु-
 शानैराप्तः प्राप्तः कृशिता कृशत्वं क्षामत्वं येन स एवम् । क सति ?
 क्षुदनले क्षुद्राघामौ । किं कुर्वति ? दिधक्षति दग्धुमिच्छति । दग्धुं
 प्रवृत्ते इत्यर्थः । कान् ? असून् प्राणान् । कथम् ? अरं शीघ्रम् । यद्वैषाः—

आहारं पचति शिखी दोषानाहारयजितः पचति ।
 दोषक्षये च धातून् पचति च धातुक्षये प्राणान् ॥

कस्मात् ? अलाभादप्राप्तेः । कस्य ? अशनस्य भोजनस्य । कथम् ?
 चिरमपि बहुतरकालमपि । संवत्सरं यावदित्यर्थः ।

तृष्णापरीपहतिरस्कारार्थमाह—

पत्रीवानियतासनोदवसितः स्नानाद्यपासी यथा,
 लब्धाशी क्षपणाध्वपित्तकृद्वप्राणज्वरोष्णादिजाम् ।
 तृष्णां निष्कुपित्ताम्बरीपदहनां देहेन्द्रियोन्माथिर्नीं,
 संतोषोद्दूधकरीरपूरित्तवरध्यानाम्बुपानाञ्जयेत् ॥ ९० ॥

शिष्टः ? यथा लब्धाशी यथा प्राप्ताशनमृतः यथा लब्धमभ्यान्तीत्येवंमृतः ।
 “प्रताभीक्ष्ण्ययोश्च” इति णिन् । कस्मामयेत् ? संतोपोद्घकरीररूपरितव-
 रध्यानाम्बुपानात् । संतोपो धृतिः । उद्घकरीरो माघमासिका-
 भिनवघटः । उद्घः प्रदासः करीरो घट उद्घकरीरः । संतोप एवोद्घक-
 रीरः संतोपोद्घकरीरः । तत्र तेन वा पूरितं पूर्णाकृतं वरध्यानं धर्म्य-
 शुक्लाप्यमेवाम्बु जलम् तस्य पानात् ।

शीतपरीपहनिप्रहोपायमाह—

विष्वक्चारिमरुचतुप्पथमितो धृत्येकवासाः पत,—

त्यन्वङ्गं निशि काष्ठदाहिनि हिमे भावांस्तदुच्छेदिनः ।

अध्यायन्नधियन्नधोगतिहिमान्यर्तोर्दुरन्तास्तपो,—

वर्हिस्तप्तनिजात्मगर्भगृहसंचारी मुनिर्मोदते ॥ ९१ ॥

मोदते आनन्दमनुभवति । कोसौ ? मुनियोगी । किंविशिष्टः सन् ?
 तपोवर्हिस्तप्तनिजात्मगर्भगृहसंचारी । रत्नत्रयाविर्भावार्थमिच्छानि-
 रोधस्तपः । तदेव वर्हिरग्निः । तेन तप्तमुष्णीकृतं निशात्मैव स्वार्थैव
 गर्भगृहं वासगृहं तपोवर्हिस्तप्तनिजात्मगर्भगृहम् । तत्र संचारी संचरणशीलः
 तदवस्थापीत्यर्थः । किंविशिष्टो मुनिः ? इतो गतः । किं तद् ? चतुप्पथं
 शृङ्गाटकम् । कीदृशम् ? विष्वक्चारिमरुत् समताचरणशीलपवनम् ।
 पुनः किंविशिष्टः ? धृत्येकवासाः । धृतिः संतोप एकं केवलं वासो
 वसनं यस्य स एवम् । पुनरपि किंविशिष्टः ? अध्यायन् अस्तरन् । कान् ?
 भावान् पदार्थान् । किंविशिष्टान् ? तदुच्छेदिनः पूर्वानुभूतान् शीता-
 पनोदिनो गर्भगृहदीप्ताद्धारगन्धतैलबुद्धिमादीन् । क सति ? हिमे तुषारे ।
 किं कुर्वन्ति ? पतन्ति । कथम् ? अन्वङ्गमङ्गमङ्गं प्रति । पुनः किंविशिष्टे ?
 काष्ठदाहिनि दारदहनशीले । कस्याम् ? निशि रात्रौ । किं कुर्वन्तसौ
 तच्छीतं सहते ? अधियन् स्तरन् । काः ? अधोगतिहिमान्यर्तोः ।
 महद्धिमं हिमानी । अधोगतौ नरके हिमानी अधोगतिहिमानी ।
 तस्या अर्तोः पीडाः । नरकमहातिदीप्तदुःखानीत्यर्थः । किंविशिष्टाः ?

दुरन्ताश्विरकालभाविनीः । नरके महाशीतवाधाश्विरकालभाविन्यः पर-
तन्त्रेण मया परिपोडाः । तदपेक्षया कियच्छीतमिदमिति भावनापरि-
णतः सहते इत्यर्थः ।

उष्णपरीपहपरिसहनमाह—

अनियतविहृतिर्वनं तदात्वज्वलदनलान्तमितः प्रवृद्धशोपः ।
तपतपनकरालिताध्वस्त्रिन्नः स्मृतनरकोष्णमहार्तिरुष्णसाट्स्यात्

स्यात् । कोसौ ? संयतः । किंविशिष्टः ? उष्णसाट् । उष्णं सहते
विचे द्विपि प्राग्दीर्घः । स्यात् । किंविशिष्टः संयतः ? अनियतविहृतिः
अनियता एकत्रानवस्थिता विहृतिर्विहारो यस्य स एवम् । पुनः किंवि-
शिष्टः ? इतो गतो । किं तत् ? घनमरण्यम् । कीदृशम् ? तदात्वज्व-
लदनलान्तम् । तदात्वे एव प्रवेशक्षणे एव ज्वलन् दीप्यमानोऽनलोष्मि-
रन्तेषु पर्यन्तेषु यस्य तत् । पुनरपि किंविशिष्टः ? प्रवृद्धशोपः । प्रवृद्धः
प्रकर्षं प्राप्तः शोपः सौम्यधातुक्षयो मुखशोपश्च यस्य स एवम् । पुनरपि
किंविशिष्टः ? तपेत्यादि । तपस्य शीतस्य तपन आदित्यस्तपतपनः । तेन
करालितः प्रज्वलितोऽध्वा मार्गः । तेन स्त्रिन्नः श्वेदं गतः । किंभूतो भूत्वा
उष्णं सहते ? स्मृतनरकोष्णमहार्तिः । महती अतिः पीडा महार्तिः ।
नरके उष्णस्य महार्तिर्नरकोष्णमहार्तिः । स्मृता ध्याता नरकोष्णमहार्तिर्येन
स एवम् । नरकेष्वत्युष्णशीते यथा,—

पष्टसप्तमयोः शीतं शीतोष्णं पञ्चमे स्मृतम् ।

चतुर्ध्वत्युष्णमाद्येषु नरकेष्विति भृशुणाः ॥

इति चतसृषु भूषु पञ्चम्याश्च त्रिषु चतुर्भागेषुष्णनरकाणि ८२२५००० ।
शीतनरकाणि शेषाणि १७५००० ।

१-८२२५००० पञ्चविंशतिमहस्तापिकमशीतिलक्ष्णाण्युष्णनरकाणि, पञ्चसप्तती-
नरकाधिकैवञ्च शीतनरकाणि निति वा चतुरशीतिह० ८४००००० नरकाणि ।

दंशमशकसहनमाह—

दंशादिदंशककृतां वाधामघजिघांसया ।

निःक्षोभं सहतो दंशमशकोर्मीक्षमा मुनेः ॥ ९३ ॥

भवति । कासी ? दंशमशकोर्मीक्षमा दंशमशकपरीपहसहनम् । कस्य ? मुनेर्योगिनः । किं कुर्येतः ? सहतः सहमानस्य । काम् ? वाधाम् । किंविशिष्टम् ? दंशादिदंशककृताम् । दंश आदिर्येषां मशकमक्षिकापिशुकपुत्तिकाभक्तुणकीटपिपीलिकावृश्चिकादीनां ते दंशादयः । ते च ते, दशन्ति व्यथयन्तीनि, दंशकाः क्षुद्रप्राणिनो, दंशाद्रिदंशकाः । तैः कृताम् । काकेभ्यो रक्षयतां सर्पिरित्यादिवद्धि सर्वोपघातोपलक्षणार्थं दंशमशकोभयग्रहणम् । कया ? अघजिघांसया अशुभकर्मविपाकहननेच्छया । कथं कृत्वा ? निःक्षोभमचलितचित्तम् ।

निर्जितनाग्न्यपरीपहसृपिं लक्षयति—

निर्ग्रन्थनिर्भूषणविश्वपूज्यनाग्न्यत्रतो दोषयितुं प्रवृत्ते ।

चित्तं निमित्ते प्रवलेपि यो न स्पृश्येत दोषैर्जितनाग्न्यरुक् सः

भवति । कोसी ? स साधुः । किंविशिष्टः ? जितनाग्न्यरुग् निर्जित-दिग्भ्ररत्वपरीपहः । यः किम् ? यो न स्पृश्येत नाह्लिष्येत । कैः ? दोषै रागद्वेषादिभिः । क्व सति ? निमित्ते वामदृष्टिशापाकर्णनकामिन्या-लोकनादौ कारणे । किंविशिष्टे ? प्रवलेपि अशक्यप्रतिविधानेपि । पुनः किंविशिष्टे ? प्रवृत्ते व्यापृते । किं कर्तुम् ? दोषयितुं विकृतिं नेतुम् । किं तत् ? चित्तं साधोर्भनः । किंविशिष्टः सन् ? निर्ग्रन्थेत्यादि । ग्रन्थाद्व-श्चादिपरिग्रहाधिष्णान्तं निर्ग्रन्थम् । भूषणारम्भककुण्डलादेर्निष्णातं निर्भू-षणम् । विश्वस्मिन् जगति पूज्यं विश्वपूज्यम् । निर्ग्रन्थं च तन्निर्भूषणं च तद्विश्वपूज्यं, च तत् निर्ग्रन्थनिर्भूषणविश्वपूज्यं तच्च तन्नाग्न्यं च नमस्त्वम् । तदेव व्रतं प्रतिज्ञा यस्य स ष्वम् । उक्तं च—

यथाजिणयकेण च अहवा पत्ताङ्गा असंचरणे ।

निष्भूषणणिग्गंधं अश्लोकं जगदि पुञ्जम् ॥

अरतिपरीपहजयोपायमाह—

लोकापवादभयसद्भतरक्षणाक्ष, —

रोधक्षुदादिभिरसह्यमुदीर्यमाणाम् ।

स्वात्मोन्मुखो धृतिविशेषहृतेन्द्रियार्थ, —

तृष्णः शृणात्वरतिमाश्रितसंयमश्रीः ॥ ९५ ॥

शृणानु हिनस्तु । कोसौ ? आश्रितसयमश्रीरालिङ्गितसयमसपद ।
दृष्टतानुभूतरतिसरणकथाध्वणरहित इत्यथ । काम् ? अरतिं शयनास
नादावेकग्रानवस्थानम् । किं क्रियमाणाम् ? उदीर्यमाणामुद्भवन्तीम् । कथ
वृत्ता ? असह्य दु सहम् । के ? लोकेत्यादि । लोकस्यापवाद उपरोतो
लोकापवाद तस्माद्भय भीति । यदाद्या अप्याहु —

सन्त सञ्चारितोदयव्यसनि प्रादुर्भवद्यन्त्रणा,
सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दु स सदा ।
अव्युपक्रमति वृत्तेन न सता नैवासताप्याहुलो,
युक्तयुक्तविवेकशून्यहृदयादन्यो जन प्रावृत्त ॥

उक्त च—

विपयुञ्जै स्वैय पदमनुविधेयं च महता,
प्रिया न्याय्या धृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेप्यसुकरम् ।
असन्तो नाभ्यर्थ्या सुहृदपि न याच्यस्तनुधन,
सतां वेनोद्दिष्टं विपममसिधाराव्रतमिदम् ॥

तथा,—

आर्द्रसन्तानता त्याग फायचाकूचेतसा दम ।
स्वार्थयुद्धि परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्भतम् ॥

इत्यस्य सद्भतस्य रक्षण रक्षा सद्भतरक्षणम् । अक्षरोष इन्द्रिय
जपः ? शुभा कुमुक्षा आदिवैषां विपामादीनां ते शुभादय । लोकाप
वादभय च सद्भतरक्षण आक्षरोषश्च शुभादयश्च, तै । विरितिष्ट सन्

साधु ' म्वात्मोन्मुख' स्वस्वरूपाभिमुख । पुन किंविशिष्ट ? प्रति-
विशेषेण विशिष्टसत्तापेण हता अपनीता इन्द्रियार्थतृष्णा विषयाभिलाषो
येन सोय धृतिविशेषहृतेन्द्रियार्थतृष्ण । न चतुरादीना सर्वेषामर-
तिहेतु वापृथगरतिग्रहणमयुक्त, कदाचिद् शुधाद्यभावेपि कर्मोदयारसयमे-
ऽरतिरपनायते ।

स्त्रीपरीपहसहनमुपदिशति—

रागाद्युपप्लुतमतिं युवतीं विचित्रां,
चित्तं विकर्तुमनुकूलविकूलभानान् ।
संतन्वतीं रहमि कर्मवदिन्द्रियाणि,
संवृत्य लघ्वपवदेत गुरुक्तियुक्त्या ॥ ९६ ॥

अपवदेत निराकुर्यां माधु । काम ? युवतीं तरणीम् । किंविशिष्टाम् ।
रागाद्युपप्लुतमतिं रागद्वेषयौवनदर्परूपमदविभ्रमोन्मादमद्यपानावेशाद्यु-
पहततुद्धिम् । पुन किं कुर्यतीम् ? संतन्वतीं सातलेन कुर्यतीम् । कान् ?
अनुकूलविकूलभानान् । अनुकूला लिङ्गहर्षणालिङ्गनयनप्रकाशनभ्रूवि-
भ्रमादय । विकूला लिङ्गकदयनोपहसनताडनापघटनादय । अनुकूलाश्च
विकूलाश्चानुकूला । ते च भावाश्च मानसविकारास्तान् । किंविशिष्टान् ?
विचित्रान् विविधान् । किं कर्तुम् ? विकर्तुं दूषयितुम् । किं तत् ? चित्तं
साधोर्मन । क्व ? रहसि एकान्ते । कयाऽपवदेत ? गुरुक्तियुक्त्या गुरु-
वचनप्रणिधानेन । कथम् ? लघु शीघ्रम् । किं कृत्या ? संवृत्य अन्त-
प्रवेश्य । कानि ? इन्द्रियाणि चतुरादीनि । किं वत् ? कर्मवत् कच्छपेन
तुल्यम् । स्त्रीदर्शनस्पर्शनालापाभिलाषादिनिरुक्तस्य तदक्षिवक्त्रभ्रूविकार-
रूपगतिहासलीलावितृम्भितपीनोद्यतस्तनजयनोरभूलकक्षानाभिनिरीक्षणादि-
भिरविमुतचेतसस्त्यक्तशशीतादिश्रुते स्त्रीपरीपहनय स्यादित्यर्थ ।

धर्यापरीपहसहनमन्वाचष्टे—

निभ्यद्भवाधिरमुपास्य गुरुन्निरुद्ध,—
ब्रह्मत्रतश्रुतशमस्तदनुजयैकः ।

क्षोणीमटन् गुणरसादपि कण्टकादि,—

कष्टे सहत्यनधियन् शिविकादि चर्याम् ॥ ९७ ॥

सहति क्षमते । कोसौ ? साधुः । काम् ? चर्यां संचरणपरीपहम् । किं कृत्यम् ? अनधियन् भस्मरन् । किं तत्र ? शिविकादि पूर्वांशुभूतपाप-
यानवाहनादिगमनम् । क्व सति ? कण्टकादिकष्टेषु कण्टक आदिर्येषां
परपशकैरामृताकण्टकादीनां ते कण्टकादयः । तेषां कष्टे कृच्छ्रेषु । किं कृत्यम् ?
विभ्यत् ब्रह्मन् । कस्मात् ? भवात् संसारात् । तथा निरूढब्रह्मव्रतधु-
तशमः । निरूढाः प्रकृतं प्राप्ता ब्रह्मव्रतधुतशमा मल्लचर्यंशाघशानोपशमा
यस्य स एवम् । किं कृत्वा ? उपास्य सेवित्वा । कान् ? गुरुन् धर्मांशा-
यादीन् । कथम् ? चिरं बहुतरकालम् । तथा अटन् विहरन् । काम् ?
क्षोणीं पृथ्वीम् । कस्मात् ? गुणरसाद् दशान्विशुद्धाघनुरागात् । कया ?
तदनुज्ञया गुरुणामभ्यनुज्ञया । किंविशिष्टः सन् ? एकोऽसहायः ।

निपद्यापरीपहं लक्षयति—

भीष्मशमशानादिशिलातलादी,

विद्यादिनाऽजन्यगदाद्युदीर्णम् ।

शक्तोपि महत्कुं स्थिरमद्विपीडां,

त्यक्तुं निपद्यासहनः समास्ते ॥ ९८ ॥

समास्ते समाधिना वीरासनाद्यन्यतमकाबोरसंगेण निष्ठति । न चलती-
त्यर्थः । कोसौ ? निपद्यासहनः निपद्यापरीपहसहिष्णुः । किं कृत्यम् ?
त्यक्तुं परिहरुंम् । काम् ? अद्विपीडाम् प्राणियाधाम् । कथं कृत्वा ?
स्थिरं निबलम् । किंविशिष्टोपि ? शक्तोपि समर्थोपि । किं कृत्यम् ? महत्कुं
नाशयितुम् । किंविशिष्टम् ? उदीर्णंमुद्गतम् । किं तत्र ? अजन्यगदादि
उपसर्गंष्याधिप्रभृति । केन ? विद्यादिना विद्यामधोपधादिना । क्व स्थितः ।
भीष्मेत्यादि । भीष्मं च भयंकरं सन् शमशानादि च प्रेतयनारण्यशुभ्याघत-
नगिरिगुहागद्गरादि । तत्र शिलातलादि । शिलातलमार्दिर्यस्य स्वगिद्धलपदे-
यादेश्च ।

शय्यापरीपहक्षमामुपदिशति—

शय्यापरीपहसहोऽस्मृतहंसतूल,
प्रायोऽविपादमचलन्नियमान्मुहूर्तम् ।
आवश्यकदिविधिखेदनुदे गुहादौ,
त्र्यस्रोपलादिशबले शववच्छयीत ॥ ९९ ॥

शयीत स्वप्यात् । कोसौ ? शय्यापरीपहसहः । क ? गुहादौ गुहा-
गह्वरादौ । किंविशिष्टे ? त्र्यस्रोपलादिशबले त्रिकोणपापाणशकंराकंपरा-
चारीणं । कथम् ? मुहूर्तं घटिकाद्वयम् । कस्यै ? आवश्यकदिविधि-
खेदनुदे । आवश्यकमादियंस्य स्वाध्यायादेस्तदावश्यकदि । तस्य विधिर्वि-
धानम् । तस्माज्जातः खेदः । तस्य नुद् नोदनं निराकरणं, तस्यै । किंवत् ?
शववत् परिवर्तनरहितत्वान्मृतकेन तुल्यम् । किंविशिष्टः ? अस्मृतहंस-
तूलप्रायः । हंसतूलमादियंस्य दुकूलास्रणादेस्तदंसतूलप्रायम् । अस्मृतं
हंसतूलप्रायं येन स एवम् । पुनः किं कर्तव्यं ? अचलन् अप्रव्यवमानः ।
कस्मात् ? नियमाद् एकपार्श्वदण्डायतादिशयनप्रतिज्ञानात् । केन ? अवि-
पादं 'व्याघ्रादिसंकुलोयं प्रदेशः अचिरादतो निर्गमनं श्रेयः, कदा नु रात्रि-
र्विरमति' इति विपादान्नावेन ।

आक्रोशपरीपहजिष्णुं व्याचष्टे—

मिथ्यादृशश्चण्डदुरुक्तिकाण्डैः,
प्रविध्यतोऽसृपि मृधं निरोद्धुम् ।
क्षमोपि यः क्षाम्यति पापपाकं,
ध्यायन् स्वमाक्रोशसहिष्णुरेपः ॥ १०० ॥

एष साधुराक्रोशसहिष्णुराक्रोशपरीपहसहनशीलः स्यात् । यः किम् ?
यः क्षाम्यति सहते । किं कर्तव्यं ? ध्यायन् भावयन् । कम् ? पापपाक-
मश्रुमकर्मोदयम् । किंविशिष्टम् ? स्वमात्मीयम् । किंविशिष्टोपि ? क्षमोपि
समर्थोपि । किं कर्तव्यं ? निरोद्धुं निषेद्धुं । कान् ? मिथ्यादृशो वामरुधीन् ।

कथम् ? मृधं शीघ्रम् । किं कुर्वत ? प्रविध्यतः प्रकर्षेण व्यथयत ।
कानि ? अरुंषि मर्माणि । कैः ? चण्डदुहृत्तिकाण्डैरत्यन्तानिष्टदु-
र्धचनवाणैः ।

वधतितिक्षामाह—

नृशंसेऽरं कचित्स्रैरं कुतश्चिन्मारयत्यपि ।

शुद्धात्मद्रव्यसंविच्चित्तः स्याद्धधमर्षणः ॥ १०१ ॥

स्यात्संयत । किंविशिष्ट ? दधमर्षणो वधपरीपहसहनः । किंवि-
शिष्ट सन् ? शुद्धेत्यादि । द्रव्यमविनाशिरूपम् । आत्मैव द्रव्यमात्मद्र-
व्यम् । शुद्ध च निर्मलं तदात्मद्रव्यं च शुद्धात्मद्रव्यम् । तस्य सविसि
संवेदनमनुभवनम् । तेन चित्तं प्रतीतं । शुद्धात्मद्रव्यसंविच्चित्तेव चित्तं
धनमस्येति वा । अयमर्थो, विनश्वरं तु खदं शरीरमेवानेन हन्यते न पुन-
ज्ञानादिकमिति भावयन्नित्यर्थं । क सति ? नृशंसे धूरकर्मकारिणि
चोरारक्षकादौ कचित् कापि । किं कुर्वत्यपि ? मारयत्यपि प्राणैर्वियोजय-
त्यपि । कस्मात् ? कुतश्चिदेतोऽंष्टादृष्टाद्वा । कथम् ? अरं शीघ्रम् । कथं
कृत्वा ? स्रैरं स्वच्छन्दम् ।

याचनापरीपहसहनाय साधुमुत्साहयति—

भृशं कृशः क्षुन्मुत्सन्नवीर्यः,

शम्पेव दातृन् प्रति भासितात्मा ।

प्रासं पुटीकृत्य करावश्याञ्जा,

व्रतोपि गृह्णन् सह याचनातिम् ॥ १०२ ॥

भो. साधो सह क्षमस्व त्वम् । कथम् ? याचनातिं याचनापरीपहम्
किं कुर्वन् ? गृह्णन् आददानं । कम् ? प्रासं कथम् । किं कृत्वा ?
पुटीकृत्य पुटाकारो कृत्वा । कौ ? करौ हस्तौ । किंविच्छेपि ? अया-
ञ्जाप्यतोपि प्राणात्ययेऽप्याहारवसतिभेषजादीनि दीनाभिधानमुत्सवैषण्यं प्रासं-
शादिभिरवाचमानोपीत्यर्थः । कीदृशं सन् ? भृशमत्यर्थं कृशः उष्णता-
स्त्रिप्रायुजालादिः । तथा क्षुन्मुत्सन्नवीर्यः शुद्धपरीपहमतपोतोगादि-

गल्पितनैसर्गिकशक्तिः । तथा भासितात्मा दर्शितस्वरूपः । सहृन्मूर्ति-
संदर्शनप्रतकाल इत्यर्थः । कथम् ? प्रति उद्दिश्य । कान् ? दातृन् दानो-
धतान् । का इव ? शम्भेव विद्युद्यथा, दुरुपलक्षमूर्तित्वात् ।

अलाभपरीपहं दर्शयति—

निःसङ्गो बहुदेशचार्यऽनिलवन्मौनी विकायप्रती,—
कारोऽद्येदमिदं श्व इत्यविमृशन् ग्रामेस्तभिक्षः परे ।
बहोकःस्वपि बहहं मम परं लाभादलाभस्तपः,
स्यादित्यात्तृतिः पुरोः स्मरयति स्मार्तानलाभं सहन् ॥१०३॥

स्मरयति स्मरतः प्रयोजयति । कोसौ ? साधुः । किं कुर्वन् ? अलाभं
सहन् अलाभपरीपहं सहमानः । कान् ? स्मार्तान् स्मृतिः परमागमो-
द्धारशास्त्रम् । तां विद्वन्त्यधीयते वा ये तान् । कस्य ? पुरोरादिनाथस्य ।
कर्मण्यत्र पथी । किं विशिष्टः सन् ? आत्तृतिः । आत्ता गृहीता एतिः
संतोपो येनासौ । संतुष्ट इत्यर्थः । कथम् ? इति । किमिति ? स्यात् ।
किं तत् ? तपः । किं विशिष्टम् ? परमुच्छ्रष्टम् । कस्य ? मम । किं तपः
स्यात् ? अलाभः । कस्मात् ? लाभात् । केपु ? बहोकस्तु षड्पु गृहेषु ।
किम् ? बह्वहमपि बहून्यपि दिनानि । पुनः किं विशिष्टः ? निःसङ्गो
निर्ग्रन्थः संसन्निरहितश्च । किं तत् ? अनिलघट् वायुर्यथा । पुनः किं-
विशिष्टः ? बहुदेशचारी षड्पु जनपदेषु घरणदीलः । तथा मौनी
वाचंयनः । तथा विकायप्रतीकारः कायप्रतीकाररहितः । तथा अविमृ-
शन् असंकल्पयन् । कथम् ? इति । किमिति ? इदं गृहमद्य विहतंब्य-
मिदं च श्वः प्रभाते । तथा अस्तभिक्षो निराकृतभिक्षागृत्तिः । क ?
ग्रामे । किं विशिष्टे ? परे तद्दिनभिक्षान्निपयीकृतादन्यत्र । एकस्मिन् ग्रामे
भिक्षामलब्ध्या ग्रामान्तरान्वेषणनिर्हृत्मुक्त इत्यर्थः ।

रोगसहनमाह—

तपोमहिम्ना सहसा चिकित्सितुं,
शक्तोपि रोगानतिदुस्सहानपि ।

दुरन्तपापान्तविधित्सया सुधीः,
स्वस्थोधिकुर्वीत सनत्कुमारवत् ॥ १०४ ॥

सुधीः आत्मदेहान्तरज्ञानपरिणतोऽधिकुर्वीत प्रसहेत । कान् ? रोगान् कुष्ठादिव्याधौन् युगपदुपस्थितान् । कीदृशानपि ? अतिदुःसहानपि असन्तं सोढुमशक्यानपि । किंविशिष्टोपि ? शक्तोपि समर्थोपि । किं कर्तुम् ? चिकित्सितुं प्रतिकर्तुम् । केन ? तपोमहिम्ना जहौपधि-प्राप्त्याद्यनेकतपोविशेषद्विबुद्ध्या । कथम् ? सहसा झटिति । किंविशिष्टः सन् ? स्वस्थो निराकुलः । किंवत् ? सनत्कुमारवत् सनत्कुमारचक्रवर्ती यथा । कया ? दुरन्तपापान्तविधित्सया दुरवसानदुष्कृतविनाशचि-कीर्षया ।

तृणस्पर्शक्षमणमाह—

तृणादिषु स्पर्शखरेषु शय्यां भजन्निपद्यामथ खेदशान्त्यै ।
संक्लिश्यते यो न तदर्तिजातखर्जुस्तृणस्पर्शतितिक्षुरेपः ॥१०५॥

एष साधुस्तृणस्पर्शतितिक्षुस्तृणस्पर्शपरीपहसहनशीलः स्यात् । यः किम् ? यो न संक्लिश्यते दुःखं न चिन्तयति । किंविशिष्टः सन् ? तदर्तिजातखर्जुः । तेभ्यः शुष्कतृणादिभ्यो जातायामर्त्तौ पीडायां जाता उत्पन्ना खर्जुः कण्डूविकारो यस्य स एवम् । किं कुर्वन् ? भजन् सेवमानः । काम् ? शय्यां शयनं निपद्यामथ उपवेशनं वा । कस्यै ? खेदशान्त्यै व्याधिमारोगमनशीतोष्णजलितश्रमापनोदार्थम् । केषु ? तृणादिषु । तृण-ग्रहणमुपलक्षणम् । तेन शुष्कतृणपत्रभूमिकटफलकशिलादिषु प्रासुकेष्व-संस्कृतेषु । किंविशिष्टेषु ? स्पर्शखरेषु स्पर्शेषु कर्कशेषु ।

मलपरीपहसहनमाह—

रोमास्पदस्वेदमलोत्थसिद्धम्,—
प्रायार्थवज्ञातवपुः कृपावान् ।
केशापनेतान्यमलाग्रहीता,
नैर्मल्यकामः क्षमते मलोर्मिम् ॥ १०६ ॥

क्षमते सहते साधुः । कम् ? मलोर्मि मलपरीपहम् । किंविशिष्टः सन् ?
 नैर्मल्यकामः कर्ममलपङ्कपनोदार्थी । कथंभूतो भूत्वा ? रोमेत्यादि ।
 रोमाणि तनुरुहाणि भास्पर्दं स्थानं यस्य । स चासौ खेदमलः प्रस्वेद-
 पङ्कः । तस्मादुत्था उरथानं येषां ते रोमास्पदस्वेदमलोत्थाः । ते च ते सिध्म-
 प्रायाश्च दुर्भित्तरुक्च्युदद्रुप्रमुत्ताः । तेभ्यो जातायामर्तौ कण्ठ्वात्पपीडाया-
 मवज्ञातमश्वहेलितं वपुःशरीरं येन स एवम् । तथा कृपावान् । वादर-
 निगोदप्रतिष्ठितजीवदयार्थमुद्वर्तनं जलजन्त्वादिप्रक्षार्थं च ध्यानं स्वजञ्चिति
 भावः । तथा केशापनेता केशानां लुब्धकः । एतेन केशलुब्धने तत्संस्का-
 राकरणे च महान् खेदः संजायते । इति तत्सहनमपि मलधारणेन्तर्भवती-
 त्युक्तं प्रतिपत्तव्यम् । तथा अन्यमलाग्रहीता परमलोपचयस्वागीत्यर्थः ।

सत्कारपुरस्कारपरीपहजयमाह—

तुष्येन्न यः स्वस्य परैः प्रशंसया,
 श्रेष्ठेषु चाग्रे करणेन कर्मसु ।
 आमन्त्रणेनाथ विमानितो न वा,
 रुष्येत्स सत्कारपुरस्क्रियोर्मिजित् ॥ १०७ ॥

सत्कारः पूजाप्रशंसात्मकः । पुरस्क्रिया पुरस्कारः क्रियारम्भादिष्व-
 प्रतः करणम् । सत्कारश्च पुरस्क्रिया च सत्कारपुरस्क्रिये । तयोरु-
 र्मिः परीपहः सत्कारपुरस्क्रियोर्मिः । तं जयति सत्कारपुरस्क्रियो-
 र्मिजित् स साधुः स्यात् । यः किम् ? यो न तुष्येत् तोषं न गच्छेत् ।
 कया ? प्रशंसया । कस्य ? स्वस्यात्मनः । कैः ? परैरुत्कृष्टपुरुषैः किय-
 माणया । न केवलम्, अग्रे करणेन च पुरस्कारेण । केषु ? कर्मसु
 क्रियासु । किंविशिष्टेषु ? श्रेष्ठेषु नन्दीश्वरादिपर्ययात्राघातमकक्रियादिषु ।
 अथ अथवाऽऽमन्त्रणेन आकारणेन । वा अथवा न रुष्येन्न रोषं गच्छेत् ।
 किंविशिष्टः सन् ? विमानितः खण्डितमाहात्म्योऽवज्ञातो वा तैः । अय-
 मर्थः—चिरोपितव्रतचर्यस्य महातपस्विनः स्वपरसमयज्ञस्य हितोपदेश-
 कथामार्गकुशलस्य बहुकृपवः परवादिविजयिनः 'प्रणामभक्तिसंभ्रमासन-
 प्रदानार्दानि न मे कश्चित्करोति । वरं मिथ्या ददाः, स्वसमयगतमज्ञमपि

सर्वज्ञसंभावनया संमान्य स्वसमयप्रभावनां कुर्वन्ति । व्यन्तरादयः पुराश्रु-
प्रतपसां प्रत्यप्रपूजा निर्वर्तयन्तीति यदि न मिथ्याधुतिसदा कस्मादस्मा-
दशाभेदे समयगता भव्यनादरं कुर्वन्ति । इति प्रणिधानरहितचित्तस्य माना-
पमानयोस्तुल्यमनसः सत्कारपुरस्कारपरीपहजयः स्यादिति ।

प्रज्ञापरीपहमाह—

विद्याः समस्ता यदुपज्ञमस्ताः प्रवादिनो भूपसभेषु येन ।
प्रज्ञोर्मिजित् सोस्तु मदेन विप्रो गरुत्मता यद्वदसाद्यमानः १०८

अस्तु भवतु । कोसौ ? स साधुः प्रज्ञोर्मिजित् प्रज्ञापरीपहजेता ।
किं क्रियमाणः ? अखाद्यमानोऽभक्ष्यमाणः । केन ? मदेन ज्ञानदपेण ।
क इव ? विप्रो गरुत्मता यद्वद् गरुदेन स्वमातृवाक्याश्रयादसादनामसरे
तत्संबलितो मुखान्तर्गतो प्राहणो यथा । तथा च मायकाव्यम्—

सार्धं कथंचिदुचितैः पित्रुमर्दपत्रैः—
रास्यान्तरालगतमाघ्रदलं म्रदीयः ।
दासेरकः सपदि संवलितं निपादैः—
विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥

कोसौ साधुरस्तु प्रज्ञोर्मिजित् ? यदुपज्ञं यस्योपज्ञा प्रथमोपदेशः स्यात् ।
वा. ? विद्याः । किंविदिष्टा. ? समस्ता अङ्गपूर्वप्रकीर्णकलक्षणाः । येन
चास्ता निराकृताः । के ? प्रवादिनः प्रकृष्टा अनुमानवादिनः । केषु ?
भूपसभेषु यदुराजसभामु ।

अपसर्पेदपसरेत्साधुः । कस्याः ? अत एतस्या अज्ञानरजोऽज्ञानपरीप-
हात् । अज्ञानपरीपहपरतन्नमात्मानं न कुर्यादित्यर्थः । कथम् ? इति ।
किमिति ? असिधन् सिद्धाः । के ? पूर्वं प्राञ्चस्तपस्विनः । केन ? येन
तपसा । कथम् ? आशु शीघ्रम् । कथम् ? क्लृप्त एवं ह्यागमे श्रूयते ।
तत् तपो मे मम चिरं बहुतरकालमभ्यस्तवतोपि भावितवतोपि न
द्योमोति मृशं न भवति । कोसौ ? द्योयो ज्ञानम् । कथम् ? अद्यापि
अधुनापि । अपि तु किन्तु उच्यते कुतिसतमुच्ये व्याह्रियेऽहम् । किम् ?
गौः पशुः । लोकैरिति शेषः ।

अयमर्थः, अज्ञोयं, न किञ्चिदपि वेत्ति, पशुसम इत्याद्यधिकेपवचनं
सहमानस्य सततमध्ययनरतस्य निवृत्तानिष्ठमनोवाक्कायचेष्टस्य महोपवासा-
द्यनुष्ठापिनोद्यापि मे ज्ञानातिशयो मोत्पद्यते इत्यनभिसंदेधतोऽज्ञानपरीपह-
जयः स्यादिति ।

अदर्शनसहनमाह—

महोपवासादिजुषां मृपोद्याः,
प्राक् प्रातिहार्यातिशया न हीक्षे ।
किञ्चित्तथाचार्यपि तद्दृथैषा,
निष्ठेत्यसन् सदृग्दर्शनासद् ॥ ११० ॥

सदृग् दर्शनविशुद्धियुक्तः साधुरदर्शनासद् अदर्शनपरीपहस्य
सहिता स्यादित्यर्थः । अदर्शनं सहते किप्यागतनिवृत्ते “नहि वृत्तिवृत्तिव्यधिह-
चिसहितनिपु कौ” इत्यनेन दीर्घः । किं कुर्वन् ? असन् भवन् । कथम् ?
इति । किमिति ? भवन्ति । के ? प्रातिहार्यातिशया आप्पत्तीकारज्ञाना-
तिशयनानि । किंविशिष्टाः ? मृपोद्या मिथ्या कथ्यमानाः । केषाम् ?
महोपवासादिजुषां पक्षमासाद्युपवाससेविनाम् । कथम् ? प्राक्
पूर्वम् काले हि यस्मान्न ईक्षे न पश्याम्यहम् । किं तत् ? किञ्चित्
प्रातिहार्यातिशयसदृशम् । किंविशिष्टेषु ? तथाचार्यपि महोपवासाद्यनुष्ठा-
नमतोपि । तत् सस्माद्भवते । कासौ ? पपा निष्ठा तपोनुष्ठानम् । कथम् ?
घृथा व्यर्षा ।

अयमर्थः, दुष्करतपोनुष्ठादिनो वैराग्यभावनापरस्य ज्ञातसकलतत्त्वस्य चिरंतनव्रतिनोद्यापि मे ज्ञानातिशयो मोत्पद्यते । महोपवासाद्यनुष्ठादिनां प्रातिहार्यविशेषाः प्रादुरभूवन्निति कथनं प्रलापमात्रम् । अनर्थिकैर्यं प्रमज्या । विफलं व्रतपालनम् । इत्येवमचिन्तयतो दर्शनविशुद्धियोगाद्दर्शनपरीपहसहनं स्यादिति ।

किंच, एते सर्वेऽपि परीपहाः कर्मोदयजनिताः । तथा—ज्ञानाचरणे प्रज्ञाज्ञाने । दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ।

मानकपाये नाभ्यनिपद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः । अरतिवेदयोररतिस्त्रीपरीपहौ । वेदनीये क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगलृणस्पर्शमलाः । एकस्मिन्जीवे एकस्मिन् काले एकादयः परीपहा आ एकाञ्चविंशतेर्युगपद्भवन्ति । तथा, शीतोष्णपरीपहयोरेकः । शय्यानिपद्याचर्याणां चान्यतम एव भवति । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञाप्रकर्षे सति अवध्यायभावापेक्षयाऽज्ञानोत्पत्तेः सहावस्थाविरोधो न भवति । मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यगिमिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्तसंयताप्रमत्तसंयतेषु सप्तसु गुणस्थानेषु सर्वे परीपहाः सन्ति । अदर्शनपरीपहं विनाऽपूर्वकरणे एकविंशतिपरीपहा भवन्ति । अरतिपरीपहमन्तरेण सवेदानिवृत्तौ विंशतिः परीपहाः स्युः । अवेदाऽनिवृत्तौ स्त्रीपरीपहे नष्टे एकाञ्चविंशतिः परीपहा भवेयुः । तस्यैव मानकपायोदयक्षयाज्ञानाभ्यनिपद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्कारा विनश्यन्ति । तेषु विनष्टेष्वनिवृत्तिसूक्ष्मसांपरायोपशान्तकपायक्षीणकपायेषु चतुर्युं गुणस्थानेषु चतुर्दश परीपहाः सन्ति । क्षीणकपाये प्रज्ञाऽज्ञानालाभा विनश्यन्ति । सयोगिभट्टारकस्य ध्यानानलनिर्दग्धघ्रातिकर्मन्धनस्थानन्ताप्रतिहतज्ञानादिचतुष्टयस्थान्तरायाभावाच्चिरन्तरमुपचीयमानशुभपुद्गलसंरातेर्वेदनीयाख्यं कर्म विद्यमानमपि प्रक्षीणघातिसहायबलं स्वप्रयोजनोत्पादनं प्रत्यसमर्थम् । यथा विपद्बलं मञ्जौपधिवलाहुपक्षीणमारणशक्तिकमुपयुज्यमानं भारणाय न समर्थम् । यथा छिन्नमूलतहः कुसुमफलप्रदो न भवति । यद्यपेक्षावतोरनिवृत्तिसूक्ष्मसांपराययोर्मैथुनपरिग्रहसंज्ञा । यथा च परिपूर्णज्ञाने एकाप्रचिन्तानिरोधाभावेऽपि कर्मरजोविधूननफलसंभवाद्ज्ञानोपचारः । तथा क्षुधारोगश्वादिवेदनासन्नावपरीपहाऽभावे वेदनीयकर्मो-

द्वयद्रव्यपरिमहनपरीपहमद्वावाद् 'एकादश जिने' सन्तीत्युपचारो युक्तः ।
 घेयकर्मोदयद्रव्यसद्वावादेकादश जिने सन्ति । घानिकर्मफलसहायरहितं
 घेयं फलवन्न भवति । तेन, एकादश जिने न सन्ति । एवं सति स्वादमि,
 स्यान्नास्तीति म्वाद्वाद् उपपन्नो भवति । तथा च शतकस्य प्रदेशमध्ये वेदनी-
 यभागप्रदेशकारणकथनेऽप्युक्तम्—

'जम्हा वेदनीयस्य मुग्दु सोदयं सणाणावरणादि उद्रयादि उपकारकारणं
 सग्हा वेदनीयं से व पागदो मुहदुःसोदयं दिस्पदं' इति ।

तस्माद्वेदनीयं घानिकर्मोदयं रिना फणस भवतीति सिद्धम् । इति ।
 नरकतिर्यग्गतौ सर्वे परीपहाः । मनुष्यगनायोपभग्ना भवन्ति । देव-
 गतौ घानिकर्मोत्थपरीपहैः मह वेदनीयोत्पन्नशुभ्रिपामावधैः मह चतुर्दश
 भवन्ति । इन्द्रियकायमार्गेणयोः सर्वे परीपहाः सन्ति । वैत्रियिकद्विन-
 यस्य देवगतिभङ्गः । तिर्यग्मनुष्यापेक्षया द्वाविंशतिः । शेषयोगानां वेदादि-
 मार्गेणानां च स्वकीयस्वकीयगुणरगानभग्ना भवन्ति ।

एवं द्वाविंशतिधुधादिपरीपहजयं प्रकाश्य तदनुपह्नासमुपसर्गमहन-
 मुदाहरणपुरस्सरं व्याहरन्नाह—

स्वध्यानाच्छिवपाण्डुपुत्रसुकुमालस्वामिप्रियुच्चर,—
 प्रष्टाः सोडविचिन्वृतिर्यगमरोत्थानोपसर्गाः क्रमात् ।
 संसारं पुरुषोत्तमाः समहरंस्तत्तत्पदं श्रेष्मवो

लीनाः स्वात्मनि येन तेन जनितं धुन्वन्त्वज्जन्यं बुधाः ॥१११॥

समहरन् संहरन्ति स्म । के ? पुरुषोत्तमाः । कम् ? संसारम् ।
 त्रिविदिष्टाः ? शिवपाण्डुपुत्रसुकुमालस्वामिप्रियुच्चरप्रष्टाः । शिव-
 शिवभूतिर्नाम मुनिः । शिवश्च पाण्डुपुत्रश्च सुकुमालस्वामी च त्रियुच्चरश्च

१ प्रज्ञाऽज्ञाने भद्रांशनालाभौ बरतिन्विद्यौ नाशयन्निष्कामोऽव्याचनार्थ-
 पुरस्काराः ।

२ यस्माद्वेदनीयस्य मुहदुःसोदयः सणाणावरणादि उपकारकारणं तस्माद्वेदनी-
 ये म एव प्राकृत्ये मुग्दुःसोदयो दृश्यते ॥ इति ।

शिवपाण्डुपुत्रसुकुमालस्वामिविद्युच्चराः । ते प्रष्टा अमेचरा येषां ते तपो-
 क्ताः । प्रष्टप्रहणादचेतनकृतोपसर्गा एणिकापुत्रादयो, मनुष्यकृतोपसर्गा
 गुरदत्तगजजुमारादयः, तिर्यकृतोपसर्गाः सिद्धार्थमुकोशलादयः देवकृतोप-
 सर्गाः श्रीदत्तसुवर्णभद्रादयो यथागममधिगन्तव्याः । कथंभूताः सन्तः ?
 सोढविचित्रितिर्यगमरोत्थानोपसर्गाः । कस्मात् ? क्रमाद् यथासंख्येन ।
 कस्मात् ? स्वध्यानादात्मस्वरूपप्रणिधानात् । विचितश्चाचेतना नरश्च
 मनुष्यास्तिर्यग्ब्रह्म तैर्यग्योना अमराश्च देवाः । ते उत्थानानि कारणानि
 येषां ते विचित्रितिर्यगमरोत्थानाः ते च ते उपसर्गाश्च । सोढाहो देसो तपो-
 क्ताः । यत् एवं तत् तस्मात्तत्पदं धाम । प्रेप्सवः प्राप्नुमिच्छवो बुधा
 त्रिद्विंशो धुन्वन्तु प्रतिब्रह्मन्तु । किं तत् ?

अजन्यमुपसर्गम् । कीदृशम् ? येन तेन जनितमचेतनादीनामन्यतमेनो-
 त्पादितम् । किंविशिष्टाः सन्तः ? लीनाः स्थिताः । कः ? स्वात्मनि
 विदानन्दमये आत्मस्वरूपे । अचेतनादिचतुर्विधोपसर्गजयः ।

परीपक्षोपसर्गसहनं प्रकृतमुपसंहरन् यास्याभ्यन्तरतपधरणाय शिवपुर-
 पान्थमुद्यमयितुमाह—

इति भवपथोन्माथस्यामप्रथिन्नि पृथूद्यमः,

शिवपुरपथे पौरस्त्यानुप्रयाणचणश्चरन् ।

मुनिरनशनाद्यस्त्रैरुग्रैः क्षितेन्द्रियतस्कर,—

प्रष्टतिरमृतं विन्दत्वन्तस्तपःशिविकां श्रितः ॥ ११२ ॥

मुनिः संयतो विन्दतु लभताम् । किं तत् ? अमृतं मोक्षममृतवान-
 सहस्रयान्, स्वर्गं वा । किंविशिष्टः सन् ? श्रितोऽधिष्ठितः । काग्न ?
 अन्तस्तपःशिविकामभ्यन्तरतपोयाप्ययानम् । कथंभूतो भूत्वा ?
 क्षिनेन्द्रियतस्करप्रष्टतिर्निराहृताक्षचौरप्रगरः । कः ? अनशनाद्यस्त्रै-
 रनशनापमौदर्यप्रभृतिशस्त्रैः । किंविशिष्टः ? उग्रैर्दुःसहैः । किंविशिष्टः
 सन् ? पृथूद्यमो महोत्साहः । कः ? भवपथोन्माथस्यामप्रथिन्नि
 निष्पात्वादित्रयोष्टेद्वार्धनान्विष्टारे । पुनः किंविशिष्टः ? पौरस्त्यानु-

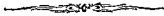
प्रयाणक्षणः पौरस्त्यानां पूर्वाचार्याणामनुप्रयाणेनानुगमनेन प्रतीतः । किं
 कुर्वन् ? चरन् विहरन् । क ? शिवपुरपथे निर्वाणनगरमार्गे । कथम् ?
 इति बनेन प्रकारेण ॥ इति भद्रम् । (ग्रंथसंख्या १७५५)

यो धर्मांमृतमुद्धार सुमनस्तृप्त्यै जिनेन्द्रागम,—
 क्षीरोदं शिवघीर्निमथ्य जयतात् स श्रीमदाशाधरः ।
 भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया स्यातश्च नन्द्यादिमं,
 टीकाशुक्तिमचीकरत्सुखमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्याशाधरविरचितायां स्वोपज्ञधर्मांमृतानगारधर्मटीकायां भव्यकुमुद-
 चन्द्रिकासंज्ञायां मार्गमहोद्योगवर्णनीयः पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातः सम्यक्तपआराधनामुपदेष्टुकामो मुक्तिप्रधानसाधनवैतृण्यसि-
द्ध्यर्थं नित्यं तपोऽजंयेदिति शिक्षयन्नाह—

ज्ञाततच्चोपि वैतृण्यादृते नामोति तत्पदम् ।
ततस्तत्सिद्ध्ये धीरस्तपस्तप्येत नित्यशः ॥ १ ॥

तप्येत अजंयेद् । कोसौ ? धीरः परीपहोपसर्गैरक्षोभ्यः । किं तद् ?
तपो वक्ष्यमाणलक्षणम् । कथम् ? नित्यशो नित्यम् । कस्ये ? तत्सिद्ध्ये
तस्य वैतृण्यस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः संसाधिवीं तत्सिद्धिसस्यै । कस्मात् ? तत्-
स्तस्मादेतोः । यतः किम् ? यतो नामोति न लभते । कोसौ ? ज्ञात-
तरवः । ज्ञातं निर्णोति तत्त्वं हेयमुपादेयं च यस्तुस्वरूपं येनासौ ज्ञाततरवः ।
किं पुनरज्ञाततरव इत्यपिशब्दार्थः । किं तद् ? तत्पदं तत्त्वानन्तज्ञानादि-
चतुष्टयस्य पदं स्थानं तत्पदम् । कथम् ? ऋते विना । कस्मात् ? वैतृ-
ण्यात् । विगता नृण्या स्पृहा यस्यासौ त्रितृणो धीतरागद्वेषः क्षायिरू-
थधाह्यातचारिग्रसंपन्नः । त्रितृणस्य भावो वैतृण्यं, तस्माद्द्वैतृण्यात् ।
धीतरागावादिह्यर्थः ।

तपसो निर्वचनमुपेन लक्षणमाह—

• तपो मनोक्षकायाणां तपनात् सन्निरोधनात् ।
निरुच्यते दृगाद्याविर्भावायेच्छानिरोधनम् ॥ २ ॥

निरुच्यते निर्वचनगोचरीक्रियते । अभांनुगतं कथंने इत्यर्थः । कैः ?
नैरनैरिति शेषः । किं तद् ? तपः । किं लक्षणम् ? इच्छानिरोधनम्
इच्छाया हानुमुपादानं च पाप्माणां निरोधनं नियतं रोचनं नियारणम् ।
त्रिमर्थम् ? दृगाद्याविर्भावाय दृगादीनां सम्यग्दर्शनादीनामाविर्भावोभि-
ष्यनिरंगाद्याविर्भावस्य । रसप्रयाविर्भावायेच्छानिरोधनस्य इत्यभिधा-
नात् । कस्मात् ? तपनात् । कोभ्यः ? सन्निरोधनात् मर्त्याद्विधारणात् ।

केषाम् ? मनोक्षकायाणाम् । मनश्चित्तं चाक्षाणीन्द्रियाणि च कायः शरीरं च मनोक्षकायास्तेषाम् ।

पुनर्भङ्गान्तरेण तपोलक्षणमाह—

यद्वा मार्गाविरोधेन कर्मोच्छेदाय तप्यते ।

अर्जयत्यक्षमनसोस्तत्तपो नियमक्रिया ॥ ३ ॥

वा अथवा तत् तपो भग्यते । या किम् ? या नियमक्रिया विहिता-
चरणनिषिद्धपरिवर्जनविधानम् । कयोः ? अक्षमनसोरिन्द्रियचेतसोः ।
इन्द्रियमनसोर्नियमानुष्ठानं तप इति वचनान् । यत्किम् ? यत्तप्यते ।
कोर्थं ? अर्जयति । कोसौ ? मुमुक्षुः । कस्मै ? कर्मोच्छेदाय कर्मणा
ज्ञानावरणादीनां शुभाशुभकर्मणोर्बोच्छेदायोन्मूलनार्थम् । केन ? मार्गा-
विरोधेन रत्नत्रयानुपघातेन ।

पुनरपि शास्त्रान्तरप्रसिद्ध तपोलक्षणमन्वारयाय तद्भेदप्रभेदनसूचनपुर-
स्मर तदनुष्ठानमुपदिशति—

संसारायतान्निवृत्तिरमृतोपाये प्रवृत्तिश्च या,

तद्दृष्टं मतमौपचारिकमिहोद्योगोपयोगौ पुनः ।

निर्मायं चरतस्तपस्तदुभयं बाह्यं तथाभ्यन्तरं,

पोढाऽत्राऽनशनादि बाह्यमितरत् पौढैव चेतुं चरेत् ॥ ४ ॥

मतं संमतं पूर्वाचार्याणाम् । किं तत् ? तद्दृष्टं चारित्रम् । किंविशिष्टम् ?
औपचारिकं ध्यावहारिकम् । या किम् ? या निवृत्तिर्बाह्वृत्तिः ।
कस्मात् ? संसारायतनात् संसारस्य द्रव्यादिपञ्चधा परिवर्तनस्यायतनं
कारणं संसारायतनं बन्धः, 'तच्चेह मिथ्यादर्शनादित्रयं, कारणे कार्यो-
पचारात्' तस्मात् ।

उक्तं च—

बन्धस्य कार्यं संसारः सर्वदुःखप्रदोद्दिनाम् ।

द्रव्यक्षेत्रादिभेदेन स चानेकविधः स्मृतः ॥

स्युर्मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्राणि समासतः ।

बन्धस्य हेतवोन्यस्तु त्रयाणामेव विस्तरः ॥

न केवलं संसारायतनान्निवृत्तिः, प्रवृत्तिश्च । क ? अमृतोपाये । अमृतस्य मोक्षस्योपायः कारणममृतोपायस्तस्मिन् । रत्नत्रये इत्यर्थः । मतं पुनः । किं तत् ? तपः । कथंमृतं ? आराधनासाधोपदेशेन उद्योगोपयोगौ उद्यमायोजने । क ? इह औपचारिके चारित्रे । कस्य ? साधोः । किं कुर्वतः ? चरतोऽनुतिष्ठतः । कथं कृत्वा ? निर्मायं निर्दम्भम् । साध्य-क्षीनमनुष्ठानं कुर्वत इत्यर्थः । उक्तं च—

कायद्वयमिणमकायद्वयं इदि णादूण होदि परिहारो ।

तं चेव हवदि णाणं तं चेव य होदि सम्मत्तम् ॥

चरणमिह तमिह जो उज्जमो य आउज्जणा य जा होदि ।

सो चेव जिणेहिं तओ भणियो असदं चरंतस्स ॥

तत्पुनर्यथोक्तलक्षणं तप उभयं द्वयं मतम् । कथम् ? बाह्यं बहिर्भवं तथाऽभ्यन्तरमाभ्यारिभकं च । अत्रैतयोर्बाह्याभ्यन्तरयोस्तपसोर्मप्ये बाह्यं तपश्चरैदनुतिष्ठेन्मुमुक्षुः । कतिधा ? षोढा पदप्रकारम् । किं तदित्याह— अनशनादि अनशनमुपवास आदिर्यस्यावमीदर्यादेस्तदनशनादि । अनशनावमीदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविरिक्तशय्याशनकायकेशलक्षणमित्यर्थः । किं कर्तुम् ? जेतुं वर्धयितुम् । किं तत् ? इतरदभ्यन्तरं तपः । कतिधा ? षोढैव पदप्रकारमेव । प्रायश्चित्तविनयवैपाश्र्वत्यस्त्राप्पापपु-रसंगभ्यानात्मकमेवेत्यर्थः । उक्तं च—

“वाह्यं तपः परमदुश्चरमाचरंस्त्व,
माध्यात्मिकस्य तपसः परिवृंहणार्थम् ।” इति ।

अनशनादेस्तपस्ये युक्तिमाह—

देहाक्षतपनात्कर्मदहनादान्तरस्य च ।

तपसो वृद्धिहेतुत्वात् स्यात्तपोऽनशनादिकम् ॥ ५ ॥

स्यात् । किं तत् ? तपः । किंविशिष्टम् ? अनशनादिकम् । कस्मात् ? देहाक्षतपनात् शरीरेन्द्रियक्लेशनात् । न केवलं, कर्मदहना-
दशुभकर्मभस्मीकरणात् । न केवलं, वृद्धिहेतुत्वादुपचयनिमित्तत्वात् ।
कस्य ? तपसः । किंविशिष्टस्य ? आन्तरस्यान्तरङ्गस्य ।

अनशनादितपसो वाह्यत्वे युक्तिमाह—

वाह्यं बलभाद्यपेक्षत्वात्परप्रत्यक्षभावतः ।

परदर्शनिपापण्डिगेहिकार्यत्वतश्च तत् ॥ ६ ॥

तत् तपः स्यात् । किंविशिष्टम् ? वाह्यम् । कस्मात् ? बलभाद्य-
पेक्षत्वात् । बलभा भोजनमादिव्यस्य म्यूनभोजनादेस्तद्वदभादि अपेक्षते
वाह्यद्रव्यमपेक्ष्य वर्तते इति बलभाद्यपेक्षम् । तद्भावात् । न केवलं
परप्रत्यक्षभावात् परेषां वाह्यानां स्वयूध्यपरयूथ्यानां प्रत्यक्षभावात्
साक्षात्करणात् । न केवलं, परदर्शनिपापण्डिगेहिकार्यत्वतश्च । परे-
र्वाह्येदर्शनिभिः सौगतादिभिः पापण्डिभिश्च कापालिकादिभिर्गोहिभिश्च गृहरथैः
कार्यत्वात् क्रियमाणत्वाच्च ।

वाह्यतपसः फलमाह—

कर्माङ्गतेजोरागाशाहानिध्यानादिसंयमाः ।

दुःसक्षमासुखासङ्गब्रह्मोद्योताश्च तत्फलम् ॥ ७ ॥

भवति । किं तत् ? तत्फलं तस्य वाह्यतपसः फलं साध्यम् । किं
किम् ? कर्माङ्गादिदुःसक्षमादि च । तत्र कर्मणां ज्ञानावरणादीनामङ्गतेजसश्च
देहर्दासेर्दानिरपकर्षः । अथवा कर्माङ्गाणां हिं दीनां तेजसश्च शुक्रस्य हानि-

रिति ब्रह्मम् । कर्माणि चांगतेजश्च रागशाशा च कर्माङ्गतेजोरागाशाः । तासां हानिरपकर्षः कर्माङ्गतेजोरागाशाहानिः । ध्यानमेवाप्रचिन्तानिरोधः । तदिह प्रकरणात्प्रशस्तं गृह्यते । तेन, धर्म्यं शुकुं चेत्यर्थः । ध्यानमादिर्येषां स्वाध्यायारोग्यमार्गप्रभावनाकपायमदमधनपरप्रत्ययकरणदयाद्युपकारतीर्था- यतनस्थापनादीनां ते ध्यानादयः । उक्तं च—

विदितार्थशक्तिचरितं कायेन्द्रियपापशोपकं परमम्, ।
जातिजरामरणहरं सुनाकमोक्षाश्रयं सुतपः ॥

संयमोऽपहतोपेक्षाभेदाद् द्विधा । कर्माङ्गतेजोरागाशाहानिश्च ध्यानादयश्च संयमौ च ते कर्माङ्गतेजोरागाशाहानिध्यानादिसंयमाः । दुःखक्षमा तापत्रयसहनम् । सुप्तासङ्गः सुप्तानभिपन्नः । ब्रह्मोद्योत आगमप्रभावना ब्रह्मचर्यनिर्मलीकरणं वा । दुःखक्षमा च सुप्तासङ्गश्च ब्रह्मोद्योतश्च ते दुःख- क्षमासुप्ताऽसङ्गब्रह्मोद्योताः । चः समुच्चये ।

माह्यतपसां परम्परया मनोविजयाद्भवत्त्वमाचष्टे—

वाह्यैस्तपोभिः कायस्य कर्शनादक्षमर्दने ।

छिन्नवाहो भट इव विक्रामति कियन्मनः ॥ ८ ॥

कियत् किंपरिमाणं विक्रामति विक्रमं करोति । किं तत् ? मनश्चित्तम् । न कियदपि विक्रामतीत्यर्थः । क्व सति ? अक्षमर्दने इन्द्रियाणां दर्पदलने सति । कस्मात् ? कर्शनात् कृशीकरणात् । कस्य ? कायस्य । कैः ? तपोभिः । किंविशिष्टैः ? वाह्यैरनशनादिभिः । क इव ? भट इव वीरपुरषो यथा । किंविशिष्टः ? छिन्नवाहः भनिभटवृत्तघोटकः ।

तपस्यता भोजनादि तथा प्रयोक्तव्यं यथा प्रमादो न विद्मभते इति शिक्षार्थमाह—

शरीरमाद्यं किल धर्मसाधनं,

तदस्य यस्येत् स्थितयेऽशनादिना ।

तथा यथाक्षाणि यशे स्युस्तपथं,

न वानुघायन्त्यनुनद्धतृद्भ्रशान् ॥ ९ ॥

.भवति । किं तत् ? शरीरम् । किंविशिष्टम् ? धर्मसाधनं रत्नत्रया-
ङ्गम् । किंविशिष्टम् ? आद्यं प्रथमम् । किलेत्यागमोक्तौ यत् एवं तत्
तस्मात्कारणात् यस्येत् प्रयत्नं कुर्वीत तपस्वी । कस्य ? स्थितये वर्तना-
र्थम् । कस्य ? अस्य शरीरस्य । केन ? अशनादिना भोजनपानशयना-
दिना । कथम् ? तथा तेन प्रकारेण । यथा किम् ? यथा येन प्रकारेण
स्युर्भवेयुः । कानि ? अक्षणीन्द्रियाणि । क्व ? वशे स्वार्थिने । या अथवा
न धावन्ति न ह्वन्ते । कानि ? अक्षणि । कथम् ? अनु लक्ष्मीवृत्त्य ।
किं तत् ? उत्पथं निषिद्धाचरणम् । कस्मात् ? अनुबद्धतृद्वशाद्-
नादिसंबद्धतृष्णापारतर्क्यात् । उक्तं च—

वशे यथा स्युरद्वाणि नोत धावन्त्यनूत्पथम् ।
तथा प्रयतितव्यं स्याद्दृत्तिमाश्रित्य मध्यमाम् ॥

इष्टमृष्टाद्याहारोपयोगे दोषमाह—

इष्टमृष्टोत्कटरसैराहारैरुद्गटीकृताः ।

यथेष्टमिन्द्रियभटा भ्रमयन्ति बहिर्मनः ॥ १० ॥

भ्रमयन्ति इतस्ततो विक्षिपन्ति । के ? इन्द्रियभटा अक्षणीराः । किं
तत् ? मनश्चित्तम् । क्व ? बहिर्वाह्येषु । कथं कृत्वा ? यथेष्टं यद्यदिष्टम-
भिप्रेतम् । किंविशिष्टाः सन्तः ? उद्गटीकृता दुर्दमतां नीताः । कैः ?
आहारैर्भोजनैः । किंविशिष्टैः ? इष्टमृष्टोत्कटरसैः इष्टैरभिमतैर्मुंष्टुंस्त-
त्रियैरुत्कटरसैरुत्कटरस्वादेश्च । मद्यः मंजीवनैरित्यर्थः । इष्टाश्च मृष्टाश्चोत्कटर-
रसाश्चेति विग्रहः । उक्तं च—

न केवलमयं कायः कर्शनीयो मुमुक्षुभिः ।
नाप्युत्कटरसैः पोष्यो मृष्टैरिष्टैश्च बलभनैः ॥

तथानशनं तपः समेदं लक्षयति—

चतुर्थाद्यर्धवर्षान्त उपवासोथवाऽऽमृतेः ।

सकृद्भुक्तिश्च मुक्तयर्थं तपोनशनमिष्यते ॥ ११ ॥

चतुर्थादीत्यादि । अहोरात्रमध्ये किल द्वे भक्तनेले । तत्रैकस्यां भोजनमे-
कस्यां च तत्यागः । एकभक्तम् धारणकृदिने पारणकृदिने च एकभक्तम् ।
इति द्वयोर्भुक्तवेलयोर्भोजनत्यागो द्वयोश्चोपवासदिने तत्याग इति चतसृषु
भक्तनेलासु चतुर्विधाहारपरिहारश्चतुर्थे इति रूढः । एकोपवास इत्यर्थः ।
एवं षड्भक्तवेल्लासु भोजनत्यागः षष्ठो द्वौ उपवासौ । अष्टास्वष्टमस्त्रय उप-
वासाः । दशसु दशमश्चावार उपवासाः । द्वादशसु द्वादशः पञ्चोपवासाः ।
एवं चतुर्थे आदिर्यस्य षष्ठासुपवासस्य स चतुर्थादिः । अर्धवर्षं षण्मासाः ।
तद्विषयत्वादुपवासोप्यर्धवर्षमुच्यते । अर्धवर्षं षण्मासोपवासोऽन्तः पर्यन्ती
यस्य सोर्धवर्षान्तः । चतुर्थादिश्चासावर्धवर्षान्तश्च चतुर्थाद्यर्धवर्षान्त उपवासः
क्षपणं सकृद्भुक्तिश्चैकभक्तम् । इत्येवमवष्टकालमनशनं तप इष्यते । येः
पुनराभूतेर्मरणं यावदुपवासस्तदनवष्टकालम् । इत्यनशनं तपो द्विधात्र
सूत्रितं प्रतिपत्तव्यम् । उक्तं च—

अद्भानशनं सर्वानशनं द्विविकल्पमनशनमिहोक्तम् ।
विहृतिभृतोद्भानशनं सर्वानशनं तनुत्यागो ॥
एकोपवासमूलः षण्मासक्षपणपश्चिमः सर्वः ।
अद्भानशनविभागः स एव वान्छानुगं चरतः ॥

य शब्दो मध्यजघन्योपवायसमुच्चयार्थो, ननो निषेधे ईषदर्थे च वि-
क्षितत्वात् । तेनाशनस्वाभाव ईषदशनं चानशनमिति रूढम् । मुक्तपथमिति
कमेक्षयार्थं दृष्टफलमंत्रसाधनाद्यनुद्दिश्येत्यर्थः । यद्यदण्डनाचारादिशास्त्रेषु
संयत्सरादीतमप्यनशनं ध्रुयते तदप्यर्थं च वर्षं चेत्यर्धवर्षं इत्येकस्य वर्ष-
शब्दस्य लोपं कृत्वा व्याख्येयम् । इतः पदघटना—

इष्यते अभिमन्यने पूर्वाचार्यैः । किं तत् ? तपः । किमारणम् ?
अनशनम् । किं किम् ? उपवासस्तारत् । किंविशिष्टः ? चतुर्थाद्यर्ध-
वर्षान्तः । न केवलं, सकृद्भुक्तिश्च । अथवा तपोऽनशनमिष्यते । कोसौ
उपवासः । कथम् ? आभूतेर्मरणावधि । किमर्थम् ? मुक्तयर्थम् ।

उपवासस्य निरुक्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

स्वार्थादिपेत्य शुद्धात्मन्यक्षाणां वसनाल्लयात् ।

उपवासोऽशनस्याद्यस्यैवविवर्जनम् ॥ १२ ॥

मण्यते । कोसौ ? उपवासः । किमात्मा ? अशनस्वाद्यखाद्यपेय-
विवर्जनम् । अशनं च स्वाद्यं च खाद्यं च पेयं चाशनस्वाद्यखाद्यपेयानि ।
तेषां विवर्जनं त्रिधिपूर्वकं त्यजनम् । कस्मात् ? वसनात् । कोर्थः ?
लयाहीनत्वात् । केपाम् ? अक्षाणां स्पर्शनादीन्द्रियाणाम् । क ? शुद्धा-
त्मनि रागद्वेषरहिते स्वस्वरूपे । कि कृत्वा ? उपेत्य आगत्य । कस्मात् ?
स्वार्थान्निजनिजविषयात् । उक्तं च—

उपेत्याक्षाणि सर्वाणि निवृत्तानि स्वकार्यतः ।
वसन्ति यत्र स प्राज्ञैरुपवासोऽभिधीयते ॥

परे त्वेवमाहुः—

उपावृत्तस्य दोषेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥

अशनादीनां लक्षणमाह—

ओदनाद्यशनं स्वाद्यं ताम्बूलादि जलादिकम् ।
पेयं खाद्यं त्वपूपाद्यं त्याज्यान्पेतानि शक्तितः ॥ १३ ॥

भवति । किं तत् ? अशनम् । किमात्मकम् ? ओदनादि मक्तमौ-
द्गादि । तथा भवति । किं तत् ? स्वाद्यम् । किंलक्षणम् ? ताम्बूलादि
शमुकदाडिमादि । तथा भवति । किं तत् ? पेयम् । किंरूपम् ? जला-
दिकं नीरक्षीरादि । तथा भवति । किं तत् ? खाद्यम् । किंस्वभावम् ?
अपूपाद्यं पूरिकामोदकादि । तुर्विशेषे । उक्तं च—

मौद्गोदनाद्यमशनं क्षीरजलाद्यं मतं जिनैः पेयम् ।
ताम्बूलदाडिमाद्यं स्वाद्यं खाद्यं त्वपूपाद्यम् ॥

अपि च—

प्राणानुप्राहि पानं स्यादशनं दशनं क्षुधः ।
खाद्यते यत्नतः खाद्यं स्वाद्यं स्वादोपलक्षितम् ॥

अथैषां त्रिधिपूर्वकं परिहरणीयत्वमाह—त्याज्यानीत्यादि । त्याज्यानि

परिहार्याणि मुमुक्षुभिः । कानि ? एतानि अशनस्वाद्यपेयस्वाद्यानि ।
कस्मात् ? शक्तितो वीर्यानिगूहनेन, 'शक्तितस्त्यागतपसी' इति वचनात् ॥

उपवासस्योत्तमादिभेदाधिप्रकारस्यापि प्रचुरदुष्कृताशुनिर्जराङ्गत्वाद्यथा-
विधि विधेयत्वमाह—

उपवासो वरो मध्यो जघन्यश्च त्रिधापि सः ।

कार्यो विरक्तैर्विधिवद्ब्रह्मागःक्षिप्रपाचनः ॥ १४ ॥

भवत्युपवासः । कीदृशः ? वर उत्तमो, मध्यो मध्यमो, जघन्यश्चा-
धमः । तस्य करणीयत्वमाह—त्रिधापीत्यादि । कार्यो विधेयः । कोसौ ? स
उपवासः । कैः ? विरक्तैः संयमितप्राणोन्द्रियैः । कथम् ? विधिघत्
शास्त्रोक्तविधानेन । कतिधा ? त्रिधापि त्रिप्रकारोपि । किंविशिष्टो यतः ?
ब्रह्मागःक्षिप्रपाचनो बहूनां प्रचुराणामागसां पातकानां क्षिप्रं शीघ्रं
पाचनो निर्जराकारकः ॥

उत्तमाद्युपवासभेदानां लक्षणान्याह—

धारणे पारणे सैकभक्तो वर्यश्चतुर्विधः ।

साम्बुर्मध्योनेकभक्तः सोधमस्त्रिविधावुभौ ॥ १५ ॥

वर्यं उत्तममुपवासो भण्यते । कीदृशः ? सैकभक्तः सकृद्भोजनयुक्तः ।
क ? धारणे धारणकदिने । न केवलं, पारणे पारणकदिने । तस्य संज्ञा-
न्तरमाह—चतुर्विध इति चतुर्विधसंज्ञकः । तथा भवति मध्यो मध्यम
उपवासः । कीदृशः ? साम्बुर्जलपानयुक्तो, धारणे पारणे सैकभक्त
इत्येव । तथा भवत्यधमः स उपवासः । कीदृशः ? अनेकभक्तो धारणे
पारणे सैकभक्तरहितः साम्बुरित्येव । भवतः ? कौ ? उभौ द्वौ मध्यमा-
धमौ । कीदृशौ भवतः ? त्रिविधौ त्रिविधसंज्ञौ । उक्तं च—

चतुर्णां तत्र भुक्तीनां त्यागे वर्यश्चतुर्विधः ।

उपवासः सपानीयस्त्रिविधो मध्यमो मतः ॥

भुक्तिद्वयपरित्यागे त्रिविधो गदितोऽधमः ।

उपवासस्त्रिधाप्येष शक्तित्रितयसूचकः ॥

अशक्तितो भोजनत्यागे दोषमाह—

यदाहारमयो जीवस्तदाहारविराधितः ।

नार्तरौद्रातुरो ज्ञाने रमते न च संयमे ॥ १६ ॥

यद् यस्मात्कारणाद्भवति । कोसौ ? जीवो द्रव्यप्राणप्रधानः प्राणो ।
किंविशिष्टः ? आहारमय आहारेण कवललक्षणेन निर्गुण इव । तत्
तस्मात्कारणाद् रमते न रतिमुपयाति । क ? ज्ञाने न च नापि संयमे ।
किंविशिष्टः ? आर्तरौद्रातुर आर्तरौद्राभ्यामातः । किंविशिष्टः सन् ?
आहारविराधितो भोजन हटात्त्याजितः ॥

एतदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—

प्रसिद्धमन्नं वै प्राणा नृणां तत्त्याजितो हठात् ।

नरो न रमते ज्ञाने दुर्ध्यानार्तो न संयमे ॥ १७ ॥

भवति । किं तत् ? प्रसिद्धं प्रवीतम् । किम् ? अन्नम् । अद्यते इत्य-
न्नमाहारः । किम् ? प्राणा जीवितम् । केपाम् ? नृणां मनुष्याणाम् ।
कथम् ? वै स्फुटम् । यत एवं ततो नरो न रमते । क ? ज्ञाने नापि
संयमे । किंविशिष्टः ? दुर्ध्यानार्त आर्तरौद्राभ्यामातिष्ठः । किंविशिष्टः
सन् ? त्याजितो मोचितः । किं तत् ? तदन्नम् ।

दीर्घं सत्यायुषि नित्यनैमित्तिकाश्रोपवासान् यथाशक्ति विधाय तच्छेष-
मनशनेनैव नयेदिति शिक्षार्थमाह—

तन्नित्यनैमित्तिकभुक्तिमुक्तिविधीन्यथाशक्ति चरन्विलङ्घ्य ।

दीर्घं सुधीर्जीवितवर्त्म युक्तस्तच्छेषमत्येत्यशनोज्झयैव ॥ १८ ॥

यतोऽनशनतपस एवंविधा गुणाः सिद्धान्ते प्रसिद्धास्तत् तस्मात्का-
रणात् अत्येतु अतिनामतु । कोसौ ? सुधीः सहृदिः । कम् ? तच्छेषं

तस्य जीवितस्य शैपमत्पीभावम् । कया ? अशनोज्ज्वयैव अश-
नस्य चतुर्विधाहारस्योज्जा त्यागोऽशनोज्जा, तथा अशनोज्जया अश-
शनेन भक्तप्रत्याख्यानेद्विनीप्रायोपगमनमरणानामन्यतमेन, न पुनरन्य-
थेति एवशब्दार्थः । किंविशिष्टः सन् ? युक्तः समाहितः सन् । किं
कृत्वा ? विलङ्घ्यानिर्गम्य । किं तत् ? जीवितवर्त्म जीवितव्यमार्गम् ।
किंविशिष्टम् ? दीर्घमायतम् । किं कुर्वन् ? चरन् अनुतिष्ठन् । कान् ?
नित्यनैमित्तिकभुक्तिमुक्तिविधीन् । भुक्तेराहरस्य भुक्तिः प्रत्याख्यातं
भुक्तिमुक्तिः । भुक्तिमुक्तेर्विधयः प्रकारा भुक्तिमुक्तिविधयः । नित्या लुब्धा-
धाश्रयाः । नैमित्तिकाः कनकावल्याद्याश्रया । एतेषां लक्षणं टीकाराध-
नायां बोध्यम् । नित्याश्च नैमित्तिकाश्च नित्यनैमित्तिकाः । ते च ते भुक्तिमु-
क्तिविधयश्च नित्यनैमित्तिकभुक्तिमुक्तिविधयस्तान् । कथं चरन् ? यथाशक्ति
शक्तेरनतिक्रमेण । निजधीर्यानिगूहनेनेत्यर्थः ।

अनशनतपसि प्ररोचनामुत्पादयन्नाह—

प्राञ्चः केचिदिहाप्युपोष्य शरदं कैवल्यलक्ष्म्याऽरुचन्,
पण्मासानशनान्तवश्यविधिना तां चक्रुरत्कां परे ।
इत्यालम्बितमध्यवृत्त्यनशनं सेव्यं सदायैस्तुं,
तप्तां शुद्ध्यति येन हेम शिरिणा मूपामिवात्माऽऽवसन् ॥१९॥

सेव्यं भक्तव्यम् । किं तत् ? अनशनमुपवासः । कैः ? आर्यैर्मुमु-
क्षुभिः । कथम् ? सदा नित्यम् । कथं कृत्वा ? आलम्बितमध्यवृत्ति ।
मध्याऽनुत्कृष्टापकृष्टा वृत्तिव्यापारो मध्यवृत्तिर्मध्यमचर्या । आलम्बिता
स्वीकृता मध्यवृत्तिर्यत्र तदालम्बितमध्यवृत्ति यथा भवत्येवम् । कुतो हेतोः ?
इति एवं, यतोऽरुचन्ऽद्युतन् । के ? प्राञ्चः पूर्वपुरुषाः । के ते ?
केचिद् बाहुबल्यादयः । कया ? कैवल्यलक्ष्म्या कैवल्यज्ञानसंपदा । अनन्त-
ज्ञानादिचतुष्टयधियेत्यर्थः । किं कृत्वा ? उपोष्य उपवासं कृत्वा । कम् ?
शरदं संवत्सर यावत् । क ? इहापि अस्मिन्नपि क्षेत्रे । का कया विदेह-
क्षेत्रेऽपि त्वपिशब्दार्थः । तथा चक्रुः कृतवन्तः । के ? परे पुरुदेवादयः ।
काम् ? तां कैवल्यलक्ष्मीम् । किंविशिष्टाम् ? उत्कामुत्कण्ठिताम् । कतिपय-

संवासरलभ्यामित्यर्थः । केन ? पण्मासानशानान्तवद्यविधिना
 पण्मासानशनं पण्मासानशनं मासपङ्कमुपवासः । तदन्ते यस्य
 चतुर्थभक्तादेरुपवासस्य सोर्यं पण्मासानशानान्तः । स एव वश्यविधि-
 वंशीकरणप्रयोगत्वेन । येन किम् ? येनानशनेन । किं भवति ? शुद्ध्यति
 शुद्धो भवति । द्रव्यमात्रकर्मभ्यां मुच्यते इत्यर्थः । कोसौ ? आत्मा
 पुरयः । किं कुर्वन् ? आवसन् अधितिष्ठन् । काम् ? तनुं शरीरम् ।
 किंविशिष्टम् ? तप्तं हिष्टम् । किमिव ? हेमशिखिना मूपामिव ।
 इवशब्दो यथार्थः । यथा शुद्ध्यति शुद्धं भवति किट्टकालिकाभ्यां मुच्यते
 इत्यर्थः । किं तत् ? हेम काञ्चनम् । किं कुर्वन् ? आवसत् । काम् ?
 मूपाम् । किंविशिष्टम् ? तप्तं संतप्तम् । केन ? शिखिना अग्निना ॥
 स्वकारणचतुष्टयादुद्भवन्तीमाहारसंज्ञामाहारदर्शनादिप्रतिपक्षभावतया
 निगृहीयादिन्यनुशास्त्रि—

भुक्त्यालोकोपयोगाभ्यां रिक्तकोष्ठतया सतः ।

वेद्यस्योदीरणाच्चान्नसंज्ञामभ्युद्यतीं जयेत् ॥ २० ॥

जयेद् निगृहीयात् । कोसौ ? मुमुक्षुः । काम् ? अन्नसंज्ञामाहाराभि-
 लापम् । किं कुर्वतीम् ? अभ्युद्यतीमाभिसुख्येनोद्गच्छन्तीम् । केभ्यः ?
 भुक्त्यालोकादिभ्यः भुक्तेराहारस्वालोको दर्शनं भुक्त्यालोकः । तस्या एव
 चोपयोगो भुक्त्युपयोगः । आहारं प्रति मनःप्रणिधानमित्यर्थः । आलोक-
 श्रोपयोगश्चालोकोपयोगौ भुक्तेरालोकोपयोगौ भुक्त्यालोकोपयोगौ । ताभ्यां
 भुक्त्यालोकोपयोगाभ्याम् । आहारदर्शनेन तदुपयोगेन चेत्यर्थः ।
 तथा रिक्तकोष्ठतया । कोष्ठ आमाशयपक्वाशयलक्षणो देहस्यान्तर्भागः
 महाघ्नोतोऽपरसंज्ञः । रिक्त आहारविरहितः कोष्ठो यस्यासौ रिक्तकोष्ठः ।
 तस्य भावसत्ता, तथा । तपोदीरणाच्चोदयात् । कस्य ? वेद्यस्य । किं
 विनिष्टम् ? असतोऽसातसंज्ञस्य । असातवेदनीयस्येत्यर्थः उक्तं च—

आहारदंसणेण य तस्सुचओगेण ओमकोट्टाप ।

वेदस्सुदीरणाण आहारे जायवे सण्णा ॥

१ आहारदर्शनेन च तस्योपयोगेन...कोष्ठे ।

वेदस्योदीरणा आहारे जायते संज्ञा ॥

अनशनतपोभावनायां नियुक्ते—

शुद्धस्वात्मरुचिस्तमीक्षितुमपक्षिप्याक्षवर्गं भजन्,
निष्ठासौष्टवमङ्गनिर्ममतया दुष्कर्मनिर्मूलनम् ।

श्रित्वाऽब्दानशनं श्रुतार्पितमनास्तिष्ठन् धृतिभ्यकृत,—

द्वन्द्वः कर्हि लभेय दोर्वलितुलामित्यस्त्वनाश्चांस्तपन् ॥२१॥

अस्तु भवतु । कोसौ ? तपन् तपः कुर्वन् । कीदृशः ? अनाश्वान्
अनशनमतः । कथम् ? इति एवम् । किमिति ? कर्हि लभेय कदा
प्राप्तुमिहम् । काम् ? दोर्वलितुलां वादुबलिकक्षाम् । कीदृशः सन् ।
धृतिभ्यकृतद्वन्द्वः । धृतिरान्तरूपधारणं स्वरूपविषया प्रसत्तिर्वा ।
धृत्या न्यकृतान्यभिभूतानि द्वन्द्वानि परीपदा येन सोऽहं धृतिभ्यकृतद्वन्द्वः ।
किं कुर्वन् ? तिष्ठन् उन्नः सन् । कथंभूतो भूत्वा ? श्रुतार्पितमनाः
श्रुतज्ञानाहितचित्तः । किं कृत्वा ? श्रित्वा प्रतिज्ञाय । किं तत् ? अब्दान-
नशनं संवत्सरोपवासम् । कीदृशम् ? दुष्कर्मनिर्मूलनमशुभकर्मनिर्ज-
णम् । कथा श्रित्वा ? अङ्गनिर्ममतया शरीरममत्त्वत्यागेन, किं कुर्वन् ?
भजन् सेवमानः । किं तत् ? निष्ठासौष्टवं चारित्र्याद्यष्टम् । किं
कृत्वा ? अपक्षिप्य विषयेभ्यो व्याचर्यम् । कम् ? अक्षवर्गं स्पर्शनादि-
करणग्रामम् । किं कर्तुम् ? ईक्षितुं साक्षात्कर्तुम् । कम् ? तं शुद्धस्वात्मा-
नम् । कथंभूतो भूत्वा ? शुद्धस्वात्मरुचिः शुद्धेत्यन्तनिर्मले स्वात्मनि
निजचिद्रूपे रुचिः भ्रष्टा यस्यासौ शुद्धस्वात्मरुचिः । वादुबलिचर्या
आप्ये यथा,—

शुरोरनुमतोऽधीती दधत्वेकविहारताम् ।

प्रतिमायोगमाद्यर्षमातस्ये किल संवृतः ॥

स शंसितव्रतोऽनाश्वान् वनचल्लीततान्तिकः ।

वत्मीकरन्ध्रनिःसर्पत्सर्पैरासीद्भयानकः ॥

इत्यादि प्रबन्धेन । अनशनम् ।

अथावमोदयस्य लक्षणं फलं चाह—

ग्रासोऽश्रावि सहस्रतन्दुलमितो द्वात्रिंशदेतेऽशनं,
पुंसो वैश्रसिकं स्त्रियो विचतुरास्तद्धानिरौचित्यतः ।
ग्रासं यावदर्थकसिक्थमवमोदयं तपस्तचरे,—
धर्मावश्यकयोगघातुसमतानिद्राजयाद्याप्तये ॥ २२ ॥

अश्रावि श्रावितः शिष्टैस्तेभ्यः श्रुतो वा । कोसौ ? ग्रासः कवलः ।
कीदृशः ? सहस्रतन्दुलमितः । सहस्रं दशशतानि तन्दुला मितं
मानं यस्य स एवम् । भवति । किं तत् ? अशनं भोजनम् । किम् ? एते
ग्रासाः । कति ? द्वात्रिंशत् । कस्य ? पुंसः पुरुषस्य । कीदृशम् ? वैश्र-
सिकं स्वामाविकम् । अथवा,—

कुक्कुटाण्डसमग्रासा द्वात्रिंशद्भोजनं मतम् ।
तदेकद्वित्रिभागोजनमवमोदयमीर्यते ॥

तथा भवति । किं तत् ? अशनम् । कस्याः ? स्त्रियो नार्याः । किं-
दिष्टम् ? वैश्रसिकम् । किं तत् ? ग्रासाः । किंविशिष्टाः ? विचतुरा
त्रिगनाश्रत्वारो येषां विचतुराः । अष्टाविंशतिरित्यर्थः । भवति च । किं
तत् ? तपस्तपोहेत्वाद्यूनतापरिहाररूपत्वात् । किमारयम् ? अवमोदय-
मनृसिभोजनम् । किं तत् ? तद्धानिस्तेषां द्वात्रिंशतोऽष्टाविंशतेर्वा हानिरप-
कर्षः । कथम् ? यावदऽवधीकृत्य । कम् ? ग्रासं ग्रासमात्रम् । एतन्कवल-
मित्यर्थः । अथ अथवा एकसिक्थं सिक्थमात्रमित्यर्थः । कस्मात् ?
अचित्यत एकोत्तरश्रेण्याः चतुर्थादिभागत्यागाद्वा । उक्तं च—

द्वात्रिंशाः कवलाः पुंस आहारस्तृप्तये भवेत् ।
अष्टाविंशतिरेवेषाः कवलाः किल योपितः ॥
तस्मादेकोत्तरश्रेण्या यावत्कवलमात्रकम् ।
ऊनोदरं तपो ह्येतत्तद्भेदोपीदमिष्यते ॥

तच्च चरेदनुनिष्टेन्मुमुक्षुः । कस्यै ? धर्माद्याप्तये । धर्मं वृत्तमक्षमामा-
शन० प० ३१

द्वैवाजवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागार्किचन्यब्रह्मचर्यलक्षणो दशप्रकारः । आव-
श्यकानि चक्ष्यमाणलक्षणानि पद । योग आतापनादिः सञ्ज्ञानादिश्च । धातु-
समता वाताद्यवैषम्यम् । निद्राजयः स्वापनिग्रह आदिर्यस्येन्द्रियप्रद्वेषनिवृ-
त्त्यादेः सोयं निद्राजयादिः । धर्मश्चावश्यकानि च योगश्च धातुसमता च
निद्राजयादिश्च धर्मावश्यकयोगधातुसमतानिद्राजयादयः । तेषामाप्तिः प्राप्ति-
स्तस्यै । उक्तं च—

धर्मावश्यकयोगेषु ज्ञानादावुपकारकत् ।

दर्पहारीन्द्रियाणां च ज्ञेयमूनोदरं तपः ॥

ब्रह्माशिनो दोषानाह—

ब्रह्माशी चरति क्षमादिदशकं दृष्यन्न नावश्यकानि,
न्यक्षूणान्यनुपालयत्यनुपजत्तन्द्रस्तमोऽभिद्रवन् ।

ध्यानाद्यर्हति नो समानयति नाप्यातापनादीन्वपुः,—

शर्मासक्तमनास्तदर्थमनिशं तस्यान्मिताशी वशी ॥ २३ ॥

न चरति नानुतिष्ठति । कोर्सी ? ब्रह्माशी अतिमात्राशनशीलः । किं
तत् ? क्षमादिदशकमुत्तमक्षमादीनि दश । कीदृशो भवन् ? दृष्यन् दृशः
सन् । नाप्यनुपालयति अनुगतं रक्षति ब्रह्माशी । कानि ? आवश्यकानि ।
कीदृशानि ? अक्षूणानि निर्दोषाणि संपूर्णानि वा । किं कुर्वन् ? दृष्यन्
नो नाप्यर्हति ब्रह्माशी दृष्यन् । किं तत् ? ध्यानादि ध्यानस्वाध्यायादि ।
किं कुर्वन् ? अभिद्रवन् आभिमुख्येन गच्छन् । किं तत् ? तमो मोहम् ।
कथंभूतो भूत्वा ? अनुपजत्तन्द्रः । अनुपजन्ती अनुबध्यमाना तन्द्रा
प्रमीला यस्य स एवम् । नापि सजानयति प्रत्यानयति संपूर्णीकरोति वा
ब्रह्माशी । कान् ? आतापनादीनातापनवर्षायोगवाद्यशयनयोगान् ।
किंविशिष्टः सन् ? वपुःशर्मासक्तमनाः शरीरमुखासक्तचित्तः । यत् पूर्व-
विधा दोषा ब्रह्माशिनः संभवन्ति तत् तस्मात्कारणात् स्याद्ब्रह्माशी यतिः ।
किंविशिष्टः ? मिताशी । मितं परिमितमश्नातीत्येवं व्रतः । किमर्थम् ?
तदर्थं धर्माद्यर्थम् । कथम् ? अनिशं नित्यम् ॥

मिताशनादिन्द्रियाणां प्रद्वेषाभावं वशवर्तित्वं च दर्शयति—

नाक्षाणि प्रद्विपन्त्यन्नप्रति क्षयभयान्न च ।

दर्पात्स्वैरं चरन्त्याज्ञामेवानुद्यन्ति भृत्यवत् ॥ २४ ॥

न प्रद्विपन्ति न विप्रीतिं गच्छन्ति । कानि ? अक्षाणीन्द्रियाणि । कथम् ? अन्नप्रति अन्नस्य मात्रया । स्तोकाहारेणेत्यर्थः । कस्मात् ? क्षय-भयात् प्रलयभीतेः । उपवासादिन्द्रियाणां क्षयाद् भयं स्यात् । अन्नप्रती-त्यत्र 'स्तोके' प्रतिना' इत्यनेनाव्ययीभावः । नच नापि चरन्ति प्रवर्तन्ते । कानि ? अक्षाणि । कथम् ? स्वैरं स्वच्छन्दम् । कस्मात् ? दर्पान्मदावे-शात् । किं तर्हि कुर्वन्तीत्याह—आज्ञामित्यादि । उद्यन्ति उत्थानं कुर्वन्त्य-क्षाणि । कथम् ? अनु सह । कम् ? आज्ञामेव । आज्ञयैव सहेत्यर्थः । किंवत् ? भृत्यवद् भृत्या यथा । आज्ञामेवानु इत्यत्र "भार्थे ११४।४१४। इत्यनेन सहार्थं द्वितीया ॥

मिताशिनो गुणविशेषमाह—

शमयत्युपवासोत्थवातपित्तप्रकोपजाः ।

रुजो मिताशी रोचिष्णु ब्रह्मवर्चसमश्रुते ॥ २५ ॥

शमयति शमं नयति । कोसी ? मिताशी । काः ? रुजो व्याधीन् । किंविशिष्टाः ? उपवासोत्थवातपित्तप्रकोपजाः । उपवासादुत्था उत्थानं यस्य सोयमुपवासोत्थः । स चासौ वातपित्तप्रकोपश्च पवनपित्तयोरुन्मार्गगा-मित्वम् । तस्माज्जाताः । उपवासादि धातुवैपम्याद्वातपित्तप्रकोपः स्यात् । तथाऽश्रुते प्राप्नोति मिताशी । किं तत् ? ब्रह्मवर्चसं परमात्मतेजः श्रुत-ज्ञानं वा । किंविशिष्टम् ? रोचिष्णु दीपनशीलम् । अवमोदयम् ।

अथ वृत्तिपरिसंख्यानतपसो लक्षणं तदाचरणफलं चोपदिशति—

भिक्षागोचरचित्रदात्चरणामत्रान्नसन्नादिगात्,

संकल्पाच्छ्रमणस्य वृत्तिपरिसंख्यानं तपोद्गस्थितिः ।

१ 'स्तोके प्रति' इत्येव पाठोत्र मूलपुस्तके दृष्टः । तथापि जैनेन्द्रे "स्तोके प्रतिना" इति पाठो उच्यते ।

देवार्जवशौचसत्यसयमतपरत्यागार्किकन्यग्रहचर्यलक्षणो दशप्रकार । आव-
श्यकानि वक्ष्यमाणलक्षणानि पद । योग आतापनादि सङ्ख्यानादिश्च । धातु-
समता वाताद्यवैपम्यम् । निद्राजय स्वापनिग्रह आदिर्यस्येन्द्रियप्रद्वेषनिवृ-
द्ध्यादे सोय निद्राजयादि । धर्मश्चावश्यकानि च योगश्च धातुसमता च
निद्राजयादिश्च धर्मावश्यकयोगधातुसमतानिद्राजयादयः । तेषामासि प्राप्ति-
स्तस्यै । उक्तं च—

धर्मावश्यकयोगेषु ज्ञानादावुपकारकृत् ।

दर्पहारीन्द्रियाणां च ज्ञेयमूनोदरं तपः ॥

ब्रह्मशिनो दोषानाह—

ब्रह्मशी चरति क्षमादिदशकं दृष्यन्न नावश्याका,—

न्यक्षूणान्यनुपालयत्यनुपजत्तन्द्रस्तमोऽभिद्रवन् ।

ध्यानाद्यर्हति नो समानयति नाप्यातापनादीन्वपुः,—

शर्मासक्तमनास्तदर्थमनिशं तत्स्यान्मिताशी वशी ॥ २३ ॥

मिताशनादिन्द्रियाणां प्रद्वेषाभावं वशवर्तित्वं च दर्शयति—

नाक्षाणि प्रद्विपन्त्यन्नप्रति क्षयभयान्न च ।

दर्पात्स्वैरं चरन्त्याज्ञामेवानूद्यन्ति भृत्यवत् ॥ २४ ॥

न प्रद्विपन्ति न विप्रीतिं गच्छन्ति । कानि ? अक्षाणीन्द्रियाणि । कथम् ? अन्नप्रति अन्नस्य मात्रया । लोकाहारेणेत्यर्थः । कस्मात् ? क्षय-भयात् प्रलयभीतेः । उपवासादिन्द्रियाणां क्षयाद् भयं स्यात् । अन्नप्रती-त्यत्र 'स्तोके' प्रतिना' इत्यनेनाव्ययीभावः । नच नापि चरन्ति प्रवर्तन्ते । कानि ? अक्षाणि । कथम् ? स्वैरं स्वच्छन्दम् । कस्मात् ? दर्पान्मदावे-शात् । किं तर्हि कुर्वन्तीत्याह—आज्ञामित्यादि । उद्यन्ति उद्यानं कुर्वन्त्य-क्षाणि । कथम् ? अनु सह । काम् ? आज्ञामेव । आज्ञैव सहेत्यर्थः । किंवत् ? भृत्यवद् मृत्या यथा । आज्ञामेवानु इत्यत्र "भार्थे" १।४।४१४। इत्यनेन सहार्थे द्वितीया ॥

मिताशिनो गुणविशेषमाह—

शमयत्युपवासोत्थवातपित्तप्रकोपजाः ।

रुजो मिताशी रोचिष्णु ब्रह्मवर्चसमश्रुते ॥ २५ ॥

शमयति शमं नयति । कोसौ ? मिताशी । काः ? रुजो व्याधीन् । किंविशिष्टाः ? उपवासोत्थवातपित्तप्रकोपजाः । उपवासादुत्था वत्थानं यस्य सोयमुपवासोत्थः । स चासौ घातपित्तप्रकोपश्च पवनपित्तयोरन्मार्गगा-मित्वम् । तस्मान्जाताः । उपवासादि धातुवैषम्याद्घातपित्तप्रकोपः स्यात् । तथाऽश्रुते प्राप्नोति मिताशी । किं तत् ? ब्रह्मवर्चसं परमात्मतेजः श्रुत-ज्ञानं वा । किंविशिष्टम् ? रोचिष्णु दीपनशीलम् । अवमोद्वर्षम् ।

अथ वृत्तिपरिसंख्यानतपसो लक्षणं तदाचरणफलं चोपदिशति—

भिक्षागोचरचित्रदातृचरणामत्रान्नसन्नादिगात्,

संकल्पाच्छ्रमणस्य वृत्तिपरिसंख्यानं तपोद्गस्थितिः ।

१ 'स्तोके प्रति' इत्येव पाठोत्र मूलपुस्तके दृष्टः । तथापि जैनेन्द्रे "स्तोके प्रतिना" इति पाठो कथ्यते ।

नैराश्याय तदाचरेन्निजरसासृग्मांससंशोषण,—
द्वारेणेन्द्रियसंयमाय च परं निर्वेदमासेदिवान् ॥ २६ ॥

भवति । किं तत् ? तपः । किन्नाम ? वृत्तिपरिसंख्यानम् । किरूपम् ? अङ्गस्थितिः शरीराय वृत्तिः । कस्य ? श्रमणस्य तपस्विनः । कस्मात् ? संकल्पात् अभिप्रायात् । किंविशिष्टात् । भिक्षागोचरचित्र-
दातृचरणामत्राज्ञसन्नादिगात् । भिक्षाश्रितनानाविधदायकादिविप-
यमभिसंधिमाश्रित्य यतेराहारग्रहण वृत्तिपरिसंख्यानमित्याख्यायते इत्यर्थः ।
उक्तं च—

गोयरपमाणदायगभायणजाणाविहाण जं गहणं ।
तह यासणं सगहणं विविधं सयमंति परिसंखा ॥

दाता दायकः । चरणं वीध्यादिगमनम् । अमत्रं माजनम् । अन्नं
भोज्यद्रव्यम् । सन्न गृहम् । दातारश्च चरणानि चामत्राणि चान्नानि च
सन्नानि च दातृचरणामत्राज्ञसन्नानि । तान्वादयो येषां पाटकादीनां
ते दातृचरणामत्राज्ञसन्नादयः । चित्रा नानाप्रकाराश्च ते दातादयश्च
चित्रदात्रादयः । भिक्षाया गोचरा विषया भिक्षागोचराः । ते च तै चित्र-
दात्रादयश्च भिक्षागोचरचित्रदात्रादयः । तान्गच्छति विषयीकरोति यः
संकल्पः स भिक्षागोचरचित्रदातृचरणामत्राज्ञसन्नादिगस्तस्मात् । तमाश्रित्ये-
त्यर्थः । तद्यथा—

“ब्राह्मणक्षत्रियादिर्वा सोपि वृद्धो बालयुवाद्यवस्थो वा सोपान्तो
भार्गस्थो हस्त्याचारूढोऽन्यथा वा यद्यद्य प्रभृति मां धरेत् तदानीं
तिष्ठामि नान्यथा । एवं स्त्रियामपि योज्यम् ।” एवंविधो बहुविधो
दातृविषयः संकल्पः । तथा यया वीध्या गच्छामि पूर्वं तथैव प्रथ्या गच्छन्
यदि भिक्षां लभेय तदा गृहीयां नान्यथा । एवं प्राञ्जल वीत्यागच्छन्
गोमूत्रिकाकार वा चतुरस्राकार वा अभ्यन्तरमारभ्य घृहिर्निस्तरणेन वा
शूलभमालाभ्रमणाकार वा गोचर्याकार वा आम्पन् यद्यद्य प्रभृति
भिक्षां लभेय तदा गृहीयाम् इत्यादिरनेकविधश्चरणविषयः । तथा सौवर्णेन
राजतादिना वा मृन्मयेन वा भाजनेन यदि दास्यति भिक्षां तदा

गृहीष्यामि नान्यथा । एवमादिरमग्रविषयः । तथा यदि पिण्डभूतं द्रव-
बहुलतया पेयं वा शवागूं वा मसूरचणकयवादिधान्यं वा शाककुल्माषादि-
संसृष्टं वा समन्ताद्बस्थितशाकमध्यावस्थितौदनं वा परितः स्थितव्यञ्जन-
मवास्थिताक्षं वा व्यञ्जनमध्ये पुष्पावलीवदवस्थितसिक्थकं वा निष्पाचा-
घ्नामिश्रिताक्षं वा शाकव्यञ्जनादिकं वा हस्तलेपकारि वा तदलेपकारि वा
निःसिक्थकं ससिक्थकं वा पानकं वाद्यप्रमृत्यभ्यवहरामि नान्यत् । इत्यन्न-
विषयः । तथा एतेष्वेतावरसु वा गृहेषु प्रविशामि नान्येषु यद्गुपु । इति
सन्नविषयः । आदिशब्दात्पाटकादयो गृह्यन्ते । तत्र इममेव पाटकं प्रविश्य
लब्धां भिक्षां गृह्णामि नान्याम् । एकमेव पाटकं द्वयमेव वेति । तथास्य
गृहस्य परिकरतयावस्थितां भूमिं प्रविश्य गृह्णामीत्यभिग्रहो निवसन-
मित्युच्यते इति केचिद्वदन्ति । अपरे, पाटकस्य भूमिमेव प्रविशामि, न
पाटकगृहाणीति संकल्पः पाटकनिवसनमित्युच्यते, इति कथयन्ति ।
तदुभयमपि च गृह्यते । तथा एकां भिक्षां द्वे एव वा गृह्णामि, नाधिकामिति
भिक्षापरिमाणम् । तथा एकेनैव क्षीयमानं द्वाभ्यामेवेति वा दातृ-
क्रियापरिमाणम् । अनियतायामपि भिक्षायामियत् एव प्रासानियन्त्येव
वा वस्तुभ्येतावन्तमेव वा कालमेतस्मिन्नेव वा काले गृह्णामीति वा परि-
माणं गृह्यते इति । तदुक्तम्—

गत्वा प्रत्यागतमृजुविधिञ्च गोमूत्रिका तथा पेदा ।
शम्बूकावर्तविधिः पतङ्गवीथी च गोचर्या ॥
पाटकनिवसनभिक्षापरिमाणं दातृदेयपरिमाणम् ।
पिण्डाशनपानाशनखिञ्चयवागूर्वतयति सः ॥
संसृष्टफलकपरिखा पुष्पोपहतं च शुद्धकोपहितम् ।
लेपकमलेपकं पानकं च निःसिक्थकं ससिक्थं च ॥
पात्रस्य दायकादेरचग्रहो बहुविधः स्वसामर्थ्यात् ।
इत्येवमनेकविधा विज्ञेया वृत्तिपरिसंख्या ॥

तत्रकः किमर्थमाचरेदित्यत्राह—नैराश्यायेत्यादि । आचरेदनुतिष्ठेन्मु-
मुक्षुः । कीदृशः ? आसेदिवान् प्राप्तः । किम् ? निर्वेदं संसारशरीर-
भोगवैराग्यम् । किंविशिष्टम् ? परं परमम् । किं तत् ? तद् वृत्तिपरि-

संख्यानं नाम तपः । कस्यै ? नैराश्याय भाशानिरासार्थम् । न केवलं इन्द्रियसंयमाय च करणगणसंयमनार्थम् । केन ? निजरसासृग्मांस-
संशोषणद्वारेण । रसभाषो धातुः । असृग् हधिरम् मांसमामिपम् । रस-
धासृक् च मांसं च रसासृग्मांसानि । निजानि च स्वकीयानि रसासृग्मां-
सानि । निजरसासृग्मांसानि । तेषां सभ्यविवहिताचरणेन शोषणमपकर्षणम् ।
तस्य द्वारं मुखमुपायक्षेन वृत्तिपरिसंख्यानम् ।

अथ रसपरित्यागलक्षणमाह—

त्यागः क्षीरदधीश्रुतैलहविषां पण्णां रसानां च यः,
कात्स्न्येनावयवेन वा यदसनं मूपस्य शाकस्य च ।
आचाम्लं विकटौदनं यददनं शुद्धौदनं सिक्थव,—
द्रुक्षं शीतलमप्यसौ रसपरित्यागस्तपोऽनेकधा ॥ २७ ॥

भवति । किं तत् ? तपः । किं नाम ? रसपरित्यागः । कतिधा ?
अनेकधा अनेकप्रकारः । किं लक्षणोसौ ? क्षीरादित्यागादिः । यः किम् ?
यस्त्यागो वर्जनम् । केपाम् ? क्षीरदधीश्रुतैलहविषां द्रव्याणाम् ।
क्षीरं गव्यादि । दधि गव्यादिक्षीरविकारः । इधुर्गुडखण्डमस्यण्डिहस्त-
र्करादिः । तैलं तिलतैलादिकम् । हविर्गव्यादिपृतम् । क्षीरं च दधि चेशुभ
तैलं च हविश्च क्षीरदधीश्रुतैलहवीषि, तेषाम् । न केवलं, यद्य त्यागः ।
केपाम् । रसानां द्रव्याभित्तमधुरादिनिर्पांसानाम् । क्रियताम् ? पण्णां
पदसंख्यानाम् । उक्तं च—

रसाः स्वाद्वम्ललयणतिकोपणकपायकाः ।

पद्द्रव्यमाभितास्ते च यथापूर्वं यलायहाः ॥

केन क्षीरादीनां रसानां च त्यागः ? कात्स्न्येन सर्वं सविंशत्या । न
केवलम्, अवयवेन वा एफ द्विग्याद्यवच्छेदेन । न केवलं तथा क्षीरादि-

त्यागो रसपरित्यागो नाम तपः स्यात्, यच्चासनं वर्जनम् । कस्य ? सूपस्य मुद्रादेः न केवलं, शाकस्य च जीवन्त्यादेर्हरितकस्य । कार्श्येनाययवेनवा अत्रापि योग्यम् । न केवलं सूपादिवर्जनं, यच्चादनं भक्षणम् । किंवि-
 शिष्टम् ? आम्लमसंस्कृतसौवीरमिश्रम् । तथा चिकटौदनं यददन-
 मतिपक्वमुष्टोदकमिश्रं वा । यच्च भोजनं शुद्धौदनं केवलभक्तम् ।
 यच्चादनं सिक्थयवत् सिक्थथाह्यम् । अल्पोदकमित्यर्थः । सिक्थान्यक्षिन्
 सन्तीति । भृशं मत्वर्यायः । यच्चादनं रूक्षमच्छेदम् । यच्चादनं शीतलं
 शीतमनुष्णम् । अपिः श्रेष्ठानामिष्टरूपरसगन्धस्पर्शापितानां परमान्नपानफल-
 भक्षौपधादीनां रूपबलवीर्यगृद्धिदर्पवर्धनानां स्वादूनामाहाराणां महारम्भ-
 प्रवृत्तिहेतूनां संग्रहणार्थः ।

यः संविद्यः सर्वज्ञाज्ञादृषद्वाद्दरस्तपःसमाधिकामश्च सल्लेखनोपक्रमात्
 पूर्वमेव नवनीतादिदक्षणाश्चतस्रो महाविकृतीयां वजीवं त्यक्तवान् स एव
 रसपरित्यागं वपुःसल्लेखनाकामो विशेषेणाभ्यसितुमर्हतीत्युपदेशार्थं वृत्तद्वय-
 माह—

काङ्क्षाकृन्नवनीतमक्षमदसृष्मांसं प्रसङ्गप्रदं,
 मद्यं क्षौद्रमसंयमार्थमुदितं यद्यच्च चत्वार्यपि ।
 सम्मूर्च्छालसवर्णजन्तुनिचितान्युच्चैर्भनोविक्रिया,—
 हेतुत्वादपि यन्महाविकृतयस्त्याज्यान्यतो धार्मिकैः ॥ २८ ॥

इत्याज्ञां दृढमार्हतीं दधदघाञ्जीतोऽत्यजत् तानि य,—
 श्रत्वार्येव तपःसमाधिरसिकः प्रागेव जीवावधि ।
 अभ्यस्येत्स विशेषतो रसपरित्यागं वपुः संलिखन्,
 स्याद्दूषीविषवद्धि तन्वपि विकृत्यङ्गं न शान्त्यै श्रितम् ॥२९ ॥

कस्मात् ? उच्चैर्मनोविक्रियाहेतुत्वाद् महाचेतोविकारकारणत्वात् ।
वक्तं च—

चत्वारि महाविगडीड ह्येति णवणीदमज्जमंसमह ।
कंखापसंगदं याऽसंजमकारीओ पदाओ ॥
आणाभिकंखिणाऽवज्जभीरुणा तवसमाधिकामेण ।
ताओ जावजीवं निज्जूडाओ पुरा चेव ॥

सर्वदा रसपरित्यागं किमित्यभ्यस्येत् ? इत्यत्राह—हि यस्मान्न स्यान्न
भवेत् । किं तत् ? विकृत्यङ्गं विकारकारणम् । कस्यै ? शान्त्यै
कल्याणार्थम् । किं विशिष्टम् ? श्रितमाश्रितम् । कियत् ? तन्वपि ।
किं वत् ? दूषीविषचद् मन्दप्रभावविषमिव । दूषीविषलक्षणं यथा—

जीर्णं विषमौषधिभिर्हतं वा दावाग्निचातातपशोपितं वा ।
स्वभावतो वा न गुणैरुपेतं दूषीविषाख्यं विषमभ्युपैति ॥

रसपरित्यागः ।

अथ विविक्तशय्यासनस्य तपसो लक्षणं फलं चोपदिशति—

त्रिजन्तुविहिताऽनलाद्यऽ विषये मनोविक्रिया,—
निमित्तरहिते रतिं ददति शून्यसन्नादिके ।
स्मृतं शयनमासनाद्यथ विविक्तशय्यासनं,
तपोर्तिहतिवार्णिताश्रुतसमाधिसंसिद्धये ॥ ३० ॥

स्मृतमाज्ञातं पूर्वचूरिभिः । किं तत् ? तपः । किमाद्यम् ? विविक्त-
शय्यासनं विविके प्रासुकादिस्थाने शय्या चासनं च विविक्तशय्यासनम् ।
किंरूपम् ? शयनम् । न केवलम्, आसनाद्यथ उपवेशनोद्भावस्याना-

१—चत्वारि महाविकृतयो भवन्ति नवनीतमद्यमासमधु ।
काह्याप्रसङ्गदं चासयमकारीणि प्रतानि ॥

२—शानाभिकाखिणाऽवज्जभीरुणा तप समाधिवामेन ।
ता यावज्जीव त्यक्ताः पुरा चेव ॥

दि च । अथेति समुच्चये । ॥ ? शून्यसद्भादिके विजन्तुगृहगुहावृक्षमूला-
दिके । किं विशिष्टे ? विजन्तुविहितावलाद्यविषये । विगता जन्तवः
प्राणिनो यस्मात्तद्विजन्तु प्रासुकम् । विहितमुद्रमादिदोषरहितम् । ते च
पिण्डशुच्युक्ता यथास्वमत्र चिन्त्याः । अवलाद्यविषयः स्त्रीपशुनपुंसकगृह-
स्थक्षुद्रनीवानामगोचरः । विजन्तु च तद्विहितं विजन्तुविहितम् । तच्च
तद्वलाद्यविषयश्च विजन्तुविहितावलाद्यविषयस्तस्मिन् । पुनः किंविशिष्टे ?
मनोविक्रियानिमित्तरहिते । मनोविक्रियानिमित्तान्यशुभसंकल्पकराः
शब्दाद्यथाः । तै रहिते त्यक्ते । किं कुर्वन्ति च ? ददति संपादयति च । काम् ?
रतिं मनसोन्मत्त गमनौत्सुक्यनिवृत्तिम् । कस्मै स्मृतं ? अतिहृतिव-
र्णिताश्रुतसमाधिसंसिद्धये । अतिहृतिरन्वाधापगमः । वर्णिनो मह-
चारिणो भावो वर्णिता महचर्यम् । श्रुतं शास्त्र चिन्ता । समाधिरेकाप्रचिन्ता-
निरोधः अतिहृतिश्च वर्णिता च श्रुतं च समाधिश्च अतिहृतिवर्णिताश्रुतसमा-
धयः । तेषां संसिद्धिः सम्यग्निष्पत्तिस्तदर्थम् ।

विविक्तवसतिमध्युपितस्य साधोरसाधुलोकसंसर्गादिप्रभवद्रोपसंकेशाभावं
भावयति—

असभ्यजनसंवासदर्शनोत्थैर्न मध्यते ।

मोहानुरागविद्वेषैर्विविक्तवसतिं श्रितः ॥ ३१ ॥

न मध्यते न पीड्यते साधुः । कै ? मोहानुरागविद्वेषैः । मोहोऽज्ञानं
ममत्वं च । अनुरागोऽनुगतप्रीतिः विद्वेषो विरोधः मोहश्चानुरागश्च विद्वे-
षश्च तैः । किंविशिष्टैः ? असत्यजनसंवासदर्शनोत्थैः । सभायां साधवः
सभ्याः । न सभ्या असभ्याः असभ्याश्च ते जनाश्चासभ्यजना अशिष्टलोकाः ।
संगतं वसनं संवासः । दर्शनमवलोकनम् । संवासश्च दर्शनं च संवास-
दर्शने । असभ्यजनानां संवासदर्शने असभ्यजनसंवासदर्शने । ताभ्या-
मुत्था उत्थानं येषां ते असभ्यजनसंवासदर्शनोत्थास्तैः । किंविशिष्टः साधुः ।
श्रित आश्रितः । काम् ? विविक्तवसतिम् । तद्वक्षणं यथा—

यत्र न चेतोचिकृतिः शब्दाद्येषु प्रजायतेषु ।

स्वाध्यायध्यानहतिर्न यत्र वसतिर्विविक्ता सा ॥

अपि च—

हिंसाकषायशब्दादिवारकं ध्यानभावनापथ्यम् ।
निर्बेदहेतुबहुलं शयनासनमिष्यते यतिभिः ॥

तद्विवासगुणश्च—

कलहो रोलं ह्यञ्ज्ञा व्यामोहः संकरो ममत्वं च ।
ध्यानाध्ययनविघातो नास्ति विविक्ते मुनेर्वसतः ॥

रोलः शब्दबहुलता । अञ्ज्ञा संकेशः । संकरोऽसंयतैः सह मिश्रणम् ।
ध्यानमेकस्मिन् प्रमेये निरुद्धा ज्ञानसंततिः । अध्ययनमनेकप्रमेये संचारी
स्वाध्यायः । विविक्तशय्यासनम् ।

अथ कायक्लेशतपो लक्षयित्वा तत्प्रति नियुङ्क्ते—

ऊर्ध्वार्काद्ययनैः श्वादिशयनैर्वीरासनाद्यासनैः,
स्थानैरेकपदाग्रगामिभिरनिष्टीवाग्निमावग्रहैः ।
योगैश्चातपनादिभिः प्रशमिना संतापनं यत्तनोः,
कायक्लेशमिदं तपोऽर्त्युपनतौ सद्ध्यानसिद्धयै भजेत् ॥ ३२ ॥

भजेत् सेवेत मुमुक्षुः । किं तत् ? इदं तपः । किमाख्यम् ? कायक्लेशं
कायक्लेशाख्यम् । कायः शरीरं क्लिरयतेऽनेनेति । “हलः । २ । ३ । १०२ ।”
इति पुंसि संज्ञायां घञ् । कस्य भजेत् ? सद्ध्यानसिद्धयै प्रशस्तध्याननिष्पत्त्य-
र्थम् । कस्यां सत्याम् ? अर्त्युपनतौ भर्तः पीढाया दुःखस्योपनतिः
प्राप्तिस्तस्याम् । उक्तं च—

अदुःखमावितं ज्ञानं क्षीयते दुःखसन्निधौ ।
तस्माद्यथायत्नं दुःखैरात्मानं भावयेन्मुनिः ॥

यत्किम् ? यत्क्रियते । केन ? प्रशमिना तपस्विना । किं तत् ? संता-
पनं कथंभम् । कस्याः ? तनोः शरीरस्य । कैः ? ऊर्ध्वार्काद्ययनैः
शिरोगतादित्याभिमुखादित्यादिग्रामान्तरगमनप्रत्यागमैः । ऊर्ध्वमुपरि भक्तं
आदिसो यत्र तदूर्ध्वार्कं शरीरोपरिगतादित्यम् । ऊर्ध्वार्कमादिर्येषामभिमु-

खादित्यतिर्यग्गतादित्यादीनां तान्यूर्ध्वाकांक्षीनि । तानि च तानि भयनानि च
 भ्रामान्तरगमनप्रत्यागमनानि ऊर्ध्वाकांक्षयनानि, तैः । न केवलं, शवादि-
 शयनैर्मृतकदण्डलग्नैकपाश्यादिशय्याभिः । शवो मृतक आदिर्येषां दण्डा-
 दीनां ते शवादयः । तदाकाराणि शयनानि शय्याः शवादिशयनानि,
 तैः । न केवलं, वीरासनाद्यासनैर्वीरासनमकरमुखासनोत्कुटिकासना-
 दिभिः । वीरासनमादिर्येषां तानि वीरासनादीनि । तान्येवासनानि वीरास-
 नाद्यासनानि, तैः । न केवलं, स्थानैः कायोऽज्ञानैः । किंविशिष्टः ?
 एकपदाग्रगामिभिः । एकपदमग्रगामि पुरःसरं येषां समपादप्रसारित-
 भुजादीनां तान्येकपदाग्रगामीणि, तैः । न केवलम्, अनिष्टीवाग्निमाव-
 ग्रहैः । अनिष्टीवो निष्टीवनाऽकरणमग्निमो मुख्यो येषामवष्टूयनादीनां
 तेऽनिष्टीवाग्निमाः । ते च तेऽवग्रहाश्च धर्मोपकारहेतवोऽभिप्रायास्तैः । न
 केवलं, योगैश्च । किंविशिष्टः ? आतपनादिभिः । आतपनमात्तापनं
 श्रोत्रे गिरिशिखरेऽभिसूर्यमवस्थानम् । एवं वर्षासु वृक्षमूले, शीतकाले च
 चतुष्पथे । आतपनमादिर्येषां ते आतपनादयस्तैः । उक्तं च—

ठाणसयणासणेहिर विविहेहिमऽओग्गाहेहिर यद्गुणेहिर ।
 अणुवीची परिताओ कायकिलेसो हवदि एसो ॥

अपि च—

अनुसूर्यं प्रतिसूर्यं तिर्यक्सूर्यं तथोर्ध्वसूर्यं च ।
 तद्भ्रमकेणापि गतं प्रत्यागमनं पुनर्गत्वा ॥
 साधारं सविचारं ससन्निरोधं तथा विसृष्टाङ्गम् ।
 समपादमेकपादं गृह्णस्वित्यायतेः स्थानम् ॥
 समपर्यङ्कनिपद्योऽसमयुतगोदोहिकास्तयोत्कुटिका ।
 मकरमुखहस्तिहस्ती गोशय्या चार्धपर्यङ्कः ॥
 वीरासनदण्डाद्या यतोर्ध्वशय्या च लग्नदण्डशय्या च ।
 उत्तानमवाकुशयनं शय्यशय्या चैकपाश्वर्यशय्या च ॥

१ स्थानशयनासनैर्विषिपैरवगाहैर्दुकैः ।

अनुवीचीपरितापः कापडेरो भवति परः ॥

अन्नायकाशशय्या निष्ठीवनवर्जनं न कण्डूया ।
 तृणफलकशिलेलास्वावसेवनं केशलोचं च ॥
 स्वापवियोगो रात्रावस्नानमदन्तघर्षणं चैव ।
 कायङ्केशतपोदः शीतोष्णातापनाप्रभृति ॥

तद्विवरणं यथा, साधारं सावष्टमम् । स्त्रग्मादिकमाश्रित्येत्यर्थः । सवि-
 चार ससंक्रमम् । देशादेशान्तर गन्वेत्यर्थः । ससंनिरोधं निश्चलम् । विसृष्टाङ्गं
 सकापोत्पर्गम् । गृद्धस्थित्या गृद्धस्योर्ध्वगमनमिव वाहू प्रसार्येत्यर्थः । सम-
 युतं स्फित्रिपण्डसमकरणेनासनम् । गोदोहिका गोदोहे भासनमिवासनम् ।
 उत्कुटिका ऊर्ध्वं संकुटितभासनम् । मकरमुखं मकरस्य मुखमिव पादौ
 कृत्वासनम् । हस्तिहस्तो हस्तिहस्तप्रसारणमिवैकं पादं प्रसार्यासनम् । हस्तं
 प्रसार्येत्यपरे । गोशय्या गवासनमिव । वीरासनं जङ्घे विप्रकृष्टदेशे कृत्वा-
 सनम् । लगडशय्या संकुचितगात्रस्य शयनम् । भवागू नीचमस्तकम् ।
 अन्नावकाशशय्या बहिर्निरावरणदेशे शयनम् ॥

एवं पद्धिधं बहिरङ्गं तपो व्याख्याय तत्तावदेवाम्यन्तरं व्याकर्तुमिदमाह—

वाह्यद्रव्यानपेक्षत्वात् स्वसंवेद्यत्वतः परैः ।
 अनध्यासात्तपः प्रायश्चित्ताद्यभ्यन्तरं भवेत् ॥ ३३ ॥

भवेत् । किं तत् ? तपः । किंविशिष्टम् ? अभ्यन्तरमन्तरङ्गं मध्य-
 मभिगतम् । किमेदम् ? प्रायश्चित्तादि । कस्मात् ? वाह्यद्रव्यानपेक्षत्वा-
 दन्त करणव्यापारप्रधानत्वात् । न केवल, स्वसंवेद्यत्वतः आत्मना संवे-
 द्यमानत्वात् अनधिष्ठीयमानत्वात् । कैः ? परैस्तैरधिकान्तैः ।

प्रायश्चित्तं लक्षयितुमाह—

यत्कृत्याकरणे वर्ज्याऽवर्जने च रजोर्जितम् ।
 सोतिचारोत्र तच्छुद्धिः प्रायश्चित्तं दशात्म तत् ॥ ३४ ॥

भवति । कोसौ ? सोतिचारः । यत्किम् ? यद्रजः पापम् । किंवि-
 शिष्टम् ? अर्जितमुपार्जितम् । कृत्याऽकरणे कृत्यस्वावश्यकरणायस्था-

वश्यकादेरकरणेऽमाचरणे । न केवलं, घर्ज्याऽघर्जने च वश्यंसाऽकर्त-
व्यस्य हिंसादेरवर्जनेऽत्यागे भावर्जने वाऽनुष्ठाने । भवति । किं तत् ? प्राय-
श्चित्तम् । क ? अत्राभ्यन्तरे तपसि । किंरूपम् ? तच्छुद्धिः । तस्याती-
चारस्य शुद्धिः शोधनमपगमस्तच्छुद्धि । शुद्धालयनया वा शुद्धिः । तस्य
शुद्धिस्तच्छुद्धिः । तच्च दशात्म दशरूपं स्यात् । उक्तं च—

प्रायश्चित्तं त्ति तओ जेण विसुज्झदि ह्य पुव्वकयपावं ।
प्रायश्चित्तं पत्तो त्ति तेण मुत्तं दसविहं तु ॥

प्रायश्चित्तं पत्तोति प्रायश्चित्तमपराधं ग्राहः सन् । परे खेवमाहुः—

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

किमर्थं प्रायश्चित्तमनुष्ठीयते इति श्लोकद्वयमाह—

प्रमाददोषविच्छेदमभयार्थादाविवर्जनम् ।

भावप्रसादं निःशुल्यमनवस्थाव्यपोहनम् ॥ ३५ ॥

चतुर्द्वाराधनं दार्ढ्यं संयमस्यैवमादिकम् ।

सिसाधयिपताऽऽचर्यं प्रायश्चित्तं विपश्चिता ॥ ३६ ॥ (युग्मम्)

आचर्यमनुष्ठेयम् । किं तत् ? प्रायश्चित्तम् । केन ? विपश्चिता
दोषज्ञेन । किं चिकीर्षता ? सिसाधयिपता साधयिनुमिच्छता । किं
किम् ? प्रमाददोषविच्छेदम् । प्रमादाधारिणोऽनवधानादुत्पन्नदोषोतीघार-
प्रमाददोषः । तस्य विच्छेदोऽप्युपरमस्तम् । न केवलम्, अभयार्थादाविवर्ज-
नम् । अभयार्थादा प्रतिशातप्रतलह्यनम् । तस्य विवर्जनं ह्यजनम् । उक्तं च—

महातपस्तडागस्य संभृतस्य गुणाम्भसा ।

मर्यादापालियन्धेऽल्पावप्युपैक्षिष्ट मा क्षतिम् ॥

न केवलं, भावप्रसादं भावस्य सक्लेशपरिणामस्य प्रसादः प्रयत्नितम् ।

१ प्रायश्चित्तमिति तपो वेन विदुस्त्वपि यत्र पूर्ववृत्तनायम् ।

प्रायश्चित्तं प्राह इति तेन मुक्तं दशविधं तु ॥

न केवलं, नैःशल्यं शल्यस्यान्तःस्त्रलतोऽस्तीचारस्थापगमम् । न केवलम्, अनवस्थाव्यपोहनमऽनवस्थाया उपर्युपर्यपराधकरणस्य व्यपोहनं निराकरणम् । न केवलं, चतुर्धाराधनं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपसामुद्योतनादिकम् । न केवलं दार्ढ्यं बलापादनम् । कस्य ? संयमस्य सम्यग्दर्शनादियौगपद्यप्रवृत्तैकाग्र्यस्य । एवमादिकमन्यदपि साधार्मिकप्रत्ययादिकम् ।

प्रायश्चित्तशब्दस्य निर्वचनार्थमाह—

प्रायो लोकस्तस्य चित्तं मनस्तच्छुद्धिकृत्क्रिया ।

प्राये तपसि वा चित्तं निश्चयस्तनिरुच्यते ॥ ३७ ॥

निरुच्यतेऽर्थानुगतं कथ्यते नैरुक्तैः । किं तत् ? तत् प्रायश्चित्तम् । किं रूपम् ? क्रिया कर्म । किंविशिष्टम् ? तच्छुद्धिकृत् स्वयूप्यवर्गमनः-प्रसक्तिकारी । कथम् ? उच्यते । कोसौ ? प्रायः । किमुच्यते ? लोकः, प्रकरणात् स्वयूप्यवर्गः । उच्यते च । किं तत् ? चित्तम् । पुनः कस्य ? तस्य प्रायस्य । या भयवा उच्यते प्रायश्चित्तम् । किं तत् ? चित्तम् । कोर्थः ? निश्चयोऽनुष्ठेयतया श्रद्धानम् । क ? प्राये । कोर्थः ? तपसि यथाम्बमुपवासादौ । यथाह—

प्राय इत्युच्यते लोकस्तस्य चित्तं मनो भवेत् ।

एतच्छुद्धिकरं कर्म प्रायश्चित्तं प्रचक्षते ॥

यथा वा—

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चयनं युतम् ।

तपो निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तं निगद्यते ॥

यदि वा प्रायस्य साधुलोकस्य चित्तं यस्मिन्कर्मणि तत् प्रायश्चित्तम् । प्रायस्यापराधस्य चित्तं शुद्धिर्वा प्रायश्चित्तमित्यपि प्राश्यम् ।

प्रायश्चित्तस्यालोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकशुभ्रसंगतपश्येदमूलपरिहार-श्रद्धानलक्षणेपु दशमु भेदेपु मध्ये प्रथममालोचनाप्यं तद्भेदं निर्दिशति—

सालोचनाद्यस्तद्भेदः प्रथयाद्धर्मसूरये ।

यद्दशाकम्पिताद्यूनं स्वप्रमादनिवेदनम् ॥ ३८ ॥

भवति । कासाँ ? सा आलोचना । किं भवति ? तद्भेदस्तस्य प्राप-
श्चित्तस्य विकल्पः । किंविशिष्टः ? आद्यः प्रथमः । यत्किम् ? यत् न्रियते
तपस्विना । किं तत् ? स्वप्रमादनिवेदनं निजप्रमादं ज्ञापनम् । कस्मै ?
धर्मसूरये धर्माचार्याय । कस्मात् ? प्रथयाद्दिनयान् । किंविशिष्टम् ?
दशाकम्पिताद्यूनं दशाभिराकम्पितादिभिर्दोषैः परिहीनम् । उक्तं च—

मस्तकविन्यस्तकरः कृत्तिकर्म विधाय शुद्धचेतस्कः ।

आलोचयति सुविहितः सर्वान् दोषांस्यजम् रहसि ॥

किं च,—पुरुषस्यैकान्ते, ह्याश्रयं क्षियाः प्रकाशे ग्याश्रयमालोचनं प्रति-
पत्तव्यम् ।

आलोचनाया देशकालविधाननिर्णयार्थसाह—

प्राङ्गोऽपराङ्गे सद्देशे बालवत् साधुनाखिलम् ।

स्वागस्त्रिरार्जवाद्वाच्यं सूरैः शोध्यं च तेन तत् ॥ ३९ ॥

वाच्यं वक्तव्यम् । किं तत् ? स्वागः स्वयंकृतापराध पापं वा । केन ?
साधुना सिद्धिसाधनोद्यतेन । किंविशिष्टम् ? अखिलम् । कथम् ?
त्रिबीन्वारान् । स्मृत्वेत्यध्याहारः । उक्तं च—

इयमुज्जुभावमुपगदो संवेदो सेसरिं तु तिकखंतो ।

लेस्साहि विसुज्जंतो उवेदि सहं समुद्धरिदुं ॥

कस्माद्वाच्यम् ? आर्जवाद्कुटिलभावात् । बालवत् शिशुना तुल्यम् ।

उक्तं च—

सुप्रशस्तं भवेत्स्यानमन्यदप्येवमादिकम् ।
सूरिरालोचनां तत्र प्रतीच्छत्यस्य शुद्धये ॥

सदृश इत्युपलक्षणात्सुलप्रेपि । उक्तं च—

आलोचनादिआ पुण होदि पसत्येवि सुद्धभायं सा ।
पुव्वहे अवरहे सोम्मतिहीरिक्खवेलाए ॥

क काले ? प्राहे पूर्वाहे । न केवलम्, अपराहे वा । वेल्यध्याहारः ।
शोधयं च सुनिरूपितप्राथञ्चित्तदानेन निराकार्यम् । किं तत् ? तत् स्वागः ।
केन ? तेन सूरिणा ।

एकदेशविराधितमार्गेणाकम्पितादिदशदोषवर्जां पदविभागिकामालोचनां
कृत्वा तपोनुष्ठेयमस्मर्यमाणबहुदोषेण चिच्छ्रवतेन वा पुनरापीमिति श्लोक-
पञ्चकेनाचष्टे—

आकम्पितं गुरुच्छेदभयादावर्जनं गुरोः ।

तपःशूरस्तवात्तत्र स्वाऽशक्त्याख्यानुमापितम् ॥ ४० ॥

यद् दृष्टं दूषणस्यान्यदृष्टस्यैव प्रथा गुरोः ।

वादरं वादरस्यैव सूक्ष्मं सूक्ष्मस्य केवलम् ॥ ४१ ॥

छन्नं कीदृक्चिकित्से दृग्दोषे पृष्टेति तद्विधिः ।

शब्दाकुलं गुरोः स्वागः शब्दनं शब्दसंकुले ॥ ४२ ॥

दोषो बहुजनं सरिदत्तान्यक्षुण्णतत्कृतिः ।

वालाच्छेदग्रहोऽव्यक्तं समात्तत्सेवितं त्वसौ ॥ ४३ ॥

दृशेत्पुञ्जन् मलान्मूलाप्राप्तः पदविभागिकाम् ।

प्रकृत्यालोचनां मूलप्राप्तश्चौर्षीं तपश्चरेत् ॥ ४४ ॥ (पञ्चकम्)

चरेदनुतिष्ठेन्मुमुक्षुः । किं तत् ? तपः । किंविशिष्टं ? मूलाप्राप्तो
मूलं सर्वोच्छेदमनापन्नः । एकदेशविराधितमार्ग इत्यर्थः । किं कृत्वा ?
प्रकृत्य प्रविधाय । काम् ? आलोचनाम् । किंविशिष्टाम् ? पदविभा-

गिकां विशेषालोचनां, दीक्षाग्रहणात्प्रभृति यो यत्र यदा यथाऽपराधः कृत-
स्तस्य तत्र तदा तथा प्रकाशनात् । न केवलं मूलाप्राप्तः पदविभागिका-
मालोचनां प्रकृत्य तपश्चरेद् यावता मूलाप्राप्तः और्धीं सामान्यालोचनां
प्रकृत्य तपश्चरेन्मुमुक्षुरिति संबन्धः । उक्तं च—

ओघेन पदविभागेन द्वेषालोचना समुद्दिष्टा ।
मूलं प्राप्तस्यौधी पादविभागी ततोऽन्यस्य ॥
स्मरणपथमनुसरन्ति प्रायो नागांसि मे त्रिपुण्यस्य ।
सर्वं छेदः समजनि ममेति धालोचयेदौधीम् ॥
प्रव्रज्यादिसमस्तं क्रमेण यद्यत्र येन भावेन ।
सेवितमालोचयतः पादविभागी तथा तत्तत् ॥

छन्नाद्य आलोचनादोषः स्यात् । यः किम् ? यस्तद्विधिः प्रायश्चित्तकरणम् । किं कृत्वा ? पृष्ठा गुरुम् । कथम् ? इति । किमिति ? कीदृक् कीदृशी चिकित्सा प्रतीकारः स्यात् । क ? ईदृग्दोषे । ईदृशे दोषे सति, कीदृशं प्रायश्चित्तं क्रियते इति स्वदोषोद्देशेन गुरुं पृष्ठा तदुक्तं प्रायश्चित्तं कुर्वंतश्छन्नं नामालोचनादोषः स्यादित्यर्थः । (७) तथा शब्दाकुलं शब्दाकुलाख्य आलोचनादोषः स्यात् । किम् ? स्वागःशब्दनं निजापराधकथनम् । कस्मात् ? गुरोः । क ? शब्दसंकुले पक्षाघर्षाचारशुद्धिकालेषु बहुजनशब्दबहुले स्थाने । (८) तथा बहुजनं बहुजनास्यो दोष आलोचनागतः स्यात् । या किम् ? या सूरिदत्तान्यश्रुण्णतत्कृतिः सूरिणा स्वगुरुणा दत्तं प्रथमं तृतीयं पश्चादन्यैः प्रायश्चित्तकुशलैः श्रुण्णं चर्वितं तत्प्रायश्चित्तम् । तस्य कृतिरनुष्ठानम् । (९) तथा अव्यक्तमव्यक्ताद्योसौ आलोचनदोषः स्यात् । यः किम् ? यश्छेदग्रहः प्रायश्चित्तग्रहणम् । कस्मात् ? यालाद् ज्ञानेन संयमेन वा हीनात् । (१०) तथा तत्सेवितं तत्सेविताद्योसावालोचनादोषः स्यात् । तेन समेन प्रायश्चित्तप्रदायिना पार्श्वस्थेन सेव्यमानत्वात् । यः किम् ? यश्छेदग्रहः । कस्मात् ? समात् आत्मसदृशात् पार्श्वस्थात् प्रायश्चित्तग्रहणमित्यर्थः । तुर्विदोषे ।

आलोचनां विना महदपि तपो न संवरसहभाविर्नी निर्जरां करोति । कृतायामपि आलोचनायां प्रहितमनाचरन्न दोषविजयी स्यात् । अतः सर्वदा लोच्यं गुरुकं च तदुचितमाचर्थमिति शिक्षणार्थमाह—

सामौपधवन्महदपि न तपोऽनालोचनं गुणाय भवेत् ।
मन्त्रवदालोचनमपि कृत्वा नो विजयते विधिमुकुर्वन् ॥४५॥

न भवेत् । किं तत् ? तपः । किंविशिष्टम् ? महदपि पक्षोपवासादिक्रमपि । कस्मै ? गुणाय उपकाराय । संवरसहभाविर्निर्जरार्थमित्यर्थः । किंविशिष्टं तपः ? अनालोचनं यथोक्तलक्षणालोचनारहितम् । किंनत् ? सामौपधवत् सामदोषप्रयुक्तसामौपधं महदपि गुणाय आरोग्याय यथा न भवति । किंविशिष्टम् ? अनालोचनमनालोच्य प्रयुक्तम् । अथाह,—

गिकां विशेषालोचनां, दीक्षाग्रहणाद्यभृति यो यत्र यदा यथाऽपराधः कृत-
स्तस्य तत्र तदा तथा प्रकाशनात् । न केवलं मूलाप्राप्तः पदविभागिका-
मालोचनां प्रकृत्य तपश्चरेद् यावता मूलाप्राप्तः और्धीं सामान्यालोचनां
प्रकृत्य तपश्चरेन्मुमुक्षुरिति संबन्धः । उक्तं च—

ओघेन पदविभागेन द्वेषालोचना समुद्दिष्टा ।

मूलं प्राप्तस्यौधी पादविभागी ततोन्वस्य ॥

स्मरणपथमनुसरन्ति प्रायो नागांसि मे विपुण्यस्य ।

सर्वं छेदः समजनि ममेति वालोचयेदौधीम् ॥

प्रव्रज्यादिसमस्तं क्रमेण यद्यत्र येन भावेन ।

सेवितमालोचयतः पादविभागी तथा तत्तत् ॥

किं कुर्वन् ? उज्झन् सजन् । कान् ? मलानाकम्पिताद्यालोचनादोषान् ।
कति ? दश । कथम् ? इति एवम् । तानेव लक्षणतः प्रसूति । (१)
भवति तावदाकम्पितमाकम्पितनामालोचनादोषः । किम् ? आवर्जन-
मुपकरणदानादिनात्मनोऽल्पप्रायश्चित्तदानार्थमनुकूलनम् । कस्य ? गुरोरा-
चार्यस्य । कस्मात् ? गुरुच्छेदभयान्महाप्रायश्चित्तशङ्कातः । (२) तथा
भवत्यनुमापितमनुमापितं नामालोचनादोषः, गुरुः प्रार्थितः स्वल्पप्राय-
श्चित्तदानेन ममानुग्रहं करिष्यतीत्यनुमानेन ज्ञात्वा स्वापराधप्रकाशनात् ।
किरूपम् ? स्वाशक्त्याख्या आत्मनोऽसामर्थ्यप्रकाशनं गुरोरग्रे । क ?
तत्र तपसि । कस्मात् ? तपःशूरस्तवाद् धन्यास्ते ये वीरपुरुषाचरितमु-
त्कृष्टं तपः कुर्वन्तीति व्यावर्णनान् । (३) तथा यहृष्टं यद् दृष्टव्य आलो-
चनादोषः स्यात् । या किम् ? या प्रथा प्रकाशना । कस्याग्रे ? गुरोः ।
कस्य ? दूषणस्य । किंविशिष्टस्य ? अन्यदृष्टस्यैव परादृष्टं स्वदोषं छाद-
यित्वेति भावः । (४) तथा वादरं वादराख्य आलोचनादोषः स्यात् ।
यत्किम् ? यत्प्रथा प्रकाशनं गुरोरग्रे । कस्य ? दोषस्य । किंविशिष्टस्य ?
वादरस्यैव स्थूलस्यैव दूषणस्य प्रकाशनम् । सूक्ष्मस्य तु प्रच्छादनमित्यर्थः ।
(५) तथा सूक्ष्मं सूक्ष्माख्य आलोचनादोषः स्यात् । यत्किम् ?
यत्प्रथा गुरोरग्रे दूषणस्य । किंविशिष्टस्य ? सूक्ष्मस्य केवलम् ।
सूक्ष्मस्यैव प्रकाशनं स्थूलस्य प्रच्छादनमित्यर्थः । (६) तथा छुन्नं

छन्नारय आलोचनादोषः स्यात् । यः किम् ? यस्तद्विधिः प्रायश्चित्तकरणम् । किं कृत्वा ? पृष्ठा गुरम् । कथम् ? इति । विमिति ? कीदृक् कीदृशी चिकित्सा प्रतीकारः स्यात् । क ? ईदृग्दोषे । ईदृशे दोषे सति, कीदृशं प्रायश्चित्तं क्रियते इति स्वदोषोद्देशेन गुरं पृष्ठा तदुक्तं प्रायश्चित्तं कुर्वतदुक्तं नामालोचनादोषः स्यादित्यर्थः । (७) तथा शब्दाकुलं शब्दाकुलारय आलोचनादोषः स्यात् । किम् ? स्वागःशब्दनं निजापराधकथनम् । कस्याग्रे ? गुरोः । क ? शब्दसंकुले पक्षाघतीचारशुद्धिकालेषु बहुजनशब्दबहुले स्थाने । (८) तथा बहुजनं बहुजनारयो दोष आलोचनागतः स्यात् । या किम् ? या सूरिदत्तान्यधुष्णणतरुतिः सूरिणा स्वगुरणा दत्तं प्रथमं वितीर्णं पश्चादन्यैः प्रायश्चित्तकुशलैः धुष्णं चर्वितं तत्प्रायश्चित्तम् । तस्य कृतिरनुष्ठानम् । (९) तथा अव्यक्तमव्यक्तारयोसौ आलोचनदोषः स्यात् । यः किम् ? यदृष्टेद्ग्रहः प्रायश्चित्तग्रहणम् । कस्मात् ? बालाद् ज्ञानेन संयमेन वा हीनान् । (१०) तथा तत्सेवितं तत्सेवितारयोस्तावालोचनादोषः स्यात् । तेन समेन प्रायश्चित्तप्रदायिना पार्श्वस्थेन सेव्यमानत्वात् । यः किम् ? यदृष्टेद्ग्रहः । कस्मात् ? समात् आत्मसदृशात् पार्श्वस्थात् प्रायश्चित्तग्रहणमित्यर्थः । तुर्विदोषे ।

आलोचनां विना महदपि तपो न संवरसहभाषिर्नी निर्जरा करोति । कृतायामपि आलोचनायां विहितमनाचरन्न दोषविजयी स्यात् । अतः सर्वदा लोच्यं गुरुकं च तदुचितमाचर्थमिति शिक्षणार्थमाह—

सामौपधवन्महदपि न तपोऽनालोचनं गुणाय भवेत् ।
मन्त्रवदालोचनमपि कृत्वा नो विजयते विधिमकुर्वन् ॥४५॥

न भवेत् । किं तत् ? तपः । किंविशिष्टम् ? महदपि पक्षोपवासादिकमपि । कस्मै ? गुणाय उपकाराय । संवरसहभाषिर्निरार्थमित्यर्थः । किंविशिष्टं तपः ? अनालोचनं यद्योक्तलक्षणालोचनारहितम् । किं तत् ? सामौपधवत् सामदोषप्रयुक्तसामौपधं महदपि गुणाय आरोग्याय यथा न भवति । किंविशिष्टम् ? अनालोचनमनालोच्यं प्रयुक्तम् । अथाह,—

गिकां विशेषालोचनां, दीक्षाग्रहणात्प्रभृति यो यत्र यदा यथाऽपराधः कृत-
स्तस्य तत्र तदा तथा प्रकाशनात् । न केवलं मूलाप्राप्तः पदविभागिका-
मालोचनां प्रकुर्य तपश्चरेद् यावता मूलाप्राप्तः और्धीं सामान्यालोचनां
प्रकृत्य तपश्चरेन्मुमुक्षुरिति संबन्धः । उक्तं च—

ओघेन पदविभागेन द्वेषालोचना समुद्दिष्टा ।
मूलं प्राप्तस्यौधी पादविभागी ततोऽन्यस्य ॥
स्मरणपथमनुसरन्ति प्रायो नागांसि मे विपुण्यस्य ।
सर्वं छेदः समजनि ममेति बालोचयेदौधीम् ॥
प्रव्रज्यादिसमस्तं क्रमेण यद्यत्र येन भावेन ।
सेवितमालोचयतः पादविभागी तथा तत्तत् ॥

किं कुर्वन् ? उज्झन् स्रजन् । कान् ? मलानाकम्पिताखालोचनादोषान् ।
कति ? दश । कथम् ? इति एवम् । तानेव लक्षणतः प्रस्तौति । (१)
भवति तावदाकम्पितमाकम्पितनामालोचनादोषः । किम् ? आवर्जन-
गुणकरणदानादिनात्मनोऽल्पप्रायश्चित्तदानार्थमनुकूलनम् । कस्य ? गुरोरा-
चार्यस्य । कस्मात् ? गुरुच्छेदभयान्महाप्रायश्चित्तशङ्कात् । (२) तथा
भवत्यनुमापितमनुमापित नामालोचनादोषः, गुरुः प्रार्थितः स्वल्पप्राय-
श्चित्तदानेन ममानुग्रहं करिष्यतीत्यनुमानेन ज्ञात्वा स्वापराधप्रकाशनात् ।
किरूपम् ? स्वाशक्त्याख्या आत्मनोऽसामर्थ्यप्रकाशनं गुरोरग्रे । क ?
तत्र तपसि । कस्मात् ? तपःशूरस्तवाद् धन्यास्ते ये कीरपुरुषाचरितमु-
क्लृष्टं तपः कुर्वन्तीति व्यावर्णनान् । (३) तथा यद्दृष्टं यद् दृष्टाख्य आलो-
चनादोषः स्यात् । या किम् ? या प्रथा प्रकाशना । कस्याग्रे ? गुरोः ।
कस्य ? दूषणस्य । किंविशिष्टस्य ? अन्यदृष्टस्यैव परादृष्टं स्वदोषं छाद-
यित्वेति भावः । (४) तथा वादरं वादराख्य आलोचनादोषः स्यात् ।
यत्किम् ? यत्प्रथा प्रकाशनं गुरोरग्रे । कस्य ? दोषस्य । किंविशिष्टस्य ?
वादरस्यैव स्थूलस्यैव दूषणस्य प्रकाशनम् । सूक्ष्मस्य तु प्रच्छादनमित्यर्थः ।
(५) तथा सूक्ष्मं सूक्ष्माख्य आलोचनादोषः स्यात् । यत्किम् ?
यत्प्रथा गुरोरग्रे दूषणस्य । किंविशिष्टस्य ? सूक्ष्मस्य केवलम् ।
सूक्ष्मस्यैव प्रकाशनं स्थूलस्य प्रच्छादनमित्यर्थः । (६) तथा छर्त्तं

छन्नाद्य आलोचनादोषः स्यात् । यः किम् ? यस्तद्विधिः प्रायश्चित्तकरणम् । किं कृत्वा ? पृष्ठा गुरम् । कथम् ? इति । किमिति ? कीदृक् कीदृशी चिकित्सा प्रतीकारः स्यात् । क ? ईदृग्दोषे । ईदृशे दोषे सति, कीदृशं प्रायश्चित्तं क्रियते इति स्वदोषोद्देशेन गुरुं पृष्ठा तदुक्तं प्रायश्चित्तं कुरुतश्उक्तं नामालोचनादोषः स्यादित्यर्थः । (७) तथा शब्दाकुलं शब्दाकुलाख्य आलोचनादोषः स्यात् । किम् ? स्वागःशब्दनं निजापराधरुचनम् । कस्याप्रे ? गुरोः । क ? शब्दसंकुले पक्षाघाताचारशुद्धिकालेषु बहुजनशब्दयहुले स्थाने । (८) तथा बहुजनं बहुजनाख्यो दोष आलोचनागतः स्यात् । या किम् ? या सूरिदत्तान्यधुष्णतत्कृतिः सूरिणा स्वगुरणा दत्तं प्रथमं वितीर्णं पश्चादन्यैः प्रायश्चित्तकुशलैः धुष्णं चर्वितं तत्प्रायश्चित्तम् । तस्य कृतिरनुष्ठानम् । (९) तथा अव्यक्तमव्यक्कारयोसौ आलोचनदोषः स्यात् । यः किम् ? यश्छेद्ग्रहः प्रायश्चित्तग्रहणम् । कस्मात् ? चालाद् ज्ञानेन संयमेन वा हीनात् । (१०) तथा तत्सेवितं तत्सेवितायोसावालोचनादोषः स्यात् । तेन समेन प्रायश्चित्तप्रदायिना पार्श्वस्थेन सेव्यमानत्वात् । यः किम् ? यश्छेद्ग्रहः । कस्मात् ? समात् आत्मसदृशात् पार्श्वस्थात् प्रायश्चित्तग्रहणमित्यर्थः । तुर्विशेषे ।

आलोचनां विना महदपि तपो न संवरसहभाविर्नी निर्जरां करोति । कृत्यामपि चालोचनायां विहितमनाचरन्न दोषविजयी स्यात् । अतः सर्वदा लोच्यं गुरुकं च तदुचितमाचर्षमिति शिक्षणार्थमाह—

सामौपधवन्महदपि न तपोऽनालोचनं गुणाय भवेत् ।
मन्त्रवदालोचनमपि कृत्वा नो विजयते विधिमकुर्वन् ॥४५॥

न भवेत् । किं तत् ? तपः । किंविशिष्टम् ? महदपि पक्षोपवासादिकमपि । कस्य ? गुणाय उपकाराय । संवरसहभाविर्निर्जरार्थमित्यर्थः । किंविशिष्टं तपः ? अनालोचनं यथोक्तलक्षणालोचनारहितम् । किंत्वं ? सामौपधवत् सामदोषप्रयुक्तमौपधं महदपि गुणाय आरोग्याय यथा न भवति । किंविशिष्टम् ? अनालोचनमनालोच्यं प्रयुक्तम् । अथाह,—

गिकां विशेषालोचनां, दीक्षाग्रहणाद्यभृति यो यत्र यदा यथाऽपराधः कृत-
स्तस्य तत्र तदा तथा प्रकाशनात् । न केवलं मूलाप्राप्तः पदविभागिका-
मालोचनां प्रकृत्य तपश्चरेद् यावता मूलाप्राप्तः और्धीं सामान्यालोचनां
प्रकृत्य तपश्चरेन्मुमुक्षुरिति संबन्धः । उक्तं च—

ओघेन पदविभागेन द्वेधालोचना समुद्दिष्टा ।

मूलं प्राप्तस्यौर्धी पादविभागी ततोऽन्यस्य ॥

स्मरणपथमनुसरन्ति प्रायो नागांसि मे विपुण्यस्य ।

सर्वं छेदः समजनि ममेति बालोचयेदौर्धीम् ॥

प्रम्रज्यादिसमस्तं क्रमेण यद्यत्र येन भावेन ।

सेवितमालोचयतः पादविभागी तथा तत्तत् ॥

किं कुर्वन् ? उज्झन् त्यजन् । कान् ? मलानाकम्पितायालोचनादोषान् ।
कति ? दश । कथम् ? इति एवम् । तानेव लक्षणतः प्रसूति । (१)
भवति तावदाकम्पितमाकम्पितनामालोचनादोषः । किम् ? आवर्जन-
मुपकरणदानादिनात्मनोऽल्पप्रायश्चित्तदानार्थमनुकूलनम् । कस्य ? गुरोरा-
चार्यस्य । कस्मात् ? गुरुच्छेदभयान्महाप्रायश्चित्तशङ्कातः । (२) तथा
भवत्यनुमापितमनुमापितं नामालोचनादोषः, गुरुः प्रार्थितः स्वल्पप्राय-
श्चित्तदानेन भमानुग्रहं करिष्यतीत्यनुमानेन ज्ञात्वा स्वापराधप्रकाशनात् ।
किं रूपम् ? स्वाशक्त्याख्या आत्मनोऽक्षामर्ध्वप्रकाशनं गुरोरग्रे । क ?
तत्र तपसि । कस्मान् ? तपःशूरस्तवाद् धन्यास्ते ये वीरपुरुषाचरितमु-
कृष्टं तपः कुर्वन्तीति व्यावर्णनात् । (३) तथा यद्दृष्टं यद् दृष्टाख्य आलो-
चनादोषः स्यात् । या किम् ? या प्रथा प्रकाशना । कस्याग्रे ? गुरोः ।
कस्य ? दूषणस्य । किं विशिष्टस्य ? अन्यदृष्टस्यैव परादृष्टं स्वदोषं छाद-
यित्वेति भावः । (४) तथा वादरं वादराख्य आलोचनादोषः स्यात् ।
यत्किम् ? यत्प्रथा प्रकाशनं गुरोरग्रे । कस्य ? दोषस्य । किं विशिष्टं
वादरस्यैव स्थूलस्यैव दूषणस्य प्रकाशनम् । सूक्ष्मस्य तु प्रच्छादनमि-
(५) तथा सूक्ष्मं सूक्ष्माख्य आलोचनादोषः स्यात् । यत्
यत्प्रथा गुरोरग्रे दूषणस्य । किं विशिष्टस्य ? सूक्ष्मस्य केवलं
सूक्ष्मस्यैव प्रकाशनं स्थूलस्य प्रच्छादनमित्यर्थः । (६) तथा

तुल्ययो"रित्यभिधानात् । तेन मिथ्या मे दुष्कृतमिति प्राथैर्मिथ्या मे दुष्कृतमिति सदशैरित्यादिशब्देन प्रकारार्थेन व्याख्यातं बोद्धव्यम् । उक्तं च—

“भास्थितानां योगानां धर्मकथादिव्याक्षेपहेतुसंश्लेषानेन विस्मरणे सति पुनरनुष्ठायकस्य संवेगनिर्वेदपरस्य गुरविरहितस्याल्पापराधस्य पुनर्न करोमि मिथ्या मे दुष्कृतमित्येवमादिभिर्दोषाशिवर्तनं प्रतिक्रमणमिति” । अन्य-
स्त्वाह—दोषमुच्चार्योच्चार्यं मिथ्या मेस्तु दुष्कृतमित्येवमाद्यभिव्यक्तः प्रती-
कारः प्रतिक्रमणम् । एतदाचार्यानुज्ञातेन शिष्येणैव कर्तव्यम्” इति ।
प्रतिक्रमणम् ।

अथ तदुभयं लक्षयति—

दुःस्वप्नादिकृतं दोषं निराकर्तुं क्रियेत यत् ।

आलोचनप्रतिक्रान्तिद्वयं तदुभयं तु तत् ॥ ४८ ॥

भवति । किं तत् ? तदुभयमालोचनप्रतिक्रमणयोर्द्वितयम् । तुर्विंशये ।
यत्किम् ? यत्क्रियेत मुमुक्षुणा । किं तत् ? आलोचनप्रतिक्रान्तिद्व-
यम् । किं कर्तुम् ? निराकर्तुं निराकरिष्यामीत्यभ्यवसायः । कम् ?
दोषम् । किंविशिष्टम् ? दुःस्वप्नादिकृतं दुष्टस्वप्नसंश्लेषादिजनितम् । किं
च, आलोचनं प्रतिक्रमणपूर्वं गुरुणाभ्यनुज्ञातं शिष्येणैव कर्तव्यम् आलो-
चनां प्रदाय प्रतिक्रमणमाचार्येणैव कर्तव्यं तदुभयमिति विशेषः । तदुभयम्

अथ विवेकलक्षणमाह—

संसक्तेनादिके दोषान्निवर्तयितुमप्रभोः ।

यत्तद्विभजनं साधोः स विवेकः सतां मतः ॥ ४९ ॥

मतः संमतः । कोसौ ? स विवेकः । केपाम् ? सतां साधूनाम् ।
यत्किम् ? यत्तद्विभजनं संसक्ताक्षपानोपकरणादेर्वियोजनम् । -कस्य ?
साधोः संयतस्य । किंविशिष्टस्य ? अप्रभोरसमर्थस्य । किं कर्तुम् ?
नियतयितुं निराकर्तुम् । कान् ? दोषान् । क ? अन्नादिके । किंवि-
शिष्टे ? संसक्ते स्वसंबन्धे संमूर्च्छिते वा ।

यः पिवत्यौषधं मोहात् सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ॥

तथा नो विजयते न दोषविजयी भवति तपस्वी । किं कुर्वन् ? अकुर्वन् । कम् ? विधिं विहिताचरणम् । किं कृत्वा ? अपि कृत्वा विधायापि । किं तत् ? आलोचनम् । किं वत् ? मन्त्रवद् यथा कर्मणामारंभोपायः पुरपद्मसंपदेशकालविभागो विनिपातप्रतीकार कार्यसिद्धिश्चेति पद्माङ्गं गुप्तभाषणं कृत्वापि राजा विहिताचरणमकुर्वाणो नो विजयते न शत्रुविजयी भवतीत्यर्थः ।

सद्गुरुप्रायश्चित्तोचितचित्तस्य दीप्त्यतिशयं दृष्टान्तेनाचष्टे—

यथादोषं यथाम्नायं दत्तं सद्गुरुणा वहन् ।

रहस्यमन्तर्भात्सुचैः शुद्धादर्श इवाननम् ॥ ४६ ॥

भाति दीप्यते । कोसौ ? तपस्वी । कथम् ? उच्चैरतिशयेन । किं कुर्वन् ? वहन् धारयन् । किं तत् ? रहस्यं प्रायश्चित्तम् ? क ? अन्तरध्यात्मम् । किंविशिष्टम् ? दत्तं वितीर्णम् । केन ? सद्गुरुणा सम्यगाचार्येण । कथम् ? यथादोषं यो यो दोषोपराधस्तमुद्दिश्य । कथम् ? यथाम्नायमागमस्यानतिभ्रमेण । क इव ? शुद्धादर्श इव । यथा निर्मलदर्पणोऽन्तर्मध्ये आननं मुखं यहन्नृचैर्भाति तथा प्रकृतोपीत्यर्थः ॥ आलोचनम् ।

अथ प्रतिक्रमणमाह—

मिथ्या मे दुष्कृतमिति प्रायोऽपार्यैर्निराकृतिः ।

कृतस्य संवेगवता प्रतिक्रमणमागसः ॥ ४७ ॥

भवति । किं तत् ? प्रतिक्रमणम् । या किम् ? या निराकृतिर्निराकरण क्रियते । कस्य ? आगतोऽपराधस्य । किंविशिष्टस्य ? कृतस्य आचरितस्य । केन क्रियते ? संवेगवता संसारभीरुतायुक्तेन । उपलक्षणाञ्जिर्वेद्युक्तेन च । कैर्निराकृतिः क्रियते ? मिथ्या मे दुष्कृतमिति प्रायोऽपार्यैः मिथ्या निष्फलं मम दुरनिष्ठितमस्तु शान्तं पापं मे भवतु इत्याद्युपक्रमैः । प्रायश्चदोत्र सदृशार्थम् । “प्रायो वयस्यनशने मृतौ बाहुल्य-

तुल्ययो"रित्यभिधानात् । तेन मिथ्या मे दुष्कृतमिति प्रायैर्मिथ्या मे दुष्कृतमिति सदशैरित्यादिशब्देन प्रकारार्थेन व्याख्यात बोद्धव्यम् । उक्तं च—

“भाष्यताना योगाना धर्मकथादिव्याश्लेषहेतुसन्निधानेन विस्मरणे सति पुनरनुष्ठायकस्य सवेगनिर्वेदपरस्य गुरुविरहितस्याख्यापराधस्य पुनर्न करोमि मिथ्या मे दुष्कृतमित्येवमादिभिर्दोषास्तिवर्तनं प्रतिश्रमणमिति” । अन्य-स्वाह—दोषमुच्चार्योच्चार्यं मिथ्या मेस्तु दुष्कृतमित्येवमाद्यभिर्व्यक्तं प्रती-कार. प्रतिश्रमणम् । एतदाचार्यानुज्ञातेन क्षिप्येणैव कर्तव्यम्” इति । प्रतिश्रमणम् ।

अथ तदुभयं लक्षयति—

दुःस्वप्नादिकृतं दोषं निराकर्तुं क्रियेत यत् ।

आलोचनप्रतिक्रान्तिद्वयं तदुभयं तु तत् ॥ ४८ ॥

भवति । किं तत् ? तदुभयमालोचनप्रतिश्रमणयोर्द्वितयम् । तुर्विशेषे । यत्किम् ? यत्क्रियेत मुमुक्षुणा । किं तत् ? आलोचनप्रतिक्रान्तिद्वयम् । किं कर्तुम् ? निराकर्तुं निराकरिष्यामीत्यभ्यवसाय. । कम् ? दोषम् । किंविशिष्टम् ? दुःस्वप्नादिकृतं दुष्टस्वप्नसङ्केशादिजनितम् । किं च, आलोचनं प्रतिश्रमणपूर्वं गुरुणाभ्यनुज्ञाति क्षिप्येणैव कर्तव्यम् आलोचना प्रदाय प्रतिश्रमणमाचार्येणैव कर्तव्यं तदुभयमिति विशेषः । तदुभयम्

अथ विवेकलक्षणमाह—

संसक्तेनादिके दोषान्निवर्तयितुमप्रभोः ।

यत्तद्विभजनं साधोः स विवेकः सतां मतः ॥ ४९ ॥

मतः संमत. । कोसौ ? स विवेकः । केपाम् ? सतां साधूनाम् । यत्किम् ? यत्तद्विभजनं ससत्तासपानोपकरणदेर्वियोजनम् । कस्य ? साधोः सपतस्य । किंविशिष्टस्य ? अप्रभोरसमर्थस्य । किं कर्तुम् ? निवर्तयितुं निराकर्तुम् । कान् ? दोषान् । क ? अज्ञादिके । किंविशिष्टे ? संसक्ते स्वसबद्धे समूर्छिते वा ।

भङ्गान्तरेण पुनर्विवेकं लक्षयति—

विस्मृत्य ग्रहणेऽप्राप्तोग्राहणे वाऽपरस्य वा ।

प्रत्याख्यातस्य संस्मृत्य विवेको वा विसर्जनम् ॥ ५० ॥

वा अथवा विवेको भण्यते । किं तत् ? विसर्जनं स्वजनम् । कस्य ?
 • अप्राप्तोः सचित्तस्य । क्व सति ? ग्रहणे उपादाने ग्राहणे वा । किं
 कृत्वा ? विस्मृत्य अन्तर्धाय । वा अथवा विवेको भण्यते । किं तत् ?
 विसर्जनम् । कस्य ? अपरस्य प्रासुकस्याचित्तस्य । किंविशिष्टस्य ? प्रत्या-
 ख्यातस्य निराकृतस्य । किं कृत्वा ? संस्मृत्य सम्यक् प्रतिग्रहपूर्वकं
 स्मृत्वा । उक्तं च—

“शक्त्यनिगूहनेन प्रयत्नेन परिहरतः कुतश्चित्कारणादप्रासुकग्रहणग्राहणयोः
 प्रासुकस्यापि प्रत्याख्यातस्य विस्मरणात् प्रतिग्रहे च स्मृत्वा पुनस्तदुत्सर्जनं
 विवेक इति” अन्यस्त्वाह—“शुद्धस्याप्यशुद्धत्वेनैव यत्र सदेहप्रियंयावऽशुद्धस्य
 शुद्धत्वेन निश्चयो वा यत्र प्रत्याख्यातं सद्यज्ञाने मुखे वा प्राप्तं यत्र वा गृहीते
 कथायादिश्चमुपपद्यते तस्य सर्वस्य विवेकस्त्याग इति” । विवेकः ।

अथ द्युत्सर्गस्वरूपमाह—

स व्युत्सर्गो मलोत्सर्गाद्यतीचारेऽजलम्ब्य सत् ।

ध्यानमन्तमुंहृतादि कायोत्सर्गेण या स्थितिः ॥ ५१ ॥

भवति कोसौ ? स व्युत्सर्गः । या किम् ? या स्थितिरद्वीभावः ।
 केन ? कायोत्सर्गेण देहमम्यत्वलागेन । कियत् ? अन्तमुंहृतादि अन्त-
 मुंहृतं आदिर्यत्र कालापस्थाने तदन्तमुंहृतादि । किं कृत्वा ? अजलम्ब्य
 आधिस्य । किं तत् ? ध्यानम् । किंविशिष्टं सत् ? प्रशस्तम् । क्व सति ?
 मलोत्सर्गाद्यतीचारे । मलोत्सर्गं आदिर्यस्य दुःस्वप्नादेरसौ मलोत्सर्गादिः
 तन्पानिपारस्तस्मिन् । उक्तं च—

दुःस्वप्नदुश्चिन्तनमलोत्सर्जनमूद्रातीचारनदीमहाटयीतरणादिभिरुपैध्या-
 प्यनीचारे सति ध्यानमवलम्ब्य कायमुत्सर्ज्य अन्तमुंहृतं दिवगपक्षमागादि-
 क्वाणवसानं द्युत्सर्गं द्युत्सर्गं इति ।

अन्यस्त्वाह—व्युत्सर्गो नियतकालः कायवाञ्छनसां त्याग इति ।

अथ तपःसंज्ञं प्रायश्चित्तं लक्षयति—

कृतापराधः श्रमणः सत्त्वादिगुणभूषणः ।

यत्करोत्युपवासादिविधिं तत्क्षालनं तपः ॥ ५२ ॥

भवति । किं तत् ? क्षालनं प्रायश्चित्तम् । क्षात्यते शोध्यते मलिनं चित्तमनेनेति क्षालनम् । किमात्यम् ? तपस्तपःसंज्ञम् । यत्किम् ? यत्करोति विधत्ते । कोमौ ? श्रमणस्तपस्वी । किंविशिष्टः ? सत्त्वादिगुणभूषणः सत्त्वधैर्यादिगुणालंकरणः । किंविशिष्ट सन् ? कृतापराधः कृतोपराधो विहिताचरणानिश्चयो येन स एवम् । कं करोति ? उपवासादिविधिम् । उपवास आदिर्यस्यैकस्थानाचाम्लनिर्विकृत्यादेः सोयमुपवासादिः । स चासौ विधिश्च । विधीयते इति विधिः प्रायश्चित्तशास्त्रोक्तमाचरणं वाह्यं तप इत्यर्थः ।

आलोचनादिप्रायश्चित्तविधेर्विषयमाह—

भयत्वराशक्त्यवोध विस्मृतिव्यसनादिजे ।

महाव्रताविचारेषु षोढा शुद्धिविधिं चरेत् ॥ ५३ ॥

चरेदनुतिष्ठेत्तपस्वी । षम् ? अमुमालोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गंतपोलक्षणं शुद्धिविधिं शास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तम् । कतिधा ? षोढा षड्प्रकारम् । क ? महाव्रतातीचारे । किंविशिष्टे ? भयत्वराशक्त्यवोधविस्मृतिव्यसनादिजे । भयत्वरा भीत्वा पलायनम् । अशक्तिरसाममर्ष्यम् । अपोधोऽज्ञानम् । विस्मृतिर्विस्मरणम् । व्यसनं तुरुष्काद्यातङ्कः । आदिशब्देन रोगाभिभवादिः । भयत्वरा चाशक्तिश्चावोधश्च विस्मृतिश्च व्यसनादिश्च । तेभ्यो जाते ।

किंच, आचार्यमष्टद्वान्तापनादिक्रमेण पुलकपिच्छादिपरोपकरणग्रहणे परपरोक्षे प्रमादत आचार्यादिष्वचनाकरणे संघनाथमष्टद्वान् संघनाथप्रयोजनेन गत्वागमने परसंवाद्दृष्ट्वा स्वसंघगमने देशकालनियमेनावश्यकर्तव्यव्रतविशे-

पस्य धर्मकथादिव्यासज्ञेन विस्मरणे सति पुनः करणे अन्यत्रापि चैवंरूपे
 आलोचनमेव प्रायश्चित्तम् । पडिन्द्रियवागादिदुष्परिणामे आचार्यादिपु
 हस्तपादादिसंघट्टने व्रतसमितिगुप्तिपु स्वल्पाचारे पैशून्यकलहादिकरणे वैया-
 वृत्यस्वाध्यायादिप्रमादे गोचरगतस्य लिङ्गोस्थाने अन्यसंक्लेशकरणादौ च
 प्रतिप्रमणं दिवसरात्र्यन्ते भोजनगमनादौ च प्रसिद्धम् । लोचनखच्छेदस्व-
 मेन्द्रियातिचाररात्रिभोजनेषु पक्षमाससंबत्सरादिदोषादौ चोभयम् । मौना-
 दिना रिनालोचनकरणे उदरकृमिनिर्गमे हिमदंशमशकादिमहावातादिसं-
 घर्षावीचारे छिग्धभूहरितवृणपङ्कोपरिगमने जानुमात्रजलप्रवेशान्यनि-
 मित्तवस्तुस्वोपयोगकरणे नावा नदीतरणे पुस्तकप्रतिमापातनपद्मस्थावर-
 विघातादृष्टदेशतनुमलविसर्गादिषु पक्षादिप्रतिप्रमणत्रियान्तव्यापयानप्रवृ-
 त्यन्तादिषु कापोत्सर्ग एव प्रायश्चित्तम् । उच्चारप्रसवणादौ च प्रसिद्धः
 कापोत्सर्गः । अनशनादिकरणस्थानमागमादौद्भव्यम् ॥ तपः ।

अथ छेदं निर्दिशति—

चिरप्रव्रजितादृप्तशक्तशूरस्य सागसः ।

दिनपक्षादिना दीक्षाहापनं छेदमादिशेत् ॥ ५४ ॥

आदिशेत् कथयेदाधार्यः । कम् ? छेदम् । किरूपम् ? दीक्षाहापनं
 प्रमग्यात्याजनम् । केन ? दिनपक्षादिना दिवसपक्षमासादिभिर्भागेन ।
 कस्य ? चिरप्रव्रजितादृप्तशक्तशूरस्य । अहसोऽगर्वितः । शक्त. समर्थः ।
 शूरो विश्रान्तः । चिरप्रव्रजितश्चासावदृप्तश्च चिरप्रव्रजितादृप्तः । स चासी
 शक्तश्च चिरप्रव्रजितादृप्तशक्तः । स चासी शूरश्च, तस्य । रिप्रितिदृष्टस्य
 सतः ? सागसः सापराधस्य । छेदः ।

अथ मूललक्षणमाह—

मूलं पार्श्वस्थसंसक्तस्वच्छन्देष्ववसन्नके ।

कुशीले च पुनर्दीक्षादानं पर्यायवर्जनात् ॥ ५५ ॥

मूलं नाम प्रायश्चित्तं भवति । किरूपम् ? पुनर्दीक्षादानं भूयः प्रम-

ज्यावितरणम् । कस्मात् ? पर्यायवर्जनात् । अपरमितापराधत्वेन सर्वं पर्यायमपहाप्येत्यर्थः । केपु ? पार्श्वस्थसंसक्तस्वच्छन्देषु । न केवलम्, अवसन्नके । न केवलं, कुशीले च । संक्षेपतस्तद्वृत्तानि यथा—

वृत्तेऽलसोऽवसन्नः पार्श्वस्थो मलिनी परदशेष्टेनिष्टे ।
संसक्तो मृगचरितः स्वकल्पिते प्रकटकुचरितस्तु कुशीलः ॥

विस्तरतो यथा—

पार्श्वस्थो यो वसतिषु प्रतिबद्ध उपकरणोपजीवी वा श्रमणानां पार्श्वे तिष्ठति । उक्तं च—

वसन्तीसु अ पड्विबद्धो अहवा उचकरणकारओ भणिओ ।
पासत्यो समणाणं पासत्यो णाम सो होई ॥

संसक्तो यो वैद्यक्रमव्रज्योतिषोपजीवी राजादिसेवकश्च स्यात् । उक्तं च—

वेज्जेणं व मन्तेण व जोइसकुसलत्तणेण पड्विबद्धो ।
रायादी सेवतो संसक्तो णाम सो होइ ॥

स्वच्छन्दो यस्यक्तगुरकुल एकाकित्वेन स्वच्छन्दविहारी जिनवचनदूपको मृगचारित्र इति यावत् । उक्तं च—

आयरियकुलं मुच्चा विहरदि एगाणिणो य जो समणो ।
जिणवयणं णिदंतो सच्छन्दो हवइ मिगचारी ॥

भवसक्तो यो जिनवचनानभिज्ञो मुक्तचारित्रभारो ज्ञानाचरणभ्रष्टः करणात्सश्च स्यात् । उक्तं च—

१-वसतिषु च प्रतिबद्ध, अथनोपकरणकारयो भणितः ।

पार्श्वस्थेः श्रमणानां पार्श्वस्थो नाम स भवति ॥

२-वैद्यकेन वा मन्त्रेण वा ज्योतिषकुशलत्वेन प्रतिबद्धः ।

राजादि सेवमानः संसक्तो नाम स भवति ॥

३-आचार्यकुलं मुक्त्वा विहरति एकाकी च यः श्रमणः ।

जिनवचनं निन्दन् स्वच्छन्दो भवति मृगचारी ॥

जिणं वयणमयाणंतो मुक्कधुरो णाणचरणपरिभट्टो ।
करणालसो भवित्ता सेवदि ओसण्णसेवाओ ॥

कुशीलो यः क्रोधादिकपायकलुपितात्मा व्रतगुणशीलैः परिहीनः संब-
स्थानयकारी च स्यात् । उक्तं च—

कोहोदिकलुसिदप्पा धयगुणसीलेहिं चावि परिहीणो ।
संघस्स अणयकारी कुशीलसमणोत्ति णायव्वो ॥ (मूलम्)

अथ परिहारस्य लक्षणं विकल्पांश्चाह—

विधिवदूराच्यजनं परिहारो निजगणानुपस्थानम् ।
सपरगणोपस्थानं पारश्रिकमित्ययं त्रिविधः ॥ ५६ ॥

भवति । कोसौ ? परिहारः परिहारो नाम प्रायश्चित्तम् । किंरूपम् ?
त्यजनं परिवर्जनम् । कस्मात् ? दूराद् दूरतः । किंवत् ? विधिवत्
शास्त्रोक्तविधानेन दिवसादिविभागेनैव । उक्तं च—दिवसादिविभागेनैव
दूरत. परिवर्जनं परिहार इति । अयं च परिहारस्त्रिविधस्त्रिप्रकारो भवति ।
कथम् ? इति पृथम् । भवति तावत्परिहारः । किंभेदः ? निजगणानुप-
स्थानं स्वसंघान्निर्वासनम् । किंविशिष्टम् ? सपरगणोपस्थानम् । सह-
परगणोपस्थानेन परसंघानुसरणेन वर्तते इति सपरगणोपस्थानम् । तथा
पारश्रिकं च । इतो विस्तरः—प्रमदादन्यमुनिसंबन्धिनमृषिं छात्रं वा पर-
पापण्डितप्रतिबद्धचेतनाचेतनद्वयं वा परस्त्रियं वा स्तेनयतो मुनीन् प्रहरतो
वा अन्यदप्येवमादि विरद्धाचरितमाचरतो भवद्दशपूर्वधरस्यादित्रिकसंहन-
नस्य जितपरीपहस्य दृढकर्मणो धीरस्य भवभीतस्य निजगणानुपस्थानं नाम
प्रायश्चित्तं भवति । तेन ऋष्याश्रमाद् द्वात्रिंशद्दण्डान्तरविहितविहारेण बाल-
मुनीनपि वन्दमानेन प्रतिबन्धनाविरहितेन गुरुर्या समालोचयता शेषजनेषु

१—जिनवचनमजानन् मुक्कधुरो णाणचरणपरिभट्टः ।

करणालसो भूत्वा सेवते भवत्तत्रमेव ॥

२—क्रोधादिकलुपितात्मा व्रतगुणशीलैर्वापि परिहीनः ।

संस्थानयकारी कुशीलमग इति शतव्यं ॥

कृतमौनव्रतेन विधृतपराह्युपिच्छेन जघन्यतः पञ्च पञ्चोपवासा उत्कृष्टतः
 षण्मासोपवासाः कर्तव्याः । उभयमप्या द्वादशवर्षादिति । दर्पां एणुरनन्त-
 रोक्ताम् दोषानाचरतः परगणोपस्थानं नाम प्रायश्चित्तं भवति । स सापराधः
 स्वगणाचार्येण परगणाचार्यं प्रति प्रहेतव्यः । सोप्याचार्यंस्तस्यालोचनमाकर्ण्य
 प्रायश्चित्तमदात्वा आचार्यान्तरं प्रस्थापयति सप्तमं यावत् । पश्चिमश्च प्रय-
 मालोचिताचार्यं प्रति प्रस्थापयति । स एव पूर्वंः पूर्वोक्तप्रायश्चित्तेनमा-
 चारयति । एवं परिहारस्य प्रथमभेदोऽनुपस्थापनात्यो द्विविधः । द्वितीय-
 स्वयं पारश्चिकात्यः । स एव तीर्थंकरगणधरगणिप्रवचनसंघाद्यासादनकार-
 कस्य नरेन्द्रविरुद्धाचरितस्य राजानभिमतोऽमात्यादीनां दत्तदीक्षस्य नृपकुल-
 वनितासेवितस्यैवमादिभिरन्यैश्च दोषैर्धर्मदूषकस्य स्यात् । तद्यथा, चातुर्व-
 ष्यंश्रमणसंघः संभूय तमाहूय एव महापापी पातकी समयवाहो न वन्द्य
 इति घोषयित्वा दत्त्वाऽनुपस्थानं प्रायश्चित्तं देशाग्निर्घाटयति । सोऽपि स्वधर्म-
 विरहितक्षेत्रे गणिदत्तं प्रायश्चित्तमाचरतीति ॥ परिहारः ।

अथ धद्धानाख्यं प्रायश्चित्तविकल्पमाह—

गत्वा स्थितस्य मिथ्यात्वं यदीक्षाग्राहणं पुनः ।

तच्छ्रद्धानमिति ख्यातमुपस्थापनमित्यपि ॥ ५७ ॥

ख्यातं कथितम् । किं तत् ? तत् प्रायश्चित्तम् । किंलक्षणम् ? श्रद्धान-
 नमिति श्रद्धानाख्यम् । न केवलम्, उपस्थापनमित्यपि उपस्थापनात्यं
 च । यत्किम् ? यत्क्रियते सूरिणा । किं तत् ? दीक्षाग्राहणं प्रव्रज्याप्राप-
 णम् । कथम् ? पुनर्भूयः । कस्य ? स्थितस्य तिष्ठतः । किं कृत्वा ?
 गत्वा प्राप्य । किं तत् ? मिथ्यात्वं सौगतादिमताभिनिवेशम् । अन्य-
 सखाह—महाव्रतानां मूलच्छेदनं कृत्वा पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापनेति ।
 श्रद्धानम् ।

प्रायश्चित्तविकल्पदशकस्य यथापराधं प्रयोगविधिमाह—

सैषा दशतयी शुद्धिर्बलकालाद्यपेक्षया ।

यथादोषं प्रयोक्तव्या चिकित्सेव शिवार्थिभिः ॥ ५८ ॥

प्रयोक्तव्या अनुष्ठेया । कासौ ? सा पूर्वोक्ता षष्ठा अनन्तरोक्ता शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । किंविशिष्टा ? दशतथी दशावयवा । कैः ? शिवार्थिभिर्नि-
श्रेयसकामैः । कथम् ? यथादोषं यो योऽस्तीधारस्तमुद्दिश्य । कया ? बल-
कालाद्यपेक्षया । बलं च कालश्च बलकालौ । तावादी येषां सत्त्वसंहनना-
दीनां तानि बलकालादीनि । तेषामपेक्षा विवक्षा, तथा । केव ? चिकि-
त्सेव । यथा प्रयुज्यते । कासौ ? चिकित्सा । कैः ? शिवार्थिभिरारोग्य-
कामैः । कथम् ? यथादोषं दोषस्य वातादेरनतिक्रमेण । कया ? बलकालाद्य-
पेक्षया बलकालदूष्यादीनपेक्ष्य । उक्तं च—

दृष्यं देशबलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ।
सत्त्वं सात्म्यं तथाहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ॥
सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौपधिनिरूपणे ।
यो वर्तते चिकित्सायां स न स्वलति जातुचित् ॥

एवं दशधा प्रायश्चित्तं व्यवहारनयाद् व्याख्याय निश्चयनयात्तद्भेदपरिमा-
णनिर्णयार्थमाह—

व्यवहारनयादित्थं प्रायश्चित्तं दशात्मकम् ।
निश्चयात्तदसंख्येयलोकमात्रमिदिष्यते ॥ ५९ ॥

भवति । किं तत् ? प्रायश्चित्तम् । किंविशिष्टम् ? दशात्मकं दश-
विकल्पम् । कथम् ? इत्थमनन्तरोक्तेन प्रकारेण । कस्मात् ? व्यवहार-
नयादुपचारनयादेशात् । इष्यते च । किं तत् ? तत् प्रायश्चित्तम् ।
किंविशिष्टम् ? असंख्येयलोकमात्रमिद् । असंख्येयलोकमात्रा भिदो
विवक्षा यस्य तदेवम् । कस्मात् ? निश्चयात् परमार्थनयाद्, व्यक्ताव्यक्त-
प्रमादानां तावतामेव सूत्रे निर्णयात् । लोकः प्रमाणविशेषः । उक्तं च—

पद्भ्यो सायर ई सुपदरो य घणंगुलो य जगसेढी ।
लोमपदरो य लोमो अट्टपमाणा मुणेदव्या ॥

१ पत्न्यः सागरः सूची प्रतरश्च घनाहुलश्च जगच्छेणिः ।

लोमप्रतरश्च लोकः अष्टौ प्रमाणानि मन्वव्यानि ॥

असंख्येयाः संख्यातीताश्च ते लोकाश्च असंख्येयलोकाः । ते परिमाण-
मासामित्यसंख्येयलोकमात्राः ता भिदो यत्वेनि विग्रहः । प्रायश्चित्तम् ।

अथ त्रिनयानुयतपोविशेषलक्षणार्थमाह—

स्यात् कपायहृषीकाणां विनीतेर्विनयोथवा ।

रत्नत्रये तद्वति च यथायोग्यमनुग्रहः ॥ ६० ॥

स्याद् भवेत् । कोसौ ? विनयः । कुतः ? विनीतेर्विहिते प्रवर्तनात्
संध्या विरोधाद्वा । केपाम् ? कपायहृषीकाणां शोधादिकपायाणां स्म-
रणादीन्द्रियाणां च । अथवा स्याद्विनयः । कोसौ ? अनुग्रह उपकारः ।
क ? रत्नत्रये सम्यग्दर्शनादौ । न केवलं, तद्वति च रत्नत्रययुक्ते पुंमि
पकारादसप्रयतद्भावकानुमाहीणि नृपादौ च । कथम् ? यथायोग्यं यथो-
चितम् ।

विनयशब्दनिर्वचनपुरस्सरं तत्फलमुपदर्शयंस्तस्यावरयवर्तव्यतामुपदिशति-
यद्विनयत्यपनयति च कर्मासत्तं निराहुरिह विनयम् ।

शिक्षायाः फलमखिलक्षेमफलश्चेत्ययं कृत्यः ॥ ६१ ॥

निराहुर्निरुक्तिगोचरी कुर्वन्ति नैरुक्ताः । कम् ? तं विनयम् । क ?
इह मोक्षप्रकरणे । यत्किम् ? यद्विनयति । कोयं ? अपनयति । कोसौ ?
विनयः । किं तत् ? कर्म । किंविशिष्टम् ? अस्तदम्भराष्टम् । च शब्दा-
द्विशेषेण स्वर्गापवर्गौ नयति च । अयं च विनयः कृत्तयोऽवश्यकरणीयो
मुमुक्षुभिः । कुतः ? इति हेतोः । यतश्च भवति । कोसौ ? विनय ।
कथंभूतः ? फलं साध्यम् । कस्याः ? शिक्षाया जिनवचनविघोषादा-
नस्य । न केवलम्, अखिलक्षेमफलश्च । अखिलानि सकलानि क्षेमाणि
कल्याणानि फलं यस्य स एवम् ।

विनयस्य शिष्टाभीष्टगुणैकसाधनत्वमाह—

सारं सुमानुषत्वेऽर्हद्रूपसंपदिहार्हती ।

शिक्षासां विनयः सम्यगस्मिन् काम्याः सतां गुणाः ॥

वर्तते । कासी ? अर्हद्रूपसंपद् भाचेलक्यादिलिङ्गविकल्पः । किम् ? सारमुपादेयम् । इष्टफलमिति यावत् । क ? सुमानुपत्त्वे भायंतवकुलीन-
त्वादिगुणोपेते मनुष्यत्वे । इह चाहद्रूपसंपदि आर्हती जैनी शिक्षा
सारं स्यात् । अस्यां चाहंलां शिक्षायां सम्यग्भिनयः सारं स्यात् ।
अस्मिंश्च सम्यग्भिनये गुणाः समाध्यादयः स्युः । किंविशिष्टाः ? काम्याः
स्पृहणीयाः । केषाम् ? सतां सत्पुरुषाणाम् ।

विनयहीनस्य शिक्षाया विफलत्वमाह—

शिक्षाहीनस्य नटवल्लिङ्गमात्मविडम्बनम् ।

अविनीतस्य शिक्षापि खलमैत्रीव किंफला ॥ ६३ ॥

भवति । किं तत् ? लिङ्गमाचेलक्यादि । किंविशिष्टम् ? आत्मवि-
डम्बनं तस्मात्प्रहसनीयम् । कस्य ? शिक्षाहीनस्य । किंवत् ? नटव-
ल्लितकस्य यथा । किंफला निष्फला भनिष्टफला वा स्यात् । कासी ?
शिक्षापि । कस्य ? अविनीतस्य । विनयहीनस्य । किंवत् ? खलमैत्रीव
दुर्जनस्य सख्यं यथा ।

विनयस्य तावार्थमतेन धातुर्विषयमाचारादिशास्त्रमतेन च पञ्चविधत्वं
स्यादित्युपदिशति—

दर्शनज्ञानचारित्र्यगोचरार्थौपचारिकः ।

चतुर्धा विनयोऽवाचि पञ्चमोपि तपोगतः ॥ ६४ ॥

अवाचि उक्तमावाधचिन्तकैः । कोसी ? विनयः । कतिधा ? चतुर्धा
कस्य ? दर्शनज्ञानचारित्र्यगोचरो दर्शनाश्रयो ज्ञानाश्रयश्चारित्र्याश्रयश्चे-
त्यर्थः । न केवलम्, औपचारिकश्च उपचारे धार्मिके विज्ञानुग्रहे
भवस्तत्प्रयोजनो वा उपचार एवौपचारिक इति वा, “विनयादेः” इत्य-
नेन स्वार्थिके ढणि सति । न केवलं चतुर्धा विनयोऽवाचि । पञ्चमोपि
पञ्चमश्चाचारादिशास्त्रचिन्तकैरुक्तः । कथंभूतः ? तपोगतस्तपस्याश्रयः ।
तपोविनय इत्यर्थः । उक्तं च—

दंसणणाणे' विणओ चरित्त तव ओवचारिओ विणओ ।
पंचविहो खलु विणओ पंचमगइणायगो भणिओ ॥

सम्यक्त्वविनयं लक्ष्यपद्माह—

दर्शनविनयः शङ्काघसन्निधिः सोपगूहनादिविधिः ।
भवत्यर्चावर्णावर्णहृत्यनासादना जिनादिषु च ॥ ६५ ॥

भवति । कोसौ ? दर्शनविनयः । स्वरूपः ? शङ्काघसन्निधिः शङ्का-
घाहाविधिक्रियापरदृष्टिप्रशंसानायतनसेवानां मलानाममसिधिः दूरीकरणम्
यजनमित्यर्थः । किमिच्छिष्टः ? सोपगूहनादिविधिः सहोपगूहनग्विती-
करणवात्सल्यप्रभाषनाभिर्विधिभिः प्रकारैर्यतमानः शङ्कादिदूरीकरणमुप-
गूहनादिगुणाश्च दर्शनविनयः स्यादित्यर्थः । न केवलं, भक्त्यर्चावर्णा-
वर्णहृत्यनासादनाश्च । केषु ? जिनादिषु अहंसिद्धादिषु । भक्तिरहंदा-
दीनां गुणानुरागः । तथाऽर्चां द्रव्यभावपूजा । तथा वर्णां विदुषां परिपदि
सुक्तिबलाघशोजननम् । तथा अवर्णहृतिमाहात्म्यसमर्थनेनामद्भूतदोषोद्भाव-
नाशनम् । तथाऽनासादना भवज्ञानिवर्तनम् । आदरकरणमित्यर्थः । भक्ति-
श्चार्चा च वर्णेश्चावर्णहृतिश्चानासादना च भक्त्यर्चावर्णावर्णहृत्यनासादनाः
पञ्च । शकं च—

अरहंतसिद्धचेइ य सुदेव धम्मे य साधुवग्गे य ।
आइरियउवज्झाप सुपवयणे दंसणे चाचि ॥
भत्ती पूआ वण्णजणणं च णासणमवण्णवाइस्स ॥
आसादणपरिहारो दंसणविणओ समासेण ।

- १ दर्शनदाने विनयश्चारित्र तप औपचारिको विनयः
पञ्चविधः खलु विनयः पञ्चमगतिनायको मतिनः ॥
२ अहंसिद्धचैत्ये च सुदेवधर्मे च साधुवर्गे च ।
आचार्ये उपाध्याये मुम्वचने दर्शने चापि ॥
भक्तिः पूजा वर्णवननं च नाशनमवर्णवादस्य ।
आसादनपरिहारो दर्शनविनयः समासेन ॥

दर्शनविनयादर्शनाचारस्य को विशेष इत्यनुयोगे सत्याचष्टे—

दोपोच्छेदे गुणाधाने यत्नो हि विनयो दृशि ।

दृगाचारस्तु तत्त्वार्थरुचौ यत्नो मलात्यये ॥ ६६ ॥

हि यस्माद्भवति । कोसौ ? विनयः । कस्याम् ? दृशि दर्शने । किं रूप. ? यत्नः प्रयत्नः । क ? दोपोच्छेदे मलनिर्मूलने । न केवलं, गुणादाने गुणापादाने च । दृगाचारस्तु दर्शनाचारः पुनर्भवति । कोसौ ? यत्नः । कस्याम् ? तत्त्वार्थरुचौ तत्त्वार्थभ्रदाने । क सति ? मलात्यये शङ्काद्यभावे सति । सम्यग्दर्शनादीनां हि निर्मलीकरणे यत्नं विनयमाहुः । तेत्वेव च निर्मलीकृतेषु यत्नमाचारमाचक्षते ।

अष्टधा ज्ञानविनयं विधेयतयोपदिशति—

शुद्धव्यञ्जनवाच्यतद्द्वयतया गुर्वादिनामाख्यया,

योग्यावग्रहधारणेन समये तद्भाजि भक्त्यापि च ।

यत्काले विहिते कृताञ्जलिपुटस्याव्यग्रबुद्धेः शुचेः,

सच्छास्त्राध्ययनं स बोधविनयः साध्योष्टधापीष्टदः ६७ ॥

स बोधविनयो ज्ञानविनयः साध्यो निर्वर्त्तनीयः स्याच्छिष्टवार्थिभिः । किंविशिष्ट ? इष्टदः । इष्टमभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं फलं ददातीति । कतिधापि ? अष्टधापि अष्टप्रकारोपि । यत् किम् ? यत् सच्छास्त्राध्ययनं युक्त्यनुगृहीतपरमागमपाठः । उपलक्षणाद्वृणनं ध्याद्यानं शास्त्र-
स्थाचरणं च । क ? काले । किंविशिष्टे ? विहिते स्वाध्यायवेला-
लक्षणे । कस्य ? साधोः । किंविशिष्टस्य ? कृताञ्जलिपुटस्य मुकुली-
कृतसपिच्छहस्तयुगलस्य । पुनः किंविशिष्टस्य ? अव्यग्रबुद्धेरेकाम-
चित्तस्य । पुनरपि किंविशिष्टस्य ? शुचेर्मनोवाक्याशुद्धिमतः । कया ?
शुद्धव्यञ्जनवाच्यतद्द्वयतया । व्यञ्जनं धृतवचनम् । वाच्यं श्रुतार्थः ।
तद्द्वयं व्यञ्जनवाच्ययोरभयम् । व्यञ्जनं च वाच्यं च तद्द्वयं च व्यञ्ज-
नवाच्यतद्द्वयानि । शुद्धानि निरवधानि व्यञ्जनवाच्यतद्द्वयानि यस्य सोऽयं

शुद्धयश्चनपाप्यतद्दयः । तस्य भाष्यत्ता, तथा । शब्दार्थतदुभया-
 र्पपरिग्येनेत्यर्थः । न केवलं, गुर्यादिनामाख्याया उपाध्यायचिन्ताप-
 काध्येतव्यनामधेयकथनेन । गुरुरुपाध्याय आदिर्षेषां चिन्तापटादीनां ते
 गुवाद्यः । तेषां नाम । तस्याख्या कथनं, तथा । न केवलं, योग्यावग्रह-
 धारणेन यो यत्र सूत्रेऽप्येतस्ये तपोविशेष उक्तस्तदयल्लभनेन । योग्याय
 श्रुतसंयन्धाय प्रभवतीति योग्यः । स चागाव्यग्रहश्च । तस्य धारणं तेन ।
 न केवलं, भक्त्यापि अनुरागेण । क्व ? समये प्रवचने । न केवलं,
 तद्भाजि च । सं समर्थं भजते इति तद्भाज, तस्मिन् वज्जाति । श्रुत-
 धरे चेत्यर्थः ।

ज्ञानविनयाज्ञानाचारस्य को भेद इति पृच्छन्तं प्रत्याह—

यत्नो हि कालशुद्ध्यादौ स्याज्ज्ञानविनयोत्र तु ।

सति यत्नस्तदाचारः पाठे तत्साधनेषु च ॥ ६८ ॥

हि यस्मात् स्यात् । कोसौ ? ज्ञानविनयः । क्लृप्तभूतः ? यदाः ।
 क्व ? कालशुद्ध्यादौ कालशुद्धौ व्यञ्जनार्थिशुद्धौ गुवादिनामाख्यादौ च ।
 अत्र तु कालशुद्ध्यादौ पुनः सति यदास्तदाचारो ज्ञानाचारः स्यात् ।
 क्व यतः ? पाठे श्रुताध्ययने । न केवलं, तत्साधनेषु च पुस्तकादिषु ।

चारिप्रविनयं व्याचष्टे—

रुच्याऽरुच्यहृषीकगोचररतिद्वेषोज्झनेनोच्छलत्,-

क्रोधादिच्छिद्येऽसकृत्समितिपृद्योगेन गुप्त्यास्थया ।

सामान्येतरभावनापरिचयेनापि व्रतान्युद्धरन्,

धन्यः साधयते चरित्रविनयं श्रेयःश्रियः पारयम् ॥ ६९ ॥

मनोज्ञाः । अहृद्या अमनोज्ञाः । हृद्याश्चारहृद्याश्च हृद्यारहृद्याः । ते च ते
 हृषीकेशराश्वेन्द्रियार्थाः । तेषु रतिद्वेषौ रागद्वेषौ । हृद्येषु विपयेषु रागोऽहृ-
 द्येषु च द्वेष इत्यर्थः । तयोरञ्जनं स्वागस्तेन । न केवलम्, उच्छलत्क्रोधादि-
 च्छिद्यया उन्मीलक्रोधमानमायालोभखण्डनया । लाक्षणिकोत्र च्छिदाश-
 व्दः । न केवलम्, उद्योगेन उत्साहेन । कासु ? समित्तिषु । कथम् ? अ-
 सकृद्धार वारम् । न केवलं, शुद्ध्यास्थया शुभमनोवाङ्मायत्रियास्वादरेण ।
 न केवलं सामान्येतरभावनापरिचयेनापि । सामान्यं चेतरो विशेषश्च
 सामान्येतरौ । ताभ्या भावनाः संस्काराः सामान्येतरभावनाः । सामान्येन
 मा मूलकोपीह दुःखीत्यादिना । विशेषेण निगृह्यतो वाङ्मनसी इत्यादिना
 ग्रन्थेन प्रागुक्ताः । सामान्येतरभावनाभिः परिचयः संबन्धत्वेन । अपिः
 समुच्चये ।

चारित्रविनयाचारिग्राचारस्य को विशेष इति प्रश्ने सत्याचष्टे—

समित्यादिषु यत्नो हि चारित्रविनयो मतः ।

तदाचारस्तु यस्तेषु सत्सु यत्नो ब्रताश्रयः ॥ ७० ॥

हि यस्मान्मतः । कोसौ ? चारित्रविनयः । किंरूपः ? यत्नः । केषु ?
 समित्यादिषु । तदाचारस्तु चारिग्राचारः पुनर्मतः पूर्वसूरभिः । यः
 किम् ? यः स्वात् । कोसौ ? यत्नः । किंविशिष्टो ? ब्रताश्रयः । केषु सत्सु ?
 तेषु समित्यादिषु ।

प्रत्यक्षपूज्यविपयस्यौपचारिकविनयस्य काविकभेदं सप्तप्रकारं ध्या-
 कर्तुमाह—

अभ्युत्थानोचितवितरणोच्चासनाद्युञ्जनानु,—

ब्रज्या पीठाद्युपनयविधिः कालभावाद्भोग्यः ।

कृत्याचारः प्रणतिरिति चाङ्गेन सप्तप्रकारः,

कार्यः साक्षाद्गुरुषु विनयः सिद्धिकामैस्तुरीयः ॥ ७१ ॥

कार्यः कर्तव्यः । कोसौ ? विनयः । किंविशिष्टः ? तुरीयप्रभुषु ।
 औपचारिक इत्यर्थः । कः ? सिद्धिकामैः स्वामोपलब्धिनिष्ठैः । केषु ?

साक्षाद्दुरुषु प्रत्यक्षेष्वाप्येषु । किंविशिष्टः ? सप्तप्रकारः । केन ? अङ्गेन शरीरेण । कथम् ? अभ्युत्थानोचितवितरणोच्चासनाद्युज्ज्वनानु-
व्रज्याः । अभ्युत्थानमादरेणासनादेरुत्थानम् । उचितवितरणमुचितस्य योग्यस्य पुस्तकादेर्दानम् । उच्चासनाद्युज्ज्वनमुच्चविष्टरोपवेशस्थानगमनादिव-
र्जनम् । अनुव्रज्या प्रस्थितेन सह किञ्चिद्गमनम् । अभ्युत्थानं चोचितवितरणं
चोच्चासनाद्युज्ज्वन चानुव्रज्या च ताश्चतस्रः । न केवलं, पीठाद्युपनयविधिः ।
पीठमासनमादिर्यस्य शयनादेस्तत्पीठादि । तस्योपनयविधिरुपडौकनकरण-
म् । न केवलं, कृत्याचारः कर्माचरणम् । किंविशिष्टः ? कालभावा-
ह्नयोग्यः । कालयोग्य उष्णकालादिषु शीतादिक्रिया भावयोग्यः प्रेयणादि-
करणम् । अह्नयोग्यः शरीरचलयोग्यं मर्दनादिः । कालश्च भावश्चाह्नं च काल-
भावाह्नानि । तेषां योग्यः । उक्तं च—

पडिरूचकायफासणदाणं पडिरूचकालकिरिया य ।
पेसणकरणं सत्थारकरणमुपकरणपडिलिहणं ॥

न केवलं, प्रणतिः प्रणामश्च । च शब्दोत्र भिन्नप्रक्रमः समुच्चयार्थोत्र
योज्यः । इति शब्दादेवं प्रकारोऽपि संमुखगमनादिर्बोद्धव्यः ।

औपचारिकविनयस्य वाचिकभेदमाह—

हितं मितं परिमितं वचः सूत्रानुवीचि च ।

शुचन् पूज्यांश्चतुर्भेदं वाचिकं विनयं भजेत् ॥ ७२ ॥

भजेन्मुमुक्षुः । कम् ? विनयम् । किंविशिष्टम् ? वाचिकं वाचि भ-
वम् । पुनः किंविशिष्टम् ? चतुर्भेदं चत्वारो भेदा यस्य तम् । किं कुर्वन् ?
शुचन् वदन् । किं तत् ? हितादि वचः । कान् ? पूज्यानाराध्यान् गुर्वा-
दीन् । हितं धर्मसंयुक्तम् । मितमत्पाक्षरथह्वयम् । परिमितं कारणसहि-
तम् । सूत्रानुवीचि आगमाध्यायविरुद्धम् । च शब्दान्नगवशित्यादिपूजापुर-
स्सर वचन वाणिज्याद्यवर्णकं वाक्यं च ।

१ प्रतिरूपकाथरशानदान प्रतिरूपकालक्रिया च ।

प्रेयणकरण सत्तरकरणमुपकरणप्रतिलेखनम् ॥

औपचारिकविनयस्य मानसभेदमाह—

निरुन्धन्नशुभं भावं कुर्वन् प्रियहिते मतिम् ।

आचार्यादेरवाप्नोति मानसं विनयं द्विधा ॥ ७३ ॥

अवाप्नोति लभते तपस्वी । कम् ? विनयम् । किंविशिष्टम् ? मानसं मनसि भवम् । कतिधा ? द्विधा द्विप्रकारम् । किं कुर्वन् ? रुन्धन् निगृह्णन् । कम् ? भावं परिणामम् । किंविशिष्टम् ? अशुभं सम्यक्त्वविराधनप्राणिवधादिकम् । न केवलं, कुर्वन् । कम् ? मतिं बुद्धिम् । क प्रियहिते प्रियं धर्मोपकारकम् । हितं सम्यक्त्वज्ञानादिकम् । प्रियं च हितं च प्रियहितं तस्मिन् । कस्य संबन्धितेन ? आचार्यादेः सूर्युपाध्यायस्थविरप्रवर्तकगणधरादेः । उक्तं च—

अहं उपचरिओ खलु जो विणओ तिविहो समासदो भणिओ ।

सो सग चउविह दुविहो घोधव्यो आणुपुव्वीए ॥

परोक्षगुवांदिगोचरमौपचारिकविनयं त्रिभिधं प्रति प्रयुक्ते—

वाङ्मनस्तनुभिः स्तोत्रस्मृत्यञ्जलिपुटादिकम् ।

परोक्षेष्वपि पूज्येषु विदध्याद्विनयं त्रिधा ॥ ७४ ॥

विदध्यात् कुर्यान्गुमुक्षुः । मिम् ? विनयम् । कतिधा ? त्रिधा । किंविशिष्टम् ? स्तोत्रस्मृत्यञ्जलिपुटादिकम् । वाभिः ? याद्वनस्तनुभिः । पाद्या स्तवनजयघादभाशीर्षादादिकम् । मनसा स्मरणगुणचिन्तनादिकम् । कायेन हस्तयोजनप्रणामादिकम् । केषु विदध्यात् ? पूज्येषु दीक्षागुरुरक्षुत्तगुरुरतपोधिषेषु । किंविशिष्टेषु ? परोक्षेषु इन्द्रियाधिषेषु । भवितादृशतपोगुणवयःकनिष्ठेष्वप्येषु भाषकेषु च यथाहंविनयकरणं लक्षयति । यथाहुः—

१—अथ उपचरितः सगु यो विनयविशेषः समासतो मतिः ।

ए सतचतुर्विधविधिविधो बोद्धव्य आनुपूर्व्या ॥

रादिणिर्ष उणरादिणिपसु अ अज्जाणु चेध गिहिवग्गे ।

विणओ जहारिहो सो षायव्वो अप्पमत्तेण ॥

रादिणिपु रात्र्यधिके दीक्षागुरौ श्रुतगुरौ तपोधिके चेत्यर्थ । उणरादिणि
पसु ऊनरात्रेषु तपसा गुणैर्यसा च कनिष्ठेषु साधुष्वित्यर्थ ।

तपोविनयमाह—

यथोक्तमावश्यकमावहन् सहन्,

परीपहानग्रगुणेषु चोत्सहन् ।

भजंस्तपोवृद्धतपास्यहेलयन्,

तपोलघूनेति तपोविनीतताम् ॥ ७५ ॥

एति गच्छति तपस्वी । काम् ? तपोविनीतता तपोविनयम् । किं
कुर्वन् ? आवहन् भजन् । किं सत् ? आवश्यकम् । किं विशिष्टम् ?
यथोक्तमुक्तस्थानतिष्ठनेण । अवश्य कर्म व्याख्यादिपरवशेनापि क्रियते
इति कृत्वा । अथवा अवश्यस्य शागादिभिरनायत्तीकृतस्य कर्म इति
विगृह्य “द्वन्द्वमनोज्ञादे ॥३॥४॥२३॥” इत्यनेन युञ् । तथा सहन् सह-
मान । कान् ? परीपहान् क्षुदादीन् । तथोत्सहन् उत्सहमान ।
केषु ? अग्रगुणेषु उत्तरगुणेष्व्यातापनादिषु सयमविशेषेषु वा उपरिमगुणस्था-
नेषु वा । तथा भजन् सेवमान । कानि ? तपोवृद्धतपासि । तपासि
वृद्धान्वधिकानि येषां ते तपोवृद्धा । न पुनस्तपसा वृद्धा इति, “भाया
भोज सहोम्भस्तपोऽस ॥४॥३॥२२॥” इत्यनुपदान् । तपास्यनशनादीनि ।
तपोवृद्धाश्च तपासि चेति द्वन्द्व । तथाऽहेलयन् अनवज्ञानन् अवज्ञाविप-
यानकुच्यन् । कान् ? तपोलघून् । तपो लघु अल्प येषां ते तपोलघवस्तान् ।
स्वस्मात्तपसा हीनानपि यथास्व सभावयन्नित्यर्थ । चशब्दो भिन्नप्रक्रमोत्र
समुच्चयार्थो योज्य ।

विनयभावनाया फलमाह—

ज्ञानलाभार्थमाचारविशुद्ध्यर्थं शिवार्थिभिः ।

आराधनादिसंसिद्धै कार्यं विनयभावनम् ॥ ७६ ॥

१-रा-यविने ऊनरात्रेषु च आयान् . गृहवर्गे ।

विनयो यथाहं स कर्तव्योऽप्रमत्तेन ॥

कार्यं कर्तव्यं शिवार्थिभिः । किं तत् ? विनयभावनं विनयस्यासकृ-
त्प्रवर्तनम् । किमर्थम् ? ज्ञानलाभार्थं तथा आचारविशुद्ध्यर्थम् । पञ्चा-
नामाचाराणां निर्मलीकरणार्थम् । तथाऽऽराधनादिसंसिद्धौ । आरा-
धनायाः सम्यग्दर्शनादिनिर्मलीकरणादिलक्षणायाः । आदिशब्दाद्ब्रह्ममाणा-
र्थस्य च संसिद्धौ सम्यग् निर्वृत्त्यर्थम् ।

आराधनादीत्यत्रादिशब्दसंगृहीतमर्थजातं ध्याकर्तुमाह—

द्वारं यः सुगतेर्गणेशगणयोर्यः कार्मणं यस्तपो,
वृत्तज्ञानऋजुत्वमार्दवयशःसौचित्यरत्नार्णवः ।

यः संक्षेशदवाम्बुदः श्रुतगुरुद्योतैकदीपश्च यः,

स क्षेप्यो विनयः परं जगदिनाज्ञापारवश्येन चेत् ॥ ७७ ॥

स विनयः परं केवलं चेद् यदि । क्षिप्यः कुत्सो व्यपोद्यो वाऽनात्म-
नीनैः । केन ? जगदिनाज्ञापारवश्येन । जगतां लोकानामिनो
नाथो जगदिनो विश्वनाथः । तस्मात्सा शासनम् । तत्र पारवश्यं परवशता,
तेन । विनयो हि वर्तमानो विश्वनाथाज्ञापारायत्तः स्यात् । अनेन काकुवच-
नेन विनयस्यावश्यकरणीयतां लक्षयति । तदेव समर्पयमानः प्राह द्वार-
मित्यादि । यो विनयः स्यात् । कीदृशः ? द्वारमुपायः । कस्याः ? सुगते-
र्मोक्षस्य, सकलकर्मक्षयहेतुत्वात् स्वर्गस्य वा प्रचुरपुण्याप्तवनिमित्तत्वात् ।
तथा यो विनयः कार्मणं वशीकरणं स्यात् । कयोः ? गणेशगणयोः संघ-
नामसंघयोः । तथा यो विनयस्तपोवृत्तज्ञानऋजुत्वमार्दवयशःसौचि-
त्यरत्नार्णवः स्यात् । सौचित्यं गुर्वाद्यनुग्रहणवैमनस्त्रनिवृत्तिः । तपोवृत्ता-
दीनि व्याख्यातायांनि । तपश्च वृत्तं च ज्ञानं चतुर्वचं च मार्दवं च यशश्च
सौचित्यं च । तान्येव रत्नानि दुर्लभत्वादनर्पेत्वाच्च । तेषामर्णवः समुद्रः
संभूतिहेतुत्वात् । तथा यो विनयः संक्षेशदवाम्बुदः स्यात् । संक्षेशो रागा-
दिपरिणामः । स एव दवो दावाभिः । तत्राम्बुदो मेघः, प्रशमहेतुत्वात् ।
तथा यो विनयः श्रुतगुरुद्योतैकदीपश्च स्यात् । श्रुतमत्राऽऽपारोक्षरम-
शत्वं कल्पशब्दं च गृह्यते । गुरुः सदाज्ञायोपदेष्टा च । श्रुतं च गुरुश्च श्रुत-
गुरुः । तपोरद्योतः प्रकाशः । तत्रैक उत्कृष्टो दीपः प्रदीपो, गृहस्येव श्रुत-
गुरोः प्रकाशहेतुत्वात् ॥ विनयः ।

अथ निर्वचनलक्षितलक्षणे वैयाघ्रस्ये तपसि मुमुक्षुं प्रयुङ्क्ते—

क्लेशसंक्लेशनाशयाचार्यादिदशकस्य यः ।

व्यावृत्तस्तस्य यत्कर्म तद्वैयाघ्रस्यमाचरेत् ॥ ७८ ॥

आचरेदनुतिष्ठेन्मुमुक्षुः । किं तत् ? तद्वैयाघ्रस्यं नामाभ्यन्तरतपोवि-
शेषः । यत्किम् ? यत्कर्म मनोवाकायत्रयापारः । कस्य ? तस्य तपस्विनः
श्रावकस्य वा । यः किम् ? यस्तपस्वी श्रावको वा भवति । किंविशिष्टः ?
व्यावृत्तः प्रवृत्तः । कस्य ? क्लेशसंक्लेशनाशाय । क्लेशः कायपीडा ।
संक्लेशो दुष्परिणामः । आतंरौद्रध्याने इति यावत् । क्लेशश्च संक्लेशश्च क्लेश-
संक्लेशौ । तयोर्नाशो तिच्छेदस्तस्यै । कस्य संबन्धित्येन ? आचार्यादिदश-
कस्य आचार्यादीनामाचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षग्लानगणकुलसंघसाधुमनो-
जानां दशकं दशतयं, तस्य । आचरन्ति तस्माद्गतानीत्याचार्यः । मोक्षार्थं
शास्त्रमुपेत्य तस्मादधीयते इत्युपाध्यायः । महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी ।
शिक्षाशीलः शैक्षः । रजादिक्रिष्टरातीरो ग्लानः । स्थविरसंतनिर्गणः ।
दीक्षकाचार्यशिक्षसंस्त्यायस्त्रीपुरपसंतानरूपः कुलम् । चानुवर्ष्यं धमणनि-
बहः संघः । चिरप्रव्रजितः साधुः । लोकसंमतो मनोज्ञः ।

वैयाघ्रस्यफलमाह—

मुक्त्युद्युक्तगुणानुरक्तहृदयो यां कांचिदध्यापदं,

तेषां तत्पथघातिनीं स्ववदवस्यन्योद्गृह्याथवा ।

योग्यद्रव्यनियोजनेन शमयत्युद्घोपदेशेन वा,

मिथ्यात्वादिविषं विकर्षति स सत्त्वार्हन्त्यमप्यहति ॥७९॥

स महात्मा सत्त्वु निश्चयेनार्हति अधिकरोति । शान्तीतीत्यर्थः । किं तत् ?
आर्हन्त्यं तीर्थंकरत्वम् । अपिसाद्वः का गणनेन्द्राहमिन्द्रचक्रवर्तित्वादिपदा-
नामित्येवमर्थः । यः किम् ? यः शमयति निराकरोति । काम् ? यां
कांचिदपि देवीं मानुषीं तैरश्रीमचेतनकृतां वाऽऽपदम् । किंविशिष्टः
सन् ? मुक्त्युद्युक्तगुणानुरक्तहृदयः । मुक्ताबुद्ध्या उद्यता. साधयो मुक्त्यु-
द्युक्ताः । तेषां गुणाः संयमविकल्पाः । तेष्वनुरक्तमासक्तं हृदयं मनो, यस्य

स एवम् । किंविशिष्टम् ? तत्पथघातिनीं मुक्तिमार्गोच्छेदिनीम् । केपाम् ?
तेषां मुक्त्युद्युक्तानाम् । किं कुर्वन् ? अधस्यन् निश्चिन्वन् । किं वत् ?
स्ववत् आत्मन इव । साधूनां विपदं स्वस्यैव जानन्नित्यर्थः । कया शर्म-
यति ? अङ्गवृत्त्या कायचेष्टया अथवा योग्यद्रव्यनियोजनेन संयमा-
विरोध्यौषधान्नवसत्यादिप्रयोगेण । वा अथवा यो विकर्षति दूरीकरोति ।
किं तत् ? मिथ्यात्यादिविषं मिथ्यादर्शनमिथ्याज्ञानाविरतिप्रमादकषाय-
योगगरलम् । केन ? उद्घोषदेशेन विस्तीर्णशिक्षाप्रयोगेण ।

साधर्मिकविपदुपेक्षिणो दोषं प्रकाश्य वैयावृत्त्यस्य तपोहृदयत्वं समर्थयते-

सधर्मापदि यः शेते स शेते सर्वसंपदि ।

वैयावृत्त्यं हि तपसो हृदयं ब्रुवते जिनाः ॥ ८० ॥

यः पुमान् शेते स्वपिति निर्व्यापारो भवति । कस्याम् ? सधर्मापदि ।
समानो धर्मो रत्नप्रयलक्षणो तेषां ते सधर्माणः । तेषामापदि विपदि । स
शेते स्वपिति । कस्याम् ? सर्वसंपदि । सर्वा चासौ संपच्च पुह्यार्थसंप-
त्तिस्तस्याम् । हि यस्माद् ब्रुवते कथयन्ति । के ? जिना भर्हन्तः । किं
तत् ? वैयावृत्त्यम् । किंविशिष्टम् ? हृदयमन्तस्तपम् । कस्य ? तपसो
बाह्यसाध्यन्तरस्य च ।

भूयोपि वैयावृत्त्यसाध्यमाह-

समाध्याधानसानाथ्ये तथा निर्विचिकित्सता ।

सधर्मवत्सलत्वादि वैयावृत्त्येन साध्यते ॥ ८१ ॥

साध्यते जन्यते शाप्यते वा । केन ? वैयावृत्त्येन । किं किम् ? समा-
ध्याध्यानसानाथ्ये समाधेरेकामचिन्तानिरोधस्याधानमापादनम् । सना-
थस्य भावः सानाथ्यं सत्वामिकत्वम् । समाध्याधानं च सानाथ्यं च ते ।
तथा निर्विचिकित्सता निःसूक्त्यम् । तथा सधर्मवत्सलत्वादि साध-
र्मिकवात्सल्यम् । भादिशब्देन वक्ष्यमाणार्थग्रहणम् । उक्तं च-

गुणाद्ये पाठके साधौ कृशे शैक्षे तपस्विनि ।

सपक्षे समनुसाते संघे चैव कुले गणे ॥

शय्यायामासने चोपगृहीते पठने तथा ।
 आहारे चापघ्ने काये मलोद्भ्रोत्थापनादिषु ॥
 मारीदुर्भिक्षचाराध्वब्यालराजनदीषु च ।
 वैयावृत्यं यत्तेरक्तं सपरिग्रहरक्षणम् ॥
 बालवृद्धाकुले गच्छे तथा गुर्वादिपञ्चके ।
 वैयावृत्यं जिनैरुक्तं कर्तव्यं सर्वशक्तितः ॥

गुणाद्ये गुणाधिके । कृशे व्याध्याक्रान्ते । शय्यायां वसती । उपगृहीते
 उपकारे आचार्यादिस्वीकृते वा । सपरिग्रहरक्षणं संगृहीतरक्षणोपेतम् ।
 अथवा गुणाद्यादीनामागतानां संग्रहो रक्षा च कर्तव्येत्यर्थः । बाला नवक-
 प्रव्रजिताः । वृद्धास्तपोगुणवयोभिरधिकाः । गच्छे सप्तपुरुषसंताने गुर्वादिप-
 ञ्चके आचार्योपाध्यायप्रवर्तकस्थविरगणधरेषु । वैयावृत्यम् ।

अथ मुमुक्षोः स्वाध्याये नित्याभ्यासविधिपूर्वकं निहक्तिमुखेन स्वाध्याय-
 शब्दार्थमाह—

नित्यं स्वाध्यायमभ्यस्येत्कर्मनिर्मूलनोद्यतः ।

स हि स्वसै हितोऽध्यायः सम्यग्वाध्ययनं श्रुतेः ॥ ८२ ॥

अभ्यस्येदसकृत्प्रवर्तयेन्मुमुक्षुः । कम् ? स्वाध्यायम् । कथम् ? नित्यं
 शब्दत् । किंविशिष्टं सन् ? कर्मनिर्मूलनोद्यतः कर्मणां ज्ञानावरणादीनां
 मनोवाकायक्रियाणां वा उच्छेदनोद्युतः । हि यस्माद्भवति । कोसौ ? स
 स्वाध्यायः । किंविशिष्टः ? अध्यायोऽध्ययनम् । कस्या ? श्रुतेः परमाय-
 मस्य । किंविशिष्टः ? हित उपकारकः । कसै ? स्वसै आत्मने संवरनिर्ज-
 राहेतुत्वात् । वा अथवा सु सम्यगा केवलज्ञानोत्पत्तेः श्रुतस्वाध्ययनं पाठः
 स्वाध्याय इत्यन्वयोऽश्रयणात् ।

सम्यक्शब्दार्थकथनपुरस्तर स्वाध्यायस्यार्थं वाचनाख्यं भेदमाह—

शब्दार्थशुद्धता द्रुतविलम्बिताधूनता च सम्यक्त्वम् ।

शुद्धग्रन्थार्थोभयदानं पात्रेस्य वाचना भेदः ॥ ८३ ॥

उच्यते सम्यक्तवम् । किम् ? शब्दार्थशुद्धता शब्दार्थयोः शुद्धिः । न केवलं, द्रुतविलम्बिताद्यूनता च । द्रुतमपरिभाष्य झटित्युचरितम् । विलम्बितमस्थाने विश्रम्य विश्रम्योचरितम् । आदिशब्देनाक्षरपदच्युतादिदोषग्रहः । द्रुतं च विलम्बितं च द्रुतविलम्बिते । ते आदौ येषामक्षरच्युतादिदोषाणां ते द्रुतविलम्बितादयः । तैरूनं हीनं द्रुतविलम्बिताद्यूनम् । तस्य भावस्तत्ता । अथ वाचनालक्षणमाह । भवति । कासौ ? वाचना । किम् ? भेदो विकल्पः । कस्य ? अस्य स्वाध्यायस्य । किम् ? शुद्धग्रन्थार्थोभयदानम् । ग्रन्थः शास्त्रम् । अर्थस्तदभिधेयम् । उभयं ग्रन्थार्थद्वयम् । ग्रन्थश्चार्थोभयं च ग्रन्थार्थोभयानि । शुद्धानि निरवधानि च तानि ग्रन्थार्थोभयानि च शुद्धग्रन्थार्थोभयानि । तेषां दानं त्यागः । क ? पात्रे विनयादिगुणयुक्ते पुंसि ।

स्वाध्यायस्य प्रच्छनाद्यं द्वितीयं भेदं लक्षयति—

प्रच्छन्नं संशयोच्छिर्यै निश्चितद्रढनाय वा ।

प्रश्नोऽधीतिप्रवृत्त्यर्थत्वादधीतिरसावपि ॥ ८४ ॥

उच्यते । किं तत् ? प्रच्छन्नम् । किम् ? प्रश्नोऽधीतिः । कस्य ? संशयोच्छिर्यै ग्रन्थार्थे तदुभये वा निमित्तमित्यमन्यथा वेति संदेहमुच्छेत्तुम् । न केवलं, निश्चितद्रढनाय वा इदमित्यमेवेति निश्चितेर्षे यलमाधानुम् । कथं प्रश्नस्याध्ययनत्वं स्यादेन लक्षणस्याव्याप्तिर्न भवेदिति शङ्कायामधीतीत्याद्याह । भवति । कोसौ ? असावपि प्रश्नोपि । किमवति ? अधीतिरध्ययनम् । कस्माद् ? अधीतिप्रवृत्त्यर्थत्वात् । अधीतिरध्ययनस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनमधीतिप्रवृत्तिः । तस्या अर्थो निमित्तमधीतिप्रवृत्त्यर्थः । तस्य भाषस्तत्त्वं तस्माद् । अध्ययनप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रश्नोऽध्ययनमित्युच्यते । इति न सामान्यलक्षणस्याव्याप्तिः । इति भावः ।

अथवा मुख्य एव प्रश्ने स्वाध्यायस्यपदेश इत्याह—

किमेतदेवं पाठ्यं किमेपोर्धोऽस्येति संशये ।

निश्चितं वा द्रढयितुं पृच्छन् पठति नो न वा ॥ ८५ ॥

वा अथवा नो न पठति । पठत्येवेत्यर्थः । द्वौ नचौ प्रकृतमर्थं गम-
यत । किं कुर्वन् ? पृच्छन् प्रश्नं कुर्वन् । क सति ? संशये । कथम् ?
इति एवम् । हे मगवन्, किं पाठ्यं पठनीयं किं तदेतत् अक्षर पदं
वाक्यादि वा । कथम् ? एवमनेन प्रकारेण आहोस्विदन्वया वा । एष
शब्दविषयः संशयः । तमर्थविषयमाह—किं स्यात् । कोसौ ? एष निरूप्य-
माणोर्थो वाच्यम् । कस्य ? अस्य पदाटे । उतस्विदन्वार्योक्तिः । वा अथवा
नो न पठति । किंकुर्वन् ? पृच्छन् । किं कर्तुम् ? द्रढयितुं द्रढीकर्तुं द्रढ-
यिष्यामीत्यध्यवसायः । किम् ? निश्चितं निर्णतं शब्दमर्थं वा ।

अनुपेक्षारयं तद्विकल्पं लक्षयति—

सानुप्रेक्षा यदभ्यासोधिगतार्थस्य चेतसा ।

स्वाध्यायलक्ष्म पाठोन्तर्जल्पात्मात्रापि विद्यते ॥ ८६ ॥

सा अनुप्रेक्षा स्वाध्यायभेदो भण्यते । यत्किम् ? यदभ्यासो योग्या
(?) । कस्य ? अधिगतार्थस्य निश्चितवाच्यस्य । केन ? चेतसा
मनसा । विद्यते चास्ति प्रतीयते वा । कोसौ ? पाठोध्ययनम् ।
कथंभूत ? स्वाध्यायलक्ष्म स्वाध्यायस्य लक्षणम् । किमात्मा ? अन्त-
र्जल्पात्मा अन्तर्जल्परूपः । क ? अत्रापि एतस्वामप्यनुप्रेक्षाया, वाचना-
दिषु बहिर्जल्पवत् । आचारटीकाकारस्तु 'पृच्छन् शास्त्रश्रवणमऽनुप्रेक्षा वा-
ऽनित्यत्वात्तनुधिन्तनम्' इत्यनुपेक्षारयं स्वाध्यायविकल्पं व्याचष्टे ।

आज्ञाय धर्मोपदेशं च स्वाध्यायभेदावाह—

आज्ञायो धोपशुद्धं यद्वृत्तस्य परिवर्तनम् ।

धर्मोपदेशः स्याद्धर्मकथा सस्तुतिमङ्गला ॥ ८७ ॥

भण्यते आज्ञायः । यत्किम् ? यत्परिवर्तनमनूयवचनम् । गुण-
निकेत्यर्थः । कस्य ? वृत्तस्य पठितस्य शास्त्रस्य । कथं यथा भवति
धोपशुद्धम् । धोप उच्चारण शुद्धो द्रुतविलम्बितादिदोषरहितो यत्र । परि-
वर्तनविशेषणं चेदम् । तथा धर्मोपदेशः स्वाध्यायविकल्पः स्यात् । किं
लक्षणः ? धर्मकथा धर्मस्य प्रबन्धरूपना । किंविशिष्टा ? सस्तुति-

मङ्गला । स्तुतिर्देववन्दना । मङ्गलं च नमस्काराशी शान्त्यादिवचनादि ।
स्तुतिश्च मङ्गलं च स्तुतिमङ्गले । सह ताभ्यां वर्तमाना । उक्तं च—

परियट्टेणा य वायण पच्छणमणुवेहणा य धम्मकहा ।
थुतिमगलसंजुत्तो पंचविहो होइ सज्झाओ ॥

धर्मकथेति त्रिपष्टिशलाकापुरुषचरितानीत्याचारटीकायाम् ।
धर्मकथायाश्चातुर्विध्यं दर्शयन्नाह—

आक्षेपणीं स्वमतसंग्रहणीं समेक्षी,
विक्षेपणीं कुमतनिग्रहणीं यथार्हम् ।
संवेजनीं प्रथयितुं सुकृतानुभावं,
निर्वेदनीं वदतु धर्मकथां विरक्त्यै ॥ ८८ ॥

वदतु कथयतु शिवार्थी । किंविशिष्टं सन् ? समेक्षी सर्वत्र तुल्य-
दर्शी । उपेक्षाशील इत्यर्थः । काम् ? धर्मकथाम् । कीदृशीम् ? आक्षे-
पणीम् । किलक्षणाम् ? स्वमतसंग्रहणीमनेकान्तसंग्रहपराम् । कथम् ?
यथार्हं यो योर्हो योग्यस्तमुद्दिश्य । तथा समेक्षी धर्मकथां वदतु ।
कीदृशीम् ? विक्षेपणीम् । किलक्षणाम् ? कुमतनिग्रहणीं क्षणिकैकान्ता-
दिवादिनिग्रहपराम् । कथम् ? यथार्हम् । तथा समेक्षी धर्मकथां वदतु ।
कीदृशीम् ? संवेजिनीं संवेगपराम् । किं कर्तुम् ? प्रथयितुं प्रकाश-
यितुम् । कम् ? सुकृतानुभावं पुण्यफलसपदम् । कथम् ? यथार्हम् ।
तथा समेक्षी धर्मकथां वदतु । कीदृशीम् ? निर्वेदनीं निर्वेदपराम् । कस्यै ?
विरक्त्यै भवभोगशरीरेषु वैराग्यं जनयितुम् । कथम् ? यथार्हम् ।

स्वाध्यायसाध्यान्वभिधातुमाह—

प्रज्ञोत्कर्षजुषः श्रुतस्थितिपुपथ्वेतोक्षसंज्ञामुपः,
संदेहच्छिदुराः कपायभिदुराः प्रोद्यत्तपोमेदुराः ।

१ परिवर्तना च वाचनपृच्छामनुग्रहा च धर्मकथा ।

स्तुतिमङ्गलसमुच्चं पञ्चविधो भवति स्वाध्यायः ॥

संवेगोल्लसिताः सद्ध्यवसिताः सर्वातिचारोज्जिताः,
स्वाध्यायात् परवाद्यशङ्कितधियः स्युः शासनोद्भासिनः ८९

स्युर्भवेयुः । के ? मुमुक्षवः । कस्मात् ? स्वाध्यायात् । कीदृशाः स्युः ? प्रज्ञोत्कर्षज्ञपुः । प्रज्ञाया उहापोहात्मिकाया बुद्धेरुत्कर्षमतिशयं ज्ञपन्ते प्रीत्या सेवन्ते । तथा श्रुतस्थितिपुपः । श्रुतस्य परमागमस्य स्थितिमविच्छेदं पुष्पन्ति पोषयन्ति । तथा चेतोश्चसंशामुपः । चेतश्चाक्षाणि च संज्ञाश्चाहारभयमैधुनपरिग्रहामिलापा. ता मुष्पन्ति स्तेनयन्ति प्रतिगमन्ति तथा संदेहच्छिदुराः संशयं छेत्तारः । तथा कषायभिदुराः प्रोधादीन् भेत्तारः । तथा प्रोद्यत्तपोमेदुराः प्रोद्यता अहरहर्वधमानेन तपसा पुष्टाः । तथा संवेगोल्लसिताः । संवेगः संसारभीरता बलमिता उद्वृता चेपां संवेगेन बोहमिता उत्कृष्टशोभिताः । तथा सद्ध्यवसिताः । सद् प्रशस्तमध्यवसितमध्यवसायो चेपां ते प्रशस्तपरिणामा इत्यर्थः । अथवा सद् उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यस्तु मध्यवसितं निश्चितं यैस्ते । तथा सर्वातिचारोज्जिताः सर्वदर्शनादिगोचररताचारमलैरज्जितास्त्वका । तथा परवाद्यशङ्कितधियः परवादिभ्यः सौगतादिभ्योऽशङ्किता अत्रन्ता धीर्बुद्धिर्येषाम् । तथा शासनोद्भासिनो निजमतप्रभावकाः ।

स्तुतिरक्षणस्वाध्यायफलमाह—

शुद्धज्ञानघनार्हदद्भुतगुणग्रामग्रहव्यग्रधी,—

स्तद्व्यक्त्युद्धुरनूतनोक्तिमधुरस्तोत्रस्फुटोद्गारगीः ।

मूर्तिं प्रथयनिर्मितामिव दधत्तत्किंचिदुन्मुद्रय,—

त्यात्मस्थाम कृती यतोरिजयिनां ग्रामोति रेखां धुरि ॥९०॥

कृती विद्वान् तत्किंचिदनिर्वचनीयमात्मस्थाम स्ववीर्यमुन्मुद्रयति उन्मीलयति । कीदृशः सन् ? शुद्धेत्यादि । शुद्धं निर्मलम् । तच्च तज्ज्ञानं च शुद्धज्ञानम् । तेन घनो निर्भरभृतोऽहंन् जिनेन्द्रः । तस्याद्भुता विस्मयनीया गुणाः । तेषां ग्रामः संघातः । तत्र प्रज्ञोभिलिखेत्तः । तेन व्यग्रा व्यासदिनी धीर्बुद्धिर्यस्य स एवम् । तथा तदित्यादि । तस्य शुद्धज्ञानघनार्हदद्भुतगुण-

ग्रामस्य व्यक्तिराविर्भावस्तद्व्यक्ति । तयोद्गराण्युद्गतानि तद्व्यक्त्युद्गराणि ।
तानि च तानि नूतनोक्तिमधुराणि च प्रत्यग्रवचनस्वाङ्गानि । तानि च तानि
स्तोत्राणि स्ववचनानि च तद्व्यक्त्युद्गरनूतनोक्तिमधुरस्तोत्राणि । तै. स्फुट.
प्रकट उद्गारो लक्षणया उद्गासो यस्या सा तद्व्यक्त्युद्गरनूतनोक्तिमधुरस्तोत्र-
स्फुटोद्गारा । तथाविधा गीर्वाक् यस्य स एवम् । किं कुर्वन् ? दधद् धार-
यन् । काम् ? मूर्तिं शरीरवष्टिम् । कीदृशीमिव ? प्रश्रयनिर्मितामिव
विनयमयीं यथा । यतो येन प्राप्नोति कृती । काम् ? रेखां लेखाम् । क ?
धुरि अग्रे । केपाम् ? अरिजयिनां मोहस्य जेदणाम् ।

पञ्चनमस्कारस्य परममङ्गलत्वमुपपाद्य तज्जपनस्योत्कृष्टस्वाध्यायरूपतां
निरूपयति—

मलमखिलमुपास्त्या गालयत्यङ्गिनां य,—

च्छिवफलमपि मङ्गं लाति यत्तत्पराधर्मम् ।

परमपुरुषमत्रो मङ्गलं मङ्गलानां,

श्रुतपठनतपस्यानुत्तरा तज्जपः स्यात् ॥ ९१ ॥

यद् यस्मात्कारणात् परमपुरुषमन्त्र. पञ्चत्रिंशदक्षरोऽपराजितमन्त्रो
गालयति नाशयति । किं तत् ? मलं पापम् । किं विविष्टम् ? अखिलं
समस्तमुपात्तमागामि च । कया ? उपास्त्या वाङ्मनसजपकरणलक्षणाराध-
नेन । केपाम् ? अङ्गिनां प्राणिनाम् । यदपि यच्च लाति आदत्ते
स्वीकरोति ददाति वा वितरति । किं तत् ? मङ्गं पुण्यम् । कीदृशम् ?
शिवफलमभ्युदयनि श्रेयसप्रयोजनम् ।

इत्तं च—

मलं पापमिति प्रोक्तमुपचारसमाश्रयात् ।

तद्धि गालयतीत्युक्तं मङ्गलं पण्डितैर्जनैः ॥

तथा,

मङ्गशब्दोपमुद्दिष्टः पुण्यार्थस्याभिधायकः ।

तद्गालयतीत्युच्यते सद्भिर्मङ्गलं मङ्गलार्थिभिः ॥

तत् तस्मात्कारणाद्भवति । कोसौ ? परमपुरपमध्रः । किम् ? मङ्गलं,
मलं गालयति मङ्गं च लार्तानि मङ्गलशब्दस्य व्युत्पादनात् । किंविशिष्टं
मङ्गलं भवति ? परार्थ्यं प्रधानम् । येषां मध्ये ? मङ्गलानां लौकिक
कल्याणानाम् । यथाह—

पँसो पंचणमोकारो सद्यपावप्पणासणो ।
मंगलाणं च सर्वेसि पढमं होइ मंगलं ॥

स्वात् च । कोसौ ? तज्जपल्लस्य परमपुरपमध्रस्य जपो वाचिको मानसो
वा जप्यः । किं स्वात् ? श्रुतपठनतपस्या स्वाध्यायात् तपः । किं-
विशिष्टा ? अनुत्तरा परमा । नास्त्युत्तरमुत्कृष्टं यस्याः सानुत्तरा । यथाह—

स्वाध्यायः परमस्तावज्जपः पञ्चनमस्कृतेः ।
पठनं वा जिनेन्द्रोक्तशास्त्रस्यैकाग्रचेतसा ॥

भाषी.शान्त्यादिवचनरूपस्वापि मङ्गलस्याहंज्ञाननिष्ठस्य श्रेयस्करत्वं
कथयति—

अहंज्ञानपरस्यार्हन् शं वो दिश्यात्सदास्तु वः ।

शान्तिरित्यादिरूपोपि स्वाध्यायः श्रेयसे मतः ॥ ९२ ॥

मतोभिप्रेतः पूर्वाचार्यैः । कोसौ ? स्वाध्यायः । कस्य ? श्रेयसे पुण्याय
परम्परया मोक्षाय च । कस्य ? अहंज्ञानपरस्य । अहंज्ञानं पर प्रधानं
यस्य तस्य । किंविशिष्टः ? अहंन् शं वो दिश्यादिति सदास्तु वः शान्ति-
रित्यादिः । स एव रूपं लक्षणं यस्य स तथोक्तः । अपिशब्दो 'व केवलं
वाचनादिरूपः स्वाध्यायः श्रेयसे मतः । किं तर्हि ? भाषीर्वचनशान्ति-
वचनजयवादादिरूपोपि' इत्येवमर्थः । दिश्याद् देयात् । कोसौ ? अहंन्
अहंज्ञानारकः । किं तत् ? शं श्रेयः । केभ्यः ? वो युष्मभ्यम् । तथा अस्तु
भवतु । कामौ ? शान्तिः । केयाम् ? वो युष्माकम् । कथम् ? सदा सर्व-
कालम् । शान्तिलक्षणं यथा—

१ यथा पञ्चनमस्कारः सर्वपापप्रणाशनः ।

मङ्गलानां च सर्वेषां प्रथमं भवति मङ्गलम् ॥

सुखतद्धेतुसंप्राप्तिर्दुःखतद्धेतुघारणम् ।
तद्धेतुहेतवश्चान्यदपीदृक् शान्तिरिष्यते ॥

जयवादो यथा—

जयन्ति निर्जिताशेषसर्वधैकान्तनीतयः ।
सत्यवाक्याधिपाः शश्वद्विधानन्दा जिनेश्वराः ॥

तथा,—

जयन्ति विधुताशेषबन्धना धर्मनायकाः ।
त्वं धर्मविजयी भूत्वा तत्प्रसादाज्जयाखिलम् ॥

तथा,—

जयत्वसौ श्रीवृषभो जिनेश्वरः,
सुरावधूतासितचामरावली ।
बभौ यदङ्गे प्रतिविम्बिताभितो,
खेरिवान्तश्चलदिन्दुसंहतिः ॥

तथा,—

नतामरशिरोरत्नप्रभाप्रोननसत्त्विवे ।
नमो जिनाय दुर्वारमारवीरमदच्छिदे ॥

तथा, “स्वस्ति त्रिलोकगुरवे जिनपुङ्गवाय” इत्यादि । स्वाध्यायः ।

अथ व्युत्सर्गं द्विभेदमुक्त्वा द्विधैव तन्नावनामाह—

बाह्यो भक्तादिरूपधिः क्रोधादिश्चान्तरस्तयोः ।
त्यागं व्युत्सर्गमस्वन्तं मितकालं च भावयेत् ॥ ९३ ॥

भावयेत् पुनः पुनश्चेतसि निवेशयेन्मुमुक्षु । कम् ? व्युत्सर्गं व्यु-
त्सर्गाख्य तप । कियन्तं कालम् ? अस्वन्तं प्राणान्तम् । यावज्जीवमि-
त्यर्थः । असवः प्राणा अन्ते यस्य सोऽस्वन्तः । न केवलं, मितकालं च

१ स्वस्ति स्वभावमहिमोदयमुस्थिताय । स्वस्ति प्रसन्नललिताद्भुतवैभवाय । स्वस्ति
त्रिकालसकलायतविस्तृताय ॥ इति चरणप्रथमये ।

मुहूर्तादित्यतस्तमयम् । मितः परिमितः कालो मुहूर्तादित्यतः समयो यत्र तत् । किंलक्षणं व्युत्सर्गं भावयेत् ? त्यागं त्यजनम् । कयोः ? तयोः । तयोरिति कोयेः ? यः किम् ? यः स्यादुपधिः परिग्रहः । किंविशिष्टः ? बाह्यो वहिर्भव आत्मनानुपात्तः । तेन सहैकत्वमापन्न इत्यर्थः । किंरूपोऽसौ ? भक्तादिः आहारवसत्यादिः । न केवलं बाह्यः, अन्तरश्चान्तर्भव आत्मनोपात्तः । तेन सहैकत्वमापन्न इत्यर्थः । किंरूपोऽसौ ? क्रोधादिः । उक्तं च—

व्युत्सर्गः सद्भूते धर्मे प्रायश्चित्ते तपस्यपि ।

पुंशकल्पपेक्षयाऽन्याप्यदुत्साहाय यथोत्तरम् ॥

व्युत्सर्गशब्दार्थं निरुच्यते—

बाह्याभ्यन्तरदोषा ये विविधा बन्धहेतवः ।

यस्तेषामुत्तमः सर्गः स व्युत्सर्गो निरुच्यते ॥ ९४ ॥

हि यस्मात् स व्युत्सर्गो निरुच्यते निर्वचनगोचरीभियते नैरुक्तं । यः किम् ? यः सर्गः । किंविशिष्टः ? उत्तमः उत्कृष्टः । केषाम् ? तेषाम् । ये किम् ? ये बाह्याभ्यन्तरदोषाः । बाह्याः पितृकलादिसर्ग-लक्षणाः । अभ्यन्तरा ममकारादिलक्षणाः । बाह्याश्च अभ्यन्तराश्च बाह्याभ्यन्तराः । ते च ते दोषाश्च बाह्याभ्यन्तरदोषाः । किंविशिष्टाः ? बन्धहेतवो बन्धस्य कारणानि । कतिविधाः ? विविधा विचित्रा द्वयेपि । विविधानां दोषाणामुत्तमः प्राणान्तिको लाभादिनिरपेक्षश्च सर्गः सर्जनं त्यजनं व्युत्सर्ग इति व्युत्पादना । उक्तं च—

अशेषमद्वैतमभोग्यभोग्यं निवृत्तिवृत्तयोः परमार्थकोट्याम् ।

अभोग्यभोग्यात्मप्रिकल्पबुद्ध्या निवृत्तिमभ्यस्यतु मोक्षकाङ्क्षी ॥

निवृत्तिं भावयेद्यावन्नियत्यं तदभाषतः ।

न वृत्तिर्न निवृत्तिश्च तदेव पदमव्ययम् ॥

रागद्वेषौ प्रवृत्तिः स्यान्निवृत्तिस्तन्निषेधनम् ।

तौ च बाह्यार्थसंबद्धौ तस्मात्तान् सुपरित्यजेत् ॥

व्युत्सर्गस्वामिनमुत्कर्षतो निर्दिशति—

देहाद्विविक्तमात्मानं पश्यन् गुप्तित्रयीं श्रितः ।

स्वाङ्गेऽपि निस्पृहो योगी व्युत्सर्गं भजते परम् ॥ ९५ ॥

योगी सञ्ज्ञाननिष्ठो यति परमुत्कृष्ट व्युत्सर्गं भजतेऽनुभवति । किंविशिष्ट ? श्रित आश्रित । काम ? गुप्तित्रयीं मयोवाकायाना सम्बन्धयोगनिग्रहम् । किं कुर्वन् ? पश्यन् अनुभवन् । कम् ? आत्मानम् । किंविशिष्टम् ? विविक्तं भिन्नम् । कस्मान् ? देहात् । पुन किंविशिष्ट ? निस्पृहो निरीह । क ? स्वाङ्गे स्वशरीरे । न केवल, बहिरर्धे इत्यपि-शब्दात् । उक्तं च—

अतिसुतपसामाशावल्लीशिखा तरुणायते,
भवति हि मनोमूले यावन्ममत्वजलाद्रता ।
इति कृतधिय कृच्छ्रारम्भैश्चरन्ति निरन्तर,
चिरपरिचिते देहेऽप्यस्मिन्नतीवगतस्पृहाः ॥

किंविशिष्टः ? आयुष्यकादिक भाउरयकमलोत्सर्गाद्याधयः । परो
नैमित्तिकः कायत्यागो भवति । किंविशिष्टः ? पर्यवृत्त्यादिकः पार्यग-
क्रियानिपथाक्रियापुरस्सरः पर्यन्वष्टम्यादिषु कृतिः श्रिया पर्यवृत्तिः ।

प्राणान्तिककायत्यागस्य त्रैविध्यमाह—

भक्तत्यागोद्धिनीप्रायोपयानमरणंस्त्रिधा ।

यावज्जीवं तनुत्यागस्तत्राद्योऽर्हादिभावमाह ॥९८॥

भवति । कोसौ ? तनुत्यागः कायत्यागः । कथम् ? यावज्जीवम्
सार्वकालिक इत्यर्थः । कतिधा ? त्रिधा त्रिप्रकारः । के ? भक्तत्यागोद्धि-
नीप्रायोपयानमरणैः । भक्तत्यागमरणं भक्तप्रत्याह्वयानमरणम् इद्धिनीमरणं
स्ववैद्यावृत्त्यसापेक्षपरवैद्यावृत्त्यनिरपेक्षम् । प्रायोपयानमरणं स्वपरवैद्यावृत्त्य-
निरपेक्षम् । प्रायोपगमनमरणमित्यर्थः । प्रायो लोकादुपयानमपगमनमर-
सरणं प्रायोपयानम् । भक्तत्यागश्चेद्धिनी च प्रायोपयानं च भक्तत्यागोद्धिनी-
प्रायोपयानानि । तान्येव मरणानि प्राणत्यागः । प्रायः सर्वमङ्गपरित्यागे
सति चतुर्विधाहारपरिहारः 'संन्यासवत्सनशने पुमान् प्राय' इत्यभिधा-
नात् । प्रायस्योपयानमुपगमनं स्वीकारो यस्मिन्मरणे तत् प्रायोपया-
नम् । प्रायोपगमनमिति रूढम् । तदेव पादोपगमनमित्याख्यायते
पादाभ्यामुपगमनं ढीकनं संघाभिर्गत्य योग्यदेशभ्याध्रयणम् । तेन प्रव-
र्तितं मरणं पादोपगमनमरणम् । स्वपरवैद्यावृत्त्यनिरपेक्षः प्राणत्याग उच्यते
रूढिवशात्, तदेव च प्रायोपवेशनमित्याह्वयते । प्रायेण पूर्वोक्तलक्षणोपवि-
शत्यस्मिन्मरणे निधिचित्यन्वयाध्रयणात् । उक्तं च—

“ततः कालात्यये धीमान् श्रीप्रभाद्रौ समुन्नते ।

प्रायोपवेशनं कृत्वा शरीराहारमत्यजत् ॥

रत्नत्रयमयीं शय्यामधिशय्य तपोनिधिः ।

प्रायेणोपशित्यस्मिन्नित्यन्वर्थत्वमापिवत् ॥” इति ।

तत्र तेषु भक्तत्यागोद्धिनीप्रायोपयानेषु मन्वे आद्यः प्रथमो भक्त्यागो
भवति । किं विशिष्टः ? अर्हादिभावमाह । अर्हादिभावानर्हादिहादि-
पदार्थान् भजति धरत्यर्हादिभावमाह । अर्हादिभावं वा अर्हादित्वं भजति
तद्वान् भवतीत्यर्थः । तद्यथा—

अहं लिङ्गं तथा शिक्षा विनयश्च समाधिः
 विहारो नियमेनैव परिणामस्ततः परः ॥
 उपप्युञ्जा श्रितिश्रैव भावना च ततः परा ।
 सहेखनादिशा क्षान्तिः शिष्टिश्चर्यां परे गणे ॥
 मार्गणासु स्थितश्चोपसर्गणं च परीक्षणम् ।
 निरूपणं तथा प्रश्नः प्रतिपृच्छयैकसंग्रहः ॥
 गुरोरालोचना चैव गुणदोषस्तथैव च ।
 वसतिः संस्तरश्चैव निर्यापकपरिग्रहः ॥
 प्रकाशनं तथा हानिः प्रत्याख्यानं क्षमापणम् ।
 क्षमणं चानुशिष्टिश्च सारणा क्वचं तथा ॥
 समता च तथा ध्यानं लेइया चैव फलं ततः ।
 आराधकशरीरस्य त्यागश्चेति समुद्ययः ॥

अहं: सविचारभक्तप्रत्याख्यानस्य योग्यः । लिङ्गं चिद्धम् । शिक्षा
 श्रुताध्ययनम् विनयो मयांदा । ज्ञानादिभावना व्यवस्था हि ज्ञाना-
 दिविनयतया प्रागुक्ता । उपाधिव्यं विनयः । समाधिः समाधानम्
 शुभोपयोगे वा मनस एकताकरणम् । अनियतविहारोऽनियतक्षेत्रावाम ।
 परिणामः स्वकार्यपर्यालोचनम् । उपप्युञ्जा परिग्रहपरित्यागः । धितिरा-
 रोहणम् । भावनाऽभ्यासः । सहेखना कायस्य कषायाणा च सम्यक्कृतीकर-
 णम् । दिशा पृष्ठाधार्यः । क्षान्तिर्गणक्षमापणा । शिष्टिः सूत्रानुसारेण गण-
 स्य शिक्षादानम् । चर्यां परे गणे अन्यस्मिन्संघे गमनम् । मार्गणा भाष्म-
 नो रत्नप्रयशुद्धिं समाधिभरणं च संपादयितुं समर्थस्य सूरैरन्वेपणम् ।
 मुस्थित आधार्यः । परोपकारकरणे स्वप्रयोजने च सम्यक् स्थितावात् ।
 उपसर्पणमुपसंपत् । आचार्यस्यात्मसमर्पणम् । परीक्षणं परीक्षा गगररि-
 चारकादिगोचरा । निरूपणमारोधना निर्विघ्नसिद्धयर्थं देशराज्यादिकस्याण-
 गवेपणम् । प्रश्नः किमपमक्षाभिरनुग्रहीतव्यो न वेति संपमुहिरस्य पृष्ठा ।
 प्रतिपृच्छयैकसंग्रहः संध पुनः पृष्ठा तदनुमतनैकस्य क्षपकस्य स्वीकारः ।
 गुरोरालोचना मूरेः स्वदोषनिषेदनम् । गुणदोषा गुणा दोषाश्च, प्रत्यासत्ते-
 रालोचनाया एव । शय्या वसतिः संस्तरः प्रन्तरः । निर्यापकपरिग्रहः आरा-
 धकस्य समाधिसहायपरिपार्गः । प्रकाशनं घरमाहारप्रकटनम् । हानिः

क्रमेणाहारत्यागः । प्रत्याख्यानं त्रिप्रिधाहारपरित्यागः । क्षमापगमाचार्या-
दीनां क्षमाम्राहणम् । क्षमणं स्वस्थान्यकृतापराधक्षमा । अनुशिष्टिर्निर्याप-
काचार्येणाराधकस्य शिक्षणम् । सारणा दुःखाभिमयान्मोहं गतस्य
चेतनाप्रापणा । कवचं धर्माद्युपदेशेन दुःखनिवारणम् । समता जीवितमर-
णादिषु रागद्वेषयोरकरणम् । ध्यानमेकामचिन्तानिरोधः । लेश्या कयाया-
नुरक्षितयोगप्रवृत्तिः । फलमाराधनासाध्यम् । आराधकशरीरस्य त्यागः
क्षपकदेहोज्जनम् ।

अत्रत्येदानीं तनसाधुवृन्दारकानारमनः प्रशममथंयते—

भक्तत्यागविधेः सिसाधयिपया येऽर्हाद्यवस्थाः क्रमा,—

द्यत्वारिंशतमन्वहं निजयलादारोडुमुद्युञ्जते ।

चेष्टाजल्पनचिन्तनच्युतचिदानन्दामृतस्रोतसि,

स्नान्तः सन्तु शमाय तेऽद्य यमिनामत्राग्रगण्या मम ॥ ९९ ॥

सन्तु भवन्तु । के ? ते यमिनां यावन्नीवं प्रतधारिणामग्रगण्या
अग्रे गण्यमानाः अग्रेसरा इत्यर्थः । कस्मै ? शमाय प्रशमार्थम् । कस्य ?
मम । क कर्तमानाः ? अत्रेह क्षेत्रे । कदा ? अद्य अपुना । किं कुर्वन्तः ?
स्नान्तो मज्जन्तः शुद्धिं विदधानाः । क ? चेष्टेत्यादि । चेष्टा कायकृतो
व्यापारः । जल्पनं वचनम् । चिन्तनं चिन्ता । चेष्टा च जडनं च चिन्तनं
च । तेभ्यश्च्युत. किंचिदपेत ईषदुग्मिपन् क्षवोपशमभावमापन्नः । चिदा-
नन्दो ज्ञानानन्दः । स एवामृतस्रोतः सुधाप्रवाहस्रक्षिन् चेष्टाजल्पन-
चिन्तनच्युतचिदानन्दामृतस्रोतसि । ये किम् ? ये उद्युञ्जते उर्य
हन्ते । किं कर्तुम् ? आरोडुं प्रकर्षं प्रापयितुं । का ? अर्हाद्यवस्था
अर्हसिद्धादिपर्यायान् । कति ? चत्वारिंशतं द्विंशतिसख्याः । कस्मात् ?
निजयलात् स्वसामर्ष्यात् । कथम् ? अन्वहमनुदिनम् । कस्मात् ?
क्रमात् क्रममाधिरथ । एतेन दीक्षा शिक्षा गगणोपगमात्मसस्कारः
सहोपना उत्तमार्थश्चेति षोढा कालक्रमं लक्षयति । कया ? सिसाधयि-
पया साधयितुमिच्छया । कस्य ? भक्तत्यागविधेः भक्तप्रत्याख्यान-
प्रतिशब्दतः ।

कान्दर्पादिसंक्लिष्टभावनापरिहारेणात्मसंस्कारकाले तपःश्रुतसर्वैकत्ववृत्ति-
भावनाः प्रयुञ्जानस्य परीपहविजयमुपदिशति—

कान्दर्पाप्रमुखाः कुदेवगतिदाः पञ्चापि दुर्भावना,—
स्त्यक्त्वा दान्तमनास्तपःश्रुतसदाभ्यासादविभ्यद्भृशम् ।
भीष्मेभ्योपि समिद्धसाहसरसो भूयस्तरां भावय,—
श्लोकत्वं न परीपहैर्धृतिसुधास्वादे रतस्तप्यते ॥ १०० ॥

न तप्यते न संक्लिश्यते तपस्वी । कैः ? परीपहैः शुदादिभिः ।
किंविशिष्टः सन् ? रत आसक्तः । क ? धृतिसुधास्वादे । वृत्तिः
स्वरूपधारणा । संतोष इति यावत् । वृत्तिरेव सुधा भ्रमृतं वृत्तिमुधा ।
तस्याः स्वादश्वर्षणं, तस्मिन् । किं कुर्वन् ? भावयन् । किं तत् ? एकत्वम् ।
कथम् ? भूयस्तरां पुनः पुनः । किं कुर्वन् ? अविभ्यद् भयमगच्छन् ।
केभ्योपि ? भीष्मेभ्योपि ? भयानकेभ्योपि वेताढादिभ्यः । कथम् ?
भृशमत्ययम् । किंविशिष्टो यतः ? समिद्धसाहसरसः संसतदीप्तमाह-
सिक्कभावः । सावभाषनां भजन्नित्यर्थः । किंविशिष्टः ? दान्तमना दमित-
चित्तः । कस्मात् ? तपःश्रुतसदाभ्यासात् तपःश्रुतयोर्नित्यभावनातः ।
किं कृत्वा ? त्यक्त्वा । काः ? दुर्भावनाः । किंविशिष्टाः ? कान्दर्पाप्र-
मुखाः । कियन्तीः ? पञ्चापि । कीदृशीस्ताः ? कुदेवगतिदा भाण्डतौरि-
ककाहारशौनिककुङ्कुमायदेवदुर्गतिप्रदाः । तथा श्लोकम्—

कान्दर्पां कैल्यपी चैव भावना चामियोगजा ।
दानवी चापि संमोहा त्याज्या पञ्चतयी च सा ॥
कन्दर्पं कौत्कुच्यं विहेतनं हासनर्भणी विदधत् ।
परविस्मयं च सततं कान्दर्पां भावनां भजते ॥
केवलिधर्माचार्यश्रुतसाधूनामवर्णयादपरः ।
भायावी च तपस्वी कैल्यपिकीं भावनां कुरुते ॥
मश्राभियोगकौतुकभूतक्रीडादि फर्मं कुर्याणः ।
सातरसदिनिमित्तादभियोगां भावनां भजते ॥
अनुबद्धरोपविप्रहसंसक्ततया निमित्तसंसेयी ।

न केवलम्, अन्तर्मुहूर्ते च । उत्कपंतो द्वादशवर्षाणि जघन्यतोन्तर्मुहूर्तं
चेत्यर्थः । यस्मिन् किम् ? यस्मिन्नपेक्ष्यते समाधिकामैः । किं तत् ?
स्वान्यवैयावृत्त्यम् । कस्मै ? समाधये रत्नत्रयैकाग्रतायम् । स्वपरवैया-
वृत्त्यसापेक्षं भक्तप्रत्याख्यानमरणमित्यर्थः ।

व्युसर्गावपसः फलमाह—

नैःसङ्गं जीविताशान्तो निर्भयं दोषविच्छिदा ।

स्याद्युत्सर्गाच्छिवोपायभावनापरतादि च ॥ १०२ ॥

स्यात् । किं तत् ? नैःसङ्गादि । कस्मात् ? व्युसर्गात् । नैःसङ्गं
नैर्ग्रन्थम् । जीविताशान्तो जीविताशाया नाशः । निर्भयं भयाभावः ।
दोषविच्छिदा रागादिदोषविच्छेदः । शिवोपायभावनापरता रत्न-
त्रयाम्यासमाधायम् । आदिशब्दादभ्युदयनिःश्रेयसे च । व्युसर्गः ।

अथ दुर्ध्यानविधानपुरस्सर सञ्ज्ञानविधानमभिधाय तेन विना केवल-
त्रियानिष्टस्य मुक्त्यभावं भावयन्नाह—

आर्तं रौद्रमिति द्वयं कुगतिदं त्यक्त्वा चतुर्धा पृथग्,

धर्म्यं शुक्रमिति द्वयं सुगतिदं ध्यानं जुपस्वानिशम् ।

नो चेत्केशनृशंसकीर्णजनुरावर्ते भवान्ध्यां भ्रमन्,

साधो सिद्धिवधूं विधास्यसि मुधोत्कण्ठामकुण्ठाधिरम् १०३

हे साधो सिद्धिसाधनोद्यत, जुपस्व शीला सेवस्व स्वमनिशं नित्यम् ।
किं तत् ? ध्यानम् । कीदृशम् ? द्वयम् । कथम् ? धर्म्यं शुक्रं चेति ।
कतिधा ? चतुर्धा । कथम् ? पृथक् प्रत्येकम् । आज्ञापायविपाकमंस्थान-
विषयविषयपाचतुर्विधं धर्म्यम् । पृथक्प्रवृत्तैर्धीचारमेकश्ववितर्कीपीषारं
सूक्ष्मक्रियाप्रतिपानि व्युपरतत्रियानिवर्ति चेति शुक्रमपि चतुर्विधम् । किंवि-
शिष्टमुभयमपि ? सुगतिदं मुदेवत्समुमानुपलवमुक्तिप्रदम् । किं कृत्वा ?
त्यक्त्वा । किं तत् ? ध्यानम् । कीदृशम् ? द्वयम् । कथम् ? आर्तं रौद्रं
चेति । कतिधा ? चतुर्धा । कथम् ? पृथक् भावममनोज्ञस्य संप्रयोगे
तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो, मनोज्ञस्य विप्रयोगे तासंप्रयोगाय स्मृति-
समन्वाहारो, वेदनायाः उपनिपतिते तदपरनीतये स्मृतिसमन्वाहारो,

निदानं च, इति चतुर्विधम् । रौद्रमपि हिंसानृतस्त्रेयविषयसंरक्षणेभ्यः
स्मृतिसमन्वाहारश्चतुर्धा । किंविशिष्टमुभयमपि ? कुगतिदं तिर्यङ्नारक-
कुंदेवकुमानुपत्त्वप्रदम् । नो चेद् यचनिसं ध्यानं धर्मं शुद्धं च न जोषि-
ष्यसे तर्हि साधो विधास्यसि करिष्यसि त्वम् । काम् ? सिद्धिवधूं
मुक्तिकान्ताम् । किंविशिष्टाम् ? मुद्योत्कण्ठां विफलोत्कलिकाम् । किंवि-
शिष्टः सन् ? अकुण्ठः । कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः । न कुण्ठोऽकुण्ठः ।
श्रेयोर्थक्रियासूचत इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? भ्रमन् पर्यटन् । क ? भवाच्चौ
संसारसमुद्रे । किंविशिष्टे ? क्लेशानृशंसकीर्णजनुरावर्ते । ननुपि जन्मा-
न्येवावर्ता जलभ्रमणानि जनुरायताः । क्लेशा एव नृशसाः क्रूरकर्मकरा मकरा-
दिजलचराः क्लेशानृशसाः । तैः कीर्णाः संकुलाः क्लेशानृशंसकीर्णाः । तथा-
विधा जनुरावर्ता यस्मिन् स एवम् । कियद्भ्रमन् ? चिरं बहुतरकालम् ।
सद्भ्यानविहीनस्य शुभकर्मसु तत्परस्य सिद्धिवधूस्त्स्फुटमानापि चिरकाल-
भाविनी भविष्यति ध्यानकसाध्यत्वात्तस्या इति भावः ।

तथा चोक्तम्—

सपयत्यं तित्थयरं अधिगदबुद्धिस्स सुत्तरोइस्स ।
दूरतरं णिव्वाणं संजमपदसंपदं तस्स ॥

ध्यानम् ।

तपस उद्द्योतनाधाराधनापञ्चकं प्रपञ्चयन्तफलमाह—

यस्त्यक्त्वा विषयाभिलापमभितो हिंसामपास्यंस्तप,—

स्यागूर्णो विशदे तदेकपरतां विभ्रत्तदेवोद्भ्रतिम् ।

नीत्वा तत्प्रणिधानजातपरमानन्दो विमुञ्चत्यसून्,

स स्नात्वाऽमरमर्त्यशर्मलहरीर्ष्वीते परां निर्वृतिम् ॥१०४॥

ईते गच्छति । कोसौ ? स साधुः । काम् ? निर्वृतिं मुक्तिम् । किंवि-
शिष्टाम् ? परां पराम् । जीवन्मुक्तिमनुभूय परममुक्तिमासादयतीत्यर्थः ।
किं कृत्वा ? स्नात्वा भागुत्थ । कासु ? अमरमर्त्यशर्मलहरीषु ।
धमराश्रमर्त्याश्चामरमर्त्याः । तेषां शर्माणि मुखानि । तेषां लहयः परम्परा-
स्त्रासु । यः किम् । यो विमुञ्चति विधिपूर्वकं त्यजति । कान् ? असून्

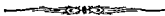
प्राणान् । किंविशिष्टः सन् ? तत्प्रणिधानजातपरमानन्दः । तत्र विशदे तपसि प्रणिधानं समाधानमेकलोलीभावस्तत्प्रणिधानम् । तेन जातः संपन्नः परमानन्द उरुकृष्टः प्रमोदो यस्य स एवम् । किं कृत्वा ? नीत्वा प्रापय्य । किं तत् ? तदेव विशदं तप एव । काम् ? उद्गतिं समुक्षति ध्यानावसानम् । तपः कृत्वेत्यर्थः । किं कुर्वन् ? विभ्रद् धारयन् । काम् ? तदेकपरताम् । तद् विशदं तप एकमद्वितीयं परं प्रधानं यस्यासौ तदेकपरः । तस्य भाषस्तत्ता, ताम् । कथंभूतो भूत्वा ? आगूर्णं उद्यतः । क ? तपसि । किंविशिष्टे ? विशदे निर्मले । किं कुर्वन् ? अपास्यन् निराकुर्वन् । काम् ? हिंसाम् । कथम् ? अमित उभयतः । द्रव्याहंसां भावाहंसां च निरस्वस्त्रित्यर्थः । किं कृत्वा ? त्यक्त्या विहाय । कम् ? विषयाभिलापमिन्द्रियाधंस्पृष्टाम् । त्यक्त्वा विषयाभिलापमभितो हिंसामपास्वस्त्रियुद्घोतनोस्तिरियम् । तपस्यागूर्णो विशदे इत्युद्घयनोपदेशोयम् । तदेकपरतां विभ्रदिति निर्वहणभणतिरियम् । तदेवोद्गतिं नीत्वेति साधनाभिधानमिदम् । तत्प्रणिधानजातपरमानन्दो विमुञ्जत्यसूनिति निस्सरणनिरूपणेयम् । इति भद्रम् । (ग्रन्थसंख्या १२५६)

यो धर्मांमृतमुद्धार सुमनस्तृप्त्यै जिनेन्द्रागम,—
 क्षीरोदं शिवधीर्निमथ्य जयतात्स थीमदाशाधरः ।
 भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया ख्यातश्च नन्द्यादिर्म,
 टीकाशुक्तिमचीकरत्सुखमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्याशाधरविरचितायां स्वोपशधर्मांमृतानगारधर्मटीकायां
 भव्यकुमुदचन्द्रिकासंज्ञायां तपस्याराधनारिधानीयो
 नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इदानीं तपसो विनयभावेन ययोक्तमावश्यकमावहित्युपक्षिप्तपदाव-
श्यकानुष्ठापमासूत्रयति—

अयमहमनुभूतिरिति स्ववित्तिविपजत्तथेति मतिरुचिते ।

स्वात्मनि निःशङ्कमवस्थातुमथावश्यकं चरेत् षोढा ॥ १ ॥

अयेति महलेऽधिकारे वा । इत आवश्यकमधिक्रियते इत्यर्थः । चरे-
दनुतिष्ठेत् तपस्वी । किं तत् ? आवश्यकं वक्ष्यमाणलक्षणम् । कतिधा ?
षोढा पदप्रकारम् । किं कर्तुम् ? अवस्थातुमवस्थानं कर्तुम् । प्रतिक्षण-
मुत्पादव्ययध्रौष्यैकत्वलक्षणां घृत्तिमवलम्बितुमित्यर्थः । कथं यथा भवति ?
निःशङ्कं निश्चितं सं मुषं यत्र तन्निःशङ्कम् । शेषाद्वाकः । अथवा शङ्कायाः
संशयात्प्रकान्तं निःशङ्कं कृत्वा । लक्षणया निश्चलमित्यर्थः । कावस्थातुम् ?
स्वात्मनि स्वस्वरूपे । कीदृशे ? अयमहमनुभूतिरिति स्ववित्तिविप-
जत्तथेति मतिरुचिते । यथा येन शुद्धज्ञानघनत्वलक्षणेन प्रकारेणावस्थितिः
स्वात्मा तथा तेन प्रकारेणानुभवामीति मतिः श्रद्धा तथेति मतिः । मतिशब्दोऽत्र
श्रद्धानार्थो, 'मतिषुद्धिपूजायैभ्यः क्तः' इत्यभिधानात् । तथा प्रतीतिरित्य-
र्थः । अयं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणालम्ब्यमानोऽहमहमित्युल्लेखेनानुभूयमानश्चा-
स्मि । कीदृशः ? अनुभूतिरनुभवः स्वपरज्ञप्तिरूप इत्येवंलक्षणा स्ववित्ति-
रात्मसंवेदनम् अयमहमनुभूतिरिति स्ववित्तिः । तथा विपजन्ती संगच्छमाना
अशक्यविवेचनत्वेनैकलोलीभवन्ती तथेति मतिरयमहमनुभूतिरिति स्ववित्ति-
वियजत्तथेति मतिः । तथा रुचितः श्रद्धित आत्मनात्मनि निश्चितः सोऽयं
तयोक्तः ॥

मुमुक्षोः षोढावश्यककर्मनिर्माणसमर्थेनार्थं चतुर्दशभिः पदैः स्थल-
शुद्धिं विधत्ते । तत्र तावदात्मदेहान्तरज्ञानेन वैराग्येण चाभिभूततत्त्वाम-
मर्षो विषयोपभोगो न कर्मबन्धाय प्रभवतीति दृष्टान्तावष्टमेनाचष्टे—

मन्त्रेणेव विषं मृत्युं मध्वरत्या मदाय वा ।

न बन्धाय हतं ज्ञप्त्या न विरक्त्यार्थसेवनम् ॥ २ ॥

न भवति । किं तत् ? अर्थसेवनं विषयोपभोगः । कस्यै ? वन्द्याय पुंसः कर्मबन्धनार्थम् । किंविशिष्टं सत् ? हतं प्रतिबद्धकर्मबन्धनसामर्थ्यम् । कया ? ह्यस्या आत्मदेहान्तरज्ञानेन । किमिव ? विषमिव । इव-शब्दो यथार्थः । यथा न भवति । किं तत् ? विषम् । कस्यै ? मृतमरणार्थम् । किंविशिष्टं स्यात् ? हतं प्रतिबद्धमरणसामर्थ्यम् । केन ? मन्त्रेण । तथा प्रकृतेपीत्यर्थः । तथा न च भवति ? किं तत् ? अर्थसेवनम् । कस्यै ? वन्द्याय । किंविशिष्टं सत् ? हतं प्रतिबद्धकर्मबन्धनसामर्थ्यम् । कया ? विरक्त्या आत्मदेहान्तरज्ञानोत्थवैराग्येण । किमिव ? मधु घा । वा शब्दो यथार्थः । यथा न भवति । किं तत् ? मधु मद्यम् । कस्यै ? मदाय क्षीवतार्थम् । किंविशिष्टं सत् ? हतं प्रतिबद्धमदकरणसामर्थ्यम् । कया ? अरत्या मधुविषयाऽप्रीतिभावेन । तथा प्रकृतमपीत्यर्थः । उक्तं च—

जह विसमुर्धभुञ्जंता विज्ञापुरुषा दु ण मरणमुर्वेति ।
 पोगालकम्मस्सुदअं तह भुञ्जदि णेव भुञ्जय णाणी ॥
 जह मज्जं पियमाणो अरईभावेण मच्चदि ण पुरिसो ।
 दव्वुव भोगे अरदो णाणी वि ण मज्झदि तद्देव ॥

अपि च—

धार्त्रीवालाऽसतोनाथपद्मिनीदलवारिवत् ।
 दग्धरज्जुवदाभासाद् भुञ्जन् राज्यं न पापमाक् ॥

तथा,—

बन्धो जन्मनि येन येन निविडं निष्पादितो वस्तुना,
 वाह्यार्थंकरतेः पुरा परिणतप्रज्ञात्मनः सांप्रतम् ।
 तत्तत्तन्निधनाय साधनमभूद्वैराग्यकाष्ठास्पृशो,
 दुर्बोधं हि तदन्यदेव विदुषामप्राकृतं कौशलम् ॥

१ यथा विषमुपमुञ्जन्तो विषापुण्या न मरणमुपयान्ति ।
 पुद्गलकर्मण उदय तथा भुङ्क्ते नैव भुङ्के शानी ॥
 यथा मयं विषव्रतनिभावेन मापति न पुरुषः ।
 इत्योपभोगे अरतो शानी अपि न बन्धने तथैव ॥

ज्ञानिनो विषयोपभोगः स्वरूपेण सद्यपि विशिष्टफलाभावाद्धानीति
दृष्टान्तेन दृश्यति—

ज्ञो भुञ्जानोपि नो भुङ्क्ते विषयांस्तत्फलात्ययात् ।

यथा परप्रकरणे नृत्यन्नपि न नृत्यति ॥ ३ ॥

नो भुङ्क्तेः उपयोगवैमुख्याद्धानुभवति । कोसौ ? द्युः । जानानीति
ज्ञो ज्ञाता भासमानोपयुक्तः पुमान् । कान् ? विषयान् इन्द्रियार्थान् ।
किं कुर्याणोपि ? भुञ्जानोपि चेष्टामात्रेणानुभवन् विषयान् । न केवलम्,
अमुञ्जान इत्यपिशब्दार्थः । कस्मात् ? तत्फलात्ययात् तस्य विषयभोग-
नस्य फलं साध्यं तत्फलम् । तथाविधबुद्धिपूर्वकरागाद्विज्जनितकर्मबन्धोघा-
हमेव लोके स्थाप्यतमः पश्येदृक्त्व्याणप्रवृत्तिः इत्याभिमानिकरसानुबिद्ध-
प्रीत्यनुबन्धश्च । तस्यात्ययोऽभावस्यधाविधविषयोपभोगफलाभावस्तस्मात् ।
इममेवार्थं दृष्टान्तेनावष्टम्नाति—यथेत्यादि । यथा न नृत्यति उपयोगवै-
मुख्यात् नटति । कोसौ ? पुरयः । किं कुर्यान्नपि ? नृत्यन्नपि चेष्टामात्रेण
नटन्नपि नानटन् । क परप्रकरणे परस्यान्यस्य प्रकरणं त्रिवाहाद्युत्सवस्त-
स्मिन् । कस्मात् ? तत्फलात्ययात् । उक्तं च—

सेवंतोपि ण सेवइ असेवमाणोत्रि सेवओ कोवि ।

पयरणचेट्टा कस्सवि ण य पायरणोत्ति सो होइ ॥

ज्ञान्यज्ञानिनोः कर्मबन्धं विशिनष्टि—

नाबुद्धिपूर्वा रागाद्या जघन्यज्ञानिनोपि हि ।

बन्धायालं तथा बुद्धिपूर्वा अज्ञानिनो यथा ॥ ४ ॥

हि यस्मात् भवन्ति । के ? रागाद्याः । किंविशिष्टाः ? अबुद्धिपूर्वाः ।
न बुद्धिरात्मदृष्टिः पूर्वं कारणं येषां त एवम् । कथम् ? अलं समयाः ।
कसौ ? बन्धाय कर्मबन्धार्थम् । कस्य ? जघन्यज्ञानिनो हीनज्ञानवतः

१ सेवमानोपि न सेवते असेवमानोपि सेवकः ।

प्रकरणचेष्टा कस्यापि न च प्राकृत इति स भवति ॥

पुंसः । न मध्यमज्ञानिन उच्छृष्टज्ञानिनो वेत्यपिशब्दार्थः । कथम् ? तथा तेन अवश्यभोक्तव्यसुखदुःखफलत्वलक्षणेन प्रकारेण । यथाह—

रागद्वेषकृताभ्यां जन्तोर्वन्धः प्रवृत्त्यऽवृत्तिभ्याम् ।
तत्त्वज्ञानकृताभ्यां ताभ्यामेवेप्यस्ते मोक्षः ॥

यथावश्यभोक्तव्यसुखदुःखफलत्वलक्षणेन प्रकारेण बुद्धिपूर्वा रागाद्या अज्ञानिनो बन्धायालं भवन्ति ।

अनादिसंतत्या प्रवर्तमानमात्मनः प्रमादाचरणमनुशोचति—

मत्प्रच्युत्य परेहमित्यवगमादाजन्म रज्यन् द्विपन्,
प्राङ्मिथ्यात्वमुखैश्चतुर्भिरपि तत्कर्माष्टधा बन्धयन् ।
मूर्तमूर्तमहं तदुद्भवभवैर्भावैरसंचिन्मयै,—
योजं योजमिहाद्ययावदसदं ही मां न जात्वासदम् ॥५॥

असदमवसादमगममहं खेदं गतोस्तीत्यर्थः । कथम् ? अद्ययावदिदं दिनावधि । क ? इह संसारे । किं कृत्वा ? योजं योजं परिणम्य परिणम्य कैः ? भावैर्भावमिथ्यात्वरगादिभिः । कीदृशैः ? तदुद्भवभवैः । तस्य मूर्तकर्मण उद्भव बद्धतिरुदयस्तदुद्भवः । तस्मान्नवन्ति तदुद्भवभवास्तैः । मूर्तकर्मोदयार्थैरित्यर्थः । पुनः कीदृशैः ? असंचिन्मयैः स्वसंविदितैरपि परार्थसंचेतनशून्यत्वेनाज्ञानमयैः । किं कुर्यन् ? बन्धयन्नात्मानमात्मना धत्तन् प्रयुजानः । उक्तं च—

किं तत् ? तत् प्रसिद्धं ज्ञानावरणादिकर्म । कतिधापि ? अष्टधापि
 अष्टविधं प्रतिसमयमायुर्वेज्ज्ञानावरणादि सप्तविधं कर्म । कदाचिदष्टप्रकारं
 बन्धयन्नपीत्यपिशब्दायैः । कीदृशं कर्म ? मूर्तं पौद्गलिकत्वात् स्पर्शरस-
 गन्धवर्णयुक्तम् । कैः कर्तृभिर्वन्धयन् ? प्राह्मिष्यात्वमुखैः पूर्वोपात्तमि-
 ष्यात्वासंयमकपाययोगैः । मिष्यात्त्व मुखमादिर्घेषां तानि मिष्यात्वमुखानि ।
 प्रागुपात्तानि मिष्यात्वमुखानि प्राह्मिष्यात्वमुखानि, तैः । कीदृशैः ? मूर्त-
 द्रव्यरूपरसपौद्गलिकैः । कतिभिः ? चतुर्भिः प्रमादस्यारितावन्तभावा-
 चतु.संख्यैः । उक्तं च—

सामंण पञ्चया खलु चतुरो भण्णंति बंधकत्तारो ।
 मिच्छसं अविरमणं कसाय जोगा य बोद्धव्या ॥

किं कुर्वन् ? रज्यन्निष्टार्थं प्रीतिं कुर्वन् । तथा द्विपन् अतिष्टार्थं अप्रीतिं
 कुर्वन् । कियत्कालम् ? आजन्म भासंसारम् । कस्मात् ? अहमित्यवगमा-
 दहमिति ज्ञानात् । क ? परे शरीरादौ । शरीरादिकमहमिति निश्चिन्वद्वि-
 त्यर्थः । किं कृत्वा ? प्रच्युत्य पराह्मुखीभूय । कस्मात् ? मद् मत्तश्चि-
 मत्कारमात्रस्वभावादात्मनः । जातु कदाचिदपि नासद्वं न प्रापमहम् । न
 प्राप्नोस्तीत्यर्थः । कम् ? मां चिन्मत्कारमात्रस्वभावमात्मानम् । कथम् ?
 ही कष्टम् ।

भेदविज्ञानात्पूर्वं व्यवहारादेव पर प्रत्यात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वे परमार्थतश्च
 ज्ञातृत्वमात्रमनुचिन्त्य भेदविज्ञानाच्छुद्धस्वात्मानुभूतये प्रयत्नं प्रतिजानीते—

स्वान्यावऽप्रतियन् खलक्षणकलानैयत्यतोऽस्त्रेऽहमि—

त्यैक्याध्यासकृतेः परस्य पुरुषः कर्ता परार्थस्य च ।

भोक्ता नित्यमहंतयानुभवनज्ज्ञातैव चार्थात्तयो,—

स्तत्स्वान्यप्रविभागबोधवलयः शुद्धात्मसिद्ध्यै यते ॥ ६ ॥

अस्ति । कोसौ ? पुरुष आत्मा । कीदृशः ? कर्ता । कस्य ? परस्य

१ सामान्य प्रत्ययान् खलु चतुरो भण्णंति बन्धकर्तृन् ।

मिष्यात्वमविरमण कपाययोगाश्च बोद्धव्याः ॥

पुसः । न मध्यमज्ञानिन उत्कृष्टज्ञानिनो वेत्यपि शब्दार्थः । कथम् ? तथा तेन अवश्यमोक्तव्यसुखदुःखफलत्वलक्षणेन प्रकारेण । यथाह—

रागद्वेषकृताभ्यां जन्तोर्वन्धः प्रवृत्त्यऽवृत्तिभ्याम् ।
तत्त्वज्ञानकृताभ्यां ताभ्यामेवेप्यते मोक्षः ॥

यथावश्यमोक्तव्यसुखदुःखफलत्वलक्षणेन प्रकारेण बुद्धिपूर्वां रागाद्या अज्ञानिनो बन्धायाल भवन्ति ।

अनादिसतत्या भवर्तमानमात्मन प्रमादाचरणमनुशोचति—

मत्प्रच्युत्य परेहमित्यवगमादाजन्म रज्यन् द्विपन्,
प्राद्भिभ्यात्त्वमुखैश्चतुर्भिरपि तत्कर्माष्टधा, बन्धयन् ।
मूर्तेर्मूर्तमहं तदुद्भवभवैर्भावैरसंचिन्मयै,—
योजं योजमिहाद्यथावदसदं ही मां न जात्वासदम् ॥५॥

असदमवसादमगममह खेद गतोस्तीत्यर्थः । कथम् ? अद्यथावदिद दिनावधि । क ? इह ससारे । किं कृत्वा ? योजं योजं परिणम्य परिणम्य कै. ? भावैर्भावमिभ्यात्तरागादिभि । कीदृशै ? तदुद्भवभवैः । तस्य मूर्तकर्मण उद्भव इद्वितिरदयस्तदुद्भव । तस्माद्भवन्ति तदुद्भवभवसैः । मूर्तकर्मोदयार्थैरित्यर्थः । पुन कीदृशै ? असंचिन्मयैः स्वसविदितैरपि परार्थसचेतनशून्यत्वेनाज्ञानमयै । किं कुर्वन् ? बन्धयनात्मानमात्मना बध्नन् प्रयुजान । उक्त च—

तस्य भाष्यद्वयम् । स एव स्वभावो यस्य स एवम् । किं वृत्त्या ? विचिन्त्य
 पृथक्पृथेनानुभूय । केभ्य ? रागादिभ्यो रागद्वेषमोहक्रोधमातमायालोभ-
 कर्मनोऽकर्ममनोयत्नकार्येन्द्रियेभ्यः । कथम् ? सन्न्यगपिपरीतम् ।

कर्मादेः । न केवलं, भोक्ता चास्ति । कस्य ? परार्थस्य कर्मादिकलस्य ।
 कस्याः ? अहमित्यैक्याध्यासकृतेरहमित्येकत्वाधारोपकरणात् । क ?
 अस्वेऽनात्मनि । परस्मिन् शरीरादौ व्यवहारादेव कर्तृत्वभोक्तृत्वे भजत्रि-
 त्थैः । किं कुर्वन् ? अप्रतियन् प्रतीतिविषयावकुर्वन् । कौ ? स्वान्यौ आत्म-
 नात्मकौ । कस्मात् ? स्वलक्षणकलानैयत्यतः स्वं प्रतिनियतं लक्षणं स्वरूपं
 स्वलक्षणम् । तस्य कला विशेषः । तस्या नैयत्य नियमस्तस्मात् । प्रतिनियत-
 स्वरूपविशेषनियमात् तदाश्रित्य । तर्हि कीदृशः स्वरूपतः पुरुष इत्याह—
 नित्यमित्यादि । अस्ति च पुरुषः । कीदृशः ? ज्ञातैव ज्ञायक एव । कयोः ?
 तयोः कर्मादितत्फलयोः । कस्मात् ? अर्थात् परमार्थतः । कस्मात् ? अनु-
 भवनात् सवेदनात् । कया ? अहंतया अहमित्यस्य भावोऽहता, तया ।
 अहमित्युल्लेखेनेत्यर्थः । कथम् ? नित्यं सर्वदा । यथाह—

मा कर्तारममी स्पृशन्तु पुरुषं सांख्या इवा ह्यहंताः,
 कर्तारं कलयन्तु तं किल सदा भेदावधोधादधः ।
 ऊर्ध्वं तूद्धतधोधधामनियतं प्रत्यक्षमेनं स्वयं,
 पश्यन्तु च्युतकर्तृभावमचलं ज्ञातारमेकं परम् ॥

यत् एवं तत् तस्मात्कारणाद् यत्ते संप्रति यत्नं करोम्यहम् । कस्यै ?
 शुद्धात्मसिद्धौ निर्मलत्वात्ममप्राप्त्यर्थम् । कस्मात् ? स्वान्यप्रविभागबो-
 धबलतः । स्वश्चान्यश्च स्वान्यौ आत्मानात्मानौ । स्वान्ययोः प्रविभागो
 भेदः स्वान्यप्रविभागः । तस्य बोधो ज्ञानम् । तस्य बलं सामर्थ्यं, तस्मात् ।
 अन्यच्छरीरमन्योहमित्यादिभेदज्ञानावष्टम्भादित्यर्थः ।

आत्मनः सम्यग्दर्शनरूपतामनुसंधते—

तस्य भावनद्भावः । स एव स्वभावो यस्य न एवम् । किं दृश्या ? विचिन्त्य
पृथक्त्वेनानुभूय । केभ्यः ? रागादिभ्यो रागद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभ-
कर्मनोकर्ममनोयचनकापेन्द्रियेभ्यः । कथम् ? सम्यगविपरीतम् ।

रागादिभ्यः स्वात्मनो विमलत्वं समर्थयते—

ज्ञानं जानत्तया ज्ञानमेव रागो रजत्तया ।

राग एवास्ति नत्वन्यत्तच्चिद्रागोस्म्यचित् कथम् ॥ ८ ॥

अस्ति । किं तत् ? ज्ञानम् । किमस्ति ? ज्ञानमेव । कया ? जानत्तया
जानद्रूपतया । स्वपरावभामकस्वभावतयेत्यर्थः । न त्वस्ति । किं तत् ?
ज्ञानम् । किं नास्ति ? अन्यद् यस्यन्तरम् । राग इत्यर्थः । तथास्ति । कोऽसौ ?
रागः । किमस्ति ? राग एव । कया ? रजत्तया रज्यद्रूपतया । इष्टविषय-
प्रीत्युत्पादकस्वभावतयेत्यर्थः । न त्वस्ति । कोऽसौ ? रागः । किं नास्ति ?
अन्यद् यस्यन्तरम् । ज्ञानमित्यर्थः । यत् एवं तत् तस्मात्कथमस्ति ?
कोऽसौ ? अहं चित् विद्रूपः । स्वपरावभामकज्ञानस्वभावत्वात् । किमस्ति ?
रागः । किरूपो रागः ? अचित् स्वसंविदितोपि परस्वरूपवेदनशून्यत्वादचे-
तनः । उपलक्षणमेतत् । तेन द्वेषादिभ्योऽप्येवमात्मा विवेच्यः । तथा हि,—

अस्ति । किं तत् ? ज्ञानम् । किमस्ति ? ज्ञानमेव । कया ? जानत्तया जान-
द्रूपतया । स्वपरावभामकस्वभावतयेत्यर्थः । न त्वस्ति किं तत् ? ज्ञानम् ।
किं नास्ति ? अन्यद् यस्यन्तरम् । द्वेष इत्यर्थः । तथास्ति । कोऽसौ ? द्वेषः ।
किमस्ति ? द्वेष एव । कया ? द्वेषत्तया अनिष्टार्थाप्रीत्युत्पादकस्वभावतयेत्यर्थः ।
न त्वस्ति । कोऽसौ ? द्वेषः । किं नास्ति ? अन्यद् यस्यन्तरम् । ज्ञानमित्यर्थः ।
यत् एवं तत् तस्मात्कथमस्ति ? कोऽसौ ? अहं चित् विद्रूपः । स्वपरावभाम-
कज्ञानस्वभावत्वात् । किमस्ति ? द्वेषः । किरूपो द्वेषः ? अचित् स्वसंवि-
दितोपि परस्वरूपसंचेतनशून्यत्वादचेतनः । एवं मोहादावपि योज्यम् ।

एतदेव स्पष्टयितुं दिदमाद्यमाह—

नान्तरं चाहमनोप्यस्मि किं पुनर्वाह्यमङ्गरीः ।

तत् कोऽङ्गसङ्गजेष्वैक्यभ्रमो मेऽङ्गाऽङ्गजादिषु ॥ ९ ॥

कर्मादिः । न केवलं, भोक्ता चास्ति । कस्य ? परार्थस्य कर्मादिफलस्य ।
 कस्याः ? अहमित्यैक्याध्यासकृतेरहमित्येकत्वाध्यारोपकरणात् । क ?
 अस्वेऽनात्मनि । परस्मिन् शरीरादी व्यवहारादेव कर्तृत्वभोक्तृत्वे भजहि-
 त्यर्थः । किं कुर्वन् ? अप्रतियम् प्रतीतिविषयात्कुर्वन् । कौ ? स्वान्यौ आत्म-
 नात्मकौ । कस्मात् ? स्वलक्षणकलानैयत्यतः स्वं प्रतिनियतं लक्षणं स्वरूपं
 स्वलक्षणम् । तस्य कला विशेषः । तस्या नैयत्य नियमस्तरमात् । प्रतिनियत-
 स्वरूपविशेषनियमात् तद्वाश्रित्य । तर्हि कीदृशः स्वरूपतः पुरुष इत्याह—
 नित्यमित्यादि । अस्ति च पुरुषः । कीदृशः ? इतैव ज्ञायक एव । कयोः ?
 तयोः कर्मादितत्फलयोः । कस्मात् ? अर्थात् परमाथतः । कस्मात् ? अनु-
 भवनात् संवेदनात् । कया ? अहंतया अहमित्यस्य भावोऽहंता, तथा ।
 अहमित्युल्लेखेनेत्यर्थः । कथम् ? नित्यं सर्वदा । यथाह—

मा कर्तारममी स्पृशन्तु पुरुषं सांख्या इवा ह्यार्हताः,
 कर्तारं कलयन्तु तं किल सदा भेदावबोधोद्धयः ।
 ऊर्ध्वं तूद्धतयोधधामनियतं प्रत्यक्षमेनं स्वयं,
 पश्यन्तु च्युतकर्तृभावमचलं शातारमेकं परम् ॥

यत् एव तत् तस्मात्कारणाद् यते संप्रति यत्नं करोम्यहम् । कस्ये ?
 शुद्धात्मसिद्धौ निर्मलस्वात्मसंप्राप्त्यर्थम् । कस्मात् ? स्वान्यप्रविभागबो-
 धबलतः । स्वभ्रान्धश्च स्वान्यौ आत्मानात्मानौ । स्वान्ययोः प्रविभागे
 भेदः स्वान्यप्रविभागः । तस्य बोधो ज्ञानम् । तस्य बलं सामर्थ्यं, तस्मात् ।
 अन्यच्छरीरमन्याहमित्यादिभेदज्ञानावष्टम्भादित्यर्थः ।

आत्मनः सम्पदशंतरूपतामनुसंधत्ते—

तस्य भावमन्नायः । स एव स्वभावो यस्य स एवम् । किं वृत्ता ? विविच्य
वृत्त्यर्थेनानुभूय । केभ्यः ? रागादिभ्यो रागद्वेषमोहबोधमानमायाभो-
कर्मनो कर्ममनोयचनकायेभिद्वयेभ्यः । कथम् ? सम्यग्निपरीणम् ।

रागादिभ्यः स्वामनो विभक्त्यं समर्थयते—

ज्ञानं जानत्तया ज्ञानमेव रागो रजत्तया ।

राग एवास्ति नत्वन्यत्तच्चिद्रागोस्म्यचिन् कथम् ॥ ८ ॥

अस्ति । किं तत् ? ज्ञानम् । किमस्ति ? ज्ञानमेव । कया ? जानत्तया
जानद्रूपतया । स्वपरावभामकर्मभावतयेत्यर्थः । न त्वस्ति । किं तत् ?
ज्ञानम् । किं नास्ति ? अन्यद् यस्यन्तरम् । राग इत्यर्थः । तथास्ति । कोसौ ?
रागः । किमस्ति ? राग एव । कया ? रजत्तया रज्यद्रूपतया । इष्टनिपय-
प्रीत्युत्पादकस्वभावतयेत्यर्थः । न त्वस्ति । कोसौ ? रागः । किं नास्ति ?
अन्यद् यस्यन्तरम् । ज्ञानमित्यर्थः । यत् एव तत् तस्मात्कथमस्ति ?
कोसौ ? अहं चित् विद्वपः । स्वपरावभामकज्ञानस्वभावत्वात् । किमस्ति ?
रागः । किरूपो रागः ? अचित् स्वमंदिदितोपि परस्वरूपवेदनशून्यत्वाद्चे-
तनः । उपलक्षणमेतत् । तेन द्वेषादिभ्योप्येवमात्मा विवेच्यः । तथा हि,—

अस्ति । किं तत् ? ज्ञानम् । किमस्ति ? ज्ञानमेव । कया ? जानत्तया जान-
द्रूपतया । स्वपरावभामकस्वभावतयेत्यर्थः । न त्वस्ति किं तत् ? ज्ञानम् ।
किं नास्ति ? अन्यद् यस्यन्तरम् । द्वेष इत्यर्थः । तथास्ति । कोसौ ? द्वेषः ।
किमस्ति ? द्वेष एव । कया ? द्वेषत्तया अनिष्टार्थाप्रीत्युत्पादकस्वभावतयेत्यर्थः ।
न त्वस्ति । कोसौ ? द्वेषः । किं नास्ति ? अन्यद् यस्यन्तरम् । ज्ञानमित्यर्थः ।
यत् एव तत् तस्मात्कथमस्ति ? कोसौ ? अहं चित् विद्वपः । स्वपरावभाम-
कज्ञानस्वभावत्वात् । किमस्ति ? द्वेषः । किरूपो द्वेषः ? अचित् स्वसंवि-
दितोपि परस्वरूपसंवेतनशून्यत्वाद्चेतनः । एवं मोहादावपि योज्यम् ।

एतदेव स्पष्टयितुं दिदृशमात्रमाह—

नान्तरं वाद्मनोप्यस्मि किं पुनर्वाह्यमङ्गगीः ।

तत् कोऽङ्गसङ्गजेष्वैकवभ्रमो मेऽङ्गाऽङ्गजादिषु ॥ ९ ॥

संवेद्यमानं ज्ञानम् । तथैतावदेव सत्यमनुभवनीयं यावद्विदं स्वयं संवेद्यमानं ज्ञानम् । यत् एवं तत् तस्मादस्मि भवास्यहम् । किविशिष्टः ? रत आसक्तः । क्व ? इह ज्ञाने । कथम् ? संततं नित्यम् । तथेह ज्ञाने संततं संतुष्टोस्मि संतोष गतोस्मि । तथेह ज्ञाने संततं तृप्तः सुखीभूतोस्मि ।

भेदज्ञानादेव बन्धोच्छेदे सति मोक्षलाभादनन्तं सुखं स्यादित्यनुशासि—

क्रोधाद्यास्रवविनिवृत्तिनान्तरीयकतदात्मभेदविदः ।

सिध्यति बन्धनिरोधस्ततः शिवं शं ततोऽनन्तम् ॥ १२ ॥

सिध्यति निष्पद्यते । कोसौ ? बन्धनिरोधः कर्मबन्धविनाशः । कस्याः सकाशात् ? क्रोधादीत्यादि । अत्रादिशब्दो व्यवस्थाभवनः । तेन पुंसः पारतल्यनिमित्तानां रागद्वेषमोहानां चादरेतरयोगानामघातिकर्मतीव्र-मन्दोदययोः कालविशेषस्य च ग्रहणम् । कर्मास्रवत्यनेनेत्यास्रवः । क्रोधा-दिश्चासावास्रवश्च क्रोधाद्यास्रवः । तस्य विशेषेण निवृत्तिः क्रोधाद्यास्रव-विनिवृत्तिः । तथा नान्तरीयकी अविनाभूता क्रोधाद्यास्रवविनिवृत्तिनान्तरी-यकी । संवरसहभाविनीत्यर्थः । तच्छब्देन क्रोधाद्यास्रवः परामृश्यते । आत्मशब्देन च चेतनः । स क्रोधाद्यास्रवश्चात्मा च तदात्मानौ । तयोर्भेदो विवेकः । तस्य विद् ज्ञानं तदात्मभेदवित् । क्रोधाद्यास्रवविनिवृत्तिनान्तरी-यकी चासौ तदात्मभेदविच्च क्रोधाद्यास्रवविनिवृत्तिनान्तरीयकतदात्मभेद-वित्, तस्यास्ततः । उक्तं च—

भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धा ये किल केचन ।

अस्यैवाभावतो यद्वा बद्धा ये किल केचन ॥

तत्रश्च बन्धनिरोधात् सिध्यति । 'किं तत् ? शिवं मोक्षः । ततोपि शिवाच्छं सुखं सिध्यति । कीदृशम् ? अनन्तं शाश्वतम् ।

प्रकृतमुपसंहरन् शुद्धात्मसंविद्धाभादथ क्रियामूरीकरोति—

इतीदृग्भेदविज्ञानबलाच्छुद्धात्मसंविदम् ।

साक्षात्कर्मोच्छिदं यावल्लभे तावद्भजे क्रियाम् ॥ १३ ॥

' भजे सेवे । कोसौ ? अहम् । काम् ? क्रियां । सभ्यज्ञानपूर्वकमावश्य-

कम् । कथम् ? तावद् । यावत्किम् ? यावत्तु मे प्राप्नोम्यहम् । काम् ? शुद्धात्मसंविदम् । शुद्धः सर्वविवर्तोत्तीर्णः । स चासावात्मा च शुद्धात्मा । तस्य संवित् संवित्तिः शुद्धात्मसंवित्, ताम् । कीदृशीम् ? साक्षात्कर्मोच्छिदम् । साक्षादव्यवधानेन कर्मणि घातानि अघातानि च उच्छिन्नन्ति उन्मूलयति साक्षात्कर्मोच्छिदत्, ताम् । कस्मात् ? इतीदृग्भेदविज्ञानवलात् । इत्येवं स्वरूपम्, ईदृगीदृशं सूत्रे यथोपदिष्टं भेदविज्ञानमितीदृग्भेदविज्ञानम् । तस्य बलं सामर्थ्यं, तस्मात् । संपा न्यग्भावितज्ञानक्रियाप्रधाना मुमुक्षोरघस्तनभूमिका परिकर्मतयोपदिष्टा । यथाह—

यावत्पाकमुपैति कर्मविरतिर्ज्ञानस्य सम्यग् न सा,
कर्मज्ञानसमुच्चयोपि विहितस्तावन्न काचित् क्षतिः ।
किन्त्वत्रापि समुल्लसत्यवशतो यत्कर्मबन्धाय त,—
न्मोक्षाय स्थितमेकमेव परमं ज्ञानं विमुक्तं स्वतः ॥

ननु च मुमुक्षुश्च बन्धनिबन्धननिर्यापरश्चेति विप्रतिपिद्धमेतत् इत्यत्र समाधत्ते—

सम्यगावश्यकविधेः फलं पुण्यास्त्रोपि हि ।

प्रशस्ताध्यवसायोहश्छित् किलेति मतः सताम् ॥१४॥

किल इत्यागमोक्तौ । आगमे ह्येवं श्रूयते । हि यस्मान्नवति । कोसौ ? प्रशस्ताध्यवसायः शुभपरिणामः । कीदृशो भवति ? अंहश्छित् अंहसः पापस्यापनेता । कीदृशोपि ? पुण्यास्त्रोपि पुण्यास्त्रवणकारणमपि । किंरूपोसौ ? फलं साध्यम् । कस्य ? सम्यगावश्यकविधेः । आवश्यकस्य विधिर्विधानमावश्यकविधिः । सम्यगविपरीतश्चासावावश्यकविधिश्च सम्यगावश्यकविधिस्य । इति हेतोर्मतो मन्यते । कोसौ ? प्रशस्ताध्यवसायः । केयाम् ? सतां साधूनाम् । सन्निरिप्यते इत्यर्थः । उक्तं च—

आवश्यकं न कर्तव्यं नैष्कल्यादित्यसांप्रतम् ।
प्रशस्ताध्यवसायस्य फलस्यात्रोपलब्धितः ॥
प्रशस्ताध्यवसायेन संचितं कर्म नाश्रयते ।
काष्ठं काष्ठान्तकेनेव दीप्यमानेन निश्चितम् ॥

ननु मुमुक्षोः पापबन्ध इव पुण्यबन्धोपि कथमनुरोद्धव्यः स्यादिति वदन्तं प्रत्याह—

मुमुक्षोः समयाकर्तुः पुण्यादभ्युदयो वरम् ।

न पापाद्दुर्गतिः सद्यो बन्धोपि ह्यक्षयश्रिये ॥ १५ ॥

वरं मनागिष्टः स्यात् । कोसौ ? अभ्युदयः स्वर्गादिपदप्राप्तिः । कस्मात् ? पुण्याद्वेतोः । कस्य ? मुमुक्षोर्मोक्षमिच्छोः । किंविशिष्टस्य ? समयाकर्तुः कालं यापयतः । समयोसपत्रेत्यादिना साधुः । अथवा, अयो बोधः । समो रागद्वेषाभ्यामपरिणतः । समश्चासावयश्च समय उदासीनज्ञानम् । शक-
न्धादित्वात् समशब्दस्य पररूपम् । करोतीत्येवंशीलः कर्ता । न कर्ता अकर्ता । समयमकर्ता समयाकर्ता । तस्य समयाकर्तुः । उदासीनज्ञाना-
करणशीलस्येत्यर्थः । न वरं न मनागिष्टा स्यात् । कोसौ ? दुर्गतिर्नरका-
दिगतिर्मिथ्याज्ञानं दारिद्र्यं वा । कस्मात् ? पापाद्वेतोः । यथाह—

वरं व्रतैः पदं दैवं नाव्रतैर्वृत नारकम् ।

छायांतपस्थयोर्भेदः प्रतिपालयतोर्मेहान् ॥

अत्र समर्थनमाह—सद्य इत्यादि । हि यस्मात्सद्यं सोढुं योग्यः । कोसौ ? बन्धोपि प्रकृतत्वात्पुण्यबन्धः । कस्यै ? अक्षयश्रिये शाश्वतलक्ष्म्यर्थम् । अथमत्राभिप्रायः—यथा निर्व्याजभक्तिभाजोऽनुजीविनः स्वामिना कथमपि निगदिताः सन्तः पुनस्ततः शाश्वतीं श्रियमिच्छन्तस्तद्भक्तिमेवोपचिन्वन्ति, तथा मुमुक्षवोपि शुद्धस्वार्मानुभूतिमविन्दन्तो जिनभक्तिभाविताः सन्त-
स्तदुपदिष्टा क्रियां चरन्तस्तत्रिबन्धनं पुण्यबन्धमपवर्गलक्ष्मीसिद्धयङ्गध्यान-
साधनसमर्थोत्तमसंहननादितिमित्त्वाद्भ्युपगच्छन्ति ।

एवं कर्तव्यतया व्यवस्थापितस्यावश्यकस्य निर्वचनद्वारेणावतार्य लक्षणमु-
पलक्षयति—

यद्ग्याध्यादिवशेनापि क्रियतेऽक्षावशेन तत् ।

आवश्यकमवश्यस्य कर्माहोरात्रिकं मुनेः ॥ १६ ॥

तन्मुनेः मयतस्य कर्म आवश्यकं भण्यते । किं विशिष्टम् ? आहो-
रात्रिकमहोरात्रे भवम् । कालादृण् । किंविशिष्टस्य ? अचश्यस्य
व्याध्युपसर्गाद्यभिभूतस्वेन्द्रियायत्तस्य वा । चश्यः स्वाधीनः । न चश्योऽव-
श्यः पराधीनः । व्याध्युपसर्गाद्यभिभूत इत्यर्थः । अथवा चश्य इन्द्रिया-
यत्तः । न चश्योऽवश्य इन्द्रियानायत्त इत्यर्थः । अचश्यस्य कर्मावश्यकमिति ।
द्वन्द्वमनोज्ञादेः ॥ ३ । ४ । १२३ ॥ इति शुब् । अमुमेवार्थं समर्थयमानः
प्राह—यदित्यादि । यत्किम् ? यत्क्रियतेऽक्षावशेन मुनिना । किं तत् ?
आहोरात्रिकं कर्म । किं विशिष्टेन ? व्याध्यादिवशेन । न केवलं, स्वस्ये-
नेत्यपिशब्दार्थः । अथवा व्याध्यादिवशेन अक्षावशेनापि इन्द्रियानायत्तेन
चेति योज्यमपिशब्दस्य त्रिकरणार्थत्वादव्ययानामनेकार्थत्वात् ।

आवश्यकस्य भेदोद्देशार्थमाह—

सामायिकं चतुर्विंशतिस्तवो चन्दना प्रतिक्रमणम् ।

प्रत्याख्यानं कायोत्सर्गश्चावश्यकस्य पद् भेदाः ॥ १७ ॥

भवन्ति । के ? भेदा विकल्पाः । कति ? पद् । कस्य ? आवश्यकस्य
विभाग उद्देशे पृथान्तर्भवतीति न पृथगुक्तिः । किं किम् ? “सामायिकं
चतुर्विंशतिस्तवो चन्दना प्रतिक्रमणं प्रत्याख्यानं कायोत्सर्गश्च ।” चः समु-
च्चये ।

निक्षेपविरहितं शास्त्रं व्याख्यायमानं वक्तुः श्रोतुश्चोत्पयोत्थानं कुर्यात्
इति नामादिषु पदसु पृथक् पृथक् निक्षिप्तानां सामायिकादीनां पण्णामप्य-
नुष्ठेयतामुपदिशति—

नामस्थापनयोर्द्रव्यक्षेत्रयोः कालभावयोः ।

पृथग्विधिष्वप्य विधिवत्साध्याः सामायिकादयः ॥ १८ ॥

साध्या व्याख्येयाः सूरिभिः । के ते ? सामायिकादयः । किं
कृत्वा ? निक्षिप्य न्यस्य । किं च ? विधिवद् आवश्यकानियुक्तिनिरू-
पितविधानेन । कयोः ? नामस्थापनयोः । न केवलं, द्रव्यक्षेत्रयोः । न
केवलं, कालभावयोश्च । चशब्दोत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । कथम् ?

पृथक् । अन्तर्गतवीप्सार्थोत्र पृथक्शब्दो बोद्धव्यः । पृथक् पृथगित्यर्थः ।
अत्र नामादिषु प्रत्येकं निक्षिप्य विधिवत् साध्याः सामायिकादयः । नाम-
सामायिकं स्थापनासामायिकं द्रव्यसामायिकं क्षेत्रसामायिकं कालसामा-
यिकं भावसामायिकं चेति सामायिकं षोढा । एवं चतुर्विंशतिस्रवादयोपि
निक्षेप्तव्याः । एवमेते समुदिताः पदत्रिंशन्निक्षेपाः स्युः ।

सामायिकस्य निरवस्था लक्षणमालक्षयति—

रागाद्यबाधबोधः स्यात् समायोस्मिन्निरुच्यते ।

भवं सामायिकं साम्यं नामादौ सत्यऽसत्यपि ॥ १९ ॥

स्यात् । कोसौ ? समायः । किंविशिष्टः ? रागाद्यबाधबोधः ।
रागाद्यबाधो रागद्वेषाभ्यामबाध्यमानः समो भण्यते । बोधस्त्वयः । रागा-
द्यबाधश्चासौ बोधश्च रागाद्यबाधबोधः समायो भवेदित्यर्थः ।

अस्मिन्नित्यादि । निरुच्यते अर्धानुगतं कथ्यते । किं तत् ? सामयि-
कम् । किं विशिष्टम् ? भवं भवतीति भवमुपलभ्यमानम् । क्व ?
अस्मिन् समाये । उपयुक्तनोभागमभावसामायिकाख्ये तत्परिणतनो-
भागमभावसामायिकारूपमित्यर्थः । किं रूपम् ? साम्यं समस्य कर्म ।
शुद्धचिन्मात्रसंचेतनमित्यर्थः । क्व साम्यम् ? नामादौ नामस्थापनादौ ।
किंविशिष्टे ? सति प्रशस्ते, असति चाप्रशस्ते । तथा हि—नामसामायिकं
शुभाशुभनामानि श्रुत्वा रागद्वेषवर्जनम् । स्थापनासामायिकं यथोक्तमानो-
न्मानादिगुणमनोहरास्वितरासु च स्थापनासु रागद्वेषनिषेधः । द्रव्यसाम-
यिकं सुवर्णमृत्तिकादिद्रव्येषु रम्यारम्येषु समदर्शित्वम् । क्षेत्रसामयिक-
मारामकण्टकवनादिषु शुभाशुभक्षेत्रेषु समभावः । कालसामायिकं वसन्त-
ग्रीष्मादिषु ऋतुषु दिनरात्रिसित्तासितपक्षादिषु च यथास्त्वं चार्धचारुषु राग-
द्वेषानुद्भवः । भावसामयिकं सर्वजीवेषु मैत्रीभावोऽशुभपरिणामवर्जनं वा ।
तथा अपिशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्यमप्यर्थोत्र वक्तव्यः ।

जातिद्रव्यक्रियागुणनिरपेक्षं संज्ञाकरणं सामायिकशब्दमात्रं वा नाम-
सामायिकम् । सामायिकावश्यकपरिणतस्य तदाकारेऽतदाकारे वा वस्तुनि
गुणारोपणं स्थापनासामायिकम् । द्रव्यसामायिकं भविष्यत्परिणामाभिमुख-

समतीततत्परिणामं चा वस्तु द्रव्यं तस्य सामायिकम् । तच्च द्विविधमागम-
द्रव्यसामायिकं नोभागमद्रव्यसामायिकं चेति । सामायिकवर्णकप्राभृतज्ञायी
जीवोऽनुपयुक्त भागमद्रव्यसामायिकम् । नोभागमद्रव्यसामायिकं तु
त्रिविधं सामायिकवर्णकप्राभृतज्ञायिकशरीरभाविजीवतद्व्यतिरिक्तभेदेन ।
ज्ञातुः शरीरं त्रिविधं भूतवर्तमानभविष्यद्भेदात् । भूतमपि त्रिधा, च्युतं
च्यावितं त्यक्तं चेति । एकफलमिव स्वयमेवायुषः क्षयेण पतितं च्युतम् ।
कदलीघातेन पतितं च्यावितम् । त्यक्तं पुनस्त्रिधा, भक्तप्रत्याख्यानेद्विनी-
पादोपगमनमरणैः । भक्तप्रत्याख्यानमपि त्रिधा उत्कृष्टमध्यमजघन्यभेदात् ।
उत्कृष्ट भक्त्यागस्य प्रमाणं द्वादशवर्षाणि । जघन्यस्यान्तर्मुहूर्तम् । तयो-
रन्तरालं मध्यमस्य । भाविकाले सामायिकप्राभृतज्ञायिजीवो भाविनो-
भागमद्रव्यसामायिकम् । तद्व्यतिरिक्तं तु द्विविधं कर्मनोकर्मभेदेन ।
सामायिकपरिणतजीवेनाजिततीर्थकरादिशुभप्रकृतिस्वरूपं नोभागमद्रव्यकर्म-
तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यसामायिकम् । नोकर्मतद्व्यतिरिक्तं तु द्रव्यसामायिकं
त्रिविधं सचित्तचित्तमिश्रभेदात् । सचित्तमुपाध्यायः । अचित्तं पुस्तकम् ।
उभयस्वरूपं मिश्रम् । क्षेत्रसामायिकं सामायिकपरिणतजीवाधिष्ठितं
स्थानमूर्जयन्तचम्पापुरादि । कालसामायिकं तु यस्मिन्काले सामायिक-
स्वरूपेण परिणतो जीवः स कालः पूर्वाह्नमध्याह्नपराह्णदिभेदभिन्नः ।
भावसामायिकमुच्यते—वर्तमानपर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भावः तस्य सामा-
यिकं भावसामायिकम् । तच्च द्विविधमागमभावसामायिकं नोभागमभाव-
सामायिकं चेति । सामायिकवर्णकप्राभृतज्ञायिक उपयुक्तो जीव भागम-
भावसामायिकम् । नोभागमभावसामायिकं पुनर्द्विविधमुपयुक्ततत्परिणत-
भेदात् । सामायिकप्राभृतकेन विना सामायिकार्थेऽप्युक्तो जीवः उपयुक्त-
नोभागमभावसामायिकम् । रागद्वेषाद्यभावस्वरूपेण परिणतो जीवस्तत्परिण-
तनोभागमभावसामायिकम् । एष न्यायो यथास्वमुत्तरेऽपि योज्यः ।
एषा पण्णामपि मध्ये भागमभावसामायिकेन नोभागमभावसामायिकेन च
प्रयोजनमिति ।

निरवत्यन्तरेण पुनर्भावसामायिकं लक्षयन्नाह—

समयो दृग्ज्ञानतपोयमनियमादीं प्रशस्तसमगमनम् ।

स्यात्समय एव सामायिकं पुनः स्वार्थिकेन ठणा ॥२०॥

तत्र समितिप्राशस्त्ये एकीभावे च विवक्षितः अथ इति गमने । आदि-
शब्देन परीपहकपायेन्द्रियजयसंज्ञादुल्लेख्यादुर्ध्यानवर्जनादिपरिग्रहः समं
समानमेकमित्यर्थः । स्यात् । कोसौ ? समयः । कोर्थः ? प्रशस्तसमग-
मनम् । प्रशस्तं समत्वेनैकत्वेन गमनम् तथा परिणमनं प्रशस्तसमग-
मनम् । क ? दृग्ज्ञानतपोयमनियमादौ । इत् च ज्ञानं च तपश्च यमश्च
नियमश्च दृग्ज्ञानतपोयमनियमाः । ते आदयो यस्य परीपहजयादेः सोऽयं
दृग्ज्ञानतपोयमनियमादिस्तस्मिन् । स्याच्च । कोसौ ? समय एव । किम्
सामायिकम् । केन ? ठणा ठण् प्रत्ययेन “विनयादेष्टण् ॥ ४।२।४०॥”
इत्यनेन विहितेन । किंविशिष्टेन ? स्वार्थिकेन स्वार्थे भवेन । सामायिक-
मित्यत्र “अनुशक्तिकादे ॥ ५।२।२५ ॥” इत्यनेनोभयत्र ऐप् । पुनरिति
निर्वचनान्तरेणेत्यर्थः । उक्तं च मूलाचारे—

सम्मत्तणांणसंजमतवेहिं जं तं पसत्थसमगमणं ।

समयं तु तं तु भणिदं तमेव सामाइयं जाणे ॥ इत्यादि ।

अथ पञ्चदशभिः श्लोकैः सामायिकाश्रयणविधिमभिधातुकामः प्रथमं
तावन्नामसामायिकं भावयन्नाह—

शुभेऽशुभे वा केनापि प्रयुक्ते नास्मि मोहतः ।

स्वमवाग्लक्षणं पश्यन्न रतिं यामि नारतिम् ॥ २१ ॥

न याम्यहम् । काम् ? रतिं प्रीतिम् । न च याम्यहम् । काम् ? अरति
मप्रीतिम् । क सति ? नास्मि अभिधाने । किंविशिष्टे ? शुभे प्रशस्ते अशुभे
षा अप्रशस्ते । पुनः किंविशिष्टे ? प्रयुक्ते उच्चारिते । केन ? केनापि केन-
चित्पुंसा । सुहृदा शुभे द्वियता चाशुभे इत्यर्थः । कस्मात् ? मोहतोऽज्ञा-
नात् । मां शब्दाविषयमजानतेत्यर्थः । कि कुर्वन्नहम् ? पश्यन् अनुभवन् ।
कम् ? स्वमात्मानम् । किंविशिष्टम् ? अवाग्लक्षणम् । लक्ष्यते इति लक्षणं

१ जैनेन्द्रव्याकरणे वृद्धिसंज्ञास्वाने ऐप् सशस्ति ।

२ सम्यक्त्वज्ञानसंयमतपोभिर्यत्तत् प्रशस्तसमगमनम् ॥

समयरेष तु भणितस्तमेव सामायिकं जानीहि ॥

लक्षणीयम् । विषय इति यावत् । “युद्ब्या बहुलम् ॥२१३१९४॥” इत्यनेन कर्मणि युद् । वाचा लक्षण वाग्लक्षणम् । न वाग्लक्षणमवाग्लक्षणम् । वाचा मविषय इत्यर्थे । यथाह—

यज्जानन्नपि बुद्धिमानपि गुरु शक्तो न वक्तुं गिरा,
प्रोक्तं चेन्न तथापि चेतसि नृणां सम्माति चाकाशवत् ।
यत्र स्वानुभवस्थितेपि विरला लक्ष्यं लभन्ते चिरात्,
तन्मोक्षकनिबन्धनं विजयते चित्तत्वमस्यद्भुतम् ॥

अथवा न वाक् शब्दो लक्षण स्वरूप यस्य सोऽवाग्लक्षणस्यम् । अशब्दा-
त्मकमित्यथे । यथाह—

अरसंमरूपमगंधं अन्वर्त्तं चेद्गुणगुणमसद् ।
जाणमलिङ्गगहणं जीवमणिर्दिष्टसंस्थानम् ॥

स्थापनासामायिक भावयन्नाह—

यदियं स्मरत्यर्चा न तदप्यस्मि किं पुनः ।
इयं तदस्यां सुस्थेति धीरसुस्थेति वा न मे ॥ २२ ॥

यदहंदादिरूप कर्म इयं दृश्यमाना अर्चा प्रतिमा कर्त्री यथोक्तमानोन्मा-
नादियुक्तत्वात्, स्मरयति मा स्मरन्त प्रयोनयति तदप्यहंदादिरूप नास्मि
न भवाम्यहम् । किं पुनरियमर्चा भवाम्यहम् । सर्वथा न भवामीत्यथ ।
यत् एव तत् तस्माच्च भवति । कासौ ? धीर्बुद्धि । कस्य ? मे मम । कस्याम् ?
अस्यामर्चायाम् । कथं कृत्वा ? सुस्थेति सम्यग् यथोक्तलक्षणादिभेदेन
तिष्ठतीति मुस्या इति धीर्न मेस्ति । वा अथवा असुस्थेति यथोक्तलक्षण-
विपरीता धीर्न मेस्ति ।

द्रव्यसामायिक भावयन्नाह—

साम्यागमज्ञतदेहौ तद्विपक्षौ च यादृशौ ।
तादृशौ स्ता परद्रव्ये को मे स्वद्रव्यवद्ब्रह्मः ॥ २३ ॥

१—अरसंमरूपमगंधमन्वर्त्तं चेतनागुणमशब्दम् ।

जानीदि अलिङ्गप्रद्वय जीवमनिर्दिष्टसंस्थानम् ॥

साम्यागमज्ञो—

“जीवियमरणे लाहालाहे संजोयविष्णओएण ।

बंधुअरिसुहदुहेवि य समदा सामाइयं णाम ॥”

इत्यादि सामायिकप्राभृतकस्य ज्ञाता जीवस्तदनुपयुक्तः । तद्देहस्तस्य साम्यागमज्ञस्य देहः शरीरं साम्यागमज्ञश्च तद्देहश्च साम्यागमज्ञतद्देहौ । तद्विपक्षौ । तयोः साम्यागमज्ञतद्देहयोर्विपक्षौ विसदृशौ तद्विपक्षौ । भाविजीवः । कर्मनोकर्मद्वयं चेत्यर्थः । तत्र भाविजीवो ज्ञास्वमानसाम्यागमः । कर्म पुनः साम्ययुक्तेर्भार्जितं तीर्थकरत्वादिकम् । नोकर्म तु साम्यागमोपाध्यायसत्पुस्तकस्तद्युक्तोपाध्यायश्चेत्यादि । यादृशौ तादृशौ शुभावशुभौ वेत्यर्थः । स्तां भवताम् । कौ ? साम्यागमज्ञतद्देहौ । न केवलं, तद्विपक्षौ च । किंविशिष्टौ स्ताम् ? यादृशौ तादृशौ । कः ? न कोपि ग्रहः शुभाशुभाभिनिवेशोस्ति । कस्य ? मे मम सामायिकपरिणतस्य । क्व ? परद्रव्ये परस्वान्यस्य द्रव्यं परद्रव्यम् । क्वत् ? स्वद्रव्यवद् आत्मद्रव्ये यथा । अन्वपमुखेन व्यतिरेकमुखेन वा दृष्टान्तोयम् । आरब्धयोगस्यैव हि स्वद्रव्यमात्रेभिनिवेशोभ्यनुज्ञायते, निष्पन्नयोगस्य तु तत्रापि तत्प्रतिषेधात् । तथा चोक्तम्—

मुक्त इत्यपि न कार्यमज्ञसा कर्मजालकलितोहमित्यपि ।

निर्विकल्पपदवीमुपाश्रयन् संयमी हि लभते परं पदम् ॥

अपि च,—

यद्यदेव मनसि स्थितं भवेत्तत्तदेव सहसा परित्यजेत् ।

इत्युपाधिपरिहारपूर्णता सा यदा भवति तत्पदं तदा ॥

तथा,—

अन्तरङ्गयहिरङ्गयोगतः कार्यसिद्धिरखिलेति योगिना ।

आशितव्यमनिशं प्रयत्नतः स्वं परं सदृशमेव पश्यता ॥

अन्यदृष्टान्तपक्षे यथा स्वद्रव्ये ग्रहो मेस्ति तथा परद्रव्ये को ग्रहः ? न कश्चिदित्यर्थः । व्यतिरेकदृष्टान्तपक्षे तु यथा स्वद्रव्ये को ग्रहः ? न कोपि, तथा परद्रव्येपीति व्याख्येयम् ।

क्षेत्रसामायिकं भावयन्नाह—

राजधानीति न प्रीये नारण्यानीति चोद्विजे ।

देशो हि रम्योऽरम्यो वा नात्मारामस्य कोपि मे ॥ २४ ॥

न प्रीये न रज्याम्यहम् । कथं कृत्वा ? राजधानीति राजानो धीयन्ते ऽस्यामिति राजधानीति संकल्प्य न रागं गच्छामीत्यर्थः । न चोद्विजे नोद्वेगं याम्यहम् । कथं कृत्वा ? अरण्यानीति । महदरण्यामिति संकल्प्य न द्वेषं गच्छामीत्यर्थः । हि यस्मात्त्र कोपि न कश्चिद्देशः क्षेत्रं रम्यो रमयिता अरम्यो वा नारमयितास्ति । कस्य ? मे । किंविशिष्टस्य ? आत्मारामस्य आत्मैवाराम उद्यानं रतिस्थानं यस्य, अन्यत्र गतिप्रतिबन्धकत्वात् । यथाह—

यो यत्र निवसन्नास्ते स तत्र कुरुते रतिम् ।

यो यत्र रमते तस्मादन्यत्र स न गच्छति ॥

तथा,—

ग्रामोऽरण्यमिति द्वेषा निवासोऽनात्मदर्शिनाम् ।

दृष्टात्मनां निवासस्तु विविक्तात्मैव निश्चलः ॥

अथवा आत्मनोपि सकाशादारामो निवृत्तिर्यस्येत्यात्माराम इति ब्राह्मम् । वस्तुतः स्वात्मन्यपि रते-रागरूपतया मोक्षप्रतिबन्धकत्वेन मुमुक्षुभिरनादरणीयत्वात् ।

कालसामायिकं भावयन्नाह—

नामूर्तत्वाद्विमाद्यात्मा कालः किं तर्हि पुद्गलः ।

तथोपचर्यते मूर्तस्तस्य स्पृश्यो न जात्वहम् ॥ २५ ॥

न भवति । कोसौ ? कालः । कीदृशः ? हिमाद्यात्मा शीतोष्णवृष्टि-लक्षणः । हिमाद्यः शीतोष्णवृष्टय आत्मानः स्वभावा यम्येति विग्रहः । कस्मात् ? अमूर्तत्वात् स्पर्शरसगन्धरूपरहितत्वात् । तर्हि किं कालत्वेन लोकेर्ष्यवद्वियते इत्याह—किमित्यादि । किं तर्हि ? लोकेरुपचर्यते व्यव-

हियते । कोसौ ? पुद्गलो रूपिद्रव्यम् । किंविशिष्टः ? मूर्तः स्पर्शरसगन्ध-
वर्णवान् । कथम् ? तथा तेन काल इति व्यपदेशप्रकारेण । तस्य च
कालत्वेनोपचरितस्य मूर्तात्मकस्य पुद्गलस्य न जातु कदाचिदप्यहं स्पृश्यः
स्पर्शनाहंः, शुद्धनिश्चयनयादेशाच्चिदेकरूपत्वान्मम, 'सन्वे सुद्धा हु सुद्धा-
णया' इति वचनात् ।

पुंवं नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालसामायिकानि क्रमेणाभिधाय भावसामा-
यिकमात्मसात्कुर्वन्नाह—

सर्वे वैभाविका भावा मत्तोन्ये तेष्वतः कथम् ।

चिच्चमत्कारमात्रात्मा प्रीत्यप्रीती तनोम्यहम् ॥ २६ ॥

भवन्ति । के ? भावाः । किंविशिष्टाः ? अन्ये भिन्नाः । कस्मात् ?
मत्तश्चिदात्मनः । किमात्मानः ? वैभाविकाः परनिमित्तका जीवितमरणा-
द्य औद्भयिकौपशमिकक्षायिकक्षयोपशमिका वा चन्वारः । कियन्तः ? सर्वे
सकलाः । अत एतस्मात्कारणात्कथं केन प्रकारेण तनोमि विस्तृणा-
म्यहम् । के ? प्रीत्यप्रीती रागद्वेषौ । केषु ? तेषु वैभाविकेषु भावेषु ।
मध्यस्थोहं तेषु भवामीत्यर्थः । तत्त्वतः किरूपोऽहम् ? चिच्चमत्कारमा-
त्रात्मा । विदेव चमत्कारोऽत्यद्भुतं रूपं चिच्चमत्कारः । स एव तन्मात्रं
आत्मा स्वरूपं यस्य स एवम् । पारिणामिकभावस्वभाव इत्यर्थः । परिणाम-
लक्षणैकावस्थत्वाच्चुद्भयनयादेशात्सर्वदा जीवस्य ।

नवभिः श्लोकैर्भावसामायिकमेव प्रपञ्चयन्नाह—

जीविते मरणे लाभेऽलाभे योगे विपर्यये ।

बन्धावरौ सुखे दुःखे साम्यमेवाभ्युपैम्यहम् ॥ २७ ॥

अभ्युपैमि अभ्युपगच्छाम्यहम् । किं तत् ? साम्यमेव रागद्वेषयोः
परित्यागमेव । ऋ विपर्यये ? जीविते रागं मरणे च द्वेषं परित्यजामीत्यर्थः ।
पुंवं लाभे इष्टप्राप्ती रागमलाभे इष्टप्राप्त्यभावे द्वेषं च परित्यजामि । योगे
इष्टसंयोगे रागम् । विपर्यये प्रत्यासत्तेर्योगस्यैव । वियोगे इत्यर्थः । इष्ट-
वियोगे द्वेषं च परित्यजामि । बन्धावुपकारके बान्धवे रागमरौ अपकारके

शत्रौ द्वेषं च परित्यजामि । सुखे आह्लादनाकारे रागं दुःखे तद्विपरीते द्वेषं च परित्यजामि ।

जीविताशां मरणभयं च प्रत्याचष्टे—

कायकारान्दुकायाहं स्पृहयामि किमायुषे ।

तद्दुःस्रक्षणविश्रामहेतोर्मृत्योर्विभेमि किम् ॥ २८ ॥

किमिति प्रश्नरितकं । किं स्पृहयामि किमिच्छाम्यहम् । कस्मै ? आयुषे भवधारणकारणाय कर्मणे । किंविशिष्टाय ? कायकारान्दुकाय । काय एव कारा चन्द्रिकुटी, निरन्तरदुःखहेतुत्वात् । कायकाराया अन्दुको निगड इष्टगतिप्रतिबन्धकत्वात् कायकारान्दुकस्तस्यै । तथा किं विभेमि किं प्रत्याम्यहम् । कस्मात् ? मृत्योः । किंविशिष्टात् ? तद्दुःस्रक्षणविश्रामहेतोः । तद्दुःस्रं कायकारापीडा । तस्या. क्षणमेकं समयं द्वौ ग्रीन्वा क्षणान् विश्रामो निवृत्तिर्विग्रहगतौ जीवस्य एकं द्वौ ग्रीन्वा समयानीदारिकवैमियिकशरीरद्वारायास्तद्दुःसासंभवात् । तद्दुःस्रस्य क्षणं क्षणौ क्षणान्वा विश्रामस्तद्दुःस्रक्षणविश्रामः । तस्य हेतुः कारणं, तस्मात् ।

लामालामयोर्हर्षविषादौ प्रतिषेधति—

लामे दैवयशःस्तम्भे कस्तोपः पुमधस्पर्दे ।

को विषादस्त्वलामे मे दैवलाघवकारणे ॥ २९ ॥

जन्मान्तराजितं शुभाशुभं कर्म दैवम् । कस्तोपो ह्यो मे । न कोपीत्यर्थः । क ? लामे । किंविशिष्टे ? दैवयशःस्तम्भे दैवस्य पुण्यस्य कर्मणः कीर्तिचिह्ने । पुनः किंविशिष्टे ? पुमधस्पर्दे पुंसः पुरपलाधस्पर्दे निन्द्यस्थाने, दैवैकनियन्धनत्वादभिमतप्राप्तेः । तथा कस्तु कः पुनर्विषादो मेमि । क ? अलामे । किंविशिष्टे ? दैवलाघवकारणे दैवस्य पूर्वाजितकर्मणः, सामर्थ्यात्पापस्य, लाघवमपकर्षः । तस्य कारणं, पापापकर्षहेतुत्वादीप्सिताप्राप्तेर्विषाकान्तत्वात्कर्मणाम् । अथवा सुप्रयुक्तोपायस्य पुंसोभीष्टफलमलभमानस्य नास्ति जनापवादः । किं तर्हि ? दैवस्य वैपम्यात् । इति दैवस्य माहात्म्यहानिहेतुरलामः । यदाहुः—

असमसाहसमुव्यवसायिनः सकललोकचमत्कृतिकारिणः ।
 यदि भवन्ति न वाञ्छितसिद्धयो हतविधेरयशो न नरस्य तत् ॥
 इष्टसंयोगानिष्टवियोगतद्विपर्ययाणां सांकल्पिकमेव सुखदुःखहेतुत्वं
 चिन्तयन्नाह—

योगो ममेष्टैः संकल्पात् सुखोऽनिष्टैर्वियोगवत् ।
 कष्टश्चेष्टैर्वियोगो न्यैर्योगवन्न तु वस्तुतः ॥ ३० ॥

अस्ति । कोसौ ? योगः संयोगः । कैः सह ? इष्टैः प्रियैः । किंविशिष्टः ?
 सुखः सुखहेतुः । कस्य ? मम । कस्मात् ? संकल्पान्मनस्कारात् । न
 त्वस्ति इष्टैः संयोगो मम सुखहेतुः । कस्मात् ? वस्तुतो वस्तुवृत्त्या ।
 तात्त्विक इत्यर्थः । किंवत् ? अनिष्टैर्वियोगवद् अप्रियैः सह वियोगो
 यथा । सोपि हि संकल्पान्मम सुखहेतुर्न तु वस्तुतः । कष्टश्च दुःखहेतुर्म-
 मास्ति । कोसौ ? इष्टैः सह वियोगः । कस्मात् ? संकल्पात् । न तु वस्तुतः ।
 क इव ? अन्येरनिष्टैः सह योगवत् संयोगो यथा । सोपि हि संकल्पा-
 दुःखहेतुर्न तु वस्तुतः । इष्टसंयोगादेर्धिकल्प्यमानस्य सुखदुःखहेतुत्वप्रतीते-
 रवासवत्वमित्यर्थः ।

बन्धुशत्रुविपर्यायौ रागद्वेषौ प्रतिषेधयन्नाह—

ममकारग्रहावेशमूलमन्त्रेषु बन्धुषु ।
 को ग्रहो विग्रहः को मे पापघातिष्वरातिषु ॥ ३१ ॥

को न कश्चिद्ग्रहो रागोस्ति मे । केषु ? बन्धुषु । किन्निशिष्टेषु ? मम-
 कारग्रहावेशमूलमन्त्रेषु । ममकारो ममत्वं ममामी उपकारका इति
 बुद्धिः । स एव ग्रहावेशो ब्रह्मराक्षसादिग्रहसंक्रमणं विदूतचेष्टानिबन्धन-
 त्वात् । सत्र मूलमन्त्रो ग्रहावेशवन्ममकारस्य प्रधानकारणत्वात् । मन्त्रः
 पठितसिद्धोत्र । मूलं च तन्मन्त्रश्च स मूलमन्त्र इति समासः । तथा को न
 कोपि विग्रहो विग्रहो ग्रहो विग्रहो विरागो द्वेषो मेस्ति । केषु ? अरातिषु
 शत्रुषु । किन्निशिष्टेषु ? पापघातिषु दुःखोत्पादनद्वारेण पापक्षयणहेतुषु ।
 पाप घातयन्ति निर्जरयन्तीति पापघातिनः ॥

ऐन्द्रियिकसुखदुःखे प्रतिक्षिपन्नाह—

कृतं तृष्णानुपद्भिण्या रससौख्यमृगतृष्णया ।

सिद्धे न दुःखे दुर्वारकर्मारिक्षययक्ष्मणि ॥ ३२ ॥

कृतं पर्याप्तं मम । धिगिमामित्यर्थः । कया ? स्वसौरयमृगतृष्णया । रससौख्यमिन्द्रियमुत्समेव मृगतृष्णा मध्याह्नकंमरीचिका, तथा । क्विचि-
ष्टया ? तृष्णानुपद्भिण्या । तृष्णया वाञ्छायाः पिपासाया इधानुपद्भोऽस्याः
अस्तीति तृष्णानुपद्भिणी, तथा । यथा मृगतृष्णा पिपासामनुपञ्जयति तथे-
न्द्रियमुखवाञ्छामित्यर्थः । तथा न खिद्ये न दैभ्यं याम्यहम् । क ? दुःखे ।
क्विचिष्टे ? दुर्वारकर्मारिक्षययक्ष्मणि । दुर्वारा वारयितुमशक्या कर्मा-
रयः कर्मशत्रवः सामर्थ्यादमातायेदनीयादयो दुर्वारकर्मारयः । तेषा क्षय-
यक्ष्मा क्षयव्याधिनिर्जरणकारणत्वात्, तस्मिन् । स्वकाले विपच्यमानानां
कर्मणां दुर्वारत्वं सुप्रसिद्धमेव । उक्तं च—

कर्माण्युदीर्यमाणानि स्वकीये समये सति ।

प्रतिषेद्धुं न शक्यन्ते नक्षत्राणीव केनचित् ॥

याद्या अप्याहुः—

एष पार्थरथः कर्णं श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।

दुर्वारः परसैन्यानां विपाकः कर्मणामिव ॥

प्रेक्षावतां दुःसहसंसारदुःखानुभव एव रत्नत्रयानुबन्धाय स्वादित्युपदेशा-
र्थमाह—

दवानलीयति न चेज्जन्मारामेत्र धीः सताम् ।

तर्हि रत्नत्रयं प्राप्तुं त्रातुं चेतुं यतेत कः ॥ ३३ ॥

चेद् यदि न दवानलीयति दवान्नाविवाचरति । कासौ ? धीर्बुद्धिः ।
केषाम् ? सतां धीमताम् । क ? अत्र एतस्मिन् जन्मारामे जन्म संसार
आराम इव, मूढारामनां प्रीतिनिमित्तविषयबहुलत्वात् । तर्हि तदा को न
कोपि सत्सु मध्ये यतेत प्रयत्नं कुर्यात् । किं कर्तुम् ? प्राप्तुं लब्धुं, त्रातुं
रक्षितुं, चेतुं च वर्धयितुम् । किं तत् ? रत्नत्रयं सम्यादर्शनज्ञानचारित्रं ॥

साम्यस्य सकलसदाचारमूर्धाभिपित्तत्वात् तस्यैव भावनायामात्मानमास-
जयन्नाह—

सर्वसत्त्वेषु समता सर्वेष्व्वाचरणेषु यत् ।

परमाचरणं प्रोक्तमतस्तामेव भावये ॥ ३४ ॥

यद् यस्मात्प्रोक्तं पूर्वाचार्यैः । किम् ? आचरणम् । किंविशिष्टम् ?
परमुत्कृष्टम् । केषु मध्ये ? आचरणेषु । किंविशिष्टेषु ? सर्वेषु । कासाँ ?
समता साम्यम् । केषु ? सर्वसत्त्वेषु सकलप्राणिषु सर्वद्वयेषु वा । यत्
एवमतो भावये पुनः पुनश्चेतस्ति निवेशयाम्यहम् । काम् ? तामेव सम-
ताम् । न किंचिदन्यत् ।

एव भावसामायिकमवश्यसेव्यतया संप्रधार्यं तदारूढमस्मानं ख्यापय-
न्नाह—

मैत्री मे सर्वभूतेषु वैरं मम न केनचित् ।

सर्वसावद्यविरतोस्मीति सामायिकं श्रयेत् ॥ ३५ ॥

श्रयेदाश्रयेन्मुमुक्षुः । किं तत् ? सामायिकम् । कथम् ? इति शुभे-
ऽशुभे वा केनापीत्यादिप्रघन्धोक्तेन प्रकारेण । तच्छेषमाह—अस्ति । कासाँ ?
मैत्री मा भूत्कोपीह दुःखीत्यादिनोक्ता । केषु ? सर्वभूतेषु सर्वजीवेषु ।
कस्य ? मे मम । नास्ति । किं तत् ? वैरं विरोधः । केन सह ? केनचित्
केनापि स्वपक्षेण परपक्षेण वा । कस्य ? मम । तथा अस्ति भवाम्यहम् ।
कीदृशः ? सर्वसावद्यविरतः । सावद्या हिंसादिपातकयुक्ता मनोवाकाय-
ध्यापाराः । सर्वे च ते सावद्याश्च सर्वसावद्याः । तेभ्यो विरतो निवृत्त ।
एतेन भावसामायिकं सर्वजीवेषु मैत्रीभावोऽशुभपरिणामवर्जनं वेति प्रागुक्त
भावसामायिकं प्रतीतिदाढ्यार्थं पुनरुक्तं प्रतिपत्तव्यम् । पंचदशकम् ।

अनन्यसामान्यं सामायिकमाहात्म्यमादर्शयंस्तत्प्रति सुधियः प्रयतेरभिति
शिक्षार्थमाह—

एकत्वेन चरन्निजात्मनि मनोवाकायकर्मच्युतेः,

कैश्चिद्विक्रियते न जातु यतिवद्यद्भागपि श्रावकः ।

येनार्हच्छ्रुतलिङ्गवानुपरिमप्रैवेयकं नीयतेऽ—

मव्योप्यद्भुतवैभवे न सजेत् सामायिके कः सुधीः ॥३६॥

कः सुधीः सद्बुद्धिर्न सजेद्भासक्तो भवेत् । क ? अत्र एतस्मिन् सामायिके । विविशिष्टे ? अद्भुतवैभवे । अद्भुतमाश्चर्यं विस्मयनीयं वैभवं माहात्म्यं यस्य, तस्मिन् । सर्वोपि प्रेक्षापूर्णकारी भासक्तो भवेदित्यर्थः । यद्भाग् यत् सामायिकं सेजमानोपि श्रावको देशसंयतोपि । न केवलं संयत इत्यपि शब्दार्थः । न जानु न कदाचिद्विक्रियते विकारं नीयते । कैः ? कैश्चिद् बाह्यैरभ्यन्तरैर्वा विकारकारणैः । किं च ? यतिवद् हिंसादिषु सर्वेष्वनासक्तचित्तोभ्यन्तरप्रत्याख्यानसंयमवातिकर्मोदयजनितमन्दाविरतिपरिणामे सत्यपि महाव्रत इत्युपचर्यते, इति कृत्वा यतिना तुल्यं वर्तमानः । किं कुर्यन् ? चरन् प्रवर्तमानः । केन ? एकरूपेण । एकस्यामहायस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वव्यतिरेकेण ज्ञायकस्य भाव एकरूपं, तेनैक्येन । ज्ञानृत्वमात्रेणेत्यर्थः । क ? निजात्मनि निजो नित्यस्वश्चात्मा निजात्मा तस्मिन् । नित्यस्वात्मनीत्यर्थः । कुतः ? मनोवाक्यायकर्मच्युतेः । मनश्च वाक् च कायश्च मनोवाक्यायाः । तेषां कर्माण्यात्मप्रदेशपरिस्पन्दा मनोवाक्यायकर्माणि । तेभ्यश्च्युतिश्चयवनमनीहितेन वृत्तिसत्त्या मनोवाक्यायकर्मच्युतेः । आगमभावसामायिकाम्यासपूर्वकं नोभागमभावसामायिकेन परिणममानस्य स्वविषयेभ्यो निवृत्त्य कायवाङ्मनःकर्मगामामना सह वर्तनादित्यर्थः । उक्तं च—

सामायियमिह दु कदे समणो इव सावओ ह्यदि जह्मा ।
पदेण कारणेण दु बहुसो सामादयं कुज्जा ॥

तथा येन सामायिकेन नीयते प्राप्यते । कोसौ ? अमव्योपि । किं पुनर्भव्य इत्यपिशब्दार्थः । किं तत् ? उपरिमप्रैवेयकम् । अष्टाना प्रैवेयकविमानानामुपरि भवमुपरिमम् । तच्च तद् प्रैवेयकं च नवानुदिशप्रस्तारादघोवर्तिविमानम् । किंविशिष्टः मन् ? अर्हच्छ्रुतलिङ्गवान् । श्रुतं चैकादशाङ्गलक्षणं लिङ्गं च द्रव्यनिर्ग्रन्थचिह्नं श्रुतलिङ्गं । अर्हतः श्रुतलिङ्गे अर्हच्छ्रुत-

१—सामायिके तु कृते अमण इव भावको भवति यस्मात् ।

एतेन कारणेन तु बहुशः सामायिकं कुर्यात् ॥

लिङ्गे । ते अस्य स्र इत्यहंष्टुतलिङ्गवान् । निन्दायां भेतुः । उक्तं चारित्र-
सारे—

“एवं कृत्वा अभव्यस्यापि निर्ग्रन्थलिङ्गधारिण एकादशाहाध्यायिनो
महाव्रतपरिपालनादसंयमभावस्याप्युपरिमर्षवेयकविमानघासिता उपपन्ना
भवति” इति ।

एवं सामायिकं व्याख्यायेदानीं चतुर्विंशतिस्त्रयं नवभिः पद्यैर्व्याख्यातु-
कामः पूर्वं तल्लक्षणमाह—

कीर्तनमर्हत्केवलिजिनलोकोद्द्योतधर्मतीर्थकृताम् ।

भक्त्या वृषभादीनां यत्स चतुर्विंशतिस्तवः षोढा ॥ ३७ ॥

कीर्तनं प्रशंसनम् अर्हन्तोऽरेजंमनश्च हन्तृत्वात् पूजाद्यर्हत्वाच्च । उक्तं च—

अरिहन्ति चंदणमंसणाणि अरिहन्ति पूयसत्कारं ।

अरिहन्ति सिद्धिगमणं अरिहन्ता तेण बुद्धन्ति ॥

केवलिनः सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारिणः । जिना अनेकभवगहनविषमव्यसन-
प्रापणहेतून् कर्मांरातीन् जितवन्तः । लोकोद्द्योता नामादिनवप्रकारलोकस्य
भावेनोद्द्योतकाः । ज्ञातार इत्यर्थः । नवधा लोको यथा—

णामं ठयणं दब्बं खेत्तं चिण्हं कसाय लोओ य ।

भवलोगभावलोगं पज्जयलोगो य णादब्बो ॥

अत्र यानि कान्यपि लोके शुभान्यशुभानि वा नामानि स नामलोकः ।
तथा यत्किंचिल्लोके कृद्भिर्ममकृद्भिर्मं चास्ति स स्थापनालोकः । तथा पद्-
द्रव्यप्रपञ्चो द्रव्यलोकः । उक्तं च—

१-भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने ।

सवन्धेरित विवक्षाया भवन्ति मनुवादयः ॥

२-अर्हन्ति वन्दननमसनानि अर्हन्ति पूयसत्कारम् ।

अर्हन्ति सिद्धिगमनमर्हन्तस्तेन उच्यन्ते ॥

३ नाम स्थापना द्रव्य क्षेत्र चिद्ध वपावलोकश्च ।

भवलोकभावलोक पर्यायलोकश्च ज्ञातारश्च ॥

परिणामि जीव मुक्तं सपदेशं एव खेत्त किरिया य ।
निश्चं कारण कत्ता सव्यगदिदरमिह यपपस्तो ॥

परिणामोऽन्यथाभावः । स चात्र व्यञ्जनपर्यायः । तद्वन्ती जीवपुत्रलावेव,
तिचंगादिगतिषु भ्रमणोपलम्भाहोष्टादिभावेन परिणमनप्रतीतेश्च । शेषाणि
चत्वारि धर्मादिद्रव्याण्यपरिणामीनि, व्यञ्जनपर्यायाभावात् । अयंपर्याया-
पेक्षया पुनः पडपि परिणामीन्येव । जीवश्चेतनालक्षण आत्मैव, ज्ञानत्व-
द्रष्टृत्वात् । पञ्चान्येऽजीवाः । मूर्तं पुत्रलद्रव्यं, रूपादिमत्त्वात् । पञ्चान्ये
त्वमूर्ताः । सप्रदेशा जीवादयः पञ्च, प्रदेशवत्त्वदर्शनात् । कालाणवः परमाणु-
श्चाप्रदेशाः, प्रचयबन्धाभावात् । एकरूपाणि धर्माधर्माकाशानि, सर्वदा
प्रदेशनिघटनाभावात् । संसारिजीवपुत्रलकालास्वनेकरूपाः, प्रदेशानां
भेदोपलम्भात् । क्षेत्रमाकाशं, सर्वेषामाधारत्वात् पञ्चान्येऽक्षेत्राण्यावगाहन-
लक्षणाभावात् । क्रिया जीवपुत्रलयो गतिमत्त्वात् । अन्ये त्वक्रिया ।
नित्या धर्माधर्माकाशकाला व्यञ्जनपर्यायापेक्षया विनाशाभावात् । अन्याव-
नित्यौ । कारणानि जीववर्जानि पञ्च, जीवं प्रति उपकारकत्वात् । जीवस्व-
कारणं स्वतन्त्रत्वात् । कर्ता जीवः शुभाशुभफलभोक्तृत्वात् । पञ्चान्येऽकर्तारः ।
सर्वगतमाकाशम् । पञ्चान्ये त्वसर्वगताः । इतरेष्वप्यपरिणामित्वादिधर्मेषु
जीवादीनां प्रवेशो व्याख्यात एव । सप्रदेशमधर्मिण्यूर्णलोकविभक्तमाकाशं
क्षेत्रलोकः । द्रव्यगुणपर्यायाणां संस्थापनं चिह्नलोकः । शोधादय उदय-
मागताः कपायलोकः । नारकादियोनिगताः सखा भवलोकः । तीव्रराग-
द्वेषादयो भावलोकः । द्रव्यगुणादिभेदाद्यनुर्धा पर्यायलोकः । उक्तं च—

द्रव्यगुणखेत्तपञ्चय भवाणुभावो य भावपरिणामो ।
जाण चउद्विहमेयं पञ्चयलोगं समासेण ॥

तत्र द्रव्यगुणा जीवस्य ज्ञानादयः पुत्रलस्य स्वर्शादयो धर्माधर्माकाश-

१ परिणामी जीवः मूर्त- सप्रदेश एव क्षेत्रक्रियाश्च ।

नित्य- कारण कर्ता सर्वगत इतरस्मिन्नप्रवेशः ॥

२ द्रव्यगुणः क्षेत्रपर्यायः भवानुभावश्च भावपरिणामः ।

जानीहि चतुर्विधमेव पर्यायलोक समासेन ॥

कालानां च गतिस्थित्यवगाहहेतुत्ववर्तनादयः । क्षेत्रपर्याया रत्नप्रभाजम्बू-
द्वीपञ्जुविमानादयः । भवानुभाव आयुषो जवन्यमध्यमोत्कृष्टविकल्पाः ।
भावपरिणामोऽसंख्येयलोकप्रमाणः शुभाशुभजीवभावः कर्मादानपरित्याग-
समर्थः इति । धर्मतीर्थकृतो धर्मस्य वस्तुयाथात्म्यस्योत्तमक्षमादेर्वा तीर्थ
शास्त्रं कृतवन्त उपदिष्टवन्तः । चतुर्विंशतिस्रवोनेकतीर्थकरदेवगुणव्यावर्णनं,
चतुर्विंशतिशब्दस्यानेकोपलक्षणत्वात् । भवति । कोसौ ? स चतुर्विंशति-
स्तवः । कतिधा ? षोढा षट्प्रकारः । यत्किम् ? यत्कीर्तनम् । केयाम् ?
वृषभादीनाम् । किंविशिष्टानाम् ? अर्हत्केवलिजिनलोकोद्घोतधर्म-
तीर्थकृताम् । अर्हन्तश्च केवलिनश्च जिनाश्च लोकोद्घोताश्च धर्मतीर्थकृत-
श्चार्हत्केवलिजिनलोकोद्घोतधर्मतीर्थकृतस्तेषामर्हतां केवलिनां जिनाणां
लोकोद्घोतानां धर्मतीर्थकृतां च सर्वेषां वृषभादीनाम् । कया कीर्तनम् ?
भक्त्या नामादिस्वभेदात् ।

व्यवहारनिश्चयाभ्यां विभज्जग्राह—

स्युर्नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालाश्रयाः स्तवाः ।

व्यवहारेण पञ्चार्थादेको भावस्तवोऽर्हताम् ॥ ३८ ॥

स्युर्भवेयुः । के ते ? स्तवाः । केयाम् ? अर्हतां चतुर्विंशतितीर्थकरा-
णाम् । कति ? पञ्च । केन ? व्यवहारेण । किंविशिष्टास्ते ? नामाद्याश्रयाः ।
अर्थात् परमार्थतोऽर्हतामेको भावस्तवः स्यात् ।

नामसंबन्धरूपमाह—

अष्टोत्तरसहस्रस्य नाम्नामन्वर्थमर्हताम् ।

वीरान्तानां निरुक्तं यत्सोत्र नामस्तवो मतः ॥ ३९ ॥

सोत्र नामाद्याश्रयेषु मध्ये नामस्तवो मत इष्टः । यत्किम् ? यन्निरुक्तं
निर्वचनं क्रियते । किंविशिष्टम् ? अन्यर्थमभिधेयानुगतम् । कस्य ? अष्टो-
त्तरसहस्रस्य । केयाम् ? नाम्नाम् । केषां संबन्धित्वेन ? अर्हताम् ।
किंविशिष्टानाम् ? वीरान्तानां नाम्नामिति श्रीमदादिसंज्ञानाम् । तानि
चार्षे पञ्चविंशतितमे पर्वणि—

“श्रीमान् स्वयंभूर्बृषभः शंभवः शंभुरात्मभूः ।
स्वयंप्रभः प्रभुर्भोक्ता विश्वभूरपुनर्भवः ॥” इत्यादिना ।
“शुभंसुः सुरसाङ्गतः पुण्यराशिरनामयः ।
धर्मपालो जगत्पालो धर्मसाम्राज्यनायकः ॥”

इत्यन्तेन प्रबन्धेनोक्तानि प्रतिपत्तव्यानि । अन्वर्थमर्थमनुगतम् । तद्यथा—
श्रीरन्तरङ्गा अनन्तज्ञानादिलक्षणा बहिरङ्गा च समवसरणाष्टमहाप्रातिहार्या-
दिम्बभावा लक्ष्मीरस्यातिशयेन हरिहरायसमवित्त्वेनास्तीति श्रीमान् । तथा
स्वयं परोपदेशमन्तरेण मोक्षमार्गमवबुद्ध्यानुष्ठाय चानन्तचतुष्टयरूपतया
भवतीति स्वयम्भू । तथा वृषेण धर्मेण भावीति वृषभः । तथा शंभुश्च
भवत्यस्माद्भव्यानामिति शंभवः । एवमन्येषामपि यथाज्ञायमन्वर्धता
चिन्त्या । तथा हि,—

ध्यानद्रुचणनिर्भिर्जघनघातिमहातरः ।
अनन्तभयसंतानजयादासीरनन्तञ्जित् ॥
त्रैलोक्यनिर्जयावातदुर्द्वैपमतिदुर्जयम् ।
मृत्युराजं विजित्यासीञ्जिन मृत्युञ्जयो भवान् ॥ इत्यादि ।

व्यावहारिकत्व च नामस्तवस्य स्तुत्यस्य परमात्मनो वाचामगोचरत्वात् ।
तथा चोक्तमार्थं—

गोचरोपि गिरामासां त्वमवाग्नोचरो मतः ।
स्तोतुस्तथाप्यसंदिग्धं त्वत्तोभीष्टफलं भवेत् ॥

तथा,—

संज्ञासंज्ञद्वयायस्याव्यतिरिक्तामलात्मने ।
नमस्ते वीतसंज्ञाय नमः शायिकदृष्टये ॥

वीरान्तानामिति वृषभादिवर्धमानान्ताना तीर्थंकराणा चतुर्विंशते ।
यामान्यत्रिवक्षया चाप नामस्तवश्चतुर्विंशतेरपि तीर्थंकर्ता श्रीमदादिसंज्ञा-
वाच्यरत्रात्रिशेषात् । त्रिशेषापेक्षया तु वृषभादिचतुर्विंशते पृथङ्नाम्ना
निर्यचनमुच्चारण वा नामस्तवः । यथा सर्वभक्तिभाक् ‘योस्वामि’

इत्यादिस्रवः । 'चउषीसं तित्थयरे' इत्यादिर्वा । 'ऋपभोऽजितनामा च'
इत्यादिर्वा ।

स्थापनास्तवमाह—

कृत्रिमाकृत्रिमा वर्णप्रमाणायतनादिभिः ।

व्यावर्ष्यन्ते जिनेन्द्रार्चा यदसौ स्थापनास्तवः ॥ ४० ॥

असौ स्थापनास्तवः स्यात् । यत्किम् ? यद्वावर्ष्यन्ते स्तूयन्ते ।
काः ? जिनेन्द्रार्चाः । किंविशिष्टाः ? कृत्रिमाकृत्रिमाः । करणेन
निर्भूताः कृत्रिमाः तद्विपरीता अकृत्रिमाः । कृत्रिमाश्चाकृत्रिमाश्चेति इन्द्रः
कैर्वावर्ष्यन्ते ? वर्णप्रमाणायतनादिभिः । वर्णो रूपम् । प्रमाणमुत्सेधः ।
आयतनं चैत्यालयः । आदिशब्देन संस्थानदीप्त्यादिग्रहः । वर्णश्च प्रमाणं
चायतनं च वर्णप्रमाणायतनानि तान्यादयो येषां ते वर्णोदयसैः । जिने-
न्द्रार्चा इति जिनेन्द्राणां तीर्थकराणां चतुर्विंशतेरपरिमितानां वा अर्चाः
प्रतिमाः । तत्र चतुर्विंशते कृत्रिमा इतरेषां चाकृत्रिमा इति योज्यम् । उक्तं
चाचारटीकायां—चतुर्विंशतितीर्थकराणामपरिमितानां वा कृत्रिमाकृत्रिमा-
स्थापनानां स्तवनं चतुर्विंशतिस्थापनास्तव इति । अथवा अकृत्रिमा इत्युप-
चारादुभयत्रापि योज्यम् ।

द्रव्यस्तवमाह—

वपुर्लक्ष्मगुणोच्छ्रायजनकादिमुखेन वा ।

लोकोत्तमानां संकीर्तिश्चित्रो द्रव्यस्तवोस्ति सः ॥ ४१ ॥

सोस्ति द्रव्यस्तवः । किंविशिष्टः ? चित्रो नानाप्रकार आश्रयभूतो
वा । या किम् ? या संकीर्तिः सम्यक्कीर्तनम् । केषाम् ? लोकोत्तमानाम् ।
केन ? वपुर्लक्ष्मगुणोच्छ्रायजनकादिमुखेन । वपुश्च लक्ष्माणि च
गुणाश्चोच्छ्रायश्च जनकादयश्च । तेषां मुखेन द्वारेणोपायेन प्राधान्येन वा ।
वपुर्मुखेन यथा—

सनवव्यञ्जनशतैरष्टाशतलक्षणैः ।

विचित्रं जगदानन्दि जयतादर्हतां वपुः ॥

अपि च,—

जिनेन्द्राद्यौमि तान्येषां शारीराः परमाणवः ।

विद्युतामिव मुक्तानां स्वयं मुञ्चन्ति संहतिम् ॥

लक्ष्मणि श्रीवृक्षादिलक्षणानि वृषभाद्विलाञ्छनानि च । तत्राष्टोत्तरशतं
लक्षणानि, व्यञ्जनानि नवशताभ्यापे पञ्चदशे पर्वणि । तानि श्रीवृक्षशङ्खाञ्जे-
त्यादिना व्यञ्जनान्यपराण्यासन् शतानि नवसंख्यया इत्यन्तेन प्रबन्धे-
नोक्तानि वेदितव्यानि । चिह्नानि यथा—

गौर्गजोश्वः कपिः कोकः सरोजं स्वस्तिकः शशी ।

मकरः श्रीयुतो वृक्षो गण्डो महिषशूकरौ ॥

सेधा वज्रं मृगश्छागः पाठीनः कलशस्तथा ।

कच्छपञ्चोत्पलं शंखो नागराजश्च केदारी ॥

इत्येतान्युक्तदेशेषु लाञ्छनानि प्रयोजयेत् ।

गुणा निःस्वेदत्वादयो वर्णाद्यश्च । निःस्वेदत्वादिगुणेन यथा—

निःस्वेदत्वमनारतं विमलता संस्थानमाद्यं शुभं,

तद्वत्संहननं भृशं सुरभिता सौरूप्यमुच्चैः परम् ।

सौलक्षण्यमनन्तवीर्यमुदितिः पथ्या प्रियाऽसृक् च यः,

शुभ्रं चातिशया दशेह सहजाः सन्त्वर्हदङ्गानुगाः ॥

वर्णमुखेन यथा—

श्रीचन्द्रप्रमनाथपुष्पदशनौ चन्द्रावदातच्छवी,

रक्ताम्भोजपलाशवर्णवपुर्षा पद्मेभमहादशौ ।

कृष्णौ सुव्रतयादवौ च हरितौ पार्श्वः सुपार्श्वश्च वै,

शेषाः सन्तु सुवर्णवर्णवपुषो मे षोडशाऽघच्छिदे ॥

उच्छ्राय उत्सेधः । तन्मुखेन यथा—

नामेयस्य शतानि पञ्च धनुषां मानं परं कीर्तितं,

सद्भिस्तीर्यकराष्टकस्य निपुणं पञ्चाशदूनं हि तत् ।

पञ्चानां च दशोनकं भुवि भवेत्पञ्चोनकं चाष्टके,

हस्ताः स्युर्नवसप्त चान्यजिनयोर्येषां प्रमा नौमि तान् ॥

जनकादीनि । जनकश्च जननी च जनकौ मातापितरौ । मातृद्वारेण यथा—

घंशः क्षायिकदृक् समिद्धसुधियां योस्मिन्मनूनामभूद्,
ये चेश्वाकुक्रूरुप्रनाथहरियुग्घंशाः पुरा वेधसाः ।
आधानादिविधिप्रबन्धमहिताः सृष्टास्तदुत्थार्यभू,
मर्तृस्वामिकजीविताः सुकुलजा जैन्यो जयन्त्यम्बिकाः ॥

आदिशब्देन मातृस्वप्नमुखेन यथा—

मात्रा तीर्थङ्कराणां परिचरणपरश्रीप्रभृतयोद्भवादि—
श्रीसंभेदाग्रदूता रजनिविरमणे स्वप्नभाजोक्षिता ये ।
श्रीभोक्षेभारिमास्रकशशिरविज्ञपकुम्भाब्जपण्डाब्धिपीठ-
द्योयानाशीविपौको वसुचयशिखिनः सन्तु ते मङ्गलं नः ॥

कान्त्वादिद्वारेण यथा —

कान्त्येव रूपयन्ति ये दश दिशो धाम्ना निरुन्धन्ति ये
धामोद्दाममहस्विनां जनमनो मुष्णन्ति रूपेण ये ।
दिव्येन ध्वनिना सुखं श्रवणयोः साक्षात्क्षरन्तोमृतं
बन्धास्तेष्टसहस्रलक्षणधरास्तीर्थेश्वराः सूर्यः ॥
येभ्यर्चिता मुकुटकुण्डलहाररत्नैः
शक्रादिभिः सुरगणैः स्तुतपादपद्माः ।
ते मे जिनाः प्रवरघंशजगत्प्रदीपा—
स्तीर्थङ्कराः सततशान्तिकरा भवन्तु ॥

दीक्षावृक्षमुखेन यथा—

न्यग्रोधो मदगन्धिसर्जमसनश्यामे शिरीपोर्हता—
मेते ते किल नागसर्जजटिनः श्रीतिन्दुकः पाटलाः ।
जम्बश्वत्थकपित्थनन्दिकविटाम्ना घञ्जुलश्चम्पको
जीयासुर्वकुलोत्र वांशिकधवौ शालश्च दीक्षाद्रुमाः ॥

लोकोत्तमानामिति परभागप्राप्तप्रभुत्वभाक्त्वात्तीर्थकृताम् । यदाह—

तिथ्यराण पदुत्तं णेहो बलदेव केसवार्णं च ।
दुःखं च सवत्तीर्णं तिष्ठिण वि परभागपत्ताहं ॥

क्षेत्रस्तवमाह—

क्षेत्रस्तवोर्हतां स स्यात्तत्स्वर्गावतरादिभिः ।

पूतस्य पूर्वनाद्यादेर्यत्प्रदेशस्य वर्णनम् ॥ ४२ ॥

अर्हतां स क्षेत्रस्तवः स्यात् । यत्किम् ? यद्गणनम् । कस्य ? प्रदेशस्य । किंविशिष्टस्य ? पूर्वनाद्यादेः पुरोऽयोध्यादयः । वनानि सिद्धार्यादीनि । अद्रयः कैलासादयः । पुरश्च वनानि चाद्रयश्च पूर्वनाद्रयः । ते भादयो यस्य नद्यादेरसौ पूर्वनाद्यादिस्तस्य । पुनः किंविशिष्टस्य ? पूतस्य पवित्रस्य । केः ? तत्स्वर्गावतरादिभिः स्वर्गावतरो भूमावतरणं स्वर्गावतरः । स आदिर्येषां जन्मनिष्क्रमणज्ञाननिर्वाणानां तानि स्वर्गावतरादीनि । तेषामर्हतां स्वर्गावतरादीनि तत्स्वर्गावतरादीनि, तैः ।

कालस्तवमाह—

कालस्तवस्तीर्थकृतां स ज्ञेयो यदनेहसः ।

तद्गर्भावतराद्युद्धक्रियादृप्तस्य कीर्तनम् ॥ ४३ ॥

स तीर्थकृतां कालस्तवो ज्ञेयो बोद्धव्यः । यत्किम् ? यत्कीर्तनं क्रियते । कस्य ? अनेहसः कालस्य । किंविशिष्टस्य ? तद्गर्भावतराद्युद्धक्रियादृप्तस्य 'तेषां तीर्थकृतां गर्भावतराद्युद्धक्रिया गर्भावतरणप्रसवनिष्क्रमणज्ञाननिर्वाणप्रशस्तक्रियास्तद्गर्भावतराद्युद्धक्रियाः । ताभिर्दृप्तस्य लक्षणया गर्वितस्य ॥

भावस्तवमाह—

वर्ण्यन्तेनन्यसामान्या यत्कैवल्यादयो गुणाः ।

भावकैर्भावसर्वस्वदिशां भावस्तवोस्तु सः ॥ ४४ ॥

अस्तु भवतु स भावस्तव । केपाम् ? भावसर्वस्वदिशां जीवादिपदार्थाश्रितद्रव्यगुणपर्ययसंपदुपदेशिनाम् । भावानां जीवादिपदार्थानां सर्वस्वं द्रव्यादिसंपदं दिशन्ति ये तेषाम् । यत्किम् ? यद्गर्ण्यन्ते । के ? गुणाः । किंविशिष्टाः ? कैवल्यादयः कैवलज्ञानदर्शनादयः । पुनः किंवि-

शिष्टाः ? अनन्यसामान्याः । नास्त्यन्यत् सामान्यं साधारणं येषां तेऽनन्य-
सामान्याः अनन्यसदृशा इत्यर्थः । कैः ? भावकै—भावनानिष्ठैर्भव्यैः ।
सोस्मत्कृतो यथा—

विवर्तेतः स्वैर्द्रव्यं प्रतिसमयमुद्यद् व्ययदपि,
स्वरूपादुल्लोलैर्जलमिव मनागप्यविचलत् ।
अनेहोमाहात्म्याहितनयनवीभावमखिलं,
प्रमिन्वानाः स्पष्टं युगपदिह नः पान्तु जिनपाः ॥

एष एव भगवता वास्तवस्तवः केवलज्ञानादिगुणाना तद्वतां चाव्यतिरेका-
द्वैक्यसंभवात् । यथाह—

तं निच्छरणं जुंजइ ण शरीरगुणेहिं हुंति केवलिनो ।
केवलिगुणे थुणइ जो सो सच्चं केवली थुणइ ॥

व्यवहारनिश्चयस्तवयो. फलविभाग प्ररूपयन्नुपयोगाय प्रेरयति—

लोकोत्तराभ्युदयशर्मफलां सृजन्त्या,
पुण्यावलीं भगवतां व्यवहारनुत्या ।
चित्तं प्रसाद्य सुधियः परमार्थनुत्या,
स्तुत्ये नयन्तु लयमुत्तमवोधिसिद्धयै ॥ ४५ ॥

नयन्तु प्रापयन्तु । के ? सुधियः । किम् ? चित्तं मनः । कं नयन्तु ? लयमा-
सक्तिम् । क ? स्तुत्ये शुद्धचिद्रूपस्वरूपे । कया ? परमार्थनुत्या निश्चयस्तव-
नेन । केपाम् ? भगवतां परमाराध्यतीर्थकराणाम् । कस्यै ? उत्तमवोधि-
सिद्ध्यै निश्चयरत्नत्रयसंप्राप्त्यर्थम् । किं कृत्वा ? प्रसाद्य प्रमञ्जीकृत्य । किं
तद् ? चित्तम् । कया ? व्यवहारनुत्या व्यवहारस्तवनेन । केपाम् ? भग-
वतम् । किं कुर्वन्त्या ? सृजन्त्या जनयन्त्या । काम् ? पुण्यावलीं सुहृत्-
श्रेणीम् । किं विशिष्टाम् ? लोकोत्तराभ्युदयशर्मफलाम् ? लोकोत्तरोऽ-

१ तं निश्चयेन योजयत न शरीरगुणैर्भवन्ति केवलिनः ।

केवलिगुणान् स्तौति यः स सत्यं केवलिनं स्तौति ॥

सौत्रिकोऽभ्युदयः पूजायांशैश्वर्यादिविभूत्यनिशयः । तस्य शर्म मुसम् । तदेव
फलं यस्याः सैरम् ।

अथैकादशभिः पर्यवेन्दनां व्याचिख्यासुरादितन्मायहक्षणमाह—

चन्दना नतिनुत्याशीर्जयवादादिलक्षणा ।

भाशुद्ध्या यस्य तस्य पूज्यस्य विनयक्रिया ॥ ४६ ॥

भवति । कामां ? चन्दना । किरूपा ? विनयप्रिया विनयकर्म । कस्य ?
पूज्यस्य । किंविशिष्टस्य ? यस्य तस्य अहंदादीनां वृषभादीनां चान्यतमस्य ।
क्या ? भाशुद्ध्या परिणामप्रसया । उक्तं च—

'किदियम्मं चिदियम्मं पूजाकम्मं च विणयकम्मं च ।' इति ।

किमात्मिका ? नतिनुत्याशीर्जयवादादिलक्षणा । नतिश्च नुतिश्चा-
शीश्च जयवादादयश्च नतिनुत्याशीर्जयवादाः । ते भादयो येषां नामनिर्घञ-
गुणानुष्पानादीनां ते नत्यादयः । त एव लक्षणं स्वरूपं यस्याः सैरम् । प्रण-
निर्घन्दनेति कश्चित् । तथा चोक्तं—

कर्मारण्यदुताशानां पञ्चानां परमेष्ठिनाम् ।

प्रणतिर्येन्दनाऽद्यादि त्रिशुद्धा त्रिविधा बुधैः ॥

को विनय इत्याह—

हिताहितासिलुप्त्यर्थे तदज्ञानां सदाञ्जमा ।

यो महात्म्योद्भवे यत्नः स मतो विनयः सताम् ॥ ४७ ॥

स विनयः सतां मतः । साधुभिरिष्यते इत्यर्थः । यः किम् ? यो
यत्नस्तापयम् । क ? महात्म्योद्भवे शक्तिविशेषस्योत्पादे उहासे च ।
कथम् ? अज्ञसा निर्घाञम् । कदा ? सदा सवेदा । केषाम् ? तदज्ञानां
हितप्राप्त्यहितच्छेदनसाधनानाम् । किमर्थम् ? हिताहितासिलुप्त्यर्थम्
आसिश्च प्रासिलुप्त्यर्थे चित्तिरासिलुप्ती । हिताहितयोरासिलुप्ती हिताहिता-
सिलुप्ती हितप्राप्त्यहितच्छेदने, ताभ्यां तदर्थम् ।

न वन्द्याः । के ? पित्रादयः । किंविशिष्टाः ? असंयताः । केन ?
 श्रावकेणापि यथोक्तानुष्ठाननिष्ठेन सागारेणापि किं पुनरनगारेणेत्यपि
 शब्दार्थः । माता च पिता च पितरौ । गुरुश्च गुरुश्च गुरु । दीक्षागुरुः
 शिक्षागुरुश्च । राजापि । किं पुनरमात्यादिरित्यपिशब्दार्थः । कुलिङ्गिन-
 स्तापसादयः पार्श्वस्थादयश्च । कुदेवा रुद्रादयः शासनदेवतादयश्च । तथा
 सोपि शास्त्रोपदेशाधिकारी श्रावकोपि न वन्द्यः । के ? संयतैर्यतिभिः ।

संयतेपि वन्दनाविधिनियमार्थमाह—

वन्द्यो यतोप्यनुज्ञाप्य काले साध्वासितो न तु ।

व्याक्षेपाहारनीहारप्रमादविमुखत्वयुक् ॥ ५३ ॥

वन्द्यः । कोसौ ? यतोपि सयतोपि । के ? सयतै । क ? काले ।
 किंविशिष्ट. सन् ? साध्वासितः सम्यगुपविष्टः । किं कृत्वा ? अनुज्ञाप्य
 भगवन्, वन्देऽहमिति विज्ञापनया वन्दस्वेत्यनुज्ञा कारयित्वा । उक्त च—

आसने ह्यासनस्थं च शान्तचित्तमुपस्थितम् ।

अनुज्ञाप्येव मेधायी कृतिकर्म निवर्तयेत् ॥

न तु न पुनर्यतोपि वन्द्य. । किंविशिष्टः ? व्याक्षेपेत्यादि । व्याक्षेपो
 व्याकुलत्वम् । आहारो भोजनम् । नीहारो त्रिण्मूर्त्नोरसर्ग. । प्रमादोऽनव-
 धानम् । विमुखत्व पराङ्मुखत्वम् । व्याक्षेपश्चाहारश्च नीहारश्च प्रमादश्च
 विमुखत्वं च तानि युनक्ति आत्मना संबध्नातीति व्याक्षेपादियुक् ।
 उक्त च—

व्याक्षिप्तं च पराचीनं मा वन्दिष्याः प्रमादिनम् ।

कुर्वन्तं सन्तमाहारं नीहारं चापि संयतम् ॥

काल इति व्याचष्टे—

वन्द्या दिनादौ गुर्वाद्या विधिवद्विहितक्रियैः ।

मध्याह्ने स्तुतदेवैश्च सायं कृतप्रतिक्रमैः ॥ ५४ ॥

वन्द्याः । के ? गुर्वाद्या आचार्यादयः । क ? दिनादौ प्रातः ।
 किंयत् ? विधिवत् क्रियाकाण्डोक्तविधानेन । के ? विहितक्रियैः कृत-

एवमाचारशास्त्रमतेन सप्तविधं प्रतिक्रमणमभिधाय शास्त्रान्तरोक्तज्ञेदो-
न्तराणामत्रैवान्तर्भावप्रकाशनार्थमाह—

सोन्त्ये गुरुत्वात् सर्वातीचारदीक्षाश्रयोऽपरे ।

निपिदिकेर्यालुञ्चाशब्दोपार्थश्च लघुत्वतः ॥ ५८ ॥

अन्तर्भवतीत्यध्याहारः । स प्रतिक्रमः सर्वातीचारदीक्षाश्रयोऽन्त-
र्भवति । क ? अन्त्ये उत्तमार्थे । कस्मात् ? गुरुत्वाद् भक्त्युच्छ्वासदण्डकपा-
टवहुलत्वात् । सर्वातीचारा दीक्षाग्रहणाद्यभृति संन्यासग्रहणकालं यावत्कृता
दोषा । दीक्षा व्रतादानम् । सर्वातीचाराश्च दीक्षा च सर्वातीचारदीक्षा ।
ता आश्रयो त्रिपयो यस्य प्रतिक्रमस्य सोऽयं सर्वातीचारदीक्षाश्रयः । सर्वा-
तीचाराश्रयो दीक्षाश्रयश्चेत्यर्थः । सर्वातीचारप्रतिक्रमणा व्रतारोपणप्रतिक्रमणा
घोत्तमार्थप्रतिक्रमणायां गुरुत्वाद् अन्तर्भवत इत्यर्थः । एतेन बृहत्प्रतिक्रमणाः
सप्त भवन्तीत्युक्तं भवति । तथा यथा—व्रतारोपणी पाक्षिकी कार्तिकान्त-
चातुर्मासी फाल्गुनान्तचातुर्मासी आपाढान्तसांवत्सरी सार्वातीचारी उत्त-
मार्थी चेति । आतिचारी सार्वातीचार्या त्रिविधाहारव्युत्सर्जनी घोत्तमार्थ्यां
प्रतिक्रमणायामन्तर्भवतः । तथा पञ्च संवत्सरान्ते विधेया यौगान्ती प्रति-
क्रमणा संवत्सरप्रतिक्रमायामन्तर्भवति । उक्तं च—

व्रतादाने च पक्षान्ते कार्तिके फाल्गुने शुचौ ।

स्यात्प्रतिक्रमणा गुर्वा दोषे संन्यासने मृतौ ॥

तथा स प्रतिक्रमो निपिदिकेर्यालुञ्चाशब्दोपार्थश्चान्तर्भवति । क ?
अपरे आह्निकादौ प्रतिक्रमे । कस्मात् ? लघुत्वतो भक्त्युच्छ्वासदण्डकपा-
टाल्पत्वात् । निपिदिकायामीयां गमनं निपिदिकेर्या । निपिदिकागमनमि-
त्यर्थः । लुञ्चो दीक्षाग्रहणोत्तरकालं द्वित्रिचतुर्मासविधेयं हस्तेन केशोल्पा-
दनम् । अन्ननमासो भोजनम् गोचर इत्यर्थं दोषो दुःस्वमाघतीचारः ।
निपिदिकेर्या च लुञ्चश्चाश्व दोषश्च निपिदिकेर्यालुञ्चाशब्दोपा । ते चत्वारोऽर्था
निमित्तानि यस्य प्रतिक्रमस्य स तथोक्तः । इदमत्र तात्पर्यं, निपिदिका-
गमनप्रतिक्रमणा लुञ्चप्रतिक्रमणा गोचारप्रतिक्रमणा अतीचारप्रतिक्रमणा
चर्यापिकादिप्रतिक्रमणासु लघुत्वाद् अन्तर्भवन्ति । तत्राद्या पन्थातीचारप्रति-

क्रमणायामन्त्या रात्रिप्रतिक्रमणायां दोषे द्वे दैवसिकप्रतिक्रमणायां चान्त-
भवंतीति विभागः । एतेन सप्त लघुप्रतिक्रमणा भवन्तीत्युक्तं भवति ।
उक्तं च—

लुञ्चे रात्रौ दिने भुके निषेधिकागमने पथि ।

स्यात् प्रतिक्रमणा लघ्वी तथा दोषे तु सप्तमी ॥

नामादिप्रतिक्रमणाः पद श्लोकद्वयेन विवृण्वन्नाह—

स्यान्नामादिप्रतिक्रान्तिः परिणामनिवर्तनम् ।

दुर्नामस्थापनाभ्यां च सावद्यद्रव्यसेवनात् ॥ ५९ ॥

क्षेत्रकालाश्रिताद्रागाद्याश्रिताच्चातिचारतः ।

परिणामनिवृत्तिः स्यात् क्षेत्रादीनां प्रतिक्रमः ॥ ६० ॥ युगम् ।

स्याद्भवेत् । कोसौ ? नामादिप्रतिक्रान्तिः । नामप्रतिक्रमणा स्थापना-
प्रतिक्रमणा द्रव्यप्रतिक्रमणा च यथाक्रमं भवेदित्यर्थः । किंलक्षणा ? परि-
णामनिवर्तनं परिणामस्यान्यथाभावस्य निवृत्तिः । काम्याम् ? दुर्नाम-
स्थापनाभ्याम् । न केवलं, सावद्यद्रव्यसेवनाच्च । नाम च स्थापना
च नामस्थापने । दुष्टे पापे नामस्थापने दुर्नामस्थापने, ताम्याम् । पापहेतो-
र्नाम्नः सरागस्थापनायाश्चेत्यर्थः । सहावद्येन हिंसादिपापेन वर्तते इति
सावद्यं हिंसादिपापयुक्तम् । तच्च तद्रव्यं च भोज्यादि वस्तु । तस्य सेवन-
मुपयोगः सावद्यद्रव्यसेवनं, तस्मात् । तथा स्यात् । कोसौ ? प्रतिक्रमः
क्षेत्रादीनाम् । क्षेत्रप्रतिक्रमणा कालप्रतिक्रमणा भावप्रतिक्रमणा चेत्यर्थः ।
किंलक्षणा ? परिणामनिवृत्तिः । कस्मात् ? अतिचारतो दोषात् । कि-
ंविशिष्टात् ? क्षेत्रकालाश्रितात् । क्षेत्रसंबन्धिनः कालसंबन्धिनश्चेत्यर्थः ।
क्षेत्रं च कालश्च क्षेत्रकालौ । तदाश्रितोऽधिष्ठितः क्षेत्रकालाश्रितस्तस्मात् ।
न केवलं, रागाद्याश्रिताश्च रागद्वेषमोहसंबन्धिन इत्यर्थः । रागादि-
नाश्रितो रागाद्याश्रितस्तस्मात् । क्षेत्रातीचारपरिणामनिवृत्तिः क्षेत्रप्रतिक्रमः ।
कालातीचारपरिणामनिवृत्तिः कालप्रतिक्रमः । रागाद्यतीचारपरिणामनि-
वृत्तिश्च भावप्रतिक्रम इत्यर्थः ॥

प्राभातिकानुष्ठानैर्यतिभिः । तथा गुवांदयो विधिवन्मध्याह्ने यतिभिर्वन्धाः ।
किंविशिष्टैः ? स्तुतदेवैः कृतदेवचन्दनैः । तथा गुवांदयो विधिवत्सायं
संध्यायां यतिभिर्वन्धाः । किंविशिष्टैः ? कृतप्रतिक्रमैः प्रतिक्रमणं कृत-
यज्ञिः । घनद्वयोर् नैमित्तिकक्रियानन्तरं विधिवन्दनासमुच्चयार्थः ।

भाचार्यशिष्ययोः शेषयतीनां च वन्दनाप्रतिवन्दनयोर्विषयविभागनिर्ण-
यार्थमाह—

सर्वत्रापि क्रियारम्भे वन्दनाप्रतिवन्दने ।

गुरुशिष्यस्य साधूनां तथा मार्गादिदर्शने ॥ ५५ ॥

कर्तव्ये इत्यप्याहारः । के ? वन्दनाप्रतिवन्दने । कस्य ? गुरु-
शिष्यस्य । गुरुश्च शिष्यश्च गुरुशिष्यं, तस्य । शिष्येण गुरुवन्द्य भाचार्येण
च शिष्यः प्रतिवन्द्य इत्यर्थः । क ? क्रियारम्भे कृतिकर्मोपक्रमे । किंवि-
शिष्टे ? सर्वत्रापि । नित्ये नैमित्तिके चेत्यर्थः । तथा वन्दनाप्रतिवन्दने
साधूनां शेषयतीनां कर्तव्ये यथायोग्यम् । क ? मार्गादिदर्शने मार्गं
दृष्टेपु यतिषु । आदिशब्दान्मलोत्सर्गोत्तरकालं कायोत्सर्गानन्तरदर्शनेपि ।

सामायिकादिप्रत्यय व्यवहारानुसारेण प्रयोगविधिं दर्शयति—

सामायिकं णमो अरहंताणमिति प्रभृत्यथ स्तवनम् ।

थोसामीत्यादि जयति भगवानित्यादिवन्दनां युञ्ज्यात् ५६

युञ्ज्यात् संयतो देशसंयतो वा प्रयोजयेत् । किं तत् ? सामायिकं
सामायिकदण्डकम् । कीदृशम् ? णमो अरहंताणं इति प्रभृति ।
सयानन्तरं युञ्ज्यात् । किं तत् ? स्तवनं चतुर्विंशतिस्रवनं स्रवणदण्डकम् ।
कीदृशम् ? थोसामि इत्यादि । अथ अनन्तरं युञ्ज्यात् । काम् ? जयति
भगवानित्यादिवन्दनाम् । अत्रैक आदिशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तेन
अहंतिदादिवन्दना गृह्यते ।

अथ प्रतिक्रमणस्य लक्षणविकल्पनिर्णयार्थमाह—

अहर्निशापक्षचतुर्मासाब्देर्योत्तमार्थभूः ।

प्रतिक्रमस्त्रिधा ध्वंसो नामाद्यालम्बनागमः ॥ ५७

भवति । कोसौ ? प्रतिक्रमः प्रतिक्रमणम् । किलक्षणः ? ध्वंसः प्रध्वंस आत्मनोऽपसारणम् । कस्य ? नामाद्यालम्बनागसो नामस्थापना-पद्मकाश्रितस्यापराधस्य पापस्य वा । नाम आदिर्यस्य स्थापनादेस्तन्नामादि नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावपङ्कम् । तद् भालम्बनमाश्रयो यस्य तन्नामाद्यालम्बनम् । तच्च तदागोऽपराधः पापं वा नामाद्यालम्बनागस्त-क्तस्य । कथम् ? त्रिधा मनोवाक्यैः कृतकारितानुमतैश्च । अथवा निन्द-नगर्हणालोचनैर्मनोवाक्यैर्वा । नामाद्याश्रयस्यागसो ध्वंसः । उक्तं च—
विनिन्दनालोचनगर्हणैरहं, मनोवचःकायकपायनिर्मितम् ।
निहन्मि पापं भवदुःखकारणं, भिषग्विपं मन्त्रगुणैरिवाखिलम् ॥

तदेतत्प्रतिक्रमणलक्षणम् । उक्तं च—

प्रमादप्राप्तदोषेभ्यः प्रत्यावृत्त्य गुणावृत्तिः ।

स्यात्प्रतिक्रमणा यद्वा कृतदोषविशोधना ॥

किं विकल्पोसौ प्रतिक्रमः ? अहरित्वादि । महर्दिनम् । निशा रात्रिः । पक्षः पञ्चदशाहोरात्रः । चतुर्मासं मासचतुष्टयम् । अब्दः संवत्सरः । ईर्या ईर्यापथः । उत्तमार्थो नि.शेषदोषालोचनपूर्वकाङ्क्षविसर्गसमर्थो यावज्जीवं चतुर्विधाहारपरित्यागः । अहश्च निशा च पक्षश्च चतुर्मासं चाब्दश्चेर्या चोत्त-मार्थश्च अहर्निशापक्षचतुर्मासाब्देर्योत्तमार्थाः । तेषु सप्तसु भवत्यहरादयो वा सप्त भुवो विषया यस्य स एवम् । आह्निकादिभेदासप्तविध इत्यर्थः । प्रतिक्रमणभेदकथनमिदम् । उक्तं च—

येर्यापथिकराऽयुत्थं प्रतिक्रमणमाह्निकम् ।

पाक्षिकं च चतुर्मासवर्षोत्थं चोत्तमार्थिकम् ॥

तथालोचनापूर्वकत्वात्प्रतिक्रमणायाः सापि तद्वत्सप्तधा स्यादित्यपि बोद्ध-व्यम् । उक्तं च—

आलोचनं दिवसियं रात्रिय इरियावहं च बोद्धव्यं ।

पक्षत्रय चादुम्मासिय संवच्छरमुत्तमहं च ॥

१ आलोचन दिवसिक रात्रिकमीर्यावृत्त च बोद्धव्यम् ।

पाक्षिक चातुर्मासिक संवत्सरमुत्तमार्थं च ॥

विपकुम्भः, पुण्यान्नवणकारणत्वेन विभवोत्पादनान्मदमतिमोहादिविधानात् । यथाहुः—

पुंषणेण होइ विहओ विहवेण मओ मण्ण मइमोहो ।
मइमोहेण य पावं तं पुण्णं अम्ह मा होउ ॥

किंच, प्रतिक्रमणमित्यत्र ककाररेफसंयोगपरत्वेन प्रागिकारस्तद्गुह्यत्वा-
द्वार्यालन्दोभङ्गो न शङ्क्यः शिथिलोच्चारणस्य विवक्षितत्वात् । यथेह—

विचैर्येषां प्रतिपदमियं पूरिता भूतधात्री,
निजित्यैतद्भुवनवलर्यं ये विभुत्वं प्रपन्नाः ।
तेष्येतस्मिन् गुरुवचहृदे बुद्बुदस्तम्बलीलां,
धृत्वा धृत्वा सपदि विलयं भूभुजः संप्रयाताः ॥

तथा—

भ्रमति भ्रमरकान्ता नष्टकान्ता वनान्ते ।
शत्रोरपत्यानि प्रियंवदानि नोपेक्षितव्यानि बुधैः कदाचित् ।
जिनवरप्रतिमानां भावतोहं नमामि । इत्यादौ च ।

मुमुक्षोः सकलकर्मसंन्यासभावनापुरस्सर सकलकर्मफलसंन्यासभावना-
मभिनयति—

प्रतिक्रमणमालोचं प्रत्याख्यानं च कर्मणाम् ।

भूतसद्भाषिणां कृत्वा तत्फलं व्युत्सृजेत् सुधीः ॥ ६४ ॥

सुधीः सम्यग्ज्ञानभावनानिष्ठः साधुर्व्युत्सृजेत् । किं तत् ? तत्फलं
तेषां कर्मणां ज्ञानावरणादीनां फलं तत्फलं ज्ञानप्रच्छादकत्वादि । किं कृत्वा ?
कृत्वा विधाय । किं तत् ? प्रतिक्रमणम् । न केवलम्, आलोच-
नम् । न केवलं, प्रत्याख्यानं च तेषां कर्मणां ज्ञानावरणादीनाम् ।
किंविशिष्टानाम् ? भूतसद्भाषिणां वृत्तवर्तमानवर्तिष्यमाणानाम् । भूतानि
च सन्ति च भाषीनि च भूतसद्भाषीनि, तेषाम् । इतो विस्तरः—प्रतिक्रमणं

१ पुण्येन भवति विभवे विभवेन महे मदेन मतिमोह ।

मतिमोहेन च पापं तत्पुण्यमत्सभ्यं मा भवतु ॥

प्रतिक्रान्तिक्रियायाः कर्तृकर्मकरणाधिकरणकारकाणि लक्षयति—

स्यात् प्रतिक्रमकः साधुः प्रतिक्रम्यं तु दुष्कृतम् ।

येन यत्र च तच्छेदस्तत्प्रतिक्रमणं मतम् ॥ ६१ ॥

स्यात् । कोसो ? साधुर्यतिः । किंविशिष्ट ? प्रतिक्रमकः प्रतिक्रमति प्रतिगच्छति द्रव्यादिविषयादतीचारास्त्रिवर्तते दोषनिर्हरणे वा प्रवर्तते इति प्रतिक्रमकः । पञ्चमहावनादिध्वजधारणदोषनिर्हरणतत्पर इत्यर्थः । एतद् कर्तृकारकलक्षणम् । तथा स्यात् । किं तत् ? दुष्कृतं मिथ्यात्वाद्यतीचाररूपं पापं तन्निमित्तद्रव्यादिकं वा । किं विशिष्टम् ? प्रतिक्रम्यं परित्याज्यम् । तुर्विशेषे । एतद् कर्मकारकलक्षणम् । तथा तन्मतमिष्टम् । किं तत् ? प्रतिक्रमणम् । येन किम् ? येन स्यात् । कोसौ ? तच्छेदस्तस्य दुष्कृतस्य निर्हरणम् । केन ? येन करणभूतेन मिथ्यादुष्कृताभिधानाभिव्यक्तपरिणामेनाक्षरकदम्बकेन वा । तथा तच्छेदः स्यात् । क । यत्राधिकरणभूते यस्मिन् मतशुद्धिपूर्वकत्वरूपे मतशुद्धिपरिणते वा जीवे । एते करणाधिकरणकारकलक्षणे । उक्तं च—

जीवो दुर्घटिक्रमओ द्रव्ये खेत्ते य काल भावे य ।

पडिगच्छदि जेणुज्जहिं तं तस्स भवे पडिक्रमणं ॥

पडिकमिद्व्वं द्रव्यं सच्चित्ताचित्तमिस्सियं तिविहं ।

खेत्तं च गिहादीयं कालो दिवसादिकालमिह ॥

मिच्छते पडिकमणं तह चेष असंजमे पडिकमणं ।

कसाप्सु पडिकमणं जोगेसु य अप्पसत्थेसु ॥

१ जीवस्तु प्रतिक्रमको द्रव्ये क्षेत्रे च काले भावे च ।

प्रतिगच्छति येनो...तत्परय मवेत्प्रतिक्रमणम् ॥

प्रतिक्रमितोऽयं द्रव्य सच्चित्ताचित्तमित्येक त्रिविधम् ।

क्षेत्रं च गृहादिकं कालो दिवसादिकाले ॥

मिथ्यात्वे प्रतिक्रमणं तथा नैव असंजमे प्रतिक्रमणम् ।

नपायेषु प्रतिक्रमणयोगेषु च अप्रशस्तेषु ॥

प्रतिक्रमणप्रयोगविधिमाह—

निन्दागर्हालोचनाभियुक्तो युक्तेन चेतसा ।

पठेद्वा शृणुयाच्छुद्धै कर्मघ्नान्नियमान् समान् ॥ ६२ ॥

पठेदुच्चरेत् साधु. शृणुयाद्वा आचार्यादिभ्य आकर्णयेत् । कान् ? नियमान् प्रतिक्रमणदण्डकान् । किंविशिष्टान् ? समान् सर्वान् । व्यवहाराविरोधेन पठेच्छृणुयादेति संबन्धः । पुनः किंविशिष्टान् ? कर्मघ्नान् आवृष्या समान् कर्मघ्नानित्यपि योज्यं, सर्वेषां कर्मणा हन्त्वोपदेशार्थम् । केन करणभूतेन विशेषणभूतेन वा ? चेतसा मनसा । किंविशिष्टेन ? युक्तेन समाहितेन । तदर्थनिष्ठेनेत्यर्थः । किंविशिष्ट. सन् ? निन्दागर्हालोचनाभियुक्तः । कृतदोषस्यात्मसाक्षिकं हा दुष्ट कृतमिति चेतसि भावन निन्दा । तदेव गुरुसाक्षिकं गर्हा । गुरोर्दोषनिवेदनमालोचनम् । निन्दा च गर्हा चालोचनं च निन्दागर्हालोचनानि । तेष्वभियुक्तोभ्युत्थितः । उद्यत इति यावत् । तैर्वा अभि समन्ताद् युक्तः परिणतः । भावप्रतिक्रमणसमाहित इत्यर्थः । स एव निन्दागर्हालोचनाभियुक्तः । तथा चोक्तम्—

आलोच्य निन्दणगरहणाहिं अम्भुट्टिओ अकरणात् ।

तं भावपडिक्रमणं सेसं पुण दव्वदो भणिदं ॥

किमर्थं पठेच्छृणुयाद्वा ? शुद्धै विपुलकर्मनिर्जरायम् । सर्वातीचारविशुद्धार्थमित्यर्थः । उक्तं च—

भावयुक्तोर्थतन्निष्ठः सदा सूत्रं तु यः पठेत् ।

स महानिर्जरार्थाय कर्मणो वर्तते यतिः ॥

इदमत्र तात्पर्यं, यस्माद्देदंयुगीना दुःखमाकालानुभावाद्दकजडीभूताः स्वयमपि मृतं व्रताद्यतीचारं न स्मरन्ति चलचित्तवाद्यासकृतप्रायशोपराध्यन्ति तस्मादीयादिषु दोषो भवतु या मा भवतु, तैः सर्वातीचारविशुद्धार्थं सर्वे प्रतिक्रमणदण्डकाः प्रयोक्तव्याः । तेषु यत्र कचिचित्तं स्थिरं भवति

१ आलोचननिन्दनगर्हणाभिरभ्युत्थित, अकरणे ।

तद्भावप्रतिक्रमण शेष पुनर्देवतो भणितम् ॥

णिञ्चं पञ्चमूलाणं कुन्व्यद् णिञ्चं च पडिकमद् जो य ।
णिञ्चं आलोचेद्दय सो हु चरित्तं हवद् चैया ॥

इयं चाग्र भावार्थसंप्रहकारिका नित्यमध्येतव्या—

ज्ञानस्य संचेतनयैव नित्यं, प्रकाशते ज्ञानमतीव शुद्धम् ।
अज्ञानसंचेतनया तु धावन् बोधस्य शुद्धिं निरुणद्धि बन्धः ॥

इमे षोडशसंप्रहस्रिका नित्यं भावनीयाः—

सर्वथात्तं प्रतिक्लामद्बुद्धदालोचयन् सदा ।
प्रत्याप्यान् भाविसदसत्कर्मात्मा वृत्तमस्ति चित् ॥ १ ॥
नैष्कल्याय क्षिपे त्रेधा कृतकारित्तसंमतम् ।
कर्म स्वाच्चेतयेऽत्यन्तभिदोद्यद्बुन्ध उत्तरम् ॥ २ ॥
अहमेवाहमित्येव ज्ञानं तच्छुद्धये भजे ।
शरीराद्यहमित्येवाज्ञानं तच्छेत्तु वर्जये ॥ ३ ॥

धर्भेते मन्दमतिमुखप्रतिपत्त्यर्थं विवियन्ते । तद्यथा,—

सदसत्कर्म सच्छुभं कर्म सद्देशशुभायुनामगोत्रलक्षणं पुण्यमसत्ताशुभं
ज्ञानावरणादिलक्षणं पापं सर्वथा सर्वेण समस्तप्यस्तकरणक्रियावर्तनलक्षणेन
प्रकारेण आत्तं योगकपायवशाजीवेन गृहीतं बद्धं सदा नित्यं प्रतिक्लामन्
'मिथ्या मे दुष्टकृतम्' इत्याद्युपायैरदवाप्राप्तानामेव निराकुर्वन् चित् चिन्मा-
त्रमात्माहंप्रत्ययसंबन्धो वृत्तं चारित्रमस्ति । स्वस्मिन्नेवात्पण्डज्ञानस्वभावे
निरन्तरचरणाचारिग्रं भवाम्यहमित्यर्थः । चारिग्रं तु भवन् स्वस्य ज्ञानमा-
त्रस्य चेतनाम्ययमेव ज्ञानचेतना भवामीति भावः । तथा यथोक्तं कर्म
उद्यद्विपच्यमानं सदाऽऽलोचयन्नात्मनोत्यन्तभेदेनोपलभमानचिन्मात्रमात्मा-
चारिग्रमस्ति । स्वस्मिन्नेवेत्यादि भाव इत्यन्तमत्रापि योज्यम् । तथा यथोक्तं
भावि भविष्यत्कर्म नित्यं प्रत्याप्यान् प्रत्याचक्ष्णन् आधोप्यन् निरुन्धानधि-
न्मात्रमात्मा चारिग्रमस्ति । स्वस्मिन्नेवेत्यादि भाव इत्यन्तमत्रापि च योज्यम् ।
तदेव त्रिस्वष्टयब्राह्म—नैष्कल्यायेत्यादि । त्रेधा मनसा च वाचा च कायेन
च । उपलक्षणादेकसो द्विसो वा । कृतकारित्तसंमतं कृतं वा कारितं वानु-
मतं वा शुभाशुभं कर्म नैष्कल्याय फलाभावाय क्षिपे प्रतिक्लाम्यहम् ।

तथा यथोक्तं कर्म उद्यद्विपच्यमानं स्वादात्मनोऽत्यन्तभिदा अत्यन्तभेदेन
चेतये उपलभेहम् । तथा यथोक्तं कर्म उत्तरमाश्रोप्यदृग्धे निरुधेहम् ।
नित्यप्रवृत्तवर्तमानस्य विवक्षितत्वाच्चित्त्यं क्षिपे । यद्यथोक्तं कर्म नित्यं चेतये
नित्यं च रुन्धे इति नित्यमिति विशेषणेन विशेष्यम् । ततश्च किं करोमी-
त्याह । अहमेवाहमित्यादि । भजे सेवे भावयाम्यहम् । किं तत् ? ज्ञानम् ।
कथम् ? अहमेवाहमित्येव, न शरीरादिकम् । किमर्थम् ? तच्छुद्धये ज्ञान-
शुद्ध्यर्थम् । तथा वर्जये प्रत्याचक्षेहम् । किं तत् ? अज्ञानम् । कथम् ?
शरीराद्यहमित्येव शरीरादि परद्रव्यमहमस्मि, न ज्ञानमित्येव । किंविशि-
ष्टम् ? तच्छेत् ज्ञानशुद्धिच्छेदनशीलम् । एतच्च विस्तरेण ठकुरामृतचन्द्र-
विरचितसमयसारटीकायां द्रष्टव्यम् ।

अथ पञ्चभिः पदैः प्रत्याख्यान व्याख्यातुकामो नामादिपद्विधनिक्षेपवि-
भक्तं तत्तावहलक्षयन्नाह—

निरोद्धुमागो यन्मार्गच्छिदो निर्मोक्षुरुज्जति ।

नामादीन् पडपि त्रेधा तत्प्रत्याख्यानमामनेत् ॥ ६५ ॥

आमनेत् कथयेदावर्थं । किं तत् ? तदयोग्यनामाशुद्ध्यनलक्षणं
प्रत्याख्यानम् । यत्किम् यन्निर्मोक्षुर्मोक्षार्थो उज्जति त्यजति । कान् ?
नामादीन् नामस्थापनादीन् । किंविशिष्टान् ? मार्गच्छिदो रत्नत्रयविरो-
धिनः । कियत् ? पडपि । कथम् ? त्रेधा मनोवाक्यायैः । किं कर्तुम् ?
निरोद्धुं निवारयितुम् । किं तत् ? आगः पापम् । उक्तं च—

नामादीनामयोग्यानां पण्णां त्रेधा विवर्जनम् ।

प्रत्याख्यानं समाख्यातमागम्यागोनिषिद्धये ॥

तथाहि—अयोग्यानि पापकारणानि नामानि न कर्तव्यानि न कारयित-
व्यानि नानुमन्तव्यानि इति नामप्रत्याख्यान प्रत्याख्याननाममात्रं वा । तथा
पापबन्धहेतुभूता मिथ्यात्वादिप्रवर्तिका मिथ्यादेवतादिस्थापनाः । पापका-
रणद्रव्यप्रतिरूपाणि च न कर्तव्यानि न कारयितव्यानि नानुमन्तव्यानि ।
इति स्थापनाप्रत्याख्यानं प्रत्याख्यानपरिणतप्रतिविम्बं वा । सद्भावरूपं
तस्यात् । पापार्थं सावयं द्रव्यं निरवचमपि च तपोर्थं त्यक्तं न भोज्यं न

भूतकर्मणां पूर्वोपार्जितशुभाशुभकर्मविपाकभवेभ्यो भावेभ्यः स्वात्मानं
विनिवर्त्याभना तत्करणभूतप्राक्तनकर्मनिवर्तनम् । आलोचनं सत्कर्मणां
वर्तमानशुभाशुभकर्मविपाकानामात्मनोत्यन्तमेदेनोपलम्बनम् । प्रत्याख्या-
नं भाविकर्मणां शुभाशुभम्वपरिणामनिमित्तोत्तरकर्मनिरोधनम् । भूता-
दिकर्मणां प्रतिक्रमगादिकं कृत्वा तत्फलं सुधीष्युत्सृजेदिति संबन्धः ।
तथाहि—'यद्दहमकार्षं यद्दधीकर यत्कुर्वन्तमप्यन्यं समन्वज्ञासं मनसा च
वाचा च कायेन च तन्मिष्या मे दुष्कृतम्' इत्येवं समस्तव्यस्तैः करणैरेका-
द्वपद्भानता क्रियापदैश्चावर्तनीयम् । यथाह—

कृतकारितानुमननैस्त्रिकालविषयं मनोवचःकायैः ।

परिहृत्य कर्म सर्वं परमं नैष्कर्म्यमवलम्बे ॥

अपि च—

मोहाद्यद्दहमकार्षं समस्तमपि कर्म तत्प्रतिकर्म्य ।

आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥

तथा न करोमि, न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा
च वाचा च कायेन च इत्यादिपूर्ववत् समस्तव्यस्तैः करणैरेकाद्वपद्भान-
ता क्रियापदैश्चावर्तनीयमित्यर्थः । यथाह—

मोहविलासनिजृम्भितमिदमुदयत् कर्म सकलमालोच्य ।

आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥

तथा न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञा-
स्यामि मनसा च वाचा च कायेन चेत्यादि पूर्ववत् समस्तव्यस्तैः करणै-
रेकाद्वपद्भानता क्रियापदैरावर्तनीयमित्यर्थः । यथाह—

प्रत्याख्याय भविष्यत्कर्म समस्तं निरस्तसंमोहः ।

आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥

एवं चेदमभ्यसनीयम्—

समस्तमित्येवमपास्य कर्म कैफालिकं शुद्धनयावलम्बी ।

त्रिलीनमोहो रहितं त्रिकारैश्चिन्मानमात्मानमथावलम्बे ॥

तथा यथोक्तं कर्म उद्यद्विपच्यमानं स्वादात्मनोऽत्यन्तभिदा अत्यन्तमेदेन
चेतये उपलभेहम् । तथा यथोक्तं कर्म उत्तरमाधोप्यद्गन्धे निरग्धेहम् ।
नित्यप्रवृत्तवर्तमानस्य विवक्षितत्वाच्चित्यं क्षिपे । यद्यथोक्तं कर्म नित्यं चेतये
नित्यं च रन्धे इति नित्यमिति विशेषणेन विशेष्यम् । ततश्च किं करोमी-
त्याह । अहमेवाहमित्यादि । भजे सेचे भावयाम्यहम् । किं तत् ? ज्ञानम् ।
कथम् ? अहमेवाहमित्येव, न शरीरादिकम् । किमर्थम् ? तच्छुद्धये ज्ञान-
शुद्ध्यर्थम् । तथा वर्जये प्रत्याचक्षेहम् । किं तत् ? अज्ञानम् । कथम् ?
शरीराद्यहमित्येव शरीरादि परद्रव्यमहमस्मि, न ज्ञानमित्येव । किंविशि-
ष्टम् ? तच्छेत् ज्ञानशुद्धिच्छेदनशीलम् । एतच्च विस्तरेण ठक्कुराभूतचन्द्र-
विरचितसमयसारटीकायां द्रष्टव्यम् ।

अथ पञ्चभिः पदैः प्रत्याख्यानं व्याख्यातुकामो नामादिपद्विधनिक्षेपवि-
भक्तं तत्तावल्लक्षयन्नाह—

निरोद्धुमागो यन्मार्गच्छिदो निर्मोक्षुरुज्झति ।

नामादीन् पडपि त्रेधा तत्प्रत्याख्यानमामनेत् ॥ ६५ ॥

आमनेत् कथयेदाचार्यं । किं तत् ? तदयोग्यनामाद्युज्जनलक्षणं
प्रत्याख्यानम् । यत्किम् ? यन्निर्मोक्षुर्मोक्षार्थं उज्झति त्यजति । कान् ?
नामादीन् नामस्थापनादीन् । किंविशिष्टान् ? मार्गच्छिदो रत्नप्रयविरो-
धिनः । कियत् ? पडपि । कथम् ? त्रेधा मनोवाह्यैः । किं कर्तुम् ?
निरोद्धुं निवारयितुम् । किं तत् ? आगः पापम् । उक्तं च—

नामादीनामयोग्यानां पण्णां त्रेधा विवर्जनम् ।

प्रत्याख्यानं समाख्यातमागम्यागोनिषिद्धये ॥

तथाहि—अयोग्यानि पापकारणानि नामानि न कर्तव्यानि न कारयित-
व्यानि नानुमन्तव्यानि इति नामप्रत्याख्यानं प्रत्याख्याननाममात्रं वा । तथा
पापबन्धहेतुभूता मिथ्यात्वादिप्रवर्तिका मिथ्यादेवतादिस्थापनाः । पापका-
रणद्रव्यप्रतिरूपाणि च न कर्तव्यानि न कारयितव्यानि नानुमन्तव्यानि ।
इति स्थापनाप्रत्याख्यानं प्रत्याख्यानपरिणतप्रतिविम्बं वा । सद्भावरूपं
तत्स्यात् । पापार्थं सावधं द्रव्यं निरवद्यमपि च तपोर्थं त्यक्तं न भोज्यं न

अनागतादिदशभिद् विनयादिचतुष्कयुक् ।

क्षपणं मोक्षुणा कार्यं यथाशक्ति यथागमम् ॥ ६९ ॥

कार्यं कतञ्चम् । किं तद् ? क्षपणम् । केन ? मोक्षुणा सुमुञ्जुणा ।
 किंविनिष्टम् ? अनागतादिदशभिद् । पुनः किंविनिष्टम् ? विनयादि-
 चतुष्कयुक् । कथम् ? यथाशक्ति स्वबलवीर्यानिश्रमेण । कथम् ?
 यथागममाश्रयानतिक्रमेण । इतो विद्वारः—अनागतादयो दश भङ्ग्या
 भिदो भेदा यस्य तदनागतादिदशभिद् । ताश्च । यथा—

अनागतमतिक्रान्तं कोटीयुतमखण्डितम् ।
 साकारं च निराकारं परिमाणं तथेतरत् ॥
 नयमं वर्तनीयातं दशमं म्यात् सहेतुकम् ।
 प्रत्याप्यानत्रिकल्पोयमेयं सूत्रे निरुच्यते ॥

(१) अनागतं चतुर्दश्यादिषु कतञ्चमुपवासादिकं यत्रयोदश्यादिषु
 क्रियते । (२) अनिक्रान्तं चतुर्दश्यादिषु कतञ्चमुपवामादिकं यत्रनिपदा-
 दिषु क्रियते । (३) कोटीयुतं अल्पे दिने दिने व्याख्यायपेलायामनि-
 क्रान्तायां यदि शक्तिभविष्यति तदोपवामं करिष्यामि, नो चेन्न करिष्या-
 मीत्यादि संकल्प्य समन्वितं यतिक्रियते । (४) अखण्डितमवश्यकतञ्चपा-
 क्षिकादिगुपवासकरणम् । (५) साकारं सर्वतोमद्रकनकाप्रत्यागुपवा-
 सप्रिधिभेदसहितम् । (६) निराकारं स्पष्टयोपवामादिकरणम् । (७)
 परिमाणं षष्ठाष्टमादिकालपरिच्छेदेनोपवासादिकरणम् । परिमाणविषय-रात्त-
 योक्तम् । (८) इतरद् यावन्वीथं चतुर्विधाहारादित्यागोऽपरिशोपमित्युच्यते
 (९) वर्तनीयातमष्वगतं नाम अटवीनद्यादिषु निष्कमनद्वारेणोपवासा-
 दिकरणम् । (१०) सहेतुकमुपसर्गादिनिमित्तापेक्षमुपवामादिकरणम् ।
 विनयादीनां चतुष्का विनयादिचतुष्कम् । तद् पुनर्वत्यामनां शुद्धतया
 संवशातीति विनयादिचतुष्कयुक् । विनयादिचतुष्टयमिश्रुदमित्यर्थः ।
 यथाह—

श्रुतिकर्मोपचारश्च विनयो मोक्षवर्तमनि ।
 पञ्चधा विनयाच्छुद्धं प्रत्याप्यानमिदं भवेत् ॥

तत्फलं ज्ञानावरणादिकर्मफलं व्युत्सृजेद्विविधमुत्कृष्टं त्यजेत् । तथा हि—नाहं मतिज्ञानावरणीयफलं भुञ्जे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये । एवं नाहं श्रुतज्ञानावरणीयफलं, नाहमवधिज्ञानावरणीयफलं, इत्यादि समस्तकर्मप्रकृतिष्वावतंतीयम् । यथाह—

विगलन्तु कर्मविपतरुफलानि मम भक्तिमन्तरेणैव ।
संचेतयेऽहमचलं चैतन्यात्मानमात्मानम् ॥

अपि च,—

निःशेषकर्मफलसंन्यसनान्ममैवं,
सर्वक्रियान्तरविहारनिवृत्तिवृत्तेः ।
चैतन्यलक्ष्म भजतो भृशमात्मतश्चं,
कालावलीयमचलस्य वहद्वनन्ता ॥
यः पूर्वभावकृतकर्मविपद्गुमाणां,
भुङ्क्ते फलानि न खलु स्वत एव तृप्तः ।
आपातकालरमणीयमुदकैरभ्यं,
निष्कर्मशर्ममयमेति दशान्तरं सः ॥

अत्यन्तं भावयित्वा विरतिमविरतं कर्मणस्तत्फलाच्च,
प्रस्पष्टं नाटयित्वा प्रलयनमखिलाज्ञानसंचेतनायाः ।
पूर्णं कृत्वा स्वभावं स्वरसपरिगतं ज्ञानसंचेतनां स्वां,
सानन्दं नाटयन्तः प्रसमरसमितः सर्वकालं पियन्तु ॥

उक्तं च—

कर्मभ्यः कर्मकार्येभ्यः पृथग्भूतं चिदात्मकम् ।
आत्मानं भावयेन्नित्यं नित्यानन्दपदप्रदम् ॥

तथा चोक्त समयसारे—

कर्मं जं पुद्बकयं सुहासुहमणेयवित्थरविसेसं ।
तं दोसं जो चेयइ सो खलु आलोयणं चेया ॥

१ कर्म यत्पूर्वकृत शुभाशुभमनेरुविस्तरविशेषम् ।

तद्दोष य.चेतयति स खलु आलोचन चेता ॥

नित्यं प्रत्याख्यान करोति नित्यं च प्रतिक्रामति यश्च ।

नित्यमालोचयति च स खलु चारित्र्य भवति चेतयिता ॥

अनागतादिदशभिद् विनयादिचतुष्कयुक् ।

क्षपणं मोक्षुणा कार्यं यथाशक्ति यथागमम् ॥ ६९ ॥

कार्यं कर्तव्यम् । किं तत् ? क्षपणम् । केन ? मोक्षुणा मुमुक्षुणा ।
किंविशिष्टम् ? अनागतादिदशभिद् । पुनः किंविशिष्टम् ? विनयादि-
चतुष्कयुक् । कथम् ? यथाशक्ति स्वबलवीर्यान्तिक्रमेण । कथम् ?
यथागममाशयानतिक्रमेण । इतो विसतरः—अनागतादयो दश संख्या
भिदो भेदा यस्य तदनागतादिदशभिद् । ताश्च । यथा—

अनागतमतिक्रान्तं कोटीयुतमखण्डितम् ।
साकारं च निराकारं परिमाणं तथेतरत् ॥
नवमं वर्तेनीयातं दशमं स्यात् सहेतुकम् ।
प्रत्याख्यानविरुलपोयमेयं सूत्रे निरुच्यते ॥

(१) अनागतं चतुर्दश्यादिषु कर्तव्यमुपवासादिकं यद्ययोदश्यादिषु
क्रियते । (२) अतिक्रान्तं चतुर्दश्यादिषु कर्तव्यमुपवासादिकं यत्प्रतिपदा-
दिषु क्रियते । (३) कोटीयुतं अक्षणे दिने दिने स्वाध्यापयेलायामनि-
क्रान्तायां यदि शक्तिर्भविष्यति तदोपवासं करिष्यामि, नो चेत् करिष्या-
मीत्यादि संकल्प्य समन्वितं यत्क्रियते । (४) अखण्डितमवश्यकर्तव्यपा-
क्षिकादिपूषवासकरणम् । (५) साकारं सर्वतोभद्रकनकावल्यामुपवा-
सत्रिभिर्भेदसहितम् । (६) निराकारं स्वच्छयोपवासादिकरणम् । (७)
परिमाणं षष्ठाष्टमादिकालपरिच्छेदेनोपवासादिकरणम् । परिमाणविषयत्रात्त-
थोक्तम् । (८) इतरद् यावज्जीवं चतुर्विधाहारादित्यागोऽपरिशेषमित्युच्यते
(९) वर्तेनीयातमप्यगतं नाम अष्टवीनद्यादिषु निष्क्रमणद्वारेणोपवासा-
दिकरणम् । (१०) सहेतुकमुपसर्गादिनिमित्तापेक्षमुपवासादिकरणम् ।
विनयादीनां चतुष्का विनयादिचतुष्कम् । तद् युनक्त्यात्मना शुद्धतया
संबन्धातीनि विनयादिचतुष्कयुक् । विनयादिचतुष्टयविशुद्धमित्यर्थः ।
यथा—

कृतिकर्मोपचारश्च विनयो मोक्षवर्त्मनि ।

पञ्चधा विनयाच्छुद्धं प्रत्याख्यानमिदं भवेत् ॥

तत्फलं ज्ञानावरणादिकर्मफलं व्युत्सृजेद्विविधमुत्कृष्टं त्यजेत् । तथा हि—नाहं मतिज्ञानावरणीयफलं भुञ्जे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये । एवं नाहं श्रुतज्ञानावरणीयफलं, नाहमवधिज्ञानावरणीयफलं, इत्यादि समस्तकर्मप्रकृतिष्वावर्तनीयम् । यथाह—

विगलन्तु कर्मविपतरुफलानि मम भक्तिमन्तरेणैव ।
संचेतयेऽहमचलं चैतन्यात्मानमात्मानम् ॥

अपि च,—

निःशेषकर्मफलसंन्यसनान्ममैवं,
सर्वक्रियान्तरविहारनिवृत्तिवृत्तेः ।
चैतन्यलक्ष्म भजतो भृशमात्मतत्त्वं,
कालावलीयमचलस्य बहर्बनन्ता ॥
यः पूर्वभावकृतकर्मविपद्गुणाणां,
भुङ्क्ते फलानि न खलु स्वत एव तृप्तः ।
आपातकालरमणीयमुदकैरभ्यं,
निष्कर्मशर्ममयमेति दशान्तरं सः ॥

अत्यन्तं भावयित्वा विरतिमविरतं कर्मणस्तत्फलाच्च,
प्रस्पृष्टं नाटयित्वा प्रलयनमखिलाज्ञानसंचेतनायाः ।
पूर्णे कृत्वा स्वभावं स्वरसपरिगतं ज्ञानसंचेतनां स्वां,
सानन्दं नाटयन्तः प्रसमरसमितः सर्वकालं पिबन्तु ॥

उक्तं च—

कर्मभ्यः कर्मकार्येभ्यः पृथग्भूतं चिदात्मकम् ।
आत्मानं भावयेन्नित्यं नित्यानन्दपदप्रदम् ॥

तथा चोक्तं समयसारे—

कम्मं जं पुब्बकयं सुहासुहमणेयवित्थरविसेसे ।
तं दोसं जो चेयइ सो खलु आलोयणं चेया ॥

१ कर्म यत्पूर्वकृत शुभाशुभमनेकविस्तरविशेषम् ।

तदोष यःचेतयति स खलु आलोचन चेता ॥

नित्यं प्रत्यारवाच करोति नित्यं च प्रतिक्रामति यश्च ।

नित्यमालोचयति च स खलु चारित्र्य भवति चेतयिता ॥

अनागतादिदशभिद् विनयादिचतुष्कयुक् ।

क्षपणं मोक्षुणा कार्यं यथाशक्ति यथागमम् ॥ ६९ ॥

कार्यं कतञ्चम् । किं तत् ? क्षपणम् । केन ? मोक्षुणा मुमुक्षुणा । किमिच्छिष्टम् ? अनागतादिदशभिद् । पुन किमिच्छिष्टम् ? विनयादिचतुष्कयुक् । कथम् ? यथाशक्ति स्वबलवीर्यान्तिक्रमेण । कथम् ? यथागममाश्रयानतिक्रमेण । इतो विलारः—अनागतादयो दश संख्याभिदो भेदा यस्य तदनागतादिदशभिद् । ताश्च । यथा—

अनागतमतिक्रान्तं कोटीयुतमखण्डितम् ।

साकारं च निराकारं परिमाणं तथैतरत् ॥

नवमं वर्तनीयातं दशमं स्थान् सहेतुकम् ।

प्रत्याप्याननिकल्पोयमेवं सूत्रे निरुच्यते ॥

(१) अनागतं चतुर्दश्यादिषु कतञ्चमुपवासादिक यत्रयोदश्यादिषु क्रियते । (२) अतिशान्ते चतुर्दश्यादिषु कतञ्चमुपवामादिकं यत्रनिपदादिषु क्रियते । (३) कोटीयुतं श्वन्ने दिने दिने स्वाध्यायवेलायामतिक्रान्तायां यदि शक्तिभविष्यति तदोपवासं करिष्यामि, नो चेन्न करिष्यामीत्यादि संकल्प्य समन्वितं यरिच्यते । (४) अखण्डितमवश्यकतञ्चपाक्षिकादिगुपवासकरणम् । (५) साकारं सर्वतोमद्रुकनकावल्याद्युपवासविधिभेदसहितम् । (६) निराकारं स्वेच्छोपवासादिकरणम् । (७) परिमाणं पक्षाष्टमादिकालपरिच्छेदेनोपवासादिकरणम् । परिमाणविषयत्वाच्च-योक्तम् । (८) इतरद् यावज्जीवं चतुर्विधाहारादित्यागोऽपरितोपमित्युच्यते (९) वर्तनीयातमश्वगतं नाम अटवीनद्यादिषु निष्क्रमणद्वारेणोपवासादिकरणम् । (१०) सहेतुकमुपसर्गादिनिमित्तापेक्षमुपवासादिकरणम् । विनयादीनां चतुष्का विनयादिचतुष्कम् । तद् युनक्त्यात्मना शुद्धतया संबन्धातीनि विनयादिचतुष्कयुक् । विनयादिचतुष्टयविशुद्धमित्यर्थः । यथाह—

कृतिकर्मोपचारश्च विनयो मोक्षवर्त्मनि ।

पञ्चधा विनयाच्छुद्धं प्रत्याप्यानमिदं भवेत् ॥

गुरोरेचोनुभाष्यं चेच्छुद्धं स्वरूपदादिना ।
 प्रत्याख्यानं तथाभूतमनुवादामलं भवेत् ॥
 धमातद्वोपसर्गेषु दुर्मिक्षे काननेपि वा ।
 प्रपानितं न यद्भ्रममनुपालनयाऽमलम् ॥
 रागद्वेषद्वयेनान्तर्यद्भवेन्नैव दूषितम् ।
 विज्ञेयं भावशुद्धं तत् प्रत्याख्यानं जिनागमे ॥

क्षिप्यतेऽपरुष्यते देहेन्द्रियादिरुमशुभकर्म बानेनेति क्षरणमिहोपवा-
 सादिमत्याख्यानमारयायते ।

अथ सप्तभिः पदैः कायोत्सर्गं व्याचिर्यामुच्छ्रयप्रयोक्तृहेतुविकल्प-
 निर्णयार्थमिदमादौ निर्दिशति—

मोक्षार्थी जितनिद्रकः सुकरणः सूत्रार्थविद्वीर्यवान्,
 शुद्धात्मा बलवान् प्रलम्बितभुजायुग्मो यदास्तेऽचलम् ।
 ऊर्ध्वञ्जुश्चतुरङ्गुलान्तरसमाग्रांभिर्निपिद्धाभिधा,—
 ध्याचारात्ययशोधनादिह तनूत्सर्गः स षोढा मतः ॥ ७० ॥

इहावश्यकप्रकरणे स मोक्षार्थित्वादिगुणस्य प्रलम्बितभुजायुग्माद्यवस्था-
 नलक्षणस्तनूत्सर्गः कायोत्सर्गः मतः इष्ट. सूरिभिः । तनो कायस्य
 ता स्यात्तनुममत्वस्योत्सर्गस्त्यागस्तनूत्सर्गः । उक्तं च—

ममत्वमेव कायस्थं तात्स्थ्यात् कायोऽभिधीयते ।
 तस्योत्सर्गस्तनूत्सर्गो जिनविम्बाकृतेर्यतेः ॥

कतिधा मत ? षोढा पदप्रकार । कस्मादेतो ? निपिद्धाभिधा-
 ध्याचारात्ययशोधनात् स्वरूपदादिनाममावद्यस्थापनाद्यनुष्ठानजाताति-
 चारशुद्धिहेतोः । अभिधा अभिधानं नाम आदिर्येषां तेऽभिधादयो नाम-
 स्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावाः । निपिद्धा सूत्रे प्रतिपिद्धा अभिधादयो निपि-
 द्धाभिधादयः । तेषामाचारोनुष्ठानकरणं निपिद्धाभिधाद्याचारः । तस्माज्जाता
 अत्यया अतीचारा निपिद्धाभिधाद्याचाराख्याः । तेषां शोधनं शुद्धि-
 रपनयनं, तस्मात् । उक्तं च—

भोजयितव्यं नानुमन्तव्यम् । इति द्रव्यप्रत्याख्यानमथवा प्रत्याख्यानप्राभृत-
ज्ञानुपयुक्तस्तच्छरीर भाविजीवस्तद्यतिरिक्तं च तस्यात् । असंयमादिहेतु-
भूतस्य क्षेत्रस्य त्यजनं त्याजनं त्यज्यमानस्थानुमोदनं च क्षेत्रप्रत्याख्यानं
प्रत्याख्यानसेवितप्रदेशो वा । असंयमादिनिमित्तस्य कालस्य त्यजनादिकं
कालप्रत्याख्यानं प्रत्याख्यानपरिणतेन सेवितः कालो वा । मिथ्यात्वादीनां
मनोवाक्यायैस्त्यजनादिकं भावप्रत्याख्यानम् । अथवा प्रत्याख्यानप्राभृतज्ञाय-
कस्तद्विज्ञानं जीवप्रदेशा वेति । किं च, भविष्यद्भूतमानकालविषयातीचार-
निर्हरणं प्रत्याख्यानमित्याचारटीकाकारेण यद्यप्रत्याख्यानलक्षणमाख्यायि तदपि
'निरोद्धुमार्ग' इति सामान्यनिर्देशादिह संगृहीतमुभेयम् ।

एतदेव संगृह्यन्नाह—

तन्नाम स्थापनां तां तद्द्रव्यं तत्क्षेत्रमञ्जसा ।

तं कालं तं च भावं न श्रयेन्न श्रेयसेस्ति यत् ॥ ६६ ॥

तन्नाम तां स्थापनां तद्द्रव्यं तत्क्षेत्रं तं कालं तं भावं च न श्रयेन्न
सेवेत मुमुक्षुरञ्जसा परमार्थेन । भावेनेत्यर्थः । यत्किम् ? यन्नास्ति ।
कस्मै ? श्रेयसे शिवाय । अज्ञसेत्यनेनोपसर्गादिवशादयोग्यधरणेपि न
प्रत्याख्यानहनिरिति बोधयति ।

योग्यनामादिसेविनः परम्परया रत्नप्रयाराधकत्वमवश्यंतया प्रका-
शयन्नाह—

यो योग्यनामाद्युपयोगपूतस्वान्तः पृथक् स्वान्तमुपैति मूर्तेः ।

सदाऽस्पृशन्नप्यपराधगन्धमाराधयत्येव स वर्त्म मुक्तेः ॥६७॥

स साधुराराधयत्येव अवश्यं भजति । किं तत् ? वर्त्म मार्गम् ।
कस्याः ? मुक्तेर्मोक्षस्य । किं कुर्वन् ? सदा नित्यमस्पृशन्नपरामृशन् ।
कम् ? अपराधगन्धमपि । राध. संसिद्धिः । स्वात्मोपलब्धिरित्यर्थः ।
अपगतो राधोऽपराधः परद्रव्यग्रहः । तस्य गन्धमपि । प्रमादलेशमपीत्यर्थः ।
यः किम् ? य उपैति स्वीकरोति । कम् ? स्वान्तमात्मस्वरूपम् । कथम् ?
पृथग् भिन्नम् । कस्याः ? मूर्तेः शरीरात् । किंविशिष्टः सन् ? योग्यना-

शुरोर्वैचोनुभाष्यं चेच्छुद्धं स्वरपदादिना ।
 प्रत्याख्यानं तथाभूतमनुवादाफलं भवेत् ॥
 श्रमात्तद्गोपसर्गेषु दुर्भिक्षे काननेपि वा ।
 प्रपालितं न यद्भ्रममनुपालनयाऽमलम् ॥
 रागद्वेषद्वयेनान्तर्यद्भवेन्नैव दूषितम् ।
 विज्ञेयं भावशुद्धं तत् प्रत्याख्यानं जिनागमे ॥

क्षिप्यतेऽपकृष्यते देहेन्द्रियादिकमशुभकर्म वानेनेति क्षपणमिहोपवा-
 सादिप्रत्याख्यानमाख्यायते ।

अथ सप्तभिः पदैः कायोत्सर्गं व्याचिख्यामुल्लक्षणप्रयोगवृत्तेतुविकल्प-
 तिर्णवाधेमिदमादौ निर्दिशति—

मोक्षार्थी जितनिद्रकः सुकरणः सूत्रार्थविद्वीर्यवान्,
 शुद्धात्मा बलवान् प्रलम्बितभुजायुग्मो यदास्तेऽचलम् ।
 ऊर्ध्वञ्जुश्चतुरङ्गुलान्तरसमाग्रांघ्रिर्निपिद्धाभिधा,—
 द्याचारात्ययशोधनादिह तनूत्सर्गः स षोढा मतः ॥ ७० ॥

इहावश्यकप्रकरणे स मोक्षार्थित्वादिगुणस्य प्रलम्बितभुजायुग्माद्यवस्था-
 नलक्षणस्तनूत्सर्गः कायोत्सर्गः मतः इष्टः सुरिभिः । तनोः कायस्य
 तात्स्थ्यात्तनुममत्वस्योत्सर्गस्त्यागस्तनूत्सर्गः । उक्तं च—

ममत्वमेव कायस्थं तात्स्थ्यात् कायोऽभिधीयते ।
 तस्योत्सर्गस्तनूत्सर्गो जिनविम्बाकृतेर्यतेः-॥

कतिधा मतः ? षोढा पदप्रकारः । कस्माद्धेतोः ? निपिद्धामिधा-
 द्याचारात्ययशोधनात् स्वरपरुषादिनाममावद्यस्थापनाद्यनुष्ठानजाताति-
 चारशुद्धिहेतोः । अभिधा अभिधानं नाम आदिर्येषां तेऽभिधादयो नाम-
 स्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावाः । निपिद्धा सूत्रे प्रतिपिद्धा अभिधादयो निपि-
 द्धाभिधादयः । तेषामाचारोनुष्ठानकरणं निपिद्धाभिधाद्याचारः । तस्माज्जाता
 अत्यया अतीचारा निपिद्धाभिधाद्याचारात्ययाः । तेषां शोधनं शुद्धि-
 रपनयनं, तस्मात् । उक्तं च—

भोजयितव्यं नानुमन्तव्यम् । इति द्रव्यप्रत्याख्यानमथवा प्रत्याख्यानप्राभृत-
ज्ञानुपयुक्तस्रष्टरीर भाविजीवस्तद्व्यतिरिक्तं च तस्यात् । असंयमादिहेतु-
भूतस्य क्षेत्रस्य त्यजनं त्याजनं त्यज्यमानस्यानुमोदनं च क्षेत्रप्रत्याख्यानं
प्रत्याख्यानसेवितप्रदेशो वा । असंयमादिनिमित्तस्य कालस्य त्यजनादिकं
कालप्रत्याख्यानं प्रत्याख्यानपरिणतेन सेवितः कालो वा । मिथ्यात्वादीनां
मनोवाङ्मयैस्व्यजनादिकं भावप्रत्याख्यानम् । अथवा प्रत्याख्यानप्राभृतज्ञाय-
कस्रद्विज्ञान जीवप्रदेशा वेति । किं च, भविष्यद्वर्तमानकालविषयातीचार-
निर्हरणं प्रत्याख्यानमित्याचारटीकाकारेण यत्प्रत्याख्यानलक्षणमाख्यायि तदपि
'निरोद्धुमार्ग' इति सामान्यनिर्देशादिह संगृहीतमुच्येवम् ।

एतदेव संगृह्यन्नाह—

तन्नाम स्थापनां तां तद्द्रव्यं तत्क्षेत्रमञ्जसा ।

तं कालं तं च भावं न श्रेयन्न श्रेयसेस्ति यत् ॥ ६६ ॥

तन्नाम तां स्थापनां तद्द्रव्यं तत्क्षेत्रं तं कालं तं भावं च न श्रेयन्न
सेवेत मुमुक्षुरञ्जसा परमार्थेन । भावेनेत्यर्थः । यत्किम् ? यन्नास्ति ।
कस्मै ? श्रेयसे शिवाय । अञ्जसेत्यनेनोपसर्गादिषणादयोग्यभ्रयणेपि न
प्रत्याख्यानहानिरिति बोधयति ।

योग्यनामादिसेविनः परम्परया रत्नप्रयाराधकत्वमवश्यंतया प्रका-
शयन्नाह—

यो योग्यनामाद्युपयोगपूतस्वान्तः पृथक् स्वान्तमुपैति मूर्तेः ।
सदाऽ स्पृशन्नप्यपराधगन्धमाराधयत्येव स वर्त्म मुक्तेः ॥६७॥

स साधुराराधयत्येव अवश्यं भजति । किं तत् ? वर्त्म मार्गम् ।
कस्या ? मुक्तेर्मोक्षस्य । किं कुर्वन् ? सदा नित्यमस्पृशन्नपरामृशन् ।
कम् ? अपराधगन्धमपि । राध संसिद्धिः । स्वात्मोपलब्धिरित्यर्थः ।
अपगतो राधोऽपराधः परद्रव्यग्रहः । तस्य गन्धमपि । प्रमाद्लेशमपीत्यर्थः ।
यः किम् ? य उपैति स्वीकरोति । कम् ? स्वान्तमात्मस्वरूपम् । कथम् ?
पृथग् भिन्नम् । कस्या ? मूर्तेः शरीरात् । किंविदिष्टः सन् ? योग्यना-

माद्युपयोगपूतस्वान्तः । योगाय शुद्धोपयोगाय प्रभवन्तीति योग्या ।
ते च ते नामादयो नामस्थापनाद्ब्यक्षेत्रकालभावाः । तेषामुपयोगः सेवनम् ।
तेन पूर्तं पवित्रीकृतं स्वान्तं मनो येन एवम् ।

द्रव्यप्रत्याख्यानविशेषं व्यवहारोपयोगितया प्रपञ्चयन् प्रत्याख्येयविशेषं
प्रत्याख्यातारं च लक्षयति—

सावद्येतरसच्चित्ताचित्तमिश्रोपधींस्त्यजेत् ।

चतुर्धाहारमप्यादिमध्यान्तेष्वज्ञयोत्सुकः ॥ ६८ ॥

त्यजेत् प्रत्याचक्षीत । कोसौ ? साधुः । कान् ? सावद्येतरस-
च्चित्ताचित्तमिश्रोपधीन् । न केवलं, चतुर्धाहारं चतुर्विधमपि
भोजनम् । अपिरनुक्तसमुच्चये । तेन त्रिविधाहारादिमपि त्यजेदित्यर्थः ।
किंविशिष्टः सन् ? उत्सुक उपयुक्तः । कया ? आह्वया अर्हदाज्ञया गुरु-
नियोगेन च । अर्हदाज्ञागुरुनियोगयोरुपयुक्तो जिनमतं श्रद्धयत् । गुरुक्तेन
प्रत्याचक्षण इत्यर्थः । अत्राज्ञासामान्यादर्हदाज्ञा गुरुनियोगश्च द्वयं ब्राह्मम् ।
क ? आदिमध्यान्तेषु । आदौ प्रत्याख्यानग्रहणकाले मध्ये मध्यकाले
अन्ते समाप्तौ चेत्यर्थः । सच्चित्तो विद्यमानजीवः । अचित्तोऽविद्यमानजीवः ।
मिश्रश्चिदचिद्रूपः । सहावद्येन हिंसादिना वर्तते इति सावद्यः । इतरो निर-
वद्यः । सच्चित्तश्चाचित्तश्च मिश्रश्च सच्चित्ताचित्तमिश्राः । सावद्याक्षेत्रे च
सावद्येतराः । ते च ते सच्चित्ताचित्तमिश्राश्च सावद्येतरसच्चित्ताचित्तमिश्राः ।
ते च ते उपधयः परिग्रहाश्च सावद्येतरसच्चित्ताचित्तमिश्रोपधयस्तान् । त्यजे-
दिति प्रत्याख्यानोक्तिः । उपध्याहारौ तु प्रत्याख्येयौ । उक्तं च—

आज्ञाज्ञापनयोर्दक्ष आदिमध्यावसानतः ।

साकारमनाकारं च मुसंतोपोनुपालयन् ॥

प्रत्याख्याता भवेदेव प्रत्याख्यानं तु वर्जनम् ।

उपयोगि तथाहारः प्रत्याख्येयं तदुच्यते ॥

बहुविकल्पमुपवासादिप्रत्याख्यानं मुमुक्षोः शक्त्यनतिक्रमेणावश्यवर्तन्व्य-
तयोपदिशति—

आगःशुद्धितपोवृद्धिकर्मनिर्जरणादयः ।

कायोत्सर्गस्य विज्ञेया हेतवो द्रतवर्तिना ॥

पोहेति नामादिभेदेन पदप्रकारः । तथा हि—सावधनामकरणागत-
दोषविशुद्ध्यर्थं कायोत्सर्गो नामकायोत्सर्गः कायोत्सर्गनाममात्रं वा । पाप-
स्थापनाद्वारागतदोषोच्छेदाय कायोत्सर्गः स्थापनाकायोत्सर्गः कायोत्सर्ग-
परिणतप्रतिबिम्बं वा । सावधद्रव्यसेवनद्वारेणागतातीचारनिर्हरणाय कायो-
त्सर्गः कायोत्सर्गव्यावर्णणीयप्राभृतज्ञानुपयुक्तस्तृतीयं भाविजीवस्तह्यति-
रिक्तो वा द्रव्यकायोत्सर्गः । सावधक्षेत्रद्वारागतदोषध्वंसनाय कायोत्सर्गः
कायोत्सर्गपरिणतक्षेत्रं वा क्षेत्रकायोत्सर्गः । सावधकालाचरणद्वारागतदोष-
परिहाराय कायोत्सर्गः कायोत्सर्गपरिणतसहितकालो वा कालकायोत्सर्गः ।
मिथ्यात्यागतीचारशोधनाय कायोत्सर्गः कायोत्सर्गव्यावर्णणीयप्राभृतज्ञ
उपयुक्तस्तज्ञानं जीवप्रदेशा वा भावकायोत्सर्ग इति । यकिम् ? यदास्ते
तिष्ठत्येव स्थानं करोति । कोसौ ? मोक्षार्थित्वादि विशेषणविशिष्टः शुद्धा-
त्मा असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिभव्यः । कथं कृत्वा ? अचलं निश्चलपादहस्ता-
धरभूनेत्रादिसर्गाहम् । किंविशिष्टः ? मोक्षार्थी मुक्तिमिच्छन् । तथा
जितनिद्रको निद्राजययुक्तः । तथा सुकरणः शोभनं करणं क्रिया
परिणामो वा यस्य स एवम् । तथा सूत्रार्थधिद् आगमार्थज्ञः । तथा
धीर्यवान् नैसर्गिकशक्तियुक्तः । तथा बलवान् आहारादिजन्यशक्ति-
युक्तः । उक्तं च—

मोक्षार्थी जितनिद्रो हि सूत्रार्थज्ञः शुभक्रियः ।

बलवीर्ययुतः कायोत्सर्गो भावविशुद्धिभाक् ॥

तथा प्रलम्बितभुजायुग्मः प्रलम्बितं प्रसस्तावोनीतं भुजायुग्मं बाहु-
युगलं येन स तथोक्तः । तथा ऊर्ध्वंनुर्ध्वंजानुः । ऊर्ध्वं परलोकं जाना-
नश्च । तथा चतुरङ्गुलान्तरसमाप्राप्तिः । चत्वार्यङ्गुलानि अन्तरमन्तरा-
लं ययोस्तौ चतुरङ्गुलान्तरौ सममविपममऽप्रोऽप्रभागो ययोस्तौ समाप्रौ ।
चतुरङ्गुलान्तरौ च तौ समाप्रौ च चतुरङ्गुलान्तरसमाप्रौ । तथा भूतावंध्री
पादौ यस्य स एवम् । उक्तं च—

योसंरिदबाहुञ्जुयलो चतुरंगुलमंतरेण समपादं ।
सव्वंगचलणरहियो काओस्सग्गो विसुद्धो दु ॥

सतनुत्सर्ग इति लक्ष्यं मोक्षार्थात्यादिलक्षणः प्रयोक्ता निपिद्वाभिधा-
घाचारात्ययशोधनादिति षोढेति च हेतुविकल्पौ ॥

कायोत्सर्गस्योत्तममध्यमजघन्यपरिणामनिरूपणार्थमाह—

कायोत्सर्गस्य मात्रान्तमुहूर्तोऽल्पा समोत्तमा ।

शेषा गाथान्यंशचिन्तात्मोच्छ्वासैर्नैकधा मिता ॥ ७१ ॥

मिता परिमिता पूर्वाचार्यैः । कासौ ? मात्रा परिमाणम् । कस्य ?
कायोत्सर्गस्य । कीदृशी ? अल्पा जघन्या । कियन्मात्रा ? अन्त-
मुहूर्तः समयाधिकामावलिकामादिं कृत्वा समयोनमुहूर्तं यावत्कालः
तथा कायोत्सर्गस्य मात्रा उत्तमा उत्कृष्टा मिता । कियन्मात्रा ? समा-
वर्षम् । तथा कायोत्सर्गस्य मात्रा शेषा अन्तमुहूर्तां वर्षाभ्यामुद्धरिता
मध्यमामिता । कतिधा ? नैकधा द्विमुहूर्तप्रहरदिवसाद्यपेक्षया कार्यकाल-
द्रव्यक्षेत्रभावाद्यपेक्षया वाऽनेकप्रकारा । यदाह—

अस्ति वर्षं समुत्कृष्टो जघन्योन्तमुहूर्तगः ।

कायोत्सर्गः पुनः शेषा अनेकस्थानगा मताः ॥

कैः ? गाथान्यंशचिन्तात्मोच्छ्वासैः गाथाया 'णमो अरहंताणं'
इत्यादिकायाऽन्यंशसिद्धिभागो द्वे द्वे एकं च नमस्कारपदं गाथान्यंशः ।
तस्य चिन्ता चिन्तन गाथान्यंशचिन्ता । सा आत्मा स्वरूपं येषां ते गाथा-
न्यंशचिन्तात्मानः । ते च उच्छ्वासाश्च प्राणवायोगमागता गाथान्यंश-
चिन्ताःमोच्छ्वासासैः । तत्र 'णमो अरहंताणं, णमो मिद्वाणं' इति पदद्व-
यचिन्तनमेक उच्छ्वासः । एवं 'णमो आइरियाणं, णमो उवज्जायाणं' इति
चिन्तनं द्वितीयः । तथा 'णमो लोए, सव्वसाहूणं' इति चिन्तनं तृती-
यः । एवं गाथायस्त्रिधा चिन्तने त्रय उच्छ्वासाः स्युः । नवधा चिन्तने
सप्तविंशतिः । इत्यादिकल्पनया परिगणनीयम् । उक्तं च—

१ यः सारित्वाहुञ्जुगल्थनुरङ्गुलमन्तरेण समपादः ।

सवंगचलनरहितः कायोत्सर्गो विसुद्धस्तु ॥

सप्तविंशतिरुद्धासाः संसारोन्मूलनक्षमे ।

सन्ति पञ्च नमस्कारे नवधा चिन्तिते सति ॥

एतदुच्छ्वासलक्षणं जघन्योत्कृष्टमात्रयोरपि यथासंभवं योज्यम् ।
द्वैवसिकादिप्रतिक्रमणकायोत्सर्गेषुच्छ्वाससंख्याविशेषनिर्णयार्थमाह—

उच्छ्वासाः स्युस्तनूत्सर्गे नियमान्ते दिनादिषु ।

पञ्चसप्तशतार्धत्रिचतुःपञ्चशतप्रमाः ॥ ७२ ॥

स्युर्भवेयुः । के ? उच्छ्वासाः । क ? तनूत्सर्गे । किंविशिष्टाः ?
अष्टशतार्धत्रिचतुःपञ्चशतप्रमाः । केषु ? दिनादिषु दिनरात्रिपक्ष-
चतुर्माससंवत्सरेषु निषेधेषु । कतिषु ? पञ्चसु । क ? नियमान्ते योर-
नक्तिकरणकाले । अष्टाभिरधिकं शतमष्टशतमित्यर्थः । अर्द्धं प्रत्या-
सत्तरेष्टोत्तशतस्यैव । चतुःपञ्चाशदित्यर्थः । त्रीणि च चत्वारि च पञ्च
च त्रिचतुःपञ्च । तानि च तानि शतानि च त्रिचतुःपञ्चशतानि ।
अष्टशतं चार्धं च त्रिचतुःपञ्चशतानि च अष्टशतार्धत्रिचतुःपञ्चशतानि
तान्येव प्रमा प्रमाणं येषामुच्छ्वासानां ते तथोक्ताः । यथासंख्यम् ।
उक्तं च—

आह्निकेष्टशतं रात्रिभवेर्धं पाक्षिके तथा ।

नियमान्तेस्ति संस्थेयमुच्छ्वासानां शतत्रयम् ॥

चतुःपञ्चशतान्याहुश्चतुर्मासाब्दसंभवे ।

इत्युच्छ्वासास्तनूत्सर्गे पञ्चस्थानेषु निश्चिताः ॥

प्रज्ञावादिप्रतिक्रमणास्वर्हच्छ्रय्यादिवन्दनायां स्वाध्यायादिषु च कायो-
त्सर्गेषुच्छ्वाससंख्याविशेषनिश्चयार्थमाह—

मूत्रोच्चारार्धवभक्ताहत्साधुशय्याभिवन्दने ।

पञ्चाग्रा विंशतिस्तेस्युः स्वाध्यायादौ च सप्तयुक् ॥ ७३ ॥

स्युः । के ते ? उच्छ्वासाः कायोत्सर्गविषयाः । कति ? विंशतिः ।
किंविशिष्टाः ? पञ्चाग्रा पञ्च अग्रमुत्तरं यस्याः सा पञ्चाग्रा । पञ्चविंश-
तिरित्यर्थः ? मूत्रेत्यादि । मूत्रं प्रसवणम् । उच्चारः पुरीपोत्सर्गः ।

अध्वा ग्रामान्तरगमनम् । भक्तं गोचारः । अहंच्छय्या जिनैन्द्रनिर्वाणसम-
वसृत्तिकेवलज्ञानोत्पत्तिनिष्क्रमणजन्मभूमिस्थानानि । साधुशय्याः श्रमणनि-
पिद्धिकास्थानानि । अहंन्तश्च साधवश्चाहंत्साधवः । तेषां शय्या अहंत्साधु-
शय्याः । मूत्रं चोच्चारश्चाध्वा च भक्तं चाहंत्साधुशय्याश्च मूत्रोच्चारध्वभक्ता-
हंत्साधुशय्याः । तासामभिवन्दनमाभिमुख्येन वन्दना मूत्रोच्चारध्वभक्ता-
हंत्साधुशय्याभिवन्दनं, तस्मिन् । तथा ते स्युः । कति ? विंशतिः । किंवि-
विशिष्टा ? सप्तयुक् । सप्तविंशतिरित्यर्थः । क ? स्वाध्यायादौ स्वाध्याय
आदिर्यस्य ग्रन्थादिप्रारम्भादेरसौ स्वाध्यायादिसम्भिन् । स्वाध्याये ग्रन्थादि-
प्रारब्धग्रन्थादिसमाप्ती नित्यवन्दनायां मनोविकारे च तत्क्षणोत्पन्ने । उक्तं च—

ग्रामान्तरेऽन्नपानेहंत्साधुशय्याभिवन्दने ।
प्रस्रावे च तथोच्चारं उच्छ्वासाः पञ्चविंशतिः ॥
स्वाध्यायोद्देशनिर्देशे प्रणिधानेथ चन्दने ।
सप्तविंशतिश्च्छ्वासाः कायोत्सर्गोभिसंभताः ॥

उद्देशो ग्रन्थादिप्रारम्भः । निर्देशः प्रारब्धग्रन्थादिसमाप्तिः । प्रणिधानं
मनोविकारः अशुभपरिणामस्तत्क्षणोत्पन्न इत्यर्थः । यत्तु—

जन्तुघातानृतादत्तमैथुनेषु परिग्रहे ।
अष्टोत्तरशतोच्छ्वासाः कायोत्सर्गाः प्रकीर्तिताः ॥'

इति सूत्रे वचस्तत्रशब्देन समुच्चीयते ।

व्रतारोपण्यादिप्रतिप्रमणासूच्छ्वाससंख्यानिर्देशार्थमाह—

या व्रतारोपणी सार्वतीचारिक्यातिचारिकी ।

औत्तमार्थी प्रतिक्रान्तिः सोच्छ्वासैराहिकी समा ॥ ७४ ॥

सा भवति । किंविशिष्टा ? आहिकीसमा आहिक्या दैवसिक्या
प्रतिक्रान्त्या समा तुल्या । कैः ? उच्छ्वासैः । वीरभक्तिकालेऽष्टोत्तरशतो-
च्छ्वासकायोत्सर्गं इत्यर्थः । या किम् ? या प्रतिक्रान्तिः । कथंभूता ? व्रता-
रोपणी । न केवलं, सार्वतीचारिकी । न केवलम्, अतिचारिकी न
केवलं औत्तमार्थी च ।

अहोरात्रस्वाध्यायादिनिपयकायोत्सर्गसंख्यामंत्रप्रहार्यमाह—

स्वाध्याये द्वादशेष्टा पञ्चन्दनेष्टौ प्रतिक्रमे ।

कायोत्सर्गा योगभक्तौ द्वौ चाहोरात्रगोचराः ॥ ७५ ॥

इष्टा अभिमताः सुरिणा । के ? कायोत्सर्गाः । किंविशिष्टाः ? अहो-
रात्रगोचरा दिनरात्रिनिपयाः । कथम् ? स्वाध्याये द्वादश पञ्चन्दने
अष्टौ प्रतिक्रमे योगभक्तौ च द्वौ । सर्वे मिलिता अष्टाविंशतिः । एते
च त्रिभागेनोत्तरत्र व्यवहरिष्यन्ते ।

कायोत्सर्गं ध्यानविशेषमुपसर्गपरीपहसहनं च नियमयन् कर्मनिर्हरणाति-
शयं फलत्वेनोपदिशति—

व्युत्सृज्य दोषान् निःशेषान् सद्भ्यानी स्यात्तनूत्सृतौ ।

सहेताप्युपसर्गोर्मीन् कर्मवन् भिद्यतेतराम् ॥ ७६ ॥

स्यान्मुमुक्षुः । किंविशिष्टः ? सद्भ्यानी धर्म्यं शुद्धं वा ध्यानमाश्रितः ।
सत् प्रशस्तं ध्यानमतिशयेनास्वास्तीति सद्भ्यानी । क ? तनूत्सृतौ कायो-
त्सर्गं । किं कृत्वा ? व्युत्सृज्य विविधमुत्कृष्टं त्यक्त्वा । कान् ? दोषान्
इयांपथाद्यतीचारान् कायोत्सर्गमलान्वा । किंविशिष्टान् ? निःशेषान्
सर्षान् । एतेनालसाद्यभाव उक्तः स्यात् । उक्तं च—

कायोत्सर्गस्थितो धीमान् मलमीर्यापथाश्रयम् ।

निःशेषं तत्समानीय धर्म्यं शुद्धं च चिन्तयेत् ॥

न केवलं सज्जानी स्यान्मुमुक्षुः, सहेतापि क्षमेत च । कान् ? उपस-
र्गोर्मीन् उपसर्गांश्चोर्मयश्च परीपहा उपसर्गोर्मयस्तान् । क ? तनूत्सृतौ ।
एवं हृते हि फलं स्वादित्याह-भिद्यतेतरां प्रकृष्टं स्वयमेव विश्लेषं याति ।
किं तत् ? कर्म ज्ञानावरणादिकम् । क सति ? एवमित्यं हृते सति ।
मनाद्यपेक्षया शरुर्षोत्र । उक्तं च—

उपसर्गस्तनूत्सर्गं श्रितस्य यदि जायते ।

देवमानवतिर्यग्भ्यस्तदा सद्यो मुमुक्षुणा ॥

साधोस्तं सहमानस्य निष्कम्पीभूतचेतसः ।
 पतन्ति कर्मजालानि शिथिलीभूय सर्वतः ॥
 यथाङ्गानि विभिद्यन्ते कायोत्सर्गविधानतः ।
 कर्माण्यपि तथा सद्यः संचितानि तनूभृताम् ॥
 यमिनां कुर्वतां भक्त्या तनूत्सर्गमद्रूपणम् ।
 कर्म निर्जायते सद्यो भवकोटिभ्रमाजितम् ॥

नित्यनैमित्तिककर्मकाण्डनिष्ठस्य योगिनः परम्परया निःश्रेयसप्रतिलम्भम-
 भिद्यते—

नित्येनेत्यमथेतरेण दुरितं निर्मूलयन् कर्मणा,
 योभ्यासेन विपाचयत्यमलयन् ज्ञानं त्रिगुप्तिश्रितः ।
 स प्रोद्बुद्धनिसर्गशुद्धपरमानन्दानुविद्धस्फुर,-
 द्विश्वाकारसमग्रबोधशुभगं कैवल्यमास्तिष्ठते ॥ ७७ ॥

स योगी आस्तिष्ठते प्राप्नोति । किं तत् ? कैवल्यं निर्वाणम् । किंवि-
 शिष्टम् ? प्रोद्बुद्धेत्यादि । प्रकर्षेणापुनर्भवलक्षणेनोद्बुद्धोऽभिव्यक्तो निसर्गशुद्ध-
 स्वभावनिरमलः परमानन्दानुविद्धः परमप्रशान्तिलक्षणप्रमोदेनानुविद्धो
 द्रव्यान्तर नेतुमशक्यत्वलक्षणेनाशक्यविवेचनत्वेन व्यतिकीर्णः । स्फुरन्त-
 प्रकाशमाना विश्वस्य लोकालोकस्वाकारा रूपाणि यत्रासौ स्फुरद्विश्वाकारः ।
 समग्रः सर्वद्रव्यपर्यायनिबद्धो बोधः समग्रबोधः । तेन शुभगमत्यन्तरमणी-
 यम् । यः किम् ? यो विपाचयति विपचते प्रयोजयति । किं तत् ? ज्ञानं
 स्वपरावभासिबोधम् । केन ? अभ्यासेन असकृत्प्रवृत्त्या । अत्र कर्तारि
 तृतीया । किं कुर्वन् ? अमलयन् निर्मलीकुर्वन्, ज्ञानमेव । कथंभूतो
 भूत्वा ? त्रिगुप्तिश्रितस्त्रिस्रो गुप्तीराश्रितः । सम्यग्निगृहीतमनोवाक्कायव्या-
 पार इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? निर्मूलयन् मूलादपि निरस्यन् । किं तत् ?
 दुरितं पापम् । केन ? कर्मणा क्रियया । किंविशिष्टेन ? नित्येन अथे-
 तरेण नैमित्तिकेन च । कथम् ? इत्यमुक्तन्यायेन । उक्तं च—

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।
 ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन तु पाचयेत् ॥

अभ्यासात् पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः ।

भावइयकप्रकरणम् ।

अथ पडावश्यकदेशं संगृह्यन् कृतिकर्मसेवायां श्रेयोर्षिनं व्यापारवति—

योग्यकालासनस्थानमुद्रावर्तशिरोनति ।

विनयेन यथाजातः कृतिकर्मांमलं भजेत् ॥ ७८ ॥

योग्याः समाधये प्रभवन्त्यः । यथाविहिता इत्यर्थः । तथैव चोत्तरप्रय-
न्धेनानुपूर्वदो व्याख्यास्यन्ते । यथाजातो याद्याभ्यन्तपरिमहचिन्ताव्यावृत्तः
संयमग्रहणक्षणे निर्मन्थत्वेन पुनरुत्पादात् । कृतिकर्म कृतेः पापकर्मच्छेद-
नस्य कर्म अनुष्ठानम् । भजेत् सेवेत श्रेयोर्षी । किं तत् ? कृतिकर्म ।
केन ? विनयेन प्रश्रयेण । किंविशिष्टः सन् ? यथाजातः । किंविशि-
ष्टम् ? योग्येत्यादि । कालश्चासनं च स्थानं च मुद्राश्चावर्तश्च शिरश्च नतिश्च
कालासनस्थानमुद्रावर्तशिरोनतयः । योग्याः कालादयो यत्र तद् योग्य-
कालासनस्थानमुद्रावर्तशिरोनति । पुनः किंविशिष्टम् ? अमलं द्वाविं-
शदोपरहितम् ।

नित्यदेववन्दनायां त्रैकाल्यपरिमाणमाह—

तिस्रोऽहोन्त्या निशश्चाद्या नाड्यो व्यत्यासिताश्च ताः ।

मध्याह्नस्य च पदकालास्त्रयोमी नित्यवन्दने ॥ ७९ ॥

भवन्ति । के ? अमी अनन्तरनिर्दिष्टाः कालाः । कति ? त्रयः । क ?
नित्यवन्दने । तानेवाह—भवन्ति । काः । नाड्यो घटिकाः । कति ?
तिस्रः । किंविशिष्टाः ? अन्त्याः । कस्य ? अहो दिवसस्य । न केवलं,
निशश्च रात्रेराद्यास्तिस्रो घटिकाः । एवमपराह्ववन्दनायां घटिकापदकमु-
रकृष्टः कालः । ताश्च नाड्यो व्यत्यासिता विपर्याय स्थिताः पूर्वाह्ववन्द-
नायामुरकपंतः कालः दिवसस्य प्रथमास्तिघो घटिका रात्रेश्च पश्चिमास्तिघः ।
इति घटिकापद्धमित्यर्थः । तथा मध्याह्नस्य च मध्यन्दिनस्य नाड्यः पद ।
संभ्यावन्दनायामुत्कर्षेण कालः । उक्तं च—

मुहूर्तत्रितयं कालः संध्यानां त्रितये बुधैः ।
कृतिकर्मविधेर्नित्यः परो नैमित्तिको मतः ॥

कृतिकर्मणि योग्यासनावसायार्धमाह—

वन्दनासिद्धये यत्र येन चास्ते तदुद्यतः ।
तद्योग्यमासनं देशः पीठं पद्मासनाद्यपि ॥ ८० ॥

वन्दनासिद्धये वन्दनाया निष्पत्त्यर्थं तदुद्यतो वन्दनोद्युक्तः साधुर्यत्र
देशे पीठे चास्ते तिष्ठति तद्योग्यमासनं देशः पीठं च भण्यते । येन
च पद्मासनादिना वन्दनासिद्धये तदुद्यत आस्ते तद्योग्यमासनं पद्मासना-
द्यपि भण्यते इत्यर्थः । उक्तं च—

आस्यते स्थीयते यत्र येन वा वन्दनोद्यतैः ।
तदासनं विद्योद्भव्यं देशपद्मासनादिकम् ॥

वन्दनायोग्यं प्रदेशमुपदिशति—

विविक्तः प्रासुकस्त्यक्तः संश्लेश्लेशकारणैः ।
पुण्यो रम्यः सतां सेव्यः श्रेयो देशः समाधिचित् ॥ ८१ ॥

वन्दनासिद्धये तदुद्यतेन देशः प्रदेशः श्रेय आश्रयणीयः । शीघ्रतः ?
विविक्तः शुद्धोऽसंस्तुतलोकरहितश्च तथा प्रासुकः समूहानरहितः । तथा
त्यक्तः । कैः ? संश्लेश्लेशकारणैः संश्लेशकारणै-रागद्वेषादिभिः श्लेश-
कारणैश्च परीपहोपसर्गैः । तथा पुण्यः सिद्धक्षेत्रादिरूपः । तथा रम्यश्चित्त-
निर्मुक्तिकरः । तथा सतां मुमुक्षुणां सेव्यः सेवनीयः । तथा समाधिचित्
प्रसन्नध्यानवर्धनः । उक्तं च—

संसक्तः प्रचुरच्छिद्रस्तृणपाशवादिदूषितः ।
निक्षोभको हृषीकाणां रूपगन्धरसादिभिः ॥
परीपहकरो दंशशीतपातातपादिभिः ।
असंबद्धजनालापः सायधारम्भगर्हितः ॥
आर्द्राभूतोमनोऽनिष्टः समाधाननिषूदकः ।
योऽशिष्टजनसंचारः प्रदेशं तं विवर्जयेत् ॥

विविक्तः प्रासुकः सेव्यः समाधानविवर्धकः ।
 देवजुंष्टष्टिसंपातवर्जितो देवदक्षिणः ॥
 जनसंचारनिर्मुक्तो ग्राह्यो देशो निराकुलः ।
 नासन्नो नातिदूरस्थो सर्वोपद्रववर्जितः ॥

कृतिकर्मयोग्य पीठमाचष्टे—

विजन्त्वशब्दमच्छिद्रं सुरस्पर्शमकीलकम् ।
 श्लेषस्तार्णाद्यधिष्ठेयं पीठं विनयवर्धनम् ॥ ८२ ॥

चन्दनासिद्धये तदुच्यतेनाधिष्ठेयमाश्रयणीयम् । किं तत् ? पीठमासनम् । किंविशिष्टम् ? तार्णादि तृणरूपाश्चिलामयम् । पुन किंविशिष्टम् ? विजन्तु मरुतुणादिप्राणिरहितम् । तथा अशब्दं नि शब्दकम् । तथा अच्छिद्रं निश्छिद्रम् । तथा सुरस्पर्श सुखोष्कष्ट स्पर्शो यस्य तदेवम् । तथा अकीलकं कीलकरहितम् । तथा श्लेषो निश्चलम् । तथा विनयवर्धनमुन्नतोद्धतत्वादिदोपरहितम् ।

चन्दनायोग्य पद्मासनादित्रयं लक्षयति—

पद्मासनं स्थितौ पादौ जङ्घाभ्यामुत्तराधरे ।
 ते पर्यङ्कासनं न्यस्तावूर्णौ वीरासनं क्रमौ ॥ ८३ ॥

पद्मासनं भवति । कौ ? पादौ । किंविशिष्टौ ? स्थितौ स्थितिः । काभ्याम् ? जङ्घाभ्याम् । तथा पर्यङ्कासनं भवति । के ? ते जङ्घे । किंविशिष्टे ? उत्तराधरे उत्तराधरेण स्थापिते इत्यर्थे । तथा वीरासनं भवति । कौ ? क्रमौ पादौ । किंविशिष्टौ ? न्यस्तौ । कयो ? ऊर्ध्वोः सरभोत्परि । उक्त च—

त्रिविधं पद्मपर्यङ्कवीरासनस्वभावकम् ।
 आसनं यत्नतः कार्यं विदधानेन चन्दनाम् ॥
 तत्र पद्मासनं पादौ जङ्घाभ्यां श्रयतो यत्ने ।
 तयोरपर्यधोभागे पर्यङ्कासनमिष्यते ॥

ऊर्ध्वोरपरि कुर्वाण. पादन्यासं विधानतः ।
वीरासनं यतिर्धत्ते दुष्कर दीनदेहिनः ॥

अन्ये त्वाहुः—

जङ्घाया जङ्घया श्लिष्टे मध्यभागे प्रकीर्तितम् ।
पद्मासनं सुखाधायि सुसाधं सकलैर्जनैः ॥
बुधैरुपर्यधोभागे जङ्घयोरुभयोरपि ।
समस्तयोः कृते श्रेयं पर्यङ्कासनमासनम् ॥
ऊर्ध्वोरपरि निक्षेपे पादयोर्विहिते सति ।
वीरासनं चिरं कर्तुं शक्यं धीरैर्न कातरैः ॥

अपि च,—

' जङ्घाया मध्यभागे तु संश्लेषो यत्र जङ्घया ।
पद्मासनमिति प्रोक्तं तदासनविचक्षणैः ॥
स्याजङ्घयोरधोभागे पादोपरि कृते सति ।
पर्यङ्को नाभिगोत्तानदक्षिणोत्तरपाणिकः ॥
वामोऽग्निर्दक्षिणोरूर्ध्वं वामोरपरि दक्षिणः ।
क्रियते यत्र तद्धोरोचितं वीरासनं स्मृतम् ॥

वन्दनायां स्थानविशेषनिर्णयार्थमाह—

स्थीयते येन तत्स्थानं वन्दनायां द्विधा मतम् ।
उद्गीभावो निपद्या च तत्प्रयोज्यं यथावलम् ॥ ८४ ॥

वन्दारणा येन करणभूतेन स्थीयते तन्मतम् । किं तत् ? स्थानम् ।
कतिधा ? द्विधा । कस्याम् ? वन्दनायाम् । किं विमित्याह—उद्गीभावो
अर्धजानुत्यम् । निपद्या चोपवेशनम् । तत् स्थानं वन्दारणा प्रयोज्यं
प्रयोक्तव्यम् । कथम् ? यथावलं स्वसत्त्वनतिक्रमेण । उक्तं च—

स्थीयते येन तत्स्थानं द्विप्रथारमुदाहृतम् ।
वन्दना क्रियते यस्मादुद्गीभूयोपविद्य या ॥

कृतिकर्मयोग्यं मुद्राचतुष्टयं व्यापिष्यामुर्जिनमुद्रायोगमुद्रयोर्लक्षणमुन्मु-
द्रयति—

मुद्राश्चतस्रो व्युत्सर्गस्थितिर्जनीह योगिकी ।

न्यस्तं पद्मासनाद्यङ्गे पाण्योरुत्तानयोर्द्वयम् ॥ ८५ ॥

मुद्राश्चतस्रो भवन्ति । इह इमामु चतसृषु मुद्रामु मध्ये जैनी
जिनमुद्रा भवति । किलक्षणा ? व्युत्सर्गस्थितिव्युत्सर्ग कायोत्सर्ग
स्थितिरुद्गीभावः । सा च प्रलम्बितभुजेत्यादिना प्रागुक्ता । उक्तं च—

जिनमुद्रान्तरं कृत्वा पादयोश्चतुरद्बुलम् ।

ऊर्ध्वजानोरघस्यानं प्रलम्बितभुजद्वयम् ॥

तथेह योगिकी योगमुद्रा भवति । किलक्षणा ? पद्मासनाद्यङ्गे पद्मासन
पर्यङ्गासनरीतासनानामुत्सङ्गे उत्तानयोः पाण्योर्द्वययोर्द्वयं न्यस्तं न्या-
पितम् । उक्तं च—

जिनाः पद्मासनादीनामङ्गमध्ये निवेशनम् ।

उत्तानकरयुग्मस्य योगमुद्रां चमापिरे ॥

चन्दनामुद्रा मुक्ताशुक्तिमुद्रा च निर्दिशति—

स्थितस्याध्नुदरं न्यस्य कूर्परौ मुकुलीकृतौ ।

करौ स्याद्वन्दनामुद्रा मुक्ताशुक्तिर्धुताङ्गुली ॥ ८६ ॥

चन्दनामुद्रा स्यात् । किलक्षणा ? करौ हस्तौ । किञ्चिदिष्टौ ? मुकु-
लीकृतौ मुकुलितौ । कस्य ? पुंसः । किञ्चिदिष्टस्य ? स्थितस्य उद्गीभूतस्य ।
किं कृत्वा ? न्यस्य निक्षिप्य । कौ ? कूर्परौ उद्गीभूते । कथम् । अध्नु-
दरमुदरस्योपरि । उक्तं च—

मुकुलीकृतमाघाय जठरोपरि कूर्परम् ।

स्थितस्य चन्दनामुद्रा कर्द्वन्दं निरोदिता ॥

तथा मुक्ताशुक्तिर्नाम मुद्रा स्यात् । किलक्षणा ? मुकुलीकृतौ कराभ्याम् ।
किञ्चिदिष्टौ ? युताङ्गुली युताः संस्थानविशेषेण संलप्ता अङ्गुल्यो ययोस्त्री ।

संलग्नाङ्गुलिकावित्यर्थः । कस्य ? स्थितस्य । पूर्ववदध्युदरं कूर्परौ न्यस्य ।
उक्तं च—

मुक्ताशुक्तिर्मता मुद्रा जठरोपरि कूर्परम् ।
ऊर्ध्वजानोः करद्वन्द्वं संलग्नाङ्गुलि सूरिमिः ॥

मुद्राणां यथाविषयं प्रयोगनिर्णयार्थमाह—

स्वमुद्रा वन्दने मुक्ताशुक्तिः सामायिकस्तवे ।
योगमुद्रास्यया स्थित्या जिनमुद्रा तनूज्जने ॥ ८७ ॥

प्रयोक्तव्येत्युपस्कारः । प्रयोक्तव्याऽऽवश्यककारिणा । कासौ ? स्वमुद्रा
वन्दनामुद्रा । क ? वन्दने जयति भगवानित्यादिवन्दनायां क्रियमाणा-
याम् । तथा मुक्ताशुक्तिर्मुद्रा प्रयोक्तव्या । क ? सामायिकस्तवे सामा-
यिकं 'णमो अरहंताणं' इत्यादि दण्डकं, स्ववः 'धोस्सामि' इत्यादिदण्डकः ।
सामायिकं च स्ववश्च सामायिकस्त्वमिति समाहारद्वन्द्वः । सामायिकदण्डके
चतुर्विंशतिस्ववदण्डके च मुक्ताशुक्तिर्मुद्रा प्रयोज्येत्यर्थः । तथा प्रयोक्तव्या ।
कासौ ? योगमुद्रा । क ? तनूज्जने कायोत्सर्गं क्रियमाणे । कया ?
आस्यया । आसमास्या, तथा । उपवेशनेनेत्यर्थः । तथा प्रयोक्तव्या । कासौ ?
जिनमुद्रा । क ? तनूज्जने क्रियमाणे । कया ? स्थित्या उद्गीभावेन ।

आवर्तस्वरूपनिरूपणार्थमाह—

शुभयोगपरावर्तानावर्तान् दादशाहुराद्यन्ते ।
साम्यस्य हि स्तवस्य च मनोङ्गुली संयतं परावर्त्यम् ॥ ८८ ॥

आङ्गुलिबन्धाचायाः । कान् ? आवर्तान् । किंलक्षणान् ? शुभयोग-
परावर्तान् । कति ? द्वादश शुभा हिंसादिरहितवान् प्रशान्ता योगा मनो-
वाक्त्रायुर्भारः शुभयोगाः । तेषां परावर्ताः पूर्ववस्थापरित्यागेनावस्था-
न्तरप्रापणानि शुभयोगपरावर्तान् । अस्वैव समर्थनार्थमाह—भाषन्त
इत्यादि । हि यस्मात् परावर्त्यभवस्थान्तरं नेतव्यम् । वन्दनीर्घतरिति
शेषः । किं तव ? मनोङ्गुलीश्चित्तकाययाचम् । मनश्चाहं च गीधेति समा-

हारद्वन्द्वः । किंविशिष्टम् ? संयतं निरुद्धपापव्यापारम् । छ ? आद्यन्ते प्रारम्भे समाप्तौ च । आदिश्चान्तश्चेति भाष्यन्तं इतिसमाहारः । कस्य ? साम्यस्य 'णमो अरहंताणं' इत्यादिमायायिकदण्डकस्य । न केवलं, स्तवस्य च 'योस्तामि' इत्यादिदण्डकस्य । मनोहृगी संयतमिति वा सम-
स्तम् । तत्र मनोहृगिरां संयतं संयमनं मनोहृगी.संयतमिति समाप्तः । सामायिकदण्डकस्य प्रारम्भे समाप्तौ च मनोहृगी. संयतं परावर्त्यम् । स्तव-
दण्डकस्य च प्रारम्भे समाप्तौ च मनोहृगी. संयतं परावर्त्यमित्यर्थः ।
तद्यथा—

सामायिकदण्डकस्यादौ क्रियादिज्ञापनत्रिकल्पत्यागेन सदुच्चारणं प्रति मनस्य प्रणिधानं संयतमनःपरावर्तनमुच्यते । तथा भूमिस्पर्शलक्षणावन-
निक्रियाग्रन्दनामुद्रात्यागेन पुनरुत्थितस्य मुक्ताशुक्तिमुद्राकृतहस्तद्वयपरि-
भ्रमणत्रयं संयतकायपरावर्तनमाख्यायते । चैत्यमक्तिकायोत्सर्गं करोमी-
त्याद्युच्चारणविरामेण 'णमो अरहंताणं, इत्याद्युच्चारणकरणं संयतवाक्परावर्तन-
मभिधीयते । एवं सामायिकदण्डकस्यादौ शुभयोगपरावर्तलक्षणाभावतंत्रय
त्रिज्ञेयम् । एवमेव च यथास्वं साम्यदण्डकस्यान्ते तत्रयं कल्प्यम् । तथैव
च स्तवदण्डकस्यादावन्ते च पृथक् तत्रयमवसेयम् । इति समुद्दितानि
चत्वारि तत्रयाणि द्वादशावर्ता एकस्मिन् कायोत्सर्गे भवन्ति । एतच्च भग-
वद्भुवनन्दिषैदान्तदेवपार्दराचारटीकाया 'दुभो णदं जहाजादं, इत्यादिसूत्रे
व्याख्यातं द्रष्टव्यम् । तथैव धान्वाग्यातं क्रियाकाण्डेपि—

हे नते साम्यनुत्यादौ भ्रमास्त्रिस्त्रियोगगाः ।
त्रिस्त्रिभ्रमे प्रणामश्च साम्ये स्तवे मुत्तान्तयोः ॥

एतदेवचामितगतिरभ्यन्वाग्यात्—

कथिता द्वादशावर्ता यपुर्यचनचेतसाम् ।
स्तवसामायिकाद्यन्तपरावर्तनलक्षणाः ॥

इदं चाग्राचारटीका व्याख्यानमवधारयम्—

चतस्रु दिक्षु चत्वारः प्रणामा एकस्मिन् भ्रमणे । एवं त्रिषु भ्रमणेषु
द्वादश भवन्तीति ।

करौ हस्तौ नभ्रौ द्व्यङ्गः प्रणामोऽवाचि । तथा ककरं मस्तकहस्तं
नभ्रं श्यङ्गः प्रणामोऽवाचि । कं च करौ च ककरमिति समाहारः । तथा
जानुकरं नभ्रं चतुरङ्गः प्रणामोवाचि । जानुनी च करौ च जानुकरम् ।
तथा ककरजानु च मस्तकहस्तजानु नभ्रं पञ्चाङ्गः प्रणामोवाचि । कं च
करौ च जानुनी चेति समाहारद्वन्द्वः । एकं च द्वे च त्रीणि च चत्वारि च
पञ्च च एकद्वित्रिचतुःपञ्च । तान्यङ्गान्यवयवा यत्र प्रणामे सोयमेकद्वित्रि-
चतुःपञ्चाङ्गः । एकाङ्गो व्यङ्ग्यङ्गश्चतुरङ्गः पञ्चाङ्गः क्रमेणेत्यर्थः । तथा
स कायिकः प्रणामः क्रियेत कृतिकर्मकारिभिः । कथम् ? यथास्थानं
स्थानस्थाननिक्रमेण । उक्तं च—

मनसा वचसा तन्वा कुर्वते कीर्तनं मुनिः ।
ज्ञानादीनां जिनेन्द्रस्य प्रणामस्त्रिविधो मतः ॥
एकाङ्गो नमने मूर्ध्नो द्व्यङ्गः स्यात् करयोरपि ।
त्र्यङ्गः करशिरोनामे प्रणामः कथितो जिनैः ॥
करजानुविनामेऽसौ चतुरङ्गो मनीषिभिः ।
करजानुशिरोनामे पञ्चाङ्गः परिकीर्तितः ॥
प्रणामः कायिको ज्ञात्वा पञ्चघेति मुमुक्षुभिः ।
विधातव्यो यथास्थानं जिनसिद्धादिवन्दने ॥

क्रियाप्रयोगविधिं नियमयन्नाह—

कालुष्यं येन जातं तं क्षमयित्वैव सर्वतः ।
सङ्गाच्च चिन्तां व्यावर्त्य क्रिया कार्या फलार्थिना ॥९६॥
कार्या कर्तव्या । कासौ ? क्रिया कृतिकर्म । केन ? फलार्थिना फलं

१ मूर्ध्नो यथाजातं द्वादशावतमेव च ।

चतुःशिर त्रिशुद्धं च कृतिकर्म प्रयुज्यते ॥

त्रिविधं शिक्वरणशुद्धं मदारहितं द्विविधस्थानं पुनरुक्तम् ।

विनयेन कर्मविशुद्धं कृतिकर्मं भवति वतव्यम् ॥

कृतिकर्मापि कुर्वन् न भवति कृतिकर्मं निजंरामागी ।

द्वात्रिंशदन्वतरं साधुस्थानं विराधमाणः ॥

क्रियाकाण्डप्रसिद्धां स्तवनक्रियाम् । केषु सत्सु ? चैत्यनिर्वाणयोगिनन्दी-
श्वरेषु । किं क्रियमाणेषु ? घन्धमानेषु वन्दनाविषयीक्रियमाणेषु चैत्य-
वन्दनायां निर्वाणवन्दनाया, योगिवन्दनायां, नन्दीश्वरचैत्यवन्दनायां चेत्यर्थः ।

स्वमतेन परमतेन च नतिनिर्णयार्थमाह—

द्वे साम्यस्य स्तुतेश्चादौ शरीरनमनान्नती ।

वन्दनाद्यन्तयोः कैश्चिन्नित्युच्यते नमनान्मते ॥ ९३ ॥

कार्ये इत्यध्याहारः । कार्ये कर्तव्ये । के ? नती । कतिसंख्ये ? द्वे ।
कस्मात् ? शरीरनमनात् पञ्चाङ्गप्रणमनात् । भूमिस्पर्शादित्यर्थः । क ?
आदौ प्रथमतः । कस्य ? साम्यस्य सामागिकदण्डकस्य । न केवलं-
स्तुतेश्चतुर्विंशतिसंख्ये । मतान्तरमाह—मते इत्ये । के ? द्वे नती । कैः ?
कैश्चित् स्वामिसमन्तभद्रादिभिः । कस्मात् ? नमनात् प्रणमनात् । किं कृत्वा ?
नित्युच्यते उपविश्य । कयोः ? वन्दनाद्यन्तयोर्वन्दनायाः प्रारम्भे समाप्तौ
च । यथाहुस्तत्र भगवन्तः श्रीमत्प्रमेन्दुदेवपादा रत्नकरण्डकटीकायां चतुरा-
वर्तत्रितय इत्यादिसूत्रे द्विनिपद्य इत्यस्य व्याख्यानम् “देववन्दनां कुर्वता हि
प्रारम्भे समाप्तौ चोपविश्य प्रणामः कर्तव्यः” इति ।

प्रणामभेदनिर्णयार्थं श्लोकद्वयमाह—

योगैः प्रणामस्त्रेधाहर्ज्जानादेः कीर्तनात्रिभिः ।

कं करौ ककरं जानुकरं ककरजानु च ॥ ९४ ॥

नम्रमेकद्वित्रिचतुःपञ्चाङ्गः कायिकः क्रमात् ।

प्रणामः पञ्चधावाचि यथास्थानं क्रियते सः ॥९५॥ युग्मम्

भवति । कोसौ ? प्रणामः । कतिधा ? त्रेधा त्रिविधः । कैः ? योगैर्म-
पराव्यक्त्यापारैः । कतिभिः ? त्रिभिः । कस्मात् ? कीर्तनात् संशब्दना-
वाक्याद्युच्यते ? अहर्ज्जानादेः अहंतो जिनेन्द्रस्य ज्ञानमादिर्यस्य सिद्धज्ञाना-
न्तरप्रापणोक्तिनादिस्य । तत्र तत्रत् कायिकः शारीरः प्रणामोऽवाचि-
इत्यादि । कतिधा ? पञ्चधा । कस्मात् ? क्रमात् । किं
शेषः । किं ता कं मूलकं नम्रं नमनशीलमेकाङ्गः प्रणामोवाचि । तथा

अथ चतुर्दशभिः श्लोकैर्दात्रिंशद्वन्द्वनादोषोऽलक्षयति—

अनादृतमतात्पर्यं वन्दनायां मदोद्धृतिः ।

स्तब्धमत्यामन्नभावः प्रविष्टं परमेष्ठिनाम् ॥ ९८ ॥

‘इति दोषोऽज्ञाना कार्या वन्दना निर्जराधिना’ इति गत्वा संबन्धः कर्तव्यः । तानेव वन्दनादोषालक्षणतोऽनादृतमित्यादिना लक्षयति । मल इति मध्यदीपकेन दोष इत्यन्तर्दीपकेन वा योज्यम् । (१) अनादृतं नाम वन्दनायां प्रथमो दोषः स्यात् । किं लक्षणम् ? अतात्पर्यं समस्त्रादुरनिर्मुक्तपरम् । सा वन्दना परा प्रधानं यस्यासौ तत्परः । तत्परस्य कर्म तात्पर्यम् । न तात्पर्यं (मतात्पर्यम्) (२) स्तब्धं नाम वन्दनायां द्वितीयो दोषः स्यात् । विमात्मकम् ? मदोद्धृति-मिदाष्टकवशीकृतपरम् । मशो जात्यादिदृतोहंकारः । भदैरष्टाभिरद्वनिरात्मो-त्कर्षसभावना । (३) प्रविष्टं नाम वन्दनायां तृतीयो दोषः स्यात् । किं स्वभावः ? अत्यासन्नभाघः । केषाम् ? परमेष्ठिनामहंदादीनामनिमात्र-मासशो निकटोऽत्यासन्नः । तस्य भावः । अति निकटवमित्यर्थः ।

हस्ताभ्यां जानुनोः स्वस्य संस्पर्शः परिपीडितम् ।

दोलायितं चलन् कायो दोलावत् प्रत्ययोथवा ॥ ९९ ॥

(४) परिपीडितं नाम वन्दनायां चतुर्थो दोषः स्यात् । किरूपः ? संस्पर्शः समन्तात् स्पर्शनम् । कयोः ? जानुनोरुष्ठीवनोः । कान्याम् ? हस्ताभ्याम् । कस्य ? स्वस्यात्मनः । एवमुत्तरग्रापि संबन्धः कर्तव्यः । (५) दोलायितं नाम दोषः स्यात् । विमात्मा ? कायः शरीरम् । किं कुर्वन् ? चलन् गतायात् कुर्वन् । क्विद् ? दोलावद् दोलायामिव दोला-रुद्धरदेव वा । इममेव दोषं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । अथवा दोलायितं नाम दोषः स्यात् । विमात्मा ? प्रत्ययः । किं कुर्वन् ? चलन् । चलन्ती प्रतीतिः संशयः इत्यर्थः । स्तुत्ये स्तवने तत्फले वा संदेह इति यावत् ।

भाल्लोकुशपदङ्गुष्ठविन्यासोऽङ्कुशितं मतम् ।

निपेदुपः कच्छपवद्रिङ्खा कच्छपरिङ्कितम् ॥ १०० ॥

कर्मनिर्जरणलक्षणं तीर्थकरत्वादिपुण्यार्जनं चेच्छता । किं कृत्वा ? क्षमयित्त्वैव नियमेन क्षमां कारयित्वा । कम् ? तं कालुष्यविषयम् । येन किम् । येन जातं सम्पन्नम् । किं तत् ? कालुष्यं क्रोधाद्यावेशाद्यित्तस्य क्षोभः । येनेति करणे सहार्थं वा तृतीया । उक्तं च—

येन केनापि संपन्नं कालुष्यं दैवयोगतः ।

क्षमयित्त्वैव तं त्रेधा कर्तव्यावश्यकक्रिया ॥

न केवलं, व्यावर्त्य च प्रच्याव्य । काम् ? चिन्तामन्तःकरणप्रवृत्तिम् । कस्मात् ? सद्भ्यात् परिग्रहात् । किंविशिष्टात् ? सर्वतः सर्वस्मात् । प्रकृतादन्यत्र चिन्तां निरूप्येत्यर्थः ।

अमलमिति विशेषणं व्याचष्टे—

दोषैर्द्वात्रिंशता स्वस्य यद्भुत्सर्गस्य चोज्झितम् ।

त्रियोगशुद्धं क्रमवन्निर्मलं चितिकर्म तत् ॥ ९७ ॥

तन्निर्मलं निर्दोषं चितिकर्म भण्यते पूर्वसूरिभिः । चित्तेस्तीर्थकरत्वादि-पुण्यार्जनस्य कर्म क्रिया जिनादिवन्दनेत्यर्थः । यत्किम् ? यदुज्झितं त्यक्तं भवति । कैः ? दोषैरनादृतादिभिः । कतिभिः ? द्वात्रिंशता द्वात्रिंशत्संख्यैः । कस्य ? स्वस्य चितिकर्मणः संबन्धिभिः । न केवलं, द्युत्सर्गस्य च कायोःसर्गस्य दोषैर्घोटकादिभिरुज्झितम् । पुनः किंविशिष्टम् ? त्रियोगशुद्धम् । त्रयो योगा मनोवाक्यायध्यापाराः शुद्धाः कालुष्यरहिता यस्मिन् तत् । वाहिताभ्यादित्वात्समासः । पुनरपि किंविशिष्टम् ? क्रमवत् प्रशस्तकमम् । क्रमविशुद्धमित्यर्थः । उक्तं च—

दुओणदं जहोज्जादं वारसावत्तमेव य ।

चदुस्सिरं तिसुद्धं च किदियम्मं पउज्जदे ॥

तिविहं तियरणसुद्धं मयरहियं दुविह्ठानुपुणरुत्तं ।

विणण्ण कमविसुद्धं किदियम्मं होइ कायव्वं ॥

किदियम्मं पि कुणंतो ण होदि किदियम्मि णिज्जराभागी ।

चत्तीसाणण्णदरंसाहुट्ठानं विराहितो ॥

(१३) ऋद्धिगौरवं नाम दोषः स्यात् । कस्य ? वन्दारोर्वन्दनां साधु-
स्वेन कुर्वतः । कयम् ? इति एवंप्रकारेण । भावी भविष्यति । कोसौ ?
गणध्यातुर्वर्ष्यध्रमणसंधः । किंविशिष्टः ? भक्तो भक्तिकः । कस्य ? मे मम ।
(१४) गौरवं नाम दोषः स्यात् । किमात्मा ? स्पृहा वाण्डा । क ? महि-
मनि माहात्म्ये । कस्य ? स्वस्यात्मनः । अथवा स्पृहा । क ? आहारादौ
भोजनोपकरणादौ ।

स्याद्वन्दने चोरिकया गुर्वादेः स्तेनितं मलः ।

प्रतिनीतं गुरोराज्ञाखण्डनं प्रतिकूल्यतः ॥ १०४ ॥

(१५) स्तेनितं नाम मलो दोषः स्यात् । क ? वन्दने वन्दनायां क्रिय-
माणायाम् । कया ? चोरिकया चौर्येण । कस्य ? गुर्वादेर्गुरुप्रवच्युपाध्या-
यादेः । (१६) प्रतिनीतं नाम दोषः स्यात् । यत्किम् ? यदाज्ञाखण्डनम् ।
कस्य ? गुरोः । कस्मात् ? प्रतिकूल्यतः प्रतिकूलतया ।

प्रदुष्टं वन्दमानस्य द्विष्टेऽकृत्वा क्षमां त्रिधा ।

तर्जितं तर्जनान्येषां स्वेन स्वस्याथ सूरिभिः ॥ १०५ ॥

(१७) प्रदुष्टं नाम दोषः स्यात् । कस्य ? वन्दमानस्य वन्दनां कुर्वतः ।
किं कृत्वा ? अकृत्वा । काम् ? क्षमां स्वयं क्षन्तव्यमकृत्वा तमक्षमयित्वा
वा । कृतापराधस्य मनसि क्षमामनुत्पाद्येत्यर्थः । क ? द्विष्टे कलहादिना
द्वेषविषयीकृते । कथम् ? त्रिधा मनोवाक्यायैः । (१८) तर्जितं नाम दोषः
स्यात् । या किम् ? या तर्जना प्रदेशिनीपरावर्तनेन भयोन्पादनम् । केन ?
स्वेनात्मना । केषाम् ? अन्येषां शिक्षाङ्गीनाम् । अथ अथवा तर्जितं स्यात् ।
कोसौ ? तर्जना । कैः ? सूरिभिराचार्यादिभिः । कस्य ? स्वस्यात्मनः । सूरि-
भिरिति बहुवचनं गणस्य संसूचकम् ।

शब्दो जल्पक्रियान्येषामुपहासादि हेलितम् ।

त्रियलितं कटिग्रीवा हृद्भङ्गो भ्रुकुटिर्नवा ॥ १०६ ॥

(१९) शब्दो नाम दोषः स्यात् । या किम् ? या जल्पक्रिया

(६) मतम् । किं तत् ? अङ्कुशितं नाम दोषः । किंलक्षणः ? अङ्कुष-
विन्यासः स्वाङ्कुषस्थापनम् । क ? भाले ललाटे । किंवत् ? अङ्कुशवत्
सृणिरूपेण । (७) कच्छपरिद्वितं कूर्मवच्छेदितं नाम दोषः स्यात् । किंरू-
पम् ? रिह्णा रिह्णम् । किंवत् ? कच्छपवत् कूर्मस्येव । कस्य ? वन्दारोः ।
किंविशिष्टस्य ? निपेदुषो निपण्णस्य । उपविष्टस्येत्यर्थः ॥

मत्स्योद्धर्त स्थितिर्मत्स्योद्धर्तवत् त्वेकपार्श्वतः ।

मनोदुष्टं खेदकृतिर्गुर्वाद्युपरि चेतसि ॥ १०१ ॥

(८) मत्स्योद्धर्त नाम दोषः स्यात् । तुर्विशेषे । या किम् ? या स्थिति-
रवस्थानम् । केन ? एकपार्श्वत एकपार्श्वेन । कटिभागोद्धर्तनेनावस्थानमि-
त्यर्थः । किंवत् ? मत्स्योद्धर्तवत् मत्स्योच्छलनवत् । (९) मनोदुष्टं नाम
दोषः स्यात् । किमात्मा ? खेदकृतिराक्षेपकरणम् । क ? चेतसि । कथम् ?
गुर्वाद्युपरि आचार्यादेरुपरिष्ठात् ।

वेदिवद्धं स्तनोत्पीडो दोर्भ्यां वा जानुबन्धनम् ।

भयं क्रिया सप्तभयाद्विभ्यत्ता विभ्यतो गुरोः ॥ १०२ ॥

(१०) वेदिवद्धं वेदिकावद्धं नाम दोषः स्यात् । किंरूपः ? स्तनोत्पी-
डः स्तनयोः प्रपीडनम् । तमेव प्रकारान्तरेणाह—वा अथवा वेदिकावद्धं
नाम दोषः स्यात् । किम् ? जानुबन्धनम् । काभ्याम् ? दोर्भ्यां
बाहुभ्याम् । योगपट्टरूपेण भुजाभ्यां जानुबन्धनमित्यर्थः । (११) भयं
नाम दोषः स्यात् । या किम् ? या क्रिया आवश्यककरणम् । कस्मात् ?
सप्तभयाद् भ्रमणादिभयसप्तकादेतोः । (१२) विभ्यत्ता नाम दोषः
स्यात् । या किम् ? या क्रिया । कस्य ? विभ्यतः पुंसः । कस्मात् ?
गुरोराचार्यात् । विभ्यतः कर्म विभ्यत्ता । विभ्यदोष इत्यर्थः ।

भक्तो गणो मे भावीति वन्दारोर्ऋद्धिर्गौरवम् ।

गौरवं स्वस्य महिमन्याहारादावथ स्पृहा ॥ १०३ ॥

(१३) ऋद्धिगौरवं नाम दोषः स्यात् । कस्य ? चन्द्रारोर्वन्दनां साधु-
त्वेन कुर्वत । कथम् ? इति एवंप्रकारेण । भावी भविष्यति । कोसौ ?
गणध्यातुर्वर्ष्यश्रमणसंघः । किंविशिष्टः ? भक्तो भक्तिकः । कस्य ? मे मम ।
(१४) गौरवं नाम दोषः स्यात् । किमात्मा ? स्पृहा घण्टा । क ? महि-
मनि माहात्म्ये । कस्य ? स्वस्यात्मनः । अथवा स्पृहा । क ? आहारादौ
भोजनोपकरणादौ ।

स्याद्वन्दने चोरिकया गुर्वादेः स्तेनितं मलः ।

प्रतिनीतं गुरोराज्ञाखण्डनं प्रतिकूल्यतः ॥ १०४ ॥

(१५) स्तेनितं नाम मलो दोषः स्यात् । क ? चन्दने चन्द्रनायां क्रिय-
माणायाम् । कया ? चोरिकया चौर्येण । कस्य ? गुर्वादेर्गुरुप्रवर्त्युपाध्या-
यादे । (१६) प्रतिनीतं नाम दोषः स्यात् । यत्किम् ? यदाज्ञाखण्डनम् ।
कस्य ? गुरो । कस्मात् ? प्रतिकूल्यतः प्रतिकूलतया ।

प्रदुष्टं वन्दमानस्य द्विष्टेऽकृत्वा क्षमां त्रिधा ।

तर्जितं तर्जनान्येषां स्वेन स्वस्याथ सूरिभिः ॥ १०५ ॥

(१७) प्रदुष्टं नाम दोषः स्यात् । कस्य ? चन्दमानस्य चन्दनां कुपेत' ।
किं कृत्वा ? अकृत्वा । काम् ? क्षमां स्वयं क्षन्तव्यमकृत्वा तमक्षमयित्वा
वा । कृतापराधस्य मनसि क्षमामनुत्पाद्येत्यर्थः । क ? द्विष्टे कलहादिना
द्वेषत्रिषयीकृते । कथम् ? त्रिधा मनोवाक्यायै । (१८) तर्जितं नाम दोषः
स्यात् । या किम् ? या तर्जना प्रदेशिनीपरावर्तनेन भयोत्पादनम् । केन ?
स्वेनात्मना । केषाम् ? अन्येषां शिक्षादीनाम् । अथ अथवा तर्जितं स्यात् ।
कोसौ ? तर्जना । कैः ? सूरिमिराचार्यादिभिः । कस्य ? स्वस्यात्मनः । सूरि-
भिरितिवद्बुवचनं गणस्य समूचकम् ।

शब्दो जल्पक्रियान्येषामुपहासादि हेलितम् ।

त्रिवलितं कटिग्रीवा हृद्भङ्गो भुकुटिर्नवा ॥ १०६ ॥

(१९) शब्दो नाम दोषः स्यात् । या किम् ? या जल्पक्रिया

घातोदिकथनम् । (२०) हेलितं नाम दोषः स्यात् । यत्किम् ? यदुप-
हासादि । उपहासो विषुवकरणम् । आदिशब्देनोद्धटनादिग्रहणम् ।
केषाम् ? अन्येषामपरजनानाम् । (२१) त्रिवलितं नाम दोषः स्यात् ।
यत्किम् ? यत् कटिग्रीवाहृद्गङ्गाः कथ्या ग्रीवाया हृदयस्य च मोदनम् ।
नवा अथवा त्रिवलितं स्यात् । कासौ ? भ्रुकुटिभ्रूकुटिः । ललाटे वलित्रय-
करणम् ।

करामशोथ जान्वन्तः क्षेपः शीर्षस्य कुञ्चितम् ।

दृष्टं पश्यन् दिशः स्तौति पश्यत्स्वन्येषु सुष्टु वा ॥ १०७ ॥

(२२) कुञ्चितं नाम दोषः स्यात् । किरूपम् ? करामशः । कस्य ?
शीर्षस्य शिरसः । अथ अथवा कुञ्चितं स्यात् । कोसौ ? क्षेपः प्रक्षेपः ।
क ? जान्वन्तः जानुर्गोर्मध्ये । कस्य ? शीर्षस्य । (२३) दृष्टं नाम दोषः
स्यात् । यत् किम् ? यन् स्तौति वन्दते पुरुष । किं कुर्वन् ? पश्यन्
भालोकमानः । काः ? दिशः ककुमः । वा अथवा दृष्टं स्यात् । यत्किम् ?
यत् स्तौति । कथम् ? सुष्टु सुतराम् । केषु सत्सु ? अन्येषु गुर्वादिषु ।
किं कुर्वत्सु ? पश्यत्सु भालोकमानेषु । परेषु पश्यत्सु सोत्साहं वन्दते
इत्यर्थः । यदित्यध्याहार्यः ।

अदृष्टं गुरुदृष्टमार्गत्यागो वाऽप्रतिलेखनम् ।

विष्टिः संघस्येयमिति धीः संघकरमोचनम् ॥ १०८ ॥

(२४) अदृष्टं नाम दोषः स्यात् । यः किम् ? यो गुरुदृष्टमार्गत्यागो
गुरोर्दृष्टिपथवर्जनम् । वा अथवा अदृष्टं स्यात् । यत्किम् ? यदप्रतिलेखनं
पिच्छादिना प्रतिलेखनाकरणम् । (२५) संघकरमोचनं नाम दोषः
स्यात् । या किम् ? या धीर्बुद्धिः । कथम् ? इति । किमिति ? इयं विष्टि-
हंसात् कर्मविधापनम् । कस्य ? संघस्य ।

उपध्यास्या क्रियालब्धमनालब्धं तदाशया ।

हीनं न्यूनाधिकं चूला चिरेणोत्तरचूलिका ॥ १०९ ॥

(२६) आलब्धं नाम दोषः स्यात् । या किम् ? या क्रिया आव-
श्यकरणात् । कया ? उपध्याह्या उपकरणादिलाभेन । (२७) अना-
लब्धं नाम दोषः स्यात् । या किम् ? या क्रिया । कया ? तदाशया
उपकरणाद्याकाङ्क्षया । (२८) हीनं नाम दोषः स्यात् । यत्किम् ? यद्व्यु-
नाधिकं मात्राहीनमित्यर्थः । (२९) उत्तरचूलिका नाम दोषः स्यात् ।
या किम् ? या चूला । केन ? चिरेण । वन्दनां शोककालेन कृत्वा
तच्चूलिकाभूतस्थालोचनादेर्महता कालेन करणमित्यर्थः ।

मूको मुखान्तर्वन्दारोर्दुङ्काराद्यथ कुर्वतः ।

दुर्दरो ध्वनिनान्येषां खेन-च्छादयतो ध्वनीन् ॥ ११० ॥

(३०) मूको नाम दोषः स्यात् । कस्य ? वन्दारोर्ध्वन्दनशीलस्य ।
क ? मुखान्तर्मुंसे वदने अन्तर्मध्ये । मुखमध्ये इत्यर्थः । अथ अपवा
मूकः स्यात् । कस्य ? वन्दारोः । किं कुर्वतः ? कुर्वतः । किं तत् ? हुंका-
रादि हुंकार च घुटिकादि । (३१) दुर्दरो नाम दोषः स्यात् । कस्य ?
वन्दारोः । किं कुर्वतः ? छादयतः प्रतिबधतः । कान् ? ध्वनीन्
शब्दान् । केषाम् ? अन्येषामपरवन्दारूणाम् । केन ? ध्वनिना शब्देन ।
किंविशिष्टेन ? स्वेनात्मीयेन ॥

द्वात्रिंशो वन्दने गीत्या दोषः सुललिताह्वयः ।

इति दोषोज्झिता कार्या वन्दना निर्जरार्थिना ॥ १११ ॥

(३२) सुललिताह्वयः सुललितं नाम दोषः स्यात् । क ? वन्दने ।
कया ? गीत्या गानेन । पञ्चमस्वरेणेत्यर्थः । कतमोसावित्याह—द्वात्रिंशो
द्वात्रिंशतः पूरणः । एतेन द्वात्रिंशतो देववन्दना दोषा इति स्मरयति ।
कार्या । कार्या ? वन्दना । केन ? निर्जरार्थिना । किंविशिष्टाः ? इति
दोषोज्झिता एवंस्वरूपदोषैर्न्यक्ता । प्रकारार्थां वा इतिशब्दः । तेनैवं-
प्रकारा. क्रियाकाण्डाद्युक्ताः । शिरोनामोच्चारणमूर्ध्वोपरिकरभ्रमणगुर्वादेरप्रतो
भूत्वा पाठोच्चारणाद्योपि वन्दनादोषास्त्याज्या इति बोधयति ।

भयैकादशभिः श्लोकैः कायोत्सर्गदोषान् द्वात्रिंशत् व्याचष्टे—

कायोत्सर्गमलोस्त्येकमुत्क्षिप्याद्भिं वराश्ववत् ।

तिष्ठतोऽश्वो मरुद्भूतलतावचलतो लता ॥ ११२ ॥

(१) कायोत्सर्गमलो दोषोऽश्वो घोटकाण्योऽस्ति । षस्य ? वन्दारोः । किंकुर्वतः ? तिष्ठतः स्थितिं कुर्वतः । किं वृत्वा ? एकमद्भिं पादमुत्क्षिप्य उदस्य । एकेन भूतलमस्पृष्टेत्यर्थः । किंवत् ? वराश्ववद् वरतरागस्येव । (२) लता नाम कायोत्सर्गमलोऽस्ति । किंकुर्वतः ? चलतः कम्पमानस्य वन्दारोः । किंवत् ? मरुद्भूतलतावद् वायुना कंषिताया यस्या यथा । पृवमुत्तरप्रापि संबन्ध. कर्तव्यः ।

स्तम्भः स्तम्भाद्यवष्टभ्य पट्टकः पट्टकादिकम् ।

आरुह्य मालो मालादि मूर्ध्नालम्ब्योपरि स्थितिः ॥ ११३ ॥

(३) स्तम्भो नाम मलोऽस्ति । कासौ ? स्थितिरवस्थानं कायोत्सर्गिणः । किं वृत्वा ? अवष्टभ्य आलम्ब्य । किं तत् ? स्तम्भादि स्तम्भं कुट्टादिषा । (४) पट्टको नाम मलोऽस्ति । कासौ ? स्थितिः । किं वृत्वा ? आरुह्य । किं तत् ? पट्टकादिकं पट्टं कटादिकं वा । (५) मालो नाम मलोऽस्ति । कासौ स्थितिः । किं वृत्वा ? आलम्ब्य अवष्टभ्य । किं तत् ? मालादि यजं रज्ज्वादिकं वा । केन ? मूर्ध्ना निरता । क ? उपरि कर्ष्येदेते ।

शृङ्खलावद्धवत् पादौ कृत्वा शृङ्खलितं स्थितिः ।

गुह्यं कराभ्यामावृत्त्य श्वरीवच्छव्यपि ॥ ११४ ॥

(६) शृङ्खलितं नाम दोषोऽस्ति । कासौ ? स्थितिः कायोत्सर्गिणः । किं वृत्वा ? वृत्वा । को ? पादौ । किंवत् ? शृङ्खलावद्धवत् शृङ्खलावद्धवत् यथा । (७) श्वरी नाम दोषोऽस्ति । कासौ ? स्थितिः । किं वृत्वा ? आवृत्त्य आरुह्य । किं तत् ? गुह्यमवाप्यदेनाम् । काभ्याम् ? कराभ्याम् हस्ताभ्याम् । किंवत् ? श्वरीवत् निरातपुषतेषां । अपिधार्थे ।

लम्बितं नमनं मूर्धस्तस्योत्तरितमुन्नमः ।

उन्नमय्य स्थितिर्वक्षः स्तनदावत्स्तनोन्नतिः ॥ ११५ ॥

(८) लम्बितं नाम दोषोक्ति । किं तद् ? नमनं नतिः । कस्य ? मूर्धः शिरसः । (९) उत्तरितं नाम दोषोक्ति । कोसौ ? उन्नम उन्नमनम् । कस्य ? तस्य मूर्धः । उन्नम इतीदृशतादृक् । (१०) स्तनोन्नतिनांम दोषः स्यात् । कासौ ? स्थितिः । किं कृत्वा ? उन्नमय्य वक्षिष्य । किं तद् ? वक्ष उरः । किं वद् ? स्तनदावत् शिशो स्तनदायिन्याः स्त्रिया यया ।

वायसो वायसस्येव तिर्यगीक्षा खलीनितम् ।

खलीनार्ताश्ववदन्तघृष्टयोर्ध्वाधश्चलच्छिरः ॥ ११६ ॥

(११) वायसो नाम कायोत्सर्गिणो दोषः स्यात् । कासौ ? तिर्यगीक्षा तिर्यक् प्रेक्षणम् । कस्येव ? वायसस्येव काकस्य यया । (१२) खलीनितं नाम दोषः स्यात् । किं तद् ? शिरः शीर्षम् । किं कुर्वद् ? चलत् । कयम् ? ऊर्ध्वाध ऊर्ध्वमघश्च । कया ? दन्तघृष्ट्या दन्तकटकटायनेन सह । किं वद् ? खलीनार्ताश्ववत् कविकाक्रान्तघोटकस्य यया ।

ग्रीवां प्रसार्यावस्थानं युगार्तगववद्युगः ।

मुष्टिं कपित्थवद्भ्रुवा कपित्थः शीर्षकम्पनम् ॥ ११७ ॥

शिरःप्रकम्पितं संज्ञा मुखनासाविकारतः ।

मूकवन्मूकितारुण्यः स्याद्भ्रुलीगणनाद्भ्रुली ॥ ११८ ॥ (युग्मम्)

(१३) युगो नाम दोषः स्यात् । किं तद् ? अवस्थानं स्थितिः कायोत्सर्गिणः । किं कृत्वा ? प्रसार्यं आयम्य । काम् ? ग्रीवां शिरोधिम् । किं वद् ? युगार्तगववत् स्कंधारूढयुगस्य बलीवर्द्धस्य यया । (१४) कपित्थो नाम दोषः स्यात् । किं तद् ? अवस्थानं कायोत्सर्गिणः । किं कृत्वा ? वद्भ्रुवा । काम् ? मुष्टिम् । किं वद् ? कपित्थवत् कपित्थेन तुष्यम् । (१५) शीर्षकम्पनं नाम दोषः स्यात् । किं तद् ? शिरः प्रकम्पितम् । (१६) मूकितारुण्यो मूकितं नाम दोषः स्यात् ।

किम् ? संज्ञा । केन ? मुखनासाधिकारतो वदनासिकाविकृत्या ।
 क्वत् ? मूक्यन्मूकस्य यथा । (१७) अङ्गुली नाम दोषः स्यात् । कासौ ?
 अङ्गुलीगणता अङ्गुलीभिः संख्यानम् ।

भ्रूक्षेपो भ्रूविकारः स्याद् घूर्णनं मदिरार्तवत् ।
 उन्मत्त ऊर्ध्वं नयनं शिरोर्ध्वं बहुधाप्यधः ॥ ११९ ॥

(१८) भ्रूक्षेपो नाम दोषः स्यात् । कोसौ ? भ्रूविकारो भ्रुवोर्विकार-
 करणम् । (१९) उन्मत्तो नाम दोषः स्यात् । किं तत् ? घूर्णनं भ्रम-
 णम् । किं वत् ? मदिरार्तवत् मद्याभिभूतस्य यथा । (२०) ऊर्ध्व-
 मित्यादि । शिरोर्ध्वंर्भावाया ऊर्ध्वं नयनम् । कथम् ? बहुधा बहुभिः
 प्रकारैः । अप्यधः अधस्तादपि बहुधाप्रोवा नयनम् । एतौ ग्रीवोर्ध्वनयनं
 ग्रीवाधोनयनं चेति द्वौ दोषौ विंशः (२१) एकविंशश्च ।

निष्ठीवनं वपुःस्पर्शो न्यूनत्वं दिग्वेक्षणम् ।
 मायाप्रायास्थितिश्चित्रा वयोपेक्षाविवर्जनम् ॥ १२० ॥

निष्ठीवनमित्यादि । अत्र उत्तरत्र च संज्ञा एव लक्षणानि, स्पष्टवात् ।
 (२२) निष्ठीवनं श्लेष्मनिरसनम् । (२३) वपुःस्पर्शः शरीरामर्शः ।
 (२४) न्यूनत्वं मात्राहीनत्वम् । (२५) दिग्वेक्षणं दिशामालोकनम् ।
 (२६) मायाप्रायास्थितिश्चित्रा मायाप्राया वदनाबहुला चित्रा
 चाश्रयभूता स्थितिः कायोत्सर्गणावस्थानम् (२७) वयोपेक्षाविवर्जनं
 पार्ध्वपमपेक्ष्य कायोत्सर्गस्य त्यजनम् ।

व्याक्षेपासक्तचित्तत्वं कालापेक्षाव्यतिक्रमः ।
 लोभाकुलत्वं मूढत्वं पापकर्मकर्मगता ॥ १२१ ॥

(२८) व्याक्षेपासक्तचित्तत्वमितस्तद्व्य गतचित्तत्वम् । (२९)
 कालापेक्षाव्यतिक्रमः कालापेक्षया कायोत्सर्गस्य विविधमंशमञ्जनम् ।
 (३०) लोभाकुलत्वं गार्प्यवगाद्विक्षेपः । (३१) मूढत्वं कृत्याऽकृ-
 त्याविवेचकावम् । (३२) पापकर्मकर्मगता पापकर्मसु हिंसादिपूष्-
 षोत्साहता ।

योज्येति यत्नाद् द्वात्रिंशदोपमुक्ता तनूत्सृतिः ।

सा हि मुक्त्यङ्गसद्ध्यानशुद्ध्यै शुद्धैव संमता ॥ १२२ ॥

योज्या प्रयोक्तव्या मुमुक्षुणा । कासौ ? तनूत्सृतिः कायोत्सर्गः ।
किंविशिष्टा ? द्वात्रिंशदोपमुक्ता द्वात्रिंशताऽनीचारै रहिता । कस्मात् ?
यत्नात् प्रयत्नमाधित्य । कथम् ? इति एवंप्रकारेण । हि यस्मात् सा
तनूत्सृतिः संमता सम्यगिष्टा आचार्याणाम् । कीदृशी ? शुद्धैव, नाशुद्धा ।
कस्य ? मुक्त्यङ्गसद्ध्यानशुद्ध्यै मुक्त्यङ्गस्य नि ध्येयसंकारणस्य सञ्चानस्य
धर्म्यंशुशुद्धक्षणस्य शुद्धिर्विशेष मुक्त्यङ्गसद्ध्यानशुद्धिसस्यै । उक्तं च—

सदोपा न फलं दत्ते निर्दोषायास्तनूत्सृतेः ।

किं कूटं कुरुते कार्यं स्वर्णं सत्यस्य जातुचित् ॥

उत्थितोत्थितादिभेदभिन्नायाश्चतुर्विधायास्तनूत्सृतेरिष्टानिष्टफलत्वं लक्ष-
यनि—

सा च द्वयीष्टा सद्ध्यानादुत्थितस्योत्थितोत्थिता ।

उपविष्टोत्थिता चोपविष्टस्यान्यान्यथा द्वयी ॥ १२३ ॥

सा च तनूत्सृतिरिष्टाऽभिमता सूरिणाम् । किंविशिष्टा ? द्वयी द्वयवयवा ।
कस्मात् ? सञ्चानाद् धर्म्यं ध्यानं शुद्धं ध्यानं चाधित्य । कीदृशी ? उत्थि-
तोत्थिता उत्थितोत्थिताऽस्या । कस्य ? उत्थितस्य उद्गीभूतस्य । न
केवलम्, उपविष्टोत्थिता चोपविष्टोत्थिताऽस्या । कस्य ? उपविष्टस्य
निर्दिष्टस्य पुंशः । अन्या अपरा द्वयी इष्टा । कथम् ? अन्यथा । उक्तत्रि-
पर्ययेन्ययाशब्दः । तेनोपविष्टस्योत्थितस्य चार्तरौद्रचिन्तनलक्षणादुध्यानादु-
पविष्टोपविष्टा उत्थितोपविष्टा च द्वयी तनूत्सृतिरिष्टाऽनिष्टफलत्वादित्यर्थः ।
उक्तं च—

त्यागो देहममत्वस्य तनूत्सृतिरुदाहृता ।

उपविष्टोपविष्टादिविभेदेन चतुर्विधा ॥

आर्तरौद्रद्वयं यस्यामुपविष्टेन चिन्त्यते ।

उपविष्टोपविष्टास्या कथ्यते सा तनूत्सृतिः ॥

धर्म्यशुक्लद्वयं यस्यामुपविष्टेन चिन्त्यते ।
 उपविष्टोत्थितां सन्तस्तां वदन्ति तनूत्सृतिम् ॥
 आर्तरौद्रद्वयं यस्यामुत्थितेन विधीयते ।
 तामुत्थितोपविष्टाख्यां निगदन्ति महाधियः ॥
 धर्म्यशुक्लद्वयं यस्यामुत्थितेन विधीयते ।
 उत्थितोत्थितनामानं तां भाषन्ते विपश्चितः ॥

कायममत्वापरित्यागिनोऽनशनम्रतस्यापि मुमुक्षोः स्वेष्वसिद्धिप्रतिबन्ध-
 दर्शयति—

जीवदेहममत्वस्य जीवत्याशाप्यनाशुपः ।

जीवदाशस्य सद्भ्यानवैधुर्यात्तत्पदं कुतः ॥ १२४ ॥

जीवति प्राणिति । कासौ ? आशा । कस्य ? जीवदेहममत्वस्य
 जीवत् प्राणद् देहममत्वं यस्यासौ जीवदेहममत्वस्य । किंविशिष्टस्यापि ?
 अनाशुपोऽनशनम्रतस्यापि । कुतः कस्मादाचरणाद्भवति । किम् ? तत्पदं
 तत् प्रसिद्धं पदं स्थानम् । मोक्ष इत्यर्थः कस्य ? जीवदाशस्य जीवन्ती
 प्राणती भाशा इहलोकाद्यभिलाषो यस्यासौ जीवदाशस्य । कस्मात् ?
 सद्भ्यानवैधुर्याद् धर्म्यशुक्लसमाधिबेकत्वात् ।

अतीचारविशुष्य क्रियाविशेषसिद्धौ वा यथोक्तकालं कायोऽसंगं कृत्वा
 परतोपि शक्या तत्करणे न दोषः स्यात् । किं तर्हि ? गुण एव भवेदित्युप-
 देशार्थमाह—

हृत्वापि दोषं कृत्वापि कृत्यं तिष्ठेत् तनूत्सृता ।

कर्मनिर्जरणाद्यर्थं तपोवृद्धौ च शक्तितः ॥ १२५ ॥

तिष्ठेत् भासीत् मुमुक्षुः । कस्याम् ? तनूत्सृता । कुतः ? शक्तितो
 यीर्षानिग्रहनेन । किमर्थम् ? कर्मनिर्जरणाद्यर्थं कर्मनिर्वाणसंभारणापेक्षम् ।
 न केवलं, तपोवृद्धौ च तपसामुपचयापेक्षम् । किं कृत्वा ? हृत्वापि
 निरस्यापि । किम् ? दोषम् । न केवलं, कृत्वापि । किं तत् ? कृत्यमवरय-
 कापेक्षम् ।

प्रियोगशुद्धे कृतिकर्मण्यधिकारिणं लक्षयति—

यत्र स्वान्तमुपास्य रूपरसिकं पूतं च योग्यासना,—

द्यप्रत्युक्तगुरुक्रमं वपुरनुज्येष्टोद्घपाठं वचः ।

तत् कर्तुं कृतिकर्म सज्जतु जिनोपास्त्योत्सुकस्ताच्चिकः

कर्मज्ञानसमुच्चयव्यवसितः सर्वसहो निस्पृहः ॥ १२६ ॥

सज्जतु सजीभवतु । कोसौ ? जिनोपास्त्योत्सुक इत्यादिपञ्चविशेषणः विशिष्टः । किं कर्तुम् ? कर्तुम् । किं तत् ? कृतिकर्म । उत्सुकः सोत्कण्ठाभिलाषः । कया ? जिनोपास्त्या अर्हदुपासनया । 'प्रसितोत्सुकाम्यां भा घ' इति तृतीया । ताच्चिकः परमार्थिकः । कर्मज्ञानसमुच्चयव्यवसितः । कर्मणां सूत्रोक्तप्रियाणां ज्ञानस्य च स्वात्मावबोधस्य समुच्चयः संग्रहः तत्र व्यवसितः कृतोत्साहः सर्वसहः परीपहोपसर्गसहिष्णुः । निस्पृहो निरीहः । यत्र किम् ? यत्र कृतिकर्मण्यत्रि । किं तत् ? स्वान्तं मनः । किंविशिष्टम् ? उपास्यरूपरसिकमुपास्यानामाराध्यानां सिद्धादीनां रूपं स्वरूपमुपास्यरूपम् । तत्र रसिकं सातिशयानुरागम् । न केवलं, पूतं च भावविशुद्धम् । एतेन श्रयमपि विदोष्यम् । तथा यत्र घपुः शरीरमस्ति । किंविशिष्टम् ? योग्यासनाद्यप्रत्युक्तगुरुक्रमम् । गुरुक्रमो दीक्षाज्येष्ठानां पुर.क्रियां कुर्वतामानुपूर्व्यम् । भासनमादिर्येषां स्थानादीनां तान्यासनादीनि । योग्यानि समुचितान्यासनादीनि योग्यासनादीनि । तैर-प्रत्युक्तोऽनिराकृतो गुरुक्रमो येन तत् तथोक्तम् । न केवलं, पूतं च द्रव्यतः शुद्धम् । तथा यत्र घचो वचनमस्ति । किंविशिष्टम् ? अनुज्येष्टोद्घपाठं ज्येष्ठानुक्रमेण प्रशस्तोच्चारणम् । न केवलं, पूतं च वर्णपदादिशुद्धम् । उक्तं च—

स व्याधेरिव कल्पत्ये विदष्टेरिव लोचने ।

जायते यस्य संतोषो जिनयक्त्रविलोकने ॥

परीपहसहः शान्तो जिनसूत्रविशारदः ।

सम्यग्दष्टिरनाविष्टो गुरुभक्तः प्रियंवदः ॥

आवश्यकमिदं धीरः सर्वकर्मनिपूदनम् ।

सम्यक् कर्तुमसौ योग्यो नापरस्यास्ति योग्यता ॥

मन्दमतिमुखप्रतिपत्तये क्रमवदिति विशेषणं विवृण्वन्नाह—

प्रेप्सुः सिद्धिपथं समाधिमुपविश्यावेद्य पूज्यं क्रिया,—

मानम्यादिलयभ्रमत्रयशिरोनामं पठित्वा स्थितः ।

साम्यं त्यक्ततनुर्जिनान् समदृशः स्मृत्वावनम्य स्तवं,

युक्त्वा साम्यवदुक्तभक्तिरूपविश्यालोचयेत् सर्वतः ॥१२७॥

सिद्धिपथं स्वात्मोपलब्धुपायभूतं समाधिं रत्नत्रयैकाग्रतां प्रेप्सुः प्राप्नुमिच्छु संयतो देशसंयतो वा आलोचयेत् 'इच्छामि भक्ते चेद्यभक्ति-
काउत्सगो कओ तस्स आलोचेअ' इत्यादि प्रसिद्धनिगदमुच्चारयंस्तदर्थं
मनसा विचिन्तयेत् । किं कृत्वा ? उपविश्य उपवेशनं कृत्वा । क ?
सवेतः सर्वासु विभक्तिषु । किं कृत्वा ? उपविश्य निविश्य आवेद्य च
'चेत्यभक्तिः कायोत्सगं करोमि' इत्यादिरूपेण सप्रभ्रयप्रणतिपूर्वकं विज्ञाप्य ।
कम् ? पूज्यं गुणादिकम् । काम् ? क्रियां कृतिकर्म । किंविशिष्टः ? स्थितः ।
किं कृत्वा ? आनम्य शरीरावनतिं कृत्वा । पुनरक्षोभूतः सन्नित्यर्थः । किं
कृत्वा ? पठित्वा निगद्य । किं तत् ? साम्यं सामायिकदण्डकम् । कपम्
कृत्वा ? आदिलयभ्रमत्रयशिरोनामम् । आरम्भे समाप्तौ चावतं प्रयान-
न्तरप्रयुक्तमेकं शिरोनमनं यत्रेत्यर्थः । आदिश्च लयश्चादिलयां आरम्भसमाप्तौ ।
भ्रमाणात्मावतानां त्रयं भ्रमत्रयम् । शिरसो नाम नमनं शिरोनामः । भ्रम-
त्रयादनन्तरं प्रयुक्तं शिरोनामो भ्रमत्रयशिरोनामः । 'मयूरव्यंसकादित्यात् ।
समासः । आदिलययोर्भ्रमत्रयशिरोनामो यत्र तदेवम् । क्रियाविशेषणमिदम् ।
पुनः किंविशिष्टः ? त्यक्ततनुरालम्बितकायोत्सगं । त्यक्त्वा निर्ममत्तया प्रति-
पद्या तनुः शरीर येनासां त्यक्ततनुः । पुनरपि किंविशिष्टः ? उक्तभक्तिः
पठितवन्दनाकल्पः । किं कृत्वा ? युक्त्वा प्रयुज्य । कम् ? स्तवं 'धोस्यामि'
इत्यादिदण्डकम् । किं वत् ? साम्यवत् सामायिकदण्डकं यथा । आदिलये-
त्यादिविधिनेत्यर्थः ! किं कृत्वा ? अवनम्य शरीरावनतिं कृत्वा ।

किं कृत्वा ? स्मृत्वा चिन्तयित्वा । कान् ? जिनेान् । किञ्चिदिष्टान् ?
समदृशो जीपितमरणादिषु तुल्यदर्शिनः “साकृत्येनैकदेशेन कर्मारा-
निजितो जिनाः पद्मार्हदादयोत्रेष्टा.” इति कृत्वा पद्मपरमेष्ठिनः ।
कायोत्सर्गं यथोक्तानुच्छ्वासान् कृत्वेत्यर्थः ।

सम्यक् पडावश्यकानुष्ठानुश्लिङ्घनिर्णयार्थमाह—

शृण्वन् हृष्यति तत्कथां घनरवं केकीव मूकैडतां,
तद्गर्होऽङ्गति तत्र यस्यति रसे वादीव नास्क्रन्दति ।
क्रोधादीन् जिनवन्न वैद्यपतिवद् व्यत्येति कालक्रमं,
नित्यं जातु कुलीनवन्न कुरुते कर्ता पडावश्यकम् ॥ १२८ ॥

पण्णामावश्यकानां समाहार. पडावश्यकं कर्ता साधुत्वेन कुर्वाणः
साधुर्हृष्यति प्रमोदते । किं कुर्वन् ? शृण्वन्नाकर्णयन् । काम् ? तत्कथां
तस्य पडावश्यकस्य कथा वार्ताम् । क इव कमित्वाह—घनरवं केकीव ।
यथा केकी मयूरो घनरवं जलदशब्दं शृण्वन्नाह्लादते तथा प्रकृतोपीत्यर्थः ।
तथा अङ्गति गच्छति । कोसौ ? पडावश्यकं कर्ता । काम् ? मूकैडतां
मीनं अधिरथं च । क ? तद्गर्हो । स्वयं न गर्हते पडावश्यकं, नाप्यन्येन
गर्हमाणं शृणोतीत्यर्थः । मूकोऽवाक् । एडो अधिर. । मूकैडश्च मूकैडी ।
मूकैडयोर्भावो मूकैडता, ताम् । तथा पडावश्यकं कर्ता तत्र पडावश्यकं
यस्यति प्रयतते अवधानं करोति । क क इव ? रसे वादीव । यथा वादी
धातुवादी रसे पारदे प्रयतते तथा प्रकृतोपीत्यर्थः । तथा नास्क्रन्दति
नाविशति । कोसौ ? पडावश्यकं कर्ता । कान् ? क्रोधादीन् । किवत् ?
जिनवद् । यथा क्षीणकपायः क्रोधादीन्नावगाहते तथा प्रकृतोपीत्यर्थः ।
तथा पडावश्यकं कर्ता न व्यत्येति नातिक्रामति । कम् ? कालक्रमम् ।
किवत् ? वैद्यपतिवत् । यथा भिषग्वरः स्वस्थातुरौ प्रति कालक्रमं न
हापयति तथा साधुरावश्यकं कालक्रममित्यर्थः । कालश्च क्रमश्च कालक्रममिति
समाहारः । तत्रावश्यकं प्रति योग्यकालासनेत्यादिना कालः, सामायिकं
चतुर्विंशतिस्रव इत्यादिना क्रमश्च निर्दिष्टौ । वैद्यपतिं प्रति त्विमौ
योष्यी—

आवश्यकमिदं धीरः सर्वकर्मनिपूदनम् ।

सम्यक् कर्तुमसौ योग्यो नापरस्थास्ति योग्यता ॥

मन्दमत्तिसुखप्रतिपत्तये क्रमवदिति विशेषण विवृण्वन्नाह—

प्रेप्सुः सिद्धिपथं समाधिमुपविश्यावेद्य पूज्यं क्रिया,—

मानम्यादिलयभ्रमत्रयशिरोनामं पठित्वा स्थितः ।

साम्यं त्यक्ततनुर्जिनान् समदृशः स्मृत्वावनम्य स्तवं,

युक्त्वा साम्यवदुक्तमक्तिरुपविश्यालोचयेत् सर्वतः ॥१२७॥

सिद्धिपथं स्वामोपलब्धुपायभूतं समाधिं रत्नत्रयैकाग्रता प्रेप्सुः प्राप्नुमिच्छु सयतो देशसंयतो वा आलोचयेत् 'इच्छामि भक्ते चेह्यभक्तिकाउरस्यगो कञ्चो तस्स आलोचेअ' इत्यादि मसिद्धनिगदमुच्चारयंस्तदर्थं मनसा विचिन्तयेत् । किं कृत्वा ? उपविश्य उपवेशनं कृत्वा । क ? सर्वतः सर्वासु विभक्तिषु । किं कृत्वा ? उपविश्य निविश्य आवेद्य च 'चैत्यभक्तिकायोत्सर्गं करोमि' इत्यादिरूपेण सप्रश्रयप्रणतिपूर्वकं विज्ञाप्य । कम् ? पूज्यं गुर्वादिकम् । काम् ? क्रियां कृत्तिकर्म । किंविदिष्ट. ? स्थितः । किं कृत्वा ? आनम्य शरीरावनतिं कृत्वा । पुनरङ्गीभूत. सन्नित्यर्थः । किं कृत्वा ? पठित्वा निगद्य । किं तत् ? साम्यं सामायिकदण्डकम् । कथम् कृत्वा ? आदिलयभ्रमत्रयशिरोनामम् । आरम्भे समाप्तौ चावतंश्रयानन्तरप्रयुक्तमेकं शिरोनामनं यत्रेत्यर्थः । आदिश्च लयश्चादिलयां आरम्भसमाप्ती । भ्रमाणामावतानां श्रयं भ्रमत्रयम् । शिरसो नाम नमनं शिरोनामः । भ्रमश्रयादनन्तरं प्रयुक्तं शिरोनामो भ्रमत्रयशिरोनामः । 'मयूरव्यसकादिरयात् । समास. । आदिलययोर्भ्रमत्रयशिरोनामो यत्र तदेवम् । शिराशिरोपणमिदम् । पुन. किंविदिष्ट. ? त्यक्ततनुरालम्बितस्त्रयोत्सर्गः । त्यक्त्वा निर्ममताया प्रतिपत्ता तनु. शरीरं येनासीं त्यक्ततनु. । पुनरपि किंविदिष्ट. ? उक्तमक्तिः पठितवन्दनाकरप. । किं कृत्वा ? युक्त्वा प्रयुज्य । कम् ? स्तवं 'धोस्वामि' इत्यादिदण्डकम् । किं कृत्वा ? साम्यवत् सामायिकदण्डकं यया । आदिलयेत्यादिविधिनेत्यर्थः । किं कृत्वा ? अघनम्य शरीरावनतिं कृत्वा ।

किं कृत्वा ? स्मृत्वा चिन्तयित्वा । कान् ? जिनान् । किंविशिष्टान् ?
समदृशो जीवितमरणादिषु तुल्यदर्शिनः “साकृत्येनैकदेनेन कर्मात्ता-
तिजितो जिनाः पञ्चाहंदादयोत्रेषाः” इति कृत्वा पञ्चपरमेष्ठिनः ।
कायोत्सर्गो यथोक्तानुच्छासान् कृत्वेत्यर्थः ।

सम्यक् पडावश्यकानुष्ठानुश्चिद्वनिर्णयार्थमाह—

शृण्वन् हृष्यति तत्कथां घनरवं केकीव मूकैडतां,
तद्गर्हंङ्गति तत्र यस्यति रसे वादीव नास्कन्दति ।
क्रोधादीन् जिनवन्न वैद्यपतिवद् व्यत्येति कालक्रमं,
नित्यं जातु कुलीनवन्न कुरुते कर्ता पडावश्यकम् ॥ १२८ ॥

पण्णामावश्यकानां समाहारः पडावश्यकं कर्ता साधुत्वेन कुर्माणः
साधुर्हृष्यति प्रमोदते । किं कुर्वन् ? शृण्वन्नाकर्णयन् । काम् ? तत्कथां
तस्य पडावश्यकस्य कथां वार्ताम् । क इव कमित्याह—घनरवं केकीव ।
यथा केकी मयूरो घनरवं जलदशब्दं शृण्वन्नाह्लादते तथा प्रकृतोपीत्यर्थः ।
तथा अहति गच्छति । कोसौ ? पडावश्यकं कर्ता । काम् ? मूकैडतां
मानं बधिरत्वं च । क ? तद्गर्हं । स्वयं न गर्हते पडावश्यकं, नाप्यन्येन
गर्हमाणं शृणोतीत्यर्थः । मूकोऽवाह । एहो बधिरः । मूकश्चैडश्च मूकैडौ ।
मूकैडयोर्भावो मूकैडता, ताम् । तथा पडावश्यकं कर्ता तत्र पडावश्यके
यस्यति प्रयतते अवधानं करोति । क क इव ? रसे वादीव । यथा वादी
धानुवादी रसे पारदे भयतते तथा प्रकृतोपीत्यर्थः । तथा नास्कन्दति
नाविशति । कोसौ ? पडावश्यकं कर्ता । कान् ? क्रोधादीन् । किवत् ?
जिनवद् । यथा क्षीणकपायः क्रोधादीन्नावगाहते तथा प्रकृतोपीत्यर्थः ।
तथा पडावश्यकं कर्ता न व्यत्येति नातिक्रामति । कम् ? कालक्रमम् ।
किवत् ? वैद्यपतिवत् । यथा भिषग्वरः स्वस्थानुरौ प्रति कालक्रमं न
हापयति तथा साधुरावश्यककालक्रममित्यर्थः । कालश्च क्रमश्च कालक्रममिति
समाहारः । तत्रापश्यकं प्रति योग्यकालासनेत्यादिना कालः, सामायिकं
चतुर्विंशतिस्रव इत्यादिना क्रमश्च निर्दिष्टौ । वैद्यपतिं प्रति विमौ
योष्यौ—

साधुर्विशेत् प्रविशेत् । क्व ? वसत्यादौ मठचैत्यालयादौ । किं कृत्वा ?
 आपृच्छद्य संवाद्य । कम् ? भूतादिं भूतयक्षणागादिकम् । किंविशिष्टम् ?
 तत्स्थं तत्र वसत्यादौ तिष्ठन्तम् । कया ? निसहीगिरा निसहीवेत्युच्चार-
 णेन । तथा साधुर्निर्गच्छेद्विष्णामेत् । कस्मात् ? तस्माद् वसत्यादे । किं
 कृत्वा ? आपृच्छद्य । कम् ? तं तस्थं भूतादिकम् । कया ? असहीगिरा
 असहीवेत्युच्चारणेन । च. समुच्चये । उक्तं च—

वसत्यादिस्थभूतादिमापृच्छद्य निसहीगिरा ।
 वसत्यादौ विशेत्तस्मान्निर्गच्छेत् सोऽसहीगिरा ॥

परमार्थतो निसहसह्यौ लक्षयति—

आत्मन्यात्मासितो येन त्यक्त्वा वाऽऽश्यास्य भावतः ।
 निसहसह्यौ स्तोत्रस्य तदुच्चारणमात्रकम् ॥ १३३ ॥

स्तो भवतः । के ? निसहसह्यौ । कस्मात् ? भावतो निश्चयनयात् ।
 कस्य ? अस्य साधोः । येन किम् ? येनासितः स्थापितः सितो
 वा यद्दः । कोसौ ? आत्मा । कस्मिन् ? आत्मनि न केवलं,
 त्यक्त्वा च । कासौ ? आशा इहलोकमभिलाष । तथास्ति । किं
 सत् ? उच्चारणमात्रकं 'निसहसही' शब्दोच्चारणमात्रम् । कस्य ?
 अन्यस्य षड्विंशत्यन भाशावतश्च । तथा च पूर्वभाषितानि—

स्वात्मन्यात्मासितो येन निषिद्धो वा कपायतः ।
 निसही भावतस्तस्य शब्दोन्वयस्य हि केवलः ॥
 आशां यस्त्यक्तवान् साधुरसही तस्य भावतः ।
 त्यक्त्वाशा येन नो तस्य शब्दोच्चारो हि केवलः ॥

अथवा—

निषिद्धचित्तो यस्तस्य भावतोस्ति निषिद्धिका ।
 अनिषिद्धस्य नु प्रायः शब्दतोस्ति निषिद्धिका ॥
 आशया निप्रमुक्तस्य भावतोस्त्यासिका मता ।
 आशया त्ववियुक्तस्य शब्द प्यासि केवलम् ॥

प्रकृतमुपसंहरन् नित्यनैमित्तिककृतिकर्मप्रयोगं नियमयन्नाह—

इत्यावश्यकनिर्युक्ता उपयुक्तो यथाश्रुतम् ।

प्रयुञ्जीत नियोगेन नित्यनैमित्तिकक्रियाः ॥ १३४ ॥

प्रयुञ्जीत विदधीत साधुः । काः ? नित्यनैमित्तिकक्रियाः नित्य-
क्रियाश्च नैमित्तिकक्रियाश्चेति विगृह्य प्रथमक्रियाशब्दस्य गतार्थत्वादप्रयोगः ।
अथवा नित्याश्च नैमित्तिकाश्च नित्यनैमित्तिकाः । ताश्च ताः क्रियाश्च नित्य-
नैमित्तिकक्रियाः । नित्या इत्यस्य 'पीतपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेण' इत्यादि-
बहुवचनान्नाहः । केन प्रयुञ्जीत ? नियोगेन नियमेन । कथम् ? यथाश्रुतं
कृतिकर्मशास्त्रस्य गुरुपर्वश्रमायातोपदेशस्य वानतिक्रमेण । किंविशिष्टः सन् ?
उपयुक्तः प्रणिहितः । कस्याम् ? आवश्यकनिर्युक्तौ आवश्यकानां निर-
वशेषोपाये । कथम् ? इति एवमुक्तनीत्या । इति भद्रम् । ग्रन्थसंख्या १५४५

यो धर्मांमृतमुद्धार सुमनस्तृप्त्यै जिनेन्द्रागम,—
क्षीरोर्दं शिषधीर्निमथ्य जयतात् स श्रीमदाशाधरः ।
भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया ख्यातश्च नन्द्यादिमं,
टीकाशुक्तिमचीकरत् सुरजमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्याशाधरविरचितायां स्वोपज्ञधर्मांमृतानगारधर्मटीकायां
भव्यकुमुदचन्द्रिकासंज्ञायामावश्यकनिर्युक्ताभिधानीयो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

साधुविशेत् प्रविशेत् । क्व ? वसत्यादौ मठचैत्यालयादौ । किं कृत्वा ?
 आपृच्छथ संवाच । कम् ? भूतादिं भूतयक्षनागादिकम् । किंविशिष्टम् ?
 तत्स्थं तत्र वसत्यादौ तिष्ठन्तम् । कया ? निसहीगिरा निसहीकेत्युच्चार-
 णेन । तथा साधुनिर्गच्छेद्विष्णामेत् । कस्मात् ? तस्माद् वसत्यादे । किं
 कृत्वा ? आपृच्छथ । कम् ? तं तत्स्थं भूतादिकम् । कया ? असहीगिरा
 असहीकेत्युच्चारणेन । चः समुच्चये । उक्तं च—

वसत्यादिस्थभूतादिमापृच्छथ निसहीगिरा ।

वसत्यादौ विशेत्तस्मान्निर्गच्छेत् सोऽसहीगिरा ॥

परमार्थतो निसहसह्यौ लक्षयति—

आत्मन्यात्मासितो येन त्यक्त्वा वाऽऽशास्य भावतः ।

निसहसह्यौ स्तोत्रस्य तदुच्चारणमात्रकम् ॥ १३३ ॥

स्तो भवतः । के ? निसहसह्यौ । कस्मात् ? भावतो निश्चयनयात् ।
 कस्य ? अस्य साधोः । येन किम् ? येनासितः स्थापितः सितो
 वा बद्धः । कोसौ ? आत्मा । कस्मिन् ? आत्मनि न केवलं,
 त्यक्त्वा च । कामौ ? आशा इहलोकाद्यभिलाषः । तथास्ति । किं
 तत् ? उच्चारणमात्रकं 'निसहसह्यौ' शब्दोच्चारणमात्रम् । कस्य ?
 अन्यस्य धहिरात्मन आशाव्रतश्च । तथा च पूर्वभाषितानि—

स्यात्मान्यात्मासितो येन निषिद्धो वा कषायतः ।

निसही भावतस्तस्य शब्दोन्यस्य हि केवलः ॥

आशां यस्त्यक्तवान् साधुरसही तस्य भावतः ।

त्यक्त्वाशा येन नो तस्य शब्दोच्चारो हि केवलः ॥

भयवा—

निषिद्धचित्तो यस्तस्य भावतोस्ति निषिद्धिका ।

अनिषिद्धस्य तु प्रायः शब्दतोस्ति निषिद्धिका ॥

आशया विप्रमुक्तस्य भावतोस्त्यासिका मता ।

आशया त्वविमुक्तस्य शब्द पयास्ति केवलम् ॥

प्रकृतमुपसंहरन् नित्यनैमित्तिककृत्कर्मप्रयोगं नियमयन्नाह—

इत्यावश्यकनिर्युक्ता उपयुक्तौ यथाश्रुतम् ।

प्रयुञ्जीत नियोगेन नित्यनैमित्तिकक्रियाः ॥ १३४ ॥

प्रयुञ्जीत विदधीत साधुः । काः ? नित्यनैमित्तिकक्रियाः नित्य-
क्रियाश्च नैमित्तिकक्रियाश्चेति विगृह्य प्रथमत्रियाशब्दस्य गतार्थत्वाद्प्रयोगः ।
अथवा नित्याश्च नैमित्तिकाश्च नित्यनैमित्तिकाः । ताश्च ताः क्रियाश्च नित्य-
नैमित्तिकक्रियाः । नित्या इत्यस्य 'पीतपन्नशुक्लेश्या द्विप्रदोषेषु' इत्यादि-
वत्सुंबद्भावः । केन प्रयुञ्जीत ? नियोगेन नियमेन । कथम् ? यथाश्रुतं
कृत्कर्मशास्त्रस्य गुरुपर्वप्रमाणोपदेशस्य वानतिक्रमेण । किंविशिष्ट- सन् ?
उपयुक्तः प्रणिहितः । कस्याम् ? आवश्यकनिर्युक्तौ आवश्यकानां निर-
वशोपाये । कथम् ? इति पृवमुक्तनीत्या । इति भद्रम् । ग्रन्थसंख्या १५४५

यो धर्माभूतमुद्धार मुमनस्तृप्त्यै जिनेन्द्रागम,—
क्षीरोदं शिवधीर्निमथ्य जयतात् स श्रीमदाशाधरः ।
भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया प्यातश्च नन्धादिमं,
टीकाशुक्तिमचीकरत् सुरप्रमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्याशाधरविरचितायां स्वोपज्ञधर्माभूतानगारधर्मटीकायां
भव्यकुमुदचन्द्रिकासंज्ञायामावश्यकनिर्युक्ताभिधानीयो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

साधुर्विशेत् प्रविशेत् । क्व ? वसत्यादौ मठचैत्यालयादौ । किं कृत्वा ?
 आपृच्छथ संवाद्य । कम् ? भूतादिं भूतयक्षनागादिकम् । किंविशिष्टम् ?
 तत्स्थं तत्र वसत्यादौ तिष्ठन्तम् । कया ? निसहीगिरा निसहीवेत्युच्चार-
 णेन । तथा साधुर्निर्गच्छेन्निक्रामेत् । कस्मात् ? तस्माद् वसत्यादेः । किं
 कृत्वा ? आपृच्छथ । कम् ? तं तत्स्थ भूतादिकम् । कया ? असहीगिरा
 असहीकेत्युच्चारणेन । चः समुच्चये । उक्तं च—

वसत्यादिस्थभूतादिमापृच्छथ निसहीगिरा ।

वसत्यादौ विशेत्तस्मान्निर्गच्छेत् सोऽसहीगिरा ॥

परमार्थतो निसहस्रसह्यौ लक्षयति—

आत्मन्यात्मासितो येन त्यक्त्वा वाऽऽशास्य भावतः ।

निसहस्रसह्यौ स्तोत्रस्य तदुच्चारणमात्रकम् ॥ १३३ ॥

स्तो भवतः । के ? निसहस्रसह्यौ । कस्मात् ? भावतो निश्चयनयात् ।
 कस्य ? अस्य साधोः । येन किम् ? येनासितः स्थापितः सितो
 वा बद्धः । कोसौ ? आत्मा । कस्मिन् ? आत्मनि न केवलं,
 त्यक्त्वा च । कासौ ? आशा इहलोकाद्यभिलाष । तथास्ति । कि
 तत् ? उच्चारणमात्रकं 'निसहस्रसह्यौ' शब्दोच्चारणमात्रम् । कस्य ?
 अन्यस्य यहिरात्मन आशावतश्च । तथा च पूर्वभाषितानि—

स्वात्मन्यात्मासितो येन निषिद्धो वा कषायतः ।

निसही भावतस्तस्य शब्दोन्यस्य हि केवलः ॥

आशां यस्त्यक्तवान् साधुरसही तस्य भावतः ।

त्यक्त्वाशा येन नो तस्य शब्दोच्चारो हि केवलः ॥

अथवा—

निषिद्धचित्तो यस्तस्य भावतोस्ति निषिद्धिका ।

अनिषिद्धस्य तु प्रायः शब्दतोस्ति निषिद्धिका ॥

आशया विप्रमुक्तस्य भावतोस्त्यासिका मता ।

आशया त्वयियुक्तस्य शब्द एवास्ति केवलम् ॥

प्रकृतमुपसंहरन् नित्यनैमित्तिककृतिकर्मप्रयोगं नियमयन्नाह—

इत्यावश्यकनिर्युक्ता उपयुक्तो यथाश्रुतम् ।

प्रयुञ्जीत नियोगेन नित्यनैमित्तिकक्रियाः ॥ १३४ ॥

प्रयुञ्जीत विदधीत साधुः । काः ? नित्यनैमित्तिकक्रियाः नित्य-
क्रियाश्च नैमित्तिकक्रियाश्चेति विगृह्य प्रथमक्रियाशब्दस्य गतार्थत्वादप्रयोगः ।
अथवा नित्याश्च नैमित्तिकाश्च नित्यनैमित्तिकाः । ताश्च ताः क्रियाश्च नित्य-
नैमित्तिकक्रियाः । नित्या इत्यस्य 'पीतपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेण' इत्यादि-
वसुवद्भावः । केन प्रयुञ्जीत ? नियोगेन नियमेन । कथम् ? यथाश्रुतं
कृतिकर्मशास्त्रस्य गुरुपर्यङ्गमायातोपदेशस्य वानतिक्रमेण । किंविशिष्टं सन् ?
उपयुक्तः प्रणिहितः । कस्याम् ? आवश्यकनिर्युक्तौ आवश्यकानां निर-
वशेषोपाये । कथम् ? इति एवमुक्तनीत्या । इति भद्रम् । ग्रन्थसंख्या १५४५

यो धर्मामृतमुद्धार सुमनस्तृप्त्यै जिनेन्द्रागम,—
क्षीरोदं शिवधीर्निमध्य जयतात् स श्रीमदाशाधरः ।
भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया ख्यातश्च नन्द्यादिमं,
टीकाशुक्तिमचीकरत् सुखमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्याशाधरविरचितायां स्वोपज्ञधर्मामृतानगारधर्मटीकायां
भव्यवृमुदचन्द्रिकासंज्ञायामावश्यकनिर्युक्ताभिधानीयो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशता पद्यैर्नित्यक्रियाप्रयोगविधौ मुनिमुपमयन्नाह—

शुद्धस्वात्मोपलम्भाग्रसाधनाय समाधये ।

परिकर्म मुनिः कुर्यात् स्वाध्यायादिकमन्वहम् ॥ १ ॥

मुनिः संपत्नी कुर्याद् विदधीत । किं तत् ? परिकर्म योग्यतोत्पाद-
काय प्राग्विषेयमनुष्ठानम् । किंविशिष्टम् ? स्वाध्यायादिकं वक्ष्यमाणम् ।
कथम् ? अन्वहमनुदिनम् । कस्मै ? समाधये स्वस्वरूपे चित्तनिरोधलक्षणाय
योगाय । किंविशिष्टाय ? शुद्धस्वात्मोपलम्भाग्रसाधनाय निर्मलनिज-
चिद्रूपोपलब्धिप्रधानकारणाय । उक्तं च—

यदात्रिकं फलं किञ्चित् फलमामुत्रिकं च यत् ।

एतस्य द्वितयस्यापि ध्यानमेवाग्रकारणम् ॥

स्वाध्यायप्रतिष्ठापननिष्ठापनयोर्विधिमुपदिशति—

स्वाध्यायं लघुशुक्ल्यात्तं श्रुतसूर्योर्हरनिशे ।

पूर्वेष्वपरेपि चाराध्य श्रुतस्यैव क्षमापयेत् ॥ २ ॥

क्षमापयेत् । कोसौ ? मुनिः । कम् ? स्वाध्यायम् । कथा ? लघु-
भक्त्या । कस्य ? श्रुतस्यैव । लघ्व्या श्रुतभक्त्या निष्ठापयेदित्यर्थः । किं
हृत्वा ? आराध्य विधिवद्विधाय । क ? अहर्निशे दिने रात्रौ च । किंवि-
शिष्टे ? पूर्वे, न केवलमऽपरेपि च पूर्वाह्नेऽपराह्ने । पूर्वरात्रेऽपररात्रे
चेत्यर्थः । एतेन गौसर्गिकापराह्निकशब्दोपिकर्षरात्रिकाशब्दवारः स्वाध्याया
विधातव्या ह्यसुक्तं भवति । यथाह—

एकः प्रादोपिको रात्रौ द्वौ च गौसर्गिकस्तथा ।

स्वाध्यायाः साधुभिः सर्वे कर्तव्याः सन्त्यतन्द्रितैः ॥

प्रदोष. प्रत्यासन्नः कालः । अत्र प्रदोषोऽपराह्णः । तत्र भवः प्रादो-

पिकः । अपराह्निक इत्यर्थः । एवं गोसर्गे पूर्वाह्ने भवो गौसर्गिकः । पौर्वा-
ह्निक इत्यर्थः ? किंविशिष्टं स्वाध्यायम् ? आत्तं गृहीतम् । प्रतिष्ठापित-
मित्यर्थः । कया ? लघुमन्त्र्या । कयोः ? श्रुतसूर्याः श्रुतस्वाधार्यस्य च ।
लघ्वी अक्षलिकामात्रपाठरूपा भक्तिर्बन्धना । सा च श्रुतस्य यया “अहं ह-
वत्रप्रसूतम्” इत्यादिका । एवमाचार्योदीनामपि यथाव्यवहारमसाववसेया ।
एवं स्वाध्याये द्वादशकायोःसर्गा ध्याएयाताः प्रतिपत्तव्याः । एवं बन्धना-
दिष्वपि षट्पादयः फायोत्सर्गा ध्याख्यास्यमाना उच्येयाः ।

स्वाध्यायानां ग्रहणक्षमापणकालेयत्तानिरूपणार्थमाह—

ब्राह्मः प्रगे द्विघटिकादूर्ध्वं स प्राक्ततश्च मध्याह्ने ।
क्षम्योऽपराह्णपूर्वापररात्रेष्वपि दिगेपैव ॥ ३ ॥

स स्वाध्यायो ब्राह्मः प्रतिष्ठाप्यः साधुभिः । क ? प्रगे प्रभाते । कथम् ?
ऊर्ध्वं भनंतरम् । कस्मात् ? द्विघटिकाद् घटिकाद्वयात् । द्वयोर्घटिकयोः
समाहारो द्विघटिकं, तस्माद् द्विघटिकात् । मृनीयायां घटिकायां
प्रवर्तमानायामित्यर्थः । क्षम्यश्च निष्ठाप्यः । कोसौ ? स स्वाध्यायः । क ?
मध्याह्ने । कथम् ? प्राक् पूर्वम् । कस्मात् ? ततो घटिकाद्वयात् । घटि-
काद्वयोनमध्याह्ने संपन्ने सतीत्यर्थः । भवति च । कासौ ? दिग् उपदेशः ।
किंविशिष्टा ? एषैव अनन्तरोक्तैव । केपु ? अपराह्णपूर्वापररात्रेष्वपि ।
अपराह्णे घटिकाद्वयाधिकमध्याह्नादूर्ध्वं प्रतिष्ठाप्यो, घटिकाद्वयदोषे दिनान्ते
निष्ठाप्यः । तथा घटिकाद्वयाधिके प्रदोषे ब्राह्मो, घटिकाद्वयहीनेऽर्धरात्रे
निष्ठाप्यः । तथा घटिकाद्वयाधिकेऽर्धरात्रे ब्राह्मो, द्विघटिकावदोषे निशान्ते
क्षम्य इत्यर्थः ।

स्वाध्यायं लक्षयित्वा विधिवत्तद्विधानस्य फलमाह—

सूत्रं गणधराद्युक्तं श्रुतं तद्वाचनादयः ।

स्वाध्यायः स कृतः काले मुक्त्यै द्रव्यादिशुद्धितः ॥ ४ ॥

भवति । किं तत् ? सूत्रम् । किम् ? श्रुतम् । कीदृशम् ? गणधराद्युक्तं
गणधरादिभिः प्रणीतम् । उक्तं च—

सुप्तं गणहरकहिदं तथैव पत्तयवुद्धकहियं च ।
 सुदकेवल्लिणा कहिदं अभिण्णदसपुव्विकहियं च ॥
 तं पठित्तुमसज्झाप ण य कप्पदि विरदि इत्थिधग्गस्स ।
 एत्तो अण्णो गंथो कप्पदि पठित्तुं असज्झाप ॥
 आराधणजिञ्जुत्ती मरणविमत्ती असग्गहधुदीवो ।
 पञ्चस्खाणावासय धम्मकहाओ य परिसओ ॥

भवति च । कोसौ ? स्वाध्यायः । किलक्षणः ? तद्वाचनादयस्त्व
 सूत्रस्य वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशः । स च स्वाध्यायो भवति ।
 कस्यै ? मुक्त्यै मोक्षाय । किंविशिष्टः सन् ? कृतो विहितः । कुतः ?
 द्रव्यादिशुद्धितः । द्रव्यादिशुद्ध्या इर्धीतं शास्त्रं कर्मक्षयाय स्यादन्यथा
 कर्मवन्धायेति भावः । क ? काले । अत्रायमागमः—

दिसिदाहउक्कपडणं विञ्जुवउक्काऽसणिंदधणुगं च ।
 दुग्गंधसंक्ष-दुदिण-चंदगहा-सूरराहुजुद्धं च ॥
 कलहादिधूमकेदू धरणीकंपं च अंगमज्जं च ।
 इथेवमाइवहुगा सज्झाप वज्जिदा दोसा ॥

'दृष्ये' आत्मशरीरे परशरीरे च । 'सदस्थपरिमाणे' घतत्तपु दिक्षु हस्तत-
 तचतुष्टयमात्रेण रुधिरादीनि वज्यानीत्यर्थः ।

विनयाधीतस्य श्रुतस्य माहात्म्यमाह—

श्रुतं विनयतोऽधीतं प्रमादादपि विस्मृतम् ।
 प्रेत्योपतिष्ठतेऽनूनमावहस्यपि केवलम् ॥ ५ ॥

- १ सूत्र गणहरकथित तथैव प्रत्येकबुद्धकथित च ।
 श्रुतकेवल्लिणा कथितमऽभिन्नदन्तपूर्वकथितं च ॥
 तत् पठित्तुमस्वाध्याये न च वक्षते विरतस्त्रीवर्गस्य ।
 एषोऽन्यो प्रभवः वक्षते पठित्तु अस्वाध्याये ॥
- २ विशिदाह उक्कापतन विष्णुत्काशनिश्च धनुष्क च ।
 दुग्गन्धः सन्ध्या दुर्दिन-चन्द्रग्रहः सूर्यराहुजुद्धश्च ॥
 कलहादिधूमकेतुः धरणीकम्पश्च अम्मोगर्जनं ।
 इथेवमादयो बहुकाः स्वाध्याये विनया दोषाः ॥

उपतिष्ठते भायाति । किं तत् ? श्रुतम् । क ? प्रेत्य भवान्तरे । कथं कृत्वा ? अनूनं परिपूर्णम् । नूनं वा निश्चितम् । कथंभूतमपि ? विस्मृतमपि । कस्मात् ? प्रमादादनवधानात् । किंविशिष्टं सत् ? अधीतं पठितम् । केन ? विनयतो विनयेन । न केवलम् । आवहृत्यपि करोति च श्रुतं विनयतोधीतं कर्तुं । किं तत् ? केवलमसहायज्ञानम् । उक्तं च—

विंशपण सुदमधीदं जदि वि प्रमादेण होइ विस्सरिदं ।
तमुद्यद्वादि परभवे केवलणानं च आवहदि ॥

तत्त्वविबोधादिसाधनं विज्ञानं जिनशासने एवास्तीत्युपदिशति—

तत्त्वबोधमनोरोधश्रेयोरामात्मशुद्धयः ।

मैत्रीद्योतश्च येन स्युस्तज्ज्ञानं जिनशासने ॥ ६ ॥

तज्ज्ञानमस्ति । जानाति, ज्ञायतेनेन, ज्ञातिमात्रं वा ज्ञानम् । क ? जिनशासने सर्वमनेकान्तात्मकमते, न सर्वथैकान्तवादिमते । जिनानां वीतरागसर्वज्ञाना शासनं शिष्टिर्मतं जिनशासनं तस्मिन् । किं तदित्याह—येन स्युर्भवेयुः । के ? तत्त्वबोधादय पञ्च पदार्थाः । तत्त्वस्य हेयस्योपादेयस्योपेक्षणीयस्य च बोधो हेयस्य हेयत्वेनोपादेयस्योपादेयत्वेनोपेक्षणीयस्य चोपेक्षणीयत्वेन प्रतिपत्तिः । उक्तं च—

इतीदं जीवतत्त्वं यः श्रद्धते चेत्युपेक्षते ।

शेषतत्त्वं समं पङ्क्तिः स हि निर्वाणभाग् भवेत् ॥

तथा मनसश्चित्तस्य रोधो निवारणम् “यद्यदेव मनसि स्थितं भवेत् तत्तदेव सहसा परित्यजेत् ।” इत्येवमक्षणो निग्रहोपायो मनोरोधः । तथा श्रेयसि चारित्रे रामोनुरागो लयहेतुः श्रद्धानं श्रेयोरामः । तथात्मनो ‘यत्राहमित्यनुपचरित. प्रत्ययः स आत्मैत्येवंलक्षणस्य’ पुरूपस्य शुद्धी—रामाद्युच्छ्रितः ।

१-विनयेन श्रुतमधीत यद्यपि प्रमादेन भवति विस्मृतम् ।

तदुपतिष्ठने परभवे केवलज्ञानं चावहति ॥

२-असमस्त पदं न शोभते । ३-अमृतचन्द्रसूरिणोक्तं समयसारकण्डशेषु नाटकसमयसारनाम्नि ग्रन्थे ।

परिच्छित्तिश्चात्मशुद्धिः । तथा मित्रस्य भावो मैत्री दुःखानुत्पत्त्यभिलाषः ।
तस्य द्योतो द्योतनं बुधचेतसि माहात्म्यप्रकाशनं मैत्रीद्योतः । च समुच्चये ।
तथा च पूर्वभाषितम्—

जेण तच्चं विबुज्जेज्ज जेण चित्तं णिरुज्जदि ।
जेण अत्ता विसुज्जेज्ज तं णाणं जिणसासणे ॥
जेण रागा विरज्जेज्ज जेण सेणसु रज्जदि ।
जेण मिच्चिं पभावेज्ज तं णाणं जिणसासणे ॥

अत्र पूर्वसूत्रेण सम्यक्त्वसद्वचारे ज्ञानमुत्तरसूत्रेण च चारित्र्यसहचारि
ज्ञानं सूत्रकारेणोपवर्णितमुक्तेयम् ।

साधोरपररात्रे स्वाध्यायप्रतिष्ठापननिष्ठापने प्रतिक्रमणविधानं रात्रियोगनि-
ष्ठापनं च यथाक्रममवश्यकर्तव्यतयोपदिशति—

कृमं नियम्य क्षणयोगनिद्रया लातं निशीथे घटिकाद्वयाधिके ।
स्वाध्यायमत्यस्य निशाद्विनाडिकाशेषे प्रतिक्रम्य च योगमुत्सृजेत्

उत्सृजेत् त्यजेत् । निष्ठापयेत्साधुरित्यर्थः । कम् ? योगं रात्रौ गृहीतं
शुद्धोपयोगम् । किं कृत्वा ? प्रतिक्रम्य कृतदोषविशोधनां कृत्वा । चः
समुच्चये । किं कृत्वा ? अत्यस्य निष्ठाप्य । कम् ? स्वाध्यायम् । क ?
निशाद्विनाडिकाशेषे । निशाया रात्रेर्द्वे नाडिके घटिके निशाद्विनाडिके ।
तयो शेष उद्धरितत्वं निशाद्विनाडिकाशेषस्तस्मिन् । रात्र्यवसानवृत्तीयघटि-
कायां प्रवर्तमानायामित्यर्थः । किंविशिष्टं स्वाध्यायम् ? लातं गृहीतं प्रति-
ष्ठापितम् । क ? निशीथेऽर्धरात्रे । किंविशिष्टे ? घटिकाद्वयाधिके नाडि-
कायुग्मातिरिक्ते । अर्धरात्रवृत्तीयघटिकायां प्रवर्तमानायामित्यर्थः । किं कृत्वा ?
नियम्य निवर्त्य । कम् ? कृमं शरीरस्नानम् । कया ? क्षणयोगनिद्रया ।
योगः शुद्धचिद्रूपे यथाशक्ति चिन्तानिरोधः । योगो निद्रेव, इन्द्रियात्ममनो-
मरुत्सूहमावस्थारूपत्वात्, “इन्द्रियात्ममनोमरुतां सूहमावस्था स्वापः” इत्य-
भिधानात् । योगश्चासौ निद्रा च योगनिद्रा । क्षणोत्र कालाल्पत्वम् । तच्चो
स्वर्पतो घटिकाचतुष्टयमस्वाध्याययोग्यम् । क्षणभाविनी योगनिद्रा क्षणयोग-
निद्रा तथा । यदाहुः श्रीमद्गुणभद्रदेवपादाः—

यमनियमनितान्तः शान्तवाह्यान्तरात्मा,
परिणमितसमाधिः सर्वसत्त्वानुकम्पी ।
त्रिहितहितमिताशी क्लेशजालं समूलं,
दहति निहतनिद्रो निश्चिन्ताध्यात्मसारः ॥

तथा श्रीमद्रामसेनपूज्यैरप्यवापि—

स्वाध्यायाद् ध्यानमध्यास्ते ध्यानात्स्वाध्यायमामनेत् ।
ध्यानस्वाध्यायसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥

एतदेव च स्वयमप्यन्वारयं सिद्धाङ्गमहाकाव्ये, यथा—

परमसमयसाराभ्याससानन्दसर्प-
त्सहजमहसि सायं स्वे स्वयं स्वं विदित्वा ।
पुनरुदयदविद्यावैभवाः प्राणचार-
स्फुरदरुणविजृम्भा योगिनो यं स्तुवन्ति ॥

परमाणमव्याख्यानाद्युपयोगस्य लोकोत्तरमाहात्म्यमुपवर्णयति—

खेदसंज्वरसंमोहविक्षेपाः केन चेतसः ।

क्षिप्येरन् महद्भु जैनी चेन्नोपयुज्येत गीःसुधा ॥८॥

केन क्षिप्येरन् ? न केनापि निराक्रियेरन्नित्यर्थः । के ? खेदसंज्वरसं-
मोहविक्षेपाः । कस्य ? चेतसः । खेदो दैन्यम् । संज्वरः संतापः ।
संमोहोऽज्ञानम् । विक्षेपो व्याकुलत्वम् । खेदश्च संज्वरश्च संमोहश्च विक्षे-
पश्च खेदसंज्वरसंमोहविक्षेपाः । चेद्यदि नोपयुज्येत न भाष्येत । कासौ ?
गीःसुधा वागमृतम् । किंविक्षेपा ? जैनी आर्हती । कथम् ? महद्भु सद्यः
शेदाद्यनन्तरमेव । बाह्या अप्याहुः—

क्लान्तमपोद्भति खेदं तप्तं निर्वाति बुध्यते सूढम् ।

स्विरतामेति व्याकुलमुपयुक्तमुभाषितं चेतः ॥

प्रतिक्रमणमाहात्म्यमनुसंधत्ते—

दुर्निवारप्रमादारिप्रयुक्ता दोषवाहिनी ।

प्रतिक्रमणदिव्यास्त्रप्रयोगादाशु नश्यति ॥ ९ ॥

नश्यति प्रलीयते । कासौ ? दोषवाहिनी अतीचारचमू । कीदृशी ?
दुर्निवारप्रमादारिप्रयुक्ता । प्रमादा कुशलेष्वनुत्साहाः । प्रमादा
एवारयः शत्रवः स्वार्थभ्रशहेतुत्वात् । दुर्निवारा निवारयितुमशक्याः
प्रमादारयो दुर्निवारप्रमादारयः । तैः प्रयुक्ता प्रेरिता । कस्मात् ? प्रतिक्रम-
णदिव्यास्त्रप्रयोगात् । प्रतिक्रमणं कृतदोषनिराकरणम् । तदेव दिव्यास्त्रं
देवोपनीतमायुधं प्रतिक्रमणदिव्यास्त्रम् । तस्य प्रयोगो विधिवद्विधानं तस्मात् ।
कथं नश्यति ? आशु शीघ्रम् । उक्तं च—

जीवे प्रमादजनिताः प्रचुराः प्रदोषा,
यस्मात्प्रतिक्रमणतः प्रलयं प्रयान्ति ।
तस्मात्तदर्थममलं मुनिबोधनार्थं,
वक्ष्ये विचित्रभवकर्मविशोधनार्थम् ॥

प्रमादस्य महिमानमुदाहरणद्वारेण स्पष्टयति—

त्र्यहादऽवैयाकरणः किलैकाहादकार्मुकी ।

क्षणादयोगी भवति स्वभ्यासोपि प्रमादतः ॥ १० ॥

किल लोके हेवं श्रूयते । भवति । कोसौ ? अवैयाकरणः ।
वैयाकरण वेत्त्यधीते वा वैयाकरणः । न वैयाकरणोऽवैयाकरणः । कस्मात् ?
त्र्यहात् त्र्यहमन्तरीकृत्य । दिनत्रयादूर्ध्वं चतुर्थेऽन्हीत्यर्थः । कस्मात् ? प्रमा-
दतोऽनवधानात् । किंविशिष्टोपि ? स्वभ्यासोपि सुप्स्वभ्यासो योग्या
यस्यासौ स्वभ्यासः । किं पुनर्मन्दाभ्यास इत्यपि शब्दार्थः । तथा स्वभ्या-
सोपि प्रमादतोऽकार्मुकी अधानुष्को भवति । कस्मात् ? एकाहादेकाह-
मन्तरीकृत्य । एकदिनादूर्ध्वं द्वितीयेऽन्हीत्यर्थः । तथा स्वभ्यासोपि प्रमादतो-
ऽयोगी समाधिच्युतो भवति । कस्मात् ? क्षणात् क्षणमन्तरीकृत्य । क्षण-
मात्रादूर्ध्वं द्वितीये क्षणे इत्यर्थः ।

प्रतिक्रमणाया रात्रियोगप्रतिष्ठापननिष्ठापनयोश्च प्रयोगविधिमभिधत्ते—

भवत्या सिद्धप्रतिक्रान्तिवीरद्विद्वादशार्हताम् ।

प्रतिक्रामेन्मलं योगं योगिभक्त्या भजेत् त्यजेत् ॥ ११ ॥

प्रतिप्रामेद्विशोषयेत् साधुः । कम् ? मलमनीचारम् । कया ? भक्त्या
वन्दनया । केषाम् ? सिद्धप्रतिप्रान्तिवीरद्विद्वादशाहंताम् । द्वौ
द्वादना द्विद्वादशाः । घनुविंशतिरित्यर्थः । 'संख्यायाद्ग्लोऽयद्गुणात्' इति
साधुः । द्विद्वादशाश्च तेऽहन्तश्च द्विद्वादशाहन्तः । मिद्वाश्च प्रतिप्रान्तिश्च
वीरश्च द्विद्वादशाहन्तश्चेति द्वन्द्वः । सिद्धभवत्या प्रतिप्रमणभवत्या वीरभवत्या
घनुविंशतिर्तार्थकरभवत्या चेत्यर्थः । तथा भजेत् सेवेत प्रतिष्ठापयेत्साधुः ।
कम् ? योगम् अथ रात्रावत्र यमत्यां स्यात्तद्व्यमिति नियमत्रिशेषम् ।
कया ? योगिभक्त्या त्यजेथ निष्ठापयेत् । योगं योगिभवत्यैव । उक्तं च-

सिद्धनिषेधिकावीरजिनमक्तिः प्रतिप्रमे ।

योगिभक्तिः पुनः कार्या योगप्रदणमोक्षयोः ॥

साधून् प्रमातिकदेववन्दनां प्रति प्रोत्साहयन्नाह—

योगिध्यानैकगम्यः परमविशददृग्विश्वरूपः स तच्च,
स्वान्तस्थेऽत्रैव साध्यं तदमलमतयस्तत्पथध्यानबीजम् ।
चित्तस्थैर्यं विधातुं तदनवधिगुणग्रामगाढानुरागं,
तत्पूजाकर्म कर्मच्छिदुरमिति यथासूत्रमासूत्रयन्तु ॥ १२ ॥

सः—

“केवलणाणदिवायरकिरणकलाचप्पणासियण्णाणो ।

णचकेवललद्दुग्गममुजणियपरमप्पचवप्सो ॥

असहायणाणदंसणसहिओ इदिकेऽली हु जोगेण ।

जुत्तोत्ति सजोगिजिणो अणाइणिहणारिसे उत्तो ॥ ”

इत्येवंविधे परमागमे प्रसिद्धे परमविशददृग्विश्वरूपो भवति । कीदृशः ?
योगिध्यानैकगम्यः । योगो यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधिलक्षणाष्टाङ्गरूप एवामस्तीति योगिनः । तेषां ध्यानं, ज्ञानमेव
स्थिरीभूतं ध्यानमित्युच्यते बुधैरित्येवंलक्षणं, योगिध्यानम् । योगिध्याने-
नैकेनोक्त्येन, ध्यानमेव स्थिरीभूतं समाधिरिति कथ्यते, इत्येवंलक्षणेन
गम्यते उपलभ्यते इति योगिध्यानैकगम्यः । एकरवितर्का धीचारशुद्धध्यान-

संवेद्य इत्यर्थः । परमेत्यादि । परमा प्रकर्षप्राप्ता विशदा अव्यवधानेन विशेषवत्तया वा प्रतिभासमाना इक् परमविशदइक् केवलज्ञानम् । तत्र विश्वस्य लोकालोकस्य रूपाण्याकारा यस्यासौ परमविशददृग्विश्वरूपः । तच्च तत्पुनर्योगिध्यानं भवति । कीदृशम् । साध्यं निर्वर्तयितुं शक्यम् । केन ? स्वातस्थेऽत्रैव मनःस्थैर्येणैव, न मनश्चपलत्वेन । स्थिरस्य भावः स्थेमा । स्वान्तस्य स्थेमा स्वान्तस्थेमा । तेन स्वान्तस्थेऽज्ञा । यथाह—

ध्यानस्य च पुनर्मुख्यो हेतुरेतच्चतुष्टयम् ।

गुरुपदेशः श्रद्धानं सदाभ्यासः स्थिरं मनः ॥

अपि च—

अविक्षिप्तं मनस्तरुं विक्षिप्तं भ्रान्तिरात्मनः ।

धारयेत्तदविक्षिप्तं विक्षिप्तं नाश्रयेत्पुनः ॥

यत् एवं तत् तस्मात्कारणादऽमलमतयोऽकलुषबुद्धयः साधव आसु-
प्रयन्तु रचयन्तु । किं तत् ? तत्पूजाकर्म जिनेन्द्रवन्दनाम् । तस्य
जिनेन्द्रस्य परमात्मापराभिधानस्य पूजाकर्म विनयक्रिया तत्पूजाकर्म ।
कथम् ? यथासूत्रं परमागमानतिक्रमेण । कथं कृत्वा ? कर्मच्छिदुर-
मिति कर्मणां ज्ञानावरणादीनां मनोवाकायक्रियाणां वा छिदुरं छेदनशील-
मेकदेशेन तदपनेतृत्वादिति हेतोः । किंविशिष्टम् ? तदनवधिगुणग्रामगा-
ढानुरागम् । तस्य जिनेन्द्रस्यानवधयोऽनन्ता गुणा ज्ञानादयस्तदनवधि-
गुणाः । तेषां ग्रामः संघातः । तत्र गाढो दृढोनुरागो भक्तिः श्रद्धानं यत्र
तत्पूजाकर्मणि तत्तथोक्तम् । एतेन भावपूजां लक्षयति । तथा चोक्तम्—

व्यापकानां विशुद्धानां जैनानामनुरागतः ।

गुणानां यदनुध्यानं भावपूजेयमुच्यते ॥

किं कर्तुम् ? विधानुं विधास्यामीति कर्तुम् । किं तत् ? चित्तस्थैर्यम् ।
कीदृशम् ? तत्पथध्यानबीजं परमात्मप्राप्त्युपायभूतधर्म्यं शुक्ललक्षणप्रणि-
धानकारणभूतम् । तस्य परमात्मनः पन्थाः प्राप्त्युपायस्तत्पथः । तत्पथश्च
स ध्यानं च तत् तत्पथध्यानम् । तस्य बीजं कारणम् ॥ .

त्रैकालिकदेववन्दनायाः प्रयोगविधिमाह—

त्रिसन्ध्यं वन्दने युञ्ज्याच्चैत्यपञ्चगुरुस्तुती ।

प्रियभक्तिं बृहन्नक्तिष्वन्ते दोषविशुद्ध्ये ॥ १३ ॥

युञ्ज्याद् योजयेद्गन्धारः । के ? चैत्यपञ्चगुरुस्तुती चैत्यवन्दनां पञ्च-
गुरवन्दनां चैत्यर्थः । क ? वन्दने जिनदेववन्दनायाम् । कथम् ? त्रिसन्ध्यं
सन्ध्यात्रयेषु । तथा युञ्ज्यात् । काम् ? प्रियभक्तिं समाधिभक्तिम् । क ?
अन्ते वन्दनापर्यन्ते । काम् ? बृहन्नक्तिषु । बृहत्यो भक्त्युद्गासदण्डक-
पाटवहुरवान्महत्यो भक्तयो बृहन्नक्त्यस्तासु । कस्य ? दोषविशुद्ध्ये ।
दोषा वन्दनातीचारा रागादयो वा । तेषां विशुद्धिर्नपोहो दोषविशुद्धि-
सास्ये । उक्तं च—

“जनाधिक्यविशुद्ध्यर्थं सर्वत्र प्रियभक्तिकाः ।”

यत्पुनर्बृहदपरम्पराभ्यवहारोपलम्भाद् सिद्धचैत्यपञ्चगुरुशान्तिभक्तिभिर्य-
थायसरं भगवन्तं वन्दमानाः सुविहिताचारा अपि दृश्यन्ते तत्केवलं
भक्तिपिशाचिदुल्लेखितमिष मन्थामहे सूत्रातिवर्तनात् । सूत्रे हि पूजाभि-
पेकमङ्गल एव तच्चतुष्टयमिष्टम् । तथा चोक्तं—

चैत्यपञ्चगुरुस्तुत्या नित्या सन्ध्यासु वन्दना ।

सिद्धभक्त्यादिशान्त्यन्ता पूजाभिपयमङ्गले ॥

अपि च—

जिणदेयवन्दनाय चेदियभक्तीय पञ्चगुरुभक्ती ।

तथा—

अहिसेयवन्दनासिद्धचेदियपञ्चगुरुसंतिभक्तीर्हि ॥

कृतिकर्मणः पङ्क्तिधत्वमन्वाचष्टे—

स्वाधीनता परीतिस्त्रयी निपद्या त्रिवारमावर्ताः ।

द्वादश चत्वारि शिरांस्येवं कृतिकर्म षोडशम् ॥ १४ ॥

१—जिनदेववन्दनायां चैत्यभक्तिश्च पञ्चगुरुभक्तिः ।

२—अभिपेकवन्दना सिद्धचैत्यपञ्चगुरुशान्तिभक्तिभिः ॥

इष्टं पूर्वाचार्यैः । किं तत् ? कृतिकर्म । कतिधा ? षोढा पदप्रकारम् । कथम् ? एवमऽनेन स्वाधीनतादिप्रकारेण तावत्कृतिकर्मणः प्रकारः स्यात् । किमात्मकः ? स्वाधीनता वन्दारोः स्वातन्त्र्यम् । तथा परीतिः प्रदक्षिणा कृतिकर्मप्रकारः स्यात् । किंविशिष्टा ? त्रयी ज्यचयवा । प्रदक्षिणा-सिद्ध इत्यर्थः । तथा निपद्या कृतिकर्मप्रकारः स्यात् । किंविशिष्टा ? त्रयी आवृष्ट्या त्रीण्युपवेशनानि क्रियाविज्ञापनचैत्यभक्तिपञ्चगुरुभक्त्यनन्तरालोचनाविषयाणि । तथा त्रिवारं कृतिकर्मप्रकारः स्यात् । चैत्यपञ्चगुरुसमाधिभक्तिपु त्रिः कायोत्सर्गविधानात् । तथाऽऽवर्ता द्वादश कृतिकर्मप्रकारः स्यात् । तथा चत्वारि शिरांसि मूर्धावनतयो वन्दना प्रधानभूता वाहंसिद्धसाधुधर्माः कृतिकर्मप्रकारः स्यात् । उक्तं च सिद्धान्तसूत्रे—

“आदाहीणं पदाहीणं तिन्युत्तं तिऊणदं ।
चदुस्सरं धारसावत्तं चेदि” ।

जिनचैत्यवन्दनायाः प्रचुरपुण्यास्तथणपूर्वपुण्योदयस्फारीकरणप्राक्तनपाप-विपाकापकर्षणापूर्वपातकसंवरणलक्षणां फलचतुष्टयीं प्रतिपाद्य सर्वदा तत्र त्रिसन्ध्यं मुमुक्षुवर्गमुद्यमयन्नाह—

दृष्ट्वार्हत्प्रतिमां तदाकृतिमरं स्मृत्वा स्मरंस्तद्गुणान्,
रागोच्छेदपुरःसरानतिरसात् पुण्यं चिनोत्युच्चकैः ।
तत्पाकं प्रथयत्यथं क्रशयते पाकाद्गुणद्वास्वत्,
तच्चैत्यान्यखिलानि कल्मषमुपां नित्यं त्रिशुद्ध्या स्तुयात् ॥

चिनोति बध्नाति वन्दारोः । किं तत् ? पुण्यं सद्देवशुभायुर्नामगोत्र-लक्षणं सुकृतम् । कथम् ? उच्चकैरत्यर्थम् । किं कुर्वन् ? स्मरन् स्मृतिगो-चरीकुर्वन् । कान् ? तद्गुणान् तस्यार्हद्गद्धारकस्य गुणान् । किंविशिष्टान् ? रागोच्छेदपुरस्सरान् । रागोच्छेदो धीतरागत्वं पुरस्सरः प्रमुखो येषां सर्वज्ञत्वसर्वदेशि वादीनां ते रागोच्छेदपुरस्सरास्तान् । कस्मात्तान् स्मरन् ? अतिरसाद्ऽनुरागोद्रेकात् । उक्तं च—

“वपुरेव तद्वाचष्टे भगवन् धीतरागताम् ।

न हि कोटरसंस्थेऽग्नौ तरुर्भवति शाङ्खलः ॥” इत्यादि ।

किं कृपा ? स्मृत्वा धाप्याय । काम् ? तदाकृतिमर्हन्मूर्तिम् ।
तद्वक्षणं यथा तथा—

शुद्धस्फटिकसंकाशं तेजोमूर्तिमयं वपुः ।

जायते क्षीणदोषस्य सतधानुनिर्वर्जितम् ॥

कथम् ? अरं मटिति । अर्हत्प्रतिमादर्शनानन्तरमेव स्मृत्वेत्यर्थः । किं कृपा ? दृष्ट्वा निरीक्ष्य । काम् ? अर्हत्प्रतिमां जिनेन्द्रैत्यम् । तथा प्रथयति पृथूकरोति वन्दारु । कम् ? तत्पाकं तस्य पुण्यस्योदयम् । तथा वन्दारुत्वं पापं क्रशयते कृपीकरोति । कस्मात् ? पाकात् पाक-
माश्रित्य । पापपाकमल्पीकरोतीत्यर्थः । 'नीतश्चायनिदायजः ह्यमभरः शान्तिम्'
इत्यभिधानात् । तथा वन्दारुत्वं रुणद्धि निवारयति । किं कुर्वन् ? अरु-
वत् पापं मंशुणोतीत्यर्थः । यत् एवं चचारि वैद्यनन्दनाफलानि प्रसिद्धानि
तत् तस्मात्कारणान् स्तुयाद् वन्दतां मुमुक्षुः । कानि ? चैत्यानि किं-
दिशानि ? अस्त्रिलानि कृत्रिमाकृत्रिमाणि । केषाम् ? कल्मषमुपां
धानिचतुष्टयलक्षणं म्यपापभयहृतवता वन्दारुमव्यजनाना वा दुष्कृतमपहर-
ताम् । कल्मषं मुष्णन्तीनि कल्मषमुप । कसं स्तुयात् ? नित्यं त्रिसन्ध्यम् ।
कथा ? त्रिशुद्धया मनोवाक्यनिष्कलङ्कतया ।

स्वाधीनतेत्यस्यार्थं व्यतिरेकमुपेन समर्थयते—

नित्यं नारकपद्मीनः पराधीनस्तदेव न ।

क्रमते लौकिकैर्प्यर्थे किमङ्गासिन्नलौकिके ॥ १६ ॥

भवति । कीर्त्या ? पराधीनः परायत्तः पुमान् । किंदिशः ? दीनः ।
कथम् ? नित्यं सततम् । दुस्स्थित इत्यर्थः । किंत् ? नारकवर्षैरधिको-
यथा । उक्तं च—'को नरकः परवशता' इति । यत् एवं तत् तस्मादेव
पराधीनः । पुमान् न क्रमते नाप्रतिहनं प्रवर्तते वसहते वा । क ? अर्थे
प्रयोजने । किंदिशे ? लौकिकेषु लोकपिदिते घानभोजनादौ । यद्योके-

परार्थानुष्ठाने श्लथयति नृपं स्वार्थपरता,

परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

महंदादिम् । ष ? आत्मनि विश्वरूपे स्वचिद्रूपे । कया ? श्रुतदृष्ट्या परमागमचक्षुषा ॥

श्लोकद्वयेन व्युत्सर्गे ध्यानविधिमुपदिशति—

जिनेन्द्रमुद्रया गाथां ध्यायेत् प्रीतिविकसरे ।

हृत्पङ्कजे प्रवेश्यान्तर्निरुध्य मनसानिलम् ॥ २२ ॥

पृथग् द्विद्व्येकगाथांश्चिन्तान्ते रेचयेच्छनैः ।

नवकृत्वः प्रयोक्तैवं दहत्यंहः सुधीर्महत् ॥ २३ ॥ युग्मम् ।

कायोत्सर्गे ध्यायेच्चिन्तयेत्साधु । काम् ? गाथां “णमो अरहंताण ” इत्यादिकाम् । कया ? जिनेन्द्रमुद्रया प्रागुक्तलक्षणया । किं कृत्वा ? निरुध्य संयम्य । कम् ? अनिलं प्राणवायुम् । कथम् ? सह । केन ? मनसा चित्तेन । करणे सहायं वा तृतीया । किं कृत्वा ? प्रवेश्य । कम् ? मनसा सहानिलम् । क ? अन्तर्मध्ये । कस्मिन् ? हृत्पङ्कजे हृदयारविन्दे । किविशिष्टे ? प्रीतिविकसरे धान-देन विकसनशीले । तथा रेचयेद्दहिर्नि-सारयेदनिल साधु । कथम् ? शनैर्मन्द मन्दम् । क ? द्विद्व्येकगाथांश्चिन्तान्ते । कथम् ? पृथक् पृथक्त्वेन । गाथाया अंशा भागा गाथाशा । द्वौ च द्वौ चैकश्च द्विद्व्येका । ते च ते गाथाशाश्च द्विद्व्येकगाथाशा । तेषां चिन्ता द्विद्व्येकगाथांश्चिन्ता । तस्या अन्ते प्रान्ते द्विगाथांश्चिन्तान्ते पुनर्द्विगाथांश्चिन्तान्ते, एकगाथांश्चिन्तान्ते चेत्यर्थः । तथा हि—गाथाया द्वावंशौ “णमो अरहंताणं णमो सिद्धाण” इति । पुनर्द्वौ “णमो आइरियाणं णमो उव ज्ञायाणं” इति । एकस्त्वंशो “णमो लोए सब्बसाहूण” इति । गाथा च मात्रावर्णविशिष्ट छन्दः, “शेषं गाथा त्रिभिः पद्भिश्चरणैश्चोपलक्षिता” इत्यभिधानात् । यथाह—

शनैः शनैर्मनोऽजलं वितन्द्रः सह वायुना ।

प्रवेश्य हृदयाम्भोजकर्णिकायां नियन्त्रयेत् ॥

विकल्पा न प्रसूयन्ते विषयाशा निवर्तते ।

अन्तः स्फुरति विज्ञानं तत्र चित्ते स्थिरीकृते ॥

स्थिरीभवन्ति चेतांसि प्राणायामावलम्बिनाम् ।
जगद्दत्तं च निःशेषं प्रत्यक्षमिद्यं जायते ॥
स्मरगरलमनोविजयं समस्तरोगक्षयं वपुःस्थैर्यम् ।
पवनप्रचारचतुरः करोति योगी न संदेहः ॥

अपि च—

दोयकखभुआ दिष्टी अंतमुही तिवसरुवसंलीणा ।
मणपवणस्त्रविहूणा सहजावत्या स णायव्वा ॥
जत्थ गया सा दिष्टी तत्थ मणं तत्थ संठियं पवणं ।
मणपवणलए सुण्णं तर्हि च जं फुरइ तं ब्रह्म ॥

एतत्फलमाह—नवेत्यादि । सुधीरन्तर्निहितदृष्टिः संयमी दहति भस्मी-
करोति । किं तद् ? अहः पापम् । कीदृशम् ? महद् बृहत् । विरसंचित-
मित्यर्थः । किंविशिष्टः सन् ? एवमनेन प्रकारेण । प्रयोक्ता प्राणायामस्व-
कर्ता । कथम् ? नवकृत्वो नववारान् ।

अशक्तान् प्रत्युपांशु वाचनिकं पञ्चनमस्कारत्रयमनुज्ञाय तस्य मानमि-
दम्य पुण्यप्रसूतावन्तरमभिधत्ते—

वाचाप्युपांशु व्युत्सर्गे कार्यो जप्यः स वाचिकः ।
पुण्यं शतगुणं चैतः सहस्रगुणमावहेत् ॥ २४ ॥

कार्यः कर्तव्यो यथोक्तप्राणायामाममर्थैः साधुभिः । कोसौ ? जप्यः
सर्वेननामपर्वसौ पञ्चनमस्कारत्रय इत्यर्थः । कया ? वाचापि । अपि
शब्दोऽशक्तान् प्रत्यनुज्ञां द्योतयति । कथं कृत्वा ? उपांशु यथान्यो न शृ-
णोति । स्वसमक्षमेवेत्यर्थः । क्व ? व्युत्सर्गे कायोत्सर्गे । चैतवाचिर्योर्ज-
पयोः फलविशेषमाह—स इत्यादि । आवहेत् कुर्यात् । कोसौ ? स वाचिको
जप्यः । किं तद् ? पुण्यम् । किंविशिष्टम् । शतगुणं दण्डोच्चारणादेः
सक्रान्नाच्छतेन गुणितम् । तथा चैतश्च मानसो जप्य आवहेत्पुण्यम् । किंवि-
शिष्टम् ? सहस्रगुणम् । यथाह—

वचसा वा मनसा वा कार्यो जप्यः समाहितस्वान्तैः ।
शतगुणमाधे पुण्यं सहस्रगुणितं द्वितीये तु ॥

मनुरप्याह—

विधियज्ञाञ्जपयज्ञो विशिष्टो दशमिगुणै ।

उपाशु स्याच्छतगुणै साहस्रो मानस स्मृत ॥

पञ्चनमस्वारमाहाभ्य श्रद्धानोद्दीपनाथमनुवदति—

अपराजितमन्त्रो वै सर्वविघ्नविनाशनः ।

मङ्गलेषु च सर्वेषु प्रथमं मङ्गल मतः ॥ २५ ॥

वै शुद्धमपराजितमन्त्रो मत इष्ट सिद्धे । किञ्चिष्ट ? सर्वविघ्न
विनाशन सर्वेषां प्रयूहानां प्रध्वंसक । न केवल, प्रथमं मुख्यं मङ्गलं
च मत । केषु मन्त्रेषु ? मङ्गलेषु मङ्गलानोपायेषु पुण्यदानोपायेषु च ।
किञ्चिष्टेषु ? सर्वेषु । उक्तं च—

एसो पञ्चमोऽरारो सर्वपावप्पणासणो ।

मगलाण च स्वर्ध्वेति पढमं होइ मङ्गल ॥

एकस्यापि परमेष्ठिनो वितयर्म्मणि लोकोत्तर महिमानमावेदयति—

रेण कर्तुंरच्छया । कस्मात्क्रियमाणा ? गुणानुरागाद् भावविशुद्धिमा-
श्रित्य ॥

कायोत्सर्गान्तरकृत्य श्लोकद्वयेनाह—

प्रोच्य प्राग्गततः साम्यस्वामिनां स्तोत्रदण्डकम् ।

वन्दनामुद्रया स्तुत्वा चैत्यानि त्रिप्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥

आलोच्य पूर्ववत्पञ्चगुरून् नुत्वा स्थितस्तथा ।

समाधिभक्त्याऽस्तमलः स्वस्य ध्यायेद्यथाऽमलम् ॥ २८ ॥ (युगम्)

ध्यायेत्साधु । कस्य ? स्वस्य आत्मन । आत्मध्यानं त्रिध्यायित्यर्थः ।
कथम् ? यथाचलं यथाशक्ति । कथंभूतो भूत्वा ? समाधिभक्त्यास्तमल-
समाधिभक्त्या अस्त्रा निराकृता मला वन्दनातिचारा येन स एवम् । किं
कृत्वा ? नुत्वा । कान् ? पञ्चगुरून् ईदादीन् । वन्दनामुद्रयेत्यत्रापि योज्यम् ।
कथम् ? तथा तेन “विज्ञाप्य क्रियाम्” इत्यादिप्रबन्धोक्तेन प्रकारेण । कथं
भूतो भूत्वा ? स्थित उद्भूतत्वभक्तिरदत्र प्रदक्षिणानभ्युपगमात् । किं
कृत्वा ? आलोच्य “इच्छामि भक्त्येह्यभक्ति काउरसगो कजो” इत्या-
दिना । किवत् ? पूर्ववत् आनम्रकाऽधिदेशित्यर्थः । पञ्चगुरूत्तवा स्थितमधे-
त्यत्रापि आलोच्य पूर्ववदित्येतत्सबन्धनीयम् । तत्र “इच्छामि भक्ते पचगुर
भन्ति काउरसगो कजो तस्य आलोचेत् । अहमहापाहिहेरमनुत्ताण अर-
हताण” इत्यादिकामालोचना कुर्यादित्यर्थः । किं कृत्वा ? स्तुत्वा वन्दित्वा ।
कानि ? चैत्यानि । कया ? वन्दनामुद्रया प्रागुक्तलक्षणया । कथं कृत्वा ?
त्रिप्रदक्षिणम् । त्रिसु प्रदक्षिणा यत्र चैत्यसबन्धनकर्मणि तदेवम् । किं कृत्वा ?
प्रोच्य प्रकथनं भक्तिभरतिभरत्पलक्षणेनोक्त्वा । किं तन् ? स्तोत्रदण्डकं
“योसामि” इत्यादिकम् । केपाम् ? साम्यस्वामिनाम् सामायिनप्रयोजकणा
चतुर्विंशतितीथकराणाम् । कियत् ? प्राग्गतत् पूर्ववद् “विग्रह प्रह्वीकृत्य”
इत्यादिविधिना । कथम् ? तत्तत्रैत्यभक्तिकायोत्सर्गकरणान्तरम् ।

१ इच्छामि भक्तौ पचगुरभक्ति कथोत्सर्ग इति । तस्पातोचये अहमहाप्राति-
पत्त्यनुत्तानामईशाम् ।

मनुरप्याह—

विधियन्नाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशमिगुणेः ।

उपांशु स्याच्छतगुणैः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥

पञ्चनमस्कारमाहात्म्यं श्रद्धानोदीपनार्थमनुवदति—

अपराजितमन्त्रो वै सर्वविघ्नविनाशनः ।

मङ्गलेषु च सर्वेषु प्रथमं मङ्गलं मतः ॥ २५ ॥

वै स्फुटमपराजितमन्त्रो मत इष्टः शिष्टैः । किंविशिष्टः ? सर्वविघ्न-
विनाशनः सर्वेषां प्रत्यूहानां प्रथमं मतः । न केवलं, प्रथमं मुख्यं मङ्गलं
च मतः । केषु मध्ये ? मङ्गलेषु मङ्गलानोपायेषु पुण्यदानोपायेषु च ।
किंविशिष्टेषु ? सर्वेषु । उक्तं च—

एसो पंचेणमोकारो सव्यपाचप्पणासणो ।

मंगलाणं च सव्येसि पढमं एोइ मङ्गलं ॥

एकैकस्यापि परमेष्ठिनो विनयवर्गणि एोद्योत्तरं महिमानमावेदयति—

नेष्टं विदन्तुं शुभभावभङ्गरसप्रकर्षः प्रभुरन्तरायः ।

तत्कामचारेण गुणानुरागान्नुत्यादिरिष्टार्थकृदहदादेः ॥ २६ ॥

प्रभुः समर्थो न भवति । कोसौ ? अन्तरायोऽन्तरापाल्यकर्म । किं
कर्तुंम् ? विदन्तुं विप्रयितुम् । किं तत् ? इष्टं धान्तिष्ठतं वस्तु । किंविशिष्ट
सन् ? शुभभावभङ्गरसप्रकर्षः रमस्य विपाकस्य प्रथमं इष्टधातनसामर्थ्यं
रसप्रकर्षः । शुभभावेन प्रदास्यपरिणामेन चित्तप्रयत्तिलक्षणेन भद्र. प्रथममितो
रसप्रकर्षो यस्य स तथोक्तः । तत् तस्माद्भवति । कामौ ? नुत्यादिः प्रजा-
मच्छयनादीर्जयवादादिलक्षणा पन्द्रना । किंविशिष्टा ? इष्टार्थकृत् ममीहित-
प्रयोजनमाधनी । कस्य ? अहदादेर्जिनेन्द्रगिद्धप्रभृतेः । केन ? कामचा-

१ ५५ पञ्चनमस्कारः सर्वपापविनाशनः ।

मङ्गलानां च सर्वेषां प्रथमं मङ्गलं मतः ॥

रेण कर्तुंयच्छ्रद्धया । कस्मात्क्रियमाणा ? गुणानुरागाद् भावत्रिशुद्धिमा-
श्रित्य ॥

कायोत्सर्गान्तरहृत्यं श्लोकद्वयेनाह—

प्रोच्य प्राग्गततः साम्यस्वामिनां स्तोत्रदण्डकम् ।
वन्दनामुद्रया स्तुत्वा चैत्यानि त्रिप्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥
आलोच्य पूर्ववत्पञ्चगुरुन् नुत्वा स्थितस्तथा ।
समाधिभवत्याऽस्तमलः स्वस्य ध्यायेद्यथावलम् ॥ २८ ॥ (युग्मम्)

ध्यायेत्साधु । कस्य ? स्वस्य आत्मनः । आत्मध्यानं विदध्यादित्यर्थः ।
कथम् ? यथावलं यथाशक्ति । कथंभूतो भूत्वा ? समाधिभवत्यास्तमलः
समाधिभवत्या भला निराहता मला वन्दनातिचार येन स एवम् । किं
कृत्वा ? नुत्वा । कान् ? पञ्चगुरुनर्हदादीन् । वन्दनामुद्रयेत्यत्रापि योज्यम् ।
कथम् ? तथा तेन “त्रिज्ञाप्य क्रियाम्” इत्यादिश्रवणोक्तेन प्रकारेण । कथं
भूतो भूत्वा ? स्थितः उद्धर्षत्यभक्तिवदत्र प्रदक्षिणानभ्युपगमात् । किं
कृत्वा ? आलोच्य “इच्छामि भक्ते चैत्यभक्ति काउरसगो कभो” इत्या-
दिना । किंवत् ? पूर्ववत् भानम्रकाऽग्निशोरित्यर्थः । पञ्चगुरुभूत्वा स्थितमधे-
त्यत्रापि आलोच्य पूर्ववदित्येतत्संख्यनीयम् । तत्र “इच्छामि भक्ते पंचगुर-
भक्ति काउरसगो कभो तस्म आलोचेड । अहमहापाहिहेरसंयुक्तार्गं अर-
हताण” इत्यादिकामालोचना कुर्यादित्यर्थः । किं कृत्वा ? स्तुत्वा वन्दित्वा ।
कानि ? चैत्यानि । कया ? वन्दनामुद्रया प्रागुक्तलक्षणया । कथं कृत्वा ?
त्रिप्रदक्षिणम् । त्रिस्र प्रदक्षिणा यत्र चैत्यश्रवणकर्मणि तदेवम् । किं कृत्वा ?
प्रोच्य प्रकरणेण भक्तिभरतिभरत्वलक्षणेनोक्त्वा । किं तत् ? स्तोत्रदण्डकं
“योसामि” इत्यादिकम् । केपाम् ? साम्यस्वामिनाम् सामायिकप्रयोक्तृणां
चतुर्विंशतिनीयंकराणाम् । किंवत् ? प्राग्वत् पूर्ववद् “ विप्रहं प्रह्वीकृत्य ”
इत्यादिविधिना । कथम् ? ततश्चैत्यभक्तिकायोत्सर्गकरणान्तरम् ।

१ इच्छामि भक्तौ पंचगुरभक्ति. कायोत्सर्गः कृत. । तत्रालोचये अष्टयहाप्राति-
हार्यसंयुक्तानामर्हान् ।

आत्मध्यानमन्तरेण केनचिन्मोक्षो न स्यादित्युपदिशति—

नात्मध्यानाद्विना किञ्चिन्मुमुक्षोः कर्महीष्टकृत् ।

किंत्त्रस्त्रपरिकर्मेव स्यात् कुण्ठस्याततायिनि ॥ २९ ॥

हि यस्मान्न किञ्चित्कर्म क्रिया च भवति । किञ्चिदष्टम् ? इष्टकृन्मो-
क्षसाधकम् । कस्य ? मुमुक्षोर्मोक्षतुमिच्छोः साधोः । कथम् ? त्रिना ।
कस्मान् ? आत्मध्यानात् । आत्मध्यानमेव मुमुक्षोर्मोक्षसाधकं भवेदि-
त्यर्थः । तर्हि कर्मान्तरं किं कुर्यादित्याह—किं तु स्यात् । किं तत् ?
आत्मध्यानवर्जं मुमुक्षोः कर्म । किमिव ? अस्त्रपरिकर्मेव शस्त्राभ्यासो
यथा । कस्य ? कुण्ठस्य क्रियामन्दस्य । क्व विषये ? आततायिनि हन्तुमु-
च्यते शत्रौ । उक्तं च—

मग्नाः कर्मनयावलम्बनपरा ज्ञानं न जानन्ति यद्
मग्ना ज्ञाननयैपिणोपि यदतिस्वच्छन्दमन्दोद्यमाः ।
त्रिभ्यस्योपरि ते तरन्ति सततं ज्ञानं भजन्तः स्वयं,
ये कुर्वन्ति न कर्म जातु न वशं यान्ति प्रमादन्य च ॥

समाधिमहिम्नोऽन्यस्तवनत्वमभिधत्ते—

यः सूते परमानन्दं भूर्भुवःस्वर्भुजामपि ।

काम्यं समाधिः कस्तस्य क्षमो माहात्म्यवर्णने ॥ ३० ॥

कः क्षमो भवति, न कोपि । क्व ? माहात्म्यवर्णने महिमन्वथने ।
कस्य ? तस्य समाधे । यः किम् ? यः समाधिः सूते जनयति । कम् ?
परमानन्दं परमप्रमत्तिलक्षणं प्रमोदम् । किञ्चिदष्टम् ? काम्यं स्पृष्टपोषम् ।
केषाम् ? भूर्भुवःस्वर्भुजामपि अधोऽन्योदंलोकैकपतीनाम् । किं पुनरितर-
जनानामित्यपिशब्दार्थः । भूर्भुवोलोकः । भुवमभ्यलोकः । स्वरूपलोकः ।
भूश्च भुवश्च स्वश्च भूर्भुवः स्वः पातालमर्त्यलोकस्वर्गलोकम् । तद्भुजन्ति पाल-
यन्ति मुञ्जते वा तत्फलमनुभवन्ति भूर्भुवः स्वर्भुवःस्वर्भुवः । उक्तं च—

अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दकारणम् ।

न किञ्चिदन्यदर्शाह समाधिः महदां सखे ॥

प्राभातिरुदेववन्दनानन्तरकरणीयामाचायां दिवन्दनामुपदिशति—

लघ्व्या सिद्धगणिस्तुत्या गणी वन्द्यो गवासनात् ।
सैद्धान्तोन्तःश्रुतस्तुत्या तथान्यस्तद्भुतिं विना ॥ ३१ ॥

वन्द्यो गणी आचार्यः साधुभिः । कया ? सिद्धगणिस्तुत्या सिद्धभक्त्याचार्यभक्त्या चेत्यर्थः । किंविशिष्टया ? लघ्व्या । कस्मात् ? गवासनात् गवासने उपदिश्य । तथा सैद्धान्तः सिद्धान्तविद्विणी साधुभिर्यन्धः । कया ? लघ्व्या सिद्धगणिस्तुत्या । किंविशिष्टया ? अन्तःश्रुतस्तुत्या अन्तर्मध्ये कृता श्रुतस्तुतिर्यस्याः सिद्धगणिस्तुतेः सा अन्तःश्रुतस्तुतिस्तथा । लघ्वीभिः सिद्धश्रुताचार्यभक्तिभिन्निस्तुतिभिरित्यर्थः । तथान्य आचार्यादपरो यतिः साधुभिर्गवासनाद्वन्द्यः । कयम् ? विना । काम् ? तद्भुतिमाचार्यभक्तिम् । लघुसिद्धभक्त्या वन्द्य इत्यर्थः । स एव च सैद्धान्तो लघुसिद्धश्रुतभक्तिभ्यां वन्द्य इत्यर्थः । उक्तं च—

सिद्धभक्त्या गृहत्साधुर्वन्द्यते लघुसाधुना ।
लघ्व्या सिद्धश्रुतस्तुत्या सैद्धान्तः प्रप्रणम्यते ॥
सिद्धाचार्यलघुस्तुत्या वन्द्यते साधुमिर्गणी ।
सिद्धश्रुतगणिस्तुत्या लघ्व्या सिद्धान्तविद्विणी ॥

धर्माचार्यपुंशान्निमाहात्म्यं स्तुवन्नाह—

यत्पादच्छायमुच्छिद्य सद्यो जन्मपथकृमम् ।
वर्षष्टिं निर्वृत्तिमुधां मूरिः सेव्यो न केन सः ॥ ३२ ॥

स सूरिराचार्यः केन मुमुक्षुणा न सेव्यः । सर्वेणापि भक्तव्य इत्यर्थः । यत्पादच्छायं यस्य सूरः पादच्छाया पादानामाश्रयणम् । 'छाया बहूनामिति समासः । वर्षष्टिं शृणुं पुनः पुनरां वर्षति । काम् ? निर्वृत्तिमुधाम् । निर्वृत्तिः कृतकृत्यतासतोपः सैव मुधा भ्रमृतम् । किं कृत्वा ? उच्छिद्य उन्मूल्य । कम् ? जन्मपथकृमं संसारभाग्गलानिम् । कयम् ? सद्यः आश्रयणान्तरमेव ।

प्येष्टयतिवन्दनानुभाव भावयति—

येऽनन्यसामान्यगुणाः प्रीणन्ति जगदञ्जसा ।

तान्महन्महतः साधूनिहामुत्र महीयते ॥ ३३ ॥

महीयते पूज्यो भवति । कोसौ ? साधु । क ? इहास्मिजन्मनि । न केवलम्, अमुत्र च परजन्मनि । किं कुर्वन् ? महन्पूजयन् । कान् ? तान् । विविशिशान् ? महतो दाक्षाय्येष्टानिन्द्रादिपूज्यावा । ये किम् ? येऽनन्य सामान्यगुणा पराऽसाधारणगुणा साधव प्रीणन्ति तर्पयन्ति । किं तत् ? जगत् विश्वम् । कथम् ? अञ्जसा परमार्थेन ।

प्राभातिकृत्योत्तरकर्णायमाह—

प्रवृत्त्यैवं दिनादौ द्वे नाड्यौ यावद्यथावलम् ।

नाडीद्वयोनमध्याह्नं यावत्स्वाध्यायमानहेत् ॥ ३४ ॥

आवहेत् कुर्यात्साधु । कम् ? स्वाध्यायम् । कथम् ? नाडीद्वयो नमव्याह्नं यावद् घटिकायुगमन्यूनमध्वन्दिनावधि । कथम् ? यथा चलम् । किं कृत्वा ? प्रवृत्त्यै देववदादिक कृत्वा । कथम् ? एवमुक्तनीत्या । क ? दिनादौ प्राभाते । कथम् ? द्वे नाड्यौ यावद् घटिनादया पधि ॥

निष्ठापितस्वाध्यायस्य मुने प्रतिपन्नोपवामस्यास्वाध्यायकाले वर्णाय उपदिशति—

ततो देवगुरुं स्तुत्वा ध्यानं वाराधनादि वा ।

शास्त्रं जपं वाऽस्वाध्यायकालेभ्यसेदुपोपितः ॥ ३५ ॥

ततः पौर्वाह्निकस्वाध्यायनिष्ठापनान्तरमुपोपित प्रतिपन्नोपवामः साधुरस्याध्यायकालेऽभ्यसेद् भावयेत् । किं तत् ? ध्यानं वाराधनादि शास्त्रं वा जपं वा पञ्चनमस्कारादिप्यम् । किं कृत्वा ? स्तुत्वा वन्दित्वा । कम् ? देवगुरुं देवमर्हद्गुरुं गुरुं च भर्मां पापंम् ॥

अप्रतिपन्नोपवासस्य भिक्षोर्मध्याह्नत्त्यमाह—

प्राणयात्राचिकीर्षायां प्रत्याख्यानमुपोषितम् ।

न वा निष्ठाप्य विधिवद्भुक्त्वा भूयः प्रतिष्ठयेत् ॥ ३६ ॥

प्रतिष्ठयेत् प्रत्याख्यानमुपोषितं वा यथासामर्थ्यमात्मनि स्थापयेत्साधुः । कथम् ? भूयः पुनः । किं कृत्वा ? भुक्त्वा भोजनं कृत्वा । किं च ? विधिवत् शाखोक्तविधानेन । किं कृत्वा ? निष्ठाप्य पूर्वदिने प्रतिपन्नं क्षमयित्वा विधिवदेव । किं तत् ? प्रत्याख्यानम् । न केवलम्, उपोषितं नवा उपवासं वा । कस्यां सत्याम् ? प्राणयात्राचिकीर्षायां भोजन-करणेच्छायां जातायाम् ॥

प्रत्याख्यानानिनिष्ठापनप्रतिष्ठापनयोस्तत्प्रतिष्ठापनानन्तरमाचार्यवन्दनाया-
श्च प्रयोगविधिमाह—

हेयं लब्ध्या सिद्धभक्त्याशनादौ,

प्रत्याख्यानानाद्याशु चादेयमन्ते ।

सूरौ तादृग्योगिभक्त्यग्रया तद्,

प्राप्तं वन्द्यः सूरिभक्त्या स लब्ध्या ॥ ३७ ॥

हेयं त्याज्यं साधुना । निष्ठाप्यमित्यर्थः । किं तत् ? प्रत्याख्यानानि
प्रत्याख्यानमुपोषितं वा । क्व ? अशनादौ भोजनाग्ने । कथा ?
सिद्धभक्त्या । निविशिष्टया ? लब्ध्या । न केवलम्, आदेयं च
लब्ध्या सिद्धभक्त्या प्रतिष्ठाप्यं साधुना । किं तत् ? प्रत्याख्यानानि । क्व ?
अन्ते प्रणमाद्भोजनस्यैव प्राग्ने । कथम् ? आशु शीघ्रं भोजनानन्तर-
मेव । आचार्यासन्निधावेतद्विधेयं सूरौ आचार्यसमीपे पुनर्प्राप्तं प्रतिष्ठाप्यं
साधुना । किं तत् ? तत् प्रत्याख्यानानि । कथा ? लब्ध्या सिद्धभक्त्या ।
निविशिष्टया ? तादृग्योगिभक्त्यग्रया लघुयोगिभक्त्यधिक्या । तादृग्ल-
घ्ना योगिभक्तिस्तादृग्योगिभक्तिः । तथाप्या अधिका तादृग्योगिभक्त्या,
तथा । तथा वन्द्यः साधुना । कोसौ ? स सूरिः । कथा ? सूरिभक्त्या ।
निविशिष्टया ? लब्ध्या । उक्तं च—

सिद्धभक्त्योपवासश्च प्रत्याख्यानं च मुच्यते ।
लघ्न्यैव भोजनस्यादौ भोजनान्ते च गृह्यते ॥
सिद्धयोगिलघुभक्त्या प्रत्याख्यानादि गृह्यते ।
लघ्न्या तु सूरिभक्त्यैव सूरिवन्द्योऽथ साधुना ॥

सद्यः प्रत्याख्यानाग्रहणे दोषमल्पकालमपि तद्ग्रहणे च गुणं दर्शयति—

प्रत्याख्यानं विना दैवात् क्षीणायुः स्याद्विराधकः ।
तदल्पकालमप्यल्पमप्यर्थपृथु चण्डवत् ॥ ३८ ॥

स्यात्साधुः । किं विशिष्टं ? विराधको रत्नप्रयाराधको न भवेदित्यर्थः । किं विशिष्टः सन् ? क्षीणायुस्त्रुदितर्जावितः । कस्मात् ? दैवात् प्राग्बद्धायु कर्मवशात् । कथम् ? विना । किं तत् ? प्रत्याख्यानम् । तत्प्रत्याख्यानं पुनरर्थपृथु फलेन बहु स्यात् । किं विशिष्टमपि ? अल्पकालमपि । अल्प कालो यस्य तत् । तथाऽल्पमपि लोकमपि । किं पुनश्चिरकालं प्रभूतं चेत्यपिशब्दार्थः । किं वत् ? चण्डवत् । चण्डनाम्नो मातङ्गस्य चर्मवरप्रानिर्मानुः क्षणं मांसमात्रनिवृत्तस्य यथा । उक्तं च—

चण्डोऽचन्तिषु मातङ्गः किल मांसनिवृत्तितः ।
अप्यल्पकालभाविन्याः प्रपेदे यक्षमुख्यताम् ॥

प्रत्याख्यानादिग्रहणानन्तरकरणीयं गोचारप्रतिक्रमणादिविधिमाह—

प्रतिक्रम्याथ गोचारदोषं नाडीद्वयाधिके ।
मध्यान्हे प्राह्ववद्वृत्ते स्वाध्यायं विधिवद्भजेत् ॥ ३९ ॥

अथ प्रत्याख्यानादिग्रहणानन्तर साधुः प्रतिक्रम्य विशोष्य । कम् ? गोचारदोषं गोवद्भोजनस्यातिचार स्वाध्यायं विधिवद्भजेत् । ष सति ? मध्यान्हे । किं विशिष्टे नाडीद्वयाधिके । पुनः किं विशिष्टे ? वृत्तेऽतिशान्ते सति । किं वत् ? प्राह्ववत् पूर्वाह्ने यथा ।

स्वाध्यायनिष्ठापनानन्तरकरणीयं देवसिद्धप्रतिक्रमणादिविधिमाह—

नाडीद्वयावशेषेऽपि तं निष्ठाप्य प्रतिक्रमम् ।
कृत्वाहिकं गृहीत्वा च योगं वन्द्यो यतैर्गणी ॥ ४० ॥

यतैः संयतैर्गणी मूरिवेन्द्यः । किं कृत्वा ? गृहीत्वा । कम् ? योगं रात्रियोगम् । किं कृत्वा ? कृत्वा । कम् ? प्रतिक्रमम् । किंविशिष्टम् ? आह्निकम् । किं कृत्वा ? निष्ठाप्य । कम् ? तं स्वाध्यायम् । क ? अहि दिने । किंविशिष्टे ? नाडीद्वयावशेषे दिनान्तवृतीयघटिकायां प्रवर्तमानायामित्यर्थः । चः समुच्चये ।

आचार्यवन्दनानन्तरविधेयं देववन्दनादिविधिमाह—

स्तुत्वा देवमथारभ्य प्रदोषे सद्विनाडिके ।

मुञ्चेन्निशीथे स्वाध्यायं प्रागेव घटिकाद्वयात् ॥ ४१ ॥

अथ अनन्तरं सांधुद्वयं स्तुत्वा प्रदोषे रजनीमुखे सद्विनाडिके घटिकाद्वयाधिके षट्त्वे सति स्वाध्यायमारभ्य प्रतिष्ठाप्य मुञ्चेन्निष्ठापयेत् स्वाध्यायम् । क ? निशीथेऽर्धरात्रे । कथम् ? प्रागेव पूर्वमेव । कस्मात् ? घटिकाद्वयात् ॥

रात्रौ निष्ठापितस्वाध्यायस्य निद्राजयोपायमाह—

ज्ञानाधाराधनानन्दसान्द्रः संसारभीरुकः ।

शोचमानोऽर्जितं चैनो जयेन्निद्रां जिताशनः ॥ ४२ ॥

जयेन्नियुह्नीयात्साधुः । काम् ? निद्राम् । किंविशिष्टः सन् ? जिताशन आहारेणाग्लापितः । दन्त्यसकारे वा पाठः । तत्र पर्यङ्काद्यासनेनासंजात-खेद इत्यर्थः । कथंमृतो मृत्या ? ज्ञानाधाराधनानन्दसान्द्रः ज्ञानार्जनां ज्ञानध्यानचारित्रतपसामाराधनाज्जात आनन्दः प्रमोदः सान्द्रो घनो निरन्तरषट्त्तो यस्य स एवम् । तथा संसारभीरुकः । संविग्न इत्यर्थः । तथा शोचमानस्ताच्छील्येन शोचन् । किं तत् ? एनः पापम् । किंविशिष्टम् ? अर्जितं पुराकृतम् । च समुच्चये । वक्तं च—

ज्ञानाधाराधने प्रीतिं भयं संसारदुःखतः ।

पापे पूर्वार्जिते शोकं निद्रां जेतुं सदा कुरु ॥

स्वाध्यायकरणेऽशक्तस्य च देववन्दनाकरणे विधानमाह—

सप्रतिलेखनमुकुलितवत्सोत्सङ्गितकरः सपर्यङ्कः ।

कुर्यादेकाग्रमनाः स्वाध्यायं वन्दनां पुनरशक्त्या ॥ ४३ ॥

कुर्यात्साधुः । कम् ? स्वाध्यायम् । कीदृशः ? सप्रतिलेखनमुकु-
लितवत्सोत्सङ्कितकरः सप्रतिलेखनौ प्रतिलेखनयुक्तौ मुकुलितावऽञ्जली
बुद्बालितौ वत्सोत्सङ्कितौ बक्षोमध्यस्थापितौ करौ हस्तौ येन स पृथम् ।
पुनः कीदृशः ? सपर्यङ्कः । सह पर्यङ्केन पर्यङ्कासनेन वतते इति सपर्यङ्कः ।
उपलक्षणाद्वीरासनादियुक्तोपि । पुनरपि कीदृशः ? एकाग्रमना धनन्य-
परान्तःकरणः । उक्तं च—

पंलियंकणिसेज्जगदो पडिलेहिय अञ्जलीरुदपणामो ।
मुत्तत्थजोगजुत्तो पडिदव्यो आदसत्तीए ॥

अपि च—

मनो बोधाधीनं विनयविनियुक्तं निजवपु,—
घञ्चः पाठायत्तं करणगणमाधाय नियतम् ।
दधानः स्वाध्यायं कृतपरिणतिर्जनवचने,
करोत्यात्मा कर्मक्षयमिति समाध्यन्तरमिदम् ॥

साधुः पुनर्वन्दनां यथोक्तप्रशेषविशिष्टः कुर्यात् । कया ? अंश-
पत्या । उक्तो यदि बन्दिनुं न शक्यादित्यर्थः । प्रतिक्रमेण योगग्रहणे तन्मो-
क्षणे च कालविशेषो व्यवहारानुसारादेव पूर्वोक्तः प्रतिपत्तयः ॥

धर्मकार्यादिव्यासङ्गेन ततोन्वयापि तद्विधाने दोषाभावादित्युपदेशा-
र्थमाह—

योगप्रतिक्रमविधिः प्रागुक्तो व्यावहारिकः ।
कालक्रमनियामोत्र न स्वाध्यायादिवद्यतः ॥ ४४ ॥

उक्तः । कोर्सा ? योगप्रतिक्रमविधिः, रात्रियोगस्य प्रतिश्रमगस्य च
विधानम् । किंविशिष्टः ? व्यावहारिको व्यवहाररूपः । कथम् ? प्राक्
पूर्वम् । यतो यस्मात्प्राप्तिः । कोर्मा ? कालक्रमनियामः समयानुपूर्वी-
नियमः । क ? अत्र योगप्रतिश्रमविधौ । किंवत् ? स्वाध्यायादिवत्

१ पत्यङ्गनिपदागनः प्रतिलेखनयुक्तौ मुकुलप्रणामः ।

सुप्रार्थवोगयुक्तः पठितव्य आत्मउपदेशः ॥

स्वाध्याये देववन्दनायां भक्तप्रत्याख्याने च यथा कालक्रमणियमोक्तिः । न तथात्रैतर्थाः ॥ इति नित्यक्रियाप्रयोगविधानम् ।

अयोत्तरप्रबन्धेन नैमित्तिकक्रियां व्याहृतुकामः प्रथमं तावच्चतुर्दशीक्रिया-
प्रयोगविधिं मतद्वयेनाह—

त्रिसमयवन्दने भक्तिद्वयमध्ये श्रुतनुतिं चतुर्दश्याम् ।

प्राहुस्तद्भक्तित्रयमुखान्तयोः केपि सिद्धशान्तिनुती ॥४५॥

प्राहुः प्राहुतक्रियाकाण्डचारित्रसारमतानुसारिणः सूरयः प्रणिगदन्ति ।
काम् ? श्रुतनुतिं श्रुतभक्तिम् । कस्याम् ? चतुर्दश्याम् । क ? त्रिसमय-
वन्दने भक्तिद्वयमध्ये त्रैकालिकनित्यदेववन्दनाभक्तिद्वयस्य चैत्यभक्तिपञ्च-
गुरुभक्तियुगलस्यान्तः । एतेन नित्यत्रिकालदेववन्दनायुक्तेव चतुर्दशीक्रिया
कर्तव्येति लक्षयति । यथाह क्रियाकाण्डे—

जिणदेववन्दनाय चेदियमर्त्तीय पञ्चगुरुमर्त्ती ।

चउदसियं तं मज्झे सुद्धमर्त्ती होइ कायव्या ॥

चारित्रमारोप्याह—“देवतान्तरनक्रियायां चैत्यभक्तिं बुयात् । चतुर्दशी-
दिने तयोर्मध्ये श्रुतभक्तिर्भवति” इति । केपि केचित्पुनः संसृतक्रिया-
काण्डमतानुसारिणः सूरयः प्राहुः । के ? सिद्धशान्तिनुती । कयोः ?
तद्भक्तित्रयमुखान्तयोः । मुग्गमारम्भ । अन्तः पर्यन्त । मुत्तं चान्तश्च
मुत्तान्तौ तद्भक्तित्रयस्य चैत्यश्रुतपञ्चगुरुभक्तीनां त्रितयस्य मुत्तान्तौ तद्भक्ति-
त्रयमुखान्तौ, तयोः । तद्भक्तित्रयस्वारम्भे सिद्धभक्तिपर्यन्ते शान्तिभक्तिं
चतुर्दश्यां प्राहुरित्यर्थः । संसृतक्रियाकाण्डपाठो यथा—

सिद्धे चैत्ये श्रुते भक्तिस्तथा पञ्चगुरस्तुतिः ।

शान्तिभक्तिस्तथा कार्या चतुर्दश्यामिति क्रिया ॥

कार्यवशाच्चतुर्दशीक्रियाव्यतिक्रमप्रतिविधानमाह—

चतुर्दशीक्रिया धर्मव्यासङ्गादिवशात्त चेत् ।

कर्तुं पार्येत पश्चान्ते तर्हि कार्याष्टमीक्रिया ॥ ४६ ॥

न चेतपायैत यदि न शक्येत साधुना चतुर्दशीक्रिया । किं वक्तुम् ?
कर्तुम् । कस्मात् ? धर्मव्यासङ्गादियशात् । आदिशब्देन क्षपकनिर्याप-
णादिग्रहणम् । तर्हि तस्मिन् व्यतिक्रमे कार्या । कासा । अष्टमीक्रिया ।
४ ? पक्षान्ते अमावास्यापूर्णांमासोः । उक्तं च चारित्रसारे—

“चतुर्दशीदिने धर्मव्यासङ्गादिना क्रिया
कर्तुं न लभ्येत चेत् पाक्षिकेष्टम्यां क्रिया कर्तव्या ।” इति ॥

क्रियाकाण्डेपि—

जदि पुंण धम्मव्वासंगा ण कया होज्ज चउहसीकिरिया ॥
तो दुष्णिमाइदिवसे कायव्वा पक्खिया किरिया ॥

अष्टम्याः पक्षान्तस्य च त्रिषात्रिंशं चारित्रभक्तयनन्तरभाषितं सर्वग्रा-
लोचनाविधिं चोपदिशति—

स्यात् सिद्धश्रुतचारित्रशान्तिभक्त्याष्टमीक्रिया ।
पक्षान्ते साऽश्रुता वृत्तं स्तुत्पालोच्यं यथायथम् ॥ ४७ ॥

स्यात् । कासा ? अष्टमीक्रिया । कया ? सिद्धश्रुतचारित्रशान्ति-
भक्त्या । तथा पक्षान्ते स्यात् । कार्या ? सा सिद्धश्रुतचारित्रशान्तिभक्तिः ।
त्रिंशतिषा ? अश्रुता श्रुतभक्तिवर्गा । तथा वृत्तं चारित्रं स्तुत्पा
आलोच्यं साधुभिः । यथम् ? यथायथं यथास्यम् । उक्तं च चारित्र-
सारे—“अष्टम्या सिद्धश्रुतचारित्रशान्तिभक्तयः, पाक्षिके सिद्धचारित्र-
शान्तिभक्तयः ।” इति । यथुनः ससृष्टक्रियाकाण्डे—

सिद्धश्रुतमुचारित्रचैत्यपञ्चगुरस्तुतिः ।
शान्तिभक्तिश्च पठ्यायं क्रिया स्यादष्टमातिथौ ॥
सिद्धचारित्रचैत्येषु भक्तिः पञ्चगुरूपि ॥
शान्तिभक्तिश्च पक्षान्ते जिने तीर्थे च जन्मनि ॥ इति

१—यदि पुनर्धर्मव्यासङ्गात् एता भवेत् चतुर्दशीक्रिया ।

तां पूजामार्गं दिवसे कर्तव्या पाक्षिकी क्रिया ॥

श्रूयते तच्चित्तदेवचन्दनायुक्तयोरेतयोर्विधानमुक्तमिति वृद्धसंप्रदायः ।

सिद्धप्रतिमायां तीर्थकरजन्मन्यपूर्वजिनचैत्ये च क्रियोपदेशार्थमाह—

सिद्धभक्त्यैकया सिद्धप्रतिमायां क्रिया मता ।

तीर्थकृज्जन्मनि जिनप्रतिमायां च पाक्षिकी ॥ ४८ ॥

मता । कासौ ? क्रिया । कस्याम् ? सिद्धप्रतिमायाम् । कया ? सिद्धभक्त्या । किंविशिष्टया ? परुया । तथा पाक्षिकी क्रिया मता । क ? तीर्थकृज्जन्मनि । न केवल, जिनप्रतिमायां च । पूर्वजिनचैत्ये ॥ अपूर्वचैत्यवन्दनानित्यदेवचन्दनाभ्यामष्टम्यादिक्रियासु योगे चिकीर्षिते चैत्यपञ्चगुरभक्तयोः प्रयोगस्थानमाह—

दर्शनपूजात्रिसमयवन्दनयोगोष्टमीक्रियादिषु चेत् ।

प्राक् तर्हि शान्तिभक्तेः प्रयोजयेच्चैत्यपञ्चगुरुभक्ती ॥४९॥

दर्शनपूजा अपूर्वचैत्यवन्दना । त्रिसमयवन्दनं त्रैकालिकनित्यवन्दना । दर्शनपूजा च त्रिसमयवन्दनं च दर्शनपूजात्रिसमयवन्दने । ताभ्यां योगो योजना चेद्भवति । कामु ? अष्टमीक्रियादिषु अष्टम्यादिक्रियासु । तर्हि प्रयोजयेत्साधुः । के ? चैत्यपञ्चगुरुभक्ती । कयम् ? प्राक् पूर्वम् । कस्याः ? शान्तिभक्तेः । उक्तं च चारित्रसारे—

“अष्टम्यादिक्रियासु दर्शनपूजात्रिकालदेवचन्दनायोगे ।

शान्तिभक्तितः प्राक्चैत्यभक्तिं पञ्चगुरुभक्तिं च कुर्यात्” इति ।

एकत्र स्थानेऽनेकापूर्वचैत्यदर्शने क्रियाप्रयोगत्रिपयं पुनस्तद्दर्शने तदपूर्वत्व-
कालेयत्ता चोपदिशति—

दृष्ट्वा सर्वाण्यपूर्वाणि चैत्यान्येकत्र कल्पयेत् ।

क्रियां तेषां तु पठेनुश्रूयते मासःपूर्वता ॥ ५० ॥

चन्देरन् । के ? शिष्यसधर्माणः । कम् ? गुरुमाचार्यम् । कथम् ? विधिवद् लघ्या सिद्धगणिस्तुत्या 'गणी बन्धो गवासनात् सैद्धान्तोन्तः श्रुतस्तुत्या' इति पूर्वोक्तविधिना, 'लघ्नीभिः सिद्धश्रुताचार्यभक्तिभिः' इत्यनेन विधानेन वा, व्यवहारानुरोधात् । कस्याम् ? पाक्षिक्यादिप्रतिक्रान्तौ त्रिपये पाक्षिक्यां चातुर्मासिक्या सांवत्सरिक्यां वा प्रतिक्रमणार्थां कर्तुमिष्टायाम् । अत्र 'नमोस्तु प्रतिष्ठापनसिद्धभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति, नमोस्तु प्रतिष्ठापनश्रुतभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति, नमोस्तु प्रतिष्ठापनाचार्यभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति चोच्चारणत्रयं बोध्यम् । सिद्धेत्यादि । तत इष्टदेवताननस्कारपूर्वकं 'समता सर्वभूतेषु' इत्यादि पठित्वा कुर्यात् । कोसौ ? गणी शिष्यसधर्मगणयुक्त आचार्यः । गुरमिति त्रिभक्तिपरिणामेन संबन्धीयम् । तेन, गुरराचार्य इत्यर्थः । के ? सिद्धवृत्तस्तुती । गुर्वामिति सिद्धवृत्तस्तुती गुर्व्यामिति वचनपरिणामेन संबन्धः । तेन 'सिद्धानुद्भूतकर्मे'त्यादिकां सिद्धभक्तिं, 'साञ्चलिकां येनेन्द्रान्' इत्यादिकां च चारित्रभक्तिम् । न केवलम्, आलोचनां च । किंविशिष्टाम् ? गुर्वां गृहीतीम् । 'इच्छामि भक्ते पक्षितयमि आलोचेडं' इत्यादिकां 'जिणगुणसंपत्ति होड मज्झं' इत्यन्ताम् । क ? अग्रे । कस्य ? देवस्य अर्हद्गट्टारकस्य सैपा सुरेः शिष्यसधर्मणां च साधारणीं श्रियाम् । अत्र च सर्वातीचारविशुद्ध्यर्थं पाक्षिकप्रतिक्रमणक्रियाया पूर्वाचार्यानुक्रमेण सकलकर्मक्षयार्थं भावपूजावन्दनास्त्रसमेतं सिद्धभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति, सर्वातीचारविशुद्ध्यर्थं आलोचनाचारित्रभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति चोच्चारणद्वयं बोध्यम् । केवलमाचार्यो 'गमो अरहंताणं' इत्यादि पञ्चपदान्युच्चार्यं कायोत्सर्गं कृत्वा 'धोसामि' इत्यादि भणित्वा 'तव सिद्ध' इत्यादिगाथां साञ्चलिकां पठित्वा पुनः प्रागुक्तविधिं कृत्वा 'प्रावृद्काले सविभुत्' इत्यादिकां योगिभक्तिं साञ्चलिका पठित्वा 'इच्छामि भक्ते चरित्ताचारो तेरसविहो' इत्यादिदण्डरूपञ्चकमधीत्य तथा 'वदसमिदिदिय' इत्यादिकं 'छेदोवद्वावणं होडु मज्झं' इत्यन्तं त्रिः पठित्वा स्वदोपान् देवस्याग्रे आलोचयेत् । दोपानुसारेण प्रायश्चित्तं च गृहीत्वा पञ्चमहाभतम् इत्यादिपाठं त्रिभणित्वा योग्यशिष्यादेः प्रायश्चित्तं निषेध देवाय गुरुभक्तिं दद्यात् । अत्रापि नमोस्तु सर्वातीचारविशुद्ध्यर्थं सिद्धभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति, नमोस्तु सर्वातीचारविशु-

कल्पयेत् प्रयुजीत साधुः । काम् ? क्रियाम् । क ? एकत्र एकसि-
द्धमिरुचिते जिनचैत्यविषये । किं कृत्वा ? दृष्ट्वा । कानि ? चैत्यानि ।
किंविशिष्टानि ? अपूर्वाणि । कियन्ति ? सर्वाणि नि शेषाणि । तेषां तु
चैत्यानामनुश्रूयते व्यवहर्तृजनपारम्पर्येणाकर्ण्येते । कासौ ? अपूर्वता
अपूर्वत्वम् । क्व ? मासि । किंविशिष्टे ? पष्ठे ।

क्रियाविषयतिथिनिर्णयार्थमाह—

त्रिमुहूर्तेषु यत्रार्क उदेत्यस्तमयत्यथ ।

स तिथिः सकलो ज्ञेयः प्रायो धर्म्येषु कर्मसु ॥ ५१ ॥

ज्ञेयः । कोसौ ? स तिथिः । किंविशिष्ट ? सकलः संपूर्णः । केषु ?
कर्मसु क्रियासु । किंविशिष्टेषु ? धर्म्येषु धर्मादनपेतेषु । यत्र किम् ?
यत्र त्रिमुहूर्तेषु मुहूर्तेषु यवर्तिन्यपि । किं पुनरधिके इत्यपिशब्दार्थः ।
उदेति उद्गच्छत्यर्क आदित्यः । अथ अथवा अस्तमयति अस्तं गच्छति ।
प्राय इति देशकालादिवशादन्यथापि । बहुधा व्यवहर्तृणां प्रयोगदर्शनादेत-
दुच्यते ॥

प्रतिक्रमणे प्रयोगविधिं श्लोकपञ्चनेनाचष्टे—

पाक्षिक्यादिप्रतिक्रान्तौ वन्देरन्विधिषट्पुरुम् ।

सिद्धवृत्तस्तुती कुर्याद्गुर्वा चालोचनां गणी ॥ ५२ ॥

देवस्याग्रे परे सूरैः सिद्धयोगिस्तुती लघू ।

सवृत्तालोचने कृत्वा प्रायश्चित्तमुपेत्य च ॥ ५३ ॥

वन्दित्वाचार्यमाचार्यभक्त्या लघ्व्या समूरयः ।

प्रतिक्रान्तिस्तुतिं कुर्युः प्रतिक्रामेत्ततो गणी ॥ ५४ ॥

अथ वीरस्तुतिं शान्तिचतुर्विंशतिकीर्तनाम् ।

सवृत्तालोचनां गुर्वां सगुर्वालोचनां यताः ॥ ५५ ॥

मध्यां सूरिर्जतिं तां च लघ्वां कुर्युः परे पुनः ।

प्रतिक्रमा वृहन्मध्यसूरिमक्तिद्वयोज्जिताः ॥ ५६ ॥ पञ्चकम् ।

वन्देरन् । के ? शिष्यसधर्माण । कम् ? गुरुमाचार्यम् । कथम् ? विधिवद् लघ्या सिद्धगणिस्तुत्या 'गणी बन्धो गवामनात् सदान्तोन्न श्रुतस्तुत्या' इति पूर्वोक्तविधिना, 'लघ्नीभि सिद्धश्रुताचार्यभक्तिभि' इत्यनेन विधानेन वा, व्यवहारानुरोधात् । कस्याम् ? पाक्षिभ्यादिप्रतिप्रान्तौ निष्ये पाक्षिभ्या चानुमांसिभ्या सावत्सरिक्या वा प्रतिक्रमणाया कर्तुमिष्टायाम् । अत्र 'नमोस्तु प्रतिष्ठापनसिद्धभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति, नमोस्तु प्रतिष्ठापनश्रुतभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति, नमोस्तु प्रतिष्ठापनाचार्यभक्तिरूपोत्सर्गं करोम्यहमिति चोच्चारणत्रय बोध्यम् । सिद्धेत्यादि । तत इष्टदेवतानमस्कारपूर्वक 'समता सर्वभूतेषु' इत्यादि पठित्वा कुर्यात् । कोसौ ? गणी शिष्यसधर्मगायुक्त आचार्य । गुरमिति त्रिभक्तिपरिणामेन सबन्धनीयम् । तेन, गुरराचार्य इत्यर्थ । के ? सिद्धवृत्तस्तुती । गुर्वीमिति सिद्धवृत्तस्तुती गुर्वीमिति वचनपरिणामेन सबन्ध । तेन 'सिद्धानुद्भूतकर्म'त्यादिका सिद्धभक्ति, 'साञ्जलिका येनेन्द्रान्' इत्यादिका च चारित्रभक्तिम् । न केवलम्, आलोचनां च । क्विचिदिष्टान् ? गुर्वी वृहतीम् । 'इच्छामि भक्ते पक्षिपयमि आलोचेड' इत्यादिका 'जिणगुणसपत्ति होड मञ्ज' इत्यन्ताम् । क ? अग्ने । कस्य ? देवस्य अहंकारकत्व संपा सूरै शिष्यसधर्मणा च साधारणी क्रियाम् । अत्र च सर्वातीचारविशुद्धार्थं पाक्षिकप्रतिभ्रमणक्रियाया पूर्वाचार्यानुक्रमेण सकलकर्मक्षयार्थं मान-पूजाबन्धनास्रसमेत सिद्धभक्तिरूपोत्सर्गं करोम्यहमिति, सर्वातीचार-विशुद्धार्थं आलोचनाचारित्रभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति चोच्चारणद्वय बोध्यम् । केवलमाचार्यो 'गमो अरहताण' इत्यादि पञ्चपदान्युच्चार्य कायोत्सर्गं कृत्वा 'योसामि' इत्यादि भणित्वा 'तव सिद्ध' इत्यादिगाथा साञ्जलिका पठित्वा पुन प्रागुक्तविधिं कृत्वा 'प्रावृट्काले सप्रिद्युन्' इत्यादिका योगि-भक्तिं साञ्जलिका पठित्वा 'इच्छामि भक्ते चरित्ताचारो तेरसविहो' इत्यादि-दण्डकपञ्चकमधीत्य तथा 'वदसनिर्दिदिय' इत्यादिक 'छेदोवद्वावण होडु मञ्ज' इत्यन्त त्रि. पठित्वा स्वदोषान् छेदत्वाग्ने आलोचयेत् । दोषानुमा-रेण प्रायश्चित्तं च गृहीत्वा पञ्चमहाव्रतम् इत्यादिपाठ त्रिभणित्वा योग्यशि-ष्यादे प्रायश्चित्त निवेद्य देवाय गुरुभक्तिं दद्यात् । अत्रापि नमोस्तु सर्वाती चारविशुद्धार्थं सिद्धभक्तिरूपोत्सर्गं करोम्यहमिति, नमोस्तु सर्वातीचारविशु-

चार्थं आलोचनायोगिभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति च, नमोस्तु निष्ठापनाचा-
 र्यभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमिति चोच्चारणश्रयं क्रमेण बोध्यम् ॥ पर इत्यादि ।
 ततः परे पुनः शिष्यसधर्माणः ससूरयः आचार्ययुक्ताः कुर्युः । काम् ?
 प्रतिक्रान्तिस्तुतिं प्रतिक्रमणभक्तिं सर्वांगीचारविशुद्ध्यर्थं पाक्षिकप्रति-
 क्रमणश्रियायां पूर्वाचार्यानुक्रमेण सकलकर्मक्षयाय भावपूजावन्दनास्तव-
 समेतं प्रतिप्रमणभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमित्युच्चार्य 'णमो भरहंताणं'
 इत्यादिदण्डकं पठित्वा कायोत्सर्गं विदधुः । किं कृत्वा ? चन्द्रित्वा ।
 कम् ? आचार्यम् । कया ? आचार्यभक्त्या । किंविशिष्टया ? लघ्वा
 'श्रुतजलधि' इत्यादिकया । किं कृत्वा ? उपेत्य स्वीकृत्य । किं तद् ?
 प्रायश्चित्तं प्रत्येकमालोचनं कृत्वा यथादोषं विशुद्धिम् । किं कृत्वा ?
 कृत्वा । के ? सिद्धयोगिस्तुती । किंविशिष्टे ? लघु । पुनः किंविशिष्टे ?
 सहृत्तालोचने । कस्याधे ? सुरैः स्वीकृतप्रायश्चित्तस्याचार्यस्य । लघु
 सिद्धभक्त्यादिकं तु साधूनामप्याचार्येण समानं बोध्यम् । चतस्रो
 भिन्नप्रक्रमो चन्द्रित्वेत्यतोन्तरं योज्यः । ततो यथोक्तपरिक्रमान्तर
 रणी भाचार्यः 'धोसामि' इत्यादिदण्डकं गणधरवलये च पठित्वा प्रति-
 क्रामेत् प्रतिक्रमणदण्डकान् पठेत् । शिष्यसधर्माणस्तु तावन्कालं कायो-
 त्सर्गेण तिष्ठन्तः प्रतिक्रमणदण्डकान् शृणुयुः । अथ अनन्तर यताः
 संयताः साधवः 'धोसामि' इत्यादिदण्डकं पठित्वा चरिणा सहिता
 "वदसमिर्दिदियरोधो" इत्यादिकं चाधीत्य वीरस्तुतिं कुर्युः
 सर्वांगीचारविशुद्ध्यर्थं पाक्षिकप्रतिक्रमणश्रियायां पूर्वाचार्यानुक्रमेण सक-
 लकर्मक्षयाय भावपूजावन्दनान्वयमेतं निष्ठेनकरणवीरभक्तिकायोत्सर्गं
 करोम्यहमित्युच्चार्य 'णमो भरहंताणं' इत्यादिदण्डकं पठित्वा कायोत्सर्गं
 यथोक्तानुष्ठायान् कृत्वा "धोसामि" इत्यादिदण्डकं पठित्वा "चन्द्रप्रभं
 चन्द्रमरीचिगौरम्" इत्यादिस्वयंभुवं "यः मवांगि चराचरानि" इत्यादि-
 वीरभक्तिं साद्यत्तिनां पठित्वा "वदसमिर्दिदियरोधो" इत्यादिकं पठेयुरि-
 त्यर्थः । तथा यताः ससूरयः कुर्युः । काम् ? शान्तिचतुर्विंशतिकी-
 र्तनाम् सर्वांगीचारविशुद्ध्यर्थं शान्तिचतुर्विंशतितीर्थं करभक्तिकायोत्सर्गं
 करोम्यहमित्युच्चार्य 'णमो भरहंताणं' इत्यादिदण्डकं पठित्वा कायमुत्स-
 र्ज्य "धोसामि" इत्यादिदण्डकमधीत्य शान्तिवीरिणां त्रिषाड "रशाम्"

इत्यादिकां चतुर्विंशतिकीर्तनां च “चउवीमं नित्यपरे” इत्यादिकां साश्र-
लिकां “वदसमिदिदिपरोधो” इत्यादिकं च पठेयुः । तथा सर्वातीचार-
विशुद्ध्यर्थं चारित्रालोचनाचार्यभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमित्युच्चार्यं यताः
ससूरयः कुर्युः । काम् ? सूरिनुतिं चारित्रालोचनाचार्यभक्तिम् । किं-
विशिष्टाम् ? गुर्वी सिद्धगुणस्तुतीत्यादिकाम् । चारित्रालोचनासहितबृहदा-
चार्यभक्तिमित्यर्थः । किंविशिष्टाम् ? सप्तृत्तालोचनां लब्ध्या चारित्रा-
लोचनया सहिताम् । “इच्छामि मत्ते चारित्ताचारो तेरसत्रिहो परिहारविदो”
इत्यादि दण्डकसाध्यया लब्ध्या चारित्रालोचनया युक्तमित्यर्थः ।
ततो “वदसमिदिदिपरोधो” इत्यादिकमुक्त्वा सर्वातीचारविशुद्ध्यर्थं बृहदा-
लोचनाचार्यभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमित्युच्चार्यं “गमो भरहंतागं” इत्यादि
दण्डकादिकं कृत्वा यताः ससूरयः कुर्युः । काम् ? सूरिनुतिं बृहदालोचना-
चार्यभक्तिम् । किंविशिष्टाम् ? मध्यां “देसकुलजाइसुद्धा” इत्या-
दिकाम् । पुनः किंविशिष्टाम् ? सगुर्वीलोचनां बृहदालोचनासहिताम् ।
मध्याचार्यभक्तिमित्यर्थः “इच्छामि मत्ते पक्वितयमिह आलोचेडं पण्णार-
सण्णं त्रिवमाणं” इत्यादिकया बृहदालोचनया सहितामिति भावः । ततो
“वदसमिदिदिपरोधो” इत्यादिकमुक्त्वा सर्वातीचारविशुद्ध्यर्थं ध्रुलकालो-
चनाचार्यभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमित्युच्चार्यं पूर्वदण्डकादिकं विधाय
यताः ससूरयः कुर्युः । काम् ? तां च सूरिनुतिम् । किंविशिष्टाम् ? लब्ध्यां
ध्रुलकाचार्यभक्तिं “प्राज्ञः प्राप्तसमस्तज्ञास्रहृदय” इत्यादिकां ध्रुतत्रलधी-
त्यादिमोक्षमार्गोपदेशका इत्येवमन्तकाम् । ततः सर्वातीचारविशुद्ध्यर्थं
सिद्धचारित्रप्रतिक्रमणनिष्ठितकरणवीरशान्तिचतुर्विंशतिकीर्तयंकरचारित्रालोच-
नाचार्यबृहदालोचनाचार्यध्रुलकालोचनाचार्यभक्तीः कृत्वा तद्दीनाधिकत्वादि-
दोषविशुद्ध्यर्थं समाधिभक्तिकायोत्सर्गं करोम्यहमित्युच्चार्यं पूर्वदण्डकादिकं
कृत्वा “शास्त्राभ्यासो विनपति” इत्यादीष्टप्रार्थनां यताः ससूरयः पठेयुः ।
ततः सिद्धश्रुवाचार्यभक्तिभिराचार्यं साधवो वन्देरन् । इति दिङ्मात्रमेतदुप-
दिष्टम् । प्रौढाचार्यसमीपे यथावत्सविस्तरं दृष्टासामभिरनुष्ठेयम् । वक्तं च—

सिद्धचारित्रभक्तिः स्याद्बृहदालोचना ततः ।

देवस्य गणिनो वाप्रे सिद्धयोगिस्तुती लघू ॥

चारित्रालोचना कार्या प्रायश्चित्तं ततस्तथा ।
 सूरिभक्त्या ततो लब्ध्या गणिनं वन्दते यतिः ॥
 स्यात्प्रतिप्रमणाभक्तिः प्रतिक्रामेत्ततो गणी ।
 वीरस्तुतिर्जिनस्तुत्या सहशान्तिनुतिर्मता ॥
 घृत्तालोचनया सार्धं गुर्वां सूरिनुतिस्ततः ।
 गुर्वालोचनया सार्धं मध्याचार्यानुतिस्तथा ॥
 लब्धौ सूरिनुतिश्चेति पाक्षिकादौ प्रतिप्रमे ।
 ऊनाधिक्यप्रिशुद्ध्यर्थं सर्वत्र प्रियभक्तिका ॥

चारित्रसारेप्युक्तम्—“पाक्षिकचानुर्मानिकसावत्सारिकप्रतिक्रमणे सिद्धचारि-
 त्रप्रतिप्रमणनिष्ठितकरणघनुर्विशतितीर्थकरभक्तिचारित्रालोचनागुरभक्तयो
 गृहदालोचनागुरभक्तिर्लंबीयस्वाचार्यभक्तिश्च करणीया ” इति ।

परे पुनर्वंतारोपणादिविषयाश्चत्वारः प्रतिक्रमा स्युः । किंविशिष्टा ?
 गृहन्मध्यसूरिभक्तिद्वयोज्जिता । उक्तं च—

घृत्तालोचनया सार्धं गुर्व्यालोचनया क्रमात् ।
 सूरिद्वयस्तुतिं मुक्त्वा शेषाः प्रतिक्रमाः क्रमात् ॥

यतीनां श्रावणाणां च श्रुतपञ्चमीश्रियाप्रयोगविधिं श्लोकद्वयेनाह—

गृहत्या श्रुतपञ्चम्यां भक्त्या सिद्धश्रुतार्थया ।
 श्रुतस्कन्धं प्रतिष्ठाप्य गृहीत्वा वाचनां गृहन् ॥ ५७ ॥
 क्षम्यो गृहीत्वा स्वाध्यायः कृत्या शान्तिनुतिस्ततः ।
 यमिनां गृहिणां सिद्धश्रुतशान्तिस्तवाः पुनः ५८ (युग्मम्)

यमिनां साधूनां क्षम्यो गृह्यश्रुतभक्त्या निष्ठाप्य इत्यर्थः । कोसौ ?
 स्वाध्यायः । किंविशिष्टा ? गृहन् । किं श्रुत्या ? गृहीत्वा गृह्यश्रुताचार्य-
 भक्तिभ्यां प्रतिष्ठाप्येत्यर्थः । एतच्च गृह्यगिति विशेषणाहुम्वते । किं श्रुत्या ?
 गृहीत्वा स्वीकृत्य । क्वम् ? वाचनां श्रुतावतारोपदेशम् । किं श्रुत्या ?
 प्रतिष्ठाप्य । क्वम् ? श्रुतस्कन्धम् । क्वया ? भक्त्या । किंविशिष्टया ?
 सिद्धश्रुतार्थया सिद्धा श्रुतार्थोऽभिधेय निमित्त वा यस्या सा

मिद्धश्रुतार्था, तथा । पुनः किंनिशिष्टया ? बृहत्या बृहत्मिद्धमक्त्या
मिद्धानुदूतकर्मत्यादिकया बृहच्छ्रुतभवत्या च “स्तोत्र्ये संज्ञानानि” इत्यादि-
कथेत्यर्थः । कस्याम् ? श्रुतपञ्चम्यां ज्येष्ठशुक्लपञ्चम्याम् । ततो यथोक्त-
क्रियानन्तरं कृत्या करणीया यमिनाम् । कासौ ? शान्तिनुतिः शान्ति-
मक्तिः । उक्तं च चारित्रसारे “श्रुतपञ्चम्यां मिद्धश्रुतमक्तिपूर्विकां वाचनां
गृहीत्वा तदनु स्वाध्याय गृह्यतः श्रुतमक्तिमाचार्यभक्तिं च कृत्वा गृहीतस्वा-
ध्यायाः कृतश्रुतमक्तयः स्वाध्यायं निष्ठाप्य समाप्तौ शान्तिमक्तिं कुर्युः ”
इति ॥ गृहिणां स्वाध्यायाद्याहिणा श्रावकाणां पुनः इत्याः करणीयाः । के ?
सिद्धश्रुतशान्तिस्तयाः सिद्धमक्तिः श्रुतमक्तिः शान्तिमक्तिश्चेत्यर्थः ।

सिद्धान्तादिवाचनाक्रियातिदेशार्थं तदर्याधिकारविषयकायोत्सर्गोपदेशार्थं
श्लोकद्वयमाह—

कल्प्यः क्रमोयं सिद्धान्ताचारवाचनयोरपि ।

एकैकार्याधिकारान्ते व्युत्सर्गास्तन्मुखान्तयोः ॥ ५९ ॥

सिद्धश्रुतगणिस्तोत्रं व्युत्सर्गाश्चातिमक्तये ।

द्वितीयादिदिने षट् षट् प्रदेया वाचनावनौ ॥६०॥युग्मम् ।

अथमनन्तरोक्तं क्रमो निधि कल्प्यो रचनीयः । कयोः ? सिद्धान्ता-
चारवाचनयोरपि सिद्धान्तवाचनायामाचारवाचनायां च । न केवलं
श्रुतपञ्चम्यामित्यपि शब्दायः । सिद्धान्तवाचनां बृहद्व्यवहारादाचारवाचनां
वा मिद्धश्रुतमक्तिभ्यां प्रतिष्ठाप्य बृहत्स्वाध्यायं च श्रुताचार्यभक्तिभ्या
प्रतिपद्य तद्वाचना दीयते । ततश्च स्वाध्यायं श्रुतभवत्या निष्ठाप्य शान्ति-
मक्त्या क्रियां निष्ठापयेदिति भावः । तथा व्युत्सर्गः कायोत्सर्गः, कार्यं
इत्युपस्कारः । क ? एकैकार्याधिकारान्ते सिद्धान्तस्यैकस्यार्थाधिकार-
स्यान्ते पर्यन्ते । उक्तं च चारित्रसारे—

“ सिद्धान्तस्वार्थाधिकाराणां समाप्तौ एकैकं कायोत्सर्गं कुर्याद् ” इति ।

तथा कार्यम् । किं तत् ? सिद्धश्रुतगणिस्तोत्रम् । कयोः ? तन्मुखा-

न्तयोः तस्यैकैकार्याधिकारस्वारम्भे समाप्तौ च निमित्तभूते सिद्धभक्ति-
श्रुतभक्तिराचार्यभक्तिश्च करणीया इत्यर्थः । तथा व्युत्सर्गाः कार्योत्सर्गाः
पट्ट पट्ट प्रदेया दातव्याः । क ? वाचनाद्यनौ वाचनाभूमौ । क ? द्विती-
यादिदिने । द्वितीयतृतीयादिदिवसे यथाशक्तिकायोत्सर्गां दातव्या इत्यर्थः ।
वाचनादिने तु तत्क्रियैव कार्येति भावः । कस्यै ? अतिभक्तयेऽतिमात्र-
भवत्यर्थम् । सिद्धान्ताद्यर्थाधिकाराणां सुबहुमान्यत्वादेतदुक्तम् ।

संन्यासक्रियाप्रयोगविधिं श्लोकद्वयेनाह—

संन्यासस्य क्रियादौ सा शान्तिभक्त्या विना सह ।

अन्तेऽन्यदा बृहद्भक्त्या स्वाध्यायस्थापनोज्झने ॥ ६१ ॥

योगेपि शेषं तत्रात्तस्वाध्यायैः प्रतिचारकैः ।

स्वाध्यायाग्राहिणां प्राग्बत् तदाद्यन्तदिने क्रिया ॥ ६२ ॥

सा श्रुतपद्मभ्युक्ता क्रिया, कार्येत्युपस्कारः । क ? आदौ आरम्भे ।
कस्य ? संन्यासस्य । कथम् ? विना । कया ? शान्तिभक्त्या केवलमत्र
सिद्धश्रुतभक्तिभ्याम् । श्रुतस्कन्धवत् संन्यासः प्रतिष्ठाप्य इत्यर्थः । तथा
कार्या । कासौ ? सैव क्रिया । कथम् ? सह । कया ? शान्तिभक्त्या ।
क ? अन्ते । कस्य ? संन्यासस्य । क्षपवेतीते संन्यासोनिष्ठाप्य इति भावः ।
तथा कार्यं । के ? स्वाध्यायस्थापनोज्झने स्वाध्यायस्य प्रतिष्ठापनं
निष्ठापनं चेत्यर्थः । कया ? बृहद्भक्त्या बृहद्भूतभक्त्या बृहदाचार्यभक्त्या
च स्वाध्यायः प्रतिष्ठाप्यो बृहद्भूतभक्त्या च निष्ठाप्य इत्यर्थः । क ?
अन्यदा आद्यन्तदिनाभ्यामन्येषु दिनेषु । तथा शेषं शेषव्यम् । कैः ?
प्रतिचारकैः क्षपकशुभ्रपकैः क ? तत्र संन्यासवसतौ । किंविशिष्टैः ?
आत्तस्वाध्यायैः प्रथमदिने तत्र प्रतिष्ठापितस्वाध्यायैः । क ? योगेपि
रात्रियोगे यथायोगेपि वा, अन्यत्र गृहीतेपि सति । तथा कार्या । कासौ ?
क्रिया । केपाम् ? स्वाध्यायाग्राहिणाम् । क ? तदाद्यन्तदिने । किंपत् ?
प्राग्बत् श्रुतपद्मभीवत् । संन्यासस्वारम्भदिने समाप्तिदिने च सिद्धश्रुत-
शान्तिभक्तिभिर्गृहस्थैः क्रिया कार्येति भावः ॥

अष्टान्दिकक्रियानिर्णयार्थमाह—

कुर्वन्तु सिद्धनन्दीश्वरगुरुशान्तिस्तत्रैः क्रियामष्टौ ।

शुच्यूर्जतपस्यसिताष्टम्यादिदिनानि मध्याह्ने ॥ ६३ ॥

कुर्वन्तु इत्यत्र बहुत्वनिदेशः संभूय संघेनैषा क्रिया कार्येति ज्ञापनार्थः । कुर्वन्तु मिलित्वाचार्यादयो विदधन्तु । काम् ? क्रियाम् । कैः ? सिद्धनन्दीश्वरगुरुशान्तिस्तत्रैः सिद्धभवत्या नन्दीश्वरचैत्यभवत्या पञ्चगुरुभवत्या शान्तिभवत्या चेत्यर्थः । कानि ? शुच्यूर्जतपस्यसिताष्टम्यादिदिनानि । कति ? अष्टौ । क्व ? मध्याह्ने पौर्वाह्निकस्याध्यायग्रहणानन्तरम् । अष्टमी आद्विघ्नेषां नवम्यादितिथीनां तान्यष्टम्यादीनि । तानि च तानि दिनानि चाष्टम्यादिदिनानि । शुचिरापादः । जजंः कार्तिकः । तपस्यः फाल्गुनः । शुचि-श्रोत्रंश्च तपस्यश्च शुच्यूर्जतपस्याः । तेषां सिताः शुक्लपक्षाः शुच्यूर्जतपस्य-सिताः तेषामष्टम्यादिदिनानि शुच्यूर्जतपस्यसिताष्टम्यादिदिनानि । आपाद-स्याष्टौ दिनानि सितपक्षेऽष्टम्या आरभ्य पौर्णमासी यावत् क्रियां कुर्वन्तु । एवं कार्तिकफाल्गुनयोरपि योज्यम् ।

अभिषेकवन्दनाक्रियां मङ्गलगोचरक्रियां च लक्षयति—

सा नन्दीश्वरपदकृतचैत्या त्वभिषेकवन्दनास्ति तथा ।

मङ्गलगोचरमध्याह्नवन्दना योगयोजनोज्जनयोः ॥ ६४ ॥

सा तु सैव नन्दीश्वरक्रिया अभिषेकवन्दनास्ति जिनमहास्रपनदिवसे वन्दना भवति । कीदृशी ? नन्दीश्वरपदकृतचैत्या नन्दीश्वरस्यानपठित-चैत्या । तथा सैवाभिषेकवन्दना भवति । कांसा ? मङ्गलगोचरमध्याह्न-वन्दना । कयोः ? योगयोजनोज्जनयोर्वर्षायोगग्रहणविसर्जनयोः । मङ्गल-गोचरे मङ्गलाद्यगोचारे मध्याह्नवन्दना मङ्गलगोचरमध्याह्नवन्दना । दक्तं च—

अहिसेयं घण्टणासिद्धचेदिपंचगुरुसंतिभक्तीर्हि ।

कीरद् मंगलगोचर मज्झण्हियवण्डणा होइ ॥

१ अभिषेकवन्दनासिद्धचैत्यपञ्चगुरुशान्तिभक्तिभिः ।

क्रियते मङ्गलगोचरमध्याह्निकवन्दना भवति ॥

मङ्गलगोचरबृहत्प्रत्याख्यानविधिमाह—

लात्वा बृहत्सिद्धयोगिस्तुत्या मङ्गलगोचरे ।

प्रत्याख्यानं बृहत्सूरिशान्तिभक्ती प्रयुञ्जताम् ॥ ६५ ॥

प्रयुञ्जतां प्रयोजयन्तु आचार्यादयः । के ? बृहत्सूरिशान्तिभक्ती बृह-
तीमाचार्यभक्ति बृहती च शान्तिभक्तिम् । किं कृत्वा ? लात्वा गृहीत्वा ।
किं तत् ? प्रत्याख्यानं भक्तप्रत्याख्यानम् । क्व ? मङ्गलगोचरे । कया ?
बृहत्सिद्धयोगिस्तुत्या बृहत्या सिद्धभक्त्या बृहत्या च योगिभक्त्या ।
प्रयुञ्जतामित्यत्र यद्व्यतिदेशः सर्वैर्मिलित्वा कार्यायं विधिरिति बोधयति ॥

वर्षायोगग्रहणमोक्षविध्युपदेशार्थं श्लोकद्वयमाह—

ततश्चतुर्दशीपूर्वरात्रे सिद्धमुनिस्तुती ।

चतुर्दिक्षु परीत्याल्पाश्चैत्यभक्तीर्गुरुस्तुतिम् ॥ ६६ ॥

शान्तिभक्तिं च कुर्वाणैर्वर्षायोगस्तु गृह्यताम् ।

ऊर्जकृष्णचतुर्दश्यां पश्चाद्रात्रौ च मुच्यताम् ॥६७॥ युग्मम् ।

ततः प्रत्याख्यानप्रयोगविध्यनन्तरं गृह्यतां प्रतिष्ठाप्यताम् । कोसौ ? वर्षा-
योगः । के ? आचार्यादिधर्मणः । किं कुर्वाणैः ? कुर्वाणैः साधुत्वेन कुर्वन्निः ।
के ? सिद्धमुनिस्तुती सिद्धभक्ति योगिभक्तिं च । क्व ? चतुर्दशीपूर्वरात्रे
आपादशुक्लचतुर्दश्या रात्रे. प्रथमग्रहरोद्देशे न केवलं, चैत्यभक्तीश्च कुर्वाणैः ।
किविदिष्टाः ? अल्पा लघ्वीः । अर्थाच्चतराः । कया ? परीत्या प्रदक्षिणया ।
कामु ? चतुर्दिक्षु चतरष्टु पूर्वादिककुप्सु । तद्यथा । “यावन्ति जिनचैत्यानि”
इत्यादिश्लोक पठित्वा वृषभाजितस्वयंभून्नावह्वयमुच्चार्य चैत्यभक्तिं साधुलिकां
पठेत् । इति पूर्वदिक्चैत्यालयवन्दना । एवं दक्षिणादिदिग्प्रयेषि नवस्तुत-
रोत्तरो द्वौ द्वौ स्वयंभून्नावौ प्रयोक्तव्यौ । चतुर्दिक्षु भावेनैव प्रदक्षिणा कार्या
स्थानग्यैरेव च योगसप्तद्वुलाः प्रक्षेप्तव्या इति वृद्धप्यवहारः । न केवलं, गुरु-
स्तुतिं च पद्मगुरुभक्तिं, न केवलं, शान्तिभक्तिं च कुर्वाणैः । तुर्विधेये ।
तथा मुच्यतां च निष्ठाप्यतां वर्षायोगः धर्मणैस्तेनैव विधानेन । व ?

पश्चाद्गतौ पश्चिमयामोद्वेगे । कस्याम् ? ऊर्जकृष्णचतुर्दश्यां कार्तिकस्य
कृष्णचतुर्दशीतिया ।

तच्छेषत्रिंशि श्लोकद्वयेनाह—

मासं वासोन्यदैकत्र योगक्षेत्रं शुचां व्रजेत् ।

मार्गेतीते त्यजेच्चार्थवशादपि न लङ्घयेत् ॥ ६८ ॥

नमश्चतुर्थां तद्याने कृष्णां शुक्लोर्जपञ्चमीम् ।

यावन्न गच्छेत्तच्छेदे कथंचिच्छेदमाचरेत् ॥ ६९ ॥ (युग्मम्)

वासो निराम् ध्रमणैः कतञ्च इति शेषः । कियन्तं कालम् ?
माम् । क ? अन्यदा हेमन्तादिकृतुषु । क ? एकत्रैकस्मिन्स्थाने नगरादौ ?
तथा व्रजेद् गच्छेत् ध्रमणसंघः । कम् ? योगक्षेत्रं वषांयोगस्थानम् । क ?
शुचां भाषादे । त्यजेच्च ध्रमणगग । किं तत् ? योगक्षेत्रम् । क ? मार्गे
मार्गशीर्षे नामि । किं विशिष्टे ? अतीतेऽतिश्रान्ते । तथा न लङ्घयेच्चाति-
श्रामेत् । काम् ? नमश्चतुर्थां श्रावणस्य चतुर्थेतिथिम् ? किं विशिष्टाम् ?
कृष्णानमिताम् । क ? तद्याने योगक्षेत्रगमने । कस्यात् ? अर्थवशा-
दपि प्रयोजनवशेनापि । तथा साधुसंघो न गच्छेत् स्थानान्तरे न विहरे-
दर्थवशादपि । कथम् ? शुक्लोर्जपञ्चमीं यावत् मित्ता कार्तिकपञ्चमीतिथि-
मवर्धाकृत्य । तथा साधुसंघः छेदं प्रायश्चित्तमाचरेदनुतिष्ठेत् । क सति ।
तच्छेदे यथोक्तयोगप्रयोगानिर्गमे । कथंचिद्दुर्निवारोपसर्गादिना ।

वीरनिर्वाणक्रियानिर्णयार्थमाह—

योगान्तेऽर्कोदये सिद्धनिर्वाणगुरुशान्तयः ।

प्रणुत्या वीरनिर्वाणे कृत्यातो नित्यवन्दना ॥ ७० ॥

प्रणुत्याः श्रोतव्याः । के ? सिद्धनिर्वाणगुरुशान्तयः । क ? वीर-
निर्वाणे श्रीवर्धमाननिर्वाणक्रियायाम् । क ? अर्कोदये भादित्यस्योद्गमे ।
क सति ? योगान्ते वषांयोगनिष्ठापने कृते सति । सिद्धमश्या निर्वाण-

तथा सौतु स्तावकलोकः । कान् ? तानृपीन् । क ? सिद्धशान्त्यन्तः । किंवि-
 शिष्टान् ? श्रुतादिकान् । श्रुतमादिः प्रथमं येषामृपीणां ते श्रुतादिकास्तान् ।
 न केवलं, तानपि अन्तगुरुन् । अन्ते समीपे गुरुराचार्यो येषां तान् । क ?
 वपुषि न केवलं, निपेधिकायां च । कस्य ? ऋपेः । किंविशिष्टस्य ? गणितः ।
 पुनः किंविशिष्टस्य ? समयविद्ः सिद्धान्तज्ञस्याचार्यस्य सैद्धान्तस्य चर्पेः
 शरीरे निपेधिकायां च सिद्धश्रुतयोग्याचार्यशान्तिभक्तीः कुर्यादित्यर्थः । तथा
 सौतु स्रोतृजनः । कान् ? ऋपीन् । क ? सिद्धशान्त्यन्तः । किंविशिष्टान् ?
 यमादीन् यमश्रुतिप्रमादिः प्रथमं येषामृपीणां ते यमादयस्तान् । न केवलं
 अपिशब्दादन्तगुरुंश्च । क ? वपुषि । न केवलं, निपेधिकायां च । कस्य ?
 ऋपेः । किंविशिष्टस्य ? गणितः । पुनः किंविशिष्टस्य ? तनुह्रिशः कायहे-
 शिनश्चर्पेः । काये निपेधिकायां च सिद्धचारित्रयोग्याचार्यशान्तिभक्ती रचये-
 दित्यर्थः । तथा सौतु वन्दकृजनः । कान् ? ऋपीन् । क ? सिद्धशान्त्यन्तः ।
 किंविशिष्टान् ? द्वयमुत्तान् द्वयं श्रुतचारित्रद्वितयं मुने आरम्भे येषामृपीणां
 ते द्वयमुत्तान् । अपिशब्दादन्तगुरुंश्च । क ? वपुषि । न केवलं, निपेधि-
 कायां च । कस्य ? ऋपेः । किंविशिष्टस्य ? गणितः । पुनः किंविशिष्टस्य ?
 द्वियुजः द्वौ सिद्धान्तकायहेतौ युनक्तीनि द्वियुक्, तस्य । सैद्धान्तस्य काय-
 हेशिनश्चेत्यर्थः । सैद्धान्तस्य कायहेशिनः आचार्यस्य चर्पेः काये निपेधिकायां
 च सिद्धश्रुतचारित्रयोग्याचार्यशान्तिभक्ती रचयेदित्यर्थः । उक्तं च—

काये निपेधिकायां च मुनेः सिद्धर्षिशान्तिभिः ।
 उत्तरव्रतिनः सिद्धवृत्तर्षिशान्तिभिः क्रियाः ॥
 सैद्धान्तस्य मुनेः सिद्धश्रुतर्षिशान्तिभक्तिभिः ।
 उत्तरव्रतिनः सिद्धश्रुतवृत्तर्षिशान्तिभिः ॥
 सुरेर्निपेधिकाकाये सिद्धर्षिसूरिशान्तिभिः ।
 शरीरहेशिनः सिद्धवृत्तर्षिगणिशान्तिभिः ॥
 सैद्धान्ताचार्यस्य सिद्धश्रुतर्षिसूरिशान्तयः ।
 अस्य योगे सिद्धश्रुतवृत्तर्षिगणिशान्तयः ॥

स्थिरचलंजिनविम्बप्रतिष्ठायाः विधिं तद्यत्तुयंयपनक्रियाप्रतिशेषं चोप-
 दिशति—

स्यात्सिद्धशान्तिभक्तिः स्थिरचलजिनविम्बयोः प्रतिष्ठायाम् ।
अभिपेकवन्दना चलतुर्यस्थानेस्तु पाक्षिकी त्वपरे ॥ ७४ ॥

स्यात् । कोसौ ? सिद्धशान्तिभक्तिः सिद्धभक्तिः शान्तिभक्तिश्चेत्यर्थः ।
कस्याम् ? प्रतिष्ठायाम् । कयोः ? स्थिरचलजिनविम्बयोः स्थिरजिन-
विम्बस्य चलजिनविम्बस्य चेत्यर्थः । तथाऽस्तु भवतु । कासौ ? अभिपेक-
वन्दना सिद्धचैत्यपद्मगुरशान्तिभक्तिलक्षणा । क ? चलतुर्यस्थाने चल-
जिनविम्बचतुर्यदिनम्रपने । तथास्तु । कासौ ? पाक्षिकी त्रिया सिद्धचारि-
त्रमक्तिवृंहदालोचना शान्तिभक्तिश्चेत्येता । स्वाध्यायाग्राहिणां पुनर्गृहिणां
सैवालोचनारहिता । क ? अपरेऽन्यस्मिन् स्थिरजिनप्रतिमाप्रतिष्ठाचतुर्य-
स्थाने इत्यर्थः । उक्तं च—

चलाचलप्रतिष्ठायां सिद्धशान्तिस्तुतिर्भवेत् ।
वन्दना चाभिपेकस्य तुर्यस्थाने मता पुनः ॥
सिद्धवृत्तनुतिं कुर्याद्बृहदालोचनां तथा ।
शान्तिभक्तिं जिनेन्द्रस्य प्रतिष्ठायां स्थिरस्य तु ॥

भाचार्यपदप्रतिष्ठापनक्रियाविधिमाह—

सिद्धाचार्यस्तुती कृत्वा सुलभे गुर्वनुव्रया ।
लात्वाचार्यपदं शान्तिं स्तुयात्साधुः स्फुरद्गुणः ॥ ७५ ॥

स्तुयाद् वन्दतां साधुः धमणः । द्विविधः ? स्फुरद्गुणः ।
स्फुरन्तः संघचेतमि चमत्कुर्वन्तो गुणा वक्ष्यमाणाः पदत्रिंशद्यस्य सोयं
स्फुरद्गुणः । कं स्तुयात् ? शान्तिम् । किं कृत्वा ? लात्वा गृहीत्वा । किं
तत् ? आचार्यपदम् अथ प्रभृति भवता रहस्यशास्त्राप्ययनदीक्षादानादि-
कमाचार्यकार्यमाचर्यमिति गणसमक्षं भाषमाणेन गुरुरा समर्प्यमाणपिच्छ-
ग्रहणलक्षणम् । किं कृत्वा ? कृत्वा । कं ? सिद्धाचार्यस्तुती सिद्धभक्ति-
माचार्यभक्तिं च । कया ? गुर्वनुव्रया गुरुणामनुमत्या । क ? सुलभे ।
उक्तं च चारित्रसारे—“गुरुणामनुज्ञायां विज्ञानवराग्यसंपन्नो विनीतो

धर्मशीलः स्थिरश्च भूत्वाचार्यपदव्या योग्यः साधुगुरुसमक्षे सिद्धाचार्यभक्तिं कृत्वाचार्यपदवीं गृहीत्वा शान्तिभक्तिं कुर्यात्” इति ।

आचार्यस्य षट्त्रिंशत् गुणान् दिशति—

अष्टावाचारवत्त्वाद्यास्तपांसि द्वादश स्थितेः ।

कल्पा दशाऽऽवश्यकानि षट् षट्त्रिंशद्गुणा गणेः ॥ ७६ ॥

भवन्ति । के ? गुणाः । कति ? षट्त्रिंशत् । कस्य ? गणेः । “अनूचान प्रवचने साङ्गेधीती गणिश्चस” इति वचनाद्गणिरिव गणिराचार्यः, साङ्गप्रवचनाधीतित्वात् । गुरोरिति वा पाठः । के के भवन्ति तावद्गुणाः ? किंविशिष्टाः ? आचारवत्त्वाद्याः । कति ? अष्टौ । आचारा अस्य सन्तीत्याचारवान् । तस्य भाव आचारवत्त्वम् । तदार्थं येषाम्नाधारवत्त्वादीनां त एवम् । तथा भवन्ति गुणाः । कानि ? तपांसि । कति ? द्वादश । तथा भवन्ति गुणाः । के ? कल्पा विदोषा । कस्याः ? स्थिते-निष्ठासौष्टवस्य । कति ? दश । तथा भवन्ति । के ? गुणाः । कानि ? आवश्यकानि । कति ? षट् । एवं समुदिताः षट्त्रिंशद्भवन्ति ।

आचारवत्त्वादिस्वरूपोद्देशार्थमाह—

आचारी सूरिराधारी व्यवहारी प्रकारकः ।

आयापायदिगुत्पीडोऽपरिस्वानी सुखावहः ॥ ७७ ॥

सूरिराचार्यो भवति । किंविशिष्टः ? आचारी तथाऽऽधारी तथा व्यवहारी तथा प्रकारकः तथा ऽऽयापायदिरू आयापायदर्शी तपो-त्पीडः । उत्कृष्टं पीडयति क्षपकमित्युत्पीडः । उत्पीडक इत्यर्थः । तथा सुखकारी सुखं निवृत्तिं करोति तच्छीलः । तथाऽपरिस्वानी नाम्नि परिस्वणो यस्मादसायऽपरिस्वणोऽपरिस्वणो । आलोचितदोषप्रकाशक इत्यर्थः ।

आचारपदादिदृष्टान्निर्णयार्थं श्लोकद्वयमाह—

पञ्चाचारकृदाचारी सादाधारी श्रुतोद्भुरः ।

व्यवहारपटुज्ञद्वान् परिचारी प्रकारकः ॥ ७८ ॥

गुणदोषप्रवक्ताऽऽयापायदिग् दोषवामकः ।

उत्पीलको रहोऽभेत्ताऽस्त्रापी निर्वापकोष्टमः ॥७९॥ युग्मम् ।

आचारी आचारवानाचार्यः स्यात् । कीदृशः ? पञ्चाचारकृत् ।
पञ्चानां ज्ञानाद्याचाराणामाचरिताऽऽचरयिता उपदेष्टा च । उक्तं च—

आचारं पञ्चविधं चरति च चारयति यो निरतिचारम् ।
उपदिशति सदाचारं भवति स आचारवान् सूरिः ॥

आधारी सूरिः स्यात् । कीदृशः ? श्रुतोद्भुरोऽनन्यसामान्यश्रुतज्ञान-
संपन्नः । उक्तं च—

नयदशचतुर्दशानां पूर्वाणां वेदिता भतिसमुद्रः ।
कल्पव्यवहारधरः स भयत्याधारवान् नाम ॥

तथा तद्भान् व्यवहारवान्गणी स्यात् । कीदृशः ? व्यवहारपटुः
प्रायश्चित्तस्य ज्ञाता बहुशो दीयमानस्य द्रष्टा तत्प्रयोक्ता च । उक्तं च—

पञ्चविधं व्यवहारं यो मनुते यस्तुतः सप्रिस्तारम् ।
कृतकारितोपलब्धप्रायश्चित्तस्तृतीयस्तु ॥

पञ्चविधमिति विशेषणं व्याचष्टे—

आगमश्च श्रुतं चाग्राधारणाजीत एव च ।
व्यवहारा भयन्त्येते निर्णयस्तत्र सूततः ॥

आगम एकादशाद्भोक्तं प्रायश्चित्तम् । तदेव चतुर्दशपूर्वोक्तं श्रुतम् ।
वत्तमार्थोद्यत् आचार्यो जड्घावल्परिहीनः स्थानान्तरस्थितः सुस्थिताचार्य-
समीपे स्वतुल्यं ज्येष्ठशिष्यं प्रेष्यं तन्मुखेन तस्याग्रे स्वदोषानालोच्य तक्षि-
र्दिष्टं प्रायश्चित्तं यच्चरति तदाज्ञेति व्यपदिश्यते । स एवासहायः सन् संजात-
दोषमग्रेव स्थितः पूर्वाधारितप्रायश्चित्तं यत्करोति सा धारणा नाम । द्वा
सप्ततिपुरपजातस्वरूपमपेक्ष्य यदुक्तं प्रायश्चित्तं तज्जीत इत्युच्यते ।

१—अपरिस्त्रावो नारित परिलवो यस्माद्भावपरिस्त्रवोऽपरिलानी, इति पुरतकद्रवेनि
पाठ उपलभ्यते । न च स शोभनः ।

धर्मशीलः स्थिरश्च भूत्वाचार्यपदव्या योग्यः साधुर्गुरुसमक्षे सिद्धाचार्यभक्तिं कृत्वाचार्यपदवीं गृहीत्वा शान्तिभक्तिं कुर्यात्” इति ।

आचार्यस्य पदत्रिंशत्तं गुणान् दिशति—

अष्टावाचारवत्त्वाद्यास्तपांसि द्वादश स्थितेः ।

कल्पा दशाऽऽवश्यकानि पद् पद्त्रिंशद्गुणा गणेः ॥ ७६ ॥

भवन्ति । के ? गुणाः । कति ? पद्त्रिंशत् । कस्य ? गणेः । “अनूचानः प्रवचने साङ्गेधीती गणेश्रस” इति वचनाद्गणिरिव गणिराचार्यः, साङ्गप्रवचनाधीतित्वात् । गुरोरिति वा पाठः । के के भवन्ति तावद्गुणाः ? किंविशिष्टाः ? आचारवत्त्वाद्याः । कति ? अष्टौ । आचारा अस्य सन्नीत्याचारवान् । तस्य भाव आचारवत्त्वम् । तद्रापं येषामाधारवत्त्वादीनां त एवम् । तथा भवन्ति गुणाः । कानि ? तपांसि । कति ? द्वादश । तथा भवन्ति गुणाः । के ? कल्पा विशेषाः । कल्पाः ? स्थिते-
निष्ठासौष्ठयस्य । कति ? दश । तथा भवन्ति । के ? गुणाः । कानि ? आचर्यकानि । कति ? पद् । एवं समुदिताः पदत्रिंशद्भवन्ति ।

आचारवत्त्वादिस्वरूपोद्देशार्थमाह—

आचारी सूरिराधारी व्यवहारी प्रकारकः ।

आयापायदिगुत्पीडोऽपरिस्रावी सुखावहः ॥ ७७ ॥

सूरिराचार्यो भवति । किंविशिष्टः ? आचारी तथाऽऽधारी तथा व्यवहारी तथा प्रकारकः तथा ऽऽयापायदिक् आयापायदर्शी तथो-
त्पीडः । उत्पृष्टं पीडयति क्षपकमित्युत्पीडः । उत्पीडक इत्यर्थः । तथा सुखकारी सुखं निर्वृत्तिं करोति तच्छीलः । तथाऽपरिस्रावी नाम्नि परिशंसो यस्मादसावऽपरिस्रवोऽपरिस्रावी । आलोचितदोषप्रकाशक इत्यर्थः ।

अर्थाचारपदादिलक्षणनिर्णयार्थं श्लोकद्वयमाह—

पञ्चाचारकृदाचारी स्यादाधारी श्रुतोद्भुरः ।

व्यवहारपटुज्ज्वान् परिचारी प्रकारकः ॥ ७८ ॥

गुणदोषप्रवक्ताऽऽयापायदिग् दोषवामकः ।

उत्पीलको रहोऽभेत्ताऽस्त्रावी निर्वापकोष्टमः ॥७९॥ युगम् ।

आचारी आचारवानाचार्यः स्यात् । कीदृशः ? पञ्चाचारकृत् ।
पञ्चानां ज्ञानाद्याचारागमाचरिताऽऽचरयिता उपदेष्टा च । उक्तं च—

आचारं पञ्चविधं चरति च चारयति यो निरतिचारम् ।
उपदिशति सदाचारं भवति स आचारवान् सूरिः ॥

आचारी सूरिः स्यात् । कीदृशः ? श्रुतोद्बुरोऽनन्यसामान्यश्रुतज्ञान-
संपन्नः । उक्तं च—

नवदशचतुर्दशानां पूर्वाणां वेदिता मतिसमुद्रः ।
कल्पव्यवहारधरः स भवत्याधारवान् नाम ॥

तथा तद्भान् व्यवहारवान् गणी स्यात् । कीदृशः ? व्यवहारपटुः
प्रायश्चित्तस्य ज्ञाता बहुशो दीयमानस्य द्रष्टा तत्प्रयोक्ता च । उक्तं च—

पञ्चविधं व्यवहारं यो मनुते यस्तुतः सप्रित्सारम् ।
कृतकारितोपलब्धप्रायश्चित्तस्तृतीयस्तु ॥

पञ्चविधमिति विशेषणं व्याचष्टे—

आगमश्च श्रुतं चाज्ञाधारणाजीत एव च ।
व्यवहारा भवन्त्येते निर्णयस्तत्र सूत्रतः ॥

आगम एकादशाज्ञोक्तं प्रायश्चित्तम् । तदेव चतुर्दशपूर्वोक्तं श्रुतम् ।
उक्तमर्थोद्यत् आचार्यो जङ्घायलपरिहीनः स्थानान्तरस्थितः सुस्थिताचार्य-
समीपे स्वनुत्वं ज्येष्ठशिष्यं प्रेष्यं तन्मुखेन तस्याग्रे स्वदोषानालोच्य तन्नि-
र्दिष्टं प्रायश्चित्तं यच्चरति तदाज्ञेति व्यपदिश्यते । स एवासहायः सन् संजात-
दोषस्तत्रैव स्थितः पूर्वावधारितप्रायश्चित्तं यत्करोति सा धारणा नाम । द्वा-
सप्ततिपुरपनातस्वरूपमपेक्ष्य यदुक्तं प्रायश्चित्तं तन्नीत इत्युच्यते ।

१—‘अपरिष्ठावो नारितः परिष्ठावो यस्माद्भावपरिष्ठावोऽपरिष्ठावी इति पुस्तकद्वयेपि
पाठ उपलभ्यते । न च स शोभनः ।

संप्रत्याचार्या येन व्यवहरन्ति स प्रकारः । सूरिः स्यात् । कीदृशः ?
परिचारी क्षपकशुश्रूपाकारी । तद्वैयावृत्त्यकर इत्यर्थः । तथा आयापाय-
दिगाचार्यः स्यात् । कीदृशः ? गुणदोषप्रवक्ता क्षपकस्यालोचनोद्यतस्य
गुणानां दोषाणां च प्रकाशको वक्रतयालोचयतो दोषप्रकाशकश्च । उक्तं च—

गुणदोषाणां प्रथकः क्षपकस्य विशेषमालुलोचयिषोः ।
अनूजोरोलोचयतो दोषविशेषं प्रकाशयति ॥

उत्पीलको गणधरः स्यात् । कीदृशः ? दोषवामकः प्रताघनीचार-
स्यान्तगूढस्य बहिर्निष्कासकः । उक्तं च—

ओजस्वी तेजस्वी चाग्नी च प्रथितकीर्तिराचार्यः ।
हरिरिव विक्रमसारो भवति समुत्पीलको नाम ॥

सूरिरस्त्रावी भपरिस्त्रावी स्यात् । कीदृशः ? रहोऽमेत्ता गोप्यदोषस्य
रहस्यालोचितस्याप्रकाशकः । उक्तं च—

आलोचिताः कलङ्का यस्या यः पीततोयसस्यायाः ।
न परिस्त्रवन्ति कथमपि स भवत्यपरिस्त्रवः सूरिः ॥

तथाऽष्टमः सुखावहः सूरिः स्यात् । कीदृशः ? निर्यापकः धुदादि-
दुःसोपशमकः । यथाह—

गम्भीरस्निग्धमधुरामतिहृद्यां श्रवःसुखाम् ।
निर्यापकः कथां कुर्यात् स्मृत्यानयनकारणम् ॥

स्थितिकल्पदशकं गीतिद्वयेन निर्दिशति—

आचेलवर्षादेशिकशय्याधरराजकीयपिण्डोज्झाः ।

कृतिकर्म अतरोपणयोग्यत्वं ज्येष्ठता अतिक्रमणम् ॥ ८० ॥

मासैकवासिता स्थितिकल्पो योगश्च धार्पिको दशमः ।

तन्निष्ठः पृथुकीर्तिः क्षपकं निर्यापको विशोषयति ॥८१॥ युग्मम्

आचेलद्वयं वचादिपरिग्रहाभावो न प्राप्तमात्रं वा । तत्र संयमशुद्धी-
न्द्रियजयकपायाभारप्यानसाप्यायनिर्विघ्नतानिर्ग्रन्थत्वं मीतरागद्वेषतान्तरा-

नादरस्ववशस्वचेतोविशुद्धिप्राकल्पनिर्भयस्वसर्वप्रविश्रद्धस्वप्रक्षालनोद्वेष्टना-
दिपरिकर्मवर्जनविभूषामूर्छालापवतीर्यकराघरितत्वानिगूढबलवीर्यताथपरि-
मितगुणग्रामोपलम्भात् स्थितिकल्पकल्पत्वेनोपदिष्टम् । एतच्च श्रीविजया-
चार्यविरचितसंस्कृतमूलाराधनाटीकायां सुस्थितसूत्रे विद्यतः समर्थितं
द्रष्टव्यम् । इह न प्रपंच्यते, ग्रन्थगौरवमयात् । अत एव श्रीपद्मनन्दिपादै-
रपि सचेष्टताकूपणं दिङ्मात्रमिदमधिजगे—

म्लाने क्षालनतः कुतः कृतजलाधारभूतः संयमो,
नष्टे व्याकुलचित्तताथ महतामप्यन्यतः प्रार्थनम् ।
कौपीनेपि हृते परैश्च झगिति क्रोधः समुत्पद्यते,
तन्नित्यं शुचिरागहृच्छमयतां यत्नं ककुम्मण्डलम् ॥

तथैव श्रीसोमदेवपण्डितैरप्यवादि—

विकारे विदुषां दोषो नाविकारानुवर्तने ।
तन्नमत्वे निसर्गोत्थे को नाम द्वेषकल्मषः ॥
नैष्किंचन्यमहिंसा च कुतः संयमिनां भवेत् ।
ते सद्भाय यदीहन्ते यत्कलाजिनवाससाम् ॥

भौदेशिकपिण्डोज्ञा धमणानुद्दिश्य कृतस्य भक्तादेर्वर्जनम् । शय्याधर-
पिण्डोज्ञा वसतेः कारकः संस्कारकोऽत्रास्वेति संपादकश्चेति त्रयः शय्याधर-
शब्देनोच्यन्ते । तेषामयं तत आगतो वा शय्याधरः पिण्ड उपलक्षणाद्भक्तौप-
करणाद्युपयोगिद्रव्यम् तद्भजनम् । सति शय्याधरपिण्डग्रहणे प्रच्छन्नमयं
योजयेदाहारादिकं धर्मफललोभात् । यो वाहारं दानुमक्षमो दरिद्रो लुब्धो
वा न चासीं वसतिं प्रयच्छेत् । सति वसतिदाने आहारादाने च लोका मां
निन्दन्ति । स्मिता वसतावस्य यतयः । न चानेन मन्दभागेन तेषामाहारो
दत्तः । इति आहारं वसतिं च प्रयच्छति । तस्मिन् बहूपकारितया यते स्नेह-
श्च स्यात् । इति दोषाः स्युः । अन्ये पुनः शय्यागृहपिण्डत्याग इति पठित्वा
पूर्वं व्याचक्षते ।—“मार्गं व्रजता यत्र गृहे रात्रौ सुप्यते तत्रैवान्यदिने भोज-
नपरिहारो वसतिसंबन्धिद्रव्यनिमित्तपिण्डस्य वा त्यागः” इति । राजकीयपि-
ण्डोज्ञा । अत्र राजशब्देनेश्वाकुम्भृत्तिकुले जातो राजते प्रकृतिं रजयतीति वा
राजा राज्ञा सदृशो महर्दिको वा भण्यते । तत्स्वामिकमक्तादिकवर्जनम् । तद्गृहप्र-

वेशे हि यतेः स्वच्छन्दचित्रककुक्रुराद्यपघातः । तद्रूपावलोकनाद्भरतुरगादीनां
 श्रासः तं प्रति रार्धितदासाद्युपहासः । भवरुद्दामिः स्त्रीभिर्मधुनसंज्ञया बाध्य-
 मानाभिः पुत्रार्थिनीभिर्वा बलात्तस्य स्वगृहे प्रवेशनमुपभोगार्थम् । विप्रकी-
 षण्णरत्नसुवर्णादिकस्यान्यैः स्वयं चोरितस्य संयत आयात इति तत्र तच्चोरिका-
 ध्यारोपणम् । राजाऽस्य विश्वस्तो राज्यं नाशयिष्यतीति मुद्दैरमात्यादिभिर्व-
 धबन्धादिकं च स्यात् । तथाऽऽहाराविशुद्धिः क्षीरादिविकृतिसेवाऽनर्घ्यरखादे-
 लोभाच्चोरणं परस्त्रीदर्शनाद्भागोद्रेको लोकोत्तरविभूतिदर्शनाच्च तस्मिन्निदानकरणं
 संभवेत् । एतद्रूपामायेऽन्यत्र भोजनासंभवे च श्रुतविच्छेदपरिहारार्थं राज-
 पिण्डोपि न प्रतिपिध्यते । कृतिकर्म पढावश्यकानुष्ठानं गुरूणां विनयकरणं
 वा । व्रतरोपणयोग्यत्वमचेलतायां स्थित औद्देशिकादिपिण्डत्यागोपतो
 गुरुभक्तिमान् विनीतश्च व्रतारोपणयोग्यः स्यात् । वक्तं च—

आंचेलके य ठिदो उद्देसादीय परिहरदि दोसे ।

गुरुभक्तिमं विणीदो होदि यदाणं स अरिहो दु ॥

ज्येष्ठता मातापितृगृहस्थोपाध्यायार्थिकादिभ्यो महत्त्वमनुष्ठानेन वा श्रेष्ठ-
 त्वम् । प्रतिक्रमणं प्रागुक्तलक्षणम् । मासैकवासिता त्रिंशदहोरात्रमेकत्र
 ग्रामादौ वसति तद्गतः तद्भावः । एकत्र हि चिरावस्थाने उद्गमादिदोषपरि-
 हाराक्षमत्वं क्षेत्रप्रतियद्धता श्रातगुरुतालसता सांक्रुमार्याभावनाज्ञातभिक्षा-
 ग्राहिता च दोषाः स्युरिति मूलाराधनाटीकायाम् । तद्विष्णुके तु
 योगग्रहणादौ योगावसाने च तस्मिन् स्थाने मासमात्रं तिष्ठति इति
 मासं नाम नवमः स्थितिकल्पो व्याख्यातः । वक्तं च—

पडियंधो लहुयत्तं ण जणुवयारो ण देसविष्णुणं ।

णाणादीण अबुद्धी दोसा जविहारपरिकम्हि ॥

योगश्चेत्यादि । वर्षाकालस्य चतुर्षु मासेष्वेकत्रैवावस्थानम् । स्यावर-
 जह्मजीवाकुला हि तदा क्षितिः इति । तदा भ्रमणे हि महानऽसंयमः ।
 वृष्ट्या शीतवातपातेन चारुविराधना । पतेद्वा वाप्यादिषु स्थाशुकण्टकादि-

१—आचेष्टक्ये च रिपत उद्देशादि च परिहरति दोषम् ।

गुरुभक्तिमान् विनीतो भवति व्रतानां सोऽईत्यु ॥

भिर्वा प्रच्छन्नैर्जलेन कर्द्दमेन वा बाध्यते । इति विश्वस्यधिकं दिवसशत-
मेकत्रावस्थानम् इत्ययमुत्सर्गः । कारणपेक्षया तु हीनमधिकं वावस्थानम् ।
संयतानामापाद्गुरुद्रशम्याः प्रभृति स्थितानामुपरिष्ठाच्च कार्तिकपौर्णमा-
स्यार्द्धिनाद्विसावस्थानम् । वृष्टिवहुलतां श्रुतग्रहणं शक्यमात्रं वैषावृष्य-
वरणं प्रयोजनमुद्दिद्यावस्थानमेकत्र । -इत्युत्कृष्टः कालः । मार्गा दुर्भिक्षे
ग्रामजनपदचलने वा गच्छन्निति समुपस्थिते देशान्तरं याति । अव-
स्थाने सति रत्नत्रयविराधना भविष्यति । इति पौर्णमास्यामापाद्व्यामति-
क्रान्तायां प्रतिपदादिषु दिनेषु याति यावच्चत्वारो दिवसाः । एतदपेक्ष्य
हीनता कालस्य । एष दशमः स्थितिकल्पः । इत्याराधनाटीकायाम् ।
तद्विषणके तु द्वाभ्यां द्वाभ्यां मासाभ्यां निषिद्धिका द्रष्टव्येति पाद्यो नाम
दशमः स्थितिकल्पो व्याख्यातः । उक्तं च—

आचेलक्यौद्देशिकशय्यागृहराजपिण्डकृतिकर्म ।

ज्येष्ठव्रतप्रतिक्रममासं पाद्यः श्रमणकल्पः ॥

एतेषु दशसु नित्यं समाहितो नित्यवाच्यताभीरुः ।

क्षपकस्य विशुद्धिमसौ यथोक्तचर्यां समुद्दिशति ॥

विशोधयति विशुद्धिं नयति । कोसौ ? निर्यापकः संसारात्रियान्तं
प्रयोजयिता । कम् ? क्षपकं कर्मक्षपणोद्यतम् । किं विशिष्टः ? पृथुकीर्तिः
पृथ्वी विपुला कीर्तिरासमुद्रं क्षपकोद्धरणाद्भातं यज्ञो यस्य स एवम् ।
पुनः किं विशिष्टः ? तद्विष्टः तेषु आचेलक्यादिषु दशसु स्थितिकल्पेषु
निष्ठा तत्परता यस्वासौ तद्विष्टः । तानेवाह—भवन्ति । का. ? आचे-
लक्यौद्देशिकशय्याधरराजकीयपिण्डोज्ज्ञाः । औद्देशिकश्च शय्या-
धरश्च राजकीयश्चौद्देशिकशय्याधरराजकीयाः । ते च, ते पिण्डाश्च 'उपलक्ष-
णाङ्गकपानभेपजादयः' औद्देशिकशय्याधरराजकीयपिण्डाः । तेषामुज्ज्ञा
वर्जनादि । आचेलक्यं चौद्देशिकादिपिण्डोज्ज्ञाश्च चतस्रः । तथा कृतिकर्म
तथा प्रतरोपणयोग्यत्वं तथा ज्येष्ठता तथा प्रतिक्रमणं तथा मासैकवासिता
तथा योगश्च । किं विशिष्टः ? चार्पिकः । पुनः किं विशिष्टः ? दशमः
स्थितिकल्पः ।

प्रतिमायोगस्थितस्य मुनेः क्रियाविधिमाह—

लघीयसोपि प्रतिमायोगिनो योगिनः क्रियाम् ।

कुर्युः सर्वेपि सिद्धर्षिंशान्तिभक्तिभिरादरात् ॥ ८२ ॥

कुर्युर्विदुषुः । के ? सर्वेपि श्रमणाः । काम् ? क्रियाम् । कामिः ? सिद्धर्षिंशान्तिभक्तिभिः । कस्मात् ? आदरात् । कस्य ? योगिनो यतेः । किं विशिष्टम् ? प्रतिमायोगिनो दिनं यावदभिसूर्यं कायोत्सर्गावस्थायिनः । किंविशिष्टस्यापि ? लघीयसोपि दीक्षया लघुतरस्यापि । उक्तं च—

प्रतिमायोगिनः साधोः सिद्धानागारशान्तिभिः ।

विधीयते क्रियाकाण्डं सर्वसंघैः सुभक्तितः ॥

दीक्षाग्रहणलुब्धनक्रियाविधिमाह—

सिद्धयोगिवृहद्भक्तिपूर्वकं लिङ्गमर्प्यताम् ।

लुञ्चाख्यानाद्यपिच्छात्म क्षम्यतां सिद्धभक्तितः ॥ ८३ ॥

अर्प्यतामारोप्यतां पुंसः । किं तत् ? लिङ्गम् । किंलक्षणम् ? लुञ्चाख्यानाद्यपिच्छात्म । लुञ्चो लोचः । भाषया नामकरणम् । नाप्यं दिगम्बरत्वम् । पिच्छं बर्हम् । लुञ्चशालया च नान्यं च पिच्छं च लुञ्चाख्यानाद्यपिच्छम् । तदेवात्मा स्वरूपं यस्य तदेवम् । किंविशिष्टम् ? सिद्धयोगिवृहद्भक्तिपूर्वकम् । सिद्धवृहद्भक्तियोगिवृहद्भक्तिश्च पूर्वं पूर्वकालभाविन्यौ यत्र तदेवम् । तथा क्षम्यतां लिङ्गार्पणविधानं समाप्यताम् । कया ? सिद्धभक्तितः सिद्धभक्त्या ।

दीक्षादानोत्तरकृतं पद्ययुगलेनाह—

व्रतसमितीन्द्रियरोधाः पञ्च पृथक् क्षितिशयो रदाधर्षः ।

स्थितिसकृदशने लुञ्चावश्यकपट्के विचेलताऽस्नानम् ॥ ८४ ॥

इत्यष्टाविंशतिं मूलगुणान् निक्षिप्य दीक्षिते ।

संधेपेण सशीलादीन् गणी कुर्यात्प्रतिक्रमम् ॥ ८५ ॥ युग्मम् ।

कुर्यात् । कोसौ ? गणी । कम् ? प्रतिक्रमं व्रतारोपणप्रतिक्रमणं तस्मिन्नेव दिने सूरिः कुर्यात् । सुलभाद्यभावे कतिपयदिवसे व्यवधानेपीत्यर्थः । किं कृत्वा ? निक्षिप्य स्थापयित्वा । कान् ? मूलगुणान् । क ? दीक्षिते संज्ञातदीक्षे पुंस्ति । किंविशिष्टान् ? सशीलादीन् चतुरशीतिलक्षगुणाष्टादशशीलसहस्रसहितान् । केन ? संक्षेपेण । कति ? अष्टाविंशतिम् । कथम् ? इति एवंस्वरूपान् । तमेव व्रतादीत्यादिना प्रकाशयति । भवन्ति । के ? मूलगुणाः । किं रूपाः ? व्रतसमितीन्द्रियरोधाः । कति ? पञ्च । कथम् ? पृथक् प्रत्येकम् । पञ्चपञ्चेत्यर्थः । व्रतानि च समितयश्चेन्द्रियरोधाश्च स्पर्शनादीन्द्रियपञ्चकनिवारणानि व्रतसमितीन्द्रियरोधाः पञ्चदश । तथा क्षितिशयो भूमिशयनं मूलगुणः स्यात् । तथा रदाऽघर्षो रदानां दन्तानामधर्षणमदन्तधावनं मूलगुणः स्यात् । तथा स्थितिसकृद्दशने उद्भोजित्वमेकभक्तं च मूलगुणोक्तः । स्थितिरुद्गीभावः । सकृदेकवारम् । स्थितिश्च सकृच्च स्थितिसकृत् । ताभ्यामशने भोजने स्थितिसकृद्दशने । तथा लुब्धावश्यकपङ्के लुब्धावदयकपङ्कं च ते । लोच एको मूलगुणः स्यात् । आवश्यकानि पदं च मूलगुणाः स्युः । तथा विचेलता आचेलकथं मूलगुणः स्यात् । तथाऽहानं जलावगाहनोद्घर्तनाद्यभावोऽष्टाविंशो मूलगुणः स्यात् ।

१ अन्यदातनलोचकालक्रियानुष्ठाननिर्णयार्थमाह—

लोचो द्वित्रिचतुर्मासैर्वरो मध्योऽधमः क्रमात् ।

लघुप्राग्भक्तिभिः कार्यः सोपवासप्रतिक्रमः ॥ ८६ ॥

कार्योऽवश्यकतेव्यः । कोसौ ? लोचः । काभिः ? लघुप्राग्भक्तिभिर्लघुसिद्धयोगिभक्तिभ्यां प्रतिष्ठाप्यः लघुसिद्धभक्त्या निष्ठाप्य इत्यर्थः । प्राग्भक्तयः सिद्धयोगिसिद्धस्तुतयः । लघवश्च ताः प्राग्भक्तयश्च तास्ताभिः । किंविशिष्टः ? वरो मध्योऽधमश्च । कस्मात् ? क्रमात् । कैः ? द्वित्रिचतुर्मासैः । द्वाभ्यां मासाभ्यामुक्तो लोचः स्यात् त्रिभिर्मध्यमश्चतुर्भिश्चाधमः स्वादित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टः ? सोपवासप्रतिक्रम उपवासप्रतिक्रमणयुक्तः । उक्तं च—

लोचो द्वित्रिचतुर्मासैः सोपवासप्रतिक्रमः ।

लघुसिद्धर्षिभक्त्यान्यः क्षम्यते सिद्धभक्तितः ॥

भादिमान्तिमतीर्थकरावेव व्रतादिभेदेन सामायिकमुपदिशत. स नाजिता-
दयो द्वाविंशतिरिति सहेतुकं व्याचष्टे—

दुःशोधमृजुजडैरिति पुरुरिव वीरोऽदिशद्वत्वादिभिदा ।

दुष्पालं वक्रजडैरिति साम्यं नापरे सुपट्टशिष्याः ॥ ८७ ॥

आदिशदुपदिष्टवान् । कोसौ ? वीरोन्तिमतीर्थकरः । किं तत् ?
साम्यं सामायिकारूपं चारित्रम् । कया ? व्रतादिभिदा व्रतसमिति-
गुप्तिभेदेन । कुतो हेतोः ? इति । किमिति ? भवति । किं तत् ?
साम्यम् । कीदृशम् ? दुष्पालं पालयितुमशक्यम् । कैः ? वक्रजडैरना-
जं वजाड्योपेतैः शिष्यैर्ममेति । क इव ? पुरुरिव । इवशब्दो यथार्थः ।
यथा पुरुरादिनाथः साम्यं व्रतादिभिदाऽदिशत् । कुतो हेतोः ? इति ।
किमिति ? भवति । किं तत् ? साम्यम् । कीदृशम् ? दुःशोधं शोधयि-
तुमशक्यम् । कैः ? क्रजुजडैराजं वजाड्योपेतैः शिष्यैर्ममेति । तथा ऽपरे-
ऽजितादयो द्वाविंशतिस्तीर्थकरा व्रतादिभिदा साम्यं नादिशन् । साम्यमेव
व्रतमिति कथयन्ति स स्वशिष्याणामग्रे । कीदृशास्ते ? सुपट्टशिष्या यतः
क्रजुवक्रजडत्वभावात् सुपट्ट पदवो द्युत्पन्नतमा. शिष्या येषां त एवम् ।

जिनमुद्रास्थापनयोग्यतामुपदिशति—

सुदेशकुलजात्यङ्गे ब्राह्मणे क्षत्रिये विशि ।

निष्कलङ्गे क्षमे स्थाप्या जिनमुद्रार्चिता सताम् ॥ ८८ ॥

स्थाप्या आरोप्या । कासौ ? जिनमुद्रा धर्माचार्यैरिति शेषः । किं-
विशिष्टा ? अर्चिता पूज्या । केपाम् ? सतामिन्द्रादीनाम् । क ? पुंसि ।
कीदृशे ? ब्राह्मणे । न केवलं, क्षत्रिये । न केवलं विशि वैश्ये । पुनः
कीदृशे ? सुदेशकुलजात्यङ्गे प्रशस्तदेशवर्षशमातृपक्षशरीरे । देशश्च कुलं
च जातिश्चाङ्गं च देशकुलजात्यङ्गानि । शोभनानि देशकुलजात्यङ्गानि
यस्य स एवम् । पुनः कीदृशे ? निष्कलङ्गे ब्राह्मणहत्याद्यपराधरहिते
पुनरपि कीदृशे ? क्षमे बालावष्टब्दादिरहिते । उक्तं च—

ग्राह्ये क्षत्रिये वैश्ये सुदेशकुलजातिजे ।
अर्हतः स्थाप्यते लिङ्गं न निन्द्यालकादिषु ॥
पतितादेर्न सा देया जनी मुद्रा बुधार्चिता ।
रत्नमाला सतां योग्या मण्डले न विधीयते ॥
न कोमलाय बालाय दीयते व्रतमर्चितम् ।
न हि योग्ये महोक्षस्य भारे वत्सो नियोज्यते ॥

न च मुमुक्षुणां दीक्षादानादिकं विरच्यते सरागचरितानां तद्विधानात् ।
यदाह—

दंसर्गणाणुवदेसो सिस्सग्गाहणं च पोसणं तेसिं ।
चरिया हि सरायानं जिणिंदपूजोवप्सो य ॥

महाव्रतविहीनस्य केवलेनैव लिङ्गेन दोषविशुद्धिर्न स्यादिति दृष्टान्तेन
स्पष्टयति—

महाव्रताद्वे दोषो न जीवस्य विशोध्यते ।
लिङ्गेन तोयादूषेण वसनस्य यथा मलः ॥ ८९ ॥

न विशोध्यते न निराक्रियते । कोसौ ? दोषो रगादिः । केन ?
लिङ्गेन चिह्नमात्रेण । कस्य ? जीवस्य । कथम् ? ऋते विना । कस्मात् ?
महाव्रतात् । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा न विशोध्यते । कोसौ ? मलः । कस्य ?
वसनस्य वस्त्रस्य । केन ? ऊषेण क्षारमृत्तिकया । कथम् ? ऋते । कस्मात् ?
तोयादूषेणात् ।

लिङ्गयुक्तस्य व्रतं कपायविशुद्धये स्यादिति निदर्शनेन ब्रह्मयति—
मृद्यन्त्रकेण तुप इव दलिते लिङ्गग्रहेण गार्हस्थ्ये ।
मुशलेन कणे कुण्डक इव नरि शोध्यो व्रतेन हि कपायः ॥९०॥
शोध्यः शोधयितुं शक्यः । कोसौ ? कपायः क्रोधादिः । क ? नरि

१—दर्शनानोपदेशः शिष्यग्रहणं च पोषणं तेषाम् ।

चर्या हि सरागाणां विनेन्द्रपूजोपदेशश्च ॥

पुरुषे । केन ? व्रतेन । कथम् ? हि स्फुटम् । क इव केन क ? मुशलेन
 कणे कुण्डक इव । यथा शोधयः । कोसौ ? कुण्डकोऽन्तर्वेष्टनमलः । केन ?
 मुशलेनायोप्रेण । क ? कणे कलमादिधान्यांशे । क सति ? गार्हस्थ्ये
 गृहस्थभावे । कीदृशे ? दलिते अपनीते । केन ? लिङ्गग्रहेण व्रताविष्करण-
 चिह्नादानेन । केन कस्मिन्निव ? मृद्यन्त्रकेण तुप इव मृगमययत्र-
 विशेषेण धान्यत्वचि यथा ।

भूमिशयनविधानमाह—

अनुत्तानोऽनवाह स्वप्याद्भूदेशेऽसंस्तृते स्वयम् ।

स्वमात्रे संस्तृतेऽल्पं वा तृणादिशयनेपि वा ॥ ९१ ॥

स्वप्याद् यतिदंष्ट्रवद्भुवद्वा । एकपार्श्वेन शयीतेत्यर्थः । क ? भूदेशे
 भूमिप्रदेशे । किंविशिष्टे ? असंस्तृते तृणाद्यनाच्छादिते । कथंभूतः ?
 अनुत्तानः । पुनः कथंभूतः ? अनवाह अनधोमुख, अन्यथा स्वप्नदर्शनरे-
 त्त्रयवनादिदोषाज्ञायात् । वा अथवा अनुत्तानोऽनवाह भूदेशे स्वप्यात् ।
 किंविशिष्टे ? संस्तृते । केन स्वयमारमना । कियत् ? अल्पमीपत् ।
 गृहस्थादियोग्यप्रच्छादनरहिते इत्यर्थः । पुनः किंविशिष्टे ? स्वमात्रे भाग-
 परिमाणे । अथवाऽनुत्तानोऽनवाह स्वप्यात् । क ? तृणादिशयने आदि-
 शब्देन काष्ठशिलादिशयने । अत्रापि भूमिप्रदेशवदसंस्तृतेऽल्पसंस्तृते वा ।
 उक्तं च—

पांसुअभूमिपयसे अप्पमसंधारिदग्निह पच्छण्णे ।

दंडदण्डुव्य सेज्जं खिदिसयणं पयपासेण ॥

स्थितिभोजनविधिकालावाह—

तिस्रोऽपास्याद्यन्तनाडीर्मध्येऽन्वद्यात् स्थितः सकृत् ।

मुहूर्तमेकं द्रौ त्रीन्वा स्वहस्तेनानपाश्रयः ॥ ९२ ॥

१-प्रायस्कभूमिप्रदेशे अल्पमसंस्तारिते प्रच्छन्ने ।

दण्डवद्भुवद् शेय स्थितिशयनमेकपार्श्वेन ॥

अद्याद् मुञ्जीतानगरः । किंविशिष्टं सन् ? स्थित उद्भूतः । पुनः किंवि-
शिष्टः ? अनपाश्रयो मित्तिस्त्रिभाषवष्टम्भरहितः । केन ? स्वहस्तेन ।
कथम् ? सकृदेकवारम् । क्व ? अहि दिने । किंविशिष्टे ? मध्ये । किं
कृत्वा ? अपास्य मुक्त्वा । काः ? आद्यन्तनाडीराद्यन्तयोर्घटिकाः ।
कति ? तिस्रः । कियन्तं कालम् ? एकं मुहूर्तं द्वे घटिके, द्वौ वा
मुहूर्तां, त्रीन्वा मुहूर्तां । उक्तं च—

उदयत्यमणे काले णालीतियवज्जियग्ग्हि मज्झग्ग्हि ।

एकग्ग्हि दुय तिप्प वा मुहुत्तकालेयमत्तं तु ॥

अञ्जलिपुडेण ठिच्चा कुण्डादिविद्यज्जेण समपायं ।

पडिसुद्धे भूमितिये असणं ठिदिमोयणं णाम ॥

अश्रेयमाचारदीप्तोक्ता विशेषव्याख्या लिख्यते—

“समपादाञ्जलिपुदाभ्यां न सर्वं एकमक्षकालस्त्रिमुहूर्तमात्रोपि विशिष्यते
किन्तु भोजनं मुनेर्विशिष्यते । तेन त्रिमुहूर्तकालमध्ये यदा यदा भुङ्क्ते तदा तदा
समपादं कृत्वाञ्जलिपुटेन मुञ्जीत । यदि पुनर्भोजनक्रियायां प्रारब्धायां
समपादौ न विशिष्येते अञ्जलिपुटं च न विशिष्यते ह्यक्षप्रक्षालने
कृतेऽपि तदानीं जानूपरिव्यतिक्रमो योयमन्तरायः पटितः स न स्यात् ।
नाभेरधोनिर्गमनं योन्तरायः सोऽपि स्यात् । अतो ज्ञायते त्रिमु-
हूर्तमध्ये एकत्र भोजनक्रियां प्रारभ्य केनचित्कारणान्तरेण हस्तौ प्रक्षाल्य
मानेनान्यत्र गच्छेद्भोजनाय । यदि पुनः सोन्तरायो भुञ्जानस्यैकत्र भव-
तीति मन्यते जानूपरिव्यतिक्रमविशेषमनर्थकं स्यात् । एवं विशेषणमुपादी-
येत् । समपादयोर्भेनागपि चलितयोरन्तरायः स्यात् । नाभेरधोनिर्गमनं दूरत
एव न संभवतीति अन्तरायपरिहारार्थमनर्थकं ग्रहणं स्यात् । तथा पादेन
किञ्चिद्ब्रह्ममित्येवमादीन्यन्तरायव्यापकानि सूर्याप्यनर्थकानि स्युः । तथा-
ञ्जलिपुटं यदि न भिद्यते करेण किञ्चिद्ब्रह्ममन्तरायस्य विशेषणमनर्थकं
स्यात् । गृह्णातु वा मा वा अञ्जलिपुटभेदेनान्तरायः स्यादित्येवमुच्यते । तथा
जान्वध परामर्शः सोऽप्यन्तरायस्य विशेषणं न स्यात् । एवमन्येष्वन्तराया न
स्युः इति ।

किमर्थं स्थितिभोजनमनुष्ठीयते इत्याह—

यावत्करौ पुटीकृत्य भोक्तुमुद्गः क्षमेऽद्भ्यहम् ।

तावनैवान्यथेत्यागूसंयमार्थं स्थिताशनम् ॥ ९३ ॥

यावत्क्षमे शक्नोम्यहम् । किं कर्तुम् ? भोक्तुं भोजनं कर्तुम् । किंविशिष्टः सन् ? उद्गः । किं कृत्वा ? पुटीकृत्य भाजनीकृत्य संयोज्य वा । कौ ? करौ हस्तौ । तावदग्निं भुञ्जेहम् । नैवाद्भ्यहम् । कथम् ? अन्यथाऽन्येन प्रकारेण । इत्यागूसंयमार्थमेवंविधप्रतिज्ञार्थमिन्द्रियप्राणसंयमार्थं च स्यात् । किं तत् ? स्थिताशनं स्थितिभोजनं मुनेः । उक्तं चाचारटीकायाम्—

“यावद्वस्त्रपादौ मम संवहत्स्त्रावदाहारग्रहणं योग्यं नान्यथेति ज्ञापनार्थं स्थितस्य हस्ताभ्यां भोजनम्, उपविष्टः सन् भाजनेनान्यहस्तेन वा न भुञ्जेहमिति प्रतिज्ञार्थं च । अन्यच्च स्वकरतलं शुद्धं भवति । अन्तराये सति बहोर्विसर्जनं च न भवति । अन्यथा पार्श्वी सर्वाहारपूर्णां त्यजेत् । तत्र च दोषः स्यात् । इन्द्रियसंयमप्राणिसंयमप्रतिपालनार्थं च स्थितस्य भोजनमुक्तमिति” ।
एतदेव चान्यैरप्यन्वाण्यायि—

यावन्मे स्थितिभोजनेस्ति दृढतां पाण्योश्च संयोजने,
भुजे तावदहं रहाम्यथ विधावेपा प्रतिज्ञा यतेः ।
कायेप्यस्पृहचेतसोन्त्यविधिषु प्रोह्लासिनः सन्मते-
र्न ह्येतेन दिवि स्थितिर्न नरके संपद्यते तद्विना ॥

स्थितिभोजनविधिविशेषमाह—

प्रक्षाल्य करौ मौनेनान्यत्रार्थाद् व्रजेद्यद्वाघात् ।

चतुरङ्गुलान्तरसमक्रमः सहाञ्जलिपुटस्तदैव भवेत् ॥ ९४ ॥

व्रजेद् गच्छेद्द्विगारः । क ? अन्यत्र स्थानान्तरे । केन ? मौनेन । कस्मात् ? अर्थात् कीटिकाविसर्पणादिनिमित्तमाश्रित्य । किं दृश्यात्प्रक्षाल्य पौष्ठा । कौ ? करौ हस्तौ । तथा यदैव तस्मिन्नेव काले अघात् भुञ्जीत् पतिस्तादैव तस्मिन्नेव काले भवेत् । किंविशिष्टः ? चतुरङ्गुलान्तरसम-

क्रमः । पुनः किंविशिष्टः ? सहाङ्गलिपुटः । चतुरङ्गुलान्तरौ समौ अवि-
मौय क्रमौ पादौ यस्य स एवम् । तथा सहाङ्गलिपुटेन अङ्गलीसंश्लेषणेन
वर्तमानः ॥

एकमक्तैकस्थानयोर्भेदनिर्णयार्थमाह—

शुद्धे पादोत्सृष्टपातपरिवेषकभूत्रये ।

भोक्तुः परेष्येकमक्तं स्यात् त्वेकस्थानमेकतः ॥ ९५ ॥

एकमक्तं मुने. स्यात् । किंविशिष्टस्य ? भोक्तुर्भुञ्जानस्य । क ? पादो-
त्सृष्टपातपरिवेषकभूत्रये । किंविशिष्टे ? परेष्यि यत्रादौ भोजनक्रिया
प्राग्भ्या ततोऽन्यत्रापि न पर तत्रैवेत्यपिशब्दार्थः । कीदृशे ? शुद्धे जीववधा-
द्विविरहिते । पादौ चोत्सृष्टपातश्च परिवेषकश्च पादोत्सृष्टपातपरिवेषकाः ।
तेषां भूत्रयं भूमिप्रयं, तत्र । स्यात्पुनर्भुनेरेकस्थानम् । क ? शुद्धे पादो-
त्सृष्टपातपरिवेषकभूत्रये । किंविशिष्टे ? एकत एकत्र । स्थानान्तरसंचारर-
हिते इत्यर्थः ।

एकमक्तान्मूलगुणादेकस्थानस्योत्तरगुणत्वेनाप्यन्तरमाह—

अकृत्वा पादविक्षेपं भुञ्जानस्योत्तरो गुणः ।

एकस्थानं मुनेरेकमक्तं त्वनियतास्पदम् ॥ ९६ ॥

एकस्थानं मुनेरुत्तरो गुणः स्यात् । किं कृत्वा ? अकृत्वा । कम् ? पादविक्षेपं पादयोरन्यत्र संचारम् ।
एकमक्तं तु मुनेर्मूलगुणः स्यात् । कीदृशम् ? अनियतास्पदमनवस्थित-
भोजनस्थानम् ।

लुब्धस्य लक्षणं फलं चोपदिशति—

नैःसङ्गाज्याचनाजर्हिंसादुःखाभ्यासाय नाभ्यवत् ।

हस्तेनोत्पाटनं श्मश्रुमूर्धजानां यतेर्मतम् ॥ ९७ ॥

मतमिष्टं सूत्रे । किं तत् ? हस्तेनोत्पाटनं स्वकरेणापनयनम् । केपाम् ?
श्मश्रुमूर्धजानां कृष्केशानां शिरःकेशानां च । कस्य ? यतेः संयतस्य ।

कस्यै ? नेस्सद्गवायाचनाहिंसादु.खाभ्यासाय नैर्ग्रन्थ्याप्रार्थनाऽजीव-
घधदु सभावनाथम् । किञ्च ? नाद्रयवन्नत्वं यथा । उक्त च—

काकण्या अपि संग्रहो न विहितः क्षोर यथा कार्यते,
चित्तक्षेपकृदस्त्रमात्रमपि वा तत्सिद्धये नाश्रितम् ।
हिंसाहेतुरहो जटाद्यपि तथा यूकाभिरप्रार्थनैः,
वैराग्यादिविघर्धनाय यतिभिः केशेषु लोचः कृतः ॥

भस्त्रानसमर्थनार्थमाह—

न ब्रह्मचारिणामर्थो विशेषादात्मदर्शिनाम् ।

जलशुद्ध्याथवा यावदोषं सापि मताहृतैः ॥ ९८ ॥

नार्थः न प्रयोजन स्यात् । कया ? जलशुद्ध्या स्नानेन । केषाम् ? ब्रह्म-
चारिणां विशेषादतिशयेनात्मदर्शिनामारमस्वरूपदर्शनशीलानाम् ।
अथवा सापि जलशुद्धिरपि मता । के ? आहृतैर्जैः । कथम् ? यावा
दोषम् । इत्त च श्रीसोमदेवपण्डितै —

ब्रह्मचर्योपपन्नानामध्यात्माचारचेतसाम् ।

मुनीनां स्नानमप्राप्तं दोषे त्वस्य विधिर्मत ॥

सङ्गे कापालिकात्रेयीचण्डालशयरादिभि ।

आप्लुत्य दण्डवत्स्त्रायाज्जपेन्मन्त्रानुपोषितः ॥

एकान्तर त्रिरात्रं वा वृत्त्या स्नात्वा चतुर्थके ।

दिने शुद्ध्यन्त्यसंदेहमृती घतगता. स्त्रियः ॥

अपि च—

रागद्वेषमदोन्मत्ता. स्त्रीणां ये वशवर्तिनः ।

न ते कालेन शुद्ध्यन्ति स्नातास्तोर्थशतैरपि ॥

उक्तश्रियाणां यथावदनुष्ठाने फलमाह—

नित्या नैमित्तिकीश्वेत्यवितथकृतिकर्माद्गवाह्यश्रुतोक्ता,-

भवत्या युङ्क्ते क्रिया यो यतिरथ परमः श्रावकोन्पोय शवत्या ।

स श्रेयःपक्वित्रमाप्रिदश्रनरसुखः माधुयोगोज्झिताह्नौ,

मव्यः प्रक्षीणकर्मा व्रजति कतिपर्यर्जन्मभिर्जन्मपारम् ॥ ९९ ॥

स भव्यः प्रक्षीणकर्मा प्रकर्षेण विश्लिष्टज्ञानावरणादिकर्माष्टको ब्रजति गच्छति । किं तत् ? जन्मपारं संसारान्तम् । कैः ? जन्मभिर्भवैः । किंविशिष्टैः ? कतिपर्यैर्द्वित्रैः सप्ताष्टैर्वा । उक्तं च—

आराहिऊण केइ चउव्विहाराहणाए जं सारं,
उव्वरियसेसपुण्णा सव्वत्थणिवासिणो हुंति ॥
जेसिं होज जहण्णा चउव्विहाराहणा हु खवयाणं ।
सत्तट्ठभवे गंतुं तेविय पावंति णिव्वाणं ॥

कथंमृतो भूत्वा ? साधुयोगोज्जिताङ्गः सम्यक्समाधित्यक्तशरीरः । पुनः कथंमृतो भूत्वा ? श्रेयःपक्वित्रमाप्रत्रिदशानरसुखः । अप्राणां प्रधान-भूतानां त्रिदशानां देवानां नराणां च मनुष्याणां सुखानि अप्रत्रिदशानर-सुखानि । श्रेयःपक्वित्रमाणि पुण्यपाकेन निर्द्वृत्तानि अप्रत्रिदशानरसुखानि यस्य स एवम् । यः किम् ? यो युद्धके प्रयोजयति । कोसौ ? यतिरन-गारः । अथ अथवा परम गच्छुष्टः श्रावकः । अथ अथवाऽन्यः श्रावको मध्यमो जघन्यो वा शकत्या युक्ते । काः ? क्रियाः । किंविशिष्टाः ? नित्या नैमित्तिकीश्च । पुनः किंविशिष्टाः ? अवितथश्रुतिकर्माङ्गवाह्य-श्रुतोक्ताः सत्यकृतिकर्माख्ये अङ्गवाह्ये श्रुते शास्त्रे उक्ताः प्रतिपादिताः । कथम् ? इति एवंप्रकाराः । अङ्गवाह्यं च तच्छ्रुतं चाङ्गवाह्यश्रुतं कृतिकर्माख्यं च तदङ्गवाह्यश्रुतं च कृतिकर्माङ्गवाह्यश्रुतम् । अवितथं च तत् कृतिकर्माङ्ग-वाह्यश्रुतं च तयोक्ताः ॥

उक्तलक्षणस्य यतिधर्मस्य जिनागमोद्धृतत्वेनाविसंवादिस्वाच्छ्रद्धानगोच-रीकृतस्य शश्वदनुष्ठानेऽभ्युदयनिःश्रेयफलसंपादकत्वमाह—

इदं सुरुचयो जिनप्रवचनाभ्युधेरुद्धृतं,
सदा य उपयुज्जते श्रमणधर्मसारामृतम् ।
शिवास्पदमृपासितक्रमयमाः शिवाशाधरैः,
समाधिविधुतांहसः कतिपर्यैर्भवैर्यान्ति ते ॥ १०० ॥

ते भव्यात्मानः शिवास्पदं निर्वाणपदं यान्ति गच्छन्ति । कैः ?

कसं ? नेस्सङ्गायाचनाहिंसादुःखाभ्यासाय नैग्रन्ध्याप्रार्थनाऽजीव-
चघटु खभावनाथम् । किं च ? नाद्र्यवन्नमत्वं यथा । उक्त च—

काकण्या अपि संग्रहो न विहितः क्षौर यथा कार्यते,
चित्तक्षेपकृदस्त्रमात्रमपि वा तत्सिद्धये नाश्रितम् ।
हिंसाहेतुरहो जटाद्यपि तथा यूकाभिरप्रार्थनैः-
वैराग्यादिविबर्धनाय यतिभिः केशेषु लोचः कृतः ॥

अज्ञानसमर्थनार्थमाह—

न ब्रह्मचारिणामर्थो विशेषादात्मदर्शिनाम् ।

जलशुद्ध्याथवा यावदोषं सापि मताहर्तैः ॥ ९८ ॥

नार्थः न प्रयोजन स्यात् । कया ? जलशुद्ध्या आनेन । केषाम् ? ब्रह्म-
चारिणां विशेषादतिशयेनात्मदर्शिनामात्मस्वरूपदर्शनशीलानाम् ।
अथवा सापि जलशुद्धिरपि मता । के ? आहर्तैर्जनैः । कयम् ? याया
होपम् । उक्त च धीसोमदेवपण्डितैः—

ब्रह्मचर्योपपन्नानामध्यात्माचारचेतसाम् ।

मुनीनां ज्ञानमप्राप्तं दोषे त्वस्य विधिर्मत ॥

सङ्गे फापालिकात्रेयीचण्डालशयरादिभिः ।

आप्सुत्य दण्डवत्स्नायाज्जपेन्मन्त्रानुपोषितः ॥

एकान्तर त्रिरात्रं वा वृत्त्या स्नात्वा चतुर्थके ।

दिने शुद्ध्यन्त्यसंदेहमृती प्रतगताः स्त्रियः ॥

अपि च—

रागद्वेषमदोन्मत्ताः स्त्रीणां ये वशवर्तिनः ।

न ते कालेन शुद्ध्यन्ति स्नातास्तीर्थशतैरपि ॥

उक्तश्रियाणां यथावदनुष्ठाने फलमाह—

नित्या नैमित्तिकीथेत्यपि तथकृतिकर्माङ्गवाह्यश्रुतोक्ताः-

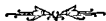
भवत्या युङ्क्ते क्रिया यो यतिरथ परमः श्रावकोन्योय श्रवत्या ।

स श्रेयःपवित्रमाप्रिदशेनरसुप्तः साधुयोगोज्झिताङ्गो,

मव्यः प्रक्षीणकर्मा व्रजति कतिपर्यर्जन्मभिर्जन्मपारम् ॥ ९९ ॥

अथ प्रशस्तिः ।

श्रीमानस्ति सपादलक्षविषयः शाकम्भरीभूषण,-
स्तत्र श्रीरतिधाममण्डलकरं नामास्ति दुर्गं महत् ।
श्रीरत्न्यामुदपादि तत्र विमलव्याघ्रेरवालान्वया-
च्छ्रीसहस्रक्षणतो जिनेन्द्रसमयश्रद्धालुराशाधरः ॥ १ ॥

श्रीमात्रं त्रिवर्गसंपत्तियुक्तः । शाकम्भरी लवणाकरविशेषः । श्रीरतिधाम
लक्ष्मीक्रीडागृहम् । श्रीरत्न्याम्, रतीति कविमातुः संज्ञा । उदपादि उत्पन्नः ॥

सरस्वत्यामिवात्मानं सरस्वत्यामजीजनद् ।

यः पुत्रं छाहडं गुण्यं रञ्जितार्जुनभूपतिम् ॥ २ ॥

सरस्वत्यां वाग्देवतायाम् । सरस्वत्यां सरस्वतीसंज्ञितायां स्वभार्यायां
गुण्यं गुणातिशययुक्तम् । अर्जुनभूपतिरर्जुनदेवो नाम मालवाधिपतिः ।

व्याघ्रेरवालवरवंशसरोजहंसः काव्यामृतौघरसपानसुतृप्तगात्रः ।
सहस्रक्षणस्य तनयो नयविश्वचक्षुराशाधरो विजयतां कलिकादि-
दासः ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ।

इत्युदयसेनमुनिना कविमुह्यदा योऽमिनन्दितः प्रीत्या ।

प्रहापुञ्जोसीति च योमिहितो मदनकीर्तियतिपतिना ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ।

म्लेच्छेशेन सपादलक्षविषये व्याप्ते सुवृत्तक्षति,-

प्रासाद्विन्ध्यनरेन्द्रदोःपरिमलस्फूर्जत्रिधर्गाजसि ।

प्राप्तो मालवमण्डले बहुपरीवारः पुरीमावसन् ।

यो धारामपठञ्जिनप्रमितिवाक्शास्त्रे महावीरतः ॥ ५ ॥

म्लेच्छेशेन साहिषुंहीनतुरप्कराजेन । सुवृत्तक्षतिः सदाचारनाशः । दो-

भवैः । किंविशिष्टैः ? कतिपयैर्द्विभैः सप्ताष्टैर्वा । किंविशिष्टाः सन्तः ? समाधिविधुतांहसः समाधिना धर्म्यशुक्लक्षणेन विधुतं विश्लेषितमहः शुभाशुभरूप कर्म यैस्ते तथोक्ताः । पुनः किंविशिष्टाः ? उपासितक्रम-यमा आराधितचरणयुगलाः । अथवोपासित. सेवितः क्रम आनुपूर्वी यमश्च समयो येषां ते ष्वम् । कैः ? शिवाशाधरैः शिवस्य मोक्षसाशामाकाङ्क्षां विभ्राणैः धमणगणैरिन्द्रादिभिश्च । ये किम् ? ये सुरुचयो निर्मलसम्प-त्त्वा' सदा सर्वदा इदमुक्तलक्षण धमणधर्मसारांमृतं यतिधर्मान्तस्त-त्त्वपीयूषमुपयुञ्जते सेवन्ते । किंविशिष्टम् ? उद्धृतं भेदेन प्रतिपादितम् । कस्मात् ? जिनप्रवचनाम्बुधेर्जिनागमसमुद्रात् ॥ इति भद्रम् । (मन्थ-संख्या १०७५)

यो धर्मांमृतमुद्धार सुमनस्तृप्त्यै जिनेन्द्रागम-
क्षीरोदं शिषधीर्निमध्य जयतात्स थीमदाशाधरः ।
भव्यात्मा हरदेव इत्यभिधया ख्यातश्च नन्द्यादिमं,
टीकाशुक्तिमचीकरत्सुखमिमां तस्योपयोगाय यः ॥

इत्याशाधरविरचितायां स्वोपज्ञधर्मांमृतानगारधर्मटीकार्या
भव्यकुमुदचन्द्रिकासंज्ञायां नित्यनैमित्तिकक्रियाभिधा-
नीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इत्याशाधरव्या स्वोपज्ञधर्मांमृतानगारधर्मटीका भव्यकुमुदचन्द्रिका-
पराभिधाना समाप्ता । स्वलि स्वात्कारकेतनाय थीमदनेकान्तशासनाय ॥

अथ प्रशस्तिः ।

श्रीमानस्ति सपादलक्षविषयः शाकम्भरीभूषण,-
स्तत्र श्रीरतिधाममण्डलकरं नामास्ति दुर्गं महत् ।
श्रीरत्न्यामुदपादि तत्र विमलव्याघ्रेरवालान्वया-
च्छ्रीसहस्रक्षणतो जिनेन्द्रसमयश्रद्धालुराशाधरः ॥ १ ॥

श्रीमात्रं त्रिवर्गसंपत्तियुक्तं । शाकम्भरी लवणाकरविशेषः । श्रीरतिधाम
एक्ष्मीश्रीढागृहम् । श्रीरत्न्याम्, रतीति कविमातुः संज्ञा । उदपादि उत्पन्नः ॥

सरस्वत्यामिषात्मानं सरस्वत्यामजीजनद् ।
यः पुत्रं छाहडं गुण्यं रञ्जितार्जुनभूपतिम् ॥ २ ॥

सरस्वत्यां वाग्देवतायाम् । सरस्वत्यां सरस्वतीसंज्ञितायां स्वभाषायां
गुण्यं गुणातिशययुक्तम् । अर्जुनभूपतिरर्जुनदेवो नाम मालवाधिपतिः ।

व्याघ्रेरवालवरवंशसरोजहंसः काव्यामृतोघरसपानसुतृप्तगात्रः ।
सहस्रक्षणस्य तनयो नयविश्वचक्षुराशाधरो विजयतां कलिकालि-
दासः ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ।

इत्युदयसेनमुनिना कविसुहृदा योऽभिनन्दितः प्रीत्या ।
प्रहापुञ्जोसीति च योमिहितो मदनकीर्तियतिपतिना ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ।

म्लेच्छेदोऽन सपादलक्षविषये व्याप्ते सुवृत्तक्षति,-
प्रासाद्विन्ध्यनरेन्द्रदोःपरिमलस्फूर्जत्रिवर्गोजसि ।
प्राप्तो मालवमण्डले बहुपरीवारः पुरीमाघसन् ।
यो धारामपठजिनप्रमितिवाक्शास्त्रे महावीरतः ॥ ५ ॥

म्लेच्छेदोऽन साहिर्बुद्दीनतुरष्कराजेन । सुवृत्तक्षतिः सदाचारनाशः । दो-

परिमलः परिमलो लक्षणावृत्त्या बलम् । बाहुबलातिशय इत्यर्थः । भोज उत्साहोन्तःसारो वा । जिनप्रमितिवाक्शास्त्रे जैनेन्द्रं प्रमाणशास्त्रं जैनेन्द्र-
व्याकरणं च । महाधीरस्तो वादिराजपण्डितधीमद्वरसेनशिष्यात्पण्डितमहा-
धीरात् ।

आशाधरत्वं मयि विद्धि सिद्धं निसर्गसौंदर्यमजर्यमार्यं ।
सरस्वतीपुत्रतया यदेतदर्थं परं वाच्यमयं प्रपञ्चः ॥ ६ ॥

अजर्यं मैत्रीम् । सरस्वतीपुत्रतया निसर्गसौंदर्यं प्रकृत्या सहोदरत्वम् ।

इत्युपश्लोकितो विद्वद्विहणेन कवीशिना ।
श्रीविन्ध्यभूपतिमहासान्धिविग्रहिकेण यः ॥ ७ ॥

उपश्लोकितः श्लोकेनोपस्तुतः । विन्ध्यभूपतिर्विजयवर्मनाममालवा-
धिपतिः ।

श्रीमदर्जुनभूपालराज्ये धावकसंकुले ।
जिनधर्मोदयार्थं यो नलकच्छपुरेऽयसत् ॥ ८ ॥
यो द्वाग्ब्याकरणान्धिपारमनयच्छुभ्रूपमाणान्न फान्,
पट्टतर्कीपरमाह्रमाप्य नयतः प्रत्यर्थिनः केऽक्षिपन् ।
चेरुः केऽस्त्रलितं न येन जिनवाग्दीपं पथि प्राहिताः,
पीत्वा काव्यसुधां यतश्च रसिकेष्वामुः प्रतिधां न के ॥ ९ ॥

फान् ? पंडितदेवचन्द्रादीन् । प्रत्यर्थिनः प्रतिवादिनः । के वादीन्द्रविशाल-
लकीर्त्यादयः । अक्षिपन् जयन्ति स्म । चेरुः प्रवृत्ताः । के भट्टारकदेवविन-
यचन्द्रादयः । अस्त्रलितं निरतीचारम् । जिनवाग् अर्हत्प्रवचनम् । पथि
मोक्षमार्गं । प्राहिताः स्वीकारिताः । रसिकेषु सहृदयविदग्धेषु मज्ये । आमुः
प्राप्ताः । के बालसरस्वतीमहाकविमदनादयः ।

स्याद्वादविद्याविशदप्रसादः प्रमेयरत्नाकरनामधेयः ।
तर्कप्रयन्धो निरवद्यपद्यपीयूषपुरे वहति स्म यस्मात् ॥१०॥

स्पष्टम् ।

सिद्धयुद्धं भरतेध्वराभ्युदयसत्साध्यं निवन्धोज्ज्वलं,
यस्त्रैविद्यकवीन्द्रमोदनसहं स्वथेयसेऽतीरयत् ।

योर्हद्वापरमं निबन्धरुचिरं शास्त्रं च धर्मामृतं,
निर्माय न्यदधान्मुमुक्षुविदुषामानन्दसान्द्रे दृदि ॥ ११ ॥

मिद्व्यष्टं मिद्विः मिद्विशन्दोद्विशिष्टं सगंग्रान्तवृत्तेषु यस्य तत् । निब-
न्धोऽवलं स्वयंकृतनियन्धनेन स्फुटप्रतिभासम् । अरीरचद् रचयति स्म ।
अर्हद्वापरमं जिनागमनिर्यामभूतं निबन्धरुचिरं स्वयंकृतज्ञानदीपिकाएवप-
ञ्जिकया रमणीयम् । धर्मामृतं धर्मागृणारुपम् । न्यदधात् स्थापयति स्म ।

राजीमतीधिप्रलम्भं नाम नेमीश्वरानुगम् ।

व्यधत्त खण्डकाव्यं यः स्वयंकृतनियन्धनम् ॥ १२ ॥

आदेशात्पितुरध्यात्मरहस्यं नाम यो व्यधात् ।

शास्त्रं प्रसन्नगम्भीरं प्रियमारब्धयोगिनाम् ॥ १३ ॥

प्रसन्नगम्भीरं प्रसन्नं ह्यगित्यर्थप्रतिपादनसमर्थम् । गम्भीरं शास्त्रान्तर-
सव्यपेक्षार्थम् । प्रसन्नं च तद्गम्भीरं च तत् प्रसन्नगम्भीरम् । आरब्धयोगिनां
आरब्धो योगो येषामस्तीति त एवम् ।

यो मूलाराधनेष्टोपदेशादिषु निबन्धनम् ।

व्यधत्तामरकोपे च क्रियाकलापमुज्जगौ ॥ १४ ॥

आदिराराधनासारभूपालचतुर्विंशतिस्रयनाद्यर्थः । उज्जगौ उत्कृष्टं कृत्वा
गीतवान् ।

रौद्रदृश्य व्यधात्काव्यालंकारस्य निबन्धनम् ।

सहस्रनामस्तवनं सनिबन्धं च योर्हताम् ॥ १५ ॥

रौद्रदृश्यं रुद्रटाचार्यकृतस्य । अर्हतामऽनन्तजिनानाम् ।

सनिबन्धं यश्च जिनयज्ञकल्पमरीरचत् ।

त्रिपष्टिस्मृतिशास्त्रं यो निबन्धालङ्कृतं व्यधात् ॥ १६ ॥

सनिबन्धं स्वयंकृतेन जिनयज्ञकल्पदीपिकाद्येन निबन्धेन सहितम् ।
जिनयज्ञकल्पं जिनयज्ञकल्पाद्यं जिनप्रतिष्ठाशास्त्रमरीरचस्त्रिर्मितवान् ।
त्रिपष्टिशालाकापुरपप्रवृत्तगोचरं त्रिपष्टिस्मृतिसंज्ञं सश्लिष्टशास्त्रम् । निब-
न्धालङ्कृतं स्वयंकृतनियन्धनेन भूषितम् ।

योर्हन्महाभिषेकार्वाग्निं मोहतमोरणिम् ।

चक्रे नित्यमहोद्द्योतं ज्ञानशास्त्रं जिनेशिनाम् ॥ १७ ॥

निम्ननरोदघोत नित्यमहोदघोताख्यम् ।
 गदाप्रययिधानस्य पूजामाहात्म्यवर्णकम् ।
 गदाप्रययिधानान्यं शास्त्रं वितनुते स यः ॥ १८ ॥
 आयुर्घंदविद्वामिष्टं व्यक्तुं धाम्मटसंहिताम् ।
 अष्टाद्वादयोद्घोतं निबन्धमसृजच्च यः ॥ १९ ॥ (स्पष्टम्)
 श्लोहमाशाधरोऽकार्यं टीकामेतां मुनिप्रियाम् ।
 श्लोपशधर्माभूतोत्तयतिधर्मप्रकाशिनीम् ॥ २० ॥
 भवापं कृणवानहम् । श्लोपज्ञमात्मना प्रथममुपदिष्टम् ।
 शब्दे चार्थे च यत्किञ्चिद्वास्ति स्वलितं मम ।
 छद्मस्थभावात् संशोध्य सूर्यस्तत् पठन्त्विमाम् ॥ २१ ॥
 एतस्मिन् दोषः । छद्मस्वभावात् भानृतज्ञानत्वात् । सूर्यो धर्माचार्या
 विज्ञासो वा ।
 नलकच्छपुरे पौरपौरस्त्यः परमार्हतः ।
 जिनयज्ञगुणौचित्यरूपादानपरायणः ॥ २२ ॥
 पौरपौरस्त्यः सागाराजमप्रणी ।
 खंडिल्यान्वयकल्याणमाणिक्यं विनयादिमान् ।
 साधुः पापामिधः श्रीमानासीत् पापपराङ्मुखः ॥ २३ ॥
 कस्याणं सुवर्णम् । माणिक्यं पन्नरागमणिः । विनयादिमान् प्रथयदा-
 क्षिप्यपरोपकारकरणादिगुणयुक्तः ।
 तत्पुत्रो यदुदेवोऽभूदायः पितृभरक्षमः ।
 द्वितीयः पद्मसिद्धश्च पद्मालिङ्गितविग्रहः ॥ २४ ॥
 पद्मा लक्ष्मीः ।
 यदुदेवात्मजाश्चासन् हरदेवः स्फुररुणः ।
 उदयी तन्ममदेवश्च त्रयस्त्रैवर्गिकाहताः ॥ २५ ॥
 (स्पष्टम्) ।
 मुग्धबुद्धिप्रबोधार्थं महीचन्द्रेण साधुना ।
 धर्माभूतस्य सागारधर्मटीकास्ति कारिता ॥ २६ ॥ (स्पष्टम्)

तस्यैव यतिधर्मस्य कुशाग्रीयधियामपि ।

सुदुर्योधस्य टीकायै प्रसादं न्रियतामिति ॥ २७ ॥

तस्यैव धर्मामृतस्यैव । कुशाग्रीयधिया कुशाग्रमिव दर्भसूचीव नीक्षण
धीर्येषां त एवम् निपुणबुद्धीनामित्यर्थं । प्रसादो युष्माभिरिति शेषः ।

हरदेवेन विज्ञप्तो धणचन्द्रोपरोधतः ।

पंडिताशाधरश्चक्रे टीकां क्षोदक्षमामिमाम् ॥ २८ ॥

क्षोदक्षमां विचारसहाम् । इमा धर्मामृतयतिधर्मगीचराम् ।

विद्वद्भिर्भव्यकुमुदचन्द्रिकेत्याख्ययोदिता ।

द्विष्टाप्याकल्पमेपास्तां चिन्त्यमाना मुमुक्षुभिः ॥ २९ ॥

भव्यकुमुदचन्द्रिका भव्यकुमुदानामासन्नभव्यकैरवाणा चन्द्रिकेव आह्ला-
दहेतुत्वात् । उदिता इत्ता । द्विष्टापि द्वयोरनगारसागारधर्मयोस्त्रिष्टन्ती ।
आकल्प कल्पावधि । आम्ना तिष्ठतु ।

प्रमारवंशवार्धिन्दुदेवपालनृपात्मजे ।

श्रीमज्जैतुगिदेवैसिस्थाम्नाऽवन्तीनऽवत्यलम् ॥ ३० ॥

वार्धिं समुद्रं । अमिस्थाम्ना खड्गशलेन । अवन्तीन् मालवान् । अवति
पालयति सति । अल पर्याप्तम् ।

नलकच्छपुरे श्रीमत्रेमिचैत्यालयेऽसिधत् ।

विभ्रमाब्दशतेप्रेषा त्रयोदशसु कार्तिके ॥ ३१ ॥

असिधद् निष्पन्ना । त्रयोदशसु विक्रमादित्यस्य वर्षशतेषु त्रयोदशसु
वर्तमानेष्वित्यर्थं । सबसर १३०० वर्षे कार्तिकमुदिपञ्चम्या सोमदिने
शुभलग्ने ।

अनुष्टुप्खण्डसामस्याः प्रमाणं द्विशताधिकैः ।

सहस्रद्वादशमितैर्विश्लेषमनुमानत ॥ ३२ ॥

तद्यथा । प्रथमाध्याये १६०० । द्वितीये १४२७ । तृतीये ३१८ चतुर्थे
२६१५ । पञ्चमे ६०९ । षष्ठे १७५५ । सप्तमे १२५६ । अष्टमे १५४५ ।
नवमे १०७५ । एवमनुष्टुप्खण्डसामस्याष्टीकाया परिमाणं १२२०० अल्मति
प्रसङ्गेन ।

शान्ति श तनुता समस्तजगत सगच्छता धार्मिके,
 श्रेय श्री परिवर्धता नयधुरा धुर्यो धरित्रीपति ।
 सद्विद्यारसमुद्गिरन्तु कवयो नामाप्यथस्यास्तु मा,
 प्रार्थ्ये वा कियदेक एव शिवकृद्भमा जयत्वर्हताम् ॥ ३३ ॥

शान्ति पीडशोर्हन् य शर्म तनुता स्त्रीतीकरोतु । अधवा,—

“सुखतद्धेतुसप्राप्तिर्दुःखतद्धेतुवारणम् ।
 तद्धेतुदेतवश्चान्यदपीदृक् शान्तिरिष्यते ॥”

इत्येष लक्षणा शान्ति सतनुता समस्तात् स्त्रीतीभयतु । सगच्छता
 सयुज्यताम् । धार्मिके धर्मं चरद्भि प्राणिभि सह श्रेय श्रीरभ्युदय-
 नि श्रेयससप्त । नय पाङ्गुप्यप्रयोग । उद्गिरन्तु उदीरयन्तु । नामापि
 पापादिसजादि, किं पुन पापादिस्वरूपम् । पापादिक समूल प्रलीयता-
 मित्यथ । अवस्य पापस्य दुःखस्य च । जयतु सर्वोऽर्कपेण वर्तताम् । इति
 भद्रम् ।

इत्याशाधरविरचिता भव्यात्माहरदेवानुमता धर्माभूतवतिधर्मदीका
 परिसमाप्ता ।

अनगारधर्माभृतस्य श्लोकानुक्रमणिका ।

अ		अहंरूपानपरस्याहंन्	...	५२७	
अविद्यनोऽहमिग्यस्मिन्	४१३-५	अविद्याराचक	...	२३७	
अकृत्वा पादविज्ञेयं	...	६८३	अविद्यासुस्कारप्रगुण	...	३९१
अतिसंस्तवधृष्टत्वा .	...	२८१	अव्युत्पन्नमनुप्रमिद्य	...	२६
अथ धर्माभृतं पद्य-	...	१३	अशवाचारवत्त्वाद्या	...	६७०
अथ वीरस्तुतिं शान्ति	...	६५६	अष्टोत्तर सहस्रस्य	...	५६६
अष्टगुणमार्ग	...	६१४	असत्यविरतौ सत्यं...	...	३९७
अधर्मकर्मगुणकारिणो	...	२७९	असभ्यजनमुवाच ..	...	४९०
अनागतादिदशभिद्	...	५९१	अहर्निशावक्ष्यन्तु.	...	५७७
अनाहतमतात्पर्यं	...	६११	अहिंसा पञ्चात्म	...	३०७
अनादी संसारे विविध	...	४२१	अहो योगस्य माहात्म्य	...	३११
अनियतविहृतिर्वनं	...	४५२	अहो अतरस्य माहात्म्य	...	१९६
अनुत्तानोऽनवाद्	...	६८०	अ		
अनृताद्विरति	...	२१५	आकम्पित गुरुच्छेद	...	४९७
अनेकान्तामकादवां	...	८१	वाज्ञेपणी स्वमतसप्रहणी	...	५२४
अन्वितमद्महमिक्रया	...	१०७	वाचारी सूरिराधारी	...	६७०
अन्येनापि कृतो दोषो	...	१९३	आचेलस्यौदेशिक	...	६७२
अपराजितमन्त्रौ वै	...	६४४	आज्ञानागोपदेशार्थं...	...	१२९
अप्युद्यद्गुणरत्नराशि...	...	२५९	आतद् उपसर्गं	...	३६७
अभिमरति यतोऽद्वी	...	८९	आत्मन्यामाप्तिनो येन	...	६२६
अभ्युत्थानोचितविनरणो	...	५१४	अत्महिंसाहेतुत्वात्	...	२१४
अयमधिमदबाधो	...	२९९	आपानमृष्टपरिणाम	...	२३८
अयमहमनुभूतिरिति	...	५३९	आप्रायो घोषशुद्धं ..	...	५२३
अयमात्मारमनात्मा	...	८५	आयुः श्रेयोनुबन्धि	...	३२

कावशाह्नवनीत	४८७	कृतं नृष्णानुपहिन्वा	५६१
कान्तारे पुरुशाङ्गस्व- ..	४८	कृत्येयानपसंशुद्धि	६४०
कान्दधीप्रमुगाः कुशव	५३४	केशिपुसं दु गतिपृति	१५९
कावन्द्यादिगरोद्धारो	३११	केनापि हेतुना मोह	१२३
कायद्वारान्दुकायाहं	५५९	केवन्वमेव मुत्रयज्ञ	१७१
कायत्यागभ्रान्तरङ्ग	५३०	को न वाजीकृतो हस्तः	२६२
कायोत्सर्गमला	३१०	कापि प्रहृत्यशुचिनीह	४२७
कायोत्सर्गमलोत्स्येक	६१६	क्षोभादतो जुगुप्सा	१४९
कायोत्सर्गस्य मात्रान्त	५९४	क्षोप क्षोप्यमिदन्न	३७५
कालस्तपस्तीर्षकृतां	५७१	कृमिबकहायमलरज	३९३
काउभ्यं पुंस्युदीर्गं	२५८	कियाममभिहारेण... ..	४४७
कालुभ्यं येन जानं तं.	६०९	क्रियेन गरं. सगारं	३८२
किञ्चिन्कारणमाप्य	१४५	क्षीवा बधोरजोमि	३७
किं प्राच्यं कविदागा	४२२	क्रूरकोषायुद्धवात्	३७४
किं बहुना चिप्रारि	२५२	क्रोपादिबलाद्दत्त... ..	३४८
किमपीदं विषयमय	४०५	क्रोपादीनमतोपि	३८५
किमेतदेवं पाठ्यं	५२२	क्रोपाद्यायव विनिर्हृति	५४८
कीर्तिं पूर्णपने महस्र	७०	कृमंनियम्य शायोग	६३२
कीर्तनमहंकेवलजिन	५६४	क्रेतसक्रेतनाशाया	५१९
कुबो मोक्षप्रन्यो कनकं	२५३	क्षम्यो पृष्ट्वा स्वाभ्याप	६६०
कुर्वन्तु सिद्धनन्दीधर	६६३	क्षितोपि केनचित्तोयो	१९३
कुर्वन् येन विना ततोपि	३३२	क्षुब्धनं समयं	३६६
कुलरीलतयोदिया	२४०	क्षुशानं तपनमं	४९
कुट्टप्रष्टं करिष्यप्रपि	२१०	क्षुन्वीतवोर्येण पर	३६७
कुहेतुनपरशान्न	११७	क्षेत्रकालतंत्रिया	५८०
कूटस्यस्फुटविभ्ररूप	३९७	क्षेत्रस्तवोर्हतां स	५७१
कृत्नमुखनतेहारो	३३३	स	
कृतानराध धन्य	५०३	सदृशत्वा हृन्कां	३८८
कृत्रिनाहृत्रिमा वां	५६८	खेदसन्वरसमह	६३३

आराध्य दर्शन ज्ञान ...	१८०	उपध्यास्या क्रियालब्ध ...	६१४
आर्जवस्फूर्तदूर्जेस्का	३८७	उपभोगेन्द्रियारोग्य ...	३९०
आर्तं रौद्रमिति द्वय ...	५३६	उपवासो वरो मध्यो ...	४७६
आलोच्य पूर्ववत्पथ ...	६४५	उपेक्षासयम मोक्ष ...	४११
आवश्यकानि पद पञ्च ...	६२५	उभयद्वारत* कुक्षि ...	३६४
आशया जीवति नरो ...	६६	ऊ	
आशावान् गृहजन... ..	६५	ऊर्ध्वाकांक्षयने ...	४११
आससारमविद्यया ..	२९०	ए	
आससारवितारिणो .	८७	एकत्वेन चरनिजामनि ...	५६२
इ		एकान्तध्वान्तविध्वस्त ...	१४७
इति भवपयोन्माय ...	४४३	ओ	
इतीदमेदवित्ज्ञान . .	५४८	ओदनायशन स्वार्थ -...	४७५
इत्यष्टाविंशति मूलगुणान् ...	६७६	फ	
इत्यावदय कनियुक्ता ...	६२७	कणिकामिव कर्कट्या ...	२४९
इत्याज्ञा दृढमार्हती. ...	४८७	कथमपि भवकथ ...	८४
इत्युद्योत्य स्येन . .	१६७	कथयतु महिमानं ...	४५
इत्येतेषु द्विषेषु प्रवचन ...	४४३	कथं कथमपि प्राप्य ...	६६
इदं सुहृद्यो जिन .	६८५	कर्त्तव्या वस्तु तो भिन्ना ...	७९
इष्टगृष्टोत्कर्षै . . .	४७३	कन्दादिपटू रथागार्ह ...	३५९
इष्टानिष्टार्थमोहादि ...	८५	कन्यारत्नमृजा ...	३८
इर्याभाषिणादान ...	३१३	कल्प्य कनोय उिद्धान्त ...	६६१
उ		परामर्शाथ जानन्त ..	६१४
उर्ध्वगोत्रमभिप्रकाश्य ...	४२	कर्त्तव्या पदशा कदवी ...	३१५
उच्छ्वासा स्युस्तनू*सर्गे ...	५९५	कर्मप्रयोगनृपरत्नम् ...	४३२
उच्चात्तगाम्यो विज्ञाप्य ...	६४०	कर्माङ्गत चोरामाशा... ..	१७१
उत्पादनास्तु धात्री ..	३४६	कर्मारिक्षयकारण ...	४७१
उद्योतोद्भवनिर्वाह ...	७४	कपायोदेकतो योगैः ...	३०६
उद्विष्ट साधिकृ पृति ...	३३७	काकदशादिषु*सर्गा ...	३६०
उद्धारानीतमप्रादि ..	३४२	काकादिपिण्डहरण ...	३६३

काङ्क्षाकृत्रवनीत	४८७	कृतं तृष्णानुपक्षिप्या	५६१
कान्तारे पुरुषाकसत्त्व- ..	४८	कृत्वैर्थापथसंशुद्धि	६४०
कान्दर्पाप्रमुखाः कुदेव	५३४	केचित्सुखं दुःखनिवृत्ति	१५९
कार्मण्यादिगरीदारो	३११	केनापि हेतुना मोह	१२३
कायकारान्दुकायाहं	५५९	केवल्यमेव मुनत्यत्र	१७१
कायत्यागधान्तरङ्ग	५३०	को न वाजीकृतां दत्तः	२६२
कायोत्तर्ममलाः	३१२	कोपि प्रकुर्यशुचिनीह	४२७
कायोरसर्गमलोस्त्येक	६१६	कोपादितो जुगुप्सा	१४५
कायोत्सर्गस्य मात्रान्त	५९४	कोपः कोप्यग्निदन्त	३७५
कालस्तवस्तीर्यकृता	५७१	कृमिचक्रायमलरज	३९३
कालुष्यं पुंस्युदीर्णं	२५८	क्रियासमभिहारेणा	४४७
कालुष्यं येन जातं तं.	६०९	क्रियेत गर्वः संसारे	३८२
किञ्चित्कारणमाप्य	१४५	कीत्वा बलोरजोभिः	३७
किं प्राच्यः कश्चिदागा	४२२	क्रूरक्रोधाद्युद्धवात्र	३७४
किं बहुना चित्रादि	२५२	क्रोधादिबलाद्दतः	३४८
किमपीदं विषयमयं	४०५	क्रोधादीनसतोपि	३८५
किमेतदेवं पाठ्यं	५२२	क्रोधाद्यास्रवधिनिवृत्ति	५४८
कीर्णे पूर्णघने सहस्र	५०	कर्मनियम्य क्षणयोग	६३२
कीर्तनमर्हत्केवलजिन	५६४	क्लेशसंक्लेशनाशया	५१९
कुक्षी मांसप्रग्रयो कनकं	२५३	क्षम्यो गृहीत्वा स्वाध्यायः	६६०
कुर्वन्तु सिद्धनन्दीश्वर	६६३	क्षिप्तोपि केनचिद्दोषो	१९२
कुर्वन् येन विना तपोपि	३३२	क्षुब्धमं संयमं	३६६
कुलशीलतपोयिया	२४०	क्षुक्षामं तपेत्तप्तं	४९
कुष्टप्रष्टैः करिष्यत्रपि	२१०	क्षुत्पीतवीर्येण परः	३६७
कुहेत्वनयदृष्टान्त	१५७	क्षेत्रकालाधिता	५८०
कूटस्यस्फुटविश्वरूप	३९७	क्षेत्रस्तवोर्दतां स	५७१
कृतमुखपरिहारो	३३३	ख	
कृतापराधः भ्रमणः	५०३	खल्वक्त्वा हृत्कर्णं	३८८
कृत्रिमाकृत्रिमा वर्णं	५६८	खेदसंज्वरसंमोह	६३३

गत्वा स्थितस्य मिथ्यात्वे ...	५०७	चित्तविक्षेपिणोक्षार्थान् ...	...
गर्भक्षेत्रानुद्भूते ...	५८	चित्रमेकगुणस्त्रेहमपि ...	२४९
गर्वप्रत्यग्रगरुबलिते ...	३८०	स्त्रैः कर्मकलाधर्मैः ...	६५
गुणकोट्या तुलाकोटि ...	३८९	चिद्गुधोर्मुदुपेक्षितास्मि ...	४०१
गुणदोषप्रवक्ता ...	६७१	चिद्गुम्युत्थः प्रकृति ...	३३
गुणविद्यायशःशर्म ...	२२६	चिरप्रव्रजितादृष्ट ...	५०४
गुणाः संयमविकल्पाः ...	३२१	चिराय साधारणजन्म ...	२७१
गुप्यादिपालनार्थं ...	४१४	सुलकजलवदायु ...	४१५
गुप्तेः शिवपथदेव्या ...	३१३	चैत्यालोकोद्यदा ...	६४०
गुरी दूरे प्रवर्त्तयांश ...	५७५	छ	
शुद्धशाङ्गारोऽश्रुतो ...	३५६	छन्नं कीदृक्चिकित्से ...	४९७
गोर्गर्भद्वयजनैकवंशि ...	२५२	छाया माष्यान्दिहकी श्रीः ...	४१६
गोप्तुं रत्नत्रयात्मानं ...	३०८	छित्त्वा रणे शत्रुशिरः ...	४३
ग्रन्थार्थतद्ग्रथैः पूर्ण ...	१८०	ज	
ग्रन्थार्थतो गुरुपरम्परया ...	१०	जगत्स्यनन्तैकहृषीक ...	६९
ग्रासादादीनवे देवे ...	९३	जगद्वैचित्र्येस्मिन् ...	३८०
ग्रातोऽश्रावि सहस्र ...	४८१	जन्तून् हन्त्याह मृषा ...	२८६
ग्राह्यः प्रगे द्विपटिकात् ...	६२९	जरासुजङ्गीनिर्मोकं ...	६७
श्रीवां प्रसायांस्थान ...	६१७	जातः कथंचन ...	५९
च		जातोऽत्रकेन दीर्घं ...	४३९
चक्षुस्तेजोमयमिति ...	२४७	जानुदप्रतिरधीन ...	३६१
चतुर्गतियुगावर्तं ...	१७७	जिनेन्द्रमुदया गाथां ...	६४३
चतुर्थांशध्वर्पान्त ...	४७३	जिनोक्ते वा कुतो हेतु ...	९७
चतुर्दशीक्रिया धर्म ...	६५३	जीवदेहममत्वस्य ...	६२०
चरणं ब्रह्मणि गुरा ..	४१३	जीवन्तः कणशोपि ...	३७५
चिकित्सा रुक्प्रतीकारात् ...	३४९	जीवाजीवी बन्धमोक्षां ...	१७८
चिक्षेत्रप्रभवं फलद्विं ...	३२३	जीवाद्यर्धचित्तो दिवर्ध ...	४३७
चित्तधेत् इमायुवादानं ...	१०६	जीविते मरणे लामे ...	५५८
चित्तमन्वेति वाग् येषां ...	३८७	जीवे नित्येपंगिद्धिः ...	१०२

ज्ञाततत्त्वोपि धनृष्यादृते ..	४६८	तद्भावतो विरातिधा ...	१०१
ज्ञानमज्ञानमेव स्याद्विना ...	१८९	तद्वचण्डालादिस्पर्श ..	३६५
ज्ञानलाभार्थमाचार	५१७	तदप्यलब्धमाहात्म्य ..	१०८
ज्ञानाधाररक्षणानन्द... ..	६५१	तदीदृष्टिक्रमन	३३८
ज्ञानावरणाद्यात्मा	११२	तन्नाम स्यापना ..	५८९
ज्ञानावृत्त्यादियोग्या ..	१०८	तन्नित्यनैमित्तिकमुक्ति ...	४७७
ज्ञानावृत्त्युदयाभि	१८१	तपस्यतु चिरं तीन ...	१९१
ज्ञानं जानत्तया ज्ञानमेव ...	५४१	तपस्यन् य विनात्मान ...	३३२
ज्ञेयज्ञानृतथाप्रतीत्य ..	३२८	तपो मनोश्चकायाणा ..	४६८
ज्ञे परागे सरामं	१२४	तपोमहिम्ना सहसा ...	४५९
ज्ञे भुक्तानोपि ज्ञे ..	५४१	तादृशे जमदग्निमिथि ...	३९२
ज्येष्ठज्योत्स्नेऽमले	२३९	तावत्कीर्त्यं स्पृहयति ...	३९०
त		तिष्ठोऽपास्याद्यन्त ..	६८८
तत्कर्मसप्तके क्षिप्ते ..	१२६	तिष्ठोऽहोन्त्या	५९९
तथेद् दु स्र मुखं वा	४२०	तीर्थादाप्राय निध्याय ...	१७६
ततश्चतुर्दशी पूर्वरात्रे ...	६६४	तुस्येन य स्वस्य परैः ...	४६१
ततो देवगुरु स्तुत्वा ..	६४८	तुपचणितरत्तण्डुल	३०३
ततद्गोचरमुक्तये	४०३	तृणादियु स्पर्शखरेषु ...	४६०
तत्तादृक्कमटोपसर्गं... ..	५३	ते केनापि कृताऽऽजव ...	३३०
तत्तादृक्साध्नाज्यश्रिय ..	२८६	ते सतोपरसायन	२२९
तत्त्वबोधमनोरोध	६३१	तै स्वसविदितै	९३
तत्त्वप्रानच्छिन्नरम्ये	१९३	तैरधोपि बधू प्रदूषयति ...	२७४
तत्त्वज्ञानबलादाग	२०५	त्यक्तमुखोऽनशनादि ...	३३४
तत्त्वभ्रद्धानबोधो	१४३	त्यक्त्वा सन्न मुधो	८५
तत्त्वावृत्तिरत्त्वाभि	९१	त्याग क्षीरदधीभुक्तैल ...	४८२
तत्राप्याद्य पुनर्दूषा	५३०	त्र्यहादुर्वायाकरण ..	६३४
तत्सेव्यतयामभ्युदया	५६	त्रिमुहूर्तेषु यत्रार्कं	६५६
तद्देहाद्युपधी मनेद्	२८९	त्रिसन्ध्य वन्दने	६३७
तद् द्रव्यमव्ययमुदेतु	९३	त्रिसमयवन्दने	६५३

द्वारं यः सुगतेर्गणेश ...	५१८	नात्मध्यानाद्विना ...	६४६
द्विधाऽकामा सकामा ...	१२६	नाद्याप्यन्त्यमनोः ...	३७८
द्विपदैरप्यसत्सङ्ग ...	२८२	नान्तरं वाङ्मनोप्यस्मि ...	५४५
द्वियुजः श्रुतवृत्तादीन् ...	६६७	नावुद्विपूर्वा रागाद्या ...	५४१
द्वे साम्यस्य स्तुतेधादौ ...	६०८	नाभूनास्ति न वा ...	१८६
घ		नाभ्यधोनिर्गमः ...	३६१
घनधियां विश्रुतदुःख ...	२१२	नामस्थापनयोर्द्रव्य... ...	५५१
घनादन्नं तस्मादसव ...	२८८	नामूर्त्तैर्वाद्धिमाद्यारमा ...	५५७
घन्यास्ते स्मरवाडवानल ...	६१	नामोच्चारणमर्चाङ्ग ...	५७४
घन्योस्मीयमवापि येन ...	१६६	नि सकल्पात्म ...	२४०
घर्म एव सतां पोष्यो ...	४७	नि.सङ्गो बहुदेशचार्य ...	४५९
घर्म क्क नालं कर्माणो ...	३९	निगृह्यतो वाङ्मनसी ...	२१२
घर्म पुसो विशुद्धिः ...	७१	निर्ग्रन्थनिर्भूषणाविश्वपूज्य ...	४५३
घर्माद् दृक्फलमभ्युदेति ...	२९	नित्यानैमित्तिकी ...	६८४
घर्मादीनधिगम्य ...	१०१	नित्येनेत्यमथेतरण... ...	५९८
घर्माद्ददितचैत्य ...	१६५	नित्यं कामाङ्गनासङ्ग ...	२३६
घर्मानुष्ठीयमानोपि ...	५६	नित्यं चेत्स्वयमर्थ ...	१०३
घर्म केपि विदन्ति ...	११	निरयं नारकवहीन....	६३९
घर्म श्रुतिस्मृतिस्तुति ...	७०	नित्यं स्वाध्यायमभ्यस्येत् ...	५०१
घर्म स्वबन्धुमभिभूष्यु ...	१६२	निन्दागर्हालोचनाभियुक्तो ...	५८२
धारणे पारणे सैकभक्तो ...	४७६	निरुन्धति नवं पाप... ...	२९
धीस्तीक्ष्णानुगुणः ...	३१	निरुन्धन्नशुभं भावं... ...	५१६
धूलीधूसरगात्रो ...	६०	निरुद्धभागो यन्मार्ग ...	५८८
धेनुः स्ववत्स इव ...	१६३	निर्जन्तौ कुशले ...	३१७
न		निर्जायते कर्म निरस्यते ...	११६
नभधनुर्धो तथाने ...	६६५	निर्मध्यागमदुग्धाब्धि ...	१८३
नाकालेस्ति नृणां मृति ...	२१५	निर्मायास्यगायिष्यद् ...	४२८
नाक्षाणि प्रद्विपन्त्यत्र ...	४८३	निर्लोभतां भगवती ...	३९२
नाडीद्वयावशेषेहि ...	६५०	निश्चय मेयति ...	२८०

निश्रेण्यादिभिरारुह्य	...	३४५	पाकादेशप्रसम्यकरव	...	१२१
निषिद्धमीश्वरं भर्ता	...	३४३	पाक्षिकयादिप्रतिकान्तौ	...	२५६
निषिद्धाभिहतोद्भिन्ना	...	३३७	पातोश्रूणा मृतेन्यस्य	..	२६१
निष्ठीवनं वपु स्पर्शौ	...	६१८	पात्राद सक्रमः साधौ	...	२४१
नीरक्षीरवदेकता	...	२९७	पादेन ग्रहणे पाद	...	३६४
नून नृणा हृदि	...	२४८	पापेनान्यवधेपि	...	३१९
नृशसेऽर किञ्चित्स्वैर	...	४५८	पापण्डिभिर्गृहस्थैश्च	...	३४०
नेष्ट विद्वन्तु शुभभाव	...	६४४	पित्रो प्राप्य मृपामनोरथ	...	६०
नै सम्य जीविताशान्तो	...	५३६	पिर्भ्यर्वनयिकैश्च	...	३४
नैर्प्रन्यव्रतमास्यतोपि	...	२९५	पिपीलिकाभिः कृष्णा	...	६७
नैरात्म्य जगत इवार्य	...	४२४	पिहितं लाञ्छितं वाज्य	...	३४५
नैस्रग्यायाचना	...	६८३	पुण्यान्धेर्मथनात् कथं	...	२०२
नो मूकवद्वदति	...	१८४	पुण्योदयैकनियतो	...	१४६
प			पुण्य य कर्मात्मा	..	११४
पञ्चभिः पञ्चभि	...	३०१	पुण्य द्वि समुखीन	...	५५
पञ्चशनाद्गृहाच्छून्य	...	२८३	पुत्रो यद्यन्तरात्मन्नसि	...	४०२
पञ्चाचारकृदाचारी	...	६७०	पुराण चरितं चार्थाख्यान	...	१७७
पञ्चैतानि महाफलानि	...	३०१	पुष्टं नि.शङ्कितरवाद्यै	...	१६७
परयादीन् व्यसनार्णवे	...	२४१	पुसोपि क्षतमस्त्वमा-	...	१४९
पत्रीवानियतासनोद	...	४५०	पूति प्राप्नु यदप्राप्नु	...	३३९
पञ्चासन स्थितौ पादौ	...	६०१	पूर्णं सशो निसर्गेण	...	१२०
परमपुष्ट्यस्याद्या शक्ति	...	१३५	पूर्वेऽलिधन् येन किलाशु	...	४६३
परमावगाडमुदशा	...	१८९	पूयादिदोषे त्यस्तवापि	...	३५८
परानुग्रहबुद्धाना	...	१५	पूयास्यपलास्यजिन	...	३५८
परिमुच्य करणगोचर	...	२६६	पृष्ठयाऽप्राप्तुकया	...	३५६
परं जिनागमस्येदं	...	२०६	प्रकाशयन्न मिथ्या	...	८१
परं सूक्ष्ममपि ब्रह्म	...	२४२	प्रज्ञास्य करौ मौनेन	...	६८२
पश्चाद्दिविराराहा	...	२५१	प्रज्ञीणान्त.करणकरणौ	...	६८
पश्यन् संवतिनाटक	...	२१	प्रज्ञीणे मणिवन्मले	...	११८

प्रशोभ्यालोकमात्रादपि ...	२७१	प्रादु पन्ति यत् फलन्ति ...	२३०
प्रच्छन्न सवायोच्छ्रित्यै ...	५२२	प्राप्याहारकदेहेन ...	४९
प्रजाप्रद्वैराम्यः समय ...	२९३	प्रायान्तरायाः काकाया ...	३५९
प्रशोक्तनेत्रुप ..	५२४	प्रायो लोकस्तस्य पितं ...	४९५
प्रतिक्रमणमालोच ...	५८४	प्रियान् दुरेष्वर्थाजन ...	४०
प्रतिक्रमण प्रतिसरणं ...	५८३	प्रेप्सु सिद्धिपर्यं ...	६२२
प्रतिब्रम्याय गोचार ...	६५०	प्रोच्य प्राग्वत्तत ...	६४५
प्रतिभ्रामरि वाचादि ...	६०७	प्रोक्त जिनेन परये... ..	१४०
प्रत्याप्यान विना देवात् ...	६५०	प्रोद्यनिर्वेदपुष्य ...	१७
प्रत्यावर्तनय भवत्या ..	६०६		
प्रदुष्टं वन्दमानस्य ...	६१३	घ	
प्रद्युम्नः षडहोद्भवो... ..	५४	बहुविघ्नेषु शिवाविति ...	४१४
प्रमत्तो हि हिनस्ति स्व ...	२०५	बहुशोष्युपदेशः स्यात् ...	२३
प्रमाददोषमिच्छेद् ...	४९४	बह्वाशी चरति क्षमादि ...	३८२
प्रवृत्तैव दिनादौ ...	६४८	बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वात् ...	४९३
प्रशमो रागादीनां ...	१२४	बाह्याध्यामिकपुद्गलात्म ..	४७५
प्रसिद्धमनं वै प्राणा ..	४७७	बाह्याभ्यन्तरदोषा ...	४२९
प्रहातोऽस्यादिना स्वस्य ..	३६४	बाह्येस्तरोभि वायस्य ...	४७२
प्रकारपरिसङ्घट्टै ..	३०८	बाह्यो भक्तादिष्वधि ..	५२८
प्राग्देहस्वप्रहारनी .	२६९	बाह्यं बल्भीयपेक्षत्वान् ...	४७१
प्राग्वास्मिन्वा विराध्य	३७६	बाह्यं साधनमाश्रितो ...	४०७
प्राद्मृत्युकेशिताम्ना .	५७	त्रिभ्यद्बाहिरमुपास्य ...	४५५
प्रांचीं माष्टुम्निवा ...	२९६	बीजज्ञेराहरणजनन ...	६९
प्राच्यानैदयुगीनानय ...	३८२	बीज दु सैकबीजे ...	२७९
प्राच्येनाथ तदातनेन ...	१३०	बृह या श्रुतपचम्या ...	६६०
प्राथ केचिदिहाधुपोष्य ...	४७८	बौद्धशैवद्विजधेत ...	८९
प्राणयानाधिकीर्यायां ...	६४९	भ	
प्राणैन्द्रियपरीहार ...	३९८	भक्त्या सिद्धप्रतिक्रान्ति ...	६३४
प्राणेशमनु मायाम्बा ...	३९१	भक्त्यागविधे ...	५३३
प्राहेऽपराहे सहेसौ ...	४९६	भक्त्यागेक्तिनीप्रायो ...	५३१

भक्तशुद्धगच्छत्यर्थाय	...	३३७	मनस्विनामीप्सित	...	३२
भक्ति परात्मनि	...	१४१	मनो दयानुविद्ध	...	१९१
भक्तो गणो मे भावीति	...	६९२	मन्त्रेणेव विष मृत्वी	...	५३९
भद्र मार्दववज्राय	..	३८१	ममकारप्रह्ववेश	...	५६०
भयत्वरशक्त्यबोध	...	५०३	मलमलिलमुपास्त्या	...	५२६
भारयित्वा ष्टीयास	...	१५८	मलिनीगभिणीत्रिदि	.	३५४
भारेंकुशवदहृष्ट	...	६११	महतामप्यहो मोहप्रह	..	२९१
भारैर्वैभाषिकैर्मै	...	२९९	महामोहतमरुत्त	...	२५
भिक्षागोचरचित्रदातृचरणा		४८३	महाव्रताहते दोषो	..	६७९
भिद्येयांशयनासन	...	४०८	महोपवासादिल्लुपां	...	४६३
भीष्मद्रमशानादि	...	४५६	मानादीनामदृष्टदुषण	...	२७८
भुक्त्यालोकोपयोगाभ्या	...	४७९	मानोऽवर्णमिवापमान	..	३८३
भुज्यते बहुपात	...	३५३	मा भूद्योपीह दुःखी	..	३०३
भूतार्थं रज्जुवत्स्वरं	.	७९	मा भेषोर्दृष्टिसिद्धेन	.	१४८
भूर्भां भाजनसपाते	...	३६३	मा रूपादिरसं पिपाम	..	२३१
भूर्मां मूर्छादिना पाते	...	३६३	माजैवकीहनस्तन्य	...	३४६
भूस्पर्श पाणिना भूमे	...	३६४	मार्दवाशनिनिर्दिन	..	३८३
भृशं वृश धुन्मुख		४५८	मांसादिदर्शनं	...	३६२
भोगस्वाददुराशयाऽर्थ	...	२२५	मासैरुवाचित स्थितिकल्पो		६७९
भोज भोजमुपाप्तमुज्झति	...	४३६	मासं वामोन्यदैक्य	...	६६५
भूक्षेपो भ्रूविकार स्याद	...	६१८	मिथ्यात्वधर्मपावेन	...	८८
म			मिथ्यात्वप्रमुखद्विष	.	४३३
मन्त्रोन्ममोर्भिरत्नत्रय	...	३७३	मिथ्यादर्शनमुक्त	..	१०९
मन्त्रप्रच्युत्य परेहमित्य	...	५४२	मिथ्यादृग्दानवृत्तानि	...	१४७
मत्स्यवधिमन पर्यय	...	१७२	मिथ्यादग् यो न तत्त्व	...	१३७
मत्स्यादिभिभावगुणाधित	...	८०	मिथ्या मे दुष्कृतमिति	.	५००
मत्स्योद्भूतं म्थिति	...	६१२	मिथ्यायांभिनियेश	...	७२
मत्स्यां मूर्तिनि तां च	...	६१६	मुक्तागुक् यद्विनद्धर	...	६४०
मत्स्ये मत्स्वरजाति	...	२११	मुक्तीटादत्तनि	...	९४

मुक्तयुष्मत्पुणानुरक्त ...	५१९	यत्र सुष्णानि वा ...	२८
मुद्रागतयो ध्यासागं ...	६०३	यत्र खान्तमुपास्य... ..	६२१
मुद्रा सांख्यवहारिणी ...	१५६	यत्संभूय शृषीवतैः... ..	६३
मुमुक्षो समयार्कतुं ...	५५०	यथाकथयिदेकैव	१९५
मूको मुगान्तर्वन्दारो ...	६१५	यथादोषं यथाप्रायं... ..	५००
मूत्रान्यो मूत्रशुकादे ...	३६३	यथोष्णमावश्यक	५१७
मूत्रोद्याराश्वभक्षार्हत ...	५९५	यद् दृष्ट दृष्टस्यान्य	४९७
मूर्छा मोहवशान्ममेद ...	२६३	यदारुविषवन्मूर्त	१०५
मूलं पाद्वैद्यसंसक्त ...	८०४	गदाहारमयो जीव	४७७
मृद्यन्त्रकेण तुप एव ...	६७९	यदि टद्धोरधीर्गक	७४४
मैश्याद्यभ्यगनान्	३०५	यदियं स्मरयत्यर्चा... ..	५५५
मैत्री मे सर्वभूतेषु	५६२	यदि सुकृतममांकार	४२३
मोक्षार्थी जितनिद्रकः ...	५९२	यदैवैकोऽनुते जन्म	१०६
मोहाज्जगन्पुपेक्षेपि ...	६०७	यदग्निकादिनाऽऽमेन	३५५
मोहादैक्यमवस्यतः ...	२०८	यदातुं सन्नमाद्वखा... ..	३५४
मौनमेव सदा कुयात् ...	२१९	यदिनादां दिनांशे वा	३४०
भक्षितं विग्धहस्तायै ..	३५२	यदिव्यं वपुराप्य मंशु	४१
य		यद्योषघातुमत्मूल	१४२
यक्षादिमलिशेषो	३४१	यद्व्याप्यादिवशेनापि	५५०
यत्कीचेन कपायकर्मठ ...	५२	यद्वा मार्गाविरोधेन	४६९
यत्कस्मादपि नो	५४२	यद्विनयत्यपनयति च	५०९
यत्कृत्याकरणे वज्या ...	४९३	यद्विद्वन्व्यवहारमिद्व	२१६
यत्कंदर्पवशंगदो	६२	यद्यत्तुं शुभवद्भ्रज	२३२
यत्नो हि कालशुद्धपादौ ...	५१३	यत्तीलाबललोचना... ..	१४२
यत्नादच्छायमुच्छिद्य	६४७	यथानुश्रूयंते हतुं	५०
यत्पृच्छं कथमप्यु	२८७	यश्चार्वाचारविषयेषु	३००
यत्प्रतं गृहिणात्मने... ..	३६९	यस्मिन् समाधये	५३५
यत्र ङापि विगत्ररो	५९	यस्य जीवत्या नारित	१९०
यत्र तत्र गृहिष्यादीन्	६३	यस्यत्वा विषयाभिलाष	७३७

या दैवेकनिबन्धना... ..	१५१	योक्ताऽधःकर्मिको	३५०
यानारोप्य प्रकृति	१५०	यो देवलिङ्गिसमयेषु	१५९
या ब्रह्मणि स्वात्मने	२३१	यो दोषमुद्भावयति... ..	१६१
या रागात्मनि भङ्गुरे	१४१	यो मोहसप्तार्धिषि दीप्यमाने	९२
यावत्करौ पुटीकृत्य	६८२	यो यद्विजानाति	२७
या व्रतारोपणी सार्वी	५९६	यो योग्यनामाद्युपयोगपूत... ..	५८९
यासां भ्रूभङ्गनात्र	४३	यो युक्त्यानुगृहीत... ..	९८
युक्तावनाश्वस्य निरस्य	९१	यो रागादिरिपून्निरस्य	१३२
युक्ते चित्तप्रसक्त्या	४२९	योईस्त्रिह्याचार्याध्यापक	६२५
येऽनन्यसामान्यगुणाः	६४८	यो वाचा स्वमपि	३८६
येन कृत्स्नानि कर्माणि	११७	यो वामस्य विधे.	२७७
येन प्रमाणतः	९०	यौनमौखादिसंबन्ध	२८३
येन मुक्तिधिये पुंसि	२८	यः कुप्यधान्यशयना	२८५
येनांशेन विशुद्धिः	८२	यः क्षाम्यति क्षमो... ..	३७६
ये रागादिजिताः	९७	यः पत्नीं गर्भभावात्	२७५
यैरुवाक्यतया	९६	यः शिष्यते हितं	२८२
योऽर्धाङ्गे शूलपाणि.	९७	यः शृणोति यथा	२६
योगप्रतिक्रमविधिः... ..	६१२	य सूते परमानन्दं	६४६
योगान्तेऽर्कादये	६६५	यः सोढुं कपटीत्वघ्नीर्ति	३८५
योगाय कायमनुपाल	२९४	यः स्वस्याविदय देशान्	४३४
योगिध्यानैकगम्यः	६३५		
योगेपि शेषं तत्रात्	६६२	र	
योगः प्रणामद्वेषा	६०८	रजता देवरतिं सरित्य-	२४४
योगो ममेष्टैः सकल्पत्	५६०	रत्नत्रय परमधाम	१६३
योग्यशालासनस्थान	५९९	रागादित्यागरूपास्तुत	३०९
योग्यं गृह्णन् स्वाम्यनुज्ञात्... ..	२२७	रागाद्यनुवृत्तिर्वा	३११
यो जन्मान्तरेत्स्व... ..	९५	रागाद्यबाधबोधः	५५२
योऽप्येति यस्माद्	६१९	रागाद्यसङ्गतः प्राण-	२०४
योतिभक्तयारमेति	२८१	रागाद्युपपन्नमति	४५५
		रागाद्यैर्वा विनाद्यैर्वा	१५८

राजधानीति न प्रीये ...	५५७	वन्दिरवाचार्यमाचार्ये ...	६५६
राज्यश्रीविमुखीकृतो ...	५०	वन्द्या दिनादी गुर्वाद्या ...	५७६
रामारागशुभ्रुता- ...	२६१	वन्द्यो यतोप्यनुज्ञाप्य ...	५७६
रुधिरं स्वान्यदेहाभ्या- ...	३६०	वपुर्लक्षमगुणोच्छ्राय ...	५६८
रैत शोणितसभवे ...	२५४	वपुषि ऋषे स्तौतु ...	६६६
रोमास्पदस्वेदमलोत्थ ...	४६०	वपुस्तादाम्येक्षामुस्र ...	२७०
रु		वर्चं पाकचरु जुगुप्स्य ..	२५५
रुधीयसोपि प्रतिमा ...	६७६	वसतिविकृतिर्हृष्टसी ..	२२६
रुध्या सिद्धगणितस्तुत्या ...	६४७	वसत्यादी विशेत् तत्स्थं ...	६२५
रुम्भितं नमन मूर्ध्नं ..	६१७	वाङ्मनस्तनुभि स्तोत्र ...	५१६
रुसत्कलौकमालामु... ..	१२८	वाचायुशशु व्युत्सर्गे ..	६४३
रुतु वीर्यनमस्य ...	१८४	वायसो वायसस्येव ..	६१७
रुत्वा श्रुहृत्सिद्धयोगि .	६६४	विह्वलप्रकृतिर्ये स्यात् ...	४४७
रुभे देवयश स्तम्भे ...	५५९	विप्राङ्गारादिशङ्का ...	३१५
रुतयोगव्रिगुप्तो ...	३१०	विजन्तुविहितावलाशुः ...	४८९
रुपेऽमेध्येन पादादे ...	३६०	विजन्त्वशब्दमच्छिद्र ...	६०१
रुक्स्थितिं मनसि ...	४३९	विदधति नयकोटी ...	३७१
रुक्वानुवृत्तिकामार्थं ...	५७४	वेदिवद्ध स्तनोत्पीडो ...	६१२
रुक्वापवादमयसदवत ...	४५४	विद्याकामगवीशकृत् ...	२१७
रुक्कालोके रवेरिव ...	४४२	विद्याःसमस्ता यदुपज्ञमस्ता	४६२
रुक्के विषामृतप्रख्य ...	७१	विद्या साधितसिद्धा ...	३५०
रुक्कोत्तराभ्युदयशर्म ..	५७२	विद्युदार्थं प्रतिभय ..	१०५
रुक्क १किं तु विदग्धः ...	२४२	विद्येशीभूय धर्माद्वर ...	४४
रुक्को द्वित्रिचतुर्मासि- ...	६७७	विद्वानविद्याशाकिन्या ...	१५७
रुक्कमूलाणि पापानी ...	३८९	विधिवद्दुरात्यजन ...	५०६
रुक्		विधिवद्धर्मसर्वस्यं ...	१९
रुक्प्यन्तेनन्यसामान्या ...	५७१	विभावमहता विपद्भृति ...	१८०
रुक्कना नतितुत्याशी ...	५७३	विराधक हन्त्यमकृत् ...	१९३
रुक्कना सिद्धये यत्र ...	६००	विविक्त प्राहुस्त्यक्त- ...	६००

विवेकशक्तिवैकल्या	...	२८४	व्युत्सृज्य दोषान् नि शेषान्	५९७
विशिष्टमपि दुष्ट ..	...	९६	श	
विभ्राम्यत स्फुरत्पुण्या	..	३९	शक्त्या दोषैकमूलत्वात् ...	४११
विश्वसन्ति रिपवोपि	..	१९२	शङ्कादयो मला दृष्टे... ..	७७
विश्वातद्भविमुक्तमुक्ति	...	४३०	शङ्कितपिहितमक्षित	३५१
विश्व विश्वविदाज्ञया	...	१३९	शङ्किताया दशानेऽन्ये	३३५
विषयामिपलाम्पट्या	...	१९५	शचीशधारीशगृहेशदेव	२२६
विष्यन्दिक्लेदविभ्रम्भसि	..	२५६	शब्दार्थशुद्धता	५२१
विश्वक्चारिमरुचतु	...	४७१	शब्दो जल्पक्रियान्येषा	६१३
विस्मृत्य ग्रहणोऽप्राप्तो	...	५०२	शमयत्युपवासोत्थ	४८३
विस्त्रसोद्देहिका देहवन	...	६८	शमान्मिष्यात्वसम्यक्त्व	१२१
वृक्षा कण्टकिनोपि	.	१३४	शम्यापरीषद्सद्दो	४५७
वृत्तिर्जात सुदृष्टयादे	...	७७	शरीरमाद्य किल धर्मसाधन	४७२
वृद्धियष्टिरिवात्यक्त...	.	१२७	शरीरं धर्मसयुक्त	२९३
वृद्धिस्तुब्ध्याधमर्णेषु	...	६४	शाकिन्या हरिमायया	१५३
वृद्धेष्वनुद्धताचारो .	...	२७	शान्तिभक्ति च कुर्वाणै	६१४
वृष्ट श्रुताब्धेरुद्धृत्य...	...	१७६	शारीरमानसोऽरुष्ट	४४६
वृष्यभोगोपयोगाभ्या	..	२३३	शिक्षाहीनस्य नटवत्	५१०
वैदग्धीमयनर्मवक्रिम	..	२५०	शिरःप्रकम्पित सज्ञा	६१७
वशे विश्वमहिम्नि ...	...	३०	चित्प वै मदुपक्रम	१५२
व्रतसमितीन्द्रियरोधा	..	६७६	शिवपूजादिमात्रेण	९०
व्यक्त धात्रा भीहसर्गा	..	२४४	शिष्टानुशिष्टात्	९५
व्यभिचरति विपक्ष	...	५२	शीतोष्णवत्परस्पर	५६
व्यवहारनयादित्थ .	...	५०८	शील व्रतपरिरक्षणमुपैतु	३२०
व्यवहापराचीनो .	..	७८	शुग्दिदृक्षायतोच्छ्वास	७३६
व्यवहारमभूतार्थ ...	...	७८	शुद्धज्ञानघनाहंदा	५२५
व्याक्षेपासक्तचित्तत्व	...	६१८	शुद्धव्यञ्जनवाच्य	५१२
व्यालोलनेत्रमधुपा ..	...	३६	शुद्धस्वात्मरुचिस्तमी	४८०
व्यावर्त्या शुभवृत्ति	...	१८४	शुद्धस्वात्मोपलम्भात्	६२८

शुद्धे पादोत्सृष्टपात ...	६८३	सत्त्वं रेतश्छलात्पुंसां ...	२४९
शुभयोगपरारतां ...	६०४	सत्यवादीह चाशुत्र ...	२२०
शुभेऽशुभे वा केनापि ...	५०४	सत्यान्यात्माशीर ...	५४७
शून्यं पदं विमोचितं ...	२२७	सत्य नाम्नि नरीश्वरो ...	२२०
शङ्खलानद्भवत् पादौ ...	६१६	सत्यं प्रियं हिर्नं चाहुः ...	२१८
शश्वन् हृष्यति तत्कथां ...	६२३	सदसत्स्वार्थं क्रोपादि ...	३२५
शोच्योऽन्तर्न तुपेण ...	२६५	सद्दृग्गृह्यमृतं ...	३२९
श्रद्धत्तेनर्षमर्षं हस ...	२६७	सद्दर्शनब्राह्ममुद्धृतं ...	१७०
श्रद्धानगन्धसिन्धुर ...	७६	सद्भूतेतरभेदाव्यवहार ...	८०
श्रद्धानधोधानुष्ठानै ...	७५	सद्भूतः शुद्धेतरभेदात् ...	८०
श्रद्धानं पुरुषादितत्त्व ...	७४	सद्विद्याविभवैः स्फुरन्धुरि ...	३७
श्रावकेणापि पितरौ ...	५७५	सद्भुक्तकन्दलीं काम्या ...	१९४
श्रीर्मैरेयजुषां पुरश्च ...	२८७	सधर्मापदि यः शेते ...	५२०
श्रुतदृष्टयात्मनि स्तुत्यं ...	६४०	स ना स कुल्यः स... ...	७०
श्रुतभावनया हि स्यात् ...	१८६	सप्रतिलेखनमुकुलित ...	६५१
श्रुतसंस्कृतं स्वमहसा ...	१७१	स बन्धो बध्यन्ते ...	१११
श्रुतं विनयतोऽधीत ...	६३०	समयो दृग्ज्ञानतपोयम- ...	५५३
श्रुत्वा विपत्तीः श्रीभूते ...	२२५	साम्याधानसानाम्ये ...	५२०
श्रेयोमार्गानभिज्ञानिह ...	७	समाहितमना मौनी... ...	६२४
श्रोतुं वाञ्छति यः सदा ...	२४	समितीः स्वरूपतो ...	३१८
श्लाघे कियद्वा धर्माय ...	५१	समित्यादिपु यत्नो हि ...	५१४
ष		सभेष्यनन्तशक्तिरे ...	१२८
षट्कर्मापरमाद्वेदनशना ...	४४९	सम्यक्त्वगन्धकलभः ...	१४८
षट्चत्वारिंशता दोषैः ...	३३५	सम्यक्स्वप्नप्रभुशक्ति ...	२१३
स		सम्यक्त्वादपि सिद्धि ...	१५५
सकलपदार्थबोधन ...	१७९	सम्यग्वाक्शकविधेः ...	५४९
सकलेतरचारित्रजन्म ...	१७८	सम्यग्दृष्टिसुभूमि ...	१८८
स कोपि किल नेहाभून् ...	४४६	सम्यग्श्रीगामिना रागरसो ...	२५१
सगरस्तुरगेणैरुः ...	४९	सत्राज्ञा पश्यतामप्यभिनयति ...	४१८

सर्वत्रापि त्रियारम्भे ...	५७७	सिद्धश्रुतगणितोत्र... ..	६६१
सर्वसत्त्वेषु समता ..	५६२	सिद्धाचार्यस्तुती कृत्वा ...	६६९
सर्वावद्यनिवृत्तिरूप ...	३२५	सिद्धि काप्यजितेन्द्रियस्य	२४५
सर्वे कर्मफल मुख्य ...	१०७	सिद्ध फेररिभ* स्तभोग्नि ...	१३४
सर्वेपि शुद्धबुद्धैक	७९	सुखमचलमहिंसा ..	४४३
सर्वे वैभाविता भावा ...	५५८	सुख दु खनिवृत्तिश्च ...	२८
सर्वेषा युगपद्भूति	१००	सुदृष्टमृष्ट स्थिरमाददीत	३१७
सर्व्यज्जनाशनेन द्वौ ...	३५७	सुदेशकुलजात्यङ्गे	६७८
स व्युत्सर्गो मलोत्सर्गा ...	५०२	सुधागर्भं खर्वन्त्य	४०४
स सवर. सवियते निरुध्यते	११५	सुधी समरसाप्तये . . .	३९८
सहसोपद्रवभवन ...	३६५	सुप्रापा स्तनयित्त्व	१६
सा च द्वयीष्टा सद्गयाना ...	६१९	सुभ्रविभ्रमसभ्रमो . . .	२४६
साद्यन्तसिद्धशान्ति ...	६६६	सुरुचि कृतनिश्चयोपि ...	१४०
साधुरत्नाकरः ..	२१९	सुशीलोपि कुशील	२६०
साध्वीस्त्रीवर्गविधि	३५	सूत्रप्रथो गणधरा	९
सा नन्दीश्वरपदकृत ...	६६३	सूत्र गणधराद्युक्त	६२९
सानुप्रेक्षा यदभ्यासा ..	५२३	सूरिप्रवत्युपाध्याया... ..	५७५
सामायिक चतुर्विंशति ..	५५१	सैषा दशतयी शुद्धि ...	५०७
सामायिक णमो अरहंताण	५७७	सोढाशेषपरीपहो ..	४४८
सामीपवन्महदपि न ...	४९९	सोन्ये गुरुत्वात् सर्वा ..	५७९
साम्यागमज्ञतदेहौ	५५५	सकल्पाण्डकजो द्विदोष ...	२३५
साम्यायाक्षत्रय	४०६	सख्यातादिभवान्तराब्द ...	३९५
सारं सुमानुषत्वे	५१०	सन्यासस्य नियादौ सा ..	६६२
सालोचनाद्यस्तद्भेद ..	४९६	सभावयन् जातिकुलाभि ...	१४९
सावद्येतरसच्चिता	५९०	ससकेन्द्रादिके	५०१
सा हिंसा षण्णोप्यन्ते ...	१९७	ससारायतानिर्गति ..	४६९
सिद्धभक्त्यैकया सिद्ध ...	६५५	स्तम्भ स्तम्भाद्यवष्टभ्य ...	६१६
सिद्धयोगितृद्भक्तिकि ...	६७६	स्तुत्वा दानपति दान ...	३४९
सिद्धयौषधमिष्येति ...	१६८	स्तुत्वा देवमथारभ्य ...	६५१

स्थितस्याध्युदर न्यस्य ...	६०३	स्वान्यावऽप्रतियन्...	...	५४३
स्थीयते येन तत्स्थान ...	६०२	स्वामिनृच्छ वनद्विपान्	...	४००
स्फुरद्गोघो गलद्वृत्तमोहो ...	१९७	स्वार्थरसिकेन ठक्वत्	...	१९४
स्यात् कपायहृषोकाणा ...	५०९	स्वार्थादुपेत्य शुद्धात्म	..	४७४
स्यात्पामिपिण्डपतन ...	३६२	स्वार्थेभ्यो विरमप्य	...	२९५
स्यान् प्रतिक्रमक .	...	स्वावृत्त्यपायेऽविस्पष्ट	...	१७४
स्यात्सिद्धशान्तिभक्ति.	...	स्वासहेन मुलोचना	...	२७३
स्यान् सिद्धश्रुतचारित्र	...	स्वे वर्जे सकले प्रमाण	...	१५५
स्यादीर्यासमितिः ..	...	स्वे सद्वृत्तकुलश्रुते	...	६४
स्यादोषोध्यधिरोधो	...	ह		
स्याद्वन्दने चोरिकया	...	हत्वा हास्य कफवत्रोभ	...	०१९
स्यन्नामादिप्रतिकान्ति	...	हस्ताभ्या जानुनो	...	६११
स्युर्नामस्थापनाद्रव्य	...	हिताहितासिलुपर्यर्थ	...	५७३
स्वकारितेहंचैत्यादां	...	हितं मितं परिमितं ..	...	५१५
स्वतोऽमूर्तोपि मूर्तेन	...	हित हि स्वस्य विज्ञाय	...	१९०
स्वघ्यानाच्छिवपाण्डुपुत्र	...	हिसाऽनृतचुराऽब्रह्म	...	१९६
स्वमुद्रा वन्दने मुष्ठा	...	हिसा यद्यपि पुस ...	...	२०७
स्वाद् एव स्वसवित्या	..	हीनोपि निष्ठयानिष्ठा	...	१५९
स्वार्थैकमनयो मान्तु	...	हत्वापि दोषं कृत्वापि	..	६२०
स्वाधीनता परीति...	...	हस्तिन्धुर्विधिशिलि	...	३७९
स्वाध्याये द्वादशेष्टा	...	हृद्यभिव्यजती सद्य	...	२४८
स्वाध्यायं लघुमुक्त्वात्	..	हेतुर्द्वैतबलादुदीर्णमुदश	...	१
स्वानूकाङ्क्षिताशया	...	हेयं लज्जया सिद्ध ...	...	६४९

अनगारधर्माभृतागतोद्धरणवाक्यानां वर्णानुक्रमणिका ।

अ				
अकुर्वन् विहितं कर्म ...	४९४	अनेकाधेयदुष्पूर ...	...	४१२
अकृत्वाण रसणो कम्माण ...	२६२	अन्तरङ्गबहिरङ्गयोगतः ...	...	५५६
अज्ञादज्ञारप्रभवसि ...	२७६	अतोमुहुत्त पक्खं ...	...	३९६
अजदाचारो समणो ...	३१९	अग्नेन कुक्षेर्द्वावंशी ...	...	३५७
अजातमृतमूर्खेभ्यो ...	२७७	अन्यस्मिप्रपराधे ...	...	२२५
अग्निसिद्धं पुण दुविहं ...	३४४	अन्यापराधवाधामनुभवतो ...	...	२२४
अतद्रूपापि चन्द्रास्या ...	२२२	अन्ये दोषेभ्य एवाति ...	...	२२०
अतिश्रुतपसामाशा... ...	५३०	अन्योन्यस्य सवितावनुभवतो ...	...	२३३
अत्ता कुणदि सहावं ...	१०८	अपात्ताशेषदोषाणां ...	...	३०४
अरिष्व अर्णता जीवा ...	४२२	अप्पा कुणदि सहावं ...	...	५४२
अत्यन्तं भावयित्वा ...	५८६	अप्पामुएण मिस्सं ...	...	३४०
अथप्रवृत्तकापूर्वं ...	१२२	अप्रवेशोऽमतेऽगारे ...	...	२२८
अदुःस्रभावितं ज्ञानं ...	४४४	अबुद्धिपूर्वापेक्षाया ...	...	११७
अदुःस्रभावितं ज्ञानं ...	४९१	अभिमतफलसिद्धे ...	...	६
अदानज्ञानं सर्वानज्ञानं ...	४७४	अभ्यासात् पक्कविज्ञानः ...	...	५९९
अध.कर्मप्रवृत्त. सन् ...	३७१	अप्रावृत्ताशय्या ...	...	४९३
अनङ्ग. पद्यभिः शौच्ये ...	२३६	अरसमस्त्वमगंधं ...	...	५५५
अनागतमतिक्रान्त ...	५९१	अरहंतसिद्धचेह्य ...	...	५११
अनादाविह संसारे... ...	१५०	अरहंतसिद्धचेदिय ...	...	१६५
अनाधिभ्याधिसंवाध ...	६४६	अरिहंतवंदणमंगगामि ...	...	५६४
अनुबद्धोपविग्रह ...	५३४	अर्यसंप्रहदुःशील ...	...	३२२
अनुपुगमानुयोगेध ...	१९९	अर्यादर्यान्तरज्ञानं ...	...	१७४
अनूर्ध्वं प्रतिगूर्धं ...	४९३	अथेवइते पुदयः ...	...	२२३
		अर्हतिप्रदगमुद्रात्त्र... ...	...	४९६

अहो लिङ्ग तथा शिक्षा ...	५३२	आचेलके च ठिदो ...	६७४
अवधीयते इत्युको ...	१७३	आचेलकर्यादेशिकशय्या	६७५
अवश्यायो हिमं चैव .	१९९	आजीवास्तप ऐश्वर्य ...	३४८
अवश्यं यौवनस्थेन ...	२६०	आज्ञाज्ञापनयोर्दक्ष ..	५९०
अविक्षिप्त मनस्तत्त्व ...	६३६	आत्मदेहान्तरज्ञान ...	४११
अविद्यामिदुरं ज्योतिः ...	४	आत्मपरिणामहिमन ...	२१५
अविद्याभ्याससस्कारै ..	१७१	आत्मशरीरविभेद . .	२०९
अविद्वान् पुद्गलद्रव्यं ...	२६९	आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य ..	४११
अत्रात्री व्रतमादाय ...	३०५	आत्मानुष्ठाननेष्ठस्य ...	४२७
अशेषमद्वैतमभोग्यमोग्य ...	५२९	आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य ...	४३०
अष्टम्यादिक्रियामु	६५५	आत्यन्तिकः स्वहेतोर्या ..	११८
असण चयति दीह... ..	२३४	आदहिद कादब्ब	२०
असत्यमोपभापेति	२२२	आदाने णिमखेवे	३१७
असदकरणादुपादानप्रहणान्	२४८	आदाय तं च लिंगं	३२७
असमप्र भावयतो	७४	आदावमिलाष स्याचिन्ता	२३७
असमसाहसमुच्यवसायिनः	५६०	आशाहीण पदाहीण ..	६३८
असहायमाणदसण	६३५	आधाकम्मपरिणदो ..	३७१
अस्ति वर्षं समुत्कृत्यो ...	५९४	आधियते यदिह वस्तु शुणाय	४२८
अह उपचरिओ खलु जो ...	५१६	आनन्दो निर्दहत्पुय ...	४११
अहमिन्द्राहिम नेन्द्रोन्यो ...	४६	आहिकेष्टरात रात्रि ...	५९५
अहमेवाहमित्येव	५८७	आपगासागछान	१६०
अहिसेयवदणासिद्ध ...	६३७	आप्तेनोत्सन्नदोपेण ...	९५
अहिसेयवदणासिद्ध ...	६६३	आभिध भावनाभि	५३५
आ		आयरियकुलं मुच्चा ...	५०५
आकम्पिय अणुमाणिय .	३२२	आरम्भे तापकान् प्राप्ता ...	४०५
आगमश्च श्रुत चाज्ञा ...	६७१	आराधगणिज्जुत्ती	६३०
आग शुद्धिषोष्टिदि ..	५९३	आराहिकण केई	६८५
आचरितानि महद्विर्षय ...	३०२	आतरीद्वयं यस्या... ..	६१९
आचारं पद्मविर्धं	६८१	आतरीद्वयं यस्या... ..	६२०

आर्तसन्तानता त्यागः ...	४५४	ई	ईयागोचरदु स्वप्न	५८३
आर्द्राभूतो मनोऽनिष्ट ...	६००		उ	
आलोचनादिआ पुण ...	४९७		उच्चारं पासवण ...	३६५
आलोचन दिवसिय ...	५७८		उच्चारं पासवण खेल ...	३१८
आलोचिताः कलङ्का यस्या	६७२		उक्त संयोजनादोषः ...	३५७
आलोचननिंदणगरह ...	५८०		उत्थानमञ्जलि पूजा ...	५७४
आवश्यक न कर्तव्य ...	५४९		उज्जोयणमुज्जवण ...	१६७
आवश्यकमिद धीर ...	६२२		उत्कण्ठा परितापो .	२३४
आशया विप्रमुक्तस्य ...	६२६		उत्साहात्मा वीर. स	२९६
आशा यस्यक्तवान् ...	६२६		उदयत्थमणे काले ...	६८१
आसने ह्यासनस्थ च ...	५७६		उदये यद्विपर्यस्त ..	१४२
आसन्नभ०यताकर्म ...	२		उदरक्किमिणिगमणं	३६५
आसवदि जेण कम्मं . .	१०९		उद्गमोत्पादनाहार ..	३३५
आस्यते स्थीयते यत्र ..	६००		उद्द्योतोद्यवनिर्वाह...	८७
आहारदंसणेण य ...	४७९		उन्मोदस्तदनु ततो	२३७
आहारपरिणामादि ...	२०४		उपभ्युज्जा श्रितिधैव	५३२
आहाराङ्गेन्द्रियप्राण ...	२०३		उपसर्गस्तनूत्सर्गा ...	५९७
आहार पचति शिखी ...	४५०		उपादान मतस्यैव ...	२२८
			उपावृत्तस्य दोषेभ्यो	४७५
इ			उपेत्याक्षाणि सर्वाणि	४७५
इगवीसचदुरसदिया ...	३२३		उवइष्ट अट्टदलं ...	४०२
इच्छि सरासणु कुसुम ...	२३६		उवगूहणठिदिकरणं	१६१
इतीदं जीवतत्त्व यः ...	६३१		उवयरणदंसणेण ...	२६४
इत्थिकहा इत्थिससग्गी ...	२२९		उववादमारणतिय ...	१९८
इत्येता-युक्तदेशेषु ...	५६९		ऊ	
इन्द्रियाणा प्रवृत्तौ च ...	४०१		ऊनाधिक्यविशुद्धयर्थं ...	६३७
इयमुजुभावमुवगदो ...	४९६		ऊर्वांरुपरि कुर्वाण ...	६०२
इष्टे ध्येये स्थिरा बुद्धिर्या ...	३९२		ऊर्वांरुपरि निक्षेपे ...	६०२
इह जाहि बाहिया वि य ...	२३३			
इह लोके परलोके ...	२१८			

कन्धोपोल्पबलत्वेन ...	२२०	ओ	ओघेन पदविभागेन ...	४९८
क			ओजस्वी तेजस्वी ...	६७२
कृपुञ्जत्या त्रिसप्तभ्यः ...	३४५		ओज धीयेत कोप ...	६७
ए			ओदनोप्युच्यते चोरो ..	२२७
एकनिगोदसरीरे ...	२०२	अं		
एकत्वमावरसिको न ...	५३५	अजलिपुढेण ठिच्चा...	..	६८१
एकमपि प्रतिघासु ...	२०१	अडेमु पवटंता ...	...	१९९
एकमेकस्य यस्याह्न	२०१	क		
एकाकी जायते जीवो ...	४२३	कण्ठनी पेपणी चुल्ली ..	..	२८३
एकान्नो नमने मूर्ध्ना ...	६०९	कथिता द्वादशावर्ता ...	...	६०५
एकान्तरं त्रिरात्रं वा ...	६८४	कन्दर्पं कौत्कुच्यं ...	...	५३४
एकेन्द्रियादिजीवानां ...	९२	कर्मं जं पुण्यकर्म ...	...	५८६
एकैक न त्रयो द्वे द्वे ...	१५६	कर्मद्वारोपरमणरतस्य	.	३१३
एकोपवासमूलः ...	४७४	कर्मभ्यः कर्मकार्येभ्य	...	४२५
एको मे सासदो आदा ...	३	कर्मभ्य कर्मकार्येभ्य	...	५८२
एक प्राशोपिको रात्रौ ...	६२८	कर्माण्युदीर्यमाणानि	...	४१८
एता मुनिजनानन्द...	३०७	कर्माण्युदीर्यमाणानि	...	५६१
एतेषु दशसु नित्यं...	६७५	कर्मारण्यहुताशानां	...	५७३
एतैर्देवैर्विनिर्मुक्तः ...	९४	करजानुविनामेऽसौ	...	६०९
एदे अण्णे बहुगा ...	३६५	कललकल्लपस्थिरत्व	...	५८
एदे खल्ल मूलगुणा...	३२७	कलहादिधूमकेदू ...	...	६३०
एवमतिभ्यासिः स्यात्	२६६	कलहो रोल झञ्जा	...	४९१
एय पार्थरथः कर्ण ...	५६१	कल्पना काचिदौचित्या	...	२९७
एसो पचणमोकारो...	५२७	काकण्या अपि सप्रहो	...	६८४
एसो पचणमोकारो...	६४४	कागागिद्धाच्छही ...	...	३६५
ऐ		कादाचित्को बन्धः ..	...	२९१
ऐकान्तिकं साशयिकं च	९२	कान्तयेव छपयन्ति ये	...	५७०
ऐर्यापधिकराश्रुत्यं ...	५७८	कान्दर्पी कैलिबपी चैव	...	५

कापथे पथि दु खाना ...	१५७	कूरकर्मसु नि शरु ...	३०५
कामतन्त्रे भये चैव ...	५७४	कान्तमपोज्जति खेद ...	६३३
कायक्रियानिवृत्तिः ...	३१०	क्षतिं मन शुद्धिविधेरतिक्रम	३२४
कायव्यमिणमकायव्य ...	४७०	क्षायोपशमिकी लब्धिं ...	१२१
कायेन मनसा वाचा ...	३०५	क्षीणप्रशान्तमिश्रासु ...	१२३
काये निपेधिकाया च ...	६६८	क्षुधा तृषा भयं द्वेषो ...	१४
कायोत्सर्गविधितो घीगान् ...	५९७	क्षेत्रं धान्यं धनं वास्तु ...	२६६
कारणकार्यविधानं ...	१३१	क्षमाया साधारणा ...	२०२
कारणकार्यविधान ...	१८०	खरत्वमेहनास्ताब्ध्य ...	३८६
कालकमाऽव्युदासित्व ...	६२४	खधो खधो पभणइ ...	२५२
कालत्रयेपि त्रैर्जांबेः ...	२०२	ग	
किञ्चित्त्वा त्याजयिष्यामि ...	२२२	गतय करण कायो ...	२०४
क्वदियम्मं चिदियम्मं ...	५७३	गतेर्भङ्गः स्वरो दीनो ...	२८७
क्वदियम्मं पि कुणतो ...	६१०	गत्वा प्रत्यागतमृशुर्वधिध ..	४८५
किं पलविण बहुणा ...	१३२	गम्भीरस्निग्धमधुरा ...	६७२
किं पलविण बहुणा ...	५४७	गहिय त सुयणाणा... ..	१७०
किमत्र बहुनोक्तेन ...	४	गुणकारणको मस्यति ...	१७३
किमत्र बहुनोक्तेन ..	३०७	गुणदोषविचारस्मरणादि- ...	४
क्रियन्तिमपि यत्कालं ...	१२९	गुणदोषाणा प्रथक ...	६७२
कुङ्कुटाण्डसमप्रासा ..	४८१	गुणाढये पाठके साथौ ...	५३०
कुन्धु पिपीलिका गुम्भी ...	१९८	गुरोरनुमतोऽधीती ...	४८०
कृतकर्मोपचारश्च . .	५९१	गुरोरालोचना चैव ...	५३२
कृतकारितानुमननै . .	५८५	गुरोर्वचोनुभाष्यं ...	५९२
केवलगाणदिवायर ...	६३५	गूढसन्धिशिरापर्व ...	२००
केवलधर्माचार्य ...	५३४	गृहवस्त्रादिकं द्रव्यं ...	२०३
कोहादिद्वलुसिदप्या ...	५०६	गेरुयहरिदालेण व ...	३५६
कः पूरयति दुपूर ..	४१२	गोचरोपि गिरामासां ...	५६७
क्रीत तु द्विविध द्रव्य ...	३४२	गोयरपमाणदायग ...	४८४
क्रियते यद्भेदेन ...	३२५	गौर्गजोश्वः कपि कोक ...	५६९

प्रामान्तरेऽन्नपाने	५९६	जड्घाया जड्घया लुटे ..	६०२
प्रामोऽरण्यमिति द्वेषा ...	५५७	जड्घाया मध्यभागे तु ...	६०२
प्रवेयत्रिणा पूर्वं द्वे सजिना	१२१	जत्य गया स दिट्ठी ...	६४३
च		जत्येक्कु मरदि जीवो ...	२०२
चण्डोऽवान्तिपु मातङ्गः ...	६५०	जत्येक्कु मरदि जीवो ...	२७१
चतु पञ्चशतान्याहु ...	५९५	जदि पुण धम्मवासागा ...	६५४
चतुर्णां तत्र मुक्तीना ...	४७६	जनसचारनिर्मुक्तो ...	६०१
चतुर्दशीदिने धर्म ...	६५४	जनान्तमम्मतिन्यास ...	२२०
चतुर्दिक्षु विहारस्य ...	६०७	जन्तुघातामृतादत्त ...	५९६
चतुर्वर्गाप्रणीमोक्षो ...	१३१	जयत्वसां श्रीवृषभो ...	५०८
चत्तारि महाविगडीठ ...	४८९	जयन्ति निर्जिताशेष ...	५२८
चदुगादिमण्डो सण्णी ...	१२१	जयन्ति विधुनाशेष ...	५२८
चन्द्र पतङ्गति भुजङ्गति ...	२४०	जनस्थलनभ स्वान्य ...	३४७
चरणचरणप्यहाणा ...	१९	जलकाशुक्तिशम्बूक ...	१९८
चरणद्भि तद्भि जो ...	४७०	उहजादरुवज्जार्दं ...	३२६
चरण हिनं हि जो ...	३३०	जह बालो जपंतो ...	४९६
चर्मनखरोमसिद्धि ...	५८	जह मज्जं पिषमाणो ...	५४०
चलाचलप्रतिष्ठाया ...	६०९	जह विममुवमुं नंता ...	५४०
चारित्रालोचना कार्या ...	६६०	जाओ हरह कलत्तं ...	२७६
चिने बद्धे बद्धो ...	४८३	जाङ्गल वातभूयिष्ठ ...	३६८
चिन्तिताचिन्तिताद्धां ...	१७३	जातिरूपकुलैश्वर्यं ...	११०
चिर सुपुत्रास्तमसि ...	२६९	जातिरूपकुलैश्वर्यं ...	३८१
चैत्यपत्रगुरुस्तुत्या ...	६३७	जिणदेववन्दणाए ...	६३७
छ		जिणदेववन्दणाए ...	६१३
छन्धोवनिहायाण ...	३३७	जिणवणमयाणतो ...	५०६
छमु हेट्ठिमासु पुडविमु ...	१३६	जिनमुदान्तरं कृत्वा ...	६०३
ज		जिनवरप्रतिमाना ...	५८४
जइ जिणमय पवजइ ...	१८	जिना पञ्चामनादी ..	६०३
जइ मुद्धस्स य बंधो ...	२०६	जिनेन्द्रान्नाभि तान्येषा ...	५६९

जीर्णं विषप्रौपधिभि	...	४८९	ठ		
जीवकृत परिणाम ...	..	५४२	ठाणसयणासणेहिं	...	४९२
जीवति सुखं धने सति	...	२२४	ण		
जीववपुषोरभेदो ...	...	२०९	णहासेसपमाओ	...	२९६
जीवसहाव णाणं ...	.	३२८	णट्टासेसपमाओ	...	४४८
जीवस्थानगुणस्थान		१६९	णमह परपमेसरं त...	...	१३३
जीवस्य हिंसा न ..	...	२०९	णहरोमज्जतुअत्थी	...	३५८
जीवाजीवभिबद्धा ...	...	२६६	णाम ठवण दब्बं ..	...	५६४
जीवियमरणे लाहाराहे	...	५५६	णाहिअहोणिग्गमणं...	...	३६५
जीवे प्रमादजनिता	...	६३४	णिग्गथ पावयण ...	...	१३८
जीवोत्ति हवदि चेदा	...	९९	णिच्च पच्चक्खाण ...	...	५८७
जीवो दु बडिक्कमओ	..	५८१	णिच्छयणएण भणिओ	...	६३
जीवोन्य पुद्गलधान्य	..	४१९	णिच्छयमालंबंता ...	...	१९
जेण तच्च विबुज्जेज्ज	...	६३२	त		
जेण रागा विरज्जेज	...	६३२	तत्कथाश्रवणानन्दो	...	६२४
जेण वियाणदि सर्व्वं	...	९३	तत्तत्तनिधनाय साधन	...	५४०
जेसिं ह्येज्ज जहण्णा	...	६८१	तत्र पद्मासन पादौ	...	६०१
जेनश्रुततदाधारौ ...	...	१४०	तत्रापि तत्त्वत पद्य	...	३०७
जोगणिमित्त गहण ...	...	१११	तत्त्वपरीक्षाऽतत्त्वव्यव	...	१३२
ज अण्णाणी कम्मं	...	१८१	ततो मोहक्षयोपेतः...	...	११८
जं सक्कइ तं कीरइ	...	६२५	तत कालास्यये धीमान्	...	५३१
ज्ञातमप्यात्मनस्तत्त्व	...	४४१	तथैव भावयद्देहाद् ..	...	४२७
ज्ञानस्य सचेतनयैव नित्यं ..	५८७		तत्रूयात्तत्परान् पृच्छेत्	...	३
ज्ञानाधाराधने प्रीति	.	६५१	तपसः श्रुतस्य सत्त्वस्य	...	५३५
ज्वरो रोगपति पाष्मा	..	२४३	तपो गुणाधिके पुति	...	३०१
ज्वालाङ्गारस्तथाविध	...	२००	तद्गा पिबुदिकामो	...	६
ज्ञ			तद्विवरीद सत्त्वं—	...	२२३
ज्ञीरोलकाभ्रकं थैव...	...	१९९	तस्मादेकीतरधेय्या...	...	४८१
			तितओरिव पानीय	...	१८५

तित्थयरसत्तकम्मे	५१	दीनेष्वार्तेषु भीतेषु	३०५
तित्थयराण पट्टुत्तं	५७०	दीर्घमायुः स्मृतिर्मेधा	७५
तिलतंडुलउसिणोदय	३५४	दुओणद जहाजादं... ..	६१०
तिलादिजलमुष्णं	३५४	दूष्यं देशबलं काल	५०८
तिविहं तियरणमुद्धं... ..	६१०	दग्निवशुद्धपाद्यु यतीर्षं	५
तीवार्तिरपि नाजीर्णा	२८२	दृश्याघरापिरागापि	२२२
तुभ्यं नमः परमचिन्मय	४०४	देवेन्द्रचक्रमहिमानम	१३७
ते संज्ञिनि दशैकैको	२०३	देशतः सर्वतो वापि	३४४
तेसि चैव वयाणं	३०३	देशावधिः मानवस्थाः	१७३
तेसि पंचणहं पिय	३०३	देशोष्टस्थापनानाम	२२२
तं पिच्छएण जुंजइ	५७२	देशोल्पवारिद्रुनगो	३६८
तं पडिदुममज्जाए	६३०	देहण भावण चावि	२२८
त्यागो देहममत्वस्य	६१९	देहो बाहिरगंधो	२९४
प्रसत्त्व ये प्रवयन्ते	२०२	दोयम्बुभुआ दिट्ठी	६४३
श्रामयैव वितकंश्च	२२	दमणणाणुवदेसो	६७९
त्रिविधं पद्मपयंङ्क	६०१	दसनणाणे विणओ... ..	५११
त्रिघट्टपर्ववया वर्ष	३३१	द्रव्यस्य सिद्धिघरणस्य	३२९
त्रैलोक्यनिर्जयावाप्त	५६७	द्रव्यमेव तपःसिद्धौ	२४६
त्रैलोक्येशनमस्कार	१५	द्वात्रिंशा कवलाः पुस	४८१
त्वग्मूलकन्दपत्राणि	२००	द्वितीयार्थं भवेत्तच्चे... ..	३१८
त्वामहं याचयिष्मामि	२२२	द्वितीये ग्रन्थयोर्वेगे	२३५
द		द्विधा हृत्पर्ययज्ञान	१७३
ददाति रागिणी प्राणान्	२४४	द्वेधा प्राप्तकं स्थूलं	३४१
द्ववगुणखेत्तपज्जय	५६५	द्वे नते साम्यनुग्यादौ	६०५
दानुर्विशुद्धता देयं	३७२	धर्मनाशे क्रियाध्वंसे	२१९
दान्तादिमुभावनया	५३५	धर्मशुक्लद्वयं यस्या	६२०
दिति दाह उक्कपट्ठणं	६३०	धर्मशुक्लद्वयं यस्या	६२०
दीक्षायोग्यास्त्रयो	३७०	धर्मश्रुतिजातिस्मृति	१२१
दीनाभ्युद्धरणे बुद्धिः	३०५	धर्माधर्मनमःकाला	१०१

धर्मावश्यकयोगेषु ...	...	४८२	निर्विचारावतारासु...	...	३९५
धात्रीवालाऽमतीनाथ	...	५४०	निर्वेदोथ तथा ग्लानि.	...	२२
धृतिनिनिडबद्धकक्षो	...	५३५	निवृत्तवनितासङ्गे	...	३२३
ध्यानद्वेषणनिर्भिन्न	...	५६७	निवृत्ति भावयेद्या	...	३०१
ध्यानस्य च पुनर्मुख्यो	...	६३६	निवृत्ति भावयेद्या	...	५२९
न			निशीथ वासरस्येव	...	८७
न कर्मबहुलं जगन्न	...	२०५	नि शेषकर्मफलसन्न्यसना	...	५८६
न केवलमयं काय.	.	४७३	निधिद्धचित्तो यस्तस्य	...	६२६
न कोमलाय बालाय	...	६७९	निष्ठापयेन्न पर्याप्ति ..	...	२०४
नतामरशिरोरत्न	...	५२८	निसर्गोधिगमो वापि	...	१२४
न मे मृत्युः कुतो	..	४१९	नि स्वेदत्वमनारत...	...	५६९
नयानुगतनिक्षेपे	...	१६९	नैतिकचन्वमहिंसा च	.	६७३
नरदेहस्थमात्मान ..	...	४२६	नैष्कल्याय क्षिणे त्रेधा	...	५८७
नवदशचतुर्दशाना	.. .	६७१	न्यमोधो मदगन्धिसर्ज	...	५७०
न वनस्पतयोप्येते	...	४०	प		
नवम वर्तनीयातं	...	५९१	पञ्चधाचरन्याचारं ..	...	१९
न विरोहन्ति गुदजा	..	१९०	पथमे दह्यते गात्र	...	२३७
न वेत्ति नवमे किञ्चित्	...	२३७	पथरम पथवण्णा	...	३९८
नाङ्गहीनमलं छेतुं	...	१३९	पथविध व्यवहारं ..	.	६७१
नाभुक्त क्षीयते कर्म	...	१३६	पडपडिहारसिमज्जा	...	११३
नाभेयस्य शतानि पथ	...	५६९	पडिक्रमिद्ववं दव्वं	...	५८१
नामादीनामयोग्यानां	...	५८८	पडिगइमुखट्टाण	...	३६९
नारका मानवा देवा	...	१९८	पडिबंधो लहुयत्तं	...	६७४
नारकं नारकस्थ ..	...	४२६	पडिस्वकायफासण	...	५१५
नासूया परनिन्दा वा	...	४६	पडमक्षि सन्वजीवा	...	१८६
नियोर्त्वाद्दरै सूक्ष्मै	...	२०३	पडमो दसणघाई	...	३९६
नित्यनैमित्तिकैरेव	...	५९८	पणिदरसभोयणाए...	...	२३५
निपाताश्चोपसर्गाश्च	.	२	पणिदरसभोयणाए...	...	१५७
निरस्तान्याङ्गरागस्य	...	२३१	पण्डितैर्द्रष्टचारित्रै	...	१९८
			पनक्ता मशका दंशा	...	१९८

पतितादेर्न सा देया	...	६७९	पामुअभूमिपएसे	...	६८०
पनिर्भायां संप्रविश्य	...	२७६	पिहितं यत्सचित्तेन	...	३५२
पयडिट्टिदिअणुभाग	...	११२	पुगलविवाइदेहोदएण	...	४३२
परद्रव्यग्रहं बुर्वन् ...	...	२६७	पुट्ट सुणेदि सहम ...	...	४०५
परमसमयमाराभ्यास	...	६३३	पुण्णेण होइ विहओ	...	५८४
परस्परपरावृत्ताः	...	४२५	पुव्वण्हे मज्झण्हे	...	८
परस्परप्रदेशानां	...	११२	पूर्वानुरागमाना	...	२७२
परार्थधेत्स्वार्थाद्	...	६४०	पूर्वाश्रिकालरूप्यर्था	...	१७३
पराधानुष्ठाने श्लघयति	...	६३९	पूर्वं दर्शकृतां वेगे	...	२३५
परिणमते येनात्मा	...	३०६	पृथगाराधनमिष्टं	...	१३२
परिणामि जीव सुत्तं	...	५६५	पैशुन्यहास्यगर्भं	...	२१५
परितप्यते विषीदति	...	२३४	पौरस्त्यपधिमा यस्मात्	...	५८३
परियदृणा य वायण	...	५२४	पंच वि इदियपाणा...	...	१९८
परिवृत्त्या दिनादीनां	...	३४१	प्रकाशनं तथा हानि	...	५३२
परिमोडव्या नित्यं	...	४४५	प्रणाम कायिकी ज्ञात्वा	...	६०९
परीषहकरो दंशशीत	...	६००	प्रगता अवबो यस्मान्	...	३७०
परीषहसहः शान्तो	...	६२१	प्रतिमायोगिनः साधोः	...	६७६
परीषहाद्यविहंगना	...	४४५	प्रत्याह्वयाय भविष्यत्कर्म	...	५८५
परोपकृतिमुत्सृज्य	...	२०	प्रत्येककायिका देवा	...	२०३
पर्याप्ताहयोदुयाज्जीवः	...	२०३	प्रत्याह्वयता भवेदेष	...	५९०
पल्लियंकजिसेज्जगदो	...	६१२	प्रमादप्राप्तदोषेभ्यः	...	५७८
पल्लो सायर सुई पदरो	...	५०८	प्रयोजयेत् किया प्राप्तां	...	६२४
पाम्बण्डिनो विक्रमस्यान्	...	१५७	प्रत्रज्यादिसमस्तं	...	४९८
पाटकादिबमनभिक्षा	...	४८५	प्रशमय्य ततो भव्यं	...	१२३
पाणीये जंतुवहो	...	३६५	प्रशस्ताध्यवसायस्य	...	५४९
पात्रस्य दायकादे	...	४८५	प्राक्पाचनं स्नेहविधि	...	६२४
पात्रस्य शुद्धिर्दातारं	...	३७२	प्रागेव शक्तोऽशक्तो	...	२७५
पापास्त्रवणद्वारं	...	२२४	प्राणानुप्राहि पानं	...	४७५
पायच्छित्तं ति तओ	...	४९४	प्राय इत्युच्यते लोक	...	४९५

प्रायोनाम तप. प्रोक्तं ...	४९५	भूमिरापोऽनलो वायु. ...	१२०
प्रारभ्यते न खलु विप्रभये ...	४४७	भूमिष्ठोपि रथस्थांस्तान् ...	३८९
प्रावद्गुक्कनभोत्सेषु ...	६२४	भेदविज्ञानत सिद्धा ...	२६७
फ		भेदविज्ञानत सिद्धा ...	५४८
फलमविकलमलघीयो .	१७	भेदा क्रियाऽक्रियावादि ...	९२
फूत्कारं ज्वालन चैव ...	३५५	भेय मायामहागतां... ..	३८५
घ		ध्रमति ध्रमरकान्ता ...	५८४
बन्धस्य कार्यं संसार. ...	४६९	भ	
बन्धो जन्मनि येन येन ...	५४०	मग्नुज्जोडवभोगा	३१४
बहिः सर्वाकारप्रवण . .	३८५	मग्ना कर्मनयावलम्बनपरा	६४६
बहुपायमिदं राज्य	१५१	मद्गलनिमित्तहेतु ...	१४
बालवृद्धाकुले गच्छे ...	५२१	मद्गच्छदोयमुरिष्ट	५२६
बाल क्रिमेय वक्षीति ...	२२२	मणगुप्तो वप्तिगुप्तो. .	२२९
बाल्य वृद्धिर्वयं प्रज्ञा ...	४१६	मतिपूर्वं श्रुतं दक्षै ..	१७४
बाहिरतयेण होइ ए ...	३३३	मत्त कायादयो भिन्ना ...	४२०
बाणं तप परमदुश्चर ...	४७१	मत्स्यार्थं प्रकृते योगे ...	३७१
मुदितश्रो वि य लद्धी ...	३२४	मत्स्यमा एकचित्ता	५८३
सुर्धृष्टपर्यधोभागे	६०२	मभ्याहकृद्द्विगम्युति ...	३३१
बोसरिदबाहुजुयलो ...	५९४	मनसा वचसा तन्वा ...	६०९
ब्रह्मचर्यापपन्नाना	६८४	मनोगुप्ते मुनिधेष्टे . .	३२१
ब्राह्मणे क्षत्रिये वैश्ये ...	६७९	मनो बोधाधीन विनय ...	६५२
भ		मनोवाक्कायदुष्टत्वं ...	३२२
भक्षादियमृर्णं यथ... ..	३४७	मन्त्रशक्तिर्मतिषु	२१३
भक्ती पूया वृष्णज्रणण ...	१६६	मन्त्राभियोगकर्तुर्क ...	५३४
भक्ती पूया वृष्णज्रणण ..	५११	मम वमेव कायस्थ... ..	५९७
भयाशास्नेहलोभाद्य ...	१६०	मरण प्राणिनां दृष्ट	२१६
भावयुक्तोर्धतत्रिष्टु ...	५८२	मरदु य त्रियदु य जीवो ...	२०५
भाषाएन्दानुश्रुति	५७४	मल पापमिति प्रोक्त ...	५२६
भुक्ति दूयपरिश्रामे	४७७	मस्तद्विन्यस्तदरः ...	४९६

महस्वहेतोर्गुणिभिः ...	३०२	मोहविलासविजृम्भित ...	५८५
महातपस्तडागस्य ...	४९४	मोहाद्यदहमकार्षं ...	५८५
मा कनारममी स्पृशन्तु ...	५४४	मौद्गोदनाद्यमशनं...	४७५
मा कार्पात् कोपि पापानि ...	३०४	मौनमेव हितं पुंसा	२१९
मानृस्वस्रमुतातुल्यं...	२३३	मौनाध्ययनवृत्तत्वं ...	७
मात्रा तीर्थद्वाराणा ...	५७०	म्लाने क्षालनतः कुतः ...	६७३
मान्यं ज्ञानं तपोहीनं ...	३२९	य	
मायागेहं ससंदेहं ...	२४३	यच्चलं मलिनं चास्माद् ...	१२९
मारीदुर्भिक्षचौराध्व ...	५२१	यज्जानप्रपि बुद्धिमानपि ...	५५५
मार्गणामु स्थितश्लोप ...	५३२	यत्र न चेतोविकृतिः ...	४९०
मिच्छतचेदरागा ...	२६५	यत्रैवाहितधीः पुंसः ...	३०७
मिच्छते पडिकमणं ...	५८१	यत्सर्वात्महितं न वर्णसहितं	८
मिच्छाश्टी जीवो ...	१३८	यथाज्ञानि विभियन्ते ...	५९८
मिथ्यादृक् सासनो ...	२०४	यथा श्दस्य वेदार्थे ...	१२४
मिथ्याभिमाननिर्मुक्ति ...	७३	यदचेततथापूर्वं ...	४२६
मिथ्रमप्राप्तुना प्राप्तु...	३३९	यदात्रिकं फलं किञ्चित् ...	६२८
मुक्लीकृतमाधाय ...	६०३	यदैक्यमुपयोगभूः ...	२०५
मुच्छारंभविजुत्तं ...	३२७	यदोपजायते दोष ...	५८३
मुक्त इत्यपि न कार्यमज्ञसा	५५६	यद्यदेव मनसि स्थितं ...	५५६
मुक्ताशुक्तिर्मता भुद्रा ...	६०४	यद्यदेव रुहचे रुचितेभ्यः ...	२७२
मुक्ते प्राणातिपातेन ...	३२३	यद्येवं भवति तदा परिग्रहो	२६६
मुहूर्तत्रितयं कालः...	६००	यद्य चेतयते किञ्चिन्ना ...	४२६
मुद्गत्रयं मदाश्वाष्टी ...	१६१	यमनियमनितान्तः...	६३३
मूर्च्छालक्षणकरणात् ...	२६६	यमिनां कुर्वता भक्त्या ...	५९८
मूर्छा विपाकोऽतीसारः ...	२३६	यवनालममूराति ...	१९८
मूलाप्रपञ्चकन्दोत्थाः ...	२००	यश्च निम्बं परशुना ...	२७४
मृत्तिका बालिका चैव ...	१९९	यस्मिन् रजः प्रसरति ...	२६०
मोक्षार्थो जितनिद्रो हि ...	५९३	यस्य पुण्यं च पापं च ...	३०२
मोचो मसारगल्बध ...	१९९	याचन्ती ज्ञापनी पृच्छा ...	२२२

यानि स्त्रीपुसत्रिद्रानि .	३८६	रसा स्वादुम्ललवण ...	४८६
या मूर्च्छा नामेय ...	२६४	रागद्वेषकृताभ्यां जन्तो ..	५४२
यवत्याङ्गमुपैति	५४९	रागद्वेषद्वेगेनान्त .	५९२
यावन्मे स्थितिभोजनेस्ति ...	६८२	रागद्वेषमदोन्मत्ता ..	६८४
यागा सीमन्तिनीनां ..	७८९	रागद्वेषी प्रवृत्ति	५७९
ये कर्मकृता भावा ..	२६६	राज्ये सारं षमुधा... ..	७५५
ये कर्मकृता भावा .	४२८	रात्रौ च तत्पञ्चेत्स्थाने ..	३१८
येन केनापि संपन्न .	६१०	रात्रौ दिवा च द्वे ..	५३५
येन भावेन यद्रूपं ...	३०६	रादिणिण् णरादिणिण्यु ...	७१७
येभ्यर्चिता मुकुटकुण्डल ...	५७०	राहुभरिद्भिर्माण्डया ...	१९३
योगे करणसंज्ञाक्षे	३२१	राहुस्त भरिदस्त य ...	१९३
यो यत्र निवसन्नास्ते ...	५५७	रूपाग्रायगुणैराङ्गो ...	१८
यो यत्रैव स तत्रैव ...	१०४	रूपैर्भयकरैर्वाङ्गै	१२६
य करोति गुरुभाषितं मुदा	२५७	रूपैर्भयकरैर्वाङ्गै	५४६
य विबल्योपथ मोक्षान् ...	५००	रूप्य सुवर्णं वपु च ...	१९९
य पूर्वभावश्रुतकर्मविष ...	५८६	रु	
र		सत्रक्षणदो नियतव्य ...	१७०
रक्तत्रा कृमय सूस्मा ...	२३८	सत्ररामिह भणियमादा ...	१७०
रज्रष्टे दागमगहन	३९९	सञ्ची सूरिणिवेति ...	६६०
रतिर्दास्यद्य सोऽद्य ..	३२	सञ्ची गुणैपञ्चनी ...	२९५
रतेरतिमायात्	२८४	सताशर्बेरियपायाग ...	५३
रतो वा दुहो वा	२०७	सन्ध्यामत्रिप्रणल्मा	२४६
रत्नत्रयमिह हेतुर्निर्वाण ...	७४	सवग व सत्रिप्रोए	३०६
रत्नत्रयमदी शय्या ..	५३१	साङ्गनाङ्गस्वरे तिम्र ...	३४७
रत्नत्रययरूपेणा ..	११८	सुधे रात्रौ दिने मुले ...	५८०
रम्यमपातमात्रेण ..	२३९	सेपन मात्रेण सववा ...	३५५
रदण्डयं च बहू	४	सोऽनुवर्तनाद्गु... ..	५७४
रणयनविषधारा .	३५०	सोऽहे चाङ्गाभ्याग्ने ...	१६०
रणाः स्वादुम्ललवण ...	३९८	सोऽधो भक्तिर्निो सतु ...	४३८

सोको देशः पुरं राज्यं ...	१७७	वासनामात्रमेवैतत्...	२८४
सोचो द्वित्रिचतुर्मासैः ...	६७८	वामनामात्रमेवैतत्...	४०१
घ		विकल्पा न प्रसूयन्ते ...	६४२
वचसा वा मनसा वा ...	६४३	विकृदा तद्वा कसाया ...	११०
वज्रदि कर्मं जेण ...	११२	विकारे विदुषां दोषो ...	६७३
वणदाहकिसिमसिकदेर्यं ...	३१८	विगलन्तु कर्मविपतरु ...	५८६
वरयाजिणवक्केण व ...	४५६	विज्जा साधिद्विद्धा ...	५०
वदसमिदियरोधो ...	३२७	विणएण सुदमघोतं ...	६३१
वदसमिदिगुत्तीओ ...	११६	वित्तेयंपा प्रतिपदमियं ...	५८४
वधबन्धधातनाथ ...	२२३	विदितार्यशक्तिचरितं ...	४७२
वपुरेय तवाचष्टे ...	६३८	विद्यामंत्रैः समाहृत्य ...	३५१
वपुषं ऽप्रतिमासेति...	४२७	विद्यावृत्तस्य संभूति ...	१७०
वयस्त्वा षोडशाद्वाल्यं ...	४१५	विद्यासाधितसिद्धा ...	३५०
वयोवृद्धास्तपोरुद्धा ...	१५२	विधियज्ञाऽऽपयज्ञो...	६४४
वरोपलिप्सयाशावान् ...	१६०	विनिद्राटदलाम्मोज ...	१७३
वरं व्रतैः पदं देवं ...	५५०	विनिन्दनालोचनगह्वणरहं ...	५७८
वर्गं शक्तिसमूहो ...	१२१	विपद्युषैः स्वैर्यं पदमनु ...	४५४
वह्नीवृक्षतृणाद्यं ...	२००	विभावा अनुभावा ...	२२
ववहारणओ भासद् ...	४२६	विभावैरनुभावेध ...	२२
वशे यया स्युरक्षालि ...	६७३	विवर्तैः स्वैर्द्रव्यं ...	५७२
वमत्यादिस्थभूतादि ...	६२६	विविधः प्रागुक्तः सेव्यः ...	६०१
वरादीमु अ पडिबद्धो ...	५०५	त्रिसवैयणरत्नस्य ...	२१६
वाङ्मायवित्तजानेक ...	३०८	विस्मयो जनने निद्रा ...	९४
वानिसिद्धिं वृपतां वान्ति ...	७६	विहाय कल्पनाजालं ...	४३२
वाग्मी सामप्रवणधा ...	२७२	विहाय सर्वसंकल्पान् ...	३०९
वात उद्धमकधान्य ...	२००	वीरासनदण्डाद्या ...	४९२
वातव्याथ्यश्मरीकुष्ठ ...	२१०	वृत्तालोचनया सार्द्धं ...	६६०
वान्ताऽभ्यक्षाक्रिफा ...	३५५	वृत्तालोचनया सार्द्धं ...	६६०
वामोऽग्निदीक्षिणोरुर्ध्वं ...	६०२	वृत्तेऽलसोऽवसत्रः ...	३३८

वृत्तेऽलसोऽवसन	५०५	शृङ्गारहास्यकरुणा... ..	२२
वेगध्वपलता हर्ष	२२	शैवल पणकः सिंघ्रं	२००
वेज्जावधमिमित्त	७८	शोचति प्रथमे वेगे	२३७
वेज्जेण व मतेण व	५०५	ध्रमातङ्कोपसगु	५९२
वेयणवज्जावच्चे	३६६	श्रीचन्द्रप्रभनाथपुष्पदशनौ	५६९
वैहृर्यं चन्द्रकान्तध्व	१९९	श्रीमान् स्वयंभूर्गर्भवः	५६७
वंश क्षायिकदृक्	५७०	श्रुतभावनया सिध्यन्ति	५३५
व्यवहारनयाभिरया	११८	श्रुतादर्शमनेकान्त	१६९
व्याक्षिप्तं च पराचीर्न .	५७६	श्रुत केवलबोधश्च	१७६
व्यापकाना विशुद्धानां	६३६	श्रीणिमार्दवप्रस्तत्व	३८६
व्यावृत्त प्रकृत वियद्धि	१५३	प	
व्युत्सग सद्व्रते धर्मे	५२९	पष्टसप्तमयो शीतं	४५२
व्रतदण्डकषायाक्ष	३२४	पद्मजीवनिकायववं	२१०
व्रतादाने च पक्षान्ते	५७९	स	
व्रताना छेदन कृत्वा	३२७	सकलपरीषदपूतनामा	५३५
व्रीहिभक्तादिभि शालि	३४३	सकलसमानविशेषण	१७
शक्यो यथापनेतु न	२६५	सप्रन्धारम्भर्हिसानां	१६०
शनै शनैर्मनोऽजसं	६४२	सङ्ग सर्वात्मना त्याज्यो	२८१
शठ्यायामासने	५२१	सङ्ग रार्वात्मना त्याज्य	२८१
शरद्वसन्तयोःरुर्क्षं	३६८	सङ्गे कापालिकात्रेयो	६८४
शश्वदनात्मीयेषु	२६६	स च मुक्तिहेतुरिदो	७२
शश्वदनात्मीयेषु स्वतनु	४२४	स च मुक्तिहेतुरिदो	३०६
शिल्पकारुक्वाक्पण्य	३७०	सञ्चित्त पुढवि भाऊ	३१३
शिवमस्तु सर्वजगत	३०४	सजीवा पृथिवी तोयं	३५६
शीते वर्षासु चाशां	३६८	सति हि ज्ञातरि ज्ञेयं	३०६
शुद्धस्फटिकसकाशा... ..	६३९	सत्यमसत्यालोक	२२२
शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्व'	२७६	सत्य वदन्ति मुनयो	२१८
शुभपरिणामनिरुद्धस्वरस	१२२	सदोषा न फल दत्ते	६१९
शुभयु मुखसाद्रूतः	५६७	सद्दहया पतियथा	१६६

सद्ब्रह्ममस्मि चिदहं हाता	४०१	सर्वविवर्तितो यदा ...	४४४
स्यरासंयमे क्षान्ति ...	३२१	सर्वाभिलाषिणः सर्व ...	९३
सनवव्यञ्जनशर्नर... ...	५६८	सर्वासामेव शुद्धीना ...	४०९
सन्तः सचरितोदयव्यसनिनः	४५४	सर्वेतातादिसंबन्धा... ..	४१०
सन्मार्गप्रतिकूलो	५३५	सर्वेतातादिसम्बन्धा ...	४२२
सन्नूपुरालक्ष्मपादताडितो	२८९	सर्वेषा समयानां	२१३
स पथकवमोषीत	३३१	सर्वेष्वङ्गैर्निर्वायुंषि... ..	२०३
सपयत्यं त्रिथयरं	६	सर्वैरानन्दयैर्युक्तः	६२१
सपयत्यं त्रिथयरं	५३७	स व्याधोरिव कलात्वे	६२१
सपरं वाधासहितं	१४	सञ्चस्म कम्मगो जी	११८
सप्तविंशतिरुच्छ्वासाः	५३७	सर्वेसर्गं च विरेक्षणं	३६९
सप्ताहादापथं केकिद्	२८३	स संसितमनोऽनाश्वान्	४८०
स प्रतिक्रमगो धर्मो	५८३	सहस्रानामोगितदुःप्रभा	२०८
समगा क्षमगा जेया	२०४	साण-किविण निहिमाहण	३४८
समता च तथा ध्यानं	५३२	साधुसंभृतयागृते	३१०
समदोषः समाग्निश्च	२२०	साधारं सविचारं	४९३
समपयेद्दानेपयो	४९२	साधोस्त्वं महम नस्य	५९८
सममवमइमिन्द्रो-	४२०	सामग्य पञ्चधा सल्लु	५४३
समरसरमरंयुं	२४७	सामाविषग्निं दु रुद्धे	५६३
समवाधो पंचङ्गं	४३७	सार्धं कथंत्विदुचितैः	४६२
समस्तमित्येवमवास्थ कर्म ...	५८५	साहारणमाहारो	२०२
समानास्ते मसूरात्मो	२०३	साहारणमाहारो	२७१
सम्मत्तगागमंजम	५५४	निद्वचारिप्रचैत्येषु	६५४
सम्मत्तादीचारा संज्ञा	१४७	निद्वचारिप्रभक्ति	६५९
सम्यग्ज्ञानं कार्यं	१३१	निद्वारे यदिह विभाति	४१०
सगैश्च प्रतिगर्गश्च	१७१	निद्वनिवेपिनावीर	६३७
सनेकमेप्रर्मा मोहे	३३१	निद्वभक्त्या वृहत्साधु	६४५
सर्वधासं प्रतिगामन्तु	५८७	निद्वभक्त्योपवासश्च	६५०
सर्वदा सर्वथा सर्वं	३९७	निद्वयोनिलघुभक्त्या	६५१

सिद्धउत्तनुति कुर्यात् ...	६६९	सङ्गसङ्गद्वयानरगा ..	५६७
सिद्धश्रुतसुचारित्र ...	६५४	सङ्गी चाहारः प्रोक्ता ..	२०४
सिद्धाचार्यलघुस्तुत्या ...	६४७	सज्वलनोपपायाणा ...	११०
सिद्धान्तसूत्रविन्यासे ...	३०९	सधिविश्लेष्य तन्द्रा ...	२३६
सिद्धिर्बुद्धिर्जयो वृद्धी ...	१३	सन्वतन्त द्विज दृष्टा ...	१३३
सिद्धे चैत्ये श्रुते भक्तिः ...	६५३	सपञ्जदि निष्वाण ...	३३०
सिद्धः सिद्धति कालेन ...	२६४	सपयपडलहि लोयणर्द ...	१५२
सीलसि सपत्तो ...	३०२	सभ्रमाहरणं कृत्वा... ..	३५४
सुखतद्धेतुसंप्राप्ति ...	५२८	सयतभ्रममालोक्य ...	३४५
सुखस्थानन्तर दुःख ...	३६	सयमविरर्दण को भेदो ...	३२०
सुखं गणहरकहिदं ...	६३०	सयोजनमुपकरणे ..	२०८
सुखिविवोभोऽमर्ष ...	२२	सवेओ निवेओ निदा ...	१६४
सुप्रशस्त भवेत्स्थान ...	४९७	सवेगप्रशममास्तिक्य ...	१२३
सुरते निराकुलार्त्ता... ..	२४७	सगक्तः प्रवुरच्छिद्र ...	६००
सुहुमनिगोदअपञ्ज ...	१७५	ससृष्टफलकपरिष्ठा ...	४८५
सूक्ष्मलोभोपशान्तात्पौ ..	२०४	स्तम्भ. स्वेदोद्य रोमाद्य ...	२७
सूक्ष्मलोभ विदन् जीवः ...	३३१	स्त्रीगोष्ठी वृष्यभुक्तिद्य ...	३२७
सूक्ष्मसूक्ष्मो समीक्ष्यपा ...	५०८	स्थान हिंस्यां न नो ...	२११
सूक्ष्मापूणनिगोदस्य ...	१७५	स्त्रीपुमयोर्नवालोका ...	२७२
सूती शीण्ठी तथा रोगी ...	३५५	स्विरीकृतशरीरस्य ..	३१०
सूरेर्निषेधिकाशये ...	६६८	स्थिरीभगन्ति चेतांति ...	५४३
सुधा वज्र गृगदटाग ...	५६९	स्थीयते येन तत्स्थान ...	६०७
सुधतोषि ण सेवद .	५४१	स्थूलो व्यपनपर्यायो ...	१०१
सैद्धान्तस्य मुने सिद्ध ...	६६८	स्नानभूदारय क्रीडा ...	३४५
सैद्धान्ताचार्यस्य ...	६६८	स्निग्धाः श्यामलशान्तलित ...	२७१
सालमपणवीतणभ ...	८३	स्मरणलमनामिजय ...	६४
संकलरमणीयस्य ...	६२	स्मरणपथमनुमरन्ति प्रायो ...	४९
सुक्रमश्च प्रज्ञादाथ ...	५४७	स्याः धारधीवागवश्यैर्भयोपैः ...	१७
योगमूल संज्ञोवेग ...	३	स्याज्जदरथाभागे ...	६०

स्यात्प्रतिक्रमगाभक्तिः ...	६६०	स्वाध्यायाद् ध्यानमध्यास्तां	४११
स्या देव. स्यामहं यक्षः ...	१४२	स्वाध्यायाद् ध्यानमध्यास्ते	६३३
स्यान्मण्डलाद्येक्षाया	२२२	स्वाध्यायोद्देशनिर्देशे ...	५९६
स्यान्मतिर्विपुला षोडा	१७३	स्वाध्याय परमस्ता...	५२७
स्युर्मिथ्यादर्शनज्ञान	७४	स्वापयियोगो रात्रा	४९३
स्युर्मिथ्यादर्शनज्ञान	४३०		
स्वपरग्रामदेशेषु ...	३४५	ह	
स्वयमेष्टं न च द्विष्टं	४०२	हगति हमति स्वामिन्युच्चै	२६८
स्वयमेवात्मनात्मानं	२०५	हारो जलाद्रवसनं नलिनी ..	२३९
स्वदु खनिष्ठेणारम्भा.	२०	हारो नारोपितः ऋठे	२७३
स्वभाव. प्रवृत्तिः प्रोक्ता	११४	हिंसाकषायशब्दादि	४९१
स्वमनः परीत्य यत्परमनो...	१७३	हिंसानृत्तं तथा स्तेवं	३२३
स्वस्थप्रथमभिप्रेत्य	६२४	हिंसाया अयिरमर्णं ...	२१२
स्वात्मन्या मार्गतो येन	६२६	हिंसाहेतुरहो जटाद्यपि	६८४
		न्दस्वापेभ्यो भवेद्दीर्घं.	२२२

